

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

*Seyid İzzim
Sirvani 190*

“ALƏMDƏ SƏSİM VAR MƏNİM”

mövzusunda

Respublika elmi konfransının

MATERİALLARI

23 may 2025

Şamaxı, Azərbaycan

Seyid İzzim Sirvani 190

“ALƏMDƏ SƏSİM VAR MƏNİM”
Respublika elmi konfransının materialları

9 789952 394825

SEYİD ƏZİM ŞİRVANİ - 190
“ALƏMDƏ SƏSİM VAR MƏNİM”

mövzusunda

Respublika elmi konfransının

MATERİALLARI

23 may 2025
Şamaxı, Azərbaycan

Toplu Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialının
Elmi Şurasının 25 iyun 2025-ci il tarixli iclasının
(Protokol № 13) qərarı ilə çap olunur.

Elmi redaktor:

TÜNZALƏ YUSİFOVA
Dosent

Hazırlayanlar:

SÜBHAN TALIBLI
Dosent

ŞƏLALƏ SEYİDOVA
Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

“ALƏMDƏ SƏSİM VAR MƏNİM...” mövzusunda
Respublika elmi konfransının materialları.
Bakı: 2025,— 592 səh.

ISBN 978-9952-39-482-5

© ADPU Şamaxı filialı, 2025

**SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ 190 İLLİYİNİN QEYD EDİLMƏSİ HAQQINDA
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN
SƏRƏNCAMI**

2025-ci ildə Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, qüdrətli şair və böyük maarif xadimi Seyid Əzim Şirvaninin anadan olmasının 190 ili tamam olur.

Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığı boyu həm Şərq poeziyasının çoxəsrlik ənənələrini yüksək sənətkarlıqla davam etdirmiş, həm də mühüm ictimai-siyasi dəyişikliklərin baş verdiyi bir şəraitdə Azərbaycan ədəbiyyatının yeni maarifçilik ideyaları ilə zənginləşməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Dəyərli poetik nümunələrdən ibarət parlaq lirikasında mənəvi gözəlliyi tərənnüm edən şair, eyni zamanda, realist satiralarında dövrün aktual məsələlərinə kəskin münasibət bildirmiş, didaktik əsərlərində humanist ideyaların təbliğinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Seyid Əzim Şirvani cəmiyyətin sosial-mədəni tərəqqisi uğrunda qabaqcıl ziyalıların apardığı mübarizənin daim ön sıralarında dayanmışdır. Onun xalqa xidmət naminə öz maarifçi düşüncələrini gerçəkləşdirmək arzusu ilə ana dilində açdığı yeni üsullu məktəb Azərbaycan təhsili tarixində dərin iz qoymuşdur.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, böyük söz ustası Seyid Əzim Şirvaninin 190 illiyinin qeyd olunmasını təmin etmək məqsədilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə birlikdə böyük Azərbaycan şairi Seyid Əzim Şirvaninin 190 illiyinə dair tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 4 aprel 2025-ci il

BÖLMƏ 1

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

S.Ə.ŞİRVANİ SATİRALARINDA SOSIAL SİYASİ ZİDDİYYƏTLƏRİN ƏKSI

Qüdrət Umudlu

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
qumudov1957@gmail.com

Xülasə

Seyid Əzim Şirvani klassik Azərbaycan poeziyasının ən qüdrətli sənətkarlarından biridir. O, Füzuli ədəbi məktəbinin ənənələrini davam və inkişaf etdirən ən güclü sənətkardır. Füzulidən sonra qəzəl yaratmaqda ən yüksək məqam, mövqe ona məxsusdur.

S.Ə.Şirvani həm də güclü satira ustası olmuşdur. Sənətkarın qələmə aldığı satirik şeirlər cəmiyyətin mənfi tiplərini məharətlə ifşa etmişdir. Onun satiraları da digər növ lirik şeirləri kimi bədii cəhətdən çox mükəmməldir. Məqalədə sənətkarın satirasından, onun tənqid hədəflərindən qısaca bəhs olunur.

Açar sözlər: Seyid Əzim, Şirvani, klassik, poeziya, realizm, satira.

Abstract

Seyid Azim Shirvani is considered one of the most prominent figures in classical Azerbaijani poetry. He is a leading poet who continued and further developed the traditions of the Fuzuli literary school. After Fuzuli, Shirvani holds a distinguished position for his contributions to the development of the ghazal genre.

In addition to his lyrical mastery, Shirvani was also a powerful satirist. His satirical poems skillfully exposed the flaws and negative aspects of society. These works, like his other lyrical compositions, are marked by a high level of artistic sophistication.

This article briefly examines Shirvani's satirical poetry and the main targets of his criticism.

Keywords: Sayyid Azim, Shirvani, classical, poetry, realism, satire.

Azərbaycan poeziyasının ən görkəmli sənətkarlarından biri Seyid Əzim Şirvanidir. XIX yüzilin ən qüdrətli şairi olan bu böyük sənətkar geniş yaradıcılıq diapazonu ilə səciyyələnən çox qiymətli, iri həcmli bədii irs qoyub getmişdir. Bu il 190 illiyini qeyd etdiyimiz, XIX əsrin əllinci illərinin ortalarında poeziya aləminə qədəm qoyduğu ehtimal olunan ustad sənətkar 53 illik ömrü, 33 illik ədəbi fəaliyyəti ərzində bir-birindən qiymətli, ölməz sənət əsərləri yaratmışdır.

S.Ə.Şirvaninin bədii irsi biri Azərbaycan türkcəsi, digəri fars dilində olan iki külliyyatdan ibarətdir. Anadilli külliyyatı üç tutumlu hissəyə təsnif olunur ki, onun birincisi qəsidə, həcv, mənzum məktub, tərcibənd, tərkibbənd, müxəmməs, təcnis, müsəddəs, müstəzad və s. əsərlərdən, ikinci hissə qəzəl, rübai, qitə və s., üçüncü hissə isə mənzum hekayələrdən ibarətdir. [1, 462]

Bizim indilik məramımız maarifçi-realist şairin satiraları və onların tənqid hədəflərindən qısaca bəhs etməkdən ibarətdir. Seyid Əzim böyük lirika ustası olaraq qəzəl janrını Məhəmməd Füzulidən sonra ən yüksək uralıqda saxlaya bilən, ona yeni məzmun çalarları gətirən bir şair olmaqla bərabər, mənzum hekayələri, təmsilləri və satirik realist məzmunlu şeirləri ilə də məşhur olmuşdur. Şair mənzum hekayələrində, təmsillərində, həcvlərində və hətta əxlaqi – didaktik məzmunlu nəsr nümunələrində də satirik üsluba müraciət etmişdir. Lakin ictimai məzmun daşıyan müstəqil, sırf satirik məzmunlu şeirləri sənətkarın ümumi yaradıcılığında müstəsna mövqe tutur. “Şairi öz dövrünün böyük realist şairi kimi tanıdan bu satiralardır. Seyid Əzimin fəaliyyəti sayəsində satira 70-80-ci illərin şeirində yüksək bir inkişaf mərhələsinə qalxdı”. [2, 481]

S.Ə.Şirvaninin satiraya meyl etməsini təlqin və tələb edən səbəblər dövr, ictimai quruluş, çarizmin ucqarlarda idarəçilikdə yol verdiyi xətalər, qanunsuzluqlar, yalançı, rüşvətlə zadəganlıq – bəylik titulu alaraq xalqın başında qaz otaranlar, qəsdən insanların başını qatmaq üçün törədilən dava–dalaş, çəkişmələr, qırğınlar, haqsızlıqlar, riyakar seçki, qanunsuz məhkəmə qərarları, savadsız, fırıldaqçı, əsl islamdan, şəri qaydalardan, dini-irfani biliklərdən uzaq olub insanların başını dumanlandıran, doğru şəriət qayda-qanunlarını mum kimi əzib, öz istədiyi şəkildə yozub nümayiş etdirən başı əmmaməli şarlatanlara meydan verilməsi və s. idi. Bir sözlə, “onun qəzəl, müxəmməs, tərkibbənd, rübai və s. janrlarda qələmə aldığı əsərlərdə düşkün əxlaq normalarına, ruhani riyakarlığına, mövhumı təsəvvürlərə ... qarşı çevrilmiş tənqidi tədriclə kəskinləşib miqyasını genişləndirdi və müstəqil satirik istiqamətə çevrildi. ... O, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin maddi və mənəvi həyatında təzahür edən nöqsan və qüsurları, çirkin əməlləri cəsarətlə satirasına hədəf etdi”. [3, 18]

S.Ə.Şirvani satiralarının mövzu dairəsi kifayət qədər geniş, tənqid hədəfləri çeşidli, satira atəşinə tutduğu mənfi tiplər əlvan idi. Yəni ədalətin itdiyi, müstəmləkə qanunları ilə idarə olunan imperiya ucqarında qanunlarda, idarəçilikdə eroziyaya uğramış dini-mənəvi boşluqları fürsət bilib at oynadan “bədət”lər – axund, müctəhid, uydurma şeyx, molla, əfəndi, mərsiyəxan, dərviş, mürşid, mürid, qazi, bəy-bəyzadə, mülkədar, məmur, hakim – cəmiyyətin bu kimi müftəxor tüfeyliləri Seyid Əzimin əsas tənqid hədəfləri olunmuşdur. “Köpəyə ehsan”, “Dəli şeytan”, “Allaha rüşvət”, “Bəlx qazisi və xarrat”, “Yerdəkilərin göyə şikayətə getmələri”, “Ruhanilik təhsili”, “Müctəhidin təhsildən qayıtması” və s. satiraları yalançı, ikiüzlü, riyakar ruhanilik əleyhinə, “Şirvanın təzə bəyləri” haqqında, “Şamaxının təzə bəylərinin həcvi”, “Sultanov Hədiyyə”, “Həsən qara Hədiyyə” və bu kimi tənqidi şeirlərində isə özünə bəy deyib xoruzlanan xeyirsiz ünsürlərə, korafəhm “ziyalılara” və s. ünvanlanmış kəskin satira nümunələridir.

Şairin “Şirvanın təzə bəyləri haqqında” satirası iri həcmli müxəmməs formasında yazılmış bir əsərdir. Bu satirada saxta yolla bəylik alanlar, milləti təmsil etməyə layiq olmayan “parlaman çilen”ləri, millət adından vəz verib, millətdən xəbəri olmayanlar kəskin şəkildə tənqid edilir.

*Bəli, ol gün ki, çilenlər seçilib tapdı nizam,
Müxtəsər ərz qılım, yaxşı deyil tuli-kəlam.
Gördü bəylər neçə gün ərzə verən var, hamı xam;
Dedilər kim, at ölüb, itlərə oldu bayram,
Hər biri təməi-xam ilə cövlan elədi.*

Əhli-divan xalqın rəyini nəzərə almadan, xalqı soyan, müftəxor “bisəri-pa”ları “çilen” eləyir, yalandan “bəy” düzəldib onlara sənəd – şəhadətnamə verir. Aldığı rüşvətlə yalan hökm verən imperiya məmurları Seyid Əzimin nəzərindən yayına bilməmiş, onun qələmi ilə çox kəskin tərzdə ifşa olmuşlar:

*Əhli-divanın işin şərh qılım bir neçə bab,
Şərhi itmamə yetişməz yazıla əlli kitab;
Füqəralər yanıban zülm oduna oldu kəbab,
Bir tərəfdən elədi zəlzələ Şirvanı xərab,
Bir tərəfdən də, bular aləmi viran elədi.*

Vilayətin “sarisaqqal” rus naçalniki, pristav, onların köməkçiləri, hətta kazaklar da xalqı soyanlarla iş birliyindədir. Soyulub – talanan pulların bir qismi rüşvət kimi onların cibinə axır.

Bir tərəfdən də mollalar, küfrə məşğul olan din “xadim”ləri öz hiyləli oyunları ilə xalqın canına darışmışlar. Onlar da şairin satira qamçısına tuş gəlir:

*Var neçə molla ki, Şirvanə olar təzə gəlib,
Qoymağa küfr ilə islamə bir əndazə gəlib,
Şərin ovraqına bir şəneyi-şirazə gəlib,
Şöhrəti – elmi salıb aləmə avazə gəlib,
Hər biri rəvnəqi-islamı nümayan elədi.*

S.Ə.Şirvani yalnız Şamaxı və onun ətrafında baş verən haqsızlıqları, görüb müşahidə etdiyi eybəcərliyi deyil, bütün Azərbaycan coğrafiyası çevrəsindən sorağını aldığı nadürüstlüyü, natarazlığı da satira atəşinə tuturdu. O, “Şamaxı babiləri” ilə yanaşı oğru, biəməl “Quba təziyədarları”nı, Şirvanın şimal bölgəsində bidətlə, küfrlə xalqın gözüne kül üfürüb, başları dumanlandıran “Həsən Qara Hadi” kimi xalqın arasına ixtilaf salan oyunbazları, Güneydə hökm-fərma olan, xalqa zülmədən qeyri heç bir xeyri dəyməyən Nəsrəddin şahı, ölmüş köpəyinə ehsan verən, xalqdan isə ehsanını əsirgəyən şahsevənli Hacını və s. bu kimi tipləri satira atəşinə tutub, xalqa tanıdıb rüsvay edir, başqalarına olaylardan nəticə çıxarmağı anladır.

“Zülmətdə İskəndərə bir Xızr gərəkdir,

Xassə ki, tutub aləmi zülmət, köpək oğlu!” – söyüşü ilə qəzəbini söndürməyə çalışan şair ətrafının, dövrün və mühitin zülmət içərisində olduğunu şeir dili ilə ifadə etmişdir.

Öz qarnını otaranlar, orda-burda, onun – bunun qapısında müftə aş yeyib şişənlər, lakin xalqın yarasına məlhəm olmağı düşünməyən arsız-biveclər Seyid Əzim üçün düşmən, şairin nifrətinə, kəskin satirasına obyekt olan cılızlar idi. Şair o tipləri belə təsvir edirdi:

*İy çəkirlər tulatək ta ki, görüb harda var aş,
Kimdə var ağça plov, hər gecə yağlı bozbaş.
Çoxu var ki, götürüb çün özünə böylə maaş,
Öz evində yeməyib, and içəram, bir gecə aş,
Qarnın otarmaq üçün nəfsini heyvan elədi.*

Şairin “Sultanov Hadiyə”, “Həsən Qara Hadiyə”, “Humayini həcv”, “Abid Əfəndinin həcvində”, “Ərəb Əfəndizadə Mahmud Əfəndiyə”, “Səlyanlı Axund Molla Məhəmmədhəsən haqqında”, “Qazi Hacı Molla Məhəmməd Məlikləndliyə” və s. satirik şeirlərində cəmiyyətin haramxor, dini əlində dəstəvuz” edib avam camaatın əlindəkiləri acımadan hiylə ilə mənimsəyən parazitlər tənqid edilmişdir. Məsələn, belə tiplərdən birinə müraciətlə dediyi acı, fərdin iç üzünü açan poetik ifadələr belə səslənir.

*Sən deyirsən ki, atam müctəhidi – abəmdir,
Bu sözə bəvər edən sən kimi heyvan olsun.
Müctəhid oğlu qabil ola atasitək,
Yoxsa sən kimi lotu nəyibi – lulan olsun?!*

“Seyid Əzim Şirvani və satira” mövzusu daha geniş bir araşdırma mövzusudur. Biz, indilik bir konfrans məruzəsinin tezisləri həcmində mövzu ətrafında qısa gəzişmələr edə bildik. Bu mövzuya, imkan olduqda, bir də qayıtmaq fikrindəyik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Hüseynov S. Seyid Əzim Şirvani. Bakı: “Yazıçı”, -1987, 124 s.
2. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, “Elm və təhsil”, -2017, 552 s.
3. Məmmədov X. Ön söz // Şirvan seçilmiş əsərləri. Bakı: “Çaşıoğlu”, -2005, s.4-28.
4. Mirbağirov K. Seyid Əzim Şirvani. Bakı, “Uşaq gəncnəşr”, -1959, 329 s.
5. Şirvani S.Ə. Əsərləri. 3 cildə. II cild, Bakı, EA-nın nəşri, 1969.
6. Şirvani S.Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Çaşıoğlu”, -2005, 360 s.
7. Şirvani S.Ə. Seçilmiş əsərləri. “Şərq-qərb”, -2013, 492 s.

BƏDİİ ƏSƏRLƏRDƏ KONFLİKT

Əntiqə Qəhrəmanova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

qehremanova.entiqe@gmail.com

Xülasə

Məqalədə ədəbiyyatda münaqişə, yəni konfliktin növlərindən bəhs edilmişdir. Konflikt bədii ədəbiyyatda, nəsr əsərlərində personajların əks baxışlarının toqquşmasıdır. Münaqişə personajların şifahi və fiziki hərəkətlərində reallaşır. Süjet münaqişə ilə cərəyan edir. Tarixən (Hegel, Lessinq) “kolliziya” termini həm də münaqişəni ifadə etmək üçün istifadə edilmişdir. Süjet münaqişəsinin iki növü var: Yerli keçici süjet; Stabil münaqişə vəziyyəti.

Açar sözlər: konflikt, bədii, əsər, ədəbiyyat, nümunə, növ, süjet.

Abstract

The article talks about conflict in literature, that is, the types of conflict. Conflict is a clash of opposite views of characters in fiction and prose works. The conflict is realized in the verbal and physical actions of the characters. The plot unfolds with conflict. Historically (Hegel, Lessing) the term "collision" has also been used to denote conflict. There are two types of plot conflict: Local transient plot; Stable conflict situation.

Keywords: conflict, fiction, work, literature, example, genre, plot.

Bədii ədəbiyyatda konflikt süjeti irəli aparır və oxuculara personajlarla empatiya qurmağa imkan verir. Doğrudan da, ürəkaçan, ürəkaçan hekayələr yazmaq üçün müəllif bu bacarığı mənimsəməlidir - qarşıdurmanı inandırıcı, maraqlı şəkildə təsvir etmək və onun ətrafında süjet qurmaq.

“Konflikt bir-birinə qarşı olan tərəflər, onların fikir və maraqları arasında hər hansı bir toqquşmadır”. (5, səh. 34)

Bu çox fərqli ola bilər. Məsələn, Homerin “İliada”sında bu, iki ordu arasında ölümcül qarşıdurma, Qoqolun İvan İvanoviç və İvan Nikiforoviç haqqında hekayəsində isə kiçik çəkişmədir. Cəfə Ləndonda qəhrəman elementlərlə və öz zəifliyi ilə, Jerome Salingerdə - ətrafındakı insanların məhdudiyyətləri ilə mübarizə apara bilər. Amma bütün bunlar münaqişədir.

Niyə lazımdır? Üç əsas səbəbi sadalayaq.

Duyğuları oyadır. Oxucu üçün maraqlı olan, kiminsə və ya nə ilə qarşıdurmada maneələri dəf edən personaj onu öz arxasınca getməyə vadar edir. Oxucu belə bir xarakterə rəğbət bəsləyir: o, məğlubiyyətlərinin acısını yaşayır, qələbələrində sevinir. Mübarizə intriqası, qarşıdurmanın necə yekunlaşacağı bəlli olmayanda süjetin döngələri diqqəti cəlb edir.

O xarakterləri ortaya qoyur. Ssenarist və yazıçı nəzəriyyəçisi Robert Makki “Milyon dollar hekayəsi” kitabında antaqonizm prinsipini əsaslandırmışdır. O, belə formalaşdırılıb: “qəhrəmanın cəlbedicilik və inandırıcılıq dərəcəsi ona qarşı çıxan qüvvələrin nə qədər ciddi olması ilə müəyyən edilir. Mübarizənin miqyası qəhrəmanın miqyasını müəyyən edir”. (1, səh. 54) Qeyd edək ki, bu, hətta intensivliyi olmayan münaqişə ilə də işləyir: A.P. Çexov qəhrəmanların hərəkətləri ilə deyil, onların qlobal opponentlər - filistizm, məişət, bayağılıq qarşısında hərəkətsizliyi ilə müəyyən edilir.

Süjetin quruluşuna və təqdimatına təsir göstərir. Personajlar, onların məqsədləri və iştirak edən münaqişələr süjeti idarə edir. “Üç bacı” filmində, əgər personajları bilsək, əsas personajların çox az təsir göstərdiyi bir sıra hadisələr haqqında qorxunc bir hekayənin içində olduğumuzu güman edə bilərik. “Ceymes Bond haqqında bilirsən, o zaman Ian Flemingi kəşf edəndə döyüşlər, təqiblər, atışmalar və sonda, şübhəsiz ki, əsas düşmənlə döyüş haqqında bir hekayə gözləyəcəyik”. (2, səh. 63)

Əsas süjet elementləri də mərkəzi münaqişənin inkişafı ilə bağlıdır.

Ekspozisiya. Heç bir münaqişə yoxdur.

Düyun. Müəllif qarşıdurmanı ilk dəfə nümayiş etdirir.

Fəaliyyətin inkişafı (peripeteia). Personajlar məqsədlərinə çatmağa çalışdıqca gərginlik artır.

Kuliminasiya. Qarşıdurmada gərginlik pik həddə çatır.

Düynün açılması. Münaqişə vəziyyəti həll olundu - ya da yazıçı göstərir ki, bu qarşıdurma əsaslı şəkildə bitə bilməz.

Konflikt necə baş verir: nümunələrə baxaq. Ədəbi əsərdəki konflikt əhəmiyyət dərəcəsinə görə:

Mərkəzi

Beləliklə, “Üzüklərin sahibi” filmindəki əsas mübarizə J.R.R.Tolkien müsbət personajların Sauronu ilə qarşıdurmasıdır və “Cinayət və Cəza”nın mərkəzində F.M.Dostoyevski - Rodion Raskolnikovun daxili mübarizəsi.

Yan təsirlər

“Üzüklərin sahibi” bu, personajlar və kiçik antaqonistlər arasında qarşıdurmadır: Saruman, Şelob və s. “Cinayət və Cəza”da, ilk növbədə, bu, Raskolnikovla müstəntiq Porfiri Petroviçin rəqabətidir. Ancaq hətta Raskolnikovun anası və bacısı ilə gərgin söhbətini də yan münaqişə adlandırmaq olar. (4, səh.64)

Vaxt məhdudiyyətlərinə əsasən, iki növ də var:

Yerli keçid sahəsi

Bu, konkret sənət əsəri çərçivəsində həll olunan konfliktidir. Onun üzərində quruluşu əsasən xalq nağıllarının strukturunu təkrarlayan klassik povest qurulur.

Stabil münaqişə vəziyyəti

Əsərin bitməsindən sonra dəyişməz qalır - yuxarıdakı nümunəmizdə olduğu kimi, “Üç bacı” pyesində. Yeri gəlmişkən, bu ikinci estrada 19-20-ci əsrlərin əvvəllərində A.P. Çexov, Henrik İbsen, Bernard Şou və s.

Nəhayət, münaqişə edən tərəflərin xarakterinə görə daxili, şəxsiyyətlərarası və şəxsiyyətdənkənar münaqişələr fərqləndirilir. Onların hər birinə daha ətraflı baxaq.

Daxili

Ədəbiyyatda **daxili konflikt** personajın özü ilə apardığı mübarizədir; bu, şəxsiyyətin iki qarşı duran tərəfinin – düşüncə və hisslərin, istək və məsuliyyətlərin – bir-biri ilə toqquşması kimi təzahür edir.

Bəzən bu mübarizə, Fyodor Dostoyevskinin “*Cinayət və cəza*” romanında olduğu kimi, əsərin mərkəzi konfliktinə çevrilir. Lakin rus klassik ədəbiyyatında daxili konfliktin təcəssüm olunduğu nümunələr bununla məhdudlaşmır. Məsələn, İ.S. Turgenyev “*Atalar və oğullar*” romanında Yevgeni Bazarov obrazı vasitəsilə daxilindəki kinli, soyuqqanlı düşüncə tərzilə qəfil yaranan romantik hisslər arasında gedən ziddiyyəti göstərir.

Oxşar daxili qarşıdurma İ.A. Qonçarovun “*Oblomov*” romanında da öz əksini tapır: baş qəhrəman sevgi və yeni bir həyat tərzilə tənbellik və vərdiş etdiyi passiv həyat arasında seçim qarşısında qalır. Lakin məlum olduğu kimi, bu daxili mübarizə qəhrəmanın xeyrinə nəticələnmir və o, dəyişə bilmir. (4, səh. 42)

Dünya klassikləri arasında Çarlz Dikkensin “Nəsrə Milad mahnısı”nı qeyd etmək olar. Zaman səyahəti sayəsində Ebenezer Skrudc, eqoist və tamahkar təbiəti ilə ziddiyyət təşkil edən bir vicdanı oyadır. Aydın əxlaqi qərara malik olmayan seçim vəziyyəti əsərə xüsusi dram verir. Məsələn, “Mario Puzonun “Xaç atası” filminin baş qəhrəmanı Maykl Korleona ailəsinin kriminal həyatından əzab çəkir, lakin onun tərəfini tutmağa məcbur olur və özü də mafioz olur”. (3, səh. 47)

Daxili mübarizə şəxsi dinamikanı müəyyən edir - və bu, hətta xarici düşmənə mübarizə üzərində qurulmuş bədii mətnlərdə də vacibdir.

“Üzüklərin sahibi” filmindən Frodo vəzifə ilə üzüyün onun içində şişirdiyi güc ehtirası arasında parçalanır. Corc R.R. Martinin “*Text Oyunları*” filmindən Jon Snov gecə gözetçisinə and içməsi ilə ailəsinə olan sevgisi arasında qalıb. Frank Herbertin “*Dune*” filmindən Pol Atreides, seçilmiş Kvisat Haderax kimi taleyini qəbul etməkdən şübhələnir.

Şəxslərarası

Ədəbiyyatda belə bir qarşıdurma təcəssüm etdirən tərəflər - adətən insanlar arasında oynanılır, baxmayaraq ki, fantaziya və nağıl ədəbiyyatında onlar başqa ağıllı varlıqlar ola bilərlər.

Bəzən güc balanslı şəffaf olur: aydın bir qəhrəman və bir aydın antaqonist var. Ken Keseyin “*Bir ququ yuvasının üstündən uçdu*” filmində bu, McMurphy və Tibb bacısı Ratcheddir;

Ancaq antaqonisti povestdən gizlətmək olar: bunu klassik detektiv hekayəsinin bütün hekayəsi göstərir, burada baş qəhrəman antaqonistin özü ilə deyil, ilk növbədə sirrlə, işi açmaqla mübarizə aparır.

Həmçinin, bir neçə baş qəhrəman və rəqib ola bilər - bütün "İliada", məsələn, iki ordu arasındakı döyüş üzərində qurulub.

Bundan əlavə, hekayənin gedişatı zamanı güc balansı dəyişə bilər və ya o qədər də aydın olmaya bilər. Ssenari müəllifi və ssenarist müəllimi Con Trubi də "Hekayənin anatomiyası"nda "yalançı müttəfiq" və "xəyali düşmən" anlayışlarını təqdim edir. Birincisi, məsələn, "Taras Bulba" dan məşhur xain Andrey N.V. Üzüklərin hökmdarı filmindən Qoqol və ya Boromir. İkincisi, istintaqa kömək edən Tomas Harrisin "Qırmızı Əjdaha" filmindəki Hannibal Lekterdir.

Şəxssizlik

Bu, bir şəxslə şəxs olmayan bir qüvvənin qarşıdurmasıdır.

Məsələn, bir personajla qarşılaşa bilər:

- təbiət ("Cek Londonun "Həyat eşqi", Ernest Heminqueyin "Qoca və dəniz");
- cəmiyyət ("Döyüş klubu" Çak Palanik, "Dülgər üçün daha yüksək", Cerom Selincer, bütün distopiyalar);

- texnologiya ("Androidlər Elektrikli Qoyunları Arzulasınlar" Filip K. Dik).

Hətta verilən nümunələrdən də göründüyü kimi, bəzən münaqişəni sırf şəxsiyyətlərarası və ya şəxsiyyətdənkənar kimi təsnif etmək və təsnif etmək çətindir. Müasir cəmiyyətə müxalifət mövzusu, məsələn, tez-tez totalitar nəzarət ideyasını təcəssüm etdirən "Ququ yuvasının üstündən uçdu" filmindəki Mildred bacı kimi konkret antaqonistlərə qarşı mübarizədə ifadə olunur. Çexov və Selincerin öz qəhrəmanlarını qoyduğu filistizm, filistizm də konkret obrazlarda ifadə olunur.

Bəzən daxili və qeyri-şəxs qarşıdurma arasında incə bir xətt var: məsələn, Cek Londonun yuxarıda qeyd etdiyimiz hekayəsindəki qəhrəman təkcə xarici şəraitlə deyil, həm də aclıqdan özünün zəifliyi, təslim olmaq istəyi ilə mübarizə aparır.

Hər hansı bir münaqişənin əsası dəyərlərin toqquşmasıdır?

Xarakter daxilindəki qarşıdurma sadəcə olaraq iki istək, onun şəxsiyyətinin hissələri və ya sosial rollar arasında mübarizə deyil. Bunlar bir-birinə zidd olmağa başlayan fərqli dəyərlərdir.

Eyni şey şəxsiyyətlərarası münaqişəyə də aiddir. Söhbət təkcə Şerlok Holmsun detektiv, professor Moriartinin cinayətkar olmasından getmir və onlar bir-biri ilə üz-üzə gəlməlidirlər. Onlar eyni görkəmli intellektə malikdirlər, lakin fərqli dəyərlərə malikdirlər: birincisi ədalət və qanun qarşısında bərabərliyə malikdir, ikincisi var-dövlətdən və qəddarlıqdan egoist həzz alır.

Cəmiyyətə qarşı çıxan qəhrəman onun dəyərlərinə qarşı və ya özünü müdafiə etmək üçün dəqiq danışır və təbiətlə mübarizədə özünə qalib gələrək öz ideallarını təsdiqləyir: iradə, güc, həyat eşqi.

"Hər bir konfliktdə dəyərlərin qarşıdurması var" demək mümkün olmasa da, bütün əsərlərə şamil oluna bilən danılmaz qanunauyğunluq, bu yanaşmanın praktiki əhəmiyyəti var.

Məsələn, Con Trubi "Hekayənin anatomiyası" əsərində bir-birinə zidd olan süjetə dörd personajı (və ya personajlar qrupunu) daxil etməyi tövsiyə edir: məsələn, baş qəhrəman, əsas antaqonist və iki yan antaqonist. Bununla belə, Truby tövsiyə edir ki, dörd tərəfin hər birinin dəyərləri digərlərinin dəyərləri ilə ziddiyyət təşkil edir.

Münaqişəni necə maraqlı etmək olar? Burada yadda saxlamaq üçün bir neçə əsas məqam var:

Oxucuda empatiya oyatmaq lazımdır. Bunun üçün mübarizədə oxucu üçün maraqlı olan personajlar iştirak etməlidir, münaqişə oxucunun paylaşa biləcəyi və ya özünə qarşı çıxacağı dəyərlərə əsaslanmalıdır.

Prinsipial mövqelər vacibdir. Mübarizə xarakterin ehtirasla əldə etmək istədiyi məqsəd uğrunda olmalıdır və müdafiə olunan dəyərlər personajlar üçün həyati əhəmiyyət kəsb etməlidir. Bu, qarşıdurmanın oxucuların marağına səbəb ola biləcəyinə zəmanətdir.

Əsas konflikt süjetin strukturuna uyğun inkişaf etməli, gərginlik get-gedə artmalıdır. Başlanğıcda qarşıdurma göstərilir, kulminasiyaya doğru zirvəyə çatır, tənzimləmədə həll olunur. Məsələn, işin bitməsinə çox qalmış bu gərginliyi aradan qaldırmaq məntiqsiz bir qərar olardı.

Mərkəzi qarşıdurma yan tərəflərlə tamamlanmalıdır. Eyni zamanda, yan tərəflər də əsərin əsas mövzusunun açılmasına xidmət edə və əsas qarşıdurmanın inkişaf dinamikasını dəstəkləyə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Луков Вл. А. Конфликт в литературном произведении Архивная копия от 14 февраля 2020 на Wayback Machine // Информационный гуманитарный портал «Знание. Понимание. Умение» / № 5, 2010/
2. Elizabeth Irvin Ross. Write Now. - Barnes & Noble Publishing, 1993. - с.108.
3. Simpson, Judith. Foundations of Fiction. - Universe, 2001. - с. 46.
4. Jessica Page Morrell. Thanks, But This Isn't for Us: A (Sort of) Compassionate Guide to Why Your Writing is Being Rejected.-Penguin, 2009. - p. 99–101.-268 с.Архивировано 16 февраля 2017 года.
5. The Crucible: Study Guide and Student Workbook (Enhanced Ebook). - BMI Educational Services, 2011. 24-100 p.
6. Rand, Ayn. The Art of Fiction: A Guide for Writers and Readers. -Penguin, 2000. - p. 27.

ƏDƏBİ MƏKTƏB REALLAŞAN ƏDƏBİ CƏRƏYAN KİMİ

Ulduz Qəhrəmanova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ulduzkahraman1@gmail.com

Xülasə

Ədəbi məktəb termini çox vaxt ədəbi metod, ədəbi cərəyan terminləri ilə yanaşı işlədilir. Çox zaman bu terminlərin sinonim sözlər kimi işlədilməsi onları bir-birindən fərqləndirməyə çətinlik törədir. Ədəbi məktəblər əsasında hər hansı bir ədəbi cərəyanın formalaşması bir faktdır. Yazıçıların qabaqcıl ənənələri onların davamçıları olan ədəbi nəslin yaradıcılıq istiqamətini müəyyənləşdirmişdir. Ədəbi cərəyanlar ədəbi məktəb şəklində formalaşır. Ədəbi cərəyanın yekunu ədəbi məktəb kimi özünü göstərir. Ədəbi məktəb reallaşan ədəbi cərəyandır. Ədəbi məktəb anlayışı bir yazıçının, şairin yaradıcılıq xüsusiyyətlərinin başqaları tərəfindən qəbul edilməsi ilə bağlıdır. Hər hansı bir klassik sənətkarı xələflər (sonra gələnlər-U.Q.) özlərinə ustad hesab edirlər və onun kimi yazmağa çalışırlar ki, bununla da özlərinə ustad hesab edənlərin (sələflərin-U.Q.) ədəbi məktəbini yaratmış olurlar. Ancaq həmin klassik sənətkarların yaradıcılığını təkrarlamaq şərti ilə ədəbi məktəb yarada bilirlər. Əgər həmin klassik sənətkarın yaradıcılığı təkrarlanmış olarsa, yəni yamsılama olarsa, bu ədəbi məktəb yox, epigon ədəbiyyatını yaratmaq deməkdir. Üslub, estetik ideal, bədii-fəlsəfi ifadə tərzı baxımından konkret ədəbi epoxada, mətbu orqanında birləşmiş sənətkarların formalaşdırdığı ədəbi məktəb. Yəni müxtəlif sənətkarlar eyni bir məramla birləşərək ədəbi məktəb yaradırlar. Ədəbi cərəyana daxildir: 1.Ədəbi məktəblər; 2. Ədəbi üslubi təmayüllər

Açar sözlər: ədəbi məktəb, ədəbi cərəyan, üslubi təmayüllər.

Abstract

The term *literary school* is often used alongside the concepts of *literary method* and *literary trend*, and their interchangeable usage frequently leads to conceptual ambiguity. It is a well-established fact that the emergence of any literary trend is typically rooted in the foundation of literary schools. The pioneering traditions of early writers have shaped the creative orientation of their successors, thus giving rise to literary generations. Literary trends manifest themselves through the formation of literary schools, with the latter representing the concretized expression of such trends.

A literary school emerges when the creative features of a particular writer or poet are acknowledged and adopted by others. Successors perceive a classical author as their mentor and strive to emulate his style, thereby forming a literary school based on the legacy of that predecessor. However, for a genuine literary school to emerge, mere imitation is insufficient. When imitation dominates, the result is not a literary school but rather *epigonic literature*.

A literary school is typically established by a group of authors associated with a specific literary

epoch and publication context, sharing common stylistic traits, aesthetic ideals, and artistic-philosophical orientations. In this sense, different authors unite around shared goals to form a literary school.

In general, literary trends can be classified into:

1. Literary schools
2. Stylistic literary movements

Keywords: literary school, literary trend, stylistic trends.

Ədəbi məktəb termini çox vaxt ədəbi metod, ədəbi cərəyan terminləri ilə yanaşı işlədilir. Çox zaman bu terminlərin sinonim sözlər kimi işlədilməsi onları bir-birindən fərqləndirməyə çətinlik törədir. Ədəbi məktəblər əsasında hər hansı bir ədəbi cərəyanın formalaşması bir faktdır. Məsələn: “Almaniyada romantizm ədəbi cərəyanı “Yena məktəbi” nümayəndələrinin, Fransada realizm “realist” məktəb nümayəndələrinin fəaliyyəti nəticəsində yaranmış, formalaşmışdır. Aralarında nə qədər yaxınlıq olsa da, ədəbi cərəyanla ədəbi məktəbi eyniləşdirmək düzgün deyildir”. (Xalid Əlimirzəyev, 2008, s.129) “Molla Nəsrəddin” jurnalının ətrafında cəmləşən yazıçılar realizm ədəbi cərəyanının, eyni zamanda “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin nümayəndələridir. Ədəbi məktəb hər hansı bir ədəbi cərəyanının prinsipləri əsasında formalaşmasa da, ayrı-ayrı görkəmli sənətkarların adı ilə bağlı ədəbi məktəblər də vardır. Məsələn: Nizami ədəbi məktəbi, Füzuli ədəbi məktəbi, Sabir ədəbi məktəbi, Mirzə Cəlil ədəbi məktəbi, S.Vurğun ədəbi məktəbi, R.Rza ədəbi məktəbi və b.

Yazıçıların qabaqcıl ənənələri onların davamçıları olan ədəbi nəslin yaradıcılıq istiqamətini müəyyənləşdirmişdir. Ədəbi cərəyanlar ədəbi məktəb şəklində formalaşır. Ədəbi cərəyanın yekunu ədəbi məktəb kimi özünü göstərir. Ədəbi məktəb reallaşan ədəbi cərəyandır. Ədəbi məktəb anlayışı bir yazıçının, şairin yaradıcılıq xüsusiyyətlərinin başqaları tərəfindən qəbul edilməsi ilə bağlıdır.

Ədəbi cərəyana daxildir:

1. Ədəbi məktəblər
2. Ədəbi üslubi təmayüllər

1. Dahi sənətkarların ənənələri zəminində formalaşmış ədəbi məktəb. Yəni konkret bir dahi sənətkar özündən sonra onun əməl və ideallarını davam etdirən məktəb yarada bilər. Bu zaman xəlifələr (yeni yetişənlər-U.Q.) böyük söz ustalarının yolunu, üsulunu, ideyalarını yaşadır, davam etdirir və ədəbi məktəb yaradırlar. Deməli, ustad sənətkar kimi qəbul edilən hər hansı bir yazıçının yaradıcılığı o janrda, o üslubda yazan sələf üçün (yeni yetişənlər-U.Q.) məktəb rolunu oynayır. Ədəbiyyatşünaslıqda buna ədəbi məktəb deyirlər. Eyni bir dövrdə olduğu kimi müxtəlif dövrdə yaşayan müəlliflər vahid bir ədəbi məktəbin nümayəndəsi ola bilər. Məsələn: Füzuli ədəbi məktəbi, Vəqif ədəbi məktəbi, Axundov ədəbi məktəbi, Sabir ədəbi məktəbi və b. Yaxud: Nizami Gəncəvidən bir əsr sonra Hind şairi Əmir Xosrov Dəhləvi, XV əsrdə isə böyük Özbək şairi Ə.Nəvai dahi Nizaminin “Xəmsə” ənənələrini davam etdirərək Şərqdə Nizami ədəbi məktəbini yaratmışlar.

Göründüyü kimi, hər hansı bir klassik sənətkarı xəlifələr (sonra gələnlər-U.Q.) özlərinə ustad hesab edirlər və onun kimi yazmağa çalışırlar ki, bununla da özlərinə ustad hesab edənlərin (sələflərin-U.Q.) ədəbi məktəbini yaratmış olurlar. Ancaq həmin klassik sənətkarların yaradıcılığını təkrarlamamaq şərti ilə ədəbi məktəb yarada bilərlər. Əgər həmin klassik sənətkarın yaradıcılığı təkrarlanmış olarsa, yəni yamsılama olarsa, bu ədəbi məktəb yox, epiqon ədəbiyyatını yaratmaq deməkdir. Yəni: ustad kimi qəbul olunan bir nəfər sənətkarın yaradıcılığı o janrda, o üslubda yazan sənətkar üçün o zaman məktəb rolunu oynayır ki, onun öz yaradıcılığında ənənəyə söykənən novatorluğu olsun. Bu zaman xələf sələfdən bəhrələnərək ədəbi məktəb yaratmış olur.

Deməli, “..ədəbi məktəb üzərində yaradıcılığını kökləyən o sənətkarların yaradıcılığı uğurlu olur ki, onun üzərində öz novator yaradıcılığını ortaya qoya bilsin”. (Rafiq Yusifoğlu, 2001, s.201) Əgər ədəbi məktəb hesab etdiyi sənətkarın yaradıcılığını yamsılayırsa, bu artıq epiqon ədəbiyyatının nümayəndəsinə çevrilməsi deməkdir. Məsələn: XIX əsrin əvvəllərinə qədər Nizami, Füzuli kimi klassiklərə yüzlərlə nəzirələr yazılmışdı ki, bu artıq poeziyada epiqonçuluğa səbəb oldu. Belə nəzirəçilik epiqonçuluğa gətirib çıxartdı.

2. Üslub, estetik ideal, bədii-fəlsəfi ifadə tərzı baxımından konkret ədəbi epoxada, mətbu orqanında birləşmiş sənətkarların formalaşdırdığı ədəbi məktəb. Yəni müxtəlif sənətkarlar eyni bir

məramla birləşərək ədəbi məktəb yaradırlar. Ümumyyətlə, üslub yaradıcılıqla məşğul olan müəlliflərin fərdi sənətkarlıq xüsusiyyətləridir. Yəni üslub yaradıcılığı olan müəlliflərin fərdi, təkrarolunmaz sənətkarlıq xüsusiyyətləridir. Üslubi təmayül üsullar məcmusudur. Ədəbi üslub sənətkar yaradıcılığının yaşadığı dövrünün tarixi gerçəyi, gedişatı ilə izah olunur. Yəni: Əgər Nəsimi yaradıcılığını düzgün qavramaq istəyirsənsə, Nəsiminin yaşadığı dövrdə Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələri, sufizm, hurifizm kimi dini hərəkatlarının mahiyyətini öyrənmək lazımdır.

“Metod” sözünün yunancadan tərcümə mənası “izah üsulu” deməkdir. “Metod” anlayışı bədii üsul (stil) anlayışına yaxındır. Ədəbi cərəyanın üslubla əlaqəsi danılmaz, bədii metodun isə üslubla eyniləşdirilməsi qəbuledilməzdir. Ədəbi cərəyan ədəbi prosesin hadisəsidir. Bədii metod yaradıcılıq prosesinin hadisəsidir. Metodlar yazıçıların şəxsiyyətində, yaradıcılığında birləşərək ədəbi cərəyana daxil olur, onu əmələ gətirir.

Məsələn: XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında “Molla Nəsrəddin” jurnalı ətrafında fəaliyyət göstərən C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar və b. “mollanəsrəddinçilər” adlı realist ədəbi məktəb yaratdılar. Yaxud: “Füyuzat” məcmuəsinin müəllifləri Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayev, H.Cavid və b. “füyuzatçılar” adlı romantik ədəbi məktəb yaratdılar. Eyni məktəbə daxil olan bu yazıçılar müxtəlif üslubda, müxtəlif janrlarda yazı bilirlər. Lakin onları eyni bir ideal birləşdirməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əlimirzəyev X. “Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları”. Bakı: 2008
2. Mir Cəlal, Pənah Xəlilov, “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları”. Bakı: Çarşıoğlu, 2005.
3. Əliyev M, “Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin əsasları”. Bakı: 2000.
9. Mustafayev M. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: 2021.
4. Şəmsizadə N. “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”. Bakı: 2012.
5. Yusifoğlu R. “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları”. Bakı: 2001.

ŞAMAXIDAN DOĞAN GÜNƏŞ

Yeganə Hüseynova

Gəncə Dövlət Universiteti

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

yeganesabirhuseynli@gmail.com

Xülasə

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli maarif xadimi, Füzuli ədəbi məktəbinin davamçısı, M. F. Axundzadə tərəfindən qoyulan milli-maarifçilik hərəkatının layiqli nümayəndəsi, daha çox özünün satirik və lirik şeirləri ilə məhşurlaşan Seyid Əzim Şirvani dövrünün cəhalət və geriliyinə qarşı çıxmış və əsərləri ilə bu qaranlığı aydınlatmağa çalışmışdır. S.Ə.Şirvani insanları cəhalət yuxusundan oyatmağa çalışmış, onları maarifə, elmə səsləmişdir. Əsərlərinin bir qisminə zalım hakimləri, ədalətsiz və xalqa zülm edən hökmdarları tənqid etmiş şair özünün maarifçilik ideyaları ilə Azərbaycan ədəbiyyatının zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır.

Açar sözlər; Şair, maarifçi, milli, vətən, müəllim.

Abstract

A prominent figure in Azerbaijani literature, Seyid Azim Shirvani was a follower of the Fuzuli literary school and a worthy representative of the national-enlightenment movement initiated by Mirza Fatali Akhundzadeh. Gaining fame primarily for his satirical and lyrical poetry, Shirvani stood firmly against the ignorance and backwardness of his time, striving to dispel the darkness through the light of his words.

Through his works, S.A. Shirvani sought to awaken the people from the slumber of ignorance, consistently advocating for enlightenment and scientific thought. In several poems, he sharply criticized tyrannical and unjust rulers, thereby using literature as a tool for social critique. With his progressive

ideas and enlightening mission, the poet made a significant contribution to the intellectual and cultural development of Azerbaijani literature.

Keywords: Poet, enlightener, national, homeland, teacher.

Seyid Əzim Şirvani milli maarifçilik hərəkatının fəal və yorulmaz nümayəndələrindən biri olmuş, M. F. Axundzadə ənənələrini layiqincə davam etdirmişdir. Maarif, məktəb, elm, öyrətmək və öyrənmək uğrunda yorulmadan çalışan və özünü xalqın maariflənməsi üçün fəda edən S. Ə. Şirvani Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində mühüm yer tutaraq adını böyük hərflərlə yazmış, tarixə öz imzasını atmışdır.

S.Ə.Şirvani istər oğluna nəsihətlərdə, istərsə də hekayət və digər əsərlərində elmə, alimə dəyərini verilməsini təkrar-təkrar vurğulayır. Şair elm əhlinə daim hörmətlə yanaşılmağı, insanları “kafər və ya müsəlmandır” – deyər qruplara bölünüb dini ayrışdırılışın salınmasına etiraz edərək “kimin elmi var o insandır” – deyər elmsiz adamı “xudayi-cəlil” adlandırır. Elmin bir nur, ziya, cəhalətin isə onun əksinə olaraq zülmət olduğunu vurğulayan şair elmin bir cənnət olduğunu və elm adamlarının sayəsində dünyanın nura qərq olduğunu yazır. Cahillərin yolu həmişə zillətli yol olduğu kimi, Allahın qullarından olan alimlərin də yolu işıqlıdır, parlaqdır. S.Ə.Şirvani alimə hörmət etməyən peyğəmbər ümməti olmadığını qeyd edir. Ən gözəl qulluq alimə qulluqdur (əlbəttə ki, şair burada alimin elmini nəzərdə tutur). Oxumaq, elm öyrənmək dünyanın ən qiymətli xəzinəsidir. Dini fanatizmin, real əsas olmayan uydurma rəvayətlərin, nadanlıq və mövhumatın tənqidi, ədalətsizliyə, zülm və haqsızlığa nifrət onlarda təbliğ olunan başlıca ideyalardır. Maarifçi bir ziyalı olaraq Seyid Əzim gənc nəslin yeni ruhlu, müasir vətəndaşlar kimi yetişdirilməsi üçün onlara kiçik yaşlarından düzgün tərbiyə verilməsini vacib sayır, humanist, xeyirxah, mərd insanlar kimi böyüdülməsini məsləhət bilirdi. Hekayələrində öz uşaqlarını “o biri dünyanın” xofu ilə, “nəkir-münkən” əhvalatları ilə böyüdən ata-analara nəsihət verirdi ki, valideynlər öz övladlarını boş uydurmalarla qorxutmasınlar. Əksinə bu uydurmalarla inanmaq əvəzinə real gerçəkliklərlə böyüdülməsini məsləhət görür. Onları düşünməyi bacaran, elmdən başqa heç nəyə xidmət etməyən gələcəyi parlaq olan övladlar yetişdirməyə çağırır.

Seyid Əzim Şirvani hekayələrindən birində yazır ki, ata oğlunu məktəbə qoyur, lakin oğul hər gün Allaha yalvarır ki, müəllimi ölsün ki, onun da canı məktəbdən, molladan qurtarsın. Oxumaq-yazmaq şagird üçün o qədər “çətindir ki, elm öyrənmək yerinə fikrini ancaq müəlliminin yoxluğuna yönəlmişdir. Şagirdinin fikrini öyrənən, şikayətini eşidən molla ona öz “məsləhətini” verir. Molla deyir ki; - ən yaxşısı sən müəlliminin ölümünü deyil, atanın ölümünü arzula. Çünki müəllim olaraq mən öləcəm, atan sağdır, məndən sonra başqa bir müəllimə göndərəcək, amma atan ölərsə səni məktəbə göndərən olmayacaq.

*Bir uşaq incimişdi məktəbdən,
Dedi: - ey xaliqu-zəminü zəməni,
Bir ölüm ver bizim ustada,
Ta olum məktəbindən azada.
Bir doyunca gedim gəzim bağı,
Həm edim bağı seyr, həm dağı.
Bu duanı eşitdi mollası,
Dedi: - Oğlum bunun nə mənası?
Mən əgər rehlət etsəm üqbayə
Qoyar atan özgə bir mollayə.
Atanın mərgin istə ey nadan,
Qalasan ta yetimi sərgərdan. (4. 35)*

“Müəllimin əziyyəti atanın məhəbbətindən yaxşıdır” – deyər yazan maarifçi şair uşaqların nadan, cahil olmasına, nadan böyüməsinə qarşı çıxır.

Seyid Əzim yazır ki, üləmalara, müəllimlərə hər daim hörmətlə yanaşmalı, onların hər bir kəlməsinin dəyərini bilməliyik. Alimlər bu dünyada hər kəsdən çox hörmətini gətirəcəyimiz, sözüünə inanacağımız şəxslərdir. Şair yazır ki, elm insanı kamilliyə, zirvəyə qaldırar. Elmlə bütün dərdlərin dərmanı aşkar olar. Yetər ki, elm adamına, üləmaya hörmət və diqqət yetirək. “Humanizm və

xeyirxahlıq, altruizm – qayğıkeşlik, gözəllik və ülvyyə – şairin ehtirasla təbliğ və tərif etdiyi əsas keyfiyyətlərdir” (1. s.559).

Seyid Əzim köhnə təhsil sistemini, “müəllim” olmayan müəllim olanları da ciddi tənqid atəsinə tutur. Buna nümunə olaraq şairin “Şagirdlərin müəllimə kələk gəlmələri” əsərini göstərə bilərik. Şair əsərdə qeyd edir ki, bir “müəllim-dana” (yalançı müəllim, daha doğrusu adı müəllim olub, özünün müəllimlikdən xəbəri olmayan “Əqli qeyri-kamil” olan bu “müəllim”mə) şagirdləri hiylə edirlər. Məktəbə gəlib, müəllimini ilk görən şagird:

Dedi - “Ey ustadi-dövrənim,
Sənə qurban ola mənim canım!
Nə səbəbdən bu gül üzün qaralıb?
Gözlərin ağı sərbəsər saralıb?
Gözün üstü şişib, olubdu qovuq,
Zahirən bu gecə dəyibdir soyuq?”(4. 38)*

Beləliklə, məktəbdə müəllimini görən hər bir şagird hiylə işlədərək onun rənginin niyə belə solduğunu, əhvalının yaxşı olmadığını soruşduqca, xəstə olmayan müəllim özünü həqiqətən artıq xəstə sayır. Dərsə gələndə əhvalı yaxşı olan, bədəni sağlam olan mollaın ürəyində getdikcə öz sağlamlığına qarşı şübhə oyanır, fikirləşir ki, mən elə sübh tezdən naxoşam, özümü yaxşı hiss etmirəm:

*Var ikən əvvəli səhih bədən,
Aqibət naxoş oldu vahimədən.
Dedi molla ki, həqqi, ey ətfal,
Mən bu gün xeyli olmuşam bihal;
Görünür, məndə var əlaməti-təb,
Heç söz yox, soyuq dəyibdi bu səb,
Ürəyim eylə qusmağa qalxır,
Dəmbədəmdən qulaqlarım salxır.”(4. 39)*

Nəhayət molla deyilənlərə özünü inandıraraq evə gedib dincəlmək istəyəndə də şagirdləri onu rahat buraxmır. Hər gün biri yanına gəlir, ona baş çəkərək səhhətinin daha pis olduğunu deyirlər. Kimisi yalandan ağlayır, kimisi ah çəkərək onu qucaqlayırdı. Mollaın bütün bu deyilənlərə inanaraq özünü xəstə sayması onun ölümünə səbəb olur. Şair bu əsərində natamam müəllim obrazını qələmə almışdır.

XIX əsrin birinci yarısında S.Ə.Şirvani ədəbiyyatımıza bir günəş kimi doğdu. “Seyid Əzim Şirvaninin məktəb, təhsil, tərbiyə, mətbuat kimi günün aktual məsələlərinə aid maarifçi şeirlərinin , öyüd, təmsil, mənzum nağıl və hekayələrinin çoxu müasir cəmiyyətin tələblərinə uyğun əsərlərdir ki, bunlar onun realist yaradıcılığına, eyni zamanda uşaq ədəbiyyatının zəngin xəzinəsinə daxil olan qiymətli əsərlərdir” (3. s.481)

M. F. Axundzadə ənənələrinin davamçısı maarifçi şair S. Ə. Şirvani, kənd və şəhərlərdə məktəbxanalar açmaq lazım olduğunu vurğulayan ədibin sözlərinə əməl edərək belə yeni tipli məktəblərdən birini də o, açmış və ömrünün on səkkiz ilini məktəbə və məktəbdarlığa həsr etmişdir.

“Yazdığı əsərlər, açdığı məktəbdə yetirdiyi şagirdlər yaşayacaq, könüllərdə bir parça yeri olacaq, rəhmətlə yad ediləcək...” (2. s.417)

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 6 cildə, 4-cü cild. Bakı: 2011.
2. Cəfərzadə Ə. Aləmdə səsim var mənim. Bakı: 2006.
3. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: 2017.
4. Şirvani S. Ə. Seçilmiş əsərləri, üç cildə, III cild. Bakı, 2005.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ ŞEİRLƏRİNDƏ YUSİF VƏ ZÜLEYXANIN VƏSFİ

Əmmar Abbasov

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

abbasov1941@inbox.ru

Xülasə

Bu məqalə, M.F. Axundzadənin maarifçilik ideyalarının layiqli davamçısı olan Seyid Əzim Şirvaninin anadan olmasının 190 illiyi münasibətilə qələmə alınmışdır. Məqalədə şairin həyatı və yaradıcılığı haqqında qısa məlumat verilir və xüsusilə onun poeziyasında Yusif və Züleyxa mövzusunun tərənnümünə diqqət yetirilir. Yazıda Seyid Əzimin iki cildlik külliyyatında Yusif və Züleyxaya həsr olunmuş şeirlər barədə məlumat təqdim olunur.

Açar sözlər: Şirvani, şeir, qəzəl, Yusif, Züleyxa, eşq.

Abstract

This article, written on the occasion of the 190th anniversary of Seyid Azim Shirvani — a prominent successor of M.F. Akhundov's enlightenment ideas — provides a brief overview of the poet's life and work. It focuses specifically on the theme of the praise of Yusif and Zuleykha in his poetry. The article offers concise information about Seyid Azim and highlights the poems dedicated to the story of Yusif and Zuleykha found in his two-volume collection..

Keywords: Shirvani, poetry, ghazal, Yusif, Zuleykha, love.

Seyid Əzim Seyid Məhəmməd oğlu Mircəfərzadə 1835 – ci ildə Şamaxı şəhərində bir din xadiminin ailəsində anadan olmuş, yeddi yaşında atası vəfat etdiyi üçün ana babası onu anası ilə birlikdə yaşadığı Dağıstana aparıb 14 yaşınadək orada ona təhsil vermişdir. O, 1888 – ci ildə vəfat etmiş, Şamaxıda Şahxəndan qəbristanlığında dəfn olunmuşdur.

Klassik Şərq şerinin mütərəqqi ənənələrinin yeni dövrdə qüdrətli varisi, M.F.Axundovun maarifçilik ideyalarının davamçısı, Mirzə Ələkbər Sabirin ustadı olan S.Ə.Şirvaninin əsərləri Azərbaycan bədii təfəkkürünün inkişaf tarixində orijinal mərhələ təşkil edir. Qurani-Kərimin ən gözəl əhvalatı (qıssəsi) olan Yusif və Züleyxa əhvalatına VII əsrdən bəri dünya ədəbləri, şairləri çoxlu əsərlər, şeirlər yazdıqları kimi S.Ə.Şirvani də öz şeirlərində Yusif peyğəmbər (ə) və Züleyxanı çox gözəl vəsf etmişdir. Aşağıda onların bəzilərini qeyd edirik.

*Düşəni xubilərin könlümə fikri, Seyyid,
Əlli Yusif tapılır külbeyi - əhzanımda.*

Şair burada qeyd etmək istəyir ki, yaxşı insanların fikri qəlbimə düşəndən sonra mənim hüzn evimə əlli Yusif peyğəmbər gəlir.

*Yusifə zindan təmənnə oldu mehrindən sənin,
Aləmi-zərratda çahi - zənəxdanın görüb.
Seyid Əzim burada Züleyxaya deyir ki, Yusif sənə görə zindana düşdü.
Çıxdı pırahəni – çakilə gülüstəndən gül,
San, Züleyxa ilə etmiş məhi – Kənan xəlvət.
Yusif bir zərrə hüsnün qıldı məşhəri – cahan,
El sənə gər Yusifi – Kənan güman eylər, qələt.*

*Ol Yusifi - gülçöhrə qəmindən sənə, Seyyid,
Şirvan niyə hər ləhzədə beytə -l- həzən olmaz?
Gəl bəzmi – Züleyxayə sən, ey Yusifi – sani,
Bu hüsnü lətafədə desinlər bəşər olmaz.
Xəlvət nə rəva qeyr ilə, ey Yusifi-sani*

Kim, pirəhəni – ismətüvi parə desinlər.
 Əgər o mahi Züleyxa görə bu surət ilə,
 Həvayi – Yusif ona mayeyi – nədamət olur
 Təcəlliyyət özünün, göz onun, cəmal özünün,
 Cahanda gəh özü Yusifdi, gəh Züleyxadır.
 Məşhur qıldı eşqi – Züleyx o Yusifi,
 Aşıqda hüsn – çöhrəsinə ictihad olur.
 Yəni, aşıq insan üzünün gözəlliyinə çalışır.
 Səltənət təxtinə bir payədir zindan, ey dil,
 Yusifi izzət üçün sakini – zindan etdi.
 Hüsndə Yusifə düşməz edə canan ilə bəhs
 Ey əzizim, nə rəva, qul edə sultan ilə bəhs?
 Səni Yusif bilib, verdim könül mülkəmdə sultanlıq,
 Əzizim, nuri – eynim, sən gədə oğlu gədasənmiş.

Seyid Əzim burada kimə isə inanıb, özünə çox yaxın hesab etmiş, qəlbində ona yer vermiş, lakin onun nanəcib çıxdığına görə peşman olmuşdur.

*Çəkdilər Yusifi – mənanı yenə bazarə,
 Seyyida, saxlama canı, nə gərəkdir bu xəzəf.*

Şair demək istəyir ki, əgər Yusifi bazara çəkib qul kimi satırlarsa, Seyyid sənin xəzinə hesab etdiyin canı saxlamaq nəyə lazım?

*Ayırdı Yusifi məndən bəradərani – qəyur
 Bəlayi – hicrdə mən zarü biqərar oldum.*

Şair burada Yusifin atası Yəqubun o biri oğullarının Yusifə qarşı paxıllıqları üzündən onu atasından ayıraraq, Yəqubun qəlbinə qan etdiklərindən söz açır.

*Yusifim, gəl eyləmə munca cəfalar Seyyidə,
 Etmə rəncidə özündən xatiri – Peyğəmbəri.*

Seyid Əzim burada Yusif peyğəmbərə xitabən deyir ki, Məhəmməd peyğəmbərin nəslindən olduğu üçün onu özündən ayrı salmasın.

*Sənə olsaydı, ey gül, Yusifin filcümlə oxşarı,
 Olurdu nəqdi – can ilə cahan xəridari
 Gəlir ol Yusifin bazarına zali – fəlak hər gün,
 Gecə ta sübh kövkəblərdən, eylər cəm dinarı.
 Rəhbər dediyim oldu mənə rahzən axır,
 Yusif görünən yar mənə Əhrimən oldu.
 Ol Yusifi-gümgəştə fəraqında bu seyyid,
 Yəqubə dönüb sakini beytül-həzən oldu.
 Ayırdı ol əzizi naghah ixvanın cəfasından,
 O Yusif firqətindən hər gözüm bir rudi-Nil oldu.
 Ol Dəlvü – asiman idi, Yusif bir afitab,
 Sanma ki, həbti-müşki-siyəhdən tənab idi.
 Eylədin axır məni, ey çərxi, Yusifdən cüda,
 Misri-konlum-təxtinə ol tacidarım gəlmədi.*

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Şirvani S.Ə. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: "Avrasiya press", 2005.
2. Şirvani S.Ə. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı: "Avrasiya press", 2005.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ YARADICILIĞINDA FOLKLOR MOTİVLƏRİ

Şəfiqə Nəcəfova

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
shafiga.nacafova@bk.ru

Xülasə

Məqalədə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Seyid Əzim Şirvaninin bədii irsində folklor motivlərinin rolu və funksiyası tədqiq olunur. Tədqiqat göstərir ki, Seyid Əzim Şirvani klassik şeir ənənələrinə əsaslansa da, onun yaradıcılığı xalq ədəbiyyatına məxsus janr, obraz və poetik vasitələrlə zəngindir. Şairin əsərlərində xalqın həyat tərz, adət-ənənələri, düşüncə və dünyagörüşünü əks etdirən elementlər geniş yer tutur. Xüsusilə onun qəzəl, məsnəvi və satirik şeirlərində xalq deyimləri, atalar sözləri, mifoloji obrazlar və epos ünsürləri müşahidə edilir. Bu cəhətlər Seyid Əzimin poeziyasının milli-mədəni köklərə bağlılığını və şifahi xalq ədəbiyyatından bəhrələndiyini təsdiq edir. Məqalədə müəllifin yaradıcılığı xalqın mənəvi dünyasını, ictimai baxışlarını və mədəni irsini əks etdirən zəngin ədəbi nümunə kimi dəyərləndirilir və folklorla yazılı ədəbiyyatın vəhdəti kontekstində təhlil edilir.

Açar sözlər: xalq, folklor, şeir, ədəbiyyat, Seyid Əzim Şirvani.

Abstract

The article explores the role and function of folklore motifs in the literary heritage of Seyid Azim Shirvani, a prominent representative of 19th-century Azerbaijani literature. Although Shirvani was deeply rooted in classical poetic traditions, his works are notable for their rich use of genres, imagery, and stylistic devices characteristic of folk literature. His poetry vividly reflects elements of the people's lifestyle, customs, worldview, and cultural identity. In particular, the presence of folk sayings, proverbs, mythological images, and epic elements highlights the strong influence of oral traditions. These features underscore the profound connection between Shirvani's poetry and the national cultural heritage. The article evaluates his literary output as a significant example of artistic expression that preserves the spiritual values, social perspectives, and cultural memory of the Azerbaijani people, analyzing it within the framework of the synthesis between folklore and written literature.

Keywords: folk, folklore, poem, literature, Seyid Azim Shirvani.

Azərbaycan ədəbiyyatında XIX əsr milli oyanış və maarifçilik dövrü kimi səciyyələnir. Bu dövrün ən görkəmli nümayəndələrindən biri Seyid Əzim Şirvani olmuşdur. O, həm klassik şeirin ustası, həm də yeni ədəbi istiqamətlərin təşəkkülündə rolu olan maarifçi ziyalı kimi çıxış etmişdir. Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığında xalq ruhunun, folklorun və ağız ədəbiyyatının mühüm yer tutması isə onu Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus bir pilləyə yüksəltmişdir. Folklor xalqın minilliklər boyu yaratdığı söz sənətidir və onunla ədəbi yazı dili arasında daim qarşılıqlı təsir olmuşdur. Bu baxımdan XIX əsr ədəbiyyatında, xüsusən də keçid dövrü sayılan zamanlarda yazılı ədəbiyyatın xalq ədəbiyyatına yaxınlaşması, yeni forma və məzmun axtarışları ön plana çıxır. Seyid Əzim Şirvani də bu prosesin fəal iştirakçısı olmuş, öz əsərlərində xalq deyimlərinə, atalar sözlərinə, zərb-məsəllərə, əxlaqi hikmətlərə geniş yer vermişdir. Onun şeirlərində folklorun həm bədii-estetik, həm də maarifçi funksiyası öz əksini tapmışdır.

XIX əsr Azərbaycan tarixində siyasi və ictimai baxımdan mürəkkəb, lakin bir o qədər də mühüm dəyişikliklərin baş verdiyi bir dövr olmuşdur. Bu əsrin ortalarından etibarən Azərbaycanın bir hissəsi çar Rusiyası tərəfindən işğal edilmiş, bu isə həm idarəçilikdə, həm də mədəniyyətdə yeni mərhələnin başlanmasına gətirib çıxarmışdır. Yeni sosial-iqtisadi münasibətlərin yaranması, təhsil və maarifə marağın artması, qəzet və məktəblərin təşkili həmin dövrdə baş verən mühüm dəyişikliklər sırasında idi. Bu proseslər fonunda Azərbaycan ədəbiyyatında da klassik ənənədən çıxaraq yeni üslub, forma və məzmun axtarışları ön plana keçdi.

Seyid Əzim Şirvani məhz belə bir tarixi şəraitdə – XIX əsrin ikinci yarısında fəaliyyət göstərmişdir. O, həm dini təhsil almış, həm də müasirlərindən fərqli olaraq maarifçilik ideyalarını

mənimsəyərək yaymağa çalışmışdır. Şamaxıda açdığı məktəbdə dünyəvi elmləri tədris etməsi və şagirdlərini xalq maarifinə xidmətə yönəltməsi onun ziyalı obrazını formalaşdıran əsas cəhətlərdən biridir. Seyid Əzim Şirvani təkcə şair deyil, həm də müəllim, publisist, ictimai xadim kimi çıxış edirdi. Ədəbiyyat sahəsində Seyid Əzim Şirvani klassik Şərq poeziyasının ənənələrinə dərinlən bələd olmuş, lakin o, bu ənənələri olduğu kimi təkrarlamaq əvəzinə, onlara xalq ruhunu, folklor motivlərini və real həyatdan götürülmüş obrazları daxil edərək, yeni bir ədəbi sintez yaratmışdır. Bu cəhət onun folklorla olan marağını və bu irsi yazılı ədəbiyyata necə uğurla inteqrasiya etdiyini göstərir. Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığında folklor elementlərinin mühüm yer tutması, onun poeziyasının xalq ruhuna yaxınlığını təmin edən əsas amillərdəndir. Şair xalqın ruhunu, dünyagörüşünü, sosial narazılıqlarını və mənəvi dəyərlərini poeziyasında əks etdirməyə çalışmışdır. Bu məqsədlə o, xalq ədəbiyyatından gələn bir çox forma və məzmun elementlərini öz əsərlərində ustalıqla istifadə etmişdir. Seyid Əzim Şirvani şeirlərində bəzən klassik ərəb-fars poetikasının imkanlarından istifadə etsə də, xalq dili onun yaradıcılığının əsas ünsürlərindən biri olmuşdur. Xalq danışq dilindən gələn ifadələr, sadə, aydın və obrazlı sözlər şairin əsərlərinə xalq ruhu gətirmiş, poeziyasını oxunaqlı və təsirli etmişdir. O, gündəlik həyatdan götürülən deyimlər, idiomatik ifadələr və ləqəblərlə poetik dili sadələşdirmişdir. Folklorun müdriklik daşıyıcısı olan atalar sözləri və zərb-məsəllər Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığında tez-tez rast gəlinən elementlərdir. Bu tip ifadələr şairin maarifçilik ideyalarını ifadə etmək üçün həm bədii, həm də fəlsəfi vasitə kimi çıxış etmişdir. Məsələn, *“Əyri ağacdən düz çubuq olmaz”* kimi xalq məsəllərinə bənzər ifadələrlə Seyid Əzim Şirvani cəmiyyətdəki mənfi halları təsvir edir, sosial ədalətsizlikləri tənqid edirdi. Bu tip deyimlərin istifadəsi həm xalqın dünyagörüşünün ifadəsi, həm də şairin sadə insanla ünsiyyət yaratmaq istəyindən irəli gəlirdi.

Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığı folklorun təkcə estetik deyil, həm də əxlaqi-didaktik funksiyasını daşıyır. Şair xalq arasında yayılan dini rəvayətlərdən, əfsanə və nağıl motivlərindən istifadə etməklə oxucuda düşüncə oyatmaq, maarifçilik ideyalarını yaymaq məqsədi güdür. Onun bir çox şeirlərində İslamın sosial ədalət, mərhəmət və zəhmət mövzusunda verdiyi mesajlarla folklorun dini-fəlsəfi qatları vəhdətdə təqdim olunur. Ədib *“İlahi, sən özün ağıl ver bizə”* misrasıyla başlayan şeirində xalqın cəhalətdən çıxışı üçün dua edir. Bu şeirdə dini forma ilə xalqın maariflənməsi ideyası birləşərək, milli-mənəvi düşüncə tərzinin nümunəsinə çevrilir. M.Tahirova öz tədqiqatında qeyd edir ki, Seyid Əzim Şirvani xalq arasında yayılmış dini təsəvvürləri birbaşa qəbul etməmiş, onları maarifçi baxış bucağından yenidən işləyərək təqdim etmişdir. Onun şeirlərindəki əxlaqi mesajlar xalq hikmətlərinə əsaslanır, lakin bu hikmətlər müasir dövrün sosial tələblərinə uyğun şəkildə təqdim olunur (1, 28).

Seyid Əzimin satirik yaradıcılığı folklorun tənqidi funksiyası ilə səsləşir. Xalq arasında dolayan lətifələr, zarafatlar və tənqidi deyimlər onun satirasının əsas mənbələrindəndir. O, cəhalət, mövhumat, savadsız mollalar və zahidlər haqqında şeirlərində bu folklor ünsürlərinə istinad edərək onları ifşa edir. Şairin *“Zahidlər”* və *“Molla Nəsrəddin”* tipli obrazlar ətrafında yaratdığı poetik model, xalqın illərlə formalaşdırdığı sosial narazılığın bədii ifadəsidir. A.Sultanova yazır: *“Seyid Əzim xalqın danışq tərzini və sosial-həyatı müşahidələrini poeziyaya gətirərək, folkloru təkcə forma deyil, həm də fikir və ruh kimi mənimsəmişdir”* (2, 123). Bu yanaşma onun yaradıcılığında folklorun yalnız estetik deyil, ideoloji-fəlsəfi mənə daşdığını göstərir.

Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığında folklorun yalnız poetik vasitə kimi deyil, həm də maarifçilik məqsədləri üçün istifadə olunması onun ədəbi şəxsiyyətini fərqləndirən əsas cəhətlərdən biridir. O, klassik ədəbiyyatın fəlsəfi dərinliyini xalq hikmətləri və əxlaqi-mənəvi dəyərlərlə vəhdətdə təqdim etmiş, oxucunu təkcə estetik zövqə deyil, həm də düşüncəyə, tənqiddə və özünü təkmilləşdirməyə sövq etmişdir. XIX əsr Azərbaycan maarifçilərinin əsas məqsədi cəmiyyətdəki geriliyin səbəblərini göstərmək və bu geriliyin aradan qaldırılması üçün təhsilin vacibliyini vurğulamaq idi. Seyid Əzim Şirvani bu məqsədlə xalqın mənəvi dünyasına yaxın olan folklor vasitələrindən istifadə edərək, maarifçi ideyaları geniş kütləyə çatdırmağa çalışmışdır. Onun şeirlərində tez-tez rast gəlinən xalq deyimləri və müdrik ifadələr, ideyanı sadə, lakin təsirli şəkildə çatdırmaq üçün seçilmişdir. Məsələn:

*“Cahilin əlində qələm olsa da nə fayda,
Elm əgər yoxsa, kitab olsa da nə fayda...”* (2, 137)

Bu misralarda maarifçilik ideyası xalqın qəbul edə biləcəyi formada – sadə, aydın, ritmik şəkildə təqdim olunur. Bu isə klassik ədəbiyyatın dildən-dilə keçərək yaddaşlarda yaşayan folklorla qovuşmasının nümunəsidir. Seyid Əzim folkloru bir növ mənəvi tərbiyə vasitəsi kimi qiymətləndirir. Onun əsərlərində tez-tez rast gəlinən əxlaqi mövzular – dürüstlük, sədaqət, zəhmətkeşlik, ədalətlik və insanlara hörmət – xalq hikmətinin daşdığı dəyərlərlə birbaşa bağlıdır. Ədibin “Əxlaqi-nasihət” ruhunda yazılmış şeirləri bu mənada diqqətəlayiqdir. O, əxlaqi çatışmazlıqları xalq zarafatı və atalar sözü kimi ifadələrlə yumşaldaraq, həm düşündürür, həm də oxucunu incitmir. Bu xüsusiyyət M.Nağıyevin fikrincə, onun maarifçiliyə humanist yanaşmasının göstəricisidir (3, 69).

Şairin satirik şeirləri də maarifçi məqsədlərə xidmət edir. Burada cəmiyyətin avam təbəqələrinə və onları istismar edən “molla”, “şeyx”, “zahid” kimi obrazlara qarşı xalqın dilindən çıxmış ifadələrlə tənqid yönəldilir. Bu satirik obrazlar həm xalq folklorundakı “aldadıcı molla” tipinin davamıdır, həm də yazılı ədəbiyyatda maarifçi ironiyanın daşıyıcısıdır. A.Sultanova yazır: “Seyid Əzim xalq hikmətini satirik prizmadan keçirərək, maarifçi təfəkkürlə yeni mənalar yaratmış, beləliklə də ədəbiyyatda folklorun sosial tənqid funksiyasını canlandırmışdır” (2, 129).

Seyid Əzim Şirvaninin poeziyası forma və məzmun baxımından xalq ədəbiyyatının müxtəlif ünsürlərini özündə birləşdirir. Onun şeirlərindəki folklor motivləri bəzən birbaşa, bəzən isə dolayı yollarla təqdim olunur. Bu bölmədə konkret şeirlər üzərində həmin elementlər araşdırılır. Seyid Əzim Şirvaninin məşhur “Zahidlər” şeiri, dini fanatizmin və riyakarlığın tənqidinə həsr olunmuşdur. Burada zahid obrazı xalq ədəbiyyatındakı “ikiüzlü mollalar” tipinə çox bənzəyir. Xalq arasında geniş yayılmış “dildə Allah, əməldə şeytan” tipli deyimlərin poetik təcəssümü bu şeirdə öz əksini tapır:

*“Zahidlərə baxma, onların surəti nədir,
İç aləmləri zülmət, zahir pəri nədir” (6, 98).*

Bu misralarda xalq hikməti və dini-fəlsəfi tənqid vəhdətdə təqdim olunur. Şair burada bir növ “məqam adamı” olan mollaları ifşa edir, bu isə Azərbaycan folklorunda geniş yer tutan tənqidi obrazların (məsələn, Molla Nəsrəddin) təsirini göstərir. Seyid Əzim Şirvaninin maarifçilik ideyalarını ifadə etdiyi bir çox şeirlərində xalq arasında işlənən hikmətli deyimlərə rast gəlinir. Məsələn:

*“Bilməz ki, nədir elm, nədir hikmət, ədəb –
Oxuyar bir neçə kəlam, qılar qərəzlə ədəb” (4, 112).*

Bu şeirdə həm forma baxımından klassik beyt strukturu qorunur, həm də məzmunca xalq hikmətinə əsaslanan sadə, aydın ifadələr seçilir. Bu cür ifadələr Seyid Əzimin poeziyasını xalq üçün daha anlaşıqlı və cəlbedici edir. Şairin bəzi məhəbbət şeirlərində aşiq poeziyasına xas olan paralelizmlər, sadə və emosional dil, xalq arasında yayılmış bənzətmələr diqqəti cəlb edir:

*“Sən bir gülə bənzərsən,
Gəzdikcə bülbül axtarar” (4, 96).*

Bu tip bənzətmələr aşiq poeziyasında rast gəlinən obrazlarla səsləşir. Şairin bu üslubu mənimsəməsi onun xalq yaradıcılığına nə qədər bağlı olduğunu göstərir. Seyid Əzimin bəzi şeirlərində təmsil janrına yaxınlıq müşahidə olunur. O, insanlara doğru yol göstərmək üçün heyvanlar, əşyalar və ya məcazi personajlar vasitəsilə əxlaqi nəticələr çıxarır. Bu xüsusiyyətlər folklorun təmsil janrı ilə qohumluğunu göstərir.

*“Bir tülküylə pişik dost oldu bir gün,
Aldatdı pişiyi o bic günlərin” (2, 126).*

Bu tip hekayəvi poetik nümunələr maarifçi təlim və əxlaqi nəticə çıxarmaq üçün yazılmışdır ki, bu da təmsil folklorunun ədəbiyyata inteqrasiyasının göstəricisidir. Seyid Əzim Şirvaninin şeirində folklor motivlərinin istifadəsi onun əsərlərinə həm folklorik, həm də bədii dərinlik qatır. Şirvani, folklor motivlərini təkcə xalqın mədəniyyətini qorumaq üçün deyil, həm də öz şəxsi şeir dünyasında geniş şəkildə təzahür etdirir. Onun əsərlərindəki folklor elementləri, sadəcə simvolik deyil, həm də sosial və

emosional mənalar daşıyır. Şirvaninin yaradıcılığı Azərbaycan folklorunun ədəbiyyatla olan əlaqəsini dərinləşdirir və onu müasir dövrə uyğunlaşdırır.

Seyid Əzim Şirvani Azərbaycan ədəbiyyatında unikal bir mövqe tutan bir şairdir. Onun yaradıcılığı, folklor və sufi təfəkkürünün qarışımından ibarət olub, həm dövrün ədəbi mühitinə, həm də Azərbaycan mədəniyyətinə dərin təsir göstərmişdir. Onun əsərləri bu gün də ədəbiyyatımızda əvəzsiz bir irs olaraq qalır və gənc nəsillərə mədəni, mənəvi dəyərləri ötürməkdə mühüm rol oynayır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Tahirova M. Seyid Əzim Şirvani: həyat və yaradıcılığı. Bakı: 1982.
2. Sultanova A.B. Azərbaycan ədəbiyyatında folklor ənənələri. Bakı: 2001.
3. Nağıyev M. Maarifçilik və poeziya. Bakı: 1997.
4. Qarayev F. Azərbaycan folkloru və ədəbiyyatın təsiri. Bakı, 2005.
5. Məhəmmədli V. Folklor və Müasir Ədəbiyyat: Seyid Əzim Şirvaninin Yaradıcı Dünyası. Bakı, 2011.
6. Rəsulov M. Seyid Əzim Şirvaninin şeirlərində Folklor Motifləri. Bakı, 2016.
7. Həsənov A. Azərbaycan şeirində Folklor İrsinin Yeri. Bakı: 2008.
8. Şirvani Seyid Əzim. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. II cild. Bakı: 2005.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ TƏMSİL VƏ MƏNZUM HEKAYƏLƏRİNDƏ XƏLQİ DƏYƏRLƏR

Şöhrət Məmmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
sohret.nesirova@mail.ru

Xülasə

Bədii yaradıcılığa XIX əsrin 50-ci illərində gələn Seyid Əzim Şirvani ilk şeirlərini Füzulinin təsiri ilə “Seyid” təxəllüsü ilə yazmışdır. Bədii irsinin əksəriyyəti lirik şeirlərdən ibarətdir, bunların da çoxu qəzəllərdir. Azərbaycan və farsca qəzəllərinin sayı mindən artıqdır.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında A.Bakıxanov və Q.Zakirə başlanan yeni təmsilçiliyi Şirvani davam etdirir. Onun təmsilləri “Rəbiül- ətfal” kitabında da toplanmışdır. Əxlaqi didaktik mahiyyət daşıyan bu təmsillərin əsas məzmununu elm və sənət öyrənməyə çağırış, birlik, xeyirxahlıq, dostluğa sədaqət, və s nəcib keyfiyyətlər təşkil edir. Təmsillərin bəziləri tərcümə və iqtibas, bəziləri isə orjinaldır. Lakin tərcümələrdə də müəllifin orjinal fikirləri yer almışdır. Təmsillərdə şair canlı xalq dilindən və təbii vasitələrdən istifadə etmişdir. Əxlaqi-didaktik əsərlərin bir qismi də mənzum hekayələrdir. Seyid Əzimin Rəbiül-ətfal kitabında toplanan mənzum hekayələr, öyüd-nəsihətlər və təmsillər ideyasına görə şairin maarifçi şeirləri ilə birləşir. Sayı yüzdən çox olan bu hekayələrin bəziləri Nizaminin ‘Sirlər xəzinəsi’, ‘İqbalnamə’ bəziləri Sədini “Gülüstən “ və “Bustan” əsərlərindən, biri (“Musa və çobanın hekayəti”) C.Ruminin Məsnəvisindən iqtibas edilmişdir. Hekayələrin əsas hissəsini müəllif Azərbaycan xalq nağılları, rəvayət və lətifələrindən istifadə yolu ilə yazmışdır.

Açar sözlər: Sənətkar, əxlaqi, təmsil, mənzum hekayə, nağıl, öyüd, nəsihət, milli, uşaq.

Abstract

Seyyid Azim Shirvani, who began his literary career in the 1850s, wrote his first poems under the pseudonym “Seyyid,” influenced by the works of Fuzuli. The majority of his literary legacy consists of lyrical poems, most of which are ghazals. The total number of his ghazals in Azerbaijani and Persian exceeds one thousand.

Shirvani continued the tradition of modern parables in 19th-century Azerbaijani literature, a trend initiated by A. Bakikhanov and G. Zakir. His parables were later compiled in the book Rabi‘ul-Atfal. These parables, which carry a strong moral and didactic tone, primarily promote values such as the

pursuit of knowledge and art, unity, kindness, loyalty in friendship, and other noble human qualities. While some of the parables are translations or adaptations, many are original. Even in his translated works, Shirvani incorporated his own ideas and perspectives.

The poet made effective use of vivid folk language and natural stylistic elements. Some of his moral and didactic works also take the form of poetic narratives. The poetic stories, admonitions, and parables compiled in Rabi'ul-Atfal are closely linked thematically with Shirvani's enlightenment-oriented poetry.

Among the more than one hundred stories in this collection, some are adapted from Nizami's Makhzan al-Asrar (The Treasury of Mysteries) and Iqbalnama, others from Sa'di's Gulistan and Bustan, and one — "The Story of Moses and the Shepherd" — is drawn from Jalal ad-Din Rumi's Masnavi. However, the majority of the stories are rooted in Azerbaijani folk tales, legends, and anecdotes, which the author skillfully reworked in poetic form.

Keywords: Artist, moral, parable, poetic story, tale, advice, advice, national, child.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında klassik poeziya ənənələrini yaradıcılıqla davam etdirən ən qüdrətli sənətkar Seyid Əzim Şirvanidir. Milli poeziyamızın inkişaf tarixində o, incə ruhlu lirik, cəmiyyətin sosial bələlərini cəsarətlə tənqid edən satirik, əxlaqi- tərbiyəvi mənzum hekayələr və təmsillər müəllifi, nəhayət, ədəbiyyatşünas-təzkirəçi kimi məşhurdur.

XIX əsr ədəbiyyatımızın tədqiqatçısı X.Məmmədov yazır ki, Seyid Əzim Şirvani Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk sənətkardır ki, əsrin meydana çıxardığı ehtiyacı —uşaq ədəbiyyatı yaratmaq ideyasının zəruriliyini şüurlu surətdə dərk etmiş, əski yaradıcılıq yolunda kəskin dönüş yaradaraq, ömrünün on dörd yetkin ilini milli məktəblərdə dərs və oxu kitabları yaratmaq işinə həsr etmişdir. Sələflərdən fərqli olaraq S.Ə.Şirvani uşaq ədəbiyyatının spesifikasiyası məsələlərinə dərinlən bələd olmuş, onları əməli yaradıcılıq fəaliyyətinə tətbiq etməklə orijinal uşaq əsərləri yarada bilmişdir. Məhz bu keyfiyyətlərə görə, S.Ə.Şirvani milli uşaq ədəbiyyatımızın banisi olmaq hüququnu qazanmışdır.

Tədqiqatçının fikrincə, "Rəbiül-ətfal" A.Bakıxanovun "Nəsihətnamə"sindən, M.Ş.Vazeh və İ.Qriqoryevin "Kitabi-türki"sindən, Mirzə Nəsrullah Didənin "Kitabül-nəsayeh"indən sonra Azərbaycan məktəblilərinin mütaliəsi və ümumiyyətlə, milli uşaq ədəbiyyatı yaratmaq sahəsində uğurlu təşəbbüsdür. Bir sıra spesifik hallar nəzərə alınmasa, hətta, demək olar, uşaq ədəbiyyatımızın həqiqi tarixi "Rəbiül-ətfal"dən başlanır. (10, səh.21)

A. Bakıxanov, Q.Zakirlə başlayan yeni təmsilçiliyi Seyid Əzim Şirvani davam etdirmiş və müasir tərbiyə ilə əlaqədar olaraq bir neçə təmsil yazmışdır. Avamlıqla mübarizə, elm və sənətdə kamillik və dərinlik, zəhməti sevmək, birlik, xeyirxahlıq və s. bu kimi nəcib nəsihətlər onun təmsillərinin əsas məzmununu təşkil edir.

"Eşşək və Arılar" təmsilində elmin qədrini bilməyən cahil və qanmaz adamlar tənqid olunur. "Siçan və Pişik" təmsilində də düşüncəsiz, avam insanlar köstərilir. "Qaz və Durna" təmsilində isə bir neçə sənət və elm ardınca gedən, hamısından avara qalan alim və peşə sahibləri tənqid edilərək, elmin, sənətin yalnız müəyyən bir sahəsində kamil olmaq fikri irəli sürülür:

*Onun sözlərini eşidən Durna istehza ilə deyir:
Göydə tərlən kimi uçmağın varmı?
Ya maral kimi qaçmağın varmı?
Bir balıq tək üzərmisən sudə,
Nədi bu göftguyi- bihudə?*

Əsərdən çıxan əxlaqi nəticə «Dad yarımçıq əlindən» atalar sözüne uyğun gəlir:

*Yəni bir elmə daim ol talib,
Zifən ol, zifünundur qalib.
Kişi bir sənəti bilər xalis
Çoxuna meyl edən olar naqis. (7.səh, 64)*

“Ayı və Siçan” təmsilində yaxşılıq etmək, “İtin Pişiyə cavabı”nda xeyirxahlıq, “Aslan və iki Öküz”də ittifaq və birlik ideyaları verilir. «Ayı və Siçan» təmsilində xeyirxahlıq, yaxşılıq mənəvi dəyər kimi təqdim olunur. Əsərdə yalnız zora, gücə arxalanaraq yaşamağın naqisliyi fikri irəli sürülür. Ayı bilmədən onun üstünə çıxıb yuxudan oyadan zəif siçana mərhəmət göstərir. Siçan bir gün bu yaxşılığın əvəzini verəcəyini deyəndə öz qüvvəsinə arxayın olan Ayı ona gülür. Düşünür ki, o, heç vaxt zəif siçanın köməyinə möhtac ola bilməz. Lakin ovçunun tələsinə düşəndə toru dişləri ilə qırıb tökən, onu xilas edən siçan olur:

*Dedi kim ayı qalmadım qəmdə
Yaxşılıq itməz imiş aləmdə.(7 Səh 66)*

«Aslan və iki öküz» təmsilinin mövzusu “Kəlilə və Dimnə”dən götürülmüşdür. Şair bir-biri ilə dost olan iki öküzün taleyinin timsalında “Güc birlikdədir” fikrini aşılayır. Bir-birinə arxa olan öküzlərə qalib gələ bilməyəcəyini görən Aslan hiyləyə əl atır, öküzlərdən birini çəməndə tək otlayacağını vəd etməklə digər öküzdən ayırır. Bir-birindən ayrılan öküzlər asanlıqla Aslanın yeminə çevrilir. Əsərin sonunda bu hadisədən ibrətamiz əxlaqi nəticə çıxarılır:

*Əgər olsaydı ittifaqları,
Ki, onlar görməz idi bu xəteri.
...İttihad ilə, ittifaq ilə
Üzünü hər məkanda ağ eylə. (7.səh,69)*

“Dəvə və balası” təmsilində dəvənin balası ilə dialoqu vasitəsilə ədib oxucuya azadlıq arzusundan söz açır, hüquqsuzluğun bəlaları haqqında düşüncələrini bölüşür. Karvanda gedərkən yorulub əldən düşən bala dəvə anasından soruşur ki, niyə bu qədər əziyyət çəkib çöllərə düşürsən? Ana dəvə ona dincəlməyi təklif edən balasına üz tutaraq ixtiyarının özündə olmadığını söyləyir:

*Dedi: ey tifli-şirxar məgər,
İxtiyarımladır bu seyri səfər?
Olsa idim bir ixtiyar içrə,
Çəkməz idim yükü qətar içrə,
Sarbanın əlində oldu məhar,
Mənəm aləmdə faili-məcbur.
Gedirəm əldə bu məharım yox,
Öz əlimdə bir ixtiyarım yox. (7.səh,67)*

Seyid Əzimin təmsillərindən bəziləri tərcümə və iqtibas, bəziləri isə orijinal əsərlərdir. “Bülbül və Əzüdüddövlənin oğlu”, “Abid və quru kəllə”, “Qarının pişiyi”, “Yaxşılıq itməz” təmsilləri Sədidən, “Siçan və Pişik” təmsili Kirmanidən, “Aslan və iki Öküz” məşhur “Kəlilə və Dimnə”dən tərcümədir. Lakin bunlar sərbəst tərcümələrdir. Bu təmsillərdə Seyid Əzimin bir çox orijinal fikirlərinə, misralarına rast gəlmək mümkündür.

Təmsillərinin dili lirik şeirlərinin dilinə nisbətən sadədir. Təmsillərində “nəqdi allam”, “balıq təki udaram”, “sən də yeyib aşu plov gələtə”, “ağzım çata bir ləzzətə” və s. bu kimi təbii ifadələrə, canlı xalq danışığı dilindən alınma misralara təsadüf olunur. Ümumiyyətlə, şairin satirik əsərləri lirik əsərlərindən daha sadə və aydındır ki, bu da həmin şeirlərin realist mahiyyət daşımaları ilə əlaqədardır.

Seyid Əzim Şirvaninin bədii irsində onun mənzum hekayələri xüsusi yer tutur. Şairin yüzdən artıq böyük və kiçik mənzum hekayəsi vardır. Bunların müəyyən bir hissəsi Azərbaycan və fars klassiklərindən tərcümə və iqtibasdır. “Dilənçi tacir”, “Simic və onun qulu”, “Hazırcavab”, “Zinətül-məcalis” kitabından; “Məkr-i-zənan”, “Toxucu”, “Ölünün dara çəkilməsi”, “Cameüt-təmsil” əsərindən; “İki hakim”, “Sirlər xəzinəsi”ndən; “İsgəndərin vəsiyyəti”, “İsgəndər və qoca”, “İqbalnamə”dən; “Yatması gözəldir”, “Zalımın ölməsi yaxşıdır”, “Sədi və Simic”, “Sultanla qulun gəmiyə oturmaşı”, “Riyakar abid”, “İbrahimin hekayəti” Sədidən; “Musa və çobanın hekayəti” Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi”sindən tərcümə və iqtibas edilmişdir. “Loğmanın satılması”, “Xeyir söyləməz”, “Məcnunun

gözü ilə bax”, “Qoca ana və oğlu”, “Məcnun və Leylinin iti”, “İsgəndər ilə dəli”, “Həmədan hakiminin vəqəsi”, “Bir bağdadlının vəqəsi”, “Bir də vursan, heç şey”, “Şahın sorğusu”, “Axır qəbiristana gələcək”, “Bağdad xəlifəsi və Bəhlul”, “Gəlməsə nə deyim?” və s. mənzum hekayələrini şair xalq nağıllarından və Molla Nəsrəddin lətifələrindən istifadə edərək yazmışdır.

Seyid Əzim mənbələrdən aldığı nağıl və rəvayətləri yenidən işləyərək müasir həyat məsələləri ilə uyğunlaşdırmışdır. Onun mənzum hekayələrini mövzuya bir neçə hissəyə ayırmaq olar. Bunların bir qisminə ölkə və rəiyyət dərdinə qalan müdrik, ədalətli şah (“Padşah və əkinçi”, “Harun və şairlər”) və ya tamamilə bunun əksinə olaraq qan tökən zalım hökmdar (“Həccacın seyidləri qırması”) surətləri verilir. Belə əsərləri ilə şair öz oxucularında müstəbid hökmdarlara nifrət oyadır. Bu hekayələrdə xalq nümayəndələri hakim təbəqələrin nümayəndələrinə qarşı qoyulur. “Padşah və bağban” hekayəsində padşah yüngülbeyin, eyni zamanda yırtıcı bir cəllad, bağban isə ağıllı, hazırcavab və diribaş bir insandır. “Səncan şahının rəyası”, “Zalımın ölməsi yaxşıdır”, “Yatması gözəldir” hekayələrində xalqa zülm edən hakimlərin surəti verilir.

Mənzum hekayələrin ikinci qismi əxlaq və məişət məsələləri ilə əlaqədar olan tərbiyəvi əsərlərdir. Bu əsərlərdə istedadsız zəhmət səmərəsizdir, vahimə insanın ölümünə bais olur, insanın xoşbəxtliyi və bədbəxtliyi öz dilindənir, hər kəsə öz balası şirin görünür, səxavət ibadətdən yaxşıdır, hər kəsə dərdi açmaq olmaz və sair bu kimi əxlaqi məsələlər qoyulur.

Mənzum hekayələrin üçüncü qismini təşkil edən “Köpəyə ehsan”, “Dəli şeytan”, “Məkrli-zənan”, “Bəlx qazısı və xarrat” əsərləri tənqidi ruhdadır ki, bunlar şairin satiraları sırasına daxildir. Bu hekayələrdən bəziləri (“Loğmanın satılması”, “Hazırcavab”, “Məcnunun gözü ilə bax”, “Fəqih ilə oğlu”, “Dilənçi və simic” və s.) mükəllimə şəklindədir. Mənzum hekayələrin hamısı məsnəvi tərzində, qoşa qafiyəlidir.

Seyid Əzim Şirvaninin məktəb, təhsil, tərbiyə, mətbuat kimi günün aktual məsələlərinə aid maarifçi şeirlərinin, öyüd, təmsil, mənzum nağıl və hekayələrinin çoxu müasir cəmiyyətin tələblərinə uyğun əsərlərdir ki, bunlar onun realist yaradıcılığına, eyni zamanda uşaq ədəbiyyatının zəngin xəzinəsinə daxil olan qiymətli əsərlərdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə. IV cild. Bakı: Elm, 2012.
2. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası. Tərtib edən Ş.Məmmədova IV cildə. I cild. Bakı: ADPU, 2018.
3. Hüseynov S. Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılıq yolu. Bakı, 1977.
4. Xəlil Z., Əsgərli F. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, 2004.
5. Qasımlı F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Maarif, 1974.
6. Məmmədov X. Köhnə dünyanın sonuncu, yeni dünyanın birinci şairi.”
7. Şirvani Seyid Əzim. Seçilmiş əsərləri.” Üç cildə. I cild. Bakı: Avrasiya press, 2005.
8. Məmmədov X. Ön söz.S.Ə.Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2005.
9. Məmmədov X. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı.
10. Məmmədov X. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: 1992.
11. Məmmədov X. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: 2006.
12. Mirbağirov K. S.Ə.Şirvani. Bakı: 1959.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANİ “ƏKİNÇİ” QƏZETİNDƏ

Solmaz Həyatova

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Xülasə

Seyid Əzim Şirvani Azərbaycan ədəbiyyatının məşhur xadimlərindəndir. O, klassik Şərq şeirini mütərəqqi ənənələrinin yeni dövrdə qüdrətli varisi, davamçısı və müdafiəçisi Həsən bəy Zərdabının ideya silahdaşı, məslək və mübarizə yoldaşı, “cəngi və qəhhar” (N.Nərimanov) poeziyasının yaradıcısı, böyük xalq şairi M.Ə.Sabirin ustadı, məşhur maarif xadimi, realist yazıçı filoloq alim S.M.Qənizadənin müəllimi olmuşdur. Şair ədəbi yaradıcılığa başladığı gündən həmişə xalq cəbhəsində, cəmiyyətin mütərəqqi meyillərini təmsil edən işıqlı şəxsiyyətlərin cəbhəsində dayanmışdır.

Firidun bəy köçərlinin dediyi kimi, öz zamanəsinin hər bir həyatı hadisələrinə və məsələlərinə çox tez cavab verirdi.

XIX yüzilliyin 70-ci illərində ölkədə ideya mübarizələri başlanarkən onun “Əkinçi” ətrafında toplaşan qabaqcıl ziyalılarla eyni mövqedən çiyin-çiyinə çarpışmalarda olduğunun, xalqımızın sosial-mədəni dirçəliş uğrunda gedən döyüşlərin tarixində dəyərli bir səhifə açdığının şahidi oluruq.

Açar sözlər: Klassik, şeir, məşhur, məslək, qüdrətli, poeziya, maarif.

Abstract

Seyid Azim Shirvani is one of the most prominent figures in Azerbaijani literature. A committed successor and advocate of the progressive traditions of classical Eastern poetry in a new era, he was also an ideological and literary ally of Hasan bey Zardabi—the founder of *poetry of war and rebellion*, as described by N. Narimanov. Shirvani served as a mentor to the great national poet M.A. Sabir, an influential educator, a realist writer, a philologist, and the teacher of S.M. Ganizade. From the very beginning of his literary activity, Shirvani consistently aligned himself with the people and with forward-thinking individuals who represented the progressive tendencies of his time.

As Firidun bey Kocharli noted, Shirvani responded swiftly and insightfully to the pressing social issues and significant events of his era. During the ideological awakening of the 1870s, he stood shoulder to shoulder with the leading intellectuals of the time, particularly those associated with the *Ekinchi* newspaper, thus contributing to a significant chapter in the socio-cultural revival of the Azerbaijani people.

Keywords: Classic, poem, famous, profession, powerful, poetry, enlightenment.

Seyid Əzim Şirvani Azərbaycan ədəbiyyatının məşhur xadimlərindəndir. O, klassik Şərq şeirinin mütərəqqi ənənələrinin yeni dövrdə qüdrətli varisi, davamçısı və müdafiəçisi Həsən bəy Zərdabının ideya silahdaşı, məslək və mübarizə yoldaşı, “cəngi və qəhhar” (N.Nərimanov) poeziyasının yaradıcısı, böyük xalq şairi M.Ə.Sabirin ustadı, məşhur maarif xadimi, realist yazıçı filoloq alim S.M.Qənizadənin müəllimi olmuşdur. Şair ədəbi yaradıcılığa başladığı gündən həmişə xalq cəbhəsində, cəmiyyətin mütərəqqi meyillərini təmsil edən işıqlı şəxsiyyətlərin cəbhəsində dayanmışdır.

Seyid Əzim böyük ictimai xadim, millət təəssübü və qeyrətini çəkən işıqlı bir şəxsiyyət, nadanların və riyakarların qatı düşməni, şairlər üçün isə dəyərli bir “sərvət” idi. O, Şamaxı kimi inzibati və iqtisadi cəhətdən tənəzzülə uğramış əyalət şəhərində yaşamasına baxmayaraq ölkədə gedən ictimai-mədəni prosesləri izləyirdi. Firidun bəy Köçərlinin dediyi kimi, öz zamanəsinin hər bir həyatı hadisələrinə və məsələlərinə çox tez cavab verirdi (1, səh.74). Bu isə öz növbəsində şairin yaradıcılığında epistolyar janrın inkişafı üçün zəmin hazırlamışdır.

XIX yüzilliyin 70-ci illərində ölkədə ideya mübarizələri başlanarkən onun “Əkinçi” ətrafında toplaşan qabaqcıl ziyalılarla eyni mövqedən çiyin-çiyinə çarpışmalarda olduğunun, xalqımızın sosial-mədəni dirçəliş uğrunda gedən döyüşlərin tarixində dəyərli bir səhifə açdığının şahidi oluruq. Onun gözəlliyi və təmiz məhəbbəti tərənnüm edən parlaq lirikası, mədəni geriliyin müxtəlif təzahürlərinə qarşı çevrilmiş kəskin satiraları, vətənpərvərlik, xalqlar arasında dostluq, insana məhəbbət, xeyirxahlıq, vəfa, sədaqət kimi bəşəri hissləri təbliğ edən öyüd və nəsihətləri, hikmətamiz hekayələri və təmsilləri

Azərbaycan bədii təfəkkürünün inkişafı tarixində orijinal bir mərhələ təşkil edir.

Seyid Əzim Seyid Məhəmməd oğlu Mir Cəfərzadə 1835-ci il iyul ayının 10-da Azərbaycanın qədim şeir-sənət ocağı Şamaxı şəhərində dindar mühitdə, bir din xadiminin ailəsində anadan olmuşdur. Şairin uşaqlıq illəri bir o qədər də fərəhli keçməmişdir. O, yeddi yaşında ikən atası vəfat etmiş, anası Gülsüm xanım ilə dəbdəbə və təntənəsi pozulmuş ata-baba ocağında sıxıntılı bir həyat keçirmişdir. Bu vəziyyətdən narahat olan şairin Dağıstanda yaşayan ana babası Molla Hüseyn onları hakim olduğu Yaqsay kəndinə aparıb himayə etmişdir. Yaqsay kəndi şairdə çox xatirələr saxlamışdır. XIX əsrin səksəninci illərində babasının yurdunu ziyarət edən S.Ə.Şirvani onu novrağı pozulmuş, pərişan halda, başqa sözlə, yadların əlində görüb dərinlən kədərli olmuşdu. Şeirlərinin birində səfər təəssüratını ifadə edərək yazırdı:

*“...Sərvərə, üç aydı getmişdim Dağıstan seyrinə,
Bu səfərdən olmuşam xeyli pərişan, gəlmişəm.
Görmüşəm biganə dəstində babamın mülkünü,
Qeyrətimdən qönçə tək bağrım olub qan gəlmişəm. (2, səh.297)*

Seyid Əzim 1853-cü ildə Dağıstandan doğma vətəni Şamaxıya qayıdır. Artıq o, 18 yaşlı yetkin və kamil bir gənc idi. Onun özünəməxsus şəxsi və ictimai qayğıları yaranmışdı. Bunların başlıcası ailə həyatı qurmaqdan və çırağı sönən ata-baba yurdunun keçmiş dəbdəbəsinə geri qaytarmaqdan ibarət idi. Seyid Əzim 19 yaşında Seyran xanım adlı şamaxılı bir qızla ailə həyatı qurur. O, təhsil almaqdan ötrü yollar axtarır. Nəhayət çıxış yolunu ərəb şərqinin dini və inzibati mərkəzlərinə getməkdə görür.

Bir neçə il Nəcəfdə, Əsrəfdə “təxmili-elmi” edir. Bir müddət Bağdadda, bir qədər Şamda nümunəvi mədrəsələrdə müxtəlif dini elmləri, Şərq fəlsəfəsini, ərəb ədəbiyyatını, İslam tarixini, ərəb dilinin sərf-nəhvini öyrənir.

Şairin təhsil illəri ehtiyac içərisində keçir. Şamda təhsil alarkən vəziyyəti daha dözülməz şəkil alır. O, təhsilini başa vurub, dini və dünyəvi məsələlərə yiyələnərək ziyalı kimi vətənə qayıdır. Bununla belə şair daim həyatı dərinlən öyrənmək, bilik dairəsini daha genişləndirmək, müşahidələrini dərinləşdirmək arzusu ilə çırpınır. Səyahət etmək arzusu ilə yaşayan şair Şamaxı varlılarından Əlabbas adlı birisinin xahişini qəbul edib, onu Məkkə ziyarətinə aparır.

Ziyarəti başa çatdıqdan sonra Qahirə və Ərəbistanın şəhərlərini gəzib dolaşır, Türkiyədə və İranda olur. Səfər zamanı çoxlu alim, arif və gözüaçıq adamlarla görüşüb həmsöhbət olur. Vətənə Hacı kimi dönərək el arasında Hacı Seyid Əzim kimi məşhurlaşır.

1875-ci ildə Bakıda H.Zərdabının redaktorluğu altında “Əkinçi” qəzetinin nəşrə başlaması, S.Əzimin bir vətəndaş kimi hərtərəfli hazırlanmasına, yaradıcılığının dərin-ictimai məzmun, satirik kəskinlik kəsb etməsinə, ədəbi mövqeyini qəti surətdə müəyyənləşdirilməsinə, baxışlarının aydınlaşıb bəlləşməsinə imkan yaradır.

“Əkinçi”nin ilk nömrəsi yayılan kimi o, dərhal səsinə H.Zərdabının səsinə qatdı, yaradıcılığını qəzetin ideya istiqamətinə və maarifçilik ideyalarını şairənə bir coşğunluqla təbliğ və tərənnüm etməklə “Əkinçi” insanblına orijinal bir ahəng gətirdi. Seyid Əzimin yaradıcılığında bir qəzəldə bu məsələ öz əksini tapır.

*Həzaran şükr kim, bir şəxsi-aliqədr hümmətdən,
Qəzet bünyadına Rusiyyədə izn aldı dövlətdən.
Məlikzadə Həsən bəy arifi-dünya Zərdabi,
Götürdü əhli-islamı bu gün xaki-məzəllətdən.
Zəbani-türk ilə agah eylər əhli-Qafqazı,
Gahi tazə xəbərlərdən, gəh asari-hökumətdən.
Olub sövdəgəri-xeyr ol mükərrəm əhli-islamı,
Xəbərdar eylədi hər nəfə hər kəsbü ticarətdən.
Nəsimi sübhək feyzi olub bu aləmə sari,
Oyatdı lütf əliylə qəflət əhlin xabi-qəflətdən.
Bu iznə razılıq vacibdir əlhəq əhli-islamə,
Ki, verdi imperaturi-cahanpərvər ədalətdən.
Dəxi ol izn alan şəxsin bizəvacibdir ikramı,*

*Ki, oldu xeyrxahi əhli-Qafqazın nəcabətdən.
Görüb ol kari-xeyri bu duanı eylədi Seyyid,
Dedi əhli Şəmaxi cümləsi amin sədaqətdən.
İlahi padşahi-Rusun eylə dövlətin əfzun,
Məlikzadə Həsən bəyin ömrünü hifz eylə əfətdən. (3, səh.61)*

“Əkinçi”nin keçən nömrəsində bizə diqqət edənlərə öz zəhmətlərimizdən danışdıq.

İndi isə aşağıdakı zikr olunan Tabasarandan göndərilən qəzəli çap etməklə onlara göstərmək istəyirik ki, bizim oxucularımız hamısı bizə diqqət etmirlər. “Əkinçi” qəzetinin şükürnaməsində verilən qəzəli oxuculara təqdim edirik.

*Xoşa kim qıldı Bakidə qəzet bünyadını mə'mur
Zəbani-türk ilə nabud ikən bir fəzili-məşhur,
Cənabi-xacəyi-darülfünun əllame Zərdabi
Məlikzadə Həsən bəyin xətri hər dəm ola məsrur.
Həmiyyət-kəş olub əhli-vətəndən ötrü bişübhə
Qazandı o bu niknamı olsun daima məzkur.
Səvadır şükr ona cümlə müsəlmanani-Qafqazdan
Ki onlara qəraibdən verir o növbənöv mə'tur.
Xüsusən əhli-Dağıstanə ən'ami-əzimidir bu
Ki qəflətdən oyanmaq oldu hala onlara məysur.
Lihəza bu cəhətdən eylərəm ərzi-təşəkkür mən
O alişanə rəbbim etsin ani xeyr ilə mə'cur.
Görüb Məmnun ki, olmuş ol qəzet tarixi ya qəffar,
Rica etdi qüsuri ol xüsusda həm ola məğfur.*

Seyid Əzim Şirvani vətəni doğma Azərbaycanda gec-tez xoşbəxt bir cəmiyyətin qurulacağına dərin inam bəsləyirdi. Ona görə də o özünü gələcəkdə yaradılacaq yeni cəmiyyətin üzvlərinə tutub bu yolda döyüşən, lakin arzusu ürəyində qalıb həsrətlə ölən fədailərdən biri kimi məsud anlarda onu da yad etmələrini xahiş edir, hər misrasında və hər bir sətrində ürəyinin döyüntüləri eşidilən əsərlərini oxuyub bəhrələnmələrini məsləhət edirdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. F.Köçərli. Seçilmiş əsərləri. Bakı: 1963. - s.74.
2. S.Ə.Şirvani. Əsərləri. Üç cildə, II cild. Bakı: Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1969.- s.297.
3. “Əkinçi” qəzeti. Bakı, Azərnəşr, 1979. - s.61.
4. “Əkinçi”. Xalq qəzeti, Bakı, 2008.

AMAL DOSTLARI, MAARİF FƏDAİLƏRİ

Razim Məmmədov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
r_mamedli@mail.ru

Xülasə

XIX əsrin ikinci yarısında yetişən şairlər arasında Seyid Əzim Şirvani özünəməxsus şərəfli yer tutur. O, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə istedadlı lirik şair, maarifpərvər sənətkar, peşəkar müəllim, eləcə də təmsil, mənzum hekayə və satira ustası kimi düşübdür. Məqalədə şairin maarifçilik fəaliyyətinə geniş yer verilir, onun müasirləri ilə birlikdə cəmiyyətin inkişafı üçün irəli sürdüyü yeni fikir və ideyalardan söhbət açılır, xalqın nadanlıqdan, cəhalətdən azad olunması üçün yorulmadan çalışmasından danışılır. Şairin bir sıra şeirləri, müasirlərinə ünvanladığı məktublar təhlil olunur.

Açar sözlər: S.Ə.Şirvani, H.Zərdabi, “Əkinçi” qəzeti, maarifçilik, yeni ideya, savadsızlıq, cəhalət.

Abstract

Among the poets who emerged in the second half of the 19th century, Seyid Azim Shirvani occupies a distinguished and honorable place. He has entered the history of Azerbaijani literature as a talented lyrical poet, an enlightening intellectual, a professional educator, and a master of allegory, verse narrative, and satire.

This article devotes considerable attention to the poet's enlightening activity, exploring the progressive thoughts and ideas he promoted—together with his contemporaries—for the advancement of society. It also highlights his tireless efforts aimed at liberating the people from ignorance and backwardness.

A number of Shirvani's poems and letters addressed to his contemporaries are analyzed, shedding light on the social, moral, and educational themes that defined his literary legacy.

Keywords: S.A. Shirvani, H. Zardabi, "Ekinchi" newspaper, enlightenment, new idea, illiteracy, ignorance.

XIX əsrin 30-40-cı illərində intişara başlayan maarifçilik ideyalarının Azərbaycanda geniş vüsət alması, bir cərəyan kimi formalaşması bu yüzilliyin ikinci yarısına təsadüf edir. Onun “milli, ictimai, fəlsəfi, ədəbi fikrin əsas məzmunu, inkişaf perspektivlərindən” söhbət açarkən heç şübhəsiz böyük ədibimiz Mirzə Fətəli Axundzadənin adını çəkməmək qeyri mümkündür. Bu dahi şəxsiyyətin çox cəhətli yardııcılığından aydın olur ki, o, maarifçilik ideyalarının yeni məna kəsb etməsində mühüm rol oynamış, “sağlam aqlın qələbəsinə dərin inam bəsləmiş, doğma xalqının, eləcə də Şərq xalqlarının iqtidadi və mədəni tərəqqisi, işıqlı gələcək uğrunda mübarizəni fəal, intensiv, ardıcıl və böyük inamla davam etdirmişdir (3, s.122).

M.F.Axundzadə ilə başlayan maarifçiliyin daha böyük əhəmiyyət kəsb etməsini əsrin 70-ci illərindən başlayaraq dövrün iki böyük görkəmli maarifpərvər nümayəndəsi H.Zərdabi və S.Ə.Şirvani uğurla davam etdirmiş, Azərbaycanda maarifçilik ideyalarının yayılması və təbliği sahəsində gərgin fəaliyyət göstərmişlər. Məhz, bu istedadlı ziyalıların birgə səyi nəticəsində maarifçilik yeni mərhələyə qədəm qoymuş, yeni fikirlər, ideyalarla zənginləşmiş və yüksək bir səviyyəyə qalxmışdır. Hər iki ziyalının əsas amalı və məqsədi ölkədə nadanlıqın, geriliyin, fanatizmin aradan qaldırılması, maarifin inkişafına, əxlaqi keyfiyyətlərin yüksəlməsinə nail olmaq, eləcə də insanları dünyəvi elmlərin və mədəniyyətin nailiyyətləri ilə tanış etməkdən ibarət idi. Elə buna görə də onlar öz istəklərini həyata keçirmək üçün mövcud cəmiyyətdə baş verən hadisələri obyektiv şəkildə ictimaiyyətə çatdırır, köhnə üsul idarənin nöqsanlarını tənqid edir, ölkəni vəziyyətdən çıxarmaq üçün yeni ideyalar, yeni fikirlər irəli sürürdülər. Bu ideyalardan çıxış edərək H.Zərdabi Azərbaycan əhalisi arasında maarifçilik ideyalarını yaymaq üçün ən münasib vasitələrdən birinin milli dildə mətbuatın yaranmasını məsləhət bilmiş və arzusunu gerçəkləşdirmək üçün böyük zəhmət, gərgin əmək sərf etməklə, min bir əzab-əziyyətə dözməklə apardığı məqsədyönlü mübarizədən sonra 1875-ci ildə “Əkinçi” adlı ana dilli qəzetin nəşrinə müvəffəq olmuş, eləcə də qarşıya qoyduğu məsələləri həyata keçirmək üçün dövrün mütərəqqi fikirli

ədib və ziyalıları qəzetin ətrafına toplaya bilmişdir. Qəzetin ən fəal müəlliflərindən olan M.F.Axundzadə, H.Zərdabi, S.Ə.Şirvani, N.Gəncəvi. Əhsənül-Qəvaid, Heydəri, M.F.Əlizadə, M.Səlyani və başqaları qəzetin ideya istiqamətinə uyğun yazılarla cəmiyyətdə islahatların aparılmasının zəruriliyini vurğulayır, həyatın bütün sahələrində yeniliklərin aparılmasına ehtiyac duyulduğunu söyləyirdilər.

Qəzetin ideya istiqaməti, məqsəd və vəzifələri haqqında prof. N.Məmmədov yazırdı: "Əkinçi" qəzetinin əməkdaşlarının fəaliyyəti, onda dərc olunmuş bütün publisist, elmi, bədii və ədəbi-tənqidi məqalələrin əsas ideya istiqaməti və məzmunu, problem və məsələləri maarifçilik ideyalarının təbliğinə, doğma xalqının sosial və mədəni intibahına həsr olunmuşdur. Başda H.Zərdabi olmaqla "Əkinçi" qəzetinin əməkdaşları maarifçilik ideyaları meyarı ilə Azərbaycanın ictimai və mədəni həyatının aktual məsələlərinə toxunmuş, feodal cəmiyyətinin bir sıra ictimai bəlalarını açıb göstərmiş, yeni ideyalar, yeni ictimai-mədəni münasibətlər, meyllər uğrunda əzmlə və cəsarətlə mübarizə aparmışlar " (2, s.79).

"Əkinçi"nin fəal müəlliflərindən biri olan Əhsənül Qəvaid yazırdı ki, xalqı ictimai və mənəvi tənəzzüldən xilas etmək, əhalinin güzəranını yaxşılaşdırmaq qəzetin qarşıya qoyduğu əsas məqsəd olubdur. O, qəzetin əsas vəzifəsindən bəhs edərək yazırdı: "Əkinçi" bir nasehi- müşfiqdir ki, deyir, hünəsiyyat və kamalat toxumu əkin ki, izzəti-dövlət səmərə götürəsiniz."Əkinçi" bir vaizdir ki, bizi əbdandarlıq elmlərinə vəz və təhrik edir. "Əkinçi" bir nəfsi-ləvvamədir ki, bizi yamanlıqdan məlumat edir ki, yaxşılıq tərəfinə gedək..."Əkinçi" bir aynadır ki, bizə zillət və miskənət eyiblərini nümayən edir və izzət və tərəqqi hüsnlərin cəlvəyə verir ki, əməlimizin hüsnü qüblünü dərk edib, onun çarəsin fikir edək..."Əkinçi" bir təbibdir ki, istəyir itdiyat və nəsayihin acı dərmanları ilə nadanlıq ixlatını bizdən dəff etsin və elmin şəhd və məcunu ilə bizim məzacımızı qüvvətləndirsin. Bəlkə məzac qüvvət tapıb mərzidəf etdik. "Əkinçi" bir əzaxanadır ki, bizim hal və malımıza əza tutub ki, biz bəlkə bir çarə edək ki, bizdən sonra gələnlər nadanlıq məkrinə düşər olmayalar" (1, s.356).

Qəzetin nəşrə başladığı ilk gündən Bakıda və eləcə də müxtəlif bölgələrdə yaşayan realist ədəbi məktəbin əsas və aparıcı nümayəndələrini öz ətrafına toplamağı bacaran H.Zərdabinin özü də maarifçi yazıların mütərəqqi və demokratik ideyalar carçısı olan "Əkinçi" qəzetinin nəşrindən sonra yazmağa başlamışdı. Böyük maarifçi ziyalı kimi özünü təsdiqləyən H.Zərdabinin yaxından əlaqə saxladığı şairlərdən biri də S.Ə.Şirvani olmuşdur. Professor Zaman Əsgərli yazırdı ki. "S.Ə.Şirvaninin həyatının mənalı səhifələrindən biri onun böyük Azərbaycan mütəfəkkiri, jurnalist və ictimai xadimi H.Zərdabi ilə dostluğu və əməkdaşlığı təşkil edir. Onlar bir-birinə yaxınlaşdıran ideya-məsələ birliyi, xalqın maarifləndirilməsi, yeni tipli mədəniyyətə çatma bilməsi uğrunda apardıqları mübarizədə həmrəy, həmfikir olmaları idi, Zərdabi ilə dostluq Seyid Əzim yaradıcılığının yeni istiqamətdə inkişafına, əsərlərində ictimai maarifçilik ideyalarının güclənməsinə səmərəli təsir etmişdir" (1. S.546).

"Əkinçi" qəzetinin nəşri olan H.Zərdabi ilə yaxından əlaqə saxlayan, onun gördüyü işləri yüksək qiymətləndirən S.Ə.Şirvani öz şeirlərində bu maarifpərvər ziyalını əsl vətənpərvər insan kimi dəyərləndirmişdir. Bu barədə "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kitabında oxuyuruq: "H.Zərdabiyə dərin hörmət bəsləyib qabaqcıl bir ictimai xadim kimi baxan şair şeirlərində onu "müəllimi xeyirxah", millətin qeyrətini çəkən", "xoşbəxtlik toxumu səpən" vətəndaş kimi qiymətləndirirdi. "Əkinçi" qəzetində çap olunan şeirlərində o, Zərdabinin qaldırdığı problemləri ətraflı şərh etməyə, dərinlən mənalandırmaya çalışmış, həm sosial-iqtisadi, həm də ədəbi-estetik məsələlərə dair qəzetin səhifələrində gedən qızgın mübahisələrdə həmişə Zərdabi və onun həmfikirələrinin mövqeyindən danışmış, "əkinçi"lərin qabaqcıl ideya - estetik platformasından çıxış etmişdir (1, s.548).

Onu da xatırladaq ki. "Əkinçi" qəzetinin nəşri S.Ə.Şirvani ilə H.Zərdabinin əlaqələrini daha da genişləndirmiş, yeni ideyaların təbliğatçısı kimi çıxış edən qəzetin çap olunması şairin böyük sevincinə səbəb olmuş, o, bir tərəfdən "Əkinçi" qəzetinin xalq arasında yayılmasına səy göstərmiş, digər tərəfdən də böyük bir həvəslə qəzetdə çap olunması üçün şeirlər yazıb göndərmişdi (3, s.118). Ədəbiyyatşünaslıqda da qeyd edildiyi kimi bu iki böyük ədib "əl-ələ verib cəhəlat və nadanlığa qarşı mübarizə" aparmışlar. Şair qəzetin təşviq etdiyi yeni ideyaları dəstəkləmiş, onun nəşrinə mane olmaq istəyənlərə qarşı mübarizə aparmış, dövrün mütərəqqi fikrli insanların qəzetin müdafiəsinə səsləmişdir.

*Bəs "Əkinçi" cəlalımızdı bizim,
Nəhi-xoşməqalımızdı bizim.*

*Səy edin, ey gürühi-miksifat!
Etməsin ta bizim "Əkinçi" vəfat (6, s.13).*

XIX əsr Azərbaycan maarifçiliyinin böyük nümayəndəsi olan Seyid Əzimin mütərəqqi fikirləri bu gün də aktuallığını saxlamaqdadır. Onun "Qəzet nədir?" sərlövhəli şeirində oxuculara müraciət edərək qəzetin əhəmiyyəti, insanların köhnəlikdən uzaqlaşması, maarif və mədəniyyətin əhəmiyyəti haqqında müfəssəl məlumat verir.

S.Ə.Şirvani özü də qəzetin mütərəqqi fikirlərini dəstəkləyərək "Əkinçi"yə göndərdiyi şeirlərində maarif, məktub, tərbiyə məsələlərinə böyük önəm verirdi. O, qəzetin 1877-ci il nömrələrinin birində "Ey Həsənbəy əmiri-alişan" misrası ilə başlayan mənzum məktublarında Şamaxıda yerli imkanlı şəxslərin köməkliyi ilə təzə üsulla məktəb açılmasından, oraya bir rusdili müəllimin təyin olunmasından danışır, sonralar isə məktəbə maddi yardımın göstərilməməsindən, məktəbin dağılmasından qüssələndiyini bildirir. O, müasiri H.Zərdabi ilə bu məsələlərlə bağlı müzakirələr aparır. Şairin H.Zərdabiyə göndərdiyi məktublardan aydınlaşır ki, o, H.Zərdabiyə böyük bir xalq müəllimi və məsləhətçi kimi baxmış, onun fikirlərinə ehtiyac duyduğunu bildirmişdi. Şair başqa bir məktubunda da H.Zərdabiyə müraciətlə təkrar "maarif və məktəb məsələlərinə qayıdır, köhnə məktəblərin quruluşu, orada təlim olunan kitabları tənqid etdikdən sonra "əhli-islam üçün" nicat yolunun bağlı olmamasında, yeni məktəb açmaq üçün maddi vəsaitin olmamasından, varlı əyanların maarif işinə yardım göstərməməsindən acı-acı şikayətlənir. Dövlət sahiblərinin maarifin tərəqqisinə əhəmiyyət verməmələrini görəndə şair nicat yolunu Rusiyada ali təhsil görəndə Əsgər ağa Gorani və Nəcəf bəy Vəzirov kimi gənclərdə görüb onlardan ümid gözləyir (2, s.123).

Maarifpərvər şair istər qələmə aldığı yeni tipli şeirlərində, istərsə də amal dostlarına, müasirlərinə ünvanladığı mənzum məktublarında dövrün aktual problemlərinin işıqlandırılması, xüsusilə də maarifçilik ideyalarının geniş yayılması sahəsində təqdirəlayiq işlər görmüşdür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, AMEA-nın Nizamin Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu IV cild. Bakı: 2011.
2. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 2017.
3. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair tədqiqlər. Bakı: 1980.
4. Şirvani S.Ə. Seçilmiş əsərləri, I cild. Bakı: 2005.
5. Şirvani S.Ə. Seçilmiş əsərləri, II cild. Bakı: 2005.
6. Şirvani S.Ə. Şeirlər. Bakı: 1963.

İSİ MƏLİKZADƏNİN "DƏDƏ PALID" POVESTİNDƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR

Məlahət Babayeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
milababayeva@mail.ru

Xülasə

İsi Məlikzadə Azərbaycan ədəbiyyatında dərin fəlsəfi məzmunu ilə seçilən bir çox əsərlərin müəllifidir. Onun povestlərində insanın ən həzin duyğularından tutmuş ən mürəkkəb psixoloji məqamlarına qədər bütün hisslər, duyğular, gərginliklər ən incə detalları ilə çox dəqiq şəkildə ifadə edilir. Təsədüfi deyil ki, o, əsərlərinə ən çox film çəkilmiş müəlliflərdən biridir. İsi Məlikzadənin sosial-fəlsəfi qatları ilə seçilən əsərlərindən biri də "Dədə palıd" povestidir.

Açar sözlər: povest, süjet, psixoloji, intellektual, xarakter.

Abstract

I. Malikzadeh is one of the most prominent representatives of Azerbaijani prose of the Soviet era and a notable prose writer who employed a romantic style in his works. He had a remarkable ability to depict complex psychological states, emotional tension, and the inner world of melancholic individuals through his writing. Among all his literary works, the short story *"Grandfather Oak"* occupies a special place, standing out for its depth of feeling and psychological insight.

Keywords: narrative, story, psychological, intellectual, character.

Povestdə əsrlər görmüş Dədə palıdın insan tamahkarlığının, hərisliyinin qurbanına çevrilməsi, quruyub məhv olması çox təsirli simvollar və cəmiyyətdə gedən aşınmalar kontekstində təsvir edilir.

Belə ki, Kür sahili meşədə kök salmış Dədə palıd İdrisovun ordakı talada düzətdiridiyi dirrik təsərrüfatı ucbatından suya həsrət qalır. Məlum olur ki, Dədə palıdı öldürən sərvət ehtirası, pula hərislikdir. Burada Piti Namaz obrazı təsadüfən meydana çıxmır. Piti Namaz elə bir şəxsdir ki, puldan ötrü bütün dəyərləri tapdalamağa hazırdır. Təzə meşənin girəcəyində kababxana tikdirəndən sonra əvvəlki kasıb Namazdan əsər-əlamət qalmır. "Kababxananın ağ tüstüsü kabab iyini uzaqlara aparır, "camaatı boğazlayıb" kababxanaya dartır. Tədricən bu tüstü geniş eyvanlı, üstü şiferli, ikimərtəbəli ev olur, daş qaraj olur, təptəzə məşin olur. Bu tüstü Piti Namazı qucağına alıb göyün yeddinci qatına qaldırır". (2, 36)

Bağır kişi isə 20 ildən artıq Kürün sahil meşələrindən birində gözetçi işləyir. Meşədəki ən uca, ən qoca palıdın 30-40 addımlığında bir koma düzəldib, həmin komada yaşayır və hər gün qoca palıdla görüşür, hər dəqiqə onun hənirini duyur. Bağırın səliqəli evi, həyatı ilə Piti Namazın evini kiçik bir barı ayırır. "Bağır qorxudan budur ki, bir gün Namaz öz enli sinəsi ilə bu barını uçurub, onun yurdunu öz yurduna qatar. Ona görə də evi ona satmaq barədə Piti Namazın təklifini eşitdikdə iflic vurmuş kimi olur". (1, 68)

Bağırın yeganə qızı Nazlı da evi satmaq təklifini müdafiə edir. Həm də bu iş baş tutmasa - bu evi satıb bir qədər pul əldə edərək kooperativə yazıla bilməsə, ailələrinin dağılacağını, Müzəffərdən ayrılacağını, nəvəsi Tünzalənin yetim qalacağını söylədikdə, doğma övladın necə amansız olduğunu düşünən Bağır elə gəlir ki, qarşısındakı öz qızı deyil, Piti Namazdır, cildini dəyişib durub onun gözlərinin qabağında.

Professor T.Salamoğlunun da qeyd etdiyi kimi burada: "Yurd yerindəki ev motivi konfliktin əsasında dayanır və kökünə bağlı insanın faciəvi yaşantılarını əks etdirir". (4, 97) Çünki Bağır kişi də bir insan kimi ömür sürmüşdür, əsl vətəndaş, namuslu insan kimi yaşamışdır. Bir insan kimi də öz ömrünü başa vurmali və son mənzilə öz ev-əşiyindən yola salınmalıdır. Evi də Piti Namaza satdıqdan sonra Bağır öz sonunun necə olacağından narahatdır. Bağır düşündürən də ən çox budur.

Burada yazıçı susuz qalmış Dədə palıdla evsiz qalmış Bağır kişi arasında bədii paralellər aparır. Belə ki, Dədə Palıd tək-cə ağac deyil, o həm də bir simvoldur. Biz həmin Dədə palıd obrazında Azərbaycanı görə bilərik. Bağırın simasında evini qoruya bilməyən Azərbaycan kişininin yaşantılarını görə bilərik.

Məsələ burasındadır ki, Dədə palıdın qurumasının kökündə ciddi sosial problemlər durur. Bu ağaca Bağırın sevgisi ona görə nəhayətsizdir ki, o Dədə palıdın nəhəngliyində bütünlükdə Vətəni görür. Vətənin simvoludur burada Dədə Palıd.

Bəs, Bağır-Piti Namaz konfliktinin əsasında nə dururdu? Nəyə görə bu qədər ziddiyyət var idi? Bu sualları cavablandırmaq üçün bu surətləri ayrı ayrılıqda analiz etmək lazımdır. Belə ki, Bağırın hərəkətlərini Dədə palıda, meşəyə, Vətənə, işə olan sevgi hissi idarə edir. Piti Namazın xarakterini isə ancaq şəxsi mənafe müəyyənləşdirir. Nə yolla, nə vasitə ilə olursa olsun var-dövlət əldə etmək Piti Namazın mənafe göstəricisidir. O, hətta ən xırda mənfəətini belə Dədə palıd məhv etmək bahasına əldə etməyə hazırdır. Bu təxminən belə assosiativ anlama gəlir ki, Piti Namaz hətta vətəni satmaq hesabına olsa da, öz mənfəətini güdən biridir. Dədə palıd meşənin ən nəhəng ağacı kimi Azərbaycanın ən əsrarəngiz guşəsi olan Qarabağla da assosiativ düşüncəyə material verir. Yəni ki, Dədə palıda olan bu laqeyd münasibət elə Qarabağa olan laqeyd münasibət kimi mənalanır. Əgər İdrisovlar, əgər Piti Namazlar o Dədə palıd heç bir ürək ağrısı çəkmədən məhv edə bilirlərsə, deməli Qarabağın taleyinə də o qədər etinasız olacaqlar.

Bağırın qızı ilə qarşı-qarşı durmasının əsas səbəbi Piti Namazdır. Çünki məhz Piti Namaz qızı şirnikləndirərək evi satmaq ideyasını ortaya salır. Piti Namaz Bağır hər cəhətdən öldürür. Tək Bağır yox, Dədə palıd da Piti Namaz öldürür. Piti Namazın hərisliyi olmasa idi, Dədə palıd ölməzdi, İdrisov Dədə palıd bu tezlikdə doğratmazdı. Bunu çox "ötəri", "kiçik", lakin çox aydın bir detaldan görürük: Piti Namaz pomidor-xiyarı qan-tər içərisində öz furqonuna yükləyərkən Dədə palıda ötəri bir nəzər salır, onun

yarpaqları saralmış kiçik budağına işarə edərək deyir: "— Quruyur ha, ...Nə kömürü çıxar bunun! Düz bir il bəs eləyər mənə." (2, 87) Bağırın ürəyini qoparıb ayaqlarının altına salan bu sözlər tezliklə həqiqətə çevrilir. Piti Namazı pomidor-xiyarla təmin edən İdrisov onun bu arzusunu da yerinə yetirir, Dədə palıdı kömürə döndərmək üçün heç bir vicdan əzabı çəkmir. Qanun qorxusu bilməyən bu adamın vicdan səsini də eşitmirik. Bundan sonra hər şey Bağırın gözlərində heçə enir. Bağır özü də bir heçə çevrilir, daha onun üçün Piti Namazın və ya başqasının fərqi qalmır.

Ümumiyyətlə, İsi Məlikzadənin əsərləri 60-cı illər estetikasından qabağa getmiş əsərlərdir. Mən onun əsərlərini həmin dövrün meyarları ilə ölçməzdim. Bu əsəri müzakirə ediriksə, gəlin birinci əsərin bədii kompozisiyasından danışaq. Əsərdə üç konflikt xətti var.

1. Meşənin müdiri İdrisov və harınlamış restoran sahibi Piti Namaz.

2. 2. Bağırın qızı Nazlı, o Nazlı ki, şəhərdə kirayədə qalmaqdan bezib ərindən ayrılıb atasının yanına gəlib, ailəsi dağılmaq təhlükəsi altındadır. Bağırın kürəkəni Müzəffər və qız nəvəsi Tünzalə.

3. Nurbabbar, o Nurbabbar ki, meşədə çalışır, ziyalı obrazıdır, nağıllar yazır və bütün nağıllarının qəhrəmanı Dədə palıddır. Və bir də evini Piti Namaza satmayan meşədə çalışan zəhmətkeş Bağır.

İlk iki xətt sosial müstəvidə Bağır və Nurbabbar xəttinə qarşı dayanır. Yazıçı Dədə palıdı simvollaşdıraraq onu müqəddəs dəyər kimi təqdim edir. Bağır və Nurbabbarı isə həm Dədə Palıdın, həm də Bağırın yaşadığı evin, – sonradan satmağa məcbur olur, – bir sözlə, dəyərlərin müdafiəçisi kimi göstərir. Yazıçı bu dəyərlərin müdafiəçilərinin nə qədər gücsüz, müəyyən məqamlarda çarəsiz və qətiyyətsiz olduğunu canlandırır. "Dədə Palıd" povesti 1979-cu ildə yazılıb, elə vaxtda ki, bu reallıqları bədii dillə ifadə etmək xüsusi bir cəsarət və incəlik tələb edirdi. Dədə palıd və ev, əslində, Azərbaycanın simvolidir. Yazıcının fikrincə, bu şəxsiyyətinə bu dəyəri, vətəni müdafiə edən adamlar yorulmuş, taqətdən salınmış adamlardır. Povestdə çox mükəmməl şəkildə Dədə Palıdın quruma səhnəsi təsvir olunub. Dədə palıd axırda özü bezir və qurumağa başlayır, sanki təbiət də olanlara protest edir.

İnsanların acizliyindənmi, zamanın labüdlüyündənmi öz-özünə quruyur palıd, sanki ev də öz-özünə satılır. Bağır da, Nurbabbar da öz-özünə təslim olur. Çünki şəxsiyyətinə xeyirxahlıq və dəyər mübarizədə məğlubiyyətə məhkumdur və bu reallıqda hər şey elə belə də olmalıdır. Son məqamda əsərdə gələcəyə yönəlik incə bir mesaj var. Dədə palıdın yerində restoran tikən, evin satıb vətəninə dəyişən adamlar, eyni zamanda gələcəyin qurucuları, arzularını reallaşdıran adamlardır. O gələcəkdə nə Bağıra yer var, nə də Nurbabbara. İsi Məlikzadə bu əsərdən üç il əvvəl "Quyu" povestini yazmışdı. Həmin əsərdə quyu qazıldıqca insanların mədəniyyəti görünür, iç üzü açılır. Hər şey ifşa olunur, quyunun qəhrəmanını adı da Umuddur, yəni Ümid. O qorxaq cəmiyyətdə, susan cəmiyyətdə öz yerini görə bilmir. "Quyu" əsərində qoyulmuş ideya "Dədə palıd" əsərində davam edir. Quyunu qazan adamlar sonradan Dədə palıdı da kəsirlər, evlərini də satırlar. Həmin dövr ədəbiyyatında bu xətt davam elədi. Mövlud Süleymanlının "Dəyirman" povestində biz bunu gördük, quyunu qazan, Dədə palıdı kəsən adamlar, sonradan dəyirmanı murdarlayırlar, kababxanaya çevirirlər.

İsi Məlikzadənin yaratdığı obrazlar ümumiləşmiş bədii tiplərdir. Piti Namaz kimdir? Fərsətcil biridir, o dövr üçün qabiliyyətli adamdır, restoran açıb, rayonda ən yaxşı pitixananın yiyəsidir. Sosrealizmin tüğyan elədiyi dövrü nəzərə alsaq, Piti Namaz dırnaqarası Sovet "sexovşik"lərinin, Sovet rejiminin gizli iqtisadiyyatında özünə yer etmiş bosslarının ümumiləşmiş obrazıdır. Amma o tək deyil, o vaxt Azərbaycan Piti Namazlarla dolu idi, ola bilsin ki, adları fərqli idi, amma çox idi.

İdrisov özü də tipik Sovet məmuru və feodalı idi. Bəs Nurbabbar kimdir? O uğursuz yaradıcı bir insandır, öz faciəsini yaşayan adamdır, qiyməti verilməyən, küncə sıxışdırılan, meşəyə qaçan yaradıcı bir adamdır. Nurbabbarlar da çox idi, ədəbi mühitdə. İsi Məlikzadə əsərlərində bu cür ümumi tiplər yaradırdı. Dədə Palıd da belədir, o təkə ağac deyil, o həm də bir simvoldur. Özü də bu Dədə Qorqudu baş-ayaq edib, nə bilim olub-keçənin başına oyun açıb yaradılmış simvolları deyil, yaşanılmışdı, realdı. Həmin Dədə palıd obrazında Azərbaycanı görə bilərikmi, görə bilərik. Bağırın simasında evini qoruya bilməyən Azərbaycan kişisinin yaşantılarını görə bilərikmi, əlbəttə, görə bilərik. Əsərin axırında belə bir cümlə var: "Övlad necə amansız olarmış, fəlak". Bağır evini qızı Nazlıya görə satır. O evini satmasa qızı boşanacaq. Övladının qurbanına çevrilmiş valideynlərin taleyi var bu əsərdə. İsi Məlikzadə güclü qəhrəman yaratsaydı, pafoslu qəhrəman yaratsaydı, biz bu əsəri müzakirə eləməzdik. Nurbabbarı da Dədə palıdı kəsərək mifini, ideyasını dağıdırlar, dəyərini əlindən alırlar. Əgər dəyər yoxdursa, onun haqqında yazılanlar nə qədər inandırıcıdır və kimə lazımdır?!

Əsərdə ən düşündürücü məqamlardan biri də budur ki, ziyalının sözünü kütlə eşitmir. Nurcabbar Bağıra deyir ki, sən bilirsən mən nə yazıram? Bağır deyir ki, hə, şeir yazırsan. Nurcabbar deyir, yox, mən nağıl yazıram. Bağır ona üz tutur ki, əşi ikisi də bir şeydi də. Nurcabbar Bağıra bir sual da verir, deyir, sən heç kitab oxumusan? Bağır cavab verir: “Kitab oxumaq mənim nəyimə lazımdı”. Müəllif kütlə ilə yaradıcı insanın münasibətini, kütlənin hətta öz yanında dayanmış istedadla qarşı etinasızlığını göstərir. Ona görə də Nurcabbar kimi düşünən beyinlər öz dərdini Kürə danışır, yazdıqlarını da sandığa yığır. Nurcabbarı da dəli hesab edirlər, hətta Bağır kimi müsbət obraz da onu ağıldankəm sayır. Yəni, millət öz öndəgedənin qədrini bilmir. Ona görə də tarixin hər dönməsində biz periodik olaraq eyni səhvləri təkrarlayırıq. Bu səbəbə görə də həmişə də Piti Namazlar gəlib bizim Dədə palıdımızı kəsəcəklər, evimizi də əlimizdən alacaqlar və sairə.

Bağır təzyiqə bilavasitə Piti Namaz və İdrisov vasitəsiylə məruz qalır, amma qızının evi olmadığına görə ailəsi dağılması məsələsi meydana çıxanda evini satmağa razı olur. Ümumiyyətlə, namərdliyin ən murdar göstəricisi özünü göstərir: qürurlu adamları məişət müstəvisində sındırırlar. İsi Məlikzadənin bu əsərinin, mənə elə gəlir ki, əsas mesajlarından biri də məhz bu insanların öz məişət problemləri ilə sındırılması, bəşəri dəyərlərin güzəran qayğılarına məğlub olması faktıdır. Bu sualın kökünü ictimai maraqlarda axtarmalıyıq. Bağırın qızı elə bilir ki, atasının evini satıb kooperativdə bir otaqlı ev alsın, məişət problemi həll olunacaq və xoşbəxt olacaq. Amma unudur ki, o şəhərdə başqa bir İdrisovun, – ola bilsin ki, başqa soyadda – təsiri altına düşəcək. Yazıçı bu yığcam əsərdə o qədər şeylər toxunub ki, ümumiləşdirmələr açıldıqca mahiyyəti çox yerə bağlamaq olur. Burda söhbət təkcə evin satılmasından getmir, söhbət cəmiyyət üçün yararlı adamların təklənməsindən gedir. Sonunda Bağır evini satmağa razı olub qızına deyir: “Neynək, mən gedib meşədə yaşayaram”. Yəni cəmiyyət ağıllı adamları, heyvan kimi meşəyə ötürür, onlara cəmiyyətdə yer vermir. Sovet dövründə belə bir əsərin yazılması, bu ideyaların yayılması çox çətin məsələ idi. Bu gün də belə real hadisələrdən yazmaq lazımdı, reallığı qoyub yalandan tarixi baş-ayaq etməklə, Dədə Qorqudu böyrü üstə qoymaqla yaranan qurama yazıçılar kimə lazımdı? Bunlar həyat hadisələridir, yaşanılmışdı, ona görə də insana təsir edir və yaşayır.

Müəllif əsərin axırında üç nöqtə qoyur, yəni bu hadisələrin gələcəkdə də olacağına aşkar işarələr edir. Ona görə də bu faciələr hələ davam edəcək, hələ bu cür hadisələr çox yaşanacaq. Qəhrəmanların axırı isə heç kəsə lazım deyil, çünki onların reallıqları bəllidir, yaşayacaqlarsa da belə yaşayacaqlar. Necə yaşamaqlarının fərqi yoxdu, onsuz da neyləsələr bu gerçəklikdə yaşayacaqlar, faciə məhz budur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.Kazımov Q. Sənət düşüncələri. Bakı: Azərb. DK palatası, 1997, 574 s.
- 2.Məlikzadə İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2005, 336 s.
- 3.Məlikzadə İ. Dədə palıd (povest). Bakı: Yazıçı, 1984, 413 s.
- 4.Salamoğlu T. Ən yeni Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Bakı: "E.L" NPŞ MMC, 2012, 480 s.

AZƏRBAYCAN SATİRİK POEZİYASININ TƏŞƏKKÜLÜ PROBLEMLƏRİ

Gülşən Ağabəy

ADPU Quba filialı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

gulshen_71@mail.ru

Xülasə

Məqalədə M.Ə.Sabirin satira zirvəsinin özündən sonrakı inkişaf mərhələsi təhlil edilir. 1920-80-ci illərdə satiranın qarşısındakı problemlərin Sabir ənənəsini davam və inkişaf etdirən şairlərin yaradıcılığına təsir imkanları araşdırılır. Sovet nəzəriyyəçilərinin satiranın yeni dövrdə vəzifəsini düzgün müəyyənləşdirmədiyi göstərilir. Qeyd olunur ki, satiranın qarşısında olan bu maneələrə baxmayaraq yeni dövrdə satira müəyyən bir inkişaf yolu keçərək yeni məzmun və forma qazanır. S.Mənsur, Ə.Nəzmi, Ə.Razi, M.S.Ordubadi, Ə.Vahid, S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza, R.Əhmədzadə,

R.Zəbioğlu, H.Ziya yaradıcılığında satiranın yeni keyfiyyəti qeyd olunur.

Açar sözlər: Azərbaycan, satira, S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir, Sovet dövrü, satirik poeziyası.

Abstract

The article analyzes the stages of development of M. A. Sabir's satirical tradition in the period following his legacy. It explores how the challenges faced by satire from 1928 to 1980 influenced the works of poets who preserved and advanced Sabir's literary heritage. The study highlights the misrepresentation of satire's function in the new era by Soviet literary theorists. Despite the ideological constraints and difficulties encountered during this historical trajectory, satire acquired new forms and content. The article underscores the emergence of a renewed quality of satirical expression in the works of S. Mansur, A. Nazmi, A. Razi, M. S. Ordubadi, A. Vahid, S. Vurgun, S. Rustam, R. Rza, R. Ahmedzadeh, R. Zabirolu, and H. Ziya.

Keywords: Azerbaijan, satire, S.A. Shirvani, M.A. Sabir, Soviet period, satirical poetry.

XX yüzildə Azərbaycan xalqı ədəbi, bədii, milli-mənəvi mədəniyyətimizə həm böyük ədəbiyyat, həm də bu ədəbiyyatı yeni bir mərhələyə daşıyan sənətkarlar verdi. Tarixən poetik düşüncə tərzinə (və həm də ifadə tərzinə!) üstünlük verən milli bədii düşüncə XIX yüzilin ortalarından başlayaraq poeziyada satirik, komik, ironik təsvir və ifadə stereotiplərinə meyil etməyə başladı. Az müddətdən sonra xalqın düşüncəsində satirik-yumoristik təfəkkür tərzinin formalaşması bədii fikrin qarşısında yeni mərhələ açdı. Satiranın çox qısa bir zamanda bədii təfəkkürdə ictimai-siyasi hadisələri təsvir edən faktora çevrilməsi ədəbiyyatın yeni axara düşməsinə nəinki imkan verir, hətta sonuna qədər davam edən bu prosesdə milli şüurun oyanmasında və formalaşmasında tamamilə yeni bir məzmununda çıxış edir. Satirik poeziyanın ictimai, siyasi hadisələrə təsirində ədəbi, bədii fikrin və sənətkarın rolu artır. M.Ə.Sabirlə ədəbiyyatın yüksək ictimai-siyasi ideallarla nəfəs almasında satiradan maksimum istifadənin əsası qoyulur. Romantik Füzuli lirikasından satirik Sabir satiralarına qədər gələn yolda poeziyanın keçdiyi yolla Sabirdən sonrakı poetik mərhələ məzmun baxımından da yeni idealları ifadə edir. Görkəmli ədəbiyyatşünas Y.Qarayev poeziyanın M.Ə.Sabir mərhələsi haqqında yazır: "Lakin poeziyanın Sabir nəhri ilə tənqidi realizmin həmin məcrası artıq dolub-daşır. Bu məcradan kənarda artıq yeni tipli realizmin sahilləri və həndəvəri görünür" (1, 45).

M.Ə.Sabir satirasının təsir gücü onun mahiyyətində, ictimai funksionallığında, həyata nüfuzetməsində idi. Onun satirası da, məhz bu amillərdən güc alır və "qoxumuş, əskimiş mühiti idealına uyğunlaşdırmaq, onun nöqsanlarını açıb göstərməklə bir mühit, başqa bir aləm yaratmaq üçün çalışırdı" (2, 49).

Ədəbiyyatın ictimai ideali olaraq xalqın gələcəyini, azadlığını ifadə etməsi vətəndaş-şair tandemini, istər-istəməz, önə çıxarır. Bu prosesdə ictimai-siyasi satira və realist təsvirlərin başlıca yer tutması sənətin və sənətkarın həqiqi vəzifəsini müəyyən edir. M.Ə.Sabir satirasının milli-estetik ideali yalnız müəyyən bir mərhələ ilə məhdudlaşmır, həm də özündən sonrakı satirik şeirin inkişaf yollarını müəyyənləşdirir. Xalqın səadəti və vətənin azadlığını bütün ideallardan yuxarı tutan vətəndaş-şairin şeiri ictimai hadisələrin qiymətləndirilməsində, xalqın dərdlərinin təsvirində mütərəqqi mövqe tutan C.Məmmədquluzadə yaradıcılığı, əslində yalnız bir ədəbi hadisə deyil, həm də ictimai-siyasi hadisələrin bədii ədəbiyyatda inikasıdır. Sənətin və sənətkarın həqiqi vəzifəsinin xalqa həqiqəti deməkdən ibarət olduğu bir zamanda hər iki məsləkdaş bu vəzifənin öhdəsindən məharətlə gəldilər, hətta xalqa həqiqəti deməyin misilsiz qəhrəmanlıq və cəsarət nümunəsi məktəbinin əsasını qoydular. Ədəbiyyatşünas M.Əlioğlu bu dövrdə ədəbiyyatın, sənətkarın vətəndaşlıq qururundan danışarkən yazırdı: "Sabirin acı kinayə, şiddətli sarkazm və satirik gülüşlə meydana çıxardığı eybəcərlikləri C.Məmmədquluzadə ciddi səpkidə kəskin tənqid atəşinə tutmuşdur.

C.Məmmədquluzadə Sabirdən fərqli olaraq həyat hadisələrinə və ictimai məsələlərə münasibətində daha çox siyasi xadim kimi hərəkət etmişdir. O, nəsr əsərlərində olduğu kimi, məqalə və felyetonlarında da xalqın azadlıq mübarizəsinə kömək edən fikirləri xüsusi bir aydınlıq və qətiyyətlə söyləmişdir (3, 133).

Bu dövrdə xalqla bir yerdə olmaq, həqiqəti və həyatda görmək istədiyi idealları qələmə almaq, vətəndaş kimi yüksəlmək Ü.Hacıbəyov, Ə.Haqqverdiyev, Ə.Müzəbbib, Ə.Qəmküsar, Ə.Nəzmi

yaradıcılığında daha qabarıq şəkildə üzə çıxır. Əslində bu dövrü ədəbiyyatımızda satira mərhələsi, yaxud ədəbiyyatda və sənətdə vətəndaşlıq epoxasının təşəkkülü dövrü də adlandırmaq olar. Ədəbiyyatla sənət sanki satirada, tənqidi realizmdə olduğu kimi, bu qədər bir-birinə yaxın olmamış və biri digərini bu qədər reallıqla tamamlamamışdı. İlk dəfə olaraq, satirada xalqın ictimai idealları, arzu və istəkləri bütün reallığı və kəskinliyi ilə əks olunur. Ədəbiyyat ictimai prosesləri təsvir etmək gücünə malik olduğu kimi, həyat da ədəbiyyata yeni mövzular, ideyalar verir, ictimai proseslərdə onun rolunun artmasına imkan yaradırdı. Satira təkcə ayrı-ayrı nöqsan və çatışmazlıqları tənqid etməklə kifayətlənmir, bütövlükdə həyatı realist təsvirə çalışır, mövcud ictimai-siyasi quruluşa qarşı çıxırdı. Hətta poeziyadakı M.Ə.Sabir fenomeni ictimai-siyasi mübarizədə böyük təsir vasitəsi rolunda çıxış edirdi.

Lakin tarixən satira cəmiyyətin müxtəlif dövrlərində eyni təsir qüvvəsinə və arealına malik olmamışdır, onun cəmiyyətdəki dominant rolu tarixin və ictimai-siyasi proseslərin mərhələləri ilə şərtləndirilmişdir. Buna görə də satiranın tənqidi pafosu, gücü, ya "dişsizliyi" çox zaman konkret zaman və məkanla bağlı olmuşdur. Bu cəhətdən ayrı-ayrı dövrlərdə satiranın hərəkət trayektoriyasının qabarma və çəkilmələrlə getdiyini müşahidə etmək mümkündür. XIX yüzil boyu rus ədəbiyyatında müşahidə edilən satirik qabarma Azərbaycan ədəbiyyatında da anoloji inkişaf yolu keçmişdir. Satiranın təşəkkülü prosesində onun inkişafını şərtləndirən digər amillər də vardır ki, bu amillər Azərbaycan ədəbiyyatının M.Ə.Sabirdən sonrakı inkişaf prosesinə əsaslı şəkildə təsir göstərmişdir. Bundan başqa demokratik cəmiyyətdə yaşayan xalqlarla, ağır sosial-iqtisadi və müəyyən siyasi senzura şəraitində yaşayan xalqların satirik düşüncə tərzindəki fərqi də nəzərdən qaçırmmaq olmaz. Deməli, satira müəyyən mənada cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluğu olaraq təzahür edir və dövrü, mühiti doğruduzgün əks etdirməyə yönəlir. Lakin bəzən hakim ideologiya müəyyən müddətə olsa da, satiranın, ümumiyyətlə, ədəbiyyatın istiqamətini dəyişməyə, yaxud onu istədiyi səmtə yönəltməyə müvəffəq olur. XX yüzilin 20-ci illərində bolşevik diktaturası satiranın istiqamətini dəyişmək yolunda müəyyən addımlar atdı. Əsrin əvvəllərində yüksələn xətlə inkişaf edərək özünün M.Ə.Sabir və C.Məmmədquluzadə zirvəsinə çatan satira siyasi sistemin dəyişməsilə əlaqədar olaraq bir müddət özünün tənəzzül dövrünü yaşayır, daha sonra isə yeni və özünəməxsus inkişaf yolu keçir.

Bütün dövrlərdə olduğu kimi, iyirminci illərdə də əsl ədəbiyyatın əsas vəzifəsi həyatı obyektiv göstərmək, cəmiyyət və onun ayrı-ayrı problemlərilə bağlı zamanın suallarına aydın cavab vermək olmuşdur. Lakin bu vəzifə yeni şəraitdə yeni siyasi şərtlər altında həyata keçirilirdi. Bu mərhələdə satirik M.Cəlildə olduğu kimi, öz qəlbinin səsinə qulaq asmaqdan daha çox, hakim ideologiyanın diqtəsi altında yazıb yaratmağa məhkum olur. Bu mənada 20-ci illərdən başlayaraq satira yeni bir mərhələyə daxil olur. XX yüzilin əvvəllərindən formalaşmağa başlayan ictimai satira M.Ə.Sabir yaradıcılığında ən yüksək mərhələsinə çatdı da, 20-ci ildən sonrakı satirik poeziyaya birbaşa təsir göstərmək gücündə olmur. Hətta M.Ə.Sabirlə eyni mərhələnin yaradıcılarından olan satiriklərin yaradıcılığı belə fərqli inkişaf yolu keçir. Tənqidi realizm nümayəndələrinin yeni mərhələdə Sabir satira ənənəsini davam etdirməməsinin obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır. Birincisi, hakim ideologiya realist satiranın əsasını təşkil edən (zülmə, əsarətə qarşı çıxmaq, mövcud ictimai quruluşu kökündən sarsıtmaq, yaxud dəyişmək) problemlərinin artıq yeni quruluşda həll olunması görüntüsü yarada bilmişdi.

İkincisi, fəhlə-kəndli inqilabı adı altında dəyişən ictimai-siyasi sistem ədəbiyyatı, eləcə də bütün mətbuatı hakim ideologiyanın rüporuna çevirmiş, arenadakı fikir plüvülizminin qarşısı alındığı kimi, bədii ədəbiyyatda da "təsvir dəhlizi" müəyyən edilir və bu "dəhliz"dən kənara çıxan sənətkarlar cəzalandırılır.

Üçüncüsü, satiranın əzəli "hər bir inkar ideal naminə olmalıdır"-düsturu yerinə yetirilmir. Həyatda tənqid və ifşa hədəfləri olmadıqda, yaxud satirik hər hansı bir çərçivəyə salındıqda "inkar-ideal" prinsipi pozulmuş olur. İdealdan məhrum edilən sovet satiriki isə, istər-istəməz, ifşa hədəfləri (ailə məişət, qocacavan sevgisi, ər-arvad münasibətləri və s.) axtarmalı olur. N.V.Qoqol, S.Şedrin, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabirə nisbətən tamamilə yeni bir tarixi şəraitdə davam etməliydi. Bunu bəzən sovet tənqidçiləri realist satirik ənənənin yeni tarixi şəraitdə novatorluqla inkişaf etdirilməsi kimi qəbul edirdi. Tənqidçi İ.Kiselyov satirada novatorluq probleminə toxunaraq yazırdı: "Sovet komediyasının novatorluğu onunla şərtlənir ki, əgər Qoqol, Şedrin, Ostrovski satirası köhnə dünyanın ürəyindən vururdusa, sovet müəllifləri bizim həyatın müsbət tərəflərini, epoxanın öncül elementlərini də göstərirlər" (3, 121).

Sovet satirasının bütün mahiyyəti də elə burada açılır; satira ictimai nöqsanların tənqid və ifşasından daha çox yeni dövrün təsdiq pafosuna hesablanmışdı. Satiranın qarşısında qoyulan çərçivə realist satiradan fərqli olaraq "sosialist" ictimai quruluşunu möhkəmləndirməyə xidmət edir və bu xüsusiyyət onun novatorluğu hesab olunur. Başqa sözlə desək, əslində satira "bütün ölüb gedənlərin kölgələr səltənətinə yola saldığı və bununla yanaşı yeni həyatın müdaxiləsini tələb etdiyi halda (S.Şedrin) sovet satirası həyatı inqilabi inkişafda əks etdirməli, yeniliyin köhnəliyə qarşı mübarizəsini təsvir etməli, cəmiyyətdə kök salmış əksinqilabi ünsürləri ifşa etməklə yanaşı, yeni tipli müsbət obrazlar qalereyasının da yaradılmasını şərtləndirməli idi. Tənqidi-realist satira ilə sosialist məzmunlu satiranın xüsusiyyətlərini araşdıran professor B.Əhmədov belə bir qənaətə gəlməkdə tamamilə haqlıdır ki: "...satirik poeziya əvvəl olduğu kimi, Sabir ənənəsini davam və inkişaf etdirir. Lakin bu təmayülün reallaşması üçün təkcə realist satiriklərin (məs. Ə.Nəzmi, Ə.Razi, Ə.Vahid və b.) olması kifayət etmir, həm də tipik xarakterlər üçün tipik şəraitin" olması prinsipi ilə şərtlənməsi lazım gəlir" (5, 215).

Nəticədə, hər hansı satirik əsərdə satirik gülüşdən başqa, bir qrup müsbət obrazın da mənfi xarakterlərin ifşasında fəal iştirakı ilə satirik pafos zəifləyir. Bunlar yeni dövrdə satiranın tənəzzülünü şərtləndirən ən qabarıq faktorlardır. Lakin ayrı-ayrı janrlar üzrə satiranın inkişaf yolundakı xüsusiyyətlər vardır ki, bunların hər biri üzərində ayrıca dayanmaq lazım gəlir.

Hər şeydən əvvəl, sovet mərhələsində satiraya nəzəri baxışda kökündən yanlışlıq hökm sürür, satira, gülüş yalnız vaxtı keçmiş hadisələrə şamil edilirdi. Marksist-leninçi nəzəriyyəçilər diqqəti, məhz gülüşün bu əsas xüsusiyyətinə yönəltməklə satiranın inkişafına təsir göstərdilər. Satirik əsərlərə sosialist yanaşmada gülüş iki hissəyə ayrılır: düşmən ünsürləri tamamilə "məhv etmək", düşmən olmayanları isə "islah etmək" - bu dövrdə gülüşdən bədii vasitə olaraq istifadə, əsasən, bu arqumentlər üzərində qərar tutur.

Satiraya, gülüşə bu sosialist-nəzəri, metodoloji yanaşmanın nəticəsi olaraq 20-ci illərdə realist satiriklərin cəmləşdiyi və böyük satirik ənənələr yaşadan satirik mətbuatın varlığına təhlükə yaranır. "Sovet xalqının artan tələbləri" sayəsində partiya qərarları ilə tənzimlənən yeni məzmunlu və formalı ədəbiyyatın yaranmasında "təqdirəlayiq" iş görməyən yeganə satirik dərgi "Molla Nəsrəddin"-in 25 illik həyatına son qoyulur. Satirik mətbuatdan məhrum olan satira istər bir ünsür, pafos və konflikt halında nəsr, dramaturgiya və poeziyada paralel olaraq çıxış edir.

Azərbaycan satirasının yeni dövrdə təşəkkülü problemlərində satirik şeir M.Ə.Sabir zirvəsini fəth etməsə də yeni mərhələsini yaşayır. Doğrudur, Sabir zirvəsindən sonra satiranın bu duruma düşməsi satirik düşüncə tərzinin tənəzzülü anlamına gələ bilər. Satirik şeir realist-tənqidi satirik ənənəni davam etdirə bilməsə də, yeni məzmunlu satirik şeir ideya, təsvir və ifadə vasitələrinə görə dəyişir. Şübhəsiz, M.Ə.Sabirin satirik şeir ənənəsi bütün zamanların satirikləri üçün bir etalondur. Lakin bu etalon ondan sonrakı satirik ənənənin bütün mərhələlərinə şamil edilə bilməz. Unutmaq olmaz ki, M.Ə.Sabirdən uzaqlaşdıqca onun sənətkarlığından yararlanmanın yolları və formaları da dəyişir, yeni forma, yeni məzmun qazanır. Buna görə də yeni dövrün satirasını Sabir ənənəsindəki üzvi əlaqəni mövzu, üslub, ideya və məzmun baxımından axtarmaq düzgün olmazdı. Bu əlaqə və yaxınlığı, ilk öncə, satiranın sənətkarlıq xüsusiyyətində axtarmaq lazım gəlir. Çünki yeni dövr Sabir dövründən fərqləndiyi üçün fərqli yanaşma tələb edirdi. Nə qədər qəribə də olsa, M.Ə.Sabirin müasiri Əli Nəzmi, M.S.Ordubadı, C.Cabbarlı satirası da öz əvvəlki kəskinliyini qoruyub saxlaya bilmir. S.Mənsur, Ə.Vahid 20-ci illərdə əvvəlki ictimai satira ənənəsinin davamçısı kimi çıxış etsə də, mövzu və problematika baxımından çərçivəyə salınmışdı. Doğrudur, bu çərçivədən kənara çıxan şeirlər də yox deyildi, lakin bu şeirlərin mətbuata çıxma imkanlarını məhdudlaşdırırdı. Satirik şeirin start heyətinə qoşulan S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza, M.Rahim, R.Əhmədzadə, R.Zəbioğlu, H.Ziyanın yaradıcılığında satira zəif təsir bağışlasa da, yeni ifadə vasitələri və yeni məzmun qazanır.

Bütövlükdə götürdükdə, Azərbaycan ədəbiyyatının 20-80-ci illərində satira statik vəziyyətdə qalmamış, müəyyən inkişaf mərhələsi keçmiş, dövrün, zamanın xarakterini ifadə edən yeni satirik obrazlar, portretlər, xarakterlər yaradılmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Qarayev Y. Poeziya və nəsr. Bakı, "Yazıçı", 1979. - 198 s.
2. Şaiq A. 1905-ci il inqilabından sonra yetişmiş ədəbiyyatımıza bir nəzər. "maarif işçisi", 1927, №4,

s.48-51.

3. Əlioğlu M. Məhəbbət və qəhrəmanlıq. Bakı, "Yazıçı", 1979.

5. Kiselyev İ. Konflikt i xarakteri. Moskva, "Sovetski pisatel", 1957.

4. Əhmədov B. Azərbaycan satirasının inkişaf problemləri. Bakı: "Elm", 2000, 296 s.

S.Ə.ŞİRVANININ "XAN VƏ DEHQAN" ƏSƏRİNDƏ EKZOTERİK VƏ EZOTERİK MƏQAMLARIN TƏQDİMİNDƏ MÜƏLLİF QAYƏSİ

Eyvaz Eminaliyev

ADPU-nun Şamaxı filialı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

edebiyyatd@bk.ru

Xülasə

S.Ə.Şirvani Azərbaycan xalqının XIX əsrdə yetişdirdiyi nadir ədəbi şəxsiyyətlərdəndir. O, klassik poeziya ənənələrini davam və inkişaf etdirməklə, onu mövzu, sənətkarlıq baxımından daha da zənginləşdirmiş, milli şüurun oyanışında, özünü dərkində müstəsna xidmət göstərmişdir. Şair "Təzkireyi – Seyid Əzim"də özü haqqında " ... Seyid Əzim ibn-Seyyid Məhəmməd Şirvani "Seyyid" təxəllüs ki, əsl-tinətım məhəbbət torpağından müxəmmər və eyni-fitrətım məvəddət keyfiyyətindən müsəvvər olmuşdur" – deyə belə yazaraq bir növ ədəbi şəxsiyyətini, kimliyini, yaradıcılıq kredosunu bəyan etmişdir: əslim, zatım məhəbbət torpağından mayalandığından, yaradılış keyfiyyətim sevgidən formalaşdığından amalım, məramım insanlığa xidmət, mənim məşğuliyyətim şeirdir, mənim işim nəzmdir.

Açar sözlər: satira, ideologiya, lirika, janr, mövzu, ekzoterik, ezoterik.

Abstract

S.A. Shirvani is one of the rare literary personalities raised by the Azerbaijani people in the 19th century. By continuing and developing the traditions of classical poetry, he enriched it further in terms of subject matter and artistry, and rendered exceptional service in the awakening of national consciousness and self-awareness. The poet wrote about himself in his "Tazkireyi – Seyid Azim": "... Seyid Azim ibn-Seyyid Muhammad Shirvani, pseudonym of "Seyyid", whose origin and essence were fertilized by the soil of love and whose nature and essence were shaped by the quality of destiny" – thus declaring his literary personality, identity, and creative credo: since my origin and essence were fertilized by the soil of love, since my quality of creation was formed by love, my action and purpose are to serve humanity, my occupation is poetry, my work is verse.

Keywords: satire, ideology, lyric, genre, theme, exoteric, esoteric.

Zəngin ədəbi yaradıcılığa malik olan S.Ə.Şirvaninin bədii irsi biri Azərbaycan, digəri fars dilində olan iki böyük külliyyatdan ibarətdir. Ədibin yaradıcılığının əsas hissəsini incə ruhlu lirik əsərlər – qəzəlləri təşkil etsə də, o, çar rusiyasının işğalı altında əzilən xalqın, bütövlükdə ictimai həyatın dərin qatlarına nüfuz edən cəsarətli ədəbi nümunələrin də meydana gəlməsində əqidə bütövlüyü nümayiş etdirmişdir. Məhz buna görə də o, çar hökumətinin nəzərində etibardan düşmüş, "siyasi cəhətdən şübhəli bir müəllim" kimi tanınmışdı. Təsədüfi deyil ki, S.Ə.Şirvaninin əsl müəllim kimi səmərəli fəaliyyətinə görə medalla təltif edilməsinə aid rəsmi sənədlər Bakı – Dağıstan Xalq Məktəbləri müdiriyyətinin müfəttişi B.Stepanovun imzası ilə hazırlanıb birinci dəfə 1886-cı il iyun ayının 19-da popeçitelə təqdim olunsada, çar hakim dairələri bu işin həllini xeyli ləngitmiş və bu iş qəsdən nəticəsiz qalmışdı. Nəhayət, 1887-ci ilin dekabr ayının 18-də bu problem müsbət həllini tapmış, şair ölümündən (əslində qətlindən) on gün əvvəl üzərində "Səylərinə görə" ("Za userdie") yazısı olan gümüş medalı ala bilmişdir.

Kəskin bir şəkildə "Kişidə olmasa əgər qeyrət, ondan, əlbəttə yaxşıdır övrət" deyən S.Ə.Şirvani daha çox fərdi səciyyəli həcv şeir şəklindən satira janrına (sözügedən mərhələdə ədəbi mühitdə tənqidi

əsərlər janr anlamında həcv kimi təqdim olunur, satira termini işlənmirdi) keçməklə, tənqidin miqyasını genişləndirmiş, ona ictimai məzmun, kəsər bəxş etmişdir. Həcvə məxsus kobud, ədəb normalarından kənar ifadələrin işlənməsinə qarşı olan bir çox ziyalılarımız bədii yaradıcılıqda buna qarşı çıxmış, zamanında etiraz səsinə ucaltmışlar. Məsələn, Nəcəf Vəzirzadə “Əkinçi” qəzetinin “Məktubat” bölməsində xüsusi məqalə ilə çıxış edərək yaradıcılıqda bu yolu pisləyərək tənqidi şeirlərə rəğbət bəsləmişdir: “... Kitab əvəzinə həcv inşa edirik. Və həcvlərimiz həm tənəzzül edir ... indi yazılan həcvlər, məst olan çəkməçi danışığına oxşadığına nə ki onları çap etmək olmur, hətta adam olan kəs onu oxuyanda əti ürpərir ... bizim şüəra qardaşlarımızdan – ki, onlar əlhəqq zamanəyə müvafiq xalqın gözüünü açmağa səy edəsinlər, yoxsa hədyan danışmaq bir çətin zad deyil və ondan heç kimsəyə bir nəf yoxdur.” (Bax: “Əkinçi”. 1875-1877. Tam mətni. Bakı, “Avrasiya Press”, 2005, səh. 405-406)

Xalq yaradıcılığına, klassik poeziya ənənələrinə bağlı olan S.Ə.Şirvani zamanında “heç kimsəyə bir nəf” bəxş etməyən həcvdən məqamında şüurlu şəkildə uzaqlaşa bilmiş, həm lirikasında, həm də satiralarında bir çox mətləbləri bilərəkdən üstüörtülü, simvolik formada çatdırmışdır. Məlumdur ki, klassik poeziyada sufizm və hürufilikdə, romantiklərin ədəbi irsində, eləcə də satiriklərin yaradıcılığında simvollardan, sətirləti mənələrdən geniş şəkildə istifadə olunur. Bu zaman gizlin, batini məlumatlarla – ezoterik (yun. esoterikos – daxildə, içəridə. Yalnız savadlılar üçün, mütəxəssislərin başa düşəcəyi ideyanı, nəzəriyyəni adlandırırlar, bədii ədəbiyyatda gizli, batini mətn) , hamıya, geniş kütləyə məlum olan, aşkar – ekzoterik (yun. egoterikos – xarici, hamının görə biləcəyi məlumat, kütləvi statusa malik bilik, bədii ədəbiyyatda hamı üçün açıq olan bədii-estetik xarakterli mətn) məlumatlarla qarşılaşırıq. (Qeyd: Terminoloji cəhətdən “ezoterik bilik” dedikdə mənası gizli, qapalı olan, qeybə aid olan bilik başa düşülür. “Ekzoterizm”lə isə gizli biliklər sistemi nəzərdə tutulur.) Məsələn, sufizm və hürufilikdə ədədlər, ləb, zülf, zənəxdan, xal və s. fərqli mənə yükü daşıyır. Maraqlıdır ki, qəzəllərində simvollardan yararlanan S.Ə.Şirvani satiralarında da bir çox mətləbləri hekayə, nağıl formasında təqdim edir, zahirən adi əhvalat kimi göstərir. Əslində isə o, bu sadə görünən əhvalatların batində çar senzurasının nəzarətindən yayınan ciddi, acı həqiqətləri ifadə edirdi. O, bu məqamda məsləkdaşı M.F.Axundzadənin qeyd etdiyi kimi, hadisə və əhvalatları ya heyvanlar aləminə köçürür (M.F.Axundzadədə qonşu ölkələrin ərazisinə, uzaq tarixi keçmişə), ya da bəsirət gözü açıq olan ayıq oxucusuna sətirləti formada çatdırırdı Daha çox “incə ruhlu lirik, ... satirik, ...müəllim-maarifçi, əxlaqi-təbriyəvi hekayələr və təmsillər müəllifi, nəhayət, ədəbiyyatşünas-təzkirəçi və publisist kimi” (1, s. 542) təqdim və tədqiq olunan S.Ə.Şirvaninin əsərlərinin bir çoxunda milli şüurun formalaşması ilə bağlı ciddi məsələlər qaldırılır. Çox böyük ürək ağrısı ilə “Günü-gündən zəlilü-xar oluruq, // Möhnəti qüssəyə düşər oluruq” deyən şair çıxış yolu tapmağa çalışır, bunun üçün təhsilə önəm verir, bir pedaqoq-psixoloq kimi soydaşlarının düşükləri vəziyyətin sosial səbəblərini araşdırmağa çalışırdı.

Bu bir həqiqətdir ki, şairin əsərlərinin nəşri və yaradıcılığının tədqiqi məsələləri sovet ədəbiyyatşünaslığında daha geniş miqyasda olmuşdur. S.Ə.Şirvani irsini öyrənən əksər tədqiqatçılar bədii mətn həqiqətlərindən daha çox, “ateizm” baxımından “sərfəli” olan, şairin içərisində yaşadığı zamana və mühitə verdiyi dəyərə istinad etmişlər. Sovet ədəbiyyatşünaslığında S.Ə.Şirvaninin maarifçi görüşlərini, satiralarını, lirik qəzəllərindəki sufi görüşlərini kifayət qədər ciddi ideoloji tendensiyalara söykənməklə şərh etməyə çalışmışlar. Halbuki, “bir sənətkar kimi yazıçının bədii metodunu yalnız yazıçının bir mütəfəkkir kimi dünyagörüşü ilə fərqləndirmək və qarşı-qarşıya qoymaq olar” (Yaşar Qarayev) . Bu mənada ədibin “ateist ruhlu” qəzəlləri, satiraları digər sahələrdə olduğu kimi, ədəbi-mədəni sahədə də hakim rejimin proletar ideologiyasının təbliğatına yaramışdır. Bu ideoloji yanaşma S.Ə.Şirvaniyə münasibətdə olduğu kimi, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev, hətta X.Şirvani, N.Gəncəvi, İ.Nəsimi, M.Füzuli və digər klassik şairlərə münasibətdə də özünü qabarıq şəkildə göstərir. Məsələn, S.Ə.Şirvaninin həyat və yaradıcılığının Azərbaycanda 1920-ci il Aprel işğalından əvvəl tədqiqi sahəsində görkəmli tənqidçi və ədəbiyyatşünas F.Köçərli şairin dinə müsbət münasibətini onun dünyagörüşündə ziddiyyət kimi deyil, yaradıcılığının ən yaxşı cəhəti kimi qiymətləndirməsini (F.Köçərli. Seçilmiş əsərləri. Azərbaycan SSR EA-nın Nəşriyyatı. Bakı, 1963, səh. 74) sovet ədəbiyyatşünaslığı bu düzgün elmi yanaşmanı F.Köçərlinin nöqsanı kimi təqdim edirdi (3, səh. 9). Sözügedən məsələnin həllinə bu müstəvidə yanaşdıqda, tamamilə doğrudur ki, sovet ideologiyasının tələblərinə rəğmən mollanəsrəddinçilərin – 1 “C.Məmmədquluzadənin öz yaradıcılığında büsbütün qaranlıq bir dünyanı, cəhaləti, dini fanatizm içində boğulan bir aləmi, başqa

sözlə, başdan ayağa “zölmət səltənəti”ni təsvir etdiyini yazarkən ədəbiyyatşünaslar bədii mətn həqiqətindən çox, onun “Xatiratım” memuarında içində yaşadığı zamana və mühitə verdiyi xarakteristikaya istinad etmişlər.” (6, s. 61)

XIX əsrdə Azərbaycanda satiranın inkişafında xalq ədəbiyyatı, klassik poeziya ənənələri münbit zəmin olmaqla, Qasım bəy Zakir, Şəmki Məmməd Cəfər Miskin, Baba bəy Şakir, Fazil xan Şeyda, Nəvəhili Mirzə Baxış Nadim və Seyid Əzim Şirvaninin şəxsində yeni məzmun kəsb etdi, mükəmməl satirik ədəbi cərəyan şəklə aldı. Biz bu fikirlə şərik ki, “Seyid Əzim Şirvani ... müstəmləkə şəraitində, dini fanatizmin təzyiqi altında yaşayan Azərbaycan xalqının fiziki və mənəvi əsarətdən qurtuluş yolunu maariflənməkdə, orta əsrlərdən qalma zərərli şüur və düşüncə tərzindən uzaqlaşdırmaqda, elmi-texniki biliklərə yiyələnməkdə, cəmiyyəti çürüdən tüfeyli təbəqələrin kökünü kəsməkdə görürdü.” (7, II c., səh. 17). Filologiya elmləri doktoru, professor Xeyrulla Məmmədovun “Köhnə dünyanın sonuncu, yeni dünyanın birinci şairi” adlı ön sözü) Qanunauyğun haldır ki, “XIX əsrin satirikləri bir-birinə zidd olan islami zehniyyətlə mütərəqqi fikirlərin getdikcə kəskinləşən mübarizəsi şəraitində yetişmişlər.” (5, səh. 194)

1869-cu ildən ömrünün sonuna qədər – 1888-ci ilədək müəllim kimi fəaliyyət göstərən S.Ə.Şirvani daim xalqın içərisində olmuş, onun problemlərini dərinlən öyrənmiş, çar üsuli-idarəsinin, “əhli-divanın” zölmünü müxtəlif janrlarda qələmə aldığı əsərlərində əks etdirmişdir:

*Əhli-divanın işin şərh qələm bir neçə bab,
Şərhi itmamə yetişməz yazıla əlli kitab.
Füqəralər yanıban zölm oduna oldu kabab,
Bir tərəfdən elədi zəlzələ Şirvani xərab,
Bir tərəfdən ki, bular aləmi viran elədi. (6, II c. , səh. 19)*

“Şirvan bəyləri haqqında” adlı bu şeirdə S.Ə.Şirvani 1859-cu il mayın 30-da Şamaxıda baş verən dəhşətli zəlzələdən bəhs edir. Şəhərin tamamilə dağılması, əhəlinin acınacaqlı durumu bu ədəbi nümunədə real şəkildə təsvir olunur. S.Ə.Şirvaninin öz ailəsi də bu fəlakəti yaşayanlardan idi. “Nazimin ifadəsi” şeirində də S.Ə.Şirvani Şamaxı zəlzələsinin törətdiyi faciələri, xalqın ağır güzəranını əks etdirmişdir. O, təbii fəlakətlə yanaşı, “şərhi itmamə yetişməz yazıla əlli kitab” deyə anılan idarəçilikdəki qanunsuzluqları da cəsarətlə bildirir, ifşa edirdi:

*Nə pristav, nə köməkçi, nə kvartal, nə kazak,
Hamısı qurd kimi soyumaqlığa xalqı ki, qoçaq. (6, II c. , səh. 19)*

S.Ə.Şirvaninin “Əkinçinin hadisəsi”, “Padşah və əkinçi”, “Şamaxı bəyləri, Şirvan qazıları və divan polislərinin bəzi əhvalatı haqqında müxəmməs”, “Şamaxının yeni vəziyyətindən şikayət”, “Şamaxının təzə bəylərini həcv”, “Şamaxı-Şirvan bəylərindən Əliəsgər bəyə şikayət” əsərlərində tənqid hədəfləri aydın, satirik üslub mükəmməldir. Bu mənada “Xan və dehqan” əsəri mövzusunun aktuallığı, ideya-bədii xüsusiyyətləri ilə daha çox diqqəti cəlb edir. Önemli faktdır ki, S.Ə.Şirvaninin əsərləri Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasında dərş proqramına daxil edilmiş, Azərbaycanda Aprel işğalına qədər çıxmış müxtəlif dərşlik və müntəxəbatlarda şairin şeirləri salınmış, haqqında məlumat verilmişdir: A.O.Çernyayevski və S.A.Vəlibəyovun “Vətən dili”, Mirzə Balaqardaş Hacıyevin “Qafqaz istilahı”, Rəşid bəy Əfəndizadənin “Bəsirətül-ətfal”, Abdulla Şaiqin “Uşaq çeşməyi”, “Türk (Azərbaycan) ədəbiyyatı”, “Gülzar”, Mahmud Mahmudbəyov və Abbas Səhhət Məhdizadənin “Yeni məktəb”, Əliabbas Müznibin “Türkcə (azərbaycanca) qəzəllər” . Bu zaman ədibin həyatı, lirikası ilə yanaşı, satira yaradıcılığına, həmçinin “Xan və dehqan”a da müraciət edilmiş, satiranın məzmunu, tənqid hədəfləri diqqət mərkəzində olmuşdur. “Xan və dehqan” şeirini müəllifi olduğu dərşliklərə dəfələrlə daxil edən A.Şaiq “Gülzar” dərşliyində S.Ə. Şirvaninin soydaşlarının acınacaqlı halına acımasını, xalqına heç nədən çəkinmədən şəreflə xidmət etməsini nəzərdə tutaraq yazırdı ki, o – S.Ə.Şirvani “Ziyadə zirək, bacarıqlı və nəhayət, mütəəssib və millətinin uğrunda birinci fədakar olmuşdur.”

“Xan və dehqan”da təsvir olunur ki:

*Bir əkinçi gedirdi məstanə,
Yolda ol rast gəldi bir xanə.
Xanı görcək yazıq baş endirdi,
Gör onu xan nə günə dindirdi.*

*Dedi: - Ey it, kənarə çıx yoldan!
Nə çıxırsan donuz kimi koldan? (6, II c. , səh. 133)*

Xanla kəndlinin görüş səhnəsini təsvir edən müəllif bu parçada **“məstanə”** (fars dilində süzgün, axıçı, xumar), **“it”**, **“donuz”**, **“yazıq”**, ifadələrini işlədir ki, bu sözlərin hər birinin işlənmə yerinə görə semantikasi, məna tutumu vardır və müəllif qayəsinə xidmət edir, əsərin ideyasının çatdırılmasında mühüm rol oynayır. Göründüyü kimi, müəllif təhkiyəsi çox sadə, anlaşıqlı, nağılların girişində verilən **“biri vardı, biri yoxdu”** müqəddiməsini xatırladır. Həyatından məmnun olan (öz qul vəziyyətini başa düşməyən və buna qarşı çıxmayan) , məst (oxu: ətalət yuxusunda özünü cənnətdə görən!) əkinçi yolda təsadüfən xanla qarşılaşır, xanı görəndə sadıq kölə kimi dərhal baş əyərək ona təzim edir. Yazıq (oxu: məzlum, hüquqsuz) əkinçi bu itaətkarlığın qarşılığında ağasından heç nə ummur, xan isə bu gözlənilməz qarşılaşmadan əsəbiləşərək əkinçini ən ağır təhqirlərlə it, donuz adlandırır. Xan bilir ki, müsəlman olan bir şəxsi salam qarşılığında itə, İslam dininin haram buyurduğu donuza bənzətmək şəriət baxımından nə qədər günahdırsa, insanlıq yönümündən də bir o qədər qəbuləilməzdir. Həyatının ağasının mərhəmətindən asılı olduğunu qəbul edən kəndliyə heç vaxt onunla görüşmək, danışmaq nəsis olmayıb. İndi bu görüş, bu söhbət onun qənaətində Allahın bir lütfüdür. Bütün ömrü zülm, məşəqqət içərisində keçən kəndliyə görə, onun ağası yaxşıların ən yaxşısıdır. Ən dəhşətlisi odur ki, bu ədalətsiz, azğın münasibətə etiraz etməli olan kəndli:

*Gördü bu iltifatı çün xəndan,
Zövqdən oldu gül kimi xəndan. (6, II c.,səh. 133)*

S.Ə.Şirvani bu səhnədə həm millətinin faciəsini yaşayan bir ictimai xadim, həm də əsil müəllim – psixoloq kimi çıxış edir: nə qədər ağırlı olsa da, ağasının iltifatı (!) sayəsində **“zövqdən gül kimi xəndan”** olan (öz qul vəziyyətini başa düşməyən, ağasının ona olan iltifatından – kiçik **“mərhəmətindən”** ağzı sulanan qul sadəcə qul deyil, o, kölədir!) soydaşının manqurtlaşmış durumunu göz yaşları içərisində təqdim edir. Bu təqdimat bütün tədqiqat əsərlərində XIX əsrdə Füzuli irsinin ən layiqli davamçısı hesab olunan S.Ə.Şirvaninin vətəndaş – şair mövqeyini əks etdirir, **“Nə bu gün bağidə yarım, nə meyim var mənim”** şikayəti ilə nalə edən, **“Görməmək yarı bəla, görməyi qeyr ilə bəla”** deyə həyatdan küsən, **“O qara xalı mənə versələr, qanın içərim”** deyib məşuqunu üzündəki xala belə qısqanan, təsəllisini **“Məni Seyyid təki çək guşeyi-meyxanələrə”** qənaətində tapan aşiqdən daha yüksəkdə, daha uca mərtəbədədir. Biz də bu qənaətlə şərikik ki, **“Seyid Əzim əsərlərindən birində işlətdiyi “nəzmdə ziyadə təsir eyləmək vardır” ifadəsini sözgəlişi deməmişdi. O, şairliyi yüksək qiymətləndirməklə bərabər, şeirə, xüsusilə satirik şeirə - mövcud nöqsanları aradan qaldırmaq, hər cür özbaşınalığı və riyakarlığı ifşa etmək işində ən tutarlı vasitələrdən biri kimi baxırdı”** (2 səh. 102) .

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda ictimai-siyasi və mədəni həyatda baş verən ciddi təbəddülat maarifçilik hərəkətinə təkan verdiyi kimi, satiranın da inkişafına səbəb oldu. Milli teatrın meydana gəlməsi, **“Əkinçi”**nin nəşri ilə dramaturgiyanın və publisistikanın sürəkli inkişafı bu prosesi o dərəcədə sürətləndirdi ki, şarlatan din dəllallarını, xalqa zülm edən çar məmurlarını, harınlıqdan **“Köpəyə ehsan”** verənləri, **“pristav”**, **“köməkçi”**, **“sudya”**, **“kvartal”** və **“kazak”**ları ... qamçılamaqla usanmayan S.Ə.Şirvani bir nəticə hasil olmadığından, **“Dedilər kim, at ölüb itlərə oldu bayram, // Hər biri tәмәhi-xәм ilә cөvlan elәdi”** bəlasına görə **“Allaha rüşvət”** verməklə çıxış yolu arayan, **“Dәli şeytan”**ların qurduğu tələlərdən qurtulmağa çalışan məzlumların – **“Yerdәkilәrin göyә şikayәtә getmәlәri”**ni qələmə almaqla şüurlarda inqilaba, milli intibaha nail olmağa çalışırdı. İşgalçı dövlətin basqısı altında inləyən xalqa kömək etməkdə imkansız olduğunu görəndə, **“Onları hәq özü bir әppәyә etsin möhtac”**, **“Onları hәм tutar axır qәzәbi rәbbani”** deyə qarğıyan S.Ə.Şirvani yenə də bədbinləşmir, qələminin gücünə güvənir, satiraları ilə mübarizəsini davam etdirirdi.

S.Ə.Şirvani “Xan və dehqan” əsərində həyatın yalnız mənfi cəhətlərini, təkamülə, inkişafa mane olan eyiblərini göstərməklə məhdudlaşmamış, bədbinliyə qapılmamış, daha dərin qatlarda gizlənmiş məqsədini ustalıqla ifadə etmişdi. O, “Yerdəkilərin göyə şikayətə getmələri” satirasında “Xan və dehqan”dakı kəndlini bu əsərdə təsvir edilənlərin varisi kimi təqdim edir:

*Bir zaman tutdu zülm dünyanı,
Ucalır xalqın ərşə əfqanı.
Hərcü mərc oldu dari-mülki-cahan,
Dəhrdə qətlü qarət oldu əyan. (6,II c. , səh. 127)*

Kölə psixologiyası ilə yaşayan, müti qul olan kəndli evə döndükdə ona üz vermiş bu “xəşbəxtliyi” sevinə-sevinə külfətinə belə nəql edir:

*Atılıb-düş
dü bir zaman dehqan,
Həvəsi sakit oldu, qıldı bəyan.
Dedi ki, xan dedi: - Çıx, it, yoldan!
Nə baxırsan donuz kimi koldan? (6,II c., səh.134)*

Şeirin bu hissəsində S.Ə.Şirvani dəhşətli bir mənzərə təsvir etməklə, bir ailənin timsalında bütövlükdə xalqın dözülməz həyatını əks etdirir. Bu tipik kəndli ailəsi Azərbaycan xalqının ümumiləşmiş obrazı olmaqla, cəmiyyət həyatının ən dərin qatlarındakı problemlərə cəsarətli müəllif münasibətidir. Mükəmməl təhsil alan, bir çox ölkələrə səfər edən, müəllim – şair kimi daim xalqın içərisində olan S.Ə.Şirvani çarizmin Azərbaycanda yeritdiyi işğalçılıq siyasətindən xəbərdar idi. O, “Yeni bəylər” satirasında “özgə ayini – rəvişdə görürəm dövrani” deyərək bu rəvişin (gedişatın) xalqa bəxş etdiyi fəlakətləri görməyə, deməyə bilməzdi. Şair bu əsərində yalnız xanın harınlığını, kəndlinin avamlığını göstərməklə kifayətlənməmiş, dehqanın müti qul, külə təfəkkürü ilə yaşadığının fərqi ilə ola bilməməsinin səbəbini izah etməyə çalışmış və buna da nail olmuşdu. Qəzəblənən şair:

*Bizə xan iltifatı peydadır,
Bir səadətdü, feyzi- üzmadır,
Bizə bu vəch iftixar olsun,
Nəsl – binnəsl yadigar olsun. (6,səh. 134)*

– fəxarəti ilə məstanə halında səmalarda uçan zavallı kəndlinin sonrakı halını təsvir etməyə lüzum görmür. Bu, C.Məmmədquluzadənin “Poçt qutusu”ndan çıxan novruzəlilərin sələfidir ki, kimliyini, hüquqlarını dərk etməyinə, buna nail olmaq üçün mübarizə aparmağına mane olanlar onları sadıq kölərə çevirmişlər.

Dünya şöhrətli yazıçı Gi de Mopassanın “Gonbul” novellasında xalqın yanında yox, onu düşmənlə üz-üzə qoyub qaçanların yanında olan qraf de Brevil Normandiyanın ən məşhur və qədim kübar nəslindən olması ilə fəxr edir. Ona görə ki, bu nəslin nümayəndəsi xanım de Brevil IV Henrixdən uşağa qalmış, bundan sonra onun əri qraf rütbəsi və qubernator vəzifəsi almışdı. Ondən sonra gələn nəsil bu “şərəfli” ailə tarixi ilə fəxr edir. Gi de Mopassanla eyni əsrdə yaşayan, “indi naxoşdu milləti-İslam” deyib əlac arayan S.Ə.Şirvani hədəfi və qayəsi fərqli olsa da, daha ciddi, millətin gələcəyi ilə bağlı taleyüklü məsələlərdən bəhs etməklə, Azərbaycandan Fransadakı tanımadığı qələmdaşının səsinə səs verir.

19 fevral 1861-ci ildə Rusiyada təhkimçilik hüququnun ləğv edilməsi təhkimçilik münasibətlərinin birdən-birə ləğvinə gətirib çıxarmadı. Azərbaycanda hələ də qalmaqla dözülməz siyasi rejim yaratmışdı. Qeyri-mütəşəkkil kəndli üsyanları, xalqın kütləvi narazılığı ilə bərabər, qabaqcıl mütərəqqi ziyalılar, yazıçılar – Q.Zakir, M.F.Axundzadə, H.Zərdəbi, S.Ə.Şirvani və b. bütün bunlara qarşı bu və ya digər formada öz etirazlarını bildirirdilər. Yeni üsullu məktəblərin, bölgələrdə ədəbi məclislərin, milli teatr və mətbuatın, ilk kütləvi kitabxananın yaradılması, Qərb yönümlü ziyalıların

yetişməsi və s. xalqın oyanışında, millətin formalaşmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb edirdi. Heç şübhə yoxdur ki, bu işdə yazıçılar daha öndə idi və onların çiyinlərinə daha ağır yük düşürdü.

Cəmiyyətdəki nöqsanları məişət zəminində, ayrı-ayrı şəxslərə ünvanlanmış həcv şəklində tənqid edən S.Ə.Şirvani satira janrına müraciət edərək daha ciddi problemlərin həlli yollarını aramış, fərdi tənbehdən ictimai mahiyyətli əsərlərin yazılmasına üstünlük vermişdir. Ali ruhani təhsil almasına baxmayaraq, o, bütün həyatı boyu müəllim kimi xalqına xidmətdə bulunmuş, onun tərəqqisi naminə mücadilə etmişdir. Həcmindən və janrından asılı olmayaraq qələmə aldığı bir sıra əsərlərində çar Rusiyasının senzurasından yayınmaq üçün simvollar, sətiraltı mənalardan uğurla yararlanaraq hədəfə doğru yürümüşdür. İctimai quruluşun ədalətsizliyinə qarşı çıxan, onu ifşa etməkdən çəkinməyən S.Ə.Şirvaninin “Xan və dehqan” əsərində qayəsi bu olmuş, kəndlinin timsalında əzilən sinfin hüquqlarını müdafiə etməklə, onu düşdüyü vəziyyəti dərk etməyə, mübarizəyə səsləmişdir. S.Ə.Şirvaninin mücadiləsi xanlığa, bəyliyə, din dəllallarına, yalançı müctehidlərə qarşı deyildi, o, hər bir təbəqə nümayəndəsinə konkret situasiyadakı konkret hərəkət və əməlinə görə qiymət verirdi. Daha dəqiq və konkret ifadə etsək, S.Ə.Şirvani ictimai və milli şüur yoxsulluğuna qarşı mübarizə aparırdı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə. IV cild. Bakı: “Elm”, 2011.
2. Hüseynov S. Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılıq yolu. Bakı, “Elm”, 1977.
3. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, ADU-nun Nəşriyyatı, 1956.
4. Məmmədov K. XIX əsr Azərbaycan şeirində satira. Bakı, “Elm”, 1975.
5. Mir Bağirov Kamil. Seyid Əzim Şirvani. Bakı, Uşaqgəncnəşr, 1959.
6. Salamoğlu T. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının aktual problemləri (Dərs vəsaiti). Bakı: “Elm və təhsil”, 2021.
7. Şirvani Seyid Əzim. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. I-III cildlər. Bakı: “Avrasiya Press”, 2005.

MİR CƏLAL SATİRİK HEKAYƏLƏRİN USTADI KİMİ

Aytən Heybətova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ayten.heybetova@adpu.edu.az

Xülasə

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış simalarından biri də şəxsiyyəti ilə istedadının birliyini, vəhdətini əks etdirən görkəmli yazıçı, tanınmış alim Mir Cəlal maraqlı yaradıcılıq yolu keçmişdir. Mədəniyyətimizin, sənətimizin inkişaf edib yeni-yeni nailiyyətlərlə zənginləşməsində özünəməxsus mövqeyi olmuşdur. Mahir hekayə ustası və istedadlı romanlar müəllifi kimi şöhrətlənmişdir. Mir Cəlal eyni zamanda görkəmli alim və müəllim kimi də tanınmışdır. Bütün yaradıcılığı boyu o hər üç sahə ilə müntəzəm və ciddi məşğul olmuş, bu sahələrlə yanaşı – əlaqəli inkişaf edərək biri digərini tamamlamışdır. Məqalədə Mir Cəlalin əlli illik səmərəli yaradıcılıq yolundan əhatəli şəkildə bəhs olunur.

Açar sözlər: ədib, müəllif, ədəbiyyat, istedad, Mir Cəlal.

Abstract

Mir Jalal, one of the most renowned figures of 20th-century Azerbaijani literature, was a distinguished writer and respected scholar whose creative path reflected a profound unity of personality and talent. He held a unique position in the development of Azerbaijani culture and art, contributing significantly through his innovative achievements. Recognized as the author of influential novels and a master of short story writing, Mir Jalal was also a prominent scholar and educator. Throughout his career, he remained consistently engaged in all three domains—literature, science, and pedagogy—

developing them in a complementary and interconnected manner. This article presents a comprehensive analysis of Mir Jalal's fifty-year-long productive literary and scholarly activity.

Keywords: writer, author, literature, talent, Mir Jalal.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının bir çox unudulmayan şəxsiyyətləri var ki, zaman keçdikcə onların varlığı daha çox hiss olunur. Şəxsiyyətlə istedadın birliyini, vəhdətini əks etdirən belə sənətkarlardan biri də müasir Azərbaycan ədəbiyyatında fəxri yerlərdən birini tutan görkəmli yazıçı, tanınmış alim və pedaqoq Mir Cəlal Əli oğlu Paşayevdir. Bütün yaradıcılığı boyu o hər üç sahə ilə məşğul olmuşdur. Bu sahələr yanaşı-əlaqəli inkişaf edərək biri digərini tamamlayıb şəxsiləşdirmişdir. Bir çox klassik və müasir sənətkarların yaradıcılıq xüsusiyyətlərinin dərinədən öyrənilməsində, ədəbiyyat tariximizə dair ciddi tədqiqat əsərlərinin yazılmasında, elmi-tənqidi fikrimizin düzgün inkişafında onun diqqətəlayiq xidmətləri, yazıçı, alim-müəllim təfəkkürünün vəhdətindən yaranan məntiqli və orijinal mülahizələri olmuşdur.

Mir Cəlal yetmiş illik mənalı insan ömrünün tam yarım əsrini bədii, elmi və pedaqoji yaradıcılığa həsr etmişdir. Bu müddət ərzində o, bütün fəaliyyətində ideallarımıza sədaqət nümunəsi göstərmişdir. Ədib çox gənc yaşlarından 20-ci illərin axırlarından qələmə sarılmış, "Qızıl qələmlər" ittifaqının Gəncə şöbəsində bir şair kimi qarşılanmışdır. Mir Cəlal yazıçılığa nə vaxt və necə başlaması barədə yazır: "1926-1927-ci illərdə pedaqoji texnikumun son sinfində oxuyanda mərkəzi qəzetləri, xüsusən "Gənc işçi"-ni müntəzəm mütaliə edir, özüm də arabir məqalələr yazırdım. "Gənc işçi"də rast gəldiyim ədəbiyyat səhifələri məni çox maraqlandırır. Mən istəyirdim orada yazam. Bir neçə şeir qaralayıb, poçt ilə göndərdim, cavab çıxmadı.

Bir dəfə Mayakovskinin "Zərbəçi marşı" adlı şeiri əlimə keçdi, onu oxudum və nədənsə tərcümə etmək fikrinə düşdüm... Bir həftə sonra "Zərbəçi marşı" adlı tərcümə şeirim çıxdı. Bu mənim mərkəzi mətbuatda ilk yazım idi (2).

Ədəbi-mədəni hadisələri diqqətlə izləyən, ictimai-siyasi həyatla yaxından maraqlanan Mir Cəlal faydalı yaradıcılıq aparır, məqalə və şeirləri "Yeni fikir" (1926), "Qızıl Gəncə" (1928), "İlk addımlar" (1929) adlı qəzet və məcmuələrdə çap edilir.

Mir Cəlalin bədii istedadı müntəzəm olaraq yazıb-yaratdığı nəsr sahəsində parlamış və o, bu janrda yeni-yeni müvəffəqiyyətlər qazanmışdır.

Mir Cəlal hər şeydən əvvəl, hekayə ustasıdır. Hekayə geniş yayılan və çox oxunan fəal ədəbi janrdır. Dünya ədəbiyyatında N.Qoqol, İ.Turgenev, L.Tolstoy, A.Çexov, M.Qorki, O.Balzak, A.Stendal, K.Monassan, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev kimi sənətkarlar bu janrın bir sıra klassik nümunələrini yaratmışdır.

Azərbaycan sovet dövrü ədəbiyyatında hekayə janrının inkişafında Mir Cəlalin böyük xidmətləri olmuşdur. Hekayə vasitəsilə yazıçı həyatın müəyyən əhəmiyyətli, konkret hadisə və məsələsini qələmə alır, tipik lövhə, surət və xarakterlər, cəmiyyətin ictimai, fəlsəfi əxlaqi və etik problemlərinə toxunur.

Mir Cəlalin hekayələrinin mövzu, surətlər aləmi, janr xüsusiyyətləri əlverişlidir. Burada həyatın müxtəlif sahələrindən götürülmüş maraqlı mövzular, əxlaqi-tərbiyəvi məsələlər, ailə-məişət motivləri, dərin mənalı mətləblər, lirik, dramatik, yumoristik və satirik məzmunlu hadisələr öz ifadəsini tapmışdır. "Ədibin "Bostan oğrusu", "Həkim Cinayətov", "İstifadə", "Plovdan sonra", "İclas qurusu", "Anket Anketov", "Xarici naxoşluq", "Mirzə Şəfi" və s. əsərləri satirik-yumoristik üslubu ilə seçilir: "Bu hekayələrin hər birində bütöv bir povest üçün bəs edilə biləcək həyat materialı vardır" (1, 290). Lakin yazıçı bu materialı kiçik bir hekayə çərçivəsinə sıxışdıraraq, tənqid hədəfini daha sərrast nişan alır. "Həkim Cinayətov" hekayəsində olduğu kimi "Həkim kamili-səliqə ilə suçəkəni aldı, yazdığı sual vərəqini qurutdu, ağır bir işdən qurtarmış kimi geniş bir nəfəs aldı, stula söykəndi, qollarını boynuna çataraq, bərk gərnəşdi. Stulun cırıltısına qadınlar da gülüşdülər. O, saxta bir ciddiyyət göstərərək, yumruğunu stola vurdu. Onlara acıqlandı, təkrar gülüşməyə başladılar" (3, 18). Bu kiçik parça ədibin portret hekayələrində tip yaratmaq üsulu ilə tipik şəraitin təsviri haqqında müəyyən təsəvvür doğura bilir.

Ədibin yaradıcılığında sənətin başqa keyfiyyətləri ilə yanaşı, yumor və satira da mühüm yer tutur. Burada mənfilik və insanlara qarşı mübarizədə etibarlı silah rolu oynayan gülüşün mahiyyəti təsvir obyektinin xarakterindən, həyat hadisəsinə, bədii obraza müəllif münasibətindən asılı olaraq dəyişib,

yeni məna və xüsusiyyətlərlə zənginləşdirir. Mir Cəlala görə, həqiqi gülüş “həyat, mənəvi varlıq”dır; əsasında ictimai-siyasi məna duran, zəruri, mühüm ictimai bir mətləbi hədəf götürən gülüş “tənqidi xarakter və dərin məzmun daşımalıdır” (4, 4-5).

Yazıçı kəsərli silah olan gülüşdən ideali ifadə etməyin, yeniliyə yol açmağın, hadisə və insanlara münasibəti bildirməyindən mühüm bir vasitə kimi faydalanmışdır.

Mir Cəlalin gülüşə belə əhəmiyyət verdiyi, yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan bəzi xüsusiyyətlər ilk hekayəsi “Mirzə”dən başlayaraq özünü aydın göstərir. Hekayəni cəlbədicə bir forma əsasında quran müəllif deyir: “İki Mirzə Şəfi var. Birisi bildiyimiz məşhur “Mirzə Şəfi”dir. Hekayədə Mirzə Şəfi ilə maarif şöbə müdiri arasında gedən mükəllimə olduqca mənalıdır:

- Məni Söyüdlü kəndindən götürmüşsünüz?
- Bəli! – Bəs haraya təyin etmişsiniz?
- Evinizə.
- Axı mən səkkiz ildir müəllim işləyirəm.
- Odur ki, sənə dincəlmək lazımdır. Bəsinizdir çox işləmişiniz.
- Ayı, məktəbə qoya bilməzsəniz?
- Yox”.

Vəzifədən götürülmüş Mirzənin divar dibində dayanmasının təsviri ilə bir daha xatırladılır ki, “belələri işimizə mane törədən, cəmiyyətdə əl-ayağa dolaşan və yoldan kənara atılması zəruri olan bir kötükdür” (14). Ədibin hekayələrində diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də komik situasiyaların bəzən şüurlu surətdə daha qabarıq şəkildə verilməsidir. Bu cəhəti yazıçının bir çox əsərlərində, xüsusilə “Anket Anketov”, “Kəmtərovlar ailəsində” və “Xarici naxoşluq”da daha aydın görmək olar. Figurasının pozulacağından qorxan bir qız günlərlə acsusuz qalaraq, özünü üzür, nəticədə bərk xəstələnir. Xarici həkimdən soruşanda ki, bizim qızın xəstəliyi nədir, həkim mənalı tərzdə başını tərpədən deyir:

- Xarici naxoşluq!

Ədəbiyyatın bütün növlərində yazıb-yaratsa da, o romanları ilə daha böyük şöhrət tapmış, sənətkarlıq bacarığını bütün parlaqlığı və dolğunluğu ilə təkrarsız romanlarında nümayiş etdirə bilmişdir. Tarixi keçmişi, xalqımızın tarixinin mühüm əlamətdar hadisə və qəhrəmanlarını dərinlən öyrənib, duyan, sənətkarlıqla əks etdirən ədib roman sahəsində ədəbiyyatımızda özünəməxsus yol açmış, “Dirilən adam” (1934), “Bir gəncin manifesti” (1939), “Yolumuz hayanadır” (1952), “Açıq kitab” (1944), “Yaşlıdlarım” (1946), “Təzə şəhər” (1948) əsərləri ilə böyük iz qoymuşdur. Yazıçının bu romanlarını səciyyələndirən, onları oxuculara sevdiren əsas məziyyətlərdən biri Mir Cəlalin mətləbi konkret, yığcam bədii formada, dinamik sujet daxilində ifadə edə bilmək məharətidir. Ədib çox haqlı olaraq, sujetin inkişafını ləngidən, lüzumsuz təfərrüatdan qaçaraq, hadisə və əhvalatın məğzini təşkil edən mətləb və məzmunu ön plana çəkir, fikrini, ideyasını yığcam fabula əsasında axıcı, bəzən ciddi, bəzən isə yumoristik tərzdə oxucularına çatdırır. Mir Cəlalin ayrı-ayrı romanlarında obrazların sayı elə də çox deyildir: Ədib hər bir əsərdə bir neçə surətin taleyini izləyir, onların hər birinin fərdi psixologiyasını açır, mənəvi aləmini yadda qalan, tutarlı ştrixlərlə göstərməyə nail olur. “Dirilən adam”da Bəbir bəy, Qədir, Qumru; “Bir gəncin manifesti”ndə Mərdan, Bahar, Sona ana, Hacı İbrahim Xəlil, “Açıq kitab”da Vahid, Sadıq kişi, Kərim Gəldiyev, Rübabə; “Yaşlıdlar”da Kərimzadə Səlim, Nəriman; “Təzə şəhər”də Yunis və başqaları, “Yolumuz hayanadır”da Sabir, Əntiqə, Bəndalı və qeyriləri məhz bu yolla yaradılmış surətlərdir. Mir Cəlal təkcə görkəmli yazıçı deyil, həm də görkəmli alim və müəllim olmuşdur. Ədib bir alim, tənqidçi və ədəbiyyatşünas kimi də həmişə yüksək məqamda durmuş, özünün heç kəsə bənzəməyən elmi üslubi ilə ədəbi ictimaiyyətin ən qabaqcıl nümayəndələri arasında da ön mövqelərdən birlikdə durmuşdur. Demək olar ki, onun adı ilə bizim ədəbiyyatşünaslığımızda və ədəbi tənqidimizdə müəyyən tədqiq-təhlil üsulu, metodu mövcud olmuşdur. O, ədəbi tənqidi və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində gəldiyi zamandan hamıdan fərqli olaraq, sənət və ədəbiyyatın ən çox nəzəri problemləri ilə məşğul olmuşdur. Cəsarətlə demək lazımdır ki, Mir Cəlal 30-cu illərdən başlayaraq müharibədən sonrakı dövrə qədər bizim bədii ədəbiyyatımızda özünə çox dərin kök salan ritorikadan, əbədi-bədii tənqid və ümumən ədəbiyyatşünaslıqda geniş yayılmış, quru, cansız, sosioloji təhlildən həmişə uzaqda durmuş, sənətin spesifikliyini heç zaman unutmamış, bu sahədə uğurla qələm işlətməmişdir. Mir Cəlal bədii ədəbiyyatın, bədii yaradıcılığın nəzəri aktual problemləri, sənətkarlıq məsələləri, gülüş ustalığı, metod və üslub məsələləri, forma axtarırları kimi

məsələləri qələmə alarkən bütün hallarda öz istədiyinə nail ola bilmişdir.

Ədəbiyyatşünas alim kimi üzərinə düşən mühüm vəzifəni ləyaqətlə yerinə yetirmək üçün Mir Cəlal az əmək sərf etməmişdir. Onun əsası 30-cu illərdən başlanan elmi tədqiqatında orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi M.Füzuli çox görkəmli yer tutur. Düzdür, Mir Cəlal Nizami irsi ilə də məşğul olmuş, xüsusilə “Yeddi gözəl” poemasını nəsrə tərcümə də etmişdir. “Nizami”nin müsbət surətlər haqqındakı (1939) məqaləsində mətləblə əlaqədar mülahizələrini konkret olaraq “Xəmsə”nin “ən yetkin və mükəmməl” əsərlərindən “Yeddi gözəl”ə əsasən yürütmüş, onunla “Şahnamə” (Firdovsi) arasındakı müəyyən oxşarlıqdan, ciddi fərqlərdən, Nizaminin tarixi fakt, hadisə və şəxsiyyətə münasibətindən, mövzunu işləmə tərzindən, həm ideal hökmdar, həm də sadə insan obrazları yaratmaq təşəbbüslərindən söz açmışdır.

“Məqalələrinin əhəmiyyətini azaltmadan onu da deyək ki, Mir Cəlal Füzuli irsini öyrənmək, Füzuli sənətkarlığını araşdırmaq sahəsində daha geniş fəaliyyət göstərmişdir” (9, 188).

Nadir şeir ustadı “qəlb mühəndisi”, “könlülülük sultanı” Füzuli haqqında orijinal söz demək, şübhəsiz, çətin bir yaradıcılıq işidir. Bu vəzifənin məsuliyyət və ağırlığını yaxşı duyduğu üçündür ki, Mir Cəlal yazır: “Füzuli sənətinin qüdrətini, miqyasını, məziyyətlərini şərh etmək bir nəfərin, bir elmi məktəbin, hətta bəlkə də bir elmi nəslin işi deyildir. Bu böyük və şərəfli vəzifə ədəbiyyat, sənət, dil, fəlsəfə elmlərinin qarşısında durmaqda və həllini gözləməkdədir”.

1940-cı ildə namizədlik dissertasiyası kimi müdafiə etdiyi “Füzuli şeirinin poetik xüsusiyyətləri” adlı əsəri sonralar alim tərəfindən dönə-dönə işlənərək təkmilləşdirilmiş, geniş, əhatəli monoqrafiyaya çevrilərək, indi “Füzuli sənətkarlığı” adı ilə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının kapital əsəri kimi şöhrət qazanmışdır.

Mir Cəlal ədəbi mirasımızı mənimsəmək, onu tamamilə xalq malı etmək, geniş kütlələrə çatdırmaq vəzifəsinin əhəmiyyətini dərinlən dərk edir, alimin söylədiyi kimi “biz indiyə qədər Füzulini haqqı ilə tanımaq bir yana qalsın, oxutmaqda da çox az iş görmüşük” (9) – deyə həmin tələbə öz kitabı, habelə sonrakı illərdə apardığı bir sıra başqa tədqiqatları ilə cavab verməyə çalışır.

Bütün bunlarla yanaşı, qeyd edək ki, Mir Cəlal zəngin ədəbiyyatımızın müxtəlif dövrləri, mühüm hadisələri, maraqlı simaları haqqında az yazmamışdır. Bununla belə, o daha çox XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli mütəxəssisi hesab olunur. Qələmindən bir sıra məzmunlu məqalələr çıxan Mir Cəlal, həmçinin “Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı”, “Klassiklər və müasirlər”, “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” (1905-1917), “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” (P.Xəlilovla birlikdə), “Azərbaycan ədəbiyyatı lüğəti” kitablarının müəllifidir.

Ümumiyyətlə, mürəkkəb ədəbi-tarixi bir dövrün tədqiq-təhlilinə belə xüsusi maraq göstərməsi səbəbsiz deyildir. Bu, hər şeydən əvvəl, böyük müqəddir Mir Cəlalin öz vətəndaş-sənətkar, elmi-tədqiqatçı təbiəti, fərdiyyəti, xüsusiyyəti ilə, öyrəndiyi və əsaslandığı milli realist ənənələrlə, diqqətini həmin dövrə çəkən zəruri şərt və amillərlə bilavasitə əlaqədardır.

Əlbəttə, Mir Cəlalin bu sahə üzrə səmərəli fəaliyyətinin və elmi axtarışlarının əsası olan, XX əsr Azərbaycan ədəbi-mədəni həyatının öyrənilməmiş bir çox aktual məsələlərini ilk dəfə ətraflı işıqlandırmaq məqsədi izləyən doktorluq dissertasiyası xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Mir Cəlal 1947-ci ildə mövzu olaraq yenə də çətin bir mövzuya müraciət etmiş “Ədəbi məktəblər” (XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında) adlı irihəcmli əsərini yazır. Akademik Nərgiz Paşayevanın yazdığı kimi “Bu kitab o dövrün ədəbiyyatının tək faktoloji icmalı yox, həm də bədii-estetik, ideya-estetik ictimai, prinsiplərini və ideallarının sistemli şəkildə elmi-nəzəri təhlili kimi çox qiymətlidir” (5, 203).

Monoqrafiyada 1905-1917-ci illərdə formalaşan və ədəbiyyatımızın sonrakı təkamülündə mühüm rol oynayan ədəbi məktəblərin ideya-estetik platforması, ədəbi metod və üslub özünəməxsusluğu ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə təhlil olunmuşdur. Həmçinin mövzu ilə əlaqədar olaraq XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının həm realist, həm də romantik qolunu təşkil edən bir sıra görkəmli sənətkarların yaradıcılığı geniş elmi təhlilini tapmışdır.

Ümumilikdə “bu dövrün ədəbiyyatının inkişaf istiqaməti və xarakteri haqqında müfəssəl təsəvvür yaradılmış, orijinal nəzəri mülahizələr söylənilmişdir” (6, 5).

Mənalı insan ömrünün tam yarım əsrini yazıçılığa, müəllimliyə, təkrarsız tədqiqat əsərlərinə həsr edən Mir Cəlal müəllimin elmi-bədii irsini nəinki bir, eləcə də bir neçə məqalə ilə şərh edib yekunlaşdırmaq qeyri-mümkündür. Bu böyük, qüdrətli alim, gözəl, pak, səmimi və mehriban insan,

ədəbiyyat və sənətin böyük dostu və fədaisi, unudulmaz pedaqoq-müəllim, zəkali düşüncə sahibi Mir Cəlal müəllim haqqında iri, xüsusi tədqiqat əsərləri yazılsa yenə azdır. Əminik ki, bu iş görülməkdir, Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində əbədi yaşayan Mir Cəlal müəllimin minnətsiz, təmənnaş xidmətlərini müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı daha sistemli, ardıcıl tədqiq və şərh edəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev C. Mir Cəlal (oçerk). Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: BDU, 2007, 499 s.
2. Mir Cəlal. Zərbəçi marşı. Gənc işçi qəzeti, 1930, 16 mart.
3. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 s.
4. Mir Cəlal. Gülüş bədii silah kimi. Bakı: ADU, 1968, 210 s.
5. Mir Cəlal. Füzuli sənətkarlığı. Bakı: BDU, 1958, 275 s.
6. Mir Cəlal. Füzulinin poetik xüsusiyyətləri. Bakı: EA, 1940, 276 s.
7. İsmayilov Y. Mir Cəlalin yaradıcılığı. Bakı: Elm, 1975, 290 s.
8. Mütəllibov T. Mir Cəlal. Azərbaycanda ədəbi məktəblər (105-1917). Bakı: Nurlan, 2004, 340 s.
9. Paşayeva N. Mir Cəlal. Foto sənədlər, əlyazmalar və epistolaryar irs. Bakı: Nurlan, 2014, 380 s.

İYİRMİ BEŞ İL: ÖMÜR YOLDAŞINA HƏSR OLUNMUŞ POETİKA VƏ YAŞAMIN ŞEİRİ

Günəl Hümətova (Pəniyeva)

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
gunelpenyeva@mail.ru

Xülasə:

Bu məqalə Azərbaycan poeziyasının incə nümunələrindən biri olan və 1974-cü ilin dekabrında böyük şair Bəxtiyar Vahabzadə tərəfindən yazılmış “İyirmi beş il” adlı şeirin poetik təhlilinə həsr olunmuşdur. Şeir ailə, ömür-gün yoldaşlığı, zamanın keçiciliyi və məhəbbətin transformasiyası mövzularını əhatə edir. Müəllif həyat yoldaşına ünvanladığı bu şeirdə şəxsi təcrübəsini poetik dillə təqdim edir və bununla həm fərdi, həm də ümumbəşəri duyğuları ifadə edir. Məqalədə həmçinin “İyirmi beş il” adlı şeirdə Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərləri bədii təhlil kontekstində araşdırılır. Müəllifin ömür yoldaşına həsr etdiyi bu poetik nümunədə ailə institutu, qadın-kəşi münasibətləri, övlad sevgisi, əxlaqi möhkəmlilik, sədaqət və zamanla sınaqdan çıxan məhəbbət kimi dəyərlər ön plana çıxır. Şeir milli ruh və ailə bağlarının bədii ifadəsi baxımından zəngin poetik qatlara malikdir.

Açar sözlər: ailə, mənəvi dəyərlər. sevgi, hörmət.

Abstract

This article is devoted to the poetic analysis of “*Twenty-Five Years*”, a refined example of Azerbaijani poetry written in December 1974 by the great Azerbaijani poet Bakhtiyar Vahabzadeh. The poem addresses themes such as family, marital companionship, the transience of time, and the transformation of love. Addressed to his wife, the poet conveys personal experiences through lyrical expression, capturing both individual and universal emotions. The article also explores how national and moral values of the Azerbaijani people are reflected in “*Twenty-Five Years*” within a literary-analytical framework. In this poetic dedication to his life partner, the values of family, gender relations, parental love, moral resilience, loyalty, and enduring affection tested by time are brought to the fore. The poem is rich in poetic layers, offering a profound artistic representation of national spirit and family bonds.

Key words; family, spiritual values. love, respect.

Giriş

“İyirmi beş il” şeiri yalnız bir sevgi etirafı deyil, həm də ömür-gün yoldaşlığına, ailə dəyərlərinə və zamanın insana və münasibətlərə təsirinə dair dərin fəlsəfi baxışdır. Bu şeir həyat yoldaşına ünvanlansa da, bütövlükdə ailədəki rolunun və kişilərin emosional dünyasının bədii inikası kimi də dəyərləndirilə bilər.

Şeir müəllifin ömür-gün yoldaşı ilə keçirdiyi iyirmi beş ili xatırlaması, qiymətləndirməsi və duyğularını yenidən qiymətləndirməsidir. Sabir bağında başlayan tanışlıq, ağ çiçəyə və kəpənəyə bənzədilən qadın obrazı ilə romantik bir tonla təqdim olunur. Burada təbiət obrazları vasitəsilə qadının zərifliyi və həyatına gətirdiyi gözəllik vurğulanır.

Zaman keçdikcə ailə qurulur, uşaqlar böyüyür, ömür yolları da dəyişir. Müəllif “nələri itirdik – qayıdan deyil, görəsən nə imiş bəs qazancımız?” deyərək həyatın gedişi və qazanılanların dəyəri üzərində düşünür. Bu cür suallar şeirə həm nostalji, həm də fəlsəfi dərinlik qazandırır.

Poetik vasitələr və obrazlar

Şeirdə bir sıra poetik vasitələrdən – metaforalar, simvollar, paralelizmlər, təkrarlardan istifadə olunur. Qadın “kəpənək”, “çiçək”, “çılçıraq”, “usta”, “ocağın ürəyi” kimi çoxsaylı simvolik obrazlarla təqdim olunur. Bu, onun ailə həyatındakı sabitliyi, istiliyi, güvəni və təsirini göstərir.

Müəllif isə özünü “fəhlə”, “şair”, “macəralı duyğular sahibi”, “çətin yolçu” kimi təqdim edir və beləliklə, münasibətdəki fərqli emosional dinamikaları təqdim edir. Bu müqayisə həm də kişi və qadın psixologiyasının fərqliliyini poetik şəkildə əks etdirir.

Zaman və dəyişən sevgi

Şeirin diqqətəlayiq cəhətlərindən biri zamanın sevgi üzərində yaratdığı dəyişikliklərdir. Müəllif qeyd edir:

“Zaman ötüşdükcə

Məhəbbətin də

İlk rəngi, ilk dadı dəyişilərmiş.”

Bu bənddə romantik məhəbbətin zamanla yerini dərin etimada və mənəvi bağa verdiyi vurğulanır. Bu, sevginin bioloji və emosional tərəflərinin dəyişməsinə göstərməklə yanaşı, ailə həyatında daha dərin bağların formalaşdığını da göstərir.

“İyirmi beş il” şeiri təkcə bir ailə tarixçəsi deyil, həm də Azərbaycan ailə dəyərlərinin, qadın və kişi münasibətlərinin, ailədaxili psixologiyanın poetik bir tablosudur. Müəllifin səmimi və bədii dildə ifadə etdiyi duyğular oxucunu düşündürür və öz həyat yoluna nəzər salmağa vadar edir. Bu baxımdan şeir həm poetik sənət nümunəsi, həm də dərin mənəvi və sosial məna daşıyan bir sənəd kimi dəyərləndirilə bilər. Azərbaycan ədəbiyyatında ailə, məhəbbət və milli-mənəvi dəyərlərin əksi xüsusi yer tutur. “İyirmi beş il” adlı şeir bu baxımdan həm fərdi yaşamın, həm də ümummilliyi dəyərlərin poetik aynasıdır. Şeir ailə həyatının davamlılığını, sədaqət və fədakarlıqla dolu bir ömrün mənəvi yükünü ehtiva etməklə yanaşı, Azərbaycan xalqının tarixi-mədəni kimliyinə bağlı olan dəyərləri də əks etdirir.

Ailə modeli və qadının rolu

Şeirdə qadın obrazı milli-mənəvi dəyərlərin daşıyıcısı kimi təqdim olunur. O, ailənin təməli, isti ocağın “dirəyi”, fədakar ana və səbirli ömür yoldaşı kimi səciyyələndirilir:

“Suyumuz, selimiz bir arxdan axdı...”

Ata ocağının qələmdən çıxan

Çörəyi mənəmsə, ürəyi sənsən...”

Bu misralar qadının ailə həyatındakı əsas vəzifəsini – sevgini, istiliyi və mənəvi dayağı təmin etmək funksiyasını vurğulayır. Bu obraz milli dəyərlər çərçivəsində formalaşan ənənəvi Azərbaycan qadınının təəcəssümüdür.

Sədaqət və fədakarlıq

Şeirdəki ən önəmli mənəvi dəyərlərdən biri də həyat yoldaşları arasındakı sədaqət və qarşılıqlı fədakarlıqdır. Həyat yoldaşı nəinki sevir, həm də bütün çətinliklərdə müəllifin yanında olur:

“Mənim nəşələrim özümün oldu,

Ancaq dərdlərimə sən ortağ oldun.”

Bu misralar Azərbaycan ailə modelində qadının ailə uğrunda göstərdiyi səssiz qəhrəmanlığın poetik ifadəsidir. O, təkcə həyat yoldaşı deyil, həm də yol yoldaşı, dərd ortağıdır – bu, xalqımızın əxlaqi

dəyərləri içərisində çox yüksək qiymətləndirilən bir keyfiyyətdir.

Əxlaqi bütövlük və məsuliyyət

Şeirdəki kişi obrazı isə ənənəvi ailə başçısı rolunda çıxış edir. O, öz zəifliklərini etiraf edir, lakin bu zəiflik qarşısında qadının sabitliyi və dözümlü onun üçün mənəvi dayağa çevrilir:

“Daş atdım,

Əlimdən çıxdı bir xata.

Bulana-bulana yenə duruldun.”

Burada həm günahı qəbul edən kişi dürüstlüyü, həm də onu bağışlayan və ailəni qorumağa yönəlmiş qadın mərhəməti təqdim olunur. Bu qarşılıqlı anlayış milli-mənəvi dünyagörüşümüzdəki “ailə müqəddəsidir” prinsipinin ifadəsidir.

Övlad sevgisi və nəsil davamlılığı

Azərbaycan milli dəyərlərində ailənin əsas vəzifələrindən biri də nəsil yetişdirməkdir. Şeirdə uşaqlar böyüyür, toy çağına çatır – bu, ailənin zamanla möhkəmləndiyini və mənəvi olaraq davam etdiyini göstərir:

“Balalar yetişir, qocalırıq biz...

Oğlumuz toy umur, bizim toy səsi

Hələ getməmişkən qulağımızdan.”

Burada həm valideynlik məsuliyyəti, həm də nəsil ardıcılığının verdiyi sevinc öz əksini tapır. Ailə təkcə iki insanın münasibəti deyil, həm də bir xalqın, bir soyun davamıdır – bu da şeirin milli ruhunu daha da gücləndirir.

Zaman, xatirə və mənəvi irs

“İyirmi Beş İl” təkcə bir həyat xatirəsi deyil, həm də bu xatirələr vasitəsilə ötürülən mənəvi irsdir. Müəllif keçmişə sevgi ilə baxır, amma eyni zamanda zamanın dəyişdirici təsirini də qəbul edir. Bütün bu dəyişikliklərə rəğmən, əsas olan – məhəbbət və ailə birliyi qorunur:

“Demə qocalmısan, gülüm, doğrusu

Mənimçün bir az da sonlaşmısan.

Balamın anası, nə sirrdir bu?

İndi mənimçün də anlaşılmısan.”

Burada qadın artıq təkcə ömür-gün yoldaşı deyil, həm də bir nəslə böyüdən ana kimi yüksəlir. Bu, milli-mənəvi kimliyimizdə ananın yerini vurğulayan yüksək bədii ifadədir.

Nəticə

“İyirmi beş il” şeiri milli-mənəvi dəyərlərin təcəssüm tapdığı güclü poetik nümunələrdən biridir. Bu şeirdə ailə müqəddəsliyi, qadının fədakarlığı, kişinin dürüstlüyü, övlad sevgisi, sədaqət, məsuliyyət və zamanla sınıanmış məhəbbət kimi dəyərlər şairin şəxsi yaşantısından çıxaraq ümummilli dəyəərə çevrilir. Şeir həm tarixi bir dövrün ailə modelini, həm də bu gün üçün nümunə ola biləcək mənəvi dünyagörüşünü əks etdirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. B.B. Vahabzadənin seçilmiş şeirləri. <https://edebiyyat-az.com/?p=28085>
2. Alməmmədova S. Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasının dili. Bakı, Elm, 210, 163 s.
3. Əlizadə Ə. B. Vahabzadə. Həyatı, mühiti və yaradıcılığı. Bakı, Elm, 2023. - 556 s.
4. Allahverdiyev V. Allahverdiyev Vəqif Saleh oğlu — Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında milli özünüdərkən bədii-fəlsəfi ifadəsi. Nəşr: Bakı, “Yazıçı”, 2011, 128 s.

TÜRKİYƏ POEZİYASI ƏDƏBİYYATIN FECR-İ ATİ DÖVRÜNDƏ

Aysel Şeydayeva

ADPU Quba filialı

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

aysel.sheydayeva@quba.adpu.edu.az

Xülasə

Məqalə türk poeziyasında ənənə və yenilik məsələsinə həsr olunmuşdur. Türk poeziyasında ənənə və yenilik mövzusu ədəbiyyat tarixinin müxtəlif dövrlərini və yazıçıların fərqli yanaşmalarını əks etdirir. Ənənəvi dəyərlərin qorunması və ədəbiyyatda yeniliklərin yaradılması həmin dövr üçün xarakterik idi. Bu iki proses türk poeziyasının inkişafında mühüm rol oynamışdır. Ənənəvi türk poeziyası, xüsusilə XIX və XX əsrin əvvəllərində daha çox klassik forma və mövzularla səciyyələnirdi. Ənənə türk poeziyasının tarixi inkişafında və ədəbiyyatın formalaşmasında əhəmiyyətli yer tutur. Yenilik isə daha çox poetik mətnin daxili xüsusiyyətlərində özünü göstərir. Yenilik poeziyada yeni və orijinal bədii ifadə vasitələrində təzahür edir. Nəticədə poeziya bütövlükdə inkişaf edir və daha da zənginləşir.

Açar sözlər: Türkiyə, poeziya, ənənə, novatorluq, fəcri-ati ədəbiyyatı, tənzimat ədəbiyyatı, milli-ictimai şüur, modernizm.

Abstract

The article is dedicated to the issue of tradition and innovation in Turkish poetry. The theme of tradition and innovation in Turkish poetry reflects different periods of rich literary history and different approaches of writers. The preservation of traditional values and the creation of innovations in literature were characteristic of that period. These two processes played an important role in the development of Turkish poetry. Traditional Turkish poetry, especially in the 19th and early 20th centuries, was dominated by more classical forms and themes. Tradition is important in the historical development of Turkish poetry and the formation of literature. Innovation is more evident in the internal features of the poem. Innovation is manifested in new and unique figurative means of expression in poetry. As a result, poetry as a whole develops and becomes richer.

Keywords: Turkey, poetry, tradition, innovation, literature of adjustment, national-social consciousness, modernism.

Türkiyə poeziyası haqqında tədqiqatlardan aydın olur ki, XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində şeirdə yeni ruhlu və ideya-bəii cəsarəti ilə seçilən nümunələr yarandı. Artıq obrazlı təfəkkür tərzinə qovuşmağa başlayan poeziyada təsvirçiliyin daha çox insanın mənəvi aləmindən qidalanan bədii çalarlarla, poetik tərənnümlə əvəz edilməsi prosesi get-gedə artmağa başladı. Bu isə ənənəvi şeirin yerini novator xüsusiyyətlərə verməsinə və poeziyada yeni yanaşmaların yaranmasına səbəb oldu. Bu prosesin daha aydın təsviri həmin dövrlərdə yazıb-yaradan şair və yazıçıların daha çox yaxın olduqları ədəbi hərəkatları araşdırdıqda ortaya çıxır. Fecr-i Ati XX əsrin əvvəllərində Osmanlı İmperiyasının son dövrlərində yaranmış ədəbi və mədəni bir hərəkatdır. Bu hərəkat, Osmanlı İmperiyasının parçalanmağa başlamasından sonra, cəmiyyətin modernləşməsi və global təsirlər qarşısında yenilikçi ədəbi və mədəni dəyişiklikləri nəzərdə tuturdu. Fecr-i Ati ədəbiyyat hərəkatı, xüsusən Şərqi müasir ədəbiyyatına təsir edən yeni ədəbi formaların, janrların və ideyaların inkişafını hədəfləmişdir. Fecr-i Ati'nin qurucusu və əsas təmsilçiləri arasında bir neçə diqqətəlayiq ədib var ki, onlar həm ədəbi, həm də mədəni baxımdan Osmanlı İmperiyasının son dövründəki yenilikçi ruhu təmsil edirdilər. Fecr-i Ati hərəkatı, XX əsrin əvvəllərində Osmanlı İmperiyasında meydana gələn, ədəbi və sənət sahələrində yenilikçi bir hərəkatdır. **Fecr-i Ati (1909-1912)**, həm də Osmanlı İmperiyasının son dövründə yaranmış və türk ədəbiyyatında müasir bədii ifadə formalarının inkişafına öncülük edən bir ədəbi hərəkatdır. Bu hərəkatın məqsədi, klassik Osmanlı ədəbiyyatından fərqli olaraq, yeni ideyaları və təfəkkür tərzini poeziyaya daxil etmək idi. **Fecr-i Ati** ədəbi hərəkatı, **Türk poeziyası və Türk şairi** üçün mühüm bir mərhələdir, çünki o dövrdə həm Osmanlı İmperiyasının çöküşü, həm də müasir Avropa mədəniyyəti ilə əlaqələr ədəbiyyatın dəyişməsinə təkan vermişdir. Fecr-i Ati hərəkatının ən əhəmiyyətli xüsusiyyətlərindən biri **Tənzimat** və **Servet-i Fünun** ədəbi hərəkatlarının davamı olaraq, Türk

ədəbiyyatını Avropa modernizmindən və xüsusən **Fransız ədəbiyyatından** təsirlənərək yeniləmək istəyi idi. Şairlər daha əvvəlki dövrlərdəki mətləblərin yanında, şəxsi duyğularını, həyatın reallıqlarını və müasir dövrün sosial məsələlərini də şeirlərində ifadə etməyə başladılar. Fecr-i Ati ədəbiyyatçıları, klassik Osmanlı şeirinin ağır dilindən və mürəkkəb quruluşundan uzaq durmağa çalışaraq, sadə və anlaşılan bir dilə üstünlük verirdilər. Bu da şeirə daha geniş kütlənin marağını cəlb etməyə şərait yaradırdı. Bu dövrün şairləri, xüsusən simvolizmin təsirindən istifadə edərək, mənaları dolaylı şəkildə, metaforalar və simvollar vasitəsilə ifadə etməyə başladılar. Fecr-i Ati hərəkatının təmsilçiləri, yalnız şeirini deyil, həm də ümumilikdə ədəbiyyatın digər sahələrini də yeniləməyə çalışmışdır. Məsələn, romanda daha realist yanaşmalar, dramatik əsərlərdə isə yeni formalar təklif olunmuşdur. Fecr-i Ati dövrü şairlərinin əsərlərində **lirika, bədii təsvirlər və simvolik dil** ön planda olmuş, şairlər şəxsi duyğularını və fərdi təcrübələrini daha çox önə çıxartmışlar. Bütün bu yeniliklər türk şeirinin klassik, romantik və realizmdən sonra daha modernist bir yönə doğru inkişaf etməsini təmin etmişdir. Hərəkatın yazıçıları, həyatın müxtəlif qatlarını və insan ruhunun dərinliklərini əks etdirmək üçün daha çox simvolik dil və obrazlardan istifadə etmişlər. Bu, ədəbiyyatın yalnız əyləndirici deyil, həm də dərinlən düşünülüş və təhlil edilən bir sənət forması olmasına səbəb olmuşdur. Fecr-i Ati hərəkatı, ədəbi dilin yenilənməsi və daha müasir bir üslubun inkişafı sahəsində mühüm addımlar atmışdır. Fecr-i Ati hərəkatının təsiri, sonrakı illərdə Türk ədəbiyyatında daha geniş şəkildə hiss olundu və "Yeni türk ədəbiyyatı"nın formalaşmasına təkan verdi. Fecr-i Ati hərəkatının bu yenilikçi yanaşması, təkcə ədəbiyyatın deyil, həm də dilin və mədəniyyətin müasirləşməsi istiqamətində atılan mühüm addımlardan biri oldu. Fecr-i Ati hərəkatı, sadəcə ədəbiyyat və sənət sahəsində deyil, həm də mədəniyyətin digər sahələrində də inqilabi bir dəyişiklik arzusunu təmsil edirdi. Bu hərəkat, öz dövrünün mədəniyyətinə qarşı bir tənqid və yenilik arzusunu daşıyırdı. Fecr-i Ati hərəkatı yalnız üç il sürdü (1909-1912), amma bu qısa müddət ərzində Türk ədəbiyyatına müasirlik və yenilik gətirdi. Hərəkat 1912-ci ildə **Ədəbiyyat-ı Cədid** hərəkatının daxilində birləşdi və bu da Fecr-i Ati'nin mirasının davamı oldu. Fecr-i Ati, Türkiyə ədəbiyyatının **Servet-i Fünun** və **Tənzimat** dövrləri ilə müqayisədə daha çox Avropa ədəbiyyatına yönəlmiş, həm də şairlərin şəxsi və fərdi duyğularını sərbəst şəkildə ifadə etmələrini təşviq etmişdir. Son olaraq, Fecr-i Ati ədəbiyyat hərəkatı Türk poeziyasının inkişafında yeni bir dövr açmış, müasir türk şeirinin təməllərini atmış və bu günə qədər tədqiq edilən bir ədəbi hərəkat olaraq qalır. Fecr-i Ati cəmiyyəti, Türkiyə ədəbiyyatında XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərindəki ədəbi axınlardan biri olub, Tənzimat və Servet-i Fünun dövrləri ilə müqayisədə bir çox mühüm fərqlər ortaya qoymuşdur. Bu fərqləri daha yaxşı anlamaq üçün hər bir dövrün xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək:

1. Tanzimat Dövrü (1839-1876) Tanzimat dövrü, Osmanlı İmperiyasının modernləşmə və islahatlar dövrüdür. Bu dövrün əsas xüsusiyyətləri ictimai və siyasi islahatlar olmuşdur. Tanzimat dövründə, Osmanlı İmperiyasının sosial və siyasi sistemində böyük dəyişikliklər baş verməyə başlamışdır. Bu dövrün ədəbiyyatı da cəmiyyətin yeniləşməsi, maarifçilik və hüquq prinsiplərinin inkişafını əks etdirir.

2. Servet-i Fünun Dövrü (1896-1901) Servet-i Fünun, Tənzimat dövrünün davamı olmaqla yanaşı, daha çox sənət və bədii dilin zənginləşdirilməsi istiqamətində inkişaf etmişdir. Bu dövr, daha çox Avropa mədəniyyətinə və xüsusilə Fransız ədəbiyyatına yaxınlaşmışdır. Servet-i Fünun, həmçinin dilin zənginləşdirilməsi və poetikada daha bədii yanaşmalarla diqqət cəkməmişdir.

3. Fecr-i Ati (1909-1912) Fecr-i Ati, əsasən Türk ədəbiyyatının modernləşməsi istiqamətində inkişaf etmiş və Tənzimatla Servet-i Fünun dövrlərindən fərqli olaraq daha çox bədii azadlıq və şəxsi ifadə üzərində durmuşdur. Həmçinin, şair və yazıçıların sərbəst ifadə formasına daha çox yer verdikləri müşahidə edilir. Fecr-i Ati, Tanzimat və Servet-i Fünun dövrlərindəki ictimai məsələlərdən fərqli olaraq, daha çox bədii mənzərə, insanın daxili dünyası və metafizik məsələlər üzərində durmuşdur. Cəmiyyətin problemləri ilə daha az məşğul olmuşlar. Fecr-i Ati üzvləri, Avropa ədəbiyyatının xüsusilə Fransa və Almaniya gələn modernist axınlarına, müasir şeir anlayışlarına daha çox meyil etmişlər. Bu baxımdan, onlar Avropadakı ədəbi inkişafı yaxından izləyib, buna uyğun olaraq bədii yönlerini inkişaf etdirmişlər. Bütün bu dövrlər arasında bədii ifadə və dil anlayışında daha çox dəyişikliklər yaşanmışdır. Fecr-i Ati, həmçinin əvvəlki dövrlərdəki realist yanaşmalardan fərqli olaraq simvolizmin daha çox üstünlük təşkil etdiyi bir dövr olmuşdur. Fecr-i Ati, təkcə estetik baxımdan deyil, həm də yeni bir ədəbi şəxsiyyət və şəxsi azadlıq anlayışı ilə fərqlənir, bu baxımdan digər dövrlərdən ayrılır. Bu dövr poeziyada sanki novatorluq anlayışlarının yaranmasına səbəb olur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin əvvəllərində istər Türkiyə, istərsə də Azərbaycan poeziyasında ənənə və novatorluq məsələsi bu və ya digər dərəcədə özünü göstərirdi.

Azərbaycan poeziyasının 20-ci illər mərhələsi də bu mənada maraq doğurur. Belə ki, bu dövr poeziyada milli vətənpərvərlik və istiqlal duyğulu şeirlər mövcud olmuşdur. Bolşevik istilasından sonra Azərbaycanda baş verən hadisələr məqsədyönlü və davamlı şəkildə aparılan təbliğat və təşviqat işləri yaranan bu cür şeirlərin üzə çıxmasına imkan verməmiş, dərc olunanlar isə unudulmuş, yalnız qəzet və jurnal səhifələrində qalmışdır. Halbuki Cumhuriyyət dövründə milli istiqlalçılıq, vətənpərvərlik, milli müəyyənlik duyğularının təsviri böyük coşğunluqla həyata keçirildiyindən, sonrakı dövrlərdə də bu yolu davam etdirənlər oldu. A.Şaiq, Ə.Cavad, C.Cabbarlı, H.K.Sanlı, Ummugülsüm, Ə.Abid, Ə.Y.Razi, Ə.Dai, Ə.Müznib, Davud və b.yaradıcılığında türkün yüz illərlə keçib gəldiyi yol təqdir olunur və türkçülük, turançılıq ideyalarının təsvirinə üstünlük verilir [5, s 39]. Türkiyədə həmin dövrün ictimai mənzərəsinə diqqət etdikdə isə yeni meyillərin poeziyada müşahidə edilməsi də təbii idi. Türkiyə türk ədəbiyyatının ən məhsuldar, lakin məhsuldar olduğu qədər də ziddiyyətli və çətin dövrü XIX-XX əsrlər olmuşdur. Məlumdur ki, ictimai-siyasi proseslərdən kənarda ədəbiyyat yoxdur. Demək olar ki, bu dövr poeziyası bir sıra orijinal və maraqlı xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir [4, s 11]. Rəcəizadə Mahmud Əkrəm (1847-1914), Əbdülhəq Həmid Tarxan (1852-1937), Məhmət Akif Ərsoy (1873-1936), Ziya Göyaltı (1876-1924), Ömər Seyfəddin (1884-1920), Yəhya Kamal Bayatlı (1884-1958), Rəşad Nuri Güntəkin (1889-1956), Əhməd Həmdü Tanpınar (1901-1962), Nazim Hikmət (1902-1963), Ziya Osman Saba (1910-1957), Yaşar Nəbi Nəyir (1908–1981), Orxan Vəli Qanıq (1914-1950), Ali Oktay Rifat (1914-1988), Cahid Quləbi (Mahmud Cahid Erençan-1917-1997), Əziz Nesin (1915-1995), Necati Cumalı (1921-2001), Ahmet Sezai Karakoç (1933-2021), Nihad Səmi Banarlı (1907-1974) və b. şair və yazıçıların əsərlərində yeni formaların tətbiqi ilə yanaşı, ictimai məhiyyət kəsb edən mövzuların yer alması diqqəti cəlb edən başlıca xüsusiyyət idi. Poeziyada məzmun və keyfiyyət yenilikləri ilə yanaşı yeni şeir şəkillərinin təşəkkül tapması bu dövrün ən diqqətçəkən məqamlarındandır. Klassik ədəbiyyatın ənənəvi formaları ilə yanaşı poeziyada sərbəst şeirin gətirdikcə aparıcı rola yiyələnməsi bədii fikrin daha intensiv şəkildə ifadə olunması zərurətindən irəli gəlirdi. Məhz bu baxımdan istər Azərbaycan, istərsə də türk ədəbiyyatında yeni-sərbəst şeir şəkli ilə mükəmməl poetik əsərlər yaranan onlarla şair yetişmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Kafkasyalı A. Böyük türk şairi Nazim Hikmət və türk dünyası. Türkcədən çevirən Umudlu İ. Bakı, "Elm və təhsil", 2024, 609 s.
2. Babayeva O.E. Müasir Türkiyə, türk poeziyasında ənənə və novatorluq. avtoreferat. Bakı, 2017. AMEA Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu, 26 s.
3. Quliyev E.H. Türkiyə türk ədəbiyyatı (XIX-XX əsrlər) Bakı, "Elm və təhsil nəşriyyatı", 2003, 125 s.
4. Quliyev E.H. Türk xalqları ədəbiyyatı. Dərslik, Bakı, "Elm və təhsil nəşriyyatı", 2017, 631 s.
5. Əhmədli B. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, "Qanun nəşriyyatı", 2024, 583 s.
6. Əliyev. M.İ Böyük yolun davamı (Türk xalqları ədəbiyyatına dair araşdırmalar) I kitab, Bakı, "Elm və təhsil", 2019, 512 s.
7. Osmanova B. Türk poeziyasında "Qarip" şeir cərəyanı. // Şərq filologiyası məsələləri jurnalı. VI buraxılış. Bakı 2012. 427-441 s.
8. Tağısoy N. "Poetik tərcümə" Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 2001, 245 s.
9. Türk xalqları ədəbiyyatı antologiyası I cild. Bakı, "Şərq-Qərb nəşriyyatı", 2013, 464 s.
10. Türk xalqları ədəbiyyatı antologiyası II cild. Bakı, "Şərq-Qərb nəşriyyatı", 2013, 432 s.
11. Türk xalqları ədəbiyyatı antologiyası III cild. Bakı, "Şərq-Qərb nəşriyyatı", 2013, 464 s.

Türk dilində

12. Ərsoy.M.A Seçilmiş şeirləri. Türksöy. Ankara 2023. 139 s.
13. Ərsoy M.A. Safahat. İstanbul. Timaş yayınları.2018. 560 s.
14. Türk dünyası - Şiir Güldəsti 13. İstanbul, 2022. 260 s.
15. Kolcu A.İ. Tenzimat edebiyatı I. İstanbul, "Salkımköylü yayınları", 2005.407 s.
16. Köprülü F. Türk edebiyatı tarihi.VI baskı. Ankara: "Akçağı", 2004, 446 s
17. Yıldız S. Tanzimat dönemi edebiyatı. İstanbul, "Nobel yayınları", 2006, 258 s.

İnternet resursları

18. <https://dergipark.anas.az/index.php/es/article/download/877/859/956>
19. <https://turksunas.wordpress.com/category/%C9%99d%C9%99biyyat/q%C9%99rbin-t%C9%99sirind%C9%99-%C9%99d%C9%99biyyat/fecri-ati-%C9%99d%C9%99biyyati/>

XIX ƏSR ŞİRVAN ƏDƏBİ MÜHİTİNİN KLASSİK ƏNƏNƏ

Samirə Əliyeva

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

samira-1971@yandex.com

Xülasə

Məqalədə XIX əsr Şirvan ədəbi mühitindən danışılır. “Beytüs-səfa” ədəbi məclisin yaranması və üzvləri haqqında məlumat verilir. Bu məclisdəki ədəbi-bədii mühit və oradakı söhbətlər haqqında məlumat verilir. Bu məclisdə ədəbiyyat, incəsənət, fəlsəfi fikirlərə aid söhbətlərin aparılması izah edilir. Daha sonra XIX əsr Şirvan ədəbi mühitinin yetişdirdiyi görkəmli şairimiz Seyid Əzim Şirvaninin həyat və yaradıcılığına toxunulur. Onun klassiklərimizə yazdığı şeirlərdən söhbət açılır. Dahi şairimiz Məhəmməd Füzulinin ədəbi irsinin davamçısı olduğu vurğulanır. Məqalədə, həmçinin XIX əsr Şirvan ədəbiyyatının yetişdirdiyi digər şairlərin yaradıcılığından danışılır, Molla ağa Bixudun poeziyasından, Məhəmməd Füzuliyə yazdığı nəzirələr haqqında məlumat verilir və şeirlərindən nümunələr göstərilir.

Açar sözlər: Şirvan, Şamaxı, ədəbi mühit, nəzirə, şeir, Məhəmməd Füzuli, Seyid Əzim Şirvani, qəzəl, ədəbi məclis.

Abstract

The article explores the literary environment of Shirvan in the 19th century. It provides detailed information about the foundation and members of the “Beytus-Safa” literary assembly, shedding light on the literary and artistic gatherings held there. The study elaborates on how discussions related to literature, art, and philosophical thought were conducted within this intellectual circle.

Furthermore, the article examines the life and creative legacy of the prominent Azerbaijani poet Seyyid Azim Shirvani, who emerged from this literary milieu. His poetic contributions, particularly those dedicated to the classical tradition, are analyzed, and his role as a successor to the literary heritage of the great poet Muhammad Fuzuli is emphasized. In addition, the article highlights the contributions of other poets shaped by 19th-century Shirvan literature. Special attention is given to Molla Agha Bikhud's poetry, including his compositions in praise of Muhammad Fuzuli, and illustrative examples from his lyrical works are presented.

Keywords: Shirvan, Shamaki, the literary environment, vow, poem, Mohammad Fuzuli, Seyyed Azim Shirvani, gazal, literary meeting.

Şamaxının Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında, ədəbiyyatımızın zənginləşməsində xüsusi rolu vardır. Bu, əsasən Şamaxının erkən şəhər kimi formalaşması, min ildən artıq bir müddət ərzində qədim Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı olması, bir sıra xarici ölkələrlə diplomatik, ticari, mədəni əlaqələr qurması ilə bağlıdır. “Beytüs-səfa” ədəbi məclisi XIX əsrin 60-cı illərində Şamaxıda şair Məhəmməd Səfanın evində yaradılmışdır, məclisin adının mənası belədir: Səfanın evi (ərəbcədən tərcümədə). Molla Mahmud Zuyinin yazdığına görə məclis Mirzə Nəsrullah Şirvaninin (1834-1878) təklifi ilə “Beytüs-səfa” (“Səfa evi”) adlandırılıb. Bir çox mütəxəssislər də həmin yozumu Səfanın evi formasında qəbul edib, məclisin ən gənc üzvü Məhəmməd Səfanın adı ilə bağlamağa çalışıblar. Bu fakt o qədər də ağlabatan deyil, çünki o illərdə Məhəmməd Səfanın cəmi 16 yaşı vardı və o qədər də imkanlı olmayan bir ailədən olan gənc şairin o qədər məclis üzvlərini qəbul etməyə nə şəraiti, nə də imkanı olardı. Fikrimizcə, “Beytüs-səfa” elə “Səfa evi” kimi qəbul edilməlidir. Seyid Əzim Şirvani, Molla Ağə Bixud, Ağababa Zühuri, Qafar Rəğib, Ələkbər Qafil, Molla Mahmud Zuyi, Mirzə Məhəmməd Həsən və b. şairlər məclisin fəal üzvləri idilər. Məclisə Seyid Əzim

Şirvani və Molla ağa Bixud başçılıq edirdilər. “Beytüs-səfa” ədəbi məclisi Şuşadakı “Məclisi-üns”, “Məclisi-fəramuşan”, Bakıdakı “Məcməüş-şüəra” ilə sıx əlaqə saxlayırdılar. Bu məclisdə ədəbiyyat, incəsənət, fəlsəfi fikirlərə aid söhbətlər aparılır, klassiklərin əsərləri mütaliə olunur, onların məşhur şeirlərinə nəzirələr yazılırdı, yeni yazılan qəzəllər dövrünün xanəndələri tərəfindən oxunaraq, xalq arasında yayılırdı. Təqribən 1892-ci ilə qədər fəaliyyət göstərmişdir.

XIX əsr Şirvan ədəbi mühiti dedikdə ilk öncə Seyid Əzim Şirvani gözlər önünə gəlir və Seyid Əzim Şirvani dedikdə onun klassiklərimizə, dahi şairimiz Məhəmməd Füzuliyə yazdığı nəzirələr xəyalımızda canlanır. Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığı yeni formalara, novatorluğa meyl etsə də, öz tarixi köklərinə sıx bağlı idi. Seyid Əzim Şirvani əlahiddə istedad və qabiliyyəti ilə yanaşı, savadı və dünyagörüşü ilə də fərqlənirdi. Şairin yaradıcılığına, lirikasına dahi şairimiz Füzulinin çox böyük təsiri olmuşdur. Belə ki, Seyid Əzim Şirvani Məhəmməd Füzulidən bir çox tərcümələr etmiş, ona xeyli sayda nəzirələr yazmış, bir qəzəlini təxmis etmişdir.

Dahi şairimiz Füzuli ədəbi məktəbinin qüdrətli davamçısı olan Seyid Əzimin lirikasında başlıca yeri məhəbbət, eşq mövzularında yazmış olduğu lirik şeirlər – qəzəllər tutmaqdadır. Şairin bu qəbildən olan şeirlərində həqiqi, saf, ülvî məhəbbət, sevgi tərənnüm edilir. Klassiklərimiz məhəbbəti insanı ucaldan, mənəvi cəhətdən saflaşdıran, aliləşdirən kamil bir hiss kimi dəyərləndirirlər. Şair klassik poeziya üçün xarakterik olan bədii ifadə vasitələrindən istedadla bəhrələnərək lirik qəhrəmanın daxili aləmini, hiss və düşüncələrini dərinliyi ilə əks etdirməyə nail olur.

Seyid Əzim Şirvaninin Füzuli ədəbi məktəbi ilə əlaqəsinin geniş ictimai-bədii məzmun daşımalarının isbata ehtiyacı yoxdur, Füzulinin şairin yaradıcılığına təsiri məhəbbət lirikasında daha çox nəzərə çarpır. Belə şeirlərində adətən, Seyid Əzim dahi sələfini təkrar və təqdir edir. Lakin bir çox hallarda şair irəli sürülən ideya istiqamətini daha da inkişaf etdirərək, yeni bir əsər yaratmağı bacarır. Seyid Əzimin “Gərçi məndən sərkəşlin o sərvî-sərbülənd” qəzəli Füzulinin

*Nalədəndir ney kimi avazeyi-eşqim bülənd,
Nalə tərkin qılmazam, neytək kəsilsəm bənd-bənd.
beyti ilə başlayan qəzəlinin təsirlə qələmə alınıb.
Olmuşam öylə nəhf olmuşlən eşqində kim,
Zəfərdən çıxmaz nəfəs, neytək kəsilsəm bənd-bənd.*

XIX əsrin II yarısında fəaliyyət göstərən şeir məclislərində – ədəbi məclislərdə toplaşan sənətkarların heç biri Füzuli sənətinin seyrindən, ecazkar sənətin demək olar ki, füsunkar təsir dairəsindən kənarda qala bilməmişlər. Təbii ki bunu anlamaq, başa düşmək mümkündür: ona görə ki, Füzuli qəzəli “lirikanın ən yüksək zirvəsi”dir. (4, səh. 25). Nəinki XIX əsrdə, hətta öz dövründə belə, yetişməkdə olan şairlər ordusunun formalaşmasında onun yaradıcılığının təsiri əvəzsizdir. Bir sözlə, özündən sonrakı Azərbaycan şeirinin əsas ideya-bədii istiqamətini Füzulinin sənəti yönləndirmişdir. Onun şeirinin məşhurlaşmasında və ardıcılarının sayının artmasında, şübhəsiz ki, xələflərinin XIX əsrin ortalarından başlayaraq tərtib edilən kitab və müntəxabatlar da xeyli dərəcədə rola malik olmuşdur. Seyid Əzim Şirvaninin Füzuli ədəbi məktəbi ilə əlaqəsinin geniş ictimai-bədii məzmun daşımaları danılmazdır. Ancaq bununla belə, Füzulinin Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığına təsir etməsi məhəbbət lirikasında daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Adətən bu tip əsərlərdə Seyid Əzim görkəmli sələfini təkrarlayır və demək olar ki təqlid edir. Ancaq bəzi hallarda şair irəli sürülən ideyalarını, fikirlərini daha da inkişaf etdirməklə yanaşı, özünəməxsus şeir yaratmağı bacarır.

Bəzən Füzulinin hər hansı bir əsərində tərənnüm edilən motivləri Seyid Əzim dəyişərək başqa bir janrlı əsərində təqdim edir: “Guş qıl...” müxəmməsi kimi. Seyid Əzim Şirvaninin tədqiqatçısı S.Hüseynov yazır ki, şairin “Guş qıl...” müxəmməsi dahi sələfi Füzulidən təsirlənərək nəzmə almışdır. Tədqiqatçı qeyd edir ki, Məhəmməd Füzulinin “Həft cam” poemasında irəli sürdüyü məsələləri Seyid Əzim yetmiş misralıq müxəmməsdə yığcam şəkildə verməyə çalışmışdır. Əslində də “Həft cam”da gördüyümüz musiqi alətlərinə (dəf, ney, ud, tar, qanun, sitar) rast gəlirik. Dahi şairimizin müxtəlif musiqi alətlərlə qurulan məclislərdə gəldiyi nəticələri Seyid Əzim adı çəkilən müxəmməsdə ümumiləşdirmiş, yığcam şəkildə oxucuya çatdırmışdır. Müxəmməsi oxuduqda “Həft cam” poemasının “Guş qıl...” müxəmməsinə təsiri açıq-aydın sezilməkdədir. Hər iki əsəri müqayisə etdikdə Məhəmməd Füzulinin də, Seyid Əzim Şirvaninin də sözü gedən mənzumələrdə sufi dünyagörüşlərinin əks olunduğun şahidi olursan. Yeri gəlmişkən, Məhəmməd

Füzulinin “Könül, səccadəyə basma ayaq, təsbiyə əl vurma” misrası ilə başlayan qəzəlinə Seyid Əzimin “Könül, ta var əlində cami-mey, səbhəşümar olma, Riyai xəlqdir, billah, namaz əhilə yar olma.” mətəli qəzəli ən məşhur nəzirəsi hesab edilir.

Seyid Əzimin müasirlərindən olan Molla ağa Hacı Molla Tağı oğlu “Bixud” təxəllüslü şair də 1830-cu ildə Şamaxıda anadan olmuşdur. Seyid Əzim Şirvani Şamaxıda olmayanda “Beytüs-səfa” ədəbi məclisinə rəhbərlik edirmiş. Ruhani ailəsində anadan olan şair ərəb və fars dillərini də mükəmməl bilmiş, bir müddət mollalıq etmiş, sonra ticarətlə məşğul olmuşdur. Klassik üslubda əsərlər yazan şairin “Divan”ı bu gün əlimizdə olmasa da Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda şeirləri saxlanmaqdadır. (3, səh.45). Onun da xeyli sayda əsəri klassiklərimizə nəzirə olaraq yazılmışdır. M.Füzulinin “Olmaz” rədifli qəzəlinə nəzirə yazanlar arasında o da yer almaqdadır. Füzuli deyir:

*Təriqi-fərq tutsam, təb tabe, nəfs ram olmaz,
Qına qılsam tələb, əsbabi-cəmiyyət tamam olmaz.
Bixud isə yazırdı:
Riyazətsiz, könül, bu nəfs bir tövsəndi, ram olmaz,
Buna cövlanğəh ərsə-ərz ola, seyri tamam olmaz.
Cahanı dust tutduqca edər düşməncilik peyda,
Bu düşmən kəməndən, ey nəfs, hasil hiç kəm olmaz.
Cahan məmurəsində künci-üzlet ixtiyar eylə,
Qənaət əhlinə, ey dil, belə rahat məqam olmaz.
Ayaqdan düşməmiş səy eylə əldən vermə meyl camin,
Cavanlıq şuri qalmaz başda, bu nəşə müdam olmaz.*

XIX əsr Şirvan ədəbi mühiti klassik Azərbaycan poeziyasının, qədim və zəngin ədəbiyyatımızın, eləcə də Şərq şeiriyyatının bütün xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir və inkişaf edirdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. *Azərbaycan ədəbiyyatı tarixləri*. (2007, 2009). Bakı: Elm və təhsil.
2. Hüseynov, R. (2012) . *Şirvan şairləri*. Bakı.: Elm və Təhsil. 107 s.
3. Qəniyev, S. (2010). “*Beytüs-səfa*” ədəbi məclisi. Bakı: Nurlan. 189 s.
4. Nəbiyev, B. (2012) *Şamaxı torpağının yetirdiyi böyük Azərbaycan şairləri*. Bakı: Ozan. 287 s.
5. Paşayev, M. C. (2004). *Azərbaycanda ədəbi məktəblər*. Bakı: Ziya-Nurlan . 391 s.
6. Paşayev M.C. (2018) *.Füzuli sənətkarlığı*. Bakı: Çarşıoğlu. 348 s.

XAQANI ŞİRVANİ ŞEİRLƏRİ İBRAHİM TAHİR MUSAYEVİN TƏRCÜMƏLƏRİNDƏ

Tünzalə Seyfullayeva

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
tunzale-s@mail.ru

Xülasə

Təqdim etdiyimiz məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatının böyük şairlərindən biri olan Xaqani Şirvaninin yaradıcılığına qısa nəzər nəzər salınmışdır. Qarabağ ədəbi mühitinin görkəmli ziyalı İbrahim Tahir Musayev tərəfindən ana dilində tərcümə olunmuş və əski əlifbada yazdığı Xaqani şeirlərinin yer aldığı əlyazma nüsxəsi haqqında məlumat verilmiş, əlyazmada yer alan bəzi şeirlər tərəfimizdən transfoneliterasiya edilərək nümunə olaraq göstərilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, Xaqani Şirvani, Qarabağ, tərcümə, əlyazma.

Abstract

The article provides a concise overview of the literary legacy of one of the prominent figures in Azerbaijani literature, Khagani Shirvani. It highlights the role of the distinguished intellectual of the Karabakh literary environment, Ibrahim Tahir Musayev, who brought attention to a manuscript copy containing Khagani's poems written in the old alphabet. Selected poems from this manuscript were transliterated by the authors and presented as examples.

Keywords: Azerbaijani literature, Khagani Shirvani, Karabakh, translation, manuscript.

XI-XII yüzilliklər Azərbaycan xalqının tarixində qabaqkı yüzilliklərlə müqayisədə iqtisadi-siyasi və mədəni cəhətdən yüksəliş dövrü idi. Ölkənin siyasi gücünün daha da artması, ticarətin inkişafı, xarici ölkələrlə mübadilə ilə əlaqələr, Azərbaycan şəhərlərindən bir çoxunun tranzit şəhər olması burada elm və mədəniyyətin güclü irəliləyişi üçün geniş imkanlar açdı. XI-XII yüzilliklərdə Azərbaycan elm və mədəniyyəti Yaxın və Orta Şərq xalqları, xüsusilə islam ölkələri xalqlarının elm və mədəniyyəti ilə qarşılıqlı əlaqə şəraitində inkişaf edirdi. Bu yüzilliklərdə Azərbaycan ədəbiyyatı o qədər vüsət tapıb təkamülə uğramışdı ki, hətta ictimai-mədəni həyatın başqa sahələri üzrə fəaliyyət göstərənlər arasında da ədəbiyyatla maraqlanıb bədii sənət nümunələrin yaradanları da az deyildi. Dövrün böyük filosofları Eynəliqızat Miyanəçi və Şihabəddin Sührəvərdinin istedadlı şair və ədib kimi də gözəl qələm sahibi olduqları da qeyd edilmişdir [1, s.290].

XI-XII əsrlərdə bütün Şərqdə olduğu kimi, Azərbaycanda da yazılı ədəbiyyatın iki şaxəsi-saray ədəbiyyatı və saraydan kənar ədəbiyyat olmuşdur. Azərbaycan saray ədəbiyyatı XI-XII yüzilliklərdə inkişafının ən yüksək zirvəsinə çatmışdır. Bütün Şərqdə olduğu kimi, Azərbaycanda da saray ədəbiyyatı uzun illərdən bəri işlənərək gələn bədii ənənələr və poetik qanunlar çərçivəsində inkişaf etmişdir. Bu dövrdə Azərbaycan ədəbi məktəbinin sənətkarlıq cəhətdən zənginləşməsində saray ədəbiyyatının rolu dənılmazdır. Saray şeiri hakim zümrənin əhval-ruhiyyəsini təənnüm etsə də, həyatdan, xalq taleyindən tamamilə ayrılmamışdı. Əbülula Gəncəvi, Xaqani, Fələki, Mücirəddin Beyləqani kimi görkəmli sənətkarları birləşdirən XII yüzillik Azərbaycan saray şeiri ölkənin iqtisadi, maddi gücünün, dolayısı ilə də olsa xalqın mənəvi zənginliyinin təənnümçüsünə çevrilir, hökmdara vətəni aşılamaq, onu ölkənin istiqlalıyyəti və bərpası işlərinə ruhlandırmaq kimi bir məqsəd də izləyirdi [1]. Saray şairləri hökmdarları ədalətli, mərhəmətli olmağa çağırır, ölkəni abadlaşdırmağa, vətənpərvərliyə ruhlandırmağa çalışırdılar. Mədh səciyyəli qəsidələrdə şairlər imkan tapdıqca nəsihətə keçir, hökmdarı zülmədən çəkəndirməyə çalışır, xalq taleyi ilə maraqlanmağa yönəldirdilər.

Elmi-nəzəri fikir XI-XII yüzilliklər Azərbaycan ədəbiyyatını renessans ədəbiyyatı kimi qiymətləndirir. XII əsr Azərbaycan renessans ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan Xaqani Şirvani –adı dünya ictimai-bədii fikir tarixində əbədləşmiş nadir simalardan biridir. Xaqani zəngin yaradıcılıq yolu keçmiş, onun yüksək estetik səviyyəli ədəbi irsi yüzilliklər boyu çox qiymətli sənət nümunəsi kimi təqdir edilmiş, orta əsrlərin demək olar ki, bütün qaynaqları şairdən bəhs açmışlar.

Xaqani təqribən 1126-cı ildə Şamaxının Məlhəm kəndində anadan olmuşdur. Şairin adı İbrahim, atasının adı Əli idi. İlk təhsilini əmisindən almış və dövrünün müxtəlif elmlərinə dərin maraq göstərmişdir. Gənc yaşlarından yüksək şairlik istedadını göstərən Xaqani Şirvanşahlar sarayına dəvət edilir və orada böyük şöhrət tapır. Saray çəkişmələri nəticəsində şair həbs edilir. Həbsdə olduğu dövrdə o "Həbsiyyə" şeirlərini yazır. Xaqani Şirvani Şamaxıdakı saray mühitinin əzici təsirinə dözməmiş, Məkkəyə ziyarətə getdikdən sonra bir daha saraya qayıtmayaraq Təbrizdə məskən salmışdır. Xaqani Şirvani 1199-cu ildə vəfat etmiş və Təbrizin Şairlər qəbiristanlığında dəfn edilmişdir.

Xaqaninin zəngin ədəbi irsi 17 min beytlik lirik şeirlər Divanı, "Təhfətül-İraqeyn" poemasından, bədii nəsrin maraqlı nümunələri olan 60 məktubdan ibarətdir. Divanındakı şeirlər qəsidə, qəzəl, mədhiyyə, mərsiyə, rübai və s. ibarətdir. Onun ictimai-fəlsəfi məzmunlu əsərlərinə "Şiniyyə" və "Mədain xərabələri" qəsidələri, "Həbsiyyə" şeirləri və "Təhfətül-İraqeyn" poeması daxildir.

Xaqani həm də Azərbaycan ədəbiyyatında ən böyük lirik şairlərdən biri kimi tanınır. 60 ildən artıq yazıb-yaratmış şair çox böyük bir ədəbi irs qoyub getmişdir. Yazdığı əsərlərində qoşduğu şeirlərinin sayının 100 minə çatdığını döndə-döndə bildirmişdir. Xaqani yaradıcılığının başlıca ictimai-siyasi motivləri XI-XII yüzilliklərdə Azərbaycan renessans düşüncələri ilə bağlıdır. Bu böyük insani istəklər və ideyalar o illərin, o dövrün qabaqcıl iqtisadi, ictimai və siyasi zümrələrinin və insanların

düşüncələrindən doğmuş, onlarla bağlı olmuşdur.

Onun qəzəl və rübailərində Azərbaycan poeziya məktəbinin ən yaxşı ənənələrinin əsası qoyulmuşdur. Xaqani yaradıcılığında Azərbaycan poetik məktəbinin öz əksini tapmış özəlliklərindən biri də türklüyə dərin məhəbbətdir. Sonralar Nizami yaradıcılığında bu xüsusiyyət özünün zirvəsinə çatmışdır. Şairin geniş tutumlu “Divan”ına onun qəsidə, qəzəl, qitə və rübailəri daxildir. İdeyalılığı və bədiiliyi ilə çox zəngin olan Xaqani “Divan”ının məfkurəvi mündəricəsinin özülündə şairin humanist ideyaları dayanır. Şairin “Divan”ına daxil olan qəzəl və rübailər öz içdən gələn səmimiliyi ilə diqqəti cəlb edir, mövzu baxımından rəngarəngdir. Onlar arasında həm məhəbbətə, həm də ictimai-əxlaqi səciyyə daşıyan mövzulara da həsr olunmuşları da var. Bədii təsvir vasitələri, ifadə tərzı və ahəngdarlığı ilə onların hər biri XII yüzil Azərbaycan lirik şerinin ən gözəl məziyyətlərini özündə əks etdirir. Xaqani “Divan”ı dünya ictimai-bədii fikrinin həmişə diqqət mərkəzində olmuş, böyük bir qismi şairin doğma ana dilinə tərcümə edilmişdir.

Apardığımız araşdırmalar zamanı şairin bir qism şeirlərinin Qarabağ ədəbi mühitinin görkəmli simalarından biri olan İbrahim Tahir Musayev tərəfindən doğma ana dilimizdə tərcümə edilib əski əlifbada yazdığı əlyazmasına rast gəlmişik. Dövrünün istedadlı şairi, mütərəqqi görüşlü ziyalı, maarifçisi və yüksək səviyyəli tərcüməçisi kimi tanınan İbrahim Tahir Musayev 1869-cu ildə Şuşa şəhərində dünyaya gəlmişdir. İlk təhsilini Şuşa şəhərində Molla Əli Xəlifənin məktəbində alıb, ərəb, fars dillərini öyrənmiş, ədəbiyyata son dərəcə maraq və həvəs bəslədiyindən fars şairlərinin əsərləri ilə mükəmməl tanış olmuş, 20 yaşında şeir yazmağa başlamışdır. İbrahim Tahir daha çox məşhur edən və ona şərəf gətirən əsas peşə isə maarifçi-şair kimi formalaşması olmuşdur. Bakıda fəaliyyət göstərən müxtəlif qəzet və jurnallarda “Nofəl”, “Ağcaqanad”, “Tərəqqi”, “Şişeyi” imzaları ilə tənqidi-satirik, maarifçi-təbriyəvi, publisistik yazıları və şeirləri ilə çıxış etmişdir [3, 484]. İbrahim Tahir tərcüməçi kimi də məşhur olmuş, Firdovsinin “Zöhhak və Gavə” əsərini dilimizə çevirərək nəşr etdirmiş, Xəyyamın rübailərini bədii tərcümə şəklində nəşrə hazırlamış, dövlət sifarişi ilə Xaqani və Nizami əsərlərini sətri tərcümə etmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi İbrahim Tahir Xəqani şeirlərinin bir qismini ana dilimizə tərcümə etmişdir. Həmin şeirlər AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda B-5158 şifrəsi altında mühafizə olunmaqdadır. Əlyazma mətni İbrahim Tahirin özü tərəfindən tünd-bənövşəyi mürəkkəblə nəstəliq xətti ilə 18 vərəqli enliciz məktəbli dəftərinə yazılmışdır. Əlyazma müasir üsulla səhifələnmişdir. Əlyazmanın əvvəlində “Xaqaninin farsı qəzəllərindən türkcəyə tərcüməsi. Mütərcimi Qarabağlı İbrahim Tahir Musayev ” qeydi verilmişdir [4,s.1]. Əlyazmada ümumilikdə 33 şeir yer almışdır.

Hal-hazırda həmin əlyazma nüsxəsi tərəfimizdən transfoneliterasiya olunmaqdadır. Yaxın zamanlarda nəşrə təqdim olunacaqdır. Transfoneliterasiya etdiyimiz şeirlərdən nümunə olaraq aşağıda göstərməyə çalışmışıq:

*Adını dildə çəkən vaxtda ey rahat can,
Sanki ağzımdan axar çeşməyi-abi-heyvan.
Nəfəs aldıqca dolar ağzıma güli-rayihəsi,
Sən gedən yoldakı torpaqları öpsəm nə zaman?
Başımı bir gün ayağında əgər mən qoysam,
Yüksələr gökdə Həməl bürcünəcən başım inan.
Qismət olsa mənə dünyada bir eşqin bəsdır,
Diri qalsam verəcəkdir mənə bu ömür zaman.
Rəhm edib gəm duzağından məni ey şux, qurtar,
Asitanında tutam bir neçə gün bəlkə məkan.
Səfaşiq də mənəm başda duran Xaqani,
Rəxşi-mənanı minib göylərə etdim cövlan [4,s.5].
Ağzını aç şişənin bir cama doldur şərab,
Ver tez içib keflənim, durma bir iş gör səvab.
Bayram ayı çərx də mindi atın gəzməyə,
Kasəni duruldurmağa eylə amandır şitab.
Canıma bir od vurub şam gibi ağlat məni,*

*Xatirə sal halımı aç gül üzündən niqab.
Sanma ki, bundan belə könlümü abad ola,
Odlu bu viran evi eylə dibindən xarab.
Versə şəkər şərbəti gönçə dudağın mənə,
Şərbətə qat bir qədər tərli üzündən güləb.
Al gözə Xaqaninin şerini gövhər gibi,
Bir qaba tök toplayıb, eylə onu intixab[4,s.6].
Dildə həmişə eşqin üçün bəslərəm həvəs,
Sevməz səni sevən kibi könlüm bir özgə kəs.
Baş qoymuşam ayağına, şadam kəsilsə də,
Saxla məni nəzərdə, qoy olsun yerim qəfəs.
Qorxub da mən düşünmə ki, səndən uzaqlaşam,
Hər bir daş üstə yolda əgər dursa bir əsəs.
Çatsam nola yüz illər ilə yol gedib sənə,
Artıq demə görünsə bu yol mənə bir nəfəs.
Xaqanini bu qədər əziyyətdə qoyma çox,
Baş süfrənizdə qonsa hesab ilə bir məkəs[4,s.7].*

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə, II cild, Bakı, - Elm, -2007. - 630s.
2. İbrahim Tahir. Əsərləri. Bakı, Elm və təhsil, -2013. - 633s.
3. Kərimov R. XIX əsr Qarabağ şairlərinin şeir antologiyası. Bakı, Skye, -2024. - 508s.
4. Xaqani. Qəzəllər (Tərcüməçi: İbrahim Tahir) B-5158. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

SEYİD ƏZİM ŞİRVANİ PROFESSOR XƏLİL YUSİFLİ TƏDQIQATINDA

Günəl Quliyeva

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
gunelramizqizi90@gmail.com

Xülasə

Əməkdar elm xadimi, professor Xəlil Həmid oğlu Yusifli Qədim və orta əslər Azərbaycan ədəbiyyatının tənqidçilərindəndir. Xəlil Yusifli ədəbiyyatımızın bir çox nümunələrinin tərcüməsi və tərtibi sahəsində misilsiz işlərə imza atmışdır. 2007-ci ildə Xəlil Yusifli Azərbaycan Mədəniyyətinin Dostları Fondunun dəstəyi ilə kitab tərtib edərək nəşrə təqdim etmişdir. Bildiyimiz kimi Seyid Əzim Şirvani XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli dühalarından biridir. Ədəbiyyatımızda maarifçilik ideyalarının təbliğində, poeziyamızda satiranın təşəkkül mərhələsinə çatmasında Seyid Əzim Şirvaninin imzası danılmazdır. Şair maarifçilik ideyalarının carçısı, qəzəl janrının Məhəmməd Füzulidən sonrakı ən qüdrətli söz ustalarındandır. Xəlil Yusifli də Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmiş, kitabda şairin ədəbi irsinin seçilmiş nümunələrini şərhləri ilə birlikdə oxucularına təqdim etmişdir.

Açar sözlər: Seyid Əzim Şirvani, Xəlil Yusifli, tədqiqat, dərslük, maarifçilik, şərh.

Abstract

Honored Scientist, Professor Khalil Hamid oglu Yusifli is one of the critics of ancient and medieval Azerbaijani literature. Khalil Yusifli has done unparalleled work in the field of translation and compilation of many examples of our literature. In 2007, Khalil Yusifli compiled a book with the support of the Friends of Azerbaijani Culture Foundation and submitted it for publication. As we know, Seyid Azim Shirvani is one of the outstanding geniuses of 19th century Azerbaijani literature. Seyid

Azim Shirvani's signature is undeniable in the promotion of the ideas of enlightenment in our literature and in reaching the stage of formation of satire in our poetry. The poet is a herald of the ideas of enlightenment, one of the most powerful masters of the ghazal genre after Mahammad Fuzuli. Khalil Yusifli also highly appreciated the creativity of Seyid Azim Shirvani and presented selected examples of the poet's literary heritage to his readers in the book along with his comments.

Keywords: Seyyid Azim Shirvani, Khalil Yusifli, research, textbook, enlightenment, comment.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti Cənab İlham Əliyev Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq böyük söz ustası Seyid Əzim Şirvaninin 190 illiyinin qeyd olunması məqsədilə tədbirlər planının hazırlanması əmrini vermişdir [4].

Seyid Əzim Şirvaninin həyatı, pedaqoji və ədəbi fəaliyyəti bir çox tədqiqatçıların maraq dairəsinə səbəb olmuşdur. Bu tədqiqatlar sırasında prof. Xəlil Yusifli araşdırması mühüm əhəmiyyət daşıyır. 2007-ci ildə nəşr olunmuş “Seyyid Əzim Şirvani” (Seçilmiş əsərləri) kitabının ön söz və çevrilmələrinin müəllifi prof. Xəlil Yusifliyə məxsusdur. Kitab 397 səhifədən ibarətdir.

Kitabın “Ön söz “ hissəsində Xəlil Yusifli Seyid Əzim Şirvaninin həyat və yaradıcılığına nəzər salmış, şairinin yaradıcılığını, elmi fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişdir. Bəzi tədqiqatlarda “Seyyid” sözü təhrif edilərək “Seyid” şəklində verilmişdir. Lakin şairin bütün əsərlərində, həmçinin 614 qəzəlinin hər birində Seyyid şəklində yazılmışdır. Tədqiqatçı Bəxtiyar Məmmədzadə isə şairə məxsus əsərlərin ümumi sayının 1172 olduğunu vurğulamışdır. Şairin farsca yazılmış əsərləri, bir çox həcvləri bu siyahıya daxil edilməmişdir [1, səh 14].

“Qəzəllər” bölməsində şairin 164 qəzəli yer almışdır. Kitabın digər kitablardan fərqi ondan ibarətdir ki, hər şeir nümunəsinin aşağı hissəsində izahları qeyd olunmuşdur. Kitabda dərc olunan rübailərin sayı 8-dir. “Müxəmməslər” bölməsində “Bəlayi eşqə düşdün, ey buti-məhparə, səbr eylə”, “Quş qıl ey ki, bilirsən özüvi vəqifi-kar”, “Şəhri-Şirvanın əcəb dilbəri-dilculəri var” adlı üç müxəmməsi yer almışdır.

Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığının ikinci mərhələsi maarifçi və tənqidi-satirik məzmunlu şeirləri ilə başlayır. Pedaqoji fəaliyyəti dövründə şair anadilli dərsliklərin azlığından şikayət edirdi. Bu məqsədlə uşaqlar üçün tərbiyəvi-didaktik parçalar seçib toplayıb, özünün yazdığı mətnləri 1878-ci ildə bir araya yığaraq birinci və ikinci sinif şagirdləri üçün dərslik tərtib etmək qərarına gəldi. Nəsrə təqdim oluna bu dərslik rəsmi dövlət sənədlərində “Rəbiül-ətfal” adlandırıldı [3]. Dərslikdə yer alan mənzum hekayə və təmsillər yetişməkdə olan gənc nəslə daxili təmizlik, saflıq, dürüstlük, vətənə, insanlarla xoş rəftar kimi nəcib əxlaqi keyfiyyətlər aşılamağa çalışırdı. X.Yusifli kitabın son bölməsində “Rəbiül-ətfal” bölməsini iki hissəyə ayırmışdır. Birinci hissədə nəsihətlər və hekayələr, ikinci hissədə isə şairin 13 təmsili qeyd olunmuşdur [2, səh 385].

Seyid Əzim Şirvaninin XIX əsrdə məktəb, maarif, təhsillə bağlı söylədiyi fikirlərin əksəriyyəti öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Şairin qələmə aldığı əxlaqi-didaktik məzmunlu poetik nümunələri gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasına faydalı təsir göstərmişdir. Məhz bu baxımdan çağdaş dövrümüzün ədibləri də Seyid Əzim Şirvani ənənələrinə sadıq qalaraq insanları cəhalət yuxusundan oyanmağa, maariflənməyə səsləyirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Məmmədzadə B. Seyid Əzim Şirvani anadilli poeziyasında bədii dil (poetik sintaksis). BDU, Bakı, 1998, 40 s.
2. Yusifli X. Seyyid Əzim Şirvani Seçilmiş əsərləri. Bakı: 2007, 397 s.
3. https://www.anl.az/down/meqale/baki_xeber/2017/dekabr/567580.htm
4. <https://president.az/az/articles/view/68493>
5. <https://science.gov.az/az/news/open/32080>

SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ MƏHƏBBƏT DÜNYASI

Nəzakət Abdulrazzaqova

ADPU-nun Şamaxı filialı

abdulrazzaqovanezaket@gmail.com

Xülasə

Seyid Əzim Şirvani klassik Şərq poeziyasının və Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biridir. Onun məhəbbət lirikasında həm ilahi, həm də insani sevgi yüksək bədii təsvirlərlə ifadə olunur. Şair məhəbbəti ruhani saflaşma vasitəsi, insanın mənəvi yüksəlişi kimi təqdim edir. Şeirlərində sevgiyə həm romantik, həm də fəlsəfi yanaşmalar mövcuddur. Seyid Əzim üçün sevgi təkcə hiss deyil, həm də mənəvi dəyər, həyatın əsas mahiyyətidir. Onun məhəbbət dünyası klassik irsə bağlı olduğu qədər də fərdi düşüncə zənginliyi ilə seçilir.

Açar sözlər: Şirvan, mədəniyyət, şer, şair, ədəbiyyat, xalq.

Abstract

Seyid Azim Shirvani is one of the prominent representatives of classical Eastern poetry and Azerbaijani literature. In his love lyrics, both divine and human love are expressed with highly artistic images. The poet presents love as a means of spiritual purification, a person's spiritual rise. In his poems, there are both romantic and philosophical approaches to love. For Seyid Azim, love is not only a feeling, but also a spiritual value, the main essence of life. His world of love is distinguished by the richness of individual thought, as much as it is connected with the classical heritage.

Keywords: Shirvan, culture, poetry, poet, literature, nation.

Şərq mədəniyyətinə və zehniyyətinə eləcə də islam dini elminə, habelə klassik ədəbiyyata dərindən bələd olan, özü də klassik şer nümunələri yaradan Seyid Əzim Şirvani dövrünün əngəlləri ilə yorulmadan mübarizə aparan layiqli bir şair, qeyrətli bir vətəndaş idi. S.Ə.Şirvaninin yaşadığı mühit maraqlı və mürəkkəb bir mühit idi: işıqla qaranlığın, yeniliklə köhnəliyin, mənəvi davalarının tüğyan etdiyi ölüm-dirim mübarizələrinin getdiyi bir zaman idi.(1.səh 52) İnkişaf yolunda xalqın ayağına buxov olan adət və ənənələrin, çətin maneələri qırıb, irəliyə, tərəqqiyə, yüksəlişə yol açmaqda qurban gedən vətən oğullarının dövrü idi. Müstəmləkə Azərbaycanında dini ehkamların, xürafat və avamlığın, milli hüquqsuzluğun hökm sürdüyü bir dövr idi. Bəzən ümitsiz, bəzən inamlı, bəzən qırıq-qırıq, bəzən davamlı mübarizələr dövrü idi. Bu aləmin ah-amanlı, qəzəbli səsləri içərisində özlərlikdən uzaq olan bir sənətkarın səsi də var idi. S.Ə.Şirvaninin səsi, haqq-ədalət uğrunda mübarizənin səsi idi. Azərbaycanın açıq fikirli mübariz şairinin xalqının tərəqqisi, maariflənməsi, xalqlar dostluğu uğrunda son nəfəsinə qədər etdiyi mübarizəsi, bu qüdrətli mədəniyyət xadiminin, sənət, maarif hamisinin, incikli, enişli-yoxuşlu həyat yolu idi. Bu mübarizədə Fizuli, Xaqani kimi sələfləri, Sabir,Hadi kimi xələfləri ona güc verirdi.

Ağlı bəy Naseh demişkən: Şirvan torpağı o qədər münbitdir ki, hələ çox seyyidlər yetişdirəcək. Xalqına məhəbbətindən başqa onun günahı yox idi ki, o, təzyiqlərə məruz qalsın. O, öz xalqını böyük məhəbbətlə sevirdi. Onun tərəqqisi uğrunda fədakarlıqla mübarizə aparan vətən fədaisi idi.

Bu təzadlı mühitdə Şirvan ustalarının əl işləri dünya bazarına yol açırdı. Şamaxı ipəyi sarayların bəzəyi olmuşdur. İngiltərə sarayında Şirvan ipəyi xüsusi bəyənilirdi, onu min bir gecə nağılının illüstrasiyası adlandırırdılar. Çar Romanovun çar libası Şamaxı ipəyindən olub. Şamaxının qızıl və gümüş tellərlə işlənən zərbafta parçası dünya şöhrətli idi. Hökmdarların biri-birinə hədiyyəsi idi.

Kremli tikən Əliş Kərəmlinin də Şamaxıda və dünyanın bir çox ölkələrində möhtəşəm sənətkarlıq nümunələri var idi. Abdulla Ustaclının Entoni Cenkston üçün və Mahmud ağanın Aleksandr Düma üçün açdığı süfrələr dillər əzbəri olmaqla yanaşı Şamaxı mətbəxinin zənginliyini göstərirdi.

Azərbaycanda ilk Elmlər Akademiyası da Şamaxıda olub. Xaqaninin əmisi Kafiriyyətdin Ömər ibn Osmanın rəhbərlik etdiyi bu elm ocağı dünya şöhrətli olub, Fransada dərc olunan dünyanın seçilən elm ocaqları ensiklopediyasında özünə layiqli yer tutub. Şirvan xanəndələrinin, rəqqasələrinin şöhrəti dünyaya yayılıb. Musiqinin əlifbası sayılan muğamın qorunması və inkişafında Mahmudağa kimi bir imkanlı malını, ruhunu bu şərəfli işə sərf edib.(2.səh 120)

Şamaxı hələ bir qədər əvvəl açıq fikirli insanlarına görə, şair və mütəfəkkirlərinə görə, mədəniyyət və sənətkarlığına görə "Darul-ədəb" yeni ədəb universiteti adını almışdı. Bu ad ancaq Şamaxıya verilmişdi. Şamaxının tarixində 2600-dən yuxarı şair və mütəfəkkirin səsi var, nəfəsi var, arzusu, istəyi var.

S.Ə.Şirvani şerlərini "Beytüs-səfa" məclisinə gətirib çıxarmışdır və ədəbiyyata, musiqiyə böyük önəm verən Mahmud ağanın fikirlərindən şair çox xoşbəxt idi. Ürəyində yeni-yeni ümidlər boylanırdı: onun da şeirləri bəyəniləcək, babası Axund Hüseynin dediyi kimi: S.Əzim yarımçıq şair olmayacaq. Şair babasının səsinə eşidirdi: Şirvanda hansı daşı qaldırsan altında bir şair yatır, hər kəsən bir şair məzarının baş daşdır. Görürəm elmə çox həvəlisən. Bilki qələm əhli həmişə zəlalətdədir. Ömrü boyu əzaba, nadanlığın tənəsinə qatlaşmalı olur. Həqiqi şairin yollarına güc əkilir, tikan bitirirlər.

Mövti cismanı ilə sanma mənim ölməyimi

Seyyida, ölməyən, aləmdə səsim var mənim.

- Beyti ilə o arzularının gələcəkdə çin olacağını xəbər verirdi. Onun əbədi yaşayacağını bildirirdi. Bu beyt onun yaradıcılığını istiqamətləndirən bütün ədəbi və ictimai fəaliyyətinin bir rəmzi kimi qəbul edildi.

Beytüs səfa məclisi S.Ə.Şirvani dünyasına daha da haqsızlıq "əta" etdi: Bu gözəl, rəqqasəlik sənətinin sərrafi olan qadınların çəngi adlandırılaraq onlara aşağı nəzərlə baxılması, onların heç bir hüququnun olmaması, mühitin imkanları tərəfindən lənətlənməsi, nifrət edilməsi, onların sevib-sevilmək, ailə qurmaq haqqının olmaması, onların qəlbinin sevdiyi insanların, xoş arzularının qəbiristanı olması Seyid Əzimi çox narahat etdi. Nə idi onların günahı? Bu pərilərin içərisindən o özünün ilham pərisində seçmişdi. Bu sözləri deyərkən şair öz andına, vətəndaş haqqına, sənətkar inamına arxalanırdı.(8. Səh 78)

Seyid Əzim bu çirkəblər içində olan rəqqasələrin xoşbəxt gələcəyinə: Qəməz Almaszadələrin , Əminə Dilbazələrin, Roza Cəlilovaların, sənətlərinə yüksək hörmət bəslənəcəyinə inanırdı, o, gələcəyə çox nikbin baxırdı.

Seyid Beytüs-səfa məclisində Seyid Şuşinskinin xanəndələrin mürşidi, səslərin Davudu adlandırdığı, Hüsü Hacınnın "möcüzə" hesab etdiyi, həyatından heç bir izi qalmayan, yaxın şərqdə, Gürcüstanda, Buxarada, İranda və daha bir sıra ölkələrdə ecəzkar xanəndə, əvəzolunmaz muğam ustası Mirzə Məmməd Həsənə də bir beyti ilə əbədi xatirə, heykəl qoymuşdur:

Əqlimi əlimdən nə gülü yasəmən aldı

Nə sünbülü reyhan, nə bağı çəmən aldı.

Davud məgər zində olub, dəhərdə seyyid

Aranı dilin sövti Məmməd Həsən aldı.

Seyid Əzimin məktəbinin heç bir əsas olmadan bağlanması ilə əlaqədar Tiflisə yola düşərkən, o, yolüstü dahi Şeyx Nizaminin məqbərəsini ziyarət etməyi özünə mənəvi borc bilir. Məqbərənin baxımsız və abad olmamasından narahat olan şair, əsrlərin o tayından bəşər düşüncəsinə işıq saçan bu böyük mütəfəkkirə zamanın biganəliyindən giley edir:

Ey Şeyx Nizami, ey Nizami dağılan

Ey Gəncədə izzü ehtişamı dağılan

Olubmu sənlə mən kimi aləmdə

Beydi, evi, məktəbi, kəlamı dağılan?

Qəlbində nakam məhəbbətin məzarı qazılmış bu böyük ürəkdə o qədər hisslər, inanclar, arzular gömülmüş, gah çiçək açmış, gah da vaxtından əvvəl solmuşdur. (5.səh 65) O xalqının məhəbbətini qəlbində daha da ətzun istəyirdi, xalqının dərdin çəkməkdən bezmirdi. Onun yolunda bəla artdıqca mən bu bəladan qorxuram deyirdi. Qoy bu məhəbbət məni yandırır-yaxsın, qoy mən şam kimi əriyim. İndi məni tək-tək vətəndaşlar anlayırsa, zaman gələr məni ellər, kütlələr anlar. Dərk edərlər ki, Seyyid onların səadəti, maarifi, gözlərinin dünya işlərinə açılması yolunda nə zülümlərə, cəfalara dözmüşdür. Seyid Əzimin məhəbbət dünyasında anasının, övladlarının və Ceyranının özünəməxsus yerləri var idi. Oğluna çoxsaylı nəsihətləri ilə o elmi, biliyi, əxlaqı, tərbiyəni, mütərəqqi fikirləri, xalqlar arasında dostluğu, elm adamlarına milliyətindən asılı olmayaraq hörməti, ədəb və digər vacib məsələləri gənclərə təbliğ edirdi.

Müxtəlif dillərin öyrənilməsinə və məktəblərdə tədris olunmasına xor baxan zamanədə şair müxtəlif dillərin öyrənilməsini və xüsusən rus dilinin öyrənilməsini, məktəblərdə tədris olunmasını irəli

sürürdü: “ Rus dilinə ehtiyacımız var, onu bilmək lazımdır” deyirdi. Quranı bilmək üçün ərəb dilini, öz dilimiz olaraq türk dilini, Qanun, divan və ticarət üçün rus dilini bilməliyik. Fars dili kamil, iman üçün lazımdır. Dillər məsələsi də xürafatla tərəqqi arasında bir mübarizə meydanı idi.

Seyyidin ümdə mətləbi və baş arzusu insaniyyət dərəcəsi və bəşəriyyət mərtəbəsinə nail olmaq idi. Ona tək Azərbaycan şairi demək düzgün deyil, o ümumi insaniyyət şairi idi. O, insanlığı, elmi, əxlaqlı olmağı, insafli olmağı nəsihət edirdi. Seyyid kimi canını xalqının tərəqqisi yolunda qurban verən vətəndaşlar tək-tək olur. Quranın hökmünü pozanlar xalqı pərən-pərən edirlər, insanların arasına düşmənçilik toxumu səpirlər. qəzetin, mətbuatın əhəmiyyətsiz olduğunu deyənlərə onun əhəmiyyətini izah edirdi. İmanı yolunda bədənini xəsarət yetirənlərə izah edirdi ki, bu vacib olsaydı ülamələrdə bunu edərdilər. onlar bunu etmirlər. Şairin qəzəlləri, qəsidələri, mürəbbiləri, müxəmməsləri və qeyrləri çox məharətlə və qabiliyyətlə ərsəyə gətirilib. Bunlar çox ruhpərvər, xoş məzmunlular olurlar. Füzuli Bağdadinin kəlamları ilə əvəz oluna bilər. Şair ehtiyac içində yaşayıb ancaq özünü həmişə ağayana aparıb. Seyyid kəlamı gözəl, əqidəsi dərin, fikri ali, məramı xoş, niyyəti müqəddəs idi.

Ruhun şad olsun şair! Canını fəda etdiyin şirvan torpağı sənin ölümündən nəhrə kimi çalxalanaraq yağı bir yan, ayran bir yan olacaq. Bayrağın göylərə yüksələcək, şagirdlərin, amalını vəsiyyət etdiyin Sabirin əlində. Bu məənəviyyət toplusu olan şairin yad edilməsi üçün təşəbbüs göstərən və təşkilatçılıq edən hər kəsə Şirvan əhlinin nümayəndəsi kimi dərin minnətdarlığını bildirirəm.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abbasov, Teymur. XIX əsr Azərbaycan poeziyası. Bakı: Elm və Təhsil, 2010.
2. Əliyev, Bəkir. Seyid Əzim Şirvani. Bakı: Elm, 1980.
3. Hacıyev, Aydın. "Seyid Əzim Şirvani – maarifçi və tənqidçi". Azərbaycan məktəbi, 2008, №2, s. 45-49.
4. Hacızadə, Məhərrəm. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I cild. Bakı: Maarif, 1981.
5. Heyat, Məhəmməd. Seyid Əzim Şirvani və Şərq poeziyası. Təbriz: Əl-Mustafa, 2018.
6. Qasımzadə, Fəridə. "Seyid Əzim Şirvani poeziyasında insan və cəmiyyət". Filologiya məsələləri, 2015, №1, s. 112-118.
7. Məmmədli, Nizami. Seyid Əzim Şirvani və XIX əsr Azərbaycan ədəbi mühiti. Bakı: Nurlan, 2003.
8. Şirvani, Seyid Əzim. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1985.

S.Ə.ŞİRVANİNİN EPİK YARADICILIĞINDA ŞƏRQ FOLKLORU ELEMENTLƏRİ

Günəl Orucova

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
1981@mail.ru

Xülasə

S.Ə.Şirvani Azərbaycan ədəbiyyatının XIX əsr şairi kimi zəngin yaradıcılığa malik olmuş, bir sıra yeniliklərlə bəhəm klassik şeiri mövzu və məzmunca rəngarəng etmişdir. O həm lirik üslubda, həm də epik üslubda fərqli yaradıcılıq yolu keçmiş, xalq ədəbiyyatının motivlərindən istifadə etmişdir. Onun epik şeirlərində folklor ədəbiyyatının bir sıra nümunələrinə rast gəlmək mümkündür. Bu nümunələr onun yaradıcılığını daha da maraqlı etmiş, hər epizoda tərbiyəvi məna vermişdir. Yalnız böyüklər üçün deyil, uşaqlar üçün yazdığı belə əsərlər didaktik keyfiyyəti ilə yadda qalır.

Açar sözlər: folklor, klassik şeir, epik düşüncə, bədii təhkiyə, ənənəvi süjetlər.

Abstract

S.A.Shirvani a 19th-century poet of Azerbaijani literature had a rich creative output and with a number of innovations he diversified the classical poetry in terms of subject and content. He followed a different creative path in both lyrical and epic styles using motifs from folk literature. It is possible to find a number of examples of folklore literature in his epic poems. These examples made his work even

more interesting and gave an educational meaning to each episode. Such works written not only for adults but also for children literature in return for these are remembered for their didactic quality.

Böyük bir dövrü əhatə edən klassik ədəbiyyatın özünəməxsus keyfiyyətləri, ənənələri və bunların müqabilində zəngin yazılı ədəbiyyatın bədii, estetik, tərbiyəvi dəyərləri sonsuzdur. Bunu istər qədim, istər orta, istərsə də, yeni dövrün bütün mərhələlərində müşahidə etmək olar. Ədəbi istiqamətini şərqin çoxəsrlik ərəb, fars və nəhayət, türkdilli bədii təfəkkürdən götürən milli ədəbiyyat möhtəşəm bədii harmoniyanın qovuşacağında dərin fəlsəfi, poetik yaradıcılıq nümunəsi ortaya qoymuşdur.

Bu birliyin ədəbi zəncirində novator dəst-xətti ilə imzası olan yaradıcı sənətkarlarımızdan biri S. Ə. Şirvani bütün ədəbi təbəqələrdə ənənə və yenilik statusunu ustalılıqla qoruyaraq, XIX əsr ədəbiyyatının məzmun və ideya tələblərini məharətlə yerinə yetirmişdir. Qeyd olunan bədii təfəkkür zənciri kontekstində şairin keçmişdən alıb gələcəyə ötürdüyü, sələflərdən xələflərə adlı sənətkarlıq yolunu yaşadan və yaradan ustad sənətkar kimi çıxış etdiyiinin şahidi oluruq.

S. Ə. Şirvani dövrün mövcud ədəbi növlərindən olan lirik və epik təfəkkürün sənətkarı kimi tanınır. Lirik düşüncədə o, böyük Nəsimi və Füzuli yolunun davamçısıdır. Lakin davamçı olmaqla məhdudlaşmır, çünki lirika daim yeni yaradıcılıq yollarına və fərdi üsluba açıqdır. Epik sənətkarlıq isə müəyyən mərhələlərə, sintezə və yeni yanaşma tərzinə söykənən fərdi təhkiyə bacarığı tələb edir. Ədəbiyyatımızda epik məzmunun, hekayə və təmsil janrlarının tarixi min ildən də qədim dövrlərə dayanır. Bu baxımdan, Şirvaninin sənət dünyası dahi Nizami, fars ədəbiyyatında isə Firdovsinin epik düşüncəsindən bəhrələnmiş, bununla yanaşı özünün zəngin təsvir və lüğət ehtiyatını da ortaya qoymuşdur.

Lakin S.Ə.Şirvani yalnız bədii yaradıcılıqla kifayətlənməmiş, maarifçi-pedaqoji fəaliyyəti ona yeni axtarışlar üçün yol açmış, cəmiyyətə təsir göstərmək üçün möhkəm ideya təməlləri formalaşdırmağa imkan vermişdir. Şairin əsas hədəfi nisbətən kiçik yaşlı vətəndaşlar olduğundan, onların inkişafına daha ciddi təsir göstərmək məqsədilə epik təfəkkürün müxtəlif imkanlarını işləyib hazırlamışdır. Bu istiqamətdə o, dövr üçün əvəzsiz mənəvi tapıntı sayılan ədəbiyyat dərslisi — "Rəbiül-ətfal" ("Uşaqların baharı") adlı əsərini yazaraq, ədalətin hökm sürdüyü bir cəmiyyətə cəsarətlə təqdim edə bilmişdir.

Dərslidə toplanmış əhvalatlar mənəvi gerçəkliyin bütün tərəflərini əhatə edir və tərbiyədə nümunə rolunu oynayır. Maraqlıdır ki, şairin təhkiyə üslubunda yaratdığı əsərlərin hər birində söz və fikir xəzinəsi olan folklorun təsiri aydın şəkildə hiss olunur. Əslində bu başlanğıc qədim dövrlərə gedib çıxır. Epik düşüncənin dahi yaradıcısı Nizaminin sənət dünyası folklor ənənələri ilə zəngindir. Azərbaycan və ümumşərq folklor nümunələrini nəzərə alsaq, demək olar ki, S. Ə. Şirvani üçün bu zəngin ədəbi qaynaqlardan istifadə imkanları kifayət qədər geniş olmuşdur.

Bunun bir neçə müsbət təsirini göstərmək olar: xalq öz yaradıcılıq nümunəsini yazılı ədəbiyyatda gördükdə, bu ona daha doğma və əziz görünür, mənimsənilməsi asan olur. Xalq hikməti sadə və dərin məzmunla yanaşı, rəngarəng epik keçidlərə malikdir.

Şairin yaradıcılığında Şərq folklorunun müxtəlif nümunələrinə rast gəlmək mümkündür. Bədii təfəkkürün xalq ədəbiyyatından bəhrələndiyini anlayan şair bunu bütün yaradıcılığı boyunca əsas prinsip kimi qoruyub saxlamışdır. "Milli düşüncənin daşıyıcısı kimi xalqın taleyindən keçib gələn nümunələr onu millətin sabahına ötürür." Atalar sözləri və məsəllər, alqış və qarğışlar, xeyir-dua və təsəlli ifadə edən kəlamlar, frazeoloji birləşmələr, dini rəvayətlər və məhəbbət məzmunlu əhvalatlar bu sıraya daxildir.

Xalq ədəbiyyatında nəsr formasında işlədilən bu ifadə və ibarələr nəzmə çevrilərkən poetik tələblərə uyğun olaraq dəyişsə də, öz məzmun və hikmətini saxlamışdır. Atalar sözü və məsəllər klassik ədəbiyyat boyunca hər bir şairin yaradıcılığında rast gəlinən və ən çox müraciət edilən folklor nümunələrindəndir:

- Kişi bir sənəti bilər xalis, Çoxuna meyil edən qalar naqis (s. 332)
- Çün həlali hesabdır malın, Həm hərami əzabdır malın (s. 344)

"Rəbiül-ətfal" dərslisi əxlaqi-didaktik baxımdan daha güclü təsirə malikdir. Burada toplanan əhvalatların və təhkiyənin əsasında ibrətamiz məzmun dayanır. Ona görə də atalar sözləri və məsəllər dərslinin dili üçün olduqca uyğundur. "S. Ə. Şirvaninin dərslisində hər nəsihətdən, hər öyüddən sonra nadir hallarda bir, əsasən isə bir neçə, bəzi hallarda 10-a qədər misal verilir. Bir sıra hallarda misalın özündə də didaktik mövqe birbaşa ifadə olunur." (4, s. 234)

Xalq məcazları istər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyat üçün hər zaman aparıcı ifadələr hesab olunub. Bu birləşmələrsiz təsvir və təhkiyənin təsir gücü azalır. "Xalqdan alıb xalqa qaytarmaq"

prinsipinə sadıq qalan Şirvani epik yaradıcılığı boyunca bu ifadələrə doğmalılıqla yanaşır:

- Batmışam gül kimi qızıl qanə, Dönmüşəm sərbəsər gülüstanə (s.343)
- Çox zəif idi pərdisi, dirəyi, Qonağın düşdü qorxuya ürəyi (s.349)
- Alimin ki özündə yoxdu hünər, Kəlamı bir kəsə eyləməz əsər (s.341)
- Canıvuz çıxsın, ey üzü qarə, Başıvuzçün gedin qılın çarə (s.340)

Alqış və qarğışlar da kiçik epik nümunələrdir və daha çox dialoqlarda, məişət həyatında istifadə olunur:

- Ta xuda oğluva şəfa versin, Lütflə dərdüvə dəvə versin (s.331)
- Qurusun əlləri Əbu-ləhəbin, Kəsilir əlləri o biədəbin (s.331)
- Az qalib işləri təmən olsun, Dedi: Bu ad sənə həram olsun (s.309)

Təsəlli vermək, ruhlandırmaq, mənəvi çətinliyə dəstək durmaq da xalqımızın xarakterik xüsusiyyətlərindəndir:

- Qəm yemə, həq yanında hikməti var (s.317)

Şair ictimai-sosial həyatı da poetik təsvirə gətirmiş, nəsihətçi mövqeyini saxlamışdır:

- Bir duası qəbul olan dərviş, Saldı Bağdad şəhrinə təşviş (s.255)
- Seyyida, olma əhməq ilə yar, Ta səni əhməq etməsin zinhar (s.308)

Təhkiyə əsasında qurulan bədii əsərin mühüm keyfiyyəti onun əhvalatla bağlı olmasıdır.

Həcmcə böyük və ya qısa olsa da, bu təhkiyələr müəyyən hadisələrin ipucunu verir:

- Süleyman nəbi əleyhissəlam, Hər güruhun dilin bilirdi tamam (s.243)
- Nuhdan sonra zümreyi-insan, Dəxi tufandan etdilər pərvə
- Bir gecə Yəsrib icrə ali-əba, Bir təbəqdə yeyirdilər xurma (s.247)

Dini rəvayətlərin bir qismi xalq ədəbiyyatından yazılı ədəbiyyata keçmiş süjetlər kimi təqdim olunur.

Şərq ədəbiyyatında hökmdarlarla bağlı əfsanə və rəvayətlər çoxdur:

- Etdi Harun bir gün əzmi-şikar, Gəldi dərya kənarın etdi qərar
- Aldı Məmun bir kənizi-lətif, Bərgi-gültək lətif – xülqü zərif (s.359)
- Gəldi bir hakimi-ülüvv-məkan, Həmədan ölkəsində oldu əyan (s.394)

Bu əhvalatlar Şərq ədəbiyyatında mövzu kimi ənənəvi süjetlər silsiləsinə daxil olmuşdur. Hər bir şair kimi, S. Ə. Şirvaninin də təqdimatı orijinal və fərddir. Bu təhkiyə üsulu onun ədəbi mövqeyini qoruyaraq klassik şeirdə şifahi ədəbiyyat və ümumxalq dilinin nüfuzunu saxlamışdır.

S. Ə. Şirvaninin yaradıcılığında Nizami ənənələrinin təsiri hiss olunur. O, Nizaminin xalq ədəbiyyatına münasibətini unutmamış və XIX əsrdə epik təsvirin təsirini özünəməxsus şəkildə davam etdirmişdir. “Bəzən dastan süjetləri bu və ya digər şəkildə yazılı ədəbiyyatın mövzu dairəsinə təsir edir, nəticədə epik şeirin klassik forması öz mayasını xalq ədəbiyyatından götürür.” (1, s.11)

Təkcə ifadələr deyil, həm də irihəcmli hekayətlər Şərq folklorunun təsiri ilə formalaşmışdır: “Pərvizin əhvalatı”, “Padşahın məclis əhlinə sualı”, “Xorasan xəsisə və qulamı”, “Loğmanın vəqəsi”, “Hacı və molla əhvalatı”, “Riyakar abid”, “Çobanın hekayəsi” və s. kimi süjetli şeirlər dövrün klassik şeir xüsusiyyətlərini əks etdirir. Onlar yaddaqalan obrazların təqdimində şifahi ədəbiyyatdan bəhrələnmişdir.

Şairin daha bir məharəti — əruz vəznində yazılan əsərlərində xalq ədəbiyyatı ilə sintezi ustalıqla birləşdirməsidir.

S.Ə.Şirvani epik şeirimizin tarixini yaşatmaqla bərabər, milli ədəbiyyat və yaradıcılıq keyfiyyətlərini vəhdət halında təqdim edərək, yığcam və mükəmməl formada sənətkar bacarığını nümayiş etdirə bilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı, 1983.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. “Çıraq”, 2015.
3. Bəkir Cobanzadə Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Şərq-Qərb”-2007.
4. N. Gəncəvi 850 (məqalələr toplusu). Bakı: 1992.
5. S.Ə.Şirvani Seçilmiş əsərləri II cild. Bakı: “Şərq-Qərb” 2012.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANİ TƏZKİRƏSİNDƏ QARABAĞ ŞAİRLƏRİ

Vəfa Şərifova

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

vefa.gazi@gmail.com

Xülasə

Seyid Əzim Şirvaninin Azərbaycan ədəbiyyatının incisi sayılan Şamaxıda yazdığı “Təzkirə”si öz xüsusiyyətləri ilə seçilir. Belə ki, 1875-1883-cü illər aralığında yazılan təzkirə bütün imkanları ilə ədibin həyat və yaradıcılığı, yaşadığı dövr və mühit, lirik və satirik şeirləri, hekayətləri, fəlsəfi və ictimai-siyasi görüşləri haqqında əsaslı məlumatları özündə ehtiva edir. Seyid Əzim Şirvani “Təzkirə”sində Qarabağ ədəbi mühitinə məxsus olan müəllifləri dəqiq müəyyən etmiş və onların əsərlərini qeydə almışdır. “Təzkirə”də qeyd olunan Qarabağ ədəbi mühitinə məxsus olan müəlliflərin əsərlərinin təhlili həmin müəlliflərin fəlsəfi və ictimai-siyasi baxışlarını müəyyən etməyə imkan verir. Seyid Əzim Şirvani “Təzkirə”sində yaşadığı dövrü və mühiti əks etdirmişdir. Ədibin yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatında təzkirə ədəbiyyatını inkişaf etdirmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Azərbaycan ədəbiyyatı, Azərbaycan mədəniyyəti, Seyid Əzim Şirvani, Qarabağ, elm, təzkirə, şair, şeir, lirika.

Abstract

Seyid Azim Shirvani's "Tazkira" written in Shamakhi, which is considered the pearl of Azerbaijani literature, stands out for its features. Thus, the tazkira written between 1875-1883 contains, to the best of its ability, substantial information about the writer's life and work, the period and environment in which he lived, his lyrical and satirical poems, stories, philosophical and socio-political views. Seyid Azim Shirvani precisely identified the authors belonging to the Karabakh literary environment in his "Tazkira" and recorded their works. The analysis of the works of the authors belonging to the Karabakh literary environment mentioned in the "Tazkira" allows us to determine the philosophical and socio-political views of those authors. Seyid Azim Shirvani reflected the period and environment in which he lived in his "Tazkira". The writer's work developed tazkira literature in Azerbaijani literature.

Keywords: Azerbaijan, Azerbaijani literature, Azerbaijani culture, Seyid Azim Shirvani, Karabakh, science, tazkira, poet, poetry, lyrics.

Seyid Əzim Şirvaninin elmi-tədqiqat əsəri olan “Təzkirə”sinin onun yaradıcılığının araşdırılmasında çox böyük rolu vardır. Belə ki, XIX - XX əsrlərdə Azərbaycan təzkirəçiliyinin inkişafında Seyid Əzim Şirvaninin rolu danılmazdır. Onun təzkirəsi təkcə Azərbaycan ədəbiyyatı üçün deyil, eyni zamanda Yaxın Şərq ədəbiyyatı üçün də olduqca qiymətlidir. Seyid Əzim Şirvaninin “Təzkirə”sinin Qarabağ ədəbi mühitinə məxsus olan şairlərin yaradıcılığını öyrənmək üçün zəngin və mötəbər mənbə kimi xüsusi elmi əhəmiyyəti vardır. Seyid Əzim Şirvaninin Azərbaycan ədəbiyyatının incisi sayılan Şamaxıda yazdığı “Təzkirə”si öz xüsusiyyətləri ilə seçilir. Belə ki, 1875-1883-cü illər aralığında ədibin böyük əziyyətlərlə yazdığı təzkirə bütün imkanları ilə ədibin həyat və yaradıcılığı, yaşadığı dövr və mühit, lirik və satirik şeirləri, hekayətləri, fəlsəfi və ictimai-siyasi görüşləri haqqında əsaslı məlumatları özündə ehtiva edir. Seyid Əzim Şirvani “Təzkirə”sində Qarabağ ədəbi mühitinə məxsus olan müəllifləri dəqiq müəyyən etmiş və onların əsərlərini qeydə almışdır. “Təzkirə”də qeyd olunan Qarabağ ədəbi mühitinə məxsus olan müəlliflərin əsərlərinin təhlili həmin müəlliflərin fəlsəfi və ictimai-siyasi baxışlarını müəyyən etməyə imkan verir. Seyid Əzim Şirvani “Təzkirə”sində yaşadığı dövrü və mühiti geniş şəkildə əks etdirmişdir. Ədibin yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatında təzkirə ədəbiyyatını inkişaf etdirmişdir. O, XIX-XX əsr Azərbaycan təzkirəçisi kimi Qarabağ ədəbi mühitinə məxsus olan şairlərin əsərlərinin filoloji özəlliklərinin dövrümüzə qədər gəlib çatmasında çox böyük rol oynamışdır. Azərbaycan ədəbiyyatşünas və mətnşünasları çeşidli təzkirələr içərisində Seyid Əzim Şirvaninin “Təzkirə”sini xüsusi qiymətləndirmişdirlər. XIX əsrin məşhur Azərbaycan şairi və maarifçisi olan Seyid Əzim Şirvaninin “Təzkirə”sinin filoloji xüsusiyyətləri geniş şəkildə araşdırılmış və ədib

klassik milli poeziyanın toplayıcısı kimi adını Azərbaycan ədəbiyyatına əbədi yazdırmışdır. Ədib təzkirə müəllifi kimi Azərbaycan ədəbiyyatının klassik dövrünə işıq salmışdır. O, “Təzkirə”sində təzkirə tərtib etməsinin səbəblərini aydınlaşdırmış və şeir haqqında fikirlərini geniş şəkildə bildirmişdir. Müəllif əsərində Qarabağ ədəbi mühitinə məxsus olan şairlərin poeziyasını mümkün qədər işıqlandıra bilmişdir. O, Qarabağ şairlərinin şəxsiyyətlərini və poeziyalarını yüksək dəyərləndirmiş və onların həyat və yaradıcılıqlarını, sənətkarlıqlarını, ədəbiyyatda tutduqları mövqelərini müəyyənləşdirmişdir. Seyid Əzim Şirvani klassik ədəbiyyatı toplayıb “Təzkirə” tərtib edərək bir çox Qarabağ şairlərinin ədəbi irsinin dövrümüzə qədər gəlib çıxmasında çox böyük xidmətlər göstərmişdir.

Yeqzar Cəfərli “S.Ə.Şirvani Əli Fəhmi yaradıcılığında” məqaləsində Seyid Əzim Şirvaninin “Təzkirə”sinin şərhini vermişdir. Seyid Əzimin İran Türkiyə rus və bir sıra Azərbaycan şairləri haqqında məlumat verən “Təzkirə”si “Tarixi Şirvannamə”si Tiflisdə çıxan “İzvestiya Kafkazskoqo obçestvo- istoriya i arxeologii” məcmuəsində rus dilində nəşr olunmuşdur. Əli Fəhmi Seyid Əzimin ayrı- ayrı şairlər haqqında şərlərini tədqiq etməklə kifayətlənməyib şairin şəer və şairlik haqqında dediyi fikirləri haqqında da məlumat vermişdir. İstər fars istərsə də Azərbaycan dilində yazdığı divanlarında gözəl məzmunlu şəer vəsf etmişdir. Məqalə müəllifi şairin şeirin gözəlliyi haqqında farsca bir təzkirəsini iqtibas gətirir.

*Nə gözəldir oxuyub aşarı,
Zövqi ürfanə xəbərdar olasan.
Hər guruhun görəsən şəeri tərini,
Dəhrdə vaqifi əsrar olasan (4, səh. 11).*

Seyid Əzim Şirvaninin “Təzkirə”si iki nüsxədən ibarətdir. Bu nüsxələrin biri qaralama, digəri isə ağarılan nüsxələrdir. Ədib “Təzkirə”sində Qarabağ ədəbi mühitinə görə nüməyəndəsi olan M.P.Vaqifin şeirlərinə xüsusi yer ayırmışdır. O, “Təzkirə”sində M.P.Vaqiflə yanaşı Asi Qarabağının, Qasım bəy Zakirin yaradıcılıqlarına məxsus olan əsərləri yazmışdır. Seyid Əzim Şirvani Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığını yüksək qiymətləndirərək, onun şeirlərini “Təzkirə”sinə əlavə etmiş və onun yaradıcılığını çox yüksək qiymətləndirmişdir. Ədib “Təzkirə”sində Qarabağ ədəbi mühitinə yetirmələrinin yaradıcılığına xüsusi diqqət yetirərək Xurşidbanu Natəvanın rəhbərlik etdiyi “Məclisi-üns”ün fəal üzvlərindən olmuş, Mir Möhsün Nəvvabın yaradıcılığını xüsusi qiymətləndirmişdir. Qarabağ ədəbi mühitinə ən parlaq dövrünə öz “Təzkirə”sində yer ayıran Seyid Əzim Şirvani Qarabağ ədəbi mühitinə nüməyəndələri olan Həsənəli xan Qaradağiyə, Mirzə Ələsgər Növrəsə, Məşədi Əyyub Bakiyə xüsusi diqqət göstərmişdir. Ədib müasiri və dostu olan XIX əsr Qarabağ ədəbi mühitinə görə nüməyəndəsi Mirzə Ələsgər Növrəsin yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmişdir. O, Mirzə Ələsgər Növrəsin ictimai məzmunlu şeirlərində XIX əsrin siyasi şəraitinin əks olunduğunu qeyd edirdi. Seyid Əzim Şirvani Mirzə Ələsgər Növrəsin yüksək rütbəli rüşvətxor rus məmurlarının ölkəni özbaşınalıqla və zülmə idarə edib yerli insanları - müsəlmanları incitməsini qorxmada yazmasını yüksək dəyərləndirirdi. Seyid Əzim Şirvaninin “Təzkirə”si Qarabağ ədəbi mühitinə görə nüməyəndələri haqqında məlumat almaq baxımından olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Qasımzadə, F. (2018). XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm və Təhsil, 552 s.
2. Şirvani, S. (2005). Seçilmiş əsərləri. Üç cildə, II cild. Bakı: Avrasiya Press, 384 s.
3. Şirvani, S. (2005). Seçilmiş əsərləri. Üç cildə, III cild. Bakı: Avrasiya Press, 288 s.
4. Yeqzar Cəfərli // S.Ə. Şirvani Əli Fəhmi yaradıcılığında // Olaylar.- 2014.- 17-19 may. 11 s.

ŞAIR ÖMRÜNÜN NISKİLDƏ KEÇƏN HEKAYƏSİ

Lalə Abdullazadə

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

laleabdullazada@gmail.com

Xülasə. 1918-ci ildə qurulan müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1920-ci ildə Sovet Qızıl Ordusu tərəfindən işğalı bir çox azadlıqsevər Azərbaycan türklərini vətənlərini tərk etməyə məcbur etdi. Siyasi, ictimai və ədəbi fəaliyyətlərini öz vətənlərində həyata keçirə bilməyəcəklərini dərk edən bəzi siyasətçilər, alim və yazıçılar sovet ideologiyasının zülmkar münasibətini qəbul etmir, mübarizələrini xaricdən aparmağa çalışırdılar. Bu adlar Məmməd Əmin Rəsulzadənin başçılığı altında Türkiyədə və Avropada bəzi fəaliyyətlərə rəhbərlik edirdilər. O, hər fürsətdə Azərbaycanın istiqlaliyyətini, sovet təzyiqlərini, türklük mübarizəsini, milli-mənəvi sərvətlərini, bir sözlə, Azərbaycan məsələsini siyasi-mədəni cərçivədə izah etməyə çalışırdı. Eyni məqsəd uğrunda mübarizə aparan şəxsiyyətlər arasında istiqlaliyyəti özünə şüar kimi qəbul edən başqa bir ad da Həmid Dönməzdir. Sovet işğalına qarşı çıxan və millətçi olduğu üçün həbsə atılan şair qırmızı istilanın şiddətini şəxsən yaşayıb. Həmid Dönməzin ədəbi yaradıcılığının əsas mövzusu Azərbaycanın müstəqilliyidir.

Açar sözlər: mühacir, şair, şeir, qərbət, Vətən

Summary. Established in 1918, many of the liberated Azerbaijanis were occupied by the Soviet Red Army in the Republic of Azerbaijan in the 1920s. Some politicians, scientists and writers who were aware of their political, social and literary activities in their lives are oppressed by the Soviet ideology; they would try to get their fighters out. These names were led by Mehmet Emin Resulzade under the leadership of Mehmet Emin Resulzade; He used Azerbaijan's independence, Soviet protests, Turkish war, national and national wealth, in short, the product of Azerbaijan in one political-media in every language. Hamit Dönmez is another name that stands out among the people blessed for his sake. The poet, who opposed the Soviet invasion and was fired for being a nationalist, experienced the severity of the Red invasion. The main theme of Hamit Donmez's literary work is the independence of Azerbaijan.

Key words: Immigrant, poet, poet, expatriate, Homeland

1918-ci ildə qurulan müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1920-ci ildə Sovet Qızıl Ordusu tərəfindən işğalı bir çox azadlıqsevər Azərbaycan türklərini vətənlərini tərk etməyə məcbur etdi. Siyasi, ictimai və ədəbi fəaliyyətlərini öz vətənlərində həyata keçirə bilməyəcəklərini dərk edən bəzi siyasətçilər, alim və yazıçılar sovet ideologiyasının zülmkar münasibətini qəbul etmir, mübarizələrini xaricdən aparmağa çalışırdılar. Bu adlar Məmməd Əmin Rəsulzadənin başçılığı altında Türkiyədə və Avropada bəzi fəaliyyətlərə rəhbərlik edirdilər. O, hər fürsətdə Azərbaycanın istiqlaliyyətini, sovet təzyiqlərini, türklük mübarizəsini, milli-mənəvi sərvətlərini, bir sözlə, Azərbaycan məsələsini siyasi-mədəni cərçivədə izah etməyə çalışırdı. Eyni məqsəd uğrunda mübarizə aparan şəxsiyyətlər arasında istiqlaliyyəti özünə şüar kimi qəbul edən başqa bir ad da Həmid Dönməzdir. Sovet işğalına qarşı çıxan və millətçi olduğu üçün həbsə atılan şair qırmızı istilanın şiddətini şəxsən yaşayıb. Həmid Dönməzin ədəbi yaradıcılığının əsas mövzusu Azərbaycanın müstəqilliyidir. Ölkəmizdə Həmid Dönməz haqqında bir neçə kiçik məqalənin olması bizi bu araşdırmaya vadar edib. Araşdırmamız sənəd araşdırmasına əsaslanır və Həmid Dönməzin həyatı və şeirlərindəki vətən anlayışının araşdırılmasını ehtiva edir. Azərbaycan köçünün birinci mərhələsi Çar Rusiyası dövründə baş vermişdir. 1905-ci il rus inqilabı bir tərəfdən Azərbaycan türklərinə azadlıq işığı, azad ideyaların yaxından izləndiyi bir proses gətirdi. Tezliklə daha sərt ideologiya irəli sürən Çar Rusiyası rəhbərliyi ziyalıların siyasi-ictimai fəaliyyətinin qarşısını alır, onlara ağır cəzalar verir. 1908-1910-cu illərdə Çar Rusiyasının vəhşilikləri ucbatından ölkələrini tərk etmək məcburiyyətində qalan Məmməd Əmin Rəsulzadə, Hüseynzadə Əli bəy və Əhməd Ağaoğlu getdikləri yerlərdə Azərbaycan Mühacirət Ədəbiyyatının ilk hissəsini təşkil etmişlər[2]. Vətənidən uzaqda olan bu insanların mübarizəsi Azərbaycanın haqlı olduğunu nümayiş etdirməkdir. Bu vəziyyət ziyalıların Azərbaycandan kənarda ədəbiyyat yaratmasına yol açır. Bu ədəbiyyat Azərbaycan Mühacir Ədəbiyyatı adlanır. Mühacirətin ikinci hissəsi daha böyük və kütləvi olan

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu ilə başlayır. Siyasi, ictimai və ədəbi fəaliyyətlərini öz vətənlərində həyata keçirə bilməyəcəklərini dərk edən bəzi siyasətçilər, alim və yazıçılar sovet ideologiyasının zülmkar münasibətini qəbul etmir, mübarizələrini xaricdən aparmağa çalışırdılar. Çünki azad düşüncəyə imkan verməyən zalım idarəçilik ədəbiyyatın demək olar ki, bütün sahələrində uyğunsuzluq nəzəriyyəsini (sovet ideologiyasını tərifləmək) tətbiq etməyə çalışırdı. Bəzi ziyalılar bu ideologiyaya qarşı çıxmağa bilmədilər və əsərlərini bu çərçivədə yaratdılar; bəziləri isə düz yoldan dönməmiş və başqa ölkələrdən öz ideyalarını irəli sürərək mübarizələrini davam etdirmişlər. Eyni məqsəd uğrunda mübarizə aparan bu şəxsiyyətlər arasında istiqlaliyyəti özünə şüar kimi qəbul edən başqa bir ad da Həmid Dönməzdir. Azərbaycan mühacir ədəbiyyatının önəmli adlarından biri olan Həmid Dönməz 1900-cü ildə Gəncənin İmamlı məhəlləsində anadan olub. Həmid Dönməz ilk təhsilini Gəncədəki Şah Abbas məscidində fəaliyyət göstərən Məktəb-i Ruhanidə alıb. Həmid Dönməzin intellektual dünyasının formalaşmasında bu məktəb çox önəmlidir. Çünki dini məktəb adlansa da, burada dünyəvi elmlər də gizli şəkildə öyrədilir. Çar idarəsi və rus despotizmi milli şüurun yüksəldilməsinə xidmət edəcəyini düşündükləri qurumların yaradılmasına icazə vermədiyi üçün bu məktəbin adı Məktəb-i Ruhani idi. Orta təhsilini Gəncədə başa vuran Həmid Dönməz 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə Gəncədəki 19-cu Qızlar Məktəbində dərs deməyə başlayır. 1920-ci il aprelin 28-də Sovet Qızıl Ordusu tərəfindən müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sona çatması çoxsaylı üsyanlarla nəticələndi. 1920-ci il mayın 25-26-da başlayan Gəncə üsyanı bu üsyanların ən mühümlərindən biridir. Üsyanda ürəyi müstəqillik üçün döyünən Həmid Dönməz də var. Mayın 31-də sovetlərin ağır artilleriyası tərəfindən zorakılıqla yatırılan üsyanda minə yaxın insan həlak oldu və onların bir çoxu yaxalanmamaq üçün dağlara qaçdı. Lakin NKVD (Narodnyy Komissariat Vnutrennykh Del-Sovet Xalq Komissarlığı) tərəfindən tutulan Dönməz ölüm cəzasına məhkum edildi. Atasını İran vətəndaşı olduğu üçün İran rəsmi idarələrinin səyi nəticəsində Həmid Dönməzin edamına son qoyulmuş və şair İrana sürgün edilmişdir [1]. Dönməz üçün bu ayrılıq altmış ildən çox davam edəcək və o, sevimli vətəni yaddaşlarda yaşadacaqdı. Çox sevdiyi Azərbaycandan İrana qaçmaq məcburiyyətində qalan, sonra ailəsinin dəhşətli faciələr yaşadığı qardaş Türkiyəyə sığınan, ömrünün sonuna qədər müstəqil Azərbaycan arzusunda olan Həmid Dönməz üçün haqlı fəryaddır. Həmişə vətən həsrəti ilə yanan Həmid Dönməzin şeirləri də vətənpərvərlik, azadlıq və Sovet Rusiyasına nifrət üzərində qurulub. Həmid Dönməz Azərbaycanın Sovet Rusiyası tərəfindən işğalını qəbul etməmiş, fəryadını şeirləri ilə əks etdirməyə çalışmışdır. O, rusların Gəncədə törətdiyi qırğınların canlı şahidi olub və 1985-ci ildə verdiyi müsahibədə şeir yazmağa başladığını, onun üzərində qalan izlərlə izah edib: “1920-ci ildə Azərbaycan ruslar tərəfindən işğal olunanda hər tərəfdən qan gölündə boğuldu. İki qardaşımı güllələdilər. Uşaqlar və qadınlar kütləvi şəkildə öldürülməyə başladı. Bu qəddarlığın, vəhşiliyin qarşısında ürəyim üsyan etdi və o gündən üsyankar bir ruhla şeir yazmağa başladım. Sonralar yazdığım şeirləri kommunist ruslar müsadirə etdilər və məni Rusiyadan qovdular. Mən gəlib Türkiyəyə yerləşdim. 55 ildir ki, Azərbaycanın bir gün öz müstəqilliyini bərpa edəcəyi arzusu ilə yaşayıram. Bundan sonra nə qədər yaşadımsa, yaşayacam. Bu gün 85 yaşım var, yeganə peşmançılığım Azərbaycanı azad görənə qədər ölməkdir”[3]. Həmid Dönməzin şeirləri bu ağrıların əksi kimidir. Ömrünün son altmış altı ilini Türkiyədə keçirən şairin şeirləri Azərbaycan Türk Mədəniyyəti dərgisində və Mücahit jurnalında dərc olunub. Bu şeirlərə “Azərbaycan Bayanlarını (mahmı) da əlavə edə bilərik. Ömrü boyu müstəqil Azərbaycan arzusunda olan şairin “Məni yaşadan Odur” şeiri onun Vətənə nə qədər bağlı olduğunu göstərir. Şairin “Vətən Köküsü” adlı şeiri onun vətən həsrətini üzə çıxarır. Azərbaycan Mühacir Ədəbiyyatının tədqiqatçılarından Vaqif Sultanlı Azərbaycan Mühacirət Ədəbiyyatının qəhrəmanının şeirlərinin əsas mövzusunun Azərbaycan olduğunu qeyd edir. Eyni zamanda V.Sultanlı mücahidin sətirliəri arasında Azərbaycanın canlı amma həsrət və ayrılıq iyi verən bir simvolunun olduğunu qeyd edir. [8]Azərbaycan mühacir ədəbiyyatı vətəni tərk etmək məcburiyyətində qalanların sığındığı liman olub. Beləliklə, Həmid Dönməz canından çox sevdiyi Azərbaycandan İrana qaçmağa məcbur olub. Oradan qardaş ölkə Türkiyəyə pənah aparan, ailəsinin talehsiz fəlakətlərə düşər olduğu, ölənə qədər müstəqil Azərbaycan arzusunda olan, vətən həsrəti ilə yanan Həmid Dönməzi haqlı fəryadı kimi dəyərləndirmək lazımdır. Mücahid yaşamaq məcburiyyətində qalanlar üçün bu vəziyyət çox ağırdır. Başqa bir azərbaycanlı mühacir şair Nəbi Xəzrinin “Allahım, mən niyə şair doğuldum” [7] məqalə mühacir həyatı yaşayan insanların vətənpərvərlik hisslərinin böyüklüyündən və Azərbaycan xalqının başına gələn fəlakətlərin mütləq danışılmasından bəhs edir.

Mühacirətdə yaşayan şairlər üçün Türkiyə qardaş vətəni olsa da, yurd-yuvalarını tərk etmək onların qanadını qırıb. Azərbaycan xalq şeirlərinin birində deyildiyi kimi, “qütbətdə olsa da öləcək bir vətən” misraları onları müəyyən mənada ifadə edir. Həmid Dönməzin şeirləri də vətənpərvərlik, azadlıq, Sovet Rusiyasına nifrət mövzusunda. Həmid Dönməz müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasını sevinclə qarşıladı. Lakin iki il sonra qırmızı istila onun vətəninə işğal edir və o, bu işğalı həzm edə bilmir. Şair Gəncədə rus zülmünü şəxsən yaşamış bir şəxs kimi bolşeviklərin işğalına məruz qalan vətənin pis günlərini “Ey İllər” şeirində təsvir edir.[9] Şairin “28 Mayda qırmızılara etirazımız” şeiri imanla vəhdətindən doğan istiqlal günəşini açır. Bundan əlavə, şeiri araşdırdıqda işğalçı bolşeviklərə qarşı duyulan kin və nifrət ön plana çıxır. Şairin “Qanlı dastan”, “Əsir yurd var”, “27 aprel”, “Qanlı dəstə”, “Bayramım”, “Ücrəngli bayrağım” kimi şeirlərinin mövzusu “vətən”dir. Azərbaycan müstəqilliyini 1991-ci ildə əldə edib. Vətənə gedən şair 92 yaşı olmasına baxmayaraq, yetmiş il ayrı qaldığı vətəninin ətrini ciyərlərinə çəkib, 96 yaşında dünyasını dəyişib.[4] Çar Rusiyası Azərbaycanı dövrünün son iyirmi ilini, müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini, Sovetlər dönməni Azərbaycanı və müstəqil Azərbaycanı görən şair ötən əsrdə (1900-1996) Azərbaycan təcrübələrinin tarixi şahidi və yaddaşına çevrildi.[5]

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdülhaligova, P. (1999). “Bilinmeyen Muhacir Azərbaycan Şairi Hamid Dönmez”. Azərbaycan. Ankara: S. 328, s. 318-320.
2. Attar, A. və Şimşir, S. (2013). Tarihten Günümüze Türkiye’de Yaşayan Azerbaycan Türkleri. Ankara: Berikan Yayınevi.
3. Dönmez, H. (1952). “Ah Gence”. Azərbaycan. Ankara: S. 8, s. 19.
4. Gazete heyeti, (1996). “Mücahit Şairimiz Hamit Dönmez Tanrı’nın Rahmetine Kavuştu (1900-1996)”. Azərbaycan. Ankara: S. 308, s. 47.
5. Hacıbəyli, C. (2017). Bir İl Xeyallarda və Bütöv Bir Ömür. (Həzl. Elçin, Mirzəbala Əmrahov, Abid Tahirli, Nikbur Cabbarlı) Bakı: Təhsil.
6. İmzasız, (1924). “Azərbaycan’ın Büyük Matemi”. Yeni Kafkasya 1923-1924. (Həzl. Yavuz Akpınar, Selçuk Türkyılmaz, Yılmaz Özkaya). İstanbul: Teas Press Neşriyat, ss. 225-226.
7. Nebiyev, B. (1999). Didergin Şair. (Çev. Aljira Topalova), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
8. Sultanlı, V. (2007). Azərbaycan Muhacirət Edebiyatı. (Çev. Enver Uzun), I. Baskı, İstanbul: Avrupa Yakası Yayınları.
9. Ünsal S. (1986). “Azərbaycan Ruhunu Şiirlerinde Yaşatan Şair Hamit Dönmez”. Azərbaycan. Ankara: S. 255, s. 44.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANİNİN YARADICILIĞINDA MAARİFÇİLİK İDEYASI

Lalə Əliyeva

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

lalaaliy18@gmail.com

Xülasə

Seyid Əzim Şirvani XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən biri olmaqla yanaşı, maarifçilik hərəkatının da fəal təbliğatçısı kimi çıxış etmişdir. O, Qafqazda Rusiyanın hökumranlığı dövründə cəmiyyətin qarşılaşdığı sosial və mənəvi problemləri dərinlən dərk etmiş və bu problemlərin həllini xalqın maariflənməsində görmüşdür. Şairin maarifçilik baxışları onun özünün müəllimlik fəaliyyəti ilə də möhkəmlənmişdir. O, Şamaxıda məktəb açaraq gənc nəslin təhsil alması üçün çalışmış, yeni metodlarla tədris etməyə cəhd göstərmişdir. Bu məktəbdə dini təlimlərdən daha çox dünyəvi biliklərə, xüsusilə də ədəbi, elmi və mənəvi tərbiyəyə üstünlük verilmişdir.

Onun yaradıcılığı yalnız ədəbi-estetik baxımdan deyil, həm də ictimai-siyasi və mədəni baxımdan qiymətli irsdir. Onun ideyaları bu gün də aktuallığını qoruyur və yeni nəsillər üçün maarifçilik ruhunun təəcəssümüdür.

Açar sözlər: XIX əsr, Azərbaycan ədəbiyyatı, Seyid Əzim Şirvani, maarifçilik hərəkatı, satirik ədəbiyyat.

Abstract

Seyid Azim Shirvani, in addition to being one of the well-known representatives of 19th-century Azerbaijani literature, was also an active propagandist of the enlightenment movement. He deeply understood the social and moral problems that society faced during the Russian rule in the Caucasus and saw the solution to these problems in the enlightenment of the people. The poet's enlightenment views were also strengthened by his own teaching activities. He opened a school in Shamakhi and worked to educate the younger generation, trying to teach with new methods. In this school, secular knowledge, especially literary, scientific and spiritual education, was given priority over religious teachings. His work is a valuable heritage not only from a literary and aesthetic point of view, but also from a socio-political and cultural point of view. His ideas remain relevant today and are the embodiment of the spirit of enlightenment for new generations.

Keywords: 19th century, Azerbaijani literature, Seyid Azim Shirvani, enlightenment movement, satirical literature.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında baş verən dəyişikliklərə cavab olaraq yeni istiqamətlərə yönəldi. Bu dövrdə maarifçilik ideyaları geniş yayılaraq ədəbiyyatın əsas istiqamətlərindən birinə çevrildi. Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən olan Seyid Əzim Şirvaninin maarifçilik sahəsindəki fəaliyyəti bu prosesdə mühüm rol oynamışdır. Seyid Əzim öz dövrünün ictimai-siyasi və mədəni problemlərini dərinlən dərk edən ziyalı kimi cəmiyyətin tərəqqisinin əsas yolunun elm, təhsil və mədəniyyətlə mümkün olduğunu vurğulamışdır.

XIX əsrdə Azərbaycanda ictimai düşüncənin inkişafında bir sıra amillər mühüm rol oynadı. Bu amillərdən Rusiya imperiyasının idarəçiliyinə keçid, Avropa ideyalarının yayılması öz növbəsində yeni təhsil ocaqlarının açılması, qəzet və jurnalların nəşri maarifçi ideyaların inkişafına zəmin yaratdı. Bu dövrdə yazıçı və şairlər cəhalətə, geriliyə qarşı çıxaraq xalqın maariflənməsini əsas məqsəd kimi qarşıya qoyurdular.

Seyid Əzimin poeziyasında da maarifçilik ideyaları əsas yer tutur. O, satirik şeirləri ilə cəmiyyətin müxtəlif sosial problemlərini ifşa etmiş, xüsusilə ruhanilərin ikiüzlülüyünü, təhsilsizliyi və savadsızlığı tənqid etmişdir. Bunlardan “Elmsiz şair”, “Tamahkar mollalar”, “Nadanlarla dostluq olmaz” kimi əsərləri bu baxımdan xüsusilə diqqətəlayiqdir. (1, səh. 55-75)

Seyid Əzim Şirvani öz əsərlərində maarifçilik ideyalarını müxtəlif istiqamətlərdə əks etdirib. Belə ki, onun “Elm” adlı şeirində xalqın geridə qalmasının səbəblərindən birinin cəhalət olduğunun xüsusi vurğuladığını görə bilərik. O, dini fanatizmə, xurafata və mövhumata qarşı çıxaraq, elmin və biliyin üstünlüyünü təbliğ edir:

*“Bilik bir nurdur, əflaqa çıxar,
Cəhalət zülmət, insanı salar.”*

O, “Mollalar” adlı satirik şeirində də ruhaniləri tənqid etmişdir. Bu şeirdə Seyid Əzim dini fanatizmin savadsızlığı necə qoruduğunu kəskin şəkildə tənqid etmiş, “molla” obrazı vasitəsilə təhsil düşmənlərini ifşa etmişdir. O, xalqı bu cəhalət zəncirindən xilas olmağa səsləyirdi:

*Molla deyir, elm haram, oxumaq olmaz kitab,
Öyrənənin sonu küfrdür, gedər yoldan xarab.
Ay molla, sən oxumusan, bəs bizə niyə haram?
Sən ki bilirsən bu yolları, bəs niyə bu əzab?*

Bununla yanaşı, o, bəzi əsərlərində təhsilsizliyi də tənqid edir. Seyid Əzim Şirvaninin “Elmsiz şair” şeirinin bir bəndinə nəzər salaq:

*“Elmsiz şair söz yazar, anlamadan mənasını,
Xalq oxuyar, zənn edər, var hikmət hər bir yanı.*

*Lakin bilən baxar ona, gülər ürəkdən, deyər:
"Bu nə şeirdir, nə söz, yoxdur bunda zərrə nur."*

Bu bənddə Seyid Əzim savadsız "şairləri" hədəf alaraq, elmsiz, məntiqsiz yazılan şeirlərin xalqı yanlış yönləndirdiyini bildirir. O, burada maarifçiliyin əsas ideyasını – təhsilin zəruriliyini vurğulayır. (4, səh. 80-120)

Seyid Əzim klassik şeir formalarından istifadə etsə də, onların məzmununu zamanın tələblərinə uyğun dəyişdirmişdir. O, xalq dili ilə yazaraq ədəbiyyatı geniş kütləyə yaxınlaşdırmış, bədii üslubla didaktik fikirləri birləşdirmişdir.

Maarifpərvər şəxsiyyətlərimizdən biri olan Seyid Əzim Şirvani xalqına könüldən bağlı idi. O, yalnız şair deyil, eyni zamanda müəllim, maarifçi və ictimai xadim idi. Seyid Əzim Şirvani müəllimliyə təkcə bir peşə kimi yanaşmırdı. O, bunu bir mənəvi vəzifə, bir xalq borcu sayırdı. Şamaxıda açdığı məktəbdə tədris etdiyi fənlər yalnız dini biliklərlə məhdudlaşmırdı. O, ərəb və fars dilləri ilə yanaşı, rus dili, təbiət elmləri və riyaziyyatı da şagirdlərinə öyrədirdi. Beləliklə, o dövrün dini təhsilə bağlı dar çərçivəsini aşaraq, müasir təhsil modelinə keçid üçün cəsarətli addımlar atırdı. (3, 30-40)

O, müəllimlik fəaliyyətini sadəcə dərs deməklə kifayətlənməyib, şagirdlərinin düşüncə tərzini dəyişməyə, onların dünyaya açıq, tənqidi baxış bucağı ilə yanaşan fərdlər kimi formalaşmasına çalışırdı. Onun məktəbində təkcə elm yox, həm də əxlaq, vicdan, vətən sevgisi aşılanırdı. Seyid Əzimin pedaqoji fəaliyyəti həm də bir mübarizə idi. Əsərlərində də əks etdirdiyi kimi o, cəhalətlə, nadanlıqla, dini fanatizmlə savaşırdı.

Seyid Əzim Şirvani müəllim kimi xalqı ayılmaq, onu yeni dövrün tələblərinə uyğun hazırlamaq istəyirdi. Onun məktəbi sadəcə elm ocağı deyil, bir maarif qalası idi. Onun bu idealları bu gün də öz aktuallığını qoruyur. Müasir müəllimlərin qarşısında dayanan əsas vəzifə də budur: yalnız məlumat vermək yox, xalqın düşüncəsini, ruhunu, mənəviyyatını formalaşdırmaq. (2)

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bağirov Ə. A. S.Ə.Şirvani və məktəb: metodik ədəbiyyat. – Bakı, Maarif, 1986.
2. Məmmədova Aytən. "Seyid Əzim Şirvani poeziyasında maarifçi ideyalar", Filologiya məsələləri, № 2, 2015.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ DÜNYAGÖRÜŞÜ

Həcər Atakişiyeva

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
heceraatakişiyeva1@gmail.com

Xülasə

Azərbaycan ədəbiyyatının maarifçilik və islahatçılıq ideyalarını əsərlərində yaşadan və cəmiyyətin mütərəqqi meyillərini təmsil edən Seyid Əzim Şirvaninin cəhalət və nadanlığa qarşı apardığı mübarizə onun dünyagörüşünün başlıca göstəricisidir. Maarif və ədəbiyyat mürşidi Seyid Əzim Şirvani ədəbiyyat sahəsində inkişaf edərək, maarifçi realist şeirinin yaradıcılığında dəyərli nümunələrini yaratmaqla Azərbaycan ədəbiyyatına misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Ədibin dünyagörüşü belə idi ki, o, istismarçı təbəqələrə, mədəni geriliyin müxtəlif təzahürlərinə qarşı idi və bu fikirləri kəskin satiralarında öz əksini tapırdı. Seyid Əzim Şirvaninin dünyagörüşü vətənpərvərlik, xalqlar arasında dostluq, insana məhəbbət, xeyirxahlıq, vəfa, sədaqət kimi bəşəri hisslərdən ibarət idi. Onun öyüd və nəsihətləri, hikmətamiz hekayələri və təmsilləri ədibin dünyagörüşü haqqında orijinal bir mənbə rolunu oynayır.

Açar sözlər: Azərbaycan, Azərbaycan ədəbiyyatı, Azərbaycan mədəniyyəti, Seyid Əzim Şirvani, elm, satira, tənqid, dünyagörüşü

Abstract

Seyid Azim Shirvani, who embodied the ideas of enlightenment and reform in Azerbaijani literature and represented the progressive tendencies of society, fought against ignorance and ignorance in his works. The mentor of education and literature, Seyid Azim Shirvani, developed in the field of literature and created valuable examples of his enlightened realist poetry, rendering unparalleled services to Azerbaijani literature. The writer's worldview was such that he was against the exploiting classes and various manifestations of cultural backwardness, and these ideas were reflected in his sharp satires. Seyid Azim Shirvani's worldview consisted of human feelings such as patriotism, friendship between peoples, love for humanity, kindness, loyalty, and devotion. His advice and exhortations, wise stories and fables play the role of an original source about the writer's worldview.

Keywords: Azerbaijan, Azerbaijani literature, Azerbaijani culture, Seyid Azim Shirvani, science, satire, criticism, worldview.

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan Seyid Əzim Şirvaninin dünyagörüşünün formalaşmasında qədim şeir-sənət ocağı Şamaxının rolu çox böyükdür. Ədibin bir sıra elmləri dərindən öyrənməsi və erkən yaşlarından kamil və zəkali bir gənc kimi yetişməsi onun dünyagörüşünün çalarlarını zənginləşdirmişdir. Maarifçi mütəfəkkirin zəngin dünyagörüşü müxtəlif dini elmləri, Şərq fəlsəfəsini, ərəb ədəbiyyatını, İslam tarixini, ərəb dilinin sərf-nəhvini mükəmməl bilməsi sayəsində idi. Seyid Əzim Şirvani dini və dünyəvi biliklərə dərindən yiyələnən bir ziyalı kimi ictimai mübarizədə çox yaxından iştirak edirdi. Ədib heç bir zaman şəxsi mənafeyini və rifahını xalqa xidmətdən üstün tutmamışdır. Onun dünyagörüşündə hiylə və xəyanət qəbul edilməmiş və mənəvi dəyərlərə sahib olmaq zənginlik kimi qiymətləndirilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatının maarifçilik və islahatçılıq ideyalarını əsərlərində yaşadan və cəmiyyətin mütərəqqi meyllərini təmsil edən Seyid Əzim Şirvaninin cəhalət və nadanlığa qarşı apardığı mübarizə onun dünyagörüşünün başlıca göstəricisidir. Maarif və ədəbiyyat mürşidi Seyid Əzim Şirvani ədəbiyyat sahəsində inkişaf edərək, maarifçi realist şeirinin yaradıcılığında dəyərli nümunələrini yaratmaqla Azərbaycan ədəbiyyatına misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Ədibin dünyagörüşü belə idi ki, o, istismarçı təbəqələrə, mədəni geriliyin müxtəlif təzahürlərinə qarşı idi və bu fikirləri kəskin satiralarında öz əksini tapırdı. Seyid Əzim Şirvaninin dünyagörüşü vətənpərvərlik, xalqlar arasında dostluq, insana məhəbbət, xeyirxahlıq, vəfa, sədaqət kimi bəşəri hisslərdən ibarət idi. Onun öyüd və nəsihətləri, hikmətamiz hekayələri və təmsilləri ədibin dünyagörüşü haqqında orijinal bir mənbə rolunu oynayır. Seyid Əzim Şirvaninin dünyagörüşü haqqında onun özünün də üzv olduğu Şamaxıdakı “Beytüs-Səfa” şairlər məclisindəki fəaliyyətindən məlumat alınır. Ədib dünyagörüşünü Bakı, Lənkəran, Ərdəbil, Şuşa, Dərbənd, Ordubad və s. qəza mərkəzlərindəki ədəbi məclislərin üzvləri ilə müntəzəm surətdə yazışaraq və ədəbi söhbətlər apararaq zənginləşdirirdi. Pedaqoji işdə çalışmaq ədibin zəngin dünyagörüşünün şagirdləri vasitəsilə nəsildən-nəsillərə ötürülməsinə vəsile olmuşdur. Şairin dünyagörüşünün daha da dərinləşməsində yaradıcılığının dərin ictimai məzmununun mühüm rolu danılmazdır. Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığı Azərbaycanda maarifçi-realist şeir məktəbini formalaşdırdı. Ədibin dünyagörüşünün formalaşmasında xalq maarifinin və demokratik mətbuat meydanının çox böyük rolu olmuşdur. Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığı onun dünyagörüşünün və bədii zövqünün göstəricisi idi. Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən olan Seyid Əzim Şirvaninin dünyagörüşü XIX əsr kimi çətin bir dövrdə formalaşmışdı.

Faiq Ələkbərli “Azərbaycan Türk fəlsəfəsindən yarpaqlar: Seyid Əzim Şirvani” məqaləsində Seyid Əzim Şirvaninin dünyagörüşünü geniş şəkildə şərh etmişdir. “S.Ə.Şirvaninin dünyagörüşü ilə bağlı təhlilimizi yekunlaşdıraraq hesab edirik ki, o, dini fəlsəfi təfəkkürlə yanaşı, xeyli dərəcədə dünyəvi fəlsəfi təfəkkürə meyil göstərmiş mütəfəkkir kimi Azərbaycan türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixində özünəməxsus yer tuta bilmişdir.

S.Ə.Şirvani köhnəlik və yenilik arasında çırpınan, millətinin nicatını yenilənmiş dünyada nə qədər axtarsa da, şəriətin müsəlmanlar üçün vacibliyini və əhəmiyyətini vurğulamağı da unutmamışdır. Bütün hallarda Şirvani doğru müəyyənləşdirə bilmişdir ki, son əsrlərdə müsəlman xalqları riyakar ruhanilərin, mollaların əməlləri üzündən Quranı, şəriəti və dini elmləri olduğu kimi öyrənə bilməmiş, eyni zamanda dünyəvi elmlərdən isə tamamilə uzaq qalmışlar. Bu baxımdan onun başlıca hədəflərindən biri o idi ki, Quranın həqiqi mahiyyətini vaxtında müsəlmanlara öyrətməyən din üləmalarının, dünyəvi

elmlərin də öyrənilməsinə qənim kəsilməsinin qarşısı alınmalıdır. Çünki müsəlman xalqları yalnız dini elmləri mənimsəməklə deyil, eyni zamanda dünyəvi elmləri öyrənməklə, yəni tipli məktəblərdə təhsil almaq, qəzetlər oxumaq yolları ilə inkişaf edib başqa millətlərin səviyyəsinə çatı bilərlər” (1, səh. 6).

S.Ə.Şirvaninin dünyagörüşü onun xalq maarifi sahəsindəki xidmətləri sayəsində daha da zənginləşmişdir. Şairin ədəbi yaradıcılığı pozulmaz ədəbi qanunları, mizanları, xüsusi mövzuları, təsvir predmetləri, obyektləri və subyektləri ilə daim seçilmişdir. Onun qüdrətli qələmi sayəsində real həyat həqiqətləri və cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri arasındakı kəskin ziddiyyətlər, dünyəvi hisslər, yüksək mənəvi keyfiyyətlər ədəbiyyata rəng qatmışdır. Seyid Əzim Şirvaninin bədii zövqü onun dünyagörüşünün carçısı idi. Ədibin ədəbi irsinin dərinədən öyrənilib mənimsənilməsi nəticəsində onun yüksək humanist duyğuların tərənnümçüsü olması öz təsdiqini tapmışdır. S.Ə.Şirvaninin dünyagörüşündə ictimai həyatın mənzərəsi, cəmiyyətdə təbəqələşmə, bir-birinə zidd siniflərə parçalanma, cəmiyyəti əhatə edən coğrafi məkan və sosial mühit öz əksini tapırdı. Seyid Əzim Şirvaninin dünyagörüşünün bu kimi xüsusiyyətləri haqqında onun yaradıcılığını realist istiqamətdə araşdıran tədqiqatçılar geniş şəkildə məlumat verirlər. Belə ki, ədibin yaradıcılıq uğurlarında və ədəbi ənənəyə sadıq qalaraq inkişaf etməsində onun dünyagörüşünün rolu danılmazdır. Ədibin lirik irsinin əlvanlığı, ideya və həyat eşqi, təbiət və insan gözəlliyinin tərənnümü, real hisslərin təsviri, dünyaya nikbin baxışı, gələcəyə ümidi onun dünyagörüşü haqqında dolğun şəkildə məlumat verirdi. Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığının əsas məzmunu olduqca zəngin və dolğun olduğu üçün müdrik şair xalqın düşar olduğu bəla və bədbəxtliklərə susqun qala bilmirdi. Məhz buna görə, ədib müasir cəmiyyətin strukturunda xalqın mühüm rolunun olduğunu bildirirdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ələkbərli F. // Azərbaycan Türk fəlsəfəsindən yarpaqlar: Seyid Əzim Şirvani // Türkünstan.- 2018.- 20-26 noyabr.- 6 s.
2. Şirvani, S. (2005). Seçilmiş əsərləri. Üç cildə, II cild. Bakı: Avrasiya Press, 384 s.
3. Şirvani, S. (2005). Seçilmiş əsərləri. Üç cildə, III cild. Bakı: Avrasiya Press, 288 s.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ LİRİKASININ PROBLEMATİKASI

Gülənar Ağayeva

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
agayevagulnara3@gmail.com

Xülasə

Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən olan Seyid Əzim Şirvani klassik şeirləri ilə Füzuli ədəbi məktəbinin ən layiqli nümayəndələrindən biri kimi böyük söz ustadı adını qazanmışdır. Ədibin çox zəngin bədii irsi vardır, lakin lirikası onun böyük sənətkarlığının əsasını təşkil edir. Dahi şəxsiyyətin qəzəl, qəsidə, qitə, rübai, müxəmməs, müsəddəs janrında yazdığı lirik növdə olan əsərlərinin problematikasi olduqca zəngindir. Seyid Əzim Şirvaninin lirik əsərləri insanların daxili aləminin saflaşmasına, mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin zənginləşməsinə, mədəniyyətimizin və estetik zövqümüzün inkişafına, Azərbaycan xalqının dünyada tanınmasına xidmət etmişdir. Onun çoxşaxəli lirikasının əsasını ümumbəşəri ideyalar, yüksək hiss və duyğular, humanizm, gözəllik, məhəbbət, ülvilik, əxlaqi saflıq təşkil edir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Azərbaycan ədəbiyyatı, Azərbaycan mədəniyyəti, Seyid Əzim Şirvani, maarifçilik, elm, lirika.

Abstract

Seyid Azim Shirvani, one of the most prominent representatives of Azerbaijani literature, has earned the title of a great master of words as one of the most worthy representatives of the Fuzuli literary school with his classical poems. The writer has a very rich artistic heritage, but his lyrics form

the basis of his great artistry. The problematics of the lyrical works of the genius personality written in the genres of ghazal, qasida, qita, rubai, mukhammas, musaddas are quite rich. Seyid Azim Shirvani's lyrical works have served to purify the inner world of people, enrich their spiritual and moral values, develop our culture and aesthetic taste, and introduce the Azerbaijani people to the world. The basis of his multifaceted lyrics is universal ideas, high feelings and emotions, humanism, beauty, love, sublimity, and moral purity.

Keywords: Azerbaijan, Azerbaijani literature, Azerbaijani culture, Seyid Azim Shirvani, enlightenment, science, lyrics.

Seyid Əzim Şirvaninin lirik şeirlərinin ideya-bədii xüsusiyyətlərinin zənginliyi tədqiqatçıları daim bu istiqamətdə maraqlı elmi fikir və mülahizələr yürütməyə vadar etmişdir. Klassik şairin lirikası Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində xüsusi mövqeyə malikdir. Seyid Əzim Şirvaninin lirik əsərlərinin zəngin problematikasını obyektiv şəkildə müəyyənləşdirmək və qiymətləndirmək Azərbaycan ədəbiyyatında daim aktual mövzu olmuşdur. Onun lirikasının mövzular üzrə araşdırılması nəticəsində lirikasının özəyini təşkil edən məhəbbət mövzusunun mahiyyəti açılmışdır. Dahi şəxsiyyətin ictimai məzmunlu lirikasında şair mühit məsələlərinə geniş yer ayırmışdır. Ədibin lirikasının araşdırılması Azərbaycan ədəbiyyatına onun dünyagörüşü haqqında əhəmiyyətli məlumatlar qazandırmışdır. Seyid Əzim Şirvaninin irsinin Azərbaycan ədəbiyyatındakı yerini və əhəmiyyətini müəyyənləşdirməkdə onun lirikasının rolu danılmazdır. Belə ki, onun lirikasının özəyini təşkil edən məhəbbət mövzusu çox geniş bir məfhumdur. Ədibin lirikasının janr-üslub xüsusiyyətlərinin ətraflı şəkildə araşdırılması nəticəsində onun lirikasında məhəbbət mövzusunun bəhs edərkən dünyəvi eşqlə yanaşı, ilahi eşqin də olması öz təsdiqini tapmışdır. Maarifpərvər şairin lirikasının problematikası ideya-məzmun cəhətdən Azərbaycan ədəbiyyatını əsrlər boyunca zənginləşdirmişdir. Dahi şəxsiyyətin lirikasının problematikasını maarifpərvər humanizm və liberal ideyalar təşkil edir. Ədibin şeirlərinin dil və üslub xüsusiyyətlərinin çoxşaxəli olması sayəsində lirikası Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində xüsusi mövqeyini hələdə qoruyub saxlayır. S.Ə.Şirvaninin ədəbiyyat sahəsindəki geniş və sistemli fəaliyyətləri onun lirikasını XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin əsas obyektinə çevirmişdir. Ədibin lirikası onun dünyagörüşünün təəcəssümü idi. Dahi şəxsiyyətin lirikasının problematikasının əsasını cəhalətə qarşı mübarizəsi təşkil edir. O, maarifçi və satirik şeirlərində Azərbaycan xalqının mədəni tərəqqisinə çalışmış, lirik şeirlərinin gücü ilə cəhalətə böyük bir zərbə vurmuşdur. Seyid Əzim Şirvaninin anadilli poeziyası epitet, ellipsis, inversiya, təkrir, təzad, bədii sual, nida, xitab kimi məcazlar ilə olduqca zəngindir. Ədibin əsərlərindəki lirik qəhrəman vasitəsilə o, məhəbbət, gözəllik anlayışlarının insanı mənəvi kamilliyə aparan, ucaldan, daxilən saflaşdıran əvəzsiz bir varlıq olduğunu bildirir. Şairin lirikasında sevinc, fərəh, xoşbəxtlik, vüsəl, qəm-qüssə, kədər, hicran vəhdətdə verilmişdir. Ədibin lirikasının qəhrəmanı sevgi yolunda əzab çəkən, hər cür cəfaya qatlaşan, bəzən əziyyətlərə dözə bilməyib ümitsizliyə qapılan bir aşiqdir. Seyid Əzim Şirvani qəzəl janrının xüsusiyyətlərinə sadıq qalaraq, şeirlərində həsrəti və hicran acısını çox mübaligəli təsvir etmişdir. Sevgiyə və məhəbbətə çox qiymət verən şair sevənlərin vüsəla çatmasına və xoşbəxtliyə maneə törədən qüvvələrin cəzalanmasına xüsusi diqqət verirdi. Məhz buna görə, dahi şəxsiyyətin məhəbbət lirikasında əğyar surətinə nifrəti hiss olunur.

Fazil Qaraoğlu "Tarixdə iz buraxanlar: Seyid Əzim Şirvani" məqaləsində Seyid Əzim Şirvaninin lirikasını geniş şəkildə şərh etmişdir. "Seyid Əzim Şirvaninin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində görkəmli bir yeri var. O, coşğun lirik əsərlərilə Füzuli ədəbi məktəbinin istedadlı nümayəndəsi, dövrün ictimai bəlaları əleyhinə çevrilən tənqidi şeirlərilə isə qüvvətli bir satirik kimi tanınır. Seyid Əzim XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı xəzinəsinə ən zəngin ədəbi irs qoyub gedib. Bu şairin xalqımız arasındakı şöhrət və nüfuzu bu günə qədər davam etməkdədir. Onun dərin təsir oyadan lirik şeirləri millətimizin dilindən düşmür. Şairin xalq arasında böyük şöhrət və nüfuz qazanmasının səbəbi, heç şübhəsiz, şeirlərinin xalq həyatından doğmuş olması və yüksək bədii keyfiyyətə malik olması ilə əlaqədardır. Qüdrətli şairin lirik şeirləri insan qəlbini ifadə etdiyi kimi, geriliyi qamçılayan güclü satiraları da "xalqın nöqteyi-nəzərini" ifadə etməkdədir. Azərbaycan şeirinin realist istiqamət üzrə inkişafında Seyid Əzim Şirvaninin böyük rolu olub" (1, səh. 15).

Dahi şəxsiyyətin lirikasının problematikasının zənginliyi məhəbbət lirikasında daha çox nəzərə

çarpır. Seyid Əzim Şirvani dünyagörüşünü və həyata baxışını inkişaf etdirərək, orijinal lirik əsərlər yaratmağı bacarmışdır. Ədib rəngarəngliyi ilə seçilən bütün lirik şeirlərini klassik üslubda və əruz vəznində yazmışdır. Əruzun həzəc, rəməl, xəfif, müzare, müctəs kimi bəhrlərindən istifadə edərək problematika cəhətdən zəngin əsərlər yaratmışdır. Seyid Əzim Şirvaninin “Girib həmmam ara dildarı gördüm”, “İkram edər o gül mənə əğyar yanında”, “Əğyarı ki gördüm eləyir yarə məhəbbət”, “Nəzr eyləmişəm verməgə can yar gələndə”, “Xəlqin iymanını gər məkr ilə şeytan aparır”, “Mənə mehman idi ol sərv-i xuraman bu gecə”, “Hüsndə Yusifə düşməz edə canan ilə bəhs”, “Ey Xızır, zülməti-zülfü sənə asan olmaz”, “Qıvrılıb əfi kimi yüz ahü fəryad eylərim”, “Çəkdim bir ah kim, yana ol şölədən rəqib”, “Ah, səd ah ki, dildardan oldum məyus” kimi şeirləri onun lirikasının zənginliyinin və əlvanlığının bariz nümunələridir. O, ictimai məzmunlu şeirlərində cəmiyyətə tənqidi münasibətlə yanaşaraq dövrünün və zamanının haqsızlıqlarına öz narazılığını və şikayətini bildirmişdir. O, lirikasında cəmiyyətin sağlam düşüncəsinə, yeniliklərinə, elminə, sənətinə yüksək qiymət verirdi. Məhəbbət və ictimai mühitdən narazılıq motivləri mövzusunda yazdığı “Yetdi rəqibi-şumun əli yarə, ağlaram” və “Derlər ki xəlq, üç yüz il Adəm ağladı” şeirlərində lirikasının gücü açıq şəkildə özünü göstərir. Seyid Əzim Şirvaninin savadlı, dünyagörüşlü olmağı və çoxlu sayda dil biliyinin olması onun ictimai mühitə münasibətinə çox böyük təsir göstərirdi. Ədibin lirikasının bədii xüsusiyyətlərinin zəngin olması onun yüksək bədii gözəlliyi ilə seçilən şeirlər yazması ilə nəticələnirdi. Onun lirikasının belə yüksək mərtəbələrə yüksəlməsində sələfi Məhəmməd Füzulinin təsiri çox böyük idi. Belə ki, Seyid Əzim Şirvani Məhəmməd Füzuli ədəbi məktəbinin davamçısı kimi ustadının şeirlərinə nəzirlər yazmış və bir qəzəlini təxmis etmişdir. Seyid Əzim Şirvaninin dünyagörüşünü və həyata baxışını formalaşdıran şəriətə, təriqətə, mərifətə dair bilikləri idi. Bu kimi amillər böyük sənətkarın yaradıcılığından təsirsiz ötürşə bilməzdi. Onun lirikasının problematikasının genişliyində Şərq ölkələrinə səyahətinin və bu səyahətdə biliklərini daha da mükəmməlləşdirməsinin rolu böyükdür. Ədib Şərqin elm və bilik mərkəzlərinə üz tutaraq, Şərq ölkələrinin mütərəqqi ziyalıları ilə ünsiyyət quraraq ədəbiyyata dair bilik və savadını daha da artırmışdır. Seyid Əzim Şirvaninin tolerant dünyagörüşünün kamilləşməsində ictimai lirikasının rolu olduqca böyükdür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Fazil Qaraoğlu // Tarixdə iz buraxanlar: Seyid Əzim Şirvani // Bakı xəbər.- 2017.- 13 dekabr. s. 15
2. Seyid Əzim Şirvaninin təsəvvüfi dünyagörüşü. AMEA Folklor İnstitutu, “Elmi axtarışlar”, Bakı, 2010, №3. s. 164-170.
3. Seyid Əzim Şirvaninin əsərlərində lirik qəhrəman məsələləri. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, “Filologiya məsələləri”, Bakı, 2011, №2. s. 365-370.
4. Seyid Əzim Şirvaninin lirikasının tədqiq tarixindən. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, “Filologiya məsələləri”, Bakı, 2011, №10. s. 439-449.
5. Seyid Əzim Şirvaninin lirikasında musiqi anlayışı. Bakı Slavyan Universiteti, “Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri”, B., 2012, №1 s. 112-116.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANİNİN SATİRALARININ PROBLEMATİKASI

Nəsimə Murtuzayeva

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
murtuzayevanesibe@gmail.com

Xülasə

Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən olan Seyid Əzim Şirvani XIX əsr kimi çətin bir dövrdə yazıb yaratmış söz ustası kimi ədəbiyyatımıza satira ənənələrinin yaradıcısı olaraq adını yazdırmışdır. Ədibin yaradıcılığının böyük qismini hədəfi düzgün seçilmiş satiraları təşkil edir. Azərbaycan ədəbiyyatında satira ustası kimi sözünü deyən dahi şəxsiyyət cəmiyyətdə müşahidə etdiyi, rastlaşdığı haqsızlıqları və eybəcərlikləri satiralarında ifşa etmişdir. Ədibin satiralarının tənqid hədəfləri müxtəlifdir. Belə ki, o, insanlara zülm edən bəyləri, mülkədarları, çar üsuli-idarəsinin dayaqları olan

məmurları, ədalətsiz məhkəmə işçilərini, xalqı geriliyə sürükləyən, xurafat içində saxlamağa çalışan yalançı din xadimlərini satiralarına tənqid hədəfi seçmişdir. Seyid Əzim Şirvaninin satiralarının əsas məqsədi ölkədəki hərc-mərcliyin azalması və əhalinin maariflənməyi idi.

Açar sözlər: Azərbaycan, Azərbaycan ədəbiyyatı, Azərbaycan mədəniyyəti, Seyid Əzim Şirvani, elm, lirika, satira, tənqid.

Abstract

Seyid Azim Shirvani, one of the most prominent representatives of Azerbaijani literature, wrote and created in a difficult period like the 19th century, and left his name in our literature as the creator of satire traditions as a master of words. The target of the writer's creativity is well-chosen satires. The genius personality who spoke his mind as a master of satire in Azerbaijani literature exposed the injustices and ugliness he observed and encountered in society in his satires. The targets of criticism of the writer's satires are diverse. Thus, he chose the beys, landowners who oppressed people, officials who were the pillars of the tsarist system, unjust court employees, and false religious figures who dragged the people into backwardness and tried to keep them in superstition as the targets of criticism in his satires. The main goal of Seyid Azim Shirvani's satires was to reduce chaos in the country and educate the population.

Keywords: Azerbaijan, Azerbaijani literature, Azerbaijani culture, Seyid Azim Shirvani, science, lyrics, satire, criticism.

Seyid Əzim Şirvani böyük satira ustası kimi satirik şeirlərində (“Əkinçinin hadisəsi”, “Padşah və əkinçi”, “Şamaxının yeni bəyləri haqqında həcv”, “Şamaxının yeni vəziyyətindən şikayət”, “Şamaxı Şirvan bəylərindən Əli Əsgər bəyə şikayət”, “Şirvanın təzə bəyləri” və s.) tənqid hədəfləri xan, bəy, rəis, qazi, məhkəmə üzvləri, vəkil, polis, əhalini qurd kimi soyanlar idi. Ədibin satiralarında çar məmurlarının rüşvətxorluğunu, əhalini aldadan məhkəmə işçilərinin əsl simasını açıb göstərməsinə görə dahi şəxsiyyət çox böyük təzyiqlərə məruz qalmışdı. Seyid Əzim Şirvani xalqı onların savadsızlığından istifadə edərək aldadan yalançı ruhaniləri “Tələbənin hadisəsi”, “Müctəhidin təhsildən qayıtması”, “Elmsiz alim”, “Fəqih ilə oğlu”, “Köhnə elmdən şikayət”, “Avam ata ilə alim oğlu”, “Köpəyə ehsan”, “Allaha rüşvət”, “Yerdəkilərin göyə şikayəti”, “Riyakar abid”, “Münəccimlər yalançıdırlar”, “Dəli şeytan” adlı satiralarında kəskin şəkildə tənqid etmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən olan Seyid Əzim Şirvani XIX əsr kimi çətin bir dövrdə yazıb yaratmış söz ustası kimi ədəbiyyatımıza satira ənənələrinin yaradıcısı olaraq adını yazdırmışdır. Ədibin yaradıcılığının böyük qismini hədəfi düzgün seçilmiş satiraları təşkil edir. Azərbaycan ədəbiyyatında satira ustası kimi sözünü deyən dahi şəxsiyyət cəmiyyətdə müşahidə etdiyi, rastlaşdığı haqsızlıqları və eybəcərlikləri satiralarında ifşa etmişdir.

Seyid Əzim Şirvani “Şamaxının yeni bəyləri haqqında həcv” satirasında insanlara zülm edən bəyləri kəskin şəkildə ifşa edir.

*Hər uzun saqqal əgər lazımdır bəy olsun,
Bəs neçün bəy eləmir Mahmud ağa Kuzmani?
Barilaha, bu kvartalını çox görmə bizə,
Əhli-dərdin o kərəmpişədi çox dərmani (3, səh. 24).*

Ədibin satiralarının tənqid hədəfləri müxtəlifdir. Belə ki, o, insanlara zülm edən bəyləri, mülkədarları, çar üsuli-idarəsinin dayaqları olan məmurları, ədalətsiz məhkəmə işçilərini, xalqı geriliyə sürükləyən, xurafat içində saxlamağa çalışan yalançı din xadimlərini satiralarına tənqid hədəfi seçmişdir. Seyid Əzim Şirvaninin satiralarının əsas məqsədi ölkədəki hərc-mərcliyin azalması və əhalinin maariflənməyi idi. Ədibin satiralarının dili səlis, poetik və ahəngdar olduğu üçün əhalinin əksər təbəqəsi tərəfindən başa düşülür. Satirik satiralarında dövrünün insanlara zülm edən qəbildən olan tiplərini tənqid edirdi. Dahi şəxsiyyətin kəskin satira ruhunda yazılmış “Şirvan bəyləri haqqında” satirasında ədalətsiz və rüşvətxor çar məmurları kəskin satira atəsinə tuş gəlmişdirlər. Ədib satiralarının tənqid obyektı olan ədalətsiz çar məmurlarını ölkədəki hərc-mercliyin əsas baiskarları bilirdi. Seyid Əzim Şirvani “Şirvanın təzə bəyləri” satirasında xanları, bəyləri, rəisləri, qaziləri, məhkəmə üzvlərini, vəkilləri, polisləri, əhalini qurd kimi soyanları tənqid hədəfi seçmişdir.

*Sirri-hikmətdi bu iş kim, hamı kəs xan olmaz,
Xar lazımdır ola xar, gülüstan olmaz,
Xan xar etmək üçün xaliqə nöqsan olmaz,
Hamı kəs bəy ola bilməz, hamı kəs xan olmaz,
Hikməti-kamiləsin həq belə şayan elədi (3, səh. 14).*

Xalqa düşmən kəsilən məmurları Seyid Əzim Şirvani özünə düşmən sayırdı. O, satiralarında çar məmurlarını, hakimləri, pristavları, vəkilləri tənqid hədəfi kimi seçib, onlardakı acgözlüyü, soyğunçuluğu, dünya malına hərisliyi kəskin şəkildə tənqid edirdi. Maarifçi yaşadığı dövrdə cəmiyyətdəki kəskin ictimai bərabərsizliyin hökm sürdüyünü, kəndlilərin hüquqsuz vəziyyətdə yaşadıklarını, xanların, bəylərin günahsız insanlara hər cür zülm verdiklərini satiraları vasitəsilə ifşa edirdi. O, "Xan və dəliqan" satirasında kəndlilərlə yerli zadəganlar arasındakı bərabərsizliyi kəskin şəkildə ifşa etmişdir. Hüququnu və haqqını bilməyən və tələb etməyən avam kəndlilərinin halı Seyid Əzim Şirvaninin satiralarında mühüm yer tutur. O, xalqı cəhəldə saxlayan yalançı ruhaniləri və üzdənə din xadimlərini düz yola qayıtmağa səsləyirdi. Seyid Əzim Şirvaninin satira yaradıcılığı yüksək idealları ilə seçilirdi. Onun ictimai mahiyyət daşıyan satiraları yaradıcılığında müstəsna mövqeyə malikdir. "Yerdəkilərin göyə şikayət etmələri", "Dəli şeytan", "Məkrizənan", "Bəlx qazisi və xarrat", "Müctəhidin təhsildən qayıtması", "Elmsiz alim", "Alim oğul ilə avam ata" və s. satiraları ədibi öz dövrünün böyük realist şairi kimi tanınmasında müstəsna rol oynamışdır. Seyid Əzim Şirvaninin satira yaradıcılığının əsas məqsədi naxoş "islam milləti"ni sağaltmaq idi. Ədib bunun yolunu şeirləri vasitəsilə riyakar zahidlərin iç üzlərini ifşa etməkdə görürdü. O, kəskin satiralarında riyakar ruhanilərin iç üzünün açılmasında radikal mövqe tutduğunu açıq bir şəkildə bildirirdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (2021). On cildə, V cild. Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçi realizm dövrü. Bakı: Elm, 932 s.
2. Qasımzadə, F. (2018). XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm və Təhsil, 552 s.
3. Şirvani, S. (2005). Seçilmiş əsərləri. Üç cildə, II cild. Bakı: Avrasiya Press, 384 s.
4. Şirvani, S. (2005). Seçilmiş əsərləri. Üç cildə, III cild. Bakı: Avrasiya Press, 288 s.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANİ İRSİ CÜNGLƏRDƏ

Xoşqədam Mirzəyeva

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
khoshgadammirzayeva@anas.az

Xülasə

Təqdim etdiyimiz məqalədə ilk öncə Seyid Əzim Şirvaninin ədəbi irsinin Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan əlyazma nüsxələri haqqında qısa məlumat verilmişdir. Əsas tədqiqat obyekti kimi cünglərdə yer alan S.Ə.Şirvaninin əsərləri tədqiqata cəlb edilmişdir. Burada "Cüng kataloqu"nda "Seyid" təxəllüsü ilə yazılmış bütün şeirlər nəzərdən keçirilmiş, bunların şairə aid olub-olmadığı aydınlaşdırılmışdır. Cünglərdə ixtisarların olduğunu nəzərə alaraq bütün şeirlərin səhifələrdəki yeri və beyt sayları sıra ilə göstərilmişdir. S.Ə.Şirvani yaradıcılığına aid olmayan şeirlər və "Seyid" təxəllüsü ilə yazan digər şairlər müəyyənləşdirilmişdir.

Açar sözlər: cüng, qəzəl, arxiv, kataloq, qəsidə.

Abstract

First of all, the article provides brief information about the manuscripts of Seyid Azim Shirvani's literary heritage kept at the Institute of Manuscripts named after Mohammad Fuzuli. The works of S.A. Shirvani, which are located in the jungs as the main object of research, were involved in the research. Here, all the poems written under the pseudonym "Seyid" in the "Jung Catalog" are reviewed, and it is clarified whether they belong to the poet. Given the abbreviations in the sentences, the place of all the

poems on the pages and the number of verses are shown in order. Poems that do not belong to the works of S.A. Shirvani and other poets who wrote under the pseudonym "Seyid" were identified.

Keywords: jung, ghazal, archive, catalogue, qasida.

Azərbaycan klassik ədəbi ənənəsinin son davamçılarından olan Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığı mövzu əhatəliliyi, janr çeşidliliyi baxımında XIX əsr ədəbiyyat tariximizdə müstəsna yerə malikdir. Bu səbəbdən şairin irsi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda ədibin əsərlərinin əlyazma nüsxələri mühafizə olunur. Biz burada şairin əsərlərinin 11 əlyazma nüsxəsinə rast gəlmişik. (17,210, 211, 212)

1. B-1374/2997 "Əsərlər";
2. Arx.5,Q-3 "Təzkirə"
3. B-1993/3618, "Divan"
4. B-5264/6869, "Divan"
5. D-306/10283 "Divan"
6. M-146/146 "Divan"
7. B-8008/I/11889 "Şeirlər"
8. B-132/1750 "Mütəfərriqə şeirlər"
9. B-4255/5880 "Müxtəlif şeirlər"
10. B-7264 , "Mədh"
11. 11.B-4561/24240 "Şeirlər"

Əlyazmalarla bərabər çoxlu sayda arxiv materialları da mövcuddur. S.Ə.Şirvaninin şəxsi kitabxanası Əlyazmalar İnstitutuna verilmişdir. Bu, 5№-li fond olub 80 ədəd saxlanma vahidindən ibarətdir. Fonda şairin öz əsərləri ilə yanaşı oxuduğu kitablar da daxildir. S.Əzimin irsi 1895-ci ildən başlayaraq bu əlyazmalara, arxiv materialları və daş basma kitablarına əsaslanılaraq dəfələrlə çap olunmuşdur.

Bunlarla yanaşı cümlərdə də Seyyid Əzim irsi diqqət çəkəcək dərəcədə çoxluq təşkil etdiyindən tədqiqata cəlb etməyi lazım bildik.

Cümlə kataloqunda Seyyid Əzim Şirvaninin adına aşağıdakı cümlərdə rast gəlirik;

- 2 №-li cümlə, M-264; Seyid, 19b, (37, səh. 17)
- 3 № -li cümlə, M-237; Seyid Əzim, 35b, 36a (37, səh. 21)
- 26 №-li cümlə, B-3959; Seyid 60 b, 61 a, (37, səh. 59)
- 29 №-li cümlə, B-236; Seyid 97b (37, səh. 61)
- 42 № -li M-180; Seyid ağa Mir Əzim Şirvani, 63b, 65a (37, səh.72)
- 43 №-li cümlə, B-1612, Seyyid, 3a (37, səh. 73)
- 47 № li cümlə D-379/7668; Seyid Əzim Şirvani, 156b, 157b, 161 b (37, səh. 76)
- 53 №-li cümlə B-315; Seyid, 56b, 57a (37, səh. 80)
- 63 №-li cümlə, A-105; Seyid 68b (37, səh. 86)
- 64 № -li əlyazma B-2379/17054, Seyid-222a, 23b; Seyid Əzim Şirvani, 163a , 175a (37, səh. 87)
- 65 №-li cümlə, B-640; Seyid, 46b, (37, səh. 81)
- 72 sayılı cümlə, A-54; Seyid, 43b, 47b (37, səh. 92)
- 76 №-li cümlə Fr-867 (1-3) ; Seyyid (37, səh. 94)
- 80 №-li cümlə B-5005; Seyid, 47a, 55b, (37, səh. 96)
- 86 № -li kitab B-1969/13680; Seyid, 82b, 83a: Seyid Əzim Şirvani, 107a, 108b (37, səh. 99)
- 90 №-li kitab A-66/10560; Seyyid, 43a (37, səh.101)
- 97 №-li cümlə Arxiv 24, s.vahidi 492; Seyyid (37, səh. 104)
- 98 №-li cümlə B-132/6240; Seyyid, 1b, 52b, 53b, 54b, 136b,154a, 168b, 169a, 179b, 226a (37, səh.105)
- 105 №-li kitab, S-165/10281; 44a (37, səh.108)
- 109 №-li cümlə, B-4175; Seyid, 2b, 12b, 47b, 48b, 62a, 63a, (37, səh.112)
- 114 №-li cümlə, B-1757; Seyid 14b, 25b, 27b, (37, səh. 112)
- 117 №-li cümlə, B-1602/3227, Seyid, 3a, 5a, 8a,8b, 9b, 11a,11b,14a,14b, 16a, 36a, 46a, 49b, 50b, 52a, 53b, 54a, 57a, 58b, 66b, 67a, 75a; Hacı Seyid Əzim Şirvani, 19a, 19b, 21a, 23b, 59a, 59b, 72a, 73b,

81b, 83a (37, səh.113)

121 №-li kitab, B-653/10544; Seyid Əzim Şirvani, 75a,75b (37, səh.115)

134 №-li cüng, A-336/12089; Seyid Əzim, 115b,117a,132b (37, səh.120)

157 sayılı əlyazma A-219/10548, Seyid Şirvani, 49a (37, səh.128)

159№-li cüng, A-284; Seyid, 97 b (37, səh.129)

180 sayılı cüng A-680/22861, Əzim (Seyid Əzim), 1 b, 2b (37, səh.136)

185 №-li cüng B-1980, Seyid 19b, 21b (37, səh.138)

190 №-li kitab B-4255; 1b,3b (37, səh.139)

222№-li cüng, A-695 Seyid, 13a (37, səh.149)

223 № -li cüng Arxiv 37 Q-7/121 (2a,3a) (37, səh.149)

227 №-li cüng A-183/10566; 14a, 14b (37, səh.150)

Burada cünglər “Cüng kataloqu”da verildiyi sıra ilə və “Seyyid” təxəllüsünün əlyazmalarda olduğu kimi təqdim etməyi lazım bilirik, çünki “Seyyid Əzim Şirvani” tam şəkildə məhdud sayda cüngdə verilmişdir.

Cünglər – klassik Şərq ədəbiyyatında tərtibçinin estetik zövqü, intellektual maraqları və dünyagörüşü əsasında müxtəlif müəlliflərə və mövzulara aid poetik nümunələrin bir yerə toplanması ilə formalaşan şeir məcmuələridir. Bu əlyazmalar məzmun baxımından olduqca rəngarəng olmaqla yanaşı, struktur baxımından da fərqlilik göstərir və hər biri özünəməxsusluğu ilə seçilir. Cünglərin xarakterik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onları aşağıdakı əsas tiplərə bölmək olar:

I qrup – Yalnız bir beyt və ya misra ilə təmsil olunan nümunələr. Bu qrupa şeir nümunələri sadəcə bir beyt və ya misra ilə qeyd olunmuş cünglər daxildir. Nümunə: D-379

II qrup – Bir tam qəzəl və ya hər hansı poetik janrda tək bir mətn ehtiva edən cünglər. Bu qrupda hər bir əlyazmada yalnız bir poetik mətn (qəzəl, qəsidə və s.) təqdim olunur. Nümunələr: M-237 (1 qəzəl), B-3959 (1 qəzəl), M-180 (1 müxəmməs), B-1969 (1 müxəmməs), S-165 (1 qəzəl), B-653 (1 nəzirə), A-284 / M-284 (1 qəsidə), B-4255 (100 beytlik şeir), A-695 (1 qəzəl), A-183 (1 qəzəl), B-7264 (1 qəsidə), Fr-1557 (1 müxəmməs), Arxiv, fond 23 / s.v. 305 (S. Ə. Şirvani haqqında məqalə)

III qrup – Bir neçə poetik mətn ehtiva edən cünglər. Bu tip cünglərdə müxtəlif şeir növlərindən ibarət bir neçə tam mətn toplanmışdır. Nümunələr: B-132 – 267 farsca qəzəl, 15 qəsidə, 11 qəzəl, 50 məktub, qəsidə, müxəmməs, müsəddəs, 20 qəzəl, qitələr

- B-4175 – 5 qəzəl

- B-1602 – 70 Azərbaycan dilində qəzəl, 4 farsca qəzəl, 2 müxəmməs, 1 müsəddəs, 1 məsnəvi, 2 qəsidə

- A-219 – 2 qəzəl

- Fr-525 – 6 Azərbaycan dilində qəzəl, 1 farsca qəzəl

IV qrup – Kataloqlarda qeyd olunsada, müvafiq müəllifə aid şeir nümunəsi olmayan cünglər. Bu qrupda göstərilən əlyazmalar kataloq qeydlərində mövcud olsa da, faktiki olaraq aid edildiyi müəllifin şeirləri əlyazma mətnində müşahidə edilmir. Nümunələr: A-105, Fr-867, Fr-1482

V qrup – Eyni təxəllüs altında yazan digər şairlərin əsərlərini ehtiva edən cünglər. Bu əlyazmalarda təxəllüs oxşarlığı səbəbindən bir neçə fərqli şairin poetik nümunələri bir yerə toplanmışdır ki, bu da müəllifliyin müəyyənləşdirilməsində çətinlik yaradır. Nümunələr: B-2379, Arxiv 38-s.v.599, B-1757, A-680, B-1980

VI qrup – Fars dilində şeirlər ehtiva edən cünglər. Bu qrupda cəmlənmiş əlyazmalar fars dilində yazılmış poetik nümunələri əhatə edir. Nümunələr: B-236, B-1612, B-315, B-640, A-54, A-336

Araşdırdığımız cünglərdə bəzi şeirlərin nəşr olunmadığını güman edirik. Bunlar aşağıdakılardır: 267 fars dilində yazılmış qəzəllərdən ibarət “Divan” (17; 1b-52b)

Fars dilində qəzəllər (23; 3a, 5a, 15a, 21a, 53b), (19; 115a, 117a, 132b),

azə gördüm genə bir tazə təhər Kərbəlayi (20;59a, 81b), (17;226b)

Yürəgdə dərdi nihanım budur ki, məndə səni (23; 21b)

Tövbə olsun ki, dəxi bir də yeməm böylə aş (23;75a)

Getmə tərsa balası mən də sənə sayə gəlim (24;49a)

Rızasın gözlər daim ol əzizün (23;37a)

Bir nəfər vaizə vəsifi-məqal (23;21a)
Təaləllah zəhi-qadir, təaləllah əlümi-dana (17; 204b)
Mövərrəh xanü siyayi qibleyi-aləm (17; 207b)
Ey qəlbimi müfariqəti qan edən gülüm (33)
Yetişdi guşimə ilhami-ğeyb hər behcətlə (25)

S.Ə.Şirvani yardıcılığında rast gəlmədiyimiz bu əsərlərin üslub və dil baxımından şairə aid olmadığına əminik, lakin araşdırılması labüd olan şeirlər bunlardır:

Doyunca qoymadun bir dəm baxam ol çeşmi minanə (30;14a) (qəzəl)
Ağalar, qulaq asın öldürür mehparə məni (26;1b-2b) (müxəmməs)
Dün gecə var idi başımda xumar (10; 163a) (tərcibənd)
Dur əlac eylə ölürəm, amma başım üstə gələn yox (14;55a)
Bir səhv qərar versən bir səfər oğlan (27; 19b)
Maralım yarım, heç nədən birdən (14; 14 b)
Cünglərdə "Seyyid" təxəllüsü ilə rast gəldiyimiz digər şairlər bunlardır:
Cənab Mirzə Seyid Qərib B-236;
Seyyid Qureyşi B-2379\17054, Seyyid Mirzə B-1757, Seyyid Ruqiyyə (Arxiv 38-599)

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Cüng, M-264
2. Cüng M-237/2991
3. Cüng, B-3959/23410
4. Cüng, B-236/10536
5. Cüng M-180/10501
6. Cüng, B-1612/7660
7. Cüng D-379/7668
8. Cüng B-315/20425
9. Cüng, A-105/8327
10. Cüng B-2379/17054
11. Cüng, B-640/7475
12. Cüng, A-54/842
13. Fr-867 (1-3)/7511
14. Cüng B-5005/25971
15. Arxiv 24, s.vahidi 492
16. Cüng B-1969/13680
17. Cüng B-132/1750
18. Cüng B-653/10544
19. Cüng A-336/12089
20. Cüng S-165/10281
21. Cüng, B-4175/22762
22. Cüng, B-1757/10564
23. Cüng B-1602/10543
24. Cüng A-219/10548
25. Cüng, M-284
26. Cüng A-680/22861
27. Cüng B-1980/13671
28. Cüng B-4255/22861
29. Cüng, A-695/23364
30. Cüng A-183/10566
31. Cüng Arxiv 37, Q-7/121- fond 23, saxlanma vahidi 305
32. Məcmuə B-7264
33. Fr/1557

34. Fr-525/7368
35. Fr-2163/30585
36. Fr-1482
37. Əlyazmalar kataloqu(cümlələr), "Elm", Bakı, 1977
38. Musabəyli A. "Əlyazmalar İnstitutundakı türkdilli əlyazmaların toplu kataloqu", III cild, Bakı, "Elm", 2018
39. "S.Ə.Şirvani əsərləri", III cildli, "Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, I cild, 1967, 1967, 740 s.
40. "S.Ə.Şirvani əsərləri", III cildli, "Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, II cild, 1969, 650 s.,

ƏLCƏZƏİR ƏDƏBİYYATINDA İSTİQLALİYYƏT MÖVZUSU

Vüsal İsgəndərli

Gəncə Dövlət Universiteti
vusalisgenderli010@gmail.com

Xülasə

Fransa işğalı nəticəsində Əlcəzair xalqının mənəvi və maddi resursları repressiyaya, təhlükəli assimilyasiya prosesinə, dini və irqi ayrışdırıcıya məruz qaldı. Bu dövrdə fransa işğalına qarşı mübarizə aparan və xalqın azadlıq simvoluna çevrilən Əmir Əbdülqadir şair, alim, eyni zamanda rəşadətli döyüşçü idi. O, Əlcəzair milli dirəniş hərəkatının lideri idi. Əsrin sonlarında Əlcəzairililərin Fransaya köçürülməsi, bu prosesin dəfələrlə xüsusi qəddarlıqla davam etdirilməsi xalqın azadlıq ideyalarına qalib gələ bilmədi. 1-ci və 2-ci dünya müharibələrində bu qətlə davam etdi. İşğallar eyni zamanda ədəbiyyatın, dilin, mədəniyyətin inkişafı yolunda böyük maneələr yaratdı. Bu dövrlərdə xalqın ana dilində danışması qadağan edilmiş, milli mətbuatın, ədəbiyyatın, təfəkkürün fransızlaşdırılması prosesi sürətlənmişdi. Bütün bu ağırlıq taleyi yaşayan böyük Əlcəzair xalqı azadlıq ideyalarını söz sənətində ədədləşdirməyə nail oldu.

Açar sözlər: Əlcəzair, şair, alim, işğal, azadlıq, yaradıcılıq, xalq, tarixi.

Abstract

As a result of the French occupation, the spiritual and material resources of the Algerian people were subjected to repression, a dangerous process of assimilation, and religious and racial discrimination. During this period, Amir Abdelkader, who fought against the French occupation and became a symbol of the people's freedom, was a poet, scientist, and at the same time a brave fighter. He was the leader of the Algerian national resistance movement. At the end of the century, the resettlement of Algerians to France, and the continuation of this process repeatedly with special cruelty, could not overcome the people's ideas of freedom. This massacre continued in the First and Second World Wars. At the same time, the occupations created great obstacles to the development of literature, language, and culture. During these periods, the people were forbidden to speak their native language, and the process of Frenchification of the national press, literature, and thought accelerated. The great Algerian people, who experienced all this painful fate, managed to digitize the ideas of freedom in the art of speech.

Keywords: Algeria, poet, scientist, occupation, freedom, creativity, people, history.

1830-cu ildə Fransa'nın Əlcəzairi işğal etməsi ilə Əlcəzair xalqının milli tarixi kimliyi, mənəvi və maddi resursları repressiyaya, təhlükəli assimilyasiya prosesinə, dini və irqi ayrışdırıcıya məruz qaldı. Bu dövrdə fransa işğalına qarşı mübarizə aparan və xalqın azadlıq simvoluna çevrilən Əmir Əbdülqadir şair, alim, eyni zamanda rəşadətli döyüşçü idi. O, Əlcəzair milli dirəniş hərəkatının lideri idi. Əsrin sonlarında Əlcəzairililərin Fransaya köçürülməsi, bu prosesin dəfələrlə xüsusi qəddarlıqla davam etdirilməsi xalqın azadlıq idyalarına qalib gələ bilmədi. 1-ci və 2-ci dünya müharibələrində bu qətlə davam etdi. İşğallar eyni zamanda ədəbiyyatın, dilin, mədəniyyətin inkişafı yolunda böyük maneələr yaratdı. Bu dövrlərdə xalqın ana dilində danışması qadağan edilmiş, milli mətbuatın, ədəbiyyatın,

təfəkkürün fransızlaşdırılması prosesi sürətlənmişdi.

Əlcəzair 300 ilə yaxın müddətdə Osmanlı hakimiyyəti altında olmuş, lakin Osmanlılar onların milli kimliyini dəyişdirməyə cəhd etməmiş, əksinə bölgəyə mədəniyyət gətirmişdi. Bunu Əlcəzirli yazıçı Asya Cabbarın aşağıdakı fikirləri bir daha təsdiq edir: “Ölkəm 300 ilə yaxın Osmanlıların boyunduruğu altında yaşadı. Fransızlar gələnə qədər. Fransızlar, milli kimliyimizi belə dəyişdirmək istədilər. O zaman Osmanlı hökmranlığı illəri həsrətlə xatırlandı”.

5 may 1931-ci ildə yaradılmış siyasi və mədəni mübarizənin önündə gedən təşkilatlardan biri Əlcəzirli Müsəlman Alimlər Birliyi idi. Cəmiyyətin ilk sədri Əbdülhəmid Bədis olmuşdur. O öz məramnaməsini belə vurğulayırdı: “İslam-dinim, ərəb dili-dilim, Əlcəzair vətənimdir”. Əlcəzair xalqının oxuma, yazma, maariflənmə hərəkatının inkişafında bu cəmiyyətin böyük rolu olmuşdur.

1930-cu illərdə Əlcəzirli müsəlmanların sadəcə yeddi faizi məktəbə gedə bilirdi. Bu cəmiyyət 40-cı illərin sonuna qədər 40-a yaxın məktəb açmışdı.

Əlcəzirli şair və yazıçıları 1963-cü ildə birlik yaratmışlar. Bəşir Əli, Əhməd Talib əl-İbrahimi, Müfti Zəkəriyyə kimi sənətkarlar bu birliyin üzvlərindən idi.

Azadlıq mücadiləsi zamanı öldürülən Əhməd Rıdanın hekayələri, romanları yorulmadan Əlcəzair insanının alovlu azadlıq eşqini ifadə edirdi.

Əlcəzair yazçısı Bucədra əsərlərini fransız və ərəb dillərində yazmışdır. O, əsərlərində Əlcəzairdə hökm sürən orta əsrlərə xas mənfi adət-ənənələrə qarşı çıxmış ("Günəş zərbəsi" 1972), bəzən Qərb mədəniyyətini tənqid etmişdir. Mulud Fereunun ölümündən qabaq üç romanı çap olunmuşdur: "Kasıbın oğlu", "Torpaq və qan", "Dağlara gedən yollar" romanları. Burada Əlcəzair insanının keşməkeşli tale yolları, yaşam tərzini təsvir edilir. O, Əlcəzairdə doğulub böyümüş, milliyyətə fransız olan qəribə taleli şairlərdən biridir. Gənc yaşlarından Əlcəzairin istiqlaliyyəti uğrunda mübarizəyə qoşulmuş, təqib və həbs olunmuş, əzab çəkmişdir. Ölkə istiqlaliyyət qazandıqdan sonra Anna müxtəlif mətbuat orqanlarında çalışmış və fransız ədəbiyyatından dərs demişdir, lakin o, azad Əlcəzairə dördcə il xidmət edə bilib. 1966-cı ildə 35 yaşında ikən vəfat edib. Ölümündən əvvəl cəmi bir şeirlər kitabı və bir romanı çapdan çıxıb. İkinci şeirlər kitabı isə ölümündən az sonra nəşr olunub. Burada xalqın yaşam tərzini, milli ruhu incə boyalarla təqdim edilmişdir. Əlcəzairin Fransa tərəfindən işğalına nifrət hissi ölkənin milli himninin sözlərində də əks olunmuşdur. Əlcəzairin 1962-ci ildə amansız və uzun müharibə nəticəsində Fransadan müstəqilliyini bərpa etməsindən sonra qəbul edilmiş versiyadır və burada Fransaya “hesablaşma günü” sözü verilir. Sözügedən sətirlərdə belə qeyd olunur: “Ey Fransa, tənə vaxtı bitdi və biz buna bir kitabın bitdiyi kimi son verdik. Ey Fransa, bu gün hesab günüdür, ona görə də bizim cavabımızı gözləməyə hazır ol”. (2, səh. 48)

Fransa Əlcəzairində dünyaya gəlmiş və ən çox öyrəlinən şəxsiyyətlər siyahısına daxil olan sənətkarlardan bir də Jak Derridadır. Onun Fransada yaşayan Əlcəzirli miqrantların hüquqlarının qorunması sahəsində xüsusi xidmətləri vardır və fəlsəfə, ədəbiyyat, tənqid və b. fərqli sahələrdə qələmini sınayan sənətkar milli və dini ayrışçılığa qarşı çıxmışdır. Dekonstruksiya cərəyanının qurucusudur. Müasir Əlcəzair ədəbiyyatı həm müsəlman, həm də xristianlaşdırılmış Əlcəzairilər üçün yad deyil. İstedadlı şair və jurnalist Jan Amruc 1950-ci illərdə fransızca yazdığı şeirlərdə Məhəmməd Dib, Katib Yasin kimi xalqın milli maraqlarını müdafiə edirdi. Əlcəzair himninin bu sətirləri Fransa ilə gərginlikdən qaçmaq məqsədilə, 1986-cı ildə ölkənin neft böhranı zamanı yaşadığı iqtisadi çətinliklərə görə çıxarılıb. İki ölkə arasında gərgin münasibətlərin təməli Fransanın 1830-cu ildə Əlcəzairi müstəmləkəyə çevirməsi, Əlcəzair xalqının itaət etdirilməsi məqsədilə apardığı zorakı və uzun hərbi kampaniyalarla, soyqırımları ilə qoyulub. Əlcəzair Prezidenti Abdülməcrid Tabbun iyunun 13-də dövlət himninin Fransa ilə bağlı sözlərinin bərpa edilməsi ilə bağlı fərman imzalayıb. Əlcəzair uzun müddətdir Fransanın müstəmləkə idarəçiliyi dövründə törətdiyi amansızlıqlara görə üzr istəməsini tələb edir.

Ebu'l-Kâsım Hammâr "Azadlıq eşqini böyük məhəbbətlə tərənnüm edən Əbülqasim Həmmər yazırdı:

Yalnızam burada.

Dostları düşünürəm.

Döyüşdəki

Xatirələrdən başqa bir güc yoxdur. (1, səh.85)

Tahir Vattarın "Əl-Laz" romanının baş qəhrəmanı Əl-Laz talana məruz qalmış, yoxsulluğa,

məhrumiyyətlərə məhkum edilmiş, zindan həyatı yaşayan xalqın özüdür.

Ramazan Hammud (1906-1929) Əlcəzair ədəbiyyatında romantizm cərəyanının yaradıcılarından hesab edilir və onun yaradıcılığında vətən, millət, azadlıq mövzuları geniş yer tutur, aşağıdakı sətirlər sanki Əlcəzair xalqını istiqlala səsləyir:

Əgər yaşamaq istəyirsinizsə,

Niyə susursunuz?

Üstəlik susmaq haram ikən.

Aramsız davam edən qətliaamlar nəticəsində təkcə İkinci dünya müharibəsindən sonra əlli minə yaxın, 1950-60-cı illərdə isə bir milyon, növbəti qətliaamlar da nəzərə alınmaqla milyonlarla əlcəzairli azadlıq mübarizəsi uğrunda həlak oldular. Əbülqasım adlı Əlcəzairli şairin bir şeirində bu illərin acılarını dilə gətirirdi:

Üsyana görə məni qınama.

Çünki yolumu mən seçdim.

Yolum da həyat kimidir.

Yolum fırtınalı və mübarizəsi çətin bir yoldur.

Əbülqasım Həmarın bir şeirində deyilir:

Əlcəzair.

Duyğuların atəşi.

Yanğın.Mübarizə.Yol.

Bu dövrün şeirləri qürbət, həsrət, kədər, ayrılıq, ölüm, göz yaşı, hicran kimi kəlmələrlə süslənmişdir. Bu üzüntülərin, ayrılıq və işgəncələrin yaradıcılığında iz saldığı sənətkarlardan biri Əlcəzairdə dünyaya gələn Ana Qrekidir. Ömrü boyu təqiblərə məruz qalan şair qısa, lakin şərəfli ömür yolu keçmişdir.

Malik ibn Nəbi Əlcəzairdə dünyaya gəlmişdir. Orta təhsilini öz ölkəsində müvəffəqiyyətlə bitirmiş, həmin yaşlarında islami tədqiqatlara başlamışdır. 1930-cu ildə Parisə getmiş və oradakı Ali Texnika Məktəbinə daxil olmuşdur. Bu məktəbi mühəndis olaraq bitirdikdən sonra yazıçılıq fəaliyyətini daha yaxşı dəyərləndirə bilmək üçün Parisə getdi və bir tərəfdən də müxtəlif ölkələrdən təhsil almaq üçün gələn gənclərə konfranslar verərək islami oyanış ab-havası yaratmağa müvəffəq oldu. Müstəmləkəçi fransızların bütün əngəllərinə və hiylələrinə baxmayaraq gəncliyə islam davasını qazandırmaq üçün bitməz-tükənməz enerji və eyni zamanda inanılmaz cəsarətlə çalışan Malik bin Nəbi, 1956-cı ildə Parisdən ayrılaraq Qahirəyə getmişdir. Sonra da fikirlərinin boşluqda qalmasına razı olmadığını və həqiqətən də islam davasının bir sırayı əsgəri olduğunu isbat etmək üçün dərhal Əlcəzair Milli Qurtuluş Cəbhəsinə daxil oldu. Mübarizəsini ara vermədən davam etdirdi, nəhayət azadlığına qovuşan məmləkətinin imdadına çatmaq üçün 1963-cü ildə Əlcəzairə döndü. Uzun illər boyunca ali təhsil müdiri vəzifəsini icra etdi. 1964-cü ildən etibarən mümkün olan hər yerdə mədəniyyət mərkəzləri, təhsil qurumları açdıraraq və olduqca mükəmməl kitabxanalar qurduraraq universitet tələbələrinin və ali məktəb gəncliyinin istifadəsinə təqdim etmişdir. Məmləkətinin sadə adamları ilə çiyin-çiyinə sərbəst işləməyi seçmişdir. Əlcəzair ədəbiyyatında feminizm və qadın azadlığı mövzuları daha çox Asiya Cəbbarın adı ilə bağlıdır. Asiya Cəbbar 1936-cı ildə Əlcəzairdə kiçik bir liman şəhəri Serşel bölgəsində dünyaya gəlmişdir. Əvvəlcə ona Fatimə-Zəhra adını vermişdilər. Atası ona fransızca yazıb oxumaq öyrətmişdi. Sonralar xatırlayırdı ki, oxuduğu kollecdə tək müsəlman uşağı məhz o idi. Asiya ən tanınmış Fransa məktəblərində təhsil alan ilk müsəlman əlcəzairli qadın oldu. Əlcəzairdə müharibələr səbəbindən təhsilini Tunisdə davam etdirməli olmuşdu. 1957-ci ildə ilk əsəri olan “Susuzluq” (“La Soif”) əsərini çap etdirir və Asiya Cəbbar təxəllüsü ilə fransızca həm də Fransada işıq üzü görür və o, Əlcəzair ədəbiyyatında ilk addımını ataraq ilk mükafatını qazanmış olur. Daha sonra “Səbirsizlər” romanı yenə də fransızca Parisdə nəşr olunur. Asiya Cəbbarın “Ata evində mənə yer yoxdur” adlı əsərində fransız işğalına məruz qalan Vətəninə qadınların sıxıntılarını, gələcək arzularını və azadlıq mübarizəsini dilə gətirmişdir. 1962-ci ildə yazdığı “Yeni dünyanın uşaqları” romanında Əlcəzair xalqının azadlıq arzularını, bu yolda üzləşdiyi məşəqqətləri, sıxıntıları qələmə alır. Günlərlə işgəncələrə məruz qalan, “Anamız Əlcəzair” deyərək amalından dönməyən, işgəncələrə, təqiblərə məruz qalan, lakin sonda həbsxanadan azadlığa buraxılan Cəmilə bu 1950—60-cı illərdə yaranmış ədəbiyyatın azad qadın simvoluna çevrilmişdi, bütün şüarlar, çıxışlar, əsərlər onun azadlığını tələb edirdi. 1950-ci illərdən

başlayaraq "Əlcəzair" adı altında silsilə romanlar yazan Əlcəzairli yazıçı Məhəmməd Dibin əsərləri orijinallığı ilə seçilir. Yazıçı hələ gəncliyində Əlcəzair qəzetlərində yazılar çap etdirirdi. Bu silsiləyə daxil olan "Böyük ev" romanı 1953-cü ildə Fransada Feneon mükafatına layiq görülüb. Mövlud Əlcəzair yazıçısıdır və Əlcəzair inqilabının şəhidi olmuşdur. Onun fransız dilində yazdığı bəzi kitabları ingilis və alman dilləri də daxil olmaqla bir neçə dilə tərcümə olunub. Yazıçı Əlcəzair əsilli fransız yazıçısı Alber Kamyu ilə yazışırdı. (1, səh.105)

Beləliklə, Fransanın əllidən çox ölkədə törətdiyi soyqırımı cinayətləri xalqların əzmini, azadlıq hissini boğa bilmədi, azadlıq qalib gəldi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Asiya Cabbar. "Susuzluq". 1957.
2. Bucədra. "Günəş zərbəsi". 1972.
3. Hamlet Qocayev, "Afrikada gördüklərim". Bakı, "Azərnəşr", 1986.
4. Məhəmməd Dib. "Əlcəzair". 1952.

CÜMHURİYYƏT DÖNƏMİ ŞEİRDƏ TURAN İDEALI

Xoşbəxt Əliyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

eliyeva.xosbext@mail.ru

Xülasə

XX əsrin əvvəllərində bütün dünyada baş verən inqilablar və müharibələr ədəbi-mədəni həyata da öz təsirini göstərdi. Balkan müharibələrindən başlayaraq get-gedə güclənən Turançılıq ideyası Birinci Dünya Müharibəsində zirvəyə yerləşdi. Bunun əsl səbəbi rus və Avropa imperializminin, dolayısıyla əslində bir xaçlı savaşının elan edilməsiydi. Dünya müsəlmanlarının xilafəti və türk dünyasının yeganə hamisi Osmanlı dövləti dörd tərəfdən hücumla məruz qalmışdı. Belə bir zamanda başda Azərbaycan olmaq üzrə türk xalqlarının ədəbiyyatında meydana gəlib, sürətlə geniş coğrafiyaya yayılan Turançılıq ideyası ən çox şeirdə öz əksini tapmışdı. Bu dönm ədəbiyyatında şeir ən güclü, ən təsirli və ən sürətli təsir vasitəsinə çərilmişdi. Azərbaycan Cümhuriyyəti dönmində Azərbaycana, onun istiqlaliyyətinə və bayrağına, Türk Ordusuna həsr edilmiş çox sayda gözəl ədəbi örnəklər yarandı. Bu dönm ədəbiyyatındakı Turançılıq ideyası yeni mərhələyə qədəm qoydu. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatında Turançılıq və Azərbaycançılıq əsasən bir-birindən ayrı paralel yollar kimi tədqiq edilmişdir. Bəzi tədqiqatçıların isə sovet düşüncə mexanizmindən xilas olmayıb, bu iki ideologiyadan bir-birinə əks ideyalar kimi bəhs etdiyi də müşahidə edilməkdədir. Halbuki Turançı fikirləri təbliğ edən əsərlərdə Azərbaycan və onun istiqlaliyyəti Turana gedən yolda bir mərtəbə, Turanın bir parçası, Turanın mərkəzi kimi dəyərləndirilmişdir. Məqələmizdə Azərbaycan Cümhuriyyəti dönmində yazılmış şeirlərdəki Turançılıq ideyası nəzərdən keçirilərək, müstəqil Azərbaycandan Turan idealına baxış bədii nümunələr əsasında tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: Turan, Azərbaycan Cümhuriyyəti, Türk Ordusu, İstiqlal.

Abstract

The revolutions and wars took place all over the world at the beginning of the XX century also influenced on the literary and cultural life. Turan's idea started from the beginning of Balkan wars gradually rose to its top during the First World War So that idea appeared and then rapidly widespread in the literature of Turkic peoples as well as in Azerbaijan literature and it most reflected in poetry. It should be noted that the ideas of Turan and Azerbaijanity were investigated in Azerbaijani literature mostly separately, parallel to each other. Some researchers couldn't escape from the mechanism of Soviet thinking and represent those two ideologies as opposed to each other. While in the works promoting the idea of Turanism Azerbaijan and its independence were shown and consider to be the part of Turan, the centre of Turan. Turan's idea in the poems written during the Azerbaijan Democratic

Republic were investigated on the basis of literary samples.

Keywords: Turan, Azerbaijan Republic, Turkish Army, Independence.

Giriş

“XX. əsrin əvvəllərində məfkurə sahəsində mübarizələrin kəskinləşməsi ilə əlaqədar olaraq ədəbiyyatın ictimai əhəmiyyəti də artmışdı” (Talıbzadə, 1984: 109). Xalqın müxtəlif təbəqələrinin ədəbiyyata baxışlarındakı fərqlər də bu dövəndə daha çox hiss edilməyə başladı, çoxsaylı mətbuat orqanları onlara öz fikirlərini, ideyalarını ədəbi əsərlər vasitəsilə yaymağa imkan yaratdı. XX əsr yazıçı və şairləri ədəbiyyatdan ən güclü təsiredici vasitə kimi istifadə etdilər. Şeir dərin duyğu, geniş xəyal gücü, zəngin simvol və rəmzlərlə oxuyucunu qısa müddətdə təsiri altına sala bilir. Şeir, xüsusilə, Azərbaycanda qəlbləri fəth edən ən mühim təsir vasitəsidir. Həsən Bəy Zərdabinin (1837-1907) dediyi kimi, *“Bizim Qafqaz müsəlmanlarına heç bir yazı və dil ilə deyilən söz o qədər əsər etməz, necə ki, şeir ilə deyilən söz”* (Zərdabi, 1906). Əlibəy Hüseynzadənin “Turan” şeirindən (Hüseynzadə, 1906) sonra ədəbiyyatda bu mövzudakı şeirlərin sayı sürətlə artmışdır. Balkan müharibələrinin təsiriylə başqa Türk ellərində olduğu kimi Azərbaycanda da milli ədəbiyyatın istiqaməti müəyyənlanmışdı. Hələ 1914-cü ildə Əhməd Cavadın yazdığı “Çırpınırdı Qaradəniz” - o dönm Azərbaycan ədəbiyyatındakı Turan idealını ifadə edən ən məşhur şeir idi. Osmanlı, İran və Rusiya türklərinin qabaqcıl ziyalıları rəsmi olmasa da ortaq bir ədəbi mühit yaratmışdılar. Bu ədəbi mühitdə M.Hadi, H.Cavid, A.Şaiq, C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə, Ə.Cavad, Ə.Müzəib, C.Cabbarlı kimi şairlərin özünəməxsus yerləri vardı. XX əsrin əvvəllərində “Bakı Məsəlman Cəmiyyəti Xeyriyyəsi”nin fəaliyyəti Qars, Ərdahan, Ərzurum, Artvin, Rizə, Trabzon, Ordu bölgələrinə qədər uzanmış, bu dövr tarixə “Qardaş köməyi” olaraq düşmüşdür. 1917-ci ildə çıxarılan eyniadlı xüsusi dərgi buraxılışında isə Türk dünyasının hər tərəfindən müxtəlif şair və yazıçıların, ziyalıların mövcud vəziyyətə həsr edilmiş əsərləri toplanmışdır. 1917-ci il rus inqilabından sonra Lenin Çar Rusiyasının müstəmləkəsi olan xalqların öz müqəddəratlarını təyin etmə haqlarını elan etdikdən sonra Azərbaycanda milli dövlət yaratmaq arzuları şeirlərin əsas mövzularından birinə çevrildi. Vətən, millət, azadlıq, istiqlal kimi ən müqəddəs anlayışlar həm romantik, həm də realist şeir dilinin əzbərinə çevrildi (Ağayev, 2002: 65).

Cümhuriyyət dönmində “Turan” mövzulu şeirlər. Azərbaycan Cümhuriyyəti dönmində ədəbiyyatdakı Turançılıq ideyası yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Təəssüfedicidir ki, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Turançılıq və Azərbaycançılıq ideyaları çox vaxt paralel yollar kimi tədqiq edilir. Bəzi tədqiqatçılar isə sovet düşüncə mexanizmindən xilas olmayıb, bu iki ideologiyadan bir-birinə əks ideyalar kimi bəhs etdiyi də müşahidə edilməkdədir. Halbuki Cümhuriyyət dönmə milli şairlərin əsərlərində Turançılıq və Azərbaycançılıq ideyaları bütünü bir parçası kimi ələ alınmışdır. Turan idealını təbliğ edən əsərlərdə Azərbaycan və onun istiqlalıyyəti Turana gedən yolda bir mərtəbə, Turanın bir parçası, Turanın mərkəzi kimi dəyərləndirilmişdir.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının klassiklərindən, romantizm cərəyanının ən görkəmli şəxsiyyətlərindən olan **Hüseyn Cavid (1882-1941)** orijinal üslubu, əsərlərinin bəşəri mövzusu ilə Türk dünyasının önəmli şairləri arasında yer alır. Türk xalqlarının “ortaq dil”, “ortaq tarix”, “ortaq mədəniyyət” kimi məsələləri Cavidin əsərlərində ən yüksək səviyyədə təcəssüm etmişdir. Cavidin əsərlərinin əsl məziyyəti isə milli-islami yönü ilə birlikdə bəşəri keyfiyyətinin də yüksək səviyyədə olmasıdır.

Romantiklərlə realistlərin ideyalarının təməl nöqtəsi və əsas ortaq xüsusiyyəti maarif və mədəniyyət məsələləri idi. Sadəcə olaraq, maarif və mədəniyyət romantiklərin ideallarının başlanğıcıydı. Məsələn, “İblis” əsərində nəzəri cəlb edən problemlərdən biri də Turan idealıdır. Əsərdə Türk Ordusunun Hindistanı, Əfqanıstanı sarıb Altaylaradək çıxsa da həmişə xəyanətə uğradığı və siyasətdə uduzduğu üçün son məqsədinə çata bilmədiyi fikri irəli sürülür. Cavid, vəziyyətdən çıxış yolunu maaarifdə, milli kultür süzgəcindən keçirilmiş mədəniyyətdə və siyasi gözəaçıqlıqda görür:

*Turana qılncdan daha kəskin ulu qüvvət,
Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət... (Cavid, 2005: 27).*

“Fəlsəfəçiliyə, fəlsəfi axtarışlara meyl başqa romantiklərdə də vardır. Lakin bu meyl M.Hadi və H.Caviddə daha qüvvətli və davamlı idi” (Cəfərov, 1963: 150). **Məhəmməd Hadi (1879-1920)** 1918-ci ildə yazdığı **“Türkün nəğməsi”** şeirində 1914-cü ildən bəri davam edən I Dünya Müharibəsinin Türk dünyası üçün acınacaqlı sonuna fəryad edirdi:

Dörd ildə verilmiş bu qədər can hədəz olmaz,

Məfkurə yolunda tökülən qan hədəz olmaz. (Hadi, 1918)

M.Hadinin sovet dövründə çap edilmiş əsərləri arasına daxil edilməyən bu şeir, təəssüf ki, son illərdəki təkrar nəşrlərə də əlavə edilməmişdir. Əlibəy Hüseynzadənin Türkiyədəki arxivindən çıxan *“Abdüssəlimzadə Məhəmməd Hadi. Gəncə, 13 iyun 1918”* qeydli **“Qəhrəman Türk əskərlərinə”** şeiri isə geniş ictimaiyyətə məlum deyil:

Türk oğluyuz, Osmanlıyız,

Namusluyuz, vicdanlıyız.

Tarihimiz meydandadır;

Dünya bilir ki şanlıyız. (Akpınar, 2007: 65)

Abdulla Şaiqin (1881-1959) 1918-ci ildə *“Türk ədəmi mərkəziyyət fırqəsi “Müsəvat”a ithaf”* epiqraflı **“Marş”** şeiri həm Turan ideali, həm də *“Müsəvat”*ın Turançılıq ideyasındakı mövqeyini göstərdiyi üçün Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi yerə sahib olan şeirlərdəndir:

Dalğalanır üstümdə şanlı Turan bayrağı,

Alovlanır qəlbimdə Ərgənəkon ocağı!

Haydı, yola çıxalım, haqsızlığı yıxalım,

Turanda gün doğunca, zülmətlə çarpışalım. (Şaiq, 2005: 52)

A.Şaiqin **“Arazdan Turana”** şeiri isə Ziya Göyaltın **“Qızıl Alma”** dastanını, eyni zamanda Ə.Cavadın 1918-ci ildə yazdığı **“Bismillah”** şeirindəki *“O xan sarayında çiçəkli bir qız, Bəklilər bizləri zəfər, bismillah!”* sətirlerini xatırladır. *“Arazdan Turana”* şeirində də bədii təsvir vasitələri, metaforalar güclüdür: *“Bingöl ətlərləndən coşğun Araz axaraq”*, məmləkətlər aşdı, kükrəyib daşdı, *“Turan-İran dolaşdı”*, *“Qafqaz elinə”* döndü. Vətənə sehrli divlər girmiş və dünya gözəlini tilsimləyib əsir almışlar. Gözəl:

İnlər: Yoxmu Turanda qurtaracaq ər bəni?

Nərdə o türk nişanlım, o qoç iyt? Yol alsın!

Şu sehirli tilsimi qırsın, bəni qurtarsın! (Şaiq, 2005: 60)

“Kür və Araz coşaraq bir-birinə qarışdı”, qara xəbəri *“Quzğun dəniz”*ə çatdırdı. Dəniz *“Yara almış dişi bir arslan kibi inlədi”*, *“köpürdü, daşdı Turan elinə”*, *“Yüz milyonluq Turanı başdan-başa bürüdü”* (Şaiq, 2005: 60). Əsər xoşbəxt sonla bitir. *“Quzğun dəniz”*in – Xəzərin Turan ellərinə yayılan coşğun selləri bütün əngəlləri aradan qaldırır və *“Qızıl alma bağı”* qurtarılır:

Qızıl alma bağında gəzər dünya gözəli,

Gülər coşğun sevinclə türkün əlində əli. (Şaiq, 2005: 61)

“Bir romantik kimi çox vaxt rəmz və simvollara” üz tutan A.Şaiqin *“Arazdan Turana”* şeirində *“bu simvol mücərrəd deyil, real həyat faktlarına, olaylarına söykənir”*. Belə ki, əsərdə əslində başda Bakı olmaq surətiylə Azərbaycanın rus-erməni birliklərindən azad edilib Cümhuriyyətin qurulması təsvir edilir. A.Şaiqdə *“azərbaycançılıq, türkçülük və turançılıq bir-biri ilə sıx bağlıdır”* (Saraçlı, 2007: 99).

Y. Qarayevin **Əhməd Cavad (1892-1937)** haqqında dediyi *“Poeziyanın Rəsulzadəsi”* (Qarayev, 2005: 6) ifadəsi indiyədək şairə verilmiş ən yüksək qiymət kimi dəyərləndirilməlidir. Həqiqətən də *““İntibah” - deyəndə ilkin xatırlanan Nizami olur. “Məhəbbət” deyəndə birinci Füzulinin adı çəkilir. “Cümhuriyyət” deyəndə yada hamıdan əvvəl Əhməd Cavad düşür”* (Qarayev, 2005: 4). M.Ə.Rəsulzadənin özü şairdən *“Milli qurtuluş hərəkatının, Azərbaycan ruhunun həssas tellərinə təsir*

dərəcəsinə əks etdirən milli şair Əhməd Cavad” (Rəsulzadə, 1991: 60) deyə bəhs etmişdir. Ə.Cavad 1919-cu ildə yazdığı şeirində *“dinin dirəyi”* hesab etdiyi Azərbaycan bayrağını *“Gedərkən Turana çıxdın qarşıma, Kölgən Dövlət quşu, qondu başıma!”* deyə orijinal üslubla tərənnüm edərək, yeni qurulmuş Azərbaycan Cümhuriyyətini Turanın təməl daşlarından biri olaraq görür (Cavad, 2005: 127). Ə.Cavad şeirlərində sadəcə adları keçən Azərbaycan, Qafqaz, İstanbul, Türkünstan, İraq, Volqa, İdilboyu, Sibir kimi yerlər onun Turan idealını açıqlayır. 1914-cü ildə yazdığı *“Çırpınırdı Qaradəniz”* şeirindən sonra *“Röyasını görmüşdüm”, “İstanbul”, “Bismillah”, “Elin bayrağı”, “Ey əskər”, “Türk ordusuna”, “Azərbaycan bayrağına”, “Mən bulmuşam”, “İngilis”, “Mən kiməm”, “Al bayrağa”, “Şəhidlərə”* kimi Cümhuriyyət dönmündə yazdığı şeirləriylə Azərbaycan ədəbiyyatına adını qızıl hərflərlə həkk etdirən Ə.Cavad Türk dünyasının ortaq milli şairi ünvanını qazanmışdır.

Cəfər Cabbarlının (1899-1934) 1919-cu ildə yazdığı *“Sevdiyim”* şeiri Azərbaycan bayrağına ithaf edilmişdir. *“Altın köksün hilal-yıldız”, “Yaşıl donlu, mavi gözlü, al duvaklı”, “Can alıcı bir görkəmlə dağ başında duran”* *“Rahm Allahı, güzəlliklər tanrısı”* bayraq - pək sevdiyi qardaşlarına salam söylüyor. Sevgili bayrağın açıq-dağınıq tellərini bahar yeli oxşar, əliylə omzundakı saçlarına toxunaraq, Altaylardan, Altındağ-Ankaradan bəri tək-tək bütün Turan ellərini qucaqlamaq istər (Cabbarlı, 2005: 62-63). C.Cabbarlı yenə 1919-cu ildə yazdığı *“Azərbaycan bayrağına”* şeirində Azərbaycanın bayrağını vəsf edib rənglərin, ay-ulduzun mənalarını romantik boyalarla təsvir edir və şeirini aşağıdakı misralarla tamamlayır:

*Yürəyimdə bir dilək var, o da doğru kəsilsin,
O gün olsun bir göy bayraq Turan üstə açılınsın.* (Cabbarlı, 2005: 64)

C.Cabbarlı Mirzəbala Məhəmmədzadəyə ithaf etdiyi *“Salam”* şeiri ilk dəfə *“İstiqlal”* qəzetinin 1 fevral 1920-ci il tarixli 5-ci nömrəsində çap edilmişdir (Cabbarlı, 2005: 316). *“Turan ellərinə salam söyləyin”* rədifli bu şeirdə Cabbarlı Altındağ- Ankaraya sabah yeliylə salam göndərir, ısmarcını çatdırmaq üçün uçan durnalara, Baykal gölündə üzən ördəklərə yalvarır:

*Dillərimiz Turan deyə yoruldu,
Turan ellərinə salam söyləyin.* (Cabbarlı, 2005: 64)

İ.Ağayevin qeyd etdiyi kimi, Əliabbas Müznib (1883-1938) *“XX əsr Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrində bir şair, publisist, nasir, tərcüməçi, folklor toplayıcısı, görkəmli ədəbiyyatşünas alim, mədəniyyət xadimi, ən başlıcası xalqımızın milli azadlıq ideallarının mübariz bir fədaisi”* (Ağayev, 2003: 92) kimi lazımi dərəcədə tanınılmamışdır. Ə. Müznibin 1919-cu ildə yazdığı *“Azərbaycan”* şeirindəki *“Turan irqi bu ölkədə boy atmış, İgidliyin sancağını ucaltmış”*; *“Turan boyu başqa soya qarışmaz, Kul olmaya hiçbir zaman alışmaz”* (Ağayev, 2003: 111) kimi misralar Turan və Azərbaycan ideallarının iç-içə olduğunu göstərmək baxımından diqqət çəkir.

Qafqaz İslam Ordusu və təmsilçilərinə ithaf edilən şeirlər. Hər bir ədəbi əsərin meydana gəlməsində tarixi-siyasi şəraitin rolu danılmazdır. Tarixin hər dövründə, xüsusilə bir xalqın müqəddəratının həll olunduğu vaxtlarda ədəbiyyatda ən sürətli reaksiyanı şeir vermişdir. 1918-ci il Türk xalqlarının həyatında ən ağır il olmuşdur. Bu tarixdə İstanbul işğal altındaydı. Bu tarixdə erməni daşnakları Azərbaycanda yenə soyqırımı törətmişdilər. Amma bu ağrı-acılara baxmayaraq Azərbaycanda ilk dəfə bir Cümhuriyyət yaranmışdı. M. Ə. Rəsulzadə o dövrdəki vəziyyətin ağırlığını belə izah etmişdir: *“Şamaxının düçar olduğu təcavüzə Lənkəran, Səlyan, Quba, Nəvahi və Kürdəmir kimi qəza, şəhər və qəsəbələri dəxi məruz qaldı”(…)* *Belə bir təhlükə qarşısında milləti müdafiə edəcək yalnız bir Gəncə qalmışdı”*. Gəncə də təkdi, köməyi yoxdu. *“Bu müşkül vəziyyətdən milləti qurtaracaq yeganə bir çarə vardı: - TÜRKİYƏ! Ümidlər həp oraya mətuf idi. “O qardaş millət gələcək, bizi düşmən əlindən qurtaracaq!” Xalqın bundan başqa bir ümidi qalmamışdı”* (Rəsulzadə, 1990: 37-38). Belə də oldu. Uduzmaqda olduğu I Dünya müharibəsində müxtəlif cəbhələrdə vuruşduğuna, torpaqlarının əldən getməsinə və müharibə müttəfiqlərinin etirazlarına baxmayaraq *“Turan cəngavəri”* Envər Paşa qardaşı Nuru Paşa komutanlığında Qafqaz İslam Ordusu qurub Azərbaycana göndərdi. O vaxt dəhşətli bir anarxiyaya məruz qalan, digər tərəfdən də bolşevik

təcavüzü ilə təhdid olunan Gəncə, *“Nuru Paşanı göydən enmiş xilaskar bir mələk kimi tələqqi etmişdi”* (Rəsulzadə, 1990: 39). Osmanlı əskərləri Azərbaycandakı *“şəhadətləri ilə türklüyə yeni bir siyasi vücut ata”* etdilər (Rəsulzadə, 1990: 43). Bu dönmədə edbiyyatda Azərbaycan xalqının canını, namus və şərəfini, bugününü və geleceyini qoruyub təmin etmək üçün canlarını fəda edən Türk ordusuna, Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru Paşaya və *“Turanın baş komandanı”* Ənvər Paşaya ithaf edilən əsərlərin sayı çoxalmışdır. C.Cabbarlının *“Trablis müharibəsi”* və *“Ədirnə Fəthi”* əsərlərində Osmanlının Balkan Müharibələri dönməsi ələ alınmış, Ənvər Paşa obrazı canlandırılmışdır. *“Bakı müharibəsi”* isə *“Nuri Paşaya, Mürsəl Paşaya, Məhəmməd Tofiq bəyə minnətdarlıq çələngi”* idi (Rüstəmli, 2018: 55). A.Rüstəmli bu əsəri C.Cabbarlının *“əzəli və əbədi qardaş Türkiyə xalqının keçmişinə”* *“həsr etdiyi trilogiyanın - “Ulduz” və “Ədirnə fəthi” pyeslərindən sonra üçüncü dəyərli hissəsi”* hesab edir (Rüstəmli, 2018: 56).

Əhməd Cavad Azərbaycanı erməni daşnaklarından və rus bolşeviklərindən azad etmək üçün gələn Qafqaz İslam Ordusuna ithaf etdiyi *“Türk ordusuna”* şeirində *“şanlı ölkənin şanlı ordusu”* nun Turandan rusu qovduğunu söyləməklə (Cavad, 2005: 143) Azərbaycanı Turan adlandırır. Şairin 1919-cu ildə yazdığı *“Şəhidlərə”* şeiri isə Osmanlı şəhidlərinin ruhuna və qəhrəmanlıqlarına dərin ehtiramla doludur. Təsədüfi deyil ki, M.Ə.Rəsulzadə bu şeirin təsiriylə aşağıdakı sözləri yazmışdır: *“Əvət, Azərbaycanın hər cəhətində şairin təsvir etdiyi “Sarmaşığı bir məzar” bulursunuz ki, “qızlar, gəlinlər” tərəfindən ziyarətə qalın halına qonulan bu məzar, qardaş imdadına qoşan “TÜRK” məzarıdır”* (Rəsulzadə, 1990: 43).

Bu illərdə Əlabbas Müznibin yazdığı *“Qazi Ənvər Paşa (Hürriyyət qəhrəmanı, Ədirnə fəthi, Dardanel müdafi)”* şeirində Ənvər Paşa *“Türkün qolu, türkün gücü, türkün qılıncı”* və *“Türkün böyüyü”* olaraq təənnüm edilir:

Türkün böyüyü kimdi, sorulduqda tamamən:

Ənvər Paşa, Ənvər Paşa, Ənvər Paşa derlər. (Ağayev, 2003: 115)

Yenə Ə.Müznibin *“Əmir Teymur nişanlı Məhəmməd Tofiq bəyə xatirə”* epiqraflı *“Yuğ qığılcımı”* şeirində *“altun yurd”* Azərbaycan - Türklüyün Turandakı bir şöbəsi olaraq təqdim edilir (Ağayev, 2003: 116).

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə misilsiz xidmətləri olan **Salman Mümtaz (1884-1941)** 1918-ci ildə Nuru paşayla Şəkidə görüşərək ona ithaf etdiyi *“Öyün, millət”* və Ənvər paşaya ithaf etdiyi *“Ənvəriyyə”* şeirlərini oxumuşdur (Tahirzadə, 2002: 5). *“Ənvəriyyə”* şeiri bu mövzuda yazılmış kamil sənət nümunələrindən biridir:

Yaşa, ey qazi-yi azam, yaşa, ey muhtəşəm Ənvər!

Səninlə fəxr edir şimdi böyük sultan, ulu kaysər

Ki, sənsən dahi-yi devran, sənsən fəth-i kişvər,

Sənə şayəstədir əlhəkk tilə ovrəngü zər əfsər .

Doğar mı mədər-i giyti sənin tək bir də bir nər ər

Hayali ay kimi aydın, məramı gün kimi Ənvər?! (Mümtaz, arxiv)

Nəticə. XX əsrin əvvəllərində Türk dünyasında bir-biri ilə zincirləmə əlaqə içində olan ziyalıların ideoloji baxışları **İsmail bəy Qasıralının (1851-1914)** *“dildə, fikirdə, işdə birlik”* düsturundan mayalanaraq **Əlibəy Hüseynzadənin (1864-1940)** *“Türk qanlı, müsəlman etiqadlı, firəng fikirli, Avropa qiyafətli fədalı”* fikrindən bəslənmiş, **Ziya Göyalpın (1875-1924)** *“Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək”* şüarıyla yetkinləşmişdir. Hətta Azərbaycanda *“Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək”* fikri o qədər mənimsənilmişdir ki, **Məhəmməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955)** vasitəsilə bu düstur - 1918-ci ildə Müsəlman Şərqdə qurulmuş ilk Parlamentli Cümhuriyyətin dövlət bayrağına da yansımışdır: Mavi – Türkləşməyi, yaşıl- İslamlaşmağı, qırmızı – Müasirləşməyi ifadə edir.

XX əsrin əvvəllərindəki müxtəlif fikir cərəyanları ilə zəngin şeir mühiti 1920-ci ilə qədər açıq şəkildə davam etmişdir. Bu dönmədə vətənin taleyi ilə əlaqəli şeirlər vətən torpaqlarının

gözelliklərindən və təbiətindən bəhs etməkdən çox istiqlal, Türkçülük və Turancılıq kimi ideallarla yüklənmiş, ay-ulduz tərənnüm edilmişdir. *“Türküstan yellərinin alnını öpüb, dərdlərini anlatdığı”* bu bayraq, Azərbaycanın romantik şairlərinin *“Turana gedərkən qarşılarına çıxan”*, toxunmağa belə qıymayıb *“kölgəsinin düşdüyü mübarək yeri öpdükləri”* (Cavad, 2005: 127) müqəddəs möcüzələri idi. O dönəmin vətənə və onun bayrağına pərəstiş edən milli aydınları Azərbaycanı Turanın bir parçası olaraq görürdülər və onları əsla bir-birindən ayrı təsəvvür etmirdilər. Bu, sadəcə Azərbaycanda deyil, bütün Türk ellərində belə idi. Eyni şeyi Osmanlıdakı milli münəvvərlər üçün də söyləyə bilərik:

*Vətən nə Türkiyədir Türklərə, nə Türkistan,
Vətən, böyük və müəbbət bir ölkədir: Turan.* (Gökalp, 2017: 22)

Qeyd etməliyik ki, XX əsrin əvvəllərində Turan idealının ədəbiyyatda atdığı təməl fikirlər Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra, 1990-cı illərdən bəri aktual məsələ kimi diqqət mərkəzindədir. Əslində bu problemin köklü həlli üçün məsələ geniş aspektdə ələ alınmalı, Azərbaycan ədəbi həyatı Türk dünyasının bir parçası olaraq tədqiq edilməlidir. Ümumiyyətlə, ədəbiyyatda Turan idealının dərinindən və hərtərəfli öyrənilməsi üçün bütün Türk xalqlarıyla birlikdə ortaq layihələr həyata keçirmək şərtidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ağayev, İslam (2002). XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan şeiri. Bakı: “Elm”.
2. Akpınar, Yavuz (2007). “Hüseynzadə Ali Turan Bey’in Arşivindən: 1. Azərbaycanlı Şair *Muhammed Hadi*’nin Bilinmeyen Bir Şiiri: *“Kahraman Türk Askerlerine”*”, Kardeş Kalemler, Ankara, Sayı: 7, s. 62-67.
3. Bayramoğlu, Alxan (2003). Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ədəbiyyat. Bakı: “Elm”.
4. Cabbarlı, Cəfər (2005). Əsərləri, Dörd cildə. I cild. Tərtib edəni, ön sözün və şərhlərin müəllifi: Asif Rüstəmli. Bakı: “Şərq-Qərb”.
5. Cavad, Əhməd (2005). Seçilmiş əsərləri. Tərtib edəni: Əli Saləddin. (Bu kitab “Əhməd Cavad. Seçilmiş əsərləri. İki cildə” (Azərnəşr, 1992) nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır). Bakı: “Şərq-Qərb”.
6. Cavid, Hüseyn (2005). Əsərləri. Beş cildə. III cild. Bakı, “Lider nəşriyyat”.
7. Cəfərov, M.Z. (1963). Azərbaycan Ədəbiyyatında Romantizm. Bakı: Azərb. SSR EA Nəşr.
8. Gökalp, Ziya (2017). Kızılelma. Şiirler. 4.Basım. İstanbul: “Ötüken”.
9. Hadi, Məhəmməd (1918). “Türkün nəğməsi”. “Azərbaycan” qəzeti, Gəncə, 25 sentyabr, № 4.
10. Hüseynzadə, Əlibəy (1906). “Dəbistan”, 7 yanvar, Nömrə:16.
11. Qarayev, Yaşar (2005). “Cümhuriyyət dövrü və onun poeziyada yaddaşı - Əhməd Cavad”. Əhməd Cavad. Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Şərq-Qərb”, s.4-10.
12. Mümtaz, Salman. Arxiv. “Ənvəriyyə”. Əlyazmalar İnstitutu. Fon: 20, siyahı: 1, Saxlama inventarı: 216, 1 vərəq.
13. Rəsulzadə, M.Ə. (1990). Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: “Elm”.
14. Rəsulzadə, M.Ə. (1991). Əsrimizin Siyavuşu. Çağdaş Azərbaycan Ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan Tarixi, Bakı: “Gənclik”.
15. Rüstəmli, Asif (2018). Cəfər Cabbarlı və milli istiqlal hərəkatı. Bakı: “Gənclik”
16. Saraçlı, Əflatun (2007). Azərbaycan yazıçıları Cümhuriyyət dönməndə. Bakı: “Elm”.
17. Şaiq, Abdulla (2005). Seçilmiş Əsərləri. 3 cildə, II cild, Bakı: “Avrasiya Press”.
18. Talıbzadə, Kamal (1984). Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi. Bakı: “Maarif” nəşriyyatı.
19. Tahirzadə, Ədalət (2002). Salman Mümtaz. Bakı: “Kür” nəşriyyatı.
20. Zərdabi, H. (1906). “Bizim nəğmələrimiz”, “Həyat”, 8 yanvar, Nömrə: 6.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ İRFANI GÖRÜŞLƏRİ

Şəfa Muradova

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar
Institutunun dissertantı, ADPU-nun əməkdaşı,
shafamuradova@mail.ru

Xülasə:

Məqalədə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində maarifçi şair kimi tanınan Seyid Əzim Şirvaninin həm də klassik poeziya məktəbinin layiqli davamçısı olduğu nəzərə çatdırılmışdır. Onun qəzəllərinin klassik Azərbaycan şeirinin dəyərli nümunələri sırasında yer almasından danışılmış, irfani poeziyaya nümunə göstərilə biləcək əsərləri şərh olunmuşdur. Eyni zamanda Qurani-Kərimə və dini obrazlara müraciət etməsi və təsəvvüfi görüşləri də tədqiqata cəlb edilmişdir.

Açar sözlər: Dini, maarifçi, qəzəl, irfani, obraz.

Abstract

The article highlights that Seyid Azim Shirvani, known as an enlightened poet in the history of 19th-century Azerbaijani literature, was also a worthy successor to the classical school of poetry. It was discussed that his ghazals are among the valuable examples of classical Azerbaijani poetry, and his works, which can be considered examples of lore poetry, were commented on. At the same time, his appeal to the Quran and religious imagery, as well as his Sufi views, were also included in the research.

Keywords: Religious, educational, ghazal, lore, image.

Azərbaycan tarixində silinməz iz qoyanlar sırasında, klassik poeziyanın çəkisinə öz dəsti-xətti ilə bir az da ağırlıq gətirən, onu qiymətli kəlamları ilə dəyərləndirənlərdən biri də maarifçi şair, pedaqoq Seyid Əzim Şirvanidir.

Seyid Əzim Şirvani Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçilik istiqamətində xüsusi rolu, mövhumatçılığın və din adı altında məkrli niyyətlərin açığa çıxmasında, şüurların ehtiyacında olduğu inqilabın təməlini qoymaqda birincilərdən olan ədəbi simadır. “Aləmdə səsi olan” onlarla klassik söz ustası kimi Seyid Əzimin də yaradıcılığı hər zaman aktualdır, öyrənilməsi və təbliğatı zəruridir. Bu baxımdan biz məqalədə şairin irfani düşüncələrinin təzahür etdiyi poeziya nümunələrindən bəhs etmək fikrindəyik.

İrfani təfəkkür yarandığı dövrdən başlayaraq klassik poeziyanın ruhunda cövlan edir. Bu ifadə hər bir şairin öz yaradıcılıq tərzinə uyğun olaraq ədəbiyyatımızda şeirləşmişdir. Məsələn, təsəvvüf nümayəndələri öz sufi dünyagörüşlərini irfan pərdəsinə bələyib inikas etdirmişlər. Təriqət nümayəndəsi olmayan söz ustalarının yaradıcılığında isə irfani dünyagörüş onların ifadə tərzinin dərinliyi ilə ölçülür. Bu baxımdan Seyid Əzim Şirvaninin lirikasında irfan poeziyası xüsusi yer almışdır:

*Müxtəsər, aşiq olan olmaz imiş dəhrdə şad,
Bir zaman olmaz imiş dərdü bəladən azad (11, səh.371).*

İrfan əhlinə görə bu dünya həqiqi eşqi bilənlər üçün qəm vadisidir. Onların hər anı dərd, bəla içindədir. Nümunə göstərdiyimiz beytdə şair irfani düşüncə tərzini öz fəlsəfi fikri ilə xülasələndirir.

*Qaşların “nuni-qələm”, zülfünü “Vəlleyl” dedim,
Dedilər kim, oxudun ayeyi-quranı qələt (11, səh. 58).*

Bu beytində S.Əzim Nəsimi təbircə insan üzündə Allah kəlamı görür. Və eynilə Nəsimi kimi bunu yalnız ariflərin gördüyünü nəzərə çatdırır.

*Kirpigin, qaşınla zülfün həq kitabıdır, vəli
Ol kitabı kim bilir mən indəhü ümmül-kitab? (3, səh.22).*

Və ya başqa bir beytində Qurani-Kərimlə insan üzünü eyniləşdirərək belə bir mülahizə yürüdür:

*Öpsəm üzünü, ey üzü müşəf, nə günahım,
Bu sünnəti-məşhurdu, Qurani öpərlər (11, səh. 139).
Açıram müşəfi, yüz dəfə, “əlif-lam” gəlir,
Qamətü zülfə, ey dil, nə gözəl falın var (11, səh. 114).*

Müqəddəs Qurani-Kərimin bəzi surələri “Əlif. Ləm. Mim”, (“Əl-Bəqərə”, “Ali-İmran”, “Əl-Ənkəbut” və b.), “Əlif. Ləm. Ra.” (“Hud”, “İbrahim” və b.) “Əlif. Ləm. Mim. Sad.” (“Əl-Əraf”), “Əlif. Ləm. Mim. Ra.” (“Ər-Rəd”, “Yunus”) hərfləri ilə başlayır. Bu hərflərin hansı anlamda işlədildiyi barədə müxtəlif yozumlar mövcuddur. (9, səh. 401-406)

Bir çox görüşlərə görə bu hərflər Allah və rəsulu arasında olan xüsusi şifrədir. Seyid Əzim bu beytdə həmin hərfləri “Əlif-lam” formasında işlədərək obrazlı deyim yaratmışdır.

Seyid Əzim Şirvaninin “kafir” damğası vurularaq süni basabasda öldürülməsi faktından çıxış edib fikir yürütmək olar ki, onun aydın düşüncəsi, dərin kamalı dövrün din xadimləri üçün təhlükə mənbəyi olmuşdur. Seyid Əzimin yaradıcılığına diqqət etdikcə onun satiralarında hədəfin dini etiqadı deyil, dini etiqaddan sui-istifadə edənlər olduğunu görmək, şairin irfani anlamı qəzəllərinin mövcudluğunu təsdiqləmək mümkündür. Bu baxımdan bir neçə beytini nümunə göstərərək şairin dini obraz və motivlərin onun şeirlərində yer aldığını izləmək fikrindəyik. Fikrimizcə, satiralarında dini obrazların adlarını satiralarında da çəkəndə onlar haqqında olan inanclara və ya onları məhəbbətlə təbliğ edən iman sahiblərinə rişxənd etmir. Məsələn:

*Piri-meyxanə meyi-nabə işarət eylər,
Dürdnuşani-vilayətə bəşarət eylər,
Dini təkmil qılıb kəsfi-kəramət eylər,
Muxtəsər, aləmə təbliği-risalat eylər,
Faş olur mərtəbeyi-Heydəri-Kərrar bu gün (11, səh. 7).*

“Alimlərə məzəmmət edən cahillərə”adlı satiradan nümunə gətirdiyimiz bənddə adı çəkilən Həzrət Əlinin təsviri ilə

*Bir kərrə ədavət eləsəm mən sənə, ey gül,
Yüz kərrə edim Heydəri-Kərrarə ədavət (11, səh. 54).*

beytindəki müraciətdə mənəca bir fərq yoxdur. Qəzəldə həzrət Əliyə (ə) olan məhəbbətindən eşq andı kimi istifadə edən şairin satirada onun adını anması imam Əliyə olan (ə) məhəbbətinin azaldılması anlamına gəlmir. “Bir sözlə, S.Ə. Şirvani bir tərəfdən Quranla, o biri tərəfdən isə yenilikçi düşüncələrlə millətinin oyanişına xidmət göstərməyə çalışmışdır” (1).

Başqa bir satirasında şair saxtakar və fürsətçi xadimlərin pis niyyətlərindən ötrü hətta müqəddəs Qurani-Kərimə belə bihörmət davrandıqlarına işarə edərək deyir:

*Cəm olur on iki adəm ki, filani bəydir,
And içirlər qoyuban ortalığa Qurani (11, səh. 23).*

Seyid Əzim qəzəllərində onlarla dini obrazlara müraciət edərək müxtəlif məqamlarda onların yüksək poetikliklə işlədilməsinə nail olmuşdur.

*Səlmanınam, ey Əhmədi-Muxtari-zəmanə,
Səlman eləməz Əhmədi-Muxtarə ədavət (11, səh. 54).*

Məhəmməd peyğəmbərin (s.a.s) ən sadıq səhabələrindən olan salman Farsinin adını çəkərək hədislərdən çıxış edib onun sədaqətini nümunə gətirərək öz eşqini Salmanın Hz. Məhəmməd

peyğəmbərə (s.a.s) olan eşqi ilə müqayisə etmişdir. Bu barədə ədəbiyyatşünas alim Firudin bəy Köçərlinin şair haqqında dəyərli fikrinin xatırlamaq yerinə düşər. O, şairin

“Ey nuri-səməvatü zəmin, gərçi nihansan.
Amma nəzəri-arifi danadə əyansan.”

Mətləli qəzəmindən çıxış edərək belə bir fikir yürütmüşdür: “*Mərhum Hacı Seyid Əzimin mərifətullah babında olan e’tiqadi-safı və həqiqi müsəlmançılığı atidə mərqum olunmuş qəzəllərindən görünür*” (5, səh. 46). Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki Seyid Əzimin bu qəzəli böyük Nəsiminin “*Əgərçi candasan, candan nihansan, Degilsən candan ayrı, bəlkə cansan.*” mətləli qəzəli ilə səsləşir. Digər beytlərə nəzər salsaq, fikrimizi təsdiqləməyə nail olarıq. Məsələn:

Nəsimi:

*Kişi verməz nişan səndən əgərçi,
Yerü gög dopdolu külli nişansan* (3, səh. 78).

Seyid Əzim:

*Batin gözünün yox səni görməkdə qüsuri.
Zahir gözü görməz səni, əlbəttə, nihansan* (5, səh. 46).

Qurani-Kərimin “Yusif” surəsində Yusif peyğəmbərin quyudan çıxarılandan sonra qardaşları tərəfindən ucuz qiymətə satıldığı hekayəsinə işarə edərək saxsı parçası olan (Həm də burada insanın torpaqdan yaradılmasına da işarə vardır.) canın belə bir mətəh yanında dəyərsiz olduğu qənaətini izhar edir:

*Çəkdilər Yusifi-mənanı genə bazarə,
Seyyida, saxlama canı, nə gərəkdir bu xəzəf* (11, səh. 364).
*Dövri-ruyini tutub ləşkəri-xətti-siyəhi,
Mürlər rəxnə, məgər, mülki-Süleymanə salıb!* (11, səh. 48).

Bu beytdə isə “Ən-Nəml” surəsində Süleyman Peyğəmbərlə qarışıqların görüş səhnəsinə işarə edərək gözəl üzün təsvirini canlandırır.

Aşağıdakı beytdə Quranın “Əl-Bəqərə” surəsində haqqında məlumat verilmiş insanlara sehr öyrətməklə imtahan etmək sınağı ilə vəzifəsiləndirilən iki mələyin adını işlədərək, gözəlin baxışlarının camaatı yoldan çıxarmasını Harut və Marutun sehri ilə müqayisə edir:

*Gözlərin təlimi-sehr eylər sənə mərdümlərə,
Ey gözüm nuru, bular Harut ilə Marutdur?! (11, səh. 138).*

Seyid Əzimin irfan fəlsəfəsində bütün təsəvvüfçülər kimi meyxana Allahın evi, məscid isə gözdən pərdə asıb zahidliyi əməllərilə dəyərsizləşdirən yalançı sufilərin mənzilidir:

*Girmə sən məscidlərə namərd zahidlər kimi,
Seyyida, meyxanədə peymanəni mərdanə tut* (11, səh. 50).

Meyxanada əlində tutduğu peymanə isə bütün irfan əhlində olduğu kimi Seyid Əzim üçün də ilahi eşq bədəsidir.

“Sovet dövrü tədqiqatçıları Seyid Əzimin eşq piyaləsini, vəhdət şərabını deyil, məhz “*həyat sevgisi, fikir azadlığı*”nın rəmzi olaraq təqdim edilən üzüm suyunu tərənnüm etdiyini iddia edərkən şeirin elə bəndini və ya beytini nümunə gətirirdilər ki, ilk baxışda bu fikirlərlə razılaşmaq lazım gəlirdi. Lakin şeir sonuna qədər oxunduğu zaman bu təəssürat dəyişir” (13, səh. 14). Fikrimiz Sovet dövrü tədqiqatçıları tənqid etmək və ya onların ədəbiyyatımız üçün gördükləri böyük işlərə kölgə salmaq deyil. Lakin məlumdur ki, klassiklərimizin yaradıcılığına müraciət edərkən, xüsusən döndə-döndə tədqiq olunmuş Seyid Əzim Şirvani kimi ustadların yaradıcılıqları yenidən tədqiqat müstəvisinə gətirilirsə, burada mütləq yeni baxış mövqeyindən çıxış etmək vacibdir. Belə olan təqdirdə biz istər-

istəməz əvvəlki araşdırmaları nəzərdən keçirməli, dövrün tələbindən asılı olaraq buraxılmış nöqsanları təkrar etməməyə çalışmalıyıq. Burada akademik Feyzulla Qasımzadənin Seyid Əzim haqqında fikirlərinə diqqət çəkmək lazımdır. Çünki, dəyərli alim şairin əsərlərini dövrün tələbindən çıxış edərək şərh etməsinə baxmayaraq onun irfani poeziya nümayəndəsi olduğunu da uyğun tərzdə vurğulamağa nail olmuşdur: “Seyid Əzim öz böyük sələfləri Nizami və Füzuli kimi həyatın əsl mənasını eşq və məhəbbətdə görürdü. Böyük Nizami yaradılışın mənasını eşqdə gördüyü və Füzuli eşqi dünyanın xəzinəsində gövhər hesab etdiyi kimi Seyid Əzim də “Əsil tinətim məhəbbət torpağından yoğrulmuşdur” deyirdi” (6, səh. 466). Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığına Füzuli təsirindən xüsusilə bəhs etmək lazımdır. Çünki, bu danılmaz faktıdır ki, Füzuli sözünün təsir gücü ilə elə bir ucalıqdır ki, özündən sonra gələn bütün poeziya nümunələri o zirvədən qaynaqlanır. Bu, hər bir poeziya nümayəndəsinin düşüncə tərzinə uyğun olaraq müxtəlif cür təzahür edir. Əlbəttə ki, Seyid əzim lirikasında Füzuli təsiri daha nəzərəçarpan və fərqli formada üzə çıxmalıdır. Bu haqda danışarkən “Seyid Əzim Şirvan şairlərinin ən rəvan təblisi olmuşdur. Fəaliyyət, qabiliyyət cəhətindən Bakı “Məcmuəş-şüara”-sında Cürmi, Qarabağ “Məclisi-üins” ündə Natəvan nə olmuşsa Şamaxı “bəytü-səfa”-sında Seyid Əzim o olmuşdur” (9, səh. 161) deyərək Seyid Əzim haqqında dəyərli fikirlər söyləyən Ə. Müznib onu həm də nəzirəçi şair kimi qələmə vermişdir. Düşünürük ki, burada yanlışlıq var. Bu barədə Burada professor Cavanşir Yusiflinin fikrini qeyd etmək yerinə düşər: “Seyid bütün ənənəvi janrların içini ziddiyyətlərdən yoğrulmuş həyatla doldurur, daha dəqiqini onun özü deyir: // Gətirmək təzə üslubə gərəkdir köhnə dünyanı...// Və bu, heç bir halda Füzulinin yeni üsluba tərcüməsi anlamına gəlməməlidir, əksinə, Füzulinin fərqli nəfəslə yazılan qəzəllər üstündə açılması, Seyid Əzimə qoşulmasıdır, bunun özü də çox maraqlıdır, bir şairin başqa bir şairin intonasiya, üslub ladında təkrar oxunması onların hər ikisinin fərqli cəhətlərinin üzə çıxmasına yardımçı olur”. Bu fikrin təsdiqi üçün Mövlana Füzulinin və Seyid Əzimin ayrı-ayrı beytlərini nümunə göstərmək yetərlidir.

Füzuli:

*Dəhənin dərdimə dərman dedilər cananın,
Bildilər dərdimi, yoxdur dedilər dərmanın (2, səh. 93).*

Seyid Əzim:

*Dərman dedilər dərdi-nihanimə dəhanin,
Yox yerdə tapıb dərdimə dərman, yenə gəldim (10, səh.164).*

Füzuli

*Nalədəndir ney kimi avazeyi-eşqim bülənd,
Nalə tərkin qılmazam ney tək kəsilsəm bənd-bənd (2, səh. 96).*

Seyid Əzim:

*Olmuşam eylə nəhif ol nuşləb eşqində kim,
Zəfdən çıxmaz nəfəs ney tək kəsilsəm bənd-bənd (10, səh. 44).*

*Xah Musa damənin tut; xah İsa, ey fəta,
Tərk qıl fironi -nəfsi, eşqə eylə iqtida (10, səh. 2).*

Bu beytdə şair eşqə təslim olmaq üçün sufiyanə deyim nümayiş etdirir: Onun fikrincə hansı dinin nümayəndəsi olursan ol, eşqə təslim olmağın yolunu öyrənməlisən. Bunun yolu təsəvvüf əhlinə görə nəfsdən azad olmaqdır. Seyid Əzim nəfs rəmzinə firon təyini ilə işlədərək fikrini obrazlılıqla izhar etmişdir. Başqa bir beytində isə Allahın hər yerdə təcəllə etməsi fikrini əsas tutaraq məscidlə kilsə eyniləşdirilməsini belə tərənnüm etmişdir:

*Hər məkanda eləyib çünki təcəllə rüxi-yar,
Eybi yox məscid əgər olsa kəlisadən əvəz (11, səh. 89).*

Seyid Əzimin əsərlərində təsəvvüfi görüşün inikasına aid olan daha bir beytindən nümunə göstərək:

*Sancıldı tənə-zarıma gər oxları, Seyyid,
Uçmağa səri-kuyinə bir balü pər oldu (11, səh. 294).*

Şair burada deyir: Ağrıyan bədənimə yarın oxları sancılısa da, bu, məni onun dərgahına aparacaq qanadlarım oldu. Bu nə deməkdir? Məlumdur ki, təsəvvüfi görüşlərdə bu dünyanın sınaqlarından keçən aşiq mütləq ilkinliyə qovuşmaq üçün fəna mənzilinə çatmalı, yəni ölməlidir. Şair burada poetik tərzdə həmin fikri ifadə etmişdir. Beyti oxuyarkən daha bir fikir formalaşır: Sanki böyük şair sonunu görmüş, bu beyti məsciddə qəsdən öldürülən Seyid Əzim yazmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ələkbərli F. Azərbaycan Türk fəlsəfəsindən yarpaqlar: Seyid Əzim Şirvani // – URL: <https://moderator.az/az/read/243051/>
2. Füzuli, Məhəmməd Əsərləri: [6 cildə] / tərt. ed. M.Sultanov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.2. – 2005. – 400 s.
3. Nəsimi, İmadəddin Seçilmiş əsərləri [2 cildə] / tərt. ed. H. Araslı – Bakı: Lider Nəşriyyat, – c. 1 – 2004. – 336 s.
4. Nəsimi, İmadəddin Seçilmiş əsərləri [2 cildə] / tərt. ed. H. Araslı – Bakı: Lider Nəşriyyat, – c. 2 – 2004. – 376 s.
5. Köçərli, F. Azərbaycan ədəbiyyatı: [2 cildə] / F.Köçərli. –Bakı: Avrasiya Press, – c.2. – 2005. – 464 s.
6. Qasımlı F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı / F. Qasımlı F–Bakı: Elm və təhsil, – 2005. – 552 s.
7. Qurani-Kərim / ərəb dilindən tərc. ed.: Z. Bünyadov, V. Məmmədəliyev – Bakı: Azərnəşr, – 1992. – 720 s.
8. Müznib Ə. Seyid Əzim // Seçilmiş əsərləri. - Bakı : Şərq-Qərb, 2006. – s161.
9. M. Zeki Duman, Mustafa Altundağ, Hurufi-Mukattaa // TDV İslam Ansiklopedisi: [44 ciltə] / – İstanbul – c.18. –1998 – s. 401-406 / URL: <https://islamansiklopedisi.org.tr/huruf-i-mukattaa>
10. Seyid Əzim Şirvani, Qəzəllər URL: <https://archive.org/details/Qzzlllr-Seyid IzimZirvani/ page /n1/ mode/2up>
11. Şirvani, S. Ə. Seçilmiş əsərləri [3 cildə] / tərt. ed. S. Rüstəmov – Bakı: Avrasiya Press, – c. 1 – 2005. – 400 s.
12. Yusifli C., Formanın müqəddəs sirri-Seyid Əzim Şirvani // URL: <https://manera.az/index.php?newsid=8322>
13. Vahidova M. Seyid Əzim Şirvaninin Lirikası Azərbaycan ədəbiyyatı Filologiya üzrə fəlsəfə dok... dis. avtoreferatı: / M. Q. Vahidova: AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. – BAKI, – 2014. – 22 s.

İSTİQLAL POEZİYASI: ALMAS İLDIRIMIN ƏDƏBİ İRSİ VƏ TƏDRİSİ

Fidan Əhmədzadə

Lənkəran Dövlət Universiteti

fidanakhmed55@gmail.com

Xülasə:

Almas İldırımın ədəbi irsi milli poeziyada istiqlal, sürgün və vətən həsrəti kimi mövzuların bədii ifadəsində mühüm yer tutur. Onun şeirləri yalnız estetik dəyər daşımır, eyni zamanda tarixi bir dövrün ruhunu, xalqın azadlıq uğrundağı dirənişini əks etdirir. Bu tezisdə Almas İldırımın poeziyası ideya-məzmun baxımından təhlil olunmuş, onun əsərlərindəki istiqlal motivlərinin aktuallığı, tərbiyəvi əhəmiyyəti dəyərləndirilmişdir. Almas İldırımın yaradıcılığı məktəblərdə tədris prosesinə cəlb olunduqda, gənc nəslin milli kimlik, vətən sevgisi və azadlıq düşüncəsi formalaşır. Təhlil zamanı aparıcı ədəbiyyatşünasların yekdil qənaətinə əsasən deyə bilərik ki, bu poeziya yalnız keçmişin deyil, bu günün də mədəni ehtiyaclarına cavab verir və pedaqoji mühitdə əhəmiyyətli rola malikdir.

Açar sözlər: İstiqlal, vətənpərvərlik, mühacir, poeziya, Almas İldırım, milli dəyərlər, azadlıq, tədris, ədəbiyyat, dirəniş, ideologiya, şairin irsi.

Abstract

The literary legacy of Almas Ildırım holds a significant place in national poetry through its powerful expression of themes such as freedom, exile, and longing for the homeland. His poems are not only of aesthetic value but also reflect the spirit of a historical era and the resistance of a nation in its struggle for independence. This thesis analyzes Almas Ildırım's poetry in terms of content and ideas, emphasizing the educational importance of the motifs of independence found in his works. It has been determined that incorporating his poetry into the school curriculum helps young generations develop a sense of national identity, love for their homeland, and an understanding of freedom. Based on the views of leading literary scholars, the research shows that Almas Ildırım's poetry addresses not only the past but also the moral and educational needs of today, holding substantial value in the pedagogical sphere.

Keywords: Independence, patriotism, emigration, poetry, Almas İldırım, national values, freedom, education, literature, resistance, ideology, poet's heritage.

Azərbaycan ədəbiyyatında müstəqillik mövzusu və milli azadlıq problemi uzun illərdir ki, önəmli bir yer tutur. Şübhəsizdir ki, bu mövzu, təkcə şairlərin və yazıçıların yaradıcılığında deyil, həm xalqın tarixində, mübarizəsində, həm də mədəniyyətində mühüm rol oynamışdır. Müstəqillik və azadlıq mübarizəsinin ədəbi ifadəsi, ədəbiyyatın bir cəmiyyətin dünyagörüşünü, psixologiyasını və mənəvi dəyərlərini necə təsir etdiyini göstərən əhəmiyyətli bir faktordur. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatında bu mövzunu ən güclü təmsil edənlərdən biri də Almas İldırımdır. Şairin ədəbi irsi milli müstəqilliyin təbliği və vətənə olan məhəbbətin ifadəsi kimi önəmli bir rol oynayır. Almas İldırımın poeziyasının ana xəttini, vətənə olan sevgi və istiqlal uğrunda mücadilə təşkil edir.

Almas İldırımın poeziyası, bir xalqın tarixinin, mədəniyyətinin və mübarizəsinin poetik ifadəsidir. Şairin əsərlərindəki milli kimlik, azadlıq və vətən sevgisi motivləri, onun yaradıcılığını təkcə ədəbiyyat aləmində deyil, həm də tarixdə, mədəniyyətdə və cəmiyyətdə xüsusi bir yerə qoyur. Bu tədqiqatın məqsədi də məhz Almas İldırımın yaradıcılığının milli azadlıq mübarizəsinin ədəbi təzahürü kimi necə qiymətləndirildiyini araşdırmaq və bu əsərlərin tədrisində necə istifadə edilə biləcəyinə dair təkliflər təqdim etməkdir.

Almas İldırımın poeziyası öz fərqliliyi və ahəngdarlığı ilə seçilir. Görkəmli şairin ən çox təkrarlanan mövzularından biri azadlıq və milli müstəqillikdir. Şairin əsərlərində müstəqil Azərbaycanın arzusu, vətənə olan sevgi və xalqın azadlıq mübarizəsi əsas yer tutur. Şairin şeirlərindəki vətən sevgisi, gənc nəsildə vətənə bağlılıq və müstəqil dövlətə hörmət hisslərini inkişaf etdirmək məqsədini daşıyır. Almas İldırımın əsərləri milli kimliyin qorunmasına, istiqlalın və azadlığın təbliğinə xidmət edir.

Professor Bədirxan Əhmədov yazır: "Almas İldırımın şeirlərində "azadlıq, həm də insanın daxili mübarizəsi, onun öz azadlığını tapmaq istəyidir. Bu cəhətdən, şairin şeirləri təkcə siyasi deyil, eyni zamanda psixoloji dərinliklərə malikdir" (3.səh 93)

Bu fikirlərə istinad edərək qeyd edə bilərik ki, Almas İldırımın əsərlərindəki bu psixoloji yanaşma, şagirdlərə azadlıq və müstəqillik mövzularında dərinlən düşünmək imkanı verir. Almas İldırımın şeirlərinin tədrisi orta məktəb ədəbiyyat dərslərində önəmli yer tutur. Onun əsərləri şagirdlərdə milli şüurun formalaşmasını, vətənə olan sevgilərinin artırılmasına və azadlıq ideyalarının dərinlən başa düşülməsinə kömək edir. Tədrisin fəal metodlarla həyata keçirilməsi Almas İldırımın şeirlərinin şagirdlərə mənimsədilməsini asanlaşdırır. Nikbur Cəbbarlı bu fikirlərə istinad edərək qeyd edir: "Şeirlər üzərində müzakirələr, qrup işləri və layihələr şagirdlərə şairin əsərlərindəki mövzulara daha yaxından yanaşmağa, onları anlamağa və öz fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə etməyə imkan verir" (6.səh 141 s). Bu cür metodlar şagirdlərin yaradıcı düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirir və şeirlərdən çıxarılan dərsləri gündəlik həyatla əlaqələndirməyə xeyli kömək edir. Almas İldırımın şeirlərinin tədris proqramlarına daxil edilməsi, gənc nəsildə həm milli kimlik hissini gücləndirmək, həm də onlarda vətəndaşlıq mövqeyinin formalaşmasında yardım edir. Şeirlərin təhlili vasitəsilə şagirdlərə yalnız ədəbiyyat deyil, həm də sosial və tarixi dəyərlər aşılır.

Eyni zamanda, Almas İldırımın əsərləri şagirdlərə çox mühüm sosial və ideoloji mesajlar verir.

Bu, onların ümumi mədəni və mənəvi inkişafına, həmçinin gələcəkdə vətəndaşlıq mövqeyində qərarlı olmalarına şərait yaradır və bu, təhsilin keyfiyyətini artırır. Şagirdlərə müstəqillik və azadlıq barədə ətraflı məlumat verilməsi, həm də onların özünə inamını artırır və gələcəkdə vətəndaşlıq mövqeyində qərarlı olmalarına şərait yaradır. “Əsir Azərbaycanım” şeiri Almas İldırımın vətənə olan sonsuz sevgisini, azadlıq uğrunda iztirab və ümidi dolğun şəkildə əks etdirir. Bu şeir vasitəsilə şagirdlərə həm tarixi gerçəkliklər, həm də istiqlal arzuları aşılır. Dərs zamanı şeirin bədii təhlili ilə yanaşı, onun tarixi kontekstdə anlaşılması da vacibdir. Müəllimlər şagirdlərə şairin qütbətdə yaşadığı iztirabları və bu iztirabların poeziyaya necə sirayət etdiyini izah etməlidirlər. Qrup işləri və müzakirələr vasitəsilə şagirdlər şeirdəki azadlıq ideyasını daha dərinlən qavrayır və onu öz həyat təcrübələri ilə əlaqələndirə bilirlər. Şeirin tədrisi milli kimlik və vətənpərvərlik hisslərinin formalaşmasına mühüm töhfə verir. Almas İldırımın bu əsəri sayəsində şagirdlər azadlıq ideyasını təkcə anlayış kimi deyil, həm də hiss kimi mənimsəyirlər. Almas İldırımın yaradıcılığı yalnız ədəbi məzmunla məhdudlaşmır; o, həm də siyasi və ictimai məzmun daşıyan bir ruhun təzahürüdür. Onun poeziyası təkcə bir şairin duyğularını deyil, həm də bütöv bir xalqın tarixini, mübarizəsini və mənəvi dirənişini ifadə edir. Şairin əsərlərindəki azadlıq arzusu və vətən həsrəti, oxucunu yalnız estetik baxımdan deyil, həm də mənəvi cəhətdən təsirləndirir. Bu baxımdan, Almas İldırımın yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatında istiqlal ideyasının poetik ifadəsi kimi qiymətləndirilməli və bu kontekstdə tədris prosesinə cəlb olunmalıdır. Onun şeirləri şagirdlərdə vətənə sevgi hissini gücləndirməklə yanaşı, onları həm də milli kimlik və azadlıq anlayışları üzərində düşünməyə vadar edir. Bu, gənc nəsilə vətəndaşlıq mövqeyinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Almas İldırımın yaradıcılığı milli poeziyamızda azadlıq ideyasının ən təsirli ifadə formalarından biridir. O, təkcə bir şair deyil, həm də vətənin qütbətdəki səsi, xalqın azadlıq yanğısının simvoludur. Onun şeirləri oxucunu yalnız sözün gözəlliyi ilə deyil, daşdığı ideya gücü, vətənpərvərlik ruhu ilə də təsirləndirir. Hər misrasında sürgünün iztirabı, vətəndən ayrı düşmənin ağrısı və bir o qədər də sarsılmaz milli iradə hiss olunur. Bu baxımdan Almas İldırımın poeziyası ədəbi fakt olmaqdan çıxıb, mənəvi dirənişin ifadəsinə çevrilir.

Almas İldırım yaradıcılığı məktəblərdə tədris olunarkən, sadəcə bir poetik mətn kimi deyil, tarixi gerçəkliyin və milli kimliyin aynası kimi təqdim edilməlidir. Şagirdlərə yalnız şeiri öyrətmək deyil, o şeirin arxasındakı tarixi, acını, həsrəti və ümidləri dərk etdirmək vacibdir. Bu, onların vətənə bağlılığını gücləndirəcək, milli düşüncəni formalaşdıracaq və poeziyanı hiss etməyi öyrədəcək. Almas İldırımın irsi yalnız keçmişin deyil, bu günün və gələcəyin də ədəbi sərvətidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Tahirli A. Almas İldırım irsində "nerdə" sözünün fərqli yükü. "525-ci qəzet", 29 oktyabr 2024-cü il.
2. Əhmədov B. Almas İldırım yaradıcılığı və milli ruh. Bakı: "Elm və Təhsil Nəşriyyat" 2010.-112 s.
3. Nəbiyev B. Didərgin şair: Almas İldırımın yaradıcılıq yolu. Bakı: "Avrasiya Press" nəşriyyatı", 2005. – 120 s.
4. Cəbiyeva H. Almas İldırımın mühacirət dövrü həyatı və yaradıcılığının araşdırılma vəziyyəti. Bakı: "Philology and Art Studies", 2023. -135 s.
5. Cabbarlı N. Almas İldırım – bir mühacir şairin taleyi. Bakı: "Elm və Təhsil", 2012. – 164 s.
6. Sultanlı V. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: başlanğıcdan günümüzədək (monoqrafiya). Bakı: "Azərənəşr", 2023-384 s.
7. 9- cu sinif Ədəbiyyat dərsliyi.

MİRHAŞIM MÜSAFİRİN YARADICILIĞINDA TƏXMİS, TƏSDİS VƏ TƏRCİBƏND

(“Dedim ki, sözüm qala” və “Xatirəmdə yaşayanlar” kitabları əsasında)

Sərraf Talibov

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
sarraftalib56@gmail.com

Xülasə

Məqalədə Mirhaşım Talışlı Müsafirin XIX əsrdə Lənkəran şəhərində fəaliyyət göstərən “Fövcül-füsəha” ədəbi məclisini yenidən bərpası və klassik şeir həvəskarlarını məclisə cəlb etməsinə toxunulur, klassik irsə, xüsusən də dahi Məhəmməd Füzuli yaradıcılığına şairin sevgisi və dəfələrlə onun əsərlərinə müraciət etməsi diqqətə çatdırılır. Həmçinin şairin yaradıcılığında xüsusi yer tutan klassik şeir növləri - təxmisi, təsdisi və tərcibəndin quruluşu və poetik xüsusiyyətləri ilk dəfə olaraq araşdırılır.

Açar sözlər: Mirhaşım Müsafir, klassik şeir növü, təxmisi, təsdisi, tərcibənd.

Abstract

The article touches upon the revival of the literary assembly "Fovjul-fusaha" by Mirhashim Talishli Musafir, which operated in the city of Lankaran in the 19th century, and the attraction of classical poetry enthusiasts to the assembly. The poet's love for the classical heritage, especially the work of the great Mahammad Fuzuli, and his repeated appeal to his works are highlighted. Also, the structure and poetic features of the classical poetry types that occupy a special place in the poet's work - takhmiz, tesdis, and terjiband - are examined for the first time.

Keywords: Mirhashim Musafir, classical poetry genre, takhmis, tasdis, terjiband.

XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Cənub-şərq bölgəsinin ədəbi mühitində şair, folklorçu, tanınmış pedaqoq Mirhaşım Talışlının klassik ruhda yazdığı poetik nümunələri diqqəti cəlb edir. Belə ki, o, M.İ.Qasir tərəfindən XIX əsrdə Lənkəranda yaradılan “Fövcül-füsəha” ədəbi məclisini yenidən bərpa edərək buraya klassik şeir həvəskarlarını cəlb etmişdir. Çoxşaxəli yaradıcılığı ilə seçilən Mirhaşım Talışlı klassik irsi, xüsusən də dahi Məhəmməd Füzuli yaradıcılığını dərinlən bilmiş və dəfələrlə onun əsərlərinə müraciət etmişdir. M.Talışlının klassik janrda yazdığı əsərləri içərisində təxmislər özünəməxsus yer tutmuşdur.

Təxmisi nədir? ”Təxmisi — şərq, o cümlədən Azərbaycan şeirində lirik janrın nisbətən az yayılan şekillərindən biridir. Muxəmməs kimi təxmisi də 5 misradan ibarət şeirdir. Çox vaxt 5 bənddən ibarət olur. Bu bəndlərin 1, 2, 3-cü misralarını şeir müəllifinin özü yazır, 4 və 5-ci misralar isə başqa bir müəllifin şeirindən olduğu kimi götürülür və məzmunca özündən əvvəlki orijinal misralarla bağlanır”(1).

Fərid Muradov “Təxmislər, təsdisi və tərbi poetik formaları” məqaləsində bu haqda belə yazır: *Bu poetik formalardan az istifadə edilsə də, onlar ədəbiyyatşünaslığın poetik janrlarından sayılır. Təxmisi muxəmməs kimi hər bəndi beş misradan ibarət olur, çox vaxt beş bənddən ibarət olur. Təxmisi muxəmməs kimi “xəmməsə” felindən olub, ərəb sözüdür, mənası “beşlənmiş” deməkdir*(2).

Məlumdur ki, təxmisi və təsdisi janrında hər hansı bir klassik şairin beytinin olduğu kimi istifadə olunması əsas şərtidir. İstifadə edilən şeirin yeni yazılan şeirlə həm vəzn, həm qafiyə, həm rədiflə məzmun cəhətdən uyğunluğu tələb olunur. Ədəbi nəzirə xarakteri daşıyan hər iki ədəbi janrı yazan müəlliflər öz sələflərinin yaradıcılıq üsullarını, obrazlar sistemini dərinlən bilməlidirlər. İlk vaxtlar o qədər də geniş yayılmayan təxmisin, təxminən XV əsrdən başlayaraq Kişvəri yaradıcılığında ilk nümunələrinə rast gəlmək mümkündür: *“Kişvərinin divanında heç kimdə rast gəlmədiyimiz qədər təxmisi nümunəsi vardır (sayı bütünlüklə 10-a bərabərdir). Daha çox Ə.Nəvayiə (təxminən 7-8), bəziləri isə Lütfi və Əhməd təxəllüslü şairlərin qəzəlinə yazılmış təxmisi nümunələrinə rast gəlinir. Bundan başqa biz M.Füzulidə Həbibiyə (eləcə də Lütfiyə), Ş.İ.Xətəidə Hafizin qəzəlinə, Şuşalı Mirzə Ələsgər Növrəsin yaradıcılığında M.Füzuliyə, Salyanlı Əbülhəsən Vaqifin yaradıcılığında M.Füzuliyə istinad edilmiş iki təxmisiə rast gəlmiş oluruq. XX əsrdə də biz təxmisiə Səməd Mənsurda rast gəlmiş oluruq* (3).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, öz tanınmış sələflərinin yolunu uğurla davam etdirən M.Talışlı

Müsaafir də bu sahədə maraqlı nümunələr ərsəyə gətirmişdir. 1926-cı ildə Novruz bayramı günündə Lənkəran şəhərində dünyaya göz açmış Mirhəşim Talışlı ilk şeirini 12-13 yaşlarında qələmə almış, əvvəl heca, sonra əruz vəznində qələmini sınamışdır. Klassiklərimizi, xüsusilə S.Əzimi, M.İ.Qasiri, M.Nəccarı, Ə.Vahidi dərinlən öyrənmişdir. Füzuli poeziyası isə şair üçün şeir, sənət zirvəsi anlamına çevrilmişdir. O, ilk qəzəlini də dahi söz ustasına həsr etmişdir:

*Mən sənin sevda yolunda bir Müsaafir olmuşam,
Heç bir insan eyləyə bilməz mənə səndən cüda* (4, s.13).

Müsaafir (səfərə gedən-m) təxəllüsü ilə Hacı Mihaşım Talışlı ömrünün sonuna qədər əruz vəznində yazıb yaratmış, digər klassik şeir janrları ilə yanaşı M.Füzuliyə, Xətaiyə, Hafizə, S.Əzimə, Ə.Vahidə, M.Şəhriyara, Ə.Hüseyniyə, müasirlərindən Ələkbər Şahidə, Hacı Mailə, Rüstəm Samitə, Həkim Qəniyə, Ələmdar Mailə, Mirsalam Müasirə və d. çoxlu təxmislər yazmışdır. Şairin yaradıcılığında az da olsa təsdisə də rast gəlirik. Qeyd edək ki, “tədis” təxmisə oxşar xüsusiyyətlərə malik olan poetik formalardan biridir. “Altılama” mənasını verir. Şair istinad etdiyi şairin yaradıcılığından götürdüyü beytə təxmisdə kimi üç misra deyil, dörd misra əlavə edir. Beləliklə, müsəddəsdə olduğu kimi altı misralıq şeir şəkli yaranır. Burada da, təxmisdə olduğu kimi, götürülən beytin vəzn və qafiyə sistemi ilə eynilik olmalıdır. “*Təxmis müxəmməslə, təsdis müsəddəslə, tərbi mürəbbə ilə eyni misra sayına görə oxşardır. Fərqli məqamlarından əsası odur ki, hər üç janrda misra sayları onların adlanmalarındakı poetik tutuma bağlıdır, yəni tərbi dördləmə, təxmis beşləmə, təsdis altılama şəklində nəzirə formasında yazılır*” (5).

M.Talışlının 1995-ci ildə nəşr olunmuş “Dedim ki, sözüm qala” kitabına 34 təxmis, 1 təsdis, 2010-ci ildə nəşr olunan “Xatirəmdə yaşayanlar” kitabına isə 3 təxmis daxil edilmişdir.

Bu təxmislərin ən çoxu, 19-u Füzulidən təzmin edilmişdir. Qalanları isə qeyd etdiyim kimi Xətai, Şəhriyar, Hafiz, Seyyid Əzim, Nəsimi, Hac Mail, Həkim Qəni, Raci kimi şairlərin şeirlərindən istifadə edilməklə yazılmışdır. Kitabdakı yeganə təsdis də dahi Füzulinin “Olsaydı məndəki qəm Fərhadı-mübtələdə, Bir ah ilə verərdi min Büsutunu badə” mətləli məşhur qəzəlidən iqtibas edilmişdir. Gəlin, əvvəlcə şairin təxmislərini nəzərdən keçirək. Dahi Füzulinin dillər əzbəri “Pənbəyi-dağı-cünün içrə nihandır bədənəm, Diri olduqca libasım budur, ölsəm kəfənim” qəzəlinə istinadən yazdığı təxmis maraqla qarşılanır. Belə ki, M.Müsaafir dahi Füzuli ruhunu yeni yazdığı əsərdə yaşatmağa, istinad etdiyi qəzəlin bədii keyfiyyətləri səviyyəsində təxmisini yaratmağa çalışır. Məsələn:

*Bu qədər qüssəni bildirməmək olmaz, ey dil,
Dəxi sultanını dindirməmək olmaz, ey dil,
Şəm yanır, şöləsinə girməmək olmaz, ey dil,*

*“Canı canan diləmiş, verməmək olmaz, ey dil,
Nə niza eyləyalım, ol nə sənindir, nə mənəm”* (6, s.98).

M.Müsaifirin Füzuli beytinə əlavə etdiyi hər üç misra öz mənə tutumu ilə seçilməklə, son beytin mənə və strukturuna üzvi şəkildə birləşir. Təxmislər əsasən beş bənddən ibarət olsa da, bu təxmis yeddi bənddən ibarətdir. Demək olar ki, hər bənd öz mənə yükü ilə seçilir, biri digərini tamamlayır. Əsər rəməl bəhrinin FA' ilAtün Fə'lAtün Fə'ilAtün Fə'lün qəlibində yazılmışdır. Təxmisin son bəndində şair Füzuli kəhkəşanına bir daha sevgisini bildirir. “Düz əhd ilə düz ilqarın qurbanı” olan şair ürəkdən gələn dəruni hisslərini poeziya dilinə çevirir. Füzuli kimi o da bu eşq zirvəsini özünə vətən seçir:

*Belədir şərhə mənəm söylədiyim izharın,
Oluram qurbanı düz əhd ilə düz ilqarın,
Bu Müsaafir də xiridarıdı bu bazarın,
“Edəməm tərki, Füzuli, səri-küyin yarı, n,
Vətənimdir, vətənimdir, vətənim”* (7, s.99).

Şairin Füzulidən istifadə etdiyi digər təxmisini nəzərdən keçirək.

*Dövr-naqabil, zaman-naqis, fikirlər-günəgün,
El-hərasan, qəlb-narahat, ürəklər-qərqi-xun,
Hal-pərişan, karlar-bəd, ömr-dar, möhnət uzun;
“Dust-bipərva, fəlak-birəhm, dövrən-bisükun,
Dərd-çox, həmdərd-yox, düşmən-qəvi, tale-zəbun”*(8, s.100).

M.Müsafir bu təxmislə bir daha özünün dahi sələfinin yaşantılarını hiss etdiyini göstərməklə onları öz duyğuları ilə birləşdirib yeni bir əsər kimi oxucuya təqdim edir. Şair hər misrada bir neçə fikri ustalıqla dahi Füzuliyə layiq şəkildə çatdırır. Zamanın pis, xalqın narahat, ürəklərin qanla dolduğunu ustalıqla izhar edir. Həmin təxmisdən digər bəndi nəzərdən keçirək:

*Xəlp-mehmani-cahan, xəllaqi-ələm-laməkan,
Hər gələn getmiş, odur Varis, bu vara bigüman,
Xaniman –beş gün bizim, Qəyyumumuz bixaniman;
“Sərhədi-mətlub-pürmöhnət, təriqi-imtahan,
Mənzili-məqsud-pürasib, rahi-azimun”*(9,s.101).

Müsafir xalqın bu dünya üzündə qonaq, aləmin Xaliqinin isə görünməz olduğunu bildirir. Hər gələn burada daimi deyil, lakin hər şeyə varis olan Xaliqin onlara gümanı yoxdur. Biz bu dünya evində beşgünlük yaşasaq da, Qəyyumumuz, yəni Yaradanımızın heç evi də yoxdur. Allaha gedən yolun hüdudlarına nail olmaq isə möhnət dolu və əziyyətli bir imtahan, son məqsədə gedən yolun sınaqlarla dolu olduğunu bildirən dahi Füzulinin məşhur qəzəlinə Müsafirin əlavələri də dolğunluğu ilə seçilir. Təxmis rəməl bəhrinin FA' ilAtün FA'ilAtün FA'ilAtün FA'ilAn qəlibində yazılmışdır.

Şairin Seyyid Əzim Şirvaninin qəzəlinə istinadən yazdığı təxmisi də diqqəti cəlb edir. Təxmisdən bir bəndi nəzərdən keçirək:

*Eşq özü bir eşqdir, amma ki, sevda müxtəlif,
Aşiqi-divanə birdir, leyk səhra müxtəlif,
Çəşmi-aşıqdə olur hər qəddi-rəna müxtəlif,
“İsm özü bir ismdir, amma müsəmma müxtəlif,
Gövhəri-şəhvar birdir, leyk dərya müxtəlif”*(10, s.102).

Füzuli aşiqi olan M.Müsafir S.Əzim yaradıcılığına da böyük hörmətlə yanaşır. İstifadə etdiyi qəzəlin strukturuna əməl etməklə yanaşı, böyük S.Əzim fikirlərinə layiqincə əlavələr edir, öz misralarıyla istifadə etdiyi qəzəlin məna yükünə dayaq tutmağa çalışır. Təxmis rəməl bəhrinin FA'ilAtün FA'ilAtün FA'ilAtün FA'ilAn qəlibində qələmə alınmışdır.

“Dedim ki, sözüm qala” kitabında Mirhaşım Müsafirin təsdis janrında da bir əsəri verilmişdir. Şair təsdisi M.Füzulinin məşhur “Olsaydı məndəki qəm Fərhadi-mübtəladə, Bir ah ilə verərdi min Bəsütunu badə” mətləli qəzəlinə istinad edilməklə yaratmışdır.

*Təqsir nədir, İlahi, üşşaqi-binəvada,
Əğyar olubdur atlı, aşıqləri piyadə,
Əllər göyə açılmış, dillər dua-sənada,
Ümmidgah sənsən, qoyma bizi aradə,
“Olsaydı məndəki qəm Fərhadi-mübtəladə,
Bir ah ilə verərdi min Bəsütunu badə”*(11,s.125).

Şair təsdisdə də dahi Füzuli qəzəlinə layiq misralar əlavə etməyə can atır. Rəqibin daha güclü olduğunu, ona qalib gəlməyin çətin olduğunu ifadə edən təsdis müəllifi bütün gümanın Yaradana olduğunu bildirir. Yeddi bənddən ibarət təsdis müzare bəhrinin MəfUlü FA'ilAtün MəfUlü FA'ilAtün qəlibində qələmə alınmışdır. Əruz vəznini gözəl bilən M.Müsafir dahi sələfinin istifadə etdiyi əruz vəzninin ölçülərinə əməl etməyə çalışır.

Sözü gedən kitabda verilən “Təxmislər” fəslində həmçinin bir “Tərcibənd” yer almışdır. Əsər

Füzulinin məşhur “Leyli və Məcnun” poemasının girişində qəzələ həsr olunan hissəsindən təzmin edilərək yaradılmışdır. “Qəzəldir səfərbəxti-əhli - nəzər, Qəzəldir güli – bustani - hünər.” Hər bəndin sonunda bu beyt nəqərat kimi verilmişdir. “Tərcibənd (ərəbcə: *tərzi* və farsca: *bənd*) - Mövzu və vəzn etibarilə bir olub, birinci bəndin bütün misraları həmqafiyə, ikinci bəndin son beyti istisna olmaqla bütün misraları, axırda isə birinci bəndin son beyti nəqərat kimi təkrar edilən klassik şeir formalarından biridir. Tərcibənd kimi şairin öz müşahidələri əsasında yazılır” (12). Əsər az rast gəlinən mütəqarib bəhrindədir. Fə'Ulün Fə'Ulün Fə'Ulün Fə'ül qəlibindən istifadə edilmişdir. 7 bəndlilik əsərin hər bəndi 12 misradan, cəmi 84 misradan ibarətdir. Müəllif bu əsərdə də janrın tələblərinə əməl edib gözəl bir əsər ortaya çıxara bilmişdir.

Biz bu kiçik yazımızda yığcam da olsa Mirhəşim Talışlı Müsafirin yaradıcılığında özünəməxsus yer tutan təxmis, təsdis və tərcibəndin quruluş və bədii xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirməyə çalışdıq. Etiraf etmək lazımdır ki, şairin XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində ölkəmizin Cənub-şərq bölgəsində ədəbi mühitin canlandırılması, xüsusən də “Fövcül-füsəha” ədəbi məclisinin bərpası və dayanıqlı fəaliyyətində müstəsna rolu olmuşdur. Şairin dahi Füzuli, S.Əzim, Xətai, Nəsimi, Şəhriyar və digər əruz nəhənglərinin yaradıcılığına müraciəti bir tərəfdən bu irsə sevgisini bildirirsə, digər tərəfdən Azərbaycan klassik şeirinin təbliği, onun yaşadılması və gələcək nəsillərə çatdırılmasında böyük əhəmiyyət daşıyır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. <https://www.wikimedia.az-az.nina.az/Təxmis.html>.
2. <https://az.strategiya.az/news.php?id=10018>.
3. Fərid Muradov. “Təxmis, təsdis, tərbi poetik formaları”. Strategiya.az - Təxmis, təsdis, tərbi poetik formaları
4. Talışlı Mirhəşim. Dedim ki sözüm qala. Bakı, Azərnəşr, 1995, s.360, s.13.
5. Strategiya.az - Təxmis, təsdis, tərbi poetik formaları
6. Talışlı Mirhəşim. Dedim ki sözüm qala. Bakı, Azərnəşr, 1995, s.360, s.98.
7. Talışlı Mirhəşim. Dedim ki sözüm qala. Bakı, Azərnəşr, 1995, s.360, s.99.
8. Talışlı Mirhəşim. Dedim ki sözüm qala. Bakı, Azərnəşr, 1995, s.360, s.100.
9. Talışlı Mirhəşim. Dedim ki sözüm qala. Bakı, Azərnəşr, 1995, s.360, s.101.
10. Talışlı Mirhəşim. Dedim ki sözüm qala. Bakı, Azərnəşr, 1995, s.360, s.102.
11. Talışlı Mirhəşim. Dedim ki sözüm qala. Bakı, Azərnəşr, 1995, s.360, s.125.
12. <https://az.wikipedia.org/wiki/Tərcibənd>

GƏNCƏDƏKİ ƏDƏBİ HƏYATIN TARİX İÇİNDƏKİ YERİ

Gülzar Hüseynova

Gəncə Dövlət Universiteti
gulnar.huseinova@gmail.com

Xülasə

Azərbaycanın ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri də Gəncədir. Tarixçilər Gəncənin hələ eramızdan əvvəl mövcud olduğunu sübut etmiş, onun maddi və mədəniyyət abidələrindən söz açmışlar. Gəncə Azərbaycanın maddi və mənəvi varlığını təmsil edən bölgələrdən biridir, burada məmləkətimizin azadlığı və istiqlalı uğrunda mübarizələrdə igidlər, qəhrəmanlar hünər göstərmiş, şəhidlər vermişlər. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycanın müstəqil bir dövlət kimi elan edilməsinin kökü bu şəhərin adı ilə bağlıdır, Azərbaycan Milli Şurası və hökuməti 1918-ci ildə Tiflisdən Gəncəyə köçürülmüş və bir müddət burada fəaliyyət göstərmişdir.

Açar sözlər: Gəncə, Azərbaycan, qədim, mədəniyyət, tarix.

Abstract

Ganja is one of the oldest cultural centers of Azerbaijan. Historians have proven that Ganja existed even before the Common Era, highlighting its material and cultural monuments. As one of the regions representing Azerbaijan's material and spiritual identity, Ganja has been home to numerous brave individuals and heroes who demonstrated valor and made sacrifices in the struggles for the freedom and independence of the

homeland. It is no coincidence that the roots of Azerbaijan's declaration as an independent state are linked to this city. In 1918, the Azerbaijan National Council and government were relocated from Tbilisi to Ganja, where they operated for a certain period.

Keywords: Ganja, Azerbaijan, ancient, culture, history.

Filologiya elmləri doktoru Əli Saləddin Əhməd Cavadə həsr etdiyi monoqrafiyasında Gəncəni oxuculara belə tanıdır: “Gəncə əski çağlardan Azərbaycanın ən qədim “Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, “Qurbani”, “Əsli-Kərəm” kimi eposların, dastanların yaradıcısı olan ozan-aşıq yurdu, yüzlərlə əsatir, əfsanə, mif və rəvayətlərin beşiyi, Məhsəti, Əbül Əla, Nizami, Dədə Yeddyar, Dədə Kərəm, Şamama Bəyim, Mirzə Şəfi və başqa onlarla şairlərin, saz ustalarının vətəni olmuşdur. Gəncə Qoşqar, Kəpəz və Murov dağlarının əhatəsində, Şəmkir, Qoşqar və Kürək çaylarının arasında, Gəncə çayının üstündə salınmışdır. Gəncə işğalçı orduların qarşısında dayanıb şəhidlər verdiyi üçün İmam Hüseyn şəhəri adlanır. Comərd Qəssab, İmamzadə, Şah Abbas məscidi və s. bir çox əski, tarixi abidələr də Gəncədədir. Bəndər, Cavad xan, zamanəmizin İsrail kimi qəhrəmanlarını da Gəncə yetirmişdir” [6, s.26].

Məhsətinin bir rübaisində Gəncənin adı çəkilir. Deməli, Gəncə artıq xı əsrdə şairlərin yaşayıb-yaratdığı mədəniyyət və sənət ocağı kimi tanınırdı. Məhsəti sevgilisi, sonralar həyat yoldaşı Gəncə xətibinin oğlu Əmir Əhmədlə bir deyişməsində deyir:

Demişdin: Gəncədə kama yetərsən,

İndi bu mən, bu sən, bax, bu da Gəncə! [1, s.48].

Gəncənin tarixi və müasir həyatı haqqında tanınmış publisist Əhməd İsayevin “Gəncə və Gəncəlilər” kitabı maraqlı və zəngin faktlarla diqqəti cəlb edir. Ə.İsayev yazır: “Şəhərin tikilmə tarixi barədə İran tarixçisi Mirxond bunu V əsrdə yaşamış Sasani hökmdarı I Qubadın adı ilə bağlayır. XIV əsrdə yaşamış Həmdullah Qəzvini isə yazır ki, Gəncə 659-60-cı ildə tikilib. Digər ehtimallar da var. “Dərbəndnamə” xəbər verir: “Gəncə VII əsrin sonunda, VIII əsrin əvvəlində mövcud idi. Comərd Qəssab türbəsini yada salın: VII yüzilliyin yadigarı! Sankt-Peterburq Ermitajında bir gümüş dirhəm saxlanılır, üstündə yazısı: 712-13-cü ildə Cənzədə zərb olunub”. Bəs İmamzadə məqbərəsi? Bu ki, bilənlərin sözüncə, 739-cu ilin yadigarıdır. Deməli, əməlli-başlı şəhər olub ki, burada pul kəsilib, məzarlıq salınıb, bu günə qədər gəlib çıxan türbə, məqbərə ucaldılıb” [1, s.19].

Kitabda Ə.İsayevin Gəncə xanlığının tarixi ilə bağlı təqdim etdiyi fəsil də çox əhəmiyyətlidir. Belə ki, Gəncənin keçmişi ilə bağlı faktlar, məlumatlar ilk dəfədir sistemli şəkildə, ardıcılıqla təqdim olunur.

“Gəncə və gəncəlilər” kitabının əsas qəhrəmanlarından biri Cavad xandır. Doğrudur, o, Cavad xanı elə təqdim edir ki, bu əsərdə Cavad xan həm də bədii obraz kimi sevilir. Onu da qeyd edək ki, Cavad xanın həyatı haqqında bizim bilmədiyimiz bir çox faktları məhz Əhməd İsayev Azərbaycan ictimaiyyətinə təqdim etmişdir [1, s.188-214].

Gəncə tarixən Azərbaycan üçün qəhrəmanlar, şairlər, sənət adamları yetişdirmişdir. Bu ziyalılar “Qarabağnamə” müəllifi Mirzə Adıgözəl bəy, Gəncənin məşhur xəttatlarından Mirzə Mehdi Təbib Gəncəvi (Mirzə Mehdi Naci təxəllüsü şair), səhnəmizin ilk Hacı Qarası Əsgər ağa Gorani, Şeyx Nizami nəslindən olan Şeyx İbrahim Qüdsi və Şeyxzamanovlar nəslə təkcə Gəncədə deyil, bütün Azərbaycanda tanınmışlar. “Gəncənin el atası” Ələkbər bəy Rəfibəyovu isə tarixdə öz nəcibliyi və şəxsi keyfiyyətləri ilə bütün Azərbaycanda tanınır. Hətta, bir müddət Gəncədə yaşamış, Əhməd Cavad Ələkbər bəy Rəfibəyov haqqında müsbət fikirlər söyləmişdir.

“Gəncə və gəncəlilər” kitabında “Gəncədən ucalan yol” fəslə XX əsrin əvvəllərindəki (1920-ci ilə qədər) Gəncə haqqında, burada baş verən ictimai-siyasi hadisələr barədə zəngin faktlarla diqqəti cəlb edir. “Gəncəyə uzun illər boyu “müsavat yuvası” deyiblər, “millətçi ocağı” deyiblər, adı dəyişdirilib, “Kirovabad” qoyulub” [1, s.260].

Gəncə Azərbaycan təbiətinin gözəlliklərini özündə əks etdirən bir diyardır. İlahi Gəncədən heç nəyi əsirgəməyib. Çinarlar, yaşıllıqlar şəhəri, parkları, xiyabanları, gözəl, yaraşqlı binaları, keçmişlə müasirliyin vəhdətini əks etdirən görkəmi, göz oxşayan bağları Gəncənin təbii görünüşüdür. Gəncəyə aid yüzlərlə şeirlər, onlarla mahnılar həsr olunub. Xalq şairi Rəsul Rzanın “Gəncə” şeirindəki təqdimat qürur vericidir:

*Tarixdə var adın, Gəncəm, a Gəncəm!
İldən-ilə sən boy atdın, a Gəncəm!*

*Qarşısında əyməmişən başını
Ömrün boyu heç bir yadın, a Gəncəm! [5, s.289].*

Gəncənin həm qədim, həm də müasir mənzərəsi haqqında genişliylə söz açır. Bala Bağman, Böyük Bağman, Sofulu, Zərrabi, Şahsevən, Ozan, İmamli, Yeni İrəvan, Əttarlar, Mollacəlilli, Kilsəkənd kimi qədim məhəllələrin –bunların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri, yaranma tarixi az qala Gəncənin özü qədər qədimdir.

“Divani-Hikmət”in üzvlərindən, Molla Abbas Şölənin şeirlərindən (klassik üslubda yazdığı şeirlərinin çox az hissəsi qalmışdır) “Gəncənin” rədifli qəzəli isə ədəbiyyatımızda Gəncənin tərifinə həsr olunmuş ilk şeirlərdən biridir:

*Gəldi bahar, oldu əcəb çağı Gəncənin,
Bazarə gəldi süd ilə qaymağı Gəncənin.
Bir vəqt vardı o şəhərdə çox-çox fəsadlar,
Yarpaq açanda çubi-çinar bağı Gəncənin [4, s. 29].*

Bir müddət Gəncə yaşayıb, işləyən Ə.Cavadın Gəncə ilə bağlılığını sübut edən şeirlərin hər biri haqqında bu şəhərin tarixindən söz açır, bu örnəklərdə Gəncənin özünəməxsus gözəllikləri (təbii sərvətləri, Hacıkənd, Xoşbulaq, Axarca və s.) vəsf olunur.

*Əziziyəm, Gəncə var,
Şəki, Şirvan, Gəncə var.
El bilir, ayrılmışdıq,
Məhəbbət öluncə var [2, s.561].*

Şairin Gəncə sevgisini bu şeiri ilə də aydın nəzərə çatdırır:

*1906-cı ildə
Gəldim Gəncəyə At ilində.
Qalxdım Dilbozun tərkinə mən,
Keçdim düzlərdən, boz çöllərdən.
Şəmkirdə qalmışdı ürəyim,
Atam da mənə köçdü gəldi,
Nə mən yatdım, nə o dincəldi. [2, s. 378].*

Ə.Cavadın 1911-ci ildə qələmə aldığı “Qafqazlısan, sev Qafqazı” şeirini onun yaradıcılığında ictimai-siyasi lirikanın ilk qiymətli nümunəsi hesab edir. Tədqiqatda Ə. Cavadın Gəncəyə aid şeirindən də söz açılır:

*Beş il bağlarında gəzdim, əyləndim,
İçdikcə doymadım suyundan, Gəncə.
Sənsən salan bəni bu dadlı dərdə,
Boynumda borcun var, verimmi, Gəncə?! [2, s.400].*

Gəncəyə aid yazılan şeirlərdən biri də İncilab İsaqın qələmə aldığı “Gəncəm mənim” şeiridir ki (1998), bu şeirdə sırf tərənnümlə yanaşı, yeni məzmunlu təşbeh və metaforalar da diqqəti cəlb edir:

*Gəncə dedim...sözüm güldü
Bu ad günəşdən irəli.
Düzən yeri, gəncə yeri
Sehrləyib Tanrı əli [2, s.63].*

Gəncə ilə bağlı obrazlaşan məkanlar çoxdur: Kəpəz, Qoşqar, Göygöl, çinar və s. Amma Gəncənin tarixi yaddaşından silinməyən bir obraz da var - bu da Gəncə qapısıdır. Vaxtı ilə gürcü hökmdarı IV David tərəfindən Gəncədən Gürcüstana aparılan Gəncə qapısı... Aydın Murovdağlının “Gəncə qapısı” şeirində bu

obraz həsrət, yangı libasına бүтүнərək poeziyanın da nisgilinə çevrilir:

*Bir zaman üstünə gələn qoşunun,
Başından çıxarıb qapı huşunu...
Bəlkə qanadıdır simurq quşunun-
Uçub Qarabağa baxmaq istəyir!
Şimşəklə toqquşub çaxmaq istəyir! [3, s.20].*

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. İsayev, Ə.M. Gəncə və Gəncəlilər / Ə.M.İsayev. - Bakı: Qapp-Polqraf, – 2002. – 462 s.
2. İbrahimli, S.İ. Turançılıq işığında / S.İ.İbrahimli. - Bakı: Elm və təhsil, – 2020. – 752, s.67
3. Murovdağlı, A.B. Yuxusuz işıq / A.B.Murovdağlı. -Bakı: Vektor Nəşrlər Evi, -2019. -176 s.97.
4. Poetik məclislər / tərt. ed. N. Qarayev – Bakı: Yazıçı, – 1987. – 526 s.-102
5. Rəsul, R. Mənim fikrimcə / R. Rəsul. – Bakı: Azərnəşr, – 1967. – 420 s.104
6. Saləddin, Ə.M. Əhməd Cavad / Ə.M.Saləddin. –Bakı: Gənclik, – 1992. – 333 s.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ ROMANTİZM DÖVRÜ

Leyla Həsənova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
leylamuzi@gmail.com

Xülasə

Romantizm ədəbi cərəyan olaraq Avropa və Rusiyada XVIII əsrdə, Türkiyədə isə XIX əsrin sonlarına yaxın yaranmışdır. Maarifçiliyin əksinə romantizm bir cərəyan olaraq Azərbaycan ədəbiyyatına Rusiyanın yox, məhz Türkiyənin vasitəsilə keçmişdir. Asiya və Avropanın oyanışı kimi səciyyələndirilən mühüm ictimai-siyasi hadisələr Azərbaycanda nisbətən daha gec – XX əsrin əvvəllərində baş verdiyindən romantizmdə ədəbi bir cərəyan olaraq həmin dövrdə ədəbiyyatımızda öz yerini almışdır. Məqalədə romantizm cərəyanı bütün xüsusiyyətləri ilə tədqiqatə cəlb olunmuş, eyni zamanda, romantizmin tək cəhəti yox, estetik xüsusiyyətləri haqqında da dolğun fərziyələr irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: ədəbi cərəyan, romantizm, dünya ədəbiyyatı, romantiklər, ədəbiyyat.

Abstract

Romanticism as a literary movement emerged in Europe and Russia in the 18th century, and in Turkey towards the end of the 19th century. Unlike the Enlightenment, romanticism as a movement entered Azerbaijani literature not through Russia, but through Turkey. Since important socio-political events characterized as the awakening of Asia and Europe occurred relatively late in Azerbaijan - at the beginning of the 20th century, romanticism took its place as a literary movement in our literature at that time. The article studies the romanticism movement with all its features, and at the same time, comprehensive hypotheses are put forward about not only the theoretical but also the aesthetic features of romanticism.

Keywords: literary movement, romanticism, world literature, romantics, literature

Dünyaca məşhur alman filosofu Hegel “Estetikaya dair mühazirələr”də dünya romantizminin mahiyyətinin xüsusən belə qeyd edirdi ki, romantik sənət mərhələsində təbiətdən uzaqlaşmaq, öz-özülə səmimiyyətlə qovuşmaq sayəsində öz həqiqətinə inanır, xarici gerçəkliyi özünə həmahəng olmayan varlıq sayır. Romantizmin əsl məzmununu alman filosofunun fəlsəfi-estetik əqidəsinə görə, “mütləq daxili həyatdır, müvafiq forması isə öz müstəqilliyini, azadlığını anlayan mənəvi subyektivlikdir.” [8,s.4]

Əlbəttə, Hegelin romantizmə baxışını mütləqləşdirmək doğru olmazdı: romantiklərin bədii yaradıcılığının konkret təhlili bəlkə bu cür baxışın birtərəfli olduğunu aşkara çıxara bilər. Lakin Hegel dünya romantizmini idealla həyat arasında yaranan təzadla bağlayanda haqlı idi. Romantizmə xas olan bu cəhət

Belinskinin məqalələrində yeri gəldikcə nəzərə çatdırılırdı.

“Romantiklərin estetikasında real həyatdan olanla ideal arasındakı seçim həmişə ikincinin tərəfində olmuşdur. Onların sənət estetikasında real həyatı təsvir etmək deyil, ideal olanı təsvir etmək üstünlük təşkil edir.” [3, s.28] həqiqətdə romantiklər yaradıcılıqları boyu ideali təsvir etməyə çalışırdılar. Lakin onlar bu zaman belə həqiqət axtarışında olurdular. Çünki onlar düşünürdülər ki, insanın real həyatdan daha çox ehtiyacı olan şey ideal həyatdır. Bu isə onu deməyə imkan verirdi ki, real həyat həqiqətləri cəmiyyətdə dərinədən öyrənilmiş və cəmiyyəti idarə edən qanunlar dərk olunmurdu.

Azərbaycan ədəbiyyatında romantizmin bir cərəyan kimi meydana gəlməsini araşdırmaq üçün ilk əvvəl romantizm cərəyanı anlayışına diqqət yetirmək lazımdır. Romantizm ədəbi cərəyanının ən başlıca xüsusiyyəti yazıçının həyatı və həyat həqiqətlərini olduğu kimi yox görmək istədiyi kimi qələmə almasıdır. Bu cərəyanın nümayəndələri insan şəxsiyyətində mənəvi başlanğıcın yetkinliyini, fəallığını istəyir, insan dünyasının gözəlliyini burada axtarır. Bu istəklə həyat təzadları istər-istəməz toqquşur, sənətkar ideali güclü müqavimətə rast gəlir. Sənətkarda bəzi hallarda yaranan şübhəçilik, utopik meyllər də buradan meydana meydana gəlir. Mənəvi başlanğıcın fəallığını həyat təzadlarından üstün tutmaq, bədii idrakın işığını insan qəlbinə yönəltmək, insanı daha ülvî gerçəklik olduğuna inandırmaq beləliklə də onu mənəm-mənəmlikdən, şərdən çəkəndirmək meyləli romantizmin təbiətini səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlərdir.

Akademik İ.Həbibbəyli bu cərəyan haqqında qeyd edir: “ Romantizm – Azərbaycan ədəbiyyatında dövrün ictimai-siyasi hadisələrinə romantik baxışları, xəyalda və idealda əks-səda tapan qavrayışları ifadə edən ədəbi cərəyandır. Romantizm ədəbi cərəyanının nümayəndələri şəxsiyyət və cəmiyyət məsələlərində də idealın tərənnümünə üstünlük vermişlər. Onlar özlərinin romantik ideallarını əks etdirmək üçün orijinal obrazlı poetik vasitələrdən və simvollarıdan yaradıcılıqla istifadə etmişlər. idealla gerçəklik arasında təzaddan doğan həyəcanların bədii ifadəsi olan romantizm ədəbiyyatında xəyal və gerçəklik əsas yer tutmuşdur. Romantiklərin gələcəkçilik idealarında dövrün çağırışları ilə həmahəng ümummilli ideyalar və maarifçi-demokratik baxışlar qüvvətlə səsləndirilmişdir.” [7]

Romantizm cərəyanının nümayəndələrinin sənət estetikasında tez-tez rast gəlinən məfhumlar içində ideal, gözəllik, kamillik kimi anlayışlar da geniş yer tutdu. Bu ifadələri işlətməklə əslində romantiklər ideal, əlçatmaz, utopik olan bir dünyanın mənzərəsini canlandırırdılar. Romantiklər köhnəfikirləri yazıçıları yalnız köhnə formada yazdıqlarına görə deyil, bəlkə də birinci növbədə köhnə fikirləri, feodal dünyası ənənələrini, orta əsr sxolastikasını, köhnəlmiş dini düşüncələri və s. təbliğ etdiklərinə görə tənqid və rədd edirdilər. bu da onların fəlsəfi görüşləri ilə əlaqədar idi. Romantiklər artıq belə bir fikrə gəlirdilər ki, zamanla ayaqlaşmayan bütün köhnə fəlsəfələr, köhnə düşüncələr, feodal dövrün qalıqları, orta əsr sxolastikası artıq lazımsız bir hal almışdır. Köhnə dini fəlsəfələr dünya xalqlarının fəlakətinə səbəb olmuşdur. Məhz buna görə də bu köhnə fəlsəfələrdən bir dəfəlik əl çəkmək lazımdır. M.Hadi qeyd edirdi: “dövri-haziri – mədəniyyət fəlsəfəyi-xəyaliyyət, hakimiyyəti-vəhyiyyət dövrü deyildir. [M.Hadi, “Çində asarı-tərəqqi”, “Füyuzat” məcmuəsi 1907, N1].

Romantiklərə görə şeirin, sənətin ən mühüm vəzifələrindən biri “dünyaya gələn yeni fikirləri” təbliğ etməkdən ibarət olmalı idi. M.Hadi “Dünyaya yeni fikirlər gəlir, həyatı-şəxsiyyət və ictimaiyyət xüsusunda , üsuli-tərbiyə haqqında yeni, gözəl və pek ali fikirlər meydana qoyulur.” deyirdi. [M.Hadi, “Dövri-mədəniyyət”, “Füyuzat” məcmuəsi 1907, N13]

Romantiklərin şairdə köhnə şeirə qarşı müdafiə etdiyi yeni şeir hər şeydən əvvəl azadlığa yol açan “inqilab sədası”, “inqilab bıçağı” olmalı idi. Yeni şeirin hər bir misrası xalqı intibaha, müasirləşməyə çağırmalı və hər cürə köhnəliyə, mövhumata, əsarətə ruhani, cismani despotizmə, köhnə adət-ənənələrə, köhnə fəlsəfələrə, bədbinliyə qarşı kəskin silaha çevrilməli idi. Yeni tipli, həqiqi, əməl-pərvər şair isə, hər şeydən əvvəl “inqilab yaradıcısı”, böyük məslək sahibi “ictimai yazıçı” olub yeni nəsillərə işıq tutmalıdır.

Romantiklər (epiqonçuları) özlərinə məxsus xırda burjuva demokratizmi cəbhəsindən tənqid edirdilər. “Müqəddəs söz sənətini pula satan”, burjuva-feodal aristokratiyasına xidmət edən məsləksiz, məddah şairlərə qarşı romantiklər çox amansız idilər.

Azərbaycanda romantizm cərəyanının nümayəndələrinin əsas elmi-təşkilat yeri Əli bəy Hüseynzadənin redaktorluğu ilə Bakıda 1906-1907-ci illərdə nəşr olunan “Füyuzat” jurnalı idi desək yanılmırıq. Cəmi bir il işıq üzü görməsinə baxmayaraq “Füyuzat” jurnalı romantikləri öz ətrafında toplayaraq ədəbi məktəb yaratmağı bacarmışdı. Ə.Hüseynzadənin rəhbərlik etdiyi bu məktəb Şərq və Qərb mədəniyyətini birləşdirmək məqsədi ilə çıxış edərək, bu istiqamətdə çox gözəl əsərlərin yaranmasına şərait yaratmışdır.

Ə.Hüseynzadənin “Füyuzat” jurnalının ilk nömrəsində çap olunan baş məqaləsində bu məsələlər öz əksini belə tapmışdır: “Sözümüzə diqqət buyrulsun: “Həyat füyuzatdır” demiyoruz, “Həyat meyli-füyuzatdır” diyoruz!... Təbiri-axərlə həyat, füyuzati-viddaniyyəyə meyl arzusudur. Həyatın övsafından olan, bütün mücahidat və mübarizətimiz bu şövqi-mənəvinin şövqi ilə vüqqa gəlməkdədir. Bir fərddə, bir cəməətdə, bir millətdə, bütün bəşəriyyətdə şövqi-füyuzat yox isə, o fərdi, o cəməəti, o milləti, o bəşəriyyəti ölü sayılmalıdır. Hərəkət və fəaliyyət göstərsə dəxi ölü sayılmalıdır.” [“Füyuzat” N1, s.2]

Yuxarda qeyd olunanlar bir daha sübut edir ki, romantizmin estetikası və nəzəri prinsipləri XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq artıq formalaşır və ədəbiyyatda öz yerini möhkəmləndirməyə başlayırdı. Lakin unutmamaq lazımdır ki, ədəbiyyatda ilk əvvəl romantik ədəbiyyata aid nümunələr yaranmış, daha sonra isə romantizmin nəzəri-estetik prinsipləri formalaşmışdır. Bu hadisə dünya ədəbiyyatında da belə təzahür etmişdir. Daha dəqiq desək, V.Hüqonun “Kromvel” dramına ön sözü dünya ədəbiyyatında romantizmin manifesti hesab edilir. Ancaq bu heçdə o demək deyil ki, həmin kitab yazılana qədər Avropada romantizm meydana gəlməmişdir. Əksinə, o dövrə qədər romantizm artıq əlli ilə yaxın bir dövr idi mövcud idi. Bu hadisə öz əksini Azərbaycan ədəbiyyatında da göstərir. Ədəbiyyatımızda Ə.Hüseynzadənin romantizmin estetik-nəzəri prinsiplərini formalaşdırdığı zamana qədər artıq bu səpkidə xeyli əsərlər yazılmışdı. Bunlara misal olaraq İ.Qutqaşının “Rəşid bəy və Səadət xanım”, A.Bakıxanovun “Kitabi əsgəriyyə”, N.Nərimanovun “Bahadır və Sona” əsərlərini misal göstərmək olar.

Ə.Hüseynzadənin “Füyuzat” jurnalında nəşr etdirdiyi “Heyrət, yaxud bir mələyin insanlara xitabı” şeiri isə Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm ədəbi cərəyanının manifesti hesab olunur. Ə.Hüseynzadənin bu şeiri romantizmin bütün nəzəri-estetik prinsiplərini özündə əks etdirdiyi üçün çox keçmədən digər romantiklərin də diqqətini cəlb etmiş və eyni poetik üslubda çoxlu şeirlər yazılmışdır.

Göründüyü kimi, romantizm bir cərəyan olaraq formalaşana qədər müəyyən bir zaman keçmişdir. Romantiklərin yaradıcılığında şeir daha çox gerçəkliyə, onun axtarışına yönəlmiş, insanları hürriyyətə, işıqlı gələcəyə şövq etmişdir. Eyni zamanda, romantiklərin bədii yaradıcılıq nümunələrində Qərb və Şərq klassiklərinin adları böyük hörmət və ehtiramla yad olunur. Romantizmin estetik tələbinə uyğun olaraq Nizami Gəncəvi, Ömər Xəyyam, Məhəmməd Füzuli, M.Ə.Sabir, Hüqo, Hiller, Gete, Bayron, Şiller, T.Fikrət, Ə.hamid, Puşkin, Lermontov yaradıcılığına maraq özünü göstərirdi.

Ə.Hüseynzadə, M.Hadi, H.Cavid, A.Şaiq və başqa yazıçılarımız romantizm üslubuna müraciət etdikcə bu üslubun estetikasında bir o qədər inkişaf etmiş və genişlənmişdir. “Onlar (romantiklər) ədəbiyyatın mənbəyini də, predmetini də birinci növbədə bəşəriyyətin xeyirxahlıqları saydıqları əməlpərəvər filosofların, dahilərin, kəskin qələmə malik olan mütəfəkkir yazıçıların düşünüb irəli sürdüyü “parlaq fikirlərdən”, ümumbəşəri ideyalardan ibarət hesab edirdilər. Başqa sözlə, bədii təfəkkür, bədii ədəbiyyat onların nəzərində hər şeydən əvvəl real canlı varlığın, gerçəkliyin deyil, bəlkə böyük başlarda doğan böyük fikirlərin güzgüsü idi.” [1, s.53]

Romantizm yazıçının həyata baxışının xüsusi bir formasıdır, humanizm, işıqlı gələcəyə ümid, xəyalpərvərlik, maddi və mənəvi azadlıq isə onun əsas xüsusiyyətidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.Cəfərov M. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm Bakı, 1963, 217 s.
- 2.Əfəndiyev T. Azərbaycan romantizmi və onun təşəkkülü problemləri//525-ci qəzet, 2019, s.16-17
3. Əfəndiyev T. Romantizm:təşəkkülü, problemləri, şəxsiyyəti Bakı: Vətənoğlu , 2020, 477 s.
4. Əhmədli B. Romantizm: bütün yönərlə//Ədəbiyyat qəzeti, 2020, s. 23-24
5. “Füyuzat” jurnalı 1906-1907-ci illər
6. Həbibbəyli İ. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm//525-ci qəzet, 2022 s.14-20
7. Həbibbəyli İ. Tənqidi realizm epoxası və romantizm//525-ci qəzet, 2017, s.12-13
8. İsmayılov Ə. Dünya romantizm ənənələri və Hüseyn Cavid Bakı: Yazıçı, 1983, 219 s.
9. Osmanlı V. Azərbaycan romantikləri Bakı: Yazıçı, 1985, 219 s.
10. Osmanlı V. Azərbaycan romantizmi I cild, Bakı: Elm, 2010, 464 s.
11. Osmanlı V. Azərbaycan romantizmi II cild, Bakı: Elm, 2014, 449 s.
12. Şəmsizadə N. Azərbaycançılıq Bakı: Nurlar, 2006, 190 s.

KAMAL ABDULLANIN “CASUS” KOMEDİYASINDA POSTMODERNİZMİN İZLƏRİ

Ruqiyyə Məmmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ruqiyye.ehmedova@bk.ru

Xülasə

Məqalədə Kamal Abdullanın “Casus” komediyası tarixi qəhrəmanlıq müstəvisindən araşdırılmışdır. Bu məsələni araşdırmaq üçün əsərin mövzu və məzmun xüsusiyyətlərinə toxunulmuş, komediyada baş verən hadisələr nəzərdən keçirilmişdir. Həmçinin dünya ədəbiyyatının nadir incisi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı bəzi məsələlər də xatırlanmış, hər iki əsər müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur. Nəticədə müəyyən olunmuşdur ki, yazıçı dastandakı əsas hadisələrdən daha çox bu hadisələri yaradan gizli məqamlara, dastanda göstərilməyən əsl səbəblərə komediya daxilində aydınlıq gətirmişdir. Kamal Abdulla əsərdə Oğuzu zəiflədən, igid oğullarının ölümünə, dustaqlığına öz içindəki casusların satqınlığının səbəb olduğunu göstərmişdir. Kamal Abdulla bu hadisəni “Casus” adı altında şifrələyərək qələmə almışdır.

Məqalədə həmçinin Qorqud ədəbiyyatının inkişaf tarixinə də nəzər salınmış, beləliklə, müəyyən olunmuşdur ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ədəbiyyatın daim maraq obyektinə çevrilmiş, bir çox ədəbiyyatşünaslar dastanın tədqiqi ilə məşğul olmuş, dərinlən araşdırmışlar.

Açar sözlər: postmodernizm, komediya, dastan, obraz, süjet.

Abstract

Motives of historical heroism on the comedy level in Kamal Abdulla's 'A Spy' comedy Kamal Abdulla's comedy 'A Spy' is examined in the article from the level of historical heroism. In order to explore this issue, the subject and content features of the work were touched upon, and the events in the comedy were reviewed. Moreover, some issues from the saga Kitabi-Dada Gorgud, a masterpiece of epic literature, were mentioned, and both works were analyzed comparatively. As a result, it was determined that the writer clarified the secret moments forming these events, the real reasons not shown in the epic, within the comedy, rather than the main events. In his work, Kamal Abdulla showed that the reason for the death and imprisonment of Oghuz's brave sons was the betrayal of spies within. Kamal Abdulla also encrypted this event under the name 'Spy'. The article also reviewed the history of the development of Gorgud literature; thus, it was determined that the Kitabi-Dada Gorgud epic has become an object of interest in literature, and many literary scholars have been engaged in the study of the epic and have studied it in depth.

Keywords: postmodernism, comedy, epic, character, plot.

Keçmişə, tarixi mövzulara müraciət, bu mövzuların fonunda müxtəlif janrda əsərlər yaratmaq hər bir dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatında aktual olmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı da ədəbiyyatın daim maraq obyektinə çevrilmiş, bir çox ədəbiyyatşünaslar dastanın tədqiqi ilə məşğul olmuş, dərinlən araşdırmışlar. Bir çox sənətkarlar dastandakı müxtəlif boyların süjetləri əsasında dəyərli əsərlər ərsəyə gətirmişlər. Bunun nəticəsində də, Azərbaycan ədəbiyyatında “Dədə Qorqud” ədəbiyyatı adlı ayrıca bir bölmə yaranmışdır.

Kamal Abdullanın həm elmi, həm də bədii yaradıcılığında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı və bu dastanda yer alan boylar xüsusi yer tutur. Demək olar ki, Kamal Abdulla yaradıcılığı daha çox “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə bağlı yazdığı əsərlərlə yaddaşlara həkk olunmuşdur. Kamal Abdulla öz yaradıcılığında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında insanların, nəzəriyyəçilərin, alimlərin görə bilmədiyi gizli tərəflərini, dastandakı sirləri aşkara çıxarmağa cəhd etmiş, məhz bu da onu digər qorqudşünaslardan fərqləndirməyi bacarmışdır. Dramaturgiyada, xüsusilə də komediya müstəvisində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına demək olar ki, az toxunulmuşdur. Ədəbiyyatımızda bu mövzuda yazılmış komediyalar Kamal Abdullanın “Casus” və Altay Məmmədovun “Dəli Domrul” pyesləridir.

Modernizm cərəyanından sonra meydana çıxan, modernizmin davamı, hətta bəzən modernizmin

inkarı kimi də şərh edilən postmodernizmə, onun izlərinə müasir dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatında, Azərbaycan dramaturgiyasında da rast gəlmək mümkündür. Dünya ədəbiyyatında nəzəriyyəçi alimlər tərəfindən hələ də dəqiq, vahid şəkildə şərhə verilməyən postmodernizm anlayışı, bu anlayışa məxsus düşüncə tərzə Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında da yeni tipli ədəbiyyatın yaranmasında böyük rol oynadı. Dramaturgiyada eləcə də Azərbaycan komediyasında da postmodernizmin izlərinə Kamal Abdulla, Qanturalı kimi yazıçıların əsərlərində təsadüf olunur.

Postmodernist üslubda yazılmış əsərdə hər hansı bir sərhəd yoxdur, əsərin qəhrəmanı qarşısına çıxan maneələri dəf etməkdə sərbəstdir. Postmodernist əsərin əsas xüsusiyyətlərindən biri də keçmişə bir nəzər, keçmişə olan istinad, keçmişdən müəyyən işarələrin fərqli şəkildə istifadə olunmasıdır. Postmodernizm üslubda yazılan nümunələr istinad etdiyi, əvvəldən tanış olduğumuz əsərlərə gerçəklik gətirməz, əksinə yeni süjetlə, yeni baxışla əsərdə özünəməxsus fantastik bir aləm yaradar, bu aləm bizə tanış olduğumuz, doğru bildiyimiz məsələlərə şübhə ilə yanaşmağımıza səbəb olar, bizi həmin məsələlərə yenidən baxmağa vadar edir. Deməli, postmodernizmin digər bir xüsusiyyəti isə hər şeyə şübhə ilə yanaşmaq, “şübhəçilik”dir. Yazıçı bəylərin ov zamanı basqına məruz qalmasının, Qazan kimi bir xanın evinin talan edilməsinin, Beyrək kimi bir igidin dustaq olmasının və yaxud digər hadisələrin baş vermə səbəbinin oğuzların diqqətsizliyi və yaxud tədbirsizliyi ucbatından olmadığını təsvir edir. “Ağacı qur içindən yeyər” məsəlində olduğu kimi, Oğuzu da zəiflədən, igid oğullarının ölümünə, dustaqlığına öz içindəki casusların satqınlığı səbəb olmuşdur. Kamal Abdulla da bu hadisəni “Cusus” adı altında şifrələyərək qələmə almışdır.

Əsərdə Oğuz elinin bəylərbəyi Qazan xan, altmış min kafirə qan qusduran Şir Şəmsəddin, altmış min erkək dərindən hazırlanan kürkü topuqlarını örtməyən Aruz, Oğuz igidlərinin dostu Beyrək, Oğuz dövlətinin sərhədlərini qoruyan Bəkil, Oğuzun bilicisi, ağsaqqalı Dədə Qorqud, Burla xatun, Boğazca Fatma və onun casus oğlu iştirak edirlər. Əsərdəki obrazların adlarından bəziləri dastanla eynilik təşkil etsə də məzmun etibarilə tamamilə fərqlidir. Məzmunun fərqli olmasına baxmayaraq dastanda Oğuz elini əsas narahat edən, dastanın sonunda onların birliyini pozan, Oğuzların başına gələn bəlalardan səbəbinə komediya daxilində aydınlıq gətirilir.

Postmodernizmə məxsus digər bir xüsusiyyət isə haqqında danışdığımız hadisənin oyun üzərində qurulması, yazıçının demək istədiklərini əsərin içərisində oyun şəklində qələmə almasıdır. Kamal Abdullanın “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı əsasında yazdığı “Cusus” komediyasında da postmodernizmin əlamətlərini görmək mümkündür. İlk öncə burada hadisələr oyun üzərində qurulmuş, əsərin süjeti bütünlüklə bu oyun əsasında inkişaf etmişdir. Postmodernist anlayışa uyğun olaraq əsərin mövzusu tarixi əsrlərə dayanan bir dastandan götürülmüş, yazıçı burada oxucu üçün sanki fantastik dünya yaratmışdır. Kamal Abdulla “Cusus” komediyasında yaratdığı bu fantastik dünya ilə oxucuya dastandakı bəzi məsələlərə başqa sferadan yanaşmağa maraq oyatmışdır. Bu maraq oxucunun əsərdəki hadisələrə qarşı baxış bucağını dəyişmiş, yazıçı oxucuda şübhə yaradaraq dastandakı əsas hadisələrədən daha çox bu hadisələri yaradan gizli məqamlara, dastanda göstərilməyən əsas məsələlərə onların diqqət yetirməsi üçün zəmin yaratmışdır. Komediya İç oğuzla Dış oğuz arasındakı münasibətlər, Qazan xanın fəaliyyəti, “Cusus”ların oğuz elinə nifaq salması, Burla Xatun, Beyrək, Dədə Qorqud və s. kimi obrazlarla bağlı tarixi məsələlər fərqli sferadan, fərqli yöndən oxuculara təqdim olunmuşdur. Bu komediyada dastanın əsl variantındakı məzmun ilə yazıçının postmodern üslubda qələmə aldığı məzmun arasında olduqca ziddiyyətli məqamlar mövcuddur.

Kamal Abdulla əsərdə həmçinin postmodernizmə məxsus digər bir xüsusiyyət olan ironiyadan, rişxənddən obrazlara qarşı istifadə edərək, onları tənqidi satirik gülüşün müşayiətilə təsvir etmişdir. Bu hal isə bizim ideallaşdırdığımız, sevdiyimiz obrazları gülünc vəziyyətə salmış, onları tragikomik duruma gətirmişdir. Bu vəziyyət bəzən onların etdiyi hərəkətlərdə, bəzən isə nitqlərində özünü bürüzə vermişdir. Bu səbəbdən də bəzən yazıçıya bir sıra tənqidçilər bunu qüsur kimi tutmuş, Kamal Abdullanın bu addımını tənqid atəşinə tutmuşlar. Lakin bizə elə gəlir ki, bu məsələyə postmodernizm mövqeyindən baxdıqda, yazıçının bu addımını postmodern üslubunun bir priyomu kimi qiymətləndirmək daha məqsədəuyğundur. Çünki komediyada da özünü göstərən tarixi hadisələrə yeni baxış, stereotipləşmiş tarixi süjet, hadisə və qəhrəmanların yeni kontekstdə nümayiş olunması məhz postmodernizmə məxsus əlamətlərdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev K. M. Azərbaycançılıq və Kitabi-Dədə Qorqud dastanı, Bakı, 2020.
2. Abdullayev K. M. Seçilmiş əsərləri: 7 cildə. III cild: Şeirlər, tərcümələr, esselər, pyeslər,

Bakı, 2020.

3. Abdullayev K. M. Sirriçində dastan və yaxud gizli Dədə Qorqud-2, Bakı, 1999.
4. Hacıyev T.İ. Qorqud ədəbiyyatı, Bakı, 2004.
5. İsmayılova Y. "Dədə-Qorqud kitabı" və müasir Azərbaycan ədəbi düşüncəsi, Bakı, 2011.
6. Quliyev E. A. Kədərin sirri, Bakı, 2005.

İSA HÜSEYNOVUN "İDEAL" ROMANI MAGİK REALİZM NÜMUNƏSİ KİMİ

Şəhanə Mahmudzadə

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
shahane.mushfiq@gmail.com

Xülasə

İsa Hüseynov (Muğanna) Azərbaycan ədəbiyyatında realizmdən postmodernizmə keçid dövrünün əsas simalarından biri olmaqla yanaşı, magik realizmin yerli ədəbi ənənəyə uyğunlaşdırılmasında önəmli rol oynamış yazıçıdır. Muğannanın əsərləri Qərb və Şərq ədəbi ənənələrinin sintezi kimi çıxış edir və Azərbaycan nəsrində mistika ilə gerçəkliyin vəhdətini ifadə edən unikal estetik yanaşmanı təmsil edir.

İsa Hüseynovun "İdeal" romanı Azərbaycan ədəbiyyatında magik realizm üslubunun bariz nümunələrindən biri kimi dəyərləndirilə bilər. Əsər realılıqla fantastikanın, tarixi və müasir zamanın, insan ruhunun dərinlikləri ilə fəvqəlbəşəri təzahürlərin iç-içə keçdiyi mürəkkəb bir mətn quruluşuna malikdir. Burada klassik süjet xətti pozulur, hadisələr xronoloji yox, simvolik və psixoloji ardıcılıqla təqdim olunur.

Açar sözlər: İsa Hüseynov, magik realizm, ideal, metafizika, milli yaddaş.

Abstract

İsa Huseynov (Muganna), being one of the key figures of the transitional period from realism to postmodernism in Azerbaijani literature, played a significant role in adapting magical realism to local literary traditions. His works represent a synthesis of Eastern and Western literary heritages and reflect a unique aesthetic approach that combines mysticism with reality in Azerbaijani prose.

İsa Huseynov's novel *Ideal* can be regarded as one of the most vivid examples of magical realism in Azerbaijani literature. The novel features a complex narrative structure where reality intertwines with fantasy, historical and contemporary timelines merge, and the depths of the human soul coexist with supernatural manifestations. The classical linear plot is disrupted; instead, the events unfold in a symbolic and psychological sequence rather than a chronological order.

Keywords: Isa Huseynov, magical realism, ideal, metaphysics, national memory.

Azərbaycan ədəbiyyatında magik realizm cərəyanının elementlərinə əsasən XX əsrin ikinci yarısından etibarən rast gəlinməyə başlanılır. Lakin bu üslubun sistemli və ardıcıl şəkildə tətbiqi məhz İsa Hüseynovun – ədəbi təxəllüsü ilə Muğannanın – yaradıcılığı ilə bilavasitə bağlıdır. İsa Hüseynov klassik realizmin struktur çərçivələrindən çıxaraq, xalq yaddaşı, sufizm, arxetiplər, yuxular və ruhani təcrübələrlə zənginləşdirilmiş bir yazı üslubu yaratmışdır. Onun əsərlərində zaman qeyri-xətti, hadisələr isə rəşional izaha təbə olmayan şəkildə təqdim olunur. Magik realizm bu mətnlərdə yalnız bir dekorativ element deyil, yazıçının fəlsəfi mövqeyini ifadə edən əsas vasitəyə çevrilir.

Ədəbi fəaliyyətinin ilk mərhələsində İsa Hüseynov realist üslubda hekayə və povestlərlə çıxış etmiş, cəmiyyətin sosial-mənəvi problemlərini işıqlandırmışdır. Lakin 1970-ci illərdən etibarən yazıçının estetik mövqeyində əsaslı dəyişiklik baş vermiş, o, özünəməxsus fəlsəfi sistem və bədii kodlarla zənginləşmiş yeni bir ədəbi üslub formalaşdırmışdır. Bu mərhələ onun ədəbi təxəllüsünü "Muğanna" ilə əvəzləməsi və realizmin sərhədlərindən çıxaraq, magik realizm, sufi metafizikası və arxetipik düşüncə ilə zəngin bədii sistem qurması ilə səciyyələnilir.

Akademik İsa Həbibbəyli özünün "Böyük ədəbiyyatşünaslıq uğrunda" məqaləsində yazır ki, magik realizm İsa Muğanna sənətinin yaradıcılıq metodu kimi müşahidə olunur: "Artıq dünya ədəbiyyatında magik

realizm cərəyanı hamı tərəfindən etiraf olunur. Azərbaycanda dəyişən dünya ilə birlikdə əslində yeni bir sistemə möhtəşəm keçid hadisəsi baş vermişdir ki, o da öz ədəbiyyatını, o cümlədən də magik realizmi doğura bilər. İsa Muğannanın "İdeal"dan başlanan yolunun davam etməsi əslində dünyada və ölkəmizdə gedən böyük siyasi-tarixi proseslərin ədəbiyyata gətirdikləri yeni düşüncələr və yanaşma üsulları ilə bağlıdır. Bütün bunlarla bərabər, magik realizmin Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi cərəyanı çevrilməsi üçün molla-nəsrəddinçilər, yaxud füyuzatçılar kimi konkret zaman çərçivəsində, eyni dövrdə bu istiqamətdə yazıb-yaradan yazıçı və şairlərin yaradıcılıq birliyi prosesi baş verməlidir. Hələlik isə yaradıcılıq birliyi, məfkurəvi ədəbi cəbhə yox, qüvvətli, yaxud zəif olsa da, fərdlər, tək-tək yazıçılar nəzərə çarpır. Hətta Xalq yazıçısı İsa Muğannanın dünyasını dəyişməsi ilə magik realizmin ədəbi cərəyanı çevrilməsi şansı xeyli dərəcədə azalmışdır" (6).

İsa Hüseynov yaradıcılığının diqqət çəkən əsərlərindən olan "İdeal" romanı ilə yazıçının yaradıcılığı iki dövrə bölünür. "İdeal" romanı həm İsa Hüseynovun yaradıcılığında, həm də ümum Azərbaycan ədəbiyyatında yeni fikrin, yeni nəsrin fərqli təzahürü hesab edilir. Bu roman yazıçının ədəbiyyatda "mən nə üçün yazıram" sualına fəlsəfi və poetik cavabıdır.

"İdeal" romanı İsa Hüseynovun yaradıcılığında yeni mərhələ olmaqla yanaşı, Azərbaycan nəsrində magik realizmin ilk uğurlu nümunələrindən biri hesab oluna bilər. Əsər təkcə sosial-mənəvi axtarış romanı deyil, həm də realizmlə magiyanın sintezində yaranan fəlsəfi-bədii modeldir.

Romanda hadisələr yalnız xronoloji baxımdan deyil, həm də arxetipik zaman ölçüsündə təqdim olunur. Əsərin əsas qəhrəmanı Səməd həm konkret şəxsiyyət, həm də rəmzi obrazdır: o, həm XX əsr azərbaycanlı ziyalisini, həm də insanın ruhani axtarışını təmsil edir. Romanda yuxular, keçmişlə mistik dialoqlar, metafizik sorğular və ruhani yüksəliş obrazın inkişaf xəttində mərkəzi rol oynayır. Əsərdəki hadisələrin bir çoxu rəşadətə izah edilmir – qəhrəman bəzən qeyri-maddi varlıqlarla danışır, bəzən öz keçmişinə qayıdır, bəzən isə gələcəyi hiss edir. Bütün bunlar magik realizmin əsas xüsusiyyətlərini – gerçəklik və mistikanın sərhədsiz harmoniyasını – bədii sistemin ayrılmaz parçasına çevirir.

Baş qəhrəman cəmiyyətin, ətraf mühitin, sənət və sənətkar məsuliyyətinin tələtləri içində "ideal insan" obrazını axtarır. Bu axtarış onu həm real, həm də mistik dünyalara aparır. Əsərdə "ideallıq" anlayışı birbaşa mənəvi kamilliklə, daxili azadlıqla və yaradıcılıq məsuliyyəti ilə bağlanır.

Romanda magik realizm elementləri özünü bir neçə formada göstərir: Zaman və məkan anlayışlarının sərhədsizliyi – keçmişlə gələcək iç-içə verilir, qəhrəman həm real, həm simvolik səfərlər edir; Realist təsvirlərlə metafizik və surəyya elementlərin bir arada verilməsi – obrazların daxili aləmi ilə xarici reallıq arasında sərhəd itir.

"İdeal" romanında İsa Hüseynov zamanı yalnız xronoloji deyil, həm də "daxili zaman" – yəni insanın mənəvi və simvolik zaman təcrübəsi kimi təqdim edir. Romanda hər bir hadisə yalnız konkret tarixlə deyil, həm də milli yaddaş və kollektiv şüur kontekstində mənalandırılır.

Əsərdə magik realizmin əsas məqsədi – ruhani axtarış və mənəvi təmizlənmə ideyasını ifadə etməkdir. Xalq yazıçısı İsa Hüseynov bu roman vasitəsilə həm ədəbiyyatın ictimai funksiyasını sorğulayır, həm də insanın öz varlığının mənasını tapmaq uğrunda apardığı mübarizəni fəlsəfi və bədii dillə təqdim edir.

Əsərdəki magik realizm İsa Hüseynovun yazıçı kimi yaradıcılıq məsuliyyətinə və daxili mübarizələrinə işıq tutur. "İdeal" romanında realist gerçəkliklə yanaşı, sufi fəlsəfəsinə, mistik təfəkkürə və dünya ədəbiyyatının bədii-fəlsəfi ənənələrinə istinadlar çoxdur. Yazıçı, "ideal insan" axtarışını yalnız sosial kontekstdə yox, həm də ruhani və əxlaqi ölçülərdə təqdim edir. Bu da əsəri həm müasir insanın mənəvi dilemması, həm də magik realizmin ədəbi prinsipləri baxımından xüsusi əhəmiyyətli edir. Romanın dili də üslub baxımından poetikləşmiş, çoxqatlı mənə daşıyan simvollarla zəngindir.

Beləliklə, "İdeal" Azərbaycan ədəbiyyatında magik realizmin yalnız texniki deyil, fəlsəfi və mədəni-estetik əsaslara dayanan modeli kimi çıxış edir.

"İdeal"da qoyduğu problemlər müəllifin sonrakı yaradıcılığında- "Cəhənnəm", "GürÜn", "Qəbiristan" və s. əsərlərində poetik həllini tapır. Tədqiqatçı Bəsti Əlibəyli yazır: "'İdeal'dan sonra bir-birinin ardınca "Ədəbiyyat", "Cəhənnəm", "GürÜn", "Ölüm-dirim", "İsahəq, Musahəq" kimi əsərlər yarandı. Burada oxucu üçün vacib hesab etdiyimiz bir məlumatı çatdırmaq ki, yazıçı Muğannanın ilkin kodları "İdeal" romanındadır. Sonrakı əsərlərdə isə digər şifrlər açılır. Ümumilikdə, Muğannanın əsərləri bütöv bir şəbəkəli sistemdir və onları ardıcıl oxumadan anlamaq istənilən səviyyəli oxucu, hətta ədəbiyyatşünas üçün çətindir. Çünki Muğanna çağdaş dünyanın bilmədiyi tamam başqa bir linqvistikla ilə, öz sözləri ilə desək, 50 min il bundan əvvəl mövcud olmuş OdƏr dilində yazır" (3, səh. 350).

"İdeal" romanı Azərbaycan ədəbiyyatında magik realizmin uğurlu tətbiqinin nümunəsi, eyni zamanda müəllifin bədii-fəlsəfi proqramının manifesti kimi çıxış edir. Bu əsərdə zaman və məkan anlayışları pozulur, qəhrəmanlar klassik süjet xəttinə tabe olmadan şüur axını, ruhani təcrübələr və tarixi arxetiplər vasitəsilə inkişaf etdirilir.

Əsər həm məzmun, həm də forma baxımından yenilikçidir – burada realizmlə metafizika, fəlsəfi təhlillə bədii təsvir vəhdət təşkil edir. Yazıçı "ideal insan" anlayışını sadəcə sosial model kimi yox, ruhani-mənəvi kamillik kimi təqdim edərək oxucunu dərin düşüncələrə sövq edir. Romandakı qeyri-adi obrazlar, zaman-məkanın qırılmaları, sufi və mifoloji elementlər əsərin magik realizm çərçivəsində formalaşdığını təsdiqləyir. Bütün bunlar "İdeal"-ı tək-cə bədii əsər yox, həm də fəlsəfi-estetik axtarışın bədii simvoluna çevirir. Beləliklə, İsa Hüseynovun bu romanı həm ideya dərinliyi, həm də ədəbi forma baxımından ədəbiyyat tariximizdə özünəməxsus yer tutur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Hüseynov İ. "İdeal". Bakı, Yazıçı, 1986.
2. Hüseynov İ. "İdeal". Bakı, Lider nəşriyyatı, 2005.
3. Hüseynov İ. "Seçilmiş əsərləri", 6 cildə, VI cild. Bakı, Avrasiya Press, 2009.
4. Məmmədli, T. "Muğannanın fəlsəfi nəsr və magik realizm elementləri". Gəncə, Ədəbiyyat və həyat, №1, 2020.
5. Zamora, L. P., & Faris, W. B. (1995). *Magical Realism: Theory, History, Community*. Duke University Press.
6. <https://525.az/news/19387-boyuk-edebiyatsunasliq-ugrunda-davami>

FAZİL İRƏVANI VƏ "QIZILGÜL VƏ BÜLBÜL" ƏSƏRİNİN TALEYİ; TARİXİ ƏDALƏTSİZLİK VƏ MƏNİMSƏMƏ NÜMUNƏSİ

Zərifə Haqverdiyeva

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
haqverdiyevazarifa@gmail.com

Xülasə

Azərbaycan ədəbiyyatının zəngin irsi, onun təhlilini və tədqiqini əhəmiyyətli edən amillərdən biridir. Fazil İrəvani (hacı Molla Bağır), bu zənginlikdə özünəməxsus yer tutmuş və öz dövrünün ən dəyərli ədəbiyyatçılarından biri olmuşdur. Onun qələmə aldığı "Qızılgül və Bülbül" əsəri yalnız romantik və fəlsəfi dəyərlər daşımaqla qalmamış, həm də sufizm və insanın mənəvi inkişafına dair dərin fikirlər ifadə etmişdir. Bu əsərin müəllifliyi isə əsrlər boyu yanlış təqdim edilmiş, xüsusilə erməni yazıçısı Markar Geqamyan tərəfindən mənimsənilməyə çalışılmışdır. Bu məqalədə, "Qızılgül və Bülbül" əsərinin əsl müəllifi olan Fazil İrəvani (Hacı Molla Bağır) və əsərin mənimsənilməsi məsələsi araşdırılmışdır. Məqalə, həmçinin əsərin fəlsəfi və ədəbi dəyəri, eləcə də müasir dövrdə əsərin müəllifliyinin bərpası və elmi təhlili ilə bağlı vacib məsələləri gündəmə gətirmişdir. Doğru müəlliflik məsələsinin bərpa edilməsi, yalnız Azərbaycan ədəbiyyatının tarixində deyil, həm də ümumilikdə mədəniyyətlərarası dialoq və beynəlxalq ədəbiyyat tarixində mühüm yer tutur. Əsərin müəllifliyinin aydınlaşdırılması, həm də ədəbiyyatın gələcək nəsillərə düzgün təqdim olunması baxımından əhəmiyyətlidir.

Açar söz : Fazil İrəvani, Qızılgül və Bülbül, İrəvan, erməni saxtakarlığı, ədəbiyyat.

Abstract

The rich heritage of Azerbaijani literature is one of the key factors that makes its analysis and research significant. Fazil irəvani (Hacı Molla Bağır) holds a unique place in this heritage and is one of the most valuable literary figures of his time. The work he wrote, "Qızılgül və Bülbül" (The Rose and the Nightingale), not only carries romantic and philosophical values. This article explores the authorship of "Qızılgül və Bülbül" and the issue of its appropriation. Additionally, it examines the philosophical and literary value of the work, as well as

the important matters concerning the restoration of its authorship and scientific analysis in modern times. The restoration of the correct authorship plays an important role not only in the history of Azerbaijani literature but also in intercultural dialogue and the global history of literature.

Clarifying the authorship of the work is crucial for ensuring that literature is presented accurately to future generations. The rich heritage of Azerbaijani literature is one of the key factors that makes its analysis and research significant. Fazil İrəvani (Hacı Molla Bağır) holds a unique place in this heritage and is one of the most valuable literary figures of his time. The work he wrote, “Qızılgül və Bülbül” (The Rose and the Nightingale), not only carries romantic and philosophical values but also expresses deep thoughts of Sufism and the spiritual development of the individual. However, the authorship of this work has been misrepresented over the centuries, especially when it was claimed by Armenian writer Markar Geğamyan.

Keywords: Fazil İrəvani, The Rose and the Nightingale, Yerevan, Armenian forgery, literature.

Azərbaycan ədəbiyyatı zəngin tarixi və klassik ənənələri ilə seçilən bir ədəbi məkandır. Bu ədəbiyyatın çoxsaylı parlaq simaları arasında Fazil İrəvani (tam adı: Şeyxülislam Fazil İrəvani Məhəmməd Baqır) də xüsusi yer tutur. XIX əsrdə yaşamış və həm dini, həm də elmi-mədəni fəaliyyəti ilə seçilən Fazil İrəvani yalnız dini lider deyil, həm də ədəbi-bədii yaradıcılığa töhfə vermiş bir şəxsiyyət kimi yadda qalmışdır. Onun qələmə aldığı “Qızılgül və Bülbül” əsəri həm məzmun baxımından, həm də ədəbi forma etibarilə dövrünün ən qiymətli nümunələrindən biri hesab olunur.

Bu əsər uzun illər ərzində tədqiqatçıların diqqətini cəlb etsə də, onun müəllifliyi ilə bağlı bir sıra saxtalaşdırmalar və mübahisəli hallarla qarşılaşılmışdır. Xüsusilə Markar Geğamyanın əsəri erməni və rus dillərinə tərcümə edərək öz adına çıxarması və əsərin daha sonra digər Avropa dillərində də yanlış müəllifliklə yayılması ədəbiyyat tarixində ciddi bir saxtakarlıq nümunəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Bu məqalənin məqsədi Fazil İrəvaninin həyat və yaradıcılığını araşdırmaq, “Qızılgül və Bülbül” əsərinin əsl mənsubiyyətini bərpa etmək və Azərbaycan ədəbiyyatında belə halların əhəmiyyətini vurğulamaqdır.

Əsas tədqiqat sualları bunlardır:

1. Fazil İrəvani kimdir və onun ədəbi irsi nədən ibarətdir?
2. “Qızılgül və Bülbül” əsərinin ədəbi və fəlsəfi məzmunu nədir?
3. Əsərin mənimsənilməsi necə baş verib və bu hal hansı nəticələrə səbəb olub?
4. Müəllifliyin bərpası üçün hansı elmi sübutlar mövcuddur?

Fazil İrəvaninin Həyatı və fəaliyyəti: - Fazil İrəvani 1782-ci ildə İrəvan şəhərində dünyaya gəlmişdir. O, zamanəsinin yüksək təhsilli, dünyagörüşlü şəxslərindən biri olmuş, əvvəlcə yerli mədrəsələrdə təhsil almış, daha sonra isə Misirin məşhur Əl-Əzhər Universitetində dini və dünyəvi elmləri öyrənmişdir. Təhsilini başa vurduqdan sonra İsfahan və Təbriz şəhərlərində axundluq fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur. Onun dini və elmi nüfuzu sayəsində 1847-ci ildə Qafqazın Şeyxülislamı vəzifəsinə təyin edilmişdir. Bu vəzifədə çalışdığı 25 il ərzində təkcə dini məsələlərlə deyil, həm də maarifçilik, dil, təhsil və ədəbiyyat məsələləri ilə yaxından maraqlanmış, bölgədə mədəni irsin qorunması və təbliği ilə məşğul olmuşdur. Fazil İrəvani öz dövründə islam fəlsəfi və əxlaqi prinsipləri ədəbiyyatla birləşdirən nadir şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur. Onun yaradıcılığı daha çox sufizm, məhəbbət və insan kamilliyi mövzularını əhatə edir. Ən məşhur əsəri olan “Qızılgül və Bülbül” bu baxımdan həm romantik, həm də fəlsəfi dəyərlər daşıyan bir povest kimi qiymətləndirilir.

“Qızılgül və Bülbül” əsərinin təhlili: “Qızılgül və Bülbül” əsəri, Fazil İrəvaninin ədəbi fəaliyyətinin ən mühüm və dəyərli nümunələrindən biridir. Əsər, bir tərəfdən, romantik və fəlsəfi məzmunu ilə, digər tərəfdən isə təsvir etdiyi məcazlar və simvolik dil ilə diqqət çəkir. Əsərin başlıca mövzusu insanın mənəvi və əxlaqi inkişafı, əsl sevginin təntənəsi və Tanrı ilə insan arasındakı təbii kamilliyini simvollaşdırır, bülbül isə ruhani eşqin və sədaqətin təcəssümüdür. Bu məcazlar, əsərdəki iki əsas obraz arasında qurulan münasibətləri əhatə edir. Bülbülün qızılgülü tapmaq üçün yaşadığı macəra, bir tərəfdən insanın öz daxili aləmini kəşf etməyə olan yolunu, digər tərəfdən də Tanrıya yaxınlaşma istəyini göstərir.

Əsərin fəlsəfi əsaslarını islam sufizmi təşkil edir. Fazil İrəvani, sufizmin mənəvi dərslərini ədəbiyyat vasitəsilə oxucusuna çatdırır. Hər iki obraz, bülbül və qızılgül, bir-birini tamamlayan, lakin təbii ki, bir-birindən ayrılmayan varlıqlardır. Bülbülün qızılgülə olan eşqi, Tanrıya olan bağlılığı və insanın öz məhəbbətini və kamilliyini tapmaq üçün keçdiyi yolu göstərir. Bu yanaşma, həm də əsərin müəllifinin şəxsi dünya görüşünü, din və fəlsəfənin birləşməsini özündə ehtiva edir.

Əsər, həm də ədəbi forması ilə fərqlənir. Qəzəl və rubayi janrlarında yazılan şeirlər əsərin ən gözəl

hissələrini təşkil edir. Həmçinin, əsərin strukturunda yeralan paralel və ziddiyyətli obrazlar--qızılgül və bülbül, bir-birinə zidd olsa da, əslində, bir-birini tamamlayan elementlər olaraq əsərin ümumi harmoniyasını təşkil edir.

“Qızılgül və Bülbül” yalnız bir ədəbi əsər olaraq deyil, həm də İrəvanın dünyəvi və dini dəyərlərini ifadə edən bir sənət nümunəsi kimi qiymətləndirilir. Bu əsər, həm də Azərbaycan ədəbiyyatında mistik və dini fəlsəfi təfəkkürün incə bir təcəssümüdür.

Fazil İrəvaninin “Qızılgül və Bülbül” əsəri, müəllifin ölümündən sonra müxtəlif mütəxəssislər tərəfindən yanlışlıqla və məqsədli şəkildə mənimsənilməyə başlanmışdır. Əsərin ilk tərcüməsi erməni ədəbiyyatçısı Markar Geqamyan tərəfindən rus və erməni dillərinə edilmişdir. Geqamyan, əsəri öz adına çıxarmaqla yanaşı, onu bəzi yerli xüsusiyyətlərlə dəyişdirərək, əsəri orijinal mətnindən uzaqlaşdırmışdır. O, əsərin sujet xəttinə və obrazlarına bəzi əlavələr edərək, müəllifin mənasını təhrif etmişdir. Geqamyanın bu cür hərəkətləri, əsərin zəngin fəlsəfi və mənəvi alt quruluşunu gizlətmək məqsədi güdürdü. Daha sonra, əsər rus dilinə tərcümə edildikdən sonra Avropada geniş yayılmağa başlamışdır. Fransa və Almaniya əsərin tərcümələri yayıldı və burada da müəlliflik məsələsi bir çox hallarda səhv göstərilmişdir. Əsərin tərcümələri əsnasında, ilk növbədə, onun orijinal müəllifinin kimliyi məsələsi kölgədə qalmağa başlamışdır. Hətta bəzi tədqiqatçılar və ədəbiyyatşünaslar əsəri müəyyən erməni yazıçıların və filosofların əsəri olaraq təqdim ediblər. Bundan başqa, əsərin Avropada yayıldığı dövrdə, müxtəlif tədqiqatçılar əsərdən bəzi parçaları istifadə edərək, onu öz əsərlərində birbaşa mənimsəmişlər. Xüsusilə fransız və alman şairləri əsərdən bəzi ideyaları və simvolları faydalanmış, lakin bu mənimsəmə hadisələri zamanla orijinal müəllifin adını unutturmuşdur. Bu mənimsəmə və saxtalaşdırma halları, həm də həmin dövrdəki siyasi və mədəni əlaqələrdən qaynaqlanırdı. Erməni və rus tədqiqatçıları, o cümlədən erməni yazıçıların əsəri öz adlarına çıxarmağı məqsəd qoymuş olmaları, yalnız ədəbi saxtakarlıq deyil, həm də bir növ milli və mədəni siyasət idi. Bu səbəbdən əsərin doğru müəllifinin müəyyən edilməsi və bu məsələ ilə bağlı elmi araşdırmaların aparılması çox vacibdir.

Fazil İrəvaniyə aid olan “Qızılgül və Bülbül” əsərinin doğru müəllifliyinin bərpası, yalnız Azərbaycan ədəbiyyatı üçün deyil, ümumilikdə dünya ədəbiyyatının və tarixinin doğru anlaşılmasına bilməsi üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Əsərin mənimsənilməsi və saxtalaşdırılması, həm də ədəbiyyat tarixində daha geniş miqyasda baş vermiş oxşar hadisələrin bir parçası kimi qiymətləndirilə bilər. Məhz bu səbəbdən, Fazil İrəvaninin adının və əsərinin bərpası, ədəbiyyatşünaslıqda və tarixdə ciddi bir məsuliyyət daşıyır.

Fazil İrəvaninin əsərinin müəllifliyinin bərpası üçün bir neçə elmi əsas mövcuddur. Əvvəla, əsərin orijinal mətni və müxtəlif tərcümələri arasında aparılan müqayisələr, əsərin mətnindəki xüsusi tərz və dil xüsusiyyətlərinin Fazil İrəvaninin digər əsərləri ilə uyğun olduğunu göstərir. Onun ədəbi üslubu, şeirləri və fəlsəfi yanaşması əsərin orijinal müəllifinin kimliyini təsdiq edir. Bundan əlavə, Fazil İrəvaninin dövrünün digər məşhur yazıçıları ilə müqayisədə, onun əsərindəki dil və məzmun xüsusiyyətləri Azərbaycan ədəbiyyatına xas olan bir çox elementləri özündə əks etdirir.

Əsərin doğru müəllifinin müəyyən edilməsi, həmçinin ədəbiyyatın inkişafına və yeni tədqiqat sahələrinin yaranmasına təkan verə bilər. Bu xüsusilə Azərbaycan ədəbiyyatının XX və XXI əsrlərdəki inkişafına dair tədqiqatların genişlənməsinə, keçmiş ədəbi irsin qorunmasına və təhlil edilməsinə kömək edəcəkdir. Üstəlik, bu cür tədqiqatlar, ədəbiyyatın beynəlxalq miqyasda tanınmasına və əsərin yanlış təfsir edilməsinin qarşısının alınmasına şərait yaradır.

Müasir dövrdə “Qızılgül və Bülbül” əsərinin bərpası və müəllifliyinin aydınlaşdırılması, yalnız Azərbaycan ədəbiyyatına deyil, ümumiyyətlə, Qafqaz və Orta Şərq ədəbiyyatına aid bir məsələnin ədəbiyyatşünaslıqda yeni dövrünü başlata bilər. Eyni zamanda, bu məsələ müasir mədəniyyətlərarası dialoqun gücləndirilməsi və müxtəlif xalqların ədəbiyyatlarının bir-birinə daha yaxınlaşdırılması baxımından da əhəmiyyətlidir.

Əsərin müəllifliyinin bərpası yalnız ədəbiyyatşünaslar və tarixçilər üçün deyil, həm də müasir oxucular üçün böyük bir əhəmiyyət daşıyır. Bu cür tədqiqatlar, müasir Azərbaycan ədəbiyyatının tarixində doğru informasiya və dəyərlərin bərpası təmin edəcək və gənc nəsil üçün ədəbiyyatın daha dərin mənalarını açacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. İrəvani F. Qızılgül və Bülbül / Fazil İrəvani. - Bakı Azərnəşr, 1956.
2. Geqamyan M. Bülbül və Qızılgül : Bir erməni tərcüməsi / Markar Geqamyan. - Yerevan: Ararat

Press, 1963.

3. Əliyev E. Fazil İrəvani və əsərlərinin tədqiqi / Elnur Əliyev. - Bakı: Nəşriyyat, 2011.
4. Əzizov Natiq. XIX əsr Azərbaycan Ədəbiyyatında Romantizm və İrəvani. - Bakı: Elm və Təhsil, 2014.
5. Şəfiyev V. Azərbaycan ədəbiyyatında saxtalaşdırmalar və müəlliflik məsələləri. - Bakı: Təhsil Nəşriyyatı, 2018.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ ƏSƏRLƏRİNDƏ ƏXLAQİ-DİDAKTİK FİKİRLƏRİN TƏBLİĞİ

Vəsilə Razimi

ADPU Şamaxı filialı

baş müəllim

vesilerazimi99@gmail.com

Xülasə

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında klassik poeziya ənənələrini yaradıcılıqla davam etdirən ən qüdrətli sənətkar Seyid Əzim Şirvanidir. Milli poeziyamızın inkişaf tarixində o, incə ruhlu lirik, cəmiyyətin sosial bəlalərini cəsarətlə tənqid edən satirik, əxlaqi- tərbiyəvi mənzum hekayələr və təmsillər müəllifi, nəhayət, ədəbiyyatşünas-təzkirəçi kimi məşhurdur.

Yeni nəslin təlim-tərbiyəsində yeni üsullu məktəblərin əvəzsiz rolunu dərinləndirən S.Ə.Şirvani dövr üçün olduqca zəruri olan, ana dilində dünyəvi elmləri təlim edən dərsliklərin yoxluğuna biganə qala bilmədi, bu zəruri, olduqca çətin həll oluna biləcək problemi aradan qaldırmaq üçün, pedaqoji fəaliyyətə başladığı ilk gündən milli dərslikləri ərsəyə gətirməyə çalışdı. Ədibin tərtib etdiyi “Rəbiül-ətfal”, “Təcül-kütub” dərslikləri maarif tarixində hadisəyə çevrilmişdir. “Rəbiül-ətfal” dərsliyində hekayə, təmsil, öyüd və satirik əsərləri Nizami, Füzuli, İ.A.Krılov, İ.D.Dmitriyevin əsərlərindən tərcümələr daxil edilmişdir. “Təcül-kütub” Seyid Əzimin ikinci dərsliyidir. Şair bu dərsliyi öz məktəbində təhsil alan birinci sinif şagirdləri üçün tərtib etmişdir və nəslə yazılmış kiçik hekayələrdən ibarətdir.

Açar sözlər: “Rəbiül-ətfal”, əxlaqi-didaktik, soykökünə bağlılıq, uşaq ədəbiyyatı, təmsil, öyüd.

Abstract

The most powerful artist who creatively continued the traditions of classical poetry in 19th-century Azerbaijani literature is Seyid Azim Shirvani. In the history of the development of our national poetry, he is famous as a subtle lyricist, a satirist who boldly criticized the social ills of society, an author of moral-educational verse stories and fables, and finally, a literary critic and commentator.

Deeply understanding the indispensable role of new-style schools in the education of the new generation, S.A. Shirvani could not remain indifferent to the lack of textbooks teaching secular sciences in the native language, which were very necessary for the time, and in order to eliminate this necessary and very difficult problem, he tried to create national textbooks from the very first day of his pedagogical activity. The textbooks “Rabiul-etfal”, “Tajul-kutub” compiled by the writer became an event in the history of education. The textbook “Rabiul-etfal” included translations of stories, allegories, admonitions and satirical works from the works of Nizami, Fuzuli, I.A. Krylov, I.D. Dmitriyev. “Tajul-kutub” is the second textbook by Seyid Azim. The poet compiled this textbook for first-grade students studying at his school and consists of short stories written in prose.

Keywords: "Rabi' al-Atfal", ethical-didactic, attachment to roots, children's literature, fable, moral advice.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında klassik poeziya ənənələrini yaradıcılıqla davam etdirən ən qüdrətli sənətkar Seyid Əzim Şirvanidir. Milli poeziyamızın inkişaf tarixində o, incə ruhlu lirik, cəmiyyətin sosial bəlalərini cəsarətlə tənqid edən satirik, əxlaqi- tərbiyəvi mənzum hekayələr və təmsillər müəllifi, nəhayət,

ədəbiyyatşünas-təzkiyəçi kimi məşhurdur. 1877-ci ildən ömrünün sonunadək Seyid Əzim Şamaxı məktəbində Azərbaycan dili və şəriət müəllimi işləmişdir. Bu dərslərdə o, dilimizin, ədəbiyyatımızın öyrədilməsinə böyük əmək sərf etmiş, yeri gəldikcə öz şeirlərini oxumuş, şagirdləri Nizami, Sədi, Hafiz, Füzuli kimi sənətkarların əsərləri ilə tanış etmişdir. F.Köçərli yazır: “Təlimü tədris üçün və ətfalın təhzibü-əxlaqına səbəb olan kitablar türk lisanında bilmərrə yox idi. Bu qüsuru rəf etmək üçün mərhum Seyid nəzmən və nəsrən türkcə xoşməzmün və ibrətamiz nəqli hekayələr ana dilində tərtib edib öz şagirdlərinə oxudardı.” [2.Səh.141]

Yeni nəslin təlim-tərbiyəsində yeni üsullu məktəblərin əvəzsiz rolunu dərinlən dərk edən S.Ə.Şirvani dövr üçün olduqca zəruri olan, ana dilində dünyəvi elmləri təlim edən dərslərin yoxluğuna biganə qala bilmədi, bu zəruri, olduqca çətin həll oluna biləcək problemi aradan qaldırmaq üçün, pedaqoji fəaliyyətə başladığı ilk gündən milli dərslərləri ərsəyə gətirməyə çalışdı. Ədibin tərtib etdiyi “Rəbiül-ətfal”, “Tacül-kütub” dərslərləri maarif tarixində hadisəyə çevrilmişdir. “Rəbiül-ətfal” dərslərinə hekayə, təmsil, öyüd və satirik əsərləri Nizami, Füzuli, İ.A.Krıllov, İ.D.Dmitriyevin əsərlərindən tərcümələr daxil edilmişdir. “Tacül-kütub” Seyid Əzimin ikinci dərslidir. Şair bu dərsləri öz məktəbində təhsil alan birinci sinif şagirdləri üçün tərtib etmişdir və nəslə yazılmış kiçik hekayələrdən ibarətdir.

S.Ə.Şirvani “Tacül-kütub”u “Rəbiül-ətfal”la birləşdirərək “Müntəxəbat” adı ilə nəşr etdirməyə cəhd göstərmiş, “Müntəxəbat”ın birinci hissəsini “Tacül-kütub”, ikinci hissəsini isə “Rəbiül-ətfal” adlandırmışdır.

XIX əsr ədəbiyyatının tədqiqatçısı X.Məmmədov qeyd edirdi ki, Seyid Əzim Şirvani Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk sənətkardır ki, əsrin meydana çıxdığı-uşaq ədəbiyyatı yaratmaq ideyasının zəruriliyinin süurlu surətdə dərk etmiş, əski yaradıcılıq yolunda kəskin dönüş yaratmışdır. Səhlələrindən fərqli olaraq uşaq ədəbiyyatının spesifikasi məsələlərinə dərinlən bələd olan ədib orijinal uşaq əsərləri yarada bilmişdir. “Rəbiül-ətfal” A.Bakıxanovun “Nəsihətnamə”sindən, M.Ş.Vəzəh və İ.Qırıqyevin “Kitabi-türki”sindən, M.N.Didənin “Kitabül-nəsayəh”indən sonra Azərbaycan gənclərinin mütaliəsi və milli uşaq ədəbiyyatı yaratmaq sahəsində uğurlu təşəbbüs olmuşdur. Seyid Əzim Şirvaninin bədii irsinin bir hissəsini maarifçi, əxlaqi-didaktik əsərlər, bədii nəsr nümunələri təşkil edir.[4.Səh.12]

Onun yaradıcılığında didaktik-tərbiyəvi əhəmiyyətli şeirlər mühüm yer tutur. Şair öyüdlərində gənc nəslə müasir ruhda yetişdirmək problemlərinin həlli məsələsini ortaya qoymuşdur. O, hər şeydən əvvəl, insanın elmi və mədəni səviyyəyə malik olmasını nəzərdə tuturdu. Şairin fikrincə, əsl insanın yüksək elmi tərəkürü və mərifəti olmalıdır, onun hansı millətdən və məzhəbdən olması əsas deyildir:

*Demirəm rus, ya müsəlman ol,
Hər nə olsan, get, əhli-ürfan ol. [4.Səh.12]*

S.Ə.Şirvani gənc oxucularına tövsiyə edirdi ki, yüksək mədəniyyətli, ləyaqətli, əsl ziyalı olmaqdan ötrü, hər şeydən əvvəl, elmi biliklərə yiyələnmək lazımdır. Şairin oğlu Mir Cəfərə xitabı, öyüd və nəsihətləri, müraciəti bu cəhətdən səciyyəvidir. [2.Səh.141] S.Ə.Şirvani “Cəfər, ey qönçeyi-gülüstanım!” – deyər müraciət etdiyi övladına əhli-ürfan olmağı, buna görə də “hər lisanə” rəğib olmağı, hər elmi öyrənməyi məsləhət görür:

*Cəhd qıl neməti-təməmə yetiş,
Elm təhsil qıl, məqamə yetiş.*

S.Ə.Şirvaninin öyüd və nəsihətlərində elmi biliklərə yiyələnməyin faydası, alimə və müəllimə hörmət, məzlumlara qayğı qadına ehtiram, mənəvi təmizlik kimi keyfiyyətlər təbliğ olunurdu. O, gənclərə nəci xasiyyətli, bilikli, mədəni adamlarla dost olmağı, nanəciblərdən, öz şəxsi mənfəəti üçün dostunu qurban verənlərdən uzaq olmağı məsləhət görür. Şairə görə el adamlarla dostluq etmək lazımdır ki, onlar ağıllı və əxlaqlı olsunlar:

*Ey oğul, tutma nanəcib ilə xu,
Türkidə bir gözəl məsəldir bu:
At yanında bağladın ki, yabu,
Rəngi bir olmasa, olar həm xu. [4.Səh.12]*

Vətənpərvər, fədakar, işgüzar və mübariz övədlərin yetişdirilməsində elmin əvəzsiz rolunu qeyd edən

şair, təlimi təbiyədən təcrid etmir, onları bir vəhdət halında görürdü. Yeni nəsə həm bilik, həm də səmərəli tərbiyə verən elm, xalqın gələcək mütərəqqi inkişafı üçün bir mənbə rolunu oynaya bilər:

*Elmsiz kimsənə hünərsizdir,
Elmi-bitərbiyə səmərəsizdir.
Tərbiyə mayeyi-səadətdir,
Tərbiyə şəxsə malü-dövlətdir. [7.Səh.138]*

Fədakar və işgüzar insanların yetişdirilməsində tərbiyəyə böyük qiymət verən şair ikiüzlülük, tamahkarlıq, satqınlıq, zülümkarlıq, qorxaqlıq kimi pis əxlaqi sifətləri tənqid etməklə bərabər, gənclərdə mərdlik, fədakarlıq, doğruluq, namuslu olmaq, səxavət və s. nəcib əxlaqi sifətlərin tərbiyə edilməsinə səy göstərmişdir. Mədəni insanı sevən şair, öz həyatını xalqın istək və arzuları ilə bağlayan şəxsləri ağıllı insan hesab edir:

*Aqıl o şəxsdir ki, leylü nahar,
Edə xalqın məzağına rəftar. [4.Səh.153]*

S.Ə.Şirvaninin mənzum hekayələrinin də mövzu dairəsi çox genişdir. Burada insan, onun mühiti və ictimai həyata münasibəti inikasını tapmışdır. Şair klassik ədəbi ənənələrdən istifadə edərək əsərlərində nəcib mənavi keyfiyyətlər, elmə, təhsilə coşqun maraq aşılayır. Didaktik məzmunlu mənzum hekayələr S.Ə.Şirvaninin maarifçilik baxışlarını tədqiq etmək cəhətdən maraqlıdır. Görkəmli vətəndaş-şair səyahət zamanı topladığı müxtəlif rəvayət, əfsanə, lətifə, qaravəlli, atmaca, atalar sözü və zərb-məsəllər kimi xalq incilərindən öz əsərlərində geniş istifadə etmişdir. Şair mənzum hekayələrində satirik boyalardan geniş istifadə edir, gənc oxucusunu gülməli, eyhamlı, tənqidi vasitələrlə düşündürür, yeniliyə sövq edir.

S.Ə.Şirvaninin gənclər üçün yazdığı mənzum hekayə və təmsilləri dövrün tələbləri ilə səsleşən əsərlərdir. Bu orijinal əsərlər ictimai münasibətləri, təbiət hadisələrini, gerçək həyatı dərk etməkdə uşaqlara köməkçi olur. Kifayət qədər həyat təcrübəsi olmayan gənclərdə ictimai hadisələrə olan meyli gücləndirir, dövrün mövcud həqiqətlərini onlara aydın şəkildə başa salır. Bu mənzum hekayə və təmsillərdə daha çox N.Gəncəvi və S.Şirazinin təsiri hiss olunsa da, şair yalnız klassiklərin əsərlərindən dövr ilə səsleşən motivlərdən bəhrələnməmiş, təqlidçilikdən uzaq olmağa çalışmış, daha çox orijinal əsər yazmaq qarşısına məqsəd qoymuşdur. “Simic”, “Dilənçi və simic”, “Sədi və simic”, “Simic və qulu” mənzum hekayələri xəsisliyin ifşasına həsr edilmişdir. O, “Ən səmimi dost” hekayəsində göstərir ki, əxlaq cəhətdən qüsursuz olan hər bir insan öz dostunun nöqsanlarını gizlətməməli, açıq şəkildə bildirməli və islah olunmaqda ona köməklik göstərməlidir. Dostunun eyblərini görüb gizlədən, ona yerli-yersiz təriflər yağdıran riyakar adamlarla dostluq etməkdən təhlükəli şey yoxdur. Mənzum hekayələrin bir qismi ata-analara həsr edilmiş, əsasən, ailə tərbiyəsi məsələləri ön plana çəkilmişdir. “Qoca ana və oğlu” hekayəsində öz öglünün tərbiyəsinə biganə olan, onun əxlaqını korlayan, nəticədə cinayətə yuvarlardan valideynin faciəsi təsvir olunur. [4.Səh.42]

Seyid Əzim Şirvaninin əsərlərində birlik, ittifaq, elmə və əməyə məhəbbət, xalq işinə sədaqət, doğruluq, mərdlik və s. kimi nəcib insani xüsusiyyətlərin tərbiyə edilməsi lazım və vacibdir. Onun uşaq əsərləri bu gün də öz ideya-bədii dəyərini saxlamaqda, yeni-yeni nəsillərin mənavi-estetik tərbiyəsinə öz töhfəsini verməkdədir. Bu baxımdan orta məktəb dərslərlərində də ədibin didaktik-tərbiyəvi əsərlərindən istifadə edilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə.IV cild. Bakı: Elm, 2012.
2. Həsənlı Bilal Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, 2017.
3. Xəlil Z., Əsgərli F. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, 2004.
4. Məmmədov X. Ön söz. S.Ə.Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2005.
5. Mirbağırov K. S.Ə.Şirvani. Bakı, 1959.
6. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: BDU-nun nəşri. 2007.
7. Şirvani S.Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2005.

AZƏRBAYCAN MAARİFÇİLİYİNDƏ SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ ROLU

Rima Quliyeva
ADPU Şamaxı filialı
rima19600212@gmail.com

Xülasə

Seyid Əzim Şirvani XIX əsr Azərbaycan maarifçiliyinin görkəmli nümayəndəsidir. O, M.F.Axundovun ideyalarının davamçısı, H.Zərdabının silahdaşı olmuş, cəhalət və dini fanatizmə qarşı mübarizə aparmışdır. Şeirlərində maarifçilik, elmin önəmi, bəşəri dəyərlər və cəmiyyətin qüsurlarına qarşı tənqid əsas yer tutur. Poeziyada maarifçi realist istiqaməti inkişaf etdirərək Azərbaycan ədəbiyyatına böyük töhfə vermişdir.

Açar sözlər: Seyid Əzim Şirvani, maarifçilik, Mirzə Fətəli Axundov, poeziya, Azərbaycan maarifçiliyi.

Abstract

Seyid Azim Shirvani was a prominent figure in 19th-century Azerbaijani enlightenment. A follower of M.F. Akhundov's ideas and a close associate of H. Zardabi, he fought against ignorance and religious fanaticism. Through his poems, fables, and sharp satire, he promoted education, science, and human values. By advancing educational and realist poetry, Shirvani made significant contributions to Azerbaijani literature and cultural development.

Keywords: Seyid Azim Shirvani, enlightenment, Mirza Fatali Akhundov, poetry, Azerbaijani enlightenment.

S.Ə.Şirvani XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinin inkişafında əvəzsiz xidmətləri olan dahi sənətkarlardan biridir. O, böyük M.F.Axundovun maarifçilik və islahatçılıq ideyalarının alovlu müdafiəçisi, Həsən bəy Zərdabının isə məslək və mübarizə yoldaşı olmuşdur. Onun "Əkinçi" ətrafında toplaşan qabaqcıl ziyalılarla eyni mövqedən cəhalət və nadanlıq əleyhinə apardığı mübarizə xalqımızın sosial-mədəni dirçəliş uğrunda döyüşləri tarixində dəyərli bir səhifə təşkil edir. XIX əsrin ikinci yarısından sonra Azərbaycanda qüvvətlənən maarifçilik hərəkatının görkəmli nümayəndələrindən biri kimi tanınan Seyid Əzim M.F.Axundovun başladığı işi poeziya sahəsində davam və inkişaf etdirmiş, maarifçi realist şeirin dəyərli nümunələrini yaratmaqla doğma ədəbiyyatımıza misilsiz xidmətlər göstərmişdir.

Azərbaycan bədii təfəkkürünün tarixində onun gözəlliyi və təmiz məhəbbəti tərənnüm edən parlaq lirikası, kəskin satiraları, bəşəri hissləri təbliğ edən öyüd və nəsihətləri, hikmətamiz hekayələri və təmsilləri orijinal bir mərhələ təşkil edir. Şair öldürücü satiraları ilə feodal-mülkədar cəmiyyətinin, ruhaniliyin, dini mövhumatın eybəcərliklərini tənqid atəşinə tutmuş, zəhmətkeşlərin maariflənməsi işinə mane olan qüvvələri və köhnə təlim-tərbiyə üsullarını tənqid atəşinə tutmuşdur.

Seyid Əzim milli mədəniyyəti böyük məhəbbətlə sevmiş və ondan yaradıcılıqla faydalanmışdır. Şair Azərbaycan maarifçiliyinin demokratik cəbhəsinə mənsub idi: M.F.Axundov, H.Zərdabi, Əhsənül-Qəvaid, Məhbus Dərbəndi, Nəcəf bəy Vəzirov, Əsgər ağa Görani, Məhəmmədağa Əlizadə və s. kimi o da müstəmləkə şəraitində, dini fanatizmin təzyiqi altında yaşayan Azərbaycan xalqının fiziki və mənəvi əsarətdən qurtuluş yolunu maariflənməkdə görürdü. O, H.Zərdabiyə göndərdiyi bir məktubda dünyagörüşünün bu cəhətini ifadə edərək yazırdı:

*Günü-gündən zəlilü xar olduq,
Möhnətü qüssəyə düşər olduq.
Bu qədər kim, olur hadis,
Ona biəlmlik olur bais,
Bir bəladır bu dərdi-nadani
Ki, onun elm olubdur dərmani.*

Seyid Əzim xalqının xoşbəxt gələcəyi haqqında gözəl arzular bəsləyir və onu dünyanın maariflənməmiş və tərəqqi etmiş xalqlarından biri kimi görmək istəyirdi. Ona görə də şair həmvətənlərini geri qoyan səbəbləri araşdırıb üzə çıxarmaq və onları aradan qaldırmaq yolları haqqında düşünürdü. Şair belə hesab edirdi ki, xalqı

müasir biliklərlə silahlandırmaq yolu ilə maarifçilərin "bəşəriyyətin cənnəti" kimi idealizə etdikləri gələcək xoşbəxt cəmiyyəti yaratmaq olar. Elə bir cəmiyyət ki, orada bütün vətəndaşların ahəngdar inkişafı təmin olunur. Orada zalımlar, müstəbidlər əməllərinin qəbahətini başa düşüb məzlumlara zülm etməkdən əl çəkirlər. Şairin dünya görüşünün bu xüsusiyyətləri öz bədii ifadəsini "Rəbiül-ətval", "Təcül-kütüb" məcmuələrində toplanmış əsərlərində, satirik və maarifçi şeirlərində tapmışdır.

XIX əsrin 60-cı illəri Rusiya maarifçilik hərəkatının təsiri nəticəsində Azərbaycanda da elm və maarif yolunda bir canlanma yaratdı. Belə bir şəraitdə, 1869-cu ildə Seyd Əzim də Pedaqoji fəaliyyətə başlayır. O, "üsuli cədid" məktəbində, 1876-cı ildən Şamaxı ruhani məclisi məktəbində Azərbaycan və fars dillərini tədris edir. 1877-ci ildən isə Şamaxı şəhər rus məktəbində işləməyə başlayır. O, yüksək əxlaqi keyfiyyətləri, nadir zəkası və pedaqoji hazırlığı ilə şagirdlərin, müəllim yoldaşlarının və yoxsul təbəqələrin arasında böyük hörmət qazanmışdır. Pedaqoji işdə çalışmaq şairi xalq həyatına daha da yaxınlaşdırır, o zamanki məktəbin konkret ehtiyacları ilə qarşılaşdırır. O, Azərbaycan məktəblərində ana dili tədrisindən ötrü dərslər yaratmağa təşəbbüs göstərir. "Rəbiül-ətval" və "Təcül-kütüb" dərsləkləri üzərində işləyir.

1875-ci ildə Bakıda Həsən bəy Zərdabinin redaktorluğu altında "Əkinçi" qəzetinin nəşrə başlaması Seyd Əzimin bir vətəndaş kimi hər tərəfli parlamasına imkan yaratdı. Əkinçinin ilk nömrələri yayılan zaman o dərhal səsinə H.Zərdabinin səsinə qatdı. Maarifçilik ideyalarını şairənə bir çoxşünlüqlə təbliğ etməyə başladı. Bununla yanaşı, şair əkinçinin nəşri ilə mütərəqqi və mültəci ziyalılar arasında şiddətlənən ideya döyüşlərinə qoşuldu. Qabaqcıl fikirlərinə görə H.Zərdabini nalayiq söyüşlərlə təhqir edən Həsən Qara Hadi və kapitan Sultanov kimi geridə qalmış adamlar şairin satirasından ağır zərbə aldılar. Fikir ixtilafı və ədəbi mübarizələr Seyd Əzim tərəfindən "Əkinçi" ideya döyüşlərinin poetik salnaməsinin yaradılması ilə nəticələndi. Bununla da XIX əsrin 70-ci illərində S.Ə.Şirvaninin simasında Azərbaycanda maarifçi realist şeir məktəbi formalaşdı.

S. Əzim Şirvaninin xalq maarifi və demokratik mətbuat meydanına gəlişi onunla mühiti arasında ziddiyyətləri daha da kəskinləşdirdi. Şair yaşadığı cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrin hücumlarına məruz qaldı. Ruhanilər onu cürbəcür vasitələrlə yaradıcılıq yolundan çəkəndirməyə çalışırdılar.

Bəylər və ağalar şairi xoşlamır, maddi yardım göstərməməklə ondan intiqam alırdılar. Hökumət məmurları onu çarizmin mənfur müstəmləkəçilik siyasətini müdafiə etmədiyinə görə adını qara kitaba salır və təqib edirdilər. 1879-cu ilin yazında şairə edilən hücumlar özünün gərgin nöqtəsinə çatdı. Şair "Siyasi etibarsızlıq" da ittiham edilib, müəllimlikdən çıxarıldı.

Seyd Əzim ona qarşı olan ittihamları təkzib olunmaz dəlillərlə rədd etdi. Şair qüvvətli məntiqi cavabları ilə Qafqaz idarəsinin rəhbəri Yanovsini razı saldı. Beləliklə, o, yenidən müəllimlik fəaliyyətini davam etdirdi və yaradıcılıq planlarını həyata keçirməyə başladı. Şair "Rəbiül-ətval" məcmuəsini təkmilləşdirib yeni variantını yaratdı. 1883-cü ildə "Təcül-kütüb" dərsliyini və Azərbaycan, İran və Türkiyədə yaşamış 270 şairin bioqrafiyası haqqında məlumatı və əsərlərindən nümunələri əhatə edən təskirəsini bitirdi. "Tarixi-Şirvannamə" əsəri üzərində işini davam etdirdi. Şair dərsləklərini "Müntəxəbat" ümumi başlıq altında xalq maarifçi orqanlarına verib onun nəşri uğrunda mübarizə aparmışdır.

XIX əsrin 70-ci illərindən etibarən Seyd Əzim yaradıcılığında yeniləşmə və müasirləşmə prosesi başlanır. O, öyüdlər, nəsihətlər, mənzum və mənsur hekayələr, təmsillər, satirik şeirlər yazır. Bədii tərcümə ilə məşğul olur. "Əkinçi", "Ziya" ("Ziyayi-Qafqaziyyə"), "Kəşkül" dövrün mətbuat səhifələrində zamanəsinin müxtəlif məsələlərinə aid publisist yazılar dərc etdirir. Şair bu qəzetlərdə müzakirə edilən maarif və mədəniyyətə dair mübahisələrdə yaxından iştirak etmiş, bir sıra məsələlərdə dövrün qabaqcıl adamları ilə səsleşmişdir. Seyd Əzim köhnə zəyniyyətə qarşı mübarizə apararaq yazırdı.

S. Ə. Şirvaninin Azərbaycan maarifinin inkişafı sahəsindəki mühüm rolu yalnız əməli pedaqoji fəaliyyətlə məhdudlaşmır. O, elmi pedaqoji işlədə məşğul olmuş, şeir və məqalələrdə bu və ya digər münasibətdə tədris, təlim-tərbiyə məsələlərindən bəhs etmiş, dəyərli mülahizələf irəli sürmüşdür.

Bu cəhətdən "Ziya", "Ziyayi-Qafqaziyyə" qəzetləri onun üçün xitabət kürsüsü olmuşdur. Məktəblərdə ana dilinin öyrənilməsi Seyd Əzimi ciddi məşğul edən məsələdir. Ona görə tədris və təlimin əsasını ərəb-fars dilləri deyil vətəndə öyrənen dil təşkil etməli, dərsləklər bu dildə tərtib olunmalıdır.

Şamaxı şəhər rus məktəbində işləyərkən o, şəriyyət dərsləri üçün ayrılmış saatlar hesabına şagirdlərə Azərbaycan dili dərsi deyir, onları ana dilində məhəbbət ruhunda tərbiyə etməyə çalışırdı.

Gənc nəslin təlim və tərbiyəsi işində müəllim və onun fəaliyyətinə Seyd Əzim xüsusi yer verirdi. O, müəllimliyi fəxri və mənsur vəzifə sayırdı. Müəllimin dünya görüşü şairə xüsusilə məşğul edirdi. Seyd Əzime görə həqiqi müəllim yeni fikirli olmalı hər şeydən əvvəl xalqa istinad etməli ondan qüvvət almalıdır. O, "ruzü

şəb əzabü təəb" çəkməli, xalqı "xavi-qəflətdən" oyatmalı yeni nəslə sevgi və məhəbbət ruhunda tərbiyə etməlidir. Şair arzu etdiyi həqiqi, ləyaqətli müəllimin ideyalarını H.Zərdabının simasında görürdü. O, H.Zərdabini ehtiramla "Əmiri-alışam", "Müəllimi-huşyar", "Elmi-hikmətdə samya loğman", "Sərvəri-məqam", "Müəllimi-dana" adlandırırdı. Şair avam camaatı uşaqlarını dünyəvi məktəblərə çağıranda onlardan həyatını xalqın namuslu və fədakarlıqla xidmətdə keçirən H.Zərdabi kimi keçirən adamlar yetişdirməyə cəhd edirdi.

Seyid Əzim başa düşürdü ki, yeni nəslin təlim-tərbiyəsi işində köhnə üsul və vəsaitlər yaramaz. Bunun üçün yeni yollar, təzə təlim metodları aramaq lazımdır. O, təlimdə birinci növbədə uşaq şəxsiyyətinə ehtiram göstərilməsini, ona qayğıkeşliklə yanaşmağı tələb edirdi. Şair ruhani məktəblərindəki formal tədris metodunu, uşaq təbiətinə etinasız münasibəti, tələbkərlə əlaqələndirə bilməyin düşməni idi. Onun fikrincə bütün bunlar zərərli nəticələrə, müəllim ilə şagird arasında narazılığa səbəb olur, tərbiyənin nüfuzunu salır. Şair "Bir qareyin vəqiəsi" adlı satirik-maarifçi şeirində bunu bədii şəkildə çox gözəl təsvir etmişdir. "Müctəhidin təhsildən qayıması", "elmsiz alim", "avam ata və alim oğul" adlı satirasında şərhin təhsil ocaqlarını xalq mənafeyinə yabancı və zərərli olduğunu rədd edirdi ki, bu da dövrün bir sıra mühüm ictimai hadisələri ilə əlaqəli idi.

Seyid Əzim Şirvani böyük arzular və əməllər şairi, millət qeyrətini çəkən şəxsiyyətlərin, maarif və elm adamlarının məsləkdaşı, nadanların düşməni idi. Firidun bəy Köçərlinin dediyi kimi "öz zamanəsinin hər bir həyatı hadisələrinə və məsələlərinə çox tez cavab verirdi", bir vətənpərvər şəxsiyyət idi. Şair doğma vətəninə xoşbəxt gələcəyinə inanır, yazdığı əsərlərin insanlar tərəfindən oxunub bəhrələnmələrini tövsiyə edirdi:

*Sizlərə sərbəs səlamum var,
Olmasam da özüm, kəlamum var.
Oxuyun şeirimi, qəlın yadım
Şad olsun bu ruhi-naşadım...(II, səh.10)*

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Şirvani S.Ə əsərləri. II cild. Səh: 117-118. Bakı: 1967.
2. Şirvani S.Ə əsərləri. II cild. Bakı: 1950.
3. Bağirov Ə.A "S.Ə.Şirvani və məktəb". Bakı: Maarif nəşriyyatı. 1986.
4. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi. Bakı: "Elm" nəşriyyatı. 2011.
5. F. Köçərli "Azərbaycan ədəbiyyat tarixi materialları" II cild, I hissə. Bakı-1926, s. 40.
6. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: 1956.

S.Ə.ŞİRVANİ YARADICILIĞININ SƏNƏTKARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Rəna Hüseynova
ADPU Şamaxı filialı
rena.huseynova@gmail.com

Yasəmən Mehbalıyeva
ADPK
yasemen.huseynova@gmail.com

Xülasə

XIX əsr şairlərindən bəziləri (məsələn, Zakir kimi) öz şeirlərinin həm əruz, həm də heca vəznində, bəziləri isə ancaq əruz vəznində yazmışlar. Seyid Əzim də əsərlərini məhz əruz vəznində yazan, klassik şirin qayda-qanunlarına dərinləndirən bələd olan və öz yaradıcılığında buna əməl edən bir şairdir. Seyid Əziminin qəzəl, qəsidə, mütəəzzəl, müstəzad, tərcibənd, tərkibənd, rüban və başqa lirik parçalarında klassik şeirimizi bütün əsas xüsusiyyətlərini görmək mümkündür.

Açar sözlər: Sənət, lirika, üslub, ədəbi məktəb, poeziya.

Abstract

Some of the 19th century poets (such as Zakir) wrote their poems in both aruz and syllabic meter, while others wrote only in aruz meter. Seyid Azim is also a poet who wrote his works in aruz meter, who was deeply familiar with the rules of classical poetry and followed them in his work. In Seyid Azim's ghazals, qasidas, mukhammas, mustuzads, terjibands, turbanbands, rubans and other lyrical pieces, it is possible to see all the main features of our classical poetry

Keywords: Art, lyrics, style, literary school, poetry.

Qəzəllərindəki özünəməxsus orijinal xüsusiyyətlərə baxmayaraq, Seyid Əzim bəzən klassik şeirin çərçivəsindən kənara çıxmır, köhnəlmiş məcazları təkrarlayır. Seyyid Əzimin dini-mövhumu və aşiqanə mahiyyət daşıyan lirik şeirlərinin dili çox ağır və qəlizdir. Onun bu cür şeirlərində çətin ərəb-fars sözlərinə, köhnəlmiş dini ifadə və məcazlara çox rast gəlirik. Şairin bu ruhda yazılan şeirlərində məzmun köhnə olduğu kimi, şəkil də köhnədir. Ana dilimizin çoxlu söz və ifadələri bu qəzəllərdə əruz vəzninin qanunlarına tabe edilərək sünüləşdirilmişdir.

Lakin Seyyid Əzimin bədii dili onun bütün şeirlərində eyni vəziyyətdə deyildir. Müasir mövzularda yazdığı əsərlərdə şairin bədii dili nisbətən sadə və aydındır. Məsələn, onun din ehkamı əleyhinə çevrilən və dünyəvi mahiyyət daşıyan qəzəllərinin dili digər qəzəllərdən daha sadədir. Şairin “Əkinçi”də çap etdirmək üçün məktəb, maarif, mətbuat və s. məsələlərə dair yazdığı mənzum məktublarının dili, xüsusilə, sadə və aydındır.

Seyyid Əzim satirik əsərlərində bəzən canlı danışq dilinə yaxınlaşır, yeri gəldikdə şifahi xalq yaradıcılığından istifadə edir. Onun şeirlərində: “Palaza bürün, el ilə sürün”, “at ölüb, itlərin bayramıdır”, “bir əldən səs çıxmaz” və s. kimi xalq ifadələrinə, zərbi-məsəllərə, atalar sözlərinə rast gəlmək mümkündür.

Seyyid Əzimin mütərəqqi məzmunlu şeirlərində: “uşkola” (məktəb), “mühəndis” (mühəndis), “vəkil” (nümayəndə), “naib”, “paroxod”, “maşın”, “teleqraf” və s. kimi yerli danışq dilində işlənən rus sözləri də vardır.

Bununla bərabər Seyid Əzimin satiraları və marifçi şeirlərində ərəb-fars tərkibləri, köhnəlmiş istiarə və epitetlər çoxdur. Məsələn, o, Həsən bəy Zərdabini əfsanəvi həkim Loğman, əskinası (kağız pulu) mövhum mələk Cəbrailin qanadına oxşadılır; dindar müsəlman filosoflarının, dini təfsir yazanların adlarını tez-tez çəkir, dini xarakter daşıyan ifadələr işlədir.

Bələliklə, şairin yeni realist əsərlərinin məzmunu ilə forması arasında uyğunluq azdır, onun şeirlərinin forması məzmunundan geri qalır. Bütün bu nöqsanları ilə yanaşı, Seyid Əzimin mütərəqqi ictimai məzmununda yazılmış şeirləri ədəbiyyat xəzinəmizin qiymətli nümunələridir.

Seyid Əzim Şirvani böyük nüfuza malik ən güclü sənətkarlardan biridir. O, Füzulidən sonra ikinci böyük lirik şairdir. Şərq poeziyasının qanun-qaydalarına dərinlən bələd olan şair öz qəzəllərində Hafiz və Füzuli poeziyasının ənənələrini davam etdirərək mənalı lirik şeirlər müəllifi kimi tanınmışdır. Onun yaradıcılığı çox zəngin, mürəkkəb və rəngarəngdir. O, təkcə lirik şair deyil, eyni zamanda, görkəmli xalq satiriki, mənzum hekayə, öyüd və təmsillər müəllifi, ədəbiyyatşünas və fədakar müəllimdir.

Böyük şairin zəngin ədəbi irsi içərisində bədii əsərlərindən başqa, klassiklərdən tərcümə və iqtibasları, Şirvanın tarixinə aid “Şirvannamə” əsəri, Azərbaycan, Rus, Osmanlı, İran şairlərindən bəhs edən iri həcmli təzkirəsi və dərsliyi vardır ki, bunlar onun hərtərəfli zəngin yaradıcılığa malik bir sənətkar olduğunu göstərməkdəndir. Seyid Əzimin saf və həqiqi məhəbbəti tərənnüm edən və dini ehkam əleyhinə yazılan qəzəlləri indi də xalqımız tərəfindən sevilə-sevilə oxunur və xanəndələrimizin dilindən düşmür.

Lirik şeirlərində müəllif, əsasən, romantik və epik əsərlərində: mənzum hekayə, təmsil və satiralarında isə realist bir şair kimi tanınır. Təbii ki, Seyid Əzimin Azərbaycan ədəbiyyatında daha böyük xidməti realist şeirlər yazmasıdır. Dövrün tələbləri ilə səslənən mənzum hekayələrinin, didaktik mahiyyət daşıyan öyüd və təmsillərinin gənc nəslin tərbiyəsində böyük rolu olmuşdur.

Seyyid Əzimin yaradıcılığında satiralarının müstəsna bir mövqeyi vardır. Onu öz dövrünün güclü realist şairi kimi tanıdan da satiralarıdır. A. Bakıxanov, M.Ş. Vazeh və Q. Zakirin simasında inkişafa başlayan satira Seyid Əzimin təmsalında özünün ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır. Poeziyamızda kamala çatan bu satira təkcə Azərbaycanda deyil, Yaxın Şərq ölkələrində tənqidi fikrin oyanmasında böyük rol oynamışdır. Şairin yaşadığı cəmiyyətdə hökm sürən gerilik, durğunluq, mövhumat, dini cəhəlpərəstlik, feodal zülmü və s. ictimai bəlalar əleyhinə mübarizədə bu satiraları böyük tarixi əhəmiyyəti vardır. XX əsrin əvvəllərində böyük

xalq şairimiz Mirzə Ələkbər Sabirin təmsalında meydana çıxan inqilabi satiranın hazırlanmasında da bu satiranın mühüm rolu olmuşdur.

Beləliklə, ötən əsrin ortalarında Azərbaycan dramaturgiyası və nəsrində tənqidi realizmin banisi Mirzə Fətəli Axundov olmuşsa, 70-80-ci illərdə Azərbaycan poeziyasında tənqidi realizmin banisi olmaq şərəfi Seyid Əzim Şirvaniyə nəsib olmuşdur. Böyük şairin ədəbiyyat tariximizdə yüksək mövqə qazanması da bundan ibarətdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, II cild. Bakı: 1960.
2. Əsgərli Z.Ş. Seyid Əzim Şirvani. Bakı: Elm, 2005.
3. Qaimzadə F.S. XIX-əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı Maarif. 1974
4. Şirvani Seyid Əzim. Əsərləri 3 cildə. 1969.

DANİEL DEFONUN “ROBİNZON KRUCO” VƏ İ.V.HÖTENİN “FAUST” ƏSƏRLƏRİNDƏ MAARİFÇİLİK İDEYALARI

Türkan Hüseynova

ADPU Şamaxı filialı

turkan.huseynova.8989@mail.ru

Xülasə

Avropa maarifçilik ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan ingilis yazar Daniel Defonun “Robinzon Kruzo”, eyni zamanda alman maarifçilik ədəbiyyatının əsas nümayəndəsi İohan Volfqanq Hötenin “Faust” əsərləri adı çəkilən hərəkatın əsas prinsiplərinin, əsas ideyalarının tətbiqi və təsviri baxımından müstəsna yerə sahibdir. Zəkanın, ağılın, intellektin ön planda olduğu aydınlaşma çağında, yəni maarifçilik dönməsində Robinzon Kruzo və Faust bu ideyaların əsas daşıyıcılarına çevrilirlər. Onlar qaranlıq orta əsrlər, cəngavərlik (kutuaz ədəbiyyatı) dövrü qəhrəmanlarından fərqli olaraq ağıla və insanın düşünərək qələbə çalacağına inanırlar. Maarifçilik hərəkatını ingilis ədəbiyyatında, demək olar ki, bütün xüsusiyyətləri ilə özündə əks etdirən qəhrəman Robinzon Kruzodur. O, əsl maarifçi qəhrəmandır. Nəinki alman ədəbiyyatında, bütünlükdə dünya ədəbiyyatında ağılın, zəkanın əsas ifadəçisi, əsas obrazlarından biri doktor Faustdur. Bu baxımdan Faust da maarifçi dövrün əsas qəhrəmanıdır.

Açar sözlər: maarifçilik, ağıl çağ, Daniel Defo, İ.V.Höte, Robinzon Kruzo, Faust.

Abstract

The works of the English writer Daniel Defoe, one of the most prominent representatives of European Enlightenment literature, “Robinson Crusoe,” and the works of the main representative of German Enlightenment literature, Johann Wolfgang Goethe, “Faust,” have an exceptional place in terms of the application and description of the main principles and main ideas of the mentioned movement. In the Age of Enlightenment, that is, in the Enlightenment period, where intelligence, reason, and intellect are at the forefront, Robinson Crusoe and Faust become the main carriers of these ideas. Unlike the heroes of the Dark Ages and the era of chivalry (Couteausian literature), they believe that reason and man will win through thinking. The hero who reflects the Enlightenment movement in English literature, with almost all its features, is Robinson Crusoe. He is a true Enlightenment hero. Not only in German literature, but also in world literature as a whole, the main exponent of reason and intelligence, one of the main images, is Dr. Faust. From this point of view, Faust is also the main hero of the Enlightenment period.

Keywords: enlightenment, age of reason, Daniel Defoe, J.V. Goethe, Robinson Crusoe, Faust.

XVIII əsrin Avropa cəmiyyəti sosial-mədəni sfera kimi daha çox “maarifçilik epoxası” olaraq tanınır. Feodal ictimai-tarixi münasibətlərinin öz yerini burjua-kapital münasibətlərinə verməsi ilə səciyyələnən bu dövr sosial-iqtisadi həyatda olduğu kimi ictimai-fəlsəfi fikirdə, o cümlədən bədii-estetik düşüncədə köklü

yeniləşmələrə meydan açır. (3, səh.5)

Daniel Defonun “Robinson Kruzo” romanının Ön sözünün (“Sərgüzəşt və macəra ədəbiyyatının mahir ustası”) müəllifi Nuranə Nuriyeva yazır ki, yeni dövr Avropa realist romanının banisi Daniel Defo (1660-1731) hesab olunur. Onun yaradıcılığı ingilis nəsrinin təkamülündə bütöv bir dövrü əhatə edir. Maarifçilik romanı tarixində ilk pillə olmaqla bərabər, Defo yaradıcılığı XIX yüzillikdə sosial mühitin irimiqyashlı mənzərəsini əks etdirən realist romana yol açmışdır. (3; səh.5)

Con Hopkins Universitetinin fəlsəfə üzrə professoru Maykl Syuqru qeyd edir ki, Daniel Defonun “Robinson Kruzo” əsəri bu günlərdə birmənalı qarşılanmayıb rədd edilən, ədəbi əhəmiyyəti çox da nəzərə alınmayan, sadəcə yeniyetmələr üçün nəzərdə tutulan roman kimi qələmə verilir. Amma o bunun əleyhinə çıxaraq bu romanın ingilis maarifçilik ədəbiyyatının ən nümunəvi, ən əsas əsəri olduğunu bildirir. Robinson Kruzonu yeni dövrün yeni qəhrəmanı kimi qələmə verən Maykl Syuqru bunu ingilis kapitalizminin güclənməsi, dünya ağalığını ələ alması ilə əlaqələndirir. Bunun nəticəsində sual meydana çıxır ki, yeni insanın sosial əlaqələri, təbiətlə əlaqəsi necə olmalıdır və bu necə tənzimlənməlidir. Antik qəhrəman, yəni Homer qəhrəmanı şüurun, fəzilətin, sosial keyfiyyətlərin qəhrəmanı idi, amma Robinson Kruzo maarifçi dünyanın ağla xidmət edən yeni qəhrəmanıdır.(5)

Maarifçilik dövrünün əsas göstəricilərindən birinin insanın təbiətlə münasibəti olduğunu söyləyən Maykl Syuqru qeyd edir ki, yeni elmlərin öyrənilməsi təbiətin insanın məqsədləri üçün manipulyasiya etmək və hakimiyyəti altına salmaq fürsətini yaratdı. Bunun ən bariz nümunəsi də Robinson Kruzodur, çünki o təbiət üzərində hakimiyyət etmək və onu dəyişdirmək iqtidarına sahib bir qəhrəmandır. Əlbəttə ki, professorun bu fikirləri ilə razılaşmaq mümkün deyil.

Robinson Kruzo məhsuldarlığı, dözümlü, inkişafın qəhrəmanıdır. Homer qəhrəmanlarında gördüyümüz əzəmətli döyüş xarakteri, Orta əsrlər qəhrəmanlarında şahidi olduğumuz kilsə bağlılığı, kurtuaz romanlarında rastlaşdığımız cəngavərlik Robinson üçün xarakterik deyildir. O çox praktiki bir obrazdır və Karl Marks bu romana “Necə də əsl ingilis romanıdır” deyə nifrət edirdi. Jan Jak Russo “Emil” əsərində Emilə oxumaq üçün yalnız Daniel Defonun “Robinson Kruzo” əsərini məsləhət görür.(5)

Maykl Syuqru qeyd edir ki, maarifçiliyin ikinci ən böyük xüsusiyyəti xüsusən qərb mədəniyyətinə aid olmayan digər mədəniyyətlərlə əlaqə qurmaqdır. Bu baxımdan maarifçiliyin əsas olaraq yayıldığı İngiltərədə digər əraziləri kəşf etmək, onlarla əlaqə qurmaq əsas xüsusiyyətlərdən biridir.

Professor qeyd edir ki, əsərin əsas obrazlarından biri səssiz olaraq çıxış etsə də, Tanrıdır. O Orta əsrlər Tanrısından fərqli olaraq insanları ilahi bir şəkildə qorxun altında saxlamaq istəmir. O çox praktiki, faydalı Tanrıdır. Bu Tanrı qənaəti, ehtiyatlılığı, dözümlülüüyü sevir və o bir növ səma ustasıdır. Türkiyədə ingilis ədəbiyyatının ən məşhur tədqiqatçılarından biri olan Mina Urgan İngilis Ədəbiyyatı Tarixi (İngiliz Edebiyatı Tarihi) adlı elmi-tədqiqat kitabında belə yazır: “Defo, “Robinson Kruzo” trilogiyasının ikinci kitabına yazdığı Ön sözdə ən pis vəziyyətlərdə belə Tanrının insanlardan dəstəyini əsirgəmədiyini, səbirli və qərarlı davrananların, fəlakətlər qarşısında təslim olmayanların, dincəlmədən çalışanların gec, ya tez xilas olduqlarını göstərərək fəzilət və din yönündə tərbiyələndirmək məqsədi güddüyünü deyir. (2, səh. 764)

Alman maarifçiliyinin əsas nümayəndəsi İohann Volfqanq Hötenin “Faust” əsəri də bu hərəkətin ideyalarının təbliği baxımından diqqətəlayiqdir. Ömrünün altmış ilini bu əsəri yazmağa, onu təkmilləşdirməyə həsr edən görkəmli şair zəkanın, aqlın insan və onun qələbəsi üçün əsas olduğunu qeyd edir. Faust əslində alimdir, amma oxuduğu kitablar ona xoşbəxtlik gətirmir. Bu qədər oxumağına rəğmən əsl xoşbəxtliyi tapa bilmir. Maykl Syuqru qeyd edir ki, onun bədbəxtliyin səbəbi passiv ağıldır, yəni oxuduqlarını aktiv həyata tətbiq edə bilmir. Əsl xoşbəxtlik hərəkətdədir, aktiv yaşamaqdadır. Faust əsərin sonlarına doğru anlayır ki, əziyyət, əmək, fəaliyyət onun axtardığı rahatlığın mənbəyidir.

“Faust” əsərində maarifçiliyin digər bir xüsusiyyəti digər mədəniyyətlərlə əlaqə qurmaq, onlardan öyrənmək və tətbiq etməkdir. Bu qarşılıqlı əlaqə cəmiyyətlərin inkişafının əsas səbəbidir. Faust da Robinson kimi başqa xalqların mədəniyyəti ilə tanış olur. Höte Faustu Yunanıstan və İtaliyaya, yəni Antik mədəniyyətə səyahət etdirir. Faustun bu səyahəti əsərin klassisizmə rəğbət hissəsi hesab olunur və birbaşa Hötenin İtaliyaya səyahəti ilə əlaqədardır. Başqa mədəniyyətlərlə tanışlıq, onlardan öyrənmə, alman mədəniyyətinə tətbiq etmə maarifçilik çağının əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Prof. Maykl Syuqru qeyd edir ki, Faustun Yelenadan olan oğlu antik mədəniyyətlə alman mədəniyyətinin vəhdətindən yaranan yeni mədəniyyətin təmsilidir. (4)

Faustun əsərin sonlarına doğru xoşbəxtlik arayışında gəldiyi nəticə bataqlıq bir ərazini qurudaraq təbiətə müdaxilə etməsidir. Yenə də maarifçilik dövrünün əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi təbiəti

dəyişdirmək, ondan istifadə etmək və ona hakim olmaq ön plandadır. Faust sonda əməklə, aktiv fəaliyyətlə keçmək, təbiətlə qarşılıqlı əlaqədə olmaqla xoşbəxt olur.(4)

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Daniel Defo. Robinzon Kruzo. Bakı, "Öndər nəşriyyat", 2004. - 464 s.
2. <https://www.youtube.com/watch?v=CoktDNZ9Wx0> . Mİchael Sugrue. Great Authors - Literature of the Renaissance - Defoe, Robinson Crusoe
3. <https://www.youtube.com/watch?v=T8YC9zhIKMA> Michael Sugrue. Great Authors - Neoclassical and Romantic Literature - Goethe, Faust
4. <https://www.youtube.com/watch?v=uPvmY8PLQBg&t=1912s>. Michael Sugrue. Great Authors - Neoclassical and Romantic Literature - Goethe, The Sorrows of Young Werther. İnternet resurları
5. M.Y.Yelizarova, S.P.Qijdeu, B.İ.Kolesnikov və N.P.Mİxalskaya. XIX əsr xarici ədəbiyyat tarixi. İsmayıl Şıxlı tərcüməsində. Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoji Ədəbiyyatı Nəşriyyatı. Bakı, 1964. 653 s.
6. Mina Urgan. İngiliz Edebiyatı tarixi. Yapı Kredi Yayınları. İstanbul, 2003. 1831 s.

ƏDƏBİ YARADICILIQ VƏ SOSIAL MEDIA: YENİ İFADƏ MÜHİTİNİN PERSPEKTİVLƏRİ

Xanımənə Xudiyeva

Sumqayıt Dövlət Universiteti

xudiyevaxanim85@gmail.com

Xülasə

Bu tezisdə sosial medianın ədəbi yaradıcılığa təsiri araşdırılmış, müasir rəqəmsal platformalarda formalaşan yeni ədəbi ifadə mühitlərinin imkanları və çağırışları təhlil edilmişdir. Tədqiqatda mikroədəbiyyat, vizual poeziya və canlı ədəbi performanslar kimi yeni təqdimat formalarının oxucu ilə interaktiv əlaqə yaratmaq baxımından əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Müəllif sosial medianın yazıçılara yaradıcı azadlıq təmin etməklə yanaşı, ədəbi keyfiyyətin zəifləməsi, plagiat və müəllif hüquqları ilə bağlı risklər yaratdığını da qeyd edir. Nəticədə, bu rəqəmsal transformasiyanın ədəbiyyatın demokratikləşməsinə və geniş auditoriyaya çatdırılmasına töhfə verdiyi, lakin onun effektiv istifadəsi üçün müəyyən metodoloji və etik yanaşmaların vacibliyi ortaya çıxır. Məqalədə ədəbi təhsil, müəllif hazırlığı və media savadlılığı sahələrində konkret təkliflər irəli sürülür.

Açar sözlər: Ədəbi yaradıcılıq, Sosial media, Rəqəmsal transformasiya, Mikroədəbiyyat, Media savadlılığı.

Abstract

This article explores the impact of social media on literary creativity, analyzing the opportunities and challenges posed by new literary expression environments emerging on digital platforms. The study highlights the significance of micro-literature, visual poetry, and live literary performances as innovative forms of expression that foster interactive engagement with readers. The author emphasizes that while social media provides writers with creative freedom, it also presents risks such as declining literary quality, plagiarism, and copyright violations. The digital transformation of literature contributes to its democratization and broader accessibility, but also necessitates methodological and ethical considerations. The article concludes with specific recommendations in the areas of literary education, author support, and media literacy.

Key words : Literary creativity, Social media, Digital transformation, Micro-literature, Media literacy

Giriş

Ədəbiyyat insanın özünüifadəsinin ən qədim və təsirli yollarından biridir. Ədəbi yaradıcılıq vasitəsilə insan duyğularını, düşüncələrini, ictimai münasibətlərə baxışını və mənəvi dəyərlərini poetik dillə təqdim edir. Tarix boyu ədəbiyyat həm fərdi, həm də kollektiv şüurun formalaşmasına, ictimai-siyasi və mədəni proseslərin istiqamətlənməsinə xidmət etmişdir (Quliyev, 2020). Ədəbi mətnlər bir tərəfdən dövrün şahidi, digər tərəfdən isə gələcək nəsillərə ötürüləcək mədəni yaddaş daşıyıcısıdır.

Ədəbi əsərlərin oxuculara çatdırılma vasitələri zamanla dəyişmiş, texnoloji inkişaf bu prosesə mühüm təsir göstərmişdir. Ənənəvi olaraq ədəbiyyat kitablar, qəzetlər və jurnallar vasitəsilə yayılmışdır. Rəqəmsallaşma və xüsusilə sosial medianın həyatın ayrılmaz hissəsinə çevrilməsi bu sahədə yeni istiqamətlərin yaranmasına yol açmışdır (Məmmədov & Əliyeva, 2021).

Əsas hissə

Sosial mediada ədəbi yaradıcılıq müxtəlif formalarda meydana çıxır: qısa şeirlər, aforizmlər, mikronəsr, ədəbi sitatlar və gündəlik müşahidələrə əsaslanan poetik mətnlər. Bu mətnlər “mikroədəbiyyat” anlayışı çərçivəsində qiymətləndirilir və qısa, lakin təsirli ifadə formaları ilə seçilir (İsmayilov, 2021).

Vizual elementlər – şəkil, fon, dizayn və rəng – ədəbi mətnlərin sosial mediada təqdimatını daha cəlbedici edir. Bu cür estetik təqdimat oxucularla daha emosional əlaqə qurmağa imkan verir. TikTok və Instagram kimi platformalarda vizual poeziya, fon musiqisi ilə müşayiət olunan şeir performansları və canlı yayımlarda keçirilən ədəbi müzakirələr artıq geniş yayılmışdır (Səfərov, 2023).

Bununla yanaşı, sosial media yazıçılara yaradıcı sərbəstlik qazandırır. Onlar nəşriyyat və redaktə prosesindən asılı olmadan öz əsərlərini paylaşa bilirlər. Bu azadlıq alternativ ədəbi ifadə formalarının inkişafına təkan verir. Eyni zamanda, sosial media yazıçı və oxucu arasında qarşılıqlı əlaqə üçün imkan yaradır. Şərhlər, "bəyən" funksiyası və paylaşım vasitəsilə oxucular müəlliflərə birbaşa reaksiya verir ki, bu da yazıçının motivasiyasına müsbət təsir göstərir (Əliyev, 2020).

Ədəbi icmaların sosial mediada formalaşması da nəzərəcarpacaq proseslərdəndir. Müxtəlif sosial media qrupları və forumlar vasitəsilə yazıçılar bir araya gəlir, yeni əsərlər paylaşılır və tənqidi rəylər bildirilir (Bayramov & Həsəni, 2020).

Lakin bu sahədə bəzi problemlər də mövcuddur. Bəzən sosial mediada populyarlıq və vizual təqdimat ədəbi keyfiyyət meyarlarının önünə keçir. Bu tendensiya klassik ədəbi üslubun və mətnlərin dərinliyinin arxa planda qalmasına səbəb ola bilər. Bundan əlavə, plagiat və müəllif hüquqlarının pozulması halları sosial media mühitində tez-tez müşahidə olunur və bu məsələ müasir dövrdə hüquqi və etik baxımdan ciddi müzakirə tələb edir (Əhmədova, 2019).

Nəticə və təkliflər

Aparılan tədqiqat nəticəsində aydın olmuşdur ki, sosial media vasitələri ədəbiyyatın tədrisi və təqdimatı prosesində yeni imkanlar yaratmaqla yanaşı, bir sıra problemləri də gündəmə gətirir. Sosial media platformaları gənc yazarların öz yaradıcılıqlarını sərbəst şəkildə paylaşmalarına, oxucu auditoriyası ilə interaktiv əlaqə qurmasına və ədəbi təcrübə mübadiləsi aparmasına şərait yaradır. Mikroədəbiyyat nümunələri, vizual poeziya, şifahi performanslar və canlı yayımlar vasitəsilə ədəbi təqdimat formaları diversifikasiya olunur. Bu isə ədəbiyyatın daha geniş auditoriyalara çatmasına və xüsusilə gənclər arasında ədəbi marağın artmasına təkan verir.

Bununla yanaşı, sosial mediada paylaşılan ədəbi mətnlərin bəzən keyfiyyət meyarlarına cavab verməməsi, kommersiya maraqlarının ədəbi-estetik dəyərlərin önünə keçməsi və müəllif hüquqlarının tez-tez pozulması kimi neqativ hallara da rast gəlinir. Bu isə sosial medianın ədəbi mühitə təsirini ikili xarakterli – həm müsbət, həm də mənfi tərəfləri ilə dəyərləndirməyə əsas verir.

Tədqiqat əsasında aşağıdakı təkliflər irəli sürülə bilər:

1. Ədəbiyyat müəllimləri dərslərində sosial media vasitələrindən interaktiv platforma kimi istifadə etməli, şagirdlərin ədəbi mətnləri şərh etmə, müzakirə aparma və yaradıcı yazı bacarıqlarını bu mühitdə inkişaf etdirməlidirlər.

2. Yazıçılar və ədəbi icmalar sosial mediada ədəbi mətnlərin estetik dəyərlərə uyğun şəkildə təqdimatına diqqət etməli, ədəbi janrların sərhədlərini qoruyaraq eksperimentləri peşəkar yanaşma ilə birləşdirməlidirlər.

3. Sosial platformalar ədəbi yaradıcılıqla məşğul olan istifadəçilər üçün xüsusi bölmələr və müəllif hüquqlarını qorumağa yönəlik alətlər təqdim etməlidir.

4. Tədqiqatçılar və təhsil müəssisələri sosial media və ədəbiyyatın kəsişməsində aparılan elmi işləri genişləndirməli, bu sahədə metodoloji yanaşmaları zənginləşdirməlidirlər.

5. Dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən rəqəmsal ədəbiyyat və onun sosial mediada təbliği ilə bağlı layihələr dəstəklənməli, gənc yazarların bu platformalarda tanınmasına şərait yaradılmalıdır.

Bu təkliflər ədəbiyyatın müasir informasiya cəmiyyəti kontekstində yeni istiqamətlər üzrə inkişafına töhfə verməklə yanaşı, onun tədrisi və təbliği prosesini də daha effektiv və innovativ hala gətirə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bayramov, R., & Həsənlı, T. (2020). Sosial şəbəkələrdə mədəniyyətin təzahürü. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
2. Əhmədova, N. (2019). Sosial media və müəllif hüquqları: Müasir çağırışlar. Azərbaycan Jurnalistika Elmi Jurnalı, 5(2), 45–52.
3. Əliyev, F. (2020). Rəqəmsal dövrdə ədəbi ünsiyyətin transformasiyası. Müasir Humanitar Tədqiqatlar, 3(1), 33–41.
4. Hüseynova, S. (2019). Ədəbi inkişafda yeni media vasitələrinin rolu. Filologiya və Media Araşdırmaları, 4(2), 18–24.
5. İsmayilov, E. (2021). Mikroədəbiyyatın sosial mediada formalaşması. Ədəbiyyat və İnnovasiya, 2(1), 12–19.
6. Məmmədov, A., & Əliyeva, Z. (2021). İnformasiya cəmiyyətində ədəbiyyatın yeni kommunikasiya formaları. Azərbaycan Humanitar Elmlər Jurnalı, 6(3), 55–63.
7. Quliyev, R. (2020). Ədəbi prosesin sosial media platformalarında inikası. Azərbaycan Ədəbiyyatı, 1(1), 25–30.
8. Rzayeva, G. (2022). Sosial şəbəkələrdə gənc yazarların təqdimatı və oxucu münasibətləri. Yeni Dövrün Ədəbiyyatı, 7(1), 40–49.
9. Səfərov, M. (2023). Vizual poeziya: TikTok və YouTube platformalarında yeni təqdimat üsulları. Rəqəmsal Mədəniyyət Araşdırmaları, 2(2), 61–68.

AZƏRBAYCAN FOLKLORŞÜNASLIĞINDA XƏSTƏ HƏSƏN

Günəl Xıdırılı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
xidirligunel91@gmail.com

Xülasə

Axısqa aşiq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Xəstə Həsənin yaradıcılığı Azərbaycan folklorşünaslığında XX əsrin 80-ci illərindən etibarən tədqiq olunmuşdur. Bu dövrə qədər Xəstə Həsən və ümumiyyətlə Axısqa aşiq mühiti ilə bağlı tədqiqatların məhdudluğu Axısqa türklərinin doğma yurdlarından uzaqlaşdırılması və Türkiyə ilə əlaqələrin zəifliyi ilə bağlı olmuşdur. Bu sahədə fəaliyyət Valeh Hacılar və Əli Şamilin tədqiqatlarından başlamışdır. Onların Xəstə Həsənə həsr olunmuş ayrıca kitabları da diqqəti cəlb edir. Sonralar Asif Hacılı, Şurəddin Məmmədli və b. Xəstə Həsənin həyat və yaradıcılığı haqqında araşdırma aparmışlar. Ə.Şamil Xəstə Həsənin həyatı ilə bağlı faktları onun qohumlarının verdiyi məlumatlar, V.Hacılar və N.Əhmədli isə arxiv sənədləri əsasında müəyyənləşdirməyə çalışmışlar.

Açar sözlər: Axısqa, aşiq ədəbiyyatı, folklor, aşiq mühiti, tədqiqatlar.

Abstract

The works of Khasta Hasan, one of the prominent members of the Akhiska ashig literature has been investigated in the Azerbaijan folklore studies beginning from 1980's. Until this time, the limited researches on Khasta Hasan and generally the Akhiska Turks were related to the fact that the Akhiska Turks had been removed from their native land, and to the weakness of the contacts with Tukey. Activities in this field has begun with the researches of Valeh Hajilar and Ali Shamil. Their separate books dedicated to Khasta Hasan also draw attention. Later, Asif Hajili, Shuraddin Mammadli and the others explored Khasta Hasan's life and works. While A. Shamil refers to the information given by Khasta Hasan's relatives to determine the facts on his life, V. Hajilar and N. Ahmadli refers to the archival documents.

Keywords: Akhiska, ashig literature, folklore, ashig environment, researches.

Sovet dövrü Azərbaycan folklorşünaslığında Axısqa folkloru və aşiq ədəbiyyatına aid tədqiqatlar çox azdır. Ə.Şamil bunu “münasib bilinməyən” folklor nümunələrinin araşdırmaya cəlb olunmaması kimi izah

edir (9, səh. 267-268). Axısqa aşığı ədəbiyyatının tədqiqində müəyyən çətinliklər də olmuşdur, çünki Axısqa türkləri öz yurdlarından sürgün olunmuşdur və hazırda müxtəlif ölkələrdə yaşayırlar. Bu da həm onların şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin toplanmasına, həm də Axısqaya aid arxiv sənədlərinin tapılmasına mane olmuşdur. Digər tərəfdən, sovet dövründə Azərbaycanın Türkiyə ilə əlaqələri zəif idi, ona görə də həmin ərazidəki mənbələrə müraciət oluna bilməmiş, mühitin Çıldırda davam edən qolu araşdırmalardan kənarda qalmışdır. Bu cəhətdən həmin mühitin məşhur sənətkarlarından olan Xəstə Həsənin yaradıcılığı da diqqətdən yayınmışdır.

Xəstə Həsənin adına Azərbaycan folklorşünaslığında 1963-cü ildə rast gəlinir. Həmin ildə nəşr olunan “Aşığı Ələsgər” kitabında verilən əhvalatda Xəstə Həsən başqasının şeirini öz adına çıxan bir aşığı kimi təqdim olunur. Bu əhvalata görə, Xəstə Həsən Xəstə Qasımın “Daimül-övqat” qıfılbaşını öz adından Aşığı Ələsgərə göndərmişdir (2, səh. 470). Bu əhvalat sonralar şifahi xalq ədəbiyyatı tədqiqatlarında geniş yayılmış, hətta bir qisim tədqiqatçıların Xəstə Həsənin istedadına şübhə etməsinə səbəb olmuşdur. Belə tədqiqatçılardan biri Vəqif Vəliyev olmuşdur (15, səh. 217-218).

Ə.Şamil və Nazir Əhmədli bu əhvalatı doğru qəbul etmirlər (14, səh. 14; 3, səh. 91). Xəstə Həsənin Aşığı Ələsgərlə eyni dövrdə yaşamadığı da göstərilir (9, səh. 272). Həmin şeirdə haqqında danışılan Həsən başqa biri də ola bilər.

Xəstə Həsənin ilk tədqiqatçılarından biri Valeh Hacılar olmuşdur. Valeh Hacılar “Xəstə Həsən kimdir?” (1983) məqaləsində onun “Kimdə var?” divanisi və “Məni” qoşmasını təqdim etmişdir (4, səh. 77).

V.Hacılar “Gürcüstanda türk xalq ədəbiyyatı ənənələri” kitabında Xəstə Həsəni Axısqaşının ən böyük sənətkarlarından biri kimi təqdim etmişdir. O, aşığın azərbaycanlı və qarapapaq tərəkmələrindən olduğunu göstərmişdir (6, səh. 160-168).

V.Hacılar “Xəstə Hasan (həyatı, şeirlərindən seçmələr)” adlı kitabında Xəstə Həsən haqqında məlumat vermiş, aşığın həyatı ilə bağlı faktları dəqiqləşdirmək üçün əhvalatlarda adları çəkilən tarixi şəxsiyyətlərin yaşadığı dövrə və onlar haqqında tarixi məlumatlara müraciət etmişdir. Müəllif Xəstə Həsənin toplaya bildiyi bütün şeirlərini kitaba daxil etdirmişdir (10). V.Hacılar Xəstə Həsənin doğum və ölüm tarixlərini müəyyənləşdirmək üçün ilk dəfə arxiv sənədlərinə müraciət etmişdir (4, səh. 77).

Əli Şamil “El sənətkarlarımız: Xəstə Hasan” (1984), “Xəstə Hasan və müasirləri” (1986) adlı məqalələr yazmışdır. O, aşığın “Yüzdə bir” divanisini ilk dəfə nəşr etdirmişdir (14, səh. 45-46). Ə.Şamil Xəstə Həsənin Qazaxıstanda məskunlaşmış qohumlarından, Aşığı İsgəndər, Aşığı İslam Ərdənərdən aşığa aid materiallar və şeirlər toplamışdır (14, səh. 9-11). Bunların arasında 3 rəvayət, 82 şeir və 5 xatirə var (9, səh. 281). Əli Şamilin “Axısqa Xəstə Hasan (şeirləri və şeirlərinin yaranması haqqında söhbətlər)” (2012) kitabı aşığa həsr olunmuş hərtərəfli əsərlərdəndir (14).

Asif Hacı da Axısqa türklərinin folklorunu təhqiq etmişdir. A.Hacıların Aydın Poladoğlu ilə hazırladığı “Ahısqa Türk folkloru” (1998) adlı kitaba Xəstə Həsənin “Kimdə var”, “Vədəsində”, “Gizləni”, “Pərişan”, “Yaxşidir”, “Səvdüğüm”, “İftidə”, “Eyləmə”, “Qal indi” şeirlərini daxil etmişdir (8, səh. 181-185). A.Hacı Xəstə Həsənin “Dırqına” şeiri ilə bağlı əhvalat, onun dini məzmunlu “İftidə”, “Eyləmə”, “Üstündədir”, “Birdür-bir” şeirləri, Öməri və Qarani ilə deyişmələrini də vermişdir (7, səh. 79-83).

Şurəddin Məmmədlinin “Borçalı ədəbi mühiti: qaynaqları, təşəkkülü, inkişafı” adlı kitabda (2003) Xəstə Həsənin dastanlarının da olduğunu yazmışdır (12, səh. 126). Onun dastanları dövrümüzə gəlib çatmasa da, ustad aşığın dastan yatmış olması ehtimalını qəbul etmək olar.

Ş.Məmmədli “Borçalı-Kars-Ahısqa ortaq ədəbi arealı” kitabında mühitin aşıqları arasında Xəstə Həsənin həyat və yaradıcılığı haqqında da danışmışdır. Ş.Məmmədli aşığın Borçalı qarapapaqlarından olduğunu göstərir (13, səh. 31-34).

Şurəddin Məmmədli “Gürcüstanda türkcə aşığı şeiri ənənələri” adlı kitabda “Ziya Borçalı cüng-bəyazı” adlandırdığı dəftərdən danışır. Burada Borçalı-Axısqa söz sənətkarlarından Xəstə Həsəndə şeirlərinin öz əksini tapdığını göstərir (11, səh. 5).

Elmira Fikrətqızı “Türk xalqları ədəbiyyatında vücudnamələr” adlı kitabında Xəstə Həsənin bir vücudnaməsini təqdim etmiş və bu şeirin Azərbaycanda adətən Aşığı Abbas Tufarqanlıya aid edildiyini göstərmişdir (5, səh. 12).

Avtandil Ağbaba “Ağbaba-Çıldır aşığı mühiti” adlı kitabında mühitin digər nümayəndələri kimi Xəstə Həsən haqqında da məlumat vermiş, onun müxtəlif şeirlərini də nəzərdən keçirmişdir (1).

Nazir Əhmədli “Haqq-nahaqq seçilər Haqq divanında” adlı kitabında Xəstə Həsənin həyat faktlarına da toxunmuş, bu barədə verilən məlumatları müqayisə etmiş və onları arxiv sənədləri ilə tutuşdurmuşdur (3).

Xəstə Həsən Axısqağın ən məşhur və istedadlı aşığılarından biri olmuş, öz mühitində olduqca tanınmışdır. Onun yaradıcılığı özündən sonrakı aşıklara və xüsusilə də Aşıq Şenliyə böyük təsir göstərmişdir. Bu da xüsusən son dövrlərdə onun yaradıcılığına marağın artmasına və bu sahədə tədqiqatların çoxalmasına səbəb olmuşdur. İlk dövrlərdə Xəstə Həsənin bir-iki şeirini çap etdirmək və onunla bağlı qısa məlumat verməkdən ibarət olan bu iş sonralar aşığın şeirlərinin toplu halında çapına, həyat və yaradıcılığının əhatəli tədqiqinə şərait yaratmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ağbaba A. Ağbaba-Çıldır aşığı mühiti. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 310 s.
2. Aşıq Ələsgər. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1963, 484 s.
3. Əhmədli N. Haqq-nahaqq seçilər Haqq divanında. Bakı, “NURLAR” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2017, 288 s.
4. Əhmədli, N. Xəstə Hasan gəldi deyə, çağırırlar adımı... // Dədə Qorqud, 2020, II, s. 72-86.
5. Fikrətqızı E. Türk xalqları ədəbiyyatında vücudnamələr. I cild. Bakı: Elm, 2014, 224 s.
6. Hacılar V. Gürcüstanda türk xalq ədəbiyyatı ənənələri. Bakı: Səda, 2005, 303 s.
7. Hacı A. Ahıska türkləri: inanc dünyası. Bakı: Mütərcim, 2014, 108 s.
8. Hacı A., Poladoğlu A. Ahıska Türk folkloru. Bakı: Mütərcim, 1998, 228 s.
9. Hüseynoğlu A.Ş. Ahıska Həsən Ve Onun Yarattığı Aşık Mektebi // Motif Akademi Halkbilimi Dergisi / 2011-2 (Temmuz-Aralık) (Azərbaycan Özel Sayısı-II), səh. 267-289.
10. Xəstə Hasan (həyatı, şeirlərindən seçmələr). Tərt. ed. V.Hacılar. Tiflis: Universal, 2009, 86 s.
11. Məmmədli Ş. Gürcistan'da Türkçe Aşık şiiri gelenekleri. Germany: Lambert, 2016, 90 s.
12. Məmmədli Ş. B. Azərbaycan ədəbiyyatının Borçalı qolu (1920-ci ilə qədər). Tbilisi: Kolori, 2003, 363 s.
13. Məmmədli-Qarapapaq, Ş. Borçalı-Ahıska-Kars ortaq ədəbi arealı. Tbilisi: Kolori, 2004, 64 s.
14. Şamil (Şamilov) Ə. Axısqağ Xəstə Həsən (şeirləri və şeirlərinin yaranması haqqında söhbətlər), Bakı, Elm və təhsil, 2012, 248 s.
15. Vəliyev V. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti Nəşriyyatı, 1970, 341 s.

SEYFƏDDİN DAĞLININ ƏSƏRLƏRİNDƏ GERÇƏK HƏYATIN BƏDİİ İFADƏSİ

Arzu Baxışlı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
abaxishli88@gmail.com

Xülasə

Bütün ömrünü xalqın, dövlətin maariflənməsinə həsr edən, öz kəskin və iti qələmi ilə yaşadığı cəmiyyətdəki nöqsanları, çatışmazlıqları əsərlərində cəsarətlə qələmə alan, öz dövrünün ən cəsarətli, qətiyyətli sənətkarı olan Seyfəddin Dağlı olduqca maraqlı əsərlər yazmış və Azərbaycan ədəbiyyatında öz yerini müəyyənləşdirmişdir.

Görkəmli ədibimiz bütün ömrünü ədəbiyyata həsr etmiş, ilk kitabı “Məş’əl” dən tutmuş “Mənziliniz mübarək” adlı son kitabına qədər qırx ilə yaxın məhsuldar və mənalı yaradıcılıq yolu keçmiş, hekayələri, povestləri, romanları və dramları ilə geniş oxucu kütlələrinin rəğbətini qazanmışdır. Azərbaycan Sovet dramaturgiyasının banisi C.Cabbarlıya həsr etdiyi “Bahar oğlu” romanı və “Aydınlığa doğru” pyesi yazıçıya xüsusi şöhrət gətirmişdir. Onun nəsr və səhnə əsərləri təkcə respublikamızda deyil, ümumittifaq miqyasında da maraqla qarşılanmış, əsərləri bir çox dillərə tərcümə olunmuş, müxtəlif ölkələrdə çap edilmişdir. Yazıcının xidmətləri medallara, Azərbaycan SSR Dövlət mükafatı laureatı adına, Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Fəxri Fərmanına layiq görülmüşdür.

Açar sözlər: xalq, real həyat, həqiqət, cəmiyyət, ömür

Abstract

Seyfəddin Dağlı, who dedicated his entire life to the enlightenment of his people and state, who bravely wrote about the shortcomings and shortcomings of the society he lived in with his sharp and sharp pen, and who was the most courageous and determined artist of his time, wrote very interesting works and defined his place in Azerbaijani literature.

Our outstanding writer devoted his entire life to literature, from his first book "Mash'al" to his last book "Blessed is Your Home" he has spent nearly forty years of productive and meaningful creative work, and has won the sympathy of a wide audience with his stories, narratives, novels and dramas. The novel "Bahar oğlu" and the play "Towards Enlightenment" dedicated to the founder of Azerbaijani Soviet dramaturgy, J. Jabbarli, brought the writer special fame. His prose and stage works were met with interest not only in our republic, but also on an all-Union scale. His works have been translated into many languages and published in various countries. The writer's services were awarded medals, the title of laureate of the State Prize of the Azerbaijan SSR, and the Order of Honor of the Supreme Soviet of the Azerbaijan SSR.

Keywords: people, real life, truth, society, life

Həyat hadisələrinə sadıqlıq Seyfəddin Dağlı əsərlərinin əsas qayəsi idi. Olduqca dərin müşahidəçilik qabiliyyətinə malik olan yazıçı istər tarixi məzmunlu, istər satirik əsərlərində real həyat hadisələrini qələmə almış, cəmiyyətimizin real həqiqətlərini təsvir etmişdir. Onun əsərlərindəki qəhrəmanların, obrazların hər biri real həyatdan, xalq içərisindən götürülmüş, real həyatda hər birimizin hər gün qarşılaşdığımız insanlardır. Öz dövrünün həyatını, insanların psixoloji aləmini real cizgilərlə göstərən yazıçı xalqın mənəvi güzgüsü olmuş, ömrü boyu millətin, xalqın taleyini düşünmüş, xalqının inkişafı, maariflənməsi üçün əlindən gələni etmiş və bu işdə mütləq addımlar atmağa müvəffəq olmuşdur. Məhz bu cəhət onu geniş oxucu kütləsinə, ictimaiyyətə sevdirmiş, əsərləri sevilə-sevilə oxunmuşdur. Seyfəddin Dağlı ömrü boyu sadə, təvazökar olmuş, heç bir mükafat barədə düşünməmiş, onun üçün ən böyük mükafat isə xalqı tərəfindən sevilməyi olmuşdur.

Seyfəddin Dağlı ictimaiyyətə sevdiren digər cəhət əsərlərinin dilinin sadəliyi, xəlqiliyi olmuşdur. Onun satirik hekayələri aydın, sadə, oxucunun başa düşə biləcəyi bir dildə yazılmışdır. Bu əsərlərdə bədii dil ümumən səlisdir, rəvandır, obrazlıdır. Yazıçı hadisə və obrazların təsvirində xalq dilindən istifadə etməyi, hadisə və obrazların səciyyəsinə uyğun ifadələr tapmağı bacarır. Əlbəttə, yazıçının söz məharəti yalnız müəllif təhkiyəsinə aid deyildir. Sənətkarların əsil söz qüdrəti eyni zamanda bədii obrazların nitqlərində də meydana çıxır. Müəllifin yazı üslubunda tənqidi gülüş üçün əlverişli olan komik ifadələr, sözlər, təsvirlər aparıcı yer tutur. Həm müsbət, həm də mənfi qəhrəmanlar əsasən öz xarakterinə müvafiq danışdırılır.

Keşməkeşli ömrünü xalqının, dövlətinin, elinin, obasının maariflənməsinə həsr edən, öz kəskin və iti qələmi ilə dövrünün eybəcərliklərini, haqsızlıqlarını əsərlərində açıq şəkildə ifadə edən yazıçı uzun müddət "Kirpi" satirik jurnalının baş redaktoru olmuşdur. O, 1959-cu ildən 1976-cı ilədək bu jurnalın baş redaktoru kimi fəaliyyət göstərmişdir. Jurnal bütün respublikada çox populyar idi. Onun əsas prinsipi haqqı, ədaləti müdafiə etmək, cəmiyyətdəki nöqsanları göstərmək, rüşvətxorlara, əliyərilərə, bürokratlara qarşı mübarizə aparmaq idi. Seyfəddin Dağlı bu mübarizəni qətiyyətlə aparır, işinin öhdəsindən layiqincə gəlirdi. O, öz təkrarolunmaz üslubu ilə Azərbaycan ədəbiyyatının satirik məktəbinin ən yaxşı ənənələrini, Mirzə Fətəli Axundzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir kimi böyük söz ustalarının işini davam etdirmişdir. Onun satirası, yumoru kəskinliyi, sadəliyi və dəqiqliyi ilə seçilirdi, sadə və oxunaqlı idi. O, hər sözü, cümləni yüz dəfə ölçüb-biçirdi. Gərgin iş qrafiki, prinsipial mövqeyi, böyük məmur ordusu ilə üz-üzə qalması ona başağrısı gətirirdi. Lakin o, bir dəfə də öz prinsipial mövqeyindən çəkilmədi, tutduğu yoldan dönmədi.

Seyfəddin Dağlı həm satirik, həm də yumoristik povestlər, hekayələr ustası idi. Onun əsərləri oxucuda şüurlu və mənalı gülüş yaradır, ona görə də bu əsərlər süjet xətti, quruluşu, ifadə tərz, dilinin sadəliyi və şirinliyi ilə yadda qalırdı. Onun yaradıcılığında məhz satirik axar xüsusilə seçilirdi. Yazıçının tənqid və satira hədəfi müasir cəmiyyətin eybəcərlikləri idi və onun bütün qəhrəmanları həyatdan götürülüb. Müəllif tərəfindən yaradılmış hər bir obrazın öz bədii xüsusiyyətləri var və bir-birindən xeyli fərqlənir.

Özünəməxsus yaradıcılıq üslubu olan Seyfəddin Dağlı cəmi 62 il yaşasa da xalqın ürəyində özünə əbədi məskən qurmağı bacarmış, yoxluğundan sonra da əbədi olaraq xatirələrdə yaşamışdır. Hələ bundan sonra aradan illər keçsə də Seyfəddin Dağlı, onun əsərləri unudulmayacaq, insanlar bu sənətkara olan dərin

hörmət və sevgi hissini daim öz qəlblərində yaşadacaqlar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əsgərzadə, Q. (2021, avqust 28). Sözüün hikmətinə dəyər verən sənətkar – Seyfəddin Dağlı. “525-ci qəzet”, 2021, 28 avqust, s.18.
2. Fərəcova, Z. Nə yazıbsa, doğrunu yazıb. “Azərbaycan qəzeti”. 2021, 13 oktyabr, s.7.
3. Hüseynova S. Bədii nəsrin tarixi və müasir gerçəklik. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 173 s.
4. Xəlilzadə F. Ustad və cəsarətli sənətkar. “Azərbaycan” qəzeti. 2011, 23 avqust, s.5
5. Turan, A. Ustad və cəsarətli sənətkar – Seyfəddin Dağlı. “Türküstan” qəzeti. 2023, 19-25 sentyabr, s. 11

ZƏLİMXAN YAQUBUN POEZİYASINDA LİRİKA

Şahin Cəbrayilov
ADPU Cəlilabad filialı
jabrayilov62@mail.ru

Xülasə

Müasir Azərbaycan poeziyasının öz xüsusi deyim tərzinə və yaradıcılıq qabiliyyətinə görə sevilən \ ən qüdrətli nümayəndələrin biri də xalq şairi Zəlimxan Yaqubdur. Böyük şair öz mənalı ömrünü Azərbaycanın bütövlüyü və Türk dünyasının birliyi uğrunda mübarizəyə həsr etmiş, məsləki, dini, dili ayrı xalqların, millətlərin birgə yaşamaları uğrunda mübarizədə keçirmiş, ədəbiyyat tariximizdə silinməz izlər qoyub getmişdir. Şairin poeziyasında doğma vətənə bağlılıq, azərbaycançılıq ideologiyası, yurd sevgisi, vətən məhəbbəti üstünlük təşkil edir.

Zəlimxan Yaqubun əsərləri, vətəndaşlıq amalından yoxrulmuş mübariz poeziyası gənclərimizin vətənpəşilik, millilik, xalq , bütöv Türk dünyasına bağlılıq, ümumiyyətlə, Allaha sevgi ruhunda tərbiyəsində bu gün də öz aktuallığını saxlayır.

Açar sözlər: Şair-vətəndaş, azərbaycançılıq, lirika, həqiqi sevgi, müasirlik

Abstract

One of the most powerful representatives of modern Azerbaijani poetry, beloved for his unique style of expression and creative ability, is the people's poet Zalimkhan Yagub. The great poet dedicated his meaningful life to the freedom of the entire Azerbaijan and the Turkic world, leaving his mark on the unity of peoples and nations, on their ability to live together in love, despite their different professions, religions, and languages. The poet's poetry is dominated by devotion to his native homeland, the ideology of Azerbaijaniness, love of the homeland, and patriotism.

The works of Zalimkhan Yagub, his militant poetry, imbued with civic duty, remain relevant today in educating our youth in the spirit of patriotism, love for the nation, people, the entire Turkic world, and love for God in general.

Keywords: Poet-citizen, Azerbaijani identity, lyricism, true love, and modernity.

XX –XXI əsr Azərbaycan poeziyasının ən parlaq, yadda qalan, özünəməxsus səs tonu olan və öz yaradıcılığını sinədən səsləndirmək qabiliyyətinə malik şəxsiyyətlərdən biri də Zəlimxan Yaqub olmuşdur.

Zəlimxan Yaqub nəinki Azərbaycan, hətta Türk dünyasının əvəzolunmaz simalarından biri olaraq gözəl poemalar, dastanlar, aşiq şeirləri yazaraq, saz, aşiq dünyasının sirlərini gözəl bilən və onu özünəməxsus xırdalamağı bacaran şəxsiyyət olaraq həmişə yaddaşlarda qalacaqdır. Səlis danışmaq qabiliyyətinə malik olan, öz fikrini şeirlə, pafosla, sazla, ahəngdar, şaqraq və möhtəşəm səsilə xalqa çatdırmağı bacaran, bəlkə də, dövrünün əvəzolunmaz şairi idi. Bu fitri istedad Zəlimxan Yaqubda anadangəlmə, həqiqi allah vergisi idi. Şifahi xalq ədəbiyyatına, tariximizə söykənən şairin vətənə, xalqa sevgisi , sonsuz məhəbbəti dilindən düşmür və öz həqiqi sevgisini ustalıqla yaradıcılığında əks etdirir.

Bütün görkəmli sənət adamlarının, incəsənət xadimlərinin və digər şəxsiyyətlərin əməyi dövlətimiz tərəfindən həmişə yüksək qiymətləndirildiyi kimi, Zəlimxan Yaqubun da yaradıcılığı dövlətimiz tərəfindən

həmişə layiqincə qiymətləndirilərək yüksək mükafatlara layiq görülmüş və o 2005-ci ildə “Azərbaycanın xalq şairi” fəxri adına layiq görülmüşdür.

Şairin yaradıcılığından həyata, vətənə, xalqa ümumiyyətlə bəşəriyyətə həqiqi sevgi dolu baxışları qırmızı xətlə keçir. Bu mənada vətən sevgisi, xalq məhəbbəti onun dilindən düşmür, bədahətən, sinədən gələn ürək sözləri bəşəriyyətin azadlığı, vətən oğullarımızın igidliyi, qəhrəmanlığı həmişə şairin yaradıcılığının qayəsi olmuşdur. Zəlimxan Yaqub Allaha sevgisini ”Ey Allahı sevənlər” şeirində belə özünəməxsus şəkildə ifadə edir:

*Qulaq asın haqdan gələn səslərə ,
Qulaq olun ,ey Allahı sevənlər!
Qucaq açın “Allah” deyən kəslərə,
Qucaq açın,ey Allahı sevənlər!
Allah olsun dilinizin duası ,
Allah olsun gözlünüzün şüası,
Allah olsun qəlbinizin mayası
Çıraq olun,ey Allahı sevənlər! (1,s.16)*

Bu misralardan Zəlimxan Yaqubun nə qədər Allaha bağlı olduğu, allahı necə məhəbbətlə sevdiyi aydın görünür.Şair bildirir ki, haqdan gələn səslərə, haqqı deyən kəslərə qulaq asın, həqiqətin gözüne dik baxın, doğru söz söyləyin, heç vaxt Allahı yaddan çıxarmayın. Hər kəlmənizin ilk duası Allah olsun, Allah olsun gözlünüzün şüası - yəni Allahı gözlünüzün qarşısında həmişə görün, qəlbinizdə Allah sevgisi olsun, bütün aləmə çıraq olun, dinsizlərdən, nifrətdən, qəzəbdən, kindən, paxıllıqdan, ədavətdən, iblis sifətli insanlardan, şeytandan uzaq olun- ey Allahı sevənlər!

Şairin Allaha olan sevgisi “ Bir insan sevgisi, bir Allah eşqi “ əsərində də diqqətimizi çəkir və bizi bir daha həmişə Allaha bağlı olmağa çağırır:

*Deməklə dəftərə, qələmə gəlməz,
O südnən yağrulub, sümükənən gəlib.
O, mənim könlümə dağlardan ağır,
Dağlardan çəkili bir yükənən gəlib.
Qəbir evində də izləyər məni,
Min ildən sonra da gözləyər məni.
Gələn sabahlara, gələn günlərə
Çatan səsim olar, sorağım olar.
Bulanmaz zamanın fırtınasında ,
Axarı dumduru bulağım olar.
Hər şeyi tanıyar, hər şeyi görər,
Hər səsi eşidən qulağım olar.
Özüylə yaşadar Zəlimxanı da
Bir insan sevgisi, bir Allah eşqi (1,s.18-19).*

Zəlimxan Yaqub bu misraları ilə sanki Allaha sevgisinin möhürünü vurmuşdur. Çünki şair bildirir ki, mənim sevgim nə dəftərə, nə də qələmə sığmaz. Allah sevgisi mənə ana südündən gəlib, sümüklərimdəki iliklərlə işləyib, dağlardan ağır bir yüklə gəlib. Bulaq suyu kimi saf, tərtəmiz, dumduru, heç vaxt bulanmayan bu sevgi qəbir evinə qədər mənimlə gedəcək.

Zəlimxan Yaqub həm də təbiət vurğunu olub, təbiətin aşiqi olub. Bütün yaradıcılığı boyu bu vurğunluq onun əsərlərində öz əksini tapmışdır. O, bu vurğunluğu “Qalardım” şeirində belə ifadə edir:

*Dağlar mənə gəl-gəl desə ürəkdən,
Gəlib, elə bu yerlərdə qalardım.
Təbiətlə sevincimi, dərdimi,
Bölüb elə bu yerlərdə qalardım.*

*Nə gözəldi bu dağların talası,
Mən getsəm də, könlim burda qalası .
Sevsə məni bir zalımın balası,
Ölüb elə bu yerlərdə qalardım (2,s.13)*

Zəlimxan Yaqub təbiətin saf qoynunda gəzib dolanmağı, yazıb yaratmağı, öz dərini, sevincini, qayğısını, kədərini bölməyi, öz dünyasını təbiətlə bölüşməyi sevən bir şair olub. Çünki onun qəlbi, ürəyi də dağlar kimi məğrur, təbiət kimi saf olub, pak olub. Ona görə tez-tez dağlara-təbiətə müraciət edərək həmişə dərd –sərini, sevgi və məhəbbətini onlarla bölüşüb,onlarla dərdləşib.

Ulu öndər Heydər Əliyevin Zəlimxan Yaqub haqqında söylədikləri:

“Zəlimxan Yaqubun mövzuca rəngarəng və məzmunca dolğun olan şeirləri poeziyamızda həmişə yeni səs, yeni söz kimi qəbul edilmişdir. Onun ulu əcdadlarımızın qədim sənəti olan aşiq yaradıcılığının incəliklərini dərinlən bilməsi şeirlərinin bədii siqlətini daha da artırır. Şair Azərbaycan poeziyasının inciləri səviyyəsinə qalxa bilən nəzm əsərləri yaratmışdır. (4, s.10)

Professor Nizami Cəfərov isə Zəlimxan Yaqub haqqında fikirlərini belə qeyd edir:

“Zəlimxan Yaqub Azərbaycanın, ümumən Türk dünyasının dünyaya bəxş etdiyi böyük şairlərdəndir ki, onun yaradıcılığının cövhərində, mayasında ilahi istedadın energisi, Tanrıdan gələn güc, qüdrət var, əgər belə olmasaydı, o, Zəlimxan Yaqub olmazdı.” (4, s.10)

Öz elində, təbiətin qoynunda yazıb –yaranan, təbiət vurğunu olan şair Musa Yaqub isə Zəlimxan Yaqubun şəxsiyyətinə və poetik irsinə yüksək dəyər verərək yazır: “Zəlimxan sinəsi dolu şairdir. Vətən və torpaq sevgisi, bəlkə də, Zəlimxan şeirində birincidir” (4,s.10).

Sinəsi bulaq kimi aşib-daşan, günəş kimi od saçan, ay kimi nura boyanan Zəlimxan Yaqub əsl vətənpərvər, torpağa bağlı, təbiət kimi qəlbi saf, saz-söz sənətinin vurğunu olan şair idi

Zəlimxan Yaqubun yaradıcılığı sanki dağlardan süzülüb gələn saf, gur şələlədir, səhərin şəhidir, günəşin nurudur, ay işığıdır, baharın ətridir, payızın xəzan yelidir, sərt qışın qırovudur. Vətən dərdi şairin sanki öz dərdir, şair əlindəki qələmlə sanki içindəki dərdləri boşaldır, kağıza köçürür,haray salır.Çıxış yilunu xalqın maariflənməsində görür. Xalqı, milləti birliyə çağırır.

Bu yaxınlıq da əsl Allah sevgisidir. Zəlimxan Yaqub: “Allah sevgisini qəlbində yaşadan heç vaxt darda qalmaz” deməklə İlahiyə sonsuz məhəbbətini poeziya dilinə çevirərək oxucuya çatdırır.

Həqiqətən də şair ömrünü çox mənalı, şərəfli yaşamış və həyatının ən çətin günlərində belə yaşayışından gileylənməmiş, daha da mətin, mübariz olmuş zamanı zamanında yaşamışdır.

Zəlimxan Yaqubun bütün dövr yaradıcılığı həmişə oxucuların diqqətində olmaqla bərabər hər zaman müasir gənclərimizə nümunə olacaq, seviləcək, oxunacaq və hər zaman aktuallığını qoruyub saxlayacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.Yaqub Z.Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild.Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 247səh.
- 2.Yaqub Z.Seçilmiş əsərləri.İki cildə.II cild.Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 287 səh.
- 3.Yaqub Z.Seçilmiş əsərləri.Bakı: 2020, 576 səh.
4. Sazla, sözlə çağlayan, daşan şair.Metodik vəsait Bakı:2020,səh.43

SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ SATİRALARINDA TƏNQİD HƏDƏFLƏRİ

Fəridə Mikayılova
ADPU Ağcabədi filiali

Xülasə

Məqalədə Seyid Əzim Şirvaninin satiralarında elmdən, biliyə yiyələnməkdən uzaq insanların, xüsusilə də cəmiyyətin inkişafına mane olan nadanların tənqidini, məmurların rüşvətxorluğu, ədalətsiz qərarlar və sosial ədalətin pozulması, dinin mənəvi deyil, zahiri və saxta nümayiş üçün istifadə olunması, ikiüzlülük və mənəvi dəyərlərin pozulması – zahirdə təmiz, batində isə fəsadkar olan şəxslərin tənqidini görürük.

Məqalədə eyni zamanda göstərilir ki, Seyid Əzim Şirvani satiraları ilə cəmiyyətin eybəcərliklərini güzgü kimi göstərmiş, islahata və mənəvi saflığa çağırmışdır.

Açar sözlər: Klassik poeziya, lirik şeirlər, satira, görkəmli sənətkar, satirik şair.

Abstract

In the article, we see criticism of people far from science and knowledge in the satires of Seyid Azim Shirvani, especially the ignorant who hinder the development of society, bribery of officials, unfair decisions and violation of social justice, the use of religion for external and false demonstration, not spiritual, hypocrisy and violation of moral values - criticism of people who are pure on the outside but corrupt on the inside. The article also shows that Seyid Azim Shirvani, with his satires, showed the ugliness of society like a mirror and called for reform and moral purity.

Keywords: Classical poetry, lyric poems, satire, prominent artist, satirical poet.

XIX əsr Azərbaycan poeziyasının ən görkəmli nümayəndələrindən biri Seyid Əzim Şirvanidir. Mirzə Ələkbər Sabirin müəllimi və dövrünün görkəmli satirik şairlərindən biri olan Şirvani satiralarında əsasən cəmiyyətin mənfi xüsusiyyətlərini, gerilikləri və ictimai ədalətsizlikləri tənqid etmişdir. Seyid Əzim Şirvaninin satiraları həm bədii dəyəri, həm də ictimai mesajı baxımından Azərbaycan ədəbiyyatında mühüm yer tutur.

Seyid Əzim Şirvaninin satiralarının əsas tənqid hədəfləri aşağıdakılar olmuşdur:

Cəhalət və savadsızlıq, ruhanilər və mövhumatçılıq, ədalətsiz idarəçilik və məmur özbaşınalığı, Qadınların vəziyyəti və sosial ədalətsizlik, İkiüzlü və riyakar insanlar.

Cəhalət və savadsızlıq – Seyid Əzim Şirvani xalqın elmə və təhsilə biganəliyini, mollaxana təhsilinin geriliyini kəskin şəkildə tənqid edirdi.

Ruhanilər və mövhumatçılıq – O, savadsız və ikiüzlü din xadimlərini, mövhumata əsaslanan təbliğatı hədəf almış, dinin adından sui-istifadə edənləri ifşa etmişdir.

Ədalətsiz idarəçilik və məmur özbaşınalığı – Şair rüşvətxor məmurları, zalım hakimləri və onların ədalətsiz idarəetməsini açıq-aşkar tənqid etmişdir.

Qadınların vəziyyəti və sosial ədalətsizlik – O, qadınların cəmiyyətdəki hüquqsuzluğuna da toxunaraq onların cəhalət içində saxlanılmasını qınamışdır.

İkiüzlü və riyakar insanlar – Şair riyakarlığı, saxta dindarlığı və əxlaqsız davranışları satira hədəfinə çevirmişdir.

Klassik poeziya ənənələrini davam etdirən görkəmli sənətkar Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dərin məzmunlu, incə ruhlu lirik şeirləri və ictimai eyibləri kəskin ifşa edən satiraları ilə böyük şöhrət qazanmışdır. Onun XIX əsr ruhanilər aləmini tənqid edən satiraları realist şeirimizin ən gözəl nümunələridir.

Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığında ictimai mahiyyət daşıyan satiraları mühüm yer tutur. Şairi öz dövrünün böyük realist şairi kimi tanıdan da məhz bu satiralardır. Seyid Əzimin dövrün ictimai eyiblərinə qarşı ifşaedici münasibəti satiralarında aydın bir şəkildə ifadə edilmiş, xalqın qanını soran istismarçı siniflər, bəy və mülkədarlar, çar çinovnikləri, xalqı avamlıq və fanatizm girdabında saxlayan ruhanilər tənqid obyektini kimi götürülərək ifşa edilmişdir. Şairin “Əkinçinin hadisəsi”, “Padşah və əkinçi”, “Şamaxının yeni bəyləri haqqında həcv”, “Köpəyə ehsan”, “Yerdəkilərin göyə şikayəti” və s. kimi əsərləri maraqlı satirik parçalardır.

Seyid Əzimin satirik əsərlərindən biri “Alimləri məzəmmət edən cahillərə” şeiridir. Bu şeirdə çar məmurlarının rüşvətxorluğu, onları müdafiə edən yerli feodalların mənəvi eybəcərliyi ifşa olunur. Xüsusilə xalqı aldadan pulgir məhkəmə işçiləri, kələkbaz vəkillər şair tərəfindən kəskin tənqid atəşinə tutularaq xalqın düşmənləri kimi təqdim olunur:

*Advocatlar demə bu xəlf ilə manəndi-yağı,
Başı Fondilki, haput orta, Ağacan ayağı.
Soydular, ərəcənin qalmadı cismində yağı,
Yazıq Abdulla bəyin həm uduzuldu boyacağı,
Həm özün soydu lotu, gör necə üryan elədi.*

Seyid Əzimin Şirvaninin satirik tənqid hədəflərindən biri də polis məmurları, hərəs və acgöz pristavlar, kvartal və kazaklardır. Şair belə mənfi tipləri özünün satira güzgüsündə xalqı “qurd kimi” soyan tüfeylilər kimi

qələmə alır:

*Nə pristav, nə köməkçi, nə kvartal, nə kazak,
Hamısı qurd kimi soymaqlığa xalqı ki, qoçaq,
Məsləhətçin eləyiblər necə əşxası qaçaq,
Neçə kəs ki, nahaqdan olubdur dustaq,
Kimi öldürdü görək, hansı sinib qan elədi.*

Seyid Əzimin Şirvaninin dövrün ictimai qüsurlarını güzgü kimi əks etdirən satıraları şairin ən yaxşı realist əsərlərindəndir. Öldürən və sarsıdıcı gülüş, kəskin istehza və kinayə, tənqid hədəfinə qarşı nifrət və qəzəb hissi ifadə edən, xəlqilik ruhunda yazılmış bu satıralar indi də aktual əhəmiyyət kəsb edərək günümüzə uzlaşır və sevilə-sevilə oxunur. Seyid Əzimin Şirvaninin satıralarının məqsədi ictimai qüsurları ifşa etməklə cəmiyyəti maarifləndirmək və mənəvi saflığa, ədalətə çağırmaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı : [dərslük] Bakı, Elm və təhsil, 2017. 550 s.
2. Seyid Əzim Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. I cild. Tərtib edən: S. Rüstəmov. Bakı, "Avrasiya Press", 2005, 400 s.
3. Qəzəllər. Seyid Əzim Şirvani. Bakı: Azərnəşr, 1960. 658 s.
4. Seyid Əzim Şirvani anadilli poeziyasında vəzin. B.M. Məmmədzadə. Bakı, 1999.
5. Təmsillər, mənzum hekayələr və öyüdlər. Seyid Əzim Şirvani. Bakı, Gənclik, 1979.

POSTMODERNİZM "MÜASİRLİK" MƏFHUMU VƏ BƏDİİ-ƏDƏBİ HADİSƏ KİMİ

Könül Sadiyeva

Bakı Slavyan Universiteti
kernul@mail.ru

Xülasə

Postmodernizm, XX əsrin sonlarında yaranmış bir mədəni və ədəbi cərəyan olaraq, bəşəriyyətin şüurundakı dəyişikliklərə əsaslanır. Bu cərəyan, əvvəlki estetik sistemləri və qaydaları inkar edərək, pluralizm və dekonstruktivizm üzərində qurulub.

Postmodernizm, əhəmiyyətli şəkildə istehza, yumor, satira və antiestetik elementlərlə fərqlənir. Ədəbi təcrübə olaraq, postmodernizm Qərb ədəbiyyatından təsirlənərək, postsovet məkanında da yeni mədəni model axtarışlarına səbəb olub. Bu, əvvəllər mövcud olan sistemləri daxildən dağıdır və dünyaya yeni bir baxış açısı gətirir.

Açar sözlər: postmodernizm, ədəbiyyat, məfhum, modernizm, nəzəriyyəçilər.

Abstract

Postmodernism, an artistic and cultural movement that emerged in the late 20th century, is based on changes in human consciousness. Unlike previous literary movements, postmodernism is not driven by historical events or upheavals, but rather by transformations in the collective human psyche. It challenges and deconstructs previous aesthetic systems, rejecting traditional rules and embracing pluralism and deconstruction.

Postmodernism is characterized by satire, humor, anti-aesthetic elements, and the use of unconventional techniques. As a literary movement, it was influenced by Western literature and led to new cultural model searches in the post-Soviet space. This movement seeks to dismantle existing systems and presents a new worldview.

Keywords: postmodernism, literature, concept, modernism, theorists.

Qloballaşma dövründə dünyanın fərqli regionlarında oxşar mədəni və ədəbi hadisələrin araşdırılması hal-hazırda çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə hadisələrin biri də postmodernizmdir.

Postmodernizm dedikdə son onilliklər ərzində sivilizasiyanın qlobal durumu, “müasirlik” məfhumun dəyişməsi, təkamülün böhrana uğraması nəzərdə tutulur. Başqa ədəbi cərəyanlar kimi postmodernizmin də meydana gəlməsi bir sıra tarixi səbəblərlə şərtlənirdi. Lakin başqa cərəyanlardan, məsələn, romantizm, realizm, naturalizmdən fərqli olaraq postmodernizm qlobal tarixi hadisələrlə, sarsıntılarla deyil (romantizm – Böyük Fransız inqilabı), daha çox bəşəriyyətin şüurunda baş verən dəyişikliklərlə bağlı idi. Postmodernizmin meydana gəldiyi vaxtda artıq hamıya aydın idi ki, bəşəriyyət özünü məhv etməmək üçün yeni mentalitet yaratmalıdır. Postmodernizmdə çoxəsrlik təcrübə yenidən dərk edilir, yeni şəkildə mənalandırılır və insanları, bütün bəşəriyyəti bir-biri ilə əlaqələndirən, bir-birinə bağlayan dəyərlər üzə çıxarılır. Sözsüz ki, bu proses birdən-birə baş verməmiş və uzun hazırlıq mərhələsi keçmişdi. XX əsrin sonunda cəmiyyət və insan dünyanı, həyatı artıq əvvəl olduğu kimi sistemli şəkildə qəbul etmək istəmirdi və dünyanın nizamlı şəkildə qurulduğunu hətta inkar edirdi. Nəticədə, paradığın mədəniyyəti dəyişməsi baş vermişdi. Onu da etiraf etmək lazımdır ki, həmin dəyişmə, əvəz olunma postmodernistlərin kəşfi deyildi. Bu cür fikirlər, mühakimələr əvvəllər də F.Nitsşe, L.Şestov, K.Yaspersin əsərlərində sezilirdi. Məsələn, F.Nitsşe postmodernizmin meydana gəlməsindən çox-çox əvvəl yazırdı: *“Əsl filosof ətrafında hər şeyi gürlüdədən, titrədən və insanları təşviş içində saxlayan bir şəxsdir”* [1, səh.229]. Postmodernizm də məhz bu cür durumu, bu cür insanı göstərir, onu təhlil edir. Həmin “postmodernist təhlil” ən fərqli yollarla, vasitələrlə aparıla bilər. Postmodernizmdə qadağan olunmuş üsullar mövcud deyil, burada istehza, yumor və satira, hətta bəzən antiestetik əlamətlər, klonda, “oyunbazlıqlar” yer alır, yəni ən müxtəlif vasitələrin tətbiqinə heç bir məhdudiyyət qoyulmur.

Postmodernizm dünya ədəbi təcrübəsində XX əsrin ortalarında formalaşmağa başlamışdı, lakin ədəbi, ümumestetik bir fenomen, müstəqil bir cərəyan kimi tam şəklini yalnız XX əsrin sonunda almışdı. Bir ədəbi cərəyan olaraq postmodernizm universal, “pluralistik” bir hadisədir, çünki əvvəl mövcud olan mədəniyyətdəki hər bir xüsusiyyəti mənimsəmiş, özündə cəmləşdirmişdi. Digər tərəfdən, postmodernizm dekonstruktiv xarakter daşıyır, çünki o estetik sistemlərin bütövlüyü, yetkinliyi haqqında əvvəl mövcud olan bütün ənənəvi təsəvvürləri daxildən dağıdır və ümumiyyətlə, bütün qaydaları inkar edirdi.

Postmodernizm meydana gəldiyi vaxtdan, yəni 80-ci illərin sonundan başlayaraq rus ədəbiyyatşünasları post-modernist ədəbiyyatının təhlili ilə bağlı daha çox Qərbi Avropa filoloqlarının, tarixçi və linqvistlərin elmi araşdırılmasına müraciət edir, onlara istinad edirdilər. O zaman yeni mədəni mərhələyə uyğun gələn modelin axtarışında olan bir çox ədəbiyyatşünaslar Qərb modellərini postsovet zəmininə mexaniki olaraq tətbiq edir və həmin postsovet məkanının reallıqlarına uyğunlaşdırmağa çalışırdılar. Nəticədə, bəzi rus tədqiqatçıların elmi araşdırmaları Avropa postmodernizmi haqqında fikirlərin, sitatların toplusuna çevrilir və həmin sitat və fikirlər mətnədən mətnə keçirdi. Eyni zamanda həmin fəaliyyətin nəticəsində materialın toplanması və sistemləşdirilməsi baş verirdi. Tədqiqatların “özgə”, “yad” ədəbiyyatın qanunauyğunluqlarına əsaslanaraq aparılması, sözsüz ki, rus yazıçıların nəzəri düşüncəsinə ciddi təsir göstərmişdi.

Postmodernizmin meydana gəlməsi ilə bağlı bir neçə fikir, nöqteyi-nəzər mövcuddur. Həmin fikirlərin birinə görə, postmodernizm mədəniyyətdə permanent şəkildə, modernizmdən sonra meydana gəlmişdir. Başqa versiyaya görə, postmodernizm “kosmizm”, “universum” ideyaları ilə paralel şəkildə yaranmışdı. Belə ki, modernistlər özlərini qayda-qanun və nizam-intizam “həvariləri” elan edir və əbədi, axır həqiqətin təntənəsinə inanırdılar. Modernistlər dünyanın universal formasını axtarır və onların fikrincə, həmin forma əvvəlcədən hesablanmalı, öncədən xəbər verilməli, qurulmalı və təcəssüm etdirilməli idi. Əslində, V.V.Kandinskinin abstraksionizmi də, K.S.Maleviçin suprematizmi də öz mahiyyəti baxımından bir “resept” kimi dərk edilə bilər. Həmin “reseptlər” həyatın, dünyanın xaosunu riyazi hesablamalar vasitəsi ilə yeni və əbədi ahəngdarlığa, insan zəkasının insan qəlbi üzərində təntənəsnə gətirib çıxarmalı idi [3, səh.12].

“Postmodernizm” termini ilk dəfə I Dünya Müharibəsi dövründə, R.Panvitsin “Avropa mədəniyyətinin böhranı” (1914) əsərində işlənmişdi. 1934-cü ildə, ədəbiyyatşünas F.De Onis “İspaniya və Latın Amerikasının poeziyası antologiyası” əsərində “postmodernizm” terminini modernist ədəbiyyatına qarşı bir reaksiya kimi izah edir, lakin həmin yanaşma sonrakı estetikada özünü təsdiq etmir. 1947-ci ildə A.Toynbi özünün “Tarixin dərk edilməsi” əsərində postmodernizm termininə kulturoloji mənə verir. Toynbinin fikrincə, postmodernizm dində və mədəniyyətdə Qərbin hökmranlığının sona yetməsinin simvoludur. Amerika ilahiyyatçısı X.Koks 1970-ci illərin əvvəlində dərc etdiyi əsərində “postmodernist teologiyası” terminindən geniş istifadə edir və həmin elmi işləri Latın Amerikasında din problemlərinə həsr etmişdi. Nəhayət, Qərbin aparıcı politoloqları

Y.Habermas, Z.Bauman, D.Bell postmodernizmi neokonservatizmin yekunu, post-sənaye cəmiyyətinin rəmzi, nəhayət, cəmiyyətin dərinəndən transformasiya olunması kimi izah edirdilər. Həmin dəyişikliklər, *“total konformizmdə, “dünyanın, tarixin axırı” ideyalarında, (F.Fukuyama), estetik eklektizmdə özünü biruzə verirdi”* [2, səh.97].

Siyasi mədəniyyətdə postmodernizm post-utopik siyasi düşüncənin müxtəlif formalarının inkişafı kimi dərk edilir. Fəlsəfədə postmodernizm-postmetafizikanın, postrasionalizmin, postempirizmin təntənəsi, estetikada-postpuritan dünyanın posthumanizmi, şəxsiyyətin ambivalentliyi kimi adlanırdı. Dəqiq elmlərin nümayəndələri postmodernizmi qeyri-klassik elmi düşüncənin üslubu hesab edirlər. Psixoloqların fikrincə, postmodernizm cəmiyyətin qorxunc durumunun simptomu, fərdin eskatoloji həsrəti kimi izah oluna bilər. Nəhayət, sənətsüenlər, postmodernizmi yeni bədii üslub hesab edirlər. Həmin üslub neoavangarddan gözəlliyə qayıdış, gözəlliğin reallıq kimi izah edilməsindən ibarətdir.

Postmodernizmdə post-kultur (post-mədəni), yaxud mədəniyyət arası (yəni keçid) dövrünün boşluğunda keçmişə nostalji artıq prinsipial, tam yeni xarakter alır. Burada nostalji oyun istehza formasında təqdim olunur və bu hisslər keçmiş mədəniyyətlə bağlı həsrətin, nostaljinin əksidir, yəni, postmodernizmdə reallığa münasibət “neoklassik” formada özünü nümayiş etdirir. Postmodernizm bir tərəfdən klassik ədəbiyyatı inkar etmir, digər tərəfdən yeni ədəbiyyatı tam yeni formada yaradırdı. Nəticədə, postmodernizmdə əvvəl mövcud olan incəsənətin, ədəbiyyatın müəyyən “təftişi” müşahidə olunur və həmin yenidən baxılma maksimum kinayəli yolla baş verirdi.

XX əsrin sonu fəlsəfəsi və ümumilikdə mədəniyyəti insanın kim, necə varlıq (müsbət yaxud mənfi) olduğu haqqında xüsusi düşünür, onu yeni səviyyədə təhlil edir, dərk etməyə çalışırdı. Bu təsadüfi deyildi, çünki bu sualları verməyə XX əsrdə baş verən çox ağır və dərin sarsıntılar – dünya müharibələri, insanların törətdiyi cinayətlər, gündəlik həyatda insanların bir-birindən uzaqlaşması, münasibətlərin soyuması və hətta sırf pragmatik və fizioloji müstəviyə keçməsi kimi hallar vadar edirdi. Ədəbiyyatda artıq yeni tipli insan şəxsiyyəti fəaliyyət göstərir və həmin insan tam yeni mövqedən tədqiq edilirdi. Yeni insan hansı səbəblərdən belə “vəsfəgəlməz” (Nitsşe) olub, onun qeyri-adiliyi nədən ibarətdir? Xeyir və Şərin, yamanın və yaxşının arasında fərqlər nə üçün aradan götürülüb, əvvəllər yolverilməz hallar nə üçün indi normaya çevrilib? Belə suallar meydana çıxdıqca aydın olurdu ki, bu dönüşlər özü-özünə baş vermir və postmodernizmi də məhz bu suallara dəqiq cavabın olmaması meydana gətirmişdi. Yəni cəmiyyət, insan, fərd dünyanı sistemləşdirib, onun bütün xüsusiyyətlərinin, cəhətlərinin və fərqlərinin məntiqli olmasını artıq qəbul etmirdi. Beləliklə, paradigmlər dəyişir və bu işi məhz postmodernistlər görürdü.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Мамедханова, Н.Дж. Французский роман 70-90 годов XX века. Поиски новой концепции героя / Н.Дж.Мамедханова. – Баку: ЭЛМ, – 2001. – 327 с.
2. Quliyev, Q.H. XX əsr Amerikan ədəbiyyatşünaslığında aparıcı cərəyanlar / Q.H.Quliyev. – Bakı: Mütərcim, – 2011. – 208 s.
3. Сарычев, В.А. Эстетика русского модернизма / В.А.Сарычев. – Воронеж: Издательство Воронежского университета, – 1991. – 277 с.

HİKMƏT ZİYANIN TƏMSİL YARADICILIĞINDA MÜASİRLİK

Elza Babayeva
ADPU Quba filialı
elza_babayeva@inbox.ru

Xülasə

Məqalədə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Hikmət Ziyanın təmsil yaradıcılığında müasirlik problemi araşdırılır. Göstərilir ki, təmsilin yaşı çox qədim olsa da, bu janrda yazıb yaradan şairlər çox az olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatında N.Gəncəvi, A.Bakıxanov, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir, A.Səhhət, A.Şaiq kimi şairlər janrın bir neçə nümunəsini yaratmışlar. Bu yolu davam etdirən

H.Ziya isə üç minə yaxın təmsil müəllifi olaraq, janrı yalnız mövzu və problematika baxımından inkişaf etdirmişdir. Şairin təmsillərində müasirlik problemi başlıca yerlərdən birini tutur. Məqalədə H.Ziya yaradıcılığına ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığın münasibətinə də aydınlıq gətirilir.

Açar sözlər: H.Ziya, təmsil, satira arsenalı, estetik ideal, müasirlik .

Abstract

The article analyzes the issue of modernism in the fable-writing activity of Hikmet Ziya, a prominent representative of 20th-century Azerbaijani literature. Although fable writing has a long-standing tradition, it is noted that relatively few authors have engaged in this genre. In Azerbaijani literature, poets such as Nizami Ganjavi, Abbasgulu Bakikhanov, Gasim Bey Zakir, Seyid Azim Shirvani, Mirza Alakbar Sabir, Abbas Sahhat, and Abdulla Shaig have created notable examples of fables. Following in their footsteps, H. Ziya authored nearly three thousand fables, significantly contributing to the development of the genre in terms of themes and subject matter. The problem of modernism holds a central place in his fables. The article also examines the critical reception of H.Ziya's literary activity through scholarly reviews and literary criticism.

Keywords: H.Ziya, fable, satire arsenal, aesthetic ideal, modernism.

XIX əsrdən başlayaraq satira ədəbiyyatımızın müxtəlif növ və janrlarında bu və ya digər dərəcədə açıq şəkildə təzahür etmiş, böyük satirik ədəbiyyat yaranmışdır. Bu satirik ədəbiyyat içərisində komediya, şeir, pyes, hekayə və s. janrlar mühüm yer tutur. Şübhəsiz satira arsenalında başlıca yeri poeziya tutur. Qasım bəy Zakir, Baba bəy Şakir, Mirzə Baxış Nadim, Seyid Əzim Şirvani və b. yaradıcılığı ilə ilk addımlarını atan satirik poeziya sonrakı mərhələlərdə yeni inkişaf yolu keçmişdir. M.Ə.Sabirlə özünün poetik zirvəsinə çatan satira yalnız mövzu, problematika, ideya baxımından deyil, janr etibarilə də inkişaf etmişdir. Satira elə bir xüsusiyyətdir ki, o, bütün janrlarda bu və ya digər şəkildə təzahür edə bilər. Rus ədəbiyyatşünası L.A.Plotkin satiranın ədəbiyyatda işlənmə mövqeyinə qiymət verərkən doğru qeyd edir ki: "Satira ədəbiyyatın ayrıca janrı deyildir. O, həm eposda, həm lirikada, həm dramaturgiyada iştirak edir. Satirik məqsəd üçün roman, povest, pyes kimi hər bir janrdan istifadə etmək olar. Lakin elə janrlar vardır ki, tək-cə satiraya məxsusdur; hekayə və şeir "satirik, yaxud qeyri-satirikola bilər, təmsil, epigram, parodiya, pamflet, felyeton isə ancaq satirik əsərlər kimi qəbul edilə bilər" (1, 6).

Bu mənada satira, gülüş, yumorun ifadə olunduğu təmsil, demək olar ki, ən qədim və həm də davamlı formalardan biridir. Epik növün ibtidai, qədim və doğma formalarından olan təmsil hələ qədim yunan ədəbiyyatında mövcudluğunu qoruyub saxlayaraq VII-VIII əsrlərdə özünün yeni bir inkişaf mərhələsinə çatmışdır. Qədim Romada Fadr (I əsr), Yunanıstanda Ezop (eramızdan əvvəl VI-V əsrlər) özlərinin nəslrlə yazdıqları təmsilləri ilə bu formanın tarixində yeni bir səhifə açmışlar. III əsrdə Hindistanda yaranan və "Pançatantra" adı altında toplanan təmsillər janrın inkişafında yeni bir mərhələ olmuşdur. Fransız şairi Jan Lafontenin (XVII əsr) yaradıcılığı ilə təmsil Avropada bir qədər də inkişaf etmişdir. XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərindən isə təmsil rus ədəbiyyatında inkişaf etməyə başlayır. A.P.Sumarakov, İ.İ.Xemnitser, A.E.İzmaylov, İ.İ.Dmitriyev və nəhayət İ.Krıllov kimi təmsil ustaları yeni dövr rus ədəbiyyatında janrın inkişafına təkan vermişlər. Azərbaycan ədəbiyyatında da təmsil janrı uzun bir yol keçmişdir. N.Gəncəvinin "Sirlər xəzinəsi" poemadakı təmsillər, eləcə də XIX əsrdən başlayaraq A.Bakıxanov, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir, A.Səhhət, A.Şaiqin yaradıcılığı ilə bu janr öz mövcudluğunu nəinki qoruyub saxlamış, həm də böyük bir inkişaf yolu keçmişdir. Sovet dövründə satiraya qarşı embarqo qoyulduğundan təmsil janrı da bir müddət geri çəkilmiş, bu janrda nəzərəçarpan əsərlər yazılmamışdır. Lakin cəmiyyətdə satira özünə yer etdikcə təmsil də tarixi inkişaf yoluna qayıtmağa can atmışdır. Sovet şairi Sergey Mixalkov bu janrın ən tanınmış nümayəndəsi kimi yalnız ən yaxşı nümunələr yaratmadı, eləcə də, sosrealizm şəraitində təmsilə yeni vətəndaşlıq pasportu qazandırdı. Bu cəhətdən Azərbaycan ədəbiyyatında da təmsil özünün yeni bir mərhələsini yaşamağa başladı. Hikmət Ziya, Mərkəz Qacar və b. şairlərin yaradıcılığı ilə təmsil, satira, istehza mövzu, problematika və ideya cəhətdən inkişaf edir.

Məlumdur ki, təmsil həcmcə kiçik olsa da, mənaca dərin və zəngindir. Onun əsas xüsusiyyəti satirik məzmununda olması və insanlara xas olan xüsusiyyətləri, nöqsan və eyibləri heyvan, bitki və əşyaların üzərinə köçürməsidir. Təmsildə bir qayda olaraq təbiət cisimləri və heyvanlar insan kimi danışdırılır. Bununla təbiətlə cəmiyyət arasında bir harmoniya yarandığı kimi, komiklik, gülüş, tənqid həm də təbiətin də üzərinə köçürülür. Rus estetik və nəzəriyyəçisi Yuri Boryev təmsilin mahiyyətini araşdırarkən belə bir doğru qənaətə gəlir:

"Bütün nəzəriyyəçilər təbiət komizminə dair ilk baxışda çox müvəffəqiyyətli görünən bir misal gətirirlər: təmsillərdəki canlılar. Lakin hələ XVII əsrdə sübut edilmişdir ki, bizi təmsillərdə yalnız bu və ya digər insani xarakteri təcəssüm etdirən canlılar maraqlandırır" (2, 72).

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında təmsil janrını inkişaf etdirən və təmsillərində cəmiyyətdəki nöqsanları tənqid edən şairlərdən biri Hikmət Ziya olmuşdur. Onun yaradıcılığında təmsil yeni, orijinal, cazibədar və oynaq bir forma kimi özünün yeni həyatını yaşamışdır. Şairin ölümünə qədər iyirmidən çox təmsil kitabının nəşr olunması bu sahədəki yaradıcılığının davamlılığını göstərir. Bu kitablar içərisində "Milçək ürəyi" (1960), "Şeirlər və təmsillər" (1963), "Ulduzların söhbəti" (1964), "Qısa təmsillər" (1965), "Tülkü arayışında" (1967), "Buludlar" (1968), "Qısqanc qarışqa" (1971), "Təmsillər" (1982), "Seçilmiş əsərləri" (1992) və s. kitablarında dərc edilən əsərləri həm öz mahiyyətinə, həm də bədii xüsusiyyətlərinə görə janrın inkişafında mühüm rol oynayır.

H.Ziya çox sadə süjet xətləri, obraz və bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə cəmiyyətdə baş verən hadisələri əşyaların, heyvanların üzərinə köçürərək təsvir edir. Cəmiyyətdəki saflığı, təmizliyi, doğruluğu həqiqəti, insanlar arasındakı münasibətləri və digər keyfiyyətləri göstərir. Təmsillərdəki estetik idealı və sənətkar məqsədini "Açıq şərt" təmsilində sənətkarlıqla ifadə edir. Ona "Doymadın cana? Təmsilin sonuna nöqtə qoysana!" deyər Koramaldan, Kərtənkələdən, Tülküdən, Çaqqaldan, Qurddan, Dələdən, Kağızdan, Qələmdən, Pozandan, Çömçədən, Nimçədən, Misdən-Qazandan" əl çəkməsini istəyənlərə cavabı əslində janrın məqsəd, qayə və məramını, eləcə də sənətkar idealını açıq şəkildə göstərir:

*-Xeyr " Əl çəkmirəm,-söyləyirəm mən-
Tülkü əl çəkməsə tülküliyündən,
Çaqqal Şirə quyruq bulamağından,
Özündən gücsüzü qurd boğmağından,
Ulaq kütlüyündən, fərsilziyindən,
Yaxud Buqələmun yüzüzlüyündən,
Əyripəncə ayı qanmazlığından,
Koramal liberal tarazlığından,
Qələm qərəz ilə söz yazmağından,
Pozan qərəz ilə söz pozmağından... (3, 9).*

Göründüyü kimi, şairin estetik idealı digər satiriklərdə olduğu kimi, cəmiyyətdəki harmoniyanı qorumaq, həqiqəti ifadə etməkdir. Buna görə də şair təmsilin sonuna o zaman nöqtə qoya biləcəyini ifadə edir ki, cəmiyyət düzəlsin, həqiqət yerini tutsun:

*Əşyalar, heyvanlar olmasa adam
Təmsilin sonuna nöqtə qoymaram! (3, 9).*

Hikmət Ziyanın təmsilləri mövzu və problematika baxımından çox zəngindir; burada, demək olar ki, cəmiyyətin bütün təbəqələri, hadisələri öz əksini tapır. "Fil vəzifədə", "Uçmayan quşlar", "Hind toyuğunu qorxutmaq üsulu", "Sirli səbəb", "Rüşvətxor və prototip", "Boş tərifi uyan alacəhrə", "Naxoş vaxtı düzələn ayı", "Özünü tənqid edən tülkü", "Gülüb, ağlayan dələ", "Aylılardan nər olmaz" və s. təmsilləri mahiyyəti və bədii xüsusiyyətlərinə görə cəmiyyət hadisələrini əks etdirir. "Gülüb, ağlayan dələ" təmsilində şair cəmiyyətdə başqalarının hesabına yaşayan, lakin onu axıradək yeyə bilməyən insablara ifşa edir. Belə ki, Tülküyə ərə gedən bir Dələ təsvir olunur. Dələ Tülküyə ərə getdikdən sonra öz soyunu unudur, onlarla oturub durmur. Vəziyyəti yaxşı olduğundan, hətta dərindən belə imtina edib tülkü dərisi geyir. Yolda bir dəfə bacısı dələyə rast gələrkən onu saymır, onu özündən öpməyə qoymur ki, özünün yağı silinər. Bacısına rişxənd edir ki, əynindəkini çıxar, tülkü dərisi geyin. Bacısı dələ isə nə zamandan "dələ dərində gəzməyin eyib olduğunu" ona irad tutur. Bacıların söhbətindən belə məlum olur ki, Tülkü arvadı Dələyə "yaqutqaş bilərzik" söz verib, bir də brilyant yeri edib, onları almağa gedir, hətta bacısı ilə onun söhbət etməyə belə vaxtı yoxdur. Bacısı ondan "ərinin bu qədər pulu haradan qazandığını" soruşdıqda isə ondan inciyir, "paxıllığın, sözbazlığın" sizdə olduğunu, "can-ciyər bacısının onu gözü götürmədiyini" bildirərək ayrılır. Aradan həftələr, aylar keçir, bacılar bir də meşədə, həmin yerdə görüşürlər. Lakin bu zaman tülkünün arvadı tanınmaz olmuşdu; belə bükülmüş, qırıqlı alnında

min kədər izi" vardı. Artıq onun əynində tülkü dərisi əvəzinə nimdaş dələ dərisi var idi.

Hikmət Zıyanın təmsilləri, dərin və mənalıdır; onun təmsillərində dövrün, cəmiyyətin bütün sosial problemləri, ziddiyyətləri və mürəkkəblikləri öz əksini tapır. Eyni zamanda bu əsərlərdə şair lirik şeirlərində olduğu kimi, həyata, hadisələrə, cəmiyyətə baxışlarını əks etdirir. Ən əsası odur ki, H.Zıyanın istənilən təmsilində ictimai məna vardır. "Ehtiyatlı ayı", "Qarğa dərdi", "Tülkü iştahı", "Ördəklər qonaqlıqda", "Eyibsiz meymun", "Qurd şaiyəsi", "Meymunlar seyrəngahda", "Müəmmalı mələk", "Ağcaqanad mərdiməzarlığı", "Kadr seçən Torpaq Arısı" və s. şeirlərində dövrün ictimai məzmunu, cəmiyyətdəki ictimai münasibətlər təsvir edilir. "Ehtiyatlı ayı" təmsilində şair meşədə Meşəpişiyinin heyvanlar yanında özünü öyməyindən, Ayını yıxa biləcəyindən danışır. Çoxları buna dodaq büzsə, sadəcə deyilmiş söz hesab etsə də, Meşəpişiyi bunun belə olmadığını sübut etmək üçün özündən çıxır və ayını meydana dəvət edir və onunla qurşaq tutmaq istədiyini bildirir. Zurna, cəngi çalınır, Pişik caynaqlarını qabardıb boz Ayıdan yapışır və onu arxası üstə yerə vurur. Hamı durduğu yerdə quruyub qalır və Pişikdə olan gücə, qüvvətə məəttəl qalırlar. Güləşdən sonra rişxənd edən Meymun Ayıya "-Niyə, o boyda boy-buxunla yığıldın, ə, Pişiyə?!"-deyərək məzəmmətləyir. Ayı isə ona cavabında deyir:

*Ayı güldü: -O qədər qanmaz deyil lələşin,
İstəyirsən lap durub zorba Fillə güləşim.*

*Səncə
necə?!*

*Deyirsən mən Pişiyi yıxaydım?!
öz evimi yıxaydım?!*

Qohumu Pələng mənim axırıma çıxaydı?! (H.Z. Təms, 35).

"Kadr seçən Torpaq Arısı" şeirində isə şair cəmiyyətdə öz yerini tutmayan insanları, kadr siyasətini tənqid edir. Qabilin "Səhv düşəndə yerimiz" şeirinin fəlsəfi qatlarını burada H.Zıya kiçik bir təmsildə ifadə edə bilmişdir. Belə ki, günlərin birində bir Torpaq Arısını gözlənilmədənarı pətəyinə müdir qoyurlar. Özünü bu təyinatdan son dərəcə xoşbəxt hesab edən Torpaq Arısı bütün günü boş-boşuna vızıldayırdı. Ancaq əlindən bir şey gəlmədiyi üçün arılara, bala nəzarət etmək üçün özünə bir müavin axtarmaq qərarına gəlir. Müxtəlif yerlərə üz tutan, bağa, çiçəklərə qonan Torpaq Arısı özünə müavin üçün çox soraqlaşır. Arılar bir ağızdan vızıldayaraq ona məsləhət görürlər ki, boşuna "uzaqda özünə müavin axtarma", "ən çox bal verən o Bal Arısını özünə müavin təyin et". Lakin Torpaq Arısı bununla razılaşmır, onun "cavan olduğunu", işə "yaraya bilməyəcəyini" və onunla "ayaqlaşma bilməyəcəyini" bəhanə gətirir. Payız gəlir, Torpaq Arısı təşvişə düşür və Cır Arını özünə müavin götürür. Yenə aylar, illər keçir, müavin ona heç bir kömək edə bilmir, Torpaq Arısı boş-boşuna vızıldayır, yenə özünə müavin axtarır. Arılar bir ağızdan "-Bəs Bal arısını görmürsənmi sən?!", - deyərək ona sual edirlər. Torpaq arısı isə onun işə yaramadığını və "qoçaq olsa da", daha qocaldığını bəhanə gətirərək "Yox" cavabını verir. Bununla şair əslində, sovet dövründə gedən kadr siyasətini tənqid edir və göstərmək istəyir ki, ən yaxşı kadrlar yanında ola-ola o, müxtəlif yerlərdə kadr axtarmaqla məşğuldur. Burada şairin əsas məqsədi cəmiyyətdə olan ictimai motivləri qabartmaqdır. Belə ki, Bal arısı ailəsinə Torpaq arısının müdir təyin olumasının altında da böyük ictimai mətləblər yatır.

"Ehtiyatlı ayı" təmsilində şair cəmiyyətdəki prosesləri əks etdirir və ehtiyatlı Ayının obrazı yaradılır. El arasında olan "İtə yiyəsinə görə hörmət edərlər" misalını əsas tutaraq Ayının Pişik qarşısında acizliyini göstərir. Əslində ayı çox güclüdür. Ancaq Ayı bilir ki, Pişik Pələng nəslindəndir, onu danışdıran da Pələngə arxayın olmasıdır. Ona görə də Pişiklə güləşdə ona yığılır. Bununla şair cəmiyyətdə, həyatda insanlara hörmətin onun adamına görə verildiyini bildirmək istəmişdir. Şairin də sənətkarlığı orasındadır ki, sənətin gücü ilə cəmiyyətdəki ziddiyyətləri üzə çıxarmağı bacarır. Görkəmli yazıçı Mirzə İbrahimov onun təmsillərinin oxucuya verdiyi estetik zövqü yüksək qiymətləndirərək yazırdı: "Mən Hikmət Zıyanın təmsillərini həmişə maraqla izləmiş, oxumuş, onlardan dərin estetik zövq almış oxuculardanam. Bu təmsillərin nə məqsədlə yazıldığını şairin qayəsini və təmsil janrına ürəkdən bağlılığını, çox ciddi münasibətini duymaq üçün kitabın başlanğıcındakı "Açıq şərt"i oxumaq kifayətdir. O, "Tülkünün tülkülükdən", "Çaqqalın Şirə quyruq bulmaqdan", "Ulağın kütlükdən", "Qurdun özündən gücsüzü boğmaqdan", "Qələmin qərəz ilə söz yazmasından" əl çəkməsini, bu kimi naqis cəhətlərini aradan qaldırılmasını istəyir" Bu isə böyük qayədir; insan şəxsiyyətini, insanın həyatını gözəlləşdirmək, ucaltmaq, işıqlı etmək!" (4, 6).

H.Ziyanın təmsilləri janra məxsus bütün keyfiyyətləri demək olar ki, özündə əks etdirir; lakoniklik, dərin mənalılıq, ictimai məzmun, az sözlə böyük fikir ifadə etmək, başlıca qayə və s. Böyük rus tənqidçisi V.Q.Belinski çox doğru olaraq təmsilin mahiyyətini yüksək qiymətləndirmişdir: "Təmsilin mahiyyəti hekayə (nəql) və qayə (məqsəd), onun əsas keyfiyyətləri isə satira və istehzadan ibarətdir" (5, 49). Bu mənada H.Ziyanın təmsilləri sənətkarlıq cəhətdən fərqlənir. Hekayə və qayə H.Ziya təmsillərinin xalq dilindən gələn sadəlik və nəqletmə başlıca yer tutur. Eyni zamanda xalq məsəlləri, kiçik rəvayət dili, hikmətamiz sözlərlə əsas qayəni ifadə etmək kimi xüsusiyyətlər bu təmsillərin əsasını təşkil edir. H.Ziyanın "Sudan quru çıxan qaban", "Dovşanın axtardığı", "Dəyişməyən ulaq", "Timsahın göz yaşları", "Balsız arılar", "Şibyə palıd gövdəsində", "Dələ qısqanclığı", "Ayı sadələvhlüyü", "Pinqvin canfəşanlılığı", "Porsuq həyatı", "Filin qüdrəti", "Meymun və ayı gücü", "Buqələmun utanmazlığı", "Meşə yolunda söhbət" və s. onlarla təmsillərində həyatı süjet və əhvalatlarla dərin məzmun ifadə edən fikir bildirir və orijinal obrazlar yaradır. Şairin əsərlərində yüzlərlə orijinal obrazlar vardır. Bu obrazlar bir-birindən xarakterinə, düşüncəsinə, həyata baxışına görə seçilir. Bu obrazlarda şair heyvanların, quşların xarakterik xüsusiyyətlərini bütün realığı ilə verə bilir və müəyyən qənaətlərə gəlirdi. "Dələ qısqanclığı" təmsilində qısqanc dələnin obrazı orijinalılıqla yaradılmışdır. Dələ öz arvadını müxtəlif bəhanələrlə oyuqdan buraxmırdı; gah deyir qar, şaxtadır, zəifdən, donarsan, gah deyir ki, yağışdan islanarsan, gah da yayın qızmar günəşinin istisində onun qaralacağını bəhanə edib oyuqdan kənara buraxmaq istəmirdi. Bir gün cana doyan Dələ arvadı bu vəziyyətə dözə bilmir və buna qarşı çıxaraq "şaxtada donsam da", "yağışdan islansam da", "xəzanda saralsam da" yaşamaq istəyirəm", -deyə bildirir. Vəziyyəti belə görən Dələ daha heç bir bəhanə tapa bilməyərək "Söylədi: -Qəlbim, canım, yaxşı, hirsələnmə daha, Oyuqdan çıx, gözümdən getmə amma uzağa..." (3, 57) -deyə ona oyuqdan çıxmağa icazə verir.

"Balsız arılar" şeirində isə bal verən arılara qarşı birləşən Torpaq və Eşşək arısının obrazı yaradılır. Hər iki növdən olan arılar bir gün bir yerə gələrək birləşir və Bal arısının nədən bu qədər təriflənməsinin sirrini çözməyə başlayırlar. Zahirən və bir neçə cəhətdən onlardan fərqlənmyən bal arılarının şöhrəti onlarda qısqanclıq yaradır:

*Vızılımız bir,
Dızılımız bir...
-Daha demə, o da qonur qönçəyə,
O da biztək vurğun gülə, çiçəyə.
-İynəsi də elə bizim iynədir.
-Sancsaq onunkundan betər göynədir...
-Sancmağımız bir,
Uçmağımız bir,
Biz itib-batmışıq,
O tərifləyir (Təms, 55).*

Onlar bunu səbəbini Bal arısının dayısının olmasında axtarırlar və buna görə də dayı axtarmağa başlayırlar. Lakin başa düşümlər ki, elə şeylər var, onlar dayı ilə həll olunmur. Şair demək istəyir ki, Bal arısını bu şöhrətə çatdıran onun qabiliyyəti, işgüzarlığı və cəmiyyətə xeyir verməsidir. Bu şeyləri isə dayı ilə əldə etmək mümkün deyildir.

H.Ziyanın təmsilləri forma və struktur cəhətdən də müxtəlif olur; bu hər şeydən əvvəl, müllifin janra yaradıcı yanaşmasından irəli gəlir. Onun təmsilləri bir qayda olaraq insanlar, ən çox isə insanı əhatə edən ətraf mühit, xüsusilə də heyvanlar üzərində qurulur. Lakin nədən yazır-yazsın əsas qayə insan, cəmiyyət problemi olur. Heyvanların elə xüsusiyyətlərinə toxunur və onları cəmiyyət, insanlar üzərinə kəçürür ki, böyük həyatı mətləblər, ictimai məzmun ortaya çıxır.

H.Ziyanın təmsil yaradıcılığı zəngin, geniş və hərtərəflidir. Üç minə yaxın təmsillərində həyatın bütün sahələrinə aid obrazlar yaratmışdır. Bu təmsillər həm də müasirliyi və aktuallığı ilə yadda qalır. Ədəbiyyatşünas B.Əhmədov şairin təmsil yaradıcılığına qiymət verərək müasirlik amilini nəzərdə tutaraq yazır: "Hikmət Ziya yaradıcılığında təmsil adi bir şəkil, didaktika olmaqdan çıxaraq. ictimai məzmun qazanır. Bu təmsillərin əsas mahiyyəti onun məzmununun ictimailiyində və müasirliyindədir" (6, 271).

Beləliklə, H.Ziya təmsillərinin XX əsr Azərbaycan təmsilinin əsasını təşkil etdiyini aydın görmək olar. Ona qədər əgər bizdə təmsil yaradıcılığı epizodik xarakter daşıyırdısa, H.Ziya onu daimi yaradıcılıq istiqamətinə çevirmiş, müəyyən bir mərhələyə çatdırmışdır. Bir qədər də konkretləşdirsək, cəsarətlə qeyd

etmək olar ki, H.Ziya öz yaradıcılığında sona qədər təmsil janrını inkişaf etdirmiş, yeni obraz, xarakterlər yaratmışdır. H.Ziyadan sonra təmsil janrının inkişafı da bunu deməyə əsas verir ki, təmsil Azərbaycan ədəbiyyatında keçici olmamış, H.Ziyanın yaradıcılığı kontekstində digər formalar kimi öz mövqeyini qoruyub saxlamışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Плоткин Я. А. О путях развития русской сатиры. М.-1, 1960.
2. Boryev Y. Estetika. Bakı: Gənclik, 1980, 221 s.
3. H.Ziya. Təmsillər. Bakı, "Yazıçı", 1982, 239 s.
4. M.İbrahimov. Həyatı işıqlandıran poeziya (Ön söz). H.Ziya. Təmsillər. Bakı: "Yazıçı", 1982, 239 s.
5. Belinski V.Q. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Azərnəşr", 1948, 272 s.
6. B.Əhmədov. Azərbaycan satirasının inkişaf problemləri. Bakı, "Elm", 2000, 296 s.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANİNİN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA İZİ

Tərlan Əliyeva

ADPU-nun Ağcabədi filialı
tarlanaliyeva65@gmail.com

Xülasə

Məqalədə göstərilir ki, Seyid Əzim Şirvani öz dövrünün ədəbi qaydalarına uyğun olaraq qəzəl, qəsidə, rübai kimi janrlarda yazaraq klassik Şərq poeziyasının Azərbaycan ədəbiyyatında davamını təmin etmişdir. Şirvaninin əsərlərində ərəb-fars təsiri ilə yanaşı, Azərbaycan türkcəsinin poetik imkanları ustalıqla istifadə olunmuş, bu da dilin inkişafına töhfə vermişdir. Əsərlərində sufi baxışları, insan və kainat münasibətləri, mənəvi kamillik kimi mövzulara yer verməsi ilə ədəbiyyatımızda dərin izlər buraxmışdır.

Məqalədə eyni zamanda göstərilir ki, Şirvan bölgəsi uzun müddət mədəniyyət və ədəbiyyat mərkəzi kimi tanınmışdır. Seyid Əzim Şirvani kimi şairlər bu mühitin formalaşmasında mühüm rol oynamışlar.

Açar sözlər: Maarifpərvər şair, maarifçilik, Şirvan bölgəsi, ədəbi irs, bədii irs.

Abstract

The article shows that Seyid Azim Shirvani, writing in genres such as ghazal, qasida, and rubai in accordance with the literary rules of his time, ensured the continuation of classical Eastern poetry in Azerbaijani literature. In addition to the Arab-Persian influence, Shirvani's works skillfully used the poetic possibilities of Azerbaijani Turkish, which contributed to the development of the language. He left deep traces in our literature by including topics such as Sufi views, human-universe relations, and spiritual perfection in his works.

The article also shows that the Shirvan region has long been known as a center of culture and literature. Poets such as Seyid Azim Shirvani played an important role in the formation of this environment.

Keywords: Enlightenment poet, enlightenment, Shirvan region, literary heritage, artistic heritage

Seyid Əzim Şirvani Azərbaycan ədəbiyyatında mühüm iz qoymuş şair və maarifçidir. O, XIX əsrdə yaşamış və öz dövründə həm klassik şeir ənənələrinə sadıq qalmış, həm də yenilikçi ideyaları ilə seçilmişdir.

Maarifpərvər şair maarifçilik, ədəbi irs, dil və üslub sahələrində fəaliyyəti ilə tarixdə iz qoymuşdur. O, xalqı savadlanmağa, elmə və təhsilə yiyələnməyə çağırmışdır. Şirvan bölgəsində məktəb açaraq, uşaqların müasir təhsil almasına çalışmışdır. Şairin heca və aruz vəznində yazdığı şeirləri ilə Azərbaycan poeziyasına töhfələr vermiş, xüsusilə satirik şeirləri ilə cəmiyyətin eybəcərliklərini tənqid etmişdir. Şirvaninin əsərlərində sadə, aydın və xalq dilinə yaxın bir üslub müşahidə olunur ki, bu da onu geniş oxucu kütləsinə yaxınlaşdırmışdır [1].

Seyid Əzim kiçik yaşlarında ikən Şamaxının tanınan, mötəbər şəxslərindən olan atası Seyid Məhəmməd vəfat edib. Seyid Əzim babası molla Hüseynin himayəsi altında böyüyüb. Molla Hüseyn Dağıstanda Yaqsay

kəndində ruhanilik edirdi. Seyid Əzim babasının yanında yaşadığı zaman onun köməyi ilə ərəb və fars dillərini öyrənib. Anası Səkinə xanım 1853-cü ildə oğlu Əzimlə Şamaxı şəhərinə dönüb. Elə həmin illərdə Əzim Şamaxı mədrəsəsində oxuyub orta ruhani təhsilini başa vurub.

Seyid Əzim Ali ruhani təhsil almaq üçün əvvəl İraqa – Nəcəf və Bağdada, sonra isə Suriyanın Şam şəhərinə gedir. Şair İraqda oxuyarkən dünyəvi elmlərə də böyük maraq göstərir. Şamaxıya qayıtdıqdan sonra orada yeni üsul üzrə məktəb açaraq ömrünün sonuna qədər burada müəllimlik edir. O, köhnə mollaxanadan fərqli olaraq, bu məktəbdə uşaqlara dini elmlərlə yanaşı, Azərbaycan və fars dillərini təlim edir, tarix, coğrafiya, hesab və s. fənlərdən ibtidai məlumat da verirdi. Azərbaycanın görkəmli şairi Mirzə Ələkbər Sabir, məşhur yazıçı və pedaqoq Sultan Məcid Qənizadə və bir sıra başqa yazıçılar da məhz onun məktəbində oxuyublar [4].

Ana dilində dərsliyə ciddi ehtiyac olduğunu görən Seyid Əzim Şirvani bu məqsədlə uşaqlar üçün tərbiyəvi parçalar seçib toplayır, tərcümə edib və özünün yazdığı mətnləri 1878-ci ildə bir yerə yığaraq birinci və ikinci sinif şagirdləri üçün dərslük tərtib edirdi. Nəsrə təqdim etdiyi bu dərslük rəsmi dövlət sənədlərində “Rəbiül-ətfal” adlandırılıb. Azərbaycan məktəb tarixində ilk mükəmməl tədris kitablarından olan “Rəbiül-ətfal” dərsliyindəki mənzum hekayə, öyüd-nəsihət və təmsillər müxtəlif tərbiyəvi əhvalatların təsvirindən ibarətdir. Onların bir qismini şair şəxsi həyat təcrübəsi və müşahidələri əsasında yazıb, digər qismini isə Şərq mənbələrindən, əsasən Nizaminin və Sədinin əsərlərindən təbdil və tərcümə edib. Dərslükdə verilən mətnləri Seyid Əzim mümkün qədər sadə və aydın dildə yazmağa çalışıb. Ustat pedaqoq “Rəbiül-ətfal” dərsliyində topladığı əsərlər vasitəsilə gənc nəsə mədəni saflıq, daxili təmizlik, mənalı yaşayış, ayıq-sayıqlıq, vətən və xalq yolunda faydalı işlər görmək, doğruluq, mərdlik, dostluq və yoldaşlığa sədaqət, çalışqanlıq, əzilənlərə kömək, insanlarla yaxşı rəftar və s. kimi nəci əxlaqi keyfiyyətlər aşılamağa çalışır [5]. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının görkəmli yaradıcılarından biri kimi şöhrət qazanan, təlim-tərbiyə mövzusunda yazdığı əsərlərdə yazıçı-pedaqoq kimi özünün məharətini göstərən Seyid Əzim Şirvaninin ədəbi irsinin mühüm hissəsini uşaq və gənclərin təlim-tərbiyəsinə həsr etdiyi əsərlər təşkil edir [2]. Seyid Əzim bir maarifçi kimi feodal-patriarxal qayda-qanunların əleyhinə çıxıb, qabaqcıl ideyaların qarçısı olub. O, maarifçilik ideyalarını başqa əsərlərində də davam etdirib, elmin və təhsilin səmərəsini ardıcıl təbliğ edib, xalq maarifi, məktəb və tərbiyə məsələlərinin vacibliyini vurğulayıb.

Zəngin ədəbi yaradıcılığa malik olan Seyid Əzim Şirvaninin bədii irsi biri azərbaycanca, digəri isə farsca iki böyük külliyyatdan ibarətdir.

Şairin əsərləri arasında müxtəlif Şərq mənbələrindən etdiyi tərcümələr, Sədi, Hafiz və Məhəmməd Füzuli şeirlərinə yazdığı nəzirələr də var. Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığının çox hissəsi lirik janrda yazılan orijinal əsərlərdən ibarətdir ki, bunların da çoxu qəzəllərdir [3].

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında qəzəl ustası kimi məşhurlaşan Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığında əxlaqi-tərbiyəvi əsərlər də mühüm yer tutur. Onun elm, məktəb, maarif, mədəniyyət, mətbuat, mütaliə, tərbiyə mövzularında yazdığı şeirlər didaktik poeziyanın ən gözəl nümunələri sayılır. Dünyagörüşü baxımından maarifçi olan şair cəmiyyətin təkamül yolu ilə dəyişib gözəlləşəcəyinə inanır, bundan ötrü insanların mədəni cəhətdən kamilləşməsinə vacib şərt sayırdı. Ona görə də o, özünün ictimai-pedaqoji və bədii fəaliyyətində elmin, maarifin, mədəniyyətin təbliğinə, bilikli, tərbiyəli vətəndaşların yetişdirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Şair istər öyüd və nəsihətlərində, istər mənzum məktub və hekayələrində, istərsə də satiralarında kitabı və mütaliəni, elmi və məktəbi təbliğ edib, xalqın nicat yolunu bu istiqamətdə görürdü [4].

Maarifpərvər şairin XIX əsrdə məktəb, elm, maarif, mədəniyyət və təhsillə bağlı söylədiyi fikirlərin çoxu bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Şairin maarifçilik ovqatında yazdığı əxlaqi-didaktik şeirləri gənc nəsəlin vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq ruhunda tərbiyə olunmasına həmişə faydalı təsir göstərib. Buna görə də klassik sənətkarımızın zəngin ədəbi-bədii irsi müstəqil Azərbaycanda çağdaş dövrün tələbləri baxımından daha dərinlən araşdırılmağa və öyrənilməyə layiqdir.

Belə bir nəticəyə gəlirik ki, Seyid Əzim Şirvani Azərbaycan maarifçiliyinin və realist ədəbiyyatının inkişafında mühüm rol oynamışdır və onun adı ədəbiyyat tarixində əbədi olaraq qalacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. İsmayılova M. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Şamaxıda təhsil və pedaqoji fikrin inkişafı. Bakı, Elm və təhsil, 2019.
2. Məmmədov M., Salamoğlu T., Babayev Y. İki əsrin maarif işığında. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı

antologiyası. Bakı, Maarif, 1998.

3. Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Elm, 1973.

4. Namazova S. Pedaqoji irsimizdən: Qafur Rəşad Mirzəzadə. Bakı, Elm və təhsil, 2014.

5. Şirvani S.Ə. Rəbiül-ətfal. Əsərləri. 3 cildə, II c., Bakı, Elm, 1969.

GÜNEY AZƏRBAYCAN NƏSRİNİN GÖRKƏMLİ XADİMİ PƏRVİN EHTİSAMİNİN HƏYAT VƏ YARADICILIĞINA BİR BAXIŞ

Lalə Mikayılzadə

AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqişnaslıq İnstitutu,
aparıcı elmi işçi, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Xülasə

Tezisdə Cənubi Azərbaycan nəsrinin görkəmli xadimi Pərvin Ehtisaminin keşməşəşli həyat və yaradıcılığından bəhs olunur. Tədqiqat işində Pərvin Etesaminin yaradıcılıq fəaliyyəti araşdırılır. Onun əsərlərində müxtəlif sosial təbəqələrdən olan kişi və qadınlardan bəhs edilir, müxtəlif heyvanlar, quşlar, çiçəklər, ağaclar, kosmik və təbii elementlər, məişət əşyaları, mücərrəd anlayışlar haqqında yazıları təhlil edilir.

Açar sözlər: Mədəni-ədəbi mühit, yaradıcı insanlar, əsərlər, Cənubi Azərbaycan nəsr, görkəmli xadim.

Abstract

The thesis discusses the turbulent life and work of Parvin Ehtisam, a prominent figure in South Azerbaijani prose. The research study examines the creative activity of Parvin Etesami. His works deal with men and women from different social classes, His writings about various animals, birds, flowers, trees, cosmic and natural elements, household items, and abstract concepts are analyzed.

Key words: Cultural and literary environment, creative people, works, South Azerbaijani prose, prominent figure.

Güney Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli qadın ədiblərindən biri də Pərvin xanım Etesamidir. Pərvin Etesami 1907-ci ildə cənubi Azərbaycanın Təbriz şəhərində anadan olmuşdur. Onun atası Mirzə Yusuf Etesami Mirzə İbrahim xanın oğlu idi. Pərvin Etesaminin dörd qardaşı var idi. Onun anası 1973-cü ildə vəfat etmişdir.

Şairənin uşaqlıq illərində Etesami ailəsi Tehrana köçür, Pərvin burada məktəbə gedir və ərəb dilini öyrənir. Onun şairlik istedadı üzə çıxanda onun cəmi yeddi-səkkiz yaşı vardı. O, atasının Qərb mənbələrindən tərcümə etdiyi bəzi ədəbi parçaları mənşüm şəkildə tərcümə edir. Onun ilk şeirləri, atasının aylıq jurnalı olan "Bahar" jurnalının 1921-22-ci saylarında çap olunmuşdur. Pərvin Etesaminin on bir kompozisiyadan ibarət olan şeirləri sanki düşüncə və sənətkarlığın yetkinliyini nümayiş etdirirdi. O, həmçinin atasının evində keçirilən ədəbi məclislərdə o dövrün bir sıra tanınmış şairləri və ədəbiyyat adamları ilə görüşür. 1924-cü ildə Amerikanın qızlar üçün orta məktəbi olan İran Bethelini bitirdikdən sonra bir müddət həmin məktəbdə dərs deyir və 1926-cı ildə Pərvin Etesamini yeni Pəhləvi sarayının kraliçasına repetitorluq etməyə dəvət alır, lakin o, bundan imtina edir. O, atasını bir neçə dəfə Fransada, bir dəfə də İraqda müşayiət edir. 1924-cü ildə o, orta məktəbi, sonra Tehrandakı Qızlar üçün Amerika Kolleci, daha sonra qadınlar üçün Amerika Liseyini bitirir. Daha sonra bir müddət məktəbdə dərs deyir və çox səyahətlər edir [5, c. 144].

Pərvin Etesami 1934-cü ildə atasının əmisi oğlu ilə evlənir və Kirmanşah şəhərinə köçür. Lakin onun evliliyi cəmi on həftə davam edir və sonradan o, Tehrana qayıdır. Maarif Nazirliyinin təşəbbüsü ilə 1936-cı ildə Pərvin Etesami üçüncü dərəcəli medalla təltif edilir, lakin o, çox güman ki, o, üçüncü dərəcəli medalla təltif edildiyinə görə, onu qəbul etməkdən imtina edir. O, 1938-1939-cu illərdə, bir neçə ay Daneş-Saraay-e 'Aali kitabxanasında, indiki Tehranın Tərbiat Müəllim Universitetində çalışır. 1938-ci ildə atasının vəfatı Etesamini atasının sevgi dolu dəstəyindən məhrum edir və onun xarici dünya ilə əlaqəsini faktiki olaraq kəsir. Onun qəfil ölümündən cəmi üç il sonra, Pərvin xanım özü də vəfat edir və onun qəfil ölümü bütün ölkəni sarsıdır [3, c. 121]. O, Qum şəhərində atasının yanında dəfn edilir.

Pərvin xanımın yaradıcılıq fəaliyyətinə nəzər saldıqda onu da qeyd etmək lazımdır ki, onun divanının 156 şeirdən ibarət ilk nəşri 1935-ci ildə çap olunur. Əlbəttə ki, bu kitaba müqəddiməni isə o dövrün tanınmış şair və alimi Məhəmməd Tağı Bahar yazır. Pərvin onun rəhbərliyi altında fars və ərəb dillərində klassik ədəbi irsi öyrənir. Onun əsərlərindən ibarət kitablarının ikinci nəşri qardaşı Əbül-Fəth Etesaminin redaktorluğu ilə Pərvinin ölümündən sonra 1941-ci ildə çap olunur. Bu kitab 209-a yaxın müxtəlif əsərdən ibarətdir. Kitabdakı şeirlər əsasən, qəzəl, qəsidə və müxtəlif janr və üslublarda yazılmışdır. Hətta, mənbələrdə onun zövqünə uyğun gəlməyən bəzi şeirləri yandırdığı da qeyd edilir.

Güney Azərbaycan şairəsi olan Pərvin Etesami qısa ömrü ərzində iranlılar arasında böyük şöhrət qazanmışdır. Pərvin poeziyada forma və məzmun baxımından klassik fars ənənəsini izləsə də o, fars poeziyasındakı modernist meyllərə məhəl qoymurdu. O, fars poeziyasında davam edən reformist cərəyanlardan təsirlənməmişdir.

Pərvin Etesaminin divanının düzülüşündə Nasir-e Xosrov və Sənainin didaktik və fəlsəfi tonunu xatırladan 42 başlıqsız qəsidə və qitələri var.

Pərvin əsərlərində müxtəlif sosial təbəqələrdən olan kişi və qadınlardan bəhs edir, müxtəlif heyvanlar, quşlar, çiçəklər, ağaclar, kosmik və təbii elementlər, məişət əşyaları, mücərrəd anlayışlar haqqında yazır. Bütün bunlar onun düşüncələrinin zənginliyini simvolizə edir. O, əsərlərində həyat və ölüm, sosial ədalət, əxlaq haqqında əsas fikirlərini canlı və bəlağətlə ifadə edir” [2]. O dövrdə açıq danışa bilməyən Pərvin Etesami öz poeziyasında təşbehdən geniş istifadə edir. O, inkişafın yolunu insanların mədəniyyətinin yüksəldilməsində görür və bunları da öz qəzəl və qəsidələrində açıq şəkildə göstərməyə çalışır. Bu baxımdan Pərvin Etesami yaradıcılığının təqdid edilməsi və araşdırılması çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Ümumiyyətlə, Güney Azərbaycan ədiblərinin həyat və yaradıcılığı daim öyrənilməli, tədqiq olunmalı və araşdırılmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Title, *Очерки современной персидской прозы* ; Author, D. S. Komissarov ; Publisher, Изд-во восточной литературы, 1960 ; Length, 212 pages.
2. Диване касад ва маснавийят ва тамасилат ва мугаттаате ханом Парвин Э’тесами, 3 изд., Тегеран, 1944.
3. Михалевич Г. П., Парвин Э’тесами и ее творчество, в сб.: Иран, М., 1963;
4. Маджмуэ Магалат в мугаттаат аш’ар ке бемонасебате даргозаште аввалин сале вафате Ханом Парвин Э’тесами..., Тегеран, 1944.
5. Əhməd V. Rzayeva D. Cənubi Azərbaycan şeiri antologiyası (2018) Bakı: Ecoprini. -671s.
6. H. Moayyad and M. A. Madelung, tr. A Nightingale’s Lament, Lexington, Ky, 1985 (tr. of eighty-two of Parvīn’s poems).

MONQOL İMPERİYASI DÖVRÜNDƏ YAZI MƏDƏNİYYƏTİ VƏ QAYNAQLARIN TƏSNİFATI

Solmaz Namazova

AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
namazovaslmz@gmail.com

Xülasə

Tədqiqatda Monqol İmperiyası dövründə yazı mədəniyyətinin formalaşması və inkişafı, eləcə də bu dövrə aid əsas yazılı mənbələrin təsviri və əhəmiyyəti araşdırılır. İlk mərhələdə yazılı ənənədən uzaq olan monqollar, XIII əsrdən etibarən – xüsusilə uyğur əlifbası vasitəsilə – müxtəlif yazı sistemlərini mənimsəyərək yazı mədəniyyətinin təşəkkülünə və inkişafına zəmin yaratmışlar. Məqalədə “Monqolların Gizli Tarixi”, “Altan Tobçı”, “Əcaib əd-dünya” və Fəzlullah Rəşidəddinin “Came ət-Təvarix” kimi mühüm yazılı mənbələr təhlil olunur. Bu mənbələr əsasında imperiyanın tarixi, sosial və mədəni reallıqları, həmçinin müxtəlif mədəniyyətlərarası təsirlərin yazı mədəniyyətinə nüfuzu qiymətləndirilir. Eyni zamanda, sözügedən mənbələrin dili, strukturu və məzmun xüsusiyyətləri araşdırılaraq Monqol dövrünün mədəni irsinin

öyrənilməsi baxımından əhəmiyyəti vurğulanır.

Açar sözlər: Monqol İmperiyası, yazı mədəniyyəti, Monqolların gizli tarixi, Altan Tobçi, Came ət-təvarix.

Abstract

This study explores the formation and development of written culture during the Mongol Empire, as well as the description and significance of major written sources from that period. Although the Mongols initially lacked a written tradition, from the 13th century onwards—particularly through the adoption of the Uighur script—they began to assimilate various writing systems, laying the foundation for the growth of their literary culture. The article analyzes key historical texts such as *The Secret History of the Mongols*, *Altan Tobchi*, *Ajā'ib al-Dunyā*, and *Rashid al-Din's Jāmi' al-Tawārīkh*. Based on these sources, the political, social, and cultural realities of the empire, as well as the impact of intercultural influences on Mongol written culture, are evaluated. Additionally, the language, structure, and content of these texts are examined, highlighting their significance for the study of the cultural heritage of the Mongol period.

Keywords: Mongol Empire, writing culture, *Secret History of the Mongols*, *Altan Tobchi*, *Jami al-Tawarikh*.

Monqol İmperiyasının yaranması və genişlənməsi, yalnız hərbi gücü və fəth etdiyi əraziləri ilə deyil, həm də yazılı mədəniyyətin inkişafı ilə tarixə damğasını vurdu. İmperiyanın müxtəlif mədəniyyətlərlə, xüsusilə Çin və İslam dünyası ilə olan qarşılıqlı əlaqələri, yazılı ədəbiyyat və dil sahəsində əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb oldu. Monqollar, köçəri həyat tərzinin təmsilçiləri olaraq, yazılı ənənəyə daha gec malik olmuş, lakin XIII əsrdən etibarən öz tarixlərini yazmağa başlamış və yazılı mədəniyyəti inkişaf etdirmək üçün müxtəlif yazılı sistemlərdən istifadə etmişlər. Bu proses, həm də müxtəlif dillərin və yazı sistemlərinin bir-birinə təsir göstərməsinə səbəb olmuşdur. Monqol İmperiyası dövrünün yazılı mənbələri, imperiyanın zəngin və müxtəlif mədəniyyətləri birləşdirən yazılı irsini araşdırmaq üçün vacib resurslardır.

Monqol İmperiyası dövrü yazılı mənbələr vasitəsilə dövrün tarixi, mədəni və sosial reallıqlarını öyrənməyə imkan yaradan mühüm bir mərhələdir. Bu dövrdə həm yerli, həm də xarici müəlliflər tərəfindən müxtəlif yazılı mənbələr tərtib edilmişdir. Həmin mənbələr arasında həm tarixi xronikalar, həm də coğrafi əsərlər xüsusi yer tutur. 1240-cı ilə aid “Monqolların gizli tarixi” adlı əsər bu mənbələr arasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Əsər, monqol qrafikası ilə yazılmış və daha sonra Çin hərfləri ilə transkripsiya edilmişdir. Əsərin Çin dilindəki adı “Yüanch'ao pi-shih”; Monqolca adı isə “Monggol-un ni'uça tobça'an”dır (6, s. 2). Çingiz xanın tarixini əhatə edən əsər günümüzdə Çin dilində gəlib çatmışdır. Bunun əsas səbəbi həmin dövrdə monqolların yazı dilinə malik olmamasıdır. Onlar yazı üçün uyğur əlifbasından və dilindən istifadə edirdilər. Ola bilər ki, bu əsərin uyğurca əlyazma nüsxəsi də mövcuddur. “Monqolların gizli tarixi”nin ən yaxşı tərcümələrindən biri Ahmed Temir tərəfindən Türk dilinə edilmiş tərcümədir (4).

Monqolların gizli tarixi, şübhəsiz ki, sonrakı dövrlərdə yazılmış bir çox monqolca əsərin yazılışında əsas mənbə rolunu oynamışdır. Bu əsərdən sonra ən mühüm monqol tarixi hesab edilən “Altan Tobçi”, XIII əsr monqol tarixini və monqollar haqqında əfsanəvi şəcərədən başlayaraq Ögedey xanın hakimiyyət dövrünə qədərki ən qədim məlumatları özündə əks etdirir (2, s. 597-634). Əsər imperiyanın siyasi və sosial tarixini əks etdirməklə yanaşı, monqol ənənələrinin, mifoloji təsəvvürlərinin və şifahi mədəniyyətinin yazılı mətnlərə inteqrasiyasını nümayiş etdirir. Bu baxımdan, “Altan Tobçi” həm Monqol İmperiyasının erkən dövr tarixi ilə bağlı etibarlı bir mənbə, həm də dövrün yazı mədəniyyətini anlamaq üçün mühüm bir vasitədir. Əsərin məzmunu və strukturu, Monqol İmperiyası dövründə yaranmış digər yazılı qaynaqların təsnifatı və mədəni irsin qorunması prosesinə dair dəyərli məlumatlar təqdim edir.

Çinin Ming Sülaləsi dövründə yazılmış Çin-monqol lüğətləri də monqol tarixinə dair araşdırmalar üçün mühüm mənbələrdir (1). Bu əsərlər monqol dilinin inkişafını, mədəniyyətini və tarixi kontekstini anlamağa kömək edərək tədqiqatçılara geniş perspektivlər təqdim edir.

Bu baxımdan “Əcaib əd-dünya” əsəri monqol dövrü yazı mədəniyyətinin müəyyən xüsusiyyətlərini əks etdirir. Müəllifi anonim olan bu əsər, dövrün mədəni və iqtisadi vəziyyətini təsvir

edən dəyərli coğrafi və tarixi mənbələrdən biridir. 1221-31-ci illər arasında yazıldığı ehtimal edilən əsər Monqol İmperiyasının geniş yayıldığı bir dövrdə qələmə alınıb və həmin dövrün elmi-mədəni ənənələrini əks etdirir. Bu əsərin əlyazma nüsxəsi Rusiya Federasiyası Şərqsünaslıq İnstitutunda saxlanılır (şifrə: A-253) (7, s. 13).

Bu dövrdəki yazı mədəniyyətinin əsas xüsusiyyətlərindən biri, mənbələrin çox zaman şifahi məlumatlara və müəllif müşahidələrinə əsaslanmasıdır. Məhz bu xüsusiyyət “Əcaib əd-dünya” əsərində müxtəlif ölkələrin və şəhərlərin coğrafiyası, sosial-iqtisadi həyatı, mədəniyyəti haqqında geniş məlumatların verilməsində də özünü göstərir. Əsərin dili sadə və aydın olub, müxtəlif bölgələr haqqında məlumatların əlifba sırası ilə təqdim olunması, Monqol dövrü yazılarında müşahidə edilən strukturlaşdırma tendensiyalarına işarə edir. Xüsusilə, Azərbaycan bölgələri ilə bağlı verilən məlumatlar həmin dövrün tarixi-coğrafi mənzərəsini daha aydın təsvir etməyə kömək edir. Əsərdə Ərdəbil, Bərdə, Təbriz, Şamaxı, Naxçıvan, Qafan və Şəmkir kimi şəhərlərin iqtisadi, mədəni və sosial vəziyyəti barədə məlumatlar yer alır. Bu baxımdan “Əcaib əd-dünya” əsəri, Monqol İmperiyası dövründəki mədəni təsirləri və həmin dövrün coğrafi təsvirlərini öyrənmək baxımından mühüm bir mənbədir.

Bununla yanaşı, Monqol İmperiyası dövründə yazı mədəniyyətinin inkişafına təsir edən əsas amillərdən biri də imperiya daxilində müxtəlif bölgələrin mədəni və elmi ənənələrinin bir-birinə inteqrasiyası idi. “Əcaib əd-dünya” kimi əsərlər, bu inteqrasiyanın məhsulu olmaqla yanaşı, imperiya ərazilərindəki müxtəlif cəmiyyətlərin bilik mübadiləsini əks etdirir. Əsərdə Naxçıvan şəhərinin abadlıq səviyyəsi, əhalisinin sıxlığı və mədəni-tarixi əhəmiyyəti ilə bağlı qeydlər, Monqol dövründəki yazı mədəniyyətində Azərbaycanın xüsusi yer tutduğunu göstərir.

Monqol tarixini, mədəniyyətini və onların dünyaya təsirini ətraflı şəkildə təsvir edən tanınmış alimlərdən biri Fəzlullah Rəşidəddindir. Onun “Tarixlər toplusu” (“Came ət-təvarix”) əsəri, bu dövrün tarixi ilə bağlı qiymətli məlumatlar təqdim edir (8, s. 540). O, eyni zamanda müxtəlif xalqların, o cümlədən Monqol və İslam mədəniyyətlərinin qarşılıqlı əlaqələrini araşdırmışdır. Rəşidəddin, Monqol İmperiyasının tarixi və mədəniyyətini öyrənmək məqsədilə müxtəlif mənbələrdən istifadə etmişdir. Vladimirtsovin sözlərinə görə, o, monqol xanının İran saraylarındakı nümayəndələrinin və şəxsən Qazan xanın ifadələrindən, eləcə də monqol tarixinə dair monqolca bir əsər olan Altan Dəbtərdən də istifadə etmişdir (5, s. 9).

“Came ət-təvarix” əsəri üç cilddən ibarətdir. “Tarixi-Moğol” adlanan əsərin ilk cildində Türk və Moğol tayfaları haqqında biliklər, Çingiz xan və onun fəthləri, Qazan xanın ölümünə qədər Elxanlılar tarixini əhatə edir. Ən qədim əlyazmasının 1310-cu ilə aid olan və hazırda Topqapı muzeyi kitabxanasında saxlanılan əsərin ilk cildinin fars dilində iki təshih nəşri vardır. Bu nəşrlərdən ilki olan Behman Kərimi təshihini iki cüz formasında nəşr olunub. İlk cüz Elxanlılara qədər dönəmi əhatə edir. Bu cildin İlk hissəsi (Çingiz xana qədər olan hissə) görkəmli Azərbaycan alimi Əbdülkərim Əlizadə tərəfindən təshih edilərək çap olunmuşdur. Təshihin nəşrinin ikinci cüzü Qazan xanın hakimiyyətinin sonuna qədərki Elxanlı tarixini əhatə edir. İkinci cüz Əbdülkərim Əlizadə tərəfindən də təshih olunmuşdur. “Came ət-təvarix”-in ilk cildinin ikinci farsca nəşri Məhəmməd Rövşən və Mustafa Musəvi tərəfindən dörd cild çap edilmişdir. Hər iki nəşrdə təshih xətaləri mövcuddur. Əsərin “Tarixi-Moğol” və ya “Tariximübarəki-Qazan” adlanan bu birinci cildinin çeşidli dillərə çevirilməsi də mövcuddur. V. Takston tərəfindən 1998-1999-cu illərdə “Compendium of Chronicles” adı altında və üç cild formasında ingilis dilində nəşr olunan tərcümə ən mükəmməl tərcümələrdən biridir. Öz akademik dəyərinə görə Fəzlullah Rəşidəddinin “Came ət-təvarix” əsərinin ilk cildinin rusca çevirilməsi də ilk sırada dayanır. “Came ət-təvarix”-in ilk cildinin Elxanlılar tarixinə dair hissəsi M. Öztürk tərəfindən Türkiyə Türkcəsində də tərcümə edilmişdir. Bundan başqa, bəhs etdiyimiz cildin müxtəlif parça-parça təshihləri, fransız, alman və digər dillərdəki tərcümələri də mövcuddur (3, s. 21-22).

Fəzlullah Rəşidəddin Həmədaninin “Came ət-təvarix” əsərinin ikinci cildi iki babdan ibarətdir. İlk bab Sultan Olcaytu haqqında qıssa məlumatlar təqdim edir. İkinci bab isə özü də iki hissəyə ayrılır. İkinci babın birinci hissəsi İslam Xəlifələrinin tarixinə və dünya xalqlarının xüsusiyyətlərinin təsvirinə həsr olunub. İkinci babın ikinci hissəsi Hindistan, Kəşmir, İsmaililər, Fatimilər, Xarəzmşahlar, Quz (Oğuz), Səlcuqlu, Samanilər, Avropa (Firəng və ya Əfrənc), İsrail, Çin tarixlərini əhatə edir. Bu cild tam şəkildə təshih edilərək çap olunmamışdır. “Came ət-təvarix” əsərinin üçüncü cildi coğrafiyaya həsr olunub. Lakin, bu cildin ya heç bir nüsxəsi dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır, ya da Fəzlullah Rəşidəddin bu cildi tamamlamamışdır. Bəzi nəşrlər əsərin dörd cildən ibarət olduğunu iddia etsələr də, bu fikrin doğruluğu şübhəlidir və bu barədə heç

bir etibarlı mənbə mövcud deyil (3, s. 23).

Göründüyü kimi, Fəzlullah Rəşidəddinin Came ət-təvarix əsəri Monqol İmperiyasının tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı zəngin məlumatlar təqdim etməklə yanaşı, dövrün yazılı mədəniyyətinin qorunmasında mühüm rol oynamışdır. Əsər müxtəlif xalqların və mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirini əks etdirən qiymətli bir mənbədir və bir neçə fərqli dilə tərcümə və təshih edilmişdir. Rəşidəddin, əsərində Monqol və İslam dünyasının tarixi məlumatlarını bir araya gətirərək, dövrün yazılı mədəniyyətinin inkişafına töhfə vermişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Haenisch, E. (1952). *Sino-mongolische Dokumente vom Ende des 14. Jahrhunderts*. Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin.
2. Gülensoy, T. (1974). Altan Topçı. *Belleten*, 38(152).
3. Quliyev, B. N. (2022). *XIII–XV əsrlər Azərbaycan elm və mədəniyyət tarixi*. Bakı, Elm və Bilik P. Z.
4. Temir, A. (Çev.) (2019). *Moğolların gizli tarixi: Manghol-un Niuça Tobça'an (Yüan-Cha'o Pi-Shi)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
5. Monqolların gizli tarixi. (2011). Bakı: MBM.
6. Poppe, N. (1927). Das mongolische Sprachmaterial einer Leidener Handschrift. *Bulletin de l'Académie des Sciences de l'URSS*, VI (21), 7.
7. Piriye, V. (2003). *Azərbaycan XIII–XIV əsrlərdə*. Bakı: Nurlan.
8. Рашид ад-Дин, Ф. (2011). *Джами ат-таварих* (пер. с перс. А. К. Арендс). Баку: Нагыл Еви.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYAT NÜMUNƏLƏRİ ƏRƏB DİLİNDƏ

Elvin Sultanov

AMEA akad. Ziya Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu
BDU-nun magistrantı.
elvn.sultanov@mail.ru

Giriş

Azərbaycanda tərcümə sənətinin tarixi qədimdir. Əsasən VIII əsrdən etibarən Yaxın və Orta Şərqi İslamı qəbul etmiş ölkələrində qədim diniqioqrafik mənbələr yunan və latın dillərindən ərəb, fars, eləcə də yəhudi (ibrani, arami) dillərinə tərcümə edilməyə başlamışdır. (3, səh. 97) XX əsrədək edilən tərcümələr əksəriyyəti ərəbdən Azərbaycan dilinə olan tərcümələrdir.

Müasir dövrdə də bu tərcümələr davam edir. Buna misal olaraq, Mərakeş Krallığının ölkəmizdəki sabiq səfiri, yazıçı, şair Həsən Həminin "Xəzərin nəğmələri" (2006) şeirlər toplusu və livanlı yazıçı Mixail Nuaymənin "Kırpıqların pıçıltısı"(2014) kitabı Mahir Həmidovun, omanlı yazıçı Coxa Əl-Harisinin "Ayın qızları"(2023) romanı Aytəkin Qocayevanın, omanlı şair Şeyx Hilal əs-siyabının "Səmail"(2018) qəsidəsinin Seyyid Əsri tərəfindən poetik tərcüməsini, Misir yazıçısı Nəcib Məhfuzun "Bildirçin və payız"(2016) əsəri Şahin Ələsgərovun, "Yeni Qahirə" (2013) isə Hülya Aslanovun tərcüməsini qeyd edə bilərik.

Azərbaycan ədəbiyyat nümunələrinin tərcüməsi XX əsrdən başlayır desək yanlışdır. XX əsrin II yarısında Azərbaycan-ərəb mədəni, elmi, ədəbi əlaqələrinin genişlənməsi və inkişafı ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin ərəb dilinə tərcüməsi geniş vüsət aldı. Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrindən seçmələrin ilk olaraq ərəb mətbuat səhifələrində nəşr olunmasının şahid oluruq. Qeyd edək ki, o zaman Sovet İttifaqının tərkibində olan Azərbaycan ədəbiyyatından ərəb dilinə tərcümə edilmiş nümunələr həm ayrı-ayrı məcmuə şəklində buraxılmış, həm də qəzet və jurnal səhifələrində dərc olunmuşdur. (4, səh. 63)

Müasir dövrümüzdə edilən tərcümələrin əksəriyyəti Əhməd Sami Elaydiyə məxsusdur. O "Qaçaq Nəbi" (2006) dastanı, "Müasir Azərbaycan hekayələri" (2016) antologiyası, Kamal Abdullanın "Yarımqıq əlyazma"(2012), Vaqif Sultanlının "İnsan dənizi"(2012), Afaq Məsudun "Seçilmiş əsərləri"(2017), Elçin Əfəndiyevin "Baş"(2018), Azad Qaradərəlinin "Seçilmiş hekayələr", "Azərbaycan qadın şairlərinin poeziya

antologiyası: klassiklər və sovet dövrü"(2021) əsərləri tərcümə olunmuşdur. Bunlarla yanaşı ərəb mətbuatında Fərid Camalovun tərcümə etdiyi Mirmehdi Ağaoğlunun "Fasilə" və Mahmud Ağakışiyevin "Yersiz ölüm" əsərlərini görürük.

Əsas hissə

XX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin tərcüməsi: XX əsrdə ölkəmizin ictimai-siyasi mənzərəsi başqa idi. Vətənimiz SSR-i tərkibində olub, onun istək və maraqlarına xidmət edirdi. 1917- ci il oktyabr inqilabından sonra, SSR-də əsas istiqamət "Xalqların dostluğu-ədəbiyyatların dostluğudur" devizi idi. Bu adla bir neçə tədbir və fəaliyyətlər icra olunmuşdur. Bu tədbirlərdən biri də, tərcümə işidir. Belə ki, həmin dövəmdə dünya və SSR xalqların ədəbiyyat nümunələri qarşılıqlı olaraq tərcümə edilirdi.

Bu dövrdə S.Vurğun, S.Rüstəm, M.Rahim, R.Rza, M.Gülgün, N.Xəzri, O.Sarıvəlli, X.Rza, C.Məmmədquluzadə, C.Novruz, B.Vahabzadə, Q.Paşayev və digər şair və yazıçılarımızın əsərləri Bakıda və eləcə də bir sıra şərq ölkələrində ərəb dilində çap edilmişdir. (4, səh.63)

1950-ci illərdən etibarən Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri ərəb ölkələrində geniş yayılmağa başladı. Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri həm ölkəmizdə, həm də ərəb ölkələrində azərbaycanlılar və ərəblər tərəfindən ərəb dilinə tərcümə olunurdu. 1954-cü il Qahirədə nəşr olunmuş Mehdi Hüseynin "Abşeron" romanı Azərbaycan sovet ədəbiyyatında ərəb dilinə tərcümə olunan ilk irihəcmli əsər idi. Əsər haqqında müxtəlif ərəb ölkələri mətbuatında məqalələr dərc edilmişdi.

Bu hadisədən sonra tərcümə işində uzun müddət durğunluq yarandı, yenidən 1971-ci ildə Bağdadda "Ərəb ölkələri haqqında Azərbaycan nəğmələri" adlı topluda Azərbaycan sovet poeziyası nümunələrindən bəhs edilmişdi. Bununla da milli ədəbiyyatımızın ərəb dilinə tərcüməsi sahəsində yeni mərhələyə keçid etmiş oldu. Tərcümə əsərin müəllifi olan Sinan Səid topluda R.Rza, M.Rəhim, S.Rüstəm, B.Vahabzadə, O.Sarıvəlli və başqalarının ərəb xalqlarının həyat və məişətini, onların istiqlaliyyət uğrunda mübarizələrini təənnüm edən şeirlərə yer vermişdir. "Ərəb ölkələri haqqında Azərbaycan nəğmələri" toplusunda R.Rzanın «Şəttül-ərəb», «Cəbəllütariq», B.Vahabzadənin «Yollar və oğullar», M.Rahimin «Bağdad gecələri», T.Bayramın «Əlcəzair qızı» şeiri, O.Sarıvəllinin «Ərəb qadını», S.Rüstəmin «Ərəb dostlarıma», N.Xəzri «Ərəb qızı», M.Dilbazi «Əlcəzair qızı»(F,Ə67) və digər əsərlər daxildir. Topluda Sinan Səid Azərbaycan şairlərinin şəkilləriylə yanaşı, onların həyat və yaradıcılığı haqqında da məlumat vermişdi.

«Çağdaş Azərbaycan şeirindən seçmələr» kitabı 1974-ci ildə Bağdad şəhərində nəşr olunmuşdur. Toplu İraq Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən çap etdirilmiş və ümumilikdə 222 səhifədən ibarətdir. Burada C.Novruz, R.Rza, O.Sarıvəlli,X.Rza, M.Araz, S.Rüstəm, Q.Qasımzadə, B.Vahabzadə və N.Xəzrinin əsərləri daxil edilib. Topluda Azərbaycanlı şairlərin 119 şeiri yer alıb. R.Rzanın 15 şeiri, S.Rüstəmin 23 şeiri və 4 qəzəli topluda verilib. Onlardan R.Rzanın «Nigaranlıq», «Vərəqlərin birində», «Başqa vərəq», «Səslər gəlir», «Göyün yeddi rəng qurşağında», «Üçüncü göz», «Əlcəzair meydanında», B.Vahabzadənin «Salam olsun şanlı İraq torpağına», «Ələddinin çırağı», «Baba gur-gur», «Qorxu», «Ana dili», «Sən getdin», O.Sarıvəllinin «Torpaq və su», «Yaşamaq eşqi», «Dağ və təpə», «İnsan və ümman», «Hədiyyə», «Qaranquş gəlir», N.Xəzrinin «Ağ çiçək», «Əgər unutsaydım», «Dağ», «Qoruyaq sevgini», «Sən görünürsən», «Sən və mən», «Şahid», «Dağlar da dünyada insan kimidir», «Axtar sən məni», «İkilikdə», «Günəşin qonşuluğunda», Q.Qasımzadənin «İnsan min il yaşardı», «Ərəbin qızgın qanı», «Sirdaş», «Doğma səslər,yad səslər», «Gizli sevgi», «Lalə», «Əbədiyyət», «Bilinməz», S.Rüstəmin «Verməmə», «Tanışdır», «Ətəyimdədir», «Vətən», «Yerini verə bilməz», «Vətəndən yaxşı yer yoxdu» şeirləri və «O dəmlərdi», «Mənim deyil, sənindir», «Yoldadır», «Ürəksiz getmə» kimi qəzəlləri qeyd etmək olar. Q.Qasımzadənin «Ərəbin qızgın qanı», «Doğma səslər,yad səslər», «Bilinməz» şeirləri ərəb mövzusunda, «Əbədiyyət», «İnsan min il yaşardı» şeirləri isə fəlsəfi məmunn əks etdirir.(1, səh. 81-85)

1977-ci ildə Beyrut "Dər əl-Fərabî" nəşriyyatı ərəb dilinə hərfi tərcüməsi Vasim Məmmədəliyevə, filoloji tərcümə isə livanlı şair Mişel Süleymana məxsus olan, görkəmli şairimiz N.Xəzrinin «Məhəbbət və fəlakət közləri» kitabı çapdan çıxarmışdır. Böyük Oktyabr inqilabının 60 illiyinə həsr edilən toplusunun müqəddimə hissəsində livanlı şair Azərbaycan ədəbiyyatı barəsində məlumat vermişdir. Məcmuədə Nəbi Xəzrinin 26 şeiri verilmişdir. Onlardan «Şəhidlər və şahidlər» poeması, «Dəniz lövhəsi», «Dağ», «Ulduzlar», «Günəşli üfüqlər Vətənim», «Əgər unutsaydım», «Ağ çiçək», «Axtar sən məni», «Şahid», «Mənim ürəyim» və s. qeyd edə bilərik.

"SSRI xalqları poeziyası" antologiyasında mütərcim N.Xəzrinin əsəriylə yanaşı Ə.Kürçaylının bəzi

şeyrlərini ərəb dilinə tərcümə etmişdir. Onuda qeyd etmək istərdik ki, M.Süleyman Nizami, Məhsəti, Nəsimi, Füzuli, Vəqif və S.Vurğun yaradıcılığından ərəb dilinə tərcümələr edərək Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin ərəb dilinə tərcüməsi və ərəb ölkələrində yayılması sahəsində səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. (4, səh. 64)

1964-cü ildə Bakıda ərəb və beynəlxalq mövzuda yazılmış əsərlərin azərbaycanlı müəlliflər tərəfindən ərəb dilinə tərcümə edilərək «Dost əlləri» kitabında nəşr olunmuşdur. Topluda Ə.Cəmilin «Yaşasın sülh cəbhəsi», «Konqo», «Ən fərəhli illəri başlayır ömrümüzün», M.Rəfibəylinin «Cəmilə», C.Cabbarlının «Məhkum Şərqə», M.Rahimin «Ərəb kəfən toxudu», M.Dilbazinin «Afrika yaşadığıca», «Mehdi Gülhərin», «Qəhrəmanlar ölkəsi», «Ananın çağırışı», R.Rzanın «Üsyan yarat», «Cəbəllüttariq», «Əlcəzair meydanında», «Şəttül-ərəb», «Ağ fil», «Fil və filban», S.Rüstəmin «Yeddi zənci», «Robsonun nəğməsi», və s. əsərlərə üstünlük verilmişdir. Tərcüməçisi Əbdüllətif Bəndəroğlu olan, Səməd Vurğunun «Seçilmiş əsərləri», «Türk şeirindən seçmələr», «Dost əlləri» kitabında Afrika xalqlarının azadlıq mübarizəsi, ərəb mövzulu və Hindistan həyatından götürülmüş sülh və azadlıq uğrunda şeirlər əhatə edir. Nüsxədə azərbaycanlı şairlərin həyatı haqqında da məlumatlar yer verilib. Azərbaycan sovet poeziyasının nümunələrini əhatə edən bu məcmuədə müəlliflərin - C.Cabbarlı, S.Vurğun, R.Rza, S.Rüstəm, M. Rahim, N.Rəfibəyli, M.Dilbazi, O.Sarıvəlli, Ə.Cəmil, N.Xəzri, B.Vahabzadənin həyat və yaradıcılığı haqqında ayrı-ayrı məlumatlar vardır. Məlumatlar bioqrafik xarakterlidir, adları çəkilən yazıçıları ərəb oxucusuna sadəcə tanıtdırır. (1, səh. 86)

Tərcümə spesifikasi: Bu dövrdə edilən tərcümələr ərəbşünaslar tərəfindən münasibət birmənalı olmamışdır. Rafiq Əliyev «Məhəbbət və fəlakət közləri» kitabı tərcüməsini uğurlu hesab edir, «Dost əlləri» isə quru, sönük olduğunu qeyd edir. Buna səbəb kimi, bu işdə iştirak edənlərin təcrübəsi az olduğunu vurğulayır. Topluda R.Rzanın «Fil və filban» şeiri haqqında yazır: Sanki bu gözəl, lirik bir parça yox, fikrin quru ifadəsinə çevrilmiş ölçüsüz, vəzinsiz mənsur şeirdir. Bu hal məcmuədəki nümunələrin böyük əksəriyyəti üçün səciyyəvidir. Görünür toplumun Azərbaycanda ərəb dilinə tərcümə və nəşr olunan ilk kitab olması və tərcüməçilərin (Sinan Səid və Ə.Yusif) müəyyən mənada təcrübəsizliyi burada öz rolunu oynamışdır. (1, səh. 89) Fikrimizcə, «Məhəbbət və fəlakət közləri» əsərinin uğurlu alınmasının əsas səbəbi tərcümə prosesində şair Mişel Süleymanın iştirakı olmuşdur. Belə ki, Vasim Məmmədəliyev ilkin mətnləri hərfi tərcümə etdikdən sonra, livanlı şair öz poetik duyumun istifadə edərək həmin nümunələrə hədəf dildə yeni nəfəs verirdi. «Dost əlləri» toplusunda isə yalnız tərcüməçilərin iştirak ilə işin həyata keçirilməsi, onun əvvəlki əsərə nisbətə bəyənilməməsi başa düşüləndir.

“Azərbaycan ədəbiyyatı ərəb tərcümələrində” adlı dissertasiya işini uğurla müdafiə edən Fəridə Əizizova Rüstəm İbrahimbəyovun "Ondan yaxşı qardaş yox idi" əsərini tərcüməsi haqqda yazır: "Dağlıq küçəsi"nin "9 №-li küçə" kimi verilməsi Bakı şəhərinin köhnə məhəlləsindəki Dağlıq küçəsinə məxsus həyatın özəlliklərinin bədii əksini tamamilə əhatə etmir, çünki əsərdə həmin küçənin sakinlərinin həyat tərzindəki ənənələrin təbəddülatı baş verməkdədir. Yaxud Mişoppa adının Musa ilə əvəz edilməsi müəllifin bu adda cəmlədiyi keyfiyyətlərin itirilməsinə səbəb olmuşdur. Çünki Mişoppa sözü müharibənin ona vurduğu fiziki zərbənin təsirindən aldığı şikəstliyi də bildirir.” (2, səh. 203) Burada Mişoppa adının Musa kimi verilməsi, doğmalığa prinsipinə əsaslandığını göstərir. Musa ərəb cəmiyyətinə məxsus ad olduğu üçün verilib. Burada Mişoppa adını mütərcim olduğu kimi verib, sonrsa isə əsərin bir yerində açıqlama verməsi daha məqsəduyğun olardı.

Müasir dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin tərcüməsi: Müasir dövrdə edilən tərcümələrin əksəriyyəti Əhməd Sami Elaydiyə aiddir. O, Qahirədəki Ayn əş-Şəms Universitetinin ədəbiyyat fakültəsinin Türk dili və ədəbiyyatı bölməsini, magistratura pilləsində isə həmin universitetdə yeni açılan Azərbaycan dili və ədəbiyyatı bölməsini bitirmişdir. Daha sonra 2010-cu ildə Bakı Dövlət Universitetinin Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasında professor Vəqif Sultanlının elmi rəhbərliyi ilə "Müstəqillik dövrü Azərbaycan romanı: mövzu, problematika və sənətkarlıq məsələləri (1991–2005)" mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Misir Ərəb Respublikasının Azərbaycandakı səfirliyinin Mədəniyyət attaşesi, Misir Mədəniyyət və Təhsil Əlaqələri Mərkəzinin direktoru vəzifəsində çalışmışdır. (5, səh. 65)

Əhməd Sami Azərbaycan ədəbiyyatından "Qaçaq Nəbi" (2006) dastanı, "Müasir Azərbaycan hekayələri" (2016) antologiyası, Kamal Abdullanın "Yarımqıç əlyazma"(2012), Vəqif Sultanlının "İnsan dənizi"(2012), Afaq Məsudun "Seçilmiş əsərləri"(2017), Elçin Əfəndiyevin "Baş"(2018), Azad Qaradərəlinin "Seçilmiş hekayələr", "Azərbaycan qadın şairlərinin poeziya antologiyası: klassiklər və sovet dövrü"(2021) əsərlərini tərcümə etmişdir. "Müasir Azərbaycan hekayələri" antologiyasında onun seçib və

tərcümə etdiyi hekayələr yer alır. Kitabda İsmayıl Şıxlının “Namərd gülləsi” (رصاصه الخائن), Əzizə Cəfərzadənin “Daş oğlu” (الغلام الحجري), İsa Muğannanın “Şinel” (المعطف السميك), Sabir Əhmədlinin “Dənizdən gələn səda” (صوت قادم من البحر), İsi Məlikzadənin “Talisman” (التعويذة), Yusif Səmədoğlunun “Astana” (العنبة), Anarın “Vahimə” (الذعر), Elçinin “Kaşeyin taleyi” (مصير قاشي), Mövlud Süleymanlı “İt dərsi” (عبرة الكلب), Şahmar Hüseynovun “Mərhum” (الفقيد), Seyran Səxavətin “Karusel” (دوامة الخيل), Məhəmməd Oruc “Üç gün Tayqada” (ثلاثة أيام في تيغا), Kamal Abdullanın “Kamera teatri” (مسرح الغرفة), Səday Budaqlı “Yağmursuz havalar” (أجواء بلا مطر), Afaq Məsudun “Can üstə” (الاحتضار), Nəriman Abdürrəhmanlının “Kəpənək” (الفراشة), Əjdər Olun “Tütün limanı” (ميناء التبغ), Orxan Fikrətoğlunun “Axrestomatik əhvalat” (حادثة غريب) hekayələrinin ərəb dilinə tərcüməsi öz əksini tapır. (5, səh. 65) Həmçinin Fərman Kərimzadənin “Bir ürək yanmalıdı....” (لا بد أن ينفطر قلب) əsəri də daxil edilmişdir.

Əhməd Samiyə yanaşı ərəb mətbuatında Fərid Camalovun tərcümə etdiyi Mirmehdi Ağaoğlunun “Fasilə” və Mahmud Ağakışiyevin “Yersiz ölüm” əsərlərini görürük.

Tərcümə spesifikasi: Əhməd Saminin tərcümələri ənənəvi tərcümə işlərindən fərqlənir. O, “Müasir Azərbaycan hekayələri” antologiyası keçən hər bir fərqli sözün izahını verir. Kitabda bir çox yerlərin adları çəkilir, yazıçı həmin yerləri ərəb oxucusu üçün açıqlama verir. Məsələn: Dilican, Borçalı, Samsun, Tayqa və s, ərazilərin harada yerləşdiyi haqqda məlumat verir. (5, səh. 66) Sabir Əhmədlinin “Dənizdən gələn səda” əsərinin tərcüməsində rus dilində olan ifadələrin ərəb dilinə tərcümə edilməsi ilə o, erməni və rus silahlı dəstələrinin silahsız azərbaycanlılara qarşı törətdikləri vəhşilikləri ərəb ictimaiyyətinə dəqiqliklə çatdırmağa çalışan fədakar bir şəxs kimi çıxış edir. Əslində ərəb mətnlərində keçən xarici sözlər ərəb hərfləri ilə olduğu kimi verilir. İsmayıl Şıxlının “Namərd gülləsi” əsərində isə mütərcim “Niftalı” obrazını “koxa” deyil, “şeyx” adlandırır. Başa düşüləndir ki, “koxa” kimi versəydi ərəb cəmiyyətində bu ləqəb, ata adı, adın davamı və ya soyad kimi anlaşılaçaqdı. (6, səh. 497) Obrazın “şeyx” adlandırılması doğrmaqlıq prinsipinə əsaslanır. Digər tərcümələr bu və ya üslub baxəmdan fərqli məqamlar müşahidə olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əliyev . Azərbaycan ərəb ədəbi əlaqələri. Bakı: Yazıçı, 1987, 224 s.
2. Həmidov İ. Azərbaycan-ərəb ədəbi əlaqələrindən səhifələr. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 2002, 210 s.
3. İsanlı H. Orta əsrlərdə Azərbaycan türkcəsinə tərcümələr (XV-XVI əsrlər). Xəzər Xəbər, 2007, № 223.
4. Sultanov E. XX əsrdə ərəb dilinə tərcümə edilmiş Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri // Azərbaycan xalqının Ümumimilli Lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 101-ci ildönümünə həsr olunmuş Şərqsünaslıq fakültəsinin gənc alim və magistrantlarının “Şərq filologiyası məsələləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, Bakı, 20 may, 2024, 76s, 63-65.
5. Sultanov E. Əhməd Sami Elaydi və Müasir Azərbaycan hekayələri antologiyası // Görkəmli şərqşünas alim, professor Aida İmanquliyevanın anadan olmasının 85-ci ildönümünə həsr olunmuş “Ərəbşünaslıq və şərqşünaslıq: müasir dünyada mədəniyyətlərarası dialoq” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 20 dekabr, 2024, 174 s., 65-66.
6. Sultanov E. Bədii tərcümənin xüsusiyyətləri. "Dil və ədəbiyyat" jurnalı №1(127), 496-498s. Bakı, Füyuzat, 2025, 601s.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ YARADICILIĞINDA İCTİMAİ ƏDALƏT PROBLEMİ

Sevda İsmayılova

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
sevdaismayilova2001@gmail.com

Xülasə

XIX əsrdə Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi fikir tarixində ən önəmli yerlərdən birini tutan Seyid Əzim Şirvani ictimai-siyasi və milli zülmün fərqli aspektləri əleyhinə barışmaz mövqedə dayanmış, satirik şeirləri və həcvləri ilə özünün sərt mövqeyini sərgiləmişdir. Sözügedən dövəmdə ictimai-siyasi, fəlsəfi fikrin fərqli aspektləri Seyid Əzimin bədii fəaliyyətində xarakterik şəkildə təcəssüm edilmişdir. Azərbaycan

ədəbiyyatı tarixində görkəmli bir yeri tutan Seyid Əzim Şirvani coşqun lirik əsərləri ilə Füzuli ədəbi məktəbinin istedadlı nümayəndəsi kimi məşhurlaşsa da, zamanəsinin ictimai bəlaları və ədalətsizliyinə qarşı tuşlanan tənqidi səciyyəli şeirləri ilə əvəzsiz bir satirik şair kimi adını ədəbiyyat tariximizin səhifələrinə əbədi həkk etmişdir. Seyid Əzim ictimai-pedaqoji fəaliyyətində və bədii yaradıcılığında elmin, maarifin, mədəniyyətin təbliğ edilməsinə, savadlı, tərbiyəli vətən övladlarının tərbiyələndirilməsinə xüsusi önəm verirdi.

Açar sözlər: ictimai-siyasi, ədalətsizlik, cəhalət, xurafat, ədalət.

Abstract

Seyid Azim Shirvani, who occupies one of the most important places in the history of the socio-political thought of the Azerbaijani people in the 19th century, took an uncompromising position against different aspects of socio-political and national oppression, and demonstrated his tough position with his satirical poems and satires. Different aspects of socio-political and philosophical thought in the mentioned period were characteristically embodied in the artistic activity of Seyid Azim. Although Seyid Azim Shirvani, who occupies a prominent place in the history of Azerbaijani literature, became famous as a talented representative of the Fuzuli literary school with his enthusiastic lyrical works, he forever engraved his name on the pages of our literary history as an invaluable satirical poet with his critical poems directed against the social ills and injustice of his time. In his social and pedagogical activities and artistic creativity, Seyid Azim attached special importance to the promotion of science, education, and culture, as well as the upbringing of educated and well-mannered children of the homeland.

Keywords: socio-political, injustice, ignorance, superstition, justice.

Şirvani “Tüllab hekayəsi” şerində dövrün ictimai mənzərəsini təsvir etməklə, dini xurafatın və cəhalətin köləsi olmuş xalqın din adı altında necə aldadıldığını açıb göstərir, guya dini təhsil məqsədi ilə Yəzd, Behbahan və Kərbəla kimi dini mərkəzlərə üz tutan, din öyrənən tələbələrin, bisavad kəslərin olan-olmaz mal-mülkünün necə talandığını ustalıqla qələmə alır.

Seyid Əzim bədii yaradıcılıq üçün münasib şəraitin yoxluğundan giley-güzar edir, o zamanın sosial, ictimai-siyasi durumunu, elmə, ədəbiyyata və şərə ictimai meylin məhdud olduğunu şeirlərinin əsas mövzularından birinə çevirir, və bu səpkidə qələmə aldığı əsərlərindən birində göstərir ki, şair olmaq və ədəbiyyata maraq bəsləmək insanın güzəranının təminatçısı olacaq bir sənət hesab edilmir, şair, ədəbiyyatçı olan şəxs ailə-məişət problemlərini həll etmək üçün ayrı bir sənət seçməlidir. O zamankı sosial durumu təfsir etməklə şair cəmiyyətdə kəskin zümrələşmənin mövcud olduğuna işarə edir, hakimiyyət nümayəndələrinin xalqdan rüşvət aldığına qeyzlənir, sırasıyla kütlə nümayəndələri ilə məmurlar arasında böyük fərqləndirilməyə təəssüf edir (1, səh. 83).

Ümumi götürdükdə, Şirvaninin ictimai-fəlsəfi fikri özündə yalnız bərabərçiliyi deyil, eyni zamanda ədalətin üstün tutulmasını ehtiva edir. Ədibin fikrincə, Tanrı hər kəsi bir cürə xəlf edib. Tanrı bəşəri xəlf edərkən heyvanı da, insanı da yer-üzünə gətirir. Daha sonra insanı heyvandan fərqləndirməkdən ötrü ona ağıl-zəka verir və hissləri ağılın xidmətinə təslim edir. Tanrı dünyanı nizama salarkən kimisinə xan, kimisinə isə sultan olmağı rəva görür. Bu isə, hikmətin sirridir, heç də hamı xan ola bilməz. Tikan tikan, gül isə gül olmalıdır. İstənilən halda Tanrı öz qüsursuz qərarını bu şəkildə verir.

Seyid Əzim Azərbaycanın, habelə Şirvanın Çar Rusiyası tərəfindən istilasından və siyasi sistemin korlanmasından qaynaqlanan eybəcərlikləri müfəssəl təfsir edir. Köhnə siyasi sistemin korlanmasından sonra əhalinin düçar qaldığı məşəqqətlərdən bəhs edir. “Şirvanın təzə bəyləri haqqında” şerində əhalinin əsarət ilə və yeni təsis edilmiş sistemlə barışmadığını sərgiləyir. Şair istiladan öncə Şirvandakı situasiyanı təfsir edərək qələmə alır ki, Şirvan mülkü Azərbaycan diyarının gülüstani idi və mötəbər Mustafa xan Şirvan xanı idi. Bütün el-camaat, əhali onun fərmanına səmimi qəlbədən tabe olub, hörmət bəsləyirdilər. Mustafa xan ona itaət edən bəyləklərin də hər birini mühafizə edir və tərəqqi etdirirdi. Sözsüz ki, camaat o başçının fərmanını səmimi qəlbədən qəbul edər ki, orada ədalət bərqərar olmuş olsun, əhalinin rifahı təmin edilmiş olsun.

Şirvani “Şamaxının təzə bəylərini həcv” şerində də istiladan sonrakı ictimai durumu təsvir edərək qələmə alır ki, Şirvanda yeni işlər həyata keçirilir, dövrünün gedişinin tamamilə yabançı hal aldığı aşkar görünür. “Bəylək” iştahı xalqı dindən döndərüb, insanlar kafirləşib, dünya malına tamah salıb və axirəti birdəfəlik unudublar (1, səh. 87).

Şirvaninin sünni şeyxi olan Abid Əfəndinin əməllərinə həsr olunmuş “Abid Əfəndinin həcvi” şerində

dini özbaşınalığın cəmiyyətə hakim kəsildiyini bəyan edərək söyləyir ki, riyakarlıq təkcə şiə şeyxlərinə şamil edilmir, həmçinin sünni şeyxlərinə də aid edilir. Bu şerdə həqiqi bir hekayə anladılır. Cahil insanların, adı çəkilən şeyxin müridlərinin fanatlığı göstərilir və söylənir ki, bəziləri bu pis əməlli şeyxi şah zənn edir. Bəziləri onun qapısından ötən yolu haqq yolu sayır, bəziləri şeyxi Allahın özü kimi qəbul edir. Fəqət Tanrıya and olsun ki, bu əsl zəillik və xar olmaqdır.

XIX əsrdə yaşamış və əvəzsiz bədii nümunələr yaratmış bu dahi şair Rusiyanın Azərbaycanda yürütdüyü anti-millî siyasətdən, habelə ermənilərin Azərbaycanda məskunlaşdırılmasından bərk narahatçılıq keçirmiş və dəqiq uzaqgörənliklə duymuşdur ki, Azərbaycan xalqının strateji maraqları nə zamansa kəskin ziddiyyət halını alacaq və düşmənçilik mübarizəsi alovlanacaq. Odur ki böyük mütəfəkkir böyük ürək ağrısı ilə öz xalqına, öz din qardaşlarına təriqətlər yaradıb parçalanmağı deyil, birləşib gələcək mübarizələrə səfərbər olmağı tövsiyə edirdi (3, səh.106).

Şirvani bir maarifçi kimi feodal-patriarxal qayda-qanunlara qarşı çıxır, mütərəqqi fikirlərin carçısı kimi çıxış edirdi. O, yaşadığı dövrdən giley-güzar etmiş, zülm və istibdad, haqsızlıq əleyhinə çıxmış və bunu əsərlərində nümayiş etdirməkdən çəkinməmişdir. Şirvani öz satiralarında, həcvlərində və mənzum hekayələrində bəylərin, çar məmurlarının xalqla ədalətsiz, həqarətli davranışlarını tənqid atəşinə tutur, istər din xadimlərinin, istər mülkədarların, istərsə də çar məmurlarının iç üzünü açıb göstərirdi (3, səh.109).

Sovet dönməində Seyid Əzim araşdırmaçıları onun bəzi fikirlərini, həmçinin bəylik məfhumuna aid yanaşmalarını zamanın ideoloji tələbi ilə uyğunlaşdırmağa çalışmışdır. Nümunə olaraq, Səmədzadənin Seyid Əzimin “Seçilmiş şerləri”nə yazdığı müqəddiməsini göstərək: “Şirvaninin şerində satira mühüm mövqe kəsb etmişdir. Bu satirada bir sıra ictimai-tarixi əhəmiyyətə malik anlar əks etdirilmiş, feodalizm cəmiyyətinin qüsurları, cəhalət, mövhumat, ruhanilik, bəylik tənqid atəşinə tutulmuşdur” (2, səh.27).

Sözsüz ki, Şirvani cəhaləti, mövhumatı və sadəcə adı çəkilən formada əldə olunan bəyliyi tənqid hədəfi olaraq seçmişdir. Lakin ədib, heç zaman əsl bəyliyi, ruhaniliyi və dini tənqid atəşinə tutmamışdır. Bunu yuxarıda onun Mustafa xan barədə irəli sürdüyü fikirlərindən də görürük. Şirvani nəzərə çatdırır ki, həqiqətən iki cür bəy var. Rus istilasından əvvəlki bəylər həqiqi bəy olmuşdur və bəylik onlara xüsusi çalar qatır. Belə ki, onlar səxavətli və mərhəmətli idilər. Hətta onların qapıçıları da dəyərli adamlar olmuşdur və olduqca sədaqətlə xidmət göstərmişdirlər. Bəy olan kəsin torpağı, var-dövləti olar. Karvansarayların dalanını kəsdirib duranların bəy olması mümkün deyil, axı...

Şairin bu dediklərdən aydın olur ki, dövlətin inzibati sistemində vəzifəyə mülkiyyət kimi yanaşmaq fikri və onun satın alınması rus dövlət adamları tərəfindən idarəçilikdə bir vasitə hesab olunmuşdur.

Seyid Əzim cəmiyyətdə təfriqə yaradanları, təriqətlər və ziddiyyətləri təşviq edənləri məlun adlandırırdı. “Quba təziyədarları və xeyməni qarət edənlərə” şerində, ilk öncə, şairin cəhalətə qarşı çıxdığı məlum olur, bidətin bütün növlərini kəskin tənqid atəşinə tutur. Şerindən də görünür ki, müsəlmanların ittifaq olmasını istəyir. Müsəlman dünyasında hər hansı düşmənçiliyə gətirib çıxaracaq təriqətçiliyə qarşı çıxır. Şirvani şiə təriqəti tərəfdarlarının dinə gətirdiyi bidətləri heç bir vəchlə qəbul etmir və həmin adət-ənənə mərasimlərinin faktiki olaraq islamla ziddiyyət təşkil etdiyini bəyan edir. Şiələr tərəfindən məhərrəmlik ayında yeni formalaşdırılmış mərasimlər təşkil edilir. Beləliklə, şiə müsəlmanları ruslar, ermənilər kimi qeyri-müsəlman düşmənlərin əleyhinə deyil, bir-birinə qarşı mübarizəyə təmərəküzləşirlər. Bununla da islam dünyasında parçalanma istəkləri daha da güclənir və müsəlman olmayanların qələbə qazanmasına şərait yaradılır.

Zamanımızda olduğu kimi, o dövrdə də müsəlman olmayanların və “din xadim”lərimizin öz məqsədləri naminə yararlandıkları sünni-şiə məsələsini əldə rəhbər tutaraq dinimizi çəkişdirmələri şairi narahat edirdi. O, bütün bu naqisliklərin şəfalanma yolunu göstərərək təkrar-təkrar yazırdı: “Yalnız elm öyrənmək və peşə sahibi olmaq lazımdır”. Daha sonra Həzrəti Məhəmməddə istinad edib deyir:

*“Kəsb üçün Həzrəti-Rəsulullah
Dedi: - Əlkasibü həbibullah” (1, səh.70).*

Elmi, maarifi təbliğ edən Seyid Əzim insanların davranışına təəccüb qalır. Şair göstərir ki, xəstəliyə düçar olan hər bir insan xəstəliyin müalicəsindən ötrü bilikli həkim axtarışındadır. Sonra isə eyni misalı müsəlmanların timsalında da göstərir. Bəyan edir ki, müsəlmanlar hamısı eyni formada xəstəliyə tutulublar. Bizim dərdimiz pərişanlıqdır, onları müalicə etmək lazımdır. Müsəlman olmayanlar tərəqqi ediblər, fəqət

müsəlman cəmiyyəti hələ də zillət içərisindədir. Şirvani müsəlmanların özlərinin inanclarına hörmətlə yanaşmamasından da pəjmürdədir. Bizim inancımıza əsasən, insanın ya bu dünyası, ya da o dünyası olmalıdır. Bizim isə xəstəliyimiz onunla şərtlənir ki, nə bu dünyamız, nə də o dünyamız var.

Seyid Əzimin satirik şeirlərində xalqı cəhalət içində boğan, dini və şəriəti şəxsi mənfəət alətinə çevirən yalançı və simasız ruhanilərin tənqid atəşinə tutulması da diqqətdən yayınmır.

Seyid Əzimin dövrün ictimai nöqsanlarını güzgü tərkibində satirik şeirləri şairin ən yaxşı realist əsərləri kimi olduqca qiymətlidir. Öldürücü və sarsıdıcı gülüş, kəskin istehza və eyham, tənqid obyektinə qarşı nifrət və qəzəb hissi barındıran, xalqilik ruhunda qələmə alınmış bu satirik şeirlər hazırda da aktual əhəmiyyətə malikdir və bu günümüzlə yaxından səsleşir, sevilərək oxunur (3, səh.109).

Ali dini, fəlsəfi və elmi təfəkkür yiyəsi olan Seyid Əzim fəlsəfədə maddiliyi, dində xurafatı qəbul etməmiş, elmdə yeniliyə tərəfdar çıxmış, ölkəmizin ictimai-siyasi, fəlsəfi fikrinin növbəti inkişafında fəvqəladə rol oynamış, xalqın maariflənməsində, təlim-tərbiyəsində, milli şüurun təşəkkülündə misilsiz xidmətlər sərgiləmişdir.

Azərbaycan mədəniyyəti tarixində bir pədaqoq, alim və publisist kimi də müəyyən xidmətləri olan Şirvani yeni üsulda məktəb təsis etmiş, yeni tipli dərslik işləmiş, gənc nəslin təlim-tərbiyəsinə xüsusi həssaslıqla yanaşmışdır. Şair, həmçinin, dövrün aktual ictimai-siyasi və məişət problemlərini işıqlandıran silsilə publisist məqalələri dövrü mətbuatda dərc etdirmiş, doğma xalqının tarixi və etnoqrafiyası haqqında əvəzsiz əsərlər qələmə almışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əhmədli R.A. Seyid Əzim Şirvaninin fəlsəfi görüşləri. Bakı, 2005. 91 səh.
2. Rüstəmov İ.Ə., Azərbaycan təbii-elmi biliyin inkişafının fəlsəfi problemləri, Bakı, Diplomat, 2001.
3. Seyid Əzim Şirvaninin ictimai, fəlsəfi baxışları. Naxçıvan Dövlət Universiteti, "Elmi əsərləri". İctimai elmlər seriyası. № 2012. s.106-109.

BÖLMƏ 2

DİLÇİLİK VƏ ONUN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

HİKMƏT ZİYANIN “QARABAĞDA” ŞEİRİNDƏ ONOMASTİK VAHİDLƏR

Aytən Əhmədova

Gəncə Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dosent,

Nuriyyə Əliyeva

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
83-aytan@mail.ru

Xülasə

Hikmət Ziya yaradıcılığında xüsusi yer tutan bədii nəzm nümunələrindən biri də “Qarabağda” şeiridir. Onun bu şeirini oxuyarkən cənnət Qarabağımız haqqında möhtəşəm təsəvvür yaranır. Vətənimizin ecazkar gözəllikləri gözlər önündə canlanır. Şeir parçası oxunan zaman burada xeyli sayda onomastik vahidlər müşahidə edilir. Toponimlər hər bir xalqın tarixi, dili, etnogenezi, təfəkkürü, məşguliyyəti haqqında dəyərli məlumat verən onomastik vahidlərdir.

Məqalədə Hikmət Ziyanın „Qarabağda“ şeirində işlənmiş onomastik vahidlər araşdırılmışdır. Eyni zamanda, Qarabağ, Şuşa, Bərdə, Ağdam, Füzuli toponimləri və Turşsu, İsa bulağı hidronimləri təhlilə cəlb olunmuşdur.

Açar sözlər: Hikmət Ziya, şeir, toponimlər, hidronimlər, təhlil.

Abstract

One of the poetic works that holds a special place in Hikmet Ziya's creative output is the poem "In Karabakh." Upon reading this poem, one is imbued with a grandiose vision of our paradise-like Karabakh. The enchanting beauty of our homeland vividly unfolds before the reader's eyes. As the poem is recited, a significant number of onomastic units can be observed. Toponyms, as onomastic units, provide valuable information about the history, language, ethnogenesis, mentality, and occupation of any given nation.

This article investigates the onomastic units employed in Hikmet Ziya's poem "In Karabakh." In addition, toponyms such as Karabakh, Shusha, Barda, Agdam, and Fuzuli, as well as hydronyms such as Turshsu and Isa spring, are analyzed.

Keywords: Hikmet Ziya, poem, toponyms, hydronyms, analysis.

Azərbaycanın görkəmli sənətkarlarından biri də Hikmət Ziyadır. O, Şəki şəhərində anadan olmasına baxmayaraq, həyatının böyük bir hissəsini Qarabağda keçirmişdir. Ali təhsil aldıqdan sonra pedaqoji fəaliyyətə başlayan sənətkar bir sıra mətbu orqanlarda şeirlər çap etdirməyə başlamışdır. Onun “Atamın hədiyyəsi” (1957), “Bahar gözəldir, ya qış?” (1959), “Milçək ürəyi” (1960) kitabları “Hikmət Əfəndiyev” imzası ilə çap olunub. Yazarın librettolarına (“Nənəmin nağılı”, “İkilərin sərgüzəşləri”, “Solğun çiçəklər”) və şeirlərinə musiqilər bəstələnmişdir. Şair, tərcüməçi, Əməkdar incəsənət xadimi Hikmət Ziyanın ölümündən sonra onun adına “Hikmət Ziya” ədəbiyyat mükafatı təsis edilmişdir.

Hikmət Ziya yaradıcılığında xüsusi yer tutan bədii nəzm nümunələrindən biri də “Qarabağda” şeiridir. Onun bu şeirini oxuyarkən cənnət Qarabağımız haqqında möhtəşəm təsəvvür yaranır. Vətənimizin ecazkar gözəllikləri gözlər önündə canlanır. Şeir parçası oxunan zaman burada xeyli sayda onomastik vahidlər müşahidə edilir. Məsələn, *Başqa atırla açır qönçələr Qarabağda, Min ilin yorğunu da dincəli Qarabağda*. Verilmiş misralarda Qarabağ toponimini araşdıraraq.

Qarabağ Azərbaycanda tarixi ərazinin adıdır. Kiçik Qafqaz dağlarından başlamış Kür və Araz çayları arasındakı ərazini əhatə edən Qarabağ ən qədim insan məskənlərindən biridir. Tunc dövrünə aid Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin abidələri ilk dəfə burada aşkar edilmişdir. Qədim dövrdə Qafqaz Albaniyasının

tərkib hissəsi olan Qarabağda alban, arran, qoroz, uti, qarqar, peçeneq və başqa tayfalar yaşamışdır.

XVIII əsrin 40-cı illərində Azərbaycanda yaranmış ən güclü feodal dövlətlərindən biri Qarabağ xanlığı idi. Geniş ərazini əhatə edən Qarabağ xanlığı Pənahəli xan və onun oğlu İbrahimxəlil xanın dövründə xeyli möhkəmlənmişdir. Bu dövrdə xanlığın ərazisində Pənahabad (Şuşa), Bayat, Şahbulaq, Əsgəran, Xankəndi və s. kimi qala və yaşayış məntəqələrinin əsası qoyulmuşdur.

Qarabağ *qara* (böyük) və *bak* (qədim türk dillərində *el, tayfa, soy*) sözlərinin birləşməsindən yaranmış *böyük tayfa, böyük el* mənalarını verir. Qarabağ toponiminin yayılma arealı genişdir. Türkdilli xalqların toponimiyasında Qarabağlı (Özbəkistan), Qarabağ (Türkmənistan, Əfqanıstan, Şimali Qafqaz, Tacikistan, Türkiyə) və s. toponimlər qeydə alınmışdır [2, səh.18].

Dilimizdə *qara* kəliməsi müxtəlif funksiyalarda işlədilmişdir. Türk xalqlarının qədim ortaq abidəsi olan “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanında antroponimlərin tərkibində *qara* sözünə dəfələrlə rastlanılmışdır. Məsələn, Qaragünə, Qarabudaq, Qaraca Çoban və s. Adların tərkibində işlənmiş *qara* sözü həm *titul*, həm də *başçı, böyük* anlamlarını ifadə etmişdir. Bu söz bəzən “*cəsarət və güclük damğası*” [4] kimi də mənalandırılır.

*Şeirin digər bəndində sənətkar yazır:
Dağlarının başında Şuşa zümrüd tacıdır,
Bərdə, Ağdam, Füzuli daim qardaş-bacıdır.
Qəlbim bu xoş yerlərin həmişə möhtacıdır,
Hər daşını görənlər dirçələr Qarabağda,
Min ilin yorğunu da dincələr Qarabağda
(Hikmət Ziya)*

Şuşa Azərbaycan Respublikasının Qarabağ iqtisadi rayonunda yerləşən qədim şəhəri, eyni zamanda, mədəniyyət paytaxtımız hesab olunur. Şəhərin təməli 1752-ci ildə Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən qoyulduğu üçün ilk zamanlar Pənahabad adlanmışdır.

Şuşa toponimi haqqında bir neçə versiya mövcuddur. Xalq etimologiyasına görə şəhərin havası, suyu büllur tək saf olduğu üçün bu əsrarəngiz şəhərə Şuşa (*şüşə*) adı verilmişdir.

Şuşa toponimi haqqında olan mülahizələrdən biri *şiş* (dik, iti uclu zirvə) sözündən yaranmasıdır. Sonralar *şiş* kəliməsi *Şuşa* kimi formalaşmışdır. Həqiqətən də, Şuşa şəhəri Kiçik Qafqazın ətəklərində dəniz səviyyəsindən təxminən 1420 metr yüksəklikdə yerləşir. Ən hündür zirvəsi Böyük Kirs (2725 m.) dağdır.

Şuşa toponimi haqqında irəli sürülən digər mülahizə *sak* türk tayfalarının adı ilə bağlıdır. Bu mülahizəyə görə Şuşa iki sözün birləşməsindən *şu* və *sa* -dan yaranmış, müəyyən vaxt keçdikdən sonra *s* hərfi *ş* səsinə keçmiş və *şuşa* kimi formalaşmışdır [5].

Roma tarixçisi Tasit Kornelinin yazdığına görə Qafqaz ərazisində *Sosu* (indiki Şuşa şəhəri olduğu etimal edilir) şəhərində türk mənşəli dondar tayfası yaşadığını qeyd etmişdir.

Şeirdə adı çəkilən yurd, məskən yerlərimizdən biri də **Bərdə** şəhəridir. Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən olan Bərdə V əsrdə Qafqaz Albaniyasının paytaxtı, Xilafət dövründə isə inkişaf etmiş ticarət və mədəniyyət mərkəzi olmuşdur. Bərdə sözünün qədim forması *Partov* şəklində olmuş, „*günəşli yer*“ anlamında işlədilmişdir. Bəşir Əhmədova görə *partov* kəliməsi *şüa* mənasını verir [3, səh. 28].

Bərdə onomastik vahidinin yayılma arealı geniş olmuşdur. Türkmənistanda Bardalık obası, Dağlıq Altayda Bərdə rayonu, Qərbi Sibirdə Bərdə çayı, Perm vilayətində bərdə adlı üç çay, Bardım adlı rayon, Zaporoyje vilayətində Beryansk adlı şəhər qeydə alınmışdır [1, səh. 92].

Bərdə oykonimi Azərbaycan dilinin materialları əsasında “yüksəliş, möhkəmlənmiş şəhər, qala” mənasında izah oluna bilər.

XII əsrdə yaşamış dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi Bərdəni belə tərif etmişdir:

*Bərdə nə gözəldir, necə qəşəngdir,
Yazı da, qışı da güldür, çiçəkdir.
İyulda dağlara lalələr səpər,
Qışını baharın nəsimi öpər.*

Şeir parçasında işlədilən toponimlərdən biri də **Ağdam**dir. Şəhərin əsası XVIII əsrin ikinci yarısında Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən qoyulmuşdur. Şəhərdə yaşayan türk tayfaları düşməndən mühafizə olunmaq üçün „kiçik qalalar“ inşa etmişlər. *Ağdam* sözünün qədim türk dilində *kiçik qala* mənası verdiyini qeyd etmək lazımdır. Sonralar „Ağdam“ kəlməsi anlamını dəyişmiş „işıqlı, ağ bina“, kimi mənalandırılmışdır. Bu da Qarabağ xanı Pənahəli xanın özünə ağ daşdan tikdirdiyi evin adı ilə bağlıdır. Ağ daşdan tikilmiş evlərin kompleksi „İmarət“ adlandırılmışdır.

Başqa bir versiyaya görə Ağdam şəhərinin adına 1357-ci ilə aid mənbələrdə rastlanılır. Şəhərin yaxınlığındakı Şahbulaq adlanan yerdə əhəngdaşından ibarət qədim daş karxanası vardır. Qalaların divarları həmin ağ daşdan hörülmüşdür. Rayonun adı da ərazidəki eyniadlı dağdan götürülmüşdür [1, səh.19].

Füzuli Azərbaycanın cənub – şərqində İranla həmsərhəd olan rayonlarımızdan biridir. XIX əsrin 30-cu illərində yaradılmış və qədim adı Qarabulaq olmuşdur. Çar Rusiyasının köçürmə siyasəti nəticəsində buraya xeyli sayda malakanlar gəlmişdir. Onlar Cəbrayıl qəzasının Qarabulaq kəndi ərazisində məskunlaşdılar və yaşayış məntəqəsi Malakan adlandırıldı. Qarabulağın adı dəyişərək çar ordusunun polkivniki Qaryaginın adı verilmişdir.

1959- cu ilin aprelində Azərbaycanın dahi şairi Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 400 illiyi şərəfinə rayonun adı dəyişərək *Füzuli* olmuşdur. Bu rayonun qədimliyini sübut edən faktlardan biri paleolit dövrünə aid *Azıx* mağarasında tapılan *azıxantrop* adamının alt çənə sümüyü olmuşdur.

Füzuli sözü ərəb mənşəli olub, fəzl sözündən yaranmışdır. Mənası „çox, artıq danışan və ya lütf, mərhəmət, qürurlu, çoxlu, uca, üstün, fəzilətli“ kimi mənalandırılır.

„Qarabağda,, şəirində rast gəlinən hidronimlərdən „İsa bulağı“ və „Turşsu“yu göstərmək olar.

*Ulu babalarımın min- min illik oylağı!
Doğmalardan doğmadır hər aranı, yaylağı,
Saflıq çeşmələridir Turşsu, İsa bulağı...
Havası qocanı da gənc edər Qarabağda,
Min ilin yorğunu da dincələr Qarabağda.*

(Hikmət Ziya).

Turşsu Şuşa şəhərindən 17 km. cənub – şərqində yerləşən bulaqlardır. Eyni adlı çayın və aşırımın sol sahilində yerləşir. Turşsu çeşməsi üç soyuq sulu bulaqdan ibarətdir. Bulağın suyunun tərkibində karbon qazı olduğu üçün turşməzə dad verir. Hidronimin adı da elə buna görə Turşsu adlandırılmışdır.

İsa bulağı hidronimi Şuşa rayonu ərazisində yerləşən bulaqdır. İsa bulağı şəhərdən iki kilometr aralıda dəniz səviyyəsindən 1500 m. hündürlükdə müşəlik ərazidədir. Xalq etimologiyasına görə bulağı XVIII əsrdə yaşamış İsa adlı bir bişinçi qalın meşədə təsadüfən aşkarlamışdır. Ona görə hidronimin adı „İsa bulağı“ olaraq məşhurlaşmışdır.

Başıbəlalı Qarabağımızın ədəbiyyatımıza yansıyan taleyi Hikmət Ziya yaradıcılığından da yan keçməmişdir. O, bu şeirində Azərbaycanın dilbər guşələrini çox ecəzkarcasına tərənnüm etmişdir.

90- cı illərdə işğala məruz qalan vətənim 27 sentyabr 2020-ci ildə 44 günlük II Qarabağ savaşında mənfur ermənilərdən təmizlənmişdir. Müzəffər ordumuz, xalq və Ali Baş Komandanımız bir yumruq kimi birləşərək doğma vətənimizi işğaldan azad etdi. Bu ərazilərin onomastikasına nüfuz edəndə də görünür ki, bura qədim türklərin yurd yerləridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. İki cild. I cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 304 s.
2. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. İki cild. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 304 s.
3. Əhmədov B., Etimologiya lüğəti, (Araşdırmalar, Müləhizələr). Bakı: 2017, 287 s.
4. <https://az.wikipedia.org/wiki/Qara>
5. <https://science.gov.az/az/news/open/19723>).

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ DANIŞIQ SƏSİ VƏ FONEM ANLAYIŞI

Elşad Abışov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

elsadabisov@mail.ru

Xülasə.

Məqalədə Azərbaycan dilində danışiq səsi və fonem anlayışından bəhs olunur. Müşahidələr göstərir ki, hər hansı dildə o cümlədən, Azərbaycan dilində fonem probleminin mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün ona aid olduğu dil sisteminin milli qanunauyğunluqları kontekstində yanaşılmalıdır. Məqalədə danışiq səsi və fonem anlayışı məhz bu yöndə araşdırılır. Tədqiqatdan aydın olur ki, Azərbaycan dilində fonem və danışiq səsi yaranmasına və funksiyasına görə başqa dillərin fonemlər sistemindən köklü sürətdə fərqlənir.

Məlumat üçün qeyd edək ki, rus dilində səslərin yumşaq və sərt tələffüz edilməsi sözdə məna fərqi yaratdığı halda (уголь-угор), Azərbaycan dilində fonemlər belə imkanlara malik deyil. Azərbaycan dili fonemlərinin milli xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq ona belə tərif vermək olar: sözü yaradan və onun maddi qabığı təşkil edən səsə fonem deyilir.

Açar sözlər: fonem, fonetika, variant, variasiya, çalarlıq.

Abstract

In the article have been considered the speech sound and the notion of phoneme in the Modern Azerbaijani language. Investigations show that for verification of the phoneme problem in every language including the Azerbaijani one, it should be considered in the context of national law regularities of language system to which it belongs. In the article the speech sound and the notion of phoneme have been investigated just in this aspect. In the result of research it becomes clear that by the formation and functions the phoneme and speech sound in the Azerbaijani language essentially differ from the phoneme point of view in other languages.

Keywords: phoneme, phonetics, phonology, shade, variant, variation

Dilçilik tarixində danışiq səsi və fonem anlayışı ilə bağlı F.de Sössür, B.de Kurtene, L.B.Şerba, M.İ.Matuseviç, Azərbaycan dilçiliyində Ə.Dəmirçizadə, A.A.Axundov, F.Veysəlli və başqaları dəyərli fikirlər söyləmişlər. Lakin dilçilikdə ilk dəfə L.B.Şerba fonemin mənalı səs olmaqla sözdə məna fərqi yaratdığını qeyd etmiş, fonologiyanın inkişafı tarixində irəliyə doğru bir addım atmışdır. O, bu barədə yazırdı: «...biz görürük ki, canlı danışiqda bizim düşündüyümüzə xeyli artıq miqdarda cürbəcür səslər tələffüz olunur və bunlar da müəyyən dildə sözləri və onların formalarını fərqləndirmək qabiliyyətinə malik olan, yəni insan ünsiyyəti məqsədinə xidmət edən, nisbətən böyük olmayan səs tiplərində birləşir. Ayrı-ayrı danışiq səsləri haqqında danışarkən elə bu səs tipləri nəzərdə tutulur. Biz onları fonem adlandırırıq» (Şerba, 1984: 36).

Göründüyü kimi, tədqiqatçı fərq qoymadan hər bir dildə sözləri və onların formalarını fərqləndirən və ünsiyyətə xidmət edən bütün səsləri fonem hesab edir. Onun bu fikri ilə razılaşmayan A.Axundov qeyd edir ki, fonem heç də sözləri və onların formalarını bir-birindən ayırmağa xidmət etmir. Fonem sözün əsil mənasında sözlərin və onların formalarının səs cildini dəyişdirir. Müəllif bu mülahizə əsasında fonemə belə tərif verir: “Dil vəzifəsi olan danışiq səslərini, yəni leksik və qrammatik mənası olan dil vahidlərini (belə dil vahidlərini morfem adlandırırlar) bir-birindən fərqləndirən danışiq səslərinə fonem deyilir” (Axundov, 1984: 29).

Əgər diqqət yetirsək, görürük ki, A.Axundov sözləri və onların formalarını deyil, sözlərin formasının səs cildini dəyişən (yəni forma olduğu kimi qalır, eyni formanı yaradan səslər işlənmə məqamına görə fərqli tələffüz olunur – E.A.) səsləri fonem hesab edir. Fonemin mahiyyəti ilə bağlı söylənilən bu fikir rus dilinin fonemlər sistemi üçün daha səciyyəvidir. Belə ki, rus dilində eyni səs tərkibinə malik olan sözlərdə eyni səsin, yumşaq (мягкость) və bərk (твердость) tələffüz olunması sözdə məna fərqi yaradır.

Məsələn, вес (bütün) – весь (çəki), тронь (toxun) – трон (taxt), уголъ (kömür) – угол (künc).

Azərbaycan dilində də eyni səs tərkibinə malik olan sözlərdə eyni səsin fərqli tələffüzü müşahidə olunur. Məs.: diz / dar / duz sözlərində başda gələn samitlər artikulyator və akustik baxımdan müxtəlifdir. Birinci sözdə “d” yumşaq [d’], ikincidə qalın [d], üçüncüdə isə dodaqlanan [d] kimi fərqli tələffüz olunur, lakin rus dilində olduğu kimi sözdə məna fərqi yarada bilmir.

Bu fakt deməyə əsas verir ki, Azərbaycan dilində fonemə verilən tərif onun məzmununu tam dolğunluğu ilə əks etdirmir.

Fonem problemi ilə məşğul olan dilçilərin, demək olar ki, hamısı belə bir fikrə tərəfdardır ki, heç də mücərrəd, bütün dünya dilləri üçün ümumi olan fonem yoxdur. Hər bir fonem müəyyən bir sistemin (konkret bir dilin – E.A.) üzvüdür. Hər bir fonem sistemi isə bu və ya digər dilə məxsusdur, yalnız onun sərhədi daxilində mövcuddur (Veysəlli, 2014: 222). Deməli, hər bir dilin, o cümlədən də Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi tədqiq olunarkən onun fonetik quruluşunun milli xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Əks təqdirdə bu yöndə aparılan araşdırmalar absurd və anlaşılmaz nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Öz araşdırmalarında dilimizin fonetik sisteminin milli orijinallığını nəzərə alan F.Veysəlli də fonemin mahiyyəti ilə bağlı söylənilən fikirlərin kökündən yanlış olduğunu qeyd edərək yazır: “Biz fonemi məna fərqləndirən ən kiçik dil vahidi kimi götürmürük. Bizim yanaşmamızda da fonem fərqləndirməyə xidmət edir, ancaq bu, söz mənasını deyil, sözləri və onların formalarını fərqləndirməyə xidmət edir. Bu yanaşma onu əsas götürür ki, fərqlənmə üçün forma özü fərqlənməlidir. Yalnız belə olduqda fonem digər fonoloji vahidlər kimi (intonasiya, vurğu, prosodiya) özündən yuxarıda duran dil vahidlərini fərqləndirə bilər” (Veysəlli, 2015: 52).

F.Veysəllinin fonemə münasibətdə əvvəlki yanaşmadan üstün və fərqli cəhəti ondadır ki, o, məna fərqlənməsinin yaranması üçün, ilk növbədə, formanın fərqlənməli olduğunu diqqətə çatdırır ki, bu da dilimizin səs sisteminin milli səciyyəsinə tam uyğundur.

Doğrudur, fonemin əsas xüsusiyyətlərindən biri sözdə məna fərqi yaratmasıdır. Ancaq bu əlamət fonemin məzmununu bütün dərinliyi ilə əks etdirmir və bu da, öz növbəsində, fonemin mahiyyətinin dərk olunmasında müəyyən anlaşılmazlıqlar yaradır. Bu anlaşılmazlıq konkret dil materialları üzərində aparılan təhlillərdə daha qabarıq müşahidə olunur. Belə ki, ayrı-ayrı dərslər və dərslər vəsaitlərində verilmiş al, əl, ol, öl, el, il və ya bağ, tağ, dağ, sağ və s. nümunələrdə a, ə, o, ö, e, i saitləri və b, t, d, s samitləri sözdə məna fərqi yaratdıqlarına görə fonem adlandırılır. Sözlərin tərkibində işlənən yalnız birinci səslərin fonem kimi təqdim edilməsi ona verilən tərifdən doğan məntiqi nəticədən irəli gəlir. Əslində isə, bu nümunələrin tərkibində iştirak edən səslərin hamısı fonemdir. Çünki elmə çoxdan məlumdur ki, dildə mövcud olan hər bir müstəqil mənalı söz real səslər olan fonemlərdən ibarətdir. Fonem sözün bilavasitə yaradıcısıdır, fonemdən kənarda söz mövcud deyil.

Dildə fonemlə bağlı yaranan anlaşılmazlığın kökündə fonemə verilən tərifin məzmununun birtərəfli (yalnız sözdə məna fərqi yaratmaq xüsusiyyətləri) olması faktı dayanır. Bu problemin həlli fonem anlayışının mahiyyətinə doğru elmi-məntiqi yanaşma tələb edir.

Bütün bunları nəzərə alaraq, fonemə belə bir tərif vermək olar: Sözü yaradan və onun maddi qabığını təşkil edən səsə fonem deyilir.

Nitq prosesində fonemlərlə yanaşı, sözün yaranmasında hər hansı rola malik olmayan səslər də işlənir. Bəzi tədqiqatçılar danışq səsləri adlandırdıqları bu səslərlə fonemləri fərqləndirirlər.

A.Reformatski bu anlayışların (danışq səsi və fonemin – E.A.) bir-birinə tən gəlmədiyini qeyd edərək, dil faktları əsasında sözdə fərqləndirici əlamətə (signifikativ vəzifəyə) malik olan səsləri fonem, qeyri-fərqləndirici (perspektiv vəzifəyə) səsləri isə fonem variantları adlandırır (Reformatski, 1970: 98).

Əlbəttə, fonem bir sıra xüsusiyyətlərinə görə digər danışq səslərindən fərqlənir. Lakin bu fərqli cəhətlər onu danışq səsləri sıpasından təcrid etmir.

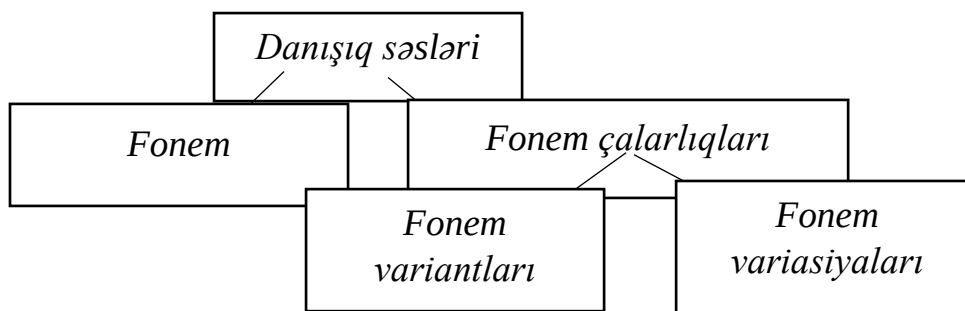
Nitq prosesində iştirak edən bütün səslər sözün formalaşmasında iştirak edib-etməməsindən və ya sözdə məna fərqi yaradıb-yaratmamasından asılı olmayaraq ümumilikdə danışq səsi adlanır.

A.Axundov danışq səslərini iki qismə ayırır:

1. Dil vəzifəsi olan danışq səsləri, yəni fonemlər;
2. Dil vəzifəsi olmayan danışq səsləri, yəni fonem çalarlıqları.

Alim qeyd edir ki, çalarlıqlar özləri də dil sistemində iki cür olur: a) fonem variantları; b) fonem

variasiyaları (Axundov, 1984: 8).

A.Axundov fonem çalarlıqlarının bir növü olan fonem variantlarından söz açarkən göstərir ki, onların bəziləri müəyyən sözləri bir-birindən fərqləndirə bilməsə də, əlverişli şəraitdə fonem kimi çıxış edə bilər. Başqa sözlə, leksik və qrammatik vahidləri bir-birindən fərqləndirə bilər. Məsələn: kənd (kənt) sözündəki t samiti kimi çalarlıq fonem variantı adlanır.

Dilimiz belə nümunələrlə zəngindir. Məsələn, get sözünə (-ır⁴) şəkilçisi artırıldıqda söz kökünün sonuncu samiti t d-ya keçir: – get – gedir. Bu zaman d - t-nin variantı hesab olunur.

Bəzi hallarda söz kökünə və ya əsasına şəkilçi qoşularkən sözün sonunda işlənən fonem öz qarşılıq variantına yox, tamamilə fərqli bir səsə çevrilir. Məsələn: bulaq, yarpaq, barmaq, qulaq, çıraq və s. sözlərə saitlə başlanan şəkilçi artırıldıqda sözlərin sonundakı q samiti ğ-ya keçir. Q və ğ samitləri cingiltili samitlərdir. Q-nın (kar qarşılığı) variantı K', ğ-nın (kar qarşılığı) variantı isə x samitidir.

Məlum olduğu üzrə, hər bir fonem güclü mövqedə (samitlər üçün güclü mövqe saitdən əvvəlki və ya saitlərarası vəziyyətdir) ya özünü bərpa edir, ya da öz variantına çevrilir. Bəs belə olduğu halda, q samitinin öz güclü mövqeyində onunla heç bir əlaqəsi olmayan ğ səsinə (qulaq – qulağın) çevrilməsinin səbəbi nədir? Müşahidələr göstərir ki, problemin kökü fonemlərlə deyil, onların orfoqrafiyası ilə bağlıdır. Bu tip dil nümunələri üzərində aparılan təhlillərdən aydın olur ki, vaxtilə dilimizdə işlənən bəzi sözlərin yazılışında orfoqrafiyanın fonetik deyil, tarixi prinsipi əsas götürülmüşdür ki, bu da öz növbəsində bu qəbildən olan bir neçə sözün yazılışında ciddi qüsurlara yol açmışdır.

Azərbaycan dilində fonemləri müəyyənləşdirməyin vasitə və yolları ilə bağlı qanunauyğunluqlar bunu deməyə əsas verir ki, sonu q samiti ilə bitən bulaq, çıraq, barmaq, yarpaq, qulaq və başqa bu tip sözlərin hamısı əslində ğ və ya ən azından, x ilə yazılmalıdır. Çünki həmin səsi saitdən əvvəlki vəziyyətə saldıqda, başqa sözlə, sonu q samiti ilə bitən sözlərə saitlə başlanan şəkilçi artırıdığında həmin fonemin əslində ğ samiti olduğu öz təsdiqini tapır.

Çalarlıqların bir qismi isə heç bir zaman dildə müstəqil fonem kimi işləmə bilmir. Məsələn, y samitinin kar qarışığı olan x` səsi, sağır nun (ң) və s. Bu çalarlıqlar Azərbaycan dilində sözləri və ya şəkilçiləri bir-birindən fərqləndirmək qabiliyyətinə malik deyil. Belə fonem çalarlıqları fonem variasiyaları adlanır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundov A. (1984). Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif.
2. Axundov A. (1978). Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı: Maarif.
3. Veysəlli F.Y. (2015). Dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim.
4. Veysəlli F.Y. (2014). Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: fonetika və morfemika. Bakı: Mütərcim.
5. Dəmirçizadə Ə. (2007). Müasir Azərbaycan dili (fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya). Bakı: Şərq-Qərb.
6. Xəlilov B. (2013). Müasir Azərbaycan dili: fonetika, yazı, əlifba. Bakı: ADPU nəşriyyatı.
7. Реформатский А. (1970). Из истории отечественной фонологии. Москва: Наука.
8. Шерба Л.Б. (1984). Русские гласные в качественном и количественном отношении. Ленинград: Наука.

S.Ə.ŞİRVANININ TƏMSİL VƏ SATİRALARININ DİLİ

Zümrüd Heydərova

ADPU Şəki filialı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

heyderova.zumrud67@mail.ru

Xülasə

Seyid Əzim Şirvaninin ictimai mahiyyət daşıyan satiraları onun ümumi yaradıcılığında müstəsna bir mövqe tutur. Məqalədə S.Ə.Şirvaninin təmsil və satiraları dil və üslub baxımdan geniş təhlil olunmuş, canlı danışq dilinə məxsus təbilik, millilik və xəlqilik bu əsərlərin sintaksisində öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: Məktəb, elm, təmsil, satira, dil, üslub, sintaksis.

Abstract

Seyid Azim Shirvani's satires of social nature occupy an exceptional position in his general creativity. The article analyzes S.A. Shirvani's representations and satires in detail from the point of view of language and style, and the naturalness, nationality and folk character of a lively spoken language are reflected in the syntax of these works.

Keywords: School, science, representation, satire, language, style, syntax.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli sənətkarlarından biri kimi tanınan Seyid Əzim Şirvani lirik şair, cəsarətli satirik, pedaqoq və maarifpərvər, şərq ədəbiyyatını və dillərini yaxşı bilən alim və tərcüməçi kimi tanınmışdır. Maarifçi realist şeirin dəyərli nümunələrini yaratmaqla doğma ədəbiyyatımıza misilsiz xidmət göstərmişdir. Onun insana məhəbbət, xeyirxahlıq, vəfa, sədaqət kimi bəşəri hissləri təbliğ edən öyüd və nəsihətləri, hikmətamiz hekayələri və təmsilləri Azərbaycan bədii təfəkkürümüzün tarixində orijinal bir mərhələ təşkil edir.

Xalq maarifi yolunda böyük fədakarlıq göstərən şair gənclərin təlim-tərbiyəsində məktəbin misilsiz rolunu yüksək qiymətləndirir. S.Ə.Şirvani gənc oxuculara tövsiyə edirdi ki, yüksək mədəniyyətli, ləyaqətli, əsl ziyalı olmaqdan ötrü, hər şeydən əvvəl elmi biliklərə yiyələnmək lazımdır. Şairin oğlu Mir Cəfərə xitabı, öyüd və nəsihətləri, müraciətləri bu cəhətdən səciyyəvidir:

*Cəfər, ey qönçeyi-gülüstanım.
Ey mənim bülbülü-xoşalhanım.
Cəhd qıl, neməti-tamamə yetiş.
Elm, təhsil qıl, məqamə yetiş.
Xassə ol rus elminə talib.
Onlara ehtiyacımız çoxdur.
Bilməsək dil, əlacımız yoxdur. (4, səh.18)*

S.Ə.Şirvani "Cəfər, ey qönçeyi-gülüstanım"!-deyə müraciət etdiyi övladına əhli-ürfən olmağı, buna görə də "hər lisanə" rağib olmağı, hər elmi öyrənməyi məsləhət görür. S.Ə.Şirvani Şamaxıda açdığı məktəbdə uşaqlara Azərbaycan, rus və fars dillərini öyrədir, bir sıra təbiət elmlərini tədris edirdi. Gənclərin təlim-tərbiyəsində məktəbin misilsiz rolunu yüksək qiymətləndirən S.Ə.Şirvani ana dilində dərsləklərə böyük ehtiyac olduğunu görür və bu sahədə müəyyən iş görməyi müəllimin əsas vəzifəsi hesab edirdi. Bu baxımdan şairin uşaqlar üçün yazdığı "Rəbiül-ətfal" dərsləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu dərsləkdə uşaqların yaş və bilik səviyyəsinə müvafiq olan bir sıra tərbiyəvi mövzuda hekayə, təmsil və satirik şeirlər öz əksini tapmışdır.

Dövrünə görə zəngin biliyi, obrazlı təfəkkürü, yüksək şeir mədəniyyəti olan şair öz bədii yaradıcılığında sözdən bacarıqla istifadə edir. Sözü təsir qüvvəsini artırmaq üçün şeirin vəzn və ahənginə xüsusi əhəmiyyət verirdi.

S.Ə.Şirvaninin əsərləri içərisində öyüd, təmsil və didaktik mahiyyət daşıyan mənzum hekayələrin

müəyyən bir hissəsi öz ideyaları etibarilə şairin maarifçi şeirləri ilə birləşir. Öyüd və təmsillər müəllifin pedaqoji fəaliyyəti ilə əlaqədar olduğu üçün bu əsərlərdə tərbiyə məsələləri əsas yer tutur.

S.Ə.Şirvaninin "Qaz və durna", "Xoruz və çaqqal", "Eşşək və arılar", "Siçan və pişik", "Ayı və siçan", "Dəvə və balası" və s. təmsillərində insana xas olan mənfi xüsusiyyətlərin törətdiyi xoşagəlməz hadisələrdən bəhs olunur.

S.Ə.Şirvaninin təmsillərinin dili nisbətən sadə və aydındır. Lakin buna baxmayaraq mürəkkəb və qəliz ifadələr də işlədilir. Məsələn "Qaz və durna" təmsilində təmiz, aydın misralar daha çox diqqəti cəlb edir.

*Bir göl içrə üzüldü bir yekə qaz,
Özünə fəxr edib uzatdı boğaz.
Dedi: Mən bir əcübə cür quşam
Üç hünər var məndə, xeyli xoşam
Uçaram göydə, həm suda üzəram.
Quru yerdə boyun çəkib gəzəram.
Bəs mənəm quşların şahənşahı. (4, səh. 94)*

Ancaq həmin təmsildə uşaqlara üçün çətin anlaşılan belə sözlər də var: göftguyi-bihudə dıraz, zufən, naqis,

*"Dəvə və balası" təmsilinə nəzər salaq:
Azim olmuşdu karivani-əzəb.
Bir şüttürbeçə çəkdi pəncü-təəb
Çün yoruldu o nazənin-rəftar
Öz anasına eylədi izhar: (4, səh. 126)*

Göründüyü kimi təmsildən verilən nümunələrdə sadə sözlərlə yanaşı ərəb-fars sözləri və izafətləri də işlənmişdir. "Rəbiül-ətfal" toplusunda verilən təmsillər uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Buna görə də gözləmək olardı ki, Seyid Əzim əsərlərinin dilində, lüğət tərkibini quruluşunda sadədən mürəkkəbə prinsipi izləsin: məktəbə təzə gələn uşaqlar üçün sadə dildə yazsın və tədricən çətinləşdirsin. Ancaq əksinə, onun satira və mənzumə dili bir çox hallarda lirik əsərlərinin dilindən çətindir. Görünür, bu şairin forma yeniliyi və axtarışı ilə bağlıdır (2, səh. 75.). Bütün bunlarla yanaşı mənzum hekayə və təmsilin sintaksisi öz xəlqiliyini əldən vermir və ədəbi yazılı dilə nağıl sintaksisi gətirir.

*Bir ayı yatmış idi rahatla,
Uzanıb xeyli istirahətlə.
Bir siçan ayı üstən etdi güzan
Oldu ol ayı xabdan bidar. (4, səh. 134.)*

"Ayı və siçan" təmsilindən verilən bu nümunədə nağıllarımızdakı "biri var idi, biri yox idi" sintaktik bütövün yazılı nitqdə qarşılığıdır. Təmsilin sonunda işlənən bənddə isə -

*Gəldi kəsdi dişiyə ol damı
Ayıya eylədi sərəncamı.
Dedi ayı ki, qalmadım qəmdə
Yaxşılıq itməz imiş aləmdə. (4, səh. 135.)*

şair "yaxşılığa yaxşılıq" atalar sözündən yaradıcılığa istifadə etmişdir.

"İtlə pişiyin söhbəti" təmsilində itə lətifə janrının başlanğıcının bənzərlik özünü göstərir.

*Bir pişiyə it dedi: Ey bihayə,
Evdə edirsən gecə-gündüz səfa.*

*Süfrə kənarında yeyirsən təam,
Kürsülər üstündə tutsam məqam, (4, səh.156.)*

Ümumiyyətlə, alleqorik əsərləri S.Əzim bu tərzdə başlayır: kiçik ibrətli, yumorlu həyat səhnələri yığcam və aydın sintaksislə ifadə olunur. S.Ə.Şirvaninin təmsillərində işlənən “*sən də yeyib aşu plov gəl ətə*”, “*ağzım çata bir ləzzətə*,” “*aləm başına dar olur*”, “*gününü qarə qılırsan*”(“İtlə pişiyin söhbəti”) kimi işlənən bu ifadələrdə canlı danışiq dili leksikası və frazeologiyası öz əksini tapır. S.Ə.Şirvaninin ictimai mahiyyət daşıyan satiraları onun ümumi yaradıcılığında əsas yer tutur. Onu öz dövrünün böyük realist şairi kimi tanıdan məhz satiralarıdır. S.Ə.Şirvani “Allaha rüşvət”, “Köpəyə ehsan”, “Dəli şeytan”, “Yerdəkilərin göyə şikayəti”, “Müşdəhidin təhsildən qayıtması” və digər satiralarında avam kütlələri maarif ziyasından məhrum edən riyakar din xadimlərini ifşa edirdi. Tənqid hədəflərinə qarşı nifrət və qəzəb hissi, xəlqilik ruhu bu satiraların əsas xüsusiyyətlərini təşkil edir. Həyat həqiqətlərini real verdiyi üçün satiranın dil, üslub və bənzətmələri də təbii. XIX Azərbaycan ədəbi mühitində satira dili bədii üslubun bütün səviyyələrini-leksik, frazeoloji və morfoloji-sintaktik qatlarının normaca müəyyənləşməsində həlledici iş görür. Dövrün ədəbi dil normasını ən böyük əlaməti olan demokratizm məhz satira dilinin sayəsində formalaşmış. Maraqlıdır ki, şairin satiralarında klassizmlərlə canlı danışiq-dialekt elementləri birləşir. Məsələn:

*Yoxsa əlivüz çıxmış idi, Kərbuləladan.
Dedi: Oldu qəbul rüşvətüvüz,
Yaxşı niyyətə, qorxma, niyyətüvüz. (3, səh.87)*

Nümunədə verilən *əlivüz, rüşvətüvüz, niyyətüvüz* sözləri mənsubiyyət şəkilçili təsirlik halda dialekt xüsusiyyətindədir. Satira dilinin danışiq çaları onun dialektizmlərdə yer verməsinə şərt olur. Görünür qarğış, söyüş, başqa frazeoloji nümunələr dialekt üstü faktlar kimi alınmışdır. Bu da onu göstərir ki, satiriklər bütövlükdə ədəbi dil normalarına laqeyd olmamışlar. Daha doğrusu onlar ədəbi dilin nə olduğunu yaxşı bilmişlər, Loru, kobud, söz və ifadələrə məhz üslubun öz tələbi kimi üz tutmuşlar. (2, səh. 95.)

*Onları həqq özü bir əppəyə etsin möhtac.
Yekə bəylər pul alıb bir neçə alçaq bəydən,
Kühən atlar necə ki, arpa qapar eşşəkdən. (3, səh. 21)
Dəli şeytan deyir ki, bir dəyəmək molla'nın zolla başına zirək.*

Nümunələrdə verilən *əppək, yekə, qapar, dəyəmək, zolla* kimi sözlər canlı danışiq ifadələridir. S.Ə.Şirvaninin satiralarının dilində bir çox hallarda söyüşlər, qarğışlar, təhqiramiz bənzətmələr də müşahidə olunur.

*Dedi: Ey it, kənarə çıx yoldan!
Nə çıxırsan donuz kimi koldan? (4, səh. 133)
Adəm idin dünən ki, sən bişək
Yenə oldun bu gün neçün eşşək? (4, səh.100)
Xaçpərəstlər tamam düşdü qabaq.
Tökülüb dalda qaldıq ay sarsaq.
Yerə girsin o mücdəhid namın! (4, səh.44)*

“Xan və dehqan”, “Müctəhidin təhsildən qayıtması” Satiralarında verilən nümunələr tənqidi məzmunlu frazeoloji vahidlərlə yanaşı, etik cəhətdəndə sərt səslənən sözlərdir.

İt demə, ol dəxi bizim birimiz.

Belə ölmüşlərə fəda dirimiz. (4, səh. 114)

“Köpəyə ehsan” satirasından verilən bu nümunədə də məzmunca sərtlik var, ancaq söz satirik dilin tipindən işləndiyi üçün şəxs özü özünü ifşa edir. Xalq dilindən material seçəndə qarğışlara da

müraciət olunur. “Şirvan bəyləri” haqqında satırada belə qarğışlara rast gəlinir:

*Kül sənin başuva Şirvan, acəb oldun nadan.
Onları həqq özü bir əppəyə etsin möhtac. (3, səh. 18)*

Dövrün satira dilini səciyyələndirən əlamətlərdən biri də rus-Avropa sözlərinə geniş müraciət olunmasıdır. Rus-Avropa sözləri Seyid Əzimi ancaq satiralarının və məqalələrinin dilində işlənilib.

*Advoqatlar demə, bu xəlv ilə manəndi yağı
Nə pristav, nə köməkçi, nə kvartal, nə kazak
İncinar oldu Qasım bəy bizə çox verdi əzab
Bir gün az qaldı ki, yüz qan düşə dipdat üstə (3.səh.14)*

Verilən nümunələrdə işlənən *advoqat, pristav, kvartal, kazak, incinar, dipdat* kimi sözlər terminaloji məzmununda olub heç yerdə satirik-üslubi məqsəd izləmir.

Beləliklə, S.Ə.Şirvaninin təmsil və satiralarının dili əsrin ədəbi dil normasının inkişafında xəlqi sintaksisin ədəbi normativə çevrilməsində çox iş görmüşdür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II c. Bakı, EA nəşri, 1960.
2. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, Maarif, 1967.
3. Seyid Əzim Şirvani. Seçilmiş əsərləri. II c. Bakı 2005.
4. Seyid Əzim Şirvani. Seçilmiş əsərləri III c. Bakı 2005.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ, SİNTAKTİK ƏLAQƏLƏR VƏ ONLARIN TƏDQIQI

Günay İmaməliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
gunay.imamaliyeva@sdu.edu.az

İlahə Musayeva

ilahə.musayeva@sdu.edu.az
Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə:

Söz birləşmələrinin tədqiqi tarixi çox qədim dövrlərdən başlasa da, türk dillərində bu mövzu qrammatikaya aid yazılmış ayrı-ayrı kitablarda xeyli müddət təsadüfi fikirlərdən və qeydlərdən ibarət olmuşdur. Türkologiyada söz birləşmələri uzun müddət izafətlə məhdudlaşdırılmış, yəni söz birləşmələrinin tədqiqi tarixi əsas etibarilə izafət başlığı altında cəmləşdirilən birləşmələrin tədqiqi tarixindən ibarət olmuşdur. Söz birləşmələrinin sintaksisə daxil edilməsi sintaksisin öyrənilmə obyekti və əhatə sairəsini də dəyişir. Sintaksis bölməsi hazırda təkcə cümlələrlərdən deyil, söz birləşmələri və cümlələrdən bəhs edən bir sahə kimi tədqiq olunur.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, türkologiya, söz birləşməsi, sintaktik əlaqə, sintaktik quruluş.

Abstract

Although the history of the study of word combinations dates back to ancient times, in Turkic languages this topic consisted of random thoughts and notes in separate books written on grammar for a long time. In Turkology, word combinations were limited to affixes for a long time, that is, the history of the study of word combinations consisted mainly of the history of the study of compounds grouped under the heading of affixes. The inclusion of word combinations in syntax also changes the object and

scope of study of syntax. Syntax is now naturally presented as a field that deals not only with sentences, but also with word combinations and sentences.

Keywords: Azerbaijani language, turkology, word combination, syntactic connection, syntactic structure.

Türk dilçiliyinin ərəb və ya fars qrammatikasının təsiri altında olması XIX əsrin sonlarına qədər yazılmış türk qrammatikalarında sintaksisə çox məhdud çərçivədə yer ayrılmasına səbəb olmuşdur. Sonralar Avropa və rus dilçiliyinə meyl etdikcə türk dilçiliyində sintaksislə bağlı məsələlər tədricən qrammatikada öz əksini tapır və təbii bir şəkildə sintaksisin önəmli məsələlərindən olan söz birləşmələrindən də bəhs edilməyə başlanılır. Bu baxımdan Mirzə Kazımbəyin qrammatikası söz birləşmələri sahəsində atılmış ilk addım kimi qiymətləndirilir.

Azərbaycan dilində söz birləşmələri haqqında ilk qeydlərə Mirzə Kazım bəyin “Türk-tatar dilinin qrammatikası” əsərində rast gəlirik. Müəllif söz birləşmələrinin tam və sistemli təhlilini verməsə də, bir çox dilçilik məsələlərində olduğu kimi söz birləşmələri mövzusunda da dəyərli fikirlər söyləmişdir. Söz birləşmələrini sintaksisin ekvivalenti kimi verərək sözlərin hər cür birləşməsinə söz birləşməsi, sintaksisi isə onlardan bəhs edən sahə kimi təqdim edir, lakin praktik olaraq söz birləşməsi və cümləni bir-birindən fərqli şəkildə izah edir.

Söz birləşmələrinin sintaksisə daxil edilməsi sintaksisin tədqiqat obyektı, əhatə dairəsi haqqındakı məlumatın da dəyişilməsinə səbəb olur. Artıq təbii olaraq sintaksis yalnız cümlələrdən deyil, söz birləşmələri və cümlələrdən bəhs edən bir sahə kimi təqdim edilməyə başlanılır. Bunun ilk nümunəsini M. Şirəliyev və M. Hüseynzadə tərəfindən yazılan və 1946-cı ildə “Azərbaycan dilinin sərfi” (II hissə, nəhv) adı ilə çap edilən orta məktəb dərsliyində görürük” (7, s.36). Bu dərsliyin ən önəmli cəhəti budur ki, ilk dəfə olaraq, məhz burada Azərbaycan dilində “söz birləşməsi” termini işlənir və söz birləşməsi ən azı iki sözün birləşməsi hesab edilir və “bitmiş fikir ifadə etməməsinə görə cümlədən fərqləndirilir” (5, s.29).

Dilçi alimlər Q.Kazımov, B.Xəlilov və başqalarının araşdırmalarında da asılı tərəfin əsas tərəflə şəxsə və kəmiyyətə görə uyğunlaşması uzlaşma əlaqəsi adlandırılır (6, s.21-25; 4, s.17-25). B.Xəlilov yazır: “Üçüncü növ təyini söz birləşmələrindəki uzlaşma bütün şəxslərə görə olur, yəni üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi hər üç şəxsə ola bildiyi üçün ikinci tərəf də hər üç şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edir. Məsələn, mənim arzum, sən arzun, onun arzusu, bizim arzumuz, sizin arzunuz, onların arzusu və s. (5, s.19-21). B.Xəlilov belə birləşmələrdə idarə əlaqəsinin olmasını ismin yiyəlik halını idarə etməsi ilə əlaqələndirir. Onun bu mülahizəsi məzmun etibarilə Q.Kazımovun idarə əlaqəsi haqqındakı fikri ilə demək olar ki, eyniyyət təşkil edir. Ə.Dəmirçizadə “dağ havası”, “bulaq suyu” birləşmələrinin tərəfləri arasında uzlaşma, Y.Yusifov və Q.Kazımov yanaşma və uzlaşma, M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə və N.X.Dimitriyev yanaşma və idarə, Ə.Abdullayev isə idarə və uzlaşma əlaqələrinin olduğunu qeyd etmişlər (3, s.194-197; 7, s.23-26; 6, s.26-28; 1, s.19-21).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Ağamalıyev H. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, IV hissə. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 424 s.
2. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə (morfologiya). Bakı, Azərb. SSR EA-nın nəşriyyatı, 1960, 334 s.
3. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, I kitab, “Azər tədris”, Bakı, 1962, 270 s.
4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis). Bakı, 2017, 428 s.
5. Xəlilov R. Müasir Azərbaycan dilində II və III növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında sintaktik əlaqə üsulları. Azərb. SSR EA-nın məruzələri, XIV cild, 1958, s.42-48.
6. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis). Bakı, “Elm və təhsil”, 2010, 500 s.
7. Şirəliyev M., Hüseynzadə M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. II hissə, sintaksis, Bakı, 1951, 257 s.

ORTA ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ SİNTAKSİSİN TƏDRİSİNDƏ DƏRS VƏSAİTLƏRİNİN VƏ TEST TAPŞIRIQLARININ ROLU

Bəhram Məmmədov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

behrammammedov@yahoo.com

Xülasə

Azərbaycan dilinin sintaksik sisteminin orta ümumtəhsil məktəblərində dil qaydaları məzmun xətti üzrə effektiv tədrisini təmin etmək məqsədilə tədris vəsaitlərinin hazırlanmasına ehtiyac vardır. Dərs ilinin müəyyən dövrlərində şagirdlər müxtəlif səviyyəli imtahanlar verməli, tədris prosesində əldə etmiş olduqları bilik və bacarıqları nümayiş etdirməlidirlər. Məhz bu amil şagirdlərin dərslikdən kənar dərs vəsaitlərinə müraciət etmələri üçün zəmin yaradır. Dərs vəsaitlərinə ehtiyac həm də IX və XI sinif buraxılış imtahanlarında dil qaydaları məzmun xəttinə uyğun sualların çətinlik dərəcəsi ilə bağlıdır. Dərslikdə verilmiş qaydalara istinad etməklə, dil qaydalarını mənimsəməklə şagirdlərin buraxılış və qəbul imtahanlarında təqdim edilmiş sualları cavablandırma bilməsi, demək olar ki, mümkün deyildir. Məqalədə orta ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dilinin sintaksisinin tədrisi prosesində mövcud dərs vəsaitləri və testlərdən səmərəli istifadə yolları araşdırılır.

Açar sözlər: sintaksis, söz birləşməsi, cümlə, metodika, dil vahidləri, tədris.

Abstract

In secondary schools, textbooks are needed to effectively teach the syntax of the Azerbaijani language along the lines of language rules and content. At certain times of the school year, students must take exams of various levels and demonstrate the knowledge and skills they have acquired in the educational process. This factor creates the basis for students to turn to textbooks outside the textbook. The need for textbooks is also related to the difficulty level of questions in the IX and XI grade final exams that correspond to the language rules content line. It is almost impossible for students to answer the questions presented in the final and entrance exams by referring to the rules given in the textbook and mastering the language rules. The article examines ways to effectively use existing textbooks and tests in the process of teaching the syntax of the Azerbaijani language in secondary schools.

Keywords: syntax, word combination, sentence, methodology, language units, teaching.

Giriş

Azərbaycan dili fənninin tədrisi üçün nəzərdə tutulmuş bir çox dərs vəsaiti mövcuddur. IX və XI sinif buraxılış, ali məktəblərə qəbul imtahanlarını təşkil edən Dövlət İmtahan Mərkəzinin tərtib etdiyi dərs vəsaitləri, “Güvən” nəşriyyatının tərtib etdiyi dərs vəsaitləri və s. Orta məktəb şagirdlərinin daha çox müraciət etdiyi bu dərs vəsaitlərinin dili, üslubu, tərtibatı və təqdimatı müxtəlif olsa da, onların əksəriyyətində dil qaydaları məzmun xəttinə uyğun elmi izahları dərsliklərə nisbətən daha geniş və əhatəlidir. Məsələn, Dövlət İmtahan Mərkəzinin Direktorlar Şurasının sədri M.M.Abbaszaadənin ümumi rəhbərliyi ilə hazırlanmış Azərbaycan dili (Yeni təhsil proqramı üzrə imtahanlara hazırlaşanlar, yuxarı sinif şagirdləri və müəllimlər üçün vəsait) vəsaiti 2019-cu ildə şagirdlərin istifadəsinə verilmişdir. Vəsaitin annotasiyasında qeyd edilmişdir ki, vəsait buraxılış və qəbul imtahanlarına hazırlaşanlar, şagirdlər üçün etibarlıdır. Burada həmçinin qeyd edilir ki, vəsait kurikulumda qeyd edilmiş 4 məzmun xətti (“Dinləyib-anlama və danışma”, “Oxu”, “Yazı” və “Dil qaydaları”) üzrə buraxılış və qəbul imtahanlarında mənimsəmə səviyyəsini yoxlamaq üçün mümkün alt standartlarının təlim nəticələrinə uyğun hazırlanmışdır. Vəsaitlə tanış olduqda aydın olur ki, müəlliflər Azərbaycan dili fənninin V sinif proqramından başlayaraq XI sinif də daxil olmaqla bütünlüklə Azərbaycan dilinin fonetika, leksika, morfologiya, sintaksis, X sinifdə tədris edilən ədəbi dil, ədəbi dilin normaları və XI sinfin materiallarını əhatə edən üslubiyyat kimi dilçilik sahələrinə aid qaydaları və bu qaydalara uyğun test tapşırıqlarını ardıcıl şəkildə vəsaitə daxil etmişlər. Əsərin Sintaksis bölməsi “Söz birləşməsi” mövzusunun izahı ilə başlanır. Bu bölmədə şagirdlər V və VIII sinif dərsliklərində dil qaydaları məzmun xəttinə uyğun verilməyən qaydalar ilə tanış olur. Söz birləşmələrinin əsas və asılı tərəfləri, əsas tərəfinin ifadə

vasitələrinə görə söz birləşmələrinin növləri, söz birləşmələri mövzusunə aid əlavə məlumatlar vəsaitdə əksini tapmışdır. Söz birləşmələrinin mürəkkəb sözlərlə oxşar və fərqli cəhətləri, söz birləşməsi və cümlənin oxşar və fərqli cəhətləri, sabit və sərbəst söz birləşmələrinin oxşar və fərqli cəhətləri aydın, anlaşılıqlı dil ilə şərh edilir. İzah və şərhərdən sonra şagirdlərə A və B variantlarında olmaqla 20 test tapşırığı təqdim edilir ki, bu da öz növbəsində şagirdlərin mövzu ilə əlaqədar bilik və bacarığının müstəqil şəkildə dəyərləndirmələri üçün əlverişlidir. “Söz birləşməsi”ndən sonra vəsaitdə “Mürəkkəb adlar” mövzusu izah edilir. Burada mürəkkəb adlar və söz birləşməsinin oxşar və fərqli cəhətləri ilə yanaşı adların yazılış qaydaları göstərilir. Mövzunun sonunda 3 çalışma və 20 test nümunəsi verilmişdir. Vəsaitin 14-cü mövzusu “Sintaktik əlaqələr”in şərhinə həsr edilmişdir. Burada sintaktik əlaqə anlayışı, sintaktik əlaqələrin növləri, sintaktik əlaqələrdə əsas və asılı tərəf anlayışı, tabesizlik və tabelilik əlaqəsi izah edilmiş, çalışma və 20 test nümunəsi ilə mövzu yekunlaşdırılmışdır.

Ümumtəhsil məktəblərində sintaksisin tədrisində dərs vəsaitlərinin və test tapşırıqlarının rolu haqqında mövcud dərs vəsaitlərinin və test nümunələrinin təhlili onu deməyə əsas verir ki, nəinki Azərbaycan dilinin sintaksisi, hətta dilin digər qrammatik, leksik, fonetik vahidlərinin öyrədilməsi zamanı əksər dərs vəsaitlərində əks olunmuş elmi biliklər mövcud dərsliklərdən daha geniş, daha əhatəli təqdim edilir. Azərbaycan təhsil sistemində test tapşırıqlarının işlənilib hazırlanmasında böyük xidmətləri olan Dövlət İmtahan Mərkəzi və onun şagirdlərə təqdim etdiyi test tapşırıq nümunələrində mövzu dərsliklər, dərs vəsaitləri arasında müəyyən uyğunsuzluqlar nəzərə çarpır. Müəyyən edilmiş nöqsanlara rəğmən istər dərs vəsaitləri, istərsə də DİM və digər test nümunələri təqdim edən özəl tədris müəssisələrinin test topluları şagirdlərin Azərbaycan dili fənni üzrə bilik və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində müstəsna rola malikdir.

Azərbaycan dilinin fonetik, leksik və morfoloji tərkibi bütünlüklə sintaksisdə, xüsusilə də cümlə üzvlərinin tədrisində rol oynayır, bu mənada cümlə üzvlərinin tədrisində heç bir detal diqqətdən kənarda qalmamalıdır. İki dərs vəsaitini müqayisə etdikdə onların hər ikisində qeyd etdiyimiz mövzunun tam izahı ilə qarşılaşmırıq. Cümlə üzvlərinin quruluşu məsələsi həm baş, həm də ikinci dərəcəli üzvlərin tədrisi zamanı, xüsusilə sintaktik təhlil zamanı şagirdlərə çətinlik yaradan nüansdır. Təcrübə göstərir ki, şagirdlər cümlə üzvlərini müəyyən edərkən daha çox cümlə üzvlərinin quruluşunu müəyyən etməkdə çətinlik çəkir. Mübtədanı müəyyən etməli olan şagird mübtədanın suallarını bilir, lakin mürəkkəb mübtədə ilə sadə mübtədə, mürəkkəb xəbər və sadə xəbəri müəyyənləşdirə bilmir. Şübhəsiz ki, cümlə üzvləri ayrı-ayrılıqda tədrisə cəlb edildikcə, onların quruluşu haqqında da məlumat verilir, lakin bu ilk olaraq cümlə üzvləri anlayışının yaradıldığı mərhələdə aydınlaşdırılmalıdır. DİM-nin tərtib etdiyi dərs vəsaitində baş üzvlərdən mübtədanın izahı ilə bağlı verilmiş qaydalarda mübtədanın quruluşu ilə bağlı heç bir qeyd yoxdur. Burada mübtədanın əsas ifadə vasitələri kimi isim, şəxs əvəzlilikləri, qeyri-müəyyən əvəzliliklər, ismi birləşmələr və məsdərlər göstərilir, mürəkkəb adlara, məsdər tərkiblərinə aid mübtədə nümunəsi verilir, lakin quruluşu barəsində danışılmaz [1, s.206].

Vəsaitdə baş üzvlərdən xəbər cümlə üzvlərinin izahı zamanı da mürəkkəb və sadə xəbər anlayışlarına aydınlıq gətirilmir. Xəbər cümlə üzvlərinin ifadə vasitələri, ismi və feili xəbər anlayışları izah edilsə də, quruluş haqqında yalnız kiçik qeyd vardır ki, bu qeyd daha çox “idi, imiş, isə” hissəciklərinin xəbərlə işlənməsinə aiddir: “İdi, imiş, isə hissəcikləri aid olduğu söz və söz birləşmələri ilə birlikdə xəbər olur, onun quruluşuna və növünə təsir etmir.” [1, s.207] Quruluşu haqqında heç bir məlumat verilmədiyi halda hissəciyin quruluşa təsir edib etmədiyini müəyyən etmək, təbii ki, şagirdlər üçün çətinlik yaradacaqdır. Vəsaitdə digər bölmələrdə olduğu kimi baş üzvlərin də izahından sonra tapşırıqlar və test nümunələri təqdim edilir və bundan sonra ikinci dərəcəli üzvlərin izahı verilir. Cümlə üzvlərinin quruluşu məsələsi II dərəcəli üzvlərdən tamamlıq, təyin və zərflərin də izahı zamanı nəzərə alınmır, lakin təqdim edilmiş nümunələrdə mürəkkəb quruluşlu ikinci dərəcəli üzvlərə təsadüf edirik. Ümumilikdə vəsaitdə ikinci dərəcəli üzvlərin izahını və mövzuya uyğun test nümunələrini qənaətbəxş hesab etmək olar. Cümlə, cümlə strukturu, cümlənin quruluşu, sadə cümlə, sadə cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri, cümlənin müxtəsər və geniş olması, cümlənin şəxsə görə növləri və söz cümlə kimi sintaktik vahidlər DİM-in hazırladığı dərs vəsaitində ətraflı şərh edilir, lakin burada “sadə cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri” mövzusu lakonik, bir iki cümlə ilə şərh edilir, baxmayaraq ki, bu mövzu ilə əlaqədar şagirdlər sintaktik təhlil prosesində bir çox çətinliklə qarşılaşa bilirlər. Təcrübə göstərir ki, şagirdlər məqsəd və intonasiyaya görə əmr, xahiş, istək, məsləhət, nəsihət

bildirən cümlələrin nə zaman əmr, nə zaman, istək, nə zaman xahiş ifadə etdiyini seçə bilmir.

Sintaktik vahidlərin tədrisi zamanı dərs vəsaitlərində diqqətdə saxlanılmalı mövzulardan biri də “sadə cümlənin şəxsə görə növləri” mövzudur. Təcübə göstərir ki, əksər şagirdlər müəyyən şəxslı cümlələri müəyyənləşdirərkən onları xəbər III şəxsin cəmində olan ümumi və qeydi müəyyən şəxslı cümlələr, həmçinin xəbəri II şəxsin təkində olan ümumi şəxslı cümlələrlə dolaşıq salır, aralarındakı fərqləri müəyyən etməkdə çətinlik çəkirlər. Bu çətinliyi aradan qaldırmaq, müəyyən şəxslı cümlələrlə digər cümlələrin fərqləndirilməsi ilə bağlı DİM- in dərs vəsaitində tutarlı şərhlərə və faktlara rast gəlmirik. Fikrimizcə, səbəb müəyyən şəxslı cümlələrin izahının yetərsizliyi ilə bağlıdır. Məsələn, dərs vəsaitində müəyyən şəxslı cümlələrin izahında yazılır: “Müəyyən şəxslı cümlələrdə bəzən mübtədə buraxılır. Ancaq xəbərdəki şəxs sonluğuna əsasən cümlənin mübtədasını bərpa etmək mümkün olur. Bu zaman buraxılmış mübtədanın yerinə mən, sən, o, biz, siz şəxs əvəzliliklərindən birini artırmaq (bərpa etmək) olur.” [1, s.248] Fikrimizcə, burada “sən əvəzliyini bərpa etmək olur” tövsiyəsi şagirdlərdə xəbəri II şəxsin təkində olan “Sahildə qağayılar rast gəlirsən” ümumi şəxslı cümləsinin də mübtədasını bərpa etmək olar və bu cümlə də müəyyən şəxslı cümlə olar qənaətini formalaşdıracaq ki, bu doğru sayılmaz. Dərs vəsaitində mövzunun şərhı ilə əlaqədar “Müəyyən şəxslı cümlələrin xəbəri bütün şəxslərin təkində və cəmində ola bilər” hökmü verilir ki, bu hökmü də natamam hesab edirik. On görə ki, xəbəri III şəxsin cəmində olan istənilən cümləni müəyyən şəxslı hesab etmək olmaz, bu zaman III şəxsin cəmində olan mübtədanın cümlədə iştirak etməsi lazımdır. Bu tip nöqsanlar nəzərə alınmasa, dərs vəsaitində mövzu ilə bağlı verilmiş şərh və izahlar qənaətbəxş hesab edilməlidir.

IX sinif proqramını əhatə edən mürəkkəb cümlə, mürəkkəb cümlə haqqında məlumatlar, mürəkkəb cümlənin növləri-tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlə modelləri, tabeli mürəkkəb cümlənin xüsusiyyətləri, tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümləni bağlayan vasitələr kimi sintaktik xüsusiyyətlər də DİM-in tərtib etmiş olduğu dərs vəsaitində diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Burada mürəkkəb cümlə konstruksiyası izah edilir, sadə və mürəkkəb cümlə qarşılaşdırılır, mürəkkəb cümlənin sxemi çəkilir, mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrində sadə cümlənin şəxsə görə müxtəlif növlərinin iştirak edə biləcəyi vurğulanır, lakin mürəkkəb cümlənin tapılması üçün yetərli məlumatlar əks edilmir.

DİM-in dərs vəsaitində tabesiz mürəkkəb cümlənin formalaşma yolları qeyd olunsada, məna növlərinə aid izah verilmir. Halbuki şagirdlər buraxılış və qəbul imtahanlarında təqdim edilən test nümunələrində tabesiz mürəkkəb cümlənin məna əlaqələri, zaman, səbəb, aydınlaşdırma, bölüşdürmə, qarşılaşdırma məna əlaqələrinə aid xeyli sayda sualla qarşılaşırlar ki, dərslikdə təqdim edilmiş qaydalara istinadən bu sualların cavablandırılması mümkün deyil. Eyni problem tabeli mürəkkəb cümlələrin izahında da yaşanır. Dərs vəsaitində tabeli mürəkkəb cümlələrin baş və budaq cümlələrini bağlayan vasitələr, baş və budaq cümlənin yeri haqqında məlumat var, [1, s.260-261] lakin tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümləyə görə növlərinin müəyyən edilməsi ilə bağlı heç bir informasiyaya rast gəlinmir. IX sinif dərslində budaq cümlənin növləri haqqında səthi məlumat verilir, lakin Dövlət İmtahan Mərkəzi tərəfindən 2024-cü ildə Azərbaycan dili fənni üzrə Tam orta (11 illik) təhsil səviyyəsi üzrə buraxılış imtahanı modelinə uyğun tərtib edilmiş 20 variant sınaq imtahanı test nümunələrində tabeli mürəkkəb cümlə modeli dərinə soruşulur. Qeyd etdiyimiz vəsaitin “Sınaq imtahanı N19 ümumi sınaq”ının 10-cu sualında tələb edilir ki “Klasteri tamamlaya bilən fikirləri müəyyən edin.” Klasterin əsas cümləsi “Nihada dedilər, eşitmədi ” cümləsidir, ilk fikir “İki qrammatik əsasdan ibarətdir”, bu fikrin doğru olduğunu nəzərə alan abituryent, cavab variantları arasında doğru fikirləri axtarmalıdır. Rəqəmlərlə işarə edilmiş cavab variantları aşağıdakı şəkildədir:

1. Tabesiz mürəkkəb cümlədir.
2. Əvvəlində doğrudur, düzdür sözləri işlənsə, tabeli mürəkkəb cümləyə çevrilər.
3. Birinci tərəfi ismi, ikinci tərəfi feili xəbərlidir [3, s.112].

Bu test nümunəsində doğru cavab variantı 1-ci və 2-ci fikirlər seçildikdə alınır. Lakin “Nihada dedilər, eşitmədi ” cümləsinin əvvəlinə doğrudur, düzdür sözləri artırılarsa, tabeli mürəkkəb cümləyə çevrilər.” qənaətinə gəlmək üçün şagirdlərin “Qarşılıq-güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləsi” mövzunu bilməsi lazımdır. Bu mövzu IX sinif dərslində yoxdur, DİM-in təqdim etdiyi dərs vəsaitlərində əks olunmamışdır, belə olduğu halda şagirdlərdən bu test nümunəsinin həllini tələb etmək metodiki cəhətdən doğru sayıla bilməz.

Cəmi 20 sınaqdan ibarət olan bu test bankında ilk 10 sınaq mövzular üzrədir. Bu sınaqlardan 6-cı

sınaq “sintaksis”, “söz birləşmələri”, “sintaktik əlaqələr” mövzusunı; 7-ci mövzu sınağı “cümlə- cümlə üzvləri” mövzusunı; 8-ci sınaq “həmcins üzvlər”, “söz sırası”, “əlavələr”, “xıtab”, “ara sözlər”, mövzularını; 9-cu sınaq “cümlə”, “məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin növləri”, “mübtədanın iştirakına görə sadə cümlənin növləri”, “söz cümlə” mövzularını; 10-cu sonuncu mövzu sınağı isə “mürəkkəb cümlə” mövzusunı əhatə edir. Test toplusunun növbəti 10 sınaq nümunəsi isə ümumi sınaq adlanır. Məsələn, 11-ci ümumi sınaq suallarının dil qaydaları məzmun xətti üzrə tərtib edilmiş 10 qapalı sualından 7-ci sualı “ikinci dərəcəli üzvlərin müəyyən edilməsi”; 8-ci sual tabesiz mürəkkəb cümlənin məna əlaqələrindən; 9-cu sual “sadə cümlənin şəxsə görə növlərindən”; 10-cu sual isə tabeli mürəkkəb cümlə, sadə cümlə modeli və bəzi morfoloji vahidlərin sintaktik funksiyası ilə bağlı mövzuları əhatə edən tapşırıqlardan ibarətdir [4, s.64].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1.Dövlət İmtahan Mərkəzi Azərbaycan dili (Yeni təhsil proqramı üzrə imtahanlara hazırlaşanlar, yuxarı sinif şagirdləri və müəllimlər üçün vəsait, “Abituriyent”, 2019.

2.Dövlət İmtahan Mərkəzi Azərbaycan dili Buraxılış İmtahanı 2024, Tam Orta(11 illik) Təhsil Səviyyəsi üzrə Buraxılış İmtahanı Modelinə Uyğun 20 Variant Sınaq İmtahanı, Bakı, “CN Poliqraf” MMC”, 2024.

3.Dövlət İmtahan Mərkəzi Test Topusu Azərbaycan dili Yeni Təhsil Proqramı üzrə 2019, I və II hissə, Bakı, “Abituriyent” 2019.

4.T. Hacıyev, S. Bektaş, M. Vəliyeva, Y. Hüseynova Azərbaycan dili 8 Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün Azərbaycan dili (Tədris dili) fənni üzrə Dərslik, Bakı, “Şərq-Qərb” 2017.

İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN TƏDRİSİNİN METODİKASI

Mahirə Abdullayeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail-mahiremovlud56@mail.ru

Xülasə

Məqalədə ibtidai siniflərdə “Azərbaycan dili” fənninin vasitəsilə şagirdlərə dil qaydalarının öyrədilməsindən söhbət açılır. Əsasən də burada nitq hissələrinin tədrisinin metodik əsasları təhlilə cəlb olunmuşdur. II-IV siniflərdə nitq hissələri haqqında məlumatların şagirdlərə həm sadə, həm də praktik şəkildə necə tədris edilməsi barədə məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, nitq hissələri, ibtidai sinif, şagird, morfolojiya.

Abstract

The article discusses the teaching of language rules to students in primary grades through the subject “Azerbaijani language”. Mainly, the methodological foundations of teaching parts of speech are analyzed here. Information on the headings under which information about parts of speech is given to students in grades II-IV, both in simple and practical terms, is reflected.

Keywords: Azerbaijani language, parts of speech, primary school, student, morphology.

İbtidai siniflərdə morfologiyanın ən mühüm məfhumlarından olan nitq hissələrinin tədrisinə də savadlı yazı və danışq mədəniyyətinin formalaşdırılması baxımından yanaşmaq, ana dili təliminin əsas prinsipi olan nitq inkişafı nəzəriyyəsinə əsaslanmaq lazımdır.

Azərbaycan dili təliminin bu cəhətini nəzərdə tutan Y.Kərimov “İbtidai siniflərdə qrammatikanın tədrisi sadə olmaqla praktik xarakter daşıyır və qarşısına şagirdlərə bitkin elmi biliklər vermək məqsədi qoymur. Lakin bu ilkin kurs şagirdləri dilimizin qrammatik quruluşu ilə tanış edir, onları sistemə qrammatika kursunu mənimsəməyə hazırlayır. Ona görə də müəllim həmişə elmin sistemini gözləməli, dil

hadisələrinin mahiyyətini, işlənmə dairəsini, qrammatikaya əsaslanmağın əhəmiyyətini başa salmalıdır” (5, s. 262).

İbtidai siniflərdə praktik əhəmiyyət daşıyan nitq hissələrini də şagirdlər sadə elmi dildə mənimsəyir, nitq prosesində dil vahidlərindən məqamına uyğun istifadə etməyi öyrənirlər. Dil təlimi praktik səciyyə daşısa da, şagirdlər müəyyən tərif və qaydaları, nitq hissələrinə məxsus səciyyəvi əlamətləri və hər bir nitq hissəsi üzrə qrammatik vasitələri şüurlu mənimsəyir, yazılı və şifahi təcrübələrini ədəbi normalara uyğun ifadə etməyə çalışırlar. Şüurlu təlim yolu ilə şagirdlər oxşar dil faktlarını müqayisə edir, onlar arasında ümumi əlaqələri müəyyənləşdirir, ümumiləşdirmə aparır, məntiqi nəticələrə gəlirlər ki, bütün bu proses onların mücərrəd təfəkkürünün inkişafına səbəb olur. İbtidai siniflərdə nitq hissələrinin tədrisi də bu prinsipə uyğun təşkil olunub. Şagird sözün morfoloji quruluşunu, nitq hissələrinə məxsus şəkilçilərinin xüsusiyyətlərini, nitq hissələrinin leksik-semantik əlamətlərini, onların cümlədə rolunu elmi-praktik şəkildə mənimsəməklə yazı və tələffüz üçün düzgün istiqamət götürür. Buna görə də nitq hissələrinin tədrisinə bir-birindən təcrid olunmuş dil faktları kimi deyil, bütöv morfoloji sistemin öyrədfilməsi şəklində yanaşmaq, dil bölmələrinin əlaqəli tədrisini təmin edən vasitələrindən səmərəli istifadə etmək lazımdır.

Şagirdlərin morfoloji biliklərinin səviyyəsi qoyulan tələblərdən çox asılıdır. Morfologiyanın tədrisində nitq hissələri barədə məlumatların şagirdlərə verilməsində biliklərin elmi-praktik cəhətdən aşılması məhz uşaqların fəallığını artırır. II-IV sinif şagirdlərində nitq hissələri üzrə biliklər verməklə dil vahidlərindən nitq prosesində geniş istifadə bacarıqları yaratmaq məsələsi əsas götürülməlidir.

Şagirdlərdə morfoloji anlayışların oxşar və fərqli xüsusiyyətləri zəminində yaradılması qrammatik materialların şüurlu, əhatəli mənimsənilməsinə təmin edir və uşaqlarda nitq prosesində onlardan effektiv istifadə üçün optimal şərait yaradaraq, söz qruplarına dair davamlı biliklərin formalaşdırılmasına gətirib çıxarır.

“Sözlər yaranır, konkret səs tərkibi, leksik mənası ilə yaşayır, anlaşılır, uzun müddət ünsiyyətə xidmət edir” [1, s.14].

Nitq hissələrinin tədrisində məqsəd, şagirdlərin nitq inkişafına nail olmaqdır. Bundan başqa, nitq hissələrinə məxsus qrammatik əlamətlər şagirdlərə ayrı-ayrılıqda və bir-biri ilə müqayisəli şəkildə təhlil edilməklə öyrədilir.

Şagirdlər “İsim” terminini III sinifdə eşitsələr də, əşya bildirən sözlərlə hələ savad təlimi dövründə oxu və yazının öyrədilməsi zamanı tanış olurlar. Bu dövrdə cins-növ münasibətləri üzrə aparılan məntiqi çalışmalarda şagirdlər müxtəlif əşyaların adını bildirən sözləri qruplaşdırır, onları sadalayırırlar. Bu yolla şagirdlərdə əşya, əlamət, miqdar bildirən sözlər kimi qrammatik əşyaları mənimsəməyə hazırlıq işləri aparılır.

II sinifdən başlayaraq şagirdlər “Əşyanın adını bildirən sözlər” məfhumunu eşidir. Burada dil qaydaları olaraq “Ad bildirən sözlər”, “Ad bildirən bəzi sözlərin böyük hərflə yazılması”, “Əlamət bildirən sözlər”, “Hərəkət bildirən sözlər” başlıqları altında nitq hissələri ilə sadə və praktik şəkildə tanışlıq başlayır [2, s. 66-93].

III sinifdə “Əşyanın adını bildirən sözlər” məfhumu isim termini ilə əvəz olunur. Burada “İsim – ad bildirən sözlər”, “Xüsusi isimlərin böyük hərflə yazılışı”, “Sifət - əlamət bildirən sözlər”, “Say- miqdar və sıra bildirən sözlər”, “Feil – hərəkət bildirən sözlər”, “Feilin zamana görə dəyişməsi”, “Feilin şəxsə görə dəyişməsi” və s. başlıqlar altında nitq hissələri haqqında məlumatlar şagirdlərə təqdim olunur [3, s.92-116].

IV sinifdə isə ismin və digər nitq hissələrinin leksik və qrammatik mənası, bu qrupa daxil olan sözlər real nitq təcrübəsi zəminində öyrədilir. Məsələn: “Nitq hissələri”, “Zərf”, “Zərfin mənaca növləri”, “Köməkçi nitq hissələri”, “Bağlayıcı”, “Qoşma”, “Köməkçi nitq hissələrinin omonimliyi” kimi mövzular təqdim olunmuşdur [4, s 39-81].

İbtidai sinif dərslərindən məlum olur ki, əşya ilə bağlı olan isim, sifət, feil kimi nitq hissələrinin pilləlilik prinsipi üzrə bir-neçə tədris ilinə öyrədilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu məlumatlar bir-birinin mexaniki təkrarı deyil və hər dəfə əvvəlki biliklərə əsaslanmaqla ismin və ya sifətin bir qrammatik mənası başa salınır, praktik nitq vərdisləri səviyyəsində mənimsədilir. Bu zaman şagirdlərin yaş və bilik dairəsi nəzərə alınaraq dil təlimi pilləlilik prinsipinə uyğunlaşdırılır.

“Elmi-didaktik düşüncəyə görə I-IV siniflərdə “Azərbaycan dili” adlandırılan fənn əlifbadan, hüsnxətdən, oxudan-qiraət materiallarından və dil qaydalarından toplananları nizamlayan, qaydaya salan, bütövləşdirən və ya inteqrasiya edən ana dili fənnidir” [6, s.7].

İstər ali, istərsə də ümumtəhsil məktəblərində nitq hissələrinin güyrədilməsinə ismin tədrisindən başlanılır. Çünki isim bir tərəfdən maddi və mənəvi varlıqların adlarını özündə əks etdirir, digər tərəfdən isə sifət, say, feil kimi nitq hissələri isim ətrafında cəmləşir, onu bu və ya digər cəhətdən izah edir. Belə ki, sifət isimdəki əlaməti, say miqdarı, feil isə hərəkəti isimlə bağlı izah edir. Əslində dildə ismin varlığı digər nitq hissələrinin də mövcudluğunu əsaslandırır və bu, qismən əsas qrammatik mənasıdır.

İbtidai siniflərdə ən geniş tədris olunan nitq hissələri isim, sifət və feillərdir. Hər üç nitq hissəsi II, III, IV siniflərdə sadədən mürəkkəbə prinsipinə uyğun tədris olunur. IV sinifdə say, əvəzlilik və zərfin bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlərinin tədrisi nəzərdə tutulur. Təlim saatlarının əksəriyyətinin isim, sifət, və feilə ayrılmasının elmi-metodik əsasları mövcuddur. Çünki dildə əşya, əşyaya məxsus əlamət və hərəkəti ifadə edən sözlər digər leksik vahidlərə nisbətən sayca çoxluq təşkil edir və ünsiyyətin təşkilində həmin qrupa daxil olan sözlər aparıcı mövqeyə dayanır.

Nitq hissələri arasındakı əlaqənin yollarını müəyyənləşdirərkən həmişə onların bir-birinə münasibəti, faktların və leksik-qrammatik vasitələrin oxşarlığı nəzərə alınmalı, onlar müqayisəli öyrədilməlidir. Bunsuz şagirdlərdə qrammatik ümumiləşdirmə bacarığı yaratmaq olmaz. Çünki, nitq hissələrinə məxsus əlamətlərin tək-tək məfhumlar şəklində tədrisi davamlı və praktik bilik yarada bilməz. Əksər morfoloji vasitələr müxtəlif söz qrupları üzrə vəhdətdə öyrədildikdə şagirdlərin qrammatik təfəkküründə onlar daha yaxşı möhkəmlənir, şagirdlər nitq praktikasında onlardan daha səmərəli istifadə edirlər.

İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin düzgün elmi-metodik əsaslarla tədrisi həm dilimizin qrammatikasının öyrənilməsinə, həm də digər təlim fənlərinin mənimsənilməsinə zəmin yaradır. Şagirdin mənimsədiyi bütün elmi çülahizələr söz şəklində olduğu üçün ana dilinin mənimsənilmə səviyyəsi digər fənlərin səviyyəsini də müəyyənləşdirir və bu dilin mərkəzi təlim fənni olması bu prinsiplərlə müəyyənləşir. Ona görə də həm bu amili, həm də Azərbaycan dilinin həqiqi dövlət dili kimi işlənmə dairəsi, təlim-təربiyəvi əhəmiyyəti nəzərə alınaraq ana dilinin müxtəlif problemləri üzrə tədqiqatlar aparmaq, istifadə olunan üsul və vasitələr sistemini daim təkmilləşdirmək lazımdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abbasov İ. "Dil sevgisindən dilçiliyə", Elm və təhsil" nəşriyyatı, Bakı, 2017, 325 s.
2. İsmayilov R., Orucov G., Xəlilov Z., Cəfərova D. Ümumtəhsil məktəblərinin II sinifləri üçün "Azərbaycan dili" dərsliyi, "Altun kitab", Bakı, 2018, 146 s.
3. İsmayilov R., Orucov G., Xəlilov Z., Cəfərova D. Ümumtəhsil məktəblərinin III sinifləri üçün "Azərbaycan dili" dərsliyi, "Altun kitab", Bakı, 2019, 226 s.
4. İsmayilov R., Orucov G., Xəlilov Z., Cəfərova D. Ümumtəhsil məktəblərinin II sinifləri üçün "Azərbaycan dili" dərsliyi, "Altun kitab", Bakı, 2018, 146 s.
5. İsmayilov R., Orucov G., Abdullayeva S., Cəfərova D., Qasımova X., Ümumtəhsil məktəblərinin IV sinifləri üçün "Azərbaycan dili" dərsliyi, "Altun kitab", Bakı, 2019, 223 s.
6. Kərimov Y. "İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası", Nasir, Bakı, 2013, 519 s.

XARİCİ DİL ÖYRƏNMƏSİNDƏ MOTİVASİYANIN FORMALAŞDIRILMASINDA MÜASİR TEXNOLOJİ VASİTƏLƏRİN ROLU

Ağca Hətəmov

Bakı Slavyan Universiteti
agca2021agca@icloud.com

Xülasə

Bu məqalədə xarici dil öyrənməsində motivasiyanın formalaşmasında müasir texnoloji vasitələrin rolu hərtərəfli şəkildə araşdırılır. Rəqəmsallaşan təhsil mühitində tələbələrin maraq və iştirak səviyyəsinin artırılması, xüsusilə motivasiyaedici strategiyaların tətbiqi baxımından texnologiyanın imkanları diqqət mərkəzində saxlanılır. Məqalədə interaktiv tətbiqlər, oyunlaşdırılmış platformalar, mobil öyrənmə vasitələri, süni intellekt əsaslı öyrətmə sistemləri və sosial media alətlərinin dil öyrənmə prosesindəki funksional təsiri təhlil olunur. Müxtəlif yaş və səviyyədəki tələbələrlə aparılan empirik tədqiqatlara

istinadən, texnologiyanın öyrənməyə qarşı daxili motivasiyanı artırdığı, öyrənməyə davamlı maraq yaratdığı və öyrənmə mühitini fərdiləşdirdiyi göstərilir. Eyni zamanda müəllimlərin bu vasitələrdən effektiv şəkildə istifadə etməsi üçün pedaqoji hazırlığının vacibliyi vurğulanır. Məqalənin sonunda rəqəmsal texnologiyaların motivasiyanın inkişafında strateji alət kimi rolu ümumiləşdirilir və gələcək tədqiqat istiqamətləri təklif olunur.

Açar sözlər: *xarici dil, motivasiya, texnologiya, rəqəmsal təhsil, interaktiv metodlar, oyunlaşdırma, fərdiləşdirilmiş öyrənmə*

Abstract

This article provides a comprehensive examination of the role of modern technological tools in fostering motivation in foreign language learning. In today's increasingly digital learning environments, enhancing student engagement and sustaining learning interest are closely tied to the effective integration of motivational strategies through technology. The article explores the functional impact of interactive applications, gamified platforms, mobile learning tools, AI-supported instructional systems, and social media technologies in the process of acquiring a foreign language. Based on a range of empirical studies involving learners of different ages and proficiency levels, it is demonstrated that digital tools can significantly enhance intrinsic motivation, sustain learner interest, and create personalized learning environments. The article also highlights the importance of teachers' pedagogical readiness to use these technologies effectively in the classroom. Ultimately, the paper concludes by emphasizing the strategic role of educational technologies as catalysts for motivation and proposes directions for future research in this area.

Keywords: *foreign language, motivation, technology, digital education, interactive methods, gamification, personalized learning.*

Giriş

Xarici dil öyrənmək bu gün dünyaya açılan pəncərə kimidir. O, yalnız yeni sözlər və qrammatik qaydaların mənimsənməsindən ibarət deyil, həm də fərqli mədəniyyətləri dərk etmək, beynəlxalq ünsiyyət qurmaq və şəxsi təcrübəni zənginləşdirmək deməkdir. Lakin dil öyrənmək səylə alınan uzunmüddətli bir səy tələb edir və bu səyin əsas mənbəyi öyrənənin motivasiyasıdır. Motivasiya qısa müddətli həyəcan deyil – o, öyrənənə gündəlik məşqlərdə irəliləmək üçün daxili enerji verir, uğurların və çətinliklərin öhdəsindən gəlməkdə ona kömək edir. Ənənəvi auditoriya dərslərində tələbələr sadəcə müəllimin izah etdiyi qrammatik modelləri izləyir, dinləmə və yazılı tapşırıqları yerinə yetirir. Bu proses bəzən monoton və yorucu ola bilər; xüsusilə də günümüzün “rəqəmsal nəsl” üçün. Onlar hər gün ekran qarşısında interaktiv oyunlar, sosial media axını və ani geribildirimlə böyüyüblər. Bu da göstərir ki, yalnız köhnə metodlarla müasir öyrənən qrupunu cəlb etmək çətindir. Bu boşluğu dolduran əsas elementlərdən biri müasir texnologiyalardır. Mobil tətbiqlər vasitəsilə sadəcə dərs oxumaq deyil, interaktiv tapşırıqları yerinə yetirərək, dostlarla rəqabət apara və nəticəni dərhal görə bilərsiniz. Oyunlaşdırma (gamification) prinsipi ilə hazırlanmış platformalar isə öyrənmə prosesini əyləncəyə çevirir, kiçik nailiyyətləri qeyd etməklə motivasiyanı davamlı saxlayır. Virtual realıq simulyasiyaları tələbəni sanki yad ölkənin küçələrində gəzərək danışq praktikasına dəvət edir. Süni intellektə əsaslanan sistemlər isə fərdi səhvləri analiz edib şəxsi inkişaf planı təklif edərək, hər bir öyrənənin öz sürətində irəliləməsinə şərait yaradır. Bu məqalədə məqsəd müasir texnologiyaların xarici dil öyrənməsində motivasiya yaratmaq və onun davamlılığını təmin etmək funksiyalarını çoxcəhətli baxımdan təhlil etməkdir. Əvvəlcə motivasiya anlayışının psixoloji əsasları araşdırılacaq, sonra texnoloji vasitələrin təqdim etdiyi müxtəlif interaktiv metodlar və onların öyrənənə verdiyi imkanlar müzakirə olunacaq. Son olaraq isə real təcrübə nümunələrinə və empirik tədqiqatlara istinad edərək göstəriləcək ki, texnologiya motivasiyanın “yanacağı” olmaqla bərabər, öyrənənin öyrənmə yolunu həm daha keyfiyyətli, həm də daha uzunmüddətli edir. Motivasiyanın psixoloji aspektlərinə nəzər yetirəndə özünüidarəetmə (self-regulation) və özünüidarəedilmə (self-determination) nəzəriyyələri mühüm rol oynayır. Richard Ryan və Edward Deci-nin Özünüidarəetmə Nəzəriyyəsi (Self-Determination Theory) əsas motivasiya növlərini – daxili və xarici – fərqləndirərək göstərir ki, daxili motivasiya öyrənənə gələcəkdə də davamlı səylə məşğul olmağa təkan verir. Eyni zamanda Keller-in ARCS modeli (Attention, Relevance, Confidence, Satisfaction) isə məzmunu cəlbədicə etmək, öyrənənin məqsədlərinə uyğunlaşdırma, özünəinam yaratma və məmnunluq hissi vermə

yolu ilə motivasiyanı təmin edir. Bu modellər texnologiyaya tətbiq edildikdə, interaktiv elementlər və fərdiləşdirilmiş geribildirim vasitəsilə öyrənənin diqqətini cəlb etmək və onu dərs prosesinə daha aktiv qatmaq mümkün olur. Müasir texnologiyaların tədrisə inteqrasiyası təkcə yeni alətlərin sinfə gətirilməsi deyil, həm də pedaqoji yanaşmanın transformasiyası deməkdir. Məsələn, “ters sinif otağı” (flipped classroom) modelində öyrənən video dərsləri evdə izləyir, sinif vaxtını müzakirələrə və praktiki tapşırıqlara ayırır. Bu, öyrənənin öz sürətində işləmək, suallarını izləmək və müəllimlə daha sıx əməkdaşlıq etmək imkanı yaradır. Oxşar şəkildə adaptiv öyrənmə sistemləri (adaptive learning platforms) süni intellektdən istifadə edərək öyrənənin zəif tərəflərini təhlil edir və ona uyğun tapşırıqlar təqdim edir ki, bu da öz növbəsində ARCS modelindəki “Confidence” tələbini gücləndirir.

Əsas hissə. Motivasiya — öyrənmə prosesinin mərkəzində dayanan və onun davamlılığına, keyfiyyətinə bilavasitə təsir göstərən əsas psixoloji amildir. Bu anlayış ilk dəfə təhsildə geniş şəkildə 20-ci əsrin ortalarında öyrənilməyə başlanmış və müasir dövrdə öyrənmə psixologiyasının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Deci və Ryan (1985) tərəfindən irəli sürülmüş Özünü Təyinetmə Nəzəriyyəsi (Self-Determination Theory - SDT) motivasiyanı daxili (intrinsic) və xarici (extrinsic) olmaqla iki əsas kateqoriyada təsnif edir. Daxili motivasiyada öyrənci bilik əldə etmək və öyrənməkdən zövq almaq üçün hərəkət edir, xarici motivasiyada isə öyrənmə sosial mükafatlar, imtahan uğurları və ya digər xarici faktorlar ilə stimullaşdırılır [Deci & Ryan, 1985, s. 52]. Xarici dil öyrənilməsi bu motivasiya modellərinin hər ikisinin sintezini tələb edir. Yeni dil öyrənən şəxs həm öz marağına, həm də karyera, sosial status və ya immiqrasiya məqsədlərinə görə motivasiya ola bilər. Dörnyei (2001) vurğulayır ki, müvəffəqiyyətli dil öyrənmə üçün uzunmüddətli və davamlı motivasiyanın olması zəruridir və bu motivasiya tədris mühiti və texnoloji vasitələrlə dəstəklənməlidir. 21-ci əsr texnoloji inkişafı səciyyələndirilir və bu inkişaf təhsil sahəsinə də öz təsirini göstərmişdir. Xarici dil tədrisi isə bu təsirdən ən çox faydalanan istiqamətlərdən biridir. Ənənəvi dərs metodları tədricən yerini daha dinamik, interaktiv və fərdiləşdirilmiş yanaşmalara verir. İKT (informasiya və kommunikasiya texnologiyaları) əsaslı tədris metodları tələbələrin diqqətini cəlb edir, onları fəal iştirakçıya çevirir və dərs mühitini daha müasir hala gətirir. Məsələn, Zoom, Google Classroom, Moodle kimi platformalar təhsil mühitini fiziki məkan sərhədlərindən çıxararaq, onu global və rəqəmsal platformaya çevirir. Bu vasitələr öyrəncilərə istədikləri vaxt və yerdə öyrənmək imkanı yaradır. Eyni zamanda texnologiya müəllimlər üçün də dərs materiallarını fərdiləşdirmək, çatdırmaq və qiymətləndirmək imkanlarını genişləndirir. Texnoloji vasitələrin motivasiyanı artırmasında onların psixoloji təsiri ön plandadır. Əsas mexanizmlər aşağıdakılardır:

1. **Vizual və audial stimullaşdırma:** Rəqəmsal kontentlər (videolar, animasiyalar, interaktiv tapşırıqlar) öyrəncilərin diqqətini cəlb edir və yadda qalma ehtimalını artırır. Bu, xüsusilə vizual və kinestetik öyrəncilər üçün əhəmiyyətlidir [Lightbown & Spada, 2013, s. 120].

2. **Gamifikasiya:** Oyunlaşdırma elementləri — xal sistemi, səviyyələr, mükafatlar — dərs prosesini əyləncəyə çevirir və təkrarçılığı qarşısını alır. Bu elementlər öyrəncinin dərslə marağını artırmaqla yanaşı, onun sosial rəqabətə girməsini və nailiyyət hissi yaşamasını təmin edir [Dörnyei, 2001, s. 90].

Fərdiləşdirilmiş tədris: Süni intellektə əsaslanan proqramlar (məsələn, Grammarly, Duolingo) tələbənin zəif cəhətlərini təhlil edərək ona uyğun materiallar təqdim edir. Bu isə öyrəncidə “mənim üçün hazırlanmış proqram” hissi yaratmaqla daxili motivasiyanı gücləndirir [Ellis, 1994, s. 203]. Müasir pedaqoji modellərdə texnologiya yalnız vasitə deyil, tədris metodikasının tərkib hissəsidir. “Flipped Classroom”, “Blended Learning” və “Project-Based Learning” kimi yanaşmalar texnologiyanın effektiv istifadəsi ilə motivasiyanı artırır.

Layihə əsaslı öyrənmə Şagirdlər real problemlərə texnologiya ilə yanaşaraq öz bacarıqlarını nümayiş etdirirlər. Bu zaman həm kommunikasiya, həm də tədqiqat bacarıqları formalaşır və motivasiya artır [Harmer, 2007, s. 175]. Son illər neyropsixologiya və koqnitiv elmlər sahəsində aparılan araşdırmalar göstərir ki, insan beyni vizual və interaktiv məlumatlara daha tez və effektiv reaksiya verir. Bu xüsusilə xarici dil öyrənərkən sözlərin yadda qalması, strukturun başa düşülməsi və kontekstdə istifadəsi zamanı ön plana çıxır. Məsələn, virtual reallıq (VR) və artırılmış reallıq (AR) texnologiyalarından istifadə dil öyrəncisinin beynində “real vəziyyət effekti” yaradır və öyrənilən dilin istifadə olunma şəraitini imitasiya edir [Brown, 2007, s. 109]. Bu texnologiyalar vasitəsilə tələbələr, məsələn, kafe mühiti, alış-veriş məkanı və ya aeroport ssenarilərində danışmaq praktikası keçə bilər. Beləliklə, onlar yalnız qrammatik qaydanı öyrənmir, həm də onu sosial kontekstdə tətbiq etməyi öyrənirlər. Beyin üçün bu tip təcrübə daha

uzunmüddətli yaddaş yaradır və passiv bilikləri aktiv bacarığa çevirir [Ellis, 1994, s. 150] Bundan əlavə, texnologiya öyrənmədə təkrar prinsipini də effektiv şəkildə reallaşdırmağa imkan verir. Məsələn, SRS (spaced repetition system) alqoritmləri ilə çalışan proqramlar tələbəyə unuda biləcəyi məlumatları məhz onun yaddaş təbii ritminə uyğun təqdim edir. Bu cür yanaşma, koqnitiv elmlərlə tədrisin birləşməsi hesabına motivasiyanın düşməsinin qarşısını alır və davamlı öyrənmə mühiti yaradır. Kitablar vasitəsilə yüksək texnologiyalı ənənəvi tədris üsullarının inkişafı ilə eyni qrammatik tapşırıqlar, mətnlərin oxunması və tərcüməsi geridə qalır. Humanist yanaşma, nəticə etibarilə, bütün tədris prosesinin əsasını təşkil edən kommunikativ yanaşmanın yaranmasına səbəb oldu. Ənənəvi qrammatik-tərcümə metodları dil bacarıqlarını formalaşdırmır. Tələbə müxtəlif mətnləri yüksək səviyyədə oxuyub tərcümə edə bilər, amma xarici dil biliklərini gündəlik həyatda tətbiq edə bilmir Texnologiyanın tədrisə daxil edilməsi yalnız mövcud dərş üsullarını inkişaf etdirməklə deyil, həm də beynin öyrənmə sistemlərini daha da effektivləşdirmək məqsədi daşıyır. Kommunikativ yanaşma, qrammatik biliklərin danışq və yazı bacarıqlarına çevrilməsinə imkan tanıyır. Əsas məqsədlərdən biri lüğət ehtiyatının artırılmasıdır. Lakin, yeni sözlər yalnız passiv deyil, həm də aktiv şəkildə yadda saxlanmalıdır. Başqa sözlə desək, tələbə sözün tərcüməsini anlamalı və həm danışqda, həm də öz yazılarında istifadə etməyi bacarmalıdır. Bacarıqları inkişaf etdirmək üçün sadə bir məşq olaraq spontan qrup dialoqlarını qeyd etmək olar. Tələbələr cütlərə ayrılır və müxtəlif mövzularda ünsiyyət qurmağa çalışırlar. Adətən müəllim müzakirəyə nəzarət edir və ya istiqamətləndirici suallar verir. Yeni sözlərin öyrənilməsi zamanı kartlar vasitəsilə məşqlərdən istifadə olunur. Kartlara yeni sözlər yazılır, sonra çevirilir və qarışdırılır. Bir tələbə kart çəkir və digər tələbələrə həmin sözün mənasını izah etməyə çalışır. Bu məşq yeni sözləri "hiss etməyə" və onların doğru kontekstdə istifadəsini yadda saxlamağa kömək edir. İnkişafın müəyyən mərhələlərində xarici dildə müxtəlif filmlər tədris prosesinə daxil edilə bilər. Tələbələrə suallar verilir, cavabları isə birbaşa izlənilən videolardan tapılmalıdır. Son illərdə innovativ texnologiyaların sinifdə tətbiqi məsələsi getdikcə daha aktual hala gəlir. Bu yalnız yeni imkanlar deyil, həm də tədrisin yeni formaları və metodları, öyrənməyə yeni yanaşmadır. Tədris prosesinə innovativ texnologiyaların daxil edilməsi, müasir həyatın tələblərinə uyğun olaraq xarici dillərin tədrisində təhsilin məzmunu və metodlarının inkişaf etdirilməsi ilə sıx əlaqəlidir.

Xarici dil öyrənmək yalnız bir sıra qrammatik qaydaların və yeni sözlərin mənimsənilməsindən ibarət deyil, həm də yeni bir dünyagörüşü qazanmaq, mədəniyyətlərarası əlaqələr qurmaq və beynəlxalq təcrübə əldə etmək deməkdir. Bu mürəkkəb və çoxpilləli prosesdə ən əsas qüvvə isə motivasiyadır. Motivasiya öyrənənin sadəcə dərslərdə uğur əldə etməsi ilə deyil, həm də uzunmüddətli öyrənmə məqsədlərinə çatması ilə əlaqəlidir. Bir çox araşdırmalar göstərir ki, motivasiya yüksək olan öyrənicilər çətinliklərlə qarşılaşdıqda daha dözümlü, dərşə qarşı isə daha həvəsli olurlar. Bu cür öyrənənlər üçün texnologiya yalnız bir vasitə deyil, həm də öyrənmə prosesini daha təsirli və davamlı edən bir faktor rolunu oynayır. Beynəlxalq təcrübələr və texnoloji yeniliklər göstərir ki, müasir texnologiyalar xarici dil öyrənməsində motivasiyanın inkişafını və onun davamlılığını təmin etmək üçün güclü bir alətə çevrilib. İnsan beyninin öyrənmə və yaddaş proseslərinin necə işlədiyi barədə əldə edilən yeni məlumatlar, dil öyrənməni daha effektiv və maraqlı hala gətirir. Beyin, məlumatları vizual və interaktiv şəkildə daha tez və effektiv qəbul edir. Bununla yanaşı, texnologiyanın təklif etdiyi vizual və kinestetik stimullar, beyin fəaliyyətini daha aktivləşdirir, öyrənilən biliklərin daha uzun müddət yadda qalmasına kömək edir. Virtual reallıq (VR) və artırılmış reallıq (AR) texnologiyalarının tətbiqi, dil öyrənənlərə sanki real dünya mühitində dilləri praktika etmək imkanı verir. Bu texnologiyalar beynimizdə "real vəziyyət effekti" yaradır və öyrənilən dilin real tətbiqi şəraitində istifadə olunması üçün mühit yaradır. Məsələn, bir tələbə virtual olaraq bir kafe mühitində söhbət edərkən, yalnız qrammatikanı öyrənmir, həm də onu sosial kontekstdə tətbiq edir ki daha aydın başa düşülsün. Beyin üçün bu tip təcrübə daha uzunmüddətli yaddaş yaradır, passiv bilikləri isə aktiv bacarıqlara çevirir. Bunun nəticəsi olaraq, öyrənilən dil yalnız nəzəri biliklərdən ibarət qalmır, eyni zamanda təcrübə ilə möhkəmlənir və praktiki istifadə üçün hazır vəziyyətə gəlir. Süni intellektin inkişafı ilə, texnologiyalar yalnız tədris alətləri kimi deyil, həm də fərdi tədris sistemlərinin əsasını təşkil edir. Süni intellektə əsaslanan platformalar tələbənin zəif və güclü tərəflərini təhlil edərək ona uyğun tapşırıqlar təqdim edir. Bu yanaşma öyrənənə öz sürətində və öz üslubuna uyğun olaraq öyrənmə imkanı verir. Məsələn, Duolingo və ya Grammarly kimi proqramlar, tələbənin inkişafı üçün ən uyğun tədris yolu təqdim edir. Bu fərdiləşdirilmiş yanaşma, öyrənənə "mənim üçün xüsusi hazırlanmış bir proqram" hissi yaratmaqla daxili motivasiyanı gücləndirir. Həmçinin, texnologiyaların öyrənmədə təkrar prinsipini də effektiv şəkildə həyata keçirməsi motivasiyanın

davamlılığını təmin edir. Spaced repetition (SRS) alqoritmləri ilə işləyən proqramlar, yaddaşın təbii ritminə uyğun olaraq məlumatları təqdim edir və bu, öyrənənin məlumatları daha uzun müddət yadda saxlamasına kömək edir. Bu cür təkrarçı yanaşma, beyin üçün informasiya emalını asanlaşdırır və daha effektiv öyrənməyə imkan yaradır. Nəticə etibarilə, xarici dil öyrənməsində motivasiyanın formalaşmasında texnologiyanın rolu yalnız praktik alətlər təmin etməklə bitmir. Texnologiya öyrənənə həm də motivasiya verən, cəlbədicə və interaktiv bir mühit yaradır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Baxşəliyeva, L. (2019). İnformasiya texnologiyalarının dil öyrənməyə təsiri. *Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Əsərləri*, 27(1), 82–87.
2. Beatty, K. (2010). *Teaching and Researching Computer-Assisted Language Learning*. London: Pearson Education.
3. Dörnyei, Z. (2001). *Motivational Strategies in the Language Classroom*. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Gardner, R. C. (2010). *Motivation and Second Language Acquisition: The Socio-Educational Model*. New York: Peter Lang.
5. Godwin-Jones, R. (2011). Emerging technologies: Mobile apps for language learning. *Language Learning & Technology*, 15(2), 2–11.
6. Kukulska-Hulme, A., & Shield, L. (2008). An overview of mobile assisted language learning: From content delivery to supported collaboration and interaction. *ReCALL*, 20(3), 271–289. <https://doi.org/10.1017/S0958344008000335>
7. Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2000). Intrinsic and extrinsic motivations: Classic definitions and new directions. *Contemporary Educational Psychology*, 25(1), 54–67.
8. Şahbaz, N. (2016). Müasir texnologiyaların xarici dil tədrisində tətbiqi. *Azərbaycan Müəllim Jurnalı*, 4(12), 54–58.
9. Stockwell, G. (2013). Technology and motivation in English-language teaching and learning. In Chapelle, C. A. (Ed.), *The Encyclopedia of Applied Linguistics*. Wiley-Blackwell.
10. Warschauer, M., & Kern, R. (Eds.). (2000). *Network-Based Language Teaching: Concepts and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press

DİL ÖYRƏNMƏSİNDƏ YENİ PERSPEKTİVLƏR: KLASSİK VƏ RƏQƏMSAL YANAŞMALARIN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Fəxryyə Şıxəliyeva
Bakı Slavyan Universiteti
sixliyevafxriyy@gmail.com

Xülasə

Bu məqalədə dil öyrənməsində tətbiq olunan klassik və rəqəmsal metodlar müqayisəli şəkildə təhlil olunur. Klassik metodlar - xüsusilə qrammatika-tərcümə və audiolingval yanaşmalar — strukturlaşdırılmış və sistemli tədrisi təmin etsə də, kommunikativ bacarıqların inkişafında məhdudiyyətlərə malikdir. Rəqəmsal yanaşmalar isə texnologiyaların imkanlarından istifadə etməklə fərdi, interaktiv və multimodal öyrənməyə şərait yaradır. Burada, hər iki yanaşmanın üstün və zəif cəhətlərini araşdırılaraq, onların integrasiyasının — yəni hibrid modelin — müasir tədris prosesində effektiv nəticələr verəcəyini qeyd edir. Məqalədə həmçinin Azərbaycanda dili tədrisinin vəziyyəti və rəqəmsal metodların tətbiq imkanları da nəzərdən keçirilir. Ümumilikdə, vurğulanır ki, bu iki yanaşmanın balanslı istifadəsi dil öyrənmə prosesini daha səmərəli və davamlı edə bilər.

Açar sözlər: dil öyrənmə prosesi, klassik metodlar, rəqəmsal yanaşmalar, hibrid tədris modeli, kommunikativ bacarıqlar, texnologiyaların tətbiqi.

Abstract

This article presents a comparative analysis of classical and digital methods used in language learning. While classical approaches—especially grammar-translation and audiolingual methods—offer structured and systematic instruction, they often fall short in developing communicative skills. In contrast, digital approaches leverage technological tools to support personalized, interactive, and multimodal learning experiences. Here, examines the strengths and limitations of both approaches and emphasizes that their integration—through hybrid models—can yield more effective outcomes in modern teaching practices. The article also explores the current state of language education in Azerbaijan and the potential for implementing digital methods. Ultimately, it is argued that a balanced use of both approaches can enhance the efficiency and sustainability of the language learning process.

Keywords: language learning process, classical methods, digital approaches, hybrid teaching model, communicative skills, application of technologies.

Giriş

Dil öyrənməsi insan fəaliyyətinin ən mürəkkəb və çoxsahəli istiqamətlərindən biri hesab olunur. Bu proses yalnız qrammatik qaydaların mənimsənilməsindən ibarət deyil, eyni zamanda fərdin kommunikativ bacarıqlarının, sosial və mədəni kompetensiyalarının formalaşdırılması ilə sıx bağlıdır. Dil öyrənmək həm zehni fəaliyyət, həm də psixoloji və sosial qarşılıqlı təsir nəticəsində formalaşan kompleks bir prosesdir. Tarix boyunca fərqli dövrlərdə müxtəlif pedaqoji yanaşmalar və metodologiyalar tətbiq olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, ənənəvi, yəni klassik metodlar uzun illər ərzində dil tədrisinin əsasını təşkil etmiş, bu sahədə ciddi akademik təcrübə və nəzəri əsaslar formalaşdırmışdır. Bu metodlar çərçivəsində qrammatika-tərcümə, audiolingval və strukturlaşdırılmış təlim yanaşmaları ön planda olmuşdur. Müasir dövrdə ənənəvi metodlarla rəqəmsal yanaşmaların qarşılaşdırılması təkcə nəzəri deyil, həm də praktik əhəmiyyət daşıyır. Bu məqalənin məqsədi, dil öyrənməsində klassik və rəqəmsal metodların müqayisəli təhlilini aparmaqla onların müasir təhsil sistemində tətbiq imkanlarını dəyərləndirməkdir. Araşdırma zamanı hər iki metodologiyanın nəzəri əsasları, praktiki üstünlükləri və çatışmazlıqları nəzərdən keçiriləcək, Azərbaycanda bu sahədəki mövcud vəziyyət və inkişaf perspektivləri müzakirə olunacaq. Məqalə həmçinin dil öyrənməsində effektiv nəticələr əldə etmək üçün klassik və rəqəmsal yanaşmaların inteqrasiyasını – yəni hibrid tədris modelini – optimal yanaşma kimi təqdim etməyi qarşıya məqsəd qoyur.

Əsas hissə

Klassik dil öyrənmə metodları, uzun müddət ərzində tədrisin əsasını təşkil etmiş və dil öyrənilərə strukturlaşdırılmış biliklər təqdim etməyi hədəfləmişdir. Bu metodların ən məşhur və uzun müddət dominant olanı qrammatika-tərcümə metodudur. XIX əsrdə Avropa məktəblərində xüsusilə dominant mövqe tutmuş bu yanaşmada əsas diqqət qrammatik qaydaların əzbərlənməsi, cümlə quruluşunun mənimsənilməsi və tərcümə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üzərində olmuşdur. Qrammatika-tərcümə metodunda, dilin əsas funksiyası yazılı mətni düzgün şəkildə tərcümə etmək və təhlil etmək kimi müəyyən edilir. Bu metodda öyrənilərə dilin strukturunun, qrammatik qaydaların dərinlən öyrədilməsi vacib hesab edilir, çünki bu yanaşma dilin sintaksis və morfolojiyasına diqqət yetirir. Qrammatika-tərcümə metodunun əsas üstünlüyü, dilin yazılı forması ilə əlaqədar ciddi nəzəri biliklərin öyrədilməsində təsirli olmasıdır. Dilin sintaksisindəki çətinlikləri anlamaq və bu qaydaların düzgün tətbiqini təmin etmək, dilin öyrənilməsi prosesində mühim yer tuturdu. Bu metodla öyrənilən şagirdlər, daha çox nəzəri biliklər əldə edir, qrammatik strukturları daha dəqiq şəkildə tətbiq edə bilirlər. Ancaq bu yanaşmanın çatışmazlıqları da vardır. Məsələn, dilin gündəlik və şifahi istifadəsi ilə bağlı praktiki bacarıqların inkişafı çox məhdud olur. Şagirdlər cümlələri və mətnləri tərcümə edərkən və qrammatik qaydaları öyrənərkən, danışmaq və dinləmə bacarıqları zəif inkişaf edir. Audiolingval yanaşma isə qrammatika-tərcümə metodundan sonra ortaya çıxmış və şifahi dil bacarıqlarının inkişafına yönəlmişdir. Yanaşma, əsasən təkrarlama, nitqin düzgünlüyünü təmin etmək və dillə bağlı ilkin bacarıqları inkişaf etdirmək məqsədini güdür. Audiolingval metodda, şagirdlər nümunə cümlələri təkrarlayır və strukturlaşdırılmış drilllər vasitəsilə dilin əsas qaydalarını mənimsəyirlər. Lakin bu yanaşmanın da bəzi məhdudiyyətləri vardır. Şifahi bacarıqların inkişafı təkrarlama üzərində qurulmuş olsa da, dilin təbii və spontan istifadəsinə istiqamətlənmiş praktik məşğələlər çatışmamışdır. Bu metodlar, dil öyrənməsinin ənənəvi yollarını təmsil etməklə yanaşı, müəyyən bir dövr üçün çox səmərəli olmuşdur. Ancaq müasir

dövrün tələbləri və dəyişən təhsil mühiti, bu metodların daha inkişaf etmiş və interaktiv yanaşmalarla birləşdirilməsini tələb edir. Bu səbəbdən, həm klassik, həm də müasir metodların uyğun şəkildə inteqrasiya edilməsi dil tədrisində daha səmərəli nəticələr verə bilər. (4, s.88). Qrammatika-tərcümə metodu XIX əsrdə Avropa məktəblərində dominant mövqe tutmuş və lüğət öyrənməyə xüsusi əhəmiyyət verilmişdir (8, s.27). Ənənəvi metodların üstünlükləri sırasında strukturlaşdırılmış və sistemli yanaşmanı, tədrisin müəllim tərəfindən idarə olunmasını və dil qaydalarının dərinliklərinə varma imkanını qeyd etmək olar. Lakin bu metodların zəif tərəfi onların kommunikativ bacarıqların inkişafında qeyri-kafi olmasıdır (1, s.5). XXI əsrin əvvəlindən etibarən informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) təhsil sisteminə inteqrasiyası yeni tədris metodlarının inkişafına səbəb olmuşdur. Bu dəyişikliklər dil tədrisində də özünü göstərmişdir. Elektron tədris vasitələri, onlayn platformalar və mobil tətbiqlər bu sahədə yeni imkanlar yaratmışdır. (9, s.112) Ənənəvi dil öyrənmə metodları uzun müddət tədris sahəsində dominant mövqeyə malik olmuşdur. Bu metodların əsas üstünlükləri, tədrisin strukturlaşdırılmış və sistemli şəkildə təşkili, müəllimin tədris prosesindəki mərkəzi rolu və dil qaydalarının dərinlən öyrədilməsi imkanlarıdır. Ümumilikdə, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının təhsil sisteminə inteqrasiyası, dil öyrənmə prosesindəki ənənəvi yanaşmalarla rəqəmsal yanaşmaların sintezini mümkün etmişdir. Bu sintez, dil öyrənməni daha müasir, dinamik və şagird yönümlü bir hala gətirərək, şagirdlərin kommunikativ bacarıqlarını gücləndirir və daha təsirli nəticələr əldə etməyə imkan verir.

Rəqəmsal metodlar aşağıdakı xüsusiyyətlərlə seçilir:

- Fərdi və adaptiv öyrənmə imkanları
- Multimodal öyrənmə resurslarının istifadəsi (video, audio, interaktiv mətnlər)
- Real vaxtda və ya asinxron əlaqə
- Oyunlaşdırma və süni intellekt əsasında qurulmuş tətbiqlər (7, s.53)

Bu metodlar, xüsusilə gənc nəslin motivasiyasını artırmaq və təlimi daha interaktiv etmək baxımından əhəmiyyətlidir. Onlar tələbənin passiv rolunu dəyişdirərək, öyrənmə prosesində aktiv iştirakını təmin edir (3, s.46). Ənənəvi metodlar qrammatika və oxu üzrə yüksək nəticə versə də, danışq bacarığının inkişafında effektiv olmur. Rəqəmsal metodlar isə tələbənin cəlb olunmasını artırmaqla yanaşı, daha çevik və şəxsiləşdirilmiş tədris imkanı yaradır (2, s.25). Son illərdə pedaqoji yanaşmalarda hibrid modellər — yəni klassik və rəqəmsal metodların inteqrasiyası — geniş tətbiq olunmağa başlamışdır. Blended learning adlanan bu model tədris keyfiyyətini artırmaq məqsədi daşıyır. Belə yanaşmalarda dərslər öncəsi və sonrası materialların rəqəmsal platformalarda yerləşdirilməsi, dərslər zamanı isə müəllim tərəfindən izahın verilməsi təmin edilir (6, s.90). Müasir tədris strategiyalarında müəllimlər metod seçərkən həm fənnin xarakterini, həm də tələbənin ehtiyaclarını nəzərə almalıdırlar. Rəqəmsal metodların dinamikliyi isə öz növbəsində, dil öyrənmə prosesini daha interaktiv və şəxsiyyətə yönəlik hala gətirir. Rəqəmsal vasitələrin və texnologiyaların təhsilə inteqrasiyası, şagirdlərə müstəqil şəkildə dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək imkanı verir. Beləliklə, ənənəvi və rəqəmsal metodların inteqrasiyası, dil öyrənmə prosesində yüksək effektivlik və davamlı inkişaf təmin edə bilər. (10, s.518). Azərbaycanda xarici dil öyrənməsinə maraq artmaqda, eyni zamanda müasir tədris vasitələrinin tətbiqi genişlənməkdədir. Ənənəvi dərslər və müəllim izahı ilə yanaşı, dövlət proqramları çərçivəsində elektron platformalar, onlayn kurslar və rəqəmsal kontentlər hazırlanır (5, s.23).

Nəticə

Dil öyrənməsi sahəsində klassik və rəqəmsal metodlar bir-birini tamamlaya biləcək böyük potensiala malikdir. Klassik metodlar, ənənəvi təhsil yanaşmalarının bünövrəsini təşkil edən və dilin struktural aspektlərinə fokuslanan yanaşmalar kimi çox uzun müddət tədrisin əsasını təşkil etmişdir. Bu metodların təməl xüsusiyyətləri – strukturlaşdırılmış tədris, qrammatika və yazı bacarıqlarının inkişafı – dil öyrənlərə sağlam təməl biliklər qazandırır. Lakin, yalnız bu yanaşmalarla dilin praktik istifadəsinə, yəni kommunikativ bacarıqların inkişafına tam olaraq nail olmaq çətin ola bilər. Klassik yanaşmalar, şagirdin yalnız passiv iştirakını təmin edərkən, bəzən dilin gündəlik istifadə qaydalarını öyrənməkdə kifayət qədər effektiv olmur. Rəqəmsal yanaşmalar isə, müasir dövrün tələblərinə cavab verən interaktivlik, şəxsi inkişaf və motivasiyaedici xüsusiyyətləri ilə ön plana çıxır. Onlar yalnız texnoloji vasitələrdən istifadə etməklə şagirdlərin fərdi ehtiyaclarını və maraqlarını nəzərə alaraq daha adaptiv bir öyrənmə mühiti təmin edir. Rəqəmsal öyrənmə platformaları və tətbiqləri şagirdlərin öz tempində öyrənməsinə, dərslərin müxtəlif aspektlərini interaktiv şəkildə praktika etməsinə və davamlı olaraq öz inkişaflarını izləmələrinə imkan verir.

Tədris sistemində bu iki yanaşmanın balanslı istifadəsi, şagirdin dil bacarıqlarının inkişafını dəstəkləyən səmərəli və davamlı tədris modellərinin yaranmasına səbəb olacaqdır. Nəticədə, rəqəmsal və klassik yanaşmaların birləşdirilməsi dil öyrənmə prosesinin effektivliyini artıracaq, müasir təhsil sisteminin tələblərinə cavab verən yeni tədris modellərinin formalaşmasına şərait yaradacaqdır. Bu yanaşma, həmçinin təhsil sahəsindəki inkişafı izləməyə və şagirdləri gələcəyin təhsil sistemində hazırlamağa kömək edəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Baxşəliyev, A. (2018). Dil öyrənmədə interaktiv metodların tətbiqi. Bakı: Elm və Təhsil.
2. Brown, H. D. (2007). Principles of Language Learning and Teaching (5th ed.). New York: Pearson Education.
3. Cəfərova, T. (2020). İKT və dil tədrisi: Yeni imkanlar və çağırışlar. Azərbaycan Müəllim Jurnalı, 12(2), 22–29.
4. Ellis, R. (2008). The Study of Second Language Acquisition (2nd ed.). Oxford: Oxford University Press.
5. Mammadova, S. (2019). Rəqəmsal tədris mühitində xarici dil öyrənməsi. Təhsil və Cəmiyyət, 6(1), 51–59.
6. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). Approaches and Methods in Language Teaching (3rd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
7. Teymurov, N. (2021). Azərbaycanda xarici dil tədrisində rəqəmsal texnologiyaların rolu. Bakı Dövlət Universiteti Elmi Əsərləri, 3(45), 110–118.
8. Thornbury, S. (1999). How to Teach Grammar. Harlow: Longman.
9. Warschauer, M. (2000). The Changing Global Economy and the Future of English Teaching. TESOL Quarterly, 34(3), 511–535.
10. Willis, J. (1996). A Framework for Task-Based Learning. Harlow: Longman.

MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN “LEYLİ VƏ MƏCNUN” POEMASININ DİLİNDƏ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Günəl Abışzadə

ADPU Şamaxı filialı

abiszadegunesh@gmail.com

Xülasə

Bildiyimiz kimi, söz birləşmələri - iki və daha artıq sözün mənə və qrammatik cəhətdən birləşməsinə deyilir. Və məlum olduğu kimi, söz birləşmələri asılı və əsas tərəflərdən ibarət olur. Əsas və asılı tərəflər müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə oluna bilər. Söz birləşmələrinin əsas tərəfinin ifadə vasitəsinə görə ismi, feili və zərfi birləşmələr olaraq qruplara ayırırıq.

Açar sözlər: Füzuli dili, söz birləşmələri, ismi birləşmə, feili birləşmə, sintaksis.

Abstract

As we know, word combinations are combinations of two or more words in meaning and grammar. And as is known, word combinations consist of dependent and main parts. The main and dependent parts can be expressed by different parts of speech. We divide word combinations into groups according to the means of expression of the main part of the word combinations into noun, verb and adverbial combinations.

Keywords: Fuzuli's language, word combinations, nominal phrase, verbal phrase, syntax

M. Füzuli qəzəl, məsnəvi və nəsr dilinin görkəmli nümayəndələrindəndir. Şairin “Leyli və Məcnun” əsəri isə “Azərbaycan ədəbi dilinin məsnəvi-poema janrı üzrə bədii üslub qolunun tam formalaşmış ilk nümunəsi” hesab olunur (Bax: Ə. Dəmirçizadə. *Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi*. Bakı, 1979, səh. 199).

Biz əvvəlcə ismi birləşmələrə nəzər yetirə bilərik. Əsərdə kifayət qədər ismi birləşmələr vardır. Həmin ismi birləşmələrin təyini və təyini olmayan növlərinə rast gəlirik. Təyini birləşmələrin isə hər üç növünə müraciət edilmişdir.

I növ təyini söz birləşmələri- əsərdə daha çox rast gəlinən ismi birləşmələrdir. Əsasən, əsərdə birləşmələrin əsas tərəfi isimlə ifadə olunmuşdur

Biçarə Füzuliyəm ki, zarəm [2, s.27]

Həmin birləşmələrin asılı tərəfi isə daha çox sifət və miqdar sayları ilə, çox bir qismi isə işarə və təyini əvəzliliklərlə, ən az hissəsi isə isimlə ifadə olunmuşdur.

Sifətlə: *Sərmayə idi gözümdəki nur [2, s.133]*

Sayla: *Bir qəm yey olur iki bələdan [2, s.136]*

Əvəzliliklərlə: *Səndən yanadır həmin təfəkkür [2, s.14]*

İsimlə: *Doldurulmuş idi qızıl piyalə [2, s.66]*

Şair həmin ismi birləşmələrin asılı tərəfini cümlədə təyin, əsas tərəfini isə daha çox mübtədə və ya tamamlıq vəzifəsində işlətmişdir:

Yumşaya, əgər ola qara daş [2, s.85]; Doğru yola getmədim' nə hasil [2, s.15]

Həmçinin, bir misra daxilində iki I növ təyini söz birləşməsinə də rast gələ bilərik:

Guya iki təntənəli idi bir can [2, s.51]

Əsərdə kifayət qədər **II növ təyini söz birləşmələrinə** də rast gəlmək mümkündür. Bu birləşmələrin də əsas tərəfi isimlə ifadə olunmuşdur. Həmin birləşmələrin tərəfləri birlikdə cümlə üzvü olur və daha çox mübtədə və tamamlıq vəzifəsində çıxış edir.

Mübtədə: *Ol bəzm idi afiyəti baharı [2, s.39]*

Tamamlıq: *Yandırma cəfa oduna canın [2, s.92]*

Birləşmələrin çoxunda asılı tərəf isimlə, çox az bir qismində isə məsdərlə də ifadə olunmuşdur. *Leylidə oxumaq izzirabı [2, s. 52]*

Şair **III növ təyini söz birləşmələrini** isə I və II növ təyini söz birləşmələrinə nisbətən daha az işlətmişdir. III növ təyini söz birləşmələrinin də əsas tərəfi isimlə, asılı tərəfi isə isimlə ifadə olunanlara çox rast gəlsək də, daha çox əvəzliliklə, xüsusilə şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunmuşdur.

İsimlə: *Bulunmadı oğlunun nişanı [2, s.73]*

Əvəzliliklə: *Müşkül görünür mənim muradım [2, s.115]*

Bu birləşmələrin quruluşca sadə növü ilə yanaşı, quruluşca mürəkkəblərinə də rast gəlirik:

Qılmış qələmin fələk qəmi nal [2, s.73]

Əsərdə söz birləşmələrində söz sırasının pozulduğu nümunələr də yetəri qədər vardır:

Kim, var qıluncumuz bizim həm [2, s.118]

Dediyimiz kimi, şair **təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələrdən** də istifadə etmişdir.

Bir boynu, ayağı bağlı seydəm [2, s.109]

M. Füzuli "Leyli və Məcnun" əsərində ismi birləşmələrlə yanaşı, bir çox feili birləşmələrdən də istifadə edərək yaradıcılığını daha da zənginləşdirmişdir. Feili birləşmələr dedikdə, biz məsdər, feili sifət və feili bağlama tərkiblərini nəzərdə tuturuq.

Əsərdə **məsdər tərkiblərinə** feili bağlama qədər olmasa da çox rast gəlirik. Şair məsdər tərkiblərini daha çox mübtədə və tamamlıq vəzifələrində cümlədə işlətmişdir.

Mübtədə: *Əsrari-nihana yetmək olmaz [2, s.51]*

Tamamlıq: *Pabusuna yetməgi fəlaklər [2, s.25]*

Füzulinin əsərdə yazdığı məsdər tərkiblərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri onun məsdərin *-maq²* şəkilçisini daha çox *-məg* olaraq işlətməsidir. Bunu da deyərək ki, dövrün tələblərinə uyğun olaraq belə verilmişdir.

Rəzm etməgi etdilər müqərrər [2, s.123]

Şair məsdər tərkiblərinin quruluşca sadə növü ilə yanaşı, mürəkkəb növündən də istifadə etmişdir.

Qanı sitəmi bələyə durmaq [2, s.100]

Füzuli öz dövrü üçün səciyyəvi olan "qılmaq" feilindən də çox istifadə etmişdir.

Fərz oldu bir əzmə cəzm qılmaq [2, s.16]

İsmi birləşmələrdə olduğu kimi məsdər tərkiblərində də söz sırasının pozulması halları baş vermişdir.

Görmək səni ola qeyri-məqdur [2, s.57]

Təsdiq forması ilə yanaşı, məsdər tərkiblərinin inkar formasına da əsərdə rast gəlinir.

Ondan həzər etməmək xətdir [2, s.186]

Əsərdə olan **feili sifət tərkiblərinə** diqqət yetirdikdə isə həmin tərkiblərin daha çox indiki zaman məzmunu daşıyan *-an²* şəkilçisi ilə yaranan birləşmələr olduğu diqqətimizi cəlb edir.

Canan diləyən cəfaya dözmək [2, s.140]

Şair belə birləşmələri cümlədə xitab rolunda da işlətməmişdir:

Ey varı yox eyləyən, yoxu var [2, s.13]

Bundan başqa isə keçmiş zaman məzmunlu *-dıq⁴⁺* **mənsubiyyət şəkilçisi** ilə yarananlar feili sifət tərkiblərindən də geniş istifadə olunmuşdur.

Hər gördüyünə su kimi axma [2, s.55]

Bu şəkilçinin işlənmə məqamlarında M. Füzulinin öz dövrü üçün səciyyəvi olan daha bir xüsusiyyətdən istifadə etdiyini də görə bilərik ki, həmin xüsusiyyət şəkilçinin *-diyi* yerinə, *-digi* olaraq işlədilməsidir.

Mən məktəbə getdigim zamanlar [2, s.139]

Feili sifət tərkiblərinin də təsdiqdə işlənməsi ilə yanaşı inkarda işlənməsi halları da vardır.

Ey hikmətə baxmayan nəzərsiz [2, s. 20]

Feili sifət tərkibləri cümlədə daha çox mübtəda və təyin rolunda çıxış etmişdir.

Mübtəda: **Məndən məni istəyən nə bulsun ?** [2, s.78]

Təyin: **Gənc istəyən əjdəhayə dözmək** [2, s.140]

Quruluşca növünə nəzər saldıqda isə həm sadə, həm də mürəkkəb feili sifət tərkiblərinə müraciət olduğunu görə bilərik. Daha çox isə mürəkkəb feili sifət tərkiblərindən istifadə olunmuşdur.

Sadə: **Övlad qoyan qoyar həmin ad** [2, s.45]

Mürəkkəb: **Məhbubu mey ilə bəsləyən can** [2, s.75]

Füzuli əsərdə məsdər və feili sifət tərkiblərindən çox istifadə etsə də, feili bağlama tərkiblərinə daha çox müraciət etmişdir. Bu **feili bağlama tərkiblərini** isə daha çox zaman, səbəb və tərz bildirən *-ib⁴* və zaman bildirən *-anda²* şəkilçisi ilə düzəltmişdir.

Cami-meyi-qəm tutanda aləm [2, s.217]; **Min zövq bulub özünü itirdi** [2, s.50]

Həmçinin, *-dıqda* şəkilçisi ilə düzələn feili bağlama tərkibi də vardır.

Gördükdə onu olurdu zail [2, s.49]

Füzuli feili bağlama tərkiblərində digər birləşmələrə nisbətən daha çox inversiyadan istifadə etmişdir.

Bülbül gül üçün qılanda nalə [2, s.80]

Feili bağlama tərkibləri də digər birləşmələr kimi quruluşca sadə və mürəkkəb olaraq işlədilmişdir.

Sadə feili bağlama tərkiblərinə nümunə: **Sonra yaxa yırtıb etdi fəryad** [2, s.73]

Mürəkkəb feili bağlama tərkiblərinə nümunə: **Öz mənzilinə dönəndə Leyli** [2, s.111]

Məhəmməd Füzuli “Leyli və Məcnun” əsərini ana dilində yazsa da, əsərdə alınma sözlərdən də çox istifadə etmişdir. Bu alınma sözlərə, demək olar ki, bütün növ söz birləşmələrinin tərkibində rast gəlirik: **Əsrari-nihənə yetmək olmaz** [2, s.51] *əsrari-nihan- gizli sirlər*;

Nəticə: Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində söz birləşmələrindən çox geniş istifadə olunmuşdur. Həmin birləşmələr ismi və feili birləşmələr olmaqla daha çox nəzərə çarpır. Hər iki birləşmənin bütün növlərinə (ismi birləşmələrin təyini və təyini olmayan, həmin təyini birləşmələrin də hər üç növünə, həmçinin, feili birləşmənin də hər üç növünə- məsdər, feili sifət və feili bağlamaya) müraciət olunmuşdur. Bununla yanaşı, biz birləşmələr daxilində alınma sözlərə də çox rast gəlirik. Füzulinin ədəbi dilində istifadə olunmuş söz birləşmələri hazırda günümüzdə istifadə olunan söz birləşmələri ilə çox səsləşir. Sadəcə olaraq dövrün tələbinə uyğun olaraq yuxarıda qeyd etdiyim bəzi fərqli məqamlara da rast gəlmək mümkündür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə, Seyidov Y, Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 424 s.
2. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 336 s.
3. Nizami Xudiyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, “Elm və təhsil”, 2018. - 632 s.

XARİCİ DİLLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNƏ METODİKİ YANAŞMA

Günəl Hüseynova

Gəncə Dövlət Universiteti
gunel.huseynova@gdu.edu.az

Xülasə

Məqalənin məqsədi xarici dillərin öyrənilməsi tendensiyalarına metodiki yanaşmanı təqdim etməkdir. Xarici dillərin öyrədilməsi üçün geniş istifadə olunan metodlar, texnikalar, tətbiqlər son dövrlərdə aktuallığını qoruyub saxlayır. Xarici dilin öyrədilməsi və öyrənilməsi həmişə dəbdə olmuşdur. Təhsil sektorunda çalışanların, dilçi, müəllim və ya təlimçilərin diqqət mərkəzində bütün tələbələrə uyğun unikal, mükəmməl və asan üsul tapıb onları mənimsətməkdir. Xarici dillərin tədrisində geniş istifadə olunan üsullardan biri dilə xronoloji ardıcılıqla, məqsədli şəkildə yanaşmadır. Şagird və tələbələrdə dillərə marağı artırmaq üçün müntəzəm seminarlar, təlimlər təşkil edilsə, dil öyrənməni fəal şəkildə inkişaf etdirmək olar. Orta məktəblərdə ikinci xarici dilin tədrisinə ayrılan saatların artırılması, şagirdlərdə dil öyrənməni, dilə marağı daha da mükəmməlləşdirə, təkmilləşdirə bilər. Xarici dillərin öyrənilməsinə metodiki yanaşmanı təkmilləşdirərək öyrənilən dili bütün bacarıqlara əsasən beynəlxalq səviyyəyə çatdıraraq. Nəticə isə hər zaman düşüncə mövzusu olacaqdır.

Açar sözlər: xarici dillər, tədris, təlim, inkişaf, çoxdillilik.

Abstract

The purpose of the article is to present a methodological approach to trends in foreign language learning. Methods, techniques and practices commonly used in foreign language teaching have maintained their importance recently. Teaching and learning foreign languages has always been fashionable. Those working in the education sector, whether they are linguists, teachers or educators, focus on finding an appropriate, original, perfect and easy method for all students and ensuring that students master this method. One of the methods commonly used in foreign language teaching is the chronological, purposeful approach to language. If regular seminars and trainings are organized to increase students' and students' interest in languages, language learning can be effectively developed. Increasing the hours allocated to teaching a second foreign language in secondary education can further improve and increase students' language learning and interest in language. By developing the methodological approach in foreign language learning, we will bring the language learned to an international level in all skills. The result will always be a matter of thought.

Keywords: foreign languages, teaching, training, development, multilingualism.

XXI əsrin tələblərindən biri də xarici dildə ünsiyyət qurmaq, tədrisinə təhsil ocaqlarında (uşaq baxçalarında, orta məktəblərdə, ali məktəblərdə) geniş imkan yaratmaqdır. Xarici dilin tədrisi və mənimsənilməsi müasir dövrdə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bir nəsil əvvəl ikidilli və ya çoxdilli valideynlərə tez-tez övladları ilə ana dilində danışmamağı tövsiyə edirdilər ki, övladlarını “çaşdırmasınlar” və onların ictimai yerlərdə danışılan dili öyrənmə qabiliyyətinə mane olmasınlar. Çox dillilik bu gün dəbli və dəyərli anlayışdır. Globallaşan bir dövrdə bir çox valideynlər övladlarının həm evdə, həm də məktəbdə birdən çox dil öyrənmələrini təmin etmək üçün fəal şəkildə çalışırlar. Bunun sübutu kimi bir çox özəl və dövlət qurumlarının dil kurslarından marketing vasitəsi kimi istifadə etməsini və xüsusən də müxtəlif ikidilli tədris modelləri təklif etməsini göstərə bilərik. Bugünkü məktəblərin qarşısında duran vəzifə hər bir şagirdin çoxdilliliyə gedən yolunun unikal, konstruktiv olmasını və onların digər dilləri mənimsəməsindən asılı olmasını qəbul etməkdir. Dil öyrənmənin təsirini maksimum dərəcədə artırmaq, mükəmməlləşdirmək üçün müəllimlərin əsas vəzifəsi hər bir şagirdin artıq malik olduğu dil resurslarından istifadə etməsini təmin etməkdir. (1, səh 103)

Uşağın evdə danışılan dildə səlis danışmaq qabiliyyətini inkişaf etdirməyi hədəfləyən dil proqramları, uşağın yeni dildə təhsilini davam etdirməsini əhatə edən intensiv proqramları və ikinci dili “əlavə” dil kimi inkişaf etdirməyi hədəfləyən kurslar arasında fərq qoyulmalıdır. Bu proqramların hər biri özünəməxsus problemlərlə üzləşir. Tədris etdiyi kurikulumun növündən asılı olmayaraq hər bir müəllimin qarşısında duran vəzifə öz dilini və ya fənnini ayrı-ayrılıqda öyrətmək istəyinə qarşı durmaq və tələbələrinin başqa

dillərdəki əvvəlki bilik və bacarıqlarına məhəl qoymamaqdır. Aydın desək, tələbələrin şəxsi dili, funksional dili və tədris dili arasında fərq qoymamaq lazımdır. (1, 220)

Dünya Məktəblərinin əksəriyyətində tədris dili ingilis dilidir. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəblərində tədrisi nəzərdə tutulan xarici dil (dillər) ingilis, alman, fransız, rus, ərəb, fars dilləri arasından seçilir. Ümumtəhsil məktəblərində ikinci xarici dil V sinifdən (artıq fransız dilinin ikinci xarici dil kimi tədrisi IX sinifdən) etibarən tədris olunur. Orta ümumtəhsil müəssisələrində ikinci xarici dilin tədrisinə az saat verilməsi, əksər şagirdlərin 11 il ərzində bir əcnəbi dili mükəmməl öyrənə bilməməsi tez – tez xatırlanan problemlər sırasındadır. İdeal olaraq, məktəb dili siyasəti məktəb icması daxilində danışılan bütün dillərin bərabər hüquqlu olduğunu bildirməsidir. Bununla belə, bu, tədris dilinin praktikada və bəzən kurikulumda yer aldığı istiqamətdən asılı olaraq həmişə açıq-aşkar olmaya bilər. Çoxdillilik hüquq və resursdur. Təbii ki, bir çox dillərə üstünlük verməyə başlayan kimi həmin dillərdən birinin “problemlı” olma ehtimalı arta bilər. Portuqal, İspan, Ərəb və Hollandiya (və digər nümunələr) kimi dillər üçün ev dili proqramları problemlı ola bilər, çünki bu dillərin bir çox variantı var, bəzən fərqli statuslar və onların istifadəsi qavrayışları ilə qeyd olunur. Valideynlərin müəllimin bu dilləri öyrətməyə uyğunluğu ilə bağlı fikirləri təsadüfən məktəbin bütün dillərə və buna görə də bütün dil növlərinə lazımi münasibət göstərməməsinə səbəb ola bilər. IB Dil və Ədəbiyyat kurikulumu bütün dialektləri və dil növlərini tanıyır. Məsələn, Fransa imtahan sənədinə Afrika, Avropa və Cənubi Amerikadan olan mətnlər daxil ola bilər. Dil öyrənmək həvəs, istək, sevgi tələb edən bir prosesdir və irəliləyişi müşahidə etmək bəzən çətin ola bilər. (4, 53)

Akademik səviyyədə ikidilli olmaq (birdən çox dildə oxumaq və yazmaq) bir çox tələbələr üçün dəyərli və real məqsəddir. İkidillilik və qavrama (ikidilliliyin iki komponenti) iki mürəkkəb prosesdir. Məktəbdə ikidilli bacarığın hər hansı planlaşdırılması diqqətli, tədqiqata əsaslanan planlaşdırma və hər bir şagirdin dil profilinin hərtərəfli başa düşülməsini tələb edir.

Geniş məktəb icması daxilində istifadə olunan dillər tədris dilindən fərqli olduqda, onlar tez-tez kurikulumun arxa planına keçirlər. Bununla belə, bu vəziyyət yeni dilləri öyrənmək və dil kimliyinizə əlavə etməklə onlardan mənalı istifadə etmək üçün unikal bir fürsət təqdim edə bilər. Bu dillər bəzən məktəbdə təhsil alanların böyük bir hissəsinin dominant dilləri olsa da, akademik uğur üçün bir vasitə olmadığı üçün onlara bərabər münasibət göstərilir.

Məktəb şəraitində əlavə dil öyrənməkdə məqsəd nədir? Başqa dildə ünsiyyət qurmaq? Əgər belədirsə, tələbələrinizin nəyi bacara bilməsini istəyirik? Hədəf auditoriyası kimdir və hansı səviyyədədir? Ümumi kurikulumun məqsədlərinə əsaslanan məktəb dili siyasəti məktəb, müəllimlər, tələbələr və valideynlərin bu dil kurslarının məqsədləri haqqında eyni səviyyədə olmasını təmin etməlidir. Dil kurikulumları “forma”dan (qrammatik dəqiqlik) “məna”ya (ünsiyyətə) keçməyə davam etdikcə, biz bu dəyişikliyin tədris və təlim resurslarımızda əks olunmasını təmin etməliyik.

Son tədqiqatlar tələbələrin dil öyrənməsinə marağını və onların ali təhsildə dil öyrənmə motivasiyasını artırmaq üçün dilçiliyin (yəni dili anlamaq) əlavə dil kurslarına necə inteqrasiya oluna biləcəyinə yönəlmişdir. Smartfonlarda məkana əsaslanan xidmətlərin istifadəsi kimi texnoloji təşəbbüslər, tətbiqlər bizə sinifdən kənara çıxmaq və real həyat vəziyyətlərində dildən istifadə etmək imkanları verir. Dil öyrənmə yavaş bir prosesdir və bəzən tərəqqiyə nəzarət etmək çətin ola bilər. Bu, həm tələbələrin, həm də müəllimlərin motivasiyasını azalda bilər. Dərstdən dərse və tələbədən tələbəyə dəyişə bilən aydın məqsəd və əlaqəli məqsədlərin olması dil öyrənməni müsbət və faydalı təcrübəyə çevirməyə kömək edə bilər. Karyera üçün bir çox proqramlar, beynəlxalq dil sertifikatları vardır ki, onları əldə edən hər bir şəxs dünya arenalarında özünü istənilən mövzuda bilik və bacarıqlarını nümayiş etdirməyi bacarır. İstənilən namizəd dil öyrənmədə qarşısına qoyduğu məqsəd və istəyin vacibliyininin fərqi var və istənilən kontekstdə çevik və etibarlı olaraq qalır. (3, 41) Həm də yeni dil öyrənmək xaricdə iş və təhsil imkanları yaradır. Düzgün seçim etsək gələcək kapitalımızı gənc yaşlardan qura bilərik. Ən faydalı dillər siyahısına nəzər yetirsək, altı ən çox danışılan və öyrənilən dillər arasında dominantlığı ingilis dili qoruyub saxlasa da, ikinci yerdə fransız dilini görə bilərik. Bunun səbəbini anlamaq asandır. Fransa və Kanada da daxil olmaqla, fransız dili 29 ölkənin rəsmi dilidir. Daha sonra alman, çin, ispan və s. dillər.. Şagird və tələbələrdə dillərə marağı artırmaq üçün müntəzəm seminarlar, təlimlər təşkil edib, xarici dillərin öyrənilməsinə fəal şəkildə təbliğ etmək lazımdır. Orta məktəblərdə ikinci xarici dilin tədrisinə ayrılan saatların artırılması, şagirdlərdə dil öyrənməni, dilə marağı daha da mükəmməlləşdirə, təkmilləşdirə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. « Histoire des méthodologies de l'enseignement des langues » Christian Puren. NATHAN. CLE international.
2. Məmmədov M., Şirəliyev Ə. « Xarici dilin tədrisinə metodiki və psixoloji yanaşmalar », ADU.
3. « Les méthodologies d'enseignement des langues étrangères » Mme Bourenane
4. « Méthodologie de l'enseignement de la prononciation » Didactique des langues étrangères. CLE international

İSPAN DİLİNDƏ İNGİLİS DİLİNDƏN ALINMA SÖZLƏRİN KLASİFİKASIYASI

Gülənarə Əfəndiyeva

Azərbaycan Dillər Universiteti
efendizade.gulnare@mail.ru

Xülasə

Qloballaşan dünyada beynəlmiləl dilə çevrilən ingilis dilinin təsirini bir çox dünya dillərində olduğu kimi ispan dilində də müşahidə edirik. Dünyada ən çox danışılan ikinci dil olan ispan dilində ingilis dilindən alınma sözləri ilə həm məişətdə, həm də mediada rastlaşa bilərik. Sosial medianın istifadəsinin artması da bu prosesə təkan verir.

Açar sözlər: ispan dili, alınma sözlər, termin, ingilis dili, qloballaşma.

Abstract

In a globalized world, the influence of English, which has become an international language, is being observed in Spanish, as in many other world languages. Spanish, the second most spoken language in the world, is constantly being mixed with words borrowed from English, both in everyday life and in the media. The increasing use of social media also gives impetus to this process.

Keywords: Spanish language, borrowed words, term, English language, globalization.

Alınma sözlər başqa bir dildən qəbul edilən, forma və ya mənasını dəyişə bilən və ya dəyişdirməyən söz və ya ifadələrdir. Alınma sözlər mədəni və ya tarixi səbəblərdən iki dil təmasda olduqda, bəzi sözlər bir-biri ilə mübadilə edildikdə yaranır. Zaman dəyişir, dünya dəyişir, ona görə də insanlar başqalarından söz götürməli olurlar və sözlər digər bir dilə assimilyasiya edərək dəyişir.

İspan dilində də bütün dünya dillərində olduğu kimi müxtəlif dillərdən alınma sözlər mövcuddur. Məsələn, səkkiz yüz illik ərəb əsarətinin nəticəsidir ki, ispan dilində dörd mindən çox ərəb mənşəli söz vardır. Eyni zamanda qloballaşan dünyanın əsas dilinə çevrilən ingilis dilinin də bu dilə təsiri əhəmiyyətli dərəcədə müşahidə olunur. İspan dilində bu sözlər “anglicismos” adlanır. [1, s.1-2] Bu terminin mənası haqqında müxtəlif ispan mənbələrində fərqli izahlar var. Məsələn, İspan Real Akademiyasında (İspan dilinin izahlı lüğəti) bu termin haqqında qeyd olunur: 1.ingilis dilində danışmaq tərz. 2. Bu dilin başqa bir dildə işlədilən sözü 3. Müxtəlif dillərdə ingiliscə söz və ya ifadələrin istifadəsi.[2, s.47-48]

İspan leksikoqrafı Moliner Maria,özünün "İspan dili lüğəti"ndə belə izah edir:“Başqa dildə istifadə olunan ingilis sözü və ya ifadəsi”

Chris Pratt isə “ Müasir ispan yarımadasında istifadə olunan ingilis mənşəli sözlər” əsərində belə yazır: “*anglicismo*” ispan dilində istifadə olunan linqvistik element və ya onun qrupudur”. Medina Lopezin “Aktual ispan dilində ingilis dilindən alınma sözlər” əsərindəki tərifinə bu cür yazır:

“*Anglicismolar*” yalnız ingilis dilindən gələn, Real Akademiya tərəfindən təsdiq olunan sözlər deyil, eyni zamanda ingilis dili vasitəsilə digər dillərdən keçən sözlərdir”

Qeyd olunan bu təriflərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, hər mütəxəssisin bu terminə fərqli baxışı var. Ancaq ümumiləşdirərək belə qərara gəlmək olar ki, *anglicismo* termini birbaşa və ya bilavasitə ingilis dilindən keçən sözlərdir. İngilis dilindən ispan dilinə keçən sözlərin təsnifatını hazırlamaq üçün genişmiqyaslı araşdırma aparmaq lazımdır. Belə ki, bu dilin ispan dilinə təsirini müxtəlif sahələrdə görmək mümkündür. Məsələn, idman, qastronomiya, müasir media, nəqliyyat vasitələrinin hissələrində və s.

İlk öncə bu sözlərin idman sahəsində istifadəsinə nəzər yetirək:

1. Este viernes van a hacer un control **antidoping** para todos los deportistas.

Bu cümə günü onlar bütün idmançılar üçün **antidoping** testi keçirəcəklər.

Antidoping -İdmançıların performansını süni şəkildə artıran maddənin istifadə olunub-olunmaması testi

2. Este jugador tiene un **chut** perfecto.

Bu oyunçunun mükəmməl zərbəsi var.

Chut – Futbolda topu güclü zərbə ilə rəqib komandanın qapısına atmaq

3. En la natacion estilo **crawl** es mi favorito.

Üzgüçülükdə ən sevdiyim sürünmə tərzdə üzməkdir.

Crawl- üzmə forması

İndi isə gastronomiyada istifadə olunan ingilis alınma sözlərə nəzər yetirək:

1. **El biftec** de ayer estaba muy rica.

Dünənki biftek çox dadlı idi.

Biftec- Adətən qrıl və ya qızartmaq üçün hazırlanan dana ətindən dilimlərə kəsilmiş ət parçalarına verilən addır.

2. Me gusta mucho el chocolate bitter.

Mənim acı şokoladdan çox xoşum gəlir.

Bitter-Şirin olmayan, kəskin acı dadı olan

3. Chicos, vamos a hacer un **picnic** este fin de semana

Usaqlar, gəlin bu həftə sonu piknik edək

Picnic- açıq havada yemək yemək və ya qəlyanaltı etmək

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. <https://es.wikipedia.org/wiki/Anglicismo>

2. Prestamos lingüísticos en la lengua española actual, Hector Sanchez Mouriz, International Journal of Language and Linguistics, Vol,2,N1, March 2015

MÜASİR DİLÇİLİYİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Humay Abdulova

Azərbaycan Dillər Universiteti

xumay.abdul@mail.ru

Xülasə

müasir Azərbaycan dilinin inkişafı, dilin saf qalması və cəmiyyətin dəyişən tələbləri ilə bağlı bir sıra aktual problemlərlə qarşı-qarşıyadır. Bu problemlər əsasən dilə yad sözlərin daxil olması, terminoloji bazanın zəifliyi, qrammatik və leksik normanın pozulması, dialekt və şivə fərqlilikləri, dil tədrisindəki çatışmazlıqlar və rəqəmsal aləmdə dilin məhdud istifadəsi kimi sahələrdə özünü göstərir. 1. Əcnəbi sözlərin artması müasir dövrün ən böyük dil problemlərindən biridir. Qloballaşma və texnologiyanın təsiri ilə ingilis və rus dillərindən alınan sözlər, xüsusən gənclər arasında geniş yayılmaqda davam edir. Bu, milli dilin zəifləməsinə səbəb ola bilər. 2. Terminoloji boşluqlar da əhəmiyyətli problemdir. Xüsusilə texnologiya, hüquq, elm və digər sahələrdə Azərbaycan dilində mövcud olmayan ya da qeyri-standart olan terminlər üzündən anlaşılmı çətinləşir. 3. Qrammatik və leksik normanın pozulması gündəlik ünsiyyətdə, sosial mediada və yazılı dilə təcrübəsiz yanaşma nəticəsində artmaqdadır. Dilin qaydalarına riayət etməmək, dilin normativliyini təhdid edir. 4. Dialekt və şivə xüsusiyyətlərinin ədəbi dilə qarışması da müasir dilin inkişafına mane olur. Bu, normativ dilin zəifliyinə və dilin tədrisində problemlərə yol açır. 5. Tədris sahəsindəki çatışmazlıqlar müasir dövrün tələblərinə cavab verməyən dərsliklər və tədris metodları üzündən Azərbaycan dilinin öyrənilməsi və tədrisi çətinləşir. 6. Rəqəmsal dil istifadəsi Azərbaycan dilinin internetdə və texnoloji sahələrdə məhdud tətbiqi, onun inkişafını dayandırır.

Açar sözlər: aktual problemlər, normalar, inkişaf mərhələsi, rəqəmsal platforma, dövlət dili.

Abstract

The development of the modern Azerbaijani language is faced with a number of urgent problems related to the preservation of the language's purity and the changing demands of society. These problems are mainly manifested in areas such as the introduction of foreign words into the language, the weakness of the terminological base, the violation of grammatical and lexical norms, dialect and accent differences, shortcomings in language teaching, and the limited use of the language in the digital world. 1. The increase in foreign words is one of the biggest language problems of the modern era. Under the influence of globalization and technology, words borrowed from English and Russian continue to spread widely, especially among young people. This may lead to the weakening of the national language. 2. Terminological gaps are also a significant problem. Especially in technology, law, science and other fields, understanding is made difficult by terms that do not exist in the Azerbaijani language or are non-standard. 3. Violation of grammatical and lexical norms is increasing in everyday communication, social media and as a result of an inexperienced approach to the written language. Failure to comply with the rules of the language threatens the normativity of the language. 4. The mixing of dialect and accent features with the literary language also hinders the development of the modern language. This leads to the weakness of the normative language and problems in language teaching. 5. Shortcomings in the field of education: Due to textbooks and teaching methods that do not meet the requirements of the modern era, learning and teaching of the Azerbaijani language is becoming difficult. 6. Digital language use The limited use of the Azerbaijani language on the internet and in technological fields is hindering its development.

Keywords: current problems, norms, development stage, digital platform, state language.

Müasir Azərbaycan dilinin aktual problemləri dilin dinamik inkişafı, cəmiyyətin dəyişən tələbləri və qloballaşmanın təsiri fonunda müxtəlif sahələrdə müşahidə olunur. Aşağıda bu problemlərin əsas istiqamətləri təqdim olunur: 1. Dilə yad sözlərin artması Qloballaşma və texnologiyanın inkişafı ilə ingilis, rus və digər dillərdən alınma sözlərin sürətlə dilə daxil olması müşahidə olunur. Bu, xüsusilə gənclər arasında gündəlik ünsiyyətdə özünü göstərir. Əcnəbi sözlərə alternativ olan milli sözlərin işlədilməməsi dilin saf qalmasına mane olur. 2. Terminoloji sistemin qeyri-bərabər inkişafı Elm, texnologiya və informasiya sahəsində çoxlu yeni anlayışlar meydana çıxsada, onların Azərbaycan dilində uyğun qarşılıqlarının olmaması və ya gecikməsi müşahidə olunur. Terminlərin vahid sistemə salınmaması da ciddi problemdir. 3. Dilin normativ qaydalarının pozulması Yazılı və şifahi nitqdə qrammatik və leksik normalara riayət olunmaması, xüsusilə sosial mediada dil qaydalarının tez-tez pozulması müşahidə olunur. Bu hal dili öyrənənlərdə yanlış təsəvvür yarada bilər. 4. Azərbaycan dilinin informasiyada istifadəsi Azərbaycan dilinin rəqəmsal platformalarda – proqram təminatı, tətbiqlər, süni intellekt sistemləri və internet resurslarında geniş istifadəsi üçün hələ də kifayət qədər resurs və dəstək yoxdur. Bu isə texnologiyada dilin mövqeyini zəiflədir. 5. Dilin tədrisi ilə bağlı çətinliklər Məktəblərdə və universitetlərdə Azərbaycan dilinin tədrisində bəzi metodiki problemlər mövcuddur. Tədris proqramlarının yenilənməyə ehtiyacı var, bəzi hallarda müasir dövrün tələblərinə cavab vermir. 6. Dialektlərin və şivələrin təsiri Bəzi bölgələrdə dialekt və şivə xüsusiyyətlərinin ədəbi dilə qarışması normativ dil baxımından problemlər yaradır. Eyni zamanda bu, dilin standartlaşdırılmasında çətinliklərə səbəb olur. 7. Media və reklamlarda dilin pozulması Televiziya, radio, reklam və sosial şəbəkələrdə dilin normativ qaydalarına əməl olunmaması, yanlış tələffüz və ya struktur səhvləri cəmiyyətdə dilə qarşı məsuliyyətsiz münasibət yaradır. (1, səh.142)

Azərbaycan dili zəngin tarixi və inkişaf mərhələləri keçmiş, dövlət dili statusuna malik olan qədim və müasir bir türkdilli dildir. Müasir dövrdə Azərbaycan dili sürətli ictimai, siyasi, texnoloji və mədəni dəyişikliklər fonunda yeni çağırışlarla üz-üzədir. Bu proseslər bir tərəfdən dilin inkişafına təkan verir, digər tərəfdən isə müxtəlif problemlərin yaranmasına səbəb olur. Aşağıda bu problemlərin əsas istiqamətləri geniş şəkildə təhlil olunur. (2, səh.57) 1. Əcnəbi sözlərin artması və dilə təsiri Son illərdə xüsusilə texnologiya, biznes, moda və gündəlik məişət sahələrində əcnəbi – əsasən ingilis və rus mənşəli – sözlərin dilə daxil olması intensiv xarakter alıb. Məsələn, “like etmək”, “update etmək”, “meeting”, “deadline”, “story atmaq” kimi ifadələr artıq danışq dilində geniş yayılıb. Bu, dilin saflaşdırılması və milli leksik fondun qorunması baxımından ciddi təhlükə yaradır. Əcnəbi sözlərin çoxluğu milli dildəki alternativlərin kölgədə qalmasına və ya ümumiyyətlə

unudulmasına səbəb ola bilər. Halbuki bu sözlərə qarşılıq kimi “bəyənmək”, “yeniləmək”, “görüş”, “son tarix” və s. ifadələr var. 2. Terminoloji bazanın zəifliyi Azərbaycan dilində bir çox sahələr üzrə terminoloji sistemin tam oturmaması və ya qeyri-rəsmi şəkildə formalaşması müşahidə olunur. Xüsusilə texnologiya, tibb, hüquq, biznes və digər ixtisaslaşmış sahələrdə ya xarici terminlər olduğu kimi istifadə edilir, ya da mövcud tərcümələr bir-birindən fərqli şəkildə təqdim olunur. Məsələn, “interface” termini bəzən “interfeys”, bəzən “üzlük”, “istifadəçi paneli” və s. şəkildə işlədilir. Vahid standartın olmaması elmi və texniki mətnlərin anlaşılmasını çətinləşdirir və fikir ayrılığına səbəb olur. 3. Qrammatik və leksik norma pozuntuları Sosial media, televiziya və gündəlik ünsiyyətdə Azərbaycan dilinin qrammatik və leksik normalarının tez-tez pozulduğu müşahidə olunur. Xüsusilə aşağıdakı problemlər diqqət çəkir: Söz sırasının pozulması: “Mən getdim məktəbə” əvəzinə “Məktəbə mən getdim”. Yersiz söz əlavələri: “Necə deyim sizə”, “belə deyim də” kimi lazımsız ifadələrin yersiz istifadəsi. İkili dilçilik: Cümlədə həm Azərbaycan, həm rus və ya ingilis dilindən sözlərin birlikdə istifadəsi. Bu hallar yazılı və şifahi nitqin keyfiyyətini aşağı salır və dilin normativ tədrisini çətinləşdirir. 4. Dialekt və şivə problemləri Azərbaycan dilinin zəngin dialekt və şivə sistemi var. Bu, dilin tarixi və coğrafi müxtəlifliyini göstərir. Lakin bəzi hallarda dialekt sözlərinin ədəbi dildə həddindən artıq istifadəsi normativ dil qaydalarının pozulmasına gətirib çıxarır. Məsələn, “düzəltmək” əvəzinə “doğrultmaq”, “deyirəm” əvəzinə “deyirem” və s. Bu fərqlər televiziya, sosial şəbəkələrdə və gündəlik mətbuatda tez-tez müşahidə olunur ki, bu da normativ dilin zəifləməsinə səbəb ola bilər. 5. Tədris və dil şüurunun zəifliyi Məktəblərdə və ali təhsil müəssisələrində Azərbaycan dili fənninin tədrisində bəzi metodoloji problemlər var. Bəzi dərslərlər köhnə dil nümunələri ilə zəngindir, müasir dövrün real kommunikasiya tələblərinə uyğunlaşdırılmayıb. Bundan əlavə, gənclər arasında ana dilinə olan marağın azalması və xarici dillərə (xüsusilə ingilis və rus dillərinə) üstünlük verilməsi müşahidə olunur. Bu, dil şüurunun zəifləməsinə, milli-mədəni kimliyin arxa plana keçməsinə səbəb ola bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Xəlilov, A. (2005). Dilçilik və müasir problemlər. Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı.
2. Məmmədov, R. (2007). Dil və cəmiyyət: Müasir dilçilik problemləri. Bakı: Azər nəşr.
3. Süleymanov, F. (2010). Dil və mədəniyyət: Dilçiliyin müasir problemləri.

İNGİLİS İSMİNİN PROTOTİPİK SEMANTİKASI

Maral Yusubova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
maral060687@gmail.com

Xülasə

İngilis isminin prototipik semantikasi dilbilimində bir ismin “tipik” və ya “ən səciyyəvi” mənasını və funksiyasını təsvir edir. Prototipik semantika, bir kateqoriyanın ən aydın nümunələrini (yəni prototiplərini) əsas götürərək anlayışları izah edir. İngilis isminin prototipik semantikasi; fiziki, konkret obyektləri bildirir (dog, chair, apple); sayılabilir və tək/çox formada olur (a book/books); məkan və zaman daxilində müstəqil mövcudluğu olan varlıqlardır; cümlədə əksərən mövzu (subject) kimi çıxış edir.

Açar sözlər: isim, prototipik, kateqoriya, substantsivlik, semantika.

Abstract

In linguistics, the prototypical semantics of the English noun refers to the most typical or representative meaning and function of a noun. This approach to semantics explains concepts by focusing on the clearest examples within a category—known as prototypes. Prototypically, English nouns denote physical and concrete objects (e.g., dog, chair, apple); they are countable and occur in both singular and plural forms (e.g., a book / books); they represent entities that exist independently in space and time; and they most commonly serve as the subject of a sentence.

Keywords: noun, prototype, category, substantiveness, semantics.

Bir çox alimlər ingilis dilində isimlərin nitqdəki fəaliyyət xüsusiyyətlərini araşdırmışdır, lakin onların kateqorial xüsusiyyətləri haqqında hələ də ümumi bir fikir yoxdur. Onlar adətən müxtəlif elmi cərəyanların nümayəndələri tərəfindən fərqli şəkildə müəyyən edilir. Bunun səbəbi, sözləri nitq hissələrinə (Part of Speech) təsnif etmək üçün istifadə olunan ümumi prinsiplərdəki fərqlərdir. [1;2;3:5-12].

Qrammatik məna və əsas formal xüsusiyyətlər sözlərin nitq hissələrinə təsnif edilməsində əsas meyarlardır. Qrammatik məna obyektiv reallığın müəyyən fraqmentlərinin ümumiləşdirilməsi prosesinin və onların düşüncə və nitqdə dil təqdimatının nəticəsidir.

Qrammatik kateqorial məna qrammatik kateqoriyanın bütün üzvləri üçün ümumidir, buna görə də biz onu prototipik məna kimi qəbul edə bilərik.

Yuxarıda göstərilən faktı nəzərə alaraq, belə nəticəyə gəlmək olar ki, İngilis isminin prototipik kateqorial xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi, ismin nitq hissəsi kimi əhatəli təsvirinin yaradılmasının yoludur.

Bu proses onun prototipik semantikasının müvafiq prototipik qrammatik formalar modelinin təhlili ilə başlamalıdır.

Qrammatiklər ismin semantikasını müxtəlif yollarla müəyyənləşdirirlər; “bir insan, bir yer və ya bir şey”[5,s 34]; obyektlər [7,s.45;8,s.101]. Bu konkret varlıqlar, məsələn, insanlar və xarici aləmdəki şeylər məsələn, *kitab,qiz* ola bilər, lakin həmçinin keyfiyyətləri və halları məsələn, *azadlıq, dostluq* da ifadə edə bilərlər.

Yuxarıda qeyd edilən təriflər araşdırılan nitq hissəsini obyektiv aləmdəki müəyyən hadisələrlə əlaqələndirməyə çalışır, lakin “imtahan”, “konkret” kimi halları izah edə bilmirlər. Bu sözlər nə insanı, nə bir yeri, nə də bir şeyi birbaşa göstərmir, fəlsəfi baxımdan isə obyektiv dünyanın müstəqil mövcud olan bir hissəsi kimi başa düşülür və nə tam bir obyektdə, nə də keyfiyyət və hallara tam uyğun gəlmir.

H.Leech və başqaları qeyd edirlər ki, isimlər adətən fiziki hadisələrlə əlaqələndirilir. İnsanlar, obyektlər, yerlər, substansiyalar və s. Aydındır ki, isimlər yalnız konkret şeylərə və hadisələrə deyil, həm də bizim reallıqla birbaşa toxuna bilmədiyimiz abstrakt anlayışlarla da işarə edə bilər.

Beləliklə, bu sözləri şeylik(thingness) kateqoriyası ilə əlaqələndirə bilərik. Substantivlilik və substansiallıq bir anlayış kateqoriyasıdır və mütləq konkret bir varlığa uyğun gəlmir. Burada qeyd edə bilərik ki, heç bir söz dünyadakı bir şeyə birbaşa işarə etmir. Hər bir ifadə, bir cümlə bir işarədir, bir denotasiya, bir göstəricidir.

Elmin inkişafında mövcud problemlər sahəsi və səbəbləri.

İstifadəçinin düşüncəsinin bir parçasının adı, hansı ki, yalnız dolayı yolla obyektiv dünyanın, danışanın özü də daxil olmaqla bir hissəsini əks etdirir. Beləliklə, isim dil istifadəçisinin şüurunda müəyyən anlayışlarla əlaqələndirilir və bu vasitə ilə obyektiv dünyanın obyektləri və hadisələri ilə uyğunlaşdırılır.

İndi isə “boy”-(oğlan) və “concert” – konsert isimlərinin aşkar formalarını müqayisə edək.

- Boy, boys, boy's. The boy, about the boy,
- The boy was (the boys were) good; we saw this boy(object)
- Concert, concerts, concert was(the concerts were) interesting; we liked this concert (object).

Gördüyümüz kimi, onların açıq -aşkar formaları oxşardır. Ancaq konseptual olaraq “boy” ismi bir substansiya (maddəyə, obyektə) işarə edir, halbuki “concert” ismi mahiyyətə belə bir subustansiya işarə etmir, amma nitqdə sanki edirmiş kimi qəbul edilir.

Bu, insan düşüncələrində və dilində hadisələrin təsnif edilməsinin müəyyən bir sxemə uyğun aparıldığını göstərir. Bu sxem predikasiya strukturu ilə uzlaşır, hadisələr(substansiyalar) və onların xüsusiyyətləri (zaman və məkanda mövcudluq xarakteristikaları) arasındakı əlaqəni ifadə edir. Predikasiya strukturundakı mövqelər semantik və formal cəhətdən nitq hissələrinin prototipik nümayəndəliklərinə uyğun gəlir.

Q.A.Zhaborjuk dil və düşüncənin inkişafından bəhs edərək qeyd edir ki, insan şüurunda anlayışlar və ideyalar xarici dünyadan alınan təəssüratların emalı nəticəsində yaranır. Predikasiya əsasında (düşüncənin quruluşu) və predikativlik (emosiyaların və hisslərin qavranılması) formalaşır [13, s.7]

Tədrisən obyektiv hadisələrlə assosiasiyalı əlaqələr daha da da təkmilləşir və mahiyyətinə daha yaxın formada əks olunmağa başlayır. Bu proses nəticəsində varlıq, substansiya, keyfiyyət, xüsusiyyət

kimi ümumi anlayışlar yaranır [32, s. 11] Bu təbii dilin quruluşuna səbəb olur, sözlər qeyri şüuri olaraq konseptual qruplar arasında yerləşdirilir və müəyyən morfoloji formalar alır.

Beləliklə ifadə olunmuş düşüncənin əsas üsuli prediksiya strukturuna əsaslanır. Prediksiya strukturunun elementləri şüuri olmadan insan düşüncəsi və dili ilə prototipik əlaqələndirilir.

Buna görə də, elmi təriflərdə nitq hissələrinin prototipik semantik və formal (morfoloji və sintaktik) xüsusiyyətləri qeyd olunur [4, 13, 10]. Buradan belə nəticə çıxır ki, ingilis isminin prototipik (kateqorial, qrammatik) semantikasi substansivlik (substansiya kimi var olmaq) xüsusiyyətləri ilə əlaqəlidir. İsimin prototipik semantikasi, məsələn, əvəzlilərdən fərqlənir, çünki isimlər həm müəyyən edilmiş substansiyaları, həm də insan şüurunda mövcud olan konseptual kateqoriyaları ifadə edir [10, s.43]

Prototipik elementlərin çoxsaylı ortaq xüsusiyyətləri sərgiləndiyini nəzərə alsaq, bu ortaq xüsusiyyətlər nitq hissələri arasında fərqləndirmə yaratmağa kömək edir. İsimlə bağlı apardığımız araşdırmaların nəticələri göstərdi ki, isimlərin prototipik morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri aşağıdakılardır.

- Hal kateqoriyası (case)
- Müəyyən artikilla istifadə olunma bacarığı(the)
- Ədatla (preposition) birləşmə bacarığı
- Cümlədə subyekt, pedikativ və digər isimləri tamamlayan atribut roluna çıxış etməsi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Alexeyeva, I.O. Theoretical English Grammar Course. Vinnytsa: Nova Knyha, 2007. - p.328.
2. Biber, D. V. Longman Grammar of Spoken and Written English. Harlow: Pearson Education, 2024. p.124.
3. Collwell, G. Knox, J. What's the Usage? Reston: Reston Publishing Company. 1973.- p.340.
4. Evans, V. Green. M. Cognitive Linguistics. Edinburg University Press. 2006. - p.851.
5. Fries, Ch. The Structure of American English. N,Y. The Ronald Press. 2008. -p.264.
6. Leech, G, Deucher. D. Hoogenrad, R. English Grammar for Today. - p.224
7. Zhaborjuk, O.A. Psychogenesis Problem through the Prism of the Theory of Logico- grammatic Dynamics. NAN Ukrayna, 1999. - p.3-5.

DİLİN FONETİK İMKANLARI VƏ VƏZNİN POETİK STRUKTURUNDA ROLU

Mələhət Əhmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
malahatahmadovav@gmail.com

Xülasə

Şeir və vəzn, vəzn və dil münasibətləri şeirşünaslığın mürəkkəb səciyyəli və nəzəri əhəmiyyətə malik məsələlərindədir. Heca vəznini ilə bağlı araşdırmalarda da təbiət, musiqi və dil fenomenlərinin predmetləşməsi müşahidə olunsa da, əsas diqqət dil üzərindədir. Nəzəri fikrin ən ümdə qənaəti heca vəzninin dil hadisəsi kimi şərhinə və tədqiqinə əsaslanır. Əksər alimlərin tədqiqat mövqeyi hər bir şeir sisteminin vəzn xüsusiyyətlərinin mənsub olduğu dillə qarşılıqlı öyrənilməsi prinsipinə söykənir. Ağamusa Axundov da heca vəzninin tədqiqində dilin fonetik strukturunu və ritmik potensialını əsas götürür. Belə bir qənaətə gəlir ki, heca vəzninin əsas poetik əlamət və atributlarını dilimizin fonetik imkanları – səs, vurğu və intonasiyanın potensial enerjisi müəyyənləşdirir.

Açar sözlər: heca vəznini, dil, səs, alliterasiya, assonans, Ağamusa Axundov.

Abstract

The relationship between poetry and metre, metre and language are complex and theoretically important issues in poetics. Although studies on syllable weight objectify natural, musical and linguistic phenomena, the main focus is on language. The main result of theoretical reflection is based on the

interpretation and analysis of syllable meter as a linguistic phenomenon. The research position of most scholars is based on the principle of analysing the metre characteristics of each poetic system together with the language to which it belongs. Agamusa Akhundov also bases his study of syllabic verse on the phonetic structure and rhythmic potential of the language. It is concluded that the main poetic features and qualities of syllabic metre are determined by the phonetic capabilities of our language - the potential energy of sound, stress and intonation.

Keywords: syllable weight, language, sound, alliteration, assonance, Agamusa Akhundov.

Heca vəznini Azərbaycan xalqının milli təfəkkürünün məhsuludur. Təsədüfi deyil ki, Cəfər Xəndan heca vəznini *“xalqımızın bütün tarixi boyu bizdə yaranmış və billurlaşmış gözəl bir şeir şəkli”* kimi təhlil edir. (8, s.171) Ümumiyyətlə, heca vəznini ilə bağlı araşdırmalarda da təbiət, musiqi və dil fenomenlərinin predmetləşməsinə müşahidə edirik. Kamran Əliyev hecanın ritmik əsası haqda yazır: *“Bədii düşüncə harmoniyadır və təklildə harmoniya yoxdur. Misra tənhəliyyəsinin əzabından qurtaran şeir qoşa misranın ölçü bərabərliyi və ritm uyarlığı ehtiyacı hiss edəndə isə fəvqəladə bir kəşf edilir: Etnosun doğma dilinin qrammatik quruluşu üçün son dərəcə səciyyəvi olan heca həm ədəbi ölçüvahidi, həm də ritm əsası kimi seçilir!”* (4, s. 5).

Vəznin izahında təbiət, musiqi və dil bəzən vəhdət halında, bəzən də ayrı-ayrılıqda predmetləşə bilər. Cəfər Xəndan şeir haqda yazır: *“əsasən zəhmətlə bağlı olaraq inkişaf edən şeir, ibtidai insanlarda rəqs və musiqi ilə qarışıq bir şəkildə olmuşdur”* (8, s.249). S.Pirsultanlı Abdulla Şaiqin, Əmin Abidin, Hənəfi Zeynallının mülahizələrinə istinad edərək on bir hecalı şeirin sazla əlaqədar, yəni telli çalğı alətləri ilə bağlı yarandığını qeyd edir (7, s.4.).

Ümumiyyətlə, nəzəri fikrin ən ümdə qənaəti heca vəzninin dil hadisəsi kimi şərhinə və tədqiqinə əsaslanması üzərindədir. *“Hər hansı bir xalqın şeir vəznini və ya vəznələri onun dilinin xüsusiyyətləri, təbii ahəngi, quruluşu ilə sıx bağlı olur. ... şeir vəznini hər xalqın öz dilinin təbiəti, qanunları yaradır, müəyyənləşdirir, cilalandırır”* (6, s.40). Vəznin formalaşması və sabitləşməsi dil hadisəsidir. Məmməd Əliyev yazır: *“Şeir poetik dildir, onun canı da, ruhu da milli dilin fonetik təbiəti, ahəng və tələffüz xüsusiyyətləridir. Dil poeziyanın materialı olub, şeirin ahəng, avaz və musiqisinin bilavasitə “yaradıcısı”dır”* (5, s.119). Məmməd Əliyev vəznin tarixi poetik prinsiplə izləyir, onun təşəkkül və sabitləşməsinə çoxəsrlik proses kimi dəyərləndirir. Vəznin dəyişkən və dinamik səciyyəsi ilə bağlı elmi mülahizələri qəbul etmir, dilin fonetik strukturu bu sabitliyin əsas meyarı kimi görür. (5, s.121) Məmməd Cəfər yer üzündəki xalqların sayı qədər vəznin olması fikrini absurd hesab edirdi, Məmməd Əliyev də dünya şeirində üç vəznin olması fikrini təsdiqləyir, hər ikisi vəznin ictimai-dinamik tarixi hadisə kimi deyil, məhz dil hadisəsi kimi qəbul edir. Fuad Köprülünün *“yeni vəzn yaratmaq yeni dil yaratmaq qədər çətin”* olduğu fikrini məqbul hesab edir. Xatırlayaq ki, Əmin Abid *“Heca vəzninin tarixi”* adlı məqaləsində etnolingvistik meyar sərgiləyirdi, vəznin dilin məhsulu, hər ictimai zümərənin, öz ilk şeirinə verdiyi ahəng, dilin ümumi ahəngindən doğan elementlərin məcmusu kimi görürdü. Alimin fikrincə, heca vəzninin formalaşmasında türk xalqlarının məişət, adət, mədəniyyət xüsusiyyətlərinin toplusu olan etnoqrafik elementlər vacib rol oynayır (1)

Görürük ki, əksər alimlərin tədqiqat mövqeyi hər bir şeir sisteminin vəzn xüsusiyyətlərinin mənsub olduğu dillə qarşılıqlı öyrənilməsi prinsipinə söykənir. Heca vəznini və ya sillabik vəznin təkcə türkdilli xalqların deyil, fransız, italyan, ispan, polyak, yapon, monqol və s. xalqların ədəbiyyatı üçün də orta əsrlərdən başlamış indiyədək ən işlək, ən doğma ədəbi vəznidir (6, s.226). Heca vəzninin nəzəri-estetik təyinatı və tarixi dünya ədəbiyyatşünaslığında da aktual qalan məsələlərdəndir. Heca vəznini ilə bağlı tədqiqlərdə lingvistik sahəsinin sərhədində baş tutması isə qaçınılmazdır və hətta vacibdir. Şeir və dil, poetik vəznin və dil məsələləri Azərbaycan ədəbiyyatşünasları ilə yanaşı dilçilərinin tədqiqat obyektini təşkil edib. Poetik vəznin və dilin fonetik quruluşu arasında əlaqə barədə Məmməd Cəfər *“Şeirimizin dili və vəzn haqqında”* məqaləsində mülahizələr irəli sürmüş, şeir və dil arasındakı əlaqənin vacibliyini vurğulamışdır. Azərbaycan dilinin ədəbi fonetikasi barədə doktorluq dissertasiyası yazmış, şeir və dil müstəvisində xeyli tədqiqatlar aparmış Ağamusa Axundov yazırdı: *“Şübhəsiz dilin fonetik quruluşu ilə vəzn arasındakı möhkəm qarşılıqlı əlaqə və vəznin dilin milli spesifikasiyasından asılılığı şərtidir”* (3, s.15). *“Şeir sənəti və dil”* adlı kitabında Azərbaycan dilində tonik vəznə şeir yazmağın qeyri-mümkünlüyündən bəhs edirdi, bunu sabit vurğulu dil olması ilə əlaqələndirirdi. Ağamusa

Axundovun “Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin fonetikasi” adlı doktorluq dissertasiyası və bu sahədəki tədqiqatları bu məqamda öz nəzəri əhəmiyyəti ilə seçilir.

Ağamusa Axundov “Dilin estetikası” əsərində Mikayıl Müşfiqin yaradıcılığında səsəin poeziyasını araşdıraraq yazır: “*Müşfiqin fəydələndiyi bədii üslullar içərisində səslərin poetik təşkili xüsusi yer tutur. Səslərin poetik təşkili deyərkən biz iki mühüm üslubi-fonetik hadisəni: eyni yaxud oxşar samit səslərin təkrarı olan alliterasiya və eynicinsli saitlərin təkrarından ibarət olan assonans hadisələrini nəzərdə tuturuq*” (2,s.176) Onun fikrincə şeirdə daxili səs uyuşmaları şeirin alliterativ gücünü artırır, təsvir edilən əşyanın və ya hadisənin səs obrazını yaratmaq, səs təqlidini vermək vasitəsinə çevrilir, poetik vəzifəli səs vəhdəti yaradır. Assonansa dair Azərbaycan şairlərinin tapıntıları – incə və ya qalın sait səs seçimlərini araşdıran Ə.Dəmirçizadənin “Azərbaycan dilinin şeiriyyət sirləri” kimi xarakterizə etdiyi durumdur. A.Axundova görə bəstəkarın ifadə vasitəsi səs tonlarıdır, rəssam fikir və duyğularını rənglərlə nəqş edir, şairin imkanında olan isə sözlərdir. (2,s.184). Azərbaycan dilinin fonetik imkanları onun bədii dili üçün ən yararlı dillərdən biri olmasının səbəbidir (2, s.190). Sait səslərin çoxluğu, vurğu və intonasiya vasitələrinin zənginliyi, sait və samit harmoniyası olan ahəng qanunu dilin potensial fonetik imkanlarıdır. Alimin fikrincə sait səslər bu imkanlar sırasında birinci yerdə dayanır, tələffüz zamanı heç bir maneəyə rast gəlmədikləri və ahəngdar tona malik olduqları üçün ağızda müxtəlif musiqi havalarını çalmaq mümkündür. Azərbaycan şeirinin əsas vəznə olan hecanın əsas struktur vahidi də saitdir (2, s.191). Sözlərin sərhədi ilə hecaların hüdudu bir-birinə bərabər olmasa vəznədəki nahamvarlıq və qeyri-ahəngdarlıq çoxlarına məchul görünən bir mahiyyət kəsb edə bilər. Saitlərin şeirdəki rolunu poetik aspektdən dəyərləndirən alim Balmontun “Poeziyanın füsunkarlığı” (1922) əsərinə istinadən bildirir ki, saitlər yalnız fizioloji cəhətdən deyil, poetik cəhətdən də fərqlənir. Məsələn, “a” səsi genişliyi ifadə edir, “i” səsi isə genişliyi azaldır. A.Axundov bunu açıq və qapalı saitlərin poetik funksiyası kimi dəyərləndirir, fikrini “Piçıldadır şirin-şirin şıltaq ləpələr” (Səməd Vurğun) misrasındakı qapalı saitini sakitliyi ifadə etməsinə dair mülahizəsi ilə əsaslandırır. Mikayıl Müşfiqin “Coş dəniz, çoxğun dəniz./Daş dəniz, daşğın dəniz” misralarında açıq-qapalı sait nisbətində açıq saitlərin çoxluğunu isə pıçıldının əksinə, sırlıltı səsinin ahəngini yaratdığını qeyd edir (2, s.194-195). Sonor samitlərin şeirdə yaratdığı səs ahəngdarlığı saitlər kimi avazlı və ya sədalı olmasına bağlayır, bu samitlərin çox işləndiyi şeirlərin daha ahəngdar, avazlı, melodik olmasına diqqət çəkir. Mikayıl Müşfiqin “Tar” şeirində 20 küylü (sonor olmayan) samitdən cəmi 42 dəfə, dörd sonor samitdən isə 38 dəfə istifadə edilməsinin şeirin ahəngdarlığının səbəbi kimi izah edir. Küylü samitlərin isə təbii hadisədən doğan səsləri təkrarlamaq və ya əks etdirmək qabiliyyəti üzərində dayanır. “Yağış yağarkən” şeirində ş səsinin 20, y səsinin isə 34 dəfə təkrar edilməsini yağış effekti – yağışın akustikasını yaratdığını vurğulayır (2, s.197) Ağamusa Axundov digər fonetik imkanlara isə vurğu və intonasiyanı aid edir, bildirir ki, bədii əsər üçün məntiqi və ya həyəcanlı/emfatik vurğunun əhəmiyyəti var. İntonasiya səs tonunun/melodiyanın yüksəkliyinin, söz tələffüzünün gücünün (vurğunun), tələffüz sürətinin və tembrin mürəkkəb vəhdətidir. M.Rahimin “Leninqrad göylərində” poemasının intonasiyanının “ləngər vuran tərlən” kimi gah enib, gah da yüksəltdiyi buna nümunə göstərir (2, s.201). İntonasiyanın şeirdəki əvəzsiz rolunu bəzən sadə misraların məhz intonasiya vasitəsi ilə yadda qala bilməsinə bağlayır, bunun sayəsində poetik mətnə çevrildiyini qeyd edir. Alimin fikrincə,İntonasiya müəyyən bir qəlibə sığmayan qeyri-sabit hadisədir. Əli Kərimin “İlk simfoniya” poemasında intonasiyanın 17-ə yaxın növünü müəyyən edir.

Görürük ki, Ağamusa Axundov heca vəzninin tədqiqində dilin fonetik strukturunu və ritmik potensialını əsas götürür. Belə bir qənaətə gəlir ki, heca vəzninin əsas poetik əlamət və atributlarını dilimizin fonetik imkanları – səs, vurğu və intonasiyanın potensial enerjisi müəyyənləşdirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abid, Əmin. Seçilmiş əsərləri (Tərtib edənə və ön sözün müəllifi filologiya elmləri doktoru Bədirxan Əhmədov). Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı. 2007.
2. Axundov, Ağamusa. Dilin estetikası. Bakı: Yazıçı, 1985.
3. Axundov, Ağamusa. Şeir sənəti və dil. Şer sənəti və dil. Bakı: Yazıçı, 1980.
4. Əliyev, Kamran. “Açıq kitab -“Dədə Qorqud”. Bakı, Elm və Təhsil, 2015.
5. Əliyev, Məmməd. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi: ali məktəblərin bakalavr və magistr pilləsində təhsil alanlar üçün dərslik. Bakı: Elm və təhsil, 2012.

6. Mirəhmədov Ə.M. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Azərbaycan ensiklopediyası NPB, 1998.
7. Pirsultanlı (Paşayev), Sədnik Paşa. Azərbaycan şifahi xalq şeiri və heca vəzninin inkişaf tarixi. Bakı, Təknur.
8. Xəndan, Cəfər. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi: Orta məktəb üçün. Bakı: Azərnəşr, 1948.

ZOOMORFİZMLƏR – HEYVAN ADLARIYLA BAĞLI MÜXTƏLİF XALQLARIN YANAŞMASI

Sevinc Əsədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
sevinj_asadova@yahoo.com

Xülasə

Zoonimlərlə bağlı onomalogiyada işlənən terminlərdən biri zoomorfizm terminidir. Zoonimlərlə bağlı intensiv işlədilən terminlərdən olan “zoomorfizm” insanların daxili və zəhəri əlamətlərini ifadə etmək üçün heyvan adlarının metaforik mənada işlənməsidir. Deməli zoonimlərin insan, heyvan və başqa canlıların səciyyəvi xüsusiyyətlərini ifadə etmək üçün istifadə edilən leksik-semantik növləri zoomorfizm adlanır.

Bu cəhət quş adlarına – ornitonimlərə aid edildikdə ifadələrin ornitomorfizm adlandırılması daha doğru fikirdir. Tədqiqat obyektinə çevrilən zoometamorfizmlər dilçilikdə iki cəhətdən araşdırmaya cəlb edilə bilər: 1. Semantik, 2. Onomastik cəhətdən.

Açar sözlər: zoomorfizm, zoonimlər, heyvan adları, quş adları, onomastik terminologiya.

Abstract

One of terminology used in onomatology due to zoonyms is zoomorphism. Zoomorphism as a terminology intensively used for zoonyms describes internal and external characteristics of humans in metaphoric meaning. Therefore, lexical-semantic types of zoonyms for describing characteristics of humans is called zoomorphism. When it is referred to the names of birds – ornitonims, they should be called ornitomorphisms. As an object of investigation, zoometomorphisms can be investigated in two aspects in linguistics: 1. Semantic. 2. Onomastic.

Keywords: zoomorphism, zoonyms, names of birds and animals, onomastic terminology.

Zoonimlərlə bağlı onomalogiyada işlənən terminlərdən biri zoomorfizm terminidir. Zoonimlərlə bağlı intensiv işlədilən terminlərdən olan “zoomorfizm” insanların daxili və zəhəri əlamətlərini ifadə etmək üçün heyvan adlarının metaforik mənada işlənməsidir. Deməli zoonimlərin insan, heyvan və başqa canlıların səciyyəvi xüsusiyyətlərini ifadə etmək üçün istifadə edilən leksik-semantik növləri zoomorfizm adlanır.

Digər leksik vahidlərdə müşahidə edilən sözün məcazi mənada işlədilməsi, məcazi mənə kəsb etməsi funksiyası zoonimlərdə də müşahidə edilir. Lakin zoonimlərdə müşahidə edilən semantika, münasibət müxtəlif xalqlarda eyni cür deyil. Nümunələrə baxaq:

Azərbaycan dilində iri, kobud, yəndəmsiz adama fil deyirik. Lakin fil hindlilərin ən çox sevdiyi, gözəllik, zəriflik simvoludur. Azərbaycanlılar tərş, inadkar adamı dəvəyə bənzədirlərsə, ərəblərdə dəvə bunun əksinə olaraq gözəl qadının simvoludur. Azərbaycanlılar bayquşa xarabalıq quşu kimi baxır, hətta onun gəlişindən qorxuya düşürlər. Slavyan və bir çox dünya xalqlarında isə bayquş müdriklik simvoludur. Bu nümunələrin sayını istənilən qədər artırmaq olar. Əsas məsələ isə ondan ibarətdir ki, bütün xalqların nümayəndələrinin hər hansı bir heyvana qarşı tarixən formalaşmış öz fərdi münasibəti vardır. Ərəblərin həyatında dəvə olduqca önəmli bir yer tutur. Ona görə də dəvəni çox qiymətləndirir və dəvəni itirdikdə həddindən artıq fikir çəkirlər. çox dərddli bir adamın “dəvəsi ölmüş ərəbə” bənzədilməsi də bu semantikanı ehtiva edir.

Zooleksemələrə xalqların münasibəti müxtəlif olduğu kimi, bəzən də eyni münasibətin

formalaşdığına şahidi oluruq. Bu cəhət müxtəlif areallarda yaşayan qədim, invariant insan təfəkkürünün eyni mənbədən qaynaqlandığına dair bir işarə ola bilər. Məsələn; Azərbaycan dilində quzu, dovşan sözləri zəif, gücsüz, fəqir adamları simvolizə edir. Eyni münasibəti rus dilində də müşahidə edirik. İngilis dilində belə nümunələr nisbətən az işlənmişdir. Və ya çox çirkin adam Azərbaycan, rus, fransız dillərində “meymun, obezyana, singe” adlandırılrsa da, ingilis dilində daha çox axmaq adama meymun// monkey demişlər.

Mifozoonimlər (yunanca mythos – mif, deyim, zoon – heyvan, onoma – ad) – Bu qrupa mifik heyvan və quş adları daxildir. Digər mifoloji vahidlərlə müqayisədə folklor nümunələrində mifozoonimlərə daha çox rast gəlinir. Məs., Cıkcık xanım (sərçə adı), Taxta qılınç (oğlan cildinə girən ilan adı), Qaraca-böcük (it atı), Simurq, Zümrüd quşu (quş adları). Cık-cık xanım da ayağında qoyun uçurdu (3, 290); İlan dilləndi: Mənim adım taxta qılınçdır (3, 121); Hər nə təhər olsa, gərək Hazarandastan bülbülü, Hazarandastan gülü, Bili-Bilqeyis xanım, bir də Süleymani-ərəbat bu bağa gətirilə

Amerika ədəbiyyatında ən çox rast gəlinən bədii üsullardan biri də simvolların işlədilməsidir. Simvolizm bir çox ideyaları özündə ehtiva edir. Ədəbiyyatda fərdilik, yaradıcılıqda azadlıq, əzbərlənib çərçivəyə salınmış formalardan yan keçmək, hər növ yeniliyə, qeyri-adiliyə, hətta qəribəliyə can atmaq simvolizmin tərkib hissələrindəndir. Simvolizm bir çox ideyaları özündə ehtiva edir. Ədəbiyyatda fərdilik, yaradıcılıqda azadlıq, əzbərlənib çərçivəyə salınmış formalardan yan keçmək, hər növ yeniliyə, qeyri-adiliyə, hətta qəribəliyə can atmaq simvolizmin tərkib hissələrindəndir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. 1-28 c. Bakı: Nurlan, 560 s.
2. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II c. Bakı: 2004. 530 s.
3. Yusifov Y. Azərbaycan dilinin zooloji lüğəti. Bakı: 1984.
4. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı. Bakı: 2015.
5. İsmayılova R.D.; Məşədiyev Q.İ.; Cəfərov Q.H. “Azərbaycan dilinin onomastikası”. Bakı: 1987. - 180 s.
6. Qaşqarlı, M. Divani-Luğət it türk. https://tr.wikipedia.org/wiki/Dîvânü_Luğatî't-Türk

XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNDƏ İNTERAKTİV TƏLİM METODLARINDAN İSTİFADƏNİN İMKAN VƏ YOLLARI

Mehparə Əliyeva
ADPU Şamaxı filialı
mila.aliyeva.61@mail.ru

Xülasə

Bu gün məktəbdə təlim-tərbiyə alan uşaqlar sabah müstəqil həyata qədəm basacaq, yeni cəmiyyət quruculuğunda fəal iştirak edəcəklər. Buna görə də məktəbdən hərtərəfli, dərin bilik vermək tələb olunur. Şagirdlərdə biliklərə yiyələnməyə həvəs və tələbat olmadan bu ümumxalq əhəmiyyətli vəzifəni müvəffəqiyyətlə həll etmək olmaz.

Məktəbdə apardığımız müşahidələr göstərir ki, hər hansı təlim materialı o zaman şüurlu qavranıla bilər ki, şagirdlər bunu bilməyə və öyrənməyə tələbat olduğunu dərk etsinlər. Bu da inkaredilməz faktdır ki, şagirdlərdə təlimə maraq və tələbat özbaşına əmələ gəlmir. Bunu öz fənninə-yəni ingilis dilinə dərinlikdən bağlı olan, ixtisasını yaxşı bilən, müasir təlim metodları ilə üzvi surətdə əlaqələndirməyi bacaran, uşaq psixologiyasına dərinlikdən bələd olan müəllim yarada bilər.

Açar sözlər: Nitq, şagird, bilik, qiymət, fərdi.

Abstract

Children who are educated and educated at school today will enter independent life tomorrow and will actively participate in building a new society. Therefore, the school is required to provide comprehensive, deep knowledge. Without the desire and need for students to acquire knowledge, this

nationally important task cannot be successfully solved.

Our observations at school show that any educational material can be consciously perceived only when students realize that there is a need to know and learn it. This is an undeniable fact that interest and need for education in students does not arise spontaneously. This can be created by a teacher who is deeply attached to his subject - that is, English, who knows his specialty well, who is able to organically connect it with modern teaching methods, and who is deeply familiar with child psychology.

Keywords: Speech, student, knowledge, value, individual.

Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, müəllim şagirdə şəxsiyyət kimi yanaşmalı, onunla ümumi münasibət yaratmalıdır. Müasir təlimin müəllimdən tələbi odur ki, onun tətbiq etdiyi təlim metodları və ünsiyyət vasitələri dövrün tələbləri ilə uyğunlaşsın, daha doğrusu, demokratik olsun.

Demokratik yanaşma zamanı şagirdlər öz fikirlərini sərbəst bildirir. Qərar qəbul etmə prosesinə cəlb edilir. Onlar müzakirə olunan məsələlərdə özlərini müəllimlərlə bərabər səlahiyyətli hiss edirlər. Bu zaman şagirdlər müəllimlə daha səmimi olur, sərbəst, qorxusuz münasibət yaradır, ona etibar edirlər.

Xarici dil dərslərinin maraqlı keçməsi üçün müəllim nəyi bilməlidir?

o. dərsləri necə təşkil etməlidir ki, təlimin mahiyyəti, mənası, metodları, yeni təlim metodları ilə uzlaşsın.

Aşağıdakıları nəzərdən keçirək:

VIII sinif

Mövzu: "Kanada mətni üzərində iş.

Məqsəd: Şagirdlərin ingilis dilindən söz ehtiyatını artırmaq:

2 Kanada haqqında biliklərini genişləndirmək;

3. Şifahi nitqi inkişaf etdirmək;

4. Fəal oxu vərdisləri aşılamaq;

Düşünməyə yönəltmə mərhələsində "əqli hücum"dan istifadə edilir. Şagirdlərə tapşırılır ki, Kanada haqqında bildikləri informasiyanı tezis formasında yazsınlar. Bir neçə dəqiqədən sonra şagirdlər yazdıqlarını iki-iki müzakirə edirlər. Bundan sonra bütün sinif Kanada haqqında təsəvvürlərinin müzakirəsinə başlayır. Verilən bütün informasiyalar təkrara yol verilmədən lövhəyə yazılır və bu zaman fikirlərin səhv-düzlüyünə fikir verilmir. Lakin müəllim əlavə suallar verməklə müzakirədə toxunulmayan məsələləri aydınlaşdırmaqla bilər. Bu mərhələdə daha çox şagirdləri danışdırmaq və yalnız onların fikrini istiqamətləndirmək lazımdır.

Dərketmə mərhələsində insert (səmərəli mütaliə və yazı üçün Interaktiv Qeydetmə sistemi) strategiyasından istifadə olunur.

INSERT oxu zamanı şagirdlərin öz qavrayışını yoxlamasına imkan verən güclü vasitədir. O, həm də fəal dərketməyə şərait yaradır.

Beləliklə, şagirdlərə izah edilir ki, onlar mütaliə prosesində mətnə 4 tip işarə qoyacaqlar.

1. Əvvəl bildiyiniz bir məlumatı təsdiq edən informasiyaya rast gəlmişsinizsə, yoxlama işarəsi(v) qoyun.

2 .Oxuduğunuz informasiya əvvəl bildiyinizi rədd edirsə, yaxud ona ziddirsə, mənfi (-) işarəsi qoyun.

3. Müsbət işarəsi (+) o zaman qoyulur ki, rast gəldiyiniz informasiyanın bir qismi sizin üçün təzə olsun.

4. Qarışıq, yaxud haqqında əlavə məlumat bilmək istədiyiniz məsələ varsa, qarşısına sual işarəsi (?) qoyun.

Şagirdlərə izah etmək lazımdır ki, hər sətirin və ya hər fikrin qarşısında işarələr qoymaq vacib deyil. Sadəcə, informasiyaya ümumi münasibət bildirmək lazımdır. Qeyd etmək yerinə düşər ki, şagirdlərin yaşından və hazırlıq səviyyəsindən asılı olaraq işlədilən işarələr də müxtəlif ola bilər.

Bundan sonra, uşaqlara "Kanada" mətnini oxumaq təklif edilir. Oxuduqca, yuxarıda qeyd olunan işarələr qoyulur. Mətni oxuyub qurtardıqdan sonra bir qədər fasilə verilir, nə oxunubsa yada salınır. Hər oxuduğunu öz yoldaşı ilə müzakirə edir. Hansı məlumat düz çıxdı? Bildiklərindən hansı səhvdir? Hansı yeni informasiyaya rast gəldilər? Hansı sualları soruşmaq və öyrənmək istədilər? Yazdıqlarına bir də baxmaq materialı bir də oxuma məsləhət görülür.

Yaxşı olar ki, hər bir şagird informasiyaları kateqoriyalara ayrıldığı işarələrlə xüsusi cədvəldə təxmini belə göstərsin.

- Kanada is a country of lakes.

+ The north of the country near the arctic is tundra With great forests of to the South? There are also mountains which run parallel to Kanada's east coast in Salvador and Baffin Island

İşarələmə başa çatdıqdan sonra diqqət mətnin qrup müzakirəsi zamanı iri kağızda və ya lövhədə yazılmış ilk təsəvvürlərə yönəldilir.

- Hansı məsələ ilə hamı razılaşmış və hansılarla bağlı razılıq sağlanmışdır?

-Hansı fikir düzgün çıxmış?

Başqa mənbələr lazımdır mı?

Suallar və fikir müxtəlifliyi yaxşı mükəllimə aparmağa imkan verir.

Düşünmə mərhələsi

Şagirdlər məhz bu mərhələdə yeni biliyi möhkəmləndirir, təzə anlayışları özlərinin bildiyi məlum bilik sxeminə köçürürlər. Məhz bu mərhələdə onlar yeni biliyi həqiqətən mənimsəyirlər.

Düşünmə mərhələsində bir neçə iş yerinə yetirilə bilər. Məsələn şagirdlərdən xahiş olunur ki, rast gəldikləri fikirləri öz sözləri ilə ifadə etsinlər. Bu yeni bilik sxeminin qurulması üçün vacibdir. Biz bu dərslərin son mərhələsi üçün qruplarda şaxələndirmə (klaster) strategiyasını məsləhət bilirik. Bunun üçün şagirdlər 4 qrupa bölünür. Hər bir qrup müxtəlif səpgili tapşırıqlar alır.

Məsələn

I qrup - Kanadanın sahəsi və əhalisi

II qrup -sənaye və kənd təsərrüfatı

III qrup- çayları, gölləri, şlalələri

IV qrup -Kanadanın iqlimi haqqında bildiklərini qeyd edirlər.

Nəzərdə tutulmuş tapşırıq sənədin ortasında yazılır. Şagirdlərin məlumatları peykar şəklində əsas ifadənin ətrafında yazılır. Çalışmaq lazımdır ki, mümkün qədər çox ifadə işlənəlsin.

Bu dərslərdə xarici dil öyrənməklə bərabər uşaqlar Kanada haqqında bir sıra maraqlı məlumat da almış olurlar. İnanmaq olar ki, istifadə edilmiş strategiyalar bu bilikləri kifayət qədər davamlı edəcək və dərinləşdirəcəkdir.

İnteraktiv dərslərdə şagirdlərin qiymətləndirilməsi

Məktəblərimizdə mövcud olan ənənəvi qiymətləndirmə sistemi fəal təlim metodlarının tətbiq edildiyi dərslərdə şagirdlərin bilik və bacarıqlarının qiymətləndirilməsi üçün səmərəli deyildir. Bu cür dərslərdə yeni qiymətləndirmə sistemi nəzərdə tutulmalıdır. Qiymətləndirmə tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə əsaslanmalıdır. Qiymətləndirmənin obyektləri isə şagirdlərin yerinə yetirdiyi ev tapşırıqları, qrupların işində və diskussiyalarda iştirak, suallar formalaşdırmaq və tədqiqat aparmaq bacarmağı ola bilər. Ev tapşırığı, müsahibə, sosioloji sorğu aparılmasından, kiçik inşa yazılmasından, anket hazırlanmasından və s-dən ibarət ola bilər. Şagirdlər öz biliklərini və əqli vərdişlərini, şifahi, yazılı, vizual, rollu və ya digər formada təqdimatlar yolu ilə nümayiş etdirə bilərlər. Yaxşı təşkil edilmiş təqdimat şagirdlərin fikirlərinin yüksək səviyyədə olması deməkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əliyeva A. Interaktiv dərslərdə qiymətləndirmə.
2. Kazımov N. Məktəb pedaqogikası. Bakı: 2002.
3. Məmmədova T. Yeni təlim texnologiyaları. Ümumtəhsil məktəblərində seçmə fənn və ingilis dilinin tədrisi üçün metodik vəsait. Bakı: 2001.
4. Sultanova Q. Müasir təlim metodları yeni uğurlara yol açır "Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi" jurnalı. Bakı: 2002.
5. Tahirov A., Salayeva Ə. Orta məktəbdə ingilis dilinin tədrisi metodikası. Bakı: 1978.

STİVEN KRAŞENİN DİL ÖYRƏNMƏ NƏZƏRİYYƏSİ

Nərminə Nəsrullayeva

ADPU Şəki filialı

baş müəllim

narminanasrullaeva@gmail.com

Xülasə

Məqalədə Stiven Kraşenin ikinci dilin öyrənilməsi ilə bağlı nəzəriyyəsi və onun beş əsas hipotezi təqdim edilir. Kraşen dilin öyrənilməsinin yalnız qrammatik qaydaların öyrənilməsi deyil, həm də təbii, şüuraltı şəkildə baş verdiyini vurğulayır. İlk olaraq, mənimsəmə və öyrənmə fərqləndirilməsi məsələsi müzakirə olunur. Krashen dilin təbii qavranılması yolu ilə öyrənilməsinin daha təsirli olduğunu qeyd edir. İkinci hipotez olan monitor öyrənilmiş dil biliklərinin danışq və yazı zamanı düzgünlüyünə nəzarət etməyə xidmət edir. Təbii nizamlama hipotezi öyrəncinin dili müəyyən bir ardıcılıqla mənimsədiyini göstərir. Bununla yanaşı, anlaşıqlı təqdim olunan material və emosional filtr fərziyyələri də dil öyrənmə prosesində öyrəncinin emosional vəziyyətinin və təqdim olunan materialın uyğunluğunun əhəmiyyətini vurğulayır. Kraşenin nəzəriyyəsi müasir tədris metodlarının tətbiqinə və dil öyrənənlər üçün komfortlu bir təhsil mühiti yaratmağa yönəlidir.

Açar sözlər: Kraşen, ikinci dil, monitor, emosional filtr, tədris nəzəriyyəsi, SLA.

Abstract

The article presents Steven Krashen's theory of second language acquisition, which is based on five key hypotheses. Krashen argues that language learning is not just about memorizing grammatical rules but is more effectively achieved through subconscious and natural processes. The first hypothesis, acquisition vs. learning, distinguishes between acquiring a language intuitively and learning it consciously. The second hypothesis, the monitor, refers to the use of learned language knowledge to monitor correctness in speech and writing. Natural order hypothesis suggests that language learners acquire certain grammatical structures in a specific order. Additionally, the comprehensible input and affective filter hypotheses highlight the importance of emotional states and the suitability of learning materials in the language acquisition process. Krashen's theory emphasizes the application of modern teaching methods and the creation of a supportive learning environment for effective language acquisition.

Keywords: Krashen, second language, monitor, affective filter, teaching theory, SLA.

Peşəkar yönümlü xarici dilin mənimsənilməsi tələbələrin şəxsi keyfiyyətlərinin inkişafı, öyrənilən dilin ölkəsinin mədəniyyəti haqqında bilikləri, peşəkar və linqvistik biliklərə əsaslanan xüsusi bacarıqlara yiyələnməsi ilə sıx bağlıdır.

Məqalədə S.Kraşenin xarici dilin mənimsənilməsində tərəqqiyə töhfə verməklə yanaşı, həm də tələbənin şəxsiyyətinə, onun təlim prosesinə münasibətinə diqqət yetirən prinsiplər nəzərdən keçiriləcək.

Cənubi Kaliforniya Universitetinin professoru, tətbiqi dilçilik üzrə mütəxəssis Stiven Kraşen hesab edir ki, dil öyrənən insan heç vaxt özünü müdafiə mövqeyində hiss etməməlidir. Onun **beş əsas hipotezdən** ibarət nəzəriyyəsi həm akademik mühitdə, həm də real sinif təcrübəsində geniş tətbiq olunur (1, səh. 3; 7, səh. 41). O, istənilən xarici dilin öyrənilməsinə müvəffəq olmaq üçün aşağıdakı 5 fərziyyəni təklif edir.

1.Mənimsəmə və öyrənmə

Kraşenin fikrincə, xarici dili mənimsəməyin iki üsulu var: **mənimsəmə və öyrənmə**. Birinci proses şüuraltı şəkildə baş verir: biliyi xüsusi olaraq heç nə öyrənmədən, şüuraltı səviyyədə qavrayırınsınız. Yəni, mənimsəmə uşağın ana dilini necə öyrənməsinə bənzəyir: o, sözün hərfi mənasında onu öyrənir, qəsdən öyrənmir. İngilis dilində oxuyanda, musiqi dinləyəndə, filmlərə baxanda mənimsəmə ilə məşğul olursunuz. Xarici dil öyrənmək üçün ətrafınızda dil mühiti yaradırsınız.

Öyrənmə isə bəzi məlumatları qavramaq və anlamaq üçün səy göstərdiyiniz zaman şüurlu şəkildə bilik əldə etmək prosesidir. (1, səh. 10).

Bu fərqləndirmə Ellis tərəfindən dəstəklənir: o qeyd edir ki, spontan dil bacarığı əsasən şüuraltı qavramanın nəticəsidir (7, səh. 45). Qavrama prosesi daha dayanıqlı və istifadə yönümlü dil biliyi

formalaşdırır (3, səh. 44).

Kraşen iddia edir ki, mənimsəmə öyrənməkdən qat-qat effektivdir, ona görə də yeni dili mənimsəyərkən mexaniki öyrənməyə deyil, onun təbii qavranılmasına daha çox vaxt sərf etməlisiniz.

2. Monitor (redaktor)

Krashenin ikinci hipotezi "monitor" anlayışını izah edir. Monitor öyrənilmiş qrammatik biliklərin danışq və yazı zamanı düzgünlüyə nəzarət funksiyası daşıyır (1, səh. 15). Monitor fərziyyəsi yalnız üç şərt yerinə yetirildikdə işlək olur: kifayət qədər vaxt, dil qaydaları haqda bilgi və diqqətin düzgünlüyə yönəlməsi (6, səh. 25). Krashen təbii və sərbəst danışqın təşviq olunmasını tövsiyə edir (6, səh. 30). Kraşen yazır ki, biz mənimsəmə sayəsində öyrəndiyimiz dildə danışmağa və yazmağa başlayırıq. Öyrənmə nitqimizin savadlılığına nəzarət edən "daxili redaktorun" meydana çıxmasına səbəb olur. Yəni qrammatik qaydaların öyrənilməsi və məşqlərin həyata keçirilməsi sayəsində biz yalnız ingiliscə danışmağı deyil, cümlələri düzgün tərtib etməyi də öyrənirik. Eyni zamanda Kraşen yazır ki, dili mənimsəməkdənsə, öyrənməyə daha çox vaxt ayıran insanlarda dil baryeri yaranır. Bu məntiqlidir: insan səhv etməkdən qorxmağa başlayır, özünü həddindən artıq kontrola saxlayır və nəticədə öyrəndiyi dildə danışmağa cəsarət etmir. S.Kraşen səhvlərin düzəldilməsi prosesini "emosional filtr" in səviyyəsinin artırılması ilə də əlaqələndirir. O qeyd edir ki, "Səhvlərin düzəldilməsi şagirdin müəllimə və bütövlükdə təlim prosesinə münasibətdə müdafiə mövqeyi tutmasına gətirib çıxarır. Müəllimin seçdiyi səhvlərin düzəldilməsi strategiyası şagirdin səhvlərdən qaçmağa, mürəkkəb strukturlardan yayınmağa, ötürülən məlumatın mənasına daha az diqqət yetirməyə və forma üzərində daha çox çalışmağa can atması ilə nəticələnəcək. Bu, dilin mənimsənilməsi prosesinin bütün kommunikativ oriyentasiyasını poza bilər.

3. Təbii nizamlama

Bu hipotezə görə, öyrənilər dili müəyyən **psixolinqvistik ardıcılıqla** mənimsəyirlər. Yəni bəzi qrammatik strukturlar digərlərindən əvvəl və daha asan mənimsənilir (5, səh. 38).

Bu fərziyyə dilçilər arasında ən çox mübahisəyə səbəb olur. Beləliklə, Kraşen bildirir ki, hər hansı bir şəxs hər hansı bir dili müəyyən təbii ardıcılıqla öyrənir. Yəni heç bir müəllim materialın mənimsənilməsi qaydasını dəyişə bilməz. Məsələn, ingilis dilini öyrənərkən hər hansı bir şəxs əvvəlcə ümumi sualları (bəli/xeyr cavabı) və yalnız bundan sonra xüsusi sualları öyrənəcək. Bu mövzuların öyrənilməsi qaydasını dəyişdirsəniz də, öyrənən əvvəlcə ümumi sualların necə "işlədiyini" başa düşəcək, sonra xüsusi sualları mənimsəyəcək. Bununla o müəllimlərə səslənərək qeyd edir ki, təkəri yenidən ixtira etməyə ehtiyac yoxdur, sadəcə mürəkkəbə prinsipi üzrə materialları təqdim etmək daha məqsədəuyğundur.

Bu prinsipə əsasən dilin mənimsənilməsində çox erkən irəliləyişə təkid etmədən, tələbəyə hazır olmaq, sanki "yetişmək" üçün vaxt verməkdir. S.Kraşen yazır, "Mənə görə, tələbəni kifayət qədər səriştə toplamadan erkən inkişaf nümayiş etdirməyə məcbur etmək dil kurslarında bəlkə də ən narahatedici hadisədir". Başqa sözlə desək, nə vaxt danışmağa başlağa biləcəyinə müəllim deyil, tələbə qərar verməlidir.

4. Təqdim olunan materialın ağırlığı

Bu hipotezə əsasən, öyrənilər dili yalnız **başə düşə biləcəkləri məlumatlarla (i+1)** qarşılaşdıqda effektiv şəkildə mənimsəyə bilirlər (2, səh. 20). "i" mövcud dil səviyyəsini, "i+1" isə bir pillə üst səviyyəni göstərir. Lightbown və Spada qeyd edirlər ki, dil müəllimi öyrənilərinin səviyyəsinə uyğun və kontekstual məzmun təqdim etməklə "i+1" balansını qoruya bilər (3, səh. 50). Təqdim olunan məlumatın keyfiyyəti, vizual vəsaitlər və jestlər kimi yardımçı vasitələr anlaşqılıqlığı artırır (7, səh. 47).

Kraşenin fikrincə, xarici dilin mənimsənilməsi şagirdin başə düşdüyü materialı dinləyərək və ya vizual olaraq qavradığı zaman baş verir: podkastlara qulaq asmaq, seriallara baxmaq, mətnləri oxumaq. Eyni zamanda, tələbənin hazırkı səviyyəsindən yüksək səviyyədə olan material maksimum fayda gətirir. Yəni, Orta səviyyədə, Upper-Intermediate səviyyəsi üçün mətnləri öyrənmək, podkastları dinləmək və videolara baxmaq daha səmərəlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, yaxşı dərslilər bu prinsip üzərində qurulur: siz materialı səviyyənizdən bir addım daha çətin öyrənirsiniz.

5. Emosional filtr

Krashen bu hipotezlə vurğulayır ki, öyrənilərinin **emosional vəziyyəti** (məsələn, qorxu, motivasiya, özünəinam) məlumatın qavranılmasına təsir edir. Yüksək affektiv filtr – yəni yüksək narahatlıq, motivasiya çatışmazlığı – öyrənməyə mane olur (1, səh. 30).

Horwitz qeyd edir ki, xarici dil öyrənən tələbələrən ən çox qarşılaşdığı problemlərdən biri **dil narahatlığı**dır və bu, öyrənmə nəticələrinə mənfi təsir göstərir (4, səh. 155). Tədris mühiti mümkün qədər

rahat və dəstəkləyici olmalıdır (2, səh. 28). Kraşen bildirir ki, emosional filtr dilin mənimsənilməsinə və öyrənilməsinə mane olan bir növ baryerdir. Eyni zamanda, bu baryer daha çox təbii mənimsəməyə zərər verir. Mənfi emosiyalar yaşayan insanda emosional filtr yaranır: qorxu, qəzəb, qıcıqlanma, kədər və s. Fərziyyəyə görə, yaranmış baryer biliyin beynin materialın təbii mənimsənilməsinə cavabdeh olan hissəsinə çatmasına imkan vermir. Emosional filtrin yaranmasına stress, motivasiyanın olmaması, özünə şübhə və s. səbəb olur. Xarici dilə yiyələnmənin **bu prinsipinə əsasən** tələbələrə xarici dilin öyrənilməsi prosesində linqvistik deyil, kommunikativ səriştələrin aşılması daha vacibdir. Dilin tədrisi metodları və təklif olunan didaktik materiallar o qədər mürəkkəb olmamalıdır, tələbəni öz biliklərindəki çatışmazlıqları və dilin öyrənilməsində əvvəlki uğursuz təcrübəni xatırlatmamalıdır. S.Kraşen emosional filtrin səviyyəsinin həm dilin mənimsənilməsinin ilkin mərhələsində, həm də sonrakı mərhələlərdə “aşağı” olması lazım olduğunu qeyd edir. Beləliklə, xarici dilə yiyələnməkdə “heç bir halda tələbə müdafiə mövqeyinə çəkilməməlidir”.

Beləliklə, Krashen-in dil öyrənmə nəzəriyyəsi dili yalnız qrammatik qaydalar toplusu deyil, **ünsiyyət və kontekst çərçivəsində mənimsənilən** kompleks bir proses kimi qiymətləndirir. Onun beş hipotezi ikinci dilin tədrisi və mənimsənilməsində nəzəri və praktik əsas yaradır.

Bu yanaşmalar müasir tədrisdə **məzmun əsaslı, emosional baxımdan təhlükəsiz və şəxsiyyətlilik** metodların tətbiqini təşviq edir. S.Kraşenin fikrincə, tələbələrə xarici dilin öyrədilməsi prosesində dil səriştələrinin və bacarıqlarının formalaşdırılması deyil, daha çox sinifdə əməkdaşlıq mühitinin yaradılması prioritetdir. Bu zaman “emosional filtr” azalır, dilin mənimsənilməsi prosesi kommunikativ üstünlük əldə edir və səhvlərin düzəldilməsi ikinci plana atıldığı üçün öyrənmə müdafiə mövqeyindən çıxır. Xarici dilin tədrisinə əməkdaşlıq mühitinin yaradılmasına əsaslanan və yuxarıda göstərilən prinsiplərə uyğun olan yanaşma dilin mənimsənilməsində daha sürətli və asan tərəqqiyə töhfə verməklə yanaşı, tələbənin zəruri şəxsi xüsusiyyətlərini uğurla formalaşdırmağa kömək edir. Əməkdaşlıq şəraitində tələbə xarici dili imtahandan keçmək üçün zəruri olan bir sıra bacarıq və səriştələrə malik akademik fən kimi deyil, peşəkar problemlərin həlli, işgüzar danışıqların aparılması və mədəniyyətlərarası əlaqə üçün ünsiyyət vasitəsi kimi qəbul edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Krashen, S. D. (1982). Principles and Practice in Second Language Acquisition. Pergamon Press.
2. Krashen, S. D. (1985). The Input Hypothesis: Issues and Implications. Longman.
3. Lightbown, P. M., & Spada, N. (2013). How Languages are Learned (4th ed.). Oxford University Press.
4. Horwitz, E. K. (2010). Foreign and second language anxiety. Language Teaching, 43(2), 154-167.
5. Dulay, H., & Burt, M. (1974). Natural sequences in child second language acquisition. Language Learning, 24(1), 37-53.
6. Gregg, K. R. (1984). Krashen's Monitor and the Postulates. Second Language Research, 1(1), 20-36.
7. Ellis, R. (1997). Second Language Acquisition. Oxford University Press.

XARİCİ DİLİN MƏNİMSƏDİLMƏSİNDƏ FƏRDİLƏŞDİRİLMİŞ VƏ RƏQƏMSAL YANAŞMALAR VƏ ONUN ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ TƏTBİQ İMKANLARI

Nəsir Bəşirov

Bakı Slavyan Universiteti
nasirbashirov512@gmail.com

Xülasə

Məqalədə müasir ümumtəhsil sistemində xarici dil tədrisinin effektivliyinin artırılmasında fərdiləşdirilmiş və rəqəmsal yanaşmaların əhəmiyyəti araşdırılır. Çoxmədəniyyətli cəmiyyətlərin tələbləri fonunda dil öyrənmənin sadəcə linqvistik deyil, həm də sosial və mədəni bacarıqların formalaşdırılması baxımından vacibliyi vurğulanır.

Fərdiləşdirilmiş təlimin şagirdin maraq, səviyyə və öyrənmə tərzinə uyğun şəkildə təşkil olunmasının motivasiya və nailiyyətləri artırdığı qeyd edilir. Eyni zamanda, rəqəmsal texnologiyaların – interaktiv

platformalar, süni intellekt əsaslı tətbiqlər və onlayn əməkdaşlıq mühitlərinin xarici dil öyrənməsində oynadığı mühüm rol analiz olunur.

Azərbaycan təhsil sistemində bu yanaşmaların tətbiqinə dair mövcud imkanlar və çətinliklər də təhlil olunur və onların aradan qaldırılması üçün konkret təkliflər irəli sürülür.

Nəticə olaraq, fərdiləşdirilmiş və rəqəmsal yanaşmaların integrasiyasının dil tədrisində keyfiyyətə və şagird nailiyyətlərinə müsbət təsir göstərdiyi diqqətə çatdırılır.

Açar sözlər: Fərdiləşdirmə, rəqəmsal təhsil, xarici dil öyrənməsi, ümumitəhsil məktəbləri, təlim strategiyaları.

Abstract

The article examines the importance of personalized and digital approaches in increasing the effectiveness of foreign language teaching in the modern general education system. Against the background of the requirements of multicultural societies, the importance of language learning is emphasized in terms of the formation of not only linguistic, but also social and cultural skills.

It is noted that organizing personalized learning in accordance with the student's interests, level and learning style increases motivation and achievements. At the same time, the important role played by digital technologies interactive platforms, artificial intelligence-based applications and online collaboration environments – in foreign language learning is analyzed.

The existing opportunities and difficulties in the application of these approaches in the Azerbaijani education system are also analyzed and specific proposals are put forward to overcome them.

As a result, it is brought to attention that the integration of personalized and digital approaches has a positive impact on the quality of language teaching and student achievement.

Keywords: Personalization, digital education, foreign language learning, general education schools, learning strategies.

Müasir dünyada insanlar arasında ünsiyyətin, əməkdaşlığın və bilik mübadiləsinin əsas vasitələrindən biri olan xarici dil bilikləri həm fərdi inkişaf, həm də peşəkar fəaliyyət üçün zəruri bacarıq hesab olunur.

Bu baxımdan, ümumtəhsil məktəblərində xarici dilin tədrisi yalnız lingvistik bacarıqların formalaşdırılması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda şagirdlərin analitik düşüncə, yaradıcı yanaşma və mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına da xidmət edir.

Ənənəvi tədris modelləri uzun illər ərzində dil öyrənməsində əsas vasitə kimi tətbiq olunsada, fərdi ehtiyac və fərqlilikləri nəzərə almaqda yetərsiz qalmışdır. Bu səbəbdən son dövrlərdə təhsil sistemində fərdiləşdirilmiş təlim və rəqəmsal texnologiyalarla zənginləşdirilmiş metodlar daha çox ön plana çıxmağa başlamışdır.

Fərdiləşdirilmiş yanaşma hər bir şagirdin maraqlarını, bilik səviyyəsini və öyrənmə stilini nəzərə almağa yönəldilmiş dinamik bir təlim metodudur [1, səh. 98-105] Digər tərəfdən, rəqəmsal texnologiyalar xüsusilə interaktiv platformalar, mobil tətbiqlər və süni intellekt əsaslı tədris vasitələri xarici dil öyrənməsini daha əlçatan, cəlbədicə və effektiv edir.

Fərdiləşdirmə, şagirdlərin fərdi öyrənmə tərzlərini, sürətini, maraqlarını və qabiliyyətlərini nəzərə almaqla təlimin təşkil edilməsidir. Xarici dil öyrənməsində bu yanaşma, şagirdin bilik səviyyəsinə uyğun materialların təqdim olunması, tapşırıqların diferensiasiyası və fərdi qiymətləndirmə vasitəsilə həyata keçirilir.

Fərdiləşdirmə dörd əsas istiqamətdə təhlil edilir: məzmunun fərdiləşdirilməsi, prosesin fərdiləşdirilməsi, məhsulun fərdiləşdirilməsi və öyrənmə mühitinin uyğunlaşdırılması. Bu yanaşmalar sinifdə müxtəlif dil səviyyələrində olan şagirdlərin ehtiyaclarını qarşılamaq üçün əhəmiyyətlidir [4, səh. 54-65]

Şagirdlərin motivasiyası və özünəinamı fərdi öyrənmə üsulları ilə daha da artır, çünki hər bir şagird öz öyrənmə yoluna uyğun tempdə irəliləyir. Rəqəmsal texnologiyalar xarici dil öyrənməsini həm daha interaktiv, həm də əlçatan edir.

Onlayn platformalar şagirdlərə öyrəndikləri dili real kontekstlərdə istifadə etmək və bacarıqlarını inkişaf etdirmək imkanı yaradır. Azərbaycanın ümumitəhsil məktəblərində fərdiləşdirmə və rəqəmsal yanaşmaların tətbiqi üçün hüquqi baza və kurikulum imkanları mövcuddur.

Lakin bəzi praktiki çətinliklər də vardır: Müəllimlərin İKT bacarıqlarının bərabər səviyyədə olmaması, texniki avadanlıq çatışmazlığı, valideyn və ictimaiyyətin rəqəmsal öyrənməyə yanaşması və digər amilləri vurğulamaq olar.

Bununla yanaşı, pilot layihələrin həyata keçirilməsi, müəllimlərin peşəkar inkişaf proqramlarının genişləndirilməsi və dövlət dəstəyi ilə texnologiyanın siniflərə inteqrasiyası bu çətinliklərin aradan qaldırılmasına yardım edə bilər. Fərdiləşdirmə və rəqəmsal metodlardan istifadə şagirdlərin dərslərə marağını artırır və öyrənmə nəticələrinə müsbət təsir edir.

Şagirdlər öz öyrənmə məsuliyyətlərini daha çox hiss edir və bu da onların fəallığını artırır. Formativ qiymətləndirmə və rəqəmsal rəy platformaları vasitəsilə müəllimlər daha çevik şəkildə tədrisə müdaxilə edə və hər şagirdə uyğun dəstək göstərə bilirlər [5, səh. 118-125]

Təhsildə rəqəmsallaşma, xüsusilə də xarici dilin öyrənilməsi prosesində, tədrisin adaptivliyini və interaktivliyini artıraraq öyrənmənin motivasiyasını və aktiv iştirakını təşviq edir.

Rəqəmsal yanaşmaların tətbiqi öyrənmə prosesinə çoxsaylı üstünlüklər gətirir. Bu üsullar öyrənmənin fərdiləşdirilməsinə imkan verir, yəni hər bir öyrənmənin öz səviyyəsinə və sürətinə uyğun tempdə irəliləyə bilər.

Bundan əlavə, istənilən zaman və yerdə tədris materiallarına çıxış imkanı əldə olunur. Rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə təqdim olunan interaktiv materiallar öyrənməni monoton prosesdən çıxararaq onu əyləncəli və motivasiyaedici edir.

Eyni zamanda, bu yanaşmalar öyrənmələrin mədəniyyətlərarası kommunikasiya bacarıqlarını inkişaf etdirir, çünki onlar müxtəlif ölkələrdən olan insanlarla onlayn platformalarda birbaşa ünsiyyət qura bilirlər [7, səh. 205-210]

Bununla belə, rəqəmsal yanaşmaların tətbiqində müəyyən çağırışlar da mövcuddur. Ən əsas problemlərdən biri texniki infrastrukturun bərabər şəkildə təmin olunmamasıdır. Bəzi regionlarda internet bağlantısının zəifliyi və müasir cihazların olmaması bu metodların effektiv istifadəsini məhdudlaşdırır.

Sözsüz ki, rəqəmsal yanaşmalar xarici dilin tədrisi zamanı böyük imkanlar yaratsa da, istifadəsi zamanı bəzi məhdudiyyət və çətinliklərlə də qarşılaşmaq mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, bu problemlərlə həm müəllimlər, həm də şagirdlər üzləşə bilər.

Bu məqamların yaranma səbəblərinə diqqət yetirmək tədris prosesinin keyfiyyətinin qorunması baxımından mütləq şərtidir. Bu məsələdə, texnoloji savadsızlıq, internetin əlçatan olub olmaması, qarşılaşa biləcəyimiz çətinliklərdir. Texnoloji savadsızlıq, onlayn resurslardan istifadə üçün kifayət qədər bacarıqların olmaması ilə xarakterizə olunur. Bu isə öz növbəsində, öyrənmə prosesini ləngidir, texniki problemlər zamanı qorxu, narahatlıq yaradır [2, səh. 62-78]

Problemlər qarşısında ələcsiz qalmaq, fərdlərin potensialını üzə çıxara bilməməsinə, tədris prosesindən uzaq qalmasına səbəb olur. İnternetin əlçatanlığı onlayn platformalardan istifadə zamanı böyük əhəmiyyət daşıyır. Məlumdur ki, bir çox platformaların yalnız internet vasitəsilə istifadəsi mümkündür.

Gələcəkdə xarici dilin öyrənilməsində rəqəmsal texnologiyaların rolu daha da artacaq. Süni intellekt əsaslı adaptiv tədris sistemləri vasitəsilə hər bir şagirdə fərdi öyrənmə yolları təqdim olunacaq. Həmçinin, qarışıq tədris yəni, blended learning modellərinin tətbiqi ilə ənənəvi və rəqəmsal yanaşmalar bir araya gətiriləcək.

Virtual mübadilə proqramları və beynəlxalq onlayn əməkdaşlıq platformaları vasitəsilə şagirdlər real dil mühitində ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirə biləcəklər. Rəqəmsal yanaşmalar xarici dil öyrənmə prosesində çeviklik, əlçatanlıq, fərdiləşmə və interaktivlik kimi üstünlüklər sayəsində böyük imkanlar yaradır

Bu imkanlardan səmərəli istifadə etmək üçün dövlət siyasəti, pedaqoji yanaşmalar və texnoloji infrastruktur bir-biri ilə əlaqələndirilməli, müəllim və şagirdlərin rəqəmsal savadlılığı artırılmalıdır. Bu yolla həm ölkədə dil öyrənmə səviyyəsi yüksələcək, həm də Azərbaycan global rəqabətə hazır insan kapitalı ilə irəliləyəcək.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Anderson, J. (2008). ICT and Language Learning: A Guide for Teachers. Oxford University Press.
2. Dudeney, G., Hockly, N. (2012). Digital Literacies. Pearson Education.
3. European Commission. (2020). Digital Education Action Plan 2021–2027.
4. Kolb, L. (2017). Learning First, Technology Second. International Society for Technology in

Education (ISTE).

5. Tomlinson, C. A. (2001). How to Differentiate Instruction in Mixed-Ability Classrooms. ASCD.
6. Warschauer, M. (2000). The Changing Global Economy and the Future of English Teaching. TESOL Quarterly, 34(3), 511–535.
7. Wright, T. (2010). Second Language Learning and Pedagogy. Routledge.

QƏRBİ AZƏRBAYCAN MƏTBUATINDA MİLLİ KİMLİK VƏ ANA DİLİ UĞRUNDA MÜBARİZƏ (1905–1928)

Ramidə Abbasova

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
ramideabbasova87@gmail.com

Xülasə

Məqalədə 1905–1928-ci illərdə İrəvanda fəaliyyət göstərən mətbuat orqanlarının milli kimliyin qorunması və ana dilinin təbliği istiqamətində rolu araşdırılır. Qafqazın mürəkkəb siyasi və etnik mühiti fonunda mətbuat azərbaycanlıların milli şüurunun formalaşmasında əsas vasitələrdən biri olmuşdur. Məqalədə qeyd olunur ki, qəzet və jurnallar yalnız informasiya vasitəsi deyil, həm də maarifçilik, mədəni irsin qorunması və milli həmrəyliyin gücləndirilməsi funksiyalarını daşıyırdı. Xüsusilə Rəsulzadə kimi ziyalıların fəaliyyətinə diqqət yetirilərək, bu dövrün ideoloji və mədəni mübarizəsi təhlil olunur. Sovet hakimiyyətinin təsiri ilə mətbuatda baş verən dəyişikliklər və senzura məsələləri də araşdırılır. Məqalə, İrəvan mətbuatının milli kimliyin qorunması sahəsindəki tarixi əhəmiyyətini vurğulayaraq, dövrün ictimai-siyasi kontekstini geniş şəkildə işıqlandırır.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, milli kimlik, ana dili, mətbuat, maarifçilik, milli mübarizə.

Abstract

This article explores the role of the press in Iravan (Yerevan) between 1905 and 1928 in the struggle for the preservation of national identity and the promotion of the Azerbaijani language. Against the backdrop of the complex political and ethnic landscape of the Caucasus, the press served as a key instrument in shaping national consciousness among Azerbaijanis. The article emphasizes that newspapers and journals were not only sources of information but also tools for enlightenment, cultural preservation, and strengthening of national unity. Special attention is given to the activities of intellectuals such as Mammad Amin Rasulzade, highlighting the ideological and cultural struggle of the period. The impact of Soviet rule on the press, including censorship and content shifts, is also examined. Ultimately, the article underscores the historical significance of the Iravan press in safeguarding national identity, providing a comprehensive view of the sociopolitical context of the time.

Keywords: Western Azerbaijan, mother tongue, press, enlightenment, national struggle, national identity.

Tarixi kontekst: Çar Rusiyası dövründəki sosial və mədəni iqtisadi şərait - XX əsrin əvvəllərində, xüsusilə 1905–1928-ci illər arasında, İrəvanda yaşayan azərbaycanlılar çar Rusiyasının mədəni, iqtisadi və sosial təzyiqləri ilə üzləşmişdi. Çar Rusiyasının tətbiq etdiyi siyasət nəticəsində ermənilərin və digər millətlərin artan təsiri altında azərbaycanlıların milli kimliklərini qorumaq çətinləşirdi. Bu dövr həm də ermənilərin İrəvanda etnik üstünlük əldə etməyə başladığı və azərbaycanlıların mədəniyyətini təhdid etdiyi bir dövr idi.

Azərbaycanlılar, xüsusilə İrəvanda milli kimliklərini qorumaq və ana dilində təhsil almaq üçün mətbuat vasitəsilə güclü mübarizə aparırdılar. Çar Rusiyasının mətbuat siyasəti, həm də yerli mətbuatın fəaliyyətini ciddi şəkildə məhdudlaşdırırdı, amma buna baxmayaraq, bir çox intellektual və mətbuat nümayəndəsi milli mücadiləni dəstəkləyərək milli dəyərlərin qorunmasına çalışırdı.

İrəvan şəhərində Azərbaycan dilində ilk mətbu orqanı “Lək-lək” (Leylək”) adlı satirik məcmuə olmuşdur. İrəvan ziyalılarından Mirməhəmməd Mirfətullayev və Cabbar Əsgərzadə İrəvan qubernatorunun 21 yanvar 1914-cü il tarixdə onlara verdiyi icazəyə əsasən həmin il fevralın 22-də “Lək-lək”-in ilk nömrəsini buraxmışdılar. İrəvandakı “Luys” (“İşıq”) mətbəəsində həftədə bir dəfə 8 səhifə həcmində nəşr edilən “Lək-lək”-in hər nömrəsində başlığının altında “Lək-lək” türk dilində həftəlik məzhəkəli məcmuədir” sözləri yazılırdı. Elə jurnalın ilk nömrəsindən başlayaraq İrəvanın ictimai-siyasi həyatındakı eybəcərliklər, xalqın balalarının məktəbdən, təhsildən uzaq qalması, xalqı avam yerinə qoyan “möminlərin” din pərdəsi altında çıxardıqları hoqqalar, satirik dillə oxuculara çatdırılırdı. Jurnalın səhifələrində İrəvan şəhəri ilə yanaşı, Bakıdan, Tiflisdən, Naxçıvandan, Ordubaddan, Makudan, Təbrizdən alınan xəbərlər satira janrında oxuculara çatdırılırdı. “Lək-lək” xarici ölkələrdə baş verən prosesləri ibrətamiz şəkildə oxucularına çatdırmaqla, onlarda milli özünüdərk prosesinə xeyli təkan vermişdi. Məcmuənin səhifələrində İrəvandakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin fəaliyyəti tez-tez işıqlandırılır, cəmiyyət üzvləri arasında olan narazılıqların dolayısı ilə təhsilin və mədəniyyətin inkişafına maneçilik törətməsi oxucuların nəzərinə çatdırılırdı.

“Lək-lək”-in 5 may və 19 may 1914-cü il tarixli nömrələrində “Dil məsələsi” başlıqlı yazı dərc olunmuşdur. Məmmədli Nasirin “Dul toyuq” imzası ilə dərc edilən bu yazısında öncə danışığında rus kəlmələri işlədən “intilicentlər”, sonra isə ərəb və fars dillərindəki qəliz ifadələri işlədərək dilimizi korlayan mollalar, vaizlər, xanəndələr, savaddan yarımçıqlar tənqid atəşinə tutulmuşdur. Bu, mətbuatın məqsədini də ifadə edirdi: xalqın səsini eşitdirmək, onun hüquqlarını müdafiə etmək.

Lək-Lək qəzeti, ilk növbədə, kənd təsərrüfatı problemləri, təhsil islahatları və sosial məsələlər haqqında məqalələr dərc edirdi. Əsas diqqət ana dilində təhsil almağın vacibliyinə yönəlmişdi. Həmin dövrdə mətbuatın bu cür fəaliyyətləri azərbaycanlıların milli özünüdərk prosesinə mühüm təsir göstərdi. Bu qəzet həmçinin, erməni millətçilərinin təzyiqlərinə qarşı azərbaycanlıların müqavimətini artırmağı hədəfləyirdi. Lək-Lək jurnalı, mətbuatda ilk dəfə olaraq, milli kimlik məsələsinə və Azərbaycan dilində təhsilin vacibliyinə xüsusi yer vermişdi.

“Burhani-Həqiqət” qəzeti - “Burhani-Həqiqət” qəzeti 1917-cı ildə İrəvanda fəaliyyətə başlamışdı. Bu qəzet, həmin dövrün milli mücadiləsində önəmli bir rol oynamış və mübarizəni müxtəlif sosial, mədəni və iqtisadi məsələlərə yönəltdi. Burhani-Həqiqət qəzeti, əsasən, xalqın maarifləndirilməsi və milli hüquqların qorunması mövzularına toxunmuşdu. Qəzetin məqalələrində ana dilində təhsil, mədəniyyətin qorunması və sosial ədalət məsələləri ön plana çıxırdı. O dövrün ən mühüm məsələlərindən biri də rus mədəniyyətinin və dilinin təbliğ edilməsi idi ki, buna qarşı Burhani-Həqiqət ardıcıl olaraq müqavimət göstərirdi. Bu qəzet həmçinin, erməni millətçilərinin İrəvanda və Cənubi Qafqazda etnik üstünlük qazanmasına qarşı çıxan və azərbaycanlıların hüquqlarını müdafiə edən bir platforma idi.

“Zəngi” qəzeti - “Zəngi” qəzeti milli mübarizənin, maarifçiliyin və sosial ədalətin təbliğində əhəmiyyətli rol oynayan bir mətbuat orqanı idi. Bu qəzet, xüsusən, azərbaycanlıların hüquqlarının qorunması, dil və mədəniyyətin inkişafı, sosial islahatların təşviqi ilə bağlı yazılarla tanınmışdır. “Zəngi” qəzetinin təsisçiləri arasında maarifçi ziyalılar, hüquqşünaslar və jurnalistlər var idi. Məqsəd, xalqı maarifləndirmək, hüquqlarını müdafiə etmək və milli dəyərləri təbliğ etmək idi. Qəzetin məqalələrində Azərbaycanın milli kimliyinin qorunması, Azərbaycan dilinin inkişafı və təhsilindəki problemlər geniş şəkildə işıqlandırılırdı. Məqsəd, xalqın milli dəyərlərini qorumaq, mədəniyyətini yaşatmaq və təhsil sahəsində islahatlar həyata keçirmək idi. Qəzet, maarifçilik sahəsində mühüm rol oynamış, təhsil məsələlərini gündəmə gətirmiş və təhsilin bütün sahələrində islahatların aparılmasını təbliğ etmişdir. Azərbaycan xalqının maarifləndirilməsi məqsədilə kəndlərdə məktəblərin açılmasına və müasir təhsil proqramlarının tətbiqinə çağırmışdır. Qəzet sosial ədalət və iqtisadi islahatlar mövzusunda da məqalələr çap etmişdir. Azərbaycan kənd təsərrüfatının inkişafı, əmək hüquqları və işçi sinfinin vəziyyəti məsələlərinə xüsusi diqqət ayrılmışdır. “Zəngi” qəzeti yalnız İrəvanda deyil, həmçinin ətraf kəndlərdə və Azərbaycanın digər bölgələrində də geniş oxucu kütləsi tərəfindən izlənilirdi. Qəzetin yazıları kənd əhalisinin maarifləndirilməsinə, sosial problemlərin gündəmə gətirilməsinə və siyasi məsələlərin təhlil edilməsinə xidmət edirdi. Qəzet müntəzəm olaraq yazırdı ki, Azərbaycan türkcəsi yalnız evdə və folklor mühitində yox, məktəblərdə, idarələrdə və mətbuatda da işlədilməlidir. O dövrdə erməni və rus mətbuatının üstünlük təşkil etdiyi İrəvan şəhərində türkcənin unudulmaması, gənc nəsə öyrədilməsi qəzetin əsas narahatlıq mənbəyi idi. Qəzetdə tez-tez türk dilində dərslərin olmaması, məktəblərin rus və ya erməni dilində fəaliyyət göstərməsi tənqid olunurdu. “Zəngi”

yazırdı ki, dilin inkişafı maariflə mümkündür və bunun üçün də xalq məktəblərində ana dilində dərs keçilməli, müəllimlər türkcə bilikli olmalıdır. “Zəngi” qəzetində tez-tez söz islahatı və tərcümə problemləri müzakirə olunurdu. Həm dilin səliqə və təmiz işlənməsi, həm də yad dillərdən gələn təzyiqlərə qarşı milli üslubun qorunması məqsədi güdüldü. Bu qəzetin səhifələrində erməni və rus dillərinin türkcəyə sıxışdırıcı təsiri sərt tənqid edilirdi. Qəzet ana dili ilə milli kimliyi ayrılmaz dəyər kimi təqdim edirdi. Yazılarda vurğulanırdı ki, dil itərsə, xalq da yox olar. Bu, xüsusilə o dövrdə Qafqazda baş verən siyasi dəyişikliklər və ermənilərin azərbaycanlılara qarşı təzyiqləri fonunda daha da aktuallaşmışdı. “Zəngi” qəzeti, yalnız bir informasiya vasitəsi deyil, həm də dil və kimlik uğrunda maarifçi bir silah idi. Qəzetin səhifələrində gedən yazılar, dilin qorunması, təbliği və inkişafı üçün çağırışlarla dolu idi. Bu mətbu nümunə Qərbi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlıların dil uğrunda mədəni dirənişinin bir simvoludur.

Nəticə: İrəvan mətbuatının milli kimlik və ana dili uğrunda təsiri. - 1905–1928-ci illər arasında, İrəvanda nəşr olunan mətbuat orqanları, Azərbaycan dilinin və milli kimliyin qorunması istiqamətində böyük rol oynamışdı. “Lək-Lək”, “Burhani-Həqiqət”, “Zəngi” kimi qəzetlər və jurnallar, yalnız mədəniyyətin və dilin qorunmasını deyil, həm də sosial ədalət və milli bərabərliyin təbliğini hədəfləyirdilər. Bu mətbuat orqanları, xalqın maarifləndirilməsi, hüquqlarının qorunması və sosial ədalətin təmin olunmasına yönəlmişdir.

Eyni zamanda, yerli mətbuatın fəaliyyəti, azərbaycanlıların milli özünüdərkini prosesini stimullaşdırdı və onları sosial, mədəni və siyasi sahələrdə daha fəal etməyə sövq etdi. Lakin, Çar Rusiyasının və sonradan Sovet İttifaqının mətbuat üzərindəki sıx nəzarəti, milli məsələlərin tam sərbəst şəkildə müzakirə edilməsinə imkan vermirdi. Bu dövrün mətbuatı, həm də erməni millətçilərinin və digər milli azlıqların təzyiqlərinə qarşı duruş sərgiləmiş, azərbaycanlıların dil və mədəniyyətini qorumaq məqsədini güdürdü. Nəticədə, İrəvan mətbuatı Azərbaycan xalqının milli kimliyini və təhsilini müdafiə edən mühüm bir vasitə olmuşdur və bu, həmin dövrün cəmiyyətinin milli və mədəni inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bayramov S. Azərbaycanın jurnalistika tarixi: XIX–XX əsr. - Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2005. - 264 s.
2. Əfəndiyev A. Qarabağ və Cənubi Qafqaz mətbuatı. - Bakı: Elm və Təhsil, 2010. - 211 s.
3. Hüseynov A. Azərbaycan mətbuatının tarixi. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti. 2016. - 348 s.
4. İsmayılov T. Cənubi Qafqazda milli mücadilə və mətbuat. Bakı: Gənclik, 2014. - 229 s.
5. Məmmədli İ. İrəvan və Zəngəzur mətbuatı: Tarix və mədəniyyət. - Bakı: Şərq-Qərb, 2012. - 187 s.
6. Məmmədova N. Sovet dönməsində Azərbaycan mətbuatının rolu. - Bakı: Azərənşər, 2019. - 198 s.

BAYATILARDA İŞLƏNƏN TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ TIPLƏRİ

Sənubər Şükürova

ADPU Şamaxı filialı

sukurov03@mail.ru

Səkinəxanım Xasıyeva

sekinexasiyeva90@gmail.com

Xülasə

Həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatda tabeli mürəkkəb cümlənin müxtəlif tiplərinə rast gəlinir. Şifahi ədəbi dil nümunələri daha çox dəyişkənliyə məruz qalmasına baxmayaraq, bu cümlə tipləri öz quruluş formasını saxlaya bilmişdir.

Tabeli mürəkkəb cümlələr iki və daha artıq sadə cümlənin birinin digərinə tabe olması nəticəsində formalaşır. Tabe edən cümlə baş, tabe olan cümlələr isə budaq cümlələr adlanır. Budaq cümlə baş cümləyə tabe olaraq onu izah edir, aydınlaşdırır.

Demək olar ki, bayatılarda tabeli mürəkkəb cümlənin bütün tiplərinə rast gəlinir.

Açar sözlər: şifahi ədəbi dil, tabeli mürəkkəb cümlələr, bayatı, baş cümlə, budaq cümlə.

Abstract

Various types of subordinate complex sentences are found in both oral and written literature. Although oral literary language examples are subject to greater variability, these sentence types have been able to retain their structural form.

Subordinate complex sentences are formed as a result of two or more simple sentences being subordinate to each other. The subordinate sentence is called the main sentence, and the subordinate sentences are called the subordinate clause. The subordinate clause explains and clarifies the main sentence by being subordinate to it.

Almost all types of subordinate complex sentences are found in bayati.

Keywords: oral literary language, subordinate complex sentences, bayati, main clause, branch clause.

Tabeli mürəkkəb cümlələri təşkil edən sadə cümlələrdən biri qrammatik cəhətdən müstəqil, o biri isə ona tabe olur. Budaq cümlə ya baş cümlənin buraxılmış bir üzvü yerində işlənir, ya da baş cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlı olur. Həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatda tabeli mürəkkəb cümlənin müxtəlif tiplərinə rast gəlinir. Şifahi ədəbi dil nümunələrinin daha çox dəyişkənliyə məruz qalmasına baxmayaraq, bu cümlə tipləri öz quruluş formasını bu günədək saxlaya bilmişdir. Tabeli mürəkkəb cümlələr iki və daha artıq sadə cümlələrin birinin digərinə tabe olması nəticəsində formalaşır. Tabe edən cümlə baş, tabe olan cümlələr isə budaq cümlələr adlanır. Budaq cümlə baş cümləyə tabe olaraq onu izah edir, aydınlaşdırır. Demək olar ki, bayatılarda tabeli mürəkkəb cümlənin bütün tiplərinə rast gəlinir.

Mübtəda budaq cümləsi. Mübtəda budaq cümləsi ya baş cümlələrin buraxılmış mübtədası əvəzində işlənir, ya da baş cümlədə işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan mübtədani izah edir.

Mübtəda budaq cümləsi mübtədanın nə? sualına, bəzən də kim? sualına cavab verir, əsasən baş cümlədən sonra gəlir və ona "ki" bağlayıcısı ilə bağlanır. Mübtəda budaq cümləsinə o zaman ehtiyac olur ki, baş cümlədə onu aktualasdırmaq, daha aydın nəzərə çəpdirmək lazım gəlir. Bu cəhət özünü iki formada göstərir.

I halda budaq cümlə birinci, sonra baş cümlə gəlir.

II halda isə baş cümlə birinci, budaq cümlə sonra gəlir.

Bayatılarda təsadüf edilən mübtəda budaq cümlələri baş cümləyə informasiya ilə bağlanır.

*Tiflisin üstü bostan,
Gözəl yerdir Gürcüstan.
Namərdin qaydasıdır,
Ayırar dostu dostdan.
Digər bir nümunə:
Əziziyəm yanar oda,
Pərvanə yanar oda.
Dərdimi kim eşitsə,
Halıma yanar o da.*

Xəbər budaq cümləsi. Xəbər budaq cümləsi baş cümlənin işarə əvəzlilikləri ilə ifadə olunmuş xəbərini izah edir. Xəbər budaq cümləsi, əsasən, baş cümlədən sonra gəlir və ona ki bağlayıcısı ilə bağlanır. Mübtəda budaq cümləsinin baş cümləsində budaq cümlənin qəlibi işlənməyə də bilər və bu halda təsəvvür edilir. Lakin xəbər cümlənin zəruri üzvü olduğundan, predikativlik əlamətləri xəbərdə cəmləşdiyindən baş cümlədə xəbərin işlənməsi qeyri-mümkündür. Xəbər budaq cümləsi ismi xəbərin nədir? necədir? neçədir? və s. suallarına cavab verir. Baş cümlənin xəbəri daha çox odur, budur, elədir, belədir, o idi, bu idi və s. sözləri ilə ifadə olunur və budaq cümlə onların məzmununu aydınlaşdırır.

*İgid gərək atlana,
Atın minə, atlana,
Mərd odur ki, döyüşdə
Hər yaraya qatlana.*

Tamamlıq budaq cümləsi. Tamamlıq budaq cümləsi Azərbaycan dilində çox işlənən rəngarəng

quruluş xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edən budaq cümlə növlərindən olub, əksərən baş cümlənin feli xəbərinə aid olur. Tamamlıq budaq cümləsi ya baş cümlənin buraxılmış tamamlığının yerində işlənir, ya da baş cümlədə işarə əvəzlilikləri ilə ifadə olunan tamamlığı izah edir. Tamamlıq budaq cümləsi daha çox baş cümlənin feili xəbərinə aid olur və ona ki bağlayıcısı ilə bağlanır. Bəzən tamamlıq budaq cümləsi yalnız intonasiya ilə də baş cümləyə bağlanır. Baş və budaq cümlənin yerinə, aktuallaşdırma formasına, bağlayıcı vasitələrə görə tamamlıq budaq cümləsinin iki tipi vardır.

1 tip. Budaq cümlə baş cümlədən sonra işlənir və baş cümləyə ya yalnız intonasiya ilə, ya da intonasiya və ki bağlayıcısı ilə bağlanır.

2 tip. Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl gəlir və ona kim, hər kim, hər kəs, hər nə və s. bağlayıcı sözləri ilə bağlanır.

Bu halda baş cümlədə işlənən qarşılıq söz cümlənin tamamlığı olur. Tamamlıq budaq cümlələri həm vasitəsiz, həm də vasitəli tamamlığın suallarına cavab verə bilər.

Əvəlikdən çay olmaz

Bivəfadan hay olmaz.

Atalar yaxşı deyib

Namərd mərdə tay olmaz.

Təyin budaq cümləsi. Bayatılarda təsadüf edilən mübtədə budaq cümlə növlərindən biri də təyin budaq cümləsidir. Təyin budaq cümləsi baş cümlənin isimlə ifadə olunmuş üzvünü təyin edir. Təyin budaq cümləsi baş cümlədən sonra gəlir və təyinin necə, nə cür? hansı? suallarına cavab verir. Baş cümlədə, əsasən, elə, elə bir, bir qəlib sözləri işlənir və təyin budaq cümləsi vasitəsi ilə izah edilir. Təyin budaq cümlələri tabeli mürəkkəb cümlələrin belə bir xüsusiyyəti də var ki, baş cümlədə təyinlənən söz müəyyən bir vasitəsi ilə (bir söz və ya bir şəkilçi ilə) budaq cümlədə xatırladılır. Təyin budaq cümlələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Baş cümlədə əvəzlilik-qəliblər (O, elə, belə) iştirak edir, budaq cümlə isə həmin qəlibi izah edir, baş cümlənin məzmununu açmağa xidmət edir.

Sən gülsən, bənövşəsən,

Sinə mərmər şüşəsən.

Elə sözlər qoşaram,

Dildən -dilə düşəsən.

Baş cümlədə ötürülmüş təyinin yerində necə, nə cür sözlərindən biri işlənir. Belə budaq cümlələr daha çox tapmaca xarakteri daşıyan nümunələrdə rast gəlinir.

Qara qoçun yağlanar,

Meşələrdə buğlanar.

O necə qıfıldı ki,

Açarsız da bağlanar.

Baş cümlədə təyinin yerində bir sözü işlədilir:

Buludlar qara gəldi,

Yol açdı, hara gəldi.

Fələk bir dərd göndərdi,

O dərd də yara gəldi.

Digər bir nümunə:

Bu dağlar kömürdəndir

Keçən gün ömürdəndir.

Fələyin bir quşu var,

Dimdiyi dəmirdəndir.

Bu deyilənlər bayatılardakı tabeli mürəkkəb cümlələrin bütün tiplərini və növlərini əhatə etmir. Bayatılarda rast gəlinən digər tabeli mürəkkəb cümlələr o qədər zəngin və geniş çalarlıdır ki, onlar xüsusi

tədqiqat tələb edir. Xalq dilinin zənginliklərinə söykənən bu nümunələrlə xalqın tarixi, keçmiş mədəni və əbədi irsi nəsildən nəslə ötürülür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (XIII-XVI əsrlər), I cild. Bakı: 2007.
2. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (XVII-XVIII əsrlər), II cild. Bakı: 2007.
3. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (XIX əsr), III cild, Bakı: 2007.
4. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (XX əsr). IV cild, Bakı: 2007.
5. Azərbaycan bayatıları. Bakı 2004.
6. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti, Bakı: 2011.
7. Bayatılar. Bakı: 1985.
8. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis) III hissə. Bakı: 2007
9. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: 1990.
10. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis). Bakı: 2010.

M.F.AXUNDOV YARADICILIĞINDA DİL VƏ ƏLİFBA MƏSƏLƏSİ

Sevinc Baxşıyeva

ADPU Şamaxı filialı

sevinc.baxsiyeva65@gmail.com

Xülasə

XIX əsr Azərbaycan dili leksikologiyasının əsas xarakterik xüsusiyyətləri ədəbi dilin sadələşməsi, xalq dilinə təması ərəb və fars dillərindən gələn sözlərin seyrəlməsi, əksinə, rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınan ifadələrin kəmiyyət və keyfiyyətə çoxluğu ilə səciyyələnir.

Bir çox tədqiqatçılar XIX əsr Azərbaycan dilində əlifba və termin yaradıcılığından danışarkən, ilk növbədə görkəmli materialist filosof M.F.Axundovun bu sahədəki fəaliyyətini xüsusilə qeyd edirlər.

M.F.Axundov ümumən şərq xalqlarını, xüsusən azərbaycanlıları maarifləndirmə və yeni mədəniyyət aləminə daxil etmək yolu ilə feodalizm və din əsarətindən xilas etmək uğrunda mübarizə apararkən ictimai ünsiyyətin, mədəniyyətin ən kəskin silahı olan dil və əlifba məsələləri onun diqqət mərkəzində olmuşdur.

Açar sözlər: ədəbi dil, əlifba, yaradıcılıq, maarifləndirmə, termin yaradıcılığı.

Abstract

The main characteristic features of the lexicology of the 19th century Azerbaijani language are the simplification of the literary language, the scarcity of words that came from Arabic and Persian languages, which had contact with the vernacular, and, on the contrary, the quantitative and qualitative abundance of expressions borrowed from European languages through the Russian language.

Many researchers, when talking about the alphabet and term creation in the 19th century Azerbaijani language, first of all, especially note the activities of the prominent materialist philosopher M.F.Akhundov in this field.

While M.F.Akhundov was fighting to save the eastern peoples in general, and Azerbaijanis in particular, from feudalism and religious slavery by educating them and introducing them to the new world of culture, the issues of language and alphabet, which are the sharpest weapons of public communication and culture, were in the center of his attention.

Keywords: literary language, alphabet, creativity, enlightenment, term creation.

M.F.Axundov ərəb əlifbası ilə oxumağın, yazmağın çətinliyini hələ uşaq ikən şəxsən öz üzərində hiss etmiş, yetkin gənclik çağlarında Azərbaycan dilindən Tiflis qəza məktəbində dərs dediyi 1836 – 1840 – cı illərdə bir müəllim kimi bu əlifbanın təlim-tədrisdə yaratdığı maneə və çətinliklərlə

qarşılaşmış, dərslərlərin çapında əngəl törətdiyinin şahidi olmuşdur. Bunun əsasında yeni əlifba yaratmaq ideyası formalaşmış, ömrünün sonrakı 20 ilini isə bu ideyanın bilavasitə həyata keçirmək uğrunda mübarizəyə həsr etmişdir.

M.F.Axundov belə bir mühüm qənaətə gəlmişdir ki, hər bir xalqın mədəniyyət, ədəbiyyat və sənətinin inkişafında ana dilinin heç nə ilə əvəz edilməsi mümkün olmayan böyük rolu vardır. Bu baxımdan M.F.Axundovun “Əli Süavi Əfəndinin əqidəsinə qarşı kritika” (1868 – ci il) adlı məqaləsində dil haqqındakı mülahizələri çox maraqlıdır. Bu məqalədə M.F.Axundov ərəb dilinin fars və Azərbaycan dillərinə təsirindən bəhs edərək yazırdı: “...Bizə qalib gələn, dinlərini boynumuza bağlayan, dillərini boynumuza çatan ərəblər, bizi məcbur etmişdilər ki, öz ana dilimizdə yazılan əsərlərdəki mənanı anlamaq üçün ərəb dilinin qayda və qanunlarını da az-çox bilmiş olaq. Belə isə biz, farsca yazılmış əsərlərin məzmununu anlamaq üçün iki dili və türkcə yazılmış əsərlərin məzmununu anlamaq üçün üç dili (ərəb, fars, osmanlı) bilməliyik.” (2, səh.160)

M.F.Axundovu narahat edən bu idi ki, onun doğma ana dili (ədəbi dil qolu) bəzi tarixi səbəblər üzündən başqa dillərin güclü təsiri altında get-gedə öz müstəqilliyini itirmək təhlükəsi qarşısında dururdu. Ədəbi dili sadələşdirməyi, əcnəbi sözlərdən təmizləməyi təklif edən M.F.Axundov Azərbaycan ədəbi dilini elə görmək istəyirdi ki, hər bir azərbaycanlı bir rus və ya fransız kimi öz dilinin qayda-qanunlarını öyrənməklə öz kitablarını başa düşməyə qadir olsun. (3, səh.62)

M.F.Axundov əlifba məsələsini dövrün çox vacib işlərindən hesab edirdi. O, bu məsələyə ciddi yanaşmağı tələb edir və öz xüsusiyyətlərinə görə mövcud ərəb əlifbasından fərqli olan, tədris, nəşriyyat işlərini asanlaşdırmaqla əlifba yaratmağı lazım bilirdi. Buna görə də o deyirdi:

“...bizə elə bir əlifba ixtira etmək lazımdır ki, onun nəticəsində üç məqsədə çatmaq mümkün olsun. Yəni, birinci – asan oxumaq; ikinci – asan yazmaq; üçüncü – asan çap etmək. Ancaq belə olduqda köhnə əlifbanı dəyişdirmək vacib işlərdən sayıla bilər”.

M.F.Axundov yazımızı asanlaşdırmaq uğrunda iyirmi ildən artıq inadla çalışmışdır. Onun bu sahədəki mübarizəsini iki mərhələyə bölmək olar:

- 1) Ərəb əlifbasında müəyyən islahatlar aparmaq;
- 2) Ərəb əlifbasını başqa bir əlifba ilə əvəz etmək.

Birinci mərhələdə M.F.Axundov “ərəb əlifbasını dəyişdirmək, ona sait hərflər əlavə etmək, nöqtələri atmaq yolu ilə yeni bir əlifba layihəsi tərtib etmək” fikrinə düşmüşdür. Həmin məqsədlə o, ərəb əlifbasının islahı üçün layihə hazırlamışdır. Bu layihədə köhnə ərəb əlifbası saxlanılmış, lakin onda bir sıra yeniliklər edilmişdir. Yeni əlifbanın neçə tərtib edilməsi prinsipləri haqqında məktublarından birində deyir:

“...bütün nöqtələri atdım, indiyə qədər yazılmayan sait hərfləri əlifbaya daxil etdim, onların hər birisi üçün gözəl şəkillər ixtira etdim. Əlifbanı çatışmayan hərflərlə tamamladım, hərflərin hər birisi üçün nöqtələrin köməyi olmadan bir şəkil tapdım...”

M.F.Axundov bu yeni əlifba layihəsini Avropanın beş mühüm dövlətinə və İrana göndərmişdi. 1863-cü ildə isə özü Türkiyəyə getmiş və layihəsini dövlət başçılarına vermişdi. Türkiyədə yeni əlifba layihəsi müzakirə olunarkən ciddi mübahisələr meydana çıxmış və bu layihənin bəzi cəhətləri bəyənilməmişdi. Ədib, özünün dediyi kimi, oradan kədər və təəssüflə qayıtmağa məcbur olmuşdu. Lakin bu müvəffəqiyyətsizlik onun iradəsinə əks təsir etməmişdi. Buna görə də o, öz fikrindən əl çəkməyərək həmin sahədəki fəaliyyətini davam etdirmişdir.

M.F.Axundov Türkiyədən qayıtdıqdan sonra əlifbanın bir sıra vacib cəhətləri üzərində düşünmüşdür. O, əvvəllər əlifbaya ancaq saitlərə hərf artırmaq, hər hərfə xüsusi şəkil düzəltməklə kifayətlənmişdisə, sonra bunlardan əlavə, hərfin sözdə bitişik yazılmamasını da lazım bilmişdi. Lakin o, bu məsələdə işə çox həssaslıqla yanaşmış, hərfin söz tərkibində hər növ birləşməsinə deyil, onun qrafik quruluşunun dəyişdirilərək bitişik yazılmasının əleyhinə olmuşdur. O, hərflərin quruluşunda dəyişiklik edilmədən sözdə onların bir-birinə birləşməsini sürətlə yazmaq vasitəsi hesab etmiş və bu barədə demişdir:

“...müxtəlif şəkillər yazının sürətlə yazılması xatirinə əsl tərkibini itirmədən bir-birinə bitişsələr və bu bitişmə əlaməti hərfin tərkib hissəsi hesab olunmayıb, sürətlə yazmaq vasitəsi olarsa, mətləbə xələl yetirməz...”

M.F.Axundov ərəb əlifbasının islahına dair bir sıra layihə tərtib etmişdir. Bütün bu layihələrdə

əsas məqsəd yazını sadələşdirmək və xalqın asan və tez savadlanmasına xidmət etmək idi.

İkinci mərhələdə M.F.Axundov ərəb əlifbasını islah etmək yox, onu başqası ilə, xüsusən soldan sağa yazılan əlifba ilə dəyişdirmək fikrinə gəlir. O, xəttin sağdan sola çəkilməsinin yazını çətinləşdirən vasitələrdən biri olduğunu göstərərək demişdir:

“...biz bunu bilməliyik ki, hər cür xəttin sol tərəfdən sağ tərəfə çəkilməsi onun sağdan sola çəkilməsindən asandır. Kağız üzərində səttarə qoyub, cədvəl çəkənlər bu fikrin doğru olduğunu təsdiq edə bilirlər. Buna görə də yazını sağdan sola yazan biz müsəlmanlar öz-özümüzü çətinliyə düşür etmişik.”

M.F.Axundov sillabik xətlə ərəb əlifbasının hərflərindən tamamilə imtina edərkən ancaq sağdan sola yazılan əlifba – xətlə əlifbanın hərflərini qəbul edir. O, bu haqda deyir:

“Soldan sağa yazılıb oxunan, sözlərin tərkibində bütün sait hərfləri samitlər sırasına daxil edilən və bütün nöqtələri atılmış əlifbadan başqa heç bir xəttin hərflərini qəbul etmirəm və heç vaxt qəbul etməyəcəyəm.”

M.F.Axundov Avropa xalqları əlifbasından, əsasən latın hərflərinin qəbul edilməsini lazım bilmiş və buna dair layihə hazırlamışdı. Onun yeni əlifbası 42 işarədən ibarət idi. Bunlardan 32-si samit, 10-u isə sait səslərə aiddir.

Yeni əlifba uğrunda M.F.Axundov çox böyük əmək sərf etmiş və məqsədinə çatmaq üçün bütün imkanlara əl atmışdır. Lakin ciddi maneələrə rast gəlmişdi üçün onun dövründə yeni əlifba qəbul edilməmişdi. O, öz zamanəsində baş tutmayan bu gözəl ideyanın həyata keçirilməsini gələcək nəsillərə tapşırırmışdı:

Bu daimi olmayan dünyada mənim ömrüm
Həsrət və qüssə ilə başa çatdı.
Vətən sevgisi çoxluğunun üzündən,
Çox tədbirlərə əl atdım.
Ancaq səyim bir nəticə vermədi.
Bu əsrdə bir könül sahibi görmədim...
...Bu işi, bu zəhmət və əziyyəti başa çatdırmağı
Gələcək nəsle tapşırıdım.

M.F.Axundov Azərbaycan dilində söz yaradıcılığının inkişafı, ana dilinin təmizliyi və tərəqqisi uğrunda yorulmadan mübarizə aparırdı. Ana dilini sadələşdirmək, oxu və yazı arasındakı fərqi aradan qaldırmaq, çətin ərəb izafətlərini öz sözlərimizlə əvəz etmək onun əsas ideyalarından biri idi.

M.F.Axundov ərəb və fars dillərindən Azərbaycan dilinə keçmiş və artıq bədii dilin malı olmuş bir sıra sözləri də ədəbi dildən çıxarıb atmaq tərəfdarı deyildi.

O, ana dilini zənginləşdirmək üçün dildə əvəzi olayan müəyyən yeni kəlmələri başqa dillərdən alıb işlətməyi başlıca vəzifələrdən biri sayırdı. “Biz hal-hazırda müxtəlif elmləri öyrənmək üçün məqsədə çatmaq işində bizə kömək edən saysız-hesabsız kəlmələri və istilahları öyrənməliyik. Biz sözləri və istilahları ona görə də (Avropa dillərindən) öz dilimizə gətirməliyik ki, onların qarşılığı üç dildən heç birində (ərəb, fars, Azərbaycan dili nəzərdə tutulur) yoxdur.”(3,səh.69)

M.F.Axundov elmi dilin açarı olan termin yaradıcılığını inkişaf və tərəqqi üçün əsas şərt sayırdı. Hələ Mirzə Yusif xana göndərdiyi məktublarından birində yazırdı ki, azərbaycanlıların mədəniyyət aləmində geridə qalmasının səbəbi ancaq elmləri və sənətləri öyrənmək vasitəsinin yoxluğudur...”(1,səh.52)

Bu boşluq böyük sənətkarı ömrü boyu düşündürmüş və ana dilimizin terminologiyasını iki istiqamətdə inkişaf etdirməyi lazım bilmişdir.

a)Azərbaycan dilinin öz sözləri olduğu halda, ehtiyac olmadan ərəb-fars alınmalarının qarşısını almaq;

b)rus dili ilə qarşılıqlı əlaqənin olması. Çünki rus dili vasitəsilə alınan terminlər elmi-fəlsəfi dünyagörüşünün inkişafı üçün çox gərəklidir.

M.F.Axundovun termin yaradıcılığı müasirliyi ilə seçilir. O, rus-Avropa dillərindən aldığı terminlərdən bəzilərini olduğu kimi qəbul edib işlətdiyi halda, bəzilərinə Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçilər artıraraq onlardan yeni terminlər düzəltmişdir. Məsələn: aristokratlıq, fanatıqlıq, patriotluq, atəşpərəstlik, şəriətçi, naturalist, filosofluq, mahiyyət, varlıq və s. terminlər bu qəbildəndir.

M.F.Axundov əsərlərində fəlsəfi, hüquqi, siyasi, hərbi, tarixi, dini, filoloji terminlərdən geniş istifadə etmişdir. Bu terminləri mənşəyinə görə iki yerə ayırmaq olar:

1)ərəb-fars mənşəli terminlər: kimya, nəbatat, elmi-nicum, tamaşaxana, qafiyə, nəsr, nəzm, rüsum, vəhdət, millət, hikmət, kainat, mahiyyət, mövcudat, istibdad, sənaye, məzhəb və s.

2)rus-Avropa mənşəli terminlər: poeziya, teatr, literatur, sivilizasiya, filosof, patriot, parlament, despot, proqres, teleqraf, poeziya və s.

M.F.Axundov paralel terminlərdən də istifadə etmiş və bununla dildə vətəndaşlıq hüququ qazanan terminləri ayırd etmişdir. Məsələn, onun işlətdiyi, tərcümeyi-hal – bioqrafiya terminlərindən indi ikincisindən daha çox istifadə olunur. Birinci (“tərcümeyi-hal”) struktur cəhətdən Azərbaycan dilinin terminoloji modellərinə uyğun gəlmir. Ona görə də həmin söz semantik funksionallığını da itirir.

Oxucuya qaranlıq qalmamaq üçün M.F.Axundov özünün yaratdığı, dilə yeni gətirdiyi terminlərin də mənasını izah edirdi. Bu izah tərcümə lüğətlərindəki kimi edilir. Məsələn, aşağıdakı sözlərin izahı bu cəhətdən maraqlıdır.

“Teatr” – yəni tamaşaxana, əksərən də ensiklopedik şərhəndə ibarət olur.

“Aktyor” – o vaxt dram sənətinin ustaları ki, fransızca onlara aktyor deyirlər, hər birisi xüsusilə bir əhvalatın oxşatmasını göstərirlər, tamaşaçılar və onların danışığlarına qulaq asırlar.

“Patriot” – ibarətdir o kimsənədən ki, vətən təşəbbüsü üçün və millətin məhəbbəti üçün can və malına müzaiqə etməyə və öz vətəninə və millətinə mənəfəti və azadiyyəti üçün can və cəfəkeş ilə. Bu hal və xasiyyət həmişə qeyrətməndə şəxslərdə biruz edər. O cümlədən, bizim peyğəmbərdir ki, öz vətəni ərəbistanın və bixüsüs Məkkənin ki, öz ərişəsi Gureyş onda lakin idi, səadəti üçün ümuri - əziməyə və şaqqəyə iqdam etdi.” Və s.

Bu yolla terminlərin ictimai-fəlsəfi mahiyyəti açılır. Despotizm, revolyusiya, patriot və s. ictimai-siyasi terminlərin mənasını izah edəndə geniş şərhətmədən istifadə edərək böyük siyasi mətləblərə toxunur.

Azərbaycan ictimai-bədii, elmi-fəlsəfi fikir inkişafı tarixinin öz zamanəsinədək milli zəmində ən yüksək zirvəsini fəth edən böyük mütəfəkkirin ana dilinin inkişafı haqqında olan arzuları xalqımız tərəfindən həyata keçirildi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.M.Qasımov. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı.1973
- 2.M.F.Axundov. Əsərləri. III cild. Bakı: 1962.
- 3.M.F.Axundov. Əsərləri. Bakı: 1955.
- 4.T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı:1987.
- 5.A.Qurbnov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: 2010.
- 6.B.Xəlilov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: 2013.

İDEONİMLƏRİN DİLDƏ ÜSLUBİ İMKANLARI

Ülkər Çəndirli

Sumqayıt Dövlət Universiteti
ulkervaleh@gmail.com

Xülasə

Bu məqalədə ideonimlərin Azərbaycan dili sistemindəki funksional və üslubi imkanları araşdırılır. Xüsusi adlar olan ideonimlər dilin nominativ sistemində obyekt və hadisələrin identifikasiyası ilə yanaşı, mətnlərdə emosional-ekspressiv və kulturoloji informasiya daşıyıcısı kimi çıxış edir. Məqalədə ideonimlərin poetik, publisistik və danışiq üslubundakı tətbiq formaları, onların müasir media və dünya ədəbiyyatında istifadəsi nümunələrlə izah olunur.

Açar sözlər: ideonim, üslub, funksional-semantik xüsusiyyət, poetik mətn, publisistika, kulturoloji konnotasiya.

Abstract

This article examines the functional and stylistic capacities of ideonyms within the Azerbaijani language system. Ideonyms, as proper names, serve not only for the identification of objects and events within the nominative system of the language but also act as carriers of emotional-expressive and cultural information in texts. The article explains the usage patterns of ideonyms in poetic, journalistic, and colloquial styles, supplemented with examples from modern media and world literature.

Keywords: ideonym, style, functional-semantic feature, poetic text, journalism, cultural connotation.

Dil təkcə kommunikasiya vasitəsi deyil, həm də sosial və mədəni yaddaşı daşıyan sistemdir. Xüsusi adlar — ideonimlər bu sistemin ən təsirli və fərqləndirici vahidlərindən biri kimi, həm nominativ, həm də emosional və kulturoloji funksiyalar yerinə yetirir. Müasir dövrdə ideonimlər media, reklam, publisistika və bədii ədəbiyyatda geniş istifadə edilərək mətnlərə əlavə emosional və assosiativ çalarlar verir (1, səh.22). Hazırda dil sistemində xüsusi adların, yəni ideonimlərin rolu yalnız obyekt və ya hadisənin tanınması ilə məhdudlaşmır. Onlar müxtəlif kommunikativ situasiyalarda informasiya daşıyıcısı olmaqla yanaşı, mətnin ekspressivliyini artırmaq və əlavə semantik yükləmək funksiyası da yerinə yetirir. Bu baxımdan ideonimlərin üslubi funksiyalarının araşdırılması aktual məsələlərdən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, ideonimlərin təsnifatı və funksional imkanları dilçilikdə müxtəlif yanaşmalarla öyrənilib (1, səh. 28).

Dildə xüsusi adlar (onomastik vahidlər) toplusuna daxil olan ideonimlər brend adları, toponimlər, antroponimlər və s. kimi müxtəlif qruplara bölünür. Bu adlar obyektin unikal identifikasiyası ilə yanaşı, kulturoloji kontekstdə əlavə mənalar və emosional-assosiativ təsir gücünə malikdir. İdeonimləri dilin funksional-semantik sistemində xüsusi statusa malik ünsürlər kimi xarakterizə edir. İdeonimlər onomastik sistemin alt komponentlərindən biri kimi müxtəlif növlərə bölünür: brend adları (Coca-Cola, Ferrari), toponimlər (Paris, Qobustan), antroponimlər (Napoleon, Şekspir) və s. Bu vahidlər mətnlərdə yalnız obyekt və ya hadisənin identifikasiyası üçün deyil, həm də kulturoloji və emosional informasiya daşıyıcısı kimi çıxış edir (Hüseynov, 2021). Dünya ədəbiyyatında ideonimlərin bu funksiyası xüsusilə aydın görünür. Məsələn, Vilyam Şekspirin "Hamlet" faciəsində "Ofeliya" obrazının adı yalnız qəhrəmanın identifikasiyası üçün deyil, həm də bədbəxt məhəbbət və tragik taleyin simvolu kimi istifadə olunur.

Onomastik vahidlər kimi ideonimlər lingvokulturoloji informasiya daşıyıcısı olmaqla, sosial və mədəni yaddaşın mətnlərdə ifadə vasitəsinə çevrilir. Xüsusilə, poetik və publisistik mətnlərdə ideonimlər simvolik, metaforik və ya allüziyativ anlamlar yaradır (2, səh.73).

İdeonimlərin müxtəlif üslubi qatlarda təsir imkanları onların semantik transformasiyası və kulturoloji assosiasiya yaratmaq bacarığı ilə bağlıdır.

Poetik mətnlərdə ideonimlər obrazlılığın və simvolikanın güclənməsinə xidmət edir. Ramiz Rövşənin poeziyasında "Atlant" ideonimi güclü, lakin taleyi faciəli qəhrəman obrazını simvolizə edir. Tomas Eliotun "İstifadəsiz torpaqlar" əsərində "Jerusəlim" (Qüds) toponimi dini və mədəni yaddaşın simvoluna çevrilir. Poetik mətnlərdə ideonimlər obrazların emosional yükünü artırmaq və müəllif ideyasını kulturoloji kodlar vasitəsilə çatdırmaq məqsədilə istifadə olunur. Məsələn, "Titanik" ideonimi faciə, məğlubiyyət və taleyin dəyişkənliyi simvoluna çevrilmişdir. Belə nümunələr poeziyada simvolizmi və metaforikanı gücləndirir (3, səh. 54).

Müasir mediada ideonimlər hadisələrin emosional təqdimatında geniş istifadə olunur. BBC və CNN kimi xəbər agentliklərinin başlıqlarında "Titanic moment for the stock market" ("Fond bazarı üçün Titanik anı") ifadəsi dünya iqtisadiyyatında böyük böhranın təsvirində metaforik çalar yaradır. Eyni zamanda, "Facebook effekti" və ya "Netflix mədəniyyəti" kimi ifadələr brend adlarının sosial fenomenə çevrilməsi nümunəsidir. Publisistik üslubda ideonimlər aktual hadisələrin ictimai assosiasiyalarla daha təsirli çatdırılması məqsədilə tətbiq olunur. Məsələn, "Hiroşima sindromu", "Vaterloo anı" kimi ifadələr mövzuya emosional-ekspressiv çalar qatır və oxucuda kulturoloji assosiasiya yaradır (2, 75). "Vaterloo" ideonimi dünya ictimaiyyətində son məğlubiyyət və dönüş nöqtəsi anlamı daşıyır. Azərbaycan mediasında "Çernobıl sindromu" ifadəsi təhlükəli və idarəolunmaz vəziyyətlər üçün metaforik obrazdır.

Danışiq dilində ideonimlər gündəlik situasiyalarda ironik və ya satirik məqamlar yaratmaq üçün geniş istifadə olunur. Məsələn, “Einşteyn tapdın” ifadəsi ironik çalarla istifadə edilərək, həmsöhbətin sadə məsələni böyük kəşf kimi təqdim etməsinə istehza bildirir. Belə nümunələr ideonimlərin sosial kontekstli üslubi funksiyasını sübut edir (Əhmədova, 2019). Eyni zamanda ideonimlər məcazi və satirik çalar yaratmaq üçün tez-tez istifadə olunur. “Einşteyn çıxmısan” deyimi həm də ironiya və istehzal münasibət bildirmək üçün işlənir. Beynəlxalq təcrübədə də oxşar nümunələr var: ingilisdilli danışığda “Don Juan” ifadəsi qadın düşkünü kişini ifadə edir.

İdeonimlər kulturoloji informasiya daşıyıcısı kimi sosial və mədəni yaddaşın mətnlərdə ifadə vasitəsinə çevrilir, eləcə də sosial və mədəni təcrübənin mətnlərə ötürülməsində mühüm rol oynayır. Onlar mətnlərdə “mədəni kod” funksiyasını yerinə yetirərək, oxucu və ya dinləyici üçün əlavə kontekstual informasiya yaradır. Məsələn, “O, elə bir Napoleon kompleksidir” ifadəsi yalnız antroponim deyil, həm də mədəni assosiasiya funksiyasını daşıyır (3, səh.71).

2020-ci illərdə ideonimlər sosial şəbəkə və xəbər platformalarında kulturoloji simvol kimi geniş yayılıb. “Elon Mask effekti” ifadəsi texnologiya və iqtisadiyyat dünyasında qeyri-ənənəvi uğur nümunəsini bildirir. Twitter və Facebook kimi platformalarda “Game of Thrones siyasəti” (Taxtların oyunu) ifadəsi siyasi mübarizənin amansızlığını təsvir etmək üçün istifadə olunur. Umberto Ekonun “Foucault's Pendulum” (Fukonun rəqqası) romanında isə ideonimlər mədəni və tarixilik kontekstlərini zənginləşdirir.

İdeonimlərin dildə üslubi imkanları onların nominativ funksiyasından çox-çox artıqdır. Onlar mətnlərdə emosional və kulturoloji təsir gücü yaradır, məna qatlarını dərinləşdirir və dilin obrazlılıq imkanlarını artırır. Müasir media və dünya ədəbiyyatında ideonimlərin bu funksiyası mədəni kodların yaşadılması və aktual sosial-mədəni kontekstin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Azərbaycan dilçiliyində də ideonimlərin üslubi imkanlarının sistemli tədqiqi və praktiki tətbiqi imkanları daha geniş araşdırılmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əhmədova, L. (2019). *Azərbaycan dilində ideonimlərin funksional-semantik xüsusiyyətləri*. Bakı: Elm və Təhsil.
2. Hüseynov, R. (2021). Publisistik üslubda ideonimlərin funksional rolu. *Filologiya məsələləri*, (2), 75-82. <https://doi.org/10.33677/fm.2021.2.75>
3. Qasimov, E. (2020). *Dil və üslub problemləri*. Bakı: Elm.

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ MULTİMEDİA RESURSLARININ ƏHƏMİYYƏTİ: FİLM VƏ MEDİA VASİTƏLƏRİNİN ROLU

Vəfa Tağızadə
Bakı Slavyan Universiteti
6500_95@mail.ru

Xülasə

Məqalədə, xarici dil tədrisində multimedia resurslarının rolu, xüsusən də filmlərin və media vasitələrinin tədris prosesində istifadəsi müzakirə olunur. Müasir informasiya texnologiyaları tədrisə yanaşmaların ənənəvi üsullardan daha dinamik və interaktiv şəkildə dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Filmlər və digər multimedia materialları tələbələrin dil bacarıqlarını inkişaf etdirməyə, dinləmə qabiliyyətini yaxşılaşdırmağa və mədəniyyətlərarası anlayışı genişləndirməyə kömək edir. Məqalədə həmçinin müxtəlif tədris səviyyələri üçün filmlərin və media kontentinin seçilməsi üzrə kriteriyalar və onların dərslərdə effektiv istifadəsi üsulları təqdim olunur.

Açar sözlər: multimedia resursları, xarici dillər, filmlər, media, təhsil, dil bacarıqları, informasiya texnologiyaları.

Abstract

This article examines the role of multimedia resources in foreign language teaching, with a particular focus on the use of films and media in the educational process. Modern information technologies have significantly transformed teaching approaches, making them more dynamic and interactive compared to traditional methods. Films and other multimedia materials help students develop language skills, improve listening comprehension, and broaden cultural perspectives. The article also discusses criteria for selecting films and media content for different proficiency levels, as well as methods for their effective use in classes.

Keywords: multimedia resources, foreign languages, films, media, education, language skills, information technologies.

Rəqəmsallaşmanın təhsildəki rolu artdıqca, multimedia vasitələri pedaqoji praktikada mühüm yer tutmağa başlamış, ənənəvi tədris yanaşmalarını dəyişmiş və tələbələrə qarşılıqlı əlaqənin yeni formatlarını formalaşdırmışdır. Müasir dövrdə multimedia resurslarının təlim prosesindəki əhəmiyyəti getdikcə artır və bu artım həm texnologiyaların sürətli inkişafı, həm də rəqəmsal məzmunun geniş əlçatanlığı ilə şərtlənir.

Azərbaycan Respublikasında son illər ərzində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı təhsilin bütün pillələrində öz əksini tapmışdır. Ölkəmizin rəqəmsallaşma strategiyası çərçivəsində həyata keçirilən islahatlar təhsil sisteminin modernləşdirilməsinə və interaktiv öyrənmə mühitinin yaradılmasına yönəlmişdir. Bu proses, xüsusilə də xarici dil öyrənməsində yeni yanaşmaların tətbiqi üçün geniş imkanlar açmışdır. Artıq ənənəvi tədris metodlarını tamamlayan və ya əvəz edən multimedia resursları – filmlər, video materiallar, interaktiv tətbiqlər – tələbələrin həm dil bacarıqlarını, həm də mədəni anlayışlarını inkişaf etdirmək baxımından əhəmiyyətli vasitələrə çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikasında təhsilin keyfiyyətini artırmaq məqsədilə rəqəmsal alətlərin sinif otaqlarında istifadəsi müəllim və tələbələr üçün daha zəngin və motivasiyaedici öyrənmə təcrübəsi təqdim edir. Müasir təhsil mühitində, xüsusilə xarici dillərin öyrənilməsində, multimedia resursları və mobil tətbiqlər dərs prosesinin effektivliyini artırmaqla yanaşı, tələbələrin dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün mükəmməl vasitədir (6).

Bu alətlər, müxtəlif öyrənmə tərzlərini nəzərə alaraq vizual və səsli stimulun birləşdiyi zəngin və immersiv bir təcrübə təmin edir, bu da mürəkkəb anlayışların daha asan qavranılmasına kömək edir. Tələbələrin gündəlik həyatda rəqəmsal məzmunla daha çox qarşılaşması, multimedia vasitələrinin dərs prosesinə integrasiyasını onların öyrənmə vərdisləri ilə uyğunlaşdırır və bu, tədrisə olan maraq və iştirak səviyyəsini artırır. Multimedia texnologiyalarının insanın qavrayış sistemlərinə kompleks təsiri və interaktiv imkanları bu texnologiyaları məhsuldar və effektiv təhsil alətinə çevirir (1, səh. 298).

Multimedia resurslarının təhsildə istifadəsinin artması, həmçinin məlumatların emalı və yaddaşda saxlanması ilə bağlı daha geniş dəyişiklikləri əks etdirir. Tədqiqatlar göstərir ki, vizual və səsli öyrənmə yaddaşın gücləndirilməsi və anlayışın dərinləşdirilməsi baxımından əhəmiyyətli rol oynayır.

Filmlər və media vasitələrinin dil tədrisində istifadəsi həm tələbələr, həm də müəllimlər üçün bir sıra üstünlüklər təqdim edir. Tələbələr üçün bu resurslar, dilin müxtəlif kontekstlərdə həqiqi istifadəsi ilə tanış olmaq imkanı yaradır. Filmlər və televiziya proqramları tələbələrə fərqli aksentləri, gündəlik danışq ifadələrini və mədəniyyətə aid incəlikləri təqdim edir. Autentik filmlər dilin daşıyıcılarının danışq davranışları barədə təsəvvür yaradır: danışqın sürəti, intonasiyası, jestləri, səs hündürlüyü, mimikası və s. Həmçinin, adaptasiya olunmamış videolar başqa lüğəvi və qrammatik vahidləri təqdim edir, videomaterialların emosional tərəfi isə tələbələrdə danışmağa istək yaradır, qəhrəmanların davranışı və ya sözləri barədə sual vermək, təəssüratları bölüşmək istəyini yaradır və buna görə də danışq bacarıqlarını inkişaf etdirir (3).

Bundan əlavə, multimedia məzmunu tədrisi daha maraqlı və əyləncəli edə bilər. Film və ya televiziya proqramı izləmək adi dərsi həyəcan verici bir təcrübəyə çevirə bilər, bu da tələbələrin motivasiyasını və dərstdə iştirakını artırır.

Müəllimlər üçün isə filmlər və media vasitələri dilin anlayışlarını izah etmək və sinifdə müzakirələr başlatmaq üçün çox funksional bir alət təqdim edir. Onlar yeni sözlər öyrətmək, qrammatik qaydaları göstərmək və dil istifadəsi üçün kontekst təqdim etmək məqsədilə istifadə oluna bilər. Həmçinin, media resursları müxtəlif bacarıq səviyyələrinə və tədris məqsədlərinə uyğunlaşdırıla bilər, bu da onları geniş bir tədris mühitində tətbiq etməyə imkan verir.

Kino və televiziya proqramlarının seçilməsi üçün kriteriyalar:

1. Dil səviyyəsi: filmlərin və proqramların dil səviyyəsi tələbələrin bacarıq səviyyələrinə uyğun olmalıdır. A1-A2 səviyyəsində olan tələbələr daha sadə dil və yavaş nitq ilə materiallardan faydalana bilərlər, o zaman daha yüksək səviyyəli tələbələr sürətli və daha mürəkkəb dil strukturlarına uyğun materialları daha rahat qəbul edirlər.

2. Mədəniyyətlə əlaqəlilik: seçilən məzmun, öyrənilən dilin mədəni kontekstini əks etdirməli və tələbələrin bu dili istifadə edərkən qarşılaşa biləcəyi mədəni nüansları təqdim etməlidir. Mədəniyyətin dil tədrisinə daxil edilməsi, həm də tələbələrin dil anlama bacarıqlarını artırır.

3. Tədrisin dəyəri: seçilən filmlər və proqramlar tədris məqsədlərini aydın şəkildə dəstəkləməlidir. Bu məqsədlər, yeni sözlərin öyrədilməsi, qrammatik strukturların izahı və ya müəyyən mədəniyyətlə əlaqəli məsələlərin öyrədilməsi ola bilər. Məzmunun tədris proqramı ilə uyğun olması və müəyyən öyrənmə məqsədlərini həyata keçirməsi vacibdir.

4. Maraqlılıq və cəlbəedici: tələbələrin marağını çəkən və onları aktiv şəkildə dərslə cəlb edən məzmun seçmək, öyrənmə prosesini daha effektiv və əyləncəli edir. Tələbələrin maraq dairəsinə uyğun olan filmlər və proqramlar dərslərin daha təsirli və motivasiyaedici olmasına kömək edir.

5. Uzunluq və əlçatanlıq: filmin və ya proqramın uzunluğu dərslə saatına uyğun olmalı və bu, dərslə materialının idarə edilməsini asanlaşdırmalıdır. Qeyd edək ki, xarici dil dərslərində məhdud zaman çərçivəsində 10 dəqiqədən artıq videomaterialların nümayişi qeyri-rəyonal hesab olunur. Tədqiqatçılar bildirirlər ki, cəmi 4–5 dəqiqəlik video, bir saatlıq dərslə müddətində tələbələrin fəal iştirakı üçün kifayət edir (4, səh. 125). Qısa filmlər, epizodlar və ya kliplər daha praktik və effektiv olur. Həmçinin, alt yazıların və ya transkriptlərin mövcudluğu tələbələrin materialı daha yaxşı başa düşmələrinə və əlavə dəstək əldə etmələrinə imkan verir.

Fərqli öyrənmə səviyyələri üçün uyğun janrlar:

1. Başlanğıc səviyyəsi: başlanğıc səviyyəsində olanlar üçün animasiya filmləri və proqramlar ideal seçimdir, çünki bunlar sadə dil və aydın tələffüz istifadə edir. Bu tip proqramlar əsas söz bazası və yavaş nitq istifadə edir, bu da başlanğıc səviyyəsində olanların izləməsini asanlaşdırır.

2. Orta səviyyə: orta səviyyədəki tələbələr daha mürəkkəb dialoqlarla və müxtəlif söz bazası ilə işləyə bilərlər. Romantik komediyalar və ailə dramaları, adətən gündəlik dil istifadə edir və ümumi vəziyyətləri təsvir edir, buna görə də bu səviyyə üçün uyğundur. Bu tip proqramlar maraqlı hekayələr təqdim edir və praktik dil istifadəsi təklif edir, bu da orta səviyyə tələbələrini üçün faydalıdır.

3. Yüksək səviyyə: yüksək səviyyədəki tələbələr mürəkkəb süjetlər və inkişaf etmiş dilə sahib filmlərdən faydalana bilərlər. Sənədli filmlər və tarixi dramalar onların dinləmə və anlama bacarıqlarını çətinləşdirə bilər, eyni zamanda zəngin mədəni və kontekstual biliklər təqdim edir. Bu tip filmlər nitqi inkişaf etmiş tələbələr üçün mükəmməldir, çünki bunlar mürəkkəb dil və xüsusi söz bazası təklif edir.

4. Mədəniyyətlərarası təcrübə: mədəni anlayışı artırmaq üçün müxtəlif ölkələrdəki həyatı təsvir edən filmləri və proqramları daxil etmək faydalıdır. Belə məzmun tələbələrin mədəni perspektivlərini zənginləşdirir və dili müxtəlif mədəniyyətlərdə daha yaxşı başa düşmələrinə kömək edir (2).

Media materiallarını dərslərə daxil etmə üsulları:

1. Görüntü öncəsi fəaliyyətlər: tələbələrini filmin və ya proqramın izlənilməsindən əvvəl hazırlamaq onların başa düşmə qabiliyyətini və marağını artırmaq üçün vacibdir. Görüntü öncəsi fəaliyyətlərə filmin kontekstini müzakirə etmək, əsas sözləri təqdim etmək və konkret baxış tapşırıqları təyin etmək daxil ola bilər. Bu, tələbələrin gözləmə hissi yaratmasına və aktiv izləməyə kömək edir.

2. İnteraktiv görüntü izləməsi: izləmə zamanı interaktiv tapşırıqların daxil edilməsi tələbələrin aktiv şəkildə maraqlanmasını təmin edir. Filmin dayanması, səhnələrin müzakirəsi, proqnozlaşdırıcı suallar vermək və yeni sözləri qeyd etmək kimi üsullar diqqətin saxlanmasına və anlamının dərinləşməsinə kömək edir.

3. İzləmə sonrası müzakirələr: izləmə sonrası müzakirələr tələbələrə filmi qiymətləndirmək və düşüncələrini ifadə etmək imkanı verir. Bu müzakirələr konkret mövzular, xarakter analizi və ya mədəni aspektlər üzrə təşkil edilə bilər. Tələbələrin fikirlərini ifadə etmələrini və bunu filmə aid nümunələrlə dəstəkləmələrini təşviq etmək tənqidi düşünmə və danışıq bacarıqlarını inkişaf etdirir (7).

Nəticə olaraq, multimedia vasitələrinin, xüsusən də film və media məzmununun xarici dil tədrisinə inteqrasiyası müasir təhsil sistemində əvəzolunmaz bir alətə çevrilmişdir. Bu resurslar tələbələrə yalnız dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün deyil, həm də mədəniyyətlərarası anlayışı genişləndirmək, dinləmə və

danışiq vərdişlərini təkmilləşdirmək üçün zəngin imkanlar təqdim edir. Müxtəlif səviyyələr üçün uyğun janrların və tədris üsullarının düzgün seçimi öyrənmə prosesini daha səmərəli və maraqlı edir. Müəllimlərin bu imkanlardan yaradıcı şəkildə istifadə etməsi və innovativ yanaşmalar tətbiq etməsi, dərsləri daha interaktiv, motivasiyaedici və məqsədyönlü hala gətirə bilər. Gələcəkdə texnologiyanın təhsildəki rolu artdıqca, multimedia vasitələrinin rolu da daha da genişlənəcək və dil öyrənməsinin keyfiyyətini yüksəltmək üçün vacib amillərdən biri olacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Qənbərova X. Q. Tədrisdə multimedia texnologiyaları. Bakı Qızlar Universiteti. Elmi əsərlər Cild 12 №2 2021(46). s. 298-301.
2. Георгицэ М. В. Критерии отбора аутентичного видеоматериала для обучения русскому языку как иностранному на уровне А2 / М. В. Георгицэ // Исследования молодых учёных. — 2021. — № 4(30). — С. 81-139. — URL: <https://mgpu-media.ru/issues/issue-30/literary-linguistics/criteria-selecting-authentic-video.html>
3. Лавочкина О. П. Работа с фильмами в иностранной аудитории на уровне а1-а2: цели, способы, ресурсы. Известия Волгоградского государственного педагогического университета. 2023. — с. 97-104.
4. Пониматко, В. П. Критерии отбора видеоматериалов для обучения иностранному языку / В. П. Пониматко // Механизм функционирования национальной экономики и проблемы экономического роста. Итоги НИР БГЭУ 2000 г.: материалы научно-практической конференции, Минск, 5-6 февраля 2001 г. В 3 ч. Ч. 3 / М-во образования Республики Беларусь, Белорус. гос. экон. ун-т; [редкол.: Н. Е. Заяц и др.]. - Минск: БГЭУ, 2001. - с. 122-125.
5. Рахманова С. М. Мультимедийные технологии в обучении русскому языку как иностранному // Региональный форум преподавателей-русистов закавказских стран в Азербайджанской Республике. — Баку, Гянджа, 10-14 сентября, 2007, с.209-212.
6. Сафарли Л. Ш. Использование мобильных языковых приложений в обучении русскому языку как иностранному. Komrat devlet universitetinin 34-üncü yil dönümü bilim yazıları toplumu., Tom III, Komrat, 2025, с.94-98.
7. Чельшева И. В. Практика медиаобразования: формы, методы и приемы занятий в школе и вузе. Международный информационно-аналитический журнал «Crede Experto: транспорт, общество, образование, язык». № 3 (12). file:///C:/Users/vefat/Downloads/praktika-mediaobrazovaniya-formy-metody-i-priyomy-zanyatiy-v-shkole-i-vuze.pdf

SUNİ İNTELLEKTİN XARİCİ DİL TƏDRİSİNDƏ ROLU: POTENSİALLAR VƏ RİSKLƏR

Zərifə Haqverdili
Bakı Slavyan Universiteti
zarifa_96@outlook.com

Xülasə

Süni intellekt (Sİ) texnologiyaları sürətlə inkişaf edir və həyatın bütün sahələrində dərin dəyişikliklərə səbəb olur. Xüsusilə, ChatGPT kimi generativ Sİ sistemlərinin geniş şəkildə tətbiqi bu transformasiyanı daha da dramatik ölçülərə çatdırır. Bu kontekstdə ən əhatəli təsir təhsil sistemlərində müşahidə olunur.

Təhsil sistemləri bir tərəfdən əmək bazarında bu cür sistemlərin yayılması nəticəsində peşələrdə baş verən bacarıq dəyişikliklərinə uyğun olaraq təhsilin tez bir zamanda yenidən qurulması zərurəti ilə üzləşirlər. Digər tərəfdən isə, bu sistemlərin təhsilə inteqrasiyasının zəruri olub-olmaması, nə dərəcədə və necə tətbiq olunmalı olduğu, və bu texnologiyaların yaratdığı etik məsələlərin necə həll ediləcəyi ilə bağlı ciddi suallar meydana çıxır.

Bu araşdırma, Sİ sistemlərinin təhsil sistemlərində istifadəsinin potensial faydalarını və mümkün

risklərini tələbələr, müəllimlər və təhsil rəhbərləri baxımından qiymətləndirir. Sisteməlik icmal çərçivəsində Sİ-nin mümkün üstünlükləri və riskləri ilə bağlı aparılmış tədqiqatlar müxtəlif elmi məlumat bazaları əsasında nəzərdən keçirilmişdir.

Buna görə də, bu tədqiqat Sİ sistemlərinin təhsildə mümkün istifadələrini və yarada biləcəyi riskləri müzakirə edir. Araşdırma nəticəsində Sİ sistemlərinin faydalarının maksimuma çatdırılması və yarada biləcəyi etik və digər problemlərin azaldılması üçün siyasət tövsiyələri hazırlanmışdır. Əlavə olaraq, bu iş bütün təhsil iştirakçıları üçün Sİ savadlılığının artırılmasının vacibliyini vurğulayır. Bildirilir ki, həm Sİ sistemlərinin faydaları, həm də yaratdığı etik problemlər haqqında maarifləndirmə, bu texnologiyaların təhsildəki müsbət təsirlərini artırmağa və mümkün zərərlerini minimuma endirməyə kömək edə bilər.

Açar sözlər: süni intellekt, təhsil, etika, texnologiya, qiymətləndirmə, təhsil sistemi.

Abstract

Artificial Intelligence (AI) technologies are advancing at a rapid pace and bringing profound changes across every domain of life. The rise of generative AI tools, such as ChatGPT, has further intensified these changes, particularly within educational systems. Education is witnessing some of the most substantial impacts of this technological shift.

On one hand, educational institutions are under increasing pressure to adapt and restructure in response to evolving skill demands brought about by the integration of AI in the job market. On the other hand, critical questions arise regarding whether AI systems should be integrated into educational practices, to what extent, in what ways, and how ethical concerns associated with these technologies can be addressed responsibly.

This paper explores both the opportunities and challenges that AI systems present for education, considering the perspectives of students, educators, and administrators. A systematic review of relevant literature across various academic databases is used to examine the potential advantages and risks of AI integration in education. The study offers policy recommendations aimed at enhancing the benefits of AI technologies while minimizing associated ethical dilemmas and operational challenges. Moreover, it underscores the importance of improving AI literacy among all stakeholders in education. By raising awareness about both the capabilities and the ethical implications of AI, the study argues that institutions can make more informed decisions, ultimately optimizing the positive impact of AI while reducing its risks.

Keywords: : artificial intelligence, education, ethics, technology, assessment, education system.

Giriş

Süni intellekt (Sİ) texnologiyaları, xüsusilə generativ modellər (məsələn, ChatGPT), cəmiyyətin bütün sahələrində – təhsildən səhiyyəyə, iqtisadiyyatdan təhlükəsizliyə qədər – əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu dəyişikliklər əmək bazarında yeni bacarıqların tələb olunmasına, bəzi peşələrin yox olmasına və yenilərinin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu isə təhsil sistemlərini sürətlə adaptasiya olunmağa məcbur edir.

Sİ-nin xarici dil tədrisində istifadəsi yeni imkanlar açır. Məsələn, fərdiləşdirilmiş öyrənmə, dərş resurslarının avtomatik yaradılması, tələbələrin suallarına ani cavabların verilməsi və müəllimlərin iş yükünün azalması kimi üstünlükləri mövcuddur. ChatGPT kimi sistemlər mürəkkəb dillə bağlı suallara cavab verə, söz bazasını genişləndirə və şagirdlərin maraqlarına uyğun materiallar təqdim edə bilər.

Bununla yanaşı, müəyyən risklər də mövcuddur. Məlumatların səthi təqdim olunması tələbələrin dərin anlama bacarıqlarını zəiflədə, akademik dürüstlük pozula və plagiat hallarına səbəb ola bilər. Həmçinin, Sİ sistemlərinin öyrədildiyi məlumat bazaları cəmiyyətdəki mövcud qərəzləri təkrarlama və bərabərsizlikləri gücləndirə bilər. Müəllim və tələbələrin etik məsələlər, məxfilik və müəllif hüquqları ilə bağlı maarifləndirilməsi vacibdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, Sİ-nin təhsildə uğurlu tətbiqi üçün müəllimlər texnologiya haqqında kifayət qədər biliyə malik olmalı, şagirdlər isə bu sistemlərdən düzgün istifadə etməyə istiqamətləndirilməlidirlər. Eyni zamanda, bu texnologiyaların təhsilə inteqrasiyası zamanı etik prinsiplər və sosial dəyərlər nəzərə alınmalıdır.

Nəticə olaraq, süni intellekt xarici dil tədrisində həm effektiv öyrənmə imkanları yaradır, həm də ciddi çağırışlar doğurur. Onun potensialından maksimum istifadə etmək üçün sistemli yanaşma, etik çərçivələr və texnologiya savadlılığı zəruridir.

Əsas hissə. Süni intellekt (Sİ) texnologiyaları həyatın müxtəlif sahələrində geniş şəkildə istifadə

olunur. Xüsusilə, ChatGPT kimi generativ Sİ sistemlərinin təqdim olunması bütün sahələrdə sistemlərdə dərin dəyişikliklərə səbəb olmuş, əmək bazarlarında və nəticə etibarilə təhsildən səhiyyəyə, iqtisadiyyatdan təhlükəsizliyə qədər bir çox sahədə əhəmiyyətli transformasiyalar yaratmışdır

Sİ və məlumat əsaslı ağıllı sistemlər bir-birini tamamlayaraq davamlı olaraq genişlənir və nəticədə insanlar bu cür sosial-texniki sistemlərdən ibarət bir Sİ ekosistemində yaşayırlar. Bu Sİ ekosistemi insan-maşın qarşılıqlı əlaqəsini yeni bir səviyyəyə çatdırmışdır. Hətta bu nöqtədə, Sİ ekosistemləri daxilində maşınlar tərəfindən yaradılan və ya vasitəçilik edilən bir 'maşın mədəniyyəti' müzakirə olunur

Bu mərhələdə, Sİ sistemlərinin həyatdakı dərin dəyişiklikləri və onların yaratdığı və ya yaxın gələcəkdə yarada biləcəyi problemlər intensiv şəkildə müzakirə olunur [1, səh.92]. Bu müzakirələrin önündə məlumatların qorunması və məxfilik məsələləri dayanır, çünki bu sistemlərin məhdud sayda müəssisə tərəfindən inkişaf etdirilməsi Sİ ekosistemində nəzarət risklərini artırır

Digər tərəfdən, Sİ sistemlərinin öyrənmə prosesi zamanı istifadə olunan təlim məlumatlarındakı problemlər cəmiyyətdə mövcud olan qərəzləri təkrar istehsal edir və bərabərsizliklərin davam etməsi riskini. Sİ sistemlərinin etik və mənəvi dəyərləri nəzərə alması zərurəti ilə bağlı da güclü müzakirələr aparılır; əks halda, bu, qərəzlərin davam etməsi kimi digər ictimai münaqişələrə səbəb ola bilər. Qısacası, Sİ sistemlərinin istifadə olunduğu bütün sahələrdə, məsələn, təhsil, səhiyyə, təhlükəsizlik və s., bu sistemlər etik və ictimai dəyərləri nəzərə almadıqda cəmiyyətlərdə dramatik zərərlərin meydana gələ biləcəyi vurğulanır.

Təhsil sistemləri bu transformasiyadan birbaşa və dərin şəkildə təsirlənir. Bu təsirin ilk ölçüsü, təhsil sistemlərinin əmək bazarında tələb olunan bacarıq dəstlərindəki radikal və davamlı dəyişikliklərə necə tez cavab verə biləcəyi ilə sıx bağlıdır. Bu nöqtədə, əmək bazarında bəzi peşələrin yox olması, davam edən peşələr üçün tələb olunan bacarıq dəstlərinin yenilənməsi və hətta əmək bazarında yeni peşələrin meydana çıxması kimi əhəmiyyətli transformasiyalar baş verir.

Təhsil sistemləri bir tərəfdən əmək bazarının dinamikasındakı sürətli və dərin dəyişikliklərə cavab verir, digər tərəfdən isə bu sistemlərin təhsildə necə istifadə oluna biləcəyi və onların istifadəsinin gətirə biləcəyi etik və digər çətinliklərlə necə başa çıxacağı kimi daha fərqli bir problemlə üzləşir. Xüsusilə ChatGPT kimi generativ Sİ sistemləri təhsil mühitlərini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmək potensialına malikdir [1, səh.102]. Bu potensial, öyrənmə mühitlərindəki dəyişikliklərdən əlavə resursların istifadəsinə, tələbənin öyrənmə proseslərindən məktəb idarəetmə siyasətlərinə, ölçmə və qiymətləndirmə yanaşmalarından sinifdə müəllimin roluna qədər demək olar ki, bütün sahələri əhatə edir. Bu səbəbdən, bu tədqiqatda Sİ sistemlərinin təhsildəki potensial istifadələrini və onların yarada biləcəyi riskləri müzakirə edirik. Əlavə olaraq, Sİ sistemlərinin faydalarını maksimuma çatdırmaq və onların yarada biləcəyi etik və digər problemlərin təsirlərini azaltmaq məqsədilə siyasət tövsiyələri hazırlayırıq. Təhsilə dərin təsir göstərən Sİ tətbiqlərinin üstünlükləri və riskləri bu iki ölçü haqqında da əhəmiyyətli anlayışlar təqdim edəcəkdir. Farrokhnia və digərləri tərəfindən aparılan bir SWOT analizi, ChatGPT-nin təsirləri haqqında əhəmiyyətli anlayışlar təqdim edir [2, səh.152]. Tədqiqatın nəticələrinə görə, ChatGPT-nin güclü tərəfləri və faydaları arasında verdiyi cavabların tələb olunan məlumatlarla son dərəcə əlaqəli olması, yeni məlumatlara əsaslanaraq davamlı inkişaf etməyə açıq olması, əvvəlki cavabları nəzərə alaraq cavabları fərqləndirməsi və mürəkkəb girişləri nəzərə alaraq girişlərlə əlaqəli cavablar yarada bilməsi daxildir. Eyni tədqiqatda, ChatGPT tərəfindən təqdim olunan bir sıra risklər və təhdidlər də qeyd olunur, o cümlədən tələbələrin ChatGPT tərəfindən təqdim olunan məhdud məlumatlar səbəbindən dərin anlayış qazana bilməməsi, akademik dürüstlüyün azalması, təlim məlumatları vasitəsilə təhsildə bərabər imkanların pozulmasına səbəb ola biləcək məzmunun təkrar istehsalı və təqdim olunan məlumatların digər məlumatlarla eyni görünməməsi. Eyni tədqiqatda, ChatGPT-nin mənbələrdən davamlı olaraq sitat gətirməsinin plagiat ittihamlarına səbəb olduğu və məlumatların səthiləşdirilməsinin yüksək səviyyəli idrak bacarıqlarının inkişafını məhdudlaşdırdığı göstərilmişdir. Eyni tədqiqatda, ChatGPT-nin fərdiləşdirilmiş təhsil materiallarının inkişafı, məlumatlara çıxışın sürətləndirilməsi, mürəkkəb öyrənməni dəstəkləyə biləcək materialların təqdim edilməsi və müəllimlərin iş yükünün azaldılması kimi bir sıra təhsil imkanları təqdim etdiyi qeyd olunur.

Müəllimlərin baxış bucağından, Humble və Mozelius tərəfindən aparılan bir SWOT analizi, Sİ əsaslı tətbiqlərin xüsusilə şəxsi öyrənmə ehtiyaclarını qarşılamaq üçün faydalı olduğunu, məktəb təhsilini rəqəmsal sahəyə köçürə bildiyini və tələbələrə sürətli və şəxsi rəy təqdim edən rəqəmsal sistemlərin əsasını təşkil edə biləcəyini göstərir. Bu tədqiqatın nəticələrinə görə, tətbiqlərin zəif tərəfi, təhsildə istifadə olunan Sİ əsaslı proqram təminatının mövcud mətn və məlumatları tez bir zamanda tərtib etməsi və tələbələrə az yeniliklə

təqdim etməsi, əldə olunan nəticələrə hansı qərəzlərin və səhvlərin təsir etdiyini müəyyən etməyin çətin olmasıdır[3, səh.75].Eyni tədqiqatda, müəllimlərin Sİ tətbiqlərinin strukturu və faydaları haqqında kifayət qədər məlumatlı olmadıqları təqdirdə, tələbələrini bu tətbiqlərə həddindən artıq yönləndirə biləcəkləri və bu tətbiqlərin davamlı inkişaf etməyə açıq olduqları üçün təhsil dəstəyi verən müəllimləri əvəz edə biləcəkləri, həmçinin tələbələrin müstəqil öyrənmə və tədqiqat aparma qabiliyyətlərini azalda biləcəkləri qeyd olunur. Yüksək səviyyəli və dərin düşünmə bacarıqlarının azaldılması ehtimalı ilə bağlı bəzi narahatlıqlar ifadə edilmişdir.

Denecke, Glauser və Reichenpfader tərəfindən akademiklər və tələbələrin baxış bucağından aparılan bir SWOT analizi, ali təhsildə Sİ tətbiqlərinin əsas üstünlüklərinin fərdiləşdirilmiş öyrənmə imkanları təqdim etmə qabiliyyəti, təkrarlanan tapşırıqları asanlıqla yerinə yetirmə qabiliyyəti və tələbələrə maraqlı öyrənmə materialları təqdim etmə qabiliyyəti olduğunu göstərir. Əksinə, bu tətbiqlərin nəticələri və rəyləri baxımından əhəmiyyətli səhvlər təqdim edə biləcəyi və əsaslandıqları mətnlərlə əlaqəli qərəzləri genişləndirə biləcəyi irəli sürülmüşdür.

Süni intellekt sistemlərinə çatmaqda olan bərabərsizliklər ən əsas risklərdən biridir. Rəqəmsal savadlılıqda olan fərqliliklər, həm ölkələr arasında, həm də hər bir ölkə daxilində, və həmçinin rəqəmsal texnologiyalara çatımda olan fərqliliklər, yalnız cəmiyyətin müəyyən bir hissəsinin bu sistemlərin təklif etdiyi imkanlardan faydalanmasına səbəb olacaq. Bu risk yalnız tələbələrə aid deyil, həm də müəllimlərə aiddir .Xüsusilə, müəllimlər arasında rəqəmsal savadlılığın yetərsiz olması və ya onların bu texnoloji imkanlardan istifadəyə qarşı qeyri-müsbət münasibəti, bu imkanlardan istifadə edən müəllimlərlə müqayisədə təhsil mühtitlərində dezavantajlara səbəb olacaq [4, səh.257] .Beləliklə, üstünlükləri davamlı olaraq artıranlar, bu sistemlərin köməyi ilə daha da faydalana biləcəklər, eyni zamanda, əksiklər və əlavə dezavantajlar toplanacaq və bərabərsizliklər davam edəcək. Ümumi rəqəmsal savadlılıq bərabərsizliklərindən əlavə, Sİ savadlılığı ilə bağlı ciddi fərqliliklər mövcuddur. Tələbələr bu çatışmazlığı onlara verdiyi üstünlüklərə görə tez aradan qaldırarkən, əksər müəllimlər bu savadlılığı texnologiya müəllimləri ilə əlaqələndirir və hətta bu kontekstdə məktəb rəhbərləri ən çox dezavantajlı qrup kimi görünürlər . Belə bir vəziyyətdə, məktəblərdə Sİ sistemlərinin səbəb olduğu transformasiyaları davamlı şəkildə idarə etmək mümkün olmayacaq.

Sİ sistemləri həm tələbələr, həm də müəllimlər üçün tədris və öyrənmə proseslərinə dərin təsir göstərir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu sistemlər çox müsbət dəstək mexanizmləri təqdim edə bilər. Lakin, bu sistemlərin necə və hansı dərəcədə istifadə edildiyi məsələsində çətinliklər yaranır. Bu sistemlərə bütün yükün verilməsi, yalnız dəstəkçi vasitələr yerinə, tələbələrin inkişafına, bacarıq qazanmasına, tənqidi düşüncəyə, problem həlli bacarıqlarına və araşdırma bacarıqlarına mənfi təsir göstərə bilər [5, səh.27]. Digər tərəfdən, bu sistemlər tərəfindən tam hazırlanmış imtahanların öyrənmə məqsədlərini tam olaraq qarşılaya bilməyəcəyi, nəticədə öyrənmə nəticələrində çatışmazlıqlara səbəb ola biləcəyi xəbərdarlığı edilir. Tələbələr üçün ən riskli vəziyyət, bu sistemlərin təhsil prosesində şüurlu və etik şəkildə istifadə olunmamasının potensial nəticələridir. Tələbələrin bütün tapşırıqları bu sistemlərdən istifadə edərək yerinə yetirməsi yalnız etik məsələləri gündəmə gətirmir, həm də öyrənmənin yoxluğunu gizlədə bilər .Beləliklə, tələbələr öyrənmələrini təhlükəyə atıb, plagiat kimi əməkə hörmətsizlik davranışlarını inkişaf etdirərək özlərini korrupsiyaya sürükləyə bilərlər. Buna görə də, belə etik məsələləri aşkar etmək üçün nəzərdə tutulan platformaların sayı son dövrlərdə artmaqdadır. Bu sahədə edilən sərmayələr, Sİ sistemlərinin davamlı inkişafı səbəbindən bəzən kifayət qədər olsa da, təhsil sahəsində orijinal işin dəyərini gücləndirmək üçün mühüm addımlar atılmaqdadır .Bu ilə bağlı digər bir risk isə təhsildə mövcud qiymətləndirmə və ölçmə yanaşmalarının qeyri-kafiliyi ilə bağlıdır. Tələbə performansına dəstək verən bu sistemlərin töhfəsini dəqiq şəkildə qiymətləndirmək üçün yeni yanaşmalar tələb olunur. Bu sistemlərdən qeyri-etik şəkildə istifadə edən tələbələrə mükafat verilməsi riski mövcuddur. Tapşırıqlarını və layihələrini aktiv şəkildə Sİ sistemləri ilə yerinə yetirən tələbələr, bu sistemlərdən istifadə etməyən həmkarlarından daha yüksək qiymətlər ala bilərlər[6,səh. 325]. Xüsusilə, tələbələrin bütün tapşırıqlarını bu sistemlərdən istifadə edərək tamamladıqlarını və ya yaradılan mətnlərin oxşarlıq nisbətərini müəyyən etmək üçün mövcud proqramların qeyri-kafiliyini nəzərə alaraq, vəziyyət daha da dramatikləşir. Bundan əlavə, bu sistemlərin dəstəyi ilə uğursuz tələbələrin uğurlu qiymətləndirilməsi riski var, bu da onların uğursuzluqlarını gizlədə bilər və bu zaman tələbələr zamanında dəstəkli geribildirimdən faydalana bilməyəcəklər.

Generativ Sİ sistemləri, xüsusilə ChatGPT-nin geniş şəkildə qəbul edilməsi ilə bağlı digər bir risk isə təhsildə hər bir dərslər üçün yaradılan məlumatların daha geniş və interdisciplinar olmasıdır. Bu yeni

vəziyyətdə, müəllimlərin yalnız öz sahələrində təchiz olunmaları artıq kifayət etməyəcək; onlar, həmçinin öz sahələrinin digər disiplinlərlə kəsişən sahələrində də məlumatlı olmalı və dərs otağında daha çox interdisipliner yanaşma təmin etməlidirlər. Əks halda, müəllimlər bu məlumatlarla dərs otağında düzgün şəkildə başa çıxma bilməyəcəklər

Nəticə

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, süni intellekt sistemlərinin təhsil sistemində artan istifadəsi müəllimlərin rolu ilə bağlı sürətli dəyişiklikləri zəruri edir. Müəllimlərin rolu tədricən prosesin idarə olunmasına doğru dəyişir. Əslində, müəllimlərin iş yükü və məsuliyyətləri əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Ənənəvi tədrisdən yeni yanaşmalara keçid, xüsusilə müəllimlər üçün çətinlik yaradır. Onlardan bu yeni sistemlərin bütün üstünlükləri və məhdudiyyətləri çərçivəsində öyrənilməsi və fəal şəkildə istifadəsi gözlənilir. Müəllimlər bu sistemləri öyrənmə mühitinə interaktiv və yenilikçi şəkildə inteqrasiya etməklə yanaşı, hər bir şagirdin inkişafını da aktiv və uyğun şəkildə dəstəkləməlidirlər. Xüsusilə, müəllimlər hər bir şagirdin tapşırıq və layihələri bu sistemlərin köməyi ilə hansı dərəcədə yerinə yetirdiyini fəal şəkildə izləyə və qiymətləndirə bilməlidirlər. Bu səbəbdən, müəllimlərin üzərinə düşən məsuliyyətlər bu mərhələdə əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Beləliklə, bu dəyişimin düzgün və sürətli şəkildə həyata keçirilməsi müəllimlərin rolunun qeyri-kafi olduğu ilə bağlı yanlış təsəvvürlərin qarşısını ala bilər və nəticədə müəllim ehtiyacının azaldılması düşüncəsi ilə iş yerlərinin ixtisara düşməsi riskinin qarşısı alınmış olar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Baidoo-Anu, D., and Owusu Ansah, L. (2023). Education in the era of generative artificial intelligence (AI): understanding the potential benefits of ChatGPT in promoting teaching and learning. – p. 86-112.
2. Creely, E. (2023). Exploring the role of generative AI in enhancing language learning: opportunities and challenges. International Journal of Changes in Education, 1(3), 147–158.
3. National Research Council. 2001. How people learn: Brain, mind, experience, and school. The National Academies Press. –p. 59-87.
4. Ritter, S., Anderson, J.R., Koedinger, K.R. & Corbett, A. (2008). Cognitive Tutor: Applied research in mathematics education. Psychonomic Bulletin & Review, 14, 254–259.
5. Wagner, A.R., Borenstein, J. & Howard, A. (September 2019). Overtrust in the robotics age. Communications of the ACM, 61(9), p.26-32.
6. Zhang, Z. , “Student engagement with computer-generated feedback: a case study”, ELT Journal, Vol. 71 No. 3, pp. 318-329.

“ƏKİNCİ” QƏZETİNİN DİLİ VƏ ÜSLUBU

Aytac Abiyeva

ADPU Şamaxı filialı

aytac.abiyeva.98@icloud.com

Xülasə

1875-ci il iyulun 22-də görkəmli ziyalı, maarifçi və publisist, böyük mütəfəkkir alim Həsən Bəy Zərdabinin təşəbbüsü, fədakar əməyi və bilavasitə rəhbərliyi ilə ilk Azərbaycan dilli nəşr - "Əkinçi" qəzeti işıq üzü gördü. Cəmi 56 nömrəsi çap edilən qəzet bir millətin aynası oldu, Azərbaycan jurnalistikasının bayraqlarına çevrildi.

“Əkinçi” qəzeti Azərbaycan publisistikasının bünövrəsini qoymaqla yanaşı, milli yazı dilinin sadə, xalq dilinə yaxın və funksional formalaşmasına böyük töhfə vermişdir. Onun dili həm informativ, həm də tərbiyəedici funksiyaları yerinə yetirirdi.

Açar sözlər: qəzet, üslub, dil, Həsən bəy, mətbuat, maarifçilik.

Abstract

On July 22, 1875, the first Azerbaijani-language publication, "Ekinchi" newspaper, was published with the initiative, selfless work and direct leadership of the prominent intellectual, educator and publicist, great thinker and scientist Hasan Bey Zardabi. The newspaper, which published only 56 issues, became a mirror of a nation and a standard-bearer of Azerbaijani journalism.

The newspaper "Ekinchi" not only laid the foundation of Azerbaijani journalism, but also made a great contribution to the formation of a simple, folk-like, and functional national written language. Its language served both an informative and educational function.

Keywords: newspaper, style, language, Hasan bey, press, enlightenment.

Mətbuat əgər xalqa xidmət etmək mövqeyindədirsə, onun dili də sadə, aydın və xəlqi olmalıdır. “Əkinçi” xalqa və xüsusilə də, xalqın kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan hissəsinə kömək etmək məqsədilə nəşrə başlamışdı, onun dili də sadə, aydın, oynaq bir üslubda idi. Qəzet ilk nömrəsində oxucularına ədəbi dilin normalarına riayət etmək şərti ilə sadə xalqın anlayacağı dildə yazacağını vəd etmişdi və sonuncu nömrəsinə qədər də bu vədinə əməl etdi.

Nəşir bu haqda belə yazırdı: “Hər bir vilayətin qəzetəsi gərək ol vilayətin aynası olsun... ol qəzetə baxan aynada xalqı görən kimi görsün” . (3., səh.11).

Əlimərdan bəy Topçubaşovun "Azərbaycanın mayakı" adlı xatirə yazısında Həsən bəy Zərdabi və "Əkinçi" qəzetinin dili ilə əlaqədar söylədiyi fikirlər də diqqəti cəlb edir. O qeyd edirdi ki, Həsən bəy ona məxsus enerji ilə ana dilinin müdafiəsi üçün səylə çalışırdı: o, dilin terminalogiyası imkan verdiyinə görə "Əkinçi"də fars və ərəb sözlərindən qaçmağa və müstəsna şəkildə türkcə-Azərbaycanca yazmağa çalışırdı; imkan daxilində ən sadə və asan başa düşülən xalq sözləri və ifadələri işlədilir. Əlimərdan bəy daha sonra qeyd edirdi ki, Həsən bəyin əleyhdarları ona irad tuturdular ki, ərəb və fars dillərini bilmədiyindən tərəkəmə (kəndli) jarqonuna əl atır. Əlimərdan bəy həmçinin bunu da nəzərə çatdırırdı ki, Həsən bəyin tənqidçilərinin əksəriyyəti və xüsusilə onların indiki uşaqları doğma dilin xalqın milli mənlilik şüurunun oyanmasına bir çağırış olaraq Zərdabinin xidmətlərinin hər cür əhəmiyyətini başa düşürdülər və başa düşməyə bilməzdilər. Əlimərdan bəyin bu fikri də maraq doğurur ki, Həsən bəy xalqın özünün içərisindən müxbirlər yetişdirib onları kütlələrin lap içərilərinə göndərirdi.

“Əkinçi”nin məqsədi maarifçilik olduğundan, dili oxucular üçün anlaşqlı, təbii və izahlı idi. Müqtədir araşdırmaçı Firidun bəy Köçərli qəzetin xüsusiyyətlərindən danışarkən, qeyd edirdi: “Azərbaycan dilini yaxşı bilən Həsənbəy Məlikov öz qəzetinin hər nömrəsində kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə çox faydalı məqalələr çap edirdi; bu məqalələri nəşr edərkən o, qələmə aldığı mövzuları başa düşülən ədəbi bir şəkildə və sadə dildə elə şərh edirdi ki, elmi biliklərin kütlə arasında yayılmasına səbəb olurdu” (6., səh.68)

M.F.Axundov Həsən bəy Zərdabiyə 21 aprel 1875-ci il tarixli məktubunda yazırdı: "Sizin qəzetinizin məziyyətlərindən biri də üslub gözəlliyi, məlumatların şərhinin incəliyi və aydınlığı, orfoqrafiyanın düzgünlüyüdür. Ona görə ki, Sizin qəzetiniz eyni zamanda, öz məqsədləri ilə tatar (Azərbaycan) dilinin qüsurlardan təmizlənməsinə çalışmalı və nümunə olmalıdır. Orfoqrafiya barədə qoy Sizin gələcək redaktorunuz mənim komediya mənim imla qaydalarını əsas tutsun".

Həsən bəy mümkün qədər milli leksikona üstünlük verirdi. Lazım gəldikdə isə yeni istilahlər yaradır və ya mövcud sözləri izah edərək təqdim edirdi. O, ərəb-fars sözlərindən uzaq durmağa çalışırdı. Dil və üslub baxımından qəzeti xalqa yaxınlaşdırmaq və H.Zərdabinin təbirincə desək, xalqın “qəlbinə daxil olmaq” üçün sadə yazmaq və sözü oxucunun səviyyəsinə uyğun şəkildə demək mühüm şərtidir. Hikmətli sözlər, atalar sözləri və məsəllərdən istifadənin burada böyük rolu var: “Bir məsəldir: At öluncən otdar” (3., səh.19); “Halva demək ilə ağız şirin olmaz” (3., səh.2); “Keçən günə gün çatmaz, calasan günü günə...” (3., səh.5); “Bir gül ilə bahar olmaz” (3., səh.2); Buğda yeyib cənnətdən çıxmış” (3., səh.16) və s.

Qəzetdə kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə aid maraqlı terminlər işlədilmişdir: şitil, yem, əkin yeri, gilli torpaq, dərman otları, yağışölçən, nəmişlik, turşu, qaxac, dağlıq, gözağrısı, göyərti, düzənlik, dağlıq, titrətdim-qızdırma, meşəsalma və s.

Burada Avropa-rus mənşəli sözlər diqqəti cəlb edir. Məsələn, student, bankrot, pensiya, prob, klub, matros, rezin, merinos, muzey, kvadrat, spirt, amonyak, karantin, vaks, metrologiya, kalsium,

taun, tamojni, stansiya və s. Bəzi halda, Avropa-rus sözlərinin milli dildə qarşılığı da verilir: Məs., **mikroskop** sözü ana dilində **böyüdən ayna** şəklində verilmişdir: (“ol suyun bir damcısına altı yüz böyüdən ayna ilə baxanda o bir damcıda bir neçə min heyvanat və ələfiyyət görmək olur”). (3., səh. 2.)

Qəzetdə təhkiyə - nəqletmə üsulu əsas yer tutur, sosial ədalətsizlikləri, cahilliyi və geriliyi tənqid edən yazılar da yer alırdı. Nümunə olaraq, “Ey müsəlmanlar, heç mürvətdirmi ki, tamam dünya bizim qonşularımız ilə belə elm təhsil etməyə səy etsinlər ki, zindəganlıq çəngində düşməyə faiq gəlsinlər. Amma bizlər “Allahdan buyruq, ağzıma quyruq” – deyib duraq! Ey müsəlmanların millət təəssübüb çəkən kəsləri, bir açın gözüünüzü, dünyaya tamaşa edin... Xoş ol kəslərə ki, “Kim bilir, kim qazana kim yeyə, əbləh odur ki, dünya üçün qəm yeyə” – deyib gələcəkdən bixəbər olub onun qəmini çəkməyiblər!” (3., səh.8).

“Əkinçi”nin ədəbi dilimiz üçün mühüm xidmətlərindən biri də ondan ibarət olmuşdur ki, müxtəlif bölgələrdən göndərilmiş məktubları, dəyişmədən, “ədəbi”ləşdirmədən çap edirdi, bu da qəzetə dil-üslub rəngarəngliyi gətirirdi. Bu tərz demokratizm publisistik üslubun, mətbuat dilinin təbiətindən irəli gəlirdi. Lakin bunu da qeyd etmək lazımdır ki, nə qədər təbiilik, sadəlik qorunsa da, qəzet öz ədəbi mövqeyini, dil-üslub normativliyini itirmir, hər şeydən əvvəl, xalqın, millətin ümumi dilində yazmalı olduğunu dərinədən dərk edirdi. Bu, yalnız redaktor Həsən bəyin xidməti deyildi, dövrün görkəmli ziyalıları (xüsusilə M.F.Axundov) qəzetin dilinə nəzarət edir və öz təkliflərini irəli sürürdülər.

Doğrudur, bugünkü ədəbi dilimizlə müqayisədə qəzetin dilində bəzi nöqsanlar vardır, əslində bunlar nöqsan deyil, zamanında dilimizdə mövcud olmuş canlı dil və üslubi xüsusiyyətlərdir ki, qəzet dili vasitəsilə üzə çıxır. Bu xüsusiyyətlər cümlə daxilində sözlərin müxtəlif mənə və vəziyyətlərdə işlənilməsi özünü göstərir:

1. Bəzən **görə** qoşmasının buraxılması ilə:

“Bir yerdə küncüd bir neçə il dalbadal əkilsə, o yerin küncüdü lazım olan xörəyi **azaldığına** orada küncüd az bəhrə gətirir” (3., səh.5). “Firəngistanın və İtaliyanın ipəyi bizim ipəkdən birə dörd baha satılmağa səbəb oldur ki, onların ipəyi bir yoğunluqda **olduğuna** ondan çox əla parçalar qayırıllar. Amma bizim ipək nəhəmvər və düyün-düyün **olduğuna** ondan bimiqdər tafta ya onun kibi geyri parçalar toxuyurlar” (3., səh.13).

2. Cümlənin məsdərlə bitməsi və **gərək** sözünün cümlənin əvvəlinə yaxın və ya əvvəlində gəlməsi ilə:

“Bedədə əvvəl **gərək** insan olub. Sonra dövlət və geyri **axtarmaq**” (3.,səh.12). “**Gərək** elm yolu ilə hansı xörəkdən insanın bədəni qüvvətli olmağı **bilmək**” (3., səh.13).

3. Məsdərlərin sonuna **lıq, lik, lük, luq** sözdüzəldici şəkilçilər artırılması ilə:

“Kəvəri iki cürə əkmək olur: ya onun toxumlarını bir şum olunmuş yerə səpib göyərəndən sonra çıxarıb şitil **etməklik** ilə, ya onun budaqlarını **əkməklik** ilə” (3., səh.7).

4. **Nə ki**-nin **nəinki** bağlayıcısı yerində işlənməsi ilə:

“Pəs elm **nə ki** bu halda, hətta keçmişdə olan şeyləri aşkar edir” (3., səh.16). “Əlbəttə, biz də onlar kimi kəvəri turşuya qoymağı bilsəydik **nə ki** bizim şəhərlərdə geyri yerlərin kəvəri satılmaz idi, hətta onu aparıb geyri yerlərdə satıb artıq mənfəətbərdar ola bilərdik” (3., səh.7)...

5. **Çünki** bağlayıcısının çox nadir halda sətir başında və ya cümlənin əvvəlində gəlib, öz müasir mənasından fərqli yeni bir mənə daşması ilə:

“**Çünki** meşə olan yer həmişə kölgə və sərin olur, ona binaən belə yer açıq, yəni meşəsiz yerdən nəm olur” (3., səh.2). “Çünki Rəştə olan naxoşluq taun oldu və bizim vilayət ilə Rəştin arasında bircə dərya var ki, onu bizim yelkən gəmiləri gizlində gedib gələ bilərlər” (3., səh.15)...

6. **Həm**-in bəzən **də** bağlayıcısı yerində işlənməsi ilə:

“Onun bir geyri ümdə səbəbi **həm** var (3., səh.3). “Amma bunu fikir etmiyir ki, dünyası olmıyanın axirəti **həm** olmaz” (3., səh.13)

7. Bir sıra arxaik formaların saxlanması ilə:

“Badkubədə oturub hər gündə xəzri gətirən toz **gözümüzü doldura** indiyəcən küləkdən və onun səbəblərindən danışmağımıza səbəb budur ki, bizim adam “hər şey Allahdandır – deyib onun səbəbini axtarana eyb tutur” (3., səh.22).

Qəzetdə özünəməxsus, maraqlı ikili ifadə tərzləri vardır. Məsələn, birləşmələrdə ismin təsirlik halı həm şəkilçili, həm də şəkilçisiz işlənmişdir:

1) Şəkilçili – “**Onların birisini** görmək olur “ (3., səh.5).

2) Şəkilçisiz – “Çünki bu lil **əkin yerin** çox qüvvətli edən şeydir” (3., səh.5); “Otuzillik ağacları qırıb **onların yerin** şuxm edib bir il taxıl əkib, gələn il genə üçillik palıd ağacları ilə şitil edir; gələn il meşənin **ikimci hissəsin** qırır” (3., səh.3).

Həm **-ar, -ər**, həm də **-ur, -ür (-ir)** – hər ikisi müzare zaman şəkilçiləri mənasında işlənir:

1) **-ar, -ər** şəkilçiləri ilə: “Onun əsbabı ancaq əqlidir və əql bir şeydir ki, işlədikcən tərəqqi **edər**; yəni elm təhsil etdikcən əql də **artar**” (3., səh. 5).

2) **-ur, -ür (-ir)** şəkilçiləri ilə: “Ola **bilir** ki, belə yüyürən ol qədər olsun ki, manata 2 şahı qazanca həsrət çəksinlər” (3., səh.14). “ Elm kitablarımız olsa, onları **oxurlar** və necə ki, su damcı-damcı düşmək ilə daşı dəşər, habelə ol kitabları oxumaqdan elm və ədəb mürur ilə xalqın könlünə nəqs bağlayıb **möhkəmlənir**” (3., səh.6) və s.

Yazı tariximizdə durğu işarələri ilk dəfə “Əkinçi”də sistemli işlənmişdir. Lakin hələ tam differensial keyfiyyət qazanmamışdı – bir sıra zəruri işarələr (dırnaq, vergül, nöqtəli vergül və s.) işlədilmirdi.

“Əkinçi” qəzeti bir ədəbi məktəb kimi Azərbaycan mətbuatının və ədəbiyyatının maarifçi, realist, xalqyönümlü istiqamətinin özülünü qoydu. Qəzet özündən sonra “Ziya”, “Ziyayi-Qafqaziyyə”, “Kəşkül”, “Şərqi-rus”, “Həyat”, “Molla Nəsrəddin”, “İrşad”, “Tərəqqi” və bu kimi qəzetlərə cığır açdı. Əsası “Əkinçi”də qoyulan mətbuat dilinin xəlqiliyi, təmizliyi və dilin müstəqil inkişafı uğrunda mübarizə meyilləri XX əsrdə ədiblərin yaradıcılığında da davam etdirildi.

Ölkəmizdə hər il 22 iyul – Milli Mətbuat Günü kimi qeyd olunur ki, bu da “Əkinçi”nin mətbuat tariximizdə nə qədər mühüm yer tutduğunu bir daha sübut edir.

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, bu il “Əkinçi” qəzetinin yaranmasından 150 il ötür. Bu yubiley təkcə bir qəzetin deyil, Azərbaycan mətbuatının, milli oyanışın, maarifçiliyin və milli kimliyin yubileyidir. Onun 150 illik yubileyi bizə həm keçmişə xatırlatmağı, həm də gələcək üçün düşünməyi öyrədir. Həsən bəyin başlatdığı maarifçilik yolu bu gün də davam etdirilməli, milli kimlik və mədəni irsimiz qorunub gələcək nəsillərə ötürülməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Cahangirov M. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı: 1978.
2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dil tarixi. Bakı: 1979.
3. Əkinçi. 1875-1877 (Tam mətni). Bakı: 2005.
4. Əlibəyzadə E. Azərbaycan dilinin tarixi. II cild. Bakı: 2008.
5. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dil tarixi. Bakı: 2018.
6. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. I cild. Bakı: 1978.

BÖLMƏ 3

TARİX VƏ COĞRAFİYA ELMLƏRİ

SEYİD ƏZİM ŞİRVANİ XIX ƏSR AZƏRBAYCAN İCTİMAİ-SİYASİ, ƏDƏBİ-TARİXİ KONTEKSTİNDƏ

Mayıl Alıcanov

ADPU Şamaxı filialı

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

mayilalicanov@gmail.com

Xülasə

Məqalədə XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın Şirvan bölgəsinin ictimai-siyasi və mədəni vəziyyəti təhlil olunur. Həmin dövrün xüsusiyyətləri Seyid Əzim Şirvaninin dünyagörüşünün və poeziyasının formalaşmasına təsir edən əsas amillər kimi araşdırılır. Məqalədə o dövrdə Rusiya imperiyasının idarəçilik siyasəti, maarifçilik hərəkatı və ictimai münasibətlər fonunda S.Ə. Şirvaninin yaradıcılığı kontekstual şəkildə təhlil olunur.

Açar sözlər: Seyid Əzim Şirvani, Şirvan, maarifçilik, Rusiya imperiyası, ictimai-siyasi mühit.

Abstract

This article analyzes the socio-political and cultural state of the Shirvan region of Azerbaijan in the second half of the 19th century. The features of this period are examined as the main factors influencing the worldview and poetry of Seyid Azim Shirvani. The article presents a contextual analysis of Shirvani's creativity in light of the Russian Empire's governance, the enlightenment movement, and social relations of the time.

Keywords: Seyid Azim Shirvani, Shirvan, Enlightenment movement, Russian Empire, socio-political environment.

Giriş

XIX əsr Azərbaycan tarixində siyasi dəyişikliklər, sosial yeniləşmə meyilləri və mədəni yüksəliş dövrüdür. XIX əsrin əvvəllərində çarizmin zülmünü öz üzərində daşımağa məcbur olmuş Azərbaycan xalqının həyatında mühüm siyasi ictimai və mədəni dəyişikliklərin baş verdiyi bir dövrdür. Bu dövr xüsusilə çar Rusiyasının cənubi Qafqazda möhkəmlənməsi, yeni idarəetmə formalarının tətbiqi, yeni dini təriqətlərin meydana gəlməsi və ənənəvi ictimai quruluşun dəyişməsi ilə xarakterizə olunur. Feodal münasibətlər hələ də cəmiyyətdə hökm sürürdü, lakin sənaye və ticarətin inkişafı ilə yeni burjua münasibətləri də formalaşmağa başlamışdı. Cəmiyyətin aşağı təbəqələri üçün təhsil əlçatmaz idi. Ruhanilər və məmurlar savadsız xalq üzərində hökmranlıq edirdi. Çar Rusiyasının təsiri ilə bir çox sahələrdə islahatlar həyata keçirilsə də, bu islahatlar cəmiyyətin bütün təbəqələrini əhatə etmirdi. Məhz belə bir mürəkkəb, ağır və çətin keçid dövrə yaşayan Azərbaycan xalqının qabaqcıl nümayəndələri elmi biliklərin sistemə salınmasına, müxtəlif elm sahələrinin öyrənilməsinə və tətbiq olunmasına xüsusi diqqət yetirirdilər.

Seyid Əzim Şirvani həmin dövrün qabaqcıl ziyalılarından biri kimi çıxış edərək xalqın maariflənməsi, cəhalətin aradan qaldırılması və ədəbi yüksəliş uğrunda mübarizə aparmışdır. O, təkcə şair deyil, həm də müəllim, ictimai xadim və maarifçi kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Maarifçilik ideyaları məhz belə bir şəraitdə yayılmağa başladı və bu ideyaların öncüllərindən biri də Seyid Əzim Şirvani oldu.

XIX əsrin ortalarında Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir mərhələ – maarifçi realizm dövrü başlandı. Bu mərhələnin əsas nümayəndələri M.F.Axundzadə, H.Zərdabi və S.Ə.Şirvani idi. S.Ə. Şirvani klassik ədəbiyyatın formalarını saxlamaqla, onun məzmununu dəyişmiş, sosial və maarifçi mövzulara üstünlük vermişdir. O, satirik şeirləri ilə dövrünün sosial qüsurlarını üzə çıxararaq ədəbiyyatı

xalqın maarifləndirilməsi vasitəsinə çevirmişdir. Azərbaycanın Şimalı Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonra ölkənin iqtisadi həyatında olduğu kimi mədəniyyətimizdə də inkişaf meyilləri güclənmiş və bu sahədə bir sıra mühüm yeniliklər baş vermişdi. Çar Rusiyası tərkibində olan Azərbaycanda yeni tipli məktəblər, mədəni-maarif müəssisələri açılmış, dünyanın müxtəlif ölkələrində ali təhsil almış ziyalı kadrlar yetişmiş, milli mətbuatın və milli teatrın əsası qoyulmuş, demokratik ruhlu ziyalılar xalqımızın milli şüurunun oyadılması sahəsində məqsədyönlü fəaliyyət göstərməyə başlamışdılar.

Azərbaycanda çar Rusiyasının mədəniyyət və maarif sahəsində siyasətinin əsas məqsədi bölgədə öz imperiya maraqlarına uyğun gələn təhsil sistemini formalaşdırmaq və imperiyaya sədəqətli kadrlar yetişdirməkdən ibarət idi. Bu məqsədlə rus dövlət məktəbləri açılmağa başladı. Bu məktəblərdə təhsil rus dilində olsa da, burada Azərbaycan dili də tədris olunurdu.

XIX əsrin 60-90-cı illərində Şimali Azərbaycanda “üsuli-cədid” tipli yeni məktəblər açılmağa başladı. İlk dəfə belə məktəbi Seyid Əzim Şirvani 1869-cu ildə Şamaxıda açmışdır. Bu tipli məktəblərdə tədris yeni üsulla və ilk dəfə olaraq elmi biliklər xalqımızın dogma ana dilində aparılırdı.

Müsəlman Şərqində, eləcə də Azərbaycan və onunla qonşu olan dövlətlərin ictimai-siyasi və mədəni həyatında Şirvanşahlar dövləti, onun mərkəzi olan Şamaxı Çar işğalından sonrada mühüm rol oynamışdır. Seyid Əzimin Şamaxıda yeni üsullu məktəb açıb pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olduğu illər çox çətin və mürəkkəb bir dövr idi. Azərbaycanın şimal hissəsinin Rusiya tərəfindən işğalından sonra Şuşa, Bakı, Nuxa, Gəncə, Naxçıvan və Şamaxı şəhərlərində yeni tipli məktəblərin açılmasına baxmayaraq, ölkədə maarif hələ də çətin, keşməkeşli bir yolla inkişaf edirdi. Yeni təlim və tərbiyə prinsiplərini başa düşməyən mollalar açıq fikirli müəllimlərə həm lənət yağdırır, həm “üsuli-cədid” məktəblərinə, həm də orada dərs deyən müəllimlərə nifrət oyatmağa çalışırdılar.

İctimai-pedaqoji fəaliyyətə belə bir şəraitdə başlayan Seyid Əzim açdığı məktəbi uzun illər fitnəkar adamların hücumlarından qorunmalı olmuşdu. Maarifpərvər şair ağır məhrumiyyətlərə məruz qaldığı zamanlarda belə, pedaqoji-məktəbdarlıq fəaliyyətini davam etdirmiş, tədris və tərbiyə işinin keyfiyyətini daha da yaxşılaşdırmağa, yeni təlim üsullarını təkmilləşdirməyə çalışmışdır.

Seyid Əzimin açdığı məktəb öz tipinə görə məhəllə məktəbi sayılırdı. Üçsinifli şəhər məktəbi üçün şagird hazırlayan bu məktəbdə uşaqların dünyəvi biliklərə yiyələnməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir, onlara hesab, tarix, coğrafiya fənləri ilə yanaşı Azərbaycan, fars və rus dilləri də öyrədilirdi. 1887-ci ildə Şamaxıda Seyid Əzimlə görüşüb, onun tədris işləri ilə tanış olan Minqreliya orta məktəbinin müəllimi Aleksandr Zaxarov 1890-cı ildə çap etdirdiyi bir məqaləsində S.Ə.Şirvaninin məktəbi bərədə məlumat verib yazırdı: «Hacı Seyid Əzim 18 ildir ki, məktəbi idarə edir. Dağıstanda təhsil almışdır, fars və ərəb dillərini və bir neçə Dağıstan ləhcəsini bilir. O, birinci dərəcəli şair kimi tanınmaqdadır... Onun məktəbində 33 şagird oxuyur; onlardan 12 nəfəri həftədə - 15, 9 nəfəri isə 25 qəpik verir ki, cəmi 6 manat 60 qəpik toplanır... Hacı S.Ə. rus dilində oxuyub-yazmağı bacarır. Rus dilində çətin danışır, lakin yaxşı başa düşür, hətta rus ədəbiyyatı ilə maraqlanır. Puşkindən bir neçə şeir fars dilinə çevirmişdir. Onun məktəbində oxuyanlara rus dili də təlim edilir.

S.Ə.Şirvani məhəllə məktəbindən başqa dövlət tərəfindən açılan məktəblərdə də müəllim işləmişdir. O, 1874-cü ildə Şamaxıda açılan və Bakı Vilayəti Ruhani Məclisinin nəzarəti altında olan yarı mülki, yarı ruhani məktəbə fars və Azərbaycan dilləri müəllimi təyin olunmuş, lakin az sonra vəsaitin yoxluğu üzündən bağlanan bu məktəbin başqa müəllimləri kimi Seyid Əzim də oradan uzaqlaşmışdı. 1875-ci il-də həmin məktəb Bakı qubernatoru, general-leytenant D.S. Staroselskinin icazəsi ilə yenidən fəaliyyətə başlayarkən Seyid Əzim Azərbaycan dili və şəriətdən dərs demək üçün oraya dəvət olunmuş, iki il sonra isə heç bir məvacib almadan məktəbi idarə etmişdir. Bu haqda arxiv sənədlərinin birində deyilir: “Bu məktəb... yalnız müsəlman Hacı Seyid Məhəmməd oğlunun səyi ilə yaşayır, Şərq ərəb, fars və türk dillərini kamil bilməsi, müsəlman fanatizmindən tamamilə uzaq olması sayəsində o, təqdir olunmağa layiq bir iş başlayıb. Məktəb yaratmaq, müsəlman həmvətənlərinə Qurandan və ana dilindən başqa rus dili və hesab fənləri öyrətmək burada, müsəlman məktəblərində nadir hadisədir və hökumətin rəğbətini qazanmağa tamamilə layiqdir. Çünki Hacı Seyid Əzim heç yerdən heç bir yardım almır”.

S.Ə.Şirvaninin həyatının mənalı səhifələrindən birini onun böyük Azərbaycan mütəfəkkiri, jurnalisti və ictimai xadimi Həsən bəy Zərdabi ilə dostluğu, əməkdaşlığı təşkil edir. Onları bir-birinə

yaxınlaşdırən ideya-məslək birliyi, xalqın maariflənməsi, yeni tipli mədəniyyətə çatma bilməsi uğrunda apardıqları mübarizədə həmrəy, həmfikir olmaları idi. H.Zərdabi ilə dostluq Seyid Əzim yaradıcılığının yeni istiqamətdə inkişafına, əsərlərində ictimai-maarifçilik ideyalarının güclənməsinə səmərəli təsir göstərmişdir.

H.Zərdabiyə dərin hörmət bəsləyib qabaqcıl bir ictimai xadim kimi baxan şair şeirlərində onu “müəllimi-xeyirxah”, “millətin qeyrətini çəkən”, “xoşbəxtlik toxumu əkən” vətəndaş kimi qiymətləndirmişdir. “Əkinçi” qəzetində çap olunan şeirlərində o, Zərdabının qaldırdığı problemləri ətraflı şərh etməyə, dərinlən mənalandırmağa çalışmış, həm sosial-iqtisadi, həm də ədəbi-estetik məsələlərə dair qəzetin səhifələrində gedən qızğın mübahisələrdə həmişə H.Zərdabi və onun həmfikirələrinin mövqeyində dayanmış, əkinçilərin qabaqcıl ideya-estetik platformasından çıxış etmişdir.

1877-ci ildə Seyid Əzim Şamaxı şəhər məktəbinə Azərbaycan dili və şəriət müəllimi düzəlmiş, qısa fasilə ilə ömrünün axırına qədər həmin vəzifədə çalışmışdır. Burada işləyərkən o, Azərbaycan dilinin öyrədilməsinə böyük əmək şərf edir, şagirdlərə özünün müasir ruhlu şeirlərini və Şərqin Nizami, Sədi, Hafız, Füzuli kimi böyük klassiklərindən etdiyi tərcümələri oxudurdu. Bu əsərlərdə zülm və özbaşınalıq, cəhalət və nadanlıq pislənir, humanist görüşlər təbliğ olunurdu.

Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığında ən əsas mövzulardan biri cəhalətə qarşı mübarizə olmuşdur. O, təhsilin əhəmiyyətindən yazır, savadsız ruhani təbəqəni, ədalətsiz məmurları sərt şəkildə tənqid edirdi.

Tənqid hədəfləri, ifşa obyektləri çoxdur, bunlar xan-bəy, rəis, qazi, məhkəmə üzvləri, vəkil, polis və s. əhalini “qurd kimi soyanlardan” ibarətdir. Xalqın başına min bir bəla gətirən bu sahibi-ixtiyarları şair “Əkinçinin hadisəsi”, “Padşah və əkinçi”, “Şamaxı bəyləri, Şirvan qazılan və divan polislərinin bəzi əhvalatı haqqında müxəmməs”, “Şamaxının təzə bəylərini həcv”, “Şamaxının yeni vəziyyətindən şikayət”, “Şamaxı-Şirvan bəylərindən Əliəsgər bəyə şikayət” adlı satirik əsərlərində tənqid etmiş, zəhmətkeş kütləni, rəiyyəti adam yerinə qoymayan özündənrazı, qudurğan xan və bəylərin tipik surətini yaratmışdır.

Seyid Əzim Şirvani ictimai baxışlarına görə maarifçi sənətkar idi. O, cəmiyyətin inkişafının əsas mənbəyini xalqın sosial-mədəni tərəqqisində, onun yeni dünyəvi elmə və maarifə yiyələnməsində görürdü. Buna görə şair “Gətirmək təzə üsluba gərəkdir köhnə dünyanı” - deyər ümumi ictimai tərəqqiyə mane olan hər cür geriliyi, avamlığı, köhnə əxlaq qaydalarını, fanatizmi pisləyir, çağdaşlarını yeniliyə, müasirliyə çağırırdı. Onun başlıca gülüş-satira hədəfi mədəni gerilik, avamlıq və fanatizmdir. Bu baxımdan şairin “Allaha rüşvət”, “Yerdəkilərin göyə şikayəti” şeirləri çox səciyyəvidir.

S.Ə.Şirvaninin satirik əsərlərinin bir qisminə gülüşün hədəfi yalançı bəylər, rüşvətxor, çar məmurları və onların yerli havadarlarıdır. Bele adamların daxili-mənəvi eybəcərliyini şair “Şirvanın təzə bəyləri” şeirində ümumiləşdirmişdir. Məlumdur ki, 1840-cı ildə senator Qanın layihəsi əsasında çar hökuməti Azərbaycanda yeni qayda-qanunlar qoymuş, mülkədarların torpaq və kəndlilər üzərində imtiyazlarını ləğv etmişdi. Bununla əlaqədar ölkədə bəylər arasında böyük narazılıq baş vermişdi. Çarizm bu narazılığı aradan qaldırmaq üçün 1846-1847-ci illərdə yeni tədbirlər həyata keçirməyə başlamış və öz tərəfdarlarının sayını artırmaq məqsədilə bəylərin imtiyazlarının yenidən özlərinə arılması haqqında qərar çıxartmışdı.

Çarizmin bu siyasətini bəyənməyən Seyid Əzim “Şirvanın təzə bəyləri” əsərində həmin siyasətin doğurduğu gülünc vəziyyəti, çirkin melləri nəzmə çəkmişdir. Bəy titulu almaqdan ötrü ərizə verən şəxs-ictimai mənşəyini yoxlamaq üçün general Yermolovun göstərişinə əsasən müxtəlif adamlardan ibarət xüsusi komissiya təşkil olunur. Əsərdə həm bu komissiyanın üzvləri, həm də onlara müraciət edənlər ciddi tənqiddə məruz qalırlar.

“Şirvanın təzə bəyləri” satirasında ərizəçiləri aldadan, rüşvəti tən bölən vəkillər, məhkəmə və polis məmurları da kəskin gülüş hədəf dirlər. Şair tənqid obyekti kimi ilk növbədə «advokatları» alır. Bu, təsadüfi deyildir. O zaman Azərbaycanın, demək olar hər yerində vəkillərin əməllərindən şikayətlənir, onların əlindən dad çəkirdilər. Bu şikayət və narazılıqlar dövrü mətbuatda da öz ifadəsini tapmışdı. Məsələn, 1875-ci ildə Qubadan “Əkinçi” qəzetinə yazırdılar: “Boyaq qiymətdən düşməyə binaən qeyri yerlərdən Qubaya gəlib müamiləçilik edənlərin işi xarəbdır. Tamam Quba əhli, ələlxüsus yəhudilər öz mülk və mallarını nataryus əlilə oğlanlarına, ya övrətlərinə verib sahibtələblərə bir qəpik

vermərlər və şəhərimizin belə şuluq olmağına səbəb vəkillik edən kəslərdirlər. Onlar hər iki tərəfdən pul alıb, ikisin də bədbəxt edirlər və ümidvarıq ki, bizim şəhərə yaxşı təlim almış və insafli vəkil gəlib bizləri ədalət divanının səmərəsindən məhrum edən kəslərin əlindən xilas etsin”

Əsasən informativ səciyyə daşıyan “Əkinçi”dəki xəbərdən fərqli olaraq Seyid Əzimin əsərində vəkillərin siması yüksək bədii ümumiləşdirmə yolu ilə açılır. Şair yaşadığı mühtilə tez-tez rastlaşdığı, əməllərinə yaxından bələd olduğu vəkillərin səciyyəvi xüsusiyyətlərini, daxili-mənəvi eybəcərliklərini acı kinayə ilə təsvir və ifadə edərək, onların xalqa yabancı, düşmən siması haqqında dolğun təsəvvür yaradır.

Seyid Əzim şeirlərinin bir çoxunda insanların qarşılaşdığı sosial çətinliklərin, onlara üz verən bəlalərin səbəbini və özünün acınacaqlı vəziyyətini göstərərək bunun zamanə ilə, bilavasitə feodal-patriarxal quruluşunun istismara əsaslanan qanunları ilə bağlı olduğunu qeyd edib yazırdı: “Deyin ki, yarə, edib Seyyidi zamanə zəlil”. Başqa bir qəzəlində o, yenə də həyatın məşəqqətlərini, adamların bir-birindən inciyib-küsməsini ayrı-ayrı şəxslərin etibarsızlığında, xarakter müxtəlifliyində deyil, bütövlükdə “dövri-ruzigar”ın özündə, onun “dərdü qəm” gətirən ictimai qanunlarında görürdü.

Seyid Əzim Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı yolunda istedadlı publisist kimi də fəaliyyət göstərmiş, XIX əsrin 70-80-ci illərində nəşr olunan «Əkinçi» və «Ziya» qəzetlərinin fəal müxbirlərindən biri olmuşdur. Geniş xalq kütlələrini maarifləndirmək, onların sosial-siyasi şüurunu oyatmaq işində mətbuatın qüdrətinə dərin inam bəsləyən şair H.Zərdabının böyük xidmətlərini düzgün qiymətləndirə bilməyən, kənd təsərrüfatının və iqtisadiyyatın yaxşılaşdırılması yollarına dair “Əkinçinin səhifələrində verilən elmi məsləhətləri “tamam pul tələsi” hesab edən cahillərə qarşı çıxaraq, qəzeti “səadətə mayası”, “hikmət elminin gözü” adlandırırdı.

Seyid Əzimin publisist əsərlərində sənətkarlıq baxımından da əhəmiyyətliyə. Aydınlik, konkretlik, yığcamlıq, faktlara istinad kimi keyfiyyətlər onun “Əkinçi” və “Ziya” qəzetlərində çap olunan məqalə və xəbərlərinin başlıca məziyyətləridir.

Nəticə

Seyid Əzim Şirvani XIX əsr Azərbaycan maarifçiliyinin ən parlaq simalarından biridir. Onun fəaliyyəti və yaradıcılığı həmin dövrün ictimai-siyasi və mədəni prosesləri ilə sıx bağlı olmuş, xalqın oyanışı və milli özünüdərkinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Şirvani, ədəbiyyatı yalnız bədii deyil, həm də sosial və maarifçi vasitə kimi dəyərləndirmiş, gələcək ədəbi nəslin formalaşmasına təsir göstərmişdir. Vətəninin, millətinin və sənətinin gələcəyi ilə bağlı ümidlərini ölməzliyinə əmin şair yazırdı ki,

Mövti-cismani ilə sanma mənim ölməyimi,

Seyyida, ölməyəm, aləmdə səsim var mənim

S.Ə.Şirvaninin bu ideyasını onun layiqli varisləri A.Səhhət, M.Ə.Sabir həyata keçirdilər.” Haqqı xalqa bildirib dəfi-zəlalət etməli” deyən M.Ə.Sabir üsyan etdi, “Vətəni sevməyən insan olmaz, olsada o şəxsə vicdan olmaz” çağırışı ilə soydaşlarını birliyə səsləyən A.Səhhət sələflərinin arzularının çiçəklənməsi üçün mübarizə aparırdı. S.Ə.Şirvaninin vətənin taleyi ilə bağlı arzularını gerçəkləşdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əliyev, B. (2010). Seyid Əzim Şirvani: Həyatı, yaradıcılığı və ictimai fəaliyyəti. Bakı: Elm və Təhsil nəşriyyatı.
2. Əliyeva, T. (2015). XIX əsr Azərbaycan poeziyasında maarifçilik ideyaları. Bakı: Nurlan.
3. Firidun bəy Köçərli. (1925). Azərbaycan ədəbiyyatı. Tiflis: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı.
4. Məmmədli, Almaz. (2008). Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (II cild). Bakı: Təhsil.
5. Qasımzadə, F. (1974). XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Maarif.
6. Quliyev, M. (2012). Seyid Əzim Şirvani və klassik Şərq poeziyası ənənəsi. Bakı: Elm.

SAMAXI AZƏRBAYCANIN TURİZM MƏRKƏZLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Zərifə Cavadova

ADPU Şamaxı filialı

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

cavadova.zerife@mail.ru

Xülasə

2003-cü il prezident seçkilərində qalib gəldikdən sonra ölkə başçısı İlham Əliyev bütün sahələrdə olduğu kimi, turizm sektorunda da mühüm qərarların qəbul edilməsinə, tədbirlərin həyata keçirilməsinə nail olmuşdur. Şamaxıda təkcə yay və qış turizmi deyil, həm də kənd yaşıl turizmi də inkişaf etmiş, bu məqsədlə turistlərin cəlb edilməsi üçün müvafiq şərait yaradılmışdır. Şamaxıda mövcud olan tarixi mədəni abidələr Şamaxının şöhrətini daha da artırmış və onun Azərbaycanın turizm mərkəzlərindən birinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur.

Açar sözlər: İlham Əliyev, Şamaxı, turizm, turizm sənayesi, inkişaf.

Abstract

After winning the 2003 presidential elections, President Ilham Aliyev, as in all areas, achieved important decisions and implemented measures in the tourism sector. Not only summer and winter tourism, but also rural green tourism has developed in Shamakhi, and appropriate conditions have been created to attract tourists for this purpose. The historical and cultural monuments existing in Shamakhi have further increased the fame of Shamakhi and led to its transformation into one of the tourism centers of Azerbaijan.

Keywords: Ilham Aliyev, Shamakhi, tourism, tourism industry, development.

Hələ 1999-cu il 4 iyun tarixli Azərbaycan Respublikasının «Turizm haqqında» Qanunu qəbul edilmiş və bu sahənin inkişafı üçün müvafiq şərait yaradılmasına nail olunmuşdur. Turizm sahəsində işlər Ulu Öndərin layiqli davamçısı cənab prezident İlham Əliyev tərəfindən də uğurla davam etdirilmişdir. Belə ki, Nazirlər Kabinetinin 2004-cü il tarixli qərarı ilə təsdiqlənmiş «Turist-ekskursiya xidmətlərinin sertifikatlaşdırılması qaydası» sənədlərinin qəbulu respublikada turizm işinin təşkilində normativ hüquqi baza rolunu oynamışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2010-cu il 6 aprel tarixli sərəncamı ilə «Azərbaycan Respublikasında 2010-2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı»nı təsdiq etmişdir. Dövlət Proqramının məqsədi turizm infrastrukturunu beynəlxalq tələblər səviyyəsində qurmaq, beynəlxalq təcrübədən istifadə etmək və turizm sahəsini əhatə edən xidmət sahələrinin keyfiyyətini artırmaq olmuşdur.

2011-ci ilin «Turizm ili» elan edilməsi ilə ölkədə bu sahəyə olan diqqət və qayğı daha da çoxalmışdır. Bu məqsədlə sərgilərin keçirilməsi, təbliğatın aparılması da vacib amillərdəndir. Buna görə də «turizm sənayesi artıq dünyada ən gəlirli və perspektivli sahəyə çevrilmişdir. Rayonumuzda da getdikcə turizm infrastrukturu möhkəmlənməkdədir. 2011-ci il aprel 28-dən 30-dək Bakı sərgi mərkəzində gerçəkləşən «Beynəlxalq turizm və səyahətlər» və «Ümumrespublika daxili turizm» sərgilərində Şamaxının turizm imkanları yüksək səviyyədə nümayiş etdirilmişdir» [1, s.14].

Şamaxının zəngin təbii ehtiyatları imkan vermişdir ki, burada ekoturizm, kənd turizmi, etnoqrafik turizm, mədəni turizm və idman turizmi inkişaf etdirilmiş olsun. Şamaxıda həm yay, həm qış turizmi, eləcə də kənd yaşıl turizminin də inkişafı üçün dövlət tərəfindən müvafiq tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu məqsədlə mehmanxanaların tikintisi, yolların çəkilməsi, müvafiq işlərin həyata keçirilməsi üçün dövlət tərəfindən tədbirlər görülmüşdür. O cümlədən, «2013-ci ildə Şamaxı rayonunda 25 mehmanxana və mehmanxana tipli obyekt qeydə alınmışdır. Şamaxı-Avaxıl avtomobil yolunun yenidən çəkilməsi, 743-cü ildə inşa olunmuş tarixi memarlıq abidəsi Şamaxı Cümə məscidinin təmir-bərpa və Şamaxı astrofizika Resədxanasının təmirdən sonra istifadəyə verilməsi Şamaxıya böyük turist axınına səbəb olmuşdur. 2013-cü ildə «Şərədil» istirahət mərkəzində 5 ulduzlu otelin, «Fəxrquş» istirahət mərkəzinin bazasında müasir standartlara cavab verəcək yeni turizm obyektinin tikintisi davam etdirilmişdir. 2013-cü ildə Şamaxıya 80 min nəfərdən yuxarı turist gəlmişdir» [2, s.3].

Şamaxıya gələn turistlərin əksəriyyəti daha çox Şamaxıda olan qədim və orta əsrlərə aid olan abidələri

görmək ,tarixləri haqqında müvafiq məlumatlara malik olmaq istəyirlər. Müxtəlif günlərdə bölgəyə gələn turistlər tarixi abidələrə daha çox maraq göstərirlər. Şamaxıda tarixi abidələrin olması da buraya olan marağın artmasına səbəb olmuşdur. Dövlət tərəfindən bütün bunları nəzərə alaraq mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. Nəticədə Şamaxı rayonun ərazisində 1 dünya, 23 ölkə,47 yerli əhəmiyyətli abidə qeydə alınmışdır. Son dövrlərdə 23 yeni abidə aşkarlanmışdır.Rayonun ərazisində mövcud olan abidələr 7 abidə mühafizəçisi tərəfindən qorunur. Cari ilin may ayında isə Mirzə Ələkbər Sabirin Yeddi Günübəz qəbristanlığında yerləşən qəbrüstü abidəsi (inventar nömrəsi 5685)sökülmüş və yenidən bərpa olunmuşdur.[3.s.17].

Şamaxıya gələn turistlərin əksəriyyəti daha çox Şamaxıda olan qədim və orta əsrlərə aid olan abidələri görmək ,tarixləri haqqında müvafiq məlumatlara malik olmaq istəmişdilər. Müxtəlif günlərdə bölgəyə gələn turistlər tarixi abidələrin öyrənilməsinə daha çoxmaraq göstərmişlər.

Şamaxıya gələn turistləri həm də Şamaxının bənərsiz bulaqları,o cümlədən Əngixaran bulagı da çox maraqlandırır. Onları cəlb edən amillərdən biri də Şamaxının milli mətbəxidir. Şamaxı-Pirqulu, Şamaxı-Şərədil, Şamaxı-Kələxana turist marşrutları ilə rayonun füsunkar təbiəti,tarixi-memarlıq abidələri ilə tanış olmaq, əsaslı təmir tikinti işlərindən sonra Astrofizika Rəsədxanasında teleskopla ulduzlar aləmini seyr etmək də hər bir turist üçün çox maraqlıdır. Bütün bunların gerçəkləşdirilməsi üçün isə şəraitin yaradılması dövlət tərəfindən həyata keçirir. Nəticədə isə turizm sektoru regionlarda da inkişaf etdirilir.

2022-ci ilin 23-24 may tarixlərində Şamaxı şəhərində təşkil edilmiş Türk Dövlətləri Təşkilatının Turizm üzrə Nazirlərinin 7-ci iclasında Şamaxı şəhəri 2023-cü il üçün “Türk dünyasının turizm paytaxtı” seçilmişdir. Bu məqsədlə də Şamaxıda və müvafiq ərazilərdə bu mövzuda tədbirlər keçirilmişdir. Tədbirlər zamanı da Şamaxı rayonu barədə məlumatları əks etdirən tarixi məkanlar, istirahət mərkəzləri və digər turizm sahələri barədə geniş məlumatlar əks olunmuş videoçarxlar nümayiş etdirilmiş, məlumatlar verilmişdir. Bunlar da Azərbaycanın dilbər guşələrindən olan qədim tarixə malik olan Şamaxının adət-ənənələrinin, mədəniyyətinin, tarixinin, turizm imkanlarının tanıtılması istiqamətində görülən işlər sırasına daxil edilir.

Hazırda respublikamızın hər bir regionu kimi Şamaxı da öz yeni bir dinamik inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Azərbaycanın tarixinə, mədəniyyətinə və incəsənətinə xüsusi diqqət yetirilir ki, bunların sayəsində zəngin təbiətə malik ölkəmizin turizm potensialı daha da artır. Cənab Prezidentin diqqət və qayğısı nəticəsində qədim tarixi-mədəni irsə malik, öz turizm potensialı və coğrafi mövqeyi ilə fərqlənən Şamaxı rayonu da gündən-günə inkişaf edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Şamaxı rayonu İcra hakimiyyəti Başçısının yanında Şuranın iclas protokolu (№04.22 . 02. 2012-cı il). Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin Şamaxı filialı, Fond 30, siyahı1, iş № 178, vərəq- 20.
2. Şamaxı rayonu İcra hakimiyyəti Başçısının yanında Şuranın iclas protokolu (№09.17 may 2005-ci il). Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin Şamaxı filialı, Fond 30, siyahı1, iş № 41, vərəq- 7.
3. Şamaxı rayonu İcra hakimiyyəti Başçısı yanında Şuranın iclas protokolu (№13.19 .07.2016-cı il) Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin Şamaxı filialı Fond 30. siyahı1. iş №330, vərəq-16.

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV: TARİX YARADAN LİDERİN 102 İLLİK İRSİ

Şahismayıl İsmayilov

Azərbaycan Dillər Universiteti
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ismayilovsahismayil@gmail.com

Xülasə

1923-cü ildə anadan olmuş Heydər Əliyev təhlükəsizlik orqanlarında çalışmış, sonra isə Azərbaycan SSR-ə rəhbərlik etmişdir. 1993-cü ildən etibarən müstəqil Azərbaycanın Prezidenti kimi ölkədə sabitlik yaratmış, dövlət institutlarının qurulmasına və iqtisadi inkişafın təmin olunmasına nail olmuşdur. Onun dövründə “Əsrin müqaviləsi” kimi mühüm layihələr həyata keçirilmiş, xarici

siyasətdə balanslı münasibətlər qurulmuşdur.

Heydər Əliyev gənclərə və təhsilə xüsusi önəm vermiş, bu sahələrin inkişafı üçün proqramlar hazırlatmış, məktəblərin tikilməsi, müəllimlərin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, gənclərin xaricdə təhsil alması üçün imkanlar yaratmışdır. 1994-cü ildə Gənclər və İdman Nazirliyi, 1996-cı ildə isə “Azərbaycan Gəncləri Günü” təsis edilmişdir. “Azərbaycan Gəncliyi Dövlət Proqramı” çərçivəsində gənclərin hərtərəfli inkişafı üçün kompleks tədbirlər görülmüşdür. Onun irsi bu gün də Azərbaycanın inkişafında əsas istiqamətlərdən biri olaraq davam etdirilir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, ümummilli lider, təhsil siyasəti, gənclər siyasəti, dövlət quruculuğu, “Əsrin müqaviləsi”, Azərbaycan Gəncliyi Dövlət Proqramı, müstəqil Azərbaycan, vətənpərvərlik.

Abstract

Born in 1923, Heydar Aliyev worked in security services before leading the Azerbaijan SSR. Starting from 1993, as President of independent Azerbaijan, he established stability, built state institutions, and ensured economic growth. During his era, significant projects like the “Contract of the Century” were implemented, alongside balanced foreign relations.

Heydar Aliyev prioritized education and youth development. Programs were initiated for building schools, improving teachers' conditions, and enabling students to study abroad. In 1994, the Ministry of Youth and Sports was founded, followed by the establishment of “Azerbaijan Youth Day” in 1996. Through the “State Program for Azerbaijani Youth,” comprehensive measures were taken for youth development. His legacy remains a cornerstone of Azerbaijan's progress today.

Keywords: Heydar Aliyev, national leader, education policy, youth policy, state-building, “Contract of the Century”, State Program on Azerbaijani Youth, independent Azerbaijan, patriotism.

Giriş

Tarixdə nadir insanlar olur ki, onların fəaliyyəti və şəxsiyyəti bütöv bir xalqın taleyinə bu qədər dərin və davamlı təsir göstərsin. Azərbaycan xalqı dünya tarixinə Cavanşir, Babək, Şəmsəddin Eldəniz, Məhəmməd Cahan Pəhləvan, Qızıl Arslan, Uzun Həsən, Şah İsmayıl Xətai, Şah Abbas, Nadir şah Əfşar kimi neçə-neçə qüdrətli şəxsiyyətlər bəxş etmişdir.

Əsrlər keçdikdən sonra - XX yüzillikdə xalqımız daha bir dahi şəxsiyyət yetirdi. Dünyanın Atatürk, Vaşinqton, Nehru, De Qoll kimi nadir tarixi simaları sırasında Heydər Əliyev şəxsiyyəti öz layiqli yerini tutdu (1, səh. 7). Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev belə nadir şəxsiyyətlərdən biridir. Onun həyatı və fəaliyyəti yalnız bir insanın uğur tarixçəsi deyil, eyni zamanda müasir Azərbaycanın formalaşması, inkişafı və güclənməsi ilə sıx bağlıdır. Azərbaycan xalqının, Azərbaycan torpağının mi-silsiz təəssübkeşi olan Heydər Əliyev dünyanın bütün başqa dahi şəxsiyyətlərindən fərqli olaraq iki müxtəlif ictimai-siyasi sistemdə yaşamışdır. Və hər iki sistemdə siyasət nərdivanının ən yüksək pilləsinə ucala bilmişdir [2]. 2025-ci il mayın 10-da Heydər Əliyevin anadan olmasının 102-ci ildönümü qeyd olunur. Bu gün onun zəngin siyasi irsi, dövlət quruculuğundakı misilsiz xidmətləri və xalqına olan əvəzsiz sevgisi bir daha dəyərləndirilir.

Heydər Əliyevin həyatı və siyasi fəaliyyəti

Heydər Əlirza oğlu Əliyev 1923-cü il may ayının 10-da Azərbaycanın qədim və mədəniyyət beşiyi olan Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. O, uşaqlıq və yeniyetməlik illərini bu qədim diyarda keçirmiş, ilk təhsilini də burada almışdır. 1939-cu ildə Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunu bitirərək ali təhsilini davam etdirmək üçün Bakıya gəlmiş və Azərbaycan Sənaye İnstitutunun (indiki Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti) fakültəsinə daxil olmuşdur. Lakin İkinci Dünya Müharibəsinin baş verməsi onun təhsilini davam etdirməsinə mane oldu. Müharibənin yaratdığı mürəkkəb və məsuliyyətli dövrə biganə qalmayan Heydər Əliyev, ölkənin təhlükəsizlik orqanlarında fəaliyyətə başladı. 1944-cü ildən etibarən dövlət təhlükəsizlik orqanlarında çalışan Heydər Əliyev, öz bilik və bacarığı, təşkilatçılıq qabiliyyəti ilə qısa müddət ərzində diqqət çəkdi və rəhbər vəzifələrə irəli çəkildi. 1964-cü ildə o, general-mayor rütbəsinə layiq görülərək, bu sahədə ən yüksək pillələrdən birinə yüksəldi. 1969-cu ildə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi seçildi və bununla da Azərbaycanın siyasi rəhbəri oldu. Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə respublikada sosial-iqtisadi sahədə ciddi inkişaf baş verdi. Yeni sənaye müəssisələri quruldu, kənd təsərrüfatı yenidən təşkil

olundu, təhsil və səhiyyə sahələrində əhəmiyyətli addımlar atıldı. Onun rəhbərliyi ilə Azərbaycanın gələcəyini təmin edəcək əsas infrastrukturun əsası qoyuldu.

1982-ci ildə Heydər Əliyev Sovet İttifaqı miqyasında daha yüksək vəzifəyə təyin olunaraq SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini oldu. Bu, Sovet İttifaqında yüksək nüfuz və məsuliyyət tələb edən vəzifələrdən biri idi. Bu dövrdə o, ittifaqın sosial və iqtisadi sahələrinə cavabdeh şəxs kimi fəaliyyət göstərdi və müxtəlif ittifaq respublikalarında geniş islahatların həyata keçirilməsində iştirak etdi. 1990-cı ildə Sovet İttifaqı rəhbərliyindəki vəzifəsindən istefa verərək Azərbaycana qayıtdı. Doğma Naxçıvana döndən Heydər Əliyev, burada xalqla daha sıx təmasda oldu və onların etimadını qazanaraq 1991-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin sədri seçildi. Onun bu dövrdəki fəaliyyəti Azərbaycanın milli maraqlarını qorumaq baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

1993-cü ildə ölkədə dərin siyasi böhran yarananda xalqın təkidli tələbi ilə Heydər Əliyev Bakıya dəvət olundu. 15 iyun tarixində Azərbaycan Ali Sovetinin sədri seçildi. Bu tarix sonralar Azərbaycan tarixində "Milli Qurtuluş Günü" kimi qeyd olunmağa başlandı. Elə həmin ilin oktyabr ayında keçirilən ümumxalq seçkilərində Heydər Əliyev böyük səs çoxluğu ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi.

Onun prezidentliyi dövründə ölkədə sabitlik bərqərar edildi, müstəqil Azərbaycanın əsas dövlət institutları yaradıldı və ordu quruculuğuna xüsusi diqqət yetirildi. 1994-cü ildə imzalanan "Əsrin müqaviləsi" ilə Azərbaycanın neft strategiyasının əsası qoyuldu. Xarici siyasətdə balanslı və pragmatik yanaşma formalaşdı, müxtəlif beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıqlar quruldu. Təhsil, mədəniyyət və iqtisadiyyat sahələrində genişmiqyaslı islahatlar aparıldı, ölkənin inkişafına təkan verən proqramlar həyata keçirildi.

Heydər Əliyev 2003-cü il dekabrın 12-də vəfat etdi. Onun ideyaları və siyasi kursu bu gün də Azərbaycan rəhbərliyi tərəfindən davam etdirilir. Ulu öndərin adı əbədiləşdirilmiş, Bakıda və ölkənin müxtəlif bölgələrində onun adını daşıyan məktəblər, mədəniyyət mərkəzləri, küçə və prospektlər yaradılmışdır. 2013-cü ildən fəaliyyət göstərən Heydər Əliyev Mərkəzi isə müasir Azərbaycan mədəniyyətinin simvoluna çevrilmişdir.

Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının yaddaşında dərin iz qoymuş, ölkənin müstəqilliyini və inkişafını təmin edən böyük lider kimi tarixə düşmüşdür.

Heydər Əliyev – Gənclərə və Təhsilə Verilən Əhəmiyyət

Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının inkişafında gənclərin və təhsilin mühüm rol oynadığını dəfələrlə vurğulamış və bu sahələrin güclənməsi üçün ciddi tədbirlər görmüşdür. Heydər Əliyevin ən böyük xidmətlərindən biri milli kadrların yetişməsi üçün 70- 80-ci illərdə yüzlərlə Azərbaycan gəncini ölkədən kənara, ittifaqın müxtəlif ali təhsil ocaqlarına göndərməsi oldu [4]. Onun siyasətində gənclərin vətənpərvər, savadlı və bacarıqlı yetişdirilməsi prioritet məsələlərdən biri olmuşdur.

Heydər Əliyev təhsili millətin gələcəyi hesab edir və daim bildirirdi: *"Təhsil millətin gələcəyidir."* Həmçinin, Heydər Əliyev təhsilin əhəmiyyətini vurğulayaraq demişdir: *"Təhsil hər bir dövlətin, ölkənin, cəmiyyətin həyatının, fəaliyyətinin mühüm bir sahəsidir. O, milli məqsədlər, milli mənafelər əsasında qurulmalıdır. ...Cəmiyyət təhsilsiz inkişaf edə bilməz"* [3]. Bu baxımdan onun hakimiyyəti dövründə bir çox yeni məktəblər tikilmiş, müəllimlərin sosial vəziyyəti yaxşılaşdırılmış, təhsilin keyfiyyətinin artırılması üçün dövlət proqramları hazırlanmışdır. Gənclərin xarici ölkələrdə təhsil alması üçün imkanlar yaradılmış, savadlı kadrların yetişdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır.

1994-cü ildə təsis edilmiş "Gənclər və İdman Nazirliyi" gənclərin inkişafı sahəsində dövlət siyasətinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Eyni zamanda, 1996-cı ildə ilk dəfə olaraq "Azərbaycan Gəncləri Günü" təsis olunmuş və bu gün hər il 2 fevral tarixində qeyd edilir. Bu qərar Heydər Əliyevin gənclərə göstərdiyi diqqət və qayğının bariz nümunəsidir. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə qəbul edilən "Azərbaycan Gəncliyi Dövlət Proqramı" çərçivəsində gənclərin təhsil alması, işlə təmin olunması, asudə vaxtlarının səmərəli təşkili və vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunması üçün kompleks tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Bu gün müstəqil Azərbaycanın təhsil və gənclər siyasətində Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu prinsiplər yaşamaqda və inkişaf etməkdədir. Onun irsi gənc nəsil üçün örnək, təhsil və inkişaf üçün isə möhkəm təməl olmuşdur. Heydər Əliyev yaxşı bilirdi ki, vədə yetişəndə həmin gənclər Azərbaycanın ictimai-siyasi, elmi-mədəni həyatında öz sözlərini deyəcəklər [5].

Heydər Əliyevin gənclər və təhsil haqqında dediyi bir sıra dəyərli fikirləri var.

Təhsil haqqında sitatlar:

1. *“Təhsil hər bir xalqın, hər bir dövlətin, hər bir ölkənin həyatının, fəaliyyətinin əsasını təşkil edir.”*
2. *“Təhsil millətin gələcəyidir. Hər bir xalqın, millətin gələcəyi onun bu günkü təhsilindən asılıdır.”*
3. *“Müəllimlik ən şərəfli, ən müqəddəs peşədir.”*

Gənclər haqqında sitatlar:

1. *“Gənclər bizim gələcəyimizdir. Gənclər müstəqil Azərbaycanın sabahıdır.”*
2. *“Bizim bugünkü və gələcək siyasətimizin əsasında gənclərin inkişafı dayanır.”*
3. *“Hər bir gənc bilməlidir ki, o, müstəqil Azərbaycanın vətəndaşıdır və bu dövlətin qorunması, inkişafı onun vəzifəsidir.”*
4. *“Azərbaycan gəncləri tariximizi, dilimizi, mədəniyyətimizi dərindən bilməli, milli dəyərlərimizə sahib çıxmalıdırlar.”*

Nəticə

Heydər Əliyevin fəaliyyəti və ideyaları müasir Azərbaycanın inkişafının əsasında dayanır. Onun rəhbərliyi ilə ölkədə sabitlik bərqərar olunmuş, iqtisadi islahatlar həyata keçirilmiş, müstəqil dövlətin əsasları yaradılmışdır. Xüsusilə təhsil və gənclər siyasəti sahəsində atdığı addımlar gələcək nəsillərin savadlı, vətənpərvər və bacarıqlı yetişməsinə şərait yaratmışdır. Bu gün Azərbaycan dövləti onun müəyyən etdiyi strateji xətti uğurla davam etdirir. Heydər Əliyevin irsi xalqın yaddaşında daim yaşayır və yeni nəsillər üçün bir nümunə olaraq qalır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarixi İnstitutu – Heydər Əliyev. s.7.
2. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarixi İnstitutu – Heydər Əliyev. s.7.
3. Xalq qəzeti - Heydər Əliyev və iqtisadi inkişafda rolu.
4. Nərmən Qocaturk. İlham Əliyev: İpək yolu sivilizasiyası və Azərbaycan diplomatiyası. s.178.
5. Nərmən Qocaturk. İlham Əliyev: İpək yolu sivilizasiyası və Azərbaycan diplomatiyası. s.178.

MƏKTƏB COĞRAFIYASININ MƏZMUNUNDA KOMPLEKS ÖLKƏŞÜNASLIĞIN ÖYRƏNİLMƏSİNİN METODİKİ ŞƏRTLƏRİ

Oqtay Alxasov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
oqtay.alxasov@adpu.edu.az

Xülasə

Coğrafiya fənni üzrə yeni kurikulumun qəbul edilməsi ənənəvi ölkəşünaslıq kurslarının tədrisinə son qoymuş oldu. Hazırda vahid coğrafiya kursu tətbiq olunur. Bu da ayrı-ayrı regionlara- türk dünyasına, Azərbaycan Respublikasına, materik və okeanlara aid biliklərin məzmun xəttləri üzrə siniflər üzrə tədricən öyrənilməsinə tələb edir. Odur ki, ölkəşünaslıq biliklərinin öyrənilməsinin vahid sistemi və metodikası işlənilməlidir.

Açar sözlər: Alt standartlar, tədris planları, tipik planlar, tipoloji yanaşma, inteqrasiya, motivasiya, fənn kurikulumu, məzmun xəttləri.

Abstract

The adoption of the new curriculum in Geography has put an end to the traditional regional studies courses. Currently, a unified geography course is being implemented. This requires the gradual learning of knowledge related to different regions — the Turkish world, the Republic of Azerbaijan, continents,

and oceans — through content lines and grade levels. Therefore, a unified system and methodology for teaching regional studies knowledge must be developed.

Keywords: sub-standards, curricula, typical plans, typological approach, integration, motivation, subject curriculum, content strands.

Məktəb coğrafiyasının elmi səviyyəsinin yüksəldilməsində coğrafiya elminin nəzəriyyə və qanunauyğunluqlarının əks olunması ilə yanaşı dünyanın ayrı-ayrı regionlarının da ətraflı şəkildə öyrənilməsinə tələb edir. Ənənəvi proqramda ümumi coğrafi biliklərlə yanaşı dünyanın, Türk dünyasının və Azərbaycan coğrafiyasının öyrənilməsinə ayrıca kurs və saat ayrılmışdı. Materik və okeanların fiziki coğrafiyası (VIIs) və “Dünyanın iqtisadi və sosial coğrafiyası” (IXs) kursları Yer kürəsinin təbiətinin, əhalisinin və dünya təsərrüfatının öyrənilməsinə xidmət edirdi. VIII sinifdə Azərbaycan Respublikasının fiziki və iqtisadi coğrafiyası və XI sinifdə isə Türk dünyasının coğrafiyası haqqında biliklər mənimsənilirdi. Yeni fənn kurikulumlarının qəbul edilməsi və vahid coğrafiya kursunun tədris olunması isə hər hansı bir regionun ayrıca kurs şəklində öyrənilməsinə mümkünsüz etmiş oldu. Aydın ki, belə halda ümumi coğrafi bilikləri ilə yanaşı müxtəlif regionunların da öyrənilməsi həyata keçirilməlidir. Bu da kurikulum da verilən məzmun standartlarına əsaslanaraq regionların coğrafiyasının paralel şəkildə öyrənilməsinə tələb edir (1, səh.76).

Aydın ki, yeni dərsliklərin hazırlanması zamanı bu problemin həlli nəzərə alınmalı və bu biliklər üçün ümumi coğrafi anlayışların formalaşdırılması ilə paralel olaraq bütün siniflər üzrə davam etdirilməlidir.

Odur ki, coğrafiyanın tədrisi metodikasında ölkəşünaslıq materiallarının öyrənilməsi ilə bağlı ənənəvi metodika yeni proqram və dərsliklərdə verilməsinə yeni yanaşmanı bu bölmədə təhlil etməyə ehtiyac vardır.

Coğrafiyanın tədrisi prosesində şagirdlərin Yer kürəsinin təbiətinin müasir durumu, həmçinin, təbii komponentlər eləcə də, təbiət və cəmiyyətin arasında qarşılıqlı əlaqələri haqqında bilik və bacarıqları yiyələnmələri üçün regional coğrafi təsəvvürlərin formalaşdırılması çox vacib mərhələ hesab olunur. Yəni yer səthinin çox fərqli ərazilərinin öyrənilməsi ilə planetimizin ümumi mənzərəsini daha aydın canlandırmaq, onu bütöv şəkildə qavramaq mümkündür. Odur ki, coğrafi əraziləri özəllikləri və problemləri ilə birlikdə üç səviyyədə mənimsəmək mümkündür: lokal, regional və planetar

İnsan və təbiət arasındakı əlaqələri daha yaxşı başa düşməyin daha aydın daha uğurlu yolu öz yaşadığın ərazinin, məhəllin konkret ölkə və regionunun öyrənilməsindən keçir. Yəni ərazilərin təbiətini, əhalisini, onların təsərrüfat fəaliyyətini, məişətini təbiətə təsiri və ondan asılığını öyrənməyə ehtiyacı vardır (2, səh.48).

Məhz bu yolda elə tipik ölkələr və regionlar öyrənilməlidir ki, təbiət və cəmiyyət əlaqələri mövcud problemlər burada daha aydın əks olunsun. Burada insanların təsərrüfat fəaliyyətlərinin təşkili zamanı təbiətdən səmərəli istifadə edilməsi imkanları daha qabarıq şəkildə əks olunmalıdır.

Bəs ölkəşünaslıq mövzularının öyrənilməsi yeni coğrafiya proqramı və dərsliklərində necə verilib. Ənənəvi proqramdan və dərsliklərdən fərqli olaraq yeni yanaşma nədən ibarətdir, onu tədris prosesində necə reallaşdırmaq lazımdır, hansı metod və vasitələr əldə rəhbər tutulmalıdır.

Bunun üçün məktəb coğrafiyasının yaranması və formasında inkişaf tarixinin izləmək çar Rusiyası və sovet dövründə məktəb coğrafiyasının strukturunun yada salmaq lazım gəlir. Həmin dövrdə məktəb coğrafiyası özündə universitetlərdə öyrənilən akademik fənlərin strukturlarını əks etdirirdi və coğrafiyanın tədrisində müddət davam etmişdir.

Lakin respublikamızda kurikulum təhsil modelinin tətbiq edilməsi ilə məktəb coğrafiyasının strukturu tamamilə dəyişdirilmiş, vahid coğrafiya prinsipi əsasında fənnin yeni məzmun xətləri və standartları hazırlanaraq tədris olmağa başlamışdır.

Məktəb coğrafiyasının ənənəvi strukturuna diqqət yetirək. Qeyd etdiyimiz kimi bu daha çox akademik universitet fənlərinin yığcam orta məktəb variantlarını xatırladır və coğrafiya elminin əsaslarının şagirdlərə çatdırılmasında müsbət rol oynamışdır. Lakin elm və texnikanın müasir inkişafı tədris fənlərin də yenilənməsini tədrisin təşkilinin daha optimal yollarının axtarış tapılmasına tələb edir.

Məktəb coğrafiyasının ənənəvi strukturu uzun bir dövr ərzində coğrafiya elmində baş vermiş differensiasiya prosesinin nəticəsi kimi ortaya çıxmış və zamanında öz müsbət nəticələrini təhsildə

göstərmişdir. Burada ilk növbədə məktəb kurslarının fiziki və iqtisadi coğrafi üzrə ayrıldığını müşahidə edirik .

VI, VII, VIII və IX siniflərdə fiziki coğrafiya VIII, IX və X siniflərdə isə iqtisadi və sosial coğrafiya sahələri öyrənilirdi.

Digər cəhətdən bu zaman coğrafiya elminin ümumi problemləri və sahələri öyrənilməklə bərabər ayrı-ayrı region ərazilərinin ölkəşünaslıq kurslarının da ayrıca olaraq öyrənilməsi həyata keçirirdi. Yəni ümumi coğrafi qanunauyğunluqlara aid bilikləri ayrı-ayrı materiklərin, ölkələrin və eləcə də respublikamızın coğrafiyası ilə uyğunlaşdırılaraq inkişaf etdirilir və dərinləşdirilir.

Ənənəvi proqramda ölkəşünaslıq geniş yer tutur və ayrıca kursular tədris olunurdu. Materik və okeanlar, Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası, Türk dünyasının coğrafiyası tədris olunurdu. Eyni zamanda kursların məzmununda ümumi coğrafi anlayışların, nəzəriyyə və qanunauyğunluqların da öyrənilməsinə geniş yer verilibdir ki, bu da məktəb coğrafiyasının elmi-nəzəri səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət edirdi (1, səh.68).

Yeni kurikulum əsasında tədris prosesində ölkəşünaslıq kurslarının ayrıca kurs şəklində öyrənilməsi mümkün deyil.

Odur ki, vahid coğrafiya kursu daxilində fiziki və iqtisadi coğrafiya biliklərinin öyrənilməsi zamanı ölkəşünaslıq materiallarının da paralel şəkildə mənimsənilməsi davam etdirilməlidir. Bunun üçün ilk növbədə yeni fənn kurikulumunda məzmun standartlarının ölkəşünaslıq materiallarının öyrənilməsinə nə dərəcədə imkan verildiyini araşdırmaq lazımdır.

Məsələn, siniflər üzrə 3.2.1 alt standartların dəyişməsinə izləyək. Bu alt standartları dünya ölkələrinin xarakterikası üzrə bilik və bacarıqların inkişafının dəyişməsinə göstərir.

VI sinif - Dünya ölkələrinin müxtəlif göstəricilərinə görə müqayisə edilməsi;

VII sinif - Ölkələrin tipoloji xüsusiyyətlərinə görə təhlil edilməsi;

VIII sinif - Ölkələri inkişaf xüsusiyyətlərinə görə təhlil edilməsi;

IX sinif - Ölkələrin inkişafını tarixi coğrafi baxımından təhlil edilməsi;

X sinif - Ölkələrin geosiyasi mövqeyinin qiymətləndirilməsi;

XI sinif - Beynəlxalq xalq inteqrasiyasının ölkələrin siyasi həyatında rolunun qiymətləndirilməsi.

Kurikulumun məzmun standartları ilə yanaşı yeni coğrafiya dərsliklərinin məzmununda da ölkəşünaslıq materiallarının öyrənilməsinin vəziyyətinə diqqət yetirək.

Kurikulum məzmun standartlarında materiklər və okeanlara, türk dövlətlərinə, dünyanın subregionlarına aid konkret istinadlar olmasa da dərsliklərin tərtib edilməsi zamanı ölkəşünaslıq materialları tədricən və mütləq şəkildə tədris olunmalıdır.

Odur ki, dərsliklərin məzmununun təhlili də göstərir ki, siniflər üzrə materik və okeanların, Azərbaycan coğrafiyasının, türk dünyası dövlətlərinin eləcə də dünyanın ayrı-ayrı region və ölkələrinin öyrənilməsinə diqqət yetirilib. Məhz bunu nəzərə alaraq dərsliklərin hazırlanması zamanı IX sinifdə materiklərə X sinifdə dünya Azərbaycan Respublikasına aid materiallara geniş yer verilmişdir. Digər siniflərdə də qeyd etdiyimiz ərazilərə aid materiallar verilir.

Dərsliklərdə qeyd olunan regionlara aid ayrı-ayrı mövzuların mətnində, fəaliyyət tapşırıqlarında, motivasiya və sual tapşırıqlarda verilən materiallarla yanaşı ayrıca mövzular da vardır.

Beləliklə, dünya ölkələrinin, materiklərin, türk dövlətlərin bir tədris ilində öyrənilməsinin əvəzində tədricən digər coğrafi və bacarıqlarla paralel şəkildə öyrənilməsi daha məqsədə müvafiqdir. Ölkəşünaslıq kurslarının eləcə də coğrafiyanın bu yanaşma əsasında öyrənilməsinə üstünlüyü nədir?

- coğrafi biliyin və bacarıqların şagirdlərin yaş səviyyəsinə müvafiq paylanmasına;
- fəndaxili inteqrasiyanın həyata keçirilməsinə;
- tədrisin sadədən mürəkkəbə doğru inkişafının təmin edilməsinə;
- coğrafi biliklərin və bacarıqların siniflər üzrə bərabər və proporsional şəkildə paylanılmasına;
- fənnin tədrisi prosesində coğrafi məzmunun əlavə informasiya yükünün azaldılmasına və şagirdlərin bilikləri müstəqil şəkildə əldə etmələrinə daha əlverişli metodik şərtlərin yaranmasına;

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Alxasov O. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Bakı: 2013.
2. Seyfullayeva N. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Bakı: 2011.
3. www.edu.gov.az

AZƏRBAYCAN XALQ CUMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ ORDU QURUCULUĞU TARİXİNƏ BİR BAXIŞ

Sevda Abdullayeva

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitet
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
sevda.abdullayeva.1986@mail.ru

Xülasə

Müstəqil Azərbaycan Respublikası öz tarixinə, milli- mənəvi sərvətlərinə daim sahib çıxmış, onları yüksək qiymətləndirmişdir. 2018-ci ilin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ili elan edilməsi məhz bunların bariz nümunəsidir. Azərbaycan tarixində qızıl hərflərlə yazılmış "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti"nin tarixi Azərbaycanın ikinci dəfə müstəqillik əldə etməsindən sonra araşdırılmış, eyni zamanada bu dövrə bağlı müəyyən dissertasiya işləri yazılaraq müdafiə olunmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə bağlı ən böyük töhfələrdən biri isə ikiçildlik "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopedyası"nın çap edilməsidir.

Açar sözlər: ordu, quruculuq, Cümhuriyyət, hökumət, silahlı qüvvələr.

Abstract

The independent Republic of Azerbaijan has always taken ownership of its history, national-spiritual wealth, and valued them highly. The declaration of 2018 as the year of the Azerbaijan People's Republic is a clear example of this. The history of the "Azerbaijan People's Republic", which is written in golden letters in the history of Azerbaijan, was investigated after Azerbaijan gained independence for the second time, and at the same time, certain dissertations related to this period were written and defended. One of the biggest contributions to the Azerbaijan People's Republic is the publication of the two-volume "Encyclopedia of the Azerbaijan People's Republic".

Keywords: army, construction, Republic, government, armed forces.

Şərqdə ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması Azərbaycan tarixində şanlı səhifə açdı. Baxmayaraq ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti cəmi 23 ay yaşadı, amma Azərbaycan xalqının tarixində öz izini qoydu. Xalq azadlıq tamını daddı. Bütün sahələrdə islahatlar aparıldı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ilk olaraq milli ordu – "Azərbaycan Əlahiddə Qorpusu" və hərbi nazirlik yaradıldı [1]. Məhz bu nizami ordunun səyi nəticəsində Bakı düşməndən azad edildi. Paytaxt Gəncədən Bakıya köçürüldü [2]. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yaradılmış Hərbi nazirliyin tarixi Azərbaycanın ikinci dəfə müstəqillik əldə etməsindən sonra rəsmiləşdirildi. Beləki, Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1998-ci il mayın 22-də imzaladığı 707Nəli Fərmanla ölkəmizdə 26 iyun Silahlı Qüvvələr günü elan edildi. Hazırda xalqımız hər il bu günü bayram edir.

1998-ci il iyunun 25-də Azərbaycan Ordusunun yaradılmasının 80 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yubiley mərasimində Ümummilli lider Heydər Əliyev çıxış edərək qeyd etmişdir: "Biz 26 iyun gününü bayram elan etmişik. Bu tam əsaslıdır, məqsədəuyğun, qanuna uyğundur. Çünki 80 il öncə məhz bu gün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin - ölkəmizin müstəqilliyini elan edən xalq cümhuriyyətinin, müstəqil Azərbaycanı qurub-yaradan, hələ Gəncədə fəaliyyət göstərən hökumətin ilk addımlardan biri Azərbaycan Milli Ordusunun yaranması haqqında verdiyi qərar olmuşdur. Həmin qərara, addıma böyük hörmət əlaməti olaraq biz 26 iyun gününü Azərbaycan Silahlı Qüvvələri, Ordusu günü elan etmişik."

Bəli, 1918-ci il mayın 28-də Müsəlman Şərqində ilk demokratik və yeganə parlamentli respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldı. Azərbaycan xalqı özünün çoxəsirlik tarixində müstəqil dövlətini yaratdı, ictimai-siyasi quruluşun müvafiq modelini qurdu. Yenicə yadılmış dövlətin qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biri də ölkənin müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq, daxili düşmən qüvvələrini zərərsizləşdirmək və xarici müdaxilələrin qarşısını almaqdan ötrü silahlı qüvvələrin yaradılması idi. Milli ordunun yaradılması vəzifəsi həyati zərurətdən irəli gəlirdi və yenicə yaradılmış dövlətin qarşısında dayanan təxirəsalınmaz vəzifələrdən biri sayılırdı[3].

Milli Şuranın 28 may 1918-ci il tarixli qərarına əsasən F.X. Xoyskinin sədrliyi ilə yaradılmış birinci müvəqqəti hökumətin tərkibində təsis edilmiş Hərbiyyə naziri vəzifəsinə Xosrov Paşa bəy Sultanov təyin edildi[4].

Nəhayət, hökumətin əmrilə 1918-ci il dekabrın 25-də tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov hərbi naziri oldu və həmin gün yanıqlı bəyanatla xalqa müraciət etdi. Dekabrın 29-da isə general-leytenant Əlağa Şıxlinski hərbi nazirinin müavini təyin edildi.

Hərbi elmləri doktoru, polkovnik Mehman Süleymanov yazırdı: "...Əlağa Şıxlinski Cümhuriyyət dövründə Səməd bəyin müavini olmaqla bərabər, həm də onun sağ əli idi. Səməd bəy Ə.Şıxlinskiyə işıqlı zəkasını, hərbiçilik istedadını və nəhayət, insani keyfiyyətlərini yüksək qiymətləndirirdi. Səməd bəy Ə.Şıxlinskiyə bilik və təcrübəsindən özü bəhrələndiyi kimi, ordu quruculuğunda da ondan geniş istifadə edilirdi. Ordu quruculuğu prosesinin elmi-praktik biliklər tələb edən məsələlərinin həlli əsasən Ə.Şıxlinskiyə həvalə edilirdi və həmin məsələlərin keyfiyyətlə həll ediləcəyinə də Səməd bəydə heç vaxt şübhə olmazdı. Səməd bəy insani qısqanclıqdan həmişə uzaq olmuşdu və vaxtilə rastlaşdığı bir çox hərbiçilərdən fərqli olaraq o, Ə.Şıxlinski kimi bir hərbiçi ilə birgə xidmət etməyi nəinki karyerasına təhlükə saymamış, əksinə, onun nazir müavini olmasını təkidlə Cümhuriyyət hökuməti qarşısında qaldırmışdı. Səməd bəy bilirdi ki, Ə.Şıxlinski bütünlükdə nazirliyin yükünü öz üzərinə götürməyə qadir olan bir şəxsdir və onun xidmət başında olması xalqına yalnız fayda verə bilər. Nazirlikdə olmadığı vaxtlarda da Səməd bəy nazir vəzifəsinin icrasını Ə.Şıxlinskiyə həvalə edərdi. Cümhuriyyət dövründə hərbi nazirin vəzifəsinə digər generallar da icra etmişlər. Ancaq bu o zaman olurdu ki, həm Mehmandarov, həm də Ə.Şıxlinski xidməti ezamiyyətdə olurdular.

General Ə.Şıxlinskiyə Cümhuriyyət ordusunun təşkilində çox böyük xidmətləri vardır. Onun komandanlığı altında yaradılmış Müsəlman korpusunun və Azərbaycan korpusunun tarixinə toxunmadan qeyd etmək lazımdır ki, ilk milli peşəkar hərbi məktəbin təşkili də əslində, Ə.Şıxlinskiyə adı ilə bağlanmalıdır. Gəncədə açılan bu məktəbin – Milli hərbiyyə məktəbinin işə başlaması çox vaxt tarixi ədəbiyyatda türk hərbiçilərinin fəaliyyəti ilə bağlanılır. Sözsüz ki, Milli hərbiyyə məktəbinin fəaliyyətə başlamasında, ilk milli hərbi kadrların hazırlanmasında türk hərbiçilərinin böyük zəhmətini qiymətləndirməmək olmaz. Ancaq ədalət naminə o da bildirilməlidir ki, Milli hərbiyyə məktəbinin əsası Ə.Şıxlinski tərəfindən qoyulmuşdur. Bu məktəbin təşkili üçün Ə.Şıxlinski Müsəlman korpusunun komandiri kimi 1918-ci ilin əvvəllərində əmr vermişdi. Məktəb Bakıda açılmalı idi. Sonradan Bakıda hərbi şəraitin mürəkkəbləşməsi üzündən onun Gəncədə təşkili qərara alındı"[5].

İkinci hökumətin 26 iyun 1918-ci il tarixli qərarı ilə Müsəlman Korpusunun adı dəyişdirilərək "Əlahiddə Azərbaycan Korpusu" adlandırıldı və bununla da milli silahlı qüvvələrin yaradılması istiqamətində mühüm addım atıldı. Hökumətin 26 iyun 1918-ci il tarixli digər qərarı ilə Əlahiddə Azərbaycan Korpusu nəzdində xüsusi tapşırıqlar üzrə general vəzifəsi təsis edildi[6].

1918-ci il iyulun əvvəllərində Azərbaycan Korpusunun hissələri iki Türk diviziyasının - 5-ci Qafqaz və 15-ci Çanaqqala diviziyasının hissələri ilə birgə Nuru Paşanın komandanlıq etdiyi Qafqaz İslam Ordusunun tərkibinə daxil edildi[7]. Başda general-leytenant Nuru Paşa olmaqla, Qafqaz İslam Ordusunun qərərgahı Gəncə şəhərində yerləşdirildi.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə Silahlı Qüvvələrin yaradılması son dərəcə ağır hərbi-siyasi şəraitdə aparılırdı[8]. Belə ki, 1918-ci ilin yayında Azərbaycanda siyasi vəziyyət ölkədə ikihakimiyyətliyin mövcudluğu ilə xarakterizə edilirdi. Azərbaycanın şərq hissəsi (Bakı quberniyası) Bakı Soveti və onun icraiyyə orqanı olan Bakı XKS-in təsiri altında, qərb hissəsi (Yelisavetpol quberniyası) isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə tabe idi.

Əsasən erməni-bolşevik-daşnaklardan ibarət olan Bakı XKS Azərbaycanın milli hökumətini nəinki tanımadı, hətta bütün vasitələrlə ona qarşı mübarizə elan etdi. Bakı XKS və onun ordusu Gəncə

üzərinə yürüşə keçərək ölkədə “vətəndaş müharibəsini” yenidən alovlandırdı. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurmaq adı altında azərbaycanlılara qarşı divan tutulmağa başlandı. Bakı, Şamaxı, Quba, Lənkəran, Səlyan, Naxçıvan, Qarabağ və digər bölgələrdə dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı misli görünməmiş qırğınlar törədildi. Erməni-daşnak qüvvələrinin törətdiyi bu azğınlığın qarşısının alınmasında xalqımızın hərbi köməyə ehtiyacı var idi.

1918-ci il iyunun 4-də Osmanlı İmperatorluğu hökuməti ilə Azərbaycan Respublikası arasında dostluq və qarşılıqlı yardım müqaviləsi imzalandı. İmzalanmış həmin müqaviləyə əsasən Türkiyə tərəfindən Azərbaycana lazımi hərbi yardım göstərildi. Azərbaycan - Türk qoşun hissələrinin birgə səyi nəticəsində əsasən ermənilərdən ibarət olan Qırmızı Ordunun I Qafqaz korpusunun Gəncəyə doğru hücumunun qarşısı alındı. Hökumət 1918-ci il iyulun 3-də əsgərliyə çağırış yaşının müəyyən edilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Həmin qərara görə 19 yaşına çatmış gənclər hərbi mükəlləfiyyətli hesab olunurdu. Daha sonra 1918-ci il iyulun 11-də 1894-1899-cu illərdə anadan olmuş və müsəlman dininə mənsub vətəndaşların Ordu sıralarına çağırılması barədə qərar qəbul edildi. 15 sentyabr 1918-ci il tarixli 1 №-li “Azərbaycan” qəzetində hərbi xidmətə çağırışın müvəffəqiyyətlə keçirilməsi haqqında məlumat dərc edilmişdir. Həmin məlumatda qeyd edirdi: “Əyalətlərdən alınmış məlumatlara görə əsgərliyə çağırış müvəffəqiyyətlə keçirilir. Yaşın düzgün təyin edilməsi ilə bağlı yaranmış vəziyyət bir qədər çətinlik törədir. Bakıya yaxın kəndlər döyüş qabiliyyəti olan bütün kişiləri cəbhəyə çıxarmışdılar. Nuxa və Ərəş qəzalarından əsgərliyə yeni çağırılmış şəxslər isə artıq çoxdandır ki, Bakı ətrafında gedən döyüşlərdə iştirak edirlər”.

1918-ci il 15 sentyabr tarixli 1 №-li “Azərbaycan” qəzetində Azərbaycan hökumətinin adına Nuru paşadan aşağıdakı məzmunlu teleqramın daxil olduğu barədə məlumat verilirdi: “Allahın mərhəməti ilə Bakı şəhəri 15(9) 1918 ci ildə (hicri tarixi ilə 1334-cü il nəzərdə tutulur) saat 9 radələrində bizim hissələr tərəfindən alındı. Qafqaz müsəlman ordusunun komandanı general-leytenant Nuru”.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdikdən sonra hərbi sənəti də iflasa uğradı[9]. Azərbaycan Respublikası sovetləşdirildikdən sonra 1920-ci ilin hələ yalnız iyun-iyul aylarında Fövqəladə Komissiyanın qərarı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ordusunun 15-dən artıq tanınmış hərbi sərkərdələri, o cümlədən general-mayor: Firidun bəy Camal bəy oğlu Vəzirov; Qaytabaşı Abdulləmid bəy; Qacar Feyzulla Mirzə; Qacar Məmməd Mirzə; Qacar Əmir Kazım Mirzə; Yedigərov David bəy; Həşimbəyov Əliyar bəy; Səlimov Həbib bəy; Sulkeviç Matvey Aleksandroviç; Tlexas Murad Qirey; Usubov İbrahim Musa oğlu; Talışxanov Həbib bəy; Polkovnik: Qalajev Danyal bəy; Qacar Sədrəddin Mirzə; Şıxlinski Rüstəm bəy və başqaları qətlə yetirilmişdir[10].

Azərbaycan hərbi sərkərdələrinə qarşı represiyalar 1930-cu illərdə də davam etdirildi. Onların hər biri şərəfli həyat və döyüş yolu keçmiş peşəkar hərbiçi olmuşdular. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918-1920) Respublikamızda aparılan ordu quruculuğunda və ölkəmizin ərəzi bütövlüyünün qorunub saxlanması xidmətləri olmuş hərbi sərkərdələr və hərbiçilər heç vaxt unudulmur. Onların xatirəsi Azərbaycan xalqının qəlbində daim yaşayır və böyük ehtiramla yad edilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. İsayev, Ə. Gəncədən güc aldı milli ordumuz: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti //Azərbaycan.- 2006.- 1 iyun.- S. 6.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediya, baş redaktor Y.Mahmudov, I cild, “Lider nəşriyyat” Bakı-2004
3. Azərbaycanda ilk gizir məktəbi: Hərbi tariximizdən: [Gəncədə 1918-ci ildə açılan gizir məktəbi haqqında] (Azərbaycan 1918. 7-11 noyabr № 29-32) //Azərbaycan, 2007 26 iyun S. 5.
4. Cəfərli, R. Milli fəxarət Günü. //Azərbaycan.- 2007.- 27 may.- s. 1. 822.
5. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası: Azərbaycan.- B., 2007.- s. 289-297. 828.
6. Maksvel, N. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti /Azərbaycan.-2015.-23 aprel.-N 85.-S.6.
7. Rzalı, R. Ordu quruculuğunun çətin yolları: [1918-ci il] //Azərbaycan.-2007.-26 iyun.- S. 4.
8. Əhmədov S. Qafqaz İslam ordusuna aid əşyalar //Hərbi bilik.- 2008.- №1.- S.- 101-106. 843. Qaliboğlu E. Aprelin 28-də Azərbaycan işğal edilib: Professor Qüdrət Əbdülsəlimzadə ilə müsahibə //Xalq cəbhəsi.- 2008.- 29 aprel.- s. 14. 844.
9. İbrahimli F. Aprel həqiqətləri: 1920-ci illər tariximizin qaranlıq səhifələrindədir //Azərbaycan.-

- 2008-27 aprel.- s.1,7.
10. Süleymanov M. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ordu quruculuğu. Tarix elm.dok.alimlik dər.: 07.00.02 /Mehman Süleymanov; AMEA A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu.- B., 2004.- 48 (1)

AZƏRBAYCANIN GƏNCƏBASAR BÖLGƏSİNİN ORTA ƏSRLƏR DÖVRÜ TARİXİ COĞRAFIYASI

Cavid Bağırzadə

Gəncə Dövlət Universiteti
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
cavid.bagirzade@gdu.edu.az

Xülasə

Azərbaycanın Gəncəbasar bölgəsinin ərazisi ilk orta və orta əsrlər dövründə Gəncə şəhərinin mərkəz olduğu və ya yerləşdiyi inzibati bölgənin, tarixi-etnoqrafik ərazinin tərkibində olmuşdur. Bu bölgə ilk orta əsrlər dövründə Qafqaz Albaniyasının Uti əyalətinin hüduqlarına daxil olmuşdur. Moisey Kalankatuklunun verdiyi məlumata görə VIII-IX əsrlərdə bu bölgə Gəncə şəhəri ilə birlikdə Arsakaşen vilətinin ərazisinə daxil idi. Gəncəbasar ərazisi XIII-XIV əsrlərdə Hülakular dövlətinin inzibati ərazisinə daxil olan Arran əyalətinin tərkibində idi. XIII-XIV əsrlərdə Qarabağ-Arran əyaləti Araz çayından başlayaraq şimali-qərb istiqamətində uzanmış və Beyləqandan tutmuş Zəyəmçaya kimi olan əraziləri əhatə etmişdir.

XV əsrdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri dövründə ölkə Azərbaycan, Arran, Muğan, Şirvan, Şəki əyalətlərinə ayrılırdı. Həmin əyalətlərin tərkibində mahallar vardı. Arranın mahallarından biri Gəncə idi.

1593-cü ilə aid Gəncə-Qarabağ əyalətinin dəftərlərindən məlum olur ki, Gəncəbasar bölgəsi Gəncə-Qarabağ əyalətinin Gəncə sancağının Dağlıq Sunqur və Dağlıq Gəncə nahiyələrinin ərazisi olmuşdur. 1727-ci il dəftərlərindən isə aydın olur ki, bəhs etdiyimiz bölgə Gəncə-Qarabağ əyalətinin Gəncə qəzasının (sancağının) Sunqurabad və Böyük Kürəkbasan nahiyələrini təşkil etmişdir.

Açar sözlər: Gəncə, Uti əyaləti, Sakasena vilayəti, Sunqurabad nahiyəsi, Kürəkbasan nahiyəsi.

Abstract

The territory of the Ganjabasar region of Azerbaijan was part of the administrative region, the historical-ethnographic area, where the city of Ganja was the center or was located during the early Middle Ages. This region was included in the boundaries of Uti province of Caucasian Albania during the early Middle Ages. According to the information provided by Moisey Kalankatuklu, in the 8th-9th centuries, this region was included in the territory of the Arsakashen province together with the city of Ganja. The territory of Ganjabasar was part of the province of Arran, which was included in the administrative territory of the Hulakular state in the 13th-14th centuries. In the 13th-14th centuries, the Karabakh-Arran province extended from the Araz river in the north-west direction and covered the territories from Beylagan to Zayamchaya.

In the 15th century, during the Garagoyunlu and Aggoyunlu states, the country was divided into Azerbaijan, Arran, Mughan, Shirvan, and Sheki provinces. Those provinces included counties. One of Arran's districts was Ganja.

From the records of Ganja-Karabakh province dated 1593, it is known that Ganjabasar region was the territory of Nagorno-Sungur and Nagorno-Ganja districts of Ganja sanjak of Ganja-Karabakh province. From the notebooks of 1727, it is clear that the region we are talking about included Sungurabad and Beyuk Kurekbasan districts of Ganja district of Ganja-Karabakh province.

Keywords: Ganja, Uti Province, Sakasena Province, Sungurabad District, Kurakbasan District.

Azərbaycanın müxtəlif tarixi dövrlərə aid tarixi coğrafiyasının, onun ayrı-ayrı məsələlərinin öyrənilməsi bu gün də öz aktuallığını saxlayır. Eyni zamanda ayrı-ayrı bölgələrinin tarixi coğrafiyasının öyrənilməsinə də ehtiyac vardır. Belə bölgələrimizdən biri də Gəncəbasar bölgəsidir. Bu bölgə coğrafi baxımdan müasir Azərbaycan Respublikasının Qərb bölgəsinin (Gəncə-Daşkəsən iqtisadi bölgəsinin) mühüm bir hissəsini təşkil edir.

Azərbaycanın Gəncəbasar ərazisi əcdadımızın qədim zamanlardan məskunlaşdığı, davamlı olaraq yaşadığı və burada zəngin maddi mədəniyyət yaratdığı bölgələrimizdən biridir. Tədqiqatçı X.D.Xəlilov göstərir ki, hər bir ölkə lokal təbii-coğrafi şəraiti, təsərrüfatın, maddi və mənəvi mədəniyyətin özünəməxsusluğu ilə fərqlənən etnoqrafik əyalətlərə bölünür. Tarixi etnoqrafik əyalətlərə bölünmə Azərbaycan üçün də qanunauyğun hal olmuşdur. Qarabağ, Şirvan və s. Azərbaycanın etnoqrafik əyalətləridir [7, s.7]. Təsərrüfatının, maddi və mənəvi mədəniyyətinin özünəməxsusluğu ilə Azərbaycanın Qarabağ, Naxçıvan, Şirvan və s. tarixi-etnoqrafik vilayətləri kimi tədqiq etdiyimiz bölgənin də daxil olduğu Gəncə və ətrafı (bütövlükdə Gəncə-Qazax bölgəsi) ümumazərbaycan tarix və mədəniyyətində lap qədimlərdən xüsusi yerə və mövqeyə malik olmuşdur. Bu mənada şübhəsiz ki, Azərbaycanın Gəncəbasar bölgəsinin xüsusi özünəməxsusluğu vardır və bu bölgədə ilk orta əsrlər dövründə Albaniyanın mühüm əyaləti yerləşmişdir. İnkişaf etmiş orta əsrlər dövründə də bu bölgənin Azərbaycanın iqtisadi, siyasi, mədəni həyatında rolu vardır.

Azərbaycanın Gəncəbasar ərazisi ilk orta və orta əsrlər dövründə Gəncə şəhərinin mərkəz olduğu və ya yerləşdiyi inzibati bölgənin, tarixi-etnoqrafik ərazinin tərkibində olmuşdur. İlk orta əsrlər dövründə tədqiq etdiyimiz bölgə Qafqaz Albaniyasının Uti əyalətinin hüdudlarına daxil olmuşdur. Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Albaniyanın Uti əyaləti ölkənin böyük, mühüm və inzibati, mədəni, dini, iqtisadi mərkəzlərinin yerləşdiyi bir əyalət olmuşdur. O cümlədən də ölkə paytaxtı Bərdə şəhəri də bu əyalətdə yerləşirdi. Uti əyaləti şərqdə Paytakaran, cənubda Arsak, şimalda Kür çayı, qərbdə isə Albaniyanın İberiya sərhədlərinə kimi uzanırdı. Uti əyaləti (nahəqı) daha xırda ərazilərə, havarlara (vilayətlərə) bölünmüşdü [10, s.90-91; 11, s.48; 14, s.39]. İlk orta əsrlər dövründə Gəncə şəhəri və onun ətrafı, o cümlədən müasir Gəncə-Samux-Daşkəsən-Göygöl bölgəsi Uti əyalətinin Sakasena vilayətinin ərazisinə daxil olmuşdur. Sakasena vilayəti Kür çayı ilə Arsak vilayətinin arasında yerləşirdi [1, s.15; 14, s.40]. Sakasena “sakların ərazisi, saka torpağı” mənasındadır [12, s.13]. Sakasenada (Şakasənada) saklar yaşayırdı. Bura VI əsrdə hunlardan (savirlər) ibarət böyük dəstələr köçürülmüşdü [10, s.91]. Buradan bir daha aydın olur ki, Azərbaycan türklərinin etnogenezində iştirak etmiş türkdilli qəbilələrdən saklar buranın avtoxoton əhalisi olmuş, ilk orta əsrlər dövründə burada digər türkdilli boylar məskunlaşmışdı.

Saklar Azərbaycan xalqının qədim tarixində dərin iz qoymuş və Azərbaycan xalqının etnogenezində mühüm rol oynamış qədim etnoslardan biridir. E.ə. VII əsrdə kimmerlərin ardınca saklar Cənubi Qafqaza gəlmiş, buradan da Ön Asiyaya – Manna və Midiya ərazisinə keçmişlər [9, s.152]. Hələ e.ə. I minillikdə Orta Asiya və Qazaxıstan çöllərində yaşayan əhalinin əsas hissəsi Sak adlanmışdır [9, s.151].

Moisey Kalankatuklunun “Albaniya tarixi” əsərində IX əsr hadisələrindən bəhs olunarkən göstərilir ki, 846-cı ildə Məhəmməd ibn Xalid Arşakaşen vilayətində Gəncə şəhərini saldırdı [M.Kalankatuklu, III, 17; 15, s.23; 16, s.159]. Aydınır ki, Məhəmməd ibn Xalid Gəncə şəhərini saldırmamışdır, bərpa etdirmiş, onun qala divarlarını möhkəmləndirmişdir. Belə hesab etmək olar ki, VIII-IX əsrlərdə Daşkəsən-Göygöl bölgəsi Gəncə şəhəri ilə birlikdə Arşakaşen vilətinin ərazisinə daxil idi. Daha doğrusu hələ ilk orta əsrlər dövründən etibarən bəhs etdiyimiz bölgə Albaniyanın Arşakaşen vilayətinin ərazisi idi. Buradan aydın olur ki, vilayətdə yuxarıda göstərdiyimiz kimi, saklar yaşayırdı və Arşakaşen adının da saklarla bağlı olması şübhəsizdir.

Saklar həm Atropatenada, həm də Albaniyada əhalinin içərisində çəkisi olan etnos olmaqla yanaşı hər ikisində Sakasena adlı vilayətdə yaşamışlar. Strabon Atropatena ərazisində Sakasena adlı əyalətin adını qeyd edir. Həm Atropatenada, həm də Albaniyada sakların yaşadığı Sakasena adlı vilayətdə adı da saklarla bağlı olan Gəncə şəhəri yaranmışdır. Gəncə adı sakların gəncək adlı tayfalarının adı ilə bağlı olmuşdur [9, s.157-158]. Strabon Kürdən cənubdakı ərazidə Sakasena əyalətinin adını çəkir. Aydınır ki, Sakasena indiki Gəncə bölgəsidir, Gəncə şəhəri Sakasenada yerləşirdi [9, s.161]. Strabonun məlumatlarından aydın olur ki, antik dövrdə Azərbaycanın cənubunda, Atripatenada sakların yaşadığı

Sakasena vilayəti və bu bilayətdə Atropatena Gəncəsi, Azərbaycanın şimalında, Albaniyada sakların yaşadığı Sakasena vilayəti və bu vilayətdə də Albaniya Gəncəsi mövcud olmuşdur.

Sasani-Bizans müharibələrinin 603-628-ci illəri əhatə edən ikinci mərhələsində Bizans imperatoru İraklinin Sasanilər üzərinə yürüşü zamanı Atropatenanın paytaxtını Atropatena Gəncəsi adlandırmışdır [M.Kalanatuklu, II, 9; 2, s.73-74; 4, s.51-52; 10, s.190]. Bizans imperatoru İraklinin yürüş edərkən onun Naxçıvandan çıxıb Atropatena Gəncəsinə getdiyini Sebeos xüsusi qeyd edir. İ.M.Cəfərzadə də haqlı olaraq göstərir ki, Atropatena Gəncəsindən başqa bu dövrdə Arran (yəni Albaniya) Gəncəsi də mövcud olmuşdur [6, s.8].

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, Moisey Kalankatuklunun verdiyi məlumatlardan və tədqiqatlardan məlumdur ki, Albaniyanın ilk orta əsrlər dövründə mövcud olmuş vilayətlərindən biri də müasir Gəncə şəhəri və onun ətraf bölgəsini əhatə etmiş Sakasena vilayəti idi. Beləliklə, tədqiq etdiyimiz müasir Samux-Daşkəsən-Göygöl bölgəsinin Gəncə şəhəri ilə birlikdə (Gəncə şəhəri yaxınlığında yerləşən Gəncə ətrafı kəndlər də, hansı ki, o kəndlər inzibati baxımdan Goranboy rayonunun ərazisinə daxildir.) ilk orta əsrlər dövründə Albaniyanın Sakasena vilayətinin ərazisini təşkil etməsi şübhəsizdir.

Qafqaz Albaniyası VIII əsrin əvvəllərindən ərəb işğalının nəticəsi olaraq xilafətin hakimiyyəti altına düşdü və dövlət kimi varlığını itirdi. Albaniya dövlətinin süqutundan sonra ərəblər ölkəni "Arran" adlandıрмаğa başladılar. Erkən ərəb müəllifləri Arran ərazisinə tabe etdikləri vilayətlər sırasında Alban vilayət və nahiyələri Sakasenanın, Utinin, Kambisenanın, Sisakan-Sünikin və s. adlarını çəkirlər [1, s.16; 14, s.46; s.48].

Ərəb xilafətinin zəifləməsi nəticəsində Azərbaycanda müstəqil feodal dövlətləri yaranır. 955/956-cı ildə (hicri 344-cü ildə) Gəncə Salarilər dövlətinin tərkibinə daxil olur və bu dövlətin vilayət inzibati mərkəzinə çevrilir, Salarilər dövlətinin Arran vilayəti hakiminin paytaxtı olur [5, s.10]. 971-ci ildə Şəddadilər Salarilər dövlətinin Gəncədəki valisini tutaraq hakimiyyəti ələ keçirirlər. Həmin vaxtdan Gəncə Şəddadilər dövlətinin paytaxtı olur. Beləliklə, bəhs etdiyimiz bölgə 955-971-ci illərdə Salarilər dövlətinin Arran vilayətinin mərkəzi Gəncə şəhəri ilə birlikdə Salarilərin, 971-1065-ci illərdə mövcud olmuş Şəddadilərin Gəncə əmirliyinin ərazisinə daxil olmuşdur.

Azərbaycan Səlcuqların hakimiyyəti altına düşdükdən sonra Gəncə Arranın inzibati mərkəzi olmuş, Səlcuq sultanlarının-canişinlərin paytaxtı olmuş [3, s.209], Səlcuqlu əmirlərinin iqamətgahları burada yerləşmişdir. Bu dövrdə Gəncə nahiyələri ilə birlikdə iqta kimi verilir [3, s.24]. Bu məlumatdan aydın olur ki, Gəncə ətrafı ərazilər inzibati cəhətdən nahiyələrə bölünmüşdür. Lakin nahiyələrin adları və əhatə etdikləri ərazi haqqında məlumat yoxdur. Şübhəsiz ki, tədqiq etdiyimiz bölgə inzibati cəhətdən nahiyə olaraq Gəncənin tabeliyində olmuşdur.

XIII-XIV əsrlər Azərbaycanın inzibati-ərazi bölgüsünə dair dövrün ilk mənbələrində müəyyən məlumat mövcuddur. Həmdullah Qəzvininin "Nüzhet əl-qulub" əsəri diqqəti cəlb edir. Əsərin IX fəslinin 4-cü bölməsində Arranın da şərhə vardır [13, s.92]. XIII-XIV əsrlərdə Arranın tərkibinə Qarabağ, Güştəfi, Arasbar mahalları daxil idi [14, s.64]. Gəncəbasar ərazisi XIII-XIV əsrlərdə Hülakular dövlətinin inzibati ərazisinə daxil olan Arran əyalətinin tərkibində idi. Bu dövrdə Qarabağ istilahı Arran istilahı ilə yanaşı işlənmiş, bəzən onu əvəz etmiş, inzibati-ərazi baxımından isə Arranın mərkəzi sahələrini əhatə etmişdir [13, s.99]. Orta əsr müəllifləri çox hallarda Qarabağı Arran ilə eyniləşdirirlər. Ərəb dövrünün Arranından fərqli olaraq, son orta əsrlər Arranı yalnız Kür-Araz çayları arasındakı ərazini əhatə edirdi [14, s.93]. XIII-XIV əsrlərdə Qarabağ-Arran əyaləti Araz çayından başlayaraq şimali-qərb istiqamətində uzanmış və Beyləqandan tutmuş Zəyəmçaya kimi olan əraziləri əhatə etmişdir [13, s.109; 14, s.94]. XIII-XIV əsrlərdə Gəncə xüsusi olaraq inkişaf edərək Azərbaycanın, eləcə də bütün Şərqi ən ali şəhərləri sırasına çıxmışdır [13, s.106]. Bu dövrdə Arran əyalətinin mərkəzi Gəncə şəhəri idi.

XV əsrdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri dövründə ölkə Azərbaycan, Arran, Muğan, Şirvan, Şəki əyalətlərinə ayrılırdı. Həmin əyalətlərin tərkibində mahallar vardı. Arranın mahallarından biri Gəncə idi [14, s.65-66]. Azərbaycanın Qərb bölgəsinin Kiçik Qafqaz ərazisi bu dövrdə Gəncə mahalının tərkibinə daxil olmuşdur.

Azərbaycan Səfəvilər dövləti dövründə yeni inzibati ərazi bölgüsü yaradılmışdır. Azərbaycan inizati-ərazi bölgüsü baxımından bəylərbəyliyə ayrılmışdır. Azərbaycanın Qərb bölgəsinin Kiçik Qafqaz ərazisi Qarabağ bəylərbəyliyinə hüdudlarına daxil idi. Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin

nəticəsində Osmanlı dövləti tərəfindən işğal olunmuş Qarabağ bəylərbəyliyi ərazisi ilə bağlı Gəncə-Qarabağ əyaləti barədə iki dəfə müfəssəl dəftərlər tərtib edilmişdir [6, s.4-7; 14, s.73]. 1593-cü və 1727-ci illərdə tərtib olunmuş Gəncə-Qarabağ əyalətinin dəftərlərində əyalətin ətraflı təsviri verilmişdir. Onları müqayisə etdikdə XVI əsrin sonu – XVIII əsrin əvvəllərində Gəncə-qarabağ əyalətinin ərazisinin əsaslı dəyişikliyə uğramadığı bəlli olur [6, s.4-7; 14, s.73]. 1593-cü ilə aid dəftərlərdən məlum olur ki, Azərbaycanın Qərb bölgəsinin ərazisi, müasir Daşkəsən-Göygöl bölgəsi Gəncə-Qarabağ əyalətinin Gəncə sancağının Dağlıq Sunqur, Dağlıq Gəncə və Kürəkbasan nahiyələrinin ərazisi olmuşdur [6, s.5; 14, s.73]. Dağlıq Sunqur nahiyəsi əsasən müasir Daşkəsən rayonunun ərazisini və qismən də Göygöl rayonunun ərazisini əhatə etmişdir. Dağlıq Gəncə nahiyəsinin ərazisinə isə Göygöl rayonunun ərazisi, qismən də müasir Goranboy rayonunun dağlıq hissəsinin Göygöl rayonunun kəndlərinə yaxın olan bölgəsi daxil idi.

1727-ci il dəftərlərindən isə aydın olur ki, bəhs etdiyimiz bölgə Gəncə-Qarabağ əyalətinin Gəncə qəzasının (sancağının) Sunqurabad və Böyük Kürəkbasan nahiyələrini təşkil etmişdir [6, s.6; 14, s.74]. Sunqurabad nahiyəsi əsasən müasir Daşkəsən rayonunun ərazisini və qismən də Göygöl rayonunun ərazisini əhatə etmişdir. Böyük Kürəkbasan nahiyəsinə isə Göygöl rayonunun ərazisini və Goranboy rayonunun dağlıq hissəsi daxil idi. Müasir Daşkəsən və Göygöl rayonlarının bir çox kəndləri isə Gəncəbasan mahalının tərkibində olmuşdur.

Belə hesab etmək olar ki, nəinki XVI-XVIII əsrlərdə, bütövlükdə orta əsrlər dövründə, yəni XII əsrin ikinci yarısından etibarən müasir Daşkəsən ərazisi və ətraf dağlıq bölgə Sunqur və ya Sunqurabad mahalı adlandırılmışdır.

Diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də tədqiq etdiyimiz bölgənin bir hissəsi, müasir Daşkəsən rayonunun ərazisinin orta əsrlər dövrü toponimləridir. Belə ki, bölgə Gəncənin Sunqurabad nahiyəsi, buradan axan əsas çayın isə Quşqara çayı adlandırılmasıdır. Fikrimizcə, bu Gəncə və onun nahiyələrinin hakimi olmuş Qara Sunqur və Qaş Qaranın adları ilə bağlı ola bilər. Gəncə və ətrafı iqtə olaraq canişinlərə verilirdi. Gəncə və onun ətrafı, bizim tədqiq etdiyimiz müasir Daşkəsən-Göygöl bölgəsi Qara Sunqurun iqtə torpaqları olmuşdur. Qara Sunqurun Gəncə üçün böyük xidməti olmuş, ölənə qədər Gəncə və ətraf nahiyələrin əmin-amanlığı, rifahı naminə çalışmışdır. 1139-cu il dəhşətli zəlzələsindən sonra qısa müddət ərzində dağılmış şəhəri əvvəlki kimi bərpa edib, əhalini yenidən şəhərdə sakin edən Qara Sunqurun Gəncə qarşısında xidmətləri təqdirəlayiqdir.

Quşqara çayı və onun hövzəsi torpaqların isə belə adlandırılması fikrimizcə, Atabəy hökmdarı Özbəkin Gəncə canişini olmuş Qaş Qaranın adı ilə əlaqələndirmək olar. Yazılı mənbələrdən İbn əl-Əsir və əl-Nəsəvi Gəncə canişini Qaş Qaranın adını Quş Qara (Quş Xara) şəkilində çəkirlər [3, s.130]. İbn əl-Əsir, Gəncəli Kirakos yazırlar ki, Qaş Qara 1223-cü ildə Gəncə ətrafına gəlmiş qıpçaqları Gilkun dağı yaxınlığında yerləşdirməyi əmr edir [3, s.131]. Bu dövrün mənbələrində, o cümlədən də Zəkəriyyə əl-Qəzvinidə də Gəncənin içindən axıb keçən Daruran (Gəncə) çayının başlanğıcının Murov dağından alması haqqında məlumatların [16, s.160; s.338] olmasını nəzərə alaraq belə hesab edirik ki, bəhs edilən Gilkun dağı çox güman ki, Quşqara çayının başlanğıcını götürdüyü, indiki Daşkəsən rayonu ərazisindəki Qoşqar dağıdır. Belə hesab etmək olar ki, sonrakı dövrlərdə Qoşqar adlandırılması Qaş Qara (Quş Qara) adı ilə bağlı olmuşdur.

Beləliklə, məlum olur ki, Gəncəbasar bölgəsinin ərazisi orta əsrlər dövründə inzibati baxımdan Gəncəyə tabe olmuş, bölgə Sunqur və Kürəkbasan nahiyələri adlandırılmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi atlası., Y.M.Mahmudovun rəhbərliyi və redaktəsi ilə, məsul redaktor Ə.M.Qasimov, Bakı, Bakı Kartoqrafiya Fabriki, 2007-ci il, 55 s.
2. Bağırzadə C.V. Tərtərçay vadisi IV-XIII əsrlərdə (tarixi-arxeoloji tədqiqat). Bakı, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2018, 256 s.
3. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəylər dövləti. Bakı, "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, 2007, 312 s.
4. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, 2007, 424 s.
5. Gəncə (tarixi очерк). Redaksiya heyətinin sədri M.Ə.İsmayılov, Bakı, "Elm", 1994, s.152 s.
6. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. Ön söz, tərcümə, tərtib, qeyd və şərhlər H.Məmmədovundur. Bakı, "Şuşa" nəşriyyatı, 2000, 576 s.

7. Xəlilov X.D. Qarabağın elat dünyası. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1992, 119 s.
8. Kalankatuklu M. Albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. (Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akademik Ziya Bünyadovundur.), Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1993, 270 s.
9. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994, 248 s.
10. Məmmədova F.C. Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 262 s.
11. Məmmədov T.M. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə. Bakı, "Təhsil" nəşriyyatı, 2006, 400 s.
12. Məmmədov N.G. Azərbaycanın yer adları. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 184 s.
13. Piriye V.Z. Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə. Bakı: "Nurlan" nəşriyyatı, 2003, 458 s.
14. Piriye V.Z. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası. Bakı, "Müəllim" nəşriyyatı, 2006, 148 s.
15. Vəlixanlı N.M. Gəncə erkən orta əsr ərəb mənbələrində. // Gəncə şəhər İcra Hakimiyyəti, Gəncə Dövlət Universiteti. "Gəncə şəhərinin tarixi" elmi-praktik konfransın materialları, Bakı, 2004, s.20-26.
16. Vəlixanlı N.M. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər. Bakı, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2016, 480 s.

AZƏRBAYCANLILARIN SOYQIRIMI VƏ FACİƏLƏRİLƏ BAĞLI AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ İLHAM ƏLİYEVİN SİYASƏTİ

Sübhan Talıblı

ADPU Şamaxı filialı

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

e-mail:subhantalibli@gmail.com

Xülasə

Azərbaycanlıların soyqırımı və faciələrilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin siyasəti nəticəsində dünya ictimaiyyətinə azərbaycanlıların soyqırımının baş verdiyi tarixi şəraiti, türk-müsəlman əhaliyə qarşı törədilmiş soyqırımın səbəblərini, mahiyyətini, nəticəsini, erməni-daşnak, bolşevik və xarici qüvvələrinin tarixi məqsədlərini, erməni təcavüzkarlarının çirkin niyyətlərinin həyata keçirilməsinə havadarlıq edən regional və beynəlxalq qüvvələrin məqsədlərini, müstəqil Azərbaycan dövlətinin azərbaycanlıların soyqırımı ilə bağlı həyata keçirdiyi tədbirlərin mahiyyətini və əhəmiyyətini, beynəlxalq aləmə Azərbaycanlıların soyqırımına aid tarix faktların, Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü, 1990-cı il 20, 25 və 26 Yanvar faciələri, Qarabağda qətlamlar, Xocalı soyqırımı, azərbaycanlıların I Qarabağ müharibəsi zamanı digərgin və məcburi köçkün halına düşməsi, mülki əhaliyə qarşı cinayətlər və qətlamlar və s. məsələlər sahəsində mühüm addımlar atılmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikası, İlham Əliyev, xarici siyasət, soyqırımı, deportasiya, beynəlxalq və regional təşkilatlar.

Abstract

The role of İlham Aliyev in conveying the truth about the genocide and tragedies of Azerbaijanis to the world

As a result of the policy pursued by the President of the Republic of Azerbaijan, İlham Aliyev, regarding the genocides and tragedies committed against Azerbaijanis, important steps have been taken to inform the international community about the historical circumstances under which the genocide of Azerbaijanis took place; the causes, nature, and consequences of the genocide committed against the Turkic-Muslim population; the historical objectives of the Armenian Dashnaks, Bolsheviks, and foreign forces; the goals of regional and international actors who supported the realization of the Armenian

aggressors' malicious intentions; the essence and significance of the measures undertaken by the independent Azerbaijani state in relation to the genocide of Azerbaijanis; as well as to convey historical facts about the genocide of Azerbaijanis to the international arena, including Armenia's aggression against Azerbaijan, the tragedies of January 20, 25, and 26 in 1990, massacres in Karabakh, the Khojaly genocide, the displacement and forced migration of Azerbaijanis during the First Karabakh War, crimes and massacres committed against the civilian population, and other related issues.

Keywords: The Republic of Azerbaijan, İlham Aliyev, foreign policy, genocide, deportation, international and regional organizations.

Резюме

Роль Ильхам Алиева в донесении до мира правды о геноциде и трагедиях азербайджанцев

В результате политики, проводимой Президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым в связи с геноцидом и трагедиями, совершёнными против азербайджанцев, были предприняты важные шаги по доведению до международной общественности информации об исторических обстоятельствах, при которых произошёл геноцид азербайджанцев; о причинах, сущности и последствиях геноцида, совершённого против тюрко-мусульманского населения; о исторических целях армянских дашнаков, большевиков и внешних сил; о целях региональных и международных сил, покровительствовавших осуществлению грязных намерений армянских агрессоров; о сути и значении мероприятий, реализуемых независимым азербайджанским государством в связи с геноцидом азербайджанцев; а также о доведении до международного сообщества исторических фактов, касающихся геноцида азербайджанцев, агрессии Армении против Азербайджана, трагедий 20, 25 и 26 января 1990 года, массовых убийств в Карабахе, Ходжалинского геноцида, превращения азербайджанцев в вынужденных переселенцев и беженцев во время Первой Карабахской войны, преступлений и массовых убийств, совершённых против мирного населения, и других подобных вопросов.

Ключевые слова: Азербайджанская Республика, Ильхам Алиев, внешняя политика, геноцид, депортация, международные и региональные организации.

Giriş

Heydər Əliyevin siyasi kursunu davam etdirən İlham Əliyev də Prezident seçildikdən sonra Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlət kimi beynəlxalq aləmdə xüsusi nüfuza malik olmasında, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün tanınmasında, Azərbaycan dövlətinin daxili və xarici siyasətinin inkişafında, xüsusilə də Azərbaycanlıların soyqırımı və faciələri ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin siyasətində əməli və praktik addımlar atmışdır. Müstəqil Azərbaycan Prezidenti kimi İlham Əliyev bütün xarici səfərlərində, yerli və beynəlxalq çıxışlarında, ikitərəfli və çoxtərəfli danışıqlarda “Qarabağ Azərbaycandır!”, “Qarabağ Azərbaycanın əzəli və əbədi torpağıdır”, “Azərbaycan ərazisində ikinci erməni dövlətinin yaranmasına imkan verməyəcəyik” şüarlarının səsləndirək həm haqq səsimizi bütün dünyaya bəyan etdi, həm də siyasətçi-Ali Baş komandan kimi Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü Prezidentliyi dövründə nail oldu.

Əsas hissə

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin Xocalı faciəsi, azərbaycanlıların soyqırımı, Ermənistanın apardığı işğalçılıq siyasəti, mart soyqırımı haqda verdiyi sərəncam, qərar, fərman, xocalı faciəsi günündə yürüşlərdə iştirakı, etdiyi çıxışlarının böyük siyasi və hüquqi əhəmiyyəti vardır. Azərbaycən xalqının soyqırımı ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 24 fevral 2004-cü ildə Xocalı soyqırımının ildönümü ilə əlaqədar Azərbaycan xalqına müraciəti, 27 fevral 2004-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev faciə qurbanlarının xatirəsini anma mərasimində iştirakı, 30 mart 2004-cü ildə 31 mart azərbaycanlıların soyqırımı günü münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti, 23 fevral 2005-ci ildə Xocalı soyqırımının ildönümü münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti, 25 fevral, 2006-cı ildə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev faciə qurbanlarının xatirəsini anma mərasimində iştirakı, 23 fevral 2007-ci ildə Xocalı soyqırımının 15-ci ildönümü münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti, 26 fevral 2007-ci ildə Azərbaycan Prezidenti

İlham Əliyev faciə qurbanlarının xatirəsini anma mərasimində iştirakı, 29 mart 2007-ci ildə 31 Mart Azərbaycanlıların soyqırımı günü münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti, 26 fevral 2008-ci il- Xocalı faciəsi erməni millətçilərinin Azərbaycan xalqına qarşı apardığı soyqırımı və etnik təmizləmə siyasətinin qanlı səhifəsidir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev faciə qurbanlarının xatirəsini anma mərasimində iştirakı, 26 fevral 2009-cu il- Xocalı soyqırımı bütün bəşəriyyətə qarşı yönəlmiş cinayətdir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev faciə qurbanlarının xatirəsini anma mərasimində iştirakı, 26 fevral 2010-cu ildə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Xocalı faciəsi qurbanlarının xatirəsini anma mərasimində iştirakı, 26 fevral 2011-ci ildə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev faciə qurbanlarının xatirəsini anma mərasimində iştirakı, 17 yanvar 2012-ci ildə Xocalı soyqırımının iyirminci ildönümü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 23 fevral 2012-ci ildə Xocalı soyqırımının 20-ci ildönümü ilə əlaqədar Azərbaycan xalqına müraciəti, 26 fevral 2012-ci ildə Xocalı soyqırımının 20-ci ildönümü ilə əlaqədar Bakıda ümumxalq yürüşü keçirilmişdir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev yürüşdə iştirakı, Xocalı faciəsi erməni millətçilərinin Azərbaycan xalqına qarşı apardığı soyqırımı siyasətinin qanlı səhifəsidir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev faciə qurbanlarının xatirəsini anma mərasimində iştirakı (26 fevral 2013-cü il), 13 fevral 2014-cü ildə “Xocalıya ədalət” kampaniyasının keçirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, Xocalı faciəsi əsrlər boyu Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş soyqırımı siyasətinin ən qanlı səhifəsidir. Prezident İlham Əliyev faciə qurbanlarının xatirəsini anma mərasimində iştirakı (26 fevral 2014-cü il), 26 fevral 2015-ci ildə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Xocalı faciəsi qurbanlarının xatirəsini anma mərasimində iştirakı, 26 fevral 2016-cı ildə Prezident İlham Əliyev Xocalı faciəsi qurbanlarının xatirəsini anma mərasimində iştirakı, 24 yanvar 2017-ci ildə Xocalı soyqırımının iyirmi beşinci ildönümü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, Xocalı soyqırımının 25-ci ildönümü ilə əlaqədar Bakıda ümumxalq yürüşü keçirilmişdir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Birinci vitse-prezident Mehriban Əliyeva yürüşdə iştirakları (26 fevral 2017-ci il), 26 fevral 2018-ci ildə Prezident İlham Əliyev Xocalı soyqırımı qurbanlarının xatirəsini anım mərasimində iştirakı, 5 fevral 2019-cu ildə Xocalı soyqırımının iyirmi yeddinci ildönümü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, (26 fevral 2019-cu il) Xocalı soyqırımının 27-ci ildönümü ilə əlaqədar Bakıda ümumxalq yürüşündə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev iştirakı, 26 fevral 2020-ci ildə Prezident İlham Əliyev Xocalı soyqırımı qurbanlarının xatirəsini anım mərasimində iştirakı, 26 fevral 2021-ci ildə Prezident İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Xocalı soyqırımı abidəsini ziyarət etmələri, Xocalı soyqırımının otuzuncu ildönümü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 26 fevral 2022-ci ildə Xocalı soyqırımının 30-cu ildönümü ilə əlaqədar Bakıda keçirilmiş ümumxalq yürüşündə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyevanın iştiraklarının faciələrin yəurli və dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında xüsusi rolu olmuşdur.

Eyni zamanda 2007-ci il fevralın 26-da Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə Brüsseldə təşkil olunan “Təcavüzün qurbanları” adlı foto və uşaq rəsmlərinin sərgisi, Fondun soyqırım haqqında həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün həmin il fevralın 19-26-da Türkiyənin İstanbul şəhərində və 25 vilayətində “Xocalı həftəsi” adlı tədbirlər proqramı çərçivəsində anım mərasimləri keçirməsi, Xocalı faciəsinin beynəlxalq aləmdə tanınması istiqamətində 2008-ci il fevralın 14-də Berlində keçirilmiş “Xocalı soyqırımı və 1915-ci il hadisələrindəki gerçəklər” adlı elmi konfransın da azərbaycanlıların soyqırımı həqiqətlərinin beynəlxalq aləmə çatdırılması işində son dərəcə təsirli olmuşdur.

Xocalı faciəsinin dünyaya çatdırılması bugün ən əmiyyətli məsələlərdəndir: Xocalı soyqırımını beynəlxalq aləmdə daha da sistemli şəkildə təbliğ etmək üçün bir sıra məsələlər həll edilməlidir. Elmi sahədə çalışan hər kəs, tarixçi, siyasətçi, filosof, filoloq, arxeoloq, etnoqraf, həmçinin milli təhlükəsizlik və ordu, mətbuat, diaspor və sair sahələrdə araşdırma aparan tədqiqatçılar Xocalı soyqırımı ilə bağlı xarici KİV-lərdə, elm və təhsil mərkəzlərində çıxışlar etməli, xarici dillərdə məqalələr dərc etdirməlidirlər. Azərbaycanda və xaricdə fəaliyyət göstərən bütün siyasi partiya və diaspor təşkilatlarımız beynəlxalq aləmdə öz fəaliyyətlərində Xocalı soyqırımının təbliği sahəsində xüsusi fəallıq göstərməlidirlər. Dünyanın aparıcı universitetləri, elmi tədqiqat və araşdırma mərkəzləri ilə əməkdaşlıq edib, Xocalı soyqırımı haqqında birgə kitab, məqalələr yazmalı, “dəyirmi masa”lar, layihələr həyata keçirməliyik. Görüləcək işlər çoxdur. İnanırıq ki, dövlətimizin uğurlu siyasəti nəticəsində

qarşıya qoyulan hər bir hədəf gerçəkliyə çevriləcək, ən əsası illərdir azərbaycanlılara və türklərə qarşı soyqırımı və deportasiya siyasəti həyata keçirən ermənilər cinayətkar əməllərinə görə beynəlxalq məhkəmədə cavab verəcəklər'.

25.01.2012-ci ildə Goranboy rayonunda təmas xəttindəki "N" sayılı hərbi hissədə hərbcilərlə görüş zamanı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti və ali baş komandanı İlham Əliyevin nitqi zamanı demişdir: "... Biz öz torpağımızdayıq, onlar bizim torpağımızı zəbt ediblər. Bizim başqa dövlətin torpağına iddiamız yoxdur, baxmayaraq ki, bugünkü Ermənistan dövləti tarixi Azərbaycan torpağında yaranmışdır. Mənim tövsiyələrimlə əlaqədar bizim alimlərimiz tarixə dair gözəl kitablar, elmi əsərlər yaratmışlar. Xüsusilə İrəvan xanlığı bizim qədim tarixi torpağımızdır. İrəvan xanlığı, Zəngəzur, Qarabağ bizim ərazilərimizdir. Bax, buradan, sizin xidmət apardığınız yerdən, döyüş bölgələrindən görünür Gülüstən kəndi. Bu həmin Gülüstən kəndidir ki, orada müqavilə imzalanmışdır. Və bu Müqavilədən və Türkmənçay müqaviləsindən sonra ermənilər kütləvi şəkildə indiki İran ərazisindən bax bura, köçürülmüşlər. Ermənilər özləri Dağlıq Qarabağda 1978-ci ildə ermənilərin İrandan Dağlıq Qarabağa küçürülmələrinin 150 illik tarixini əks etdirən abidə ucaltmışdılar. Yaxşı, əgər onlar iddia edirlər ki, Dağlıq Qarabağ onların tarixi torpaqlarıdır, onda necə ola bilər ki, 1978-ci ildə ermənilərin öz təşəbbüsü ilə Dağlıq Qarabağa köçmələrinin 150 illiyini qeyd edirdilər. O vaxt özləri etiraf etmişdilər ki, 1828-ci ildə onlar bizim torpağımıza gəlmişlər. Ondan sonra azərbaycanlıları başladılar yavaş-yavaş sıxışdırmağa və 20-ci əsrdə bolşevik inqilabından sonra Dağlıq Qarabağa Azərbaycanın tərkibində bir muxtariyyət verilmişdir. O da böyük cinayət idi, o vaxtkı bolşevik hökumətinin azərbaycanlılara qarşı böyük cinayəti idi. O muxtariyyətin heç bir əsası yox idi. Çünki o vaxt bu bölgənin əhalisinin mütləq əksəriyyəti azərbaycanlılar idi. Muxtar vilayəti yaratmaqla onlar bugünkü vəziyyəti şərtləndirdilər."

Müasir Azərbaycanın hərbi tarixində dördgünlük müharibə, aprel döyüşləri düşən 2016-cı ilin aprel 1-dən 2-nə keçən gecə təcavüzkar Ermənistan Silahlı qüvvələrinin təxribatının Şanlı ordumuz tərəfindən qanı, canı və döyüş qabiliyyəti hesabına əldə olunan zəfər günlərimizdən biridir.

2016-cı ilin aprelin 2-də erkən saatlarda Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Ermənistan prezidenti Serj Sarkisyan ABŞ-da Nüvə Təhlükəsizliyi Sammitindən səfərdən qayıtdıqları zaman təmas xəttinin şimal-şərq, şərq və cənub-şərq sahələrində geniş miqyaslı döyüşlər baş vermişdi. Döyüşlər əsasən 257 km uzunluğunda olan təmas xətti üzərində yönəldilmişdir. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin yaydığı məlumata görə 2016-cı il aprelin 1-dən 2-nə keçən gecə və gün ərzində bütün cəbhə boyu Azərbaycan mövqeləri və yaşayış məntəqələri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən güclü artilleriya atəşinə məruz qalmışdır. Ermənilər atşələri nəticəsində Azərbaycan Respublikasının dinc sakinlərdən 2-si ölmüş, 10 nəfər müxtəlif dərəcəli bədən xəsarətləri almışdır. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri cəbhənin ən gərgin Ağdərə-Tərtər-Ağdam və Xocavənd-Füzuli istiqamətində yerləşən birliklər, artilleriya bölmələri və digər qoşun növlərinin birgə, əlaqəli fəaliyyəti nəticəsində qısa müddətdə Ermənistan silahlı bölmələrinə qarşı cavab tədbirləri həyata keçirmişdir. Ermənistan silahlı bölmələri cəbhənin müxtəlif istiqamətlərində 82 və 120 millimetrlilik minaatanlardan və iriçaplı pulemyotlardan istifadə etməklə sutka ərzində atəşkəsi 127 dəfə pozmuşdur. Ermənistanın İcevan rayonunun Berkaber kəndində yerləşən mövqelərdən Qazax rayonunun Qızılhacılı kəndi atəşə tutulub. Bundan başqa Berd rayonunun Çinari kəndində yerləşən mövqelərdən Tovuz rayonunun Ağbulaq kəndi, Krasnoselsk rayonu ərazisindəki adsız yüksəkliklərdə yerləşən mövqelərdən isə Gədəbəy rayonu ərazisindəki yüksəkliklər Ermənistan hərbciləri tərəfindən vurulmuşdur. Azərbaycanın müdafiə naziri Zakir Həsənov 2019-cu ildə verdiyi açıqlamada Azərbaycan ordusunun ermənilərin qurduğu Ohanyan səddini 18 dəqiqəyə yardığını bildirmişdir. [1]

Aprelin 3-də Tərtər rayonunun Talış kəndi ətrafındakı yüksəkliklər və Seysulan kəndi azad olunub, Füzuli istiqamətində Ermənistanın pilotsuz uçuş aparatı vurulub. [2] Lakin tərəflərin Seysulan kəndindəki vəziyyət haqqında xəbərləri ziddiyyətli olaraq qalırdı. Hər iki tərəf Seysulan kəndinin öz nəzarətində olmasını iddia edir. [3] Aprelin 4-ü Ermənistan itirilmiş mövqələrinin geri qaytarılması məqsədilə cəbhənin əsasən Ağdərə-Tərtər və Xocavənd-Füzuli istiqamətlərində mövqələrimizə hücum edir və təmas xəttinə yaxın olan yaşayış məntəqələrini intensiv surətdə atəşə tutub. [4] 2016-cı ildə Azərbaycanın Tovuz rayonunun Ermənistanla həmsərhəd olan Əlibəyli kəndində düşməyə məxsus partlayıcı qurğunun işə düşməsi nəticəsində 1998-ci il təvəllüdlü Şahmalıyeva Aygün Zirəddin qızı həlak olub, onun anası 1979-cu il təvəllüdlü Şahmalıyeva Elnarə Məmmədtağı qızı isə ağır xəsarət alıb.

Araşdırmalar zamanı məlum olub ki, partlayıcı qurğu quraşdırılmış uşaq oyuncağı ermənilər tərəfindən Əlibəyli kəndinə daxil olan Tovuz çayına buraxılıb. Həmin ərazidə oynayan Cəfərov Elşəvər Həsən oğlu və Şahmalıyeva Aygün Zirəddin qızı oyuncağı taparaq Cəfərov Həsənin evinə gətiriblər. Evdə oynayan zaman Aygün Şahmalıyeva oyuncağı masanın üstünə vurub və nəticədə partlayış baş verib. 2016-cı ilin iyulun 14-də erməni silahlı bölmələrinin açdığı atəş nəticəsində isə Tovuzun Ermənistanla təmas xəttində yerləşən Əlibəyli kəndində 12 yaşlı Nərimin Xanbabayevə, onun 8 yaşlı qardaşı Tuncay və 44 yaşlı Dürdanə Nağıyevaya ağır yaralanıblar. 2016-cı ilin aprelin 4-də Ağdam rayonun Sarıcalı kəndinə ermənilərin ağır artilleriyadan açdığı atəşlər nəticəsində 3 mülki şəxs həlak olub, 5 yerli sakin yaralanıb. Həmçinin, işğalçı qüvvələr təmas xəttində yerləşən məktəblərə, infrastruktur obyektlərinə, mülki əhaliyə ciddi ziyan vurub. [5, s.34]

Aprelin 5-də Ağdərə şəhərinə aparan əsas yol üzərindəki strateji baxımdan əhəmiyyətli Madagiz məntəqəsindəki hərbi bazanın qərargahını və "Yerkrapa" erməni könüllülərini cəbhəyə gətirən avtobusa zərbə endirib. Erməni tərəfi bu zərbə nəticəsində 7 nəfərin öldüyünü təsdiq edib. Aprelin 5-də Xocavənd-Füzuli istiqamətində erməni qüvvələrinin 2 ədəd tankını heyətlə birlikdə və hərbi əmlakla dolu 5-dək təkərli texnikasını sıradan çıxarıb. [6] Adətən hücum keçən tərəf daha çox itki verir. Bizim əsgərlər həmin vaxtlar Aran-Qarabağ hissəsində idilər. Ermənilər, düşmənlərimiz qarşı dağlarda. Hər kəs bilir ki, düzənlikdən dağa tərəf hücum etdikdə tələfat çox olmalıdır. İkincisi, ermənilər 20 ildən artıqdır ki, orada müdafiə-istehkam qurğuları qurub mövqelərini bərkitməşdilər. Həmin ərazilərdə düşmən 1994-cü ildən bu günə qədər səngərlər qazıb oturmuşdu. İllərdir ki, müdafiə sistemi qurmaları barədə təbliğat aparırdılar. Bizim əsgərlərimiz Lələtəpəni almaqla onların ön xətdə duran bölmələrinin ikinci eşelon bölüyünün müdafiə sistemini darmadağın etdilər. Piyada əsgərlərimiz qısa müddət ərzində o yüksəklikləri ələ keçirdilər. Ali Baş Komandan "Dur!" əmrini verməsəydi, ermənilər üçün fəlakət olacaqdı. Sözsüz ki, həmin günlərdə bir neçə rayon alınacaqdı. Bizim əsgərlərimiz və o əsgərlərin qəhrəman komandirləri bu döyüşlərdə yalnız ön xətdəki ikinci eşelon birləşmələrinin bəzi bölmələrindən istifadə etdilər. Hələ arxada olan gücümüzü, silahımızı işə salmamışdıq. [5, s.40]

Aprel döyüşləri zamanı Azərbaycan Prezidenti Prezidentinin 2016-cı il aprelin 19-da müvafiq sərəncamları ilə Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin 3 üzvü "Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı", 7 üzvü "Azərbaycan Bayrağı" ordeni, 1 üzvü 2-ci dərəcəli və 4 üzvü 3-cü dərəcəli "Vətənə xidmətə görə" ordeni, 19 üzvü "Vətən uğrunda" medalı, 43 üzvü "İgidliyə görə medalı", 45 üzvü "Hərbi xidmətlərə görə" medalı, 2 üzvü "general-mayor" ali hərbi rütbəsi ilə mükafatlandırılmışdır. [7, s. 4-9]

Dördgünlük döyüşlərində təcavüzkar erməni silahlı qüvvələrinin 320-dən artıq düşmən məhv edilmiş, 500-dən artıq erməni hərbi qulluqçusu yaralanmış, 30-dək tankı və digər zirehli texnikası, 25-dən artıq artilleriya qurğusu sıradan çıxarılmış, Goranboy rayonuna və Naftalan şəhərinə təhlükə yarada biləcək Talış kəndi ətrafındakı yüksəklikləri, eləcə də Seysulan məntəqəsini azad edib, Füzuli rayonu istiqamətində yerləşən "Lələ təpə" yüksəkliyində nəzarəti ələ keçirilmiş, Madagiz yaşayış məntəqəsinə yerləşən Ermənistanın qərargahı və əsas hərbi hissələri məhv edilərək Azərbaycanın şanlı Ordusu Ağdərə-Madagiz, Cəbrayıl istiqamətindəki yolların nəzarətdə saxlanılması imkanı əldə etmişdir. Döyüşdə Azərbaycan Silahlı Qüvvələri 2,000 hektarlıq ərazini işğaldan azad etmişdir.

Ermənistan silahlı qüvvələri 2018-cı il mayın 20-dən 27-nə qədər Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şərur rayonunun Günnüt kəndi atəşə tuturlar. "Günnüt əməliyyatı" adlanan bu döyüş 2018-cı il mayın 20-dən 27-nə qədər Naxçıvan Muxtar Respublikasında baş vermişdir. Əlahiddə Ümumqoşun Ordusunun əks-həmlə əməliyyatı nəticəsində Şərur rayonunun Günnüt kəndi, "Ağbulaq" yüksəkliyi, Qızıqlaya dağı və Qaraqaya dağı azad olunur, Dərələyəz mahalının Arpa kəndi isə Azərbaycan ordusunun atəş nəzarəti altına keçir. [8] Mayın 20-də Azərbaycan Ordusunun hərbiçisi Adil Tatarov bu istiqamətdə gedən atışmada şəhid olmuşdur. Döyüşlər nəticəsində, ümumi olaraq, 11,000 hektarlıq ərazi azad olunub. [9] Əməliyyat Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinə İrəvan-Yeğeqnadzor-Gorus-Laçın-Xankəndi avtomobil yoluna nəzarət etməyə imkan vermişdir. Ərazinin etibarlı müdafiəsi və təminat məqsədi ilə 50 km yeni yol çəkilmiş, 50 km-dən artıq yararsız yollar isə bərpa edilmişdir. Strateji əhəmiyyətli Arpaçay dərəçasının taktiki cəhətdən etibarlı mühafizəsinin təşkili üçün hakim yüksəkliklərdə yeni müdafiə mövqeləri qurulub.

Ermənistanın təxribatlarına və dəfələrlə hərbi təcavüzlərinə nəzər saldıqda görürük ki, 2019-cu ildən etibarən təcavüzkar Ermənistanın hərbi-siyasi rəhbərliyinin bir-birinin ardınca verdiyi təxribatçı

bəyanatlar və atdığı addımlar danışıqlar prosesini məqsədyönlü şəkildə tamamilə pozması, Ermənistanın qəbul etdiyi təcavüzkar və hücum xarakterli milli təhlükəsizlik strategiyası və hərbi doktrina, işğal edilmiş ərazilərdə qeyri-qanuni məskunlaşdırma siyasətini genişləndirməsi, “yeni ərazilər uğrunda yeni müharibə” çağırışı, mülki şəxslərdən ibarət “könüllü dəstələri” yaratmaq qərarı, 2020-ci il iyulun 12-də Ermənistan–Azərbaycan dövlət sərhədinin Tovuz istiqamətində təxribat törətməsi, eyni zamanda, bütövlükdə qoşunların təmas xəttində gərginliyi artırması, cəbhə xəttinə yaxın ərazilərdə qoşunlarını cəmləşdirməsi, böyük həcmdə silah-sursat toplaması Ermənistanın genişmiqyaslı hücumu hazırlaşması və s. hərəkətlərinə, Ermənistanın təxribatlarına və növbəti hərbi təcavüzünə cavab olaraq, Azərbaycan xalqı torpaqlarımızın işğaldan qurtarılması, Ermənistanın sülhə məcbur edilməsi, BMT Təhlükəsizlik Şurasının məlum qətnamələrinin tələblərinin yerinə yetirilməsi, məcburi köçkünlərin öz doğma torpaqlarına qayıtması və ədalətin bərpası üçün Azərbaycanın 27 sentyabr 2020-ci ildə bağladığı əks-hücum əməliyyatı apardı və haqq etdiyi parlaq qələbəyə nail oldu.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın 27 sentyabr 2020-ci ildə bağladığı əks-hücum əməliyyatı və parlaq qələbəni Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanının rəhbərliyi, öz qanı-canı bahasına Müzəffər Azərbaycan ordusu və xalqımızın milli birliyi sayəsində nail olduq. Təbii ki, Azərbaycan Respublikasının öz ərazi bütövlüyünü təmin etmək BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələri, BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsi, beynəlxalq hüququn prinsipləri, beynəlxalq və regional təşkilatları qərarları, eləcə də tarixi ədalət və hüquqi cəhətdən dünya ölkələrinin Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü baxımından, Azərbaycan dövləti və xalqının bir yumruq olmaqla səfərbər olaraq 44 gün ərzində tarixi ədaləti bərpa etdi. Azərbaycan Vətən müharibəsi ilə təcavüzkar Ermənistanı və terror birləşmələrinə, Ermənistanı dəstəkləyən regional və beynəlxalq güclərə sübut etdi ki, Azərbaycan Respublikası istər diplomatiyada, istərsə də döyüş meydanında düşməinə layiqincə və peşəkarcasına cavab verdi. Biz azərbaycanlıları bu qələbəyə Şəhidlərimizin qanı, qazilərimizin şücaəti, illərdir Qarabağa və işğal olunmuş torpaqlara qayıtmaq eşqi Azərbaycan xalqını və Ordusunu Vətən müharibəsinə, əks-hücum əməliyyatına başlamasına vadar edirdi.

Ermənistan döyüş meydanında müharibə aparmaq əvəzinə Azərbaycanın ikinci böyük şəhəri, çoxsaylı tarixi və mədəni abidələri olan qədim Gəncə, ərazilərində strateji obyektlər yerləşən və keçən Mingəçevir (Su Elektrik Stansiyası) və Yevlax (Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri) şəhərlərini, Beyləqan, Bərdə, Tərtər, Qəbələ, Goranboy, Ağcabədi, Abşeron, Xızı və digər rayonlarını ballistik raketlər və digər ağır artilleriya qurğularından atəşə tutulmuşdur. 27 sentyabr 2020-ci il tarixdə saat 18 radələrində Naftalan şəhərinin Qaşaltı-Qaraqoyunlu kəndində yerləşən, kənd sakini Qurbanov Elbrus İsa oğlunun evinə top mərmisinin düşməsi nəticəsində bir ailə (5 nəfər) tamamilə məhv olmuşdur. 04, 05, 08, 11 və 17 oktyabr tarixlərində raket və ağır artilleriya hücumları nəticəsində Gəncə şəhərində 26 nəfər həlak olmuş, 175 nəfər yaralanmış, şəhərdə yerləşən mülki infrastruktur obyektlərinə, nəqliyyat vasitələrinə külli miqdarda ziyan dəymişdir. Ermənistan silahlı qüvvələrinin raket və ağır artilleriya hücumları nəticəsində Bərdə rayonunda 29 nəfər həlak olmuş, 112 nəfər yaralanmış, rayonda yerləşən mülki infrastruktur obyektlərinə, nəqliyyat vasitələrinə külli miqdarda ziyan dəymişdir. Ümumilikdə Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində 12-si uşaq, 27-si qadın olmaqla 93 mülki şəxs həlak olmuş, 454 mülki vətəndaş yaralanmış, ümumilikdə 12292 yaşayış və qeyri yaşayış sahəsinə, 288 nəqliyyat vasitəsinə ziyan dəymiş, 1018 fermer təsərrüfatı üzrə zərər faktı aşkar edilmişdir. [10]

Qeyd edək ki, 27.09.2020-ci il tarixdən 04.10.2020-ci il saat 10:00-a kimi Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən əhalinin yaşayış məntəqələrini ağır artilleriyadan atəşə tutması nəticəsində həlak olmuş şəxslərin sayı 22, yaralanmış şəxslərin sayı 74, ziyan dəymiş mülki obyektlərin sayı 49, yaşayış evlərinin sayı 248 olub. [11]

Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyinin Vətən müharibəsində 2783 nəfər şəhid olmuş Silahlı Qüvvələrimizin hərbi qulluqçuları barədə 3 dekabr 2020-ci il tarixli məlumatına əlavə olaraq bildiririk ki, bu günədək 2723 şəhidimiz dəfn edilmişdir. [12]

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycan dövlətinin başında güclü siyasətçi olduğunu diplomatiya meydanında da söylədiyi nitqi ilə hər kəsə bəyan etdi. 44 günlük haqq savaşında Azərbaycan xalqının gücü və yenilməzliyi, haqq yolunda olması hər kəsin diqqətinə çatdırdı. [13, s.82-83]. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti və Silahlı Qüvvələrin ali baş komandanı kimi İlham Əliyev 2 oktyabr 2020 “Əl-Cəzirə” televiziya kanalına, 4 oktyabr 2020-ci il “Əl-Ərəbiyyə”

televiziya kanalına, 5 oktyabr 2020-ci il Türkiyənin "TRT haber" televiziya kanalına, 6 oktyabr Rusiyanın "Perviy kanal" televiziyasına və s. dünya kütləvi informasiya kanallarına müsahibələr vermişdir.

Azərbaycan bu tarixi Qələbəni Azərbaycan Respublikasının Prezidenti və onun Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin apardığı daxili və xarici siyasəti, hərbi strategiyası, Müzəffər Ordumuzun peşəkarlığı, yüksək döyüş qabiliyyəti, hərbi meydanında göstərdikləri qəhrəmanlıqları və "Dəmir Yumruq" əməliyyatı ilə başlayan və 44 gün boyunca davam edən ikinci Qarabağ müharibəsi nəticəsində düşməyə sarsıdıcı zərbələr endirməklə Ermənistan mifini və ordusunu darmadağın etdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti və silahlı qüvvələrinin ali baş komandanı İlham Əliyevin rəhbərliyi altında işğal altında olan Azərbaycan torpaqları işğaldan azad edildi. **Azərbaycanda hər il 8 noyabr Zəfər Günü kimi qeyd olunması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 2020-ci il dekabrın 3-də "Zəfər Günü'nün təsis edilməsi haqqında" Sərəncam imzalamışdır.**

Azərbaycan ordusunun bu qələbəsini, eləcə də xüsusi təyinatlılarımızın döyüş qabiliyyəti, Azərbaycan ordusunun müasir silahlardan istifadə etməsini, xarici dövlətlərin hərbi qurumları və hərbi sahədə ixtisaslaşmış tədqiqat mərkəzlərinin də diqqətini cəlb etmişdir. Bu şanlı və haqq etdiyimiz tarixi qələbəmizi dövlətimizin yürütdüyü daxili və xarici siyasəti, hərbi strategiyası, xalqımızın güclü iradəsi, böyük əzmi, milli ruhu, dünyada yaşayan azərbaycanlıların dəstəyi Azərbaycan dövlətinin gücünü və xalqının milli birliyini bütün dünyaya nümayiş etdirdi.

Nəticə

Ümummi lider Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə qayıtdıqdan, 1993-cü ildən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti olduqdan sonra azərbaycanlıların soyqırımı və faciələrilə bağlı həqiqətlərinin dünyaya çatdırılması, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc vasitələrlə, diplomatik danışıqlarla nizama salınması, ərəzi bütövlüyünü təmin olunması Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət fəaliyyətində əsas istiqamət olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin beynəlxalq və regional təşkilatlara, etdiyi xarici səfərlərdə, görüşlərdə Azərbaycanlıların soyqırımı və faciələrilə bağlı müraciətlər etmiş, siyasi-diplomatik fəaliyyət göstərmişdir. Bundan başqa Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Ermənistanın əsassız ərəzi iddiaları və hərbi təcavüzünü beynəlxalq və regional təşkilatların diqqətinə çatdırmış, eləcə də beynəlxalq və regional təşkilatların Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı qəbul etdiyi qətnamə, bəyanat, qərarların qəbul olunmasına nail olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti və onun Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin apardığı daxili və xarici siyasəti, hərbi strategiyası, Müzəffər Ordumuzun peşəkarlığı, yüksək döyüş qabiliyyəti, hərbi meydanında göstərdikləri qəhrəmanlıqları və "Dəmir Yumruq" əməliyyatı ilə başlayan və 44 gün boyunca davam edən Vətən müharibəsi nəticəsində düşməyə sarsıdıcı zərbələr endirməklə Ermənistan mifini və ordusunu darmadağın etdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti və silahlı qüvvələrinin Ali Baş komandanı İlham Əliyevin rəhbərliyi altında işğal altında olan Azərbaycan torpaqları işğaldan azad edildi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. <https://ordu.az/az/news/148471/mudafie-naziri--aprel-doyuslerinde-ordumuz-mudafie-xettini-18-deqiqeye-yardi>
2. Qarabağ savaşını dəyişən 4 gün // <https://news.day.az/azerinews/991303.html>
3. АО НКР обнародовала видео с трупами азербайджанцев, якобы «захвативших» оставшийся армянским Сейсулан // <https://www.panorama.am/ru/news/2016/04/03/%D0%90%D0%9E-%D0%9D%D0%9A%D0%A0-%D0%B2%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D0%BE-%D1%81-%D1%82%D1%80%D1%83%D0%BF%D0%B0%D0%BC%D0%B8-%D0%B0%D0%B7%D0%B5%D1%80%D0%B1%D0%B0%D0%B9%D0%B4%D0%B6%D0%B0%D0%BD%D1%86%D0%B5%D0%B2-%D0%A1%D0%B5%D0%B9%D1%81%D1%83%D0%BB%D0%B0%D0%BD/1556690>
4. Sanchez, Raf. "'Suicide drone' used for first time in fighting between Azerbaijan and Armenia"...//

<https://www.telegraph.co.uk/news/2016/04/08/suicide-drone-used-for-first-time-in-fighting-between-azerbaijan/>

5. Aida Eyvazlı Göytürk. QALİBİYYƏT. Şahidlər və şəhidlər. II cild. - Bakı: Mütərcim, 2018. – s. 34.
6. Azərbaycan MN: Düşmənin Madagiz məntəqəsindəki hərbi bazasının qərargahı dəqiq zərbələrlə dağıdılıb // https://web.archive.org/web/20160713132116/http://apa.az/dagliq_qarabag/azerbaycan-mn-dusmenin-madagiz-menteqesindeki-herbi-bazasinin-qerargahi-deqiq-zerbelerle-dagidilib.html
7. Həsənzadə B. Nəfəsimiz Vətəndir! Mücrü nəşriyyatı, 2022, s. 4-9.
8. Azerbaijan 'makes territorial gains' in Nakhchivan // <https://oc-media.org/azerbaijan-makes-territorial-gains-in-nakhchivan/>
9. Qələbəmizin Günnüt salnaməsi // <http://www.serqqapisi.az/index.php/ictimai-siaysi/15917-gaelaebaemizin-zhunnut-salnamaesi>
10. 44 gün sürən Vətən Müharibəsi (II Qarabağ müharibəsi) // <https://genprosecutor.gov.az/az/page/azerbaycan/i-ve-ii-qarabag-muharibesi/44-gun-suren-veten-muharibesi-ii-qarabag-muharibesi>
11. Sübhan Talıblı: Gəncə şəhəri Ermənistan ərazisindən atəşə tutulub // <https://az.trend.az/azerbaijan/politics/3310504.html>
12. <https://mod.gov.az/az/news/veten-muharibesinde-sehid-olmus-herbi-qulluqcularin-siyahisi-34025.html>
13. Heydərova S. Azərbaycan dövlət siyasətində Qarabağa aparan yol. Bakı: Elm və təhsil, 2021, s. 82-83.

SOSIAL MÜNAQİŞƏLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI

Zeynəddin Şabanov

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

zeynaddin.shabanov@gmail.com

Xülasə

Məqalədə cəmiyyətdə sosial münaqişələrin yaranma səbəbləri, onların müxtəlif meyarlara əsasən təsnifatı və münaqişələrin təsir dairəsi araşdırılır. Müxtəlif tədqiqatçıların baxışları təhlil edilərək, sosial münaqişələrin cəmiyyətin müxtəlif sahələrinə təsiri qiymətləndirilir. Xüsusilə vurğulanır ki, sosial sferada baş verən hər bir münaqişə digər münaqişə növlərinin xüsusiyyətlərini də daşıya bilər. Məqalədə həmçinin müəssisələrdə fəaliyyət göstərən həmkarlar ittifaqlarının sosial münaqişələrin həllindəki rolu önə çəkilir. Belə qənaətə gəlinir ki, həmkarlar ittifaqlarının operativ mövqeyi, məlumatlılığı və qəbul etdikləri qərarlar münaqişələrin vaxtında və səmərəli həllinə mühüm töhfə verir.

Açar sözlər: cəmiyyət, sosial münaqişə, müəssisə, əmək kollektivi, fərdi əmək müqaviləsi, kollektiv əmək müqaviləsi, həmkarlar ittifaqı.

Abstract

The article explores the causes of social conflicts in society, their classification based on various criteria, and their broader impact. The views of different researchers are analyzed, and the influence of social conflicts on different spheres of society is evaluated. Special attention is given to the fact that a conflict arising in one area of the social sphere may embody characteristics of other types of conflicts. The article also emphasizes the significant role of trade unions operating within institutions in resolving social conflicts. It is concluded that the proactive stance, awareness, and decisions of trade unions contribute substantially to the timely and effective resolution of such conflicts.

Keywords: society, social conflict, institution, labor collective, individual employment contract, collective labor agreement, trade union.

Giriş

Müasir dövrdə sosial münafişələrin təzahür xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi müəssisələr üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, hər bir müəssisəni idarə edənlər, rəhbərlər, işəgötürənlər yaxşı bilirlər ki, insan kapitalı ən dəyərli və vacib resurs olmaqla onun qaydalara və qanunlara müvafiq idarəsi müəssisənin performanslı olması və rəqiblə mübarizəsində üstünlük əldə etməsinə səbəb olacaqdır. Müasir dövrdə idarəetmə zamanı sosial–psixoloji faktorlara diqqətin artırılması, əlverişli işgüzar mühitin psixoloji cəhətdən dürüst və möhkəm olması, işəgötürənlər və işçilər arasındakı psixoloji maneənin həlli məsələsi baş verməkdədir. Sadalananlar münafişələrdən də yan keçmir, belə ki, münafişələri araşdırmaqla, işəgötürənlər tabeliyində olan işçiləri daha ətraflı tanıya bilirlər, onların xüsusiyyətlərini, mənəvi vəziyyəti, kritik vəziyyətlərdə özünü idarə etmək mədəniyyəti, səhvlərini aradan qaldırmaqla mövcud boşluqları dəf edə bilirlər, bununla da kollektivdəki durum ətraflı öyrənilə bilər. Bu zaman müəssisədə fəaliyyət göstərən həmkarlar ittifaqlarının rolu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmkarlar ittifaqlarının mövqeyi, məlumatları, qərarları sosial münafişələrin vaxtında, düzgün və operativ həllinə gətirib çıxarır.

Sosial münafişələrin təzahür xüsusiyyətləri

Sosial sahədəki münafişələr demək olar ki, əsasən sosial həyat səviyyələrində baş verən münafişələri əhatə edir. Bununla belə, sosial sferanın hər hansı bir sahəsində meydana çıxan münafişə özündə başqa münafişələrin də xüsusiyyətlərini ehtiva edə bilər.

Sosial münafişələr və onların həll edilməsi metodlarının araşdırılması, münafişələrin təhlili və öyrənilməsinin əhəmiyyəti, onun müsbət və mənfi tərəfləri, konfliktlərin həll olunmasında onların rolunun qiymətləndirilməsi baxımından çox əhəmiyyətli və aktualdır. Münafişə anlayışı təhlükə, düşmənçilik, anlaşılmazlıq, cəhd, ümitsizlik, haqlılıq sübuta yetirmə, nifaq və s. neqativ hissləri ifadə edir. Münafişələr adətən qaçılmalı olan situasiyalar kimi dəyərləndirilir. İstənilən konfliktin mərkəzində hər hansı bir səbəbdən tərəflərin əks mövqeləri və yaxud mövcud şəraitdə əks vasitə və məqsədə çatma yolları və ya maraqların, istəklərin, üst-üstə gəlməməsi dayanır.

Əgər münafişələr düzgün idarə edilməzsə onlar cəmiyyətdəki insan münasibətlərinin, sosial-psixoloji mühitin pisləşməsinə, insanların mövqeyinin itirilməsinə gətirib çıxarar. Bu baxımdan münafişələrin təhlili və öyrənilməsi də Azərbaycan üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Münafişə bəzi hallarda müxtəlif forma və nəticələr verə bilər. Lakin istənilən halda söhbət bir-birinə qarşı yönəlmiş fəaliyyətin başa çatmasından gedir. Münafişənin mərhələ və dövrlərinin müxtəlif müddətləri olur. İnsidentdən sonra tərəflərdən biri güzəştə gedirsə münafişə bununla da yekunlaşır və bəzi mərhələlər baş vermir [1].

Münafişələrin müxtəlif təsnifatı mövcuddur ki, onlar da münafişənin əsasında duran meyarlardan asılıdır. Belə ki, münafişələr:

-**Mənşəyinə və yaranma səbəbinə görə:** obyektiv və subyektiv, təşkilati, emosional və sosial-əmək, işgüzar və şəxsi;

-**Kommunikativ istiqamətinə görə:** şəquli, üfüqi və qarışıq;

-**Münafişəyə qoşulan tərəflərin tərkibinə görə:** şəxsiyyətdaxili, şəxsiyyətlərarası, şəxsiyyət və qrup arasında; qruplar arasında, qrupdaxili, təşkilatdaxili münafişə;

-**Funksional əhəmiyyətinə görə:** pozitiv və neqativ, konstruktiv və destruktiv, yaradıcı və dağıdıcı;

-**Təqquşmanın forma və dərəcəsinə görə:** açıq və gizli, ani, təşəbbüs edilmiş və süni sürətdə yaradılmış, qaçınılmaz, məcbur edilmiş, məqsədyönlü olmayan;

-**Miqyasına və müddətinə görə:** ümumi və lokal, qısamüddətli və uzadılmış, tez baş verən və uzunmüddətli;

-**Tənzimlənmə formalarına görə:** antaqonist və kompromisə gedən, bütövlükdə və ya qismən həll edilə bilən, razılığa və əməkdaşlığa gətirilə bilən konfliktlərə bölünürlər [6,c.136].

Münafişələr həmçinin **bipolyar**, yəni iki konflikt edən tərəf və **multipolyar**, 2-dən artıq konflikt edən tərəflərə bölünür [1, s.194].

Qruplararası münafişə - istənilən müəssisədə çoxsaylı qruplar olur. Bu qrupları **formal və qeyri-formal** olmaqla iki yerə bölünür. Mütəxəssislərin fikrincə, müasir müəssisələrin əksəriyyətində bu qruplar arasında mütəmadi olaraq münafişələr meydana gələ bilər. İşəgötürənin onlara qarşı

ədalətsiz hərəkət etdiyini, müqavilə şərtlərini kobudcasına pozduğunu iddia edən qeyri-formal qruplar daha sıx birləşə və əmək məhsuldarlığının faizini gözlənilən həddən aşağı salmağa müvəffəq ola bilirlər. Belə ki, Hottorn təcrübələrində işçilər birləşərək işəgötürənin müəyyən etdiyi istehsalat normalarını aşağı salmağa müvəffəq oldular. Qruplarası münaqişənin ən məşhur nümunəsi isə işəgötürənlərlə həmkarlar ittifaqı arasındakı münaqişədir. Qruplararası münaqişənin daha bir nümunəsi fəhlə və qulluqçu kateqoriyasından olan işçilərin münaqişəsidir [5, p.55]. Belə ki, qulluqçu kateqoriyası, əsasən, idarəetmə vəzifələrini həyata keçirirlər, onlar daha savadlı, gənclirlər və texniki vasitələrdən daha müntəzəm istifadə edirlər. Bu da münasibətlərdə çətinliklər yaratdığı üçün toqquşmalarla da nəticələnir. İstənilən təşkilatda, şirkətdə və yaxud müəssisədə meydana çıxan sosial münaqişələrin əsas səbəbləri bölüşdürülməsinə ehtiyac duyulan resursların məhdud olması, tapşırıqların qarşılıqlı asılılığı, mənafeələr arasında mövcud olan fərqlər, nümayiş etdirilən dəyərlərdə olan fərqlər, davranış və hərəkət tərzində olan müxtəlifliklər, savad və bilik göstəriciləri, düzgün olmayan ünsiyyət, iş yerlərinin balanslaşdırılmaması, motivasiyanın çatışmazlığı, həmkarlar ittifaqlarının və sosial tərəfdaşlığın digər subyektlətinin zəif mövqe nümayiş etdirməsi və digərləridir.

Hazırda müəssisə və təşkilatlarda şəxsiyyətlərarası sosial münaqişələrin həll edilməsi üçün müxtəlif üsul, yol və metodlardan geniş istifadə olunur. Müxtəlif tədqiqatçılar və mütəxəssislər bu istiqamətdə özünə xas olan və böyük maraq doğuran fikir və mülahizələrini, təkliflərini irəli sürülər. Onu da bildirmək zəruridir ki, şəxsiyyətlər arasındakı sosial münaqişələrin həlli üsulları və yolları bu sosial münaqişədə iştirak edən tərəflərin sosial münaqişədə tutduğu mövqeyi ilə uyğun olaraq təyin olunur. Cəmiyyətdə və ayrı-ayrı müəssisə və təşkilatlarda şəxsiyyətlərarası sosial münaqişələrin həll edilməsi üçün istifadə olunan üsullara və metodlara aşağıdakıları göstərmək olar:

- imtina və ya münaqişədən boyun qaçırma metodu;
- uyğunlaşma metodu;
- məcburetmə metodu;
- qarşıdurma metodu;
- kompromis metodu;
- əməkdaşlıq metodu;
- problemin həll edilməsi metodu [8,c.110].

Müəssisələrdə adətən mübahisə və münaqişələrin həllində bu metodların istifadə gözlənilən müsbət nəticəni verir.

Münaqişələrin həllində həmkarlar ittifaqlarının fəaliyyəti

Hazırda sosial tərəfdaşlıq sistemi əmək şəraitinin yaxşılaşdırmaqla bərabər, həm də cəmiyyətdəki münaqişəlilik səviyyəsinin aşağı enməsinə, danışıq proseslərinin konstruktiv məcraya yönəldilməsinə, tətillər hərəkətinin kəskinliyini azaldılmasına kömək edir [7, s.44].

Münaqişələri aradan qaldırmaq və sosial əmək münasibətlərini tənzimləmək üçün Avropada üçtərəfli sosial tərəfdaşlıq orqanları hələ ötən əsrdən fəaliyyətə başlayıb və böyük uğurlar əldə edib. Belə ki, Belçikada-1948-ci il, AFR-də -1952-ci il, Avstriyada -1957-ci il, Fransa -1958-ci illərdə artıq sosial tərəfdaşlıq orqanları formalaşmışdı [9]. Üçtərəfli orqanlar Çexiyada, Slovakiyada, Yunanıstanda, Macarıstanda, İtaliyada, Niderlandda, Bolqarıstanda və Polşada da yaradılmışdır. 2016-cı ilin sentyabrın 30-da Azərbaycan hökuməti ilə Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT) arasında əməkdaşlıq çərçivəsində "2016-2020-ci illər üçün Layiqli Əmək üzrə Ölkə Proqramı"nın qəbul edilməsi və Azərbaycanda Sosial və İqtisadi Məsələlər üzrə Üçtərəfli Komissiyanın yaradılması ilə əlaqədar razılaşma əldə edilib. Razılaşmanı Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin, BƏT, BMT İnkişaf Proqramının, Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyasının (AHİK), Azərbaycan Sahibkarlar (İşəgötürənlər) Təşkilatları Milli Konfederasiyasının (ASK), aidiyyəti hökumət və qeyri-hökumət qurumlarının nümayəndələri dəstəkləyib [10].

Müəssisədəki həmkarlar ittifaqları cəmiyyətdə davamlı inkişafa nail olmaq üçün tərəflər arasında konsensusa, vətəndaş sülhünün formalaşmasına, müxtəlif qruplar və təbəqələr arasında qarşılıqlı münasibətlərdə gərginliyin azalmasına, sosial münaqişələrin aradan qaldırılmasına, cəmiyyətdə sosial poliloqun təşəkkülü və möhkəmlənməsinə, bütün səviyyələrdə hakimiyyət orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanlarının birliyinə doğru yönəlmiş fəaliyyət həyata keçirirlər. Məhz həmkarlar ittifaqlarının fəaliyyəti nəticəsində müəssisələrdə işəgötürən və işçilər arasındakı sosial münaqişələrin

yananmasının qarşısı alınır, sosial dialoq bərqərar olur, münasibətlər sivil qaydada tənzimlənir.

Azərbaycan cəmiyyətində sosial poliloqa və sülhə nail olmaq üçün yeni əmək münasibətləri bir daha tərəflərin maraqlarını özündə əks etdirməklə ətraflı işlənir, yeni fikirlər və ideyalarla cılalanaraq insanların mühakiməsinə verilir. Bu münasibətlərin tərəqqisində mühüm və əvəzolunmaz rol isə sosial tərəfdaşlıq tərəfindən reallaşa bilər. Ölkədə demokratik, sivil cəmiyyətin qurulmasında, hüquqi dövlətin bərqərar olmasında, sosial rifah tərzinin və sosial poliloqun təmin olunmasında, əmək münasibətlərinin düzgün tənzimlənməsində sosial tərəfdaşlıq münbit şərait yaratmaqla Azərbaycanın dünya birliyinin beynəlxalq strukturlarına inteqrasiyasına stimül verir, yeni determinasiya qaydalarını əsaslandırır. Azad rəqabətə əsaslanan iqtisadi münasibətlərin formalaşmasının sürətləndiyi bir şəraitdə sosial tərəfdaşlıq prinsiplərinin həyata keçirilməsi qanunların qəbulu prosesinə təsirsiz ötürşür, belə ki, son illər əldə olunmuş uğurların sosial tərəfdaşlıqla bağlılığı inkarolunmaz məsələlərdəndir.

Sosial tərəfdaşlığın formalaşmış sistemində, professor H.Qaraşov yazır, həmkarlar ittifaqı maraqlı tərəf kimi çıxış edir, belə ki, məhz bu orqan hərəkətli və eyni zamanda daha həssas olan işçi qrupun, yəni muzzdlu işçilərin marağını ifadə edir. Həmkarlar ittifaqının sosial-əmək münasibətlərinin mühüm subyektləri ilə münasibətinin təşəkkül tapması, sosial tərəfdaşlığa dair bütün təsisatların inkişaf etdirilməsi və daha da təkmilləşdirilməsindən asılıdır. Sosial tərəfdaşlığı sosial əmək münasibətlərinin cəmiyyətdə sosial razılığın əldə edilməsinə yönəldilmiş muzzdlu işçilər, sahibkarlar və dövlətin maraqlarının tarazlaşdırılması vasitəsi ilə tənzimlənməsinin xüsusi tipi kimi müəyyən etmək mümkündür [2, s.125].

Sosial tərəfdaşlığın əsas subyektlərindən olan Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyası Baş Kollektiv Sazişin həyata keçirilməsi üzrə öz üzərinə düşən öhdəliyi yerinə yetirir. Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyasının V qurultayında bir daha vurğulanmışdır ki, Baş Kollektiv Sazişdə əksini tapan əmək, əmək münasibətləri, əhalinin məşğulluğu, əməkhaqqı və əhalinin gəlirləri, təhlükəsizlik və əməyin mühafizəsi, əməkçilərin sosial təminatları üzrə məsələlərin birgə həll edilməsi Tərəflərin maraqlarına cavab verir və onların yerinə yetirilməsi ölkənin sosial sabilliyinin qorunmasında əhəmiyyətli amillərdən biridir. Tərəflər Sazişin prioritet məqsədlərini təşkil edən öhdəliklərin icrasına səylər göstərmiş, müəyyən uğurlu nəticələr əldə etmişlər. Bununla yanaşı, bəzi öhdəliklərin yerinə yetirilməsi davam etdirilir [10].

Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyası sosial poliloqun təşəkkülü üçün sosial tərəfdaşlıqdan irəli gələn öhdəliklərin həyata keçirilməsi üçün həm müvafiq dövlət və hökumət orqanları ilə birgə, həm də üzv təşkilatları vasitəsilə zəruri tədbirlər həyata keçirmiş, iqtisadi inkişaf strategiyasının təməli olan iqtisadi qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsində iştirak etmişdir. Yerlərdə bağlanmış tarif sazişlərdə və kollektiv müqavilələrdə Baş Kollektiv Sazişin məqsədləri əks olunmuş, onların icrası üçün tədbirlər işgötürənlərlə birgə həyata keçirilmişdir.

AHİK və üzv təşkilatları işçilərin layiqli əməyini və yaşayışını təmin edən mühitin yaradılmasına, həmçinin qarşılıqlı əlaqələrin sosial tərəfdaşlıq əsasında inkişaf etdirilməsinə, əmək münasibətlərinin dialoq, kollektiv müqavilələr və sazişlər vasitəsilə tənzimlənməsinə səy göstərmişlər. Həmkarlar ittifaqlarının fəallığı sayəsində 2023-cü ildə işgötürənlərlə 13 min-dən çox kollektiv müqavilə və 121 saziş bağlanmışdır.

Ümumiyyətlə, cəmiyyəti daim inkişafda olan və insanlar arasında müxtəlif münasibətlərin formalaşdığı mürəkkəb bir sistem kimi səciyyələndirmək olar. Sosiumdakı sosial qarşılıqlı fəaliyyətin müxtəlif səviyyələrində qərar tutmuş iştirakçıların tərkibi də rəngarəngdir və onların hər biri özü seçim edir: qərar qəbul edir və onun nəticələri ilə razılaşır. Bu zaman iştirakçılar arasında eyni vaxtda ziddiyyətli dəyərlərə əsaslanan vəziyyətlər yaranır: 1) maraqların qarşıdurması; 2) rəqabət; 3) sosial qeyri-bərabərlik [3, s.154]. Bu sosial təzahürlər də sosiumun universal əlamətlərini özündə əks etdirir, problem isə “birgə yaşamağ”ı və sosial proses və hadisələri onların baş verdiyi şəraitdə idarə etməyi öyrənməyin zəruriliyindən irəli gəlir.

Münaqişənin yaranması üçün səbəbin olması vacibdir, münaqişə heç bir səbəb olmadan yaranıbilməz, lakin münaqişə üçün lazım olan maraqlar həmişə münaqişə iştirakçıları tərəfindən tez dərk edilmir. Sosial münaqişə narazılıq yaradacaq situasiyasının aşkar və ya qeyri-aşkar olduğu zaman özünü büruzə verir. Dəyərlər, məqsədlər, məqsədə çatma vasitələri heç də həmişə bilavasitə münaqişəyə gətirib çıxarmır. Münaqişənin əks tərəfi ya ədalətsizliklə barışır, ya da narazılığını gizlədərək öz zamanını gözləyir.

Səbəb münaqişəyə təkan verən amillərdən yalnızca biridir. Müəssisə rəhbəri, işəgötürən baş vermiş sosial münaqişəni araşdırarkən faktiki səbəblərin təhlilindən başlamalı, sonra isə müvafiq həll yollarından yararlanmalıdır.

İşəgötürən təbəçiliyində olan işçilərin mənafe və marağına laqeyiddirsə, işçilərin əməyinin nəticəsini mənimsəməklə, onları düzgün dəyərləndirməməklə ümumi maraq və mənafeləri tapdalayırsa (cüzi əmək haqqı verilir, əmək haqqının verilməsi yubadılır, əmək haqqının məbləği ilə orta həyat səviyyəsinin dəyəri arasında uçurum yaradılır və s.), bu, şübhəsiz müəssisədaxili münaqişəyə səbəb olacaqdır və eyni zamanda kollektiv mübahisələrin yaranmasına gətirib çıxaracaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Folger, J. P., Poole, M. C., & Stutman, R. K. Çatışma yönetimi, ilişkiler, gruplar ve kuruluşlar için stratejiler (Çev. F. Akkoyun). Ankara: Nobel., 2013, s.194.
2. Qaraşov H. Həmkarlar ittifaqları hərəkətinin əsasları. Bakı, 2015. - s.125.
3. Гайнуллина Ф.И. Международный опыт развития социального партнерства. Москва, 2009, s.154.
4. Vəliyev Ə. Sosial münaqişələrin inkişaf dinamikasının cəmiyyətə təsirinin təhlili// <https://stm.az/az/news/317/sosial-munaqiselerin-inkisaf-dinamikasinin-cemiyete-tesirinin-tehlili-09.08.2024>
5. Moberg, P. J. "Linking Conflict Strategy to the Five Factor Model: Theoretical and Empirical Foundations", International Journal of Conflict Management, 12, 2001, p.55.
6. Цветаев Д.В. Кадровый менеджмент. Москва, 2006. - с.136
7. Şabanov Z.M. Müasirləşən cəmiyyətin yeni paradıqları. Bakı, Avropa, 2017.- s.45.
8. Штракс Г.М. Социальное противоречие. М:Мысль, 2017, с.110.
9. www.ahik.az - 09.04. 2023
10. www.ulfet.com- 18.04.2023
11. www.ulfet.com- 18.04.2023

İSLAMİ DƏYƏRLƏRDƏ MƏNƏVİ-ƏXLAQİ TƏRBİYƏNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Şasəddin Mikayılov

ADPU Şamaxı filialı

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

shasaddin.mikayilov@gmail.com

Xülasə

Məqalədə mədəni-pedaqoji irsimizin milli-dini zəmində öyrənilməsi imkanları təsvir olunur. Məlumdur ki din əsrlər boyu insanların davranışına mədəniyyətinə böyük təsir göstərmişdir ki bu da nəticədə tədqiqat materiallarında praktik əhəmiyyət kəsb edən bilgilərin insanlara çatdırılmasında mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: din, əxlaqi dəyər, nəticə, sosial elmlər, pedaqoji, davranış, mədəniyyət.

Abstract

The article describes the possibilities of studying our cultural and pedagogical heritage on a national and religious basis. It is known that religion has had a great influence on people's behavior and culture for centuries, which ultimately plays an important role in conveying to people knowledge of practical importance in research materials.

Keywords: religion, moral value, outcome, social sciences, pedagogical, behavior, culture.

Azərbaycanın müstəqil bir dövlət statusuna yiyələnməsi bütün sosial- humanitar elmlər üzrə aparılan tədqiqatların məzmun və mahiyyətinə böyük təsir göstərmiş, mədəni-pedaqoji irsimizin milli-

dini zəmində öyrənilməsi imkanı yaratmışdır.

Məlumdur ki, din ictimai şüurun xüsusi forması kimi uzun əsrlər boyu insanların davranışına, mədəniyyətinə böyük təsir göstərmiş, milli-mənəvi dəyərlərin formalaşmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Sosioloqların fikrincə, insanların dini fəaliyyəti ayrı-ayrı kultlar şəklində həyata keçirilir. Belə ki, insanlar fəvqəltəbii varlıqlara təsir etmək üçün emosional hərəkətlərlə özlərinə inam reallaşdırmağa çalışır, özlərinin obrazlı təsəvvürlərinin bədii ifadələri ilə real varlığa münasibətlərini formalaşdırırlar. Bu obrazlı təsəvvürlərdə ovsunçuluq-sehrbazlıq və mərhəmətçilik istiqamətləri mövcuddur. İnsanlar sehrbazlıq vasitəsilə həm özlərinə, həm də müəyyən predmetlərə təsir göstərməyə çalışırlar. Mərhəmətçilik anlayışı vasitəsilə Allahın varlığına inam hissi tərbiyə olunur. Dini şüurun bu cəhəti dünyada mövcud olan bütün dinlərə məxsusdur. Məhz bu cəhət dinlərin məzmununa mütərəqqi ideyalar daxil edir, insanın mənəvi aləminin saflaşdırılmasına, tərbiyə olunmasına istiqamətləndirilir. Dinin insanların mənəviyyatına, həyat tərzini prosesində dini adət və ənənələr, bayram və mərasimlər təşəkkül tapır. Dinin təbliğ etdiyi mütərəqqi cəhətlər insanların nəinki şüurunda, mənəviyyatında, həyat tərzini prosesində eyni zamanda gündəlik davranışında, həyata münasibətində, bayram və mərasimlərdə özünü biruzə verir, bu mütərəqqi cəhətlər təcəssümləşdirilərək xalq yaradıcılığının müxtəlif növlərinin əsas məzmununu təşkil etmişdir. Beləliklə də sivilisasiyanın mütərəqqi komponentlərini özündə birləşdirən dinlər həm pedaqoji, həm də fəlsəfi təlim-tərbiyə funksiyasını yerinə yetirmişdir. Dində bəşəri dəyərlər bir toplum halında qəbul edilmiş həm də onlardan təsir vasitələri kimi istifadə olunmuşdur və hal-hazırda da istifadə olunmaqdadır. Xüsusilə İslam dini bəşəri dəyərlərin qorunub saxlanılmasında, insanların mənəvi həyatının tənzimlənməsində, onlar arasında əmin-amanlığın, qarşılıqlı yardımın yaradılmasında böyük rol oynayır.(2.s 29)

İslam dini şüurun yeni bir mərhələsi kimi meydana çıxaraq köhnəni inkar, yenini isə təbliğ etmək, yeni biliklərə yiyələndirmək prinsiplərinə əsaslanmışdır. İslam bütünpərəstlik əqidələrini inkar edərkən yeni bilik tipinə üstünlük vermişdir. Elə buna görə də “bilmək” mənasını daşıyan sözlər bu dinin müqəddəs kitabı olan “Qurani-Kərim”də 850 dəfədən çox təkrar olunur.

“Qurani-Kərim”ə görə, bilik İlahi substansiyanın ayrılmaz keyfiyyətidir. Bu mənada bilik Allahın 99 sifət adlarından doqquzunda öz ifadəsini tapır: Əl-Əlim (Hər şeyi bilən), ƏL-Həkim (Hikmət sahibi), Əs-Səmi (Hər şeyi eşidən), Əl-Xəbir (Xəbərdar olan), Əl-Bəsir (Hər şeyi görən), Əş-Şəhid (Hər şeyə şahid olan), Ər-Rəqib (Nəzarət edən), Əl-Batin (Sirləri bilən), Əl-Mühəymin (Hər şeyi himayə edən).

İslam insanların mənəvi aləminə təsir göstərmək üçün daha çox möcüzələrin mövcudluğu amillərindən istifadə edir. Öz əsasını müqəddəs kitablardan almış bir çox xalq yaradıcılığı nümunələri də möcüzələrin təcəssümləşdirilməsi istiqamətində baş vermişdir. Bu möcüzələr təcəssümləşdirilərək miflərə, nağılların, dastanların əsas süjet xəttinə daxil olmuşlar. Məsələn, Musa, İsa, Qautama və başqa peyğəmbərlərin möcüzələri haqqında çoxlu miflər mövcuddur. “Kafirlərin hüsurunda Həzrəti Musanın əsasının əjdahaya çevrilməsi, Həzrəti İsanın anası Məryəmin şərəfini qorumaq naminə becikdə dil açması Qurani-Kərimdə nəql olunan möcüzələrdəndir.

Ümumiyyətlə möcüzələrdən bəhrələnen xalq yaradıcılığı nümunələri peyğəmbərləri, ayrı-ayrı din xadimlərini tanımaq, onların baxışlarını xalq arasında yaymaq məqsədi üçün istifadə olunmuşdur. Möcüzələrdən öz süjetlərini götürən miflər və başqa xalq yaradıcılığı nümunələri maarifləndirici xarakter daşımış, insanlara ədalətçilik, xeyirxahlıq prinsipləri aşılammışdır.

Bütün kainat haqqında dini anlayışlar mifoloji məzmun kəsb edən rəvayətlər vasitəsilə bütün insanlara çatdırılmışdır. Xüsusilə Məhəmməd Peyğəmbərin dünyaya münasibətini bildirən miflərə İslam alimləri ictimai fikirdə daha çox yer vermişlər. Məsələn, Peyğəmbərə yəhudilərin verdikləri 40 sualın birində deyilir: “Ya Peyğəmbər göydən danışın, göyün məxluqlarından danışın”. Peyğəmbər suala cavab verərək bütün qalaktikanın quruluşunu və onun yaranma səbəblərini izah edərək deyir: “Hər şeydən uca olan Allah göyü buxardan yaratmışdır. Göyün birinci qatı “Barqiya” adlanır. Bu qatda yaşayan mələikələr daim, arasıkəsilmədən Allahın qarşısında diz çöküb ona səcdə edirlər”.

Qeyd olunan dini-mifoloji materiallarda insanlara kainat haqqında bilgilər çatdıran əxlaqi bir proses mövcuddur. Mifologiyada göyün ayrı-ayrı qatlarının quruluşu və onların sakinləri haqqında məlumatlar verilir. İnsanlara qalaktikanın 7 qatdan ibarət olması təlqin edilir. Hətta göyün yeddinci qatında uzunluğu 80 ilə dəfə edilə biləcək bir dəniz olduğu göstərilir. Həmin dənizdə mələikələr yaşadığı bildirilir. Bütün bunlar həm də dini-fəlsəfi bilgidir.(4.s 98)

Peyğəmbərlə bağlı olan mif və rəvayətlərdə müəyyən məsələlər izah edilərkən fikir müxtəlifliklərinə rast gəlinərsə də onlarda dünyanın yaranması və gərdişi barədə, həmçinin insanın varlığı və tale yolları haqqında mülahizələr irəli sürülür. Məhz, uzun əsrlər boyu İslam dini məkanında yaşayan bütün insanların əxlaqı, etik normaları bu dini rəvayətlər əsasında qurulmuşdur. Belə ki, Azərbaycanda da İslam dini yayıldıqdan sonra onun siyasi və sosial rolu güclənmişdir. Bunun da nəticəsində İslam dini müsəlmanlığı qəbul edən bütün xalqların dünyagörüşünün formalaşmasında xüsusi rol oynamışdır. İslam dünyagörüşü xalq yaradıcılığında da özünü geniş şəkildə biruzə verir. İslama xas olan müəyyən etik normalar zəminində müəyyən həyat hadisələri təcəssümləşdirilir, bunun da nəticəsində ibrətamiz rəvayətlər, hekayətlər meydana gəlirdi. Həmin rəvayət və hekayətlərin əsas obrazları mələklər, şeytanlar, onlara rəhbərlik edən iblis idi. Eyni zamanda xalq özünün qədim tarixinə aid olan bir sıra bayram və mərasimləri də islamiləşdirirdi. Novruz bayramını buna misal göstərmək olar. Həmçinin sadə xalq etiqlərinə bir çox qədim adət və mərasimlər, habelə islamın ilk dövrləri üçün səciyyəvi olmayan, çox vaxt isə onun mahiyyətinə zidd olan təsəvvürlər daxil olmuşdur.

Bu xüsusiyyət hər bir xalqın özünə məxsus olan mənəvi dəyərlərinin, əxlaqi xüsusiyyətlərinin qorunub saxlanılması arzularından irəli gəlirdi. Buna görə də çox zaman müxtəlif nağıllar və hekayətlər etik tələblərə uyğunlaşdırılırdı. Nağıl və rəvayətlərin əsas süjet xəttini ədalətin bərpası, xeyrin qalibiyyəti kimi anlayışlar təşkil edirdi. Məsələn, “Çıraqılı İsa” adlı qədim xalq nağılında qeyd olunur ki, bir qadının var-yox bir keçisi varmış. Qarının İsa adlı nəvəsi hər gün keçinin südünü aparıb satar, puluna çörək almırmış... Bir gün Dargə İsadən bir qab süd alır və süd xoşuna gəlir. Bundan sonra Dargə Qazı ilə sözləşib keçini zorla qarının əlindən alırlar. Qarının nəvəsi İsa keçini qaytarmaq üçün Qazının düşməni şeytana şikayət edir. Şeytan İsaya bir sehrli toppuz verir və bildirir ki, onu kimin üstünə buraxsan onu döyməyə başlayacaq. İsa sehrli toppuzu alıb dik tutan kimi toppuz onu göyə qaldırır və Dargənin evinə gətirir. İsa Dargədən keçisini istəyərkən o vermək istəmir. Bundan sonra İsa toppuza Dargəni döymək əmri verir.. Döyülüb haldan düşən Dargə keçini qaytarmağa məcbur olur.(1. S 56)

Bildiyimiz kimi şeytan bütün nağıllarda şər qüvvə kimi verildiyi halda bu nağılda haqqın bərpəedici rolunda çıxış edir. Şeytanın İsaya verdiyi toppuzun köməyi ilə ədalət bərpa olunur.

Ə. Həşimov haqlı olaraq qeyd edir ki, “Azərbaycan xalq pedaqogikası abidələrindəki qiymətli tərbiyəvi fikirlər tarix boyu milyon-milyon adamların, o cümlədən, pedaqoji fikir nümayəndələrinin ümumi inkişafına qüvvətli təsir etmişdir. Bu abidələr - xalq pedaqogikasının yadigarları, hikmət məktəbi olub, indi də ayrı-ayrı hadisələrin xüsusiyyətləri ilə insanları tanış edir, biliklərini dərinləşdirir, hissini, təsəvvürünü, təxəyyülünü inkişaf etdirir, adama az sözlə geniş fikir söyləməyi öyrədir, adamın nitqini canlı xalq dilinə yaxınlaşdırır, söz ehtiyatını zənginləşdirir”.

Məhz bu abidələr içərisində praktiki əhəmiyyət kəsb edən, real həyatı öyrətmək funksiyasını yerinə yetirən çoxlu empirik tədqiqat materialları vardır. Onlar mühüm anlayışların məcmusu kimi uzun əsrlər boyu varlıq haqqında bilgilərin insanlara çatdırılmasında mühüm rol oynamışdır.

Məhz bu qədim dini-mifoloji, bədii abidələrə əsaslanaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, “İnsan biliklərinin sahəsi olan mənəvi-əxlaqi biliklər qədimdir və bəşər cəmiyyətinin inkişafından ayrılmazdır. Bu biliklər böyüyən nəslin həyata hazırlanması, onun təhsil-tərbiyəsi ilə bağlı insan fəaliyyətinin spesifik sahəsinə aiddir”.

Hələ ibtidai cəmiyyətdə din insanların həyatında dünya haqqında təsəvvürlərin ilkin mənbəyi olmuşdur. İbtidai insan dini baxışlar zəminində ruhun əbədiyyətinə inanmış, öz həyatını da bu inama uyğunlaşdırmışdır. Dini təsəvvür və inamın bütün mərhələlərində tərbiyə problemi diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu problem İslam dinində daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Xüsusilə İslama aid olan kəlamlar sırf fəlsəfi mahiyyət kəsb edir. Məsələn: “Ömrünü elmə sərf edən adam heç vaxt ölmür”, “İnsan beşikdən qəbir evinə qədər öyrənməlidir”, “Özünü tanıyan Allahı da tanıyar”, “Həya və nəciblik insanın şərəfidir” və s. kəlamlar İslam dininə məxsusdur və onların hər biri öz məntiqi mənasına görə sırf fəlsəfi əhəmiyyət kəsb edir.

Tanınmış Azərbaycan pedaqoqu Əjdər Ağayev insanın tarixi təkamülündəki xüsusiyyətləri nəzərdən keçirərək belə qənaətə gəlir ki, “Fərd kimi dünyaya gələn insan inkişafa və formalaşmağa möhtacdır. Bioloji, sosial, psixi və mənəvi inkişaf yolunda müəyyən xassə və keyfiyyətləri özü ilə gətirən insan görünən xassə və keyfiyyətlərə müvafiq mühitdə ona verilən təlim və tərbiyə ilə, özünüdərək, özünütəhsil, özünütərbiyə ilə formalaşır və kamillik qazanır”(3. S 68)

İnsana xas olan bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq belə qeyd edə bilərik ki, bütün xalq yaradıcılığı nümunələri, o cümlədən, bəşəri dini anamlar insanın özünütərbiyə və özünütəhsil prosesində xüsusi rol oynamış, mənəviyyatın formalaşmasının əsasını təşkil etmişdir. Məhz, indiki demokratik mühitdə dini dəyərlərimizlə bağlı olan biliklərin kompleks şəkildə öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. A.Şükürov Kulturologiya Bakı: Elm nəşriyyatı, 1998.
2. Azərbaycan mifoloji mətnləri Bakı: Elm nəşriyyatı, 1998.
3. Mikayılov Ş. Fəlsəfə Ali məktəblər üçün dərslik Bakı: 2024 .
4. Şəxsiyyətin mənəvi aləmi. Bakı: ADU-nun nəşriyyatı, 1982.

CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA SOYQIRIM TÖRƏDƏN ERMƏNİ-AYSOR SİLAHLI DƏSTƏNİN TƏŞKİLİ

Həsən Səfəri

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru
seferihesen@gmail.com

Xülasə

Ermənilər I Dünya müharibəsinin meydana gətirdiyi şəraitdən istifadə edərək, 1918-ci ildə indiki Azərbaycan Respublikası əraziləri və Şərqi Anadolu ilə yanaşı Cənubi Azərbaycanda da Azərbaycanlılara qarşı dəhşətli soyqırım törətdilər. Bunun üçün ermənilər aysorlarla birləşib və bir sıra Qərb dövlətlərinin və xarici missioner təşkilatlarının yardımı ilə silahlı dəstə yaratdılar. Həmin silahlı dəstə Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində 200 min azərbaycanlıyı soyqırma məruz qoydu.

Açar sözlər: erməni, aysor, Cənubi Azərbaycan, silahlı dəstə, soyqırımı.

Abstract

Taking advantage of the circumstances created by World War I, Armenians committed a terrible genocide against Azerbaijanis in 1918, not only in the territories of the present-day Republic of Azerbaijan and Eastern Anatolia, but also in South Azerbaijan. For this purpose, Armenians united with the Aysors and created an armed group with the help of a number of Western countries and foreign missionary organizations. That armed group subjected 200 thousand Azerbaijanis to genocide in the western region of South Azerbaijan.

Keywords: Armenian, Aysor, South Azerbaijan, armed group, genocide.

Ermənilər I Dünya müharibəsinin meydana gətirdiyi şəraitdən istifadə edərək, 1918-ci ildə indiki Azərbaycan Respublikası əraziləri və Şərqi Anadolu ilə yanaşı Cənubi Azərbaycanda da türklərə qarşı dəhşətli soyqırım həyata keçirmişlər. Burada əsas məqsəd isə Qərb dövlətləri tərəfindən müsəlman türklərin yaşadığı ərazilərdə və xüsusilə güclü türk dövləti olan Osmanlı dövlətinin qonşuluğunda özlərinə dayaq nöqtəsi kimi süni şəkildə erməni dövləti yaratmaq idi. Lakin ermənilər Azərbaycan torpaqlarına köçürüldükləri üçün burada dağınıq şəkildə yaşayırdılar. Onlar hər bir şəhər və məntəqədə yerli türk əhali ilə müqayisədə əhalinin çox az hissəsini təşkil edirdilər. Ona görə də erməni dövləti yaratmaq üçün Şimali Azərbaycan və Şərqi Anadoluda olduğu kimi, Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində də əhalinin əksəriyyətini soyqırma məruz qoyub, demoqrafik dəyişikliklə buna nail olmaq istədilər. Məhz buna görə, türklərin yaşadığı bütün bölgələrdə eyni taktika ilə soyqırım törədildi. Cənubi Azərbaycanda soyqırımın törədilməsi üçün ermənilər Qərb dövlətlərinin yardımı ilə aysorlarla birləşib silahlı dəstə yaratdılar.

Cənubi Azərbaycana I Dünya müharibəsi illərində çar Rusiyasının qoşununun daxil olması və həmin bölgədə xarici diplomatik nümayəndəliklərin, eləcə də Rusiya, ABŞ, Fransa, Britaniya və s. ölkələrin missioner təşkilatlarının fəaliyyəti, ermənilərlə aysorların birləşərək təşkilatlanmasına və Azərbaycan ərazisində xristian dövləti yaratmaq fikrinə düşmələrinə zəmin yaratmışdı. Çar Rusiyasının

Cənubi Azərbaycanı işğalda saxlaması isə bu planın dərhal həyata keçirməsini gündəmə gətirmirdi. Lakin çar Rusiyasında 1917-ci il baş verən oktyabr çevrilişi Cənubi Azərbaycanda yerləşən Rusiya ordusunun hissələrində çaşqınlıq yaratdı. “1918-ci il mart ayının 3-də Lev Davidoviç Trotski və V.İ.Lenin tərəfindən Almaniya ilə sülh müqaviləsini imzalandı. Həmin müqavilədə Almaniya dövlətinin və Berlində yerləşən Seyid Həsən Təqizadənin rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərən İran Komitəsinin təhriki ilə rusların və türklərin İranı tərk etməsinə dair maddə yerləşdirilmişdi” (2, s. 456). Eləcə də “həmin müqavilə imzalanandan sonra Lenin 1918-ci il yanvarından 24-də 1915-ci il müqaviləsini (İranın Rusiya və İngiltərə tərəfindən şimal və cənub hissələrə bölünməsi haqqında) ləğv etdi. Beləliklə rus qoşunlarının Cənubi Azərbaycanı boşaltması sürətləndi (2, s. 456). Rusiya ordusunun əksər hissəsi Urmiya və Cənubi Azərbaycandan çıxmağa məcbur oldu. Bu da erməni və aysorlardan ibarət xristian silahlı dəstəsinin təşkili planının icrasını tezləşdirdi. “Rusiyada qarışıqlıq yarandıqdan və rus ordusu Azərbaycandan çıxdıqdan sonra müttəfiq dövlətlər belə qərara gəldilər ki, osmanlılara qarşı xristian ordusu təşkil etsinlər” (3, s. 94). Əslində hələ illər öncədən erməni və aysorlardan ibarət xristian ordusunun yaradılması planlaşdırılırdı. “2 yanvar 1916-cı ildə aysorların lideri Marşimon 1915-ci ilin yayından idarəsinə çevirdiyi Salmasdakı iqamətgahında Tiflisdə rus komandanı olan Nikolay Qrandovdan Rusiya nümayəndələri ilə görüşmək üçün dəvət almışdı. Marşimon bu təklifi qəbul edərək bir dəstə yoldaşı və tərcüməçi ilə birgə Culfa yolu ilə Tiflisə getdi. Bu səfər zamanı ruslar aysorlardan ibarət bir briqada yaratmağı təklif etdilər. Ruslar iki il qabaq kürdlərə də eyni təklifi etmişdilər. Onlar Xoy və Salmasda qoşunlarını möhkəmlətmək istəyirdilər. Bunu özlərinin təşkil etdikləri «erməni və aysor» birliyinin köməyi ilə yerinə yetirmək istəyirdilər.

Marşimon bu təklifi qəbul etdi. Qərara alındı ki, lazım olan silah-sursat Qafqaz dəmir yolu vasitəsilə Tiflisdən Təbrizə və Vana göndərilsin.

Bu xəbər 4 fevral 1916-cı ildə alman qəzeti «Frankurter zeitung»-da yayınlandı.” (3, s. 84)

“Aysor silahlı dəstəsi osmanlılarla müharibədən əvvəl pul da yığmışdı. 1916-1918-ci illərdə osmanlılara qarşı 14 mindən çox ordu qüvvəsi toplandı. Bu qüvvələr daha sonra nizami orduya çevrildilər və 1917-ci il yayda rusların Şəmdinli ətrafında onlara verdikləri təlimdən sonra son dərəcə gücləndilər. Aysorların osmanlılar üzərində qələbələrindən sonra ruslar Marşimona «Müqəddəs Anna» nişanı verdilər. Bir qrup aysoru isə «müqəddəs Yoqos» nişanı ilə təltif etdilər” (3, s. 85). Digər tərəfdən isə “İngiltərə və Fransa çar Rusiyasında qeyri-sabitliyi hiss edib, qərara gəlmişdilər ki, İran və Qafqaz ermənilərindən, eləcə də aysorlardan ibarət bir qoşun yaradıb, onlardan ingilis və fransızların əlaltıları kimi istifadə etsinlər. (4, s. 21) Buna görə də aysorların dini başçısı B.Marşimon və ermənilərin başçıları ilə danışığa başladılar. Bununla bağlı ingilis və fransız zabitləri Culfa yolu vasitəsilə Urmiyaya getdilər. Həmin dövrdə ABŞ da onlarla əlbir idi. Urmiyada məktəb, xəstəxana və s. mərkəzlər açan ABŞ missionerləri illər öncədən bölgə ilə tanış idilər və İngiltərə, eləcə də Fransa ilə birgə çalışırdılar.” (1, s. 34-35)

Rusiyanın həmin dövrdə Urmiyada fəaliyyət göstərən konsulu B.Nikitin birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstənin təşkili ilə bağlı öz xatirələrində yazır: «Rus qoşununda olan nizamsızlıq və anarxiya xristian cəbhəsini təhlükəli vəziyyətə saldı. Çarəsizlikdən 1917-ci il oktyabr ayında bir heyət Tiflisə getdi və dövlət nümayəndələrindən yardım istədi. Bu heyət gəldikdən sonra general Lebedinski dərhal mənə xəbər verdi ki, Urmiyada birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstənin təşkil edilməsi qərarına gəlinib. Əlbəttə ki, müttəfiqlərin hərbi attaşeləri Klonel (polkovnik) Şardini (Chardigny), kapitan Març (March), mayor Steks və Klonel Pik (Pyke) də bu qərarla razılaşırdılar». (5, s. 236)

Antanta bloku tərəfindən də maliyyə və texniki yardım haqqında vədlər verildi. Dərhal üç fransız zabiti təşkilatlanmağa başladılar. İngiltərənin Həmədanda yerləşən ali komissiyası mister Mak Muray (Mac Murray), eləcə də Urmiyada olan general Karpov (Carpov) xristian qoşunu təşkil edilməyə başladığıda lazımı yardımın ödənilməsinə dair teleqram da göndərmişdi. (6, s. 243)

1918-ci il yanvar ayında kapitan Qrasi (Gracy) erməniləri mühafizə etmək bəhanəsi ilə Urmiyaya gəlib toplantı keçirdi. O aysorlarla da əlaqə qurmaq üçün böyük mitinq təşkil etdi. Aysorların başçıları onun bəyanatı və planlarını təsdiq etdilər. 250 nəfər rus zabitinin Urmiyaya göndərilməsi və aysorları (erməni və aysorlardan ibarət xristian silahlı dəstəsi H.S.) təşkilatlandırması qərara alındı... Onlara lazımı pul və döyüş texnikasının göndərilməsinə təkid edildi. (5, s. 238)

B.Nikitin həmçinin yaradılan birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstəndə ermənilərin daha intizamlı və aparıcı rola malik olması və Rusiyaya geri çəkilən rus qoşununun silahlarının onlara verilməsinə təkid edir.

Bax. (5, s. 238)

Lakin Qərb dövlətlərinin Urmiya mərkəz olmaqla Azərbaycanın qərbində müstəqil aysor (erməni-aysor- H.S.) dövlətini qurmaq planının üstü açıldı və Təbrizdə rəsmilərin də qulağına çatdı. Demokratların Əyalət Komitəsi teleqrafla Tehrana məlumat göndərdi və bu məsələnin qarşısının alınmasını tələb etdi. Tehrandə müvəqqəti hakimiyyət ABŞ və İngiltərə ilə müzakirələrə başladı. Bunun nəticəsi isə yalnız ondan ibarət oldu ki, ABŞ səfirliyi qəzetlərdə belə bir cavab yayımladı: “ABŞ dövləti tərəfindən xristianların qoşun yaratması üçün pul göndərməyib. ABŞ səfirliyi bunu yalan hesab edir.” Əslində məsələ ondan ibarət idi ki, pul ABŞ-dan dövlət tərəfindən yox, hər hansı bir dini missiya tərəfindən göndərilmişdi. Missiyanın yoxsullara bağışlamaq adı altında ilə müəyyən miqdarda göndərdiyi pulu missionerlər birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstə təşkil etmək üçün xərcləmişdilər. (1, s. 35) “Urmiyada şəhərin hakimi Əclal Əlmülk müxtəlif xarici konsulluqlara bununla bağlı məktub yazıb, xristianların silahlı qrup yaratmasından narahat olduğunu bildirdi. Lakin heç bir nəticəsi olmadı”. (1, s. 35)

Digər tərəfdən 1917-ci il oktyabr çevrilişindən sonra Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində yerləşən Çar Rusiyasının qoşunun əksər hissəsi Rusiyaya qayıdarkən silahlarını erməni və aysorlara ucuz qiymətinə satdılar. Lakin azərbaycanlılar heç bir müharibə niyyətində olmadıqları üçün silah almaq fikrində deyildilər. Silah almaq istəyəndə, Urmiyada şəhərin hakimi Əclal Əlmülk icazə vermirdi. “Nəticədə rusların silah və sursatı toplu şəkildə aysor və ciloların əlinə keçdi”. (1, s. 36)

İngilislərin, rusların və başqa xarici ölkələrin təhriki ilə Cənubi Azərbaycanın qərbində xristian dövləti qurmağa həvəsləndirilən “erməni və aysorların başçıları isə bölgəyə gəlmiş və ya burada yaşayan bütün xristianları rahatlıqla qısa müddətdə silahlandırma bilmişdilər”. (1, s. 36)

“Baxmayaraq ki, bütün dinlərdə qətləmdən çəkinməyə göstəriş verilir, lakin aysorların dini lideri B.Marşimon qətləmə razılıq verməməli olduğu halda xristianları (erməni-H.S.) və aysorları müharibəyə hazır olmaq və silahlanmaq üçün silah almağa təşviq etmişdi”. (1, s. 37)

Eyni zamanda “Dünyadakı qarışıq vəziyyətdən istifadə edərək, B.Marşimonun hökmranlıq etmək fikrində olduğu və İran (Güney Azərbaycan – H.S.) və Osmanlı torpağının bir hissəsində müstəqil aysor dövlətinin yaradılması nəzərdən keçirilirdi”. (7, s. 489)

Urmiyada birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstəsinin təşkili üçün iştirak edən qüvvələr aşağıdakılardan ibarət idi: təxminən qırx min cilo (aysor) Osmanlı ərazisindən, qaçaq kimi tanınan ermənilər isə Qafqazdan Qərbi Azərbaycana (Cənubi Azərbaycanın qərbi H.S.), xüsusilə Urmiyaya gəlmişdilər. Bunlar həm də şəhərdə yaşayan xristianları müsəlman (Azərbaycan türkləri H.S.) əhali ilə ixtilafa və qarşıdurmaya sövq edir və müharibə və faciəyə səbəb olurdular. Bu qrupu ABŞ, Fransa missionerləri və ingilis-rus zabitləri müharibəyə hazırlayaraq, rusalardan alınan silahı onların arasında payladılar. Deməli xristianlar həm yaxşı silahlanmışdılar, həm də müsəlmanlara nisbətən daha hazır vəziyyətdə idilər. Xarici zabitlər isə onları müdafiə edir, həmçinin öz dövlətlərinin himayəsini xristianlara elan edirdilər” (7, s. 495).

Başqa bir mənbədə azərbaycanlıları 1918-ci ildə Urmiya, Salmas və ətraf ərazilərdə qətləmdən xristianların qüvvəsinin aşağıdakılardan ibarət olduğu qeyd edilib:

1. “Türkiyədən gələn 12 min nəfərə yaxın cilo (aysor) ailəsi;
2. Urmiya və ətraf ərazilərin 20 minə yaxın erməni və aysor ailələri;
3. İrəvan və Rusiyadan köməyə gələn 5-6 minə yaxın erməni;
4. Rusiyaya getməyən və burada qalan 800 nəfər rus zabiti;
5. Yaradılan xristian ordusuna yardım edən 75 fransız zabiti;
6. Qətləmdə siyasi və hərbi cəhətdən aparıcı rol malik olan amerikalı konsul doktor A. Şed və fransızların bölgədəki xəstəxanasının rəisi Qujel;

Qırğına rəhbərlik edənlər isə Bunyamin Marşimon, Ağa Petros və Məlik Xuşabə idi” (1, s. 48-49). Digər mənbədə isə, İrəvan və Naxçıvan tərəfdən Urmiya və Salmasa gələrək birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstəsinə qoşulan və qaçaq ermənilər adlanan erməni silahlıların sayı isə 6 min qeyd olunur. Onların başçılarından Artuş, Hartun, Yəqurt, Hambarsun, Petros, Diçaq, Sumbat və başqalarının adları qeyd edilir (3, s. 98).

Kəsrəvi isə erməni və aysorlardan ibarət olan xristianların ordusu haqqında yazır: “Osmanlı ərazisindən B.Marşimonla 12 min cilo ailəsi gəlmişdi. Urmu, Salmas və Sulduz və ətraf ərazilərdə olan 20 min erməni və aysor ailəsi də onlara birləşdi.

İrəvan, Van və Naxçıvan tərəflərdən də 5-6 min erməni qaçıb onlara birləşdi. Bunlar hamısı

birləşib və vahid məqsəd üçün döyüşməyi qərara aldılar. Bunlardan 20 min nəfər döyüşkən qoşun idi. 800 rus zabiti isə Rusiyaya qayıtmayıb və onlarla qaldılar. Onlar 72 nəfər fransız zabiti ilə xristianlara təlim keçirdilər. Bu qüvvələrin ağır silahları isə 25 top və 100 altmış mərmili silahdan ibarətdir. Rus konsulu Nikitin, Amerika konsulu doktor Şed və Fransa xəstəxanasının rəisi Qujel onlara yol göstərir və pərdə arxasından rəhbərlik edirdilər. Marşimon öldürüləndən sonra isə erməni Ağapetros birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstəsinə komandanlıq edirdi. Birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstəsində Məlik Xuşabə də aparıcı şəxslərdən biri idi. (7, s. 495)

Birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstəsinin təşkilində və azərbaycanlıların qətlində aparıcı rola malik olan Rusiyanın Urmiyadakı konsulu Nikitin öz xatirələrində bu barədə yazır: «Aysor atıcıları 4 batalyon, erməni atıcıları 2 batalyon, 4 dağ topu, 300 atlı, bir birləşmiş batalyon və 1 teleqraf xidmətindən ibarətdir. Yuxarıda adı çəkilən qoşundan başqa çoxlu sayda aysor piyada qoşunu, fərari erməni və Urmiya və Salmasın xristian məzhəbli əhalisi də bu qoşunda iştirak edirdilər. Ali komandanlıq Klonel ilə rus zabiti Kuzminə tapşırılmışdı. Onlara 3 fransız zabiti və 30-a qədər kiçik rütbəli zabit kömək edir » (3, s. 95-96).

Xristian qüvvələri təsis edilən kimi fransızlar Fransa büdcəsindən ayrılacaq olan 20 min frankı bu işə sərf etməyi qərara aldılar. Belə qərara alındı ki, bu pul general Denstervilin başçılıq etdiyi, Qafqaza yola düşəcək olan Həmədandakı ingilis qüvvələrinə xərclənsin. Belə görünür ki, İngiltərənin bu avantürada iştirakı onların Qafqazdakı hərbiçilərinin köməyi və razılığı ilə baş tutmuşdur. Ancaq Meycer Qrasinin Urmiyaya göndərilməsi heç bir əhəmiyyətə malik deyildi. Onun missiyası çoxlu müxtəlif vədlər verməklə bitdi (3, s. 97).

Eyni zamanda erməni-aysorlardan ibarət təşkil edilən xristian silahlı dəstəsindən əlavə, artıq yanvar ayının sonlarında xristian polisi də təşkil edildi. (8, s. 87)

Beləliklə, Cənubi Azərbaycanda azlıqda yaşayan erməni və aysorlar, Rusiya və Ermənistandan yardıma gəlmiş qaçaq ermənilər və Osmanlı cilolarından (süryani) təşkil olunmuş birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstəsi Azərbaycanın və bölgənin siyasi-hərbi səhnəsinə daxil oldu. Cənubi Azərbaycanın qərbi, Osmanlı sərhədi, Urmiyadan Araz çayına qədər ərazi bütünlüklə birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstəsinin rəsmi şəkildə işğalına məruz qaldı. Erməni və aysorların birləşmiş qoşununun Urmiya və Salmasda əhalini qırmaq üçün əl-qolları açıldı.

ABŞ-ın Urmiyadakı konsulu A.Şed hətta müsəlmanları da birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstəsinə qatmağa və özlərinin əleyhinə istifadə etməyə səy göstərirdi. O, Urmiya hökumət idarəsində, bölgə başçısı İclal-ol-mülkün və onun müavini İrşad ol-mülkün qarşısında söylədiyi nitqdə kiçik bir girişdən sonra Urmiyanın müsəlman əhalisini birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstəsinə daxil olmağa çağırır və hətta deyir ki, “biz özümüz lazım olan pulu və malı sizə verərik. Silah alırıq, zabitləri müsəlmanlar tərəfindən təyin ediləcək olan milli və birləşmiş bir qoşun təşkil edərik. Bu yolla biz özümüzü onların təcavüzündən və talanından qorumuş olarıq» (3, s. 99-100).

Bu məsələdən “bir neçə gün sonra fransız təcili yardımının başçısı fransız əsilli müsyo Küjel tərəfindən elan olundu ki, silahlanmaq istəyən hər bir müsəlman birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstəsinə müraciət etsin. Onlar yaxşı atla, dəbdəbəli yəhərlə, gözəl geyimlə təmin olunacaqdılar. Piyada qüvvələrində xidmət edəcək könüllülərə 30 түмән (o zaman bu böyük məbləğ idi) aylıq maaş veriləcəkdir” (3, s. 100). Lakin müsəlmanlar xristianların pis niyyətini bildikləri üçün onlardan bir nəfər belə fransızların təklifini qəbul etmədi və onlara müraciət etmədi. Çünki əhaliyə məlum idi ki, onların məqsədi azərbaycanlılardan Osmanlılara qarşı istifadə etməkdir.

4 aprel 1918-ci ildə erməni və aysorlardan ibarət birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstəsinin yaradılmasından sonra qoşunun elan edildiyinə dair dörd dildə-farsca, rusca, aysorca və ermənicə elanlar amerikan nəşriyyatında çap edilib Urmiya şəhərində divarlara, bazara və hətta kəndlərdə belə divarlara vuruldu.

Elanda Urmiya şəhərinin təhlükəsizliyi birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstəsinin başçısı erməni Ağapetros İlyasa həvalə edilirdi. Elanın maddələri aşağıdakılardan ibarət idi:

1. Ağapetros İlyasın nəzarətinə 150 əsgər verilir. 100 nəfəri onun özünün adamlarından, 50 nəfəri isə ermənilərdən ibarət olmalıdır;

2. Heç kimsə şəhərdə silahla gəzməməli və kimsə tüfənglə şəhərə çıxarsa silah əlindən alınacaq; Hər kimsə Ağapetrosun icazəsi olmadan əhalini talasa, buğda, arpa, saman və s. üçün əhalinin

evinə daxil olsa, hansı millətdən olmasına baxmayaraq gülələncək;

3. Biz təhlükəsizlik üzvləri olaraq bu şərtlərə qol çəkib və şərtləri yerinə yetirmək üçün səlahiyyəti Ağapetrosa veririk. İmza edənlər: ABŞ Missiyası və konsulu tərəfindən dr. Şed və dr. Paqard, ermənilər tərəfindən Minasqan, Tomasyan və Voskanyans, aysorlar tərəfindən dr. Eyşa Məlik Yunan, Məlik İsmayıl, dr. İsgəndər, Məlik Xuşabə. (9, s. 257)

Xristian ordusu təşkil ediləndən sonra müsəlman və xristianların qüvvələr nisbəti belə idi:

Müsəlmanlar: 200 nəfər Qaracadağ süvarisi, vahid komandanlığa tabe olmayan şəhərli silahlı şəxslər ilə birgə rus zabitlərinin komandanlığı altında olan Nəsir əd-dövlə qalasında yerləşən 1000 nəfər kazak.

Xristianlar: 800 rus zabiti, və 72 fransız zabitinin rəhbərliyi altında təlim görmüş təqribən 20 minlik aysor və erməni korpusu. 25 top, 100 plemiyot (3, s. 110).

Beləliklə, 1918-ci ildə azərbaycanlıların Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində kütləvi şəkildə qırğını "cümə günü 22 fevral 1918-ci ildə başlayıb, 1 avqust 1918-ci ilədək Osmanlı qoşununun Urmiyaya daxil olması və xristianların qaçması ilə sona çatıb. Qırğın düz 195 gün davam edib" (1, s. 130). Təşkil edilən erməni-aysor silahlı dəstəsinin törətdiyi soyqırım nəticəsində Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində rəsmi dövlət statistikasına əsasən 200 min nəfərə qədər azərbaycanlı qətlam edilib. Həmin soyqırım birbaşa erməni və aysorların birləşərək təşkil etdiyi silahlı dəstə tərəfindən törədilib.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1- مجتبی آزادی، تاریخ قتل عام مسلمانان آذربایجان توسط جلوها، ارومیه، 1369، انتشارات حسام الدین چلبی، 254 صفحه.
- 2- محمد امین ریاحی، تاریخ خوی (سیر تحولات اجتماعی و فرهنگی شهرهای ایران طی قرون)، تهران، 1378، انتشارات طرح نو، 602 صفحه.
- 3- Tohid Məlikzadə Dilməqani, Güney Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi illərində - soyqırım, tərcümə edən: C. Mirzəyeva, Bakı çap evi nəşriyyatı, 2010, 260 s.
- 4- Səməd Sərdariniya, Arazın hər iki tayında müsəlmanların soyqırımı, Bakı, Elm nəşriyyatı, 2006, 117 s.
- 5- خاطرات و سفرنامه مسیو ب. نیکیتین کنسول سابق روس در ایران، ترجمه: ترجمه علیمحمد فره وشی، تهران، چاپ او 1326، چاپ دوم 2536، انتشارات کانون معرفت، 325 ص.
- 6- احمد کاویانپور، تاریخ ارومیه، چاپ اول، تهران 1378، 553 ص.
- 7- علی دهقان، سرزمین زرتشت رضائیه، انتشارات ابن سینا، تهران، چاپ اول 1348، 1017 ص.
- 8- توحید ملکزاده دیلمقانی، تاریخچه دارالنشاط ارومیه، انتشارات یاز، ارومیه 1387، ص. 87، 137 ص.
- 9- محمد تمدن، اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائیه، تهران، 1350، موسسه مطبوعاتی تمدن، ص. 257، 444 ص.
- 10- رحمت الله خان معتمدالوزاره، ارومیه در محاربه عالم سوز، به کوشش کاوه بیات، نشر پژوه شیرازه، تهران 1379، 585 ص.

TARİXİ "QIZILQAYA XƏYANƏTİ" HADİSƏSİNİN MƏNBƏLƏR ƏSASINDA MÜQƏİSƏLİ TƏHLİLİ

Rahim Həsənov

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

raqimhist@mail.ru

Aydın Məmmədov

aydinsalis@gmail.com

Xülasə

Məqalədə XVIII əsrdə baş verən ən mühüm hadisələrdən biri olan "Qızılqaya xəyanəti" ndən bəhs edilir. Şəki xanı Hacı Çələbi xana qarşı Azərbaycan xanlarının gürcü çarı ilə ittifaqı və Şəki hakiminin əsir düşmüş xanları xilas etmə əməliyyatı dövrün mənbələri əsasında dərinlən araşdırılmışdır. Məqalədə gürcü çarları ilə Şəki xanının döyüşü barəsində olan məlumatlar geniş təhlil edilmişdir. Məqsəd baş vermiş hadisə ilə bağlı mənbələrdəki müxtəlifliklərə və ziddiyyətlərə aydınlıq gətirməkdir. Müəlliflər məqalədə müxtəlif arxiv sənədləri, dövrün müəlliflərinin əsərlərindən geniş istifadə etmişlər.

Açar sözlər: Hacı Çələbi, Qızılqaya, II İrakli, Teymuraz, Ağakışi bəy, konfederasiya.

Abstract

The article discusses one of the most important events of the 18th century—the "Kyzilgaya Betrayal." It examines the alliance between the Azerbaijani khans and the Georgian tsar against Sheki Khan Haji Chalabi Khan, as well as the operation led by the Sheki principality to rescue the captured khans, based on sources from the time. The article provides a thorough analysis of the battle between the Georgian tsars and Sheki Khan. Its goal is to clarify the differences and contradictions found in the historical sources related to the event. The authors make extensive use of various archival documents and contemporary works to support their research

Keywords: Haji Celebi, Qizilgaya, Irakli II, Teymuraz, Agakishi Bey, confederation.

Qızılqaya xəyanətinə aparan yol

XVIII əsrdə baş verən proseslərlə bağlı dövrün mənbələri içərisində Mirzə Adıgözəl bəy, Mirzə Camal, A.A. Bakıxanovun və Molla Məhəmməd Carinin yazdığı əsərləri göstərmək olar. Doğrudur, bu əsərlərdə müəyyən qədər qeyri dəqiqlik, hadisələrin analizi baxımından səhtilik mövcud olsa da dövrün tarixinin araşdırılması baxımından qiymətli mənbələr kimi göstərmək olar.

“ Qızılqaya xəyanəti” Azərbaycanda xanlıqlar dövrünün ən diqqət çəkən və örnəkverici hadisəsidir. Hadisə ilə bağlı yuxarıda göstərilən müəlliflərin əsərlərində verilən faktlar müəyyən istisnalar olmaqla yaxınlıq təşkil edir. Hadisənin özəyini Şəki xanının başqa hakimlərlə birlikdə konfederativ qurum yaratmaq, sonda isə vətən torpaqlarını birləşdirmək uğrunda siyasəti təşkil edirdi.

Molla Məhəmməd əl-Carinin “Car salnaməsi”nə görə 1751-ci ilin oktyabr ayının ortalarında Gəncə xanı Şahverdi xanın, Qarabağ xanı Pənahəli xanın, Qazıqumux hakimi Məhəmməd xanın və Car-Talanın nümayəndələrinin Şəki xanı Hacı Çələbinin yanına – Nuxaya, toplaşaraq Top-Qaraağacdən (*Top-Qaraağac* – Alazan çayının sağ sahilində tarixi yer) Gürcüstana yürüş etmək məsələsini müzakirə etmiş, lakin bir qərara gələ bilməyərək dağılışıblarmış (12, səh. 51) Bundan sonra “Car salnaməsi”ndə göstərilir ki, oktyabr ayının ortalarında Şahverdi xan və Pənah xan, Hacı Çələbinin əmri ilə birləşərək erməni Xəmsə mülüklərinin (Dizaq, Çiləbörd, Xaçıqn, Vərəndə, Güllüstan mülüklərinə xəmsə mülükləri deyilirdi) bir neçə kəndinə hücum ediblər. Döyüş bitdikdən və Pənah xan ondan ayrıldıqdan sonra Hacı Çələbi və oğlu əsgərləri ilə birlikdə Şahverdi xanı öldürmək və ya onu tutmaq üçün Samuxa gedirlər. (12, səh. 51)

Mənbədə Hacı Çələbi xanın öz müttəfiqi üzərinə yürüş etmək təşəbbüsü göstərilərsə də, açıq aydın yazılmır. Lakin mətnə diqqət yetirdikdə bunun əsl səbəbini sezmək olur. Belə ki, mənbədə Hacı Çələbi xanın və oğlu Ağakışi bəyin iştirakı açıq qeyd olunmasa da, mətndəki ardıcılığa və məzmununa əsasən aydın olur ki, hər ikisi həmin döyüşdə iştirak etmiş, Şahverdi xan isə əksinə – iştirak etməmişdir. Elə buna görə Hacı Çələbi Xan Xəmsə mülükləri ilə döyüşdən sonra Şahverdi xanın müttəfiqlik əlaqəsinin pozmasında günahlandıraraq, onun üzərinə hücum çəkmişdir.

Car salnaməsində qeyd edilir ki, Hacı Çələbi xan Samuxa çatdıqdan sonra Car-Talaya döyüş hazırlığı xəbərdarlığı göndərir və tələb edir ki, onlar üç günə özlərini Samuxa çatdırsınlar. Lakin car-talalırlar cəmi bir neçə saata gəlib onun yanına çıxırlar. Hacı Çələbi xan onlara deyir ki, Şahverdi xan gürcülərə qarşı çıxmıdığı üçün onu cəzalandırmağa gedir, amma onlar gərək Kür çayını keçməsinlər, əvəzində – vəd olunan vaxtda Top-Qaraağacdə toplaşsınlar. Amma car-talalırlar Gəncəyə yürüşdə iştirak etmək üçün inad göstərirlər və Hacı Çələbinin oğlu Ağakışi bəyin başçılıq etdiyi ordu ilə birlikdə Kürü keçib gecə ikən Gəncəyə yola düşürlər. Onlar səhər tezdən Əhmədli (*Əhmədli* – indiki Hazırəhmədli (Goranboy rayonu) kəndinə uyğun gəlir.)keçib Gəncəyə yaxınlaşanda Şahverdi xan onun üzərinə ordu gəlməsindən xəbər tutur və iki topu, qatırları, atları, otuz çadırı və əşyaları tərk edərək qalaya qaçır. (12, səh.51) Mənbədə göstərilən hadisələrinin gedişinə diqqət yetirsək burada güc birliyinin olmaması, xanların bir birinə etibarlılığını ayırd etmiş olarıq. Göstərilən feodal hakimlərinin bir birinə etimadsızlığının əsas qayəsi isə əlbəttə ki, taxt tacın qorunması idi.

Hacı Çələbinin əsas müttəfiqlərindən hesab edilən Car ordusu da hücum etdiyi yerlərdə nizamsızlıq göstərirdi. Belə ki, Gəncə ətrafında Car Balakən camaatlığı ordusunun qarətlə məşğul olduğunu görən Hacı Çələbi onları geri göndərdi. Bu isə qüvvələrin müəyyən dərəcədə zəifləməsinə gətirib çıxarır. Çünki carlıların göndərilməsindən sonra Hacı Çələbi xan Gəncə ətrafında yalnız öz

ordusu ilə qalmışdı. Hacı Çələbi xanın əsas məqsədi Gürcü çarını məğlub etmək olduğundan, o Şahverdi xanın çadırlarını, buraxıb getdiyi silah sursatını özünə qaytarmaq istəyərək, ona birləşərək gürcülərə qarşı hərəkətə keçməyi təklif edir. Lakin Şahverdi xan bu təklifi rədd edir. Mənbədə göstəriləyi kimi hətta Pənahəli xan da Hacı Çələbinin istəyini qeyri məqbul hesab edir. (12, səh. 52)

Hacı Çələbi xan öz məqsədinə çatmaq üçün Abruş adlı yerdə çadır qurur. Bu əraziyə Car Balakən camaatlığından, İlisu sulitanlığından nümayəndələr və Qazıqumux hakimi Məhəmməd xan da gəlir. Toplantıda Hacı Çələbinin istəyi ilə 1751-ci ilin qışında gürcülər üzərinə yürüş etmək qərara alındı. Lakin gürcülərin daha əvvəl hücumu başlaması onların planlarında dəyişiklik olunmasına və ani olaraq hərəkətə gəlmələrinə vadar etdi.

Hadisədə iştirak edən feodal hakimlərlə bağlı mənbələrdəki fərqliliklər

Göstərilən hadisələrlə bağlı müxtəlif mənbələrdə ayrı ayrı, bir birindən fərqli faktlar göstərilir. Hadisə ilə bağlı “Qarabağnamələr”, “Gülüstani İrəm”, “Car salnaməsi”, gürcü və rus xronikalarında ətraflı məlumatlar verilsə də mahiyyət eyniliklərin olmasına baxmayaraq, bir çox məsələlərdə fərqliliklər mövcuddur. Əsasən də hər iki tərəfdən olan iştirakçıların siyahısında əsaslı fərqlər vardır. Car salnaməsində və gürcü xronikalarında hadisədə Gəncə xanı Şahverdi xan, Qarabağ xanı Pənahəli xan, Qaradağ xanı Kazım xanın və gürcü çarının iştirakı qeyd edilir. Hacı Çələbi xanın 1754-cü ildə Osmanlı dövlətinin baş vəzirinə yazdığı məktubunda (1, səh. 452, 451), Mirzə Adıgözəl bəyin “Qarabağnamə”sində (13, səh. 68-70.), Kərim ağa Şəkixanovun “Şəki xanlarının ixtisar üzrə tarixi”ndə (7, səh. 17.) və Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm”ində (4, səh. 137.) də bu hadisəyə toxunulur, amma ikincidə daha çox məlumat var və bir bəhs bu mövzuya həsr olunmuşdur.

“Car salnaməsi”ndən fərqli olaraq Mirzə Adıgözəl bəy, Hacı Çələbi xana qarşı çıxmaq istəyən və əsir götürülən xanlar arasında naxçıvanlı Heydərqulu xanın (13, səh. 68.), Abbasqulu ağa Bakıxanov isə həm naxçıvanlı Heydərqulu xanın, həm də irəvanlı Hüseynəli xanın (4, səh. 137.) olduğunu qeyd edir. Rus arxiv sənədlərində İrəvan xanının əvvəlcədən İraklinin tərəfində vuruşduğu göstərilir (5, səh. 234). Həmin vaxt Hüseynəli xan hələ İrəvan xanı deyildi, o, qoşun başçısı kimi gəlmişdi. Onun adı Hacı Çələbi xanın məktubunda da var (2, səh. 452). Ondan başqa Hacı Çələbi xanın məktubunda Təbriz xanı Nəcəfqulu xanın da adı çəkilir. (1, səh.452).

Qızılqaya xəyanəti

Tarixdə məşhur “Qızılqaya xəyanəti” kimi ad verilən hadisə ilə bağlı yuxarıda göstərilən mənbələrdə süjet xəttində əsaslı fərqlər olmasa da müəyyən epizodlardakı fərqliliklər də istisna edilməməlidir. Car salnaməsində göstərilir: “Teymuraz xan ilə İrakli xan Gəncəyə gəlirlər və Şahverdi xandan qardaşı Qoçu xanı, bacısı oğlu Xudada bəyi və Gəncənin digər başçılarını girov istəyirlər. Sonra Pənah xan və Kazım xan (Qaradağ xanı)da həmin tələb ilə Gəncəyə gəlirlər. Hamısı bu qərara gəlirlər ki, Qarabağın rəiyyətinə Hacı Çələbinin ixtiyarından çıxarsınlar. Hacı Çələbi Dərbənddən qoşun yığaraq Ərəş tərəfə Bilicikə (Şəki rayonu birinci Biləcik kəndi) gətirir. Vilayət (Car- Balakən camaatlığı) onunla etibarlı ittifaqda idi. Bu vaxt iki vali ziyafətdə olarkən Şahverdi xanı, onun qardaşı Rzaqulu xanı, Pənah xanı, Kazım xanı və başqa rəisləri və onların təbəələrini etibarsız sayaraq həbs edir. Onların və əsgərlərinin mallarını, atlarını, yabılarını, eşşəklərini, qatırlarını, mal-qaralarını, hərbi sursatlardan silahlarını, tüfənglərini, nizələrini əllərindən alırlar. Onların arasında hərc-mərclik düşür. Məhbuslar hərə bir yana dağılışırlar. Bəziləri döyüşdə öldürülür, bəziləri qaçır.

Valilər qışın axırına təsadüf edən cümədən əvvəl ayının 16-da (1752-ci il aprel 1-i) şənbə günü Gəncə qalasına hücum etdilər. Valilər Gəncə qalasını tələb edəndə Gəncə əhalisi Hacı Çələbini, Şamaxının hakimi Məhəmmədəli xanı və Şirvanın digər rəislərini çağırırlar. Həmin ayın 17-si (1752-ci il aprel 2-si), bazar günü Hacı Kür çayının üstündəki körpüdə dayanmışdı. O, körpüdən Qarabağ tərəfə keçir və bütün Şirvanın və digər yerlərin rəisləri ilə bazar ertəsi, ayın 18-də (1752-ci il aprel 3-ü) gürcülərin üzərinə gedir. O, Gəncənin yanında dayanır. Gürcülər Gəncənin aşağı hissəsindən yuxarı hissəsinə keçirlər. Hacı Gəncə şəhərinə daxil olur və meydana yerləşir. (12, səh. 52.)

Müəllifi məlum olmayan gürcü mənbəsi “Hadisələrin təsviri” ndə “Qızılqaya xəyanəti” aşağıdakı kimi təsvir edilir: “1752-ci ildə çar Teymuraz və çar İrakli ordu ilə Tiflisdən Gəncəyə gəldilər. Gəncə xanı Şahverdi xan qaladan çıxaraq çoxsaylı hədiyyələrlə çarların qarşısına çıxaraq onlarla görüşdü. Qaradağlı kor Komuz (Kazım) xan və şuşalı Pənah xan da (hədiyyələrlə) çarları qarşıladı. Bu xanlar çarları Hacı Çələbi ilə barışdırmaq istəyirdilər. Çarlar başa düşdülər ki, adları çəkilən xanlar Hacı Çələbi ilə birləşmək qərarına

gəliblər. Ona görə də (çarların göstərişi ilə) martın 21-də (Qriqori təqvimi ilə aprelin 1-i) bu xanlar həbs edilərək əlləri qandallandı və qarət edildi (14, c. 50-51.)... Pənah xanın oğlu Hacı Çələbini yanına getdi və Gəncəyə ordu gətirdi. (14, c. 50-51.) Mənbədəki məlumat başqa mənbələridəki məlumatlardan tamamilə fərqlənir . Belə ki, xanların Hacı Çələbi ilə birləşmə istəyi məsələsi dövrün xronikasına nəzər saldıqda az ağıla batandır. Həm də başqa mənbələrdəki məlumatların bir birinə yaxınlığı əsərdə göstərilən hadisənin bu halda baş verməsini sual altında qoymuş olur. Bundan başqa hadisənin cərəyan etdiyi sonrakı mərhələdə digər müəlliflərin irəli sürdüyü iddialar özünü təsdiqləyir.

Kərim ağa Şəkixanov və Mirzə Adıgözəl bəy İraklinin Cəncəyə heç də özbaşına gəlmədiyini, əslində onun Qarabağ, Gəncə, Qaradağ və Naxçıvan (bu yalnız Mirzə Adıgözəl bəydə var) xanları tərəfindən ora dəvət edildiyini və məqsədlərinin isə Şəkiyə birlikdə hücum etmək olduğunu göstərir. Mirzə Adıgözəl bəyin “Qarabağnamə”sindən iqtibas: “Pənah xan, qaradağlı Kazım xan, naxçıvanlı Heydərqulu xan və gəncəli Şahverdi xan məsləhət məclisi qurdular. Onlar belə bir qərara gəldilər ki, bütün Şirvan ölkəsinin hakimi, azad və həmişəlik sahibi-ixtiyarı olan Hacı Çələbi onlarla hesablaşmır və dostluq yolunu düzlüklə getmir. Buna görə lazımdır ki, onu məğrurluq yuxusundan oyatmaq üçün tədbir görsünlər. Sonra ürəklərinin sözünü məktub vasitəsilə Gürcüstan valisi İrakli xana bildirdilər. Vali də özünün bu işdə və bu yolda onlarla yoldaş olduğunu izhar etdi. Onlara yazıb bildirdi ki, tezliklə hərəkət edərək fürsəti itirmədən buraya gəlsinlər”(13, səh. 68-70).

Burada bir nüansı vurğulamaq lazımdır ki, Gürcü çarı İrakliyə xanların təklifi göydən düşmə bir fürsət idi. Belə ki, olduqca strateji məntəqə olan Car – tala ərazisinin İrakli tərəfindən ələ keçirilməsində yeganə maneə Hacı Çələbinin ölkəni birləşdirmə və vətən torpaqlarını qoruma siyasəti təşkil edirdi. Yeni təşkil edilən koalisiyanın gürcü çarına müttəfiqlik təklifinin özündə də Hacı Çələbinin birləşdirən siyasəti əsas faktor olaraq qalırdı.

Əsərdə hadisələrin sonrakı gedişi bu cür təsvir edilir: “Bu xanlar da səfər tədarükü görüb, qoşun və əsgər topladılar. Hamısı ittifaq edib, hərəkət bayrağını qaldıraraq yola düşdülər. Gəncə şəhərindən yuxarı, Qızılqaya adlı yerdə dayandılar. Çadırlarının zərli qübbələri Ayla Günəşin fəvqünə yüksəldi(13, səh. 68-70).

Yuxarıda adı çəkilən Gürcüstan valisi bunların dördünü də əsarət kəməndlə tutdu. Şahverdi xanın nöqərlərindən biri, iti yeriyən bir ata minib qaçdı. Bu zaman Hacı Çələbi də Şirvan qoşunlarının toplanması haqqında məktublar yazıb hədsiz tədarük və çoxlu qüvvə ilə gəldi. Mingəçevir keçidində düşərək hər bə muntəzir durdu. Bu əsnada qarşıdan bir atlı göründü. Hacı Çələbi əmr etdi ki, onu gəmi ilə Kür çayından keçirsinlər.

(O, çaydan) keçib, Hacı Çələbinin hüsuruna gəlincə: “Qoca baba, vali xanları tutdu” – dedi.

Hacı Çələbi ona: “Qoca baban onları xilas edər, onları qurtarmaq üçün müharibə və davaya girişər” – deyər cavab verdi.

Sonra o, öz dövlət ərkanı və yaxın adamları ilə məşvərət etdi. Onlar məsləhət görmək üçün bəhanə gətirdilər. Hacı Çələbi onların ürəyindəkini başa düşdü. Müşavirə məclisinə getdikləri zaman əmirlərə dedi: “Nə məsləhət görürsünüz (görün, ancaq) içində Kürü keçmək olsun”. (13, səh. 68-70).

Göstərilən hadisəyə Azərbaycan tarixşünaslığında dəfələrlə müraciət olunmuşdur. Bu həm də vətən tarixində qəhrəmanlıq, birlik rəmzi olaraq möhkəmlənmiş bir teoriyadır. Müəllifin burada Şəki xanının şəxsi ədavətləri kənarda qoyması və soydaş-dindaş prizmasından mənzərəyə qiymət verməsi diqqəti çəkən əsas məsələdir. Bundan başqa Hacı Çələbinin məşvərət şurasının xanları xilas etmək istəməməsi məsələsinə diqqət yetidildə anonim gürcü müəllifinin iddiaları təkzib edilmiş olur. Buradan tam aydınlaşır ki, göstərilən xanlar konkret olaraq Hacı Çələbinin birləşdirmə siyasətinə qarşı gürcülərlə ittifaq qurmağa çalışmışdılar.

Qarabağnamə əsərinin sonrakı gedişində Şəki xanının məşvərət şurasındakı hərəkətindən bəhs edilir: “ Onlar bu sözü eşitcək geri qayıtdılar. Hacı Çələbinin hüsuruna gəlib dedilər: Biz müşavirə yığıncağını ona görə düzəldirdik ki, işin içində Kürü keçmək (məsələsi) olmasın; indi ki, siz buyurursunuz (ki, içində Kürü keçmək olsun, onda məşvərətin nə mənası var?) – əmr verin, qoşun hərəkət etsin. Bu zamandan Hacı Çələbinin sözü məsəl yerinə keçmişdir və indiyədək xas və avam camaatın ağzında söylənməkdədir. Hacı Çələbi əmr etdi ki, ordu atlansın və təcili surətdə Kürdən keçsin. Onlar yol gedib mənzil keçdilər. Vali bu qəziyyəni eşitdi və bu hadisədən qorxuya düşdü; çünki o keçmişdə Hacı Çələbi qoşununun zərbəsinə bir dəfə də görmüşdü. Çarəsiz qalıb onu qarşıladı. (13,

səh. 68-70.)” Gürcü çarının qorxuya düşməsi əbəs yerə deyildi. 1751-ci ildə Car Balakən camaatlığı uğrunda gürcülərin məğlub edilməsini əlbəttə ki, İrakli yaxşı xatırlayırdı.

Hadisələrin başlanğıc mərhələsi haqqında rus arxiv sənədləri əsasında P.Q.Butkov öz əsərində şərh etmişdir. Əsərdə göstərilir: “Gəncəli Şahverdi xan Teymuraza bac verməyi dayandırdığı üçün Teymuraz və İrakli Gəncəyə yürüş edirlər, Gəncənin müdafiəsinə isə Çələbi xan cavabdeh idi. (5, s. 89.)

Xanların xilas edilməsi əməliyyatı

Qızılqaya xəyanəti adlanan hadisənin kuliminasiya nöqtəsi Gürcü çarı İrakli ilə Hacı Çələbi xan arasındakı döyüş olmuşdur. Döyüşün baş verdiyi ərazi ilə bağlı müxtəlif versiyalar mövcuddur. Lakin bütün versiyalardakı ərazilər bir birinə yaxınlıqda yerləşir. Molla Məhəmməd əl Carinin yazdığına görə döyüş Gəncə-Qazax arasındakı yolda (12, səh 52-53), Kərim ağa Şəkixanova görə Şəmkir tərəfdə (7, səh. 17.), Mirzə Adıgözəl bəyə görə Gəncə şəhərindən yuxarıda -Qızılqaya adlı yerdə (13, səh. 68, 70), Şeyx Nizaminin qəbri yaxınlığında, Abbasqulu ağa Bakıxanova görə Kür üzərində, və ya Ağstafaçay yaxınlığında (4, səh.137) baş vermişdir.

Döyüşün mahiyyəti ilə bağlı da mənbələrdə müəyyən qədər fərqliliklər mövcuddur. Amma nəticə olaraq, gedişatdakı bir çox nüanslar demək olar ki, eynilik təşkil edir. Bununla bərabər bir neçə dövrün mənbəsindəki məlumatlar məntiqi cəhətdən həqiqəti əks etdirmir. Məsələn 1753-cü il Sankt Peterburq sənədlərində göstərilən faktlarda müəyyən qədər həqiqəti əks etdirməyən məlumatlar yer almışdır. Sənəddə göstərilir: “İran bölgəsinin beş xanı qismən gürcü çarına meyilli idi. Bunlar Qazax xanı, Burçalı xanı, Şəmsəddil xanı, İrəvan xanı və Gəncə xanları idi. Onların adamları gürcü çarı İraklinin tərəfində Hacı Çələbinin ordusu döyüşə girmişdilər... Hacı Çələbi çar İraklinin ordusundan 6.000 nəfəri qırdı və qəti qələbə qazandı. ...indi adları çəkilən xanlar – İrəvan, Gəncə, Qazax, Şəmsəddil və Burçalı xanları İraklidə üz döndərdilər və Hacı Çələbinin ordusu ilə birləşdilər”(10, s. 123).

Burada ilk öncə qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən xanlar İran bölgəsinin deyil, konkret olaraq Azərbaycan xanlarıdır. Sadəcə olaraq rus xronikalarında tarixi faktlara əsaslanmadan və əsassız olaraq həmin xanlar İran hakimləri kimi göstərilir. Qeyd edək ki, burada müəyyən qədər Nadir şah Əfşarın qurduğu dövlətin İran adlandırması da az rol oynamır. Bundan başqa həmin feodal hakimləri gürcü çarına meyilli yox, Hacı Çələbinin birləşdirmə siyasətinə qarşı çıxaraq, gürcü çarı ilə ittifaqa girmişdilər. Lakin gürcülərin həmin hakimləri əsir götürməsi bu ittifaqın qurulmasına mane olmuşdur. Sənəddə isə göstərilir ki onlar Hacı Çələbiyə qarşı döyüşə girmişdilər.Sənəddə həmin hadisənin yanlış təsvir olunuşu, Hacı Çələbinin onları xilas etmə əməliyyatına başlaması, xan divanında qəbul edilən qərarla aşkara çıxmış olur. Sənəddə isə döyüşdə məğlubiyyətdən sonra həmin xanların Hacı Çələbi tərəfə keçməsi qeyd edilir. Bu təsvir edilən hadisə həm başqa mənbələrdə öz əksini tapmır, həm də məntiqi cəhətdən uyğun gəlmir. Çünki döyüş müddətində xanlar gürcü çarı tərəfdə vuruşublarsa nə üçün çar onları əsir tutub və nə üçün Şəki xanı onları xilas etməyə çalışıb? Doğrudur, bütün mənbələrdə xanların əvvəlcə gürcü çarları ilə ittifaq qurmaları təsvir edilib. Lakin döyüş müddətində onlar Şəki ordusuna qarşı döyüşə idilər, xan onların azad edilməsi üçün mübarizə aparmazdı.

Digər rus sənədində də İraklinin məğlub edilməsi və İrəvan xanının Şəki xanı tərəfə keçməsi göstərilir. 11 iyul (Qriqori təqvimilə 22 iyul) 1752-ci il tarixdə Həştərxandan Sankt-Peterburqa göndərilmiş məktubda göstərilir ki, döyüş Gəncə yaxınlığında baş vermiş, Teymuraz məğlub olmuşdur, çünki irəvanlılar ona xəyanət etmişlər (5, s. 89.). Mitropolit Romanın verdiyi məlumat əsasında 1752-ci ilin may (Qriqori təqvimilə 15 may/iyun) ayında Kizlərdən Sankt-Peterburqa göndərilmiş məktubda göstərilir ki, Yerevan, Gəncə, Qazax, Şəmsəddil və Borçalı xanları İraklidən ayrılıblar və Hacı Çələbiyə birləşiblər. 12 aprelə (Qriqori təqvimilə 23 aprelə) İrakli 4 xanla və 14 minlik gürcü və əfqanla Kür çayı üzərində Hacı Çələbi xanla döyüşə girir. Əfqanlar və 4 xan İrakliyə xəyanət edirlər, nəticədə o, məğlub olur və çıxış yolunu qaçmaqda görür(5, s. 89).

Rus sənədlərində döyüşün təsviri ilə bağlı məsələlərə diqqət yetirdikdə 4 xanın və əfqanların döyüşün gedişatında Şəki xanı tərəfə keçməsinin şahidi oluruq. Lakin burda belə bir sula yaranır ki, həmin sənədlərin müəllifləri nəyə əsaslanaraq, bu iddianın üzərində dayanırlar. Belə ki, yuxarıda göstəriləni kimi əgər xanlar Hacı Çələbi xan tərəfə keçsəydilər və elə onların köməyinin nəticəsində İrakli məğlub edilsəydi, bəs onda nə üçün xan şurası yığılır?

Digər tərəfdən Şəki xanının birləşdirmə siyasətinə qarşı çıxan Azərbaycanlı hakimlər nə üçün məhs döyüşün ortasında Hacı Çələbi xan tərəfə keçirlər? Göründüyü kimi bu sual xarakterli cavablar rus

sənədlərindəki təsvirləri şübhə altına almış olur.

Döyüşün gedişi məntiqi cəhətdən Mirzə Adıgözəl bəyin “Qarabağnamə” əsərində daha inandırıcı təsvir edilmişdir. Əsərdə göstərilir: “İlahi feyzlər mühiti və hədsiz işıqlıq mənbəyi olan mərhum, rəhmətlik cənab Şeyx Nizaminin nurani qəbri və pak məzarı yaxınlığında iki ordu bir-birinə yaxınlaşdı. Aralarında qətl və qarət odu alovlandı. Gürcüstan qoşunu biabırcasına sındı. Vali öz ordusuna qayıtmağa fürsət tapa bilməyib qaçdı. Bütün çadırları və ləvazimatı, xanlar ilə birlikdə, yerbəyer Qızılqayada qaldı. Hacı Çələbi Sınıqdan üç ağac (21 km) yuxarıyadək irəliləyib onları təqib etdi. Tiflisin beş ağacılığına (35 km) yetişdi. Qaçmaqda olan gürcü qoşununun qabağını Şəmkirdə, Şəmsəddinlidə və Qazaxda kəsib çox adam tələf etdi. Hacı Çələbi Baydar torpağında səngər qazdırdı. Oğlu Ağakışi bəyi Tiflisdən bəri yaşamaqda olan müsəlmanlara hakim və hökmran təyin etdi. Xanları da öz vətənlərinə göndərirdi. Özü qayıdıb Şirvana gəldi (13, səh. 53.).

Car salnaməsində də döyüş Qarabağnamələrdə olduğu kimi təsvir edilmişdir: “Gürcülər şənbə günü, cümədəüləvvəl ayının 23-də (1752-ci il aprel 8-i) yerlərindən tərpənib qaçmağa hazırlaşarkən Hacı onların getməsindən xəbər tutur və dallarınca düşərək yolda onlara çatır. Qarşıdurma və döyüş həmin şənbə günü günortadan axşamadək davam edir. Hər iki tərəf tufənglərdən, oxlardan, nizələrdən istifadə edirdi. Kafirlər çətinə düşdüklerini görüb qaçırlar. Gürcü əsgərləri Allah təalanın köməyi ilə darmadağın edilirlər, onların müttəfiqləri dağılır. Bəziləri öldürülür, əsir düşür, həbs edilir, qalanları qaçır. (İrakli və Teymuraz tərəfindən) həbs olunan xanlar xilas olurlar. Valilər gürcü ordusunun başçıları ilə qaçır. Onların bütün malları, dəvələri, qatırları, eşşəkləri, çadırları, topu, heyvanları və başqa şeyləri islam ordusuna qalır” (12, səh. 52-53) Döyüşün bu şəkildə təsvirini Hacı Çələbi özü məktubunda qısa olaraq belə göstərmişdir: “ səhərdən günortanın sonlarına qədər ox-oxa, top-topa, misli görünməmiş döyüş oldu. Allahın köməyi ilə müsəlmanlar qələbə çaldı (1, səh. 452) .

Doğrudur, Qarabağnamələrdə və Car salnaməsində rus və gürcü xronikalarındakı kimi iştirakçıların kimlər olduğu tam surətdə göstərilməyib. Lakin Car Salnaməsindəki faktların dəqiqliyi başqa mənbələr ilə təsdiqləndiyindən daha inandırıcı təsəvvürə bağlıdır. Belə ki, Əgər “Car salnaməsi”ndə xanların həbs edilməyinin ardınca gürcülərin Gəncə qalasını mühasirəyə almasının göstərilən tarixi Qriqori təqviminə əsasən aprel 1-idirsə, “Hadisələrin təsviri” adlı anonim gürcü xronikasında da eyni tarix xanların həbs edilməsinin tarixidir. Bundan başqa, “Car salnaməsi”ndə həlledici döyüşün aprel 8-də, şənbə günü baş verdiyi göstərilirsə, “Hadisələrin təsviri”ndə də göstərilir ki, eyni tarixdə çarlar məğlubiyyətə uğrayaraq geri çəkilməmiş, əsir düşmüş xanlar azad olunaraq Gəncəyə – Hacı Çələbinin yanına getmiş, Gəncədəki gürcü tacirləri qarət olunmuşlar. Bu isə o deməkdir ki, döyüşlə bağlı “Car salnaməsi”ndə göstərilən faktlar və tarixlər dəqiqdir.

Döyüşlə bağlı yekun qənaətə gəlmək olar ki, Şəki hakimi Hacı Çələbi öz müttəfiqləri ilə birlikdə Azərbaycanın bir sıra xanlarının əsir götürülmüş Gürcü hakimi ilə Şeyx Nizaminin qəbri yaxınlığında açıq döyüşə girdi. Döyüş şəkililərin qələbəsi ilə başa çatdı. Gürcü çarı çoxlu sayda çadır, silah sursatını qoyaraq qaçmağa məcbur oldu. Vaxtilə Nadir şah Əfşar tərəfindən Gürcü çarına verilən Qazax və Borçalı Şəki xanlığının nəzarətinə keçdi. Hacı Çələbi xanın oğlu şahzadə Ağakışi bəy həmin ərazilərə hakim təyin edildi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində. I cild. Bakı: 2010.
2. Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində. II cild. Bakı: 2010.
3. АВПРИ.Ф. Сношения России с Грузией., оп110.1752,. Древлит.ру. библиотека древних рукописей.
https://drevlit.ru/docs/kavkaz/XVIII/1740-1760/Rus_gruz_otn_18_v_c_1/41-60/44.php
4. Bakıxanov A.A. Güllüstani İrəm. Bakı-2006, s. 137
5. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа, с 1722 по 1803 год / [соч.] П. Г. Буткова. - СПб., 1869.
6. Ельгюн Бабаев. Из истории Гянджинского ханства. Баку: Нурлан. 2003. - с. 14.
7. Kərim ağa Fateh. Şəki xanlığının Müxtəsər Tarixi. 1958, s. 17.
8. Хроника Орбелиани. Броссе. ч. II, с. 168; "Описание событий", анонимная хроника на грузинском языке. СМОМПК Тифлис-1896.
9. Геронти Кикодзе. Ираклий Второй . Заря востока. Тбилиси-1945.

10. Левиатов В.Н. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке Баку-1948.
11. Mahmud İsmayıl. Maya Bağirova. Şəki xanlığı. Bakı: 1997.
12. Molla Məhəmməd əl-Cari. Car salnaməsi. Bakı: 1997.
13. Qarabağnamələr . Mirzə Adıgözəl bəy. Bakı: 2006, 1950.
14. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК). Тифлис:1896.

AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASI VƏ MÜASİR AZƏRBAYCAN GƏNCLİYİ

Çinarə Qəbulova

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
chinara.qabulova@mail.ru

Xülasə

Azərbaycançılıq ideyasının yaranma tarixi, formalaşma dövrü, Heydər Əliyev tərəfindən milli siyasətə gətirilməsi, Azərbaycan gəncliyinin Azərbaycançılıq ideologiyası ilə tərbiyələnməsi, Azərbaycan gəncliyinin müharibədə və quruculuq işlərində iştirakı, Heydər Əliyevin davamçısı İlham Əliyevin Azərbaycan gənclərinin bu ideologiya ilə formalaşmasında xüsusi fəaliyyəti.

Açar sözlər: Azərbaycançılıq, ideologiya, rəhbər, gənclik, Ali Baş Komandan.

Abstract

The history of the idea of Azerbaijanism, the period of its formation, bringing it into national politics by Heydar Aliyev, educating Azerbaijani youth with the ideology of Azerbaijanism, the participation of Azerbaijani youth in war and construction works, the special activity of Heydar Aliyev's follower İlham Aliyev in the formation of Azerbaijani youth with this ideology.

Keywords: Azerbaijanism, ideology, leader, youth, Commander-in-Chief.

Azərbaycançılıq ideologiyası milli ideologiyamızın əsas hissəsidir. XX əsrin əvvəllərində Cəlil Məmmədquluzadə, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Nəriman Nərimanov və digər böyük şəxsiyyətlərin formalaşdırdığı bu ideologiya Azərbaycan tarixinin, keçmişinin əsasları üzərində qurulmuşdur. [3] Əsasən “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarından başlayaraq Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər, Qacarlar dövlətləri Azərbaycan mühitində doğulmuş, Azərbaycan türkünün milli dəyərlərini yaratmışdır. Aşıq Qurbanidən tutmuş Aşıq Ələsgərə qədərki şifahi xalq ədəbiyyatımız, Həsənoğludan tutmuş Vaqif, Vədadi, Zakir, Mirzə Fətəli Axundzadəyə qədərki yazılı ədəbiyyatımız ədəbi-bədii fikri Azərbaycan mühitini, Azərbaycan psixologiyasını, Azərbaycan təfəkkürünü formalaşdırmışdır. Yetmiş illik Sovet dövrü ədəbiyyatımız da, mədəniyyətimiz də, incəsənətimiz də bu təməl üzərində inkişaf edərək Cəfər Cabbarlı, Üzeyir Hacıbəyov, Mikayıl Müşviq, Səməd Vurğun, Rəsul Rza, Məmməd Araz və başqa bu kimi şəxsiyyətlərimizi ərsəyə gətirmişdir. Doğma ana dilimiz də məhz bu gerçəklikdə formalaşaraq türk dilləri ailəsində ən mükəmməl dillərdən biri olmuşdur. Bütün bunlar Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin tutarlı mənbəyinə çevrilmişdir. O Azərbaycan mühitində Azərbaycançılıq ideologiyasını dəstəkləyərək xalqımızın müstəqil inkişafına, müstəqil tərəqqisinə, müstəqil dövlətinə yol açmışdır. Onun məşhur “Mən fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam” deymi xalqımızın qəlbində qürur hissi doğurur. Azərbaycan siyasətinin Günəşi, Azərbaycan müstəqil dövlətinin yaradıcısı, Azərbaycan gənclərini Azərbaycançılıq ideyası ruhunda yaşamağa, tariximizi, keçmişimizi, dünənimizi, milli adət-ənənələrimizi qorumağa səsləyirdi. [2, 7] O, Azərbaycan gənclərini vətənpərvər, millətsevər, sağlam düşüncə sahibi, dünya mədəniyyətinə aşina olma və əsl azərbaycanlı olmaq arzusunu hər bir çıxışında ifadə edirdi. Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsi ermənilər tərəfindən işğal olunanda belə, Heydər Əliyev böyük bir səbatla, təmkinlə Azərbaycan gənclərini böyük savaşa, işğaldan qurtuluşa hazırlayırdı. Onun yaratdığı Cəmişid Naxçıvanski adına hərbi məktəb gənclərimizi gələcək döyüşlərə hazırlayırdı. Azərbaycanın bir çox şəhərlərində yaradılan idman kompleksləri gənclərimizi sağlam, iradəli və dözümlü tərbiyə edirdi. Bir çox gənclik təşkilatları, məktəblər, ali təhsil

ocaqları məhz bu məsələyə xidmət edirdi. Onun gördüyü bu nəhəng işlərin nəticəsində güclü Azərbaycan ordusu formalaşdı. Bu ordu 30 illik Şuşa, Zəngilan, Laçın, Xankəndi, Xocalı və digər şəhər və kəndlərin həsrətinə son qoydu. Heydər Əliyevin davamçısı İlham Əliyev Heydər Əliyev vəsiyyətlərini və arzularını gerçəkləşdirdi. Təsədüfi deyil ki, Ali Baş Komandanımız Heydər Əliyevin məzarı önündə sanki Qarabağın işğaldan azad olunmasının raportunu verdi. Beləliklə, Heydər Əliyevin və İlham Əliyevin formalaşdırdığı, yetişdirdiyi Azərbaycan gəncliyi təkcə döyüşlərdə yox, quruculuq işlərində də, elm sahələrində də, kənd təsərrüfatı və sənaye sahələrində də öz sözünü deyir. Böyük rəhbərimizin Azərbaycançılıq ideologiyası bundan sonra da gənclərimizi və yeni-yeni nəsillərimizi sabaha, işıqlı gələcəyə aparacaqdır. [3, 69]

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Hüseynov, Ramiz. Azərbaycançılıq ideologiyasının banisi / R. Hüseynov // Səs.- 2023.- 9 sentyabr. - № 163.- s. 7.
2. Mir Cəlil, Firudin Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (dərslük). Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1982, 428 s.
3. Vəliyeva S. Azərbaycançılıq milli ideologiya və ədəbi-estetik təlim kimi. Məsələnin qoyuluşuna dair . “Bakı, Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı, 2002 - 140 s.

XIX ƏSRDƏ AZƏRBAYCANDA RUSDİLLİ MƏTBUAT “BAKİNSKİ-LİSTOK

Nərmin Cəlilova

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
narmincelili036@gmail.com

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın dövrü mətbuatının yaranması, inkişafı haqqında qısa məlumat təqdim etmişəm. “Bakinski-Listok” qəzetinin yaranması və fəaliyyəti barədə əldə etdiyim məlumatlar qeyd edilib. Bakı realnı qimnaziyasının alman dili müəllimi Xristian Sinkin yaratdığı və redaktoru olduğu “Bakinski-Listok” qəzeti idi. Qəzetin birinci sayı 1871-ci ilin martın 6-da çıxmışdır və oxuculara siyasi, iqtisadi və ədəbi mətbu orqanı kimi təqdim edilmişdir. Eyni zamanda "Bakinski Listok" qəzeti ən mühüm mövzuları - təhsil, səhiyyə, gəmiçilik, ticarət və s. ictimai-sosial problemləri əhatə etməyə çalışırdı. Həmçinin diyarın tarixi, din haqqında yazmağa, rus və dünya ədəbiyyatı, teatr və musiqinin aktual məsələsinə toxunmuş, beynəlxalq həyatda baş verən hadisələri işıqlandırmağa çalışmışdır. Bundan savayı məqalədə əsas mövzu olan sosial-iqtisadi problemlərdə nəzər salınmışdır.

Açar sözlər: Xristian Sink, dövrü mətbuat, “Bakinski Listok”, qəzet, sosial problemləri.

Abstract

In the article, I gave brief information about the creation and development of the periodical press of Azerbaijan. The information I received about the establishment and activities of the newspaper «Bakinsky-listok» was noted. It was the newspaper "Bakinsky-listok", created and edited by Christian Sinkin, a German language teacher at the Baku real Gymnasium. The first issue of the newspaper appeared on March 6, 1871 and was presented to readers as a political, economic and literary press organ. At the same time, the newspaper "Baki yarpaq" covers the most important topics - education, health, shipping, trade, etc. covered. he tried to cover socio-social problems. He also wrote about the history, religion of the region, touched upon pressing issues of Russian and world literature, theater and music, tried to cover the events of international life. In addition, the article discusses socio-economic problems, which are the main topics.

Keywords: Christian Zink, periodical, “Baku Listok”, newspaper,

Azərbaycanda dövrü mətbuatın yaranması və inkişafı çarizmin "hökumətin niyyətinə uyğun olan" faydalı məlumatları ölkədə yaymaq siyasəti olmuşdur.

Milli mətbuatımızın sonrakı təşəkkülündə və inkişafında Bakıda çıxmış rusdilli mətbuatın böyük rolu olmuşdur. "Şərqi-Rus" (1900-1905), "Həyat" (1905-1906), "İrşad" (1905-1908), "Təzə həyat" (1907), "Tərəqqi" (1908-1909), "Açıq söz" (1915-1918), "Hümmət" (1917-1918) qəzetlərinin gələcək redaktorları M.Şahtaxlı, Ə. Hüseynzadə, Ə. Ağayev, H. Vəzirov, Ü. Hacıbəyov, M.Ə. Rəsulzadə, N. Nərimanov və bir sıra başqaları ilk peşə addımlarını məhz rusdilli mətbuatda, özəlliklə də "Kaspi" qəzetində (1881-1919) atmışdılar.

Azərbaycanda ilk dövrü nəşr olan "Bakinski Listok" qəzetinin fəaliyyətə başladığı vaxtdan 154 il keçməsinə baxmayaraq rusdilli mətbuatımızın tarixinə dair hələ də ümumiləşdirilmiş tədqiqat əsərləri yazılmamış, onun təşəkkül və inkişaf dövründəki mühüm özillikləri nəzərdən keçirilməmiş, baş vermiş hadisələrin rus dilindəki mətbuatın fəaliyyəti ilə qarşılıqlı əlaqələri yetərinə öyrənilməmişdir. 1871-ci ildə Bakıda ilk dövrü nəşr işıq üzü gördü. Bu, Bakı Realnı Gimnaziyasının alman dili müəllimi Xristian Sinkin yaratdığı və redaktoru olduğu "Bakinski Listok" qəzeti idi. 1870-ci il fevralın 25-də Bakıda "Bakinski Listok" adında qəzet buraxmaq üçün X. Sink Bakı Hərbi qubernatoru general-leytenant M.P. Kolubyakinə müraciət etmişdi. O, müraciətində həftəlik qəzet nəşr etməkdən ötrü həmçinin borc pul da istəmişdi. Onu qeyd etməliyik ki, qəzetin buraxılması üçün rəsmi icazə Qafqaz Canişinindən 1870-ci ilin dekabrın 31-də alınmışdı. İcazədə qəzetin nəşri şərtləri göstərilmişdi. Bildirildi ki, qəzetin buraxılmasına "təqdim olunmuş proqrama uyğun aparmaqla, həm rəsmi, həm qeyri-rəsmi şöbələrin senzurası idarə məmurlarından birinin üzərinə qoymaqla", həmçinin redaktora "nəşri nəzərdə tutulan qəzetdə rus dilindən tatar tərcümə edilmiş məqalələr çap etməklə" icazə verilir [3]. "Bakinski Listok" qəzetinin senzurası Bakı Hərbi Qubernatoru dəftərxanasının rəhbəri vəzifəsini icra edən titulyar müşavir Kitayevə tapşırılmışdı.

Qəzetin rəsmi bölməsi üçün materialların toplanması məqsədi ilə X. Sink müxtəlif dövlət təşkilatlarına müraciət etmişdi. O, Xalq Məktəbləri Direksiyasına "pulsuz çap üçün maraqlı fəaliyyət və sərəncamların, həmçinin öz məmurlarının tərkibində baş verən dəyişikliklər", polis və jandarm idarələrindən isə məsuliyyət dairələrindəki gündəlik hadisələr" barədə məlumatların redaksiyaya göndərilməsini xahiş etmişdi [3]. Qəzetin çapı üçün dövlətdən maddi yardım və ya hansısa ianə əldə edə bilməyən redaktor dövlət idarələrinin qəzetin yayımına kömək edəcəklərinə bel bağlamışdı. O yazırdı: "Yeri gəlmişkən, xatırlatmaq istərdik ki, birincisi, biz yalnız Xəzəryanı Diyarın maraqlarına xidmət edirik, ikincisi isə, yerli əhali arasında sivilisasiyanın yayılmasına yönələn vasitələrdən biri kimi tatar (azərbaycan) (Azərbaycan - L.H.) dilində məqalələr əlavə edirik». Qeyd edək ki, redaksiyanın Azərbaycan dilində məqalələr çap etmək niyyəti yerli əhali tərəfindən sevinclə qarşılanmışdı. Bu, abunəçilərin sayına təsir etmişdi - qəzet almaq istəyənlər arasında yalnız şəhər əhalisi müşahidə olunmurdu. Bununla bağlı X. Sink yazırdı: "Bizim tatar dilində qəzet yaratmaq cəhdimiz uğursuz olmadığına sevinirik; bizim bu xəbərimiz onlar tərəfindən həsr-rəğbətlə qarşılandı; abunəçilərin sayı gözlənilməyindən artıq oldu, hətta ucqar tatar kəndlərində abunəçimiz var, və öz fəaliyyətimizi kiçik qardaşlarımızın xeyrinə və səadətinə həsr etməyimizə tam ümid bəsləyirik".

Qəzetin birinci sayı 1871-ci ilin martın 6-da çıxdı. Qəzet oxuculara siyasi, iqtisadi və ədəbi mətbu orqanı kimi təqdim edildi. O, erməni insanpərvər cəmiyyətin mətbəəsində A3 formatda çap edilmişdi. Birinci səhifədə qəzetin adı altında gəmi şəkili verilmişdi. Güman etmək olar ki, bu Bakı buxtasına yan alan ticarət gəmisini simvollaşdırırdı. Həmin zamanlar Bakı məhz öz buxtası ilə şöhrət qazanmışdı. Yeri gəlmişkən, "Bakinski Listok"un səhifələrində donamma və dəniz nəqliyyatına həsr edilən xeyli sayda məqalə dərc olunmuşdu. Bu haqda biz aşağıda danışacağıq. Nəşr edildiyi müddət ərzində qəzetin 1871-ci ildə 17 sayı, 1872-ci ildə isə 23 sayı işıq üzü gördü. Birinci il qəzet dörd, ikinci il isə iki səhifədən ibarət idi. Qəzetin müəllif heyəti o qədər də böyük deyildi, aparıcı jurnalist redaktor X. Sink özü idi. O, məqalələrini "Bakılı", "Kosmopolit", "Sizlərdən olmayan" təxəllüsləri ilə imzalayırdı.

"Bakinski Listok"un Azərbaycan dilində nəşri nəzərdə tutulsa da, müəllifin bu ideyası gerçəkləşmədi. 1901-ci ildə Tiflisdə broşürə şəkildə çap olunmuş Qafqazın dövrü mətbuatına həsr edilmiş icmalda bildirilir ki, "bu ideya (qəzetin Azərbaycan dilində çapı - L.H.) yalnız bir dəfə, 1872-ci ildə qəzetin 20-ci sayında həyata keçirilmişdir". [4] Qəzetin qeyd edilən 13 may 1872-ci il tarixli sayında ilk dəfə "Bakinski Listok"da rus dilindən fars dilinə tərcümə edilmiş və ərəb qrafikası ilə yığılmış kiçik

mətn verilmişdi. "Bakinski Listok" qəzetinin tədqiqatçılarından biri Nazim Axundov "Sənədlərin dili ilə" monoqrafiyasında göstərir ki, mətbəə Azərbaycan dilində nəşrə dair üzərinə düşən öhdəliyi yerinə yetirmirdi. Mətbəə bunu zəruri şriftin olmaması ilə izah edirdi. Eyni zamanda digər funksiyalarına da səthi yanaşırdı. Mübahisənin həlli üçün redaksiya Bakı dairə məhkəməsinə müraciət etmək məcburiyyətində qaldı. Bununla bağlı qəzet bildirdi ki, "Bakı dairə məhkəməsi redaktorun xeyrinə dəbbələmə pulu tutulması barədə qərar qəbul etmişdir". [1] Artıq qəzetin birinci sayında redaktor erməni insanpərvər cəmiyyəti məzəmmət edirdi. Bakı haqqında, onun inkişafı haqqında danışan müəllif şəhər əhalisini üç böyük qrupa bölürdü: yerli əhali - azərbaycanlılar, diyarın sahibləri - ruslar, qonşu ölkələrdən gələnlər - ermənilər. müəllifin fikrincə, rusların bu diyarda bir məqsədi var - "yerli əhalini mədəniləşdirmək, onları müasir insana layiq həyata sövq etmək".[5] Əhalinin digər hissəsinin - ermənilərin məqsədləri tamamilə fərqlidir.

Xristian Sink yazırdı ki, ermənilər burada yaşayırlar, işləyirlər, lakin bütün cəmiyyətin inkişafı naminə deyil, özlərinə qazanc əldə etməkdən ötrü. X.Sink belə nəticəyə gəlir ki, "rusların məqsədi ölkəni mədəniləşdirmək olduğu kimi ermənilərin də məqsədi ölkəni istismar etməkdir". Onun sözlərinə görə, səhv olaraq fars adlandırılan azərbaycanlılar başqa təəssürat yaradırlar. Müəllif yazır: "Bu əhali Məhəmmədiyyə dininə etiqad edir və hələ o qədər zəifdir ki, icma kimi formalaşa bilmir. Buna baxmayaraq onların sıralarında kifayət qədər savadlı insan var. Redaktorun bu məqaləsi Bakı erməni mühitində əks-səda doğurmuşdu. Erməni insanpərvər cəmiyyətinin Sergey Varşamov adlı bir üzvü qəzetə göndərdiyi məktubda redaktoru qərəzli fikirdə olmasında və Bakıda yaşayan ermənilərə əsassız hücumda təqsirləndirmişdi. Erməniləri azərbaycanlılarla müqayisəni isə o, həm qəbilələrinin ünvanına təhqir kimi qəbul etmişdi: "Ermənilərə öyüd vermək və onları ermənilikdən, hətta ən vicdanlı erməni olmaqdan çəkindirmək üçün Bakı müsəlmanlarının fitri ləyaqəti nümunə gətirilir, onların düzlüyü və xeyirxahlığı tərənnüm edilir, erməni icmasının olmaması ürəkdən arzulanır". Erməni icması haqqında danışanda X.Sink Bakıda və Azərbaycanın digər şəhərlərində yaşayan erməniləri deyil, fəaliyyəti yalnız burada yaşayan ermənilərin rifahının yüksəldilməsinə yönəlmiş Erməni insanpərvər cəmiyyəti nəzərdə tuturdu. Qeyd edək ki, müqəddəs Erməni Maarifçi Qriqori şərəfinə Erməni insanpərvər cəmiyyəti 1864-cü ildə həkim David Rostomyan tərəfindən yaradılmışdı. Cəmiyyətin məqsədi Bakıda yaşayan erməni-qriqorian məzhəbindən ehtiyacı olanlara yardım etməkdən ötrü vəsait toplamaq idi. Cəmiyyətin maddi bazasının əsasında imkanlı Bakı ermənilərinin ianələri, üzvlük haqları dururdu. Bakıda toplanmış vəsaitlər hesabına erməni-qriqorian kilsəsi, xeyriyyə cəmiyyətinin binası tikilmiş, məktəblər, kitabxanalar və digər ictimai müəssisələr açılmışdı. Bu haqda xəbər verən "Bakinski Listok" cəmiyyətin bütövlükdə fəaliyyətinə toxunur və onu insanpərvər deyil, ermənipərvər cəmiyyət adlandırmağı təklif edir, belə ki, "onun əsl məqsədi ermənilər arasında maarifçiliyi və xeyriyyə işlərini yaymaqdır".

Bakının və eyni vaxtda Azərbaycanın ilk dövrü mətbuatı olan "Bakinski Listok" qəzeti ən mühüm mövzuları - təhsil, səhiyyə, gəmiçilik, ticarət və s. ictimai-sosial problemləri əhatə etməyə çalışırdı. Qəzet həmçinin diyarın tarixi, din haqqında yazmağa, rus və dünya ədəbiyyatı, teatr və musiqinin aktual məsələrinə toxunmağa, beynəlxalq həyatda baş verən hadisələri işıqlandırmağa çalışırdı. "Siyasi, iqtisadi və ədəbi qəzet" kimi təqdim olunan qəzet Rusiyada və Avropada baş verən ən əhəmiyyətli hadisələri işıqlandırmaqla, ara-sıra ədəbiyyat məsələlərinə diqqət verməklə bu adı doğrultmağa çalışsa da, "Bakinski Listok" daha çox sosial-iqtisadi qəzet kimi özünü təqdim edirdi. Tədqiq edilən dövrdə nəinki Rusiyada, bütün Avropada önəmli hadisələr cərəyan edirdi. Fransa imperiyasının məğlubiyyəti və süqutu ilə bitən Fransa-Prussiya müharibəsi, bu ölkələr arasında sülh sazişi bağlandıqdan az sonra başlanan və nəticədə 1871-ci il burjua inqilabına çevrilən xalq hərəkatı məhz həmin vaxta təsadüf etmişdi. "Bakinski Listok" qəzeti Avropa hadisələri haqqında oxucularını məlumatlandırmağa çalışırdı. Artıq birinci sayında qəzet bu vaxta kimi "siyasəti izləmək imkanı və şəraiti olmayan" oxucuları məlumatlandırmaq məqsədiylə beynəlxalq həyatın kiçik xülasəsini, Avropada baş verən hadisələrin ötəri təhlilini vermişdi və bildirmişdi ki, növbəti saylarda "ən yeni siyasi xəbərlər" çatdıracaq.[5] Birləşməyə çalışan bəzi Avropa dövlətlərinin siyasəti haqqında "Bakinski Listok" sadə, lakin bəsit olmayan, rahat anlaşılan formada məlumat verir.

Avropa tək siyasi cəhətdən deyil, ədəbiyyat baxımından da "Bakinski Listok'un, ilk növbədə redaktor X.Sinkin maraq dairəsində idi. O, alman dili müəllimi kimi alman ədəbiyyatını yaxşı bilirdi, Şillerin, Hötenin və digər tanınmış yazıçı və şairlərin pərəstişkarı idi. Onun təşəbbüsü və bilavasitə

iştirakı ilə Bakıda ilk dəfə olaraq görkəmli alman şairi və mütəfəkkiri İohan Kristof Fridrix fon Şillerin (1759-1805) yaradıcılığına həsr olunmuş açıq mühazirə təşkil edilmişdi. Mühazirənin keçirilməsi haqqında elan verən qəzet Şillerin tərcümeyi-halı və yaradıcılığı ilə tanış olmaq istəyənləri tədbirə dəvət etmişdi.

Qəzet həmin illər əsasən bu və digər xeyriyyə cəmiyyətlərin dəstəyi ilə hazırlanan öz-fəaliyyət tamaşalardan ibarət olan şəhərin teatr həyatını da işıqlandırmağa çalışırdı. Qəzet həmçinin Rusiyada o qədər də tanınmayan sirk ustalarının tamaşaları və artistlərin konsertləri haqqında məlumatlar verirdi. Belə yazıları hazırlamaq üçün redaksiya ədəbiyyat sahəsində ilk addımlarını atan yeni müəlliflər cəlb edirdi. Bunun "iki səbəbi var: birincisi, daha çox müxbir cəlb etmək arzusu, belə ki, hər yeni nəşr fəaliyyətinin ilkin mərhələsində bu problemlə üzləşir; ikincisi, ədəbiyyat sahəsinə yeni qədəm qoyanlara öz qüvvələrini sinamaq imkanı yaratmaq istəyir".

Biz "Bakinski Listok" qəzetinin siyasi və ədəbi istiqamətlərindən danışdıq. Lakin qəzetin əsas mövzusu diyarın sosial-iqtisadi problemləri ilə bağlı idi. Zənnimizcə, bu problemlərin araşdırılması jurnalistikanın vacib vəzifələrindən biridir. Qəzet artıq birinci nömrəsində Bakı xeyriyyə cəmiyyətlərinin vəziyyətini oxucularının diqqətinə çatdırır. Qəzetin yazdığına görə, Bakıda. "hər hansı bir istinasız - istər tayfa, istər zümrə baxımından - şəhərin bütün əhalisini nəzərə alan" xeyriyyə cəmiyyəti, hələ də yaradılmayıb. "Bakinski Listok" xatırladı ki, Bakıda yaşayan ermənilər 1864-cü ildə xeyriyyə məqsədləri üçün cəmiyyət təşkil ediblər, lakin, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, o yalnız erməni əhalisinə xidmət göstərirdi. Qəzetin yazdığına görə, şəhərdə yaşayan "rus cəmiyyəti isə imkan düşdükcə ehtiyacı olanlara yardım əlini uzatsa da, hələ əlbir çalışmır". Qəzetin fikrincə, rus xeyriyyə cəmiyyətləri arasında fəaliyyəti ilə general-qubernatorun həyat yoldaşı M.V.Kolubyakinanın rəhbərlik etdiyi Müqəddəs Nina Xeyriyyə Cəmiyyəti seçilirdi. Müqəddəs Nina Bakı qızlar məktəbinin fəaliyyəti haqqında yazı maraq doğurur. 1871-ci ildə məktəb ilk məzunlarını təbrik edirdi. Onlar ilk progimnaziya (gimnaziya öncəsi təhsil pilləsi L.H.) təhsil almış qızlardı. Qəzet yazırdı ki, gənc qızların təhsili məsələləri sahəsində Cəmiyyətin qarşıya qoyduğu vəzifə - "cəmiyyətin yoxsul sinfinin uşaqlarına adi təhsil və səmərəli tərbiyə vermək" vəzifəsi tam şəkildə həyata keçirildi, indi məktəbin məzunları" sayının azlığı səbəbindən hamımızın dərin ehtiyac duyduğu ev müəllimələri ola bilərlər". Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan əhalisinə kömək göstərəcək xeyriyyə cəmiyyətinin yaradılmasının zəruriyyəti haqqında məsələni Həsən bəy Zərdabi qaldırmışdı. "Bakinski Listok"un səhifələrində onun hazırladığı imkanlı şəxslərə, həmçinin məktəb açmaq, yoxsul ailələrin uşaqlarının təhsil alması, maarifləndirmə məqsədləri üçün vəsait toplanması fikrinə şərik çıxanların hamısına ünvanlanan elan və müraciətlərə rast gəlirik: "Bizdən xahiş ediblər müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin üzv-təsisçisi olmaq istəyənlərə bildirək ki, cəmiyyətin layihəsi hazırdır, amma onun təsdiqi üçün üzvlərin imzası tələb olunur, odur ki, bu məqsədlərdən ötrü günorta saat 3-dən 5-ə kimi Bakı Realnı Gimnaziyasının müəllimi Həsən bəy Zərdabinin mənzilinə təşrif buyurmağınız xahiş olunur.

Təssüf ki, Bakının və bütövlükdə Azərbaycanın ilk dövrü nəşri demək olar tədqiq edilməyib. Unudulmaz akademik Heydər Hüseynovun XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfə fikrinin tarixinə həsr olunmuş fundamental əsərində "Bakinski Listok" ötrə qeyd edilir. [4] Professor Nazim Axundovun "Sənədlərin dili ilə" monoqrafiyasında qəzet haqqında kiçik məlumat verilib. Bu əsərdə XIX əsrin sonlarında Bakı və Tiflisdə çıxan bəzi nəşrlər tədqiq olunur. Azərbaycanda "Bakinski Listok"un nömrələrinin olmaması da qəzetin araşdırılmasını çətinləşdirib. Düzdür, Füzuli adına Əlyazmalar institutunun sorğu kitabçasında qəzetin bütün komplektinin Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının elmi kitabxanasında, "İnqilaba qədər mətbuat" bölməsində saxlanıldığı göstərilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. "Bakinski Listok", 1872, №1,
2. "Bakinski Listok", 1871, №1,
3. Qafqazın dövrü mətbuatı. Tiflis: 1901, s. 16.
4. http://anl.az/el/emb/Cumhuriyyet/kitablar_az/2017-2014.pdf

İRANDA SEÇKİ SİSTEMİNİN QURULUŞU VƏ SEÇKİ NÖVLƏRİ

Brilyant Abbasova

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Rzalibrilyant3@gmail.com

Xülasə

Bu məqalə İran İslam Respublikasının seçki sisteminin tarixi inkişaf mərhələlərini, hüquqi əsaslarını və müxtəlif seçki növlərini təhlil edir. Məqalədə İranın konstitusion quruluşunun formalaşmasından başlayaraq, 1906-cı il Məşrutə inqilabından sonra ilk parlament seçkilərinin keçirilməsi, Pəhləvi dövründə siyasi sistemdə seçkilərin necə idarə olunması və 1979-cu il İslam İnqilabından sonra yeni teokratik-republika modelində seçkilərin rolu araşdırılır. Xüsusilə, İnqilabdan sonrakı dövrdə Konstitusiya Mühafizə Şurasının təsdiqləmə səlahiyyəti və seçki prosesinə müdaxiləsi geniş şəkildə izah edilir. Məqalə, prezident, parlament (İslam Şurası Məclisi), Ekspertlər Şurası və bələdiyyə seçkiləri kimi əsas seçki növlərini fərqləndirir və onların keçirilmə qaydalarını hüquqi və siyasi kontekstdə təqdim edir. Əlavə olaraq, seçkilərin İran cəmiyyətində legitimlik, ideoloji nəzarət və siyasi iştirak mexanizmi kimi funksiyalarına diqqət yetirilir.

Açar sözlər: seçki sistemi, siyasi legitimlik, seçki növləri, parlament, tarixi inkişaf.

Abstract

This article examines the historical development, legal foundations, and various types of elections within the electoral system of the Islamic Republic of Iran. It traces the evolution of Iran's electoral structure beginning with the Constitutional Revolution of 1906 and the establishment of the first parliamentary elections, moving through the Pahlavi era, and focusing in detail on the post-1979 Islamic Revolution period. Special emphasis is placed on the role of the Guardian Council in overseeing and approving candidates, highlighting its significant influence on the electoral process in the Islamic Republic. The article categorizes and analyzes key types of elections in Iran, including presidential, parliamentary (Islamic Consultative Assembly), Assembly of Experts, and local council elections, outlining their respective procedures within legal and political frameworks. Furthermore, the article discusses the broader functions of elections in Iranian society, such as legitimization of the regime, ideological supervision, and mechanisms for political participation.

Keywords: electoral system, political legitimacy, types of elections, parliament, historical development.

Məşrutə inqilabı zamanı İran İslam Respublikası konstitusiya əldə etmişdir. İran dövlətinin konstitusiyası əsasən müqəddimə hissəsi ilə başlayır. Konstitusiya ilk başda 12 fəsil və 175 maddədən ibarət olmuşdur, daha sonra 1989-cu ildə konstitusiyaya edilmiş əlavə və dəyişiklik nəticəsində 14 fəsil və 177 maddə olaraq müəyyən edilmişdir. İran İslam Respublikasının hakimiyyəti dini qurum və dünyəvi respublika qurumlarından təşkil olunmuşdur. Ekspertlər şurası, konstitusiyanın mühafizə şurası, rəhbər, mədəni inqilab ali şurası kimi dini qurumlar mövcuddur. İranın siyasi sistemi ali rəhbərin rolu ilə teokratik və demokratik elementlərin qarışığından ibarət olduğundan seçki sistemi də müxtəlif səviyyələrdə keçirilir. Prezident seçkiləri, parlament seçkiləri, xebreqan məclisi seçkiləri, yerli şura seçkiləri, referendumlar, xüsusi hallarda keçirilən seçkilər mövcuddur. Xüsusi hallarda keçirilən seçkilər də öz növbəsində növbədənkanar seçkilər və ara seçkilərə ayrılır. Növbədən kanar seçkilər prezident və ya parlamentin fəəliyyətini vaxtından əvvəl başa vurması zamanı keçirilir. Ara seçkilər isə parlament üzvlərinin vəfatı və ya istefası zamanı həyata keçirilir. İranda əsas ən mühüm seçkilər prezident seçkiləri və parlament seçkiləridir.

1979-cu il İran inqilabından sonra qəbul edilmiş İran İslam Respublikası Konstitusiyasında prezident vəzifəsi müəyyən edilmişdir. İran konstitusiyasının 113-cü maddəsində göstərilir ki, rəhbərlik məqamından sonra cümhuriyyət başçısı ölkənin ən ali rəsmi məqamıdır. Prezident seçkiləri hər 4 ildən bir xalqın səsverməsi yolu ilə keçirilir və onu da vurğulamaq lazımdır ki, hər bir prezident yalnız iki dəfə ardıcıl müddətdə namizədliyini irəli sürüb yenidən seçilib, 4 il vəzifədə qala bilər. İranda ilk

prezident seçkiləri 1980-ci ildə keçirilmişdir. İranda 1980-ci ildən indiyə qədər 14 prezident seçkisi baş tutmuşdur. İranın birinci prezidenti Əbülhəsən Bənisədr olmuşdur.

İranın ikinci prezident seçkiləri 1981-ci ildə keçirilmiş və prezident Məhəmməd Əli Rəcai qalib gəlmişdir. O prezident seçildikdən cəmi 1 ay sonra sui-qəsd nəticəsində öldürülmüşdür. 1981-ci ildə 3-cü seçki prosesi başlamış və Əli Xamenei prezident seçilmişdir. O eyni zamanda 1989-cu ildən İranın ali rəhbəri təyin olunmuşdur. 1985-ci ildə 4-cü prezident seçkilərində Əli Xamenei 2-ci dəfə prezident seçilmişdir. 1989-cu il 5-ci prezident seçkiləri Əkbər Həşimi Rəfsəncaninin qələbəsi ilə başa çatmışdır. 1993-cü ildə o, ikinci dəfə 6-cı prezident seçkilərinin qalibi olmuşdur. 7-ci prezident seçkiləri 1997-ci ildə keçirilmiş və Məhəmməd Xatəmi 67 faiz səsle prezident seçilmişdir. Məhəmməd Xatəmi də yenidən 2001-ci il 8-ci prezident seçkilərinin qalibi olmuşdur. 9-cu prezident seçkiləri 2005-ci ildə baş tutmuşdur. Bu seçkilərdə 61 faiz səsle Mahmud Əhmədnejad prezident seçilmişdir. Mahmud Əhmədnejad sərt xətt tərəfdarı idi və o nüvə proqramını gücləndirmişdir. O, yenidən 2009-cu ildə 10-cu prezident seçkilərində qələbə qazanmışdır. Həsən Ruhaninin qələbəsi ilə nəticələnən 11-ci prezident seçkiləri 2013-cü ildə keçirilmişdir. Həsən Ruhani Qərblə Nüvə sazişi imzalamışdır. 2017-ci il 12-ci prezident seçkiləri zamanı Həsən Ruhani ikinci dəfə prezident seçilir. 13-cü prezident seçkiləri 2021-ci ildə keçirilmişdir. Bu seçkilərdə 61.9 faiz səsle İbrahim Rəisi İran İslam Respublikasının prezidenti seçilmişdir.

İbrahim Rəisi 19 may 2024-cü ildə Azərbaycan–İran sərhədində Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev ilə görüşdən sonra İrana qayıdarkən helikopteri qəzaya uğradı və bu hadisə nəticəsində vəfat etdi. Ölkənin vitse-prezidenti Məhəmməd Moxber İran prezidenti İbrahim Rəisinin yerinə müvəqqəti olaraq prezident təyin edilmişdir. O, prezident seçkilərinin tarixini iyunun 28-i elan etmişdir.

Əslində növbəti seçki 2025-ci ildə keçirilməsi gözlənilirdi. Amma İbrahim Rəisinin helikopter qəzası nəticəsində ölümündən sonra növbədənəknar seçkilər keçirilmişdir. Prezident seçkilərində dörd siyasətçi mühafizəkar: Məhəmməd Baqer Qalibaf, Səid Cəlili, Mustafa Pürməhəmmədi və islahatçı Məsud Pezeşkiyan iştirak etmişlər. Seçki iki turdan ibarət olmuşdur. 28iyun 2024-cü ildə keçirilən seçkilərin birinci turunda mübarizə aparan namizədlərin heç biri səsələrin 50 faizini toplaya bilməmişdilər. Növbədənəknar seçkilərin 2-ci turu 5 iyul 2024-cü il keçirilmişdir. İkinci turda Məsud Pezeşkiyan qələbə qazanaraq prezident təyin olunmuşdur.

İranda parlamentin yaranması və parlament seçkiləri.

1905-1911-ci illərdə İranda baş verən Məşrutə inqilabı nəticəsində Qacarların hökmranlıq etdiyi İranda parlamentin əsası qoyuldu (7 oktyabr 1906-cı il). Müqayisə üçün deyək ki, Pakistanda parlament 1956, Yaponiyada 1947, Türkiyədə 1920-ci ildə təşkil edilmişdir. 1906-cı ildə Muzəffərəddin şah konstitusiyayı imzalayaraq qəbul etsə də, 1908-ci ildə Məhəmmədəli şah tərəfindən nəinki ləğv edildi, həm də ingilislər və rusların köməyi ilə parlamentin binası da bombardman edildi. Atasının yerinə taxta çıxam Əhməd şah konstitusiyayı yenidən bərpa etdi. Muzəffərəddin şahın Məşrutə (konstitusiya) fərmanına hörmət əlaməti olaraq Parlament ilkin yaranan vaxtlarında “Daruz-zəfər (Zəfər evi)” və ya “Ədlə Muzəffər (Muzəffərin ədaləti)” də adlanırdı.

Pəhləvilər dövründə İranın qanunvericilik sistemi ikipalatalı idi. Parlament Sina və Milli Şura Məclisindən ibarət olmaqla “məcliseyn (iki məclis)” adlanmağa başladı. Sina məclisi ilk dəfə 1949-cu ildə Məhəmmədrza Pəhləvi dövründə yaradılsa da İranda 1979-cu il inqilabından sonra ləğv edilərək təkpalatalı sistemə keçildi. Sina məclisinin yaradılmasının əsas qayəsi Milli Şura Məclisinin qərarlarını təsdiqləməkdən ibarət idi. Bu məclisə seçilən deputatların yarısı şah tərəfindən təyin edilir, yarısı isə xalq tərəfindən seçilirdi. Konstitusiyanın 44-cü maddəsinə görə Sina məclisinə 60 nəfər seçilirdi. 15 nəfər Tehrandan və 15 nəfər digər şəhərlərdən olmaq şərti ilə 30 nəfəri şah tərəfindən və 15 nəfər Tehrandan və 15 nəfər digər şəhərlərdən olmaq şərti ilə 30 nəfəri də xalq tərəfindən seçilirdi. Sina məclisi təşkil edildiyi 1949-cu ildən ləğv edildiyi 1979-cu ilə qədər fasilələrlə 7 dəfə təşkil edilmişdir. Sonuncu dəfə 8 sentyabr 1975-ci ildə təşkil edilsə də lakin İranda baş verən 1979-cu il inqilabından sonra ləğv edildi.

Məşrutə dövründə yarandığı zamandan 1979-cu ilə qədər fasilələrlə 24 dəfə Milli Şura məclisi təşkil edildi. İranda İslam inqilabından sonra isə parlament təkpalatalı sistemə keçdi və yenə də Milli Şura Məclisi adlanmağa başladı. 22 iyul 1980-ci ildə isə parlamentdə səsverməyə çıxarılaraq parlamentin rəsmi adının İslam Şura Məclisi adlandırılması qəbul edildi. 1979-cu il inqilabından sonra isə İranda 11 parlament təşkil edilmişdir. 11.12.1402 / 01.03.2024-cü il tarixində İranda növbəti yəni 12-ci parlament seçkiləri keçirilmişdir.

İranın idarəçilik sistemində parlamentin yeri və rolu.

Qanunvericilik baxımından İslam Şura Məclisi çox böyük önəm daşısa da lakin konstitusiyanın digər maddələrində onların səlahiyyəti məhdudlaşdırılmışdır. İranda parlamentin iki əsas vəzifəsi var. Biri qanunvericilikdirsə digəri də nəzarət funksiyasını icra etməsidir. Belə ki, konstitusiyanın 72-ci maddəsində oxuyuruq: İslam Şura Məclisi ölkənin rəsmi məzhəbi, ehkamları və ya konstitusiyanın prinsipləri ilə uzlaşmayan qanunlar qəbul edə bilməz. Bu məsələnin dəqiqləşdirilməsi 96-cı maddədə göstərilirdi kimi Nəzarət Şurasının öhdəsindədir. Biz 96-cı maddəyə nəzər saldıqda isə oxuyuruq: İslam Şura Məclisinin qərarlarının İslam ehkamları və qaydaları ilə ziddiyyətli olub-olmaması məsuliyyəti, Nəzarət Şurasında olan fəqihlərin əksəriyyəti tərəfindən, həmin qərarların Konstitusiyaya zidd olmamasını müəyyənləşdirilməsi isə Nəzarət Şurasının bütün üzvlərinin əksəriyyəti tərəfindən müəyyən edilir.

İslam Şura Məclisi deputatlarının say tərkibi və səlahiyyətlərinin həvalə edilməsi Konstitusiyanın 64-cü maddəsinə görə İslam Şura Məclisi 270 deputatdan ibarətdir. Hicri-şəmsi tarixi ilə 1368-ci ildəki referendum tarixindən başlayaraq hər on ildən bir insan amili, siyasi, coğrafi və digər amilləri nəzərə alaraq, maksimum 20 deputat əlavə edilə bilər. Zərdüştlər və yəhudilərin hər biri bir deputat, aysor və kəldani xristianları birlikdə bir deputat, cənub və şimal erməni xaçpərəstlərinin isə hər biri bir deputat seçir. Qanun, seçki dairələrinin həddlərini və deputatların sayını müəyyənləşdirir.

Deputatlıq vəzifəsi seçilən şəxsə mənsubdur və digərinə həvalə edilə bilməz. Parlament qanunverici hakimiyyət ixtiyarını heç bir şəxsə və ya orqana həvalə edə bilməz, lakin zəruri hallarda qanuni səlahiyyətini yetmiş ikinci maddəyə uyğun olaraq, öz daxili komissiyalarına həvalə edə bilər. Belə olduqda bu qanunlar Məclisin təyin etdiyi müddətdə sınaq mərhələsi kimi icra edilir və onların son və həlledici qüvvəyə minməsi Məclis tərəfindən təsdiq edildikdən sonradır. Eyni zamanda İslam Şura Məclisinin dövlət təşkilatları, birlikləri, şirkətləri və korporasiyaların və ya dövlətə bağlı olan qurumların əsasnaməsinin daimi təsdiqini yetmiş ikinci maddəyə uyğun olaraq müvafiq komissiyalara həvalə edə və yaxud onların təsdiqlənməsini dövlətə tapşırı bilər. Bu vəziyyətdə dövlətin təsdiq etdiyi qərarlar ölkənin rəsmi məzhəb ehkamları və ya konstitusiyanın prinsiplərinə zidd olmamalıdır. Bu məsələnin doxsan altıncı maddədə qeyd olunmuş qaydaya müvafiq olaraq dəqiqləşdirilməsi nəzarət şurasının öhdəsinə düşür. Bundan əlavə, dövlətin qərarları ölkənin ümumi qanun və qaydalarına zidd olmamalıdır. Bu qərarların qanunlara zidd olmaması yoxlanılmalı, bu məsələ həm də mətbuat üçün elan olunmalı və icra üçün İslam Şura Məclisinin sədrinə bildirilməlidir. Deputatlar öz vəzifələrini yerinə yetirərkən, səsvermə və söylədiyi fikirlərdə tamamilə azaddırlar. Onlar Parlamentdə səsləndirdiyi fikirlərə və ya öz deputatlıq vəzifələrini icra edərkən verdikləri səsverməyə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb, təqib və ya həbs edilə bilməzlər.

Seçkilərin ümumi mənzərəsi.

İran parlamenti İslam Şura Məclisi adlanır. İslam Şura Məclisi deputatlarının səlahiyyət müddəti dörd ildir. Ölkənin heç bir vaxt parlamentsiz qalmaması üçün hər yeni dövrün seçkiləri əvvəlki dövr başa çatmadan öncə keçirilməlidir. İslam Şura Məclisi birbaşa və gizli səsvermə yolu ilə xalq tərəfindən seçilən nümayəndələrdən ibarətdir. Seçicilər və seçilənlərin şərtləri və eyni zamanda seçkinin keyfiyyəti qanunla müəyyən edilir. İslam Şura Məclisi ölkənin bütün işləri üzrə araşdırma və yoxlama aparmaq hüququna malikdir. İslam Şura Məclisi ümumilikdə Konstitusiyada nəzərdə tutulmuş məsələlərə dair qanun qəbul edə bilər. İslam Şura Məclisi ölkənin rəsmi məzhəbi, ehkamları və ya Konstitusiyanın prinsipləri ilə uzlaşmayan qanunlar qəbul edə bilməz. Bu məsələnin dəqiqləşdirilməsi 96-cı maddədə göstərilirdi kimi Nəzarət Şurasının öhdəsindədir. Müharibə və ölkənin hərbi işğalı zamanı Prezidentin təklifi, bütün deputatların dördü üçünün razılıq və təsdiqi və Nəzarət Şurasının təsdiqi ilə işğal edilmiş bölgələrdə və ya bütün ölkə üzrə seçkilər müəyyən müddətə kimi təxirə salınır: yəni Parlament təşkil edilmədiyi təqdirdə, əvvəlki parlament fəaliyyətini davam etdirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2024-cü il 1 mart tarixində İranda parlament seçkiləri ilə yanaşı Xubreqan məclisinə də seçkilər keçirilmişdir. Biz yuxarıda dini qurumları qeyd edərkən orada şurayə xubreqan—"ekspertlər şurası"nın da adını çəkmişdik. Xebreqan məclisi İran İslam Respublikasının ən mühüm siyasi qurumlarından biri hesab olunur. Ekspertlər şurası 1979-cu ildə qəbul edilən İran İslam Respublikasının konstitusiyasına əsasən yaradılmışdır. Məclisin əsas vəzifəsi ali rəhbəri seçmək və ona nəzarət etməkdir. Bu şuranın tərkibi 88 üzvdən ibarətdir. Ekspertlər şurasının üzvləri hər 8 ildən bir xalq

tərəfindən seçilirlər. Konstitusiyaya görə İran İslam Respublikasının rəhbəri xubreğan məclisi yəni, ekspertlər şurası tərəfindən seçilirlər. Rəhbər seçiləcək şəxs həm dünyəvi, həm də dini rəhbərliyi həyata keçirməlidir. Ekspertlər şurasına ilk seçkilər İran İslam Respublikasının konstitusiyasına uyğun olaraq 1982-ci ildə keçirilmişdir. Seçilmiş üzvlər 1983-cü ildən fəaliyyətə başlamışlar.

İranda İslam inqilabı qələbə çaldıqdan sonra ilk parlament seçkiləri 14 mart 1980-ci ildə keçirilmişdir. Növbəti parlament seçkiləri 15 aprel 1984-cü il, 8 aprel 1988-ci il, 10 aprel 1992-ci il, 8 mart 1996-cı il, 18 fevral 2000-ci il, 20 fevral 2004-cü il, 14 mart 2008, 2 mart 2012, 26 fevral 2016, 20 fevral 2020-ci illərdə keçirilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abrahamian, Ervand. A History of Modern Iran. Cambridge University Press, 2008.
2. Algar, Hamid. The Constitution of Iran: Politics and the Clergy. University of California Press, 1980.
3. Axworthy, Michael. Revolutionary Iran: A History of the Islamic Republic. Oxford University Press, 2013.
4. Buchta, Wilfried. Who Rules Iran? The Structure of Power in the Islamic Republic. Washington Institute for Near East Policy, 2000.
5. Gheissari, Ali & Nasr, Vali. Democracy in Iran: History and the Quest for Liberty. Oxford University Press, 2006.
6. Schirazi, Asghar. The Constitution of Iran: Politics and the State in the Islamic Republic. I.B. Tauris, 1997.

II DÜNYA MÜHARİBƏSİNİN QARABAĞA TARİXİ COĞRAFI BAXIMDAN TƏSİRİ VƏ ONUN NƏTİCƏLƏRİ

Suqra Orucova

Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
sugrau@mail.ru

Xülasə

“İkinci Dünya müharibəsinin Qarabağa tarixi coğrafi baxımdan təsiri və onun nəticələri” adlı tədqiqat mövzusu İkinci Dünya müharibəsinin Azərbaycana, xüsusən də Qarabağa təsiri ilə bağlıdır. Bu mövzunun seçilməsinin səbəbi Qarabağın Azərbaycan üçün əhəmiyyətidir. 1946-1950-ci illər arasında Azərbaycanda çox sayda, xüsusi ilə tarixi-coğrafi baxımından tədqiq edilməmişdir. Əsas istiqamət 1946-1950-ci illərdə baş verən dəyişiklikləri göstərməkdir. Azərbaycan Böyük Vətən müharibəsinin əsas ağırlığını öz üzərinə götürmüş ölkələrdən biri idi. Ərazisində müharibə getməsə də, bu cənub ölkəsinin vətəndaşları istər ön, istərsə də arxa cəbhədə böyük şücaətlər göstərərək qələbəyə böyük töhfələr verdi. Müharibədən sonra əhalinin sayı azaldı, bu da gələcək inkişafa pis təsir göstərə bilərdi, buna görə vəziyyəti dəyişdirmək üçün çox işlər görüldü, yaxşılaşdırmaq üçün yeni tədbirlər nəzərdən keçirildi. “Mədəniyyət və təhsil müəssisələrinin bərpası və inkişafı üçün beş illik plan” əsasında əhalinin coğrafiyasına və mədəni coğrafiyaya böyük diqqət yetirilir. Bu araşdırılan işi aktual edir. Məqalədə tarixi coğrafiyanın müqayisəli metodundan istifadə edilmişdir. Bu metod bu dövrdə baş verən dəyişiklikləri tapmağa və nəticəni müqayisə edərək göstərməyə kömək etmişdir. Tədqiqatın əsas nəticəsi ondan ibarətdir ki, İkinci Dünya müharibəsi əhalinin sayının azalmasına baxmayaraq mədəniyyət, təhsil və bir çox digər sahələrdə daha da inkişaf üçün yeni bir yol açmışdır. Bu mövzu çox aktualdır, dərin araşdırmaya ehtiyac var. Çünki o zamanlarda baş verən hadisələrin oxşarını bu gün də müşahidə etmək olar.

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ, İkinci Dünya müharibəsi, tarixi coğrafiya, əhali.

Abstract

The research topic “The impact of world war II on Karabakh from a historical geographical point of view and its results” is related to the impact of World War II on Azerbaijan, especially Karabakh. The reason for choosing this topic is the importance of Karabakh for Azerbaijan. Between 1946 and 1950, it was not studied in Azerbaijan in large numbers, especially from the historical and geographical point of view. The main direction is to show the changes that took place in 1946-1950. The Azerbaijan were one of the countries that took on the main weight of the Great Patriotic War. Although there was no war on its territory, the citizens of this southern country made a great contribution to the victory, performing great feats both at the front and in the rear. After the war, the population decreased, which could have a bad effect on further development, so much was done to change the situation, new measures were taken to improve it. On the basis of the “five-year plan for the restoration and development of cultural and educational institutions”, great attention is paid to the geography of the population and cultural geography. This makes the study under study relevant. The article used the comparative method of historical geography. This method has helped to find the changes that occurred during this period and show the result by comparing it. The main conclusion of the study is that the Second World War, despite the decline in the population, opened a new path for further development in culture, education and many other areas. This topic is very relevant, it needs in-depth research. Because similar events that took place in those days can be observed today.

Keywords: Azerbaijan, Karabakh, World War II, historical geography, population.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan tarixinin bütün mərhələlərində Qarabağ vilayəti xüsusi coğrafi mövqe tutmuşdur ki, bu da Qarabağı Azərbaycanın digər ərazilərindən tamamilə fərqləndirir. Əsərdə əhaliyə təsir edən dəyişikliklər, xüsusilə İkinci Dünya müharibəsindən sonra Qarabağda tarixi-coğrafi tərəfdən təhsiri araşdırılıb. Tədqiqatın obyektı Qarabağdır, tədqiqat mövzusu isə əhalinin coğrafiyasında baş verən dəyişikliklərdir. Müqayisəli metoddan istifadə edilmişdir. 1946 və 1950-ci illərin müqayisələri və nəticələri verilmişdir.

Bu suala cavab verək, İkinci Dünya müharibəsi Azərbaycanın ən qədim vilayətlərindən olan Qarabağa necə təsir etdi?

“Müharibə çox ağır idi. İkinci Dünya müharibəsi bütün Avropanı və yalnız Avropanı deyil, digər qitələri də əhatə etdi. Məlumdur ki, Uzaq Şərqdə Yaponiya da bu müharibəyə qoşuldu. Faşist olmuş bəzi Avropa dövlətləri də bu müharibəyə qoşuldular. Ancaq insanların yaşamaq istəyi, belə bir təhlükənin qarşısını almaq üçün bəşəriyyətin birləşməsi alman faşizmi üzərində qələbə üçün zəmin yaratdı və beləliklə, bütün dünya, bütün bəşəriyyət bu faciədən xilas ola bildi. Sovet İttifaqı alman faşizmi üzərində məğlubiyyətdə və qələbədə həlledici və aparıcı rol oynadı. Məlumdur ki, Hitler ordusunun hərbi hissələri qəfildən Sovet İttifaqının sərhədlərini pozaraq intensiv hücumə keçərək nəticədə onun Avropa hissəsini işğal etdilər. Hitler ordusu Moskvaya çox yaxınlaşdı. Stalingradda Həyat üçün deyil, ölüm üçün müharibə gədirdi. Hitler ordusu Qafqaz dağlarına çatdı və tarixdən hamıya yaxşı məlumdur ki, Qafqazın, Azərbaycanın, xüsusən də Bakının ələ keçirilməsi Hitlerin hərbi strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri olmuşdur. Ancaq bir ittifaqa daxil olan vətənpərvərlərin və ölkələrin, yəni SSRİ, Amerika Birləşmiş Ştatları və Böyük Britaniyanın, eləcə də Fransanın birgə səyləri nəticəsində alman faşizmi, Hitler ordusu məğlub oldu.

Bu gün biz qürur hissi ilə deyə bilərik ki, Qələbənin qazanılmasında həm Azərbaycan xalqının, həm də Azərbaycan Respublikasının payı vardır. Üstəlik, çox böyük bir pay. O da ondan ibarətdir ki, o vaxt Azərbaycan Respublikasının sakinləri arasından 600 minə yaxın döyüşçü ordu sıralarına səfərbər edilmişdi, onlar qəhrəmancasına vuruşmuş, şücaət göstərmiş və Azərbaycan oğullarının nə qədər yüksək mənəvi, fiziki keyfiyyətlərə, vətənpərvərlik hisslərinə malik olduqlarını sübut etmişlər. Biz bu müharibədə böyük qəhrəmanlıq göstərmişik və bu gün Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adını almış həmvətənlərimizə hörmət edirik.”- Azərbaycanın ümummilli lideri Heydər Əliyevin 9 May 2001-ci il Zəfər bayramına həsr olunmuş mərasimdə nitqindən biz müharibənin gedişatının və orada Azərbaycanlıların rolunu aydın şəkildə görə bilərik (4, səh. 5-7).

Qafqaz regionunda iqtisadi və hərbi strateji cəhətdən ən güclü respublika Azərbaycan olduğuna görə düşmənin əsas qüvvələri də bu istiqamətə yönəldilmişdi. Təkcə onu demək kifayətdir ki,

müharibənin bütün gedişi dövründə cəbhələri benzin və digər yanacaq ilə əsasən Azərbaycan neftçiləri təchiz edirdi. Azərbaycan neftçilərinin bu böyük tarixi xidmətləri hələ müharibə illərində Marşal G.K.Jukov və marşal K.K.Rokosovski tərəfindən dəfələrlə minnətdarlıqla qeyd edilmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq Sovetlər İttifaqının matorlar müharibəsində əldə etdiyi tarixi qələbədə cəbhənin benzin və sürtkü materiallarına olan tələbatının 75-90%-ni fasiləsiz olaraq təchiz edən Bakı şəhərinə “Qəhrəman şəhər” adı verilmədi, halbuki bu ada o, bəzi şəhərlərdən əvvəl layiq görülməli idi. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev böyük iftixar hissi ilə qeyd etmişdir ki, “*Əgər Bakının nefti olmasaydı, Sovetlər İttifaqının qələbəsi bəlkə də mümkün deyildi...*” (2, səh. 49).

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, 1940-1950-ci illərdə Azərbaycan SSR-də əhalinin artım tempi aşağı düşmüşdür. Bunun əsas səbəbi xalqımızın İkinci Dünya müharibəsində iştirakı və yüz minlərlə insanın həlak olması, müharibədən sonrakı ilk ağır illərin iqtisadi, sosial və mədəni çətinlikləri ilə bağlı idi. 22 iyun 1941-ci ildə Azərbaycan SSRİ-nin tərkibində Böyük Vətən müharibəsinə girdi. Bu demografik baxımdan Azərbaycana pis təsir etmişdir. II Dünya müharibəsi illərində Azərbaycan xalqı böyük fədakarlıq göstərdi, Azərbaycan diviziyaları Qafqazdan Berlinə qədər şərəfli döyüş yolu keçdi. Bakı nefti faşizm üzərində qələbədə mühüm rol oynadı (5). Demografiyada müqayisə etsək əgər 1940-cı ildə Azərbaycanda 3 milyon 205 min insan yaşayırdısa, 1950-ci ildə bu göstərici 2 milyon 859 minə enmişdi. Bu azalma Azərbaycanın hər yerində, o cümlədən Qarabağda müşahidə olunub. Beləliklə, 1950-ci ildə 1940-cı illə müqayisədə sayı 22 min nəfər azaldı. 1940-cı ildə Dağlıq Qarabağın əhalisi 150 min nəfər insan idi, 1945-ci ildə-135 min nəfər, 1950-ci ildə-128 min nəfər. Düzdür müqayisə nəticəsində biz açıq şəkildə müharibənin mənfi təsir etdiyini gördük ancaq baş verən hadisələr gələcəkdə yeni inkişaf yolları açdı. 1946-1950-ci illəri əhatə edən bərpa dövrü başladı. Sənaye və kənd təsərrüfatı ilə yanaşı mədəni tikinti planları da hazırlanmış və uğurla həyata keçirilməyə başladı (6).

1946-1950-ci illəri əhatə edən bərpa dövründə mədəni quruculuq, sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrində bir sıra vəzifələr müəyyən edilmişdir.

1946-cı ildə DQMV-də mədəni inkişafa 25 milyon 428 min manat ayrılıb ki, bunun da 7 milyon 570 min manatı orta ixtisas məktəblərinin genişləndirilməsinə sərf olunub. Plana uyğun olaraq, Azərbaycan hökumətinin ayırdığı vəsait hesabına 1946-1950-ci illərdə Qarabağda 10 yeni məktəb binası tikilib istifadəyə verilmişdir. Köhnə məktəblərdə isə bərpa işləri aparılıb. Əgər 1940/1941-ci tədris ilində 196 məktəb var idisə, 1950/1951-ci tədris ilində onların sayı 206-ya çatmışdı. Burada təhsil alan tələbələrin sayı isə son 25 ildə 7 dəfədən çox artaraq 36 000 nəfərə çatıb. Bu məktəblərdə müəllimlərin sayı isə 2000 nəfəri keçib (3, səh. 125). Təhsil sahəsində böyük nailiyyətlərdən biri də Xankəndidə Müəllimlər İnstitutunun açılması ilə bağlıdır. Xankəndidə Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu yaranıb. 1950-ci ildə Xankəndi Müəllimlər İnstitutu genişləndi və daha 3 şöbə meydana çıxdı. 1950-ci ildə burada 450-dən çox tələbə təhsil alırdı.

1946-1950-ci illərdə qəbul edilmiş “Mədəniyyət və təhsil müəssisələrinin bərpası və inkişafı üçün beş illik plan” a uyğun olaraq, 1950-ci ilə qədər DQMV-də kütləvi kitabxanaların sayının 116-ya, ümumilikdə kitabxanaların sayının 265-ə çatdırılması üçün bir proqram tərtib edilmişdir. Hər 1000 sakin üçün 2 kitabxana, hər sakin üçün 18 kitab var idi. Kənd kitabxanalarının fondlarında isə 98 min nüsxə müxtəlif ədəbiyyat var idi (1, səh. 432).

Mədəni-maarif işinin ən kütləvi vasitələrindən biri kino idi. 1946-1950-ci illərdə Azərbaycan hökuməti DQMV-yə 16 yeni kino qurğusu göndərib. Xalqın maariflənməsində teatrın rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. 1950-ci ildə əhali arasında mədəni-maarif işləri aparən 2 muzey fəaliyyət göstərirdi. Mədəni və təhsil fəaliyyəti muzeyin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biridir, nəzəri əsası muzey pedaqogikasıdır 1950-ci ildə muzey ziyarətçilərinin sayı 12.000 nəfər idi.

Sonda qeyd etmək vacibdir ki, İkinci Dünya müharibəsi Azərbaycanın, Qarabağın demografiyasına mənfi təsir göstərsə də, bu hadisələr sonrakı uğurlu dəyişikliklərə səbəb oldu, çünki belə qənaətə gəlinmişdir ki, əgər tədbir görülməsə, gələcəkdə həm əhalinin sayı, həm təhsil, həm də mədəniyyətlə bağlı çətinliklər ola bilər. 1946-1950-ci illəri əhatə edən bərpa dövründə mədəni quruculuq, Sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrində bir sıra vəzifələr müəyyən edilmişdir. Respublikada elm, təhsil sürətlə inkişaf edirdi. Hər hansı bir fəaliyyət sahəsində, hər hansı bir sosial quruluşda həmişə savadlı və ixtisaslı mütəxəssislər lazımdır. İqtisadiyyatın və əmək bazarının inkişafı da əhalinin təhsil səviyyəsi ilə sıx bağlıdır. Bu amillər yuxarıda göstərilən islahatların Qarabağda aparılmasına birbaşa

təsir etdi. Nəticədə demək olar ki, İkinci Dünya müharibəsi əhalinin sayının azalmasına baxmayaraq, Qarabağ ərazisində uğurlu islahatların aparılmasına səbəb oldu.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Xələfov A. Azərbaycan kitabxana işinin tarixi. Dərslik.III hissə.-Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı. 2010.
2. İsmayilov I.Z. Azərbaycanlıların II dünya müharibəsində iştirakı. Bakı, 2000.
3. Məmmədov N. Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində ictimai-siyasi həyat iqtisadi və mədəni inkişaf (1923-1991). Bakı.- Təhsil NPM.2008.
4. Азербайджан в Великой Отечественной Войне 1941- 1945 гг.: библиография. – Баку, 2020.
5. Бакинская нефть во время Великой Отечественной войны
URL. https://dzen.ru/a/XmZKBVdrt2PE_89b (19. 03. 2025).
6. Зарина Оруджалиева. В рамках выполнения распоряжения президента Ильхама Алиева от 26 апреля 2023 года министерство выплатило единовременную материальную помощь 51 участнику войны 1941-1945 годов в размере 1500 манатов.
URL.<https://az.sputniknews.ru/20230508/mintruda-nazvalo-chislo-veteranov-velikoy-otechestvennoy-voyny-v-azerbaydzane-454641075.html> (17. 04.

YAŞIL İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFI

Fidan Musayeva

Sumqayıt Dövlət Universiteti
fidan.musayeva2003@icloud.com

Xülasə

Məqalənin yazılmasında əsas məqsəd yaşıl iqtisadiyyatın və onun davamlı iqtisadi inkişafa təsirinin vacibliyini vurğulamaqdır. Dünyada ətraf mühitin çirklənməsi, azalan təbii ehtiyatlar və artan tələbat fonunda dayanıqlı inkişafa nail olmaq üçün "yaşıl" iqtisadiyyatın genişləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər böyük əhəmiyyət daşıyır. Yaşıl iqtisadiyyat ekoloji davamlılıq, sosial ədalət və iqtisadi inkişaf arasında balans yaratmağa yönəlmiş bir iqtisadi model olaraq təqdim olunur. Məqalədə yaşıl iqtisadiyyatın ətraf mühitin qorunması, təkrar emal və alternativ enerji mənbələrinin genişləndirilməsi kimi vacib məqamlar qeyd olunub.

Açar sözlər: ekologiya, yaşıl iqtisadiyyat, alternativ enerji.

Abstract

The main purpose of writing the article is to emphasize the importance of green economy and its impact on sustainable economic development. In the context of environmental pollution, decreasing natural resources and increasing demand in the world, measures taken to expand the "green" economy are of great importance in order to achieve sustainable development. The green economy is presented as an economic model aimed at creating a balance between environmental sustainability, social justice and economic development. The article highlights important aspects of green economy such as environmental protection, recycling and expansion of alternative energy sources.

Keywords: ecology, green economy, alternative energy.

Giriş

“Yaşıl iqtisadiyyat” termini insan rifahını və sosial ədaləti təmin edən və eyni zamanda, ətraf mühit risklərini kəskin azaldan iqtisadiyyat kimi müəyyən edilir. Onun əsas komponentlərindən olan “Yaşıl biznes müəssisələri” qlobal və yerli səviyyədə ətraf mühitə, cəmiyyətə, icmalara və iqtisadiyyata zərərli təsir etməyən, iqtisadi inkişafı, sosial tərəqqini və ətraf mühitin mühafizəsini təmin edən müəssisələrdir. İqtisadiyyatın “yaşıl” olması üçün onun dörd amilə cavab verməsi zəruridir: dayanıqlı

inkişaf prinsipləri iqtisadi qərarlara daxil edilir; ekoloji təmiz məhsul istehsal edilir, xidmətlər göstərilir və bunlar “yaşıl” olmayan xidmət və məhsulları əvəzləyir; ənənəvi rəqabətə nisbətə “yaşıl”dır; kommersiya fəaliyyətində ekoloji prinsiplərə sadıqlığını bəyan edir. Yaşıl biznesin əsas təşəbbüsü xidmət və istehsal prosesi zamanı meydana gələn zərərli kimyəvi maddələrin, material və tullantıların təsirini azaltmaq yaxud aradan qaldırmaqdır. İqtisadi inkişaf nəticəsində bir tərəfdən texnoloji yeniliklərin enerjiyə tələbatı, digər tərəfdən isə məişət və sənaye tullantılarının, çirkab suların həcmnin artması da müşahidə edilir. Hazırda bu sahələrin idarə olunması, ətraf mühitin mühafizəsi, insanların sağlam təbii şəraitdə yaşaması, təbii sərvətlərdən dünya əhalisinin rifahı naminə daha dolğun istifadəsi kimi məsələlər əsas prioritetlərdir. Bu prioritetlər daxilində son zamanlar enerjidən səmərəli istifadə edən və ekoloji cəhətdən əlverişli texnologiyaların - “yaşıl texnologiya”ların tətbiqi geniş vüsət almışdır. “Yaşıl” texnologiyalar təbiətdən yararlanaraq qurğuların hazırlanması, işə salınması və bu zaman ətraf mühit üçün tam zərərsiz və ya minimal zərərlə işləyən texnologiyalardır. Təmiz texnologiyaları, innovasiyaları tətbiq etməklə bazarı yenidən formalaşdırmaq mümkündür. Siyasət qurucuları ənənəvi yanacaq subsidiyalarını ləğv etməklə, enerji yoxsulluğu ilə mübarizəni gücləndirməklə, karbon emissiyası üzrə qiymətkoyma sxemlərini yaratmaqla və mövcud texnologiyalardan istifadə yolu ilə düzgün mesajlar formalaşdırmaqla bilirlər. Günəş və külək enerjisi texnologiyalarının maya dəyəri düşür, litium-ion batareya texnologiyası üçün də oxşar inkişaf trayektoriyası gözlənilir. Bununla yanaşı, əldə olunan enerjinin ötürülməsi, paylanması və istehlakı sahəsində də təmiz texnologiyalar inkişaf etdirilməlidir. Hidrogenəsaslı texniki həllər, təmiz hidrogen hasilatı və istehsal infrastrukturunu genişləndirilməlidir. İqlim probleminin həllində daha bir texnologiya karbonun tutulması, istifadəsi və saxlanmasıdır.

Yaşıl iqtisadiyyata keçid, dinamik iqtisadi artımın qorunması ilə ekoloji mühitin mühafizəsini bir araya gətirən mürəkkəb bir strategiyadır. Bu yönü ilə, indiyə qədər heç bir ölkə tam olaraq mövcud mürəkkəbliyin səviyyəsini mənimsəyə bilmir. Dünya miqyasında yaşıl iş yerlərinin yaradılması və yaşıl iqtisadiyyatın inkişaf etdirmə potensialı arasında müxtəlif fərqlər mövcud olsa da, gələcəkdə bu sahədə potensial artım gözlənilir. Bu səbəblə, bir çox ölkələr yaşıl iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində məşğulluğu artırmaq üçün təşviq proqramları həyata keçirir və yaşıl texnologiyaları tətbiq edirlər. Aşağı karbonlu nəqliyyat vasitələri, bərpa olunan enerji, tullantıların utilizasiyası kimi sahələrdə inkişaf əldə edilməsi üçün həvəs söyləri artırılır. 2022-ci ildə Çinin yaşıl transformasiyanı təşviq edən yüksək texnologiyalı, yüksək əlavə dəyərli məhsullarının ixracı isə yeni artım nöqtəsinə çevrildi. Çin, 2030-cu ildən etibarən emissiyaların artımını dayandırmaq və 2060-cı ilə qədər karbon neytrallığına çatmaq üçün söylərini artırır. Dünya üzrə su ehtiyatlarının təxminən 9%-i Rusiya ərazisində mövcuddur. Bu göstəriciyə görə, Rusiya Çindən sonra ikinci yerdədir. Lakin, su enerjisi mənbələri ölkə daxilində qeyri-bərabər şəkildə yayılmışdır; bu resursların təxminən 80%-i Sibir və Uzaq Şərqdə, qalan 20%-i isə digər regionlarda yerləşir. Bu vəziyyət, Rusiyanın enerji sistemində əhəmiyyətli ehtiyat gücü olan yeni su elektrik stansiyalarının qurulmasını iqtisadi cəhətdən səmərəli olmayan bir iş halına gətirir. Bununla yanaşı, Sayanoqorsk şəhərində Yenisey çayı üzərində inşa olunmuş su elektrik stansiyası, orta illik istehsal həcminə görə dünya üzrə üçüncü yeri tutur. Böyük Britaniya hökuməti 2020-ci ildə 10 əsas maddədən ibarət Yaşıl Sənaye İnqilabı Planını təqdim edib. Bu plan təmiz enerji istehsalı, alternativ enerji mənbələrinə əsaslanan nəqliyyat vasitələrinin istifadəsi, ətraf mühitin qorunması və ekoloji cəhətdən dayanıqlı innovativ texnologiyaların inkişafını əhatə edir. Türkiyədə yaşıl iqtisadiyyat və yaşıl iş yerləri anlayışlarına maraq artmaqdadır, lakin mövcud vəziyyət hələ də gözləniləndən aşağıdır. Bu sahədə yaşıl məşğulluğun inkişafını dəstəkləyən konkret siyasi strategiyaların olmaması, eyni zamanda mövzu ilə bağlı məlumatlılığın zəif olması, problemin əsas komponentlərini təşkil edir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, yaşıl iqtisadiyyat regional inkişafı dəstəkləyir, sosial sabitliyi artırır və yeni iş imkanları yaradır, bu da iqtisadi potensialın genişlənməsinə səbəb olur. Hazırda bir çox ölkə bu yanaşmaya yönəlir və onun faydaları ilə maraqlanır. Yaşıl iqtisadiyyat, ilk növbədə, iqtisadi inkişafı stimullaşdırır, ÜDM göstəricilərinin artımını təmin edir və əhali gəlirlərinin yüksəlməsinə töhfə verir. Eyni zamanda, məşğulluq sahəsində də müsbət dəyişikliklər baş verir. Bu keçid, eyni zamanda, iqlim dəyişikliyi, mineral ehtiyatlarının azalması və su qıtlığı kimi global problemlərin doğurduğu risklərin azaldılmasına da kömək edir. Davamlı inkişaf modelinin həyata keçirilməsi üçün struktur islahatlarının həyata keçirilməsi vacibdir. Bu baxımdan, dörd əsas istiqaməti qeyd etmək olar: Yaşıl iqtisadiyyata keçid

prosesi müxtəlif resursların daha səmərəli istifadə olunmasına və təbii resursların məhsuldarlığının artırılmasına şərait yaradır. Eyni zamanda, ekoloji mühitin və insanların sağlamlığının yaxşılaşdırılması, insan potensialının keyfiyyətinin artırılması kimi müsbət nəticələr əldə edilir. Yaşıl iqtisadiyyata keçid üzrə effektiv dəyişikliklərin həyata keçirilməsi, enerji səmərəliliyinin artırılması, alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadənin təşviqi əhəmiyyətli rol oynayır. Bu, sistem əhəmiyyətli sektorlara investisiya qoyuluşlarının artırılmasını da özündə birləşdirir. Davamlı investisiya qoyuluşları yaşıl infrastruktur layihələrinin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu, iqtisadi artımı stimullaşdırmaqla yanaşı, məşğulluğun artırılmasına və böhran dönməndə işsizlik səviyyəsinin azaldılmasına da kömək edir. Yaşıl iqtisadiyyata keçidin innovativ texnologiyalarla dəstəklənməsi, stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi və əlverişli rəqabət mühitinin formalaşması bu modeli gücləndirən əsas amillərdəndir. BMT-nin Ətraf Mühit Proqramı tərəfindən 2008-ci ildə təqdim olunan yeni Qlobal Sövdələşmə hesabatında, hökumətlərin biznesləri yaşıl texnologiyalara, tullantıların idarə edilməsinə və alternativ enerji sahələrinə yönəltmələrinin zəruriliyi vurğulanır. Hesabatda, yaşıl iqtisadiyyatın təşkilinin dövlət və özəl sektorun birgə fəaliyyəti ilə mümkün ola biləcəyi, bu yanaşmanın həm investisiya, həm də məşğulluq baxımından müsbət nəticələr verəcəyi qeyd olunmuşdur. Davamlı inkişaf prinsipini təşviq edən qeyri-kommersiya təşkilatlarından biri olan Maraqlı Tərəflər Forumunun yaşıl iqtisadiyyatın əsas prinsipləri hazırlanmışdı. Bu forum 1987-ci ildə BMT-nin Ətraf Mühit və İnkişaf Təşkilatının dəstəyi ilə Böyük Britaniyada yaradılmışdır. Hal-hazırda, forumun adı Davamlı Gələcək üçün Maraqlı Tərəflər Forumu olaraq dəyişdirilmişdir. Bu qeyri-kommersiya təşkilatı, 2002-ci il Davamlı İnkişaf üzrə Ümumdünya Sammiti və 2012-ci il Rio+20 Sammitinin təşkilində yaxından iştirak etmişdir. Aşağıda müzakirə olunan yaşıl iqtisadiyyat prinsipləri sıralanmışdır: -Sərvətin ədalətli bölüşdürülməsi: Zənginlər və yoxsullar arasındakı bərabərsizliyin aradan qaldırılması, sosial-iqtisadi ədalət yaradılması və ehtiyatların ədalətli bölgüsünün təmin edilməsi üçün beynəlxalq səviyyədə balanslaşdırılmış bölgü təşviq olunmalıdır. İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında yaranmış ekoloji və iqtisadi uçurumun aradan qaldırılması üçün daha az inkişaf etmiş ölkələrə maliyyə və texnologiya transferini təmin edəcək tərəfdaşlıqların yaradılması vacibdir. Sosial və ekoloji dəyərlərin formalaşdırılması məqsədilə qiymətlərin real sosial-ekoloji xərcləri və faydaları əks etdirməsi lazım olduğu vurğulanır. Ekoloji qaydaların təsiri digər dövlətlərə də dəyər biləcəyi üçün, ölkə səviyyəsində qəbul edilən qaydalar beynəlxalq yanaşma ilə uyğun qiymətləndirilməlidir. İnsanların inkişafı, ətraf mühitlə harmoniyada olduğunu göz önündə tutaraq, sosial və ekoloji müsbət nəticələr əldə etmək üçün səlahiyyətlərin təmin olunmasına əsaslanır. Ekoloji məsələlərlə bağlı bütün insanlara məlumatların asanlıqla çatdırılması və ictimaiyyətin müzakirələrdə iştirak etməsi önəmlidir. Təbii ehtiyatların istifadəsi, gələcək nəsillərin ehtiyaclarının nəzərə alınması prinsipinə əsaslanmalıdır. Ekoloji risklərin proqnozlaşdırılması və sosial nəticələrin təkmilləşdirilməsində elmdən istifadə oluna bilər. Ekoloji təsirlərin yalnız milli sərhədlərlə məhdudlaşmadığı, beynəlxalq qanunların tətbiq edilməsinin vacib olduğu qeyd olunur. İstehsal və istehlakın davamlılığı üçün ehtiyatların ədalətli bölüşdürülməsi və qənaətliliyi istifadəsi əsas şərtidir. Aşağı karbon istehsalına keçidi təmin etmək üçün maliyyə və texniki dəstək zəruridir. Ekosistemlərin qorunması və davamlı inkişafın təmin edilməsi məqsədilə biomüxtəlifliyi artırmağa yönəlmiş sistemlərin inkişafı tələb olunur. Davamlı inkişafa nail olmaq üçün müxtəlif maraqlı tərəflər arasında strateji planlaşdırma zəruridir. Qadınların inkişafına dəstək və onların mükafatlandırılması, yaşıl iqtisadiyyatda bərabərlik məqsədini güdür. Ətraf mühitə zərər verən, lakin iqtisadi cəhətdən fayda gətirən fəaliyyətlərin ÜDM dəyərini artırdığı arqumenti ilə insanların rifahı daha geniş bir kontekstdə qiymətləndirilməlidir. Qlobal istiləşmə və iqlim dəyişikliklərinə qarşı mübarizə, iqtisadi sistemlərdə davamlı inkişafın axtarıqlarında mühüm rol oynayır. Bu yanaşmalar qlobal iqtisadiyyatı üç əsas sahəyə ayırmağa imkan tanıyır: bazar iqtisadiyyatı, rifah iqtisadiyyatı, ətraf mühit iqtisadiyyatı. Mövcud dayanıqsız tendensiya davam etməsi halında, gələcəkdə təbii resurslardan istifadənin miqdarı və ətraf mühitin çirklənməsi əhəmiyyətli dərəcədə artacaqdır. Bu cür mənfi ekoloji hadisələrin sürməsi isə bəşəriyyət üçün ciddi nəticələr doğura bilər. Məsələn, 2040-cı illərə qədər dünya əhalisinin 7 milyarddan 9 milyarda qədər yüksəlməsi gözlənilir ki, bu da ehtiyatlara olan tələbi eksponent şəkildə artıracaqdır. Buna görə də, yeni inkişaf modelinin tətbiqinin sürətləndirilməsi zəruridir.

Nəticə

Yaşıl iqtisadiyyata keçid, davamlı inkişaf strategiyalarının reallaşması üçün beynəlxalq səviyyədə geniş yayılma və sürətli irəliləyiş mənbəyidir. İstehsalın və iş yerlərinin yaşıl iqtisadiyyata uyğunlaşdırılması, eyni zamanda yaşıl enerji əlamətləri bir çox üstünlükləri ilə yanaşı, ölkələr arasında daha da rəqabətçi şərait yaradır. Ətraf mühitə olan mənfi təsirlərin artması, hətta kritik səviyyəyə çatması, yaşıl transformasiyanın həyata keçirilməsinin zərurətini ortaya qoyur. Hər bir sənaye sahəsində məqsədəuyğun dəyişikliklər etmək mütləqdir. Paris Sazişi çərçivəsində müəyyən edilən məqsədlərə nail olmaq üçün dövlətlərin istehsal və istehlak proseslərinə yenidən yanaşmaları lazım gəlir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
2. Albayrak G. (2023). Yeşil ekonomi alanında yayınlanmış makalelerin bibliyometrik analizi. DÜSBED. Araştırma makalesi.
3. Alizada N. Yeşil enerji bağlamında Karabağın enerji potensiyeli. Avrasya incelemeleri dergisi. Araştırma makalesi. 2022.
4. Azazi H., Uzma O. Türkiyede yeşil ekonomi, yeşil işler ve yeşil istihdam. Bilgi iktisadi ve idari bilimler fakültesi dergisi. 2022.
5. Бобылёва С. Н., Кирюшина П. А., Кудрявцевой О. В. Зелёная экономика и цели устойчивого развития для России: коллективная монография. М.: Экономический факультет МГУ имени М. В. Ломоносова, 2019.

YENİ İPƏK YOLU VƏ AZƏRBAYCANIN XARİCİ SİYASƏTİNDƏKİ ROLU: TARİXİ ƏLAQƏLƏRDƏN GƏLƏCƏYƏ

Babək Abdullayev

ADPU Şamaxı filialı

baş müəllim

babek.abdullayev.64@mail.ru

Xülasə

"Yeni İpək Yolu" layihəsi, Çin ilə Avropa arasında global ticarət əlaqələrini gücləndirmək məqsədilə inkişaf etdirilən mühüm bir təşəbbüsdür. Bu layihə Azərbaycanın geosiyasi mövqeyini daha da gücləndirir və ölkənin beynəlxalq əlaqələrini genişləndirir. Tarixi baxımdan, Azərbaycan, qədim İpək Yolu üzərində strateji bir nöqtə olaraq, ticarət və mədəni əlaqələrin mərkəzi olub. Müasir dövrdə isə "Yeni İpək Yolu" layihəsi çərçivəsində Azərbaycan, dünya bazarlarında mühüm rol oynamaktadır. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və inkişaf edən infrastruktur, bu layihənin uğurlu həyata keçirilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: Yeni İpək Yolu, Azərbaycan, geosiyasi mövqe, ticarət əlaqələri, infrastruktur inkişafı, beynəlxalq əməkdaşlıq.

Abstract

The "New Silk Road" initiative is a significant project aimed at strengthening global trade connections between China and Europe. This project enhances Azerbaijan's geopolitical position and broadens its international relations. Historically, Azerbaijan has been a strategic point along the ancient Silk Road, serving as a hub for trade and cultural exchange. In the modern era, Azerbaijan plays an important role in the "New Silk Road" project, contributing to the global market. The country's geographical location and developing infrastructure are crucial for the success of this project.

Keywords: New Silk Road, Azerbaijan, geopolitical position, trade relations, infrastructure development, international cooperation.

Şamaxı, Azərbaycanın mərkəzi bölgəsində yerləşən qədim bir şəhərdir və tarixən İpək Yolu üzərindəki mühüm ticarət və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olub. Bu şəhər, Asiya ilə Avropa arasındakı ticarət əlaqələrinin qurulmasında böyük rol oynamışdır. İpək Yolu, Çin və Qərbi arasında ticarət mallarının, xüsusilə ipək, ədviyyat və digər qiymətli əşyaların daşınmasında istifadə edilən əsas marşrut olmuşdur. Şamaxı, bu ticarət yolunun üzərində yerləşərək, həm iqtisadi, həm də mədəni əlaqələrin mərkəzi rolunu üstlənib.

Qədim dövrlərdə, Şamaxı bölgəsi, yalnız ticarət deyil, həm də müxtəlif mədəniyyətlərin qovuşduğu bir məkana çevrilmişdi. Burada müxtəlif xalqların və dirlərin nümayəndələri bir arada yaşamış və bu, şəhərin mədəniyyətinin zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Şamaxının bu strateji mövqeyi, ona ticarət və mədəniyyətin keçid nöqtəsi olma üstünlüyü vermişdir. Bu gün də Şamaxı, tarixi və mədəni irsini qoruyub saxlayaraq, qədim İpək Yolunun əhəmiyyətini xatırladır.

"Yeni İpək Yolu" layihəsi, Çin tərəfindən irəli sürülmüş və Avropa ilə Asiya arasında ticarət əlaqələrini inkişaf etdirmək məqsədini güdən bir global təşəbbüsdür. Bu layihə, yeni iqtisadi yollar açmaqla yanaşı, ərazidəki müxtəlif ölkələrin geosiyasi mövqeyini də dəyişir. Azərbaycan bu layihə çərçivəsində strateji bir rol oynayır, çünki o, həm Avropa, həm də Asiya ilə əlaqə qurmağın açar nöqtəsidir (5. s. 88). Bu məqalə, Azərbaycan və Yeni İpək Yolu arasında tarixi əlaqələrdən müasir əməkdaşlığa qədərki inkişafı və Azərbaycan üçün bu layihənin əhəmiyyətini araşdıracaq.

Azərbaycan, qədim dövrlərdə İpək Yolu üzərində yerləşməsi ilə tanınırdı. Bu ticarət yolu, Çindən başlayaraq Avropaya qədər uzanırdı və Azərbaycanın ərazisi bu marşrutda mühüm bir keçid nöqtəsi idi. O dövrdə Azərbaycan, yalnız ticarət mərkəzi olmaqla qalmamış, eyni zamanda mədəniyyətlərin qovuşduğu bir nöqtə kimi də əhəmiyyətli olub (3.s. 58). Tarixi əlaqələr nəzərə alındığında, Azərbaycan bu yeni layihədə təbii olaraq mühüm bir yer tutmağı bacarıb.

Yeni İpək Yolu layihəsi, həmçinin "Bir Kəmə, Bir Yol" təşəbbüsü adlandırılır və məqsədi ticarət yollarını yenidən qurmaqdır. Azərbaycan, bu layihənin bir hissəsi olaraq, dünya bazarlarına çıxış üçün mühüm bir körpü funksiyasını yerinə yetirir. Xəzər dənizinin sahillərində yerləşən Azərbaycan, dəmir yolu və avtomobil yolları ilə Asiya və Avropanı birləşdirir. Bu da onun strateji əhəmiyyətini artırır (4.s. 92).

Azərbaycanın Yeni İpək Yolu çərçivəsindəki iştirakı, bir neçə istiqamətdə faydalar təmin edir. İlk növbədə, ölkə iqtisadiyyatına daxil olan investisiyalar artacaq və bu, infrastruktur layihələrinin inkişafını sürətləndirəcək. Həmçinin, Azərbaycan beynəlxalq ticarət sahəsində daha fəal iştirak etməyə başlayacaq. Bu layihə çərçivəsində, Azərbaycan yalnız tranzit ölkə olaraq deyil, həm də iqtisadi və siyasi güc olaraq diqqət mərkəzindədir (1. s. 45).

Yeni İpək Yolu layihəsi Azərbaycan üçün yalnız iqtisadi deyil, həm də siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Bu layihə çərçivəsində müxtəlif ölkələrlə ticarət əlaqələrinin möhkəmlənməsi, Azərbaycanı beynəlxalq siyasi arenada daha güclü bir oyunçuya çevirəcək. Azərbaycan, bu təşəbbüsün bir hissəsi olaraq, həm Asiya, həm də Avropa ilə sıx əlaqələr qurur, bu isə onun regional və global təsir gücünü artırır (2 s. 60).

"Böyük İpək Yolu" nun inkişafı təkcə Azərbaycanın deyil, bütün Türk dünyasının dirçəlişində, onun mədəni oyanışı və integrasiya prosesində misilsiz rola malikdir. Xüsusilə də, 2020-ci ilin payızında Azərbaycanın qələbəsi ilə başa çatan 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra Cənubi Qafqazda yeni geostrateji vəziyyət, iqtisadi və mədəni əməkdaşlıq vəd edən Zəngəzur dəhlizinin perspektivləri Türk dünyasının bütünləşməsi istiqamətində atılan ən ciddi addımlardan biri olacaqdır.

Ümumiyyətlə, "Böyük İpək Yolu" və Şərqi-Qərbi enerji dəhlizi sisteminin yaranması, mövcud və perspektivli nəqliyyat dəhlizləri XXI əsrin global tarixi hadisələrindən biridir. Müasir dövrdə Avropa və Asiyanın mərkəz hissəsində yerləşən və 34-dən artıq dövlətin ərazisindən keçərək onları birləşdirən bu tarixi ipək yolunun əhəmiyyəti ölçüyəgəlməz əhəmiyyətə malikdir.

Yeni İpək Yolu, Azərbaycanın beynəlxalq əlaqələrində yeni bir dövr açır. Tarixi olaraq, ölkəmiz ticarət və mədəniyyət yolunda mühüm bir yer tutub. Bu gün isə Azərbaycan, Yeni İpək Yolu layihəsinin aktiv iştirakçısı olaraq, həm iqtisadi, həm də siyasi baxımdan böyük bir potensiala malikdir. Azərbaycanın bu layihə ilə əlaqədar gələcəkdəki perspektivləri, iqtisadi inkişaf, regional sabitlik və beynəlxalq əməkdaşlıq baxımından çox müsbət olacaq (3 s. 65).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əliyev, R. (2020). "Azərbaycan və yeni iqtisadi yoldaşlıq əlaqələri". Bakı Dövlət Universiteti nəşri.
2. Həsənova, L. (2019). "İpək Yolu və Azərbaycanın geosiyasi rolu". Bakı Universiteti nəşri.
3. Rzayev, M. (2021). "Yeni İpək Yolu: Azərbaycan və beynəlxalq əməkdaşlıq". Dünya Ticarət Dərgisi, 34(2), 56-67.
4. Məhərrəmov, T. (2022). "Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi əlaqələri: Yeni İpək Yolu çərçivəsində". Bakı: Qafqaz Nəşriyyatı.
5. Quliyev, E. (2023). "Yeni İpək Yolu və Azərbaycanın strateji əhəmiyyəti". Əsrin Ticarəti Jurnalı, 12(3), 85-93.

TÜRK DÜNYASINDA AZƏRBAYCANIN ROLU: DİL, MƏDƏNİYYƏT, QARDAŞLIQ

Yaqut Qasimova
ADPU Şamaxı filialı
baş müəllim
yaqut.qasimova.65@bk.ru

Xülasə

Milli köklərimizlə, ortaq dəyərlərimizlə, mədəniyyətimizlə, dilimizin, dinimizin eyniliyi ilə sıx bağlı olduğumuz türk xalqlarının birliyinin ən yüksək zirvəyə çatdığı tarixi məqamları yaşayırıq. Türk dövlətlərinin hazırda var olan və gün keçdikcə daha da möhkəmlənən bu birgəliyində, sıx əməkdaşlığında Azərbaycanın özünəməxsus və apancı rolu var. Ötən əsrin sonlarında baş verən geosiyasi dəyişikliklər nəticəsində dünyanın siyasi xəritəsində yeni müstəqil Türk dövlətlərinin yaranması və qloballaşan dünyanın çağırışları ilə üzləşməsi türkdilli xalqların daha çox birlikdə hərəkət etməsi zərurətinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Türk dövlətlərinin başçıları siyasi, iqtisadi, mədəni və digər sahələrdə əlaqələrin güclənməsinə xidmət edən sistemli fəaliyyətin əsasını qoymaqla əbədi qardaşlıq bağlarının möhkəmlənməsinə zəmin yaratmış oldular.

Açar sözlər: türk, dövlət, əməkdaşlıq, təşkilat, siyasi.

Abstract

We are living in historical moments when the unity of the Turkic peoples, with whom we are closely connected by our national roots, common values, culture, language and religion, has reached its highest peak. Azerbaijan has a unique and leading role in this unity and close cooperation of the Turkic states that currently exists and is becoming stronger day by day. As a result of the geopolitical changes that took place at the end of the last century, the emergence of new independent Turkic states on the political map of the world and the challenges of the globalized world have led to the need for Turkic-speaking peoples to act more together. The heads of the Turkic states have laid the foundation for systematic activities that serve to strengthen relations in political, economic, cultural and other areas, creating a basis for strengthening the bonds of eternal brotherhood.

Keywords: Turkish, state, cooperation, organization, political.

Azərbaycan və türk xalqları, tarixin müxtəlif dövrlərində ortaq bir mədəniyyətin, dilin və coğrafi ərazilərin daşıyıcıları olmuşlar. Türk xalqları arasındakı yaxınlıq yalnız ortaq mədəniyyət, dil, din və bu kimi dəyərlər ilə deyil, həm də ticarət əlaqələrinin qədim dövrlərdən bəri qurulması və çoxşaxəli əməkdaşlığın tarixi inkişafı ilə əlaqədardır.

Mərkəzi Asiyadan Anadolu yarımadasına qədər mühüm geosiyasi mövqedə yerləşən və zəngin sərvətlərə malik Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistan, Qırğızıstan, Özbəkistan Türkdilli ölkələrdir. İqtisadi inkişafına, əsas makroiqtisadi, sosial göstəricilərinə görə bir-birindən fərqlənən bu ölkələrin iqtisadi əlaqələri 1991-ci ildə Mərkəzi Asiyadakı türkdilli dövlətlərin və Azərbaycanın müstəqilliyini əldə etməsi ilə intensivləşib. Türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının 2009-cu ildə Naxçıvanda

keçirilmiş IX sammitində imzalanan Naxçıvan Sazişi ilə əsas qoyulmuş Türk Şurası çərçivəsində bu gün ölkələrimiz bütün sahələrdə, xüsusilə siyasi, ticarət, iqtisadi və mədəni-humanitar sahələrdə uğurla əməkdaşlıq edir, bir-birinə dəstək olurlar. Hazırda türkdilli ölkələrin başçılarının qarşılıqlı əməkdaşlığın genişləndirilməsi istiqamətində verdikləri tapşırıqlar iqtisadi münasibətlərimizin dərinləşdirilməsini şərtləndirən əsas amillərdəndir. Ticarət əlaqələri, qarşılıqlı investisiya qoyuluşları, regional meqa layihələr və quruculuq-bərpa işlərindəki əməkdaşlıq Azərbaycan ilə Türkdilli ölkələrin iqtisadi münasibətlərində əsas istiqamətlərdəndir. (1.səh 52)

Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət kursunda, Türk dövlətləri ilə olan mehriban əlaqələrin və dostluq münasibətlərinin inkişafı, Türk dünyasının nüfuzunun beynəlxalq arenada gücləndirilməsi, ölkəarası münasibətlərin ən yüksək səviyyəyə çatdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dövlətimizin bu xarici siyasi strategiyası bizə dahi Ulu Öndər Heydər Əliyevdən miras qalmışdır. Ulu Öndər dövlətimizin xarici siyasət strategiyasını formalaşdırarkən türk dövlətləri ilə əlaqələri hər zaman prioritet hesab etmiş və türk dövlətləri arasında münasibətlərin möhkəmlənməsinə şəxsən töhfələr vermişdir. Ümumilli liderimiz Heydər Əliyevin siyasi irsinin davamçısı olan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev hakimiyyətə gəldiyi ilk gündən etibarən Türk dünyasının sıx birləşməsi, onun siyasi, iqtisadi və hərbi qüdrətinin artması, global arenada güc mərkəzinə çevrilməsi naminə böyük səylər göstərmiş, bütün bunları dövlətimizin xarici siyasətinin başlıca prioriteti kimi diqqət mərkəzində saxlamışdır. (3.səh 96)

2021-ci ilin noyabrında İstanbulda keçirilən və təşkilatın sonrakı inkişafında mühüm rol oynayan Zirvə görüşündə qurumun adı Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasından Türk Dövlətləri Təşkilatına dəyişdirilmişdir. Elə həmin Zirvə görüşündə Prezident İlham Əliyev “Türk Dünyasının Ali Ordeni” ilə təltif edilmişdir. Bu təltif cənab Prezidentin Azərbaycanın Şuraya sədrlik etdiyi 2019-2021-ci illərdə təşkilatın fəaliyyətinin gücləndirilməsinə, təşkilata üzv dövlətlər arasında dostluğun, qardaşlığın daha da möhkəmləndirilməsinə dair gördüyü işlərin layiqli mükafatı idi. Azərbaycanın təşkilata sədrliyi həm İkinci Qarabağ Müharibəsinin olduğu dövrə, həm də bütün dünyanı bürüyən pandemiya dövrünə təsadüf etməsinə baxmayaraq olduqca uğurlu keçmişdir.

Azərbaycanın Türk dövlətləri ilə ticarət dövriyyəsi, sərmayə qoyuluşu, enerji, nəqliyyat və logistika sahəsində münasibətləri daim inkişaf edir. Nəzərə alsaq ki, təşkilatın tərkibində Türk İnvestisiya Fondu fəaliyyət göstərir, əminliklə deyə bilərik ki, təşkilat həm də iqtisadi qurum kimi fəaliyyət göstərir. Azərbaycan, Türk Dövlətləri Təşkilatının hədəflərinin həyata keçirilməsi üçün maliyyə dəstəyi göstərərək təşkilatın inkişafına töhfə verir. Bu maliyyə dəstəyi, həm təşkilatın Katibliyinə, həm də Ağsaqqallar Şurasına ayrılaraq onun potensialını gücləndirməyə yönəlibdir.

Qardaş türk dövlətləri hər zaman Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanımış, haqq mübarizəmizdə yanımızda olmuş və xalqımızın böyük Zəfərinə bizimlə birgə sevinmişlər. Vətən Müharibəsində qazandığımız qələbə təkcə ölkəmizin deyil, bütünlükdə türk dünyasının qələbəsi olmuşdur.

Azərbaycanın Türkdilli ölkələrdən idxalında mal çeşidliliyi aydın müşahidə olunur. 2020-ci ildə idxal olunan təbii barium sulfatının 95,9%-i, diri ev quşlarının 91,9%-i, makaron məmulatlarının 77,1%-i, avtobusların 68,3%-i, quş yumurtalarının 63,24%-i, metal konstruksiyaların 63%-i, mebellərin 58%-i, sintetik yuyucu maddələr və sabunun 55,6%-i türkdilli ölkələrdən idxal olunub. Son illərdə Türkdilli ölkələrdən idxal olunan diri ev quşlarının sayında, müəyyən növ qida məhsullarında, təbii qum, sabun və sintetik yuyucu maddələr, rezin şinlər, soyuq yayılmış polad prokatı, məişət kondisionerləri, yol-tikinti maşınlarının sayında artım müşahidə edilir. (2.səh 45)

Ölkəmiz Türkdilli ölkələr üçün təkcə Şərq-Qərb üzrə deyil, həm də Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizi üzrə də alternativ tranzit imkanı yaradır. Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizi Hindistan, Pakistan, İran, Azərbaycan, Rusiya və Şimali Avropa ölkələrinin birləşdirilməsini nəzərdə tutan layihədir. Belə ki, Mərkəzi Asiyanın Türkdilli ölkələri, habelə Türkiyə Azərbaycan ərazisindən istifadə etməklə Şimal-Cənub dəhlizi, xüsusilə Rusiya və İrana öz məhsullarını sürətli və səmərəli daşıya bilərlər.

Ölkəmizin müəffər qələbəsi Türkdilli dövlətlərin nəqliyyat kommunikasiya əlaqələrinin inkişafı üçün yeni imkanlar yaradır. Zəngəzur dəhlizi Şərq-Qərb marşrutu üzrə Mərkəzi Asiya ölkələrinin beynəlxalq bazarlara çıxışında nəqliyyat sisteminin şaxələndirilməsi, diversifikasiyası, daşınmaların təhlükəsizliyi, habelə səmərəliliyində yeni imkanlarını yaradır. Bu imkanlar isə Türkdilli ölkələrlə yanaşı, həmçinin Azərbaycan üçün yeni perspektivlər deməkdir. Zəngəzur dəhlizinin fəaliyyətə başlaması istiqamətində aparılan işlər kimi dəmiryolu və avtomobil yolunun inşası işlərinin yekunlaşması ilə

Azərbaycanın və Türkdilli ölkələrin nəqliyyat dəhlizlərinə çıxışının çoxşaxəliliyi, habelə daşımalarda vaxta və resurslara qənaət təmin ediləcək, Cənubi Qafqaz regionunun beynəlxalq ticarət və daşımalar baxımından Türkdilli ölkələrin, habelə region dövlətlərinin iqtisadi integrasiyasında potensialı artacaq.

Bütün bu tədbirlər gələcəkdə şimal-cənub və şərq-qərb istiqamətindəki nəqliyyat dəhlizlərinin integrasiyasına və hər iki istiqamətdəki layihələrdə iştirak edən yeganə dövlət kimi Azərbaycanın nəqliyyat-logistika habı olmasına imkan yaradacaq ki, bu da ölkəmizin Türk dünyası ilə yanaşı, regionda və dünyada iqtisadi mövqeyinin güclənməsinə, tranzit əməliyyatlarında açar mövqeyində olmasına töhfə verəcək. Bundan başqa, nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin şaxələndirilməsi istiqamətində görülən işlərin nəticəsi olaraq Türkdilli ölkələrin həm bir-birləri ilə, həm də region və dünya ölkələri ilə iqtisadi integrasiyası sürətlənəcək, nəqliyyat xərcləri azalacaq, ölkələrin ixrac və idxalı stimullaşacaq, yekun olaraq isə Türkdilli ölkələr strateji və geosiyasi üstünlüklər qazanacaq.

Ümumiyyətlə, türkdilli ölkələr arasında əlaqələr hər keçən gün artmaqda və inkişaf etməkdədir. Türkdilli xalqları ortaq mədəniyyət, adət-ənənələr, milli-mənəvi və dini dəyərlər, tarixi köklər, etnik əlaqələr birləşdirir və bu amillər qarşılıqlı səmərəli fəaliyyət üçün əsas təməldir. Bu əlaqələrin əhatə dairəsi çoxşaxəlidir. Beynəlxalq Türk Mədəniyyət Təşkilatı olan TÜRKSOY Türk dünyasının milli-mənəvi irsinin qorunması, inkişafı və təbliği istiqamətində mühüm vəzifəni həyata keçirir.

Eyni zamanda, Türk Akademiyası və Türk Mədəniyyət və Miras Fondu kimi təşkilatlar da ölkələrimiz arasında elm, təhsil və mədəni-humanitar əlaqələrin inkişafına böyük töhfələr verir. Bu təşkilatlar vasitəsilə türkdilli ölkələr həm öz milli-mənəvi kimliyini qoruyur, həm də siyasi-iqtisadi cəhətdən daha böyük bir güc kimi təmsil olunurlar. Buna görə bu birliyin güclənməsi zamanın tələbinə çevrilmişdir. (5.səh 63)

Türkdilli dövlətlərin regionda sabitliyin və sülhün qorunub saxlanılması, ölkələrimizin ərazi bütövlüyünün beynəlxalq münasibətlər sistemi səviyyəsində tanınması və qəbul olunması, BMT-nin qəbul etmiş olduğu qətnamələrdən irəli gələn məsələlərin Türk dövlətləri arasında da yekdilliklə qarşılıqlı hörmətə dayanaraq qəbul olunması kimi məsələləri də vurğulaya bilərik. Burada Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı məsələni qeyd etmək lazımdır ki, münaqişənin Azərbaycan Respublikasının suverenliyi, ərazi bütövlüyü və beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin pozulmazlığı prinsipləri əsasında ən tez zamanda həllinin vacibliyi bütün Zirvə toplantılarının qəbul etmiş olduğu qətnamələrində xüsusi olaraq vurğulanmışdır. Bunu Azərbaycanın uğuru olmaqla bərabər, eyni zamanda, türkdilli dövlətlər tərəfindən Azərbaycanın haqq səsinin qəbul olunması və dəstəklənməsinə verdikləri bir töhfə və həmrəylik kimi qəbul edə bilərik.

Dövlətimizin iqtisadi qüdrətinin artması regionda həyata keçirilən transmilli layihələrin uğuruna təminatı artırır. Hazırda ölkələrimizin yerləşdiyi regionlarda həyata keçirilən nəhəng iqtisadi layihələr Avropa ilə Asiyayı, Şimalla Cənubu bir-birinə sıx bağlayır. Xəzər neftini və qazını dünya bazarlarına çıxaran Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi-Ərzurum neft və qaz kəmərləri artıq istismara verilmişdir. Orta Asiyanın karbohidrogen ehtiyatları Xəzər dənizi və Azərbaycan vasitəsi ilə dünya bazarlarına nəql edilir.

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda sadalanan müxtəlif sahələrdəki əməkdaşlıq gələcəkdə Türk dünyasının qlobal siyasi və iqtisadi proseslərdə rolunun güclənməsinə mühüm töhfələr verəcəkdir. Bu isə regional və beynəlxalq sabitlik, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq kontekstində müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan və Türkiyə regionda mühüm qüvvəyə çevrilir / Cafarov N., Musayev O., Osmanlı D. Türk dünyasının lideri. Bakı: Çarşıoğlu, 2009, s. 177-179.
2. Cavanşir Feyziyev. Türk dövlətləri birliyi: Qlobal integrasiyanın Avrasiya modeli. Bakı, 2013. s. 25, 271.
3. İlham Əliyev: Bu gün Türkiyə-Azərbaycan birliyi bölgədə sabitləşdirici amildir / Cəfərov N., Musayev O., Osmanlı D. Türk dünyasının lideri. Bakı Çarşıoğlu 2009, s.541-544.
4. Türk dünyası qlobal integrasiyaya doğru / Cafarov N., Musayev O., Osmanlı D. Türk dünyasının lideri. Bakı: Çarşıoğlu, 2009, s.400-403.
5. Ulusal R. Qloballaşma və Türk Sivilizasiyası Bakı. Çarşıoğlu, 2005.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ SƏYAHƏTLƏRİ

Zərifə Həmidova

ADPU Şamaxı filialı

zerifehemidova16@mail.ru

Xülasə

Bu elmi məqalədə XIX əsr Azərbaycan maarifçiliyinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Seyid Əzim Şirvani haqqında məlumat verilir. O, 1835-ci il iyulun 9-da Şamaxı şəhərində ruhani ailəsində anadan olmuşdur. Seyid Əzim Şirvani barədə ilk məlumatlar A. Zaxarov tərəfindən qeydə alınmışdır. Onun atası Molla Hüseyn Dağıstanın Yaqsay kəndində ruhani kimi fəaliyyət göstərmişdir. Şair babasından ərəb və fars dillərini öyrənmiş, təxminən 10 il sonra Şamaxıya qayıdaraq mədrəsədə təhsilini davam etdirmiş və orta dini təhsil almışdır.

1856-cı ildə ali ruhani təhsil almaq məqsədilə Seyid Əzim İraqa – əvvəlcə Nəcəf və Bağdada, daha sonra isə Suriyanın Şam şəhərinə yollanmışdır. Təhsil aldığı dövrdə o, dini elmlərlə yanaşı, dünyəvi elmlərə də maraq göstərmişdir. 1869-cu ildə vətənə qayıtdıqdan sonra Şamaxıda yeni üsullu məktəb təsis etmiş və ömrünün sonuna qədər burada müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur. O, ənənəvi mollaxana təhsilindən fərqli olaraq, şagirdlərinə dini biliklərlə yanaşı, Azərbaycan və fars dillərini tədris etmiş, eyni zamanda tarix, coğrafiya, riyaziyyat və digər fənlər üzrə ibtidai biliklər vermişdir.

Açar sözlər: fars, ruhanilik, mədrəsə, ləhcəsi, mollaxana, müddətdə, mövhumatçı.

Abstract

This scientific article provides information about Seyid Azim Shirvani, one of the prominent representatives of 19th-century Azerbaijani enlightenment. He was born on July 9, 1835, in the city of Shamakhi into a religious family. The first documented information about him was provided by A. Zakharov. His father, Molla Huseyn, served as a cleric in the village of Yaqsay in Dagestan. Seyid Azim learned Arabic and Persian from his grandfather and returned to Shamakhi about ten years later, where he continued his education at a madrasa and completed his secondary religious studies.

In 1856, driven by a desire to pursue higher religious education, Seyid Azim traveled to Iraq—first to Najaf and Baghdad, and later to Damascus, Syria. During his studies, he showed great interest not only in religious but also in secular sciences. After returning to Shamakhi in 1869, he established a new-method school and worked there as a teacher until the end of his life. Unlike the traditional religious schools (mollakhanas), he taught students both religious sciences and languages such as Azerbaijani and Persian, along with providing elementary knowledge in subjects like history, geography, and mathematics.

Keywords: Persian, spirituality, madrasa, dialect, mullah, period, superstitious.

1856-cı ildə ali ruhani təhsili almaq həvəsi 21 yaşlı gənc Seyid Əzimi İraqa, əvvəl Nəcəf və Bağdada, sonra isə Suriyanın Şam şəhərinə aparır. Gənc şair İraqda oxuyarkən dünyəvi elmlərə də böyük maraq göstərir. Şamaxıya qayıtdıqdan sonra 1869-cu ildə orada yeni üsul üzrə məktəb açaraq ömrünün axırına qədər burada müəllimlik edir. Köhnə mollaxanalardan fərqli olaraq o, bu məktəbdə uşaqlara dini elmlərlə yanaşı, Azərbaycan və fars dillərini təlim edir, tarix, coğrafiya, hesab və s. fənlərdən ibtidai məlumat da verirdi. Seyid Əzim Şirvani 1835-ci il iyulun 9-da Şamaxıda ruhani ailəsində anadan olmuşdur. Seyid Əzim Şirvani haqqında ilk məlumat A. Zaxarov tərəfindən verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, 1977-ci ilə qədər Seyid Əzimin müfəssəl tərcümeyi-halı yazılmışdır. Seyid Əzim kiçik yaşlarında ikən Şamaxının tanınmış, mötəbər şəxslərindən olan atası Seyid Məhəmməd vəfat etmişdir. Seyid Əzim ana babası molla Hüseynin himayəsi altında yaşamışdır. Molla Hüseyn Dağıstanda Yaqsay kəndində ruhanilik edirdi. Babasından ərəb və fars dillərini öyrənən Seyid Əzim təxminən 10 il sonra Şamaxıya qayıdır və burada mədrəsədə oxuyub orta ruhani təhsilini tamamlayır. A. Zaxarovun yazdığına görə Dağıstanda yaşadığı müddətdə Seyid Əzim bir neçə Dağıstan dillərini də öyrənmişdi.

Dağıstanda Seyid Əzim 10 ildən artıq yaşayır. 1853-cü ildə 18 yaşında ikən o, anası Gülsüm

xanım ilə birlikdə Şamaxıya qayıdır. XIX əsrin 50-ci illərində Azərbaycanda, o cümlədən Şamaxı şəhərində mədəni-maarif sahəsində köhnəlik, sxolastika hələ çox qüvvətli idi; Şərqi dini mərkəzlərinə ziyarətə getmək, ruhani təhsili almaq, "hacı", "kərbəlayı" olmaq ənənəsi davam edirdi. Belə bir şəraitdə Seyid Əzimin ruhani təhsili almaq, dini ocaqların ziyarətinə getmək fikrinə düşməsinə də təsadüfi hesab etmək olmaz. 1856-cı ildə ali ruhani təhsili almaq həvəsi 21 yaşlı gənc Seyid Əzimi İraqa, əvvəl Nəcəf və Bağdada, sonra isə Suriyanın Şam şəhərinə aparır. Gənc şair İraqda oxuyarkən dünyəvi elmlərə də böyük maraq göstərir. Şamaxıya qayıtdıqdan sonra 1869-cu ildə orada yeni üsul üzrə məktəb açaraq ömrünün axırına qədər burada müəllimlik edir. Köhnə mollaxanalardan fərqli olaraq o, bu məktəbdə uşaqlara dini elmlərlə yanaşı, Azərbaycan və fars dillərini təlim edir, tarix, coğrafiya, hesab və s. fənlərdən ibtidai məlumat da verirdi. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanın görkəmli şairi Mirzə Ələkbər Sabir, məşhur yazıçı və pedaqoq Sultan Məcid Qənizadə və bir sıra başqa yazıçılar məhz onun məktəbində oxumuşlar.

1830–1858-ci illər arasında Şuşa, Nuxa, Bakı, Gəncə, Naxçıvan və Şamaxı şəhərlərində yeni tipli məktəblər açılırdı. Bu məktəblərdə Azərbaycan, ərəb, fars və rus dilləri öyrədilirdi. 1869–1870-ci illərdə Seyid Əzim Şamaxıda yeni üsulla "Məclis" adlı bir məktəb açmışdı. Seyid Əzimin bu məktəbində köhnə mollaxanalardan fərqli olaraq, şagirdlərə Azərbaycan, rus, fars dilləri öyrədilir və müasir elmlərdən ibtidai məlumat verilir. Zaqafqaziya tədris dairəsi Seyid Əzim Şirvaninin maarif sahəsindəki xidmətlərinin nəzərə alaraq, 1886-cı ildə onu gümüş medalla təltif etmişdi. Uzun müddət məlum olmayan bu sənədin əsl Azərbaycan SSRİ Daxili İşlər Nazirliyinin arxivində saxlanılır. Təxminən, 1966-cı ildə Azərbaycan SSRİ Daxili İşlər Nazirliyi arxivlər idarəsinin rəisi M. Şəkinski həmin sənədi 1880–1890-cı illərin nüfuz siyahısı qovluğunun arasından tapıb dərc olunmaq üçün "Azərbaycan müəllimi" qəzeti redaksiyasına vermişdi. Seyid Əzim məktəbi haqqında rəsmi və dürüst məlumatı 1889-cu ildə Poti şəhərində Minqrel şəhər məktəbinin müəllimi A. Zaxarov "Народное обучение у Закавказских татар"¹ adlı geniş bir məqalə yazmışdır. A. Zaxarov yazır ki, Seyid Əzim həmin məktəbi 18 ildir ki, idarə edir. O (Seyid Əzim), fars, ərəb və bir neçə Dağıstan ləhcələrini də bilir. Onun məktəbində 33 nəfər şagird oxuyur; bunlardan 12 nəfəri həftədə 15 qəpik, 9 nəfəri 20 qəpik və 12 nəfəri isə 25 qəpik tədris haqqı verir ki, cəmi 6 manat 60 qəpik edir. Seyid Əzim bir neçə il bu cür dərs dedikdən sonra, tərcümə etdiyi əsərləri və öz şeirlərini toplayıb "Məcmueyi-asari-Hacı Seyid Əzim Şirvani" adlı bir dərs kitabı tərtib etmişdir. Seyid Əzim həmin dərsliyin əlyazması şəklində o zamanlar Qori seminariyasının tatar şöbəsi müdiri A.O.Çernyayevskiyə göndərmiş və A.O.Çernyayevski də həmin kitabdan bir neçə hekayə alıb, tərtib etdiyi "Vətən dili" dərsliyində çap etdirmişdir. Seyid Əzimin ölümündən sonra onun oğlu müəllim Mir Cəfər, vaxtilə atasının məktəb şagirdləri üçün düzəltdiyi və əlyazması şəklində olan materialları toplayıb nizama salır və 1895-ci ildə Təbriz şəhərində dəş basması ilə bir kitab nəşr etdirir. Həmin kitabdan müəyyən müddət mollaxanalarda və məhəllə məktəblərində bir dərslik kimi istifadə olunmuşdur. Seyid Əzim bütün maddi və mənəvi çətinliklərə baxmayaraq, 18 ildən artıq öz məktəbində müəllimlik etmişdir. Nəhayət, bir tərəfdən mövhumatçıların və ruhanilərin müxtəlif bəhanələrlə ona qarşı hücumu keçmələri, digər tərəfdən də o zaman Şamaxıda dövlət tərəfindən açılan şəhər məktəbinin təsiri nəticəsində get-gedə həmin məktəb artıq öz fəaliyyətini dayandırmağa məcbur oldu. Seyid Əzim isə Şamaxıda açılmış həmin şəhər məktəbinə müəllim təyin edilib, ömrünün sonuna qədər orada Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərini aparmışdır. Seyid Əzimin "Məcmueyi-asari-Hacı Seyid Əzim Şirvani" adlı dərs kitabından başqa "Tacül-kütüb" adlı dərslik də yazmışdır. Bu dərsliyə şairlərdən və müxtəlif ədəbi mənbələrdən etdiyi tərcümələri də daxil etmişdir. Seyid Əzim öz əsərlərində məzhəb və təriqətləri pisləsə də onların Əlinin adı ilə heç bir əlaqəsi olmadığını iddia edirdi. Seyid Əzimin dünyagörüşünə dinin qüvvətli təsiri aşkardır. Lakin öz əsrinin qabaqcıl bir adamı olan Seyid Əzim dini etiqada çox laqeyd və passiv münasibət bəsləmişdir.

Seyid Əzimin anasının adı Gülsüm idi. Seyid Əzim 19 yaşında ikən anasının yaxşı tanıdığı Məşədi Mövsümün qızı Ceyran xanım adlı qızla evlənmişdir. 1856-cı ildə Seyid Əzimin oğlu Mir Cəfər anadan olmuşdur. Seyid Əzimin Mir Cəfərdən başqa Seyid Həcər xanım və Seyid Fatma xanım adlı qızları da olub. 1864–65-ci illərə qədər Seyid Əzimin nə anasının, nə arvadının, nə də ki, qızlarının adları məlum deyildi. Bu haqda Fatma xanımın oğlu, Seyid Əzimin 57 yaşlı nəvəsi Məhəmməd Əhmədov Sadıq Hüseynova məlumat vermişdir. XIX əsrin 70-ci illərində şair oğlu Mir Cəfəri oxumaq üçün anası ilə birlikdə Bakıya göndərmişdir. 1875-ci ildə oğluna yazdığı bir məktubdan aydın olur ki,

Mir Cəfər anası ilə əmisinin yanında qalır. 1876-cı ildə Zərdəbiyə yazdığı məktubdan aydın olur ki, artıq ana ilə oğul həmin ilin əvvəllində Bakıdan Şamaxıya qayıtmışdır. 1859-cu il may ayının 30-da Şamaxı şəhərində zəlzələ olmuş və zəlzələ şəhər əhalisinə böyük zərər vermişdi. Zəlzələdən Seyid Əzimin ailəsi də böyük zərər çəkmişdi. Mir Cəfər 1902-ci il zəlzələsindən sonra özünün və bacılarının ailələri ilə birlikdə Bakı şəhərinə köçmüş, əvvəlcə Bakıda "Şamaxı yolu" deyilən ərazidə məskunlaşmış, bir ildən sonra atasının Buzovna və Mərdəkandan olan şair dostları onu kəndlərinə dəvət etmişlər. Mir Cəfərgil əvvəl Mərdəkanda, sonra isə həmişəlik Buzovna kəndində yaşamışlar. Mir Cəfər Buzovna kəndində 1937-ci ildə vəfat etmiş, kənd qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur. Onun məzar daşını kənd sakini Abdulla Səlimov qoydurmuşdur. Mir Cəfərin Buzovna qəsəbəsində olan məzar daşı üzərində onun təvəllüd 1832-ci il yazılmışdır ki, bu da səhv tarixdir. Bəzi mənbələrdə ölüm tarixi 1937-ci il göstərilə də, bu tarix özü də mübahisəlidir. Mir Cəfər, 1882-ci ildə əslən Salyandan olan və Şamaxıda yaşayan Seyid Süleymanın qızı Bikə xanımla (Seyid Bikə) ailə qurub. Onların Mir Kamil, Mir Fazil, Mir Mustafa, Mir Adil adlı dörd övladı olub. Mir Kamil körpə ikən vəfat edib, o, biriləri isə ötən əsrin 90-cı illərinə qədər yaşamışlar. Bəzi tədqiqatçılara görə Seyid Həcər 1869-cu ildə dünyaya gəlmişdir. Şamaxı şəhərində anadan olmuş Seyid Həcər də S. Ə. Şirvanidən ilk ev təhsili almışdır. Seyid Həcər ailəsini yaxşı tanıdıqları, xırda ticarətlə məşğul olan Kəblə Qulu adlı bir nəfərlə ailə qurub. Onlar da 1902-ci ildə qardaşılıqla Bakı şəhərinə, bir neçə ildən sonra isə Aşqabada — şamaxılı qohumlarının yanına köçüblər. Bir il sonra Seyid Fatma da ailəsi ilə birlikdə bacısının yanına köçür. Seyid Həcərin iki qız övladı olmuşdur: Seyid Surə və Seyid Sayad. Bəzi tədqiqatçılara görə Seyid Həcər 1938-ci ildə Düşənbə şəhərində vəfat etmiş və elə orada da dəfn olunmuşdur. Onun məzarını şair Arif Səfa tanıyırdı ki, o da ötən il vəfat etdi. Bəzi tədqiqatçılara görə Seyid Fatma 1870-ci ildə dünyaya gəlib. Seyid Fatma Məşədi Əhməd adlı qohumu ilə ailə qurub. Ailəsi ilə əvvəl Bakıya, sonra bacısı Seyid Həcərgilin yanına Aşqabada köçmüşdür. Ticarətlə məşğul olan həyat yoldaşı ilə onların bir oğlu – Məhəmməd və iki qızları — Seyid Sədəf və Seyid Xədicə olmuşdur. Bəzi tədqiqatçılara görə 1936-cı ildə vəfat etmiş Seyid Fatmanın məzarı Aşqabaddadır. Həyat yoldaşı Məşədi Əhməd Fatmadan sonra çox yaşamış, 90 yaşında vəfat etmişdir. Seyid Xədicənin qızı, Seyid Əzimin nəticəsi Fatma xanım görə isə, 1933–37-ci illərdə Düşənbədə sayılıb-seçilən bir ailə olan Seyid Fatmanın nəyi varsa əllərindən alırlar. Seyid Fatmanın ölüm tarixini isə 1934-cü il kimi göstərir. Mir Məhəmməd ailəsi ilə 1960-cı ildən sonra Bakıya yığılmışdır. Vəsiyyətinə görə, Şamaxıda babası S.Ə.Şirvaninin yanında dəfn olunmuşdur. 1994-cü ildə doğmaları onu Şamaxıya gətirib, S.Ə.Şirvaninin məzarı yanında dəfn etmişlər. Seyid Fatmanın qızı Xədicə xanım Düşənbədə ailə həyatı qurub. 1948-ci ildə Düşənbədə zəlzələ olanda, köçüb gəlirlər Daşkəndə. Ailələrində belə bir ənənə olub, indi də belədir ki, ancaq azərbaycanlılarla ailə həyatı qururdular. Xədicə xanım Ərdəbilin Nəmin kəndindən olan Əminəyə Əhəd oğlu Quliyevə ərə verirlər. Sonra müharibə vaxtı Əminəyə müharibəyə gedir. Ordan əlil olaraq qayıdır Daşkənddə yaşayırlar. 1966-cı ildə Daşkənddə zəlzələ olanda köçüb gəlirlər Düşənbəyə. 1992-ci ildə Düşənbədə dava başlanır. Köçüb gəlirlər yenidən Daşkəndə. Seyid Xədicə isə Daşkənddə dəfn edilib. Seyid Fatmanın digər qızı Sədət isə 1938-ci ildə İrana sürgün olunmuşdur. Əgər nəzərə alsaq ki, bu sözlərin müəllifi Seyid Əzim Şirvaninin nəticəsi Fatma xanımdır, onda Seyid Fatmanın qızının adının Seyid Sədəf olması mübahisəlidir. Xədicənin qızı Fatma xanım Quliyeva, Daşkəndin kənarında Sergili rayonunda sovetdən qalma ailə yataqxanasında, qızı Nərgiz xanım və 22 yaşlı nəvəsi Teymurla şəraitə uyğun vəziyyətdə yaşayırlar. Maraqlıdır ki, Seyid Əzim də övladları kimi qütbətdə çox ağır həyar keçirmiş, ehtiyac içərisində yaşamışdır. Dostlarına qütbətdən yazdığı mənzum məktub və şeirlərdə şairin çərti açıq ifadə olunmuşdur: Diyarı-Şamə ol gün kim, məni hökmi-qəza çekdi, Nə möhnətlər gör ol viranədən bu binəyə çekdi. Seyid Əzimin nəticəsi Fatma Quliyeva da nənəsinin müsibətlərini danışanda Seyid Əzimin məhz bu qəzəldən, həmin, yuxarıdakı beyti xatırlamışdı. Qeyd edək ki, bu gün Özbəkistanda, İranın Məşhəd və Təbriz şəhərlərində də S.Ə.Şirvaninin doğmaları yaşayır. Hazırda Bakı şəhərində S.Ə.Şirvaninin 40 nəfərdən çox qohumları var.^[3]

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Məcmueyi lətifə: Divan /Seyid Əzim Şirvani. Təbriz, 1895, 282 s.
2. Qəzəliyyəti-Seyid Şirvani /Seyid Əzim Şirvani; nəşir. M. C. Seyidzadə. I cild. Bakı: [s. n.], 1902 (1319 h.). 244 s.
3. Seçilmiş şeirləri /Seyid Əzim Şirvani; [ön söz. H. Zeynallı]. Bakı: Azərənşr, 1930. 277 s.
4. Seyid Əzim Şirvani [monoqrafiya] /K. Mir Bağirov; red. F. Qasımzadə. Bakı: Uşaqgənənşr, 1959. 235 s.
5. Qəzəllər /Seyid Əzim Şirvani; red. və lüğətin tərtibçisi: S. Qafarlı. Bakı: Azərənşr, 1960. 658 s.

6. Təmsillər, mənzum hekayələr və öyüdlər /Seyid Əzim Şirvani, Bakı: Gənclik, 1979. 59 s.
7. Seyid Əzim Şirvani /S. M. Hüseynov; red. Z. Əsgərli. Bakı: Yazıçı, 1987. 121 s.
8. Seyid Əzim Şirvani anadilli poeziyasında vəzn /Məmmədşad B. M.; Elmi red.: V. M. Məmmədəliyev. Bakı: 1999. 44 s.
9. Seyid Əzim Şirvani /Əsgərli Zaman; Elmi red.: N. Məmmədov. AMEA. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. Bakı: Elm, 2005. 64 s.
10. Seyid Əzim Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. I cild. Tərtib edən: S. Rüstəmov. Bakı: "Avrasiya Press", 2005, 400 s.
11. Seyid Əzim Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. II cild. Tərtib edən: S. Rüstəmov. Bakı: "Avrasiya Press", 2005, 384 s.
12. Seyid Əzim Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. III cild. Tərtib edən: S. Rüstəmov. Bakı: "Avrasiya Press", 2005, 288 s.
13. Şamaxı torpağının yetirdiyi böyük Azərbaycan şairləri : elmi-kütləvi очерlər / B. Nəbiyev; elmi red. A. Rüstəmli; Bakı: Ozan, 2012. 287 s.
14. Şirvan şairləri /R. Hüseynov; [rəssam S. Şatıkov]. Hüseynov, Rafael. Bakı: Elm və təhsil, 2012. 107 s.
15. Seyid Əzim Şirvani ocağı /S. Qəniyev [ön söz], T. Qəni ; elmi red. Q. Paşayev. Bakı: Elm və təhsil, 2014. 182 s.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN KONSTITUSİYASI

Süsən Cəbraylova
ADPU Şamaxı filialı
anaksimandr2@gmail.com

Xülasə

Heydər Əliyev və Konstitusiya mövzusu Azərbaycan Respublikasının hüquqi və siyasi tarixində mühüm yer tutur. Konstitusiya birinci növbədə dövlətlə, hakimiyyətlə xalqın arasında olan münasibətləri özündə əks etdirməlidir.

İnsan azadlığı, söz, vicdan azadlığı, insan hüquqlarının qorunması, bütün vətəndaşların eyni hüquqa malik olması, siyasi plüralizm Azərbaycanda demokratik cəmiyyətin əsas atributları kimi bərqərar olmalıdır!

Azərbaycan Respublikasında Konstitusiya, demokratik prinsiplər və insan hüquqları digər ölkələrlə müqayisədə fərqli bir istiqamətdədir. Fərqi ondadır ki, Azərbaycan xalqının və burda yaşayan azsaylı xalqların adət və ənənələri, milli-mənəvi dəyərləri nəzərə alınmış və ən əsası etik normalara riayət olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının hər bir maddəsi və bəndi etik normaların göstəricisidir; həm Konstitusiyada və həm də Ulu Öndərin kəlamlarında dövlətçiliklə yanaşı həm də demokratik prinsiplər, insan azadlıqları və bunların funksiyaları təsbit olunmuşdur. Onun buyurduğu kəlamdan əsas məqsəd hər bir Azərbaycan vətəndaşı Konstitusiyaya və qanunlara əməl etməli, dövlət və ictimaiyyət qarşısında öhdəlikləri layiqincə yerinə yetirməli, milli dəyərləri qorumaq və ən əsası dövlətin quruculuq siyasətində fəal iştirak etməlidir.

Hazırkı tədqiqatda Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və digər səhih mənbələrə istinad edərək, Ulu Öndər Heydər Əliyevin Konstitusiya, demokratiya və insan hüquqları barədə buyurduğu tarixi kəlamlarından nümunələr gətirilmiş və bunların əsasında həm hüquqi, ictimai-siyasi və həm də fəlsəfi aspektdə təhlillər aparılmışdır.

Açar sözlər: Konstitusiya, demokratiya, insan hüquqları, etik normalar, Heydər Əliyev.

Abstract

The topic of Heydar Aliyev and the Constitution occupies an important place in the legal and political history of the Republic of Azerbaijan. The Constitution should primarily reflect the relationship between the state, the authorities and the people.

Human freedom, freedom of speech, freedom of conscience, protection of human rights, equal rights for all citizens, and political pluralism must be established as the main attributes of a democratic society in Azerbaijan!

The Constitution, democratic principles and human rights in the Republic of Azerbaijan are in a different direction compared to other countries. The difference is that the customs and traditions, national and spiritual values of the Azerbaijani people and the minority peoples living here have been taken into account and, most importantly, ethical norms have been observed. Each article and clause of the Constitution of the Republic of Azerbaijan is an indicator of ethical norms; both in the Constitution and in the words of the Great Leader, along with statehood, democratic principles, human freedoms and their functions have been established. The main purpose of his words is that every citizen of Azerbaijan must comply with the Constitution and laws, duly fulfill his obligations to the state and society, protect national values and, most importantly, actively participate in the constructive policy of the state.

In this study, referring to the Constitution of the Republic of Azerbaijan and other authentic sources, examples of historical sayings of the Great Leader Heydar Aliyev about the Constitution, democracy and human rights were cited, and based on these, analyses were conducted in both legal, socio-political and philosophical aspects.

Keywords: Constitution, democracy, human rights, ethical norms, Heydar Aliyev.

Konstitusiya – Əsas Qanun ölkədə, respublikada sabitliyi təmin etməklə yanaşı, həm də etik normalara riayət etməli və bütün situasiyalarda bu normaların aliliyini qorumalıdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, demokratik prinsiplər, insan haqları və burada olan müddəalar həm bu günümüzə və həm də gələcəyimiz ilə sıx bağlıdır. Dövlətimizin əsas simvollarından olan bu üç kateqoriyanın təkcə hüquqi və ictimai-siyasi deyil, həm də fəlsəfi aspektdə təhlil olunması, daha dərinlən öyrənilməsi həm bu günümüz, gələcəyimiz, gəncliyimiz, və vətənimizin qorunması üçün əsas şərtlərdən biridir. Çünki hər bir insan Konstitusiya və qanunlara əməl etməli, ondan irəli gələn öhdəlikləri layiqincə yerinə yetirməli, həmçinin demokratik prinsipləri qorumaq və insan haqlarının yerinə yetirilməsində fəal iştirak etməlidir. Azərbaycanlı olan hər bir vətəndaş cinsindən, yaşından, milli mənsubiyyətindən, tutduğu mövqeyindən, elmi səviyyəsindən və dərəcəsiindən asılı olmayaraq bütün bu vəzifələri özünə borc bilməli, vətəndaşı olduğu ölkənin inkişafı, gələcəyi naminə çalışmalı və dövlət tərəfindən irəli gələn bütün vəzifələri layiqincə yerinə yetirməlidir. Çünki vətən, ölkə, hakimiyyət, dövlət hər biri insana məxsusdur, insanın dəyəri, onun kimliyidir; insanın ictimai bir fərd kimi formalaşmasında əsas amildir. Bunları təkcə sözdə deyil, ən əsası əməldə, qəlbə qorumaq və möhkəm saxlamaq lazımdır. Belə olan halda həm dövlətimiz və həm də dövlətçiliyimiz daha da inkişaf edəcək, möhkəmlənəcək, demokratik prinsiplər və insan haqları ilə yanaşı bütün məsələlər öz həllini layiqincə tapacaqdır.

Konstitusiya hər bir dövlətin siyasi və hüquqi sisteminin bünövrəsini təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası da ölkəmizin demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət kimi inkişafının əsas hüquqi təminatıdır. Bu sahədə xüsusilə ümummilli lider Heydər Əliyevin rolu əvəzsiz olmuşdur. Onun rəhbərliyi ilə hazırlanan və qəbul olunan 1995-ci il Konstitusiyası müstəqil Azərbaycanın hüquqi əsaslarının qurulmasında mühüm dönüş nöqtəsi olmuşdur. Heydər Əliyev dövlətçiliyin təməl prinsiplərini hüquqla birləşdirən siyasi lider idi. Onun fikrincə, xalqın iradəsinə əsaslanan, qanunlara söykənən və insan hüquqlarını qoruyan bir dövlət modeli formalaşdırılmalıdır. Bu baxış bucağı ilə 1993-cü ildə yenidən hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra əsas prioritetlərdən biri hüquqi dövlət quruculuğu oldu. 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi yolu ilə Azərbaycan Respublikasının ilk müstəqil Konstitusiyası qəbul edildi. Bu Konstitusiyanın hazırlanması prosesi şəffaf, elmi və hüquqi əsaslara söykənən geniş ictimai müzakirələr əsasında aparıldı. Konstitusiya Komissiyasına şəxsən Heydər Əliyev rəhbərlik edirdi. Onun təşəbbüsü ilə bu sənəddə beynəlxalq hüququn prinsipləri ilə yanaşı, milli-mənəvi dəyərlər də öz əksini tapmışdır. Səbəbi odur ki, Azərbaycan tarixən təkcə güclü dövlətçilik, demokratik və hüquqi prinsipləri ilə deyil, həm də bütün hallarda etik normaları qoruyan, bunlara yerində əməl edən, ümumbəşəri və milli dəyərlərə söykənən və dövlətçilik ənənələrini qoruyan fədakar bir millət kimi tarixdə iz qoymuşdur. Bütün bu müddəalar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında, demokratik prinsiplərində və insan azadlıqlarında öz əksini tapmışdır. (1.s.63).

Konstitusiyada Azərbaycanda demokratik, hüquqi dövlətin qurulması, vətəndaş cəmiyyətinin yaranması üçün bütün təminatların mövcud olduğu göstərilir. Konstitusiya ilə bağlı olan digər mühüm məsələ də bundan ibarətdir ki, Ulu Öndər Konstitusiyada təsbit olunmuş maddələri dərinləndirərək öyrənməyi tövsiyə edirdi. Çünki Onun nəzərində, Konstitusiya xalqa məxsusdur və hər bir insan ondan irəli gələn müddəaları bilməli və bundan qanun çərçivəsində bəhrələnməlidir: “bizim Konstitusiyamız xalqın Konstitusiyasıdır. Bu gün ən mühüm vəzifə Konstitusiyanı daha dərinləndirərək mənimsəmək və onun verdiyi təminatlardan bəhrələnməkdən ibarətdir”(1.s.65). Azərbaycan Respublikası müstəqil bir dövlət olduğundan sonra hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğu daha da inkişaf etməyə başladı. Məhz buna görə də Ulu Öndər bu müstəqil dövlətin inkişafını əbədi hesab etməklə yanaşı, həm də demokratiya yolu ilə irəliləyişinin dönməz olduğunu bildirir: “dövlət müstəqilliyi əldə edildikdən sonra Azərbaycan Respublikası demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğu yolu ilə əzmlə irəliləyir. Azərbaycanın müstəqillik, demokratiya yolu ilə inkişafı dönməzdir”(3, s.74).

Ulu Öndər hər bir nitqində milli və mənəvi dəyərləri önə çəkir və çalışırdı ki, hər bir vətəndaşa əsil demokratiyanın mənasını aşılarsın: “elə etmək lazımdır ki, ayrı-ayrı adamlar demokratiyadan istifadə edərək, öz şəxsi məqsədlərinə nail olmasınlar. Buna yol vermək olmaz. Ona görə də bu işlərə çox diqqətlə yanaşmaq lazımdır”(1, s.67). Digər nitqində isə demokratiyanı özbaşınalıq və hərc-mərclik deyil, insanların bir-birlərinə olan hörməti və sayğısı kimi dəyərləndirirdi: “demokratiya hərc-mərclik deyildir, özbaşınalıq deyildir, xaos deyildir. Demokratiya yüksək mədəniyyət, yüksək nizam-intizam, vətəndaş həmrəyliyi, vətəndaşların bir-birinə hörməti, dövlət orqanlarına hörməti, dövlətin vətəndaşlarına hörməti, sayğısı və qayğısıdır” (4, s.77). Qanunun aliliyi təmin edilməlidir və hər bir vətəndaş qanuna tabe olmalıdır. Biz öz tərəfimizdən qanunun aliliyini təmin etməyə çalışacağıq və hər bir vətəndaşı qanuna tabe olmağa dəvət edirəm”(1, s.75). Ulu Öndər demokratiyanı əxlaqi və mənəvi bir dəyər bilməklə yanaşı həm də yüksək mədəniyyət hesab edirdi. Belə bir yüksək mədəniyyətə sahib olmaq üçün İslam dininin ayinlərinə diqqət etmək, etik və mənəvi dəyərlərə yiyələnməyi zəruri hesab edirdi: “demokratiya yüksək mədəniyyət deməkdir. Demokratiya yüksək mənəviyyət deməkdir. Bu yüksək mənəviyyəti, yüksək mədəniyyəti hər bir Azərbaycan vətəndaşında yaratmaq üçün, gənc nəsli bu əsaslarda tərbiyələndirmək üçün İslam dininin mənəvi dəyərləri çox gərəkdir” (1, s.74).Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, hüquq və dövlət geniş və əhatəli məfhum olaraq, həm də dövlət və hakimiyyətin hərtərəfli, əhatəli fəaliyyət sistemidir (6, s.247).

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit olunmuş maddələrdən biri də insan haqlarıdır və dövlətin ali məqsədi insan – vətəndaş hüquqlarını qorumaq və təmin etməkdir (1.s.82). İnsan hüququnda mühüm məsələlərdən biri də vətəndaşın mülkiyyətidir. Dövlət şəxsə mənsub olan mülkiyyəti toxunulmaz hesab etməklə yanaşı həm də bu mülkiyyətin dövlət tərəfindən müdafiə olunmasını bildirir, həmçinin mülkiyyətdən vətəndaş hüquqları və azadlıqları, dövlətin mənafeələri və şəxsin əleyhinə istifadə edilməsini yolverilməz hesab edir: Hər kəsin mülkiyyət hüququ vardır Ulu Öndər məhz Konstitusiya müddəalarını əsas tutaraq, özünü bütün vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təminatçısı kimi təqdim etməklə yanaşı həm də vətəndaşları hüquqlarını tanımağa və bu hüquqları qorunmağa ruhlandırır: “mən Azərbaycanın Prezidenti kimi ölkənin bütün vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarının təminatçısıyam. Əgər hər hansı ölkənin xalqları öz hüquqlarını anlayır və onları qoruya bilirsə, o zaman ən kiçik dövlət belə ən böyük məmləkət qədər gücü olur” (1, s.84).

Nəticə. Ulu Öndər Heydər Əliyevin kəlamlarına əsasən konstitusiya, demokratiya və insan hüququnda etik dəyərləri təhlil edərkən, belə nəticəyə gəlmək olar ki, ümumiyyətlə, hər bir xalqın inkişafında və xalq olaraq tanınmasında təkcə siyasi məsələlərin inkişafı və perspektivliyi deyil, konstitusiya müddəalarına, demokratik prinsiplərə və insan haqlarına riayət olunması əsas şərtlərdən biridir. Bu məsələlərə riayət olunarkən təkcə hüquqi normalar deyil, etik normaların da olması vacibdir. Çünki hər şeydən əvvəl hüququn iki əsas hədəfi vardır: birincisi, ictimaiyyətdə nizam-intizam yaratmaq və digəri isə etik normaları ictimaiyyətə aşılamaqdır. Məhz buna görə də konstitusiyadan, demokratik prinsiplərdən və insan azadlığından danışarkən ilk olaraq etik normalar – əxlaq normaları önə çəkilməlidir. Çünki etik normalara əsaslanmayan hər hansı bir müddəa qəbul edilməz və onun heç bir hüquqi əsası yoxdur. Ulu Öndər məhz bunları rəhbər tutaraq təkcə konstitusiya, demokratiya və insan haqlarında deyil, bütün sahələrdə milli-mənəvi və etik dəyərlərin inkişafına, tətbiqinə səy göstərmişdir. Onun fikrincə, ölkədə milli-mənəvi dəyərlər qorunarsa, vətəndaş azad olarsa, dövlət qüdrətli və güclü olar. Dövlət onun ərazisində yaşayan hər bir vətəndaşın təminatçısı olmalıdır. Azərbaycan Respublikasının ərazisində olan hər bir vətəndaş

milliyyətinə, dininə, siyasi mənsubiyyətinə asılı olmayaraq eyni hüquqa malik olmalıdır. Əgər sülh və təhlükəsizlik təmin olunmasa nə demokratiya, nə iqtisadiyyat – iqtisadi inkişaf, nə də insanların firavan həyatı ola bilər. Güclü dövlətə, demokratik prinsiplərə və insan azadlığına sahib olmaq üçün yalnız dövlətin arxasında möhkəm dayanmaq və irəli gələn vəzifələri vicdanla və ləyaqətlə yerinə yetirmək tələb olunur. Necə ki, Ulu öndər bizi bu kəlamlarla nəsihət edərək, heç bir halda və heç bir zamanda doru və düz yoldan dönməməyimizi tövsiyə edir: “hər bir şəxs Konstitusiyaya və qanunlara dönmədən əməl etməli, ondan irəli gələn dövlət və cəmiyyət qarşısında vəzifələrini layiqincə yerinə yetirməli, ölkəmizdə gedən demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğu prosesində yaxından iştirak etməlidir”.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev: Dövlət xalq üçündür. Bakı: “Adiloğlu”, 2008, 400 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.
3. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. II cildə. Bakı: “Şərq Qərb”, 2013, 632 s.
4. Rzaev Ə. Dövlət qulluğunun hüquqi əsasları. Bakı: “Elm”, 2011, 480 s.
5. Paşayeva Ə. Hüququn fəlsəfəsi. Bakı: “Avropa”, 154 s.
6. Məqalə. Ulu Öndər Heydər Əliyevin hüquqi dövlət quruculuğunda etik prinsiplər (fəlsəfi, hüquqi, ictimai-siyasi təhlil). Heydər Əliyevin siyasi irsi və Azərbaycançılıq”. Məqalələr Toplusu, “Elm və Təhsil”, Bakı 2020, 448 s.

TÜRK İNTEQRASIYASINDA AZƏRBAYCANIN ARTAN ROLU

Ləman Mustafayeva

ADPU Şamaxı filialı

lemanmustafayeva32@gmail.com

Xülasə

Türk xalqlarının kökü eyni genetik-mənəvi başlanğıcdan qaynaqlanır. Hazırda dünya yenidən qloballaşmaya, bütövləşməyə tərəf üz tutmuşdur. İndiki dövrdə dünyada çoxsaylı iqtisadi, siyasi, hərbi, hətta dini zəmində olan birliklər yaranmaqdadır. Ən böyük birlik isə parçalanmış xalqların mənəvi bütövlüyündən yaranacaq birlikdir. Biz elə bir xalqın övladlarıyıq ki, tarixdə çox az xalq bizim keçdiyimiz əzəmətli yolu keçmişdir. Türkün böyüklüyü elə bir həqiqətdir ki, onu danmaq və gizlətmək qeyri-mümkündür. İctimai-tarixi proseslər nəticəsində türkün coğrafiyası hissə-hissə parçalanmış, bölünmüş, bölündükcə kiçilmişdir. Başqa türk xalqlarının da problemləri çox olmuşdur. Bəziləri dinini, bəziləri dilini itirmək təhlükəsi ilə qarşılaşmışdır. Belə olan halda bütün türk xalqları bu tarixi geriləmənin, tənəzzülün səbəblərini birlikdə müəyyənləşdirməlidirlər. Türk dövlətləri arasındakı yaxın əməkdaşlıq təkcə ortaq mədəniyyət, dil, din və bu kimi dəyərlər ilə deyil, həmçinin ticarət əlaqələrinin qədim dövrlərdən bəri qurulması və çoxşaxəli əməkdaşlığın tarixi inkişafı ilə əlaqədardır. Azərbaycanın türk integrasiyasındakı rolu tarixi, mədəni və siyasi əlaqələrdən qaynaqlanır. Azərbaycanın türk dünyası ilə sıx əlaqələri, həmçinin Türk şurası (Türk Dövlətləri Təşkilatı) və digər türk təşkilatları ilə əməkdaşlıq, bu rolu möhkəmləndirən əsas amillərdəndir.

Açar sözlər: integrasiya, əməkdaşlıq, strategiya, region, millət.

Abstract

The roots of the Turkic peoples stem from the same genetic-spiritual beginning. Currently, the world is once again moving towards globalization and integration. In the modern era, numerous economic, political, military and even religiously based unions are emerging in the world. The greatest union is the union that will arise from the spiritual integrity of divided nations. We are the children of a nation that very few nations in history have walked the glorious path that we have. The greatness of the Turks is such a truth that it is impossible to deny or hide it. As a result of socio-historical processes, the geography of the Turks was fragmented, fragmented, and as it was fragmented, it narrowed. Other Turkic peoples also had many problems. Some have faced the danger of losing their religion, some of their language. In such a situation,

all Turkic peoples should jointly determine the reasons for this historical decline and decline. Close cooperation between Turkic states is not only related to common culture, language, religion and similar values, but also to the establishment of trade relations since ancient times and the historical development of multifaceted cooperation. Azerbaijan's role in Turkic integration stems from historical, cultural and political ties. Azerbaijan's close ties with the Turkic world, as well as cooperation with the Turkic Council (Organization of Turkic States) and other Turkic organizations, are among the main factors strengthening this role.

Keywords: integration, cooperation, strategy, region, the nation.

Mərkəzi Asiyadan Anadolu yarımadasına qədər mühüm geosiyasi mövqedə yerləşən və zəngin sərvətlərə sahib olan Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistan, Qırğızıstan, Özbəkistan Türkdilli dövlətlərdir [4]. İqtisadi inkişafına, əsasən də makroiqtisadi və sosial göstəricilərinə görə bir-birindən fərqlənən bu dövlətlərin iqtisadi əməkdaşlığı 1991-ci ildə Mərkəzi Asiyadakı türkdilli dövlətlərin və Azərbaycanın müstəqilliyini əldə etməsi ilə intensivləşib. Türkdilli dövlətlərin ölkə başçıların 2009-cu ildə Naxçıvanda keçirilmiş IX sammitində imzalanan Naxçıvan Sazişi ilə əsası qoyulmuş Türk Şurası çərçivəsində bu gün ölkələrimiz bütün sahələrdə, xüsusilə də siyasi, ticarət, iqtisadi və mədəni-humanitar sahələrdə yaxınlıqla əməkdaşlıq edir, bir-birinə dəstək göstərirlər. Hal-hazırda sadaladığımız ölkələrin başçılarının qarşılıqlı əməkdaşlığın yaxşılaşdırılması istiqamətində verdikləri tapşırıqlar iqtisadi münasibətlərimizin genişləndirilməsini şərtləndirən başlıca meyarlardandır. Ticarət əlaqələri, qarşılıqlı investisiya qoyuluşları, regional meqa layihələr və quruculuq-bərpa mövzularındakı əməkdaşlıq Azərbaycan və Türkdilli dövlətlərin iqtisadi münasibətlərində vacib istiqamətlərdəndir. Azərbaycan, türk dünyasının bir hissəsi olaraq, dil, mədəniyyət, tarix və dini baxımdan bir çox oxşar xüsusiyyətlərə malikdir. Bu bağlar, həmçinin Azərbaycanın xarici siyasətində türk dövlətləri ilə müttəfiqlik və əməkdaşlıq strategiyasının əsasını təşkil edir. Türk dünyası ilə iqtisadi, mədəni və siyasi əlaqələrin inkişafı, Azərbaycanın regional və global təsirini artırır.

Azərbaycanın türk integrasiyasındakı rolu aşağıdakı aspektlərdə özünü göstərir:

1. Türk şurası və regional əməkdaşlıq: Azərbaycan, Türk Şurasının təsisçilərindən biri olmaqla, bu təşkilat vasitəsilə türk dövlətləri arasında əməkdaşlığı gücləndirir. Türk Şurası, iqtisadi və mədəni əlaqələrin inkişafına, həmçinin təhlükəsizlik məsələlərinin müzakirəsinə xidmət edir.

2. Enerji siyasəti və iqtisadi integrasiya: Azərbaycanın Xəzər və Qafqaz bölgəsindəki strateji mövqeyi, türk dövlətləri ilə enerji və iqtisadi əlaqələrin inkişafında mühüm rol oynayır. Azərbaycanın boru kəmərləri, türk dövlətləri arasında enerji resurslarının paylaşılmasında mühüm bir rol oynayır.

3. Mədəniyyət və təhsil sahəsində əməkdaşlıq: Azərbaycan, türk mədəniyyətinin təbliğinə və təhsil sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsinə böyük əhəmiyyət verir. Bu, türkcə tədrisin yayılması, mədəni mübadilələr və ortaq tarixə əsaslanan birliyin güclənməsinə xidmət edir.

4. Türk birliyinin simvolu kimi: Azərbaycan, türk dünyasında birliyi təşviq edən və bu istiqamətdə fəal fəaliyyət göstərən ölkələrdən biridir. Bu həmçinin Azərbaycanın bir çox türk ölkələri ilə qarşılıqlı dəstək və əməkdaşlıq nümayiş etdirməsi ilə də özünü göstərir.

Bütün bu amillər, Azərbaycanın türk integrasiyasındakı rolunun həm regional, həm də global səviyyədə mühüm olduğunu göstərir.

Müstəqil dövlət quruculuğu yolunda uğurla addımlayan Azərbaycan Respublikasının inkişafında qardaş Türkiyə ölkəsinin rolu danılmazdır. Ölkəmizin dünya birliyinə integrasiyasında, regional təhlükəsizliyin qorunmasında, bir sözlə, siyasi-iqtisadi və elmi-mədəni maraqlarının təmin olunmasında Türkiyə dövləti ilə mütəmadi əməkdaşlıq amili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu əməkdaşlığın əsas sahələri aşağıdakılardır:

Şuşa Bəyannaməsi və strateji əməkdaşlıq. 2021-ci ildə imzalanan Şuşa Bəyannaməsi, Azərbaycan və Türkiyə arasında strateji müttəfiqlik münasibətlərini təsbit etmişdir. Bu sənəd, hər iki ölkənin qarşılıqlı hərbi yardım, təhlükəsizlik və regional sabitlik sahələrində əməkdaşlığını gücləndirir. Prezident İlham Əliyev, bu bəyannamənin hərbi infrastrukturun qurulmasına ehtiyacı aradan qaldırdığını və qarşılıqlı müdafiə öhdəlikləri təmin etdiyini qeyd etmişdir.

Hərbi və texnoloji əməkdaşlıq. Azərbaycan və Türkiyə hər il birgə hərbi təlimlər keçirir, bu da hər iki ölkənin döyüş qabiliyyətini artırır. Türkiyə, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin müasir silahlarla təchiz

olunmasında mühüm rol oynayır. Bildiyimiz kimi bundan əlavə, Bayraktar TB2 kimi türk pilotsuz uçuş aparatları, Azərbaycanın hərbi əməliyyatlarında təsirli şəkildə istifadə olunmuşdur.

Enerji və ticarət əməkdaşlığı. Trans-Anadolu Qaz Boru Kəməri (TANAP) layihəsi, Azərbaycan qazının Türkiyə və Avropaya nəqlini təmin edir. Bu layihə, enerji sahəsində iki ölkə arasında strateji əməkdaşlığı gücləndirir. Eyni zamanda, Azərbaycan, Türkiyənin enerji sektoruna böyük sərmayələr yatırır, məsələn, STAR neft emalı zavoduna yatırılan sərmayə ilə Azərbaycan, Türkiyənin ən böyük xarici sərmayəçisi olmuşdur.

Nəqliyyat və infrastruktur layihələri. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti, Azərbaycanı Türkiyə ilə birləşdirən mühüm nəqliyyat layihəsidir. Bu layihə, həmçinin Çin və Avropa arasında alternativ ticarət marşrutları yaradaraq regional iqtisadi əlaqələri gücləndirir.

Azərbaycanın Türk inteqrasiyasındakı rolu, hərbi enerji, nəqliyyat və mədəni sahələrdəki sıx əməkdaşlıqla özünü göstərir. Bu əməkdaşlıq, yalnız iki ölkə arasında deyil, bütövlükdə Türk dünyasında sabitlik və inkişafın təmin olunmasına xidmət edir [1, səh 13].

Yeni tarixi mərhələdə Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas istiqaməti türkdilli ölkələrlə əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi və Türk Dövlətləri Təşkilatının (TDT) beynəlxalq müstəvidə mövqelərinin möhkəmləndirilməsi ilə bağlıdır. Bakı TDT-yə üzv ölkələrlə inteqrasiyanın genişləndirilməsini xarici siyasətdə ilk dəfədir ki, rəsmi olaraq prioritetlər sırasına daxil edir. Bunun səbəbləri məlumdur, lakin, eyni zamanda, ciddi geosiyasi və təhlükəsizlik aspektləri də vardır. Onların sintez halında təsiri ondan ibarətdir ki, Azərbaycan tarixi təcrübə əsasında yeni tarixi mərhələdə müstəqil ölkə kimi fəaliyyətini TDT çərçivəsində aparacaq. Bu məqam da tariximizdə ilk hadisədir. Çünki ən azı son 300 ilin dövlətçilik təcrübəsi göstərir ki, Azərbaycan öz geosiyasi seçimini öz maraqlarından çıxış edərək özü edir. XIX-XX əsrlərdə bu seçimi bizim əvəzimizə başqaları edir və Azərbaycan xalqını bunun düzgün yol olduğuna inandırmağa çalışırdılar. Ancaq təcrübə göstərdi ki, onların hər biri aldadıcı və xalqın maraqlarına uyğun gəlməyən seçimlərdir. Hazırda isə Ulu Öndər Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi müstəqil dövlət quruculuğu kursu əsasında ölkənin özü seçim edir - yolumuz TDT ilədir [5].

Qədim tarixi köklərə malik olan Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri bu gün də birgə, qarşılıqlı səylər və sarsılmaz iradə əsasında inkişaf etdirilir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin səsləndirdiyi “bir millət iki dövlət” ifadəsi müasir dövrdə iki dövlət arasında olan əlaqələrin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin çox gözəl təəcəssümüdür [1, səh 5]. XX əsrin əvvəllərində baş verən hadisələrə nəzər salsaq görürük ki, azərbaycanlılar və türklər həmişə çiyin-çiyinə dövrün çətinliklərinə sinə gərrib, ağır sınaqlardan alnıaçıq çıxmışlar. Zaman dəyişir, vəsitələr dəyişir. Amma strateji düşüncələr həmişə olduğu kimi obyektiv amillərə, o cümlədən ölkənin yerləşdiyi coğrafi mövqeyə, malik olduğu torpağın xüsusiyyətlərinə, təbii sərvətlərinə bağlıdır. Keçən əsrin əvvəlindən bu günə qədər uzun zaman keçməsinə baxmayaraq, Azərbaycan strateji əhəmiyyətini saxlayıb və hazırda regional siyasətin təyin edilməsində birbaşa iştirak edir. 1991-ci ildə Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin yeni mərhələsi başlayıb. Hər iki dövlət arasında tarixi və etnik köklərin vahidliyinə bağlı olan təbii yaxınlaşma, ümumi maraqlar ətrafında səylərin birləşdirilməsi müasir qloballaşan dünyada mövcud və potensial çağırışların aradan qaldırılmasına və gələcəyin möhkəm təməllər üzərində qurulmasına imkan yaradıb. Eyni zamanda, yeni dünya nizamında ədalətin əsas meyar kimi qəbul edilməsi, hər iki dövlətin siyasi fəaliyyətinin nail olmaq istədiyi əsas məqsədlərdən birinə çevrilib. Bildiyimiz kimi, Respublikamızın ərazisinin 20%-i qonşu Ermənistan tərəfindən işğal edilmişdi. Dünya birliyinin bu məsələdə tutduğu “ikili standart” mövqə beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə zərbə olmaqla biryerdə, Ermənistan Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həllini ləngitməmişdir, həmçinin Ermənistanı mütəmadi olaraq təcavüzkar siyasət yürütməyə təşviq etmişdir. Bu zaman qardaş Türkiyənin 1993-cü ildə atdığı addımlar təqdirə layiq olmuşdur. Tarixi siyasətçilər yazmır, tarix tədqiqatçıları tərəfindən araşdırılıb gələcək nəsillərə ötürülür. Ancaq biz qarşımızda erməni təbliğat maşınının yalan və iftirlərini, tarixi məlumatları saxtalaşdırmaq cəhdlərini görürük. Biz Ermənistanı daha rəasional olmağa və gələcəyi düşünməyə çağırırıq. Mövcud qloballaşan dünyada ən əlverişli çıxış yolu regional əməkdaşlığın gücləndirilməsi, qarşılıqlı faydalılıq prinsipi əsasında yeni siyasi və iqtisadi əlaqələrin qurulmasıdır. Ölkəmiz və Türkiyə arasında münasibətlərin inkişaf tendensiyası buna ən gözəl nümunədir.

Bu gün bir çox Azərbaycan şirkətləri, o cümlədən Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ) Türkiyə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinə vəsait yatırır və öz fəaliyyət sferalarını genişləndirir. Hərbi sahədə

əməkdaşlıq 2010-cu il avqustun 16-da imzalanan “Strateji tərəfdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında” müqavilədən sonra yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, hərbi silah və sursatın birgə istehsalı dinamik inkişaf edən qarşılıqlı əlaqələrin məntiqi nəticəsidir. Bu, Azərbaycanın hərbi sənaye kompleksinin inkişafına təkan verəcək və ölkənin hərbi qüdrətinin artmasına kömək edəcəkdir. Hər iki ölkə arasında mövcud siyasi və iqtisadi münasibətlər onları regional geosiyasətin əsas faktorlarına çevirmişdir. Həyata keçirilən enerji layihələri ölkəmizin dəstəyi və fəal iştirakı sayəsində mümkün olmuşdur. Türkiyədən keçən neft və qaz kəmərləri vasitəsilə Azərbaycan həm enerji resurslarını dünya bazarına çıxarır, həm də Mərkəzi Asiya ölkələrinin təbii sərvətlərinin daşınması üçün tranzit rolunu oynayır [3, səh.8]. Bu gün çoxsaylı azərbaycanlı tələbə kontingenti Türkiyə Respublikasının müxtəlif təhsil ocaqlarında təhsil alırlar. Türkiyəyə oxumağa gedən təhsil alanların sayı durmadan artır. Təhsil sahəsində əlaqələrin genişlənməsi isə öz növbəsində hər iki dövlətin gəncləri arasında sıx və faydalı əlaqələrin formalaşmasına gətirib çıxarır. Bir-birilə daimi əlaqə saxlayan gənclərin yaxın zamanda hər iki dövlətin həyatında qərarverici gücə çevriləcəyini nəzərə alsaq, bu münasibətlərin Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığının gələcəyi üçün nə qədər böyük əhəmiyyət daşıdığı məlum olar. Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərində iki dövlətin media qurumları arasındakı əlaqələr xüsusi bir istiqamət təşkil etməkdədir. Bir çox Türkiyə telekanallarının Bakıda fəaliyyət göstərən nümayəndəlikləri dövlətimizin ictimai-siyasi həyatının dünyaya işıqlandırılmasında yaxından iştirak edirlər. Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərini qısa bir məqalə çərçivəsində əhatə etmək qeyri-mümkündür. Bir sözlə, deyə bilərik ki, bütün bu nailiyyətlər hər iki ölkəni daha sıx və səylə fəaliyyət göstərməyə həvəsləndirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan –Türkiyə əlaqələri və Heydər Əliyev. Bakı: 2002.
2. Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin kulturoloji aspektləri. Bakı: 2007.
3. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı: 2005.
4. <https://www.respublika-news.az/az/news/azerbaycan-turk-dunyasinin-inteqrasiyasina-tohfe-verir>
5. <https://www.qht.az/print/az/24101>
6. <https://lib.aliyev-heritage.org/az/4610295.html>

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV DÜHASI

Elza Orucova
ADPU Quba filialı

Xülasə

Dövlətçilik hisslərinə malik olmayan xalq milli dövlətini inkişaf etdirə bilməz. Bu mənada, azərbaycançılıq ideologiyası milləti, xalqı, dövləti qəlbən sevməyi, onun naminə yorulmadan çalışmağı bütün mahiyyəti ilə təşviq edir. Xalqın milli varlığını ifadə edən rəmzlərə, adət-ənənələrə, ali mənəvi dəyərlərə yüksək sədaqət, ana dilinə məhəbbət, bəşəri ideallara hörmət azərbaycançılığın milli mahiyyətini açmaqla yanaşı, onun humanist səciyyə daşdığını göstərir. Azərbaycançılığın əsasında yer alan ünsiyyət birliyi isə vahid ana dilimiz vasitəsilə həyata keçirilir. Azərbaycan dili milliliyin ifadə vasitəsi olduğu üçün azərbaycançılıq ideologiyasının komponenti kimi çıxış edir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin Vətən və xalq qarşısında göstərdiyi böyük xidmətlərdən biri də milli dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsi baxımından çox əhəmiyyətli olan azərbaycançılıq ideyasını irəli sürməsi, onu milli diasporun təşkilatlanması üçün ideoloji təmələ çevirməsidir.

Açar sözlər: lider, təhsil, ideologiya, fəaliyyət, dövlətçilik, azərbaycançılıq.

Abstract

People who do not have feelings of statehood cannot develop their national state. In this sense, the ideology of Azerbaijaniism encourages loving the nation, the people, the state with all its essence, and working tirelessly for its sake. High loyalty to the symbols, traditions, and high spiritual values that express the national existence of the people, love for the mother tongue, and respect for human ideals reveal the

national essence of Azerbaijaniism and show that it has a humanistic character. The communication unity, which is the basis of Azerbaijanism, is realized through our common mother tongue. As the Azerbaijani language is a means of expression of nationality, it acts as a component of the ideology of Azerbaijaniism. One of the great services rendered by the national leader Heydar Aliyev to the Motherland and the people is that he put forward the idea of Azerbaijanism, which is very important in terms of strengthening our national statehood, and turned it into an ideological foundation for the organization of the national diaspora

Keywords: leader, education, ideology, activity, statehood, Azerbaijanism.

Hər bir xalqın müəyyən bir tarixində ölkəsinin, ümumiyyətlə bəşər tarixinin inkişafında və tərəqqisində müstəsna və əvəzolunmaz rol oynayacaq nadir şəxsiyyətlər yetişir. Elə bir şəxsiyyət ki, hər yüz ildən, min ildən bir dəfə öz ölkəsinin tarixinə fenomen kimi daxil olur, illər, əsrlər ötsə də onun siyasi, fəlsəfi və dövlətçilik təcrübəsi həmin xalqın taleyində əbədi yaşayır. Azərbaycanın tarixində belə fenomen şəxsiyyət xalqın ümumilli lideri statusunu qazanmış və Azərbaycan xalqının simvoluna çevrilmiş Heydər Əlirza oğlu Əliyevdir. Heydər Əliyev bütün mənalı həyatını canı qədər sevdidi Azərbaycana, onun tərəqqisinə, inkişafına, müstəqilliyinə, təhlükəsizliyinə, əmin-amanlığına həsr edən böyük vətəndaş, əsl dahi olmuşdur. Allah- təala dahi Heydər Əliyevə hər cür üstünlüyü bəxş etmişdi: Yaraşqlı boyu - buxunu, yüksək savadı və ağılı, doğma Vətəni Azərbaycana böyük məhəbbəti, vətənpərvərliyi, qeyri-adi idarəçilik bacarığı, hadisələri qabaqcadan duymaq və düzgün məcraya yönəltmək səriştəsi, məntiqi və polad iradəsi, bir üzündəki təbəssüm bir üzündəki sərtlik, ədalətlik, öz xalqına böyük qayğı və sevgi onu dahilik zirvəsinə qaldırmışdı. Heydər Əliyev 25 il Dövlət Təhlükəsizlik orqanlarında işləmiş, 34 ilə yaxın bir müddət isə Azərbaycana rəhbərlik etmişdir. 60 ilə yaxın bir fəaliyyətin hər anı, hər günü, hər ayı və hər ili Azərbaycan dövlətinə, Azərbaycan xalqına sədaqətli bir xidmətin nümunəsi olmuşdur. Bu dahi şəxsiyyət həmin illərdə yüksək idarəçilik bacarığı sayəsində saysız -hesabsız uğurlara imza atmışdır. Xalqın, cəmiyyətin mənafeyini uca tutması, vətənə böyük sevgisi, mürəkkəb zamanlarda mümkün olmayanları etmək bacarığı onun siyasi fəaliyyətində ən başlıca şərtlərdən olmuşdur. Heydər Əliyev 1944-cü ildən 1969-cu ilədək sovet rejimində mürəkkəb təşkilat olan Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsində işləmişdir. 1964 -cü ildə Təhlükəsizlik komitəsinin sədr müavini, 1967-ci ildə isə sədri vəzifəsinə irəli çəkilmişdir. Heydər Əliyev həmin təşkilatda general-mayor rütbəsi alan ilk milli kadr olmuşdur. Həmin illərdə Ulu öndər Heydər Əliyev çox çətin sınaqlardan keçərək Azərbaycana, azərbaycanlıları qorumuşdur. 1969-cü ilin 14 iyulunda Heydər Əliyev Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 1-ci katibi seçilmişdir. Həmin illərdə Azərbaycan 15 müttəfiq respublika arasında ən geridə qalan bir ölkə idi. Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi ilə qısa vaxtda hər şey kökündən dəyişməyə başladı. Respublikada sanki möcüzə baş verdi. Azərbaycan böyük bir tikinti meydanına çevrildi. Harada genişmiqyaslı işlər gedirdisə orada Heydər Əliyevi görmək olardı. O, hər şeyi nəzarətdə saxlayır, problemləri öyrənir, vacib məsələlərin həllinə köməklik göstərirdi. 1969-1982 -ci illərdə yüzlərlə müəssisə tikilərək istifadəyə verildi,neft sənayesi yenidən quruldu, kənd təsərrüfatı yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Azərbaycan üzüm istehsalına görə I yerə, pambıq istehsalına görə III yerdə qərar tutdu. Həmin illərdə Ulu öndər gənclərin yüksək ixtisaslı kadrlar kimi yetişdirilməsinə xüsusi önəm verdi. Azərbaycanda olmayan ixtisaslar üzrə Azərbaycandan kənarda gənclərin təhsil almasına şərait yaratdı. Azərbaycana xaricdə təhsil almaq üçün əvvəl 60 yer ayrılırdısa həmin illərdə bu rəqəm 1000-1500-dən 15 minə qədər artırıldı. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə gənclərin vətənpərvərlik, vətənə məhəbbət ruhunda tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirərək

1972-ci ildə hərbi sahədə milli kadrların yetişdirilməsi məqsədilə Bakıda Cəmişid Naxçıvanski adına hərbi məktəb açıldı. O vaxt SSRİ-də iki belə məktəb var idi,Naximov və Suvorov adına hərbi təmayüllü məktəblər, üçüncü belə məktəbin Azərbaycanda yaradılmasını qəbul edə bilməyən ermənilər mərkəzə məktublar, teleqramlar göndərir, məktəbin bağlanmasını hüquqi yolla həll etmək məqsədilə Bakıya yüksək rütbəli hərbcilər göndərsə də Moskva Heydər Əliyevin əsaslı dəlilləri və məntiqi qarşısında geri çəkilməli oldu. C.Naxçıvanski adına məktəb yaşadı, milli hərbi kadrların yetişdirilməsində əvəzsiz rol oynadı, gələcək Qələbəmizin başlanğıcı oldu. Təbii ki, belə kadr sovet rəhbərliyinin diqqətindən kənarda qalmadı. O, 1982- ci ildə SSRİ-nin Nazirlər soveti sədrinin I müavini təyin olundu. SSRİ kimi nəhəng bir ölkənin iqtisadi həyatına nüfuz etmək “ Əsrin tikintisi” Baykal-Amur magistralının tikintisinə nəzarət etmək başlıca vəzifəsi olsa da Heydər Əliyev maarif,səhiyyə, mədəniyyət və bir çox sosial sahələrə rəhbərlik edirdi. Heydər Əliyev həmin illərdə də doğma vətəni Azərbaycanın hər tərəfli

inkişafı üçün nəinki mümkün olanları, hətta mümkün olmayanları belə həyata keçirməyə çalışdı. 1987-ci ilin oktyabrında Heydər Əliyev M.Qorbaçovun yeritdiyi siyasətə etiraz əlaməti olaraq tutduğu vəzifədən istefa verdi. 1990-cı ilin yanvarında sovet qoşunlarının Bakıda törətdiyi hadisələrə etiraz edən Heydər Əliyev böyük məhəbbətlə sevdiyi Azərbaycanın ağır günündə xalqının yanında olmağı özünə borc bildi və Bakıya qayıtdı. Naxçıvanda Ali Məclisin sədri seçilən Heydər Əliyev müstəqillik uğrunda mübarizəyə başladı, Yeni Azərbaycan Partiyasının sədri seçildi və xalq böyük hörmət və məhəbbətlə onun ətrafında toplaşdı. Təsadüfi deyil ki, o sonradan bu barədə demişdi: “Mən on il Moskvada yaşamışam, Sovetlər İttifaqının rəhbərliyindən biri olmuşam və rəhbərliyin imkan verdiyi ən yüksək şəraitdə yaşamışam. Bir an da Azərbaycanı unutmamışam, ürəyim daim Azərbaycanla vurub. Sonra qayıtmışam Azərbaycana, Naxçıvanda yaşamışam, gecəm də Azərbaycan olub, gündüzüm də. Çünki, bu mənim Azərbaycanımdır, mənim vətənimdir.” “Anam məni Azərbaycan üçün dünyaya gətiribdir.” deyən Heydər Əliyevin Azərbaycan, Vətən məhəbbəti bitməz tükənməz olub. 1991-ci ilin 18 oktyabrında Azərbaycan müstəqillik qazansa da bu müstəqillik hər an itirilmək təhlükəsində idi. 1993-cü ilin iyununda xalqın təkidli tələbi ilə hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyev yeni tarixi şəraitdə Azərbaycan üçün vacib olan vəzifələrin həlli istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirildi. Azərbaycanda vətəndaş müharibəsi alovları söndürüldü. Baş qaldırmaqda olan separatçılıq meyillərinin kökü kəsildi. Dövlət bölünmək təhlükəsindən xilas edildi. Müdrik rəhbərin gərgin əməyi, uzaqgörən daxili və xarici siyasəti nəticəsində hər an itirilə bilmək təhlükəsində olan müstəqilliyimiz dönməz və əbədi oldu.

Heydər Əliyevin zəngin idarəetmə təcrübəsi sayəsində nizami ordu quruculuğu həyata keçirildi, 20 sentyabr 1994-cü ildə yeni neft strategiyası formalaşdırıldı, “Əsrin müqaviləsi” imzalandı və bütün dünya Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi tanındı. Bu müqavilə eyni zamanda Ordumuzun gücləndirilməsinə, hərbi texnikalarla təminatına şərait yaratdı və gələcək Qələbəmizin başlanğıc nöqtəsini qoydu. Onun Azərbaycana ikinci dəfə rəhbərlik etdiyi 10 il Azərbaycanın əsil quruculuq, müstəqillik dövrü kimi tarixə düşdü. Çiçəklənən, müstəqil Azərbaycan isə Heydər Əliyevin şah əsəri kimi qəbul edildi. Ulu öndər Heydər Əliyevin ürəyində olduğu ən böyük arzu və vəzifə isə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunması, torpaqlarımızın işğaldan azad olunması idi. O deyirdi: “Əgər torpaqlarımız sülh yolu ilə azad olunmasa, biz nəyin bahasına olursa olsun torpaqlarımızı azad edəcəyik. Dünya bilməlidir, hamı bilməlidir və Ermənistan tərəfi bilməlidir ki, biz heç vaxt torpaqlarımızın bir metrəsini də, qarışını da heç kəsə verməyəcəyik”. 2003-cü ildə böyük dahinin qurduğu Azərbaycan tərəqqiyə və inkişafa istiqamət götürüb irəliləyirdi. Uzaqgörən şəxsiyyət isə insan üçün əbədi olmayan dünyanın təbii qanunlarına bələd idi. O, Azərbaycanı gələcəyə apara biləcək lideri müəyyənləşdirməli idi. Heydər Əliyev uzaq Klivlend şəhərində doğma xalqına və rəhbəri olduğu YAP-na müraciət ünvanladı və qeyd etdi ki, “ inanıram ki, mənim axıra çatdırı bilmədiyim taleyüklü məsələləri, planları, işləri sizin köməyiniz və dəstəyinizlə İlham Əliyev başa çatdırı biləcək. Mən ona özüm qədər inanıram və gələcəyinə böyük ümidlər bəsləyirəm.” Tarix bu əbədiyaşar şəxsiyyətin uzaqgörənliyini yenə təsdiqlədi. 2020-ci ilin sentyabrında 44 günlük müharibədə və 2023 -cü ilin 19 sentyabrında lokal antiterror əməliyyatı nəticəsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanın 30 il işğal altında olan torpaqları azad olundu, ərazi bütövlüyümüz və suverenliyimiz tam bərpa olundu. Bu qələbənin qazanılmasına müzəffər Ordumuza rəhbərlik edən möhtərəm Prezidentimizə minnətdarıq, Uca Tanrı qorusun! Allah bütün şəhidlərimizə rəhmət eləsin, qazılarımıza cansağlığı versin. Prezident İlham Əliyev Heydər Əliyevin məzarını ziyarət edərək onun ruhu qarşısında baş əydi – Qarabağın azad olunması, ata vəsiyyətini yerinə yetirməsi xəbərini, böyük Qələbəni Ulu öndərə çatdırdı. Heydər Əliyevin 102-ci il ildönümü ərəfəsində Azərbaycan xalqı üçün onun gördüyü xidmətlər bir daha xatırlanır. Həqiqətən ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan üçün gördüyü misilsiz xidmətləri saymaqla qurtarmaz. Ancaq mən uzun illər Heydər Əliyevin milli sərvətimiz olan irsini öyrənən, xalqa, gənc nəsle çatdıran bir insan kimi deyərdim ki, Ulu öndərin Azərbaycan xalqı qarşısında ən böyük xidməti Azərbaycanın bu günü, sabahı və gələcəyi üçün İlham Əliyevi layiqli varis hazırlamasıdır, Azərbaycanı ona əmanət etməsidir. Ulu öndərin əsasını qoyduğu inkişaf proqramları bütün sahələrdə Prezident İlham Əliyev tərəfindən dönmədən, ardıcılıqla, yeni dünyanın tələbələrinə uyğun şəkildə davam etdirilir. Dövlət başçımızla çiyin-çiyinə Ulu öndərin mütərəqqi ideyalarını, proqramlarını Azərbaycanın I vitse prezidenti Mehriban xanım Əliyeva da uğurla

həyata keçirir. İndi Ulu öndər Heydər Əliyevin canı qədər sevdiyi Azərbaycan sözün əsil mənasında dünya ölkələri arasında ən güclü inkişaf edən ölkələr sırasındadır, inkişaf quruculuq məkanıdır. Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi “Son 20 ildə heç bir ölkə Azərbaycan qədər sürətlə inkişaf etməmişdir” Bizim hər birimizin borcu isə möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin ətrafında sıx birləşərək Azərbaycanımızın daha da inkişaf etməsi, bütün dünyada layiqli mövqeyini saxlamasına, inkişafına töhvəmizi verməkdir. Bu gün minnətdarlıqla xatırlamaq yerinə düşər ki, Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycanın bütün bölgələrinin sosial iqtisadi və mədəni inkişafına böyük qayğı ilə yanaşmasıdır. Bizim doğma Qubamızın sosial-iqtisadi və mədəni həyatında da Ulu öndərin əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. 1974-1975-ci illərdə respublikamızda bağçılıqın inkişaf etdirilməsi ilə bağlı 3 mühüm qərar qəbul edilmişdir. Həmin qərarlara uyğun olaraq rayonumuzda 15 min hektara yaxın yeni növ meyvə bağları salınmışdır ki, həmin bağlar rayonumuzun iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir. Məhz Ulu Öndərin şəxsi təşəbbüsü ilə Qubada bir sıra ümumtəhsil müəssisələri 130 yerlik doğum evi, çoxmərtəbəli yaşayış evləri, konserv zavodları, mədəniyyət sarayı, idman Olimpiya kompleksi rayon üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən bir sıra obyektlər tikilib istifadəyə verilmişdir. Ulu Öndər Qubada dəfələrlə olmuş, Qubaya və Qubalılara həmişə böyük diqqət göstərmişdir. Biz Qubalılar da Heydər Əliyev şəxsiyyətinə böyük hörmət və məhəbbət göstərmişik. Ulu Öndər Heydər Əliyevin sağlığında anadan olmasının 75-ci ildönümündə 10 May 1998-ci ildə Azərbaycanda ilkin olaraq 7 hektar ərazidə Azərbaycanda ilkin olaraq “Heydər Əliyev adına mədəniyyət və istirahət parkı istifadəyə verilmişdir. Eyni zamanda YAP Quba rayon təşkilatında və şəhər 2 saylı orta məktəbdə Heydər Əliyev muzeyləri yaradılmışdır. Bu il 2025-ci il Konstitusiya və Suverenlik ilidir! Fəxrlə demək lazımdır ki, ADPU-nun Quba filialında, filialın direktoru professor Yusif Aliyevin rəhbərliyi ilə maraqlı tədbirlər həyata keçirilir. Tələbələrin dövlətçilik, vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi, suverenliyimizin əldə olunmasında möhtərəm Prezidentimizin əvəzolunmaz xidmətləri tədbirlərdə əsas mövzulardan olur. Filialımızda Ulu öndər Heydər Əliyevin irsi layiqincə öyrənilir. Artıq üçüncü tədris ilidir ki, mən tələbələrə “Heydər Əliyev və Azərbaycanda təhsilin inkişafı” fənnini tədris edirəm. Tələbələrə Azərbaycanda təhsilin inkişaf strategiyasının banisi Heydər Əliyevin əvəzolunmaz xidmətlərini çatdırırıq. “Təhsil millətin gələcəyidir, Mən yer üzündə müəllimdən yüksək ad tanımıram”! deyən Ulu Öndərin təhsilin inkişafı sahəsindəki fəaliyyətini və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin və I vitse-prezident Mehriban xanım Əliyevanın ölkəmizin təhsil sistemində davamlı inkişafa yönəlmiş proqramlarını da tələbələr sevə-sevə öyrənirlər. Bizim hər birimizin əsas vəzifəsi bundan sonra da tələbələrimizi, gəncləri möhtərəm Prezidentimizin təhsil sahəsində qarşıya qoyduğu tələblərə uyğun hazırlamaqdır. Mən həyatının sonuna qədər Vətən sevgisi ilə yaşayan “Azərbaycan mənim ürəyimdir, Azərbaycan mənim canımdır” deyən Heydər Əliyevin Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şerini söyləyərkən necə kövrəldiyini xatırlatmaq istəyirəm. Bu Vətən, Azərbaycan sevgisi idi. “Nə qədər Azərbaycan var, mən də varam, mən isə Azərbaycanda əbədi olacağam” deyən Ulu öndər həmişə Azərbaycandır, həmişə bizimlədir. Ürəkləri fəth edən Heydər Əliyev dühası da həmişə bizimlədir!

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. “Azərbaycan ədəbiyyatında vətən və dövlətçilik məfkurəsinin intibahı Heydər Əliyevdən – İlham Əliyevə” (kitab) - Akademik İ.Həbibbəyli, T.Əlişanoğlu, Ə.Əsgərli, E.Akimova, A.Bağırılı, L.Həsənova.
2. Ədəbiyyatda Heydər Əliyev obrazı: tarixi gerçəklikdən ideala. I kitab. - Akademik İ.Həbibbəyli, T.Əlişanoğlu, Ə.Əsgərli, E.Akimova, A.Bağırılı, L.Həsənova.

44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİ ŞANLI TARİXİMİZDİ

Samirə Seyidli

Şamaxı Dövlət Regional kolleci
fariwka2009@mail.ru

Xülasə

Bu məqaləmdə vətən müharibəsinin Azərbaycan Ordusunun qələbəsilə başa çatmasını Silahlı Qüvvələrimizin Ali Baş Komandanı, Prezident İlham Əliyev 10 noyabr tarixində gecə xalqa müraciətində xəbər verdi. Son 30 ildə ölkəmizin ən ciddi problemi sayılan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Azərbaycan xalqının istədiyi kimi həll olundu. Bəli, bu gün bütün dünyanın gözü Azərbaycandadır. Çünki 44 günlük Vətən savaşında Müzəffər Azərbaycan Ordusu böyük qəhrəmanlıqla Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin hərbi sərkərdəliyi və siyasi liderliyi sayəsində Azərbaycan torpaqlarını işğaldan azad edərək düşmənin belini qırdı. Azərbaycan xalqı müharibənin qalibidir və heç kim, heç nə xalqın bu qələbəsinə kölgə sala bilməz.

Açar sözlər: müstəqil, müzəffər, xalq, ordu, əməliyyat, komandan, mülkü, milli, ləyaqətimiz.

Abstract

In this article, the Supreme Commander-in-Chief of our Armed Forces, President Ilham Aliyev, announced the end of the Patriotic War with the victory of the Azerbaijani Army in his address to the people on the night of November 10. The Nagorno-Karabakh conflict, which has been considered the most serious problem of our country in the last 30 years, has been resolved as the Azerbaijani people wanted. Yes, today the eyes of the whole world are on Azerbaijan. Because in the 44-day Patriotic War, the Victorious Azerbaijani Army, led by the Supreme Commander-in-Chief, Mr. Thanks to Ilham Aliyev's military leadership and political leadership, Azerbaijan liberated its lands from occupation and broke the enemy's back. The Azerbaijani people are the winners of the war, and no one and nothing can overshadow this victory of the people.

Keywords: independent, victorious, people, army, operation, commander, property, national, our dignity.

“İkinci Qarabağ müharibəsi bizim şanlı tariximizdir. Bu Qələbə tarixdə əbədi qalacaq. Azərbaycan Silahlı Qüvvələri 44 gün ərzində düşmən ordusunu məhv edərək öz ərazi bütövlüyünü bərpa etdi... Biz düşməni torpaqlarımızdan qovduq və ədaləti, beynəlxalq hüququ bərpa etdik. Biz milli ləyaqətimizi bərpa etdik. Bu gün Azərbaycan xalqı müzəffər xalq kimi yaşayır. Bu gün Azərbaycan dövləti qalib dövlət kimi yaşayır. Biz bundan sonra müzəffər xalq və qalib dövlət kimi əbədi yaşayacağıq”. 27 sentyabr 2020-ci ildə Ermənistan ordusunun Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin döyüş mövqelərini, mülki obyektləri ağır artilleriya silahlarından atəşə tutması, düşmənin cəbhəboyu hücum keçməsi xəbəri Azərbaycan xalqının səbr kasasını daşırdı. İldırımsürətli əks-hücum əməliyyatı ilə düşmən geri oturduldu və 44 gün davam edən qanlı savaş Azərbaycan Ordusunun qələbəsi ilə başa çatdı.(1)

Vətən müharibəsinin Azərbaycan Ordusunun qələbəsilə başa çatmasını Silahlı Qüvvələrimizin Ali Baş Komandanı, Prezident İlham Əliyev 10 noyabr tarixində gecə xalqa müraciətində xəbər verdi. Son 30 ildə ölkəmizin ən ciddi problemi sayılan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Azərbaycan xalqının istədiyi kimi həll olundu. Bəli, bu gün bütün dünyanın gözü Azərbaycandadır. Çünki 44 günlük Vətən savaşında Müzəffər Azərbaycan Ordusu böyük qəhrəmanlıqla Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin hərbi sərkərdəliyi və siyasi liderliyi sayəsində Azərbaycan torpaqlarını işğaldan azad edərək düşmənin belini qırdı. Azərbaycan xalqı müharibənin qalibidir və heç kim, heç nə xalqın bu qələbəsinə kölgə sala bilməz. 44 günlük Vətən savaşının bir günü bəlkə də hər birimiz üçün 1 il qədər gərgin və həyəcanlı keçdi. Çünki Azərbaycan xalqının adına yazılmış ləkəni Azərbaycan oğulları döyüş meydanında qanı, canı bahasına təmizləyirdi. Bu ləkə adımızdan da, alnımızdan da, şərəfimizdən də yuyulub getdi. Bunu bizə bəxş edən Rəşadətli Ordumuza və Müzəffər Ali Baş Komandana eşq olsun, - deyirik!

Azərbaycan xalqının 30 illik Qarabağ həsrətinə 27 sentyabr 2020-ci il tarixində son qoyuldu.

Məhz həmin gün tarixi qələbəmizin başladığı gündür. Xalqımız inanırdı ki, bu gün gələcək. Çünki bir milyondan çox azərbaycanlı 30 il ərzində öz yurd-yuvasından ayrı düşərək qaçqın və məcburi köçkün həyatı sürməyə məcbur olmuşdur. 1988-1994-cü illər ərzində xarici havadarları tərəfindən silahlandırılan ermənilər Azərbaycan ərazisinin 20%-ni işğal etmişdir. İşğal zamanı yaşayış məntəqələri dağıdılmış, dinc əhali amansızcasına qətlə yetirilmişdir. Başlıbel, Ağdaban və Bağanis-Ayırım kəndlərində törədilmiş vəhşiliklər erməni faşizminin əsl simasını göstərir. Dinc azərbaycanlılara qarşı törədilən qətləmlər içərisində Xocalı qətləmini xüsusi qəddarlığı ilə seçilir. 1992-ci ilin fevral ayının 26-da Ermənistan hərbi birləşmələri 7 min əhalisi olan Xocalı şəhərində soyqırımı həyata keçirmişdir. (2) Xocalı soyqırımı zamanı 613 nəfər, o cümlədən 106 qadın, 63 azyaşlı uşaq, 70 qoca öldürülmüş, 8 ailə tamamilə məhv edilmiş, 25 uşaq hər iki valideynini, 130 uşaq isə valideynlərindən birini itirmiş, 1000 nəfər müxtəlif yaşlı dinc sakin aldığı güllə yarasından əlil olmuşdur. Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsi azərbaycanlıları doğma yurd-yuvalarından didərgin salmaqla yanaşı, ölkəmizin iqtisadiyyatına və mədəni irsinə də ağır zərbə vurmuşdur. Ermənistan bu müddət ərzində işğal altında saxladığı Azərbaycan ərazilərini acınacaqlı vəziyyətə salmış, şəhər və kəndlərdə infrastrukturunu tamamilə məhv etmiş, Azərbaycana milyardlarla dollar dəyərində maddi ziyan vurmuşdur. İşğal zamanı mülki və təsərrüfat obyektləri ilə yanaşı, Azərbaycanın misilsiz mədəniyyət abidələri də məhv edilmişdir. Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş qədim Azərbaycan torpaqlarında 13 dünya əhəmiyyətli (6 memarlıq və 7 arxeoloji), 292 ölkə əhəmiyyətli (119 memarlıq və 173 arxeoloji) və 330 yerli əhəmiyyətli (270 memarlıq, 22 arxeoloji, 23 bağ, park, monumental və xatirə abidələri, 15 dekorativ sənət nümunəsi) tarix və mədəniyyət abidələri olmuşdur. Bununla yanaşı, 40 mindən artıq eksponatın toplandığı 22 muzey, 4,6 milyon kitab fondu olan 927 kitabxana, 808 klub, 4 teatr və 2 konsert salonu, 31 məscid, 9 tarixi saray, 8 mədəniyyət və istirahət parkı, 4 rəsm qalereyası, 85 musiqi məktəbi işğal olunmuş ərazilərdə qalmışdır. Uzun illər ərzində Ermənistan işğalçı siyasətini davam etdirmiş, ərazilərimizdə təxribatlar törətmiş, təmas xətti boyunca yaşayan dinc əhalimizə mütəmadi atəş açmış, onların rahat yaşamasına imkan verməmişdir. (2)

2020-ci il 27 sentyabr tarixində isə mövcud atəşkəs rejimini kobud şəkildə pozan Ermənistan silahlı qüvvələri cəbhə boyu Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin mövqelərinə intensiv zərbələr endirməklə yanaşı, Tərtər, Ağdam, Füzuli və Cəbrayıl rayonlarının yaşayış məntəqələrini qəsdən artilleriya atəşinə tutaraq Azərbaycana qarşı növbəti təcavüzə başladılar. Nəticədə, hərbi qulluqçular ilə yanaşı, Azərbaycanın 11 dinc sakini, o cümlədən 2 uşaq həlak olmuşdur. Düşmənin hərbi təxribatını dəf etmək və təcavüzünə son qoymaq məqsədilə Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı, Prezident İlham Əliyev dərhal bütün cəbhə boyu əks-hücuma keçmək əmrini vermişdir.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünün qarşısını almaq məqsədi ilə 27 sentyabrda bütün cəbhə boyu əks-hücuma keçən Azərbaycan Ordusu 1990-cı illərin əvvəlində baş verən Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı Ermənistan ordusu tərəfindən işğal edilmiş əraziləri azad etməyə başladı. İkinci Qarabağ müharibəsi 30 ilə yaxın gözlədiyimiz tarixi ədaləti bərpa etdi. Beləcə, 27 sentyabrda tarixə II Qarabağ müharibəsi, Vətən müharibəsi, "Dəmir yumruq əməliyyatı" adları ilə daxil olan əzəli və tarixi torpaqlarımızın azadlığı uğrunda 44 günlük mübarizəmiz başlamış oldu.

Müharibə zamanı Azərbaycan xalqı heyrət ediləcək birlik və bərabərlik nümayiş etdirərək Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyevin ətrafında sıx birləşdi. Vətən oğulları gözlərini qırpmadan torpaqlarımız uğrunda canlarından keçdilər. (3) Bütün bunların məntiqi nəticəsi olaraq Azərbaycan öz tarixi torpaqlarını geri qaytararaq düşmən üzərində parlaq zəfər qazandı. 44 gün davam edən Vətən müharibəsi şanlı Azərbaycan Ordusunun gücünü göstərərək ölkəmizin qələbəsi ilə başa çatmışdır. Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı Şuşa şəhəri Rəşadətli Azərbaycan Ordusu tərəfindən azad edildikdən dərhal sonra, noyabrın 10-da Azərbaycan Prezidenti, Ermənistanın baş naziri və Rusiya Prezidenti tərəfindən münaqişə zonasında atəşin və bütün hərbi əməliyyatların tam dayandırılması barədə bəyanat imzalandı və sonunda Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü bərpa etdi, Ermənistan isə kapitulyasiyaya məcbur edildi. (3)

Bu 44 günlük müharibə Azərbaycan torpaqlarının uzun müddət davam edən işğalına son qoydu. Vətən müharibəsində 2907 Azərbaycan hərbiçisi şəhid olmuş, mindən çox əsgər və zabıt yaralanmış, 7 nəfər itkin düşmüşdür. Azərbaycanın şəhərləri ballistik raketlərlə, fosforlu və kasetli bombalarla atəşə tutulmuşdur. Münaqişə zonasında olmayan şəhər və rayonların atəşə məruz qalması, dinc sakinlərin

həlak olması və yaralanması beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən kəskin qınanılmalıdır. Mühəribə dövründə düşmənin təxribatları nəticəsində 100-ə yaxın mülki şəxs, habelə, onların arasında uşaqlar və qadınlar da həlak olmuşlar. 400-dən çox mülki şəxs yaralanmış, 2406 fərdi ev, 92 çoxmənzilli bina və 423 mülki obyekt zərər görmüş, yararsız hala düşmüşdür. Ağdam, Bərdə, Füzuli, Gəncə, Goranboy, Naftalan, Mingəçevir və Tərtər rayonlarında şəhər və kəndlərin raket atəşinə tutulması mühəribə cinayətidir.

Azərbaycan Ordusunun sentyabrın 27-də Qarabağda başladığı uğurlu əks-hücum əməliyyatı nəticəsində noyabrın 9-dək 5 şəhər, 4 qəsəbə və 286 kənd işğaldan azad edilib. Cəbrayıl şəhəri və rayonun 90 kəndi, Füzuli şəhəri və rayonun 53 kəndi, Zəngilan şəhəri, rayonun Mincivan, Ağbənd, Bartaz qəsəbələri və 52 kəndi, Xocavənd rayonunun Hadrut qəsəbəsi və 35 kəndi, Tərtər rayonunun 3 kəndi, Qubadlı şəhəri və rayonun 41 kəndi, Xocalı rayonunun 9 kəndi, Şuşa şəhəri, Laçın rayonunun 3 kəndi, həmçinin Ağdərə və Murovdağ istiqamətlərində bir neçə strateji yüksəklik, Zəngilanda isə Bartaz, Sığirt, Şükürataz yüksəklikləri və daha 5 adsız yüksəklik azad olundu. Noyabrın 10-da imzalanmış bəyanata əsasən noyabrın 20-də Ağdam rayonu Azərbaycana təhvil verildi. Bununla da rayonun işğal edilmiş 73 faiz ərazisi, o cümlədən Ağdam şəhəri azad olundu. Üçtərəfli bəyanata əsasən, noyabrın 25-də Kəlbəcər rayonu Azərbaycana təhvil verildi. Kəlbəcər şəhəri də daxil olmaqla, 147 yaşayış məntəqəsi işğaldan azad edildi. Dekabrın 1-də Laçın rayonu Azərbaycana təhvil verildi. 2022-ci il avqustun 26-da Laçın şəhəri, Zabux və Sus kəndləri də Azərbaycana qaytarıldı. Bununla da üçtərəfli bəyanata uyğun olaraq, Ağdam, Kəlbəcər və Laçın rayonlarının sülh yolu ilə qaytarılması prosesi yekunlaşdı.(4)

Vətən müharibəsində qəhrəmancasına döyüşmüş, Azərbaycan bayrağını işğaldan azad edilən torpaqlarımızda dalğalandırmış, ölkəmizin ərazi bütövlüyü yolunda canlarını fəda etmiş əsgər və zabitlərimizə, bütün şəhidlərimizə dərin ehtiram əlaməti olaraq Prezident İlham Əliyev 27 sentyabr Vətən müharibəsinin başladığı günün Azərbaycan Respublikasında Anım Günü kimi qeyd olunması ilə bağlı Sərəncam imzalamışdır. Bu addım şəhid ruhlarına, şəhidlərin doğmalarına ali ehtiramın göstəricisidir. Qələbənin 2-ci ilində, həqiqətən də Azərbaycan xalqı, uşaqlardan böyüyə hamı sevinc içindədir. Bu sevinci bizlərə bəxş edən, Vətən uğrunda döyüşərək canlarından keçən Şəhidlərimizə, Qazilərimizə borcluyuq. Bundan sonra hər birimiz Şəhidlərimizin ruhunu şad etmək üçün Vətən naminə öz mövqeyimizi səngər edib, doğma Azərbaycanımız naminə çalışmalıyıq.

Bu gün Azərbaycan dövləti qalib dövlət kimi yaşayır və bundan sonra da müzəffər xalq, qalib dövlət kimi əbədi yaşayacaq. 44 günlük Vətən müharibəsində Zəfər Günü Xeyirin Şər üzərində qələbəsi və tarixi ədalətin təntənəsidir. Xalqın "dəmir yumruq"da birləşərək düşməyə zərbə vurması tarixin əbədi yaddaşına yazılmışdır. Ali Baş Komandanın "Qarabağ Azərbaycandır!" şüarı altında birləşən xalqın qəhrəmanlığı dünyaya bizim birliyimizi, iradəmizi və əzmkarlığımızı nümayiş etdirmişdir. Vətən uğrunda şəhid olanlar əsla unudulmayacaq, çünki onlar özlərindən sonrakı nəsil üçün silinməz, unudulmaz dastan yazdılar. Qarşınızda baş əyirik, yurdu yaşatmaq üçün can verən qəhrəmanlarımız. Vaxtilə Qarabağ xanlığının eşik ağası Molla Pənah Vəqif:

“Mən cahan mülkündə, mütləq, doğru halət görmədim,(4)

Hər nə gördüm, əyri gördüm, özgə babət görmədim...”- demişdi.

İndi isə mən deyərdim ki, Vəqifin müqəddəs ruhu hər şeyi doğru halətlə görür. Çünki biz Şuşaya qayıtmışıq. Artıq onun məzarı üzərində ucalmış məqbərəsi də bərpa olunub, açılıb. Yaşasın müstəqil Azərbaycan. Yaşasın Azərbaycan xalqım. Yaşasın Ali Baş Komandan Cənab İlham Əliyev.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Aliyev Y. Azərbaycan müəllimi qəzeti. 27 Sentyabr 2022-ci il.
2. İlham Əliyev Heydər oğlu. İnkişaf- məqsədimizdir, yüz qırx ikinci kitab. Azər.nəşr. Bakı. 2025. s.382.
3. Mustafazadə T.T., Ümumi tarix: I kitab. Bakı. 2009. s. 1152.
4. Məmmədov X., Məmmədov N. Erməni iddiaları və Azərbaycanlıların soyqırımı. Bakı. 2008, s.320.

QARABAĞ XANLIĞININ TARİXİ AZƏRBAYCAN TARİXÇİLƏRİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ

Sevinc Muxtarova

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
seva_mukhtarova@mail.ru

Xülasə

Qarabağ Azərbaycanın ən qədim tarixi vilayətlərindən biridir. Qarabağın tarixində ən şanlı səhifələrdən biri bölgənin xanlıqlar dövrüdür. Bu xüsusda qeyd edilməlidir ki, 1747-ci ildə Nadir şah Əfşarın ölümündən və mərkəzi hakimiyyət boşluğunun yaranmasından sonra Azərbaycanda təşəkkül tapmış xırda dövlət qurumlarının arasında ərazisinə və qüdrətinə görə Qarabağ xanlığı özünəməxsus yer tutmuşdur. Qarabağ xanlığının tarixinə dair ilk salnamə Mirzə Adıgözəl bəyin 1845-ci ildə yazdığı “Qarabağnamə” əsəridir. Əsər Qarabağ xanlığının yaranması, xanlığın daxili, siyasi həyatı və xarici siyasəti ilə bağlı olan bir sıra mühüm məsələlərin öyrənilməsi baxımından çox əhəmiyyətli tarixi mənbədir. Qarabağ xanlığının tarixinə aid ikinci əsərin müəllifi Mirzə Camal Cavanşir Qarabağidir. Onun digər salnaməçilərdən fərqli olaraq “Qarabağın tarixi” ni qələmə alarkən siyasi problemlərlə yanaşı öz əsərində xanlığın sosial-iqtisadi həyatına, o cümlədən torpaq mülkiyyət formalarına, feodal münasibətlərinə toxunmuş, vergi və mükəlləfiyyətlərdən də yazmışdır. Hər iki əsər Qarabağ xanlığının tarixini öyrənmək üçün mühüm tarixi mənbədir.

Açar sözlər: Qarabağ, Azərbaycan tarixçiləri, “Qarabağnamə”, “Qarabağ tarixi”, XIX əsrin ortaları.

Abstract

Karabakh is one of the oldest historical regions of Azerbaijan. One of the most glorious pages in the history of Karabakh is the period of the khanates of the region. In this regard, it should be noted that after the death of Nadir Shah Afshar in 1747 and the creation of a vacancy in the central government, the Karabakh Khanate occupied a unique place among the small state institutions that were formed in Azerbaijan due to its territory and power. The first chronicle on the history of the Karabakh Khanate is the “Karabagname” written by Mirza Adigozal in 1845. The work is a very important historical source in terms of studying a number of important issues related to the formation of the Karabakh khanate, the internal, political life and foreign policy of the khanate. The author of the second work on the history of Karabakh Khanate is Mirza Jamal Javanshir Karabakh. Unlike other chroniclers, while writing the “History of Karabakh”, he touched upon the socio-economic life of the khanate, including forms of land ownership, feudal relations, and also wrote about taxes and obligations. Both works are important historical sources for studying the history of the Karabakh Khanate.

Keywords: Karabakh, Azerbaijani historians, “Karabagname”, “History of Karabakh”, mid-19th century.

Qarabağ Azərbaycanın ən qədim tarixi vilayətlərindən biridir. Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağın adı Azərbaycan dilindəki “qara” və “bağ” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Azərbaycan xalqının öz doğma torpağının bir parçasına verdiyi “Qarabağ” adı ilk mənbələrdə hələ 1300 il bundan əvvəl (VII əsrdə) işlənmişdir (5, səh.11).

Qarabağın tarixində ən şanlı səhifələrdən biri bölgənin xanlıqlar dövrüdür. Bu xüsusda qeyd edilməlidir ki, 1747-ci ildə Nadir şah Əfşarın ölümündən və mərkəzi hakimiyyət boşluğunun yaranmasından sonra Azərbaycanda təşəkkül tapmış xırda dövlət qurumlarının arasında ərazisinə və qüdrətinə görə Qarabağ xanlığı özünəməxsus yer tutmuşdur (2, səh. 4).

Azərbaycan dilində (həmçinin başqa türk dillərində) “qara” nın rəngdən başqa “sıx”, “qalın”, “böyük”, “tünd” və başqa mənaları da vardır. Bu baxımdan “Qarabağ” termini “qara bağ”, yəni “böyük bağ, “sıx bağ, “qalın bağ”, “səfalı bağ” və s. mənası kəsb edir. Beləliklə, Qarabağın özü kimi “Qarabağ” sözü də Azərbaycan xalqına məxsusdur.

Qarabağ xanlığının tarixinə dair ilk salnamə Mirzə Adıgözəl bəyin 1845-ci ildə yazdığı “Qarabağnamə” əsəridir.

“Qarabağnamələr” Qarabağ xanlığının tarixini öyrənmək üçün mühüm tarixi mənbədir. Əsər Qarabağ xanlığının yaranması, xanlığın daxili, siyasi həyatı və xarici siyasəti ilə bağlı olan bir sıra mühüm məsələlərin öyrənilməsi baxımından çox əhəmiyyətli tarixi mənbədir (5, səh.11).

Maraqlı bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, Mirzə Adıgözəl bəyin “Qarabağnaməsi” ni onun diktəsi ilə qarabağlı şair Hüseyn Salar yazmışdır. Çox güman ki, əsərin diktə yolu ilə Hüseyn Salarinin yazması Mirzə Adıgözəl bəyin qocalığı ilə əlaqədar olmuşdur (1, səh.9).

Mirzə Adıgözəl bəyin “Qarabağnamə” sinin üzü 1848-ci ildə Tiflisdə Azərbaycan şairi Mirzə Şəfi Vazeh tərəfindən nəstəliq-şikəstə xətti ilə nəfis şəkildə köçürülmüşdür. Hazırda isə, həmin əlyazması Peterburq şəhərindəki Şərqşünaslıq İnstitutunun kitabxanasında saxlanılmaqdadır (5, s.1011). Tarixi araşdırmalar sübut edir ki, Mirzə Adıgözəl bəyin “Qarabağnamə”si Peterburqa şərqşünas Xanikovun təşəbbüsü ilə göndərilmişdir (1, səh.11). Mirzə Adıgözəl bəyin “Qarabağnamə”si on iki fəsildən və “Əsərin müəllifi kapitan Mirzə Adıgözəl bəyin tərcümeyi halı” adlı sonuncu xüsusi bölmədən ibarətdir. Bu qiymətli əsərin hər bir fəsli Azərbaycan tarixşünaslığında özünəməxsus yer tutur. 1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsini Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə Mirzə Adıgözəl bəy təsvir etmişdir. Tarixçi 1826-1828-ci illərin Rusiya-İran müharibəsinin ən mühüm hadisələrini araşdırmış və onları xronoloji ardıcılıqla qeyd etmişdir (6, səh. 59-89; 4, səh.48).

Mirzə Adıgözəl bəyin “Qarabağnamə” si Azərbaycan dilində Qarabağ tarixi barəsində yazılan ilk əsərdir. Əsərin orijinalı Tiflis şəhərinin ümumi kitabxanasında saxlanılır (3, səh.46).

Birinci fəsildə Nadirin Muğan qurultayında şah elan edilməsi haqqında məlumat verilir. Lakin Mirzə Adıgözəl bəy Qacarların Ziyadoğlu nəslindən olan Qarabağ (Gəncə) bəylərbəyliyiinin gizlin və açıq şəkildə Nadirin Səfəviləri hakimiyyətdən məhrum edib özünü şah elan etməsinə qarşı müqavimət göstərmələri, bu səbəbdən dolayı cəzalandırıldıqları haqqında məlumat daha dəqiq verməsi ilə həmkarlarından seçilmişdir (2, səh.9).

Bu fəsildə diqqətəlayiq məqamlardan biri Qarabağ (Gəncə) bəylərbəyliyiinin sərhədləri və bəylərbəyliyin səlahiyyəti haqqında məlumatdır. Mirzə Adıgözəl bəy yazır ki, bəylərbəyliyin sərhədləri qərbdə “Sınıq körpü” dən yuxarı olan “Suri daş”a qədər, cənubda isə Xudafərin körpüsünə qədər uzanırdı. Bəzi vaxtlarda isə Gəncə bəylərbəyliyiinin hakimiyyəti Tiflis şəhərinə şamil olunurdu (6, səh. 30-31).

Qarabağnamənin ikinci fəsildə Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli xanın nəşəb-şəcərəsi və xanlığın əsasının qoyulması haqqında qısa məlumat verilir. Mirzə Adıgözəl bəyin yazdığına görə, xanlığın banisi Pənahəli xanın mənsub olduğu Sarıcalı obasının əsasını Pənahəli xanın atasının babası Pənahəli bəy qoymuşdur. Pənahəli bəy Gəncə bəylərbəyiinin sarayında qulluq edirmiş. Bir müddət sonra o, sarayda qulluq etməkdən bezir, Qarabağa qayıdıb, Otuzikilər tayfasına daxil olan Cavanşir qəbiləsinin oylağında məskən salır. Qısa bir zamanda Pənahəli bəy varlanır və məşhurlaşır. Onun Əli adlı, sarı bənizinə görə “Sarıca Əli” deyə çağırılan oğlu böyük var-dövlət və nüfuz sahibinə çevrilir. Ətrafına xeyli adam toplaşmış Sarıca Əli öz ləqəbini daşıyan yeni obanın əsasını qoyur və həmin obanı Sarıcalı adlandırırlar (6, səh.31).

Mirzə Adıgözəl bəy yazır ki, Nadir şahdan sonra hakimiyyəti ələ almış Əliqulu xanın (Adil şah) sərkərdəsi Əmir Aslan xan Pənahəli bəyi görmək arzusu ilə gəlib onunla görüşmüş, ona Adil şahı itaət etməyi məsləhət görmüşdü. Pənahəli bəy təklifi qəbul etmiş, Adil şahda Pənahəli bəyə xanlıq fərmanı, qiymətli xələt, cəvahiratla bəzədilmiş kəmərlər və başqa hədiyyələr göndərmişdir. Mirzə Adıgözəl bəyin qeydlərinə inansaq, Pənahəli bəy Adil şah tərəfindən Qarabağ xanı elan edilmişdir (2, səh.11).

Əsərdə Xəmsə mülükləri ilə Pənahəli xanın münasibətlərinə dair qiymətli məlumatlar var. Müəllif yazır ki, Pənahəli xanın hakimiyyətinin ilk illərində Dizaq məliyi Yeqan ona düşməncilik münasibəti göstərdi və aralarında hərbi münaqişələr baş verdi. Axırda xan qalib gəldi (2, səh.14).

Müəllif Ağ Məhəmməd xan Qacarla İbrahimxəlil xanın münasibətlərinə, Qacarın Qarabağa birinci yürüşünə geniş yer ayırmışdı. Müəllifin yazdığına görə, yürüş ərəfəsində Qarabağda üç il məhsul qıtlığı olmuş və əhali acınacaqlı duruma düşmüşdür. İbrahimxəlil xan Şuşanın bu dəfə mühasirəyə tab gətirməyəcəyini əvvəlcədən təxmin etdiyi üçün ailəsi ilə birgə Ümmə xanın yanına getdi. Ağ Məhəmməd şah Qacar İbrahimxəlil xanı tutmaq məqsədi ilə axırncı hərbi qüvvə göndərdi. Qacar

döyüşləri Tərtər çayı körpüsü ətrafında İbrahimxəlil xanı və tərəfdaşlarını haqlayır, lakin atışmada həlak olurlar. İbrahimxəlil xan Car-Balakəndə məskən salır və bir müddət sonra Ağa Məhəmməd şahın kəsilmiş başını ona gətirirlər (2, səh. 25).

Onuncu fəsildə Qarabağ tarixi ilə bilavasitə bağlı olmayan hadisələr işıqlandırılır. General Sisianovun İrəvana səfəri zamanı uğursuzluqla geri qayıtması barədə məlumat verilir. Əsərin on birinci fəslində İbrahimxəlil xanla Şəkili Səlim xanın general Sisianovla 1805-ci il Kürəkçay müqaviləsinin bağlanması, Sisianovun Bakıya yürüşü, burada qətlə yetirilməsi və bəzi başqa hadisələr haqqında məlumat verilir. Qeyd etməliyik ki, müəllif müqavilələrin mahiyyətini açıqlamır, bağlanma tarixini belə göstərmir (1, səh. 27). On ikinci fəsil II Rusiya-Qacar müharibəsi dövründə baş vermiş hadisələrin təsvirinə həsr edilmişdir. Müharibənin əvvəllərində sabiq Qarabağ hakimi Mehdiqulu xanın Qarabağa gəlməsi, burada xanın qardaşı Süleyman bəyin öz əqrəbası ilə birlikdə onun tərəfinə keçməsi haqqında məlumat verilir.

Qarabağ xanlığının tarixinə aid ikinci əsərin müəllifi Mirzə Camal Cavanşir Qarabağidir. O, 1773-cü ildə Qarabağın Xocalı kəndində anadan olmuş, təxminən 80 il ömür sürərək 1853-cü ildə vəfat etmişdir. Mirzə Camal Cavanşir İbrahimxəlil xanın vəziri olmuş, xanlığın daxili və xarici həyatında yaxından iştirak etmişdir. Qarabağ xanlığı Rusiya himayəsinə keçdikdən sonra (işğalından sonra) Mirzə Camal Mehdiqulu xanın yanında həmin vəzifədə qalmışdır (4, səh.31). Qarabağ xanlığı ləğv edildikdən sonra Mirzə Camal Qarabağ əyaləti məhkəməsinə üzv təyin edilmiş və burada 18 ilə yaxın çalışdıqdan sonra - 1840-cı ildə qocalığı ilə əlaqədar olaraq istefaya çıxmışdır (7, səh.104). Mirzə Camal Cavanşir fars dilində yazdığı “Qarabağ tarixi” əsərini 1847-ci ildə bitirmişdir. Həmin əsərin dəyəri bir tərəfdən və ilk növbədə müəllifin hadisələrin bir çoxunun iştirakçısı, canlı şahidi olmasındadır, digər tərəfdən bu hadisələri Qarabağda yaşayan hərbi və siyasi xadimlərdən eşidib qələmə almasındadır. 1855-ci ildə görkəmli şərqşünas və qafqazşünas Adolf Berje Mirzə Camalın “Qarabağ tarixi” əsərini rus dilinə tərcümə etmiş və həmin ildə əsəri “Kavkaz” qəzetində çap etdirmişdir. Mirzə Camalın oğlu Rzaqulu bəydən atasının tərcümeyi-halı haqqında məlumat almış və onu yazısına əlavə etmişdir (4, səh.12; 33, səh.31).

Əsərdə İbrahimxəlil xanın xarici istilaya qarşı apardıqları müharibələr təsvir olunur. Bundan əlavə Mirzə Camal Qarabağı digər salnaməçilərdən fərqli olaraq Qarabağın tarixini qələmə alarkən siyasi problemlərlə yanaşı öz əsərində xanlığın sosial-iqtisadi həyatına, o cümlədən torpaq mülkiyyət formalarına, feodal münasibətlərinə toxunmuş, vergi və mükəlləfiyyətlərdən də yazmışdır (3, səh.51).

Mirzə Adıgözəl bəydən fərqli olaraq, Mirzə Camal Kürəkçay müqaviləsini bağlanması və şərtləri haqqında daha geniş məlumat verir. Görünür, o, xanın vəziri kimi diplomatik yazışmalarda fəal iştirak etmişdir. Müəllif yazır ki, 1805-ci il mayın- 1- də İbrahimxəlil xan oğlanları Məhəmmədhəsənağa, Mehdiqulu ağa, Xanlar ağa və bir neçə əyanı ilə Sisianovun Kürəkçay sahilindəki düşərgəsinə getdi. Eyni zamanda, İbrahimxəlil xan kürəkəni, şəkili Səlim xanı buraya gəlməyə təşviq etdi. Bir neçə gün davam edən şənlik və qonaqlıqdan sonra traktat və əhdnamə yazıldı, İbrahimxəlil xan və Səlim xan ona möhür basdılar, Sisianov isə qol çəkdi (2, səh.48).

Sıra sayı göstərilməyən, əslində isə səkkizinci və sonuncu fəsildə Mirzə Camal 1826-1828-ci illər II Rusiya-Qacar müharibəsi dövründə Qarabağ ərazisində getmiş hərbi əməliyyatlar haqqında qısa məlumatlar verir. Sonda müəllif 1790-91-ci ildən 1844-cü ilə kimi xanların və rus hökumətini qulluğunda olduğunu, “Qarabağ tarixi” əsərinin Qafqaz canişininin xoşuna gələcəyinə və ona qarşı “lütfü və mərhəmətinin artacağına” ümid etdiyini bildirir.

Beləliklə, Mirzə Camal Cavanşirin “Qarabağ tarixi” əsəri və Mirzə Adıgözəl bəyin “Qarabağnamə”si ilə Qarabağ xanlığı tarixinin öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı öz aktuallığını itirməmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundov N. Qarabağ salnamələri. Bakı, Yazıçı, 1989, 232 s.
2. Hacıyeva Z. Qarabağ xanlığının tarixşünaslığı: monoqrafiya. - Bakı: Çarşıoğlu, 2010. - 268s.
3. Hüseynov Y. Qarabağ tarixi mənbələrdə. - Bakı: Şuşa, 2010. - 248 s.
4. Hüseynzadə Ə. XIX əsrin II yarısında Azərbaycan tarixşünaslığı. Bakı, Azərb. SSR EA, 1967, 219 s.
5. Mahmudov Y, Şükürov K. Qarabağ : real tarix, faktlar, sənədlər. – Bakı : Təhsil, 2009. - 144 s.
6. Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə // Qarabağnamələr. Birinci kitab. Tərtib edən və çapa hazırlayanı

t.e.n. A.Fərzəliyev. Bakı, Yazıçı, 1989, s. 6-102.

7. Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. Qarabağ tarixi // Qarabağnamələr. Birinci kitab, tərtib edən və çapa hazırlayan t.e.n. A.Fərzəliyev. Bakı, Yazıçı, 1989.

AZƏRBAYCANDA SOVET HAKİMİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ DÖVLƏT-DİN MÜNASİBƏTLƏRİ

Nərmin Hüseynzadə

Azərbaycan Universiteti

nerminhuseynzada510@gmail.com

Xülasə

Azərbaycan xalqının tarixi inkişafında və mədəni kimliyinin formalaşmasında İslam dininin özünə məxsus rolu olmuşdur. İslam dəyərləri uzun əsrlər boyu Azərbaycan cəmiyyətinin mənəvi dayaqını təşkil etmişdir. Bu din həmçinin Azərbaycan ədəbiyyatında, incəsənətdə və elmdə də öz izlərini qoymuş və dini-mədəni irsin zənginləşməsinə təkan vermişdir. Lakin 1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqut etməsi və Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulması bu mənəvi irsə qarşı ciddi təzyiqlərin baş verməsinə səbəb oldu. Sovet rejimi dövründə ateist ideologiyanın təbliği məqsədilə dinə, xüsusilə İslam dininə qarşı geniş miqyaslı repressiv tədbirlər həyata keçirildi. Məscidlər bağlandı, din xadimləri təqib olundu və dini təhsil müəssisələri fəaliyyətini dayandırdı. Bu siyasət Azərbaycan cəmiyyətində dini həyatın zəifləməsinə səbəb olsa da, İslam dəyərləri xalqın şüurundan tamamilə silinə bilmədi. İnsanlar dini etiqadlarını gizli şəkildə qoruyub saxladılar, adət-ənənələrini yaşatdılar və bu mənəvi mirası gələcək nəsillərə ötürdülər. Beləliklə, İslam dini çətin sınaqlara baxmayaraq, Azərbaycan xalqının mənəvi yaddaşında yaşamağa davam etdi.

Açar sözlər: Azərbaycan, Sovet hakimiyyəti, İslam dini, Dinsizləşdirmə, Dövlət-din münasibətləri, Allahsızlar cəmiyyəti.

Abstract

Islam has played a unique role in the historical development and formation of the cultural identity of the Azerbaijani people. For centuries, Islamic values have constituted the moral foundation of Azerbaijani society. This religion has also left its mark on Azerbaijani literature, art, and science, contributing to the enrichment of religious and cultural heritage. However, the collapse of the Azerbaijan Democratic Republic in 1920 and the establishment of Soviet rule in Azerbaijan led to severe pressures against this spiritual legacy. During the Soviet regime, wide-scale repressive measures were implemented against religion, particularly Islam, with the aim of promoting an atheist ideology. Mosques were closed, religious figures were persecuted, and religious educational institutions ceased operations. Although this policy weakened religious life in Azerbaijani society, Islamic values could not be completely erased from people's consciousness. People secretly preserved their religious beliefs, maintained their traditions, and passed this spiritual heritage on to future generations. Thus, despite severe trials, Islam continued to live in the spiritual memory of the Azerbaijani people.

Keywords: Azerbaijan, Soviet rule, Islam, secularization, state–religion relations, Society of the Godless.

28 aprel 1920-ci il tarixində Azərbaycan ərazisi Qırmızı Ordu tərəfindən işğal edilərək, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varlığına son qoyuldu. Sovet hakimiyyəti Azərbaycanda qurulandan sonra Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin zorakı üsullarla məhv edilməsi prosesinə başladı.

Azərbaycan xalqının milli mənəvi dəyərlərinin məhv edilməsində 1920-ci ilin fevral ayında yaradılan Azərbaycan Kommunist Partiyası mühüm oynayır. Sözü gedən cinayətkar partiyanın başında isə A.İ. Mikoyan dururdu. Bu partiya Moskvanın göstərişi ilə hərəkət edirdi.

“Əsrlərin sınağından süzülüb-gələn milli-mənəvi dəyərlərin insanlara təsirini azaltmaq və əhalini dindən uzaqlaşdırmaq məqsədilə İslam dininə qarşı kütləvi hücumlar dönməz şəkil aldı. Bu işə, əsasən,

yuxarı sinif şagirdləri, tələbələr, ədəbiyyat və incəsənət xadimləri, ziyalıları cəlbədirdilər. Həmin dövrdə dövlət vicdan və etiqad azadlıqlığı prinsiplərindən uzaqlaşdı, bütün dini imtiyazlar ləğv olundu, məscid və kilsələrin dövlətdən ayrıldığı barədə qərar qəbul edildi.” (2, səh.29)

Sovet hakimiyyəti Azərbaycanda qurulandan sonra burada ruhanilərin mövqeyini zəiflətmək üçün ilkin tədbirlərini həyata keçirdi. Bəhs olunan ilkin tədbirlərisə dini ayinlər üçün nəzərdə tutulan qanunvericilik aktının təsbit olunması idi. Həmin akt əsasında dövlətin dindən ayrıldığı elan edildi. Bu dekret Leninin 5 fevral 1918-ci ildə olan “Kilsənin dövlətdən və məktəbin kilsədən ayrılması haqqında” dekreti əsasında tərtib edilən və həmçinin Azərbaycan SSR Xalq Maarifi Komissarlığında Nəriman Nərimanovun səyi nəticəsində 15 may 1920-ci il tarixində qəbul olunan “Vicdan azadlığı haqqında” olan dekret sovet hakimiyyətində dövlət və din münasibətlərində əsaslı rol oynadı. Həmin dekretlə Dini Etiqat Nazirliyi artıq ləğv edildi. Daha sonra isə Azərbaycan vətəndaşlarının istədikləri dinə etiqad göstərməkdə, yaxud heç bir dinə inanmamaqda azad olduqları bildirildi. Bunuda artıq cəmiyyətdə ateist siyasətinin toxumlarını səpmək kimi qiymətləndirə bilərik. SSRİ-nin istər 1936-cı il istərsə də 1977-ci il konstitusiyalarında “vicdan azadlığı” prinsipi rəsmənə ləzadə, bu yalnızca formal xarakter daşıyırdı. Həqiqətdə isə dövlət hər bir vətəndaşın dininə qarşıdır. Hətta islam dinini məhdudlaşdırmaq siyasəti yürüdürdü.

“Bu Dekret dini dəyərlərə və dini təşkilatlara münasibətdə sovet hakimiyyəti üçün əsas sənəd sayılırdı. Dekretdə dini təşkilatların mülkiyyət hüququnun ləğv edildiyi aydın şəkildə göstərilirdi. Bu sənədlə dini qurumlar hüquqi şəxs olmaqdan məhrum edildi, dini qurumların bütün əmlakının xalqa məxsusluğu, o cümlədən, dövlətin və məktəbin dünyəviliyi elan edildi. Eyni zamanda, Dekretdə təşkilatların bərabər hüquqlu və qeyri-hökumət qurumları olub könüllü əsaslarla yaradıldığı, dini inanlı insanların hesabına saxlanıldığı, bütün kilsə və dini təşkilatlara maddi yardım göstərilməsinin dayandırıldığı, rəsmi sənədlərdə vətəndaşların dini mənsubiyyətinin göstərilməsinin ləğv edildiyi və digər məsələlər öz əksini tapırdı.” (2, səh.31)

Sovet hökumətinin daha sonrakı tədbirləri isə dini bayramlara və din xadimlərinə qarşı həyata keçirilən təqiblərdən və zorakılıqlardan ibarətdir. Sovet hökuməti dini mərasimləri yalnızca xüsusi icazə daxilində asayişə heç bir təhlükə törətməmək şərti ilə ilk öncə icazə versədə bu daha sonra özünü doğrultmadı, dini mərasimlərin həyata keçirilməsi dayandırıldı. Amma ki, din xadimlərimiz bu mərasimləri gizli şəkildə həyata keçirirdilər. Buna xüsusəndə Ramazan və Qurban bayramı mərasimləridir. Sovet hökumətinin Azərbaycanda həyata keçirdiyi “Qırmızı terror” siyasəti antisovet əhvali ruhiyyəsində olan din xadimlərimizdəndə yan keçməmişdir. Sovet hökuməti Azərbaycanda Ramazan və Qurban bayramlarına qarşı siyasi kompaniyalar həyata keçirməyə başladı. Ramazan bayramına qarşı olan kompaniyada bir çox mətbuat orqanlarında orucluğu ilə bağlı müxtəlif tezis və məqalələrin çapına başladılar. Bu tezis və məqalələrin məzmunu isə Oruc tutmaq insan sağlamlığına ziyan gətirir, insanlarda müxtəlif xəstəliklər yaradır kimi fikirlərdən ibarət idi. Hətta “Kommunist” qəzetində belə fikir qeyd olunmuşdur ki, buda olduqca diqqət çəkir. Qeyd olunan məlumat əsasən oruc mollaların buyruqudur, onlara xeyir gətirir, amma zəhmətkeş sinif isə olan qalan sağlamlığına ziyan vuraraq, onları fəlakətə aparır. Həmçinin onların təbliğ etdikləri digər bir fikir isə oruc tutmaq türk zəhmətkeşlərini sosializmdən ayırır buda onların həyat şəraitinə mənfi təsir edir kimi fikirlər idi. Ramazan bayramında oruc tutmağa qarşı aparılan bu kompaniya eyni ilə Qurban bayramında qurban kəsməyə qarşıda aparıldı. Qəzetlərdə tənqid olundu, qurban kəsməyə aid mollaları təqib edən karikaturalar hazırlandı. İctimaiyyətə yayılan bu fikirlər isə əhalini manipulyasiya etmək məqsədi daşıyırdı.

Azərbaycan KP MK və yerli sovet hakimiyyət orqanlarının təşəbbüsü ilə həyata keçirilən "dinsizləşdirmə" siyasəti çərçivəsində əhali arasında dinə qarşı geniş təbliğat işləri aparılmağa başlandı. 1925-ci ildə SSRİ miqyasında yaradılan "Dinsizlər Cəmiyyəti" Azərbaycanda da fəaliyyət göstərməyə başladı və bu təşkilatın yerli bölmələri aktiv şəkildə anti-dini təşviqatla məşğul oldular. Məktəblərdə və digər təhsil müəssisələrində dini biliklərin verilməsi qadağan edildi, bunun əvəzində ateist düşüncəni aşılaman xüsusi proqramlar tətbiq olunmağa başladı.

“Sovet dövründə təkcə ötən əsrin 20-30-cu illərində deyil, 90-cı illərə qədər mətbuatda, radio və televiziya da, ateizm təbliğatında müqəddəs pirlər-ocaqlar şarlatanlar yığnağı, fırıldaqçı seyidlərin qazanc mənbəyi, hiyləgər mollaların uydurmaları və s. kimi daim hallanmışdır. Təbii ki, heç kim deyər

bilməz ki, bəzi pirlərdən qazanc mənbəyi kimi istifadə olunmayıb. Belə hallar olubdu. Biz buna klassik ədəbiyyatımızda da rast gəlirik. N.Nərimanovun, Ə.Haqverdiyevin və b. əsərlərində bu yolla avam camaatı aldatmaq istəyənlər olub. Sonra da həmin fırıldaqçılar ifşa olunublar.” (4, səh.128)

“Görülən tədbirlərin davamı olaraq, 1924-cü ilin əvvəllərində Bakıda əhalini dinin zərərələrindən qorumaq üçün “Allahsızlar Cəmiyyəti” yaradıldı. Sonrakı dövrlərdə bu cəmiyyətin kənd yerlərində şöbələri fəaliyyətə başladı, müntəzəm olaraq mühazirə və kurslar təşkil edildi.” (3,səh.200)

Sovet hökuməti ölkədə , dini bayram və mərasimlərin həyata keçirilməsi ilə bağlı tədbirləri həyata keçirdikdən sonra ,bu mərasimləri gizli şəkildə həyata keçirən mollalar və axundlara qarşı təqiblərə başladı. Daha sonra isə ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən məscidlərə qarşı zorakılıq tədbirləri həyata keçirdi. Məscidlər və ibadət yerləri dağıdılmağa başlandı. “Paytaxt və Bakı qəzasında 1927-ci ildə 120-dən artıq məscid fəaliyyət göstərirdi. Onların fəaliyyəti əvvəlki dövrlərlə müqayisədə xeyli zəifləmişdi. Məscidlərdən bəziləri dini bayram və ya mərasim günləri, bəzisi isə yalnız cümə günləri işləyirdi. Məscidlərin, təxminən, yarısı dindarlara gündəlik xidmət göstərirdi. Dini ocaqlar da həyat tənəzzülə uğrayırdı. Din xadimləri bunu duyur, məscidlərdə aparılan təbliğati gücləndirərək, onun formalarını dəyişmək yolu ilə fəaliyyətlərini canlandırmağa çalışırdılar.” (3,səh.200)

1943-1944-cü illərdə SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin uyğun qərarı ilə SSRİ-dəki müsəlman qurumların və ruhanilərə rəhbərlik etmək üçün müstəqil müsəlman idarələri yaradıldı. II Dünya müharibəsi vaxtı isə sovet hökuməti məzhəb, din kimi faktorları öz məqsədləri üçün istifadə edirdi. Hətta Babək, Koroğlu kimi şəxsiyyətlərin qəhrəmanlaşdırılmasının geniş şəkildə təbliği baş verdi. Bu isə xalqın içində olan milli azadlıq eşqini ortaya çıxarmaq və onu daha da alovlandırmaq məqsədi güdürdü ki, cəbhədə xalq öz məharət və şücaətlərini göstərsin.

“Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsi (ZMRİ) SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 14 aprel 1944-cü il tarixli 17 nömrəli qərarı ilə yaradıldı. Qurumun təsis olunmasında əsas məqsəd Azərbaycan,Gürcüstan və Ermənistan SSR-də yaşayan müsəlmanlara və onların məscidlərinə dini rəhbərlik etmək idi. Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının birinci qurultayı 1944-cü ilin may ayının 25-28-də keçirildi, Axund Ağa Əlizadə Cənubi Qafqaz Müsəlmanları Ruhani

İdarəsinin sədri seçilərək ona “Şeyxül islam” dini rütbəsi verildi.” (2, səh.47)

SSRİ-də dinə qarşı münasibətlər 1920-ci illərdən başladı və bu 1960-1970-ci illərdə də dəyişmədi. Hətta 1948-ci ildən başlayaraq 1976-cı ilə qədər olan dövrdə Azərbaycanda İslam dininə qarşı 96 kitab yazılmış və əldə olunan məlumatlara əsasən isə 15 minədək məruzə oxunmuşdur.

1985-ci ildə SSRİ-də hakimiyyətə gələn M.S.Qorbaçovun siyasətlərinin iflası uğraması SSRİ-nin sonunu gətirdi. Artıq həmin dövrdən etibarən sovet hökumətində dövlət və din münasibətlərini nisbətən yumşaltmağa başlandı. Hətta din xadimlərinin yetişdirilməsi məqsədilə bəzi təhsil müəssisələrində açılmışdır. Dinin daha sərbəst fəaliyyət göstərməsinin təməli isə SSRİ-nin parçalanması ilə başlamışdır.

Sovet dövründə hökumət Azərbaycan xalqının ənənələrini və dini inanclarını dəyişdirmək üçün çox cəhd göstərsə də, xalq öz milli dəyərlərini, mənəviyyatını və mədəni irsini qoruyub saxlamağı bacardı. Müstəqillik qazanıldıqdan sonra isə dini azadlıq bərpa edildi, illərlə qoyulan qadağalar ləğv edildi. Hər bir vətəndaşın sərbəst şəkildə dini etiqatlarını etməsi üçün lazımi şərait yaradıldı. Dini qurumlar isə yenidən fəaliyyətə başladı. Dini ayinlər və ibadətlər isə açıq şəkildə icra olunmağa başlandı. Bu dəyişikliklər isə Azərbaycan cəmiyyətində milli-mənəvi dəyərlərin bərpasına və inkişafına kömək etdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Hacıyev,T. (2021). Sovet Azərbaycanında dinə qarşı aparılan siyasətin xüsusiyyətləri (1920-1940) *“Metafizika” jurnalı* №3 (15), s. 39-86.
2. Məmmədov,C. (2018). *Azərbaycanda dövlət-din münasibətləri: Tarix və Müasirlik*. Bakı: s:29-34, 40, 47, 51, 53, 60.
3. Məmmədov,C. (2019). Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanda dövlət-din münasibətləri. *Dini araşdırmaları jurnalı* №1(2), s. 193-212.
4. Quluzadə, M. (2006). *Azərbaycan SSR-də dövlət və din münasibətləri (1920-1991-ci illər)*. Bakı. s:62-68, 76-81, 114-116, 126-132, 156.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI KONUSTİTUSİYASINDA İNSAN HÜQUQ VƏ AZADLIQLARI

Lətafət Beybutova

Quba Soyqırımı Memorial Kompleksi
qubatovaltift@gmail.com

Xülasə

İnsan dünyaya gəldiyi gündən ölümünə qədər ona məxsus olan hüquq və azadlıqları ilə yaşayır. Yer üzündə hər bir insanın irqindən, dinindən, yaşından və cinsindən asılı olmayaraq hüquqları var, onların hüquq və azadlıqları sərbəstdir, toxunulmazdır. Hətta hər hansı səbəbdən belə cinayət törədərək həbsxanaya düşən insanın da öz hüququ var. Tanrı yer üzündə yaşayan canlılar arasında təkə insana zəka, düşüncə, şüur, özünüdərk, təffəkkür, məntiq, dil ünsiyyəti və qurub yaratmaq kimi üstünlüklər bəxş edib. İntellektli, dünyagörüşlü insan daim öz üzərində çalışaraq irəliyə doğru can atır, qurub yaradır. Azad, hüquqlu, bilikli insan cəmiyyət və dövlət üçün gərəkli işlər görür, ölkəsinin müstəqilliyi, inkişafı üçün öhdəsinə düşən vəzifəni yerinə yetirməyə çalışır. Hər bir cəmiyyətin hüquqi dayacağı onun konstitusiyasıdır. Hüquqlar ümumbəşəri dəyərlərdir. Onlar hər kəsə, məhz insan olduğuna görə, heç bir ayrı-seçkiliyə yol vermədən mənsubdur. Hər kəs bərabər insan hüquqlarına malikdir və ləyaqətinə hörmət edilməyə haqqı vardır.

Açar sözlər: azadlıq, insan hüquqları, siyasi hüquqlar, cəmiyyət, bəyannamə, maddələr.

Abstract

From the moment a person is born until their death, they live with the rights and freedoms that inherently belong to them. Every human being on Earth, regardless of race, religion, age, or gender, has rights that are free and inviolable. Even a person who has committed a crime and is imprisoned still retains their rights. Among all living beings on Earth, only humans have been granted intelligence, reasoning, consciousness, self-awareness, thinking, logic, communication through language, and the ability to create and build. An intelligent and broad-minded person constantly works on self-improvement and strives to move forward and create. A free, knowledgeable person with rights contributes positively to society and the state, striving to fulfill their responsibilities for the independence and development of their country. The legal foundation of every society is its constitution. Rights are universal values; they belong to everyone simply because they are human, without any form of discrimination. Everyone possesses equal human rights and has the right to be treated with dignity.

Keywords: Freedom, human rights, political rights, society, declaration, articles.

Giriş

II dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra qalib dövlətlər ABŞ prezidenti Ruzveltin təşəbbüsü ilə dövlətlər arasında sülhü və bütün dünyada insan hüquqlarını təmin edə biləcək daimi beynəlxalq təşkilatı Birləşmiş Millətlər Təşkilatını yaratmaq qərarına gəlmişlər. BMT-nin 26 iyun 1945-ci ildə qəbul olunmuş nizamnaməsində maddələrin birində göstərilirdi ki, bu təşkilatın vəzifəsi “hamı üçün irqinə, cinsinə və dininə görə heç bir ayrı-seçkiliyə yol vermədən insan hüquqlarına və azadlıqlarına hamılıqla hörmət və əməl edilməsinə kömək etməkdir” (1.55-ci maddə)[2.s.5-6]. Bununlada, insan hüquqlarının beynəlxalq hüququn subyekti kimi tanınması yolunda ilk addım atıldı.

Demokratik ölkələrin təşəbbüsü ilə ABŞ prezidenti Ruzveltin arvadı Eleonorun başçılıq etdiyi xüsusi komitə özündə dövlətin poza bilməyəcəyi əsas insan hüquqlarının siyahısını əks etdirməli olan beynəlxalq bəyannamə üzərində işə başladı. Bu, böyük gərginlik və həssaslıq tələb edən bir iş idi: Qərb ölkələri bəyannamədə əsasən siyasi və vətəndaş hüquqlarının əks olunmasına çalışdıqları halda, SSRİ nümayəndələri tələb edirdilər ki, bəyannamədə üstünlük sosial və iqtisadi hüquqlara verilsin, belə ki, onların fikrincə, bu hüquqlar SSRİ-də lazımcına təmin edilmişdi və bunlarsız siyasi hüquqların heç bir əhəmiyyəti yox idi. Bəyannamədə hər iki tələbə əməl olundu, lakin sosialist ölkələri onu imzalamaqdan imtina etdilər.

Bəyannaməni 10 dekabr 1948-ci ildə BMT-nin 48 ölkəsi qəbul etdi (həmin gün Beynəlxalq insan hüquqları günü sayılır). Sənədi din azadlığı barədəki müddəə ilə razılaşmaq istəməyən Səudiyyə Ərəbistanı, irqi bərabərliklə razılaşmaq istəməyən Cənubi Afrika Respublikası və bəyannamədə göstərilmiş siyasi

hüquqlardan ehtiyatlanan SSRİ, Polşa, Çexoslovakiya və Yuqoslaviya imzalamaqdan imtina etdilər[4.s.2].

Bəyannamənin beynəlxalq sənəd statusu yox idi, o, yalnız insan hüquqları sahəsində ölkələrin can atmağa vəd etdikləri beynəlxalq standart kimi qəbul olunmuşdu. Lakin bu sənədin olduqca böyük mənəvi və ideoloji əhəmiyyəti var idi. İlk dəfə etiraf olunurdu ki, insan hüquqları universal ümumdünya xarakteri daşıyır və dünya ölkələri arasındakı mədəni, tarixi və ictimai fərqlərdən asılı deyildir. Bundan başqa, insan hüquqları daha ölkənin daxili işi sayıla bilməzdi.

Müstəqil yaşamaq haqqını təmin etmiş hər bir ölkədə Konstitusiya tək-cə dövlətçiliyin hüquqi bazasını yox, həm də xalqın milli inkişaf prioritetlərini müəyyənləşdirən, dövlət idarəçiliyinin çevik və işlək mexanizmlər əsasında həyata keçirilməsini təmin edən fundamental hüquqi sənəddir. Konstitusiya dövlət qanunlarının təməl prinsiplərini müəyyən edən Əsas Qanun olmaqla hökumətin fəaliyyətini nizamlayır, insanların cəmiyyətdə və biri-birinə münasibətdə əxlaqi davranışlarını qaydaya salır.

Azərbaycan 1991-ci ilin 18 oktyabrında dövlət müstəqilliyini elan edərək beynəlxalq birliyin tamhüquqlu üzvünə çevrildikdən sonra demokratik cəmiyyətin atributu olan, xalqın iradəsinin ifadəsi kimi qanunların aliliyini təmin edən, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğunu, ədalətli iqtisadi və sosial qaydalara uyğun olaraq haminin layiqli həyat səviyyəsini təmin edən yeni milli Konstitusiyanın qəbulu ciddi vəzifə kimi qarşıda dayanırdı[3]. Bu, ilk növbədə, totalitar rejimdən liberal cəmiyyətə transfer olunmaq istəyən Azərbaycanda keyfiyyətə yeni dövrün tələblərinə cavab verən demokratik hüquq sistemi formalaşdırmaq, dövlətin inkişaf perspektivlərini xalqın iradəsinin təcəssümü olan Konstitusiya ilə müəyyənləşdirmək zərurəti ilə şərtlənirdi.

1991-1993-cü illərdə hakimiyyətdə xalqımızın etimad göstərdiyi siyasi qüvvənin olmaması dövlət idarəçiliyi mexanizmlərinin formalaşmasında ciddi maneəyə çevrilməklə yanaşı, daxili böhranın, vətəndaş itaətsizliyinin, xaos və anarxiyanın yaranmasına rəvac vermiş, qanunçuluğun və hüquq qaydalarının təminatı, vətəndaşların azad, təhlükəsiz yaşamaq hüququnun reallaşdırılması, ən nəhayət, ictimai asayişin qorunması sahəsində əsaslı problemlər yaratmışdı.

Dövlətçiliyə qarşı yönəlmiş qəsdlərin qarşısı alındıqdan sonra 1995-ci il mayın 2-də Milli Məclisin iclasında ümummilli lider Heydər Əliyevin sədrliyi ilə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını hazırlayan Dövlət Komissiyası təşkil edildi. Həmin qərarla komissiyanın tərkibi sədr müaviniindən və 32 üzvdən ibarət müəyyənləşdirildi[2]. İşin həcmi, əhəmiyyəti nəzərə alınmaqla, o cümlədən ayrı-ayrı vətəndaşlar, təşkilatlar və dövlət orqanları tərəfindən daxil olan təkliflərin dərinədən öyrənilməsi məqsədilə komissiyanın 1995-ci il 5 iyun tarixli qərarı ilə işçi qrup yaradıldı. Həmin iclasda çıxış edən ümummilli lider Heydər Əliyev Konstitusiyanın xalqın və dövlətin taleyində müstəsna əhəmiyyətini nəzərə alaraq deyirdi: “Biz elə bir layihə hazırlamalı və nəhayət, elə bir Konstitusiya qəbul etməliyik ki, o, müstəqil Azərbaycan Respublikasının demokratik prinsiplər əsasında uzun müddət sabit yaşamasını təmin edən əsas qanun, tarixi sənəd olsun. Hakimiyyət bölgüsü – ali icra, qanunvericilik, məhkəmə hakimiyyəti – bunlar hamısı xalqın iradəsinə söykənməli, seçkilər yolu ilə təmin olunmalıdır”.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında insan hüquqları və azadlıqları hüquqi dövlət quruculuğunun təməlini təşkil edən, cəmiyyətin demokratik inkişafı və insan ləyaqətinin təmin olunması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyan bir məsələdir. Hər bir cəmiyyətin hüquqi dayacağı onun konstitusiyasıdır[2]. Azərbaycan Respublikasının 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi ilə qəbul olunmuş Konstitusiyası isə dövlətimizin hüquqi və siyasi əsaslarını formalaşdırmaqla yanaşı, insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasını da təmin edən ali hüquqi sənəddir. Konstitusiyanın preambulasında da bu açıq şəkildə ifadə olunur – insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin olunması dövlətin əsas vəzifələrindən biri kimi göstərilir.

Konstitusiyanın III fəslində “İnsan və vətəndaşın əsas hüquq və azadlıqları” başlığı altında ümumilikdə 48 maddə toplanmışdır. Bu maddələr şəxsin hüquqi statusunu müəyyənləşdirir və bu hüquqların mahiyyətə toxunulmaz, ayrılmaz və doğuşdan əldə edilmiş olduğu bəyan edilir.

Şəxsi və mülki hüquqlar: Konstitusiyada insanın yaşamaq hüququ – ən fundamental hüquq kimi göstərilir. Həyatın toxunulmazlığı prinsipi həm milli hüquqda, həm də beynəlxalq hüquqi sənədlərdə əsas yer tutur[2]. Həmçinin şəxsi toxunulmazlıq, mənzil toxunulmazlığı, şəxsi həyatın gizliliyi və şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüquqları da təsbit olunmuşdur. Mülkiyyət hüququ da Konstitusiyanın qoruduğu əsas prinsiplərdəndir. Vətəndaşlar mülkiyyət sahibi olmaq, ondan istifadə etmək və onu qanuni yolla miras qoymaq hüququna malikdirlər. Bu hüquq dövlət və özəl mülkiyyət arasında bərabərlik prinsipinə əsaslanır.

Siyasi hüquqlar: Siyasi hüquqlar vətəndaşların dövlətin idarə edilməsində iştirakını təmin edən mühüm vasitələrdir. Konstitusiyaya əsasən, hər bir Azərbaycan vətəndaşı seçki hüququna malikdir – həm seçmək, həm də seçilmək hüququ var. Sərbəst toplaşmaq, siyasi partiyalara qoşulmaq və fikir azadlığı da bu kontekstdə mühüm rol oynayır[2].

Sosial-iqtisadi və mədəni hüquqlar: Konstitusiya təhsil, əmək, istirahət, sosial təminat və səhiyyə hüquqlarını da əhatə edir. Bu hüquqlar birbaşa dövlətin sosial siyasətinə bağlıdır və vətəndaşların rifahını artırmaq məqsədi daşıyır[2]. Məsələn, təhsil hüququ pulsuz orta təhsili nəzərdə tutur, eyni zamanda ali təhsil almaq imkanı da dövlət tərəfindən dəstəklənir. Mədəni hüquqlar çərçivəsində isə hər bir vətəndaşın milli və mənəvi dəyərləri yaşatmaq, elmi və bədii yaradıcılıqla məşğul olmaq hüququ Konstitusiyada təmin edilir.

Hüquqların məhdudlaşdırılması və balans mexanizmləri: Konstitusiya hüquq və azadlıqların toxunulmazlığını tanısa da, müəyyən hallarda onların məhdudlaşdırılmasına yol verir. Bu hallar yalnız qanunla müəyyən edilir və demokratik cəmiyyətin əsas prinsipləri – milli təhlükəsizlik, ictimai asayiş, başqalarının hüquqlarının qorunması – ilə əsaslandırılmalıdır. Bu, hüquqi sistemdə balans yaratmaq üçün vacibdir.

Hüquqların təminatı və müdafiə institutları: Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi, ümumi məhkəmələr və İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkil – Ombudsman hüquqların müdafiəsində əsas orqanlardır. Ombudsman institutu 2002-ci ildə yaradılmış və bu institut hüququ pozulmuş şəxslərin şikayətlərini araşdırmaqla bərabər, dövlət qurumlarının insan hüquqlarına yanaşmasına da nəzarət edir [2].

Beynəlxalq öhdəliklər və uyğunluq: Azərbaycan bir sıra mühüm beynəlxalq sənədlərə qoşulmuşdur. Bunlara BMT-nin İnsan Hüquqları Bəyannaməsi (1948), Mülki və Siyasi Hüquqlar Haqqında Beynəlxalq Pakt (1966), Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası (1950) daxildir. Ölkəmiz 2001-ci ildən etibarən Avropa Şurasının üzvüdür və bu çərçivədə Azərbaycan vətəndaşları hüquqları pozularsa, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə müraciət edə bilərlər[5.s.21-22].

Konstitusiyanın **71-ci maddəsində** qeyd olunur ki, hüquq və azadlıqlar yalnız qanunla və demokratik cəmiyyətin, dövlətin təhlükəsizliyinin, ictimai asayişin və əxlaqın qorunması məqsədilə məhdudlaşdırıla bilər. Eyni zamanda, insan ləyaqəti, həyat hüququ, işgəncəyə və qeyri-insani rəftara məruz qalmamaq kimi hüquqlar heç bir halda məhdudlaşdırıla bilməz[1]. Azərbaycan Respublikası insan hüquqlarının qorunması üçün həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə təsirli mexanizmlər tətbiq edir. Milli səviyyədə vətəndaşların hüquqlarını məhkəmələr, hüquq-mühafizə orqanları və İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkil (Ombudsman) müdafiə edir. Beynəlxalq səviyyədə isə Azərbaycan Avropa Şurasına üzv olaraq Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasını qəbul etmişdir və vətəndaşlarımız Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə müraciət edə bilərlər[5.s.25-26].

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının “Şəxsi toxunulmazlıq hüququ” adlanan **32-ci maddəsinə əsasən**, hər kəsin şəxsi toxunulmazlıq hüququ vardır. Hər kəsin şəxsi və ailə həyatının sirrini saxlamaq hüququ vardır. Qanunla nəzərdə tutulan hallardan başqa şəxsi və ailə həyatına müdaxilə etmək qadağandır. Hər kəsin şəxsi və ailə həyatına qanunsuz müdaxilədən müdafiə hüququ vardır. Öz razılığı olmadan kimsənin şəxsi həyatı haqqında məlumatın toplanılmasına, saxlanılmasına, istifadəsinə və yayılmasına yol verilmir. Qanunla müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, heç kəs onun xəbəri olmadan və ya etirazına baxmadan izlənilə bilməz, video və foto çəkilişinə, səs yazısına və digər bu cür hərəkətlərə məruz qoyula bilməz. Hər kəsin yazışma, telefon danışqları, poçt, teleqraf və digər rabitə vasitələri ilə ötürülən məlumatın sirrini saxlamaq hüququna dövlət təminat verir. Bu hüquq qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada cinayətin qarşısını almaqdan və ya cinayət işinin istintaqı zamanı həqiqəti üzə çıxarmaqdan ötrü məhdudlaşdırıla bilər. Qanunla müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, hər kəs onun haqqında toplanmış məlumatlarla tanış ola bilər. Hər kəsin onun barəsində toplanmış və həqiqətə uyğun olmayan, tam olmayan, habelə qanunun tələbləri pozulmaqla əldə edilmiş məlumatların düzəldilməsini və ya çıxarılmasını (ləğv edilməsini) tələb etmək hüququ vardır [1].

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının “**Milli mənsubiyyət hüququ**” adlanan **44-cü maddəsinə əsasən**, hər kəsin milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq hüququ vardır. Heç kəs milli mənsubiyyətini dəyişdirməyə məcbur edilə bilməz[1]. Bundan əlavə, dövlət dilimizin Azərbaycan dili (maddə 21) olmasına baxmayaraq, 45-ci maddə hər kəsin ana dilindən istifadə, istədiyi dildə tərbiyə və təhsil almaq, yaradıcılıqla məşğul olmaq hüququnu müəyyən edir. Milli mənsubiyyətini müəyyən etmək azadlığı və ana dilindən istifadə etmək hüququ insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində əsas sənədlər hesab edilən Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt, eləcə də

Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasında öz əksini tapmışdır. Göstərilən aktlar irqi, dərisinin rəngi, 61 cinsi, dili, dini, siyasi və digər mənsubiyyəti, milli və sosial mənşəyi, əmlak vəziyyəti, anadan olma və digər şəraitinə münasibətdə heç bir fərq qoyulmadan onun ərazisində yaşayan və yurisdiksiyası altında olan bütün şəxslərin hüquqlarını təmin etməyə və ona hörmət etməyə yönəlmişdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının **48-ci maddəsi vicdan azadlığı** prinsipini təsbit edir. Konstitusiyaya əsasən hər kəsin vicdan azadlığı vardır. Hər kəsin dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirmək, hər hansı dinə təkbəşinə və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etmək, yaxud heç bir dinə etiqad etməmək, dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etmək və ya yaymaq hüququ vardır. Dini mərasimlərin yerinə yetirilməsi, ictimai qaydanı pozmursa və ya ictimai əxlaqa zidd deyildirsə, sərbəstdir. Dini etiqad və əqidə hüquq pozuntusuna bəraət qazandırmır [1].

Nəticə

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsini hüquqi dövlətin əsası kimi müəyyən etmişdir. Bu hüquqlar yalnız qanun çərçivəsində və demokratik prinsiplərə uyğun şəkildə məhdudlaşdırıla bilər. Hüquqların həyata keçirilməsi üçün həm milli, həm də beynəlxalq müdafiə vasitələri mövcuddur. Hüquqi maarifləndirmə və hüquqi mədəniyyətin inkişafı insan hüquqlarının daha effektiv qorunmasının vacib şərtidir. Konstitusiyada əks olunan insan hüquq və azadlıqları yalnız hüquqi prinsiplər deyil, həm də cəmiyyətin dəyər sistemini ifadə edir. Bu hüquqların qorunması isə yalnız dövlətin deyil, hər bir vətəndaşın üzərinə düşən məsuliyyətdir. Hüquqi şüurun artırılması, insan hüquqlarının təşviqi və müdafiəsi üçün həm fərdi, həm də ictimai səylər göstərilməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 1995.
2. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası, 1950.
3. Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) haqqında Qanun, 2002.
4. BMT İnsan Hüquqları Bəyannaməsi, 1948.
5. Süleymanova E., Zaur Əliyev Ə. İnsan Hüquqları mühazirələr toplusu: Bakı: 2014.
6. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi. Dərslik. Bakı, 2009.
7. Əliyev Ə.İ. Müasir beynəlxalq hüquqda insan hüquqları, əhali və miqrasiya
8. Məmmədova T. "İnsan Hüquqları və Dövlətin Vəzifələri". 2020.
9. Cəbrayilov R. Xalq qəzeti.- 2009.- 13 noyabr.- s. 5. https://anl.az/down/meqale/xalqqazeti/xalq_qazeti_noyabr2009/95603.htm

DƏYƏRLƏRİN QORUYUCUSU VƏ GƏLƏCƏYİN QURUCUSU: AZƏRBAYCAN QADINI

Nisə Seyidova

ADPU Şamaxı filialı

niseseyidova24@gmail.com

Xülasə

Azərbaycan qadını tarixin müxtəlif dövrlərində milli-mənəvi dəyərlərin qoruyucusu, ailənin dayacağı və cəmiyyətin fəal üzvü olmuşdur. Tarixi mənbələrdə və ədəbiyyat nümunələrində qadın obrazı zəka, fədakarlıq və mənəvi güc simvolu kimi təqdim edilir. Müasir dövrdə qadın həm ailə, həm də ictimai sferada aktiv fəaliyyət göstərir. Bu məqalədə Azərbaycan qadınının tarixi və müasir dövrdəki rolu araşdırılır, keçmişlə bu gün arasında olan davamlılıq və dəyişikliklər təhlil edilir.

Açar sözlər: Azərbaycan qadını, tarix, müasirlik, qadın obrazı, milli dəyərlər, cəmiyyət.

Abstract

The Azerbaijani woman has played a vital role throughout history as a guardian of national and moral values, a pillar of the family, and an active participant in society. In historical sources and literary works, the image of women symbolizes intelligence, devotion, and spiritual strength. Today, women

continue to contribute significantly in both family and public spheres. This article explores the historical and modern roles of Azerbaijani women, analyzing the continuity and changes across time.

Keywords: Azerbaijani woman, history, modernity, female image, national values, society.

Azərbaycan qadını tarix boyu cəmiyyətin inkişafında mühüm rol oynamış, ailədə ana, həyat yoldaşı kimi müqəddəs mövqedə, eyni zamanda elm, sənət və ictimai həyatın müxtəlif sahələrində dəyərli fəaliyyət göstərmişdir. Qədimdən bu günə qədər formalaşan qadın obrazı dövrün sosial, siyasi və mədəni proseslərinə uyğun olaraq dəyişsə də, onun mahiyyətindəki dəyər – zəka, mərdlik, fədakarlıq və nəciblik – daim qorunub saxlanılmışdır. Bu məqalənin məqsədi Azərbaycan qadınının tarixdəki obrazını araşdırmaq, müasir dövrdəki rolunu qiymətləndirmək və bu iki dövr arasında körpü yaratmaqdır. Tarixdən bu günə qədər dəyişən şəraitlər fonunda qadının cəmiyyətdəki mövqeyi yenilənmiş, lakin onun mahiyyəti – dəyərləri yaşadan, nəsilləri formalaşdıran və cəmiyyəti irəli aparan güc olaraq qalmaqda davam etmişdir. Türklərin qadına nəcib münasibətini aydın şəkildə ortaya qoyan “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında da qadının cəmiyyətdə tutduğu üstün mövqe özünün real əksini tapmışdır. Dünya tarixinin səhifələrini aramla incələsək türklər qədər qadına dəyər verən, qadını ucaldan ikinci bir millətin olmadığını açıq aydın görürük. Tariximizdə Möminə, Mehrcan, Sara, Bəyim xatın, Taclı, Behruzə, Pərixan, Tutu Bیکə xanım və digər adlarını çəkmədiyimiz dərin zəkaya, möhkəm iradəyə malik döyüşçü, hökmdar qadınların göstərdiyi qeyrət nümunəsi bu gün yeniyetmə və gənclər üçün əsl qəhrəmanlıq məktəbidir. Ərəb xilafətinə qarşı müharibədə Babəkin xanımı Zərnisə, XII əsrdə Atabəylər dövlətində Möminə xatun yenilməz iradəli qadın, uzaqgörən diplomat olmuşdur. Atabəylər dövlətinin başında duran Məhəmməd Cahan Pəhləvanın və onun ölümündən sonra Sultan Qızıl Arslanın arvadı olmuş İncə xanım, sonuncu Atabəy Özbəyin arvadı Mehrcan xanım böyük siyasi və dövlət xadimləri olmuşlar. Burla Xatun, Banu Çiçək, Selcan Xatun kimi qəhrəman qadın obrazları, onların mübariz həyat tərz, cəsur davranışları cəmiyyətdə qadınların hələ yüz illər bundan öncə kişilərlə bərabər hüquqlara, hətta daha mötəbər statusa malik olduqlarının əyani təzahürüdür. Heyran xanım, Aşıq Pəri, Xurşidbanu Natəvan, Heyran xanım, Nigar Rəfibəyli kimi şairələrin də tariximizdə qoyduğu izləri unutmamaq olmaz. Əminə Dilibəzi, Əzizə Cəfərzadə, Sara Aşurbəyli kimi mədəniyyət və elm xadimlərini də mütləq yada salmaq lazımdır. Caz-muqam sintezini əldə edən bəstəkar Firəngiz Əlizadə, İlk heykəltəraş qadınlar Elmira Hüseynova, Münəvvər Rzayeva kimi xanımlar da tariximizin bir parçasıdır. İkinci dünya müharibəsi zamanı 30 min Azərbaycan qadını faşizmə qarşı müharibə aparırdı. Azərbaycan alimlərindən konstruktor İsmət Mehdiyevanın, bioloq Dilşad Muğalinskayanın, həkim Sonaxanım Vəlixanovanın, ilk gəmi kapitanı Şövkət Səlimova, “partizan həkimi” ləqəbli Aliyə Rüstəmbəyova, 129 alman əsgərini öldürən Azərbaycanın ilk nişançı qadını Zibə Qəniyeva, tibb bacısı Əsmər Həsənova və başqalarının fəaliyyəti həm ön cəbhədə, həm də arxa cəbhədə böyük əhəmiyyət kəsb etmişdi. Eyni zamanda Azərbaycan tarixində, Qafqazda, Cənubi Avropada və Yaxın Şərqdə ilk qadın təyyarəçi olan azərbaycanlı Leyla Məmmədbəyovanın, təyyarəçilər Zibə Dadaşovanın, Zərifə Qasimovanın, baş leytenant Dürrə Məmmədovanın, kəşfiyyatçı Mariya Rzayevanın adlarını çəkməmək olmur. (1).

18–19-cu əsrlərdə qadınların sosial rolu daha çox ailə daxilində məhdudlaşsa da, Xurşidbanu Natəvan kimi maarifçi qadınlar həm ədəbi, həm də ictimai sferada fəaliyyət göstərərək bu rolu genişləndirmişlər. Sovet dövründə qadınlar ictimai-siyasi həyatda, təhsil və sənaye sahələrində fəallaşmış, ilk azərbaycanlı qadın pilot Leyla Məmmədbəyova və görkəmli alim Zərifə Əliyeva kimi nümunələrlə özlərini təsdiqləmişlər (4). Tariximizin həssas məqamlarında Azərbaycan xanımlarının göstərdiyi sarsılmaz iradə, əvəzsiz fədakarlıq, sonsuz vətənpərvərlik əsrlər ərzində ənənəyə çevrilmiş və milli dəyərimiz səviyyəsinə yüksəlmişdir. Qarabağ müharibəsi zamanı Milli qəhrəmanlar – Salatın Əsgərova, Gültəkin Əsgərova, Qaratel Hacımahmudova, Vəfa Mansurova və Sücaət İsgəndərova, müstəqil Azərbaycanın ilk qadın nişançısı Növrəstə Yusifovanın, 18 yaşında qadınların müharibədə iştirakına qadağa qoyulduğu üçün saçlarını kəsərək 1991-ci ildə Ağdam, Şuşa, Ağdərə, Kəlbəcər istiqamətində döyüşlərdə iştirak edən Kəmalə Qəhrəmanovanın, kəşfiyyatçı Gülarə Musayevanın, qadın snayper Şükufə Musayevanın, Qarabağ müharibəsi veteranı İradə Abbasın, Şuşa özünümüdafiə batalyonunun Kərkicahan rotasında kəşfiyyatçı olmuş Xanımzər Həsənovanın və ikinci Qarabağ müharibəsinin ilk qadın şəhidi Arəstə Baxışovanın da Azərbaycan tarixində öz yerləri və imzaları vardır. Müasir dövlət quruculuğumuzda, cəmiyyətimizin siyasi-iqtisadi, mədəni-sosial inkişafının

müxtəlif sahələrində yorulmadan çalışan Azərbaycan qadını bu milli dəyərimizə sadıqlığını bu gün də nümayiş etdirməkdədir.

Müstəqillikdən sonra Azərbaycan qadını artıq həm milli kimliyini qoruyur, həm də müasir dünyada yerini tapmağa çalışır. Qadınlar hökumət strukturlarında, parlamentdə, elm və mədəniyyətdə yüksək mövqelərdə təmsil olunurlar. Gender bərabərliyi ilə bağlı qanunvericilik bazası möhkəmləndirilib, qadın təşkilatları fəaliyyət göstərir (6).

Qadınlar yalnız şəhərlərdə deyil, kənd yerlərində də sahibkarlıqla məşğul olur, ailə büdcəsinə töhfə verir, eyni zamanda ənənəvi dəyərləri qoruyurlar. Bu da Azərbaycan qadınının həm modern, həm də köklərinə sadıq obrazını formalaşdırır.

Azərbaycan Respublikasının 1995-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyası qadınların kişilərlə bərabər hüququnu təsdiq edib və demokratik dövlət quruculuğu prosesində onların fəal iştirakının hüquqi bazasını yaradıb. Qadın hüquqlarının müdafiəsinə etibarlı zəmin formalaşdıran Konstitusiyanın 25-ci maddəsində hamının qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi, habelə kişi ilə qadının eyni hüquq və azadlıqlara malik olduğu birmənalı şəkildə təsbit edilib. Konstitusiyanın qəbulundan sonra respublikamızda gender bərabərliyinin təmin olunması istiqamətində mühüm addımlar atılıb. Ulu öndər Heydər Əliyevin 1998-ci il 14 yanvar tarixli fərmanı ilə gender siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədi ilə Qadın problemləri üzrə Dövlət Komitəsi yaradılıb. Komitənin yaradılmasında əsas məqsəd qadınların hüquqlarının qorunmasından və ölkəmizin sosial və siyasi həyatında onların iştirakının artırılmasından ibarət olmuşdur. 2000-ci ildə ulu öndər Heydər Əliyev qadınların kişilərlə hüquq bərabərliyini, xüsusilə, onların dövlət idarəçiliyi sistemində lazımi səviyyədə təmsil olunmasını əməli surətdə təmin etmək məqsədilə "Azərbaycan Respublikasında dövlət qadın siyasətinin həyata keçirilməsi haqqında" fərman imzalayıb. Fərmanda qadınların bugünkü inkişaf, tərəqqi dövrünə qədər keçdiyi gərgin, kəşməkəşli mübarizə yoluna nəzər salınıb, respublikamızda mötəbər və möhtəşəm qadın hərəkatının fəaliyyətinə yüksək qiymət verilib. Müasir Azərbaycan qadını, bir tərəfdən, iş dünyasında uğurlar qazanır, digər tərəfdən, ailə dəyərlərinə və uşaqların tərbiyəsinə ciddi önəm verir. Bu balanslaşdırma, qadının həm fərdi inkişafını təmin edir, həm də cəmiyyətə nümunəvi töhfə verir. Qadının çoxqatlı rolu onu yalnız ailənin deyil, bütövlükdə cəmiyyətin inkişafında əsas fiqura çevirir (4).

Azərbaycan qadınının sosial fəallığının yüksəlməsində, respublikamızın dinamik inkişafının təmin edilməsinə özünəməxsus töhfələr verməsində, beynəlxalq aləmdə ölkəmizi layiqincə təmsil etməsində ümummilli liderin adını daşıyan, xeyirxah, nəcib əməlləri yaşadan Heydər Əliyev Fondunun da fəaliyyəti misilsizdir. Fonda rəhbərlik edən, ölkənin ictimai həyatında xüsusi fəaliyyəti ilə seçilən, YUNESKO və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri adlarını ləyaqətlə daşıyan, təkcə statusuna görə yox, real əməli ilə də ölkəmizin birinci xanımı olduğunu sübuta yetirən Mehriban Əliyeva müasir Azərbaycan qadınının ən yüksək keyfiyyətlərini özündə layiqincə təcəssüm etdirir.

Çoxşaxəli fəaliyyətində daim mərhəmət, xeyirxahlıq, humanizm kimi ümumbəşəri prinsiplərə sadıq qalan Mehriban xanım Əliyevanın şəxsiyyətində nəciblik, qayğıkeşlik, insanpərvərlik kimi yüksək mənəvi keyfiyyətlər öz təcəssümünü real əməllərdə aydın göstərir.

Azərbaycan qadını tarix boyu dəyişən ictimai şəraitlərə uyğunlaşaraq öz obrazını inkişaf etdirmiş, amma dəyərlərini itirməmişdir. O, tarixdə olduğu kimi bu gün də ailənin və cəmiyyətin dayacağı olaraq qalır. Müasir qadın həm milli-mənəvi dəyərləri qoruyur, həm də yeni çağırışlara cavab verir. Bu vəhdət onun gücünü və unikal yerini müəyyən edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əliyeva, G. (2022). Qadın obrazı klassik Azərbaycan ədəbiyyatında. Bakı: Mədəniyyət Nəşriyyatı.
2. Həsənlı, J. (2018). Azərbaycan qadını: tarix və müasirlik. Bakı: Elm və Təhsil.
3. Məmmədova, R. (2021). Müasir Azərbaycan qadını: ənənə və innovasiya arasında. Bakı: Qadın və Cəmiyyət jurnalı.
4. Quliyeva, S. (2020). Sovet dövründə Azərbaycan qadını: Siyasi və sosial baxış. Bakı: Tarix Fondu.
5. UNDP Azerbaijan (2023). Gender Equality and Women's Empowerment in Azerbaijan. <https://www.undp.org/azerbaijan>

AZƏRBAYCANDA VƏTƏNDAŞ HƏMRƏYLIYI VƏ İNTEQRATİV PROSESLƏR

Ağasəlim Həsənov

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu,
email:aghasihasanli@gmail.com

Xülasə

Məqalədə müasir Azərbaycanda vətəndaş həmrəyliyi aktuallığı əsaslandırılır və onun cəmiyyətdə gedən integrativ proseslərlə əlaqəsi araşdırılır. Qeyd olunur ki, Azərbaycanda vətəndaş həmrəyliyi dövlətin bütövlüyünün qorunması və cəmiyyətdə harmoniyanın yaranması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Vətəndaş həmrəyliyi mütərəqqi ideoloji əsaslar üzərində formalaşır və qanunla müəyyən olunmuş bərabər hüquqluluq prinsipinə söykənir. Azərbaycanda vətəndaş həmrəyliyi ideoloji əsası azərbaycançılıqdır. Vətəndaş həmrəyliyi etnik, dini, irqi, cinsi və s. mənsubiyyətdən asılı olmayaraq vətəndaşların bərabərliyi ideyasına əsaslanır.

Açar sözlər: vətəndaş, integrasiya, proses, həmrəylik, cəmiyyət

Abstract

The article substantiates the relevance of civic solidarity in modern Azerbaijan and explores its connection with the integrative processes taking place in society. It is noted that civic solidarity in Azerbaijan plays a significant role in safeguarding state integrity and ensuring social harmony. Civic solidarity is formed on progressive ideological foundations and is based on the legally established principle of equality. The ideological basis of civic solidarity in Azerbaijan is the concept of Azerbaijanism. Civic solidarity relies on the idea of equality of citizens regardless of their ethnic, religious, racial, gender, or other affiliations.

Keywords: citizen, integration, process, solidarity, society

Vətəndaş həmrəyliyi vətəndaşlarının dil, dini və etnik və s. mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına hörmət əsasında formalaşır. Bu həmrəylik ümummilli məsələlərdə böyük əhəmiyyət daşıyır və ilk öncə hüquqi və ideoloji əsaslar üzərində bərqərar olur. Hüquqi əsaslara gəlincə, o ilk növbədə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında Qanunda aydın şəkildə təsbit olunur:

“Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı onun əldə edilməsi əsaslarından asılı olmayaraq hamı üçün bərabərdir. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının hüquqları, azadlıqları və vəzifələri onların mənşəyindən, sosial və əmlak vəziyyətindən, irqi və milli mənsubiyyətindən, cinsindən, təhsilindən, dilindən, dinə münasibətindən, siyasi və başqa əqidələrindən, məşğuliyyət növündən və xarakterindən, yaşayış yerindən, həmin yerdə yaşadığı müddətdən və başqa hallardan asılı olmayaraq bərabərdir.” [1] Məhz, vətəndaşların belə bərabərliyi şəraitində vətəndaş həmrəyliyi həlledici rol oynayır, onlar arasında birliyi daha da möhkəmləndirir.

Azərbaycanda vətəndaş həmrəyliyinə təsir edən integrativ amillərə misal olaraq aşağıdakıları göstərə bilərik:

- *“İnsani və mədəni dəyərlər;*
- *Demokratik və hüquqi dövlət;*
- *Hər kəsin rifah, mehribanlıq və təhlükəsizlik şəraitində yaşamaq istədiyi ümumi ərazi;*
- *Müxtəlif millətlərə mənsub insanlar arasında xoş ünsiyyəti qorumaq cəhdi;*
- *Azərbaycan təbiətinin qorunması və mühafizəsi ilə bağlı qayğı;*
- *Hər kəsin öz uşağına yaxşı təhsil və tərbiyə vermək cəhdi;*
- *Azərbaycanı təmsil edən və müxtəlif millətlərdən olan insanların - idmanda, mədəniyyət festivallarında, müsabiqələrdə qələbələri və nailiyyətləri.*

- *Qanunun aliliyi vətəndaş həmrəyliyi integrasiyasının təmin olunmasında strateji istiqamətlərdən biridir və etnik, dini, mədəni və dil zəminində ayrı-seçkiliyə qarşı effektiv mexanizmlərin yaradılmasını nəzərdə tutur.”* [2,s.63-64]

Vətəndaş həmrəyliyi formalaşdırən əsas amillərdən biri dövlətdə baş verən proseslərdə vətəndaş iştirakçılığı ilə bağlıdır. *“Vətəndaş marağı və əhəlinin dövlət həyatında iştirakı olmazsa, dövlətlə cəmiyyət, cəmiyyətin müxtəlif qrupları, ayrı-ayrı fərdlər arasında nifaq yarana bilər”*. [3, c.23]

İctimai-siyasi həyatda vətəndaşların fəal iştirakı xalqın əksəriyyətinin maraqlarına uyğundur və milli həmrəyliyin, integrasiyanın dönməzliyini təmin edir. O ölkə əhalisini birləşdirir və demokratiyanı möhkəmləndirir.

Siyasi integrasiya sosial-siyasi dəyərlərin, maraqların və məqsədlərin yaxınlaşdırılması deməkdir. Demokratik siyasi integrasiya parlament quruluşu əsasında həyata keçirilir. Eyni zamanda dövlət xalqın vətənpərvərliyini və vətəndaş cəmiyyətində iştirak potensialını - qeyri-dövlət təşkilatlarında, siyasi partiyalarda, seçkilərdə, göstərən mühit yaratmalıdır.

Əksər ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da vətəndaş həmrəyliyi dövlətin bütövlüyünün qorunması və cəmiyyətdə harmoniyanın bərqərar olması üçün zəruri şərt hesab olunur. Müasir Azərbaycanda vətəndaş həmrəyliyi ümumvətəndaş hüquqlarına riayət olunması və bütün etnik azlıqların nümayəndələrinin milli- mənəvi və mədəni dəyərlərinə hörmət olunması əsasında formalaşır.

Vətəndaş həmrəyliyi yaradılması və integrasiya olunmasının əleyhdarları digər xalqların nümayəndələrinin bir-biri ilə həmrəyliyinə və integrasiyasına inanmırlar. Çox şübhəsiz ki, integrasiyaya müqavimət öz etnik identikliyi itirmək qorxusundan yaranır. Lakin faktiki olaraq bu, integrasiyanın mahiyyətini anlamamaqdan irəli gəlir. Çünki cəmiyyətin integrasiyası etnik identikliyin itirilməsini deyil, onun mühafizə olunmasını və genişləndirilməsini nəzərdə tutur.

Hər bir ölkə üçün vətəndaş həmrəyliyi və onunla əlaqəli olan integrasiya prosesləri olduqca vacibdir. Azərbaycan dövləti etnik qrup və milli azlıqların ölkənin siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni həyatında iştirak etmək üçün hər cür şərait yaradır. Ölkədə etnik qrup və milli azlıqlar cəmiyyətin tamhüquqlu üzvləridir və vahid Azərbaycan dövləti naminə məsuliyyət hissi daşıyırlar.

Azərbaycanda vətəndaş həmrəyliyinə töhfə verən integrasiya prosesləri müşahidə olunmaqdadır. Integrasiya yalnız könüllü olmalıdır, dövlətin vəzifəsi onun üçün əlverişli şərait yaratmaqdır. Integrasiya prosesinə kütlələrə, sosial icmalara yönəldilmiş tədbir kimi yanaşmaq olmaz. *“Proses fərdiləşdirilmiş olmalı, konkret olaraq hər bir insana və şəraitə uyğun aparılmalıdır. Cəmiyyətin integrasiyası kampaniya kimi aparılmamalıdır, onun üçün vaxt tələb olunur.”* [4]

Azərbaycan polietnik ölkədir və titular etnos olan Azərbaycan türkləri ölkədəki digər etnik qrup və milli azlıqlarla bərabər dinc –mehribanlıq şəraitində yaşayırlar. Azərbaycanda etnik qruplar və dini icmalar öz identikliklərini və mədəniyyətlərini, dillərini, adət-ənənələrini, dini abidələrini və s. məhz, dövlətin dəstəyi ilə qoruyub saxlamış və inkişaf etdirmişlər.

Azərbaycan qanunvericiliyinə uyğun olaraq Azərbaycanda dövlət dilinin ölkənin bütün ərazisində ünsiyyət vasitəsi kimi işlənməsi ilə yanaşı, milli azlıqların dilinin qorunması və işlədilməsi də təmin edilir. Lakin, etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər bir vətəndaşın vahid Azərbaycan cəmiyyətinə uğurlu integrasiyasının ilk vacib şərti dövlət dilini bilməsidir. Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan dilinin rolu daim artmaqdadır və bu dil cəmiyyətin sosial və milli vahidliyinin əsas amilinə çevrilmişdir. Dövlət dilini bilmək bir tərəfdən qanunvericiliyin tələbi olmaqla yanaşı, milli azlıqların ictimai, mədəni, iqtisadi və siyasi integrasiyasına yardım edir, rəqabətli əmək bazarında onların iş əldə etmək imkanlarını artırır.

Dil baxımından integrasiyanın məqsədləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Dövlət dilinin, azlıqların dillərinin öyrənilməsinə dəstək verilməsi
2. Azlıqların öz dillərində təhsil almalarına onlar; dillərinin milli dəyər kimi populyarlaşdırılmasına şərait yaradılması.

Beləliklə, Azərbaycan dili dövlət dili kimi qəbul olunmaqla yanaşı, etnik qruplara və milli azlıqlara öz ana dillərində danışmaq, oxumaq, mətbuatını yaratmaq və digər fəaliyyətlərdə istifadə etmək imkanı yaradıldı, bütün bunlar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında öz əksini tapdı.

Vətəndaş həmrəyliyi və integrasiya yaradan ideologiyalardan ən başlıcası azərbaycançılıqdır.

“Azərbaycançılıq - Azərbaycan xalqının məfkurəsidir, məfkurəçilik ictimai- -siyasi təlatümlər, tarixi təbəddülatlar dövründə xüsusilə qabarıq şəkil alır ki, Azərbaycanda da 1988-ci ildən başlayaraq məfkurəçiliyə ciddi tələbat yaranıb. Məfkurəçilik azərbaycançılıq ideologiyasının sosioloji aspektini təyin edir. [5, s.149]

Milli birlik, həmrəylik ulu öndər Heydər Əliyevin daima diqqətdə saxladığı önəmli məsələlərdən biri idi. O, milli birliyə üç aspektdə diqqət yetirmişdir: *“ölkəmizdə yaşayan bütün millətlərin birliyi, dünyanın harasında yaşamasından asılı olmayaraq, bütün azərbaycanlıların birliyi və dünyanın müxtəlif ölkələrində məskunlaşmış keçmiş Azərbaycan vətəndaşlarının azərbaycanlılarla həmrəyliyi.”* [6, s.81]

Azərbaycandə dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra milli birliyin qorunub saxlanması və daha da gücləndirilməsinə üçün xalqın mentalitetinə, ədəbiyyatına və milli mədəniyyətə əsaslanan siyasi-hüquqi, mənəvi-əxlaqi baza formalaşdırıldı.

Vətəndaş həmrəyliyi olmadan sabitliyə tərəqqiyə nail olmaq mümkün deyil. Bunun üçün isə ilk növbədə dünyanın müxtəlif ölkələrində, tarixi vətəndən uzaqda yaşayan azərbaycanlılar arasında həmrəyliyin, fikir, əməl birliyinin yaradılması, möhkəmləndirilməsi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. *“Əqidəsindən, dünya görüşündən asılı olmayaraq, Azərbaycanı özünə tarixi vətən bilən hər bir şəxsin vahid amal uğrunda birləşməsi həmrəylik nümayiş etdirməsi müasir dövrün tələbidir.”* [7, s. 80] Dünya azərbaycanlılarının birliyi, həmrəyliyi ideyası ulu öndər Heydər Əliyevin doğma Vətənimizlə bağlı ardıcıl olaraq qəlbində yaşatdığı, zaman keçdikcə reallığa çevirdiyi ən vacib məsələlərdən biri idi. .

Azərbaycançılıq ideologiyası çoxdinlilik mühitində dözümlülüyün, tolerantlığın inkişafına şərait yaratdı. İndi ölkədə islam, xristian, iudaizm və digər dinlərə məxsus bayramlar birgə qeyd olunur. Azərbaycanda insanlar dini ayrışdırıcılığı deyil, dini müxtəlifliyi həyat norması kimi qəbul edirlər.

Professor Ə. Tağıyev Azərbaycan vətəndaşlarının vahid bir ideya-siyasi xətt ətrafında birləşməsi zərurətini cəmiyyətimizin istər iqtisadi, istərsə də sosial-siyasi sahələrdə keçid dövrünü yaşaması, respublikamızın ərazisinin təcavüzə məruz qalması, qaçqınlıq, məcburi köçkünlük, işsizlik kimi sosial bəlalarla üzləşməsi ilə əlaqələndirir. Ə. Tağıyevin belə bir fikri ilə bölüşürük ki, *“vahid milli ideologiyanın yaradılması cəmiyyətdə...milli həmrəyliyin yaradılmasına, qəbilə və tayfa şüuru qalıqlarının aradan qaldırılmasına, milli kadrların seçilib yerləşdirilməsində yerlilik, tayfabazlıq, tərəfkeşlik, qohumbazlıq, etno-təəssübkeşlik kimi hallara yol verilməməsinə xidmət etməlidir. Milli ideologiya azərbaycanlıların milli ideali olan azadlıq və müstəqilliyin, milli inkişafın təmin olunmasına, respublikanın ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanmasına, xarici təcavüzlərdən etibarlı müdafiə olunmasına və bu işdə etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün vətəndaşların iştirakının təmin olunmasına xidmət etməlidir. Milli ideologiya habelə, azərbaycanlıların bir millət kimi formalaşmasına azərbaycançılıq şüurunun bütün vasitələrlə inkişaf etdirilməsinə, Azərbaycan Respublikasına mənsubluq, onun maddi və mənəvi sərvətlərinin tam və bərabər hüquqlu sahib olmaq şüurunun möhkəmləndirilməsinə xidmət etməlidir”.* [8,s.29-30]

“Milli ideologiyalar hər bir ölkənin, xalqın inkişafının müəyyən mərhələsi üçün – milli birliyin yarandığı, milli psixologiyanın, milli mənlilik şüurunun və özünüdərkini formalaşdığı, monoetnik və ya polietnik əsasda dövlətçiliyin yarandığı mərhələ üçün önəmli ideologiyadır. [9,s.99] Deməli, milli ideologiya müəyyən mərhələdə əhəmiyyət kəsb edir. Halbuki, milli ideologiya xalqın, dövlətin, cəmiyyətin bütün inkişaf dövrlərində zəruri olan ideyalar sistemidir.

Azərbaycançılıq həyat tərzində, əxlaqda, mədəniyyət və mənəviyyatda, ədəbiyyatda olduğu kimi dövlətimizin siyasi məfkurəsində təməl prinsiplərdəndir. Əsrlərdən bizə miras qalmış milli mənəvi dəyərlərimiz dövlətçiliyin nəinki mənəvi, həmçinin siyasi mövcudluğunun qaranlıq kimi çıxış edir.

“Azərbaycançılıq ideologiyasının mahiyyətini bir tərəfdən dövlətçiliyin ardıcıl yüksəlişini təmin edən prinsiplər, digər tərəfdən isə bu vəzifənin məhz milli-mənəvi dəyərlərə söykənərək yerinə yetirilməsi təşkil edir”. [10, s.121-122]

Beləliklə, Azərbaycanda vətəndaş həmrəyliyinin ideoloji əsasını Azərbaycançılıq ideologiyası təşkil edir. Azərbaycan xalqının tarixi, mənəvi-əxlaqi, mədəni ənənələri zəminində formalaşan Azərbaycançılıq ideologiyası həm də milli dövlətçiliyin qorunması və inkişafında müstəsna əhəmiyyət daşımaqdadır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu//14/09/2023/<https://e-qanun.az/framework/3187>
2. Ağayeva, Z. Mənəvi dəyərlər və sosial-siyasi gerçəklik- Bakı: Elm, 2014, - 186 s.

3. Babayev, F. Azərbaycanca vətəndaş inteqrasiyası və KİV. (məqalələr toplusu). Bakı: Apastrof çap evi, - 102 s.
4. Babayev, F. Azərbaycanca vətəndaş inteqrasiyasının formalaşmasında kütləvi informasiya vasitələrinin rolu. Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru e. d. a. ü. t.e.dissertasiya.-Bakı,-2009, -151s.
5. İsmayılov, D. Azərbaycanın transformasiya prosesində ideologiyalar: konservatizm, liberalizm, sosial demokratiya.- Bakı: Adiloğlu, -2005, -344 s.
6. Orucov, H. “Şəxsiyyət – lider birləşdirici amil kimi”, // Heydər Əliyev və Azərbaycanda milli siyasət.- Tbilisi: İntellekt,- 2003, -s.41-88
7. Şəmsizadə, N. Azərbaycançılıq. – Bakı: Nurlar NPM, -2006, - 192 s.
8. Tağıyev, Ə.. Milli ideya və milli ideologiya: problemlər və onların şərhı. Bakı: Təbib, 2000. 99 s.
9. Материалы международного семинара «Национальные меньшинства в странах Балтии: процесс интеграции». Таллин (Эстония): 14-15 июня 2002 г. //www.lichr.ee/new/publications/sem
10. Нарушение прав журналистов и прессы на территории СНГ в 1995 г. /Панфилов, О.В. Москва: Издательство «Права человека», 1996. — 224 стр.

XARİCİ ÖLKƏLƏRİN TƏCRÜBƏSİNDƏ QAÇQIN VƏ MƏCBURİ KÖÇKÜNLƏRİN BEYNƏLXALQ MÜDAFİƏSİ

Kəmalə Nəsirova
Bakı Slavyan Universiteti
kamale_revan@mail.ru

Xülasə

Bu gün xarici ölkələrin hər birində qaçqın və məcburi köçkün probleminin məzmunu və siyasi aspektləri ilə bağlı məsələyə münasibətdə oxşar və fərqli elementləri müşahidə etmək mümkündür. Dünyanın hər bir regionunda irq, dil, din, sosial status və digər əlamətlər səbəbindən insanlar öz ölkələrində təqib və diskriminasiyaya məruz qalır və problem beynəlxalq siyasi müstəviyə transfer olunur. Bu əlbəttə, hər dövrün beynəlxalq münasibətlər sisteminin düzəni və inkişaf dinamikasından olduqca asılı bir problem olaraq çıxış edir. Məsələn, əgər XX əsrin ikinci yarısında qaçqınların əsas kütləsini Avropa regionuna məxsus ölkələrin əhalisi təşkil edirdisə, bu gün bu problem, Yaxın Şərq, o cümlədən Asiya və Afrika ölkələrinin, habelə MDB və Cənubi Qafqaz regionu əhalisini əhatə etməkdədir. O, cümlədən institusional və qanunvericilik prizmasından qaçqın və məcburi köçkünlərin beynəlxalq müdafiəsinin müqayisəli təhlilinin aparılmasına çalışmışam.

Açar sözlər: Qaçqın, Məcburi köçkün, BMT, Almaniya, İraq, Suriya.

Summary

Today, in each of the foreign countries, it is possible to observe similar and different elements in relation to the content and political aspects of the refugee and internally displaced person problem. In each region of the world, people are subjected to persecution and discrimination in their own countries due to race, language, religion, social status and other characteristics, and the problem is transferred to the international political plane. This, of course, acts as a problem that is highly dependent on the structure and development dynamics of the international relations system of each period. For example, if in the second half of the 20th century the main mass of refugees was the population of countries belonging to the European region, today this problem covers the population of the Middle East, including Asian and African countries, as well as the CIS and South Caucasus regions. In particular, I have tried to conduct a comparative analysis of the international protection of refugees and internally displaced persons from the institutional and legislative perspective.

Keywords: Refugee, Forcibly displaced person, UN, Germany, Iraq, Syria.

Müasir Avropa ölkələri içərisində qaçqın və məcburi köçkünlərin beynəlxalq müdafiəsinin tənzimlənməsində və bu sahədə hüquqi və təşkilati fəaliyyətin və siyasətin həyata keçirilməsində ən mühüm mövqeyə malik olan dövlətlərdən biri Almaniyadır. Siyasi nöqteyi-nəzərdən Almaniya Avropada ən çox qaçqın problemləri ilə üzləşən ölkə olduğu üçün, xüsusilə İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində və müharibədən sonra öz yurd yuvalarını tərk etmiş insanların əksər hissəsi məhz bu ölkədən olan insanlar olmuşdur. Prof. Dr. Çouns Harris və Dr. Qabriel Vülker “Almaniyada qaçqın Problemi” adlı birgə elmi məqalələrində yazırlar ki, bu ölkə hər zaman qaçqın hərəkətinin mərkəzi hesab olunmuş və hal-hazırda Almaniyada qaçqınların sayı 14 milyondan artıq təşkil edir ki, bu da ölkədə siyasi kontekstdə milli və beynəlxalq problemlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bununla əlaqədar onlar Almaniyada qaçqınların dörd prinsipial qruplarını fərqləndirirlər: məcburi köçkünlər, öz ölkələrindən qovulan şəxslər, post-sovet məkanından gələn siyasi qaçqınlar və xaricdən gələn neo-qaçqınlar. Bundan əlavə, praktiki olaraq son illər Almaniyadakı ən böyük qaçqın və sığınacaq axtaran qruplar Əfqanıstandan və Suriyadan gələn sığınacaq axtaranlar və qaçqınlardır. Onlar Almaniyanın mülki və siyasi həyatında iştirak edir və mənşə ölkələrində sülh və demokratiya quruculuğunda iştirak etmə imkanlarına sahibdir. Avropanın digər ölkələri ilə müqayisədə Almaniya qaçqın və məcburi köçkünlərə münasibətdə daha loyal siyasət yürüdən və “açıq qapı” prinsipini tətbiq edən ölkə sayılır. Eyni zamanda, Almaniyanın təməl insan hüquqları ilə əlaqədar öhdəliklərə bağlılığı, siyasi partiyaların, iqtisadi subyektlərin və hüquq müdafiəçilərinin bu məsələdə möhkəm bir koalisiya şəklində fəaliyyəti bu dövlətə qaçqın və məcburi köçkünlərə münasibətdə daha çox məsuliyyət daşıyan ölkə imici qazandırmışdır. Ona görə də Avropada əsas qaçqın kütləsi məhz bu ölkənin payına düşür.

Xüsusi vurğulanmalıdır ki, 2013-cü ildən sonra Suriya qaçqınlarının bütün Avropaya yayılması Avropa İttifaqında “qaçqın böhranı”nın yaşanmasına səbəb olmuşdur. Bu böhran hətta Aİ-yə üzv ölkələr arasında həmrəyliyin gələcək taleyi ilə bağlı bir sıra suallar doğururdu. Çoxsaylı hökumətlər Aİ ölkələrində qaçqınların qəbulu üçün kvota qoyulması fikrinə qətiyyətlə qarşı çıxırdılar. Belə bir siyasi şərait kontekstində Almaniya, geniş etirazlara baxmayaraq, xüsusilə Kölndə Yeni il ərəfəsində baş vermiş cinsi təcavüzdən sonra normaları pozdu və insanlıq məsuliyyəti naminə yeni gələnlər üçün ölkənin qapılarını açıq saxladı. 2015-ci ildə Almaniyada təxminən 1,1 milyon insan qaçqın kimi qeydiyyatla alındı və siyasi liderlər tənqidlərə belə cavab verdilər: “Biz bunu bacarıyıq”. (“Wir schaffen das”). 2015-ci ildə Avropada sığınacaq axtaranların sayının pik həddinə çatmasına və kəskin artmasına cavab olaraq, Almaniya əvvəlcə açıq qapı siyasətinin tətbiqini bəyan etdi və kansler Angela Merkel, Almaniyada qaçqınlar üçün qarşılama mədəniyyətini müdafiə etdi. 2015-ci ilin yayında Almaniya Hökuməti Suriya qaçqınlarına hər hansı Aİ ölkəsinə daxil olmasından asılı olmayaraq sığınacaq üçün müraciət etmələrinə icazə verəcəyini bəyan etdi.

Bununla birlikdə, 2015-ci ilin ikinci yarısından etibarən Avstriya və Çexiya sərhədlərində sətir nəzarətin tətbiq edilməsi, qəbul və sığınacaq müraciəti müddətlərini, deportasiyaları və ölkəyə giriş hüquqlarını tənzimləyən bir sıra qaydalar və dil, əmək və təhsil ilə bağlı inteqrasiya tədbirləri üzrə Almaniyanın siyasəti daha da məhdudlaşdırıcı xarakter aldı. İlk növbədə qeyd olunmalıdır ki, Almaniya konstitusiyası qaçqınların hüquqları ilə bağlı məsələnin fundamental əsasda, xüsusilə siyasi amillər nəzərə alınmaqla təsbit etmişdir. Əsas Qanunun 16a maddəsi siyasi təqib qurbanlarına fərdi sığınacaq hüququ verir. Qaçqınlara dair bu hüquq konstitusion əsasda təsbit etməklə sığınacaq hüququna xüsusi önəm verilir və Almaniyanın qaçqın qəbul etmək üçün tarixi və humanitar borcunu yerinə yetirməyə hazır olduğunu ifadə edir. Prosessual qaydada isə bu məsələlər Sığınacaq haqqında Prosessual Qanun ilə tənzimlənir. Almaniya Federativ Respublikasına sərhəddinə girişinə icazə verdiyi və ya ölkədə yaşayış icazəsi olmadan mövcud olan sığınacaq axtaran şəxslərmüvafiq ştatın ən yaxın qəbul mərkəzinə köçürülür. İlk paylama üçün ümumölkə sistemindən istifadə edilərək sığınacaq Prosessual Qanununda müəyyən edilmiş qaydalara əsasən Almaniyanın ayrı-ayrı ştatlarının (torpaqların) qəbul mərkəzlərinə təyin olunurlar. Sonra isə sığınacaqqla bağlı müraciətlər araşdırılması və qərar qəbul edilməsi üçün Federal Miqrasiya və Qaçqınlar İdarəsinin (BAMF) məsul şöbəsinə təqdim olunur. Sığınacaq axtaranlar sığınacaq proseduru zamanı Almaniya Federativ Respublikasında qalmaq üçün ilkin hüquq verən yaşayış icazəsi sertifikatı alırlar.

Qeyd edək ki, 1953-cü ildə yaradılan BAMF Almaniyada sığınacaq, miqrasiya və inteqrasiya məsələləri üzrə mükəmməl bir Mərkəz hesab edilir. Federal Daxili İşlər Nazirliyinin tabeliyində olan bu federal orqanın şöbə ofisləri, sığınacaq axtaranların və qaçqınların qəbul mərkəzləri və qərar qəbul etmə mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Göründüyü kimi, Almaniyada qaçqınların beynəlxalq müdafiəsi üçün milli qanunvericilik effektiv formada işləməklə, eyni zamanda prosessual və institusional tədbirlər də kifayət

qədər səmərəli təşkil olunmuşdur. Baxmayaraq ki, Almaniya həm qanunvericilik, həm də siyasi mühit baxımından qaçqınlar üçün əlverişli ölkə hesab edilir, lakin Sirakus Universitetinin professoru Audie Klotz və Çukurova Universitetinin dosenti, doktor Asli İlgin birgə araşdırmalarında qeyd etdiyi kimi, Aralıq dənizi hövzəsində davam edən miqrasiya prosesləri Aİ ölkəsi olaraq Almaniya və qonşu dövlətlərlə sığınacaq siyasəti ilə bağlı ciddi gərginliyin olmasından da yana deyildir. Elmi şərhlərdə bu mürəkkəb dinamika və onların siyasi təsirləri barədə aydın bir konsepsiya ortaya qoyulmur. Çünki, tipik olaraq analitik cəhətdən məsələyə iki fərqli çərçivədən yanaşılır: ya qaçqın hüquqlarının müdafiəsi kontekstində, ya da qaçqınlar təhlükə kimi. Hər iki çərçivə dolayısı ilə siyasi elementlərlə bağlıdır. Qaçqın hüquqlarının müdafiəsi Almaniya üçün hüquqi tendensiyalar diktə etsə də, qaçqınların mülki və siyasi hüquqları, habelə onlara sığınacaq verilməsi ilə bağlı məsələlərdə siyasi amil özünü mütləq şəkildə büruzə verir. Ölkənin təhlükəsizliyi kontekstində isə qaçqınlara hər yerdə olduğu kimi Almaniya da təhlükə mənbəyi kimi yanaşılmaz başlandı. Eyni zamanda Almaniya Aİ-nin üzv dövləti olaraq bu qurumun qoyduğu şərtlər çərçivəsində addımlar atmağa və ümumi siyasətini bu Aİ-nin prinsiplərinə uyğun şəkildə həyata keçirməyə başladı. Yaxın Şərqdə qaçqınların və məcburi köçkünlərin beynəlxalq müdafiəsi ilə bağlı son illər siyasi və təşkilati-hüquqi kontekstdə ən çox problemlərlə üzləşən ölkələr İraq və Suriyadır. Qeyd edək ki, bu iki ölkənin qaçqınların və məcburi köçkünlərin beynəlxalq müdafiəsi ilə bağlı vəziyyəti müqayisəli şəkildə təhlil edərkən bir sıra oxşar cəhətlərin şahidi oluruq. Çünki, İraq və Suriyaya aid qaçqın və məcburi köçkünlərin problemlərinin təkanverici amilləri eyni xarakterə malik olmaqla siyasi elementləri etibarilə biri-birindən o qədər də fərqlənmir. Bu ölkələrin hər ikisində olan qaçqın və məcburi köçkün probleminin elmi təhlilini aparan İraqlı mütəxəssis Peyman Əhməd bununla əlaqədar bir neçə əsas məqama toxunur. O vurğulayır ki, birincisi, hər iki ölkədəki dövlət uğursuzluğu, yəni dövlətin vətəndaşları üzərində səriştəsizliyi insanları öz ölkələrini tərk etməyə məcbur edən əsas vasitə kimi çıxış edir, ikincisi, əhalinin miqrasiyasına səbəb olan iqtisadi amillər vurğulanır, üçüncüsü, Suriya və İraqda qaçqın və məcburi köçkün probleminin artmasında İŞİD-in rolu diqqət çəkir. Göründüyü kimi, hər iki dövlətin qaçqın və məcburi köçkün problemləri siyasi mahiyyəti və beynəlxalq münasibətlər regional sisteminin xüsusiyyətləri baxımından demək olar ki, eynilik təşkil edir.

İraqda qaçqın və məcburi köçkün böhranı 2003-cü ildə koalisiya qüvvələrinin İraqa hücumundan əvvəl mövcud olsa da, ancaq bu zamandan etibarən gözləniləndən daha gec və daha geniş miqyas almağa başlamışdır. Buna səbəb təkcə regionda hərbi əməliyyatlar deyil, həm də daxili qiyamçı qrupların mülki insanları hədəfinə çevrilməsilə başlamışdır. Hazırda İraq Suriya qaçqınları ilə yanaşı İran və Fələstin qaçqınlarına ev sahibliyi edir. Eyni zamanda, bu gün İraqda qaçqın böhranı - ölkədən kənarda təxminən iki milyon yarım və eyni sayda məcburi köçkün - say baxımından dünyada ikinci yeri tutur. 2005-ci ildən bəri yüz minlərlə İraqlı, 2006-cı ilin fevralında Samarra ziyarətgahının bombalanmasından sonra yurdlarından didərgin düşdü. Beş milyona qədər iraqılının - təxminən beşdən birinin - təhlükəsizlik üçün evlərini tərk etmiş, təxminən yarısı İraq Kürdüstanı bölgəsində və ölkənin digər yerlərində məcburi köçkün olaraq sığınacaq tapmışdır. Digər yarısı - səyahət və digər xərcləri ödəyə bilməyən qaçqın olaraq qonşu ölkələrə, xüsusən İordaniya və Suriyaya qaçdılar. Göründüyü kimi, qaçqın və məcburi köçkünlərin beynəlxalq müdafiəsi ilə bağlı regionda, xüsusilə İraq, Suriya və İordaniyada mövcud olan problemlərin əsas səbəbini məhz region dövlətlərində baş verən siyasi konfrantasiyalar və daxili siyasi-hərbi gərginliklərdir ki, bu da əsas etibarilə əhalinin geniş miqrasiya axınlarının yaranmasını şərtləndirir. Qaçqın və məcburi köçkünlərin beynəlxalq müdafiəsi ilə bağlı İraqın qanunvericilik, inzibati və təşkilati resurslarına gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, bu ölkənin 1951-ci il Konvensiyasını ratifikasiya etməməsinə baxmayaraq, İraq hökuməti qaçqınlarla əlaqəli iki qanunvericilik sənədini qəbul etmişdir. Bizim elmi araşdırmanın məqsədləri baxımından maraqlı olan qanunlardan biri 1971-ci il Siyasi Qaçqınlar haqqında Qanundur. Bu qanun yalnız siyasi qaçqınların müdafiəsi məsələlərinə toxunur, onların işləmək hüququ və milli rejim tətbiq edilməklə, sağlamlıq və təhsil hüquqlarını təsbit edir. Eyni zamanda, bu qanunsiyasi elementlə bağlı olmayan digər əsaslarla və ya digər səbəblərdən ölkələrini tərk etmiş qaçqınlara şamil edilmir. Bununla əlaqədar Süleymaniyyə Universitetinin tədqiqatçısı Adnan Qadir Siyasi Qaçqınlar haqqında Qanunu şərh edərkən yazır ki, bu qanun yalnız siyasi və hərbi qaçqınları tanıyır, lakin irqi, dini, etnik, müəyyən bir sosial qrupa mənsubiyyət səbəbi ilə İraqda sığınacaq axtaran şəxslər kateqoriyasını, habelə münafiqlər və müharibələrdən qaçan şəxsləri isə istisna edir. İraqda qaçqın və məcburi köçkünlərin müdafiəsi üzrə intuisional mexanizmlər son dövrlər formalaşmağa başlamışdır. Belə ki, 2009-cü ildə qəbul edilmiş Miqrasiya və Köçürülmə

Nazirliyi haqqında Qanuna görə İraq daxilində həm məcburi köçkünlərə, həm də xarici qaçqınlara yardım və xidmətlər göstərən Miqrasiya və Köçürülmə Nazirliyi təsis olunmuşdur.

Ümumiyyətlə qeyd olunmalıdır ki, İraqda qaçqın və məcburi köçkünlərin müdafiəsi üzrə məsul qurumların fəaliyyətinin təhlili deməyə əsas verir ki, onların fəaliyyəti leqal prinsiplərə söykənir. Məcburi köçkünlərin mənşə yerlərinə könüllü qayıtmasını asanlaşdırmaq üçün İraq Nazirlər Şurası xüsusi Fərmanla məzhəb ayrışçılığı səbəbi ilə evlərini tərk etmək məcburiyyətində qalan şəxslərə pul mükafatlarının verilməsinə icazə vermişdir. Xarici qaçqınlara verilən imtiyazlara gəldikdə isə, qaçqınlara milli rejim prinsipi əsasında, iraclılarla eyni hüquqları şamil edilmişdir. Belə ki, fələstinli qaçqınlara İraq vətəndaşları ilə eyni səviyyədə bütün üstünlüklər təmin edilmiş, 2011-ci ildəki Suriya böhranından sonra suriyalı qaçqınlara İraqın Kürd bölgəsindəki dövlət məktəblərinə yazılma və bölgədə işləmək hüququ verilmişdir. Göründüyü kimi, İraqda siyasi və daxili qarşıdurmaların mövcudluğuna və bu ölkənin beynəlxalq normaları təsdiq etməməsinə baxmayaraq qaçqın və məcburi köçkünlərin müdafiəsi üzrə həm milli normalar, həm də intusional mexanizmlər milli rejim prinsipini tətbiq etməklə humanist xarakteri və loyall münasibəti ilə fərqlənir. Suriyada isə qaçqın problemi əsasən 2011-ci ildən sonra başlanmışdır.

15 mart 2011-ci il tarixində rəsmi olaraq Suriyada başlanmış vətəndaş müharibəsi yüz minlərlə insanın ölümünə, ailələrin dağılmasına, millətin parçalanmasına və on illərlə həyat səviyyəsinin geri düşməsinə və çox sayda məcburi köçkün problemlərinə səbəb oldu. Qeyd olunmalıdır ki, Suriya da, digər Ərəb ölkələri kimi, qaçqınların və məcburi köçkünlərin beynəlxalq müdafiəsi ilə bağlı öz milli hüquqi və intusional resursları baxımından beynəlxalq normalara yanakı münasibət ortaya qoyan ölkələrdəndir. Belə ki, Suriya Ərəb Respublikası Qaçqınların Statusuna dair 1951-ci il Konvensiyasına və ona əlavə 1967-ci il Protokoluna və digər beynəlxalq konvensiyalara üzv deyil. Suriyada hal-hazırda sığınacaqla bağlı hərtərəfli milli qanunvericilik bazası yoxdur. Suriyanın 2012-ci il Konstitusiyasının 39-cu maddəsində qeyd olunur ki, "Siyasi qaçqınlar siyasi inancları və ya azadlıqlarını müdafiə etdikləri üçün ekstradisiya edilməyəcəkdir". 2014-cü ildə qəbul olunmuş yeni İmmiqrasiya qanunu Suriyada rezident hüququ olan şəxslərin kateqoriyalarından biri kimi BMT Ali komissarının etibarlı sertifikatı olan qaçqınlara şamil edilir. Suriya qanunvericiliyi "qaçqın" terminini müəyyənləşdirmir və ya öz milli qanunvericilik bazasında onların müdafiəsinə istinad etmir. Suriya ərazisinə qəbul edilmiş qaçqın və sığınacaq axtaranlar qanuni olaraq milli immiqrasiya çərçivəsinin tərkib hissəsidir. Ölkəyə müntəzəm kanallarla girib pasporta sahib olduqları təqdirdə, BMT QAK tərəfindən verilmiş qaçqın şəxsiyyət vəsiqəsinin etibarlılığından asılı olaraq, bir ilə qədər müddətə yaşayış yeri verilir.

Bu gün Suriyada qaçqın böhranı bütün dünyanın və müasir dövrün ən böyük qaçqın və köçkün problemi olaraq qalır. Təxminən 5.6 milyon suriyalı qaçqın və 6.2 milyon insan Suriya daxilində məcburi köçkün vardır. Bu gün Suriyada təxminən 12 milyon insanın humanitar yardıma ehtiyacı var. Suriyalı qaçqın böhranından əziyyət çəkən insanların ən az yarısı uşaqlardır. 1 dekabr 2019-cu ildən bəri Suriyanın şimal-qərbində təxminən 900.000 insan qarşıdurma nəticəsində məcburi köçkün düşüb. Hücumlar İdlibdən şimala doğru irəlilədikcə, insanlar Türkiyə ilə qapalı sərhəd yaxınlığındakı kiçik bir bölgəyə sıxışır və Türkiyə yüz minlərlə köçkünə ev sahibliyi edir. Qeyd olunduğu kimi, miqyasına görə regionun ən geniş əhatəli qaçqın və məcburi köçkün böhranı Suriyada yaranmış və xüsusi vurğulanmalıdır ki, Yaxın Şərqdə bu böhranın aradan qaldırılmasında siyasi cəhətdən məhz Türkiyənin mühüm rolu olmuşdur. Eyni zamanda qeyd olunmalıdır ki, istər İraqda, istərsə də, Suriyada siyasi-hərbi böhranlar regional təhlükəsizlik üçün təhdid olmaqla yanaşı, regionda qaçqın və məcburi köçkünlərin kifayət qədər siyasi nəticələrə səbəb olan və hal-hazırda da davam edən problemlərinə yol açmışdır. Belə ki, Suriya böhranı İraq üzərində böyük təsir göstərdi. İŞİD-in 2014-cü ildə Suriyanın Rakka şəhərində həyata keçirdiyi əməliyyatları nəticəsində bu gün 3 milyondan çox iraclının daxili məcburi köçkünlüyünə səbəb olmuşdur. Hesablamalara görə, davamlı münaqişə və iqtisadi durğunluğun təsirləri ilə mübarizə aparmaq üçün 11 milyon iraclının demək olar ki, üçüncü birinin - humanitar yardıma ehtiyacı vardır. Üstəlik, yüz minlərlə suriyalı, ölkələrində gedən müharibədən İraqa sığınmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Chauncy D. Harris and Gabriele Wülker. The Refugee Problem of Germany, Economic Geography, Vol. 29, No. 1 (Jan., 1953), pp. 10-25 (16 pages)
2. Bekaj, A. and Antara, L., Political Participation of Refugees: Bridging the Gaps (Stockholm: International IDEA, 2018), <https://www.idea.int/publications/catalogue/political-participation-refugees-bridging-gaps>
3. Energiewende in Context of the Open Door Policy: How the Wave of Syrian Refugees Affects the Germany's Energy Requirements, <https://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?Article=1050&context=sire>
4. Political Participation of Refugees. The Case of Afghan and Syrian Refugees in Germany. <http://www.idea.int>
5. Basic Law for the Federal Republic of Germany, <https://www.btg-bestellservice.de/pdf/80201000.pdf>
6. Asylum and refugee policy, <https://www.bmi.bund.de/EN/topics/migration/asylum-refugee-protection/asylum-refugee-policy-germany/asylum-refugee-policy-node.html>
7. The Federal Office for Migration and Refugees - reliably changing. <https://www.bamf.de/SharedDocs/Videos/EN/Behoerde/bamf-image-clip.html>
8. Asli Ilgit, Audie Klotz. Refugee rights or refugees as threats? Germany's new Asylum policy. <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1369148118778958>
9. Paiman Ahmad. The Middle East Refugee Crisis. Syria and Iraq Case, Migration and Crime pp 15-43. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-319-95813-2_2
10. Failed Responsibility: Iraqi Refugees in Syria, Jordan and Lebanon, <https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/gulf-and-arabian-peninsula/iraq/failed-responsibility-iraqi-refugees-syria-jordan-and-lebanon>
11. Adnan Qadir, Legal Status of Asylum Seekers and Refugees in Iraq and Kurdistan Region of Iraq, https://www.researchgate.net/publication/338165185_Legal_Status_of_Asylum_Seekers_and_Refugees_in_Iraq_and_Kurdistan_Region_of_Iraq
12. https://www.researchgate.net/publication/338165185_Legal_Status_of_Asylum_Seekers_and_Refugees_in_Iraq_and_Kurdistan_Region_of_Iraq
13. Ministry of Migration and Displacement Law No. 21 of 2009. <https://www.refworld.org/pdfid/5c75602f7.pdf>
14. Constitution of the Syrian Arab Republic – 2012, <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/91436/106031/F-931434246/constitution2.pdf>

CİNAYƏT QANUNUNDA YAŞ MƏSULİYYƏTİN MEYARIDIR

Anar Cavadov

Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Xülasə

Son illərin cinayət statistikasına yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayətlərin, habelə cinayətkar fəaliyyətə cəlb olunmuş bu kateqoriyalı şəxslərin sayında müəyyən artım meyllərinin müşahidə olunduğunu göstərir. Yetkinlik yaşına çatmayanlar və onların iştirakı ilə törədilən cinayətlərin əhəmiyyətli hissəsinin tamah və tamah-zorakı xarakterli kriminal əməllər olduğu, bu şəxslər tərəfindən qəsdən adam öldürmə və sağlamlığa ağır zərər vurma kimi zorakı cinayətlər də törədildiyi, onların narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsinə cəlb olunma hallarının artdığı da qeyd olunmalıdır.

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikası, cinayət, qanun, statistika, yetkinlik yaş.

Abstract

Recent crime statistics indicate a noticeable upward trend in offenses committed by juveniles, as well as in the number of minors involved in criminal activities. A significant portion of crimes committed by or with the participation of juveniles consists of acquisitive and acquisitive-violent offenses. It should also be

noted that juveniles are involved in violent crimes such as intentional homicide and the infliction of severe bodily harm, alongside the increasing involvement of minors in the illegal circulation of narcotic substances.

Keywords: Republic of Azerbaijan, crime, law, statistics, juvenile

Son illərin rəsmi cinayət statistikasına nəzər salsaq, 2019-cu ildə Azərbaycanda qeydə alınmış 26672 cinayətdən 323-ü 14-17 yaşda olan uşaqlar tərəfindən və ya onların iştirakı ilə törədildiyini deyə bilərik. Qeyd edək ki, bu ildə yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayətlərin 185-i oğurluq, 18-i qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma, 12-si xuliqanlıq, 12-si narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi, 4-ü qəsdən adam öldürmə və adam öldürməyə cəhdə bağlı olmuşdur. 2019-cu ildə cinayət törətmiş 14-17 yaşda olan uşaqların sayı 387 olmuş (cinayət törətmiş şəxslərin ümumi sayında xüsusi çəkisi 2.2%), onlardan 95-i 14-15 (24,5%), 292-i isə (75,5%) 16-17 yaşda olan uşaqlar təşkil etmişdir. Yetkinlik yaşına çatmayanların 225-i (58,1%) kriminal əməlləri qrup şəklində törətmişlər. Statistik təhlil 2023-cü ildə Azərbaycanda qeydə alınmış 36811 cinayətdən 364-nün 14-17 yaşda olan uşaqlar tərəfindən və ya onların iştirakı ilə törədildiyini göstərir. Bu ildə yeniyetmələr tərəfindən törədilən cinayətlərin 164-ü oğurluq, 22-si dələduzluq, 17-si xuliqanlıq, 16-sı narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi, 15-i qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma, 8-i qəsdən adam öldürmə və adam öldürməyə cəhdə bağlı olmuşdur. 2023-cü ildə cinayət törətmiş 494 yeniyetmədən 107-i (21,6%) 14-15, 387-si (78,4%) isə 16-17 yaşda olan şəxslər təşkil etmişdir. Yeniyetmələrin 80-ni (16,2%) cinayəti qrup şəklində törətmişlər.

Statistika həmçinin yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayətlərin sayının artması ilə yanaşı, bu cinayətlərin ictimai təhlükəlilik dərəcəsinin yüksəldiyini, bu kateqoriyalı kriminal əməllər arasında ağır və xüsusilə cinayətlərin sayının və xüsusi çəkisinin artdığını göstərir. Belə ki, 2019-cu ildə bu kateqoriyalı şəxslər tərəfindən törədilən 323 cinayətdən 32-i (9,9%) ağır və xüsusilə ağır cinayət olduğu halda, 2023-cü ildə qeydə alınmış 364 cinayətdən 46-ı (12,6%) ağır və xüsusilə ağır cinayət olmuşdur. Göründüyü kimi, 2019-cu illə müqayisədə yeniyetmələr tərəfindən törədilən cinayətlərin strukturunda ağır və xüsusilə ağır cinayətlərin xüsusi çəkisi xeyli artmışdır.

Professor Ş.T.Səmədova bu məsələyə toxunaraq qeyd edir ki, «yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkarlığının dinamikası son illərdə cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmuş bu kateqoriyalı şəxslərin sayının nisbi sabitliyini göstərir: bütün qeydə alınmış cinayətlərin orta hesabla 3%-ə qədər yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilir». Müəllif, yeniyetmələr tərəfindən törədilən cinayətlərin böyük hissəsinin tamah-zorakı istiqamətli ilə səciyyələndiyini, bu növ cinayətkarlığın kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərində narahatdoğuruju hallardan birinin də yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayətlərin strukturunda ağır və xüsusilə ağır cinayətlərin xüsusi çəkisinin yüksək olduğunu (13%-ə yaxın) göstərir¹.

M.N.İmanlı qeyd edir ki, «baş vermiş cinayətlərin xeyli qismi yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən törədilir. Bu cinayətlər baş vermə hallarına görə, subyektin yəni yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin psixoloji vəziyyətindən, törədilmiş əməl olan münasibətindən və sair mühüm amillərdən asılı olmaqla fərqli xüsusiyyətlərə malik olduğundan xüsusi növə ayrılır. Bu qrup cinayətlərin baş vermə səbəblərini, hallarını, xüsusiyyətlərini araşdırarkən, həmin cinayətlərin məhz yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən törədilməsini qanunvericilik daha üstün tutaraq bu növ cinayətləri ayırır və cəza məsələsində xüsusilə fərqli mövqedən yanaşır»².

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası cinayət qanunvericiliyində şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi üçün yaş həddi 16 yaş olaraq müəyyən edilmişdir.

Cinayət məsuliyyətinin yaranması üçün müəyyən edilən yaş həddi, təkcə sosial-psixoloji və pedaqoji problem olmayaraq, həm də cinayət hüquq siyasəti ilə bağlı məsələdir. A.A.Baybarin qeyd edir ki, yaş – mürəkkəb, geniş həcmli və çoxaspektli anlayışdır və təsadüfi deyildir ki, yaşla bağlı ayrı-ayrı aspektlərin örenilməsi ilə tibb, pedaqogika, psixologiya, fəlsəfə, sosiologiya, cinayət hüququ və kriminologiya kimi elmlər məşğul olur³.

¹ Сәмедова Ш.Т. Уголовно-правовая защита прав несовершеннолетних//Баки universitetinin xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası. 2022, №1, s.46

² İmanlı M.N. Yetkinlik yaşına çatmayanlar və ailə münasibəti zəminində olan cinayətlər // Qanun. 2019. №5(295), s.52

³ Байбарин А.А. Уголовно-правовая дифференциация возраста. Автореф.дисс...к.ю.н. Краснодар, 2009, с.3

AR CM-nin 20.1-ci maddəsinə uyğun olaraq cinayətin subyekti üçün müəyyən edilən yaş həddi 16-dır. Eyni zamanda CM-nin 20.2-ci maddəsində, 14 yaşdan məsuliyyət yaranan əməllərin dəqiq dairəsi də göstərilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası CM-nin 20.1-ci maddəsinə uyğun olaraq cinayət törədənədək 16 yaşı tamam olmuş şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir. CM-nin 20.2-ci maddəsində isə 14 yaşında cinayət məsuliyyətinin nəzərdə tutulduğu cinayətlərin dairəsi göstərilmişdir. Belə ki, bu maddəyə əsasın, 14 yaşı tamam olmuş şəxs yalnız qəsdən adam öldürməyə, qəsdən sağlamlığa az ağır və ya ağır zərər vurmağa, adam oğurlamağa, zorlamağa, seksual xarakterli zorakılıq hərəkətlərinə, oğurluğa, soyunçuluğa, quldurluğa, hədə-qorxu ilə tələb etməyə, talama məqsədi olmadan qanunsuz olaraq avtomobil və ya başqa nəqliyyat vasitəsi ələ keçirməyə, ağırlaşdırıcı hallarda əmlakı qəsdən məhv etməyə və ya zədələməyə, terrorçuluğa, adamları girov götürməyə, ağırlaşdırıcı hallarda xuliqanlıq, odlu silahı, döyüş sursatını, partlayıcı maddələri və qurğuları talamağa və ya hədə-qorxu ilə tələb etməyə, narkotik vasitələri və ya psixotrop maddələri talamağa və ya hədə-qorxu ilə tələb etməyə, nəqliyyat vasitələrini və ya yolları yararsız vəziyyətə salmağa görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir. M.N.Bayramov qeyd edir ki, «subyekti 14 yaşdan nəzərdə tutulmuş cinayətlərin hamısı qəsdən törədilən cinayətlərdir. 14 yaş müəyyən edilərkən həmin cinayətlərin ağırlıq dərəcəsi deyil, məhz bu yaşda şəxslərin belə əməllərin kriminal xarakterini dərk etmək qabiliyyətinə malik olmaları nəzərə alınır»⁴. İ.Ağayev bununla bağlı yazır ki, «Cinayət Məcəlləsinin 20-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə görə cinayət məsuliyyətinin yaranmasının azaldılmış minimum yaş həddi 14 yaş təşkil edir. Həmin yaş həddi kifayət qədər məhdud dairəyə mənsub cinayətlərlə bağlı təyin edilmişdir. Bu cinayətlərin dairəsi isə qanunverici tərəfindən bu normada göstərilmiş əməllərin ictimai təhlükəliliyinin 14 yaşına çatmış yeniyetmələrin inkişaf səviyyələrinə görə, onlara tam aydın olması nəzərə alınmaqla müəyyən edilmişdir»⁵.

Hüquq elmləri doktoru, professor Ş.T.Səmədovanın düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi, «qanunvericilik 14 yaşdan məsuliyyət yaradan əməllərini dairəsini müəyyən edərkən bu cinayətlərin ağırlığını deyil, onların daha çox məişət xarakterli olmalarını, habelə 14 yaşa çatmış şəxslərin belə əməllərin kriminal xarakterini dərk etmək qabiliyyətlərinə malik olmalarını nəzərə almışdır»⁶.

Cinayət məsuliyyətinin yarandığı yaş həddlərinin müəyyən edilməsi istənilən dövlətin cinayət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biridir. Belə ki, məhz yaşla insanların tələbatları, həyatı məqsədləri, maraqlar dairəsi, həyat tərzı müəyyən olunur və təbii ki, yaş şəxsin qanunazidd hərəkətlərinə də təsirsiz ötürür. Əgər yetkin yaşda olan insan müasir şəraitlərdə öz qarşısına sosial vəzifələr qoya və onları uğurla həll edə bilirsə, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər, uşaq və yeniyetmələr, tam şəkildə öz tələbatlarına adekvat olan həyat şəraitlərini müstəqil yaratmaq öz hərəkətlərinə cavab vermək və onları idarə etmək iqtidarında olmurlar. Uyğun olaraq istər cinayət-hüquqi müdafiənin həyata keçirilməsi, istərsə də müxtəlif yaş qruplarından olan şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsinə differensiallaşdırılmış yanaşma zəruridir.

Yaş anlayışı insanın inkişaf psixologiyasında ön mühüm kateqoriyalardan biridir. Yaş şəxsiyyətin bir çox xassə və keyfiyyətlərini, psixikasının xüsusiyyətlərini, tələbatlarını, maraqlarını, şəxsiyyətin sosial statusunu və digərlərini müəyyən edir.

Yaşdan asılı olaraq cinayət subyektinin differensiasiyasının müxtəlif aspektlərinin tam və hərtərəfli öyrənilməsi – təkcə hüquq nəzəriyyəsi üçün deyil, həm də hüquq təcrübəsi üçün əhəmiyyətlidir. Belə ki, qanunvericiliklə müəyyən olunmuş yaşa çatma – şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi üçün zəruri olan şərtlərdən biridir⁷.

Cinayət hüququnda yaşın differensiasiyası məsələləri şəxsiyyətin hüquqları probleminə də toxunur. Hüquqi aspektlərlə yanaşı, yaş həm də sosial əhəmiyyət kəsb edir: qanunvericinin cinayət qanunu ilə qadağan edilmiş ictimai təhlükəli əməlləri törətmiş yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə ədalətli, adekvat yanaşması təkcə hüquq doktrinası və hüquqtətbiq etmə təcrübəsi üçün deyil, həm də bütövlükdə cəmiyyətin humanistləşməsi vəzifələrinin həllinə kömək edir.

⁴ Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası / h.e.d., prof. F.Y.Səməndərovun redaktəsi ilə. Bakı, 2016, s.59

⁵ Ağayev İ. Azərbaycan Respublikasının Cinayət hüququ (Ümumi və Xüsusi hissələr). Dərslik. Bakı, 2010, s.175

⁶ Səmədova Ş.T., Bayramova M.N., Rzayeva S.N., Musayeva A.T., Nəzərova K.O. Cinayət hüququ (dövlət imtahan suallarının şərhı). Dərs vəsaiti. Bakı, 2022, s.27

⁷ Горбатенко Г.В. Теоретико-правовые аспекты определения возраста как признака субъекта преступления в отечественной и зарубежных системах права//Вестник Воронежского института МВД России. 2020. №3, с.184.

Yaşın cinayət-hüquqi aspektlərdən tədqiqinin aktuallığı bir sıra amillərlə, o cümlədən: qanunvericiliyində və hüquqtəbqiyyətə təcübəsində ardıcıl şəkildə ifadə olunan və təzahür edən cinayətkarlıqla mübarizənin forma və metodlarının humanistləşməsi meyilləri ilə; cinayət törədən və zərərçəkənin şəxsiyyətinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla cinayət məsuliyyətinin və cəzanın differensiasiyası və fərdiləşdirilməsi; cəmiyyətdə mürəkkəb sosial-psixoloji abı-hava və bu fonda müşahidə olunan yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkarlığının səviyyəsinin yüksəlməsi, həmçinin cinayət məsuliyyəti yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən törədilən ictimai təhlükəli əməllərin sayının artması və sairə ilə şərtlənmişdir⁸.

Y.R.Mikayılının düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi, «müasir dövrdə cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən yaş həddi, ibtidai araşdırma müddətləri, yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi, tutulması, həbsi, onlara tətbiq edilən digər qətimkan tədbirləri, cəzalar və cinayət-mühakimə icraatının digər elementləri ilə bağlı hüquq sistemləri və ölkələr üzrə fərqi yanaşmalar da mövcuddur»⁹.

Müxtəlif ölkələrdə cinayət məsuliyyətinin minimal yaş hədləri ölkələrin tarixi və mədəni xüsusiyyətlərindən asılı olaraq bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Cinayət məsuliyyətinin minimal yaş həddinin müəyyən edilməsinə müasir yanaşma «*uşağın cinayət məsuliyyəti ilə bağlı mənəvi və psixoloji məqamlara keçirmək qabiliyyətinin, yəni yetkinlik yaşına çatmayanın fərdi xüsusiyyətləri və ya onların bunu qavramaq və başa düşmək imkanları nəzərə alınmaqla onun cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsinin mümkünlüyünün qiymətləndirilməsi*»ndən ibarətdir^{10, 11}.

Elmi diskussiyalarda cinayətin subyekti kimi yetkinlik yvşına çatmayanların yaşının təyininə münasibətdə məhkəmə təcübəsinin kollizialığı xüsusi qeyd olunur. Elmi diskussiyaların, qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyinin ziddiyyətliyi cinayət subyektinin faktiki və fiziki yaşının üst-üstə düşməməsi, cinayətləin tövsifi, onların ictimai təhlükəlilik dərəcəsi kimi problemlərin aktuallaşmasına gətirib çıxarır¹².

Qeyd edək ki, «*cinayət məsuliyyəti uşağın müəyyən yaşda olub-olmamasına görə deyil, yetkin olub-olmamasına görə qiymətləndirilir. 12 Lövhə Qanununun tətbiqində oğlanın 14 yaşında, qızların isə 12 yaşında yeniyetmə olduğu qəbul edilirdi. Bu qiymətləndirmə nəticəsində uşağın yetkin olmadığı qənaətinə gəlinədiyi halda, əməli ölüm cəzası tələb edəcək qədər ağır olsa belə, uşağı cəzalandırmamaq, xəbərdarlıq etmək və vurduğu zərərin iki qatını ödəmək kimi sanksiyalar tətbiq edilirdi. Roma hüququnun klassik hüququ adlanan dövrdə uşağın danışa bildiyi dövrə qədər olan yaşı mütləq məsuliyyətsizlik dövrü kimi qəbul edilmiş, yeniyetmə olan, lakin yaşı tamam olmamış dövrə yaxın olan uşaqlara verilən cəzalar isə mərhəmət kimi səbəblərdən ola bildikcə aşağı həddən verilmişdir*»¹³.

Məlum olduğu kimi, beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə yetkinlik yaşına çatmayan cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə əsas verən yaşla bağlı dəqiq norma mövcud deyildir. Beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə, xüsusən də Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyasında yetkinlik yaşının müəyyən edilməsi məsələsinə iştirakçı-dövlətlərin milli qanunvericiliklərinin öhdəsinə buraxılmışdır. Konvensiyanın müddəalarında sadəcə tələb olunur ki, iştirakçı-dövlətlər daha aşağı yaşda olan uşaqların cinayət qanunvericiliyini pozmaq iqtidarında olmadığını göstərən minimal yaşı müəyyən etsinlər (maddə 40.3). Pekin qaydalarında əlavə bir prinsip də nəzərdə tutulmuşdur: «*belə yaşın aşağı həddi emosional, mənəvi və intellektual yetişkinlik aspektlərini nəzərə alaraq həddən artıq aşağı yaş səviyyəsində olmamalıdır*» (4.1-ci bənd)¹⁴.

⁸ Байбарин А.А. Уголовно-правовая дифференциация возраста. Автореф.дисс...к.ю.н. Краснодар, 2009, с.3-4.

⁹ Mikayılı Y.R. Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi sahəsində bəzi problemlərə dair // Qanun. 2024. №3(353), s.75-76

¹⁰ Трунов И.Л., Айвар Л.К. Вопросы уголовного права и уголовной политики в отношении несовершеннолетних // Журнал российского права. 2005. №10, с.29.

¹¹ Коновалова И.А. Международные стандарты в области предупреждения правонарушений несовершеннолетних, их внедрение в российское законодательство//Образование и право. 2013. №1(41)-2(42), с.121

¹² Жадан В.Н. Уголовно-правовые проблемы возраста как отличительной черты несовершеннолетних, выступающих субъектами преступлений//Балтийский гуманитарный журнал. 2018. Т.7. №1(22), с.345

¹³ Əzizov N. Türk hüququnda yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə təyin edilən cəza növləri // «Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən törədilən cinayətlərin cinayət-hüquqi, cinayət-prosessual və kriminalistik problemləri» mövzusunda 17 aprel 2023-cü il tarixdə Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasında keçirilmiş beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2023, s.96.

¹⁴ Коновалова И.А. Международные стандарты в области предупреждения правонарушений несовершеннолетних, их внедрение в российское законодательство//Образование и право. 2013. №1(41)-2(42), с.120.

Dünya təcrübəsindən nümunələr cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən minimal yaşın təyini ilə bağlı müxtəlif yanaşma və mövqelərin mövcudluğunu göstərir.

R.Əliyev, bir çox «Avropa dövlətlərinin cinayət qanunvericiliyində şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsinə imkan verən yaş həddi Azərbaycan qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş yaş həddindən daha aşağı, hətta bəzi dövlətlərdə 10-12 yaş olaraq müəyyən edildiyini» qeyd edərək, belə ölkələr sırasında «Böyük Britaniya, Uels, İsveçrə, İrlandiya, Niderland, Belçika kimi qərbi Avropa ölkələri ilə yanaşı ABŞ, Kanada, İsrail, İndoneziya, Malayziya kimi dövlətləri» nümunə kimi göstərir¹⁵. Eyni zamanda müəllif, «Almaniya, İtaliya, Avstriya, Xorvatiya, Malta, Latviya, Bolqarıstan və digər bu kimi Avropa dövlətlərində cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən minimal yaş həddi 14 yaş, Norveç, İsveç, Danimarka, Finlandiya, Polşa və Çexiyada isə yaş həddi 15 yaş olaraq qəbul edildiyini» qeyd edir¹⁶.

O.S.Kapnus və V.N.Dodonov, Əlcəzair, Mali, Monako, Tunis, Çad və Fransada, habelə ABŞ-nın bəzi ştatlarında (Corciya, İllinoys, Nyu-York və s.) cinayət məsuliyyətinin 13, Braziliya, Yunanıstan, Kanada, Portuqaliya, Türkiyə, Cənubi Koreya, Andorra, Belçika, Braziliya, İsrail, Kanada, Çin, Niderlandda kimi ölkələrdə isə 12 yaşdan yarandığını göstərir¹⁷. E.Y.Antonova da xarici ölkələrdə cinayət məsuliyyəti yaşı ilə bağlı məsələyə differensiallaşmış yanaşmanın mövcudluğunu qeyd edərək, Danimarka, İslandiya, Norveç, Finlyandiya, Çex Respublikası, İsveç, Albaniya, Belarus, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Litva, Moldova, Rusiya, Tacikistan, Türkmənistan və Ukraynada cinayət məsuliyyətinin ümumi yaşı olaraq 16, bir sıra cinayət növlərinə görə isə 14 yaş müəyyən edildiyini qeyd edir¹⁸. E.N.Karabanova, cinayət məsuliyyəti yaşı Avstriya, Bolqarıstan, Almaniya, Gürcüstan, İtaliya, İspaniya, Latviya, Rumıniya, Serbiya, Xorvatiya, Estoniya, Yaponiya və digər ölkələrdə 14 yaş müəyyən edildiyindən yazır¹⁹. N.M.Xromova yazır ki, skandinaviya ölkələrində, həmçinin Polşa və Slovakiyada belə bir yaş olaraq 15, Belçika, Portuqaliya və Çilidə 16, Yuxarıburqda isə 18 yaş nəzərdə tutulmuşdur²⁰.

İ.R.Mikayılı bununla bağlı qeyd edir ki, «Bu gün bəzi ölkələrin qanunvericiliyində cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən yaş həddi 7 yaşdan başlayır. Belə ki, Avstraliya, Banqladeş, Qana, Küveyt, Livan, Suriya, Kipr, İrlandiya, Sudan, İordaniya və Pakistanda 7, Şotlandiya və Şri-Lankada 8, İraq və Filippində 9, İngiltərə, yeni Zelandiya, Nepal və Nikaraquada 10, Kanada, Uqanda, Cənubi Koreya və Türkiyədə 12, Əlcəzair, Çad, Polşa, Tunis və Fransada 13, Bolqarıstan, Çin, Almaniya, Macarıstan, İtaliya, İspaniya, Yaponiya, Liviya, Rumıniya, Rusiya və Vyetnamda 14, Danimarka, Misir, Finlyandiya, Norveç, İslandiya, Sudan və İsveçdə 15, Argentina, Boliviya, Çili, Kuba, Portuqaliya və Ukraynada 16, Belçika, Peru, Kolumbiya və Panamada 18 yaşı tamam olmuş şəxslər cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir»²¹.

Özbəkistan CM-də cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən ümumi yaş 16, ağırlaşdırıcı hallarda qəsdən adam öldürməyə görə 13, bir sıra cinayətlərə görə isə 14 yaş müəyyən olunmuşdur. Avstraliyada cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən ümumi yaş 14 olaraq müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda bu ölkədə yaşı 10-14 arasında olan şəxs cinayət törədərkən onun qanunazidd və ictimai təhlükəli xarakterini dərk etdiyi halda törətdiyi əmələ görə cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna bilər.

A.Mixael göstərir ki, ABŞ-nın 23 ştatında cinayət məsuliyyətinin minimal yaşı müəyyən edilmədiyi, bu ştatlarda uşaqlar əksər ağır və xüsusilə ağır cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilmələri,

¹⁵ Əliyev R. Cinayətin subyekti olan yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər üçün qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinin yerli və beynəlxalq təcrübədə müqayisəli təhlili//«Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən törədilən cinayətlərin cinayət-hüquqi, cinayət-prosessual və kriminalistik problemləri» mövzusunda 17 aprel 2023-cü il tarixdə Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasında keçirilmiş beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2023, s.139.

¹⁶ Əliyev R. Cinayətin subyekti olan yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər üçün qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinin yerli və beynəlxalq təcrübədə müqayisəli təhlili//«Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən törədilən cinayətlərin cinayət-hüquqi, cinayət-prosessual və kriminalistik problemləri» mövzusunda 17 aprel 2023-cü il tarixdə Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasında keçirilmiş beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2023, s.139

¹⁷ Капинус О.С., Додонов В.Н. Возраст уголовной ответственности в праве современных стран//Современное уголовное право в России и за рубежом: некоторые проблемы ответственности: сб.статей. М., 2008, с.7.

¹⁸ Антонова Е.Ю. Субъект преступления: учебное пособие. Владивосток, 2023, с.20

¹⁹ Карбанова Е.Н. Возрастной критерий уголовно-правовой деликтоспособности лица//Закон. 2024, №1, с.161

²⁰ Хромова Н.М. Возраст уголовной ответственности несовершеннолетних//Журнал российского права. 2018. №4, с.103

²¹ Mikayılı Y.R. Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi sahəsində bəzi problemlərə dair // Qanun. 2024. №3(353), s.76

daha 27 ştatda minimal yaşın 10-15 arasında dəyişdiyi də göstərməlidir. ABŞ-nın Klahoma ştatında belə yaş həddi 7, Nevada da isə 8 müəyyən edilmişdir²².

V.İ.Zubkova qeyd edir ki, real həyatda 12 yaşına çatmamış şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi halları praktiki olaraq mövcud deyildir²³. Eyni zamanda bəzi xarici ölkələrin cinayət qanunvericiliyi təcrübəsi buna şübhə ilə yanaşmağa imkan verir. S.A.Borovikovun fikrincə, yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən daha aşağı yaş həddinin nəzərdə tutulduğu ölkələr də vardır²⁴. İ.A.Petrova belə ölkələr olaraq Avstraliya, İngiltərə, Yeni Zelandiya, Nikaraqua, İsveçrə, ABŞ-nın Kolorada ştatı (10 yaş); Malta, Filippin, Həbəşistan (9 yaş); İndoneziya, Şotlandiya, Şri-Lanka, Keniya (8 yaş), Hindistan, Kipr Pakistan Suriya, İordaniya, Misir Livan, İrlandiya, Tailand, İsveçrə (7 yaş) kimi ölkələri qeyd edir.²⁵

Ölkəmizdə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmənin minimal yaş həddi 14 yaş olaraq cinayət qanunu ilə müəyyənləşdirildiyindən, bu yaş həddinin dəyişdirilməsinə yönəlmiş hər hansı cəhd, öz özlüyündə ciddi elmi və təcrübi araşdırılmalara əsaslanılmasını tələb edir.

Bu da obyektiv faktdır ki, bəzi hallarda bütün qayğı və müdafiəyə baxmayaraq, cəmiyyətin həssas qrupu sayılan yetkinlik yaşına çatmayanlar belə cinayət törətməkdən çəkinmir. Respublikamızın cinayət qanunvericiliyinə görə yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyətini yaranan yaş həddi bəzi cinayətlər üzrə cinayət törədərkən 14 yaşın tamam olması ilə müəyyən olunur. Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyətini yaranan yuxarı yaş həddi isə 18 yaşın olması ilə şərtləndirilir. Bu mənada cinayətlər şəxsin yaşına uyğun olaraq da fərqli qaydada qruplaşdırılır. Belə ki, müəyyən qrup cinayətlərin subyekti artıq 14 yaşını tamam olmuş şəxs olduğu halda, ümumi cinayət məsuliyyəti yaranan yaş həddi kimi 16 yaş müəyyən edilir. Bu yaş həddinin beynəlxalq və milli qanunvericilikdə əsas götürülməsi təbii ki, təsadüfi deyil. Məhz 14-16 yaşında şəxslər öz hərəkətlərini anlamaq biləcək qədər əqli və iradi inkişaf dərəcəsinə çatmış olmaqla yanaşı, həmin əməllərin ictimai təhlükəliliyini qiymətləndirməklə hərəkətlərinə nəzarət etməyə qadir olurlar.

Bu baxımdan yetkinlik yaşına çatmayanların kriminogen davranışını tədqiq edərkən, hər şeydən əvvəl onların doğulub böyüdüüyü həyat və tərbiyə şəraiti, fiziki intellektual və əqli inkişaf səviyyəsinə təsir göstərə biləcək amillərin müəyyən olunması zəruridir. Cinayət qanununun tələbi də budur ki, törədilən hər bir cinayət işi üzrə müəyyən edilməli sübutu əhəmiyyətə malik hallardan başqa, həm də yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində icraat zamanı yetkinlik yaşına çatmayanın həyat və tərbiyə şəraiti, yetkinlik yaşına çatmayanın fiziki intellektual və əqli inkişaf səviyyəsi kimi hallar müəyyən edilməlidir. Təsadüfi deyil ki, yetkinlik yaşına çatmayana cəza təyin edərkən məhkəmələr həmin şəxsin həyat və tərbiyə şəraitini, psixi inkişaf səviyyəsini, onun şəxsiyyətinin digər xüsusiyyətlərini və kənar şəxslərin ona təsirini nəzərə alır, o cümlədən cəza təyin edilərkən yetkinlik yaşına çatmama cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdıran digər hallarla birlikdə nəzərə alırlar.

Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkarlığının yaranmasına hər şeydən əvvəl onun doğulub böyüdüüyü həyat və tərbiyə şəraiti öz təsirini göstərir. Yaddan çıxarmamalıyıq ki, cinayət törətmiş yetkinlik yaşına çatmayan da insandır və həmin insan da yaşadığı cəmiyyətin daxilində yetişir, formalaşır, inkişaf edir, cəmiyyətin bir hissəsi kimi ondan qidalanır. Hər bir cəmiyyətin əsası, özülü isə qurulan ailələrdir. Məhz ailə şəxsiyyətin formalaşmasına intensiv təsir göstərən ünsürdür. Bu da ailə tərbiyəsində olan yanlışlığın şəxsin gələcəkdə mənfi istiqamətə yönəlməsinə ilkin səbəbin olmasına dair fikir irəli sürməyə əsas verir. Təbii ki, spirtli içkilər qəbul edən, əvvəllər cinayət törətmiş valideynlərin və onların qeyri-əxlaqi əməllərinin ailədə böyüyən uşağın tərbiyəsində necə güclü mənfi təsir etməsini şübhə altına almaq olmaz. Lakin bütün cinayətkarların yalnız belə ailələrdən çıxması fikrinə də qapanmaq olmaz. Tədqiqatlar göstərir ki, cinayətkarların müəyyən faizi isə normal münasibətlərin qurulduğu, bəzən də ziyalı ailəsindən çıxırlar.

²² Michael A. Corriero. Judging Children as Children a Propoosal for a Juvenile Justice System. Barry Law Review. Vol.9 2007.

²³ Zubkova B.И. Особенности уголовной ответственности несовершеннолетних в зарубежных странах // Организация исполнения уголовных наказаний в отношении несовершеннолетних: учебное пособие/под ред. А.М.Потапова. Вологда, 2015, с.86

²⁴ Боровиков С.А. Меры уголовно-правового характера, применяемые в отношении несовершеннолетних: курс лекций. Вологда, 2014, с.12.

²⁵ Петрова И.А., Герасимова Е.В., Комиссаров Е.Л. Зарубежный опыт правовой регламентации уголовной ответственности несовершеннолетних // Журнал прикладных исследований. Серия: Право, 2023, с.159

Deməli, cəmiyyətin bir hissəsi olan ailənin özü də cəmiyyətdəki mənfi təsirlərdən təsirindən yan keçə bilmir. Araşdırmalar göstərir ki, bir çox yeniyetmə cinayətkarların, onların valideynlərinin dünyagörüşünün, mədəni səviyyəsinin və savadının çox aşağı səviyyədə olması özlüyündə yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında cinayətkarlığın səbəblərdən bir qismini şərtləndirir. Bu məsələdə ailənin mənfi təsiri, ailə tərbiyəsində olan çatışmamazlıqlar konkret yeniyetmələrin cinayətkar yola yönəldilməsinə səbəb ola bilər ki, bu da hər bir uşağın şəxsi ləyaqət hissi, qürur kimi bünövrələrin formalaşması böyüdüüyü ailədəki həyat şəraitindən, tərbiyədən çox asılı olduğunu göstərir. Bir sözlə ailə yeniyetmənin şəxsiyyət kimi ilkin formalaşmasına ciddi təsir göstərir, bu isə öz növbəsində hər bir üzvün cəmiyyət daxilində öz yerini tapmağa yönəldir. Odur ki, ailə təlim-tərbiyənin ən önəmli və ənənəvi mənbəyi, bünövrəsidir. Heç bir başqa tərbiyəvi xarakter daşıyan institutlar ailə ilə müqayisə oluna bilməz. Necə olmasından asılı olmayaraq məhz ailədə şəxsiyyətin təməli qoyulur, yaşama prinsipləri, uşaqlarda ilkin özünü aparmaq qaydaları, özünə və digər insanlara hiss və münasibətlər formalaşır. İnsanın harada olmasından, yaşından, ətrafında milyonların olmasından asılı olmayaraq doğrulub böyüdüüyü ailə ilə olan bağları bunu özünün dərk edib-etməməsindən asılı olmayaraq heç vaxt itmir.

Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkarlığının təşəkkül tapmasında yeniyetmənin özünü əhatə edən mühitin, onun ətrafının mənfi təsiri böyük rol oynayır ki, bu onun yaşadığı, təhsil aldığı məişət, tədris, istehsalat və sair mühit ola bilər. Ətrafın təsiri təbii ki, daha böyük və önəmlidir. Yeniyetmə konkret mühitə düşdükdə, asudə vaxt keçirmə və ümumi maraqları bölüşmək naminə müəyyən qrupa qoşulmaq, qrupda fərqlənmək, liderliyə malik olanlara özünü nümayiş etdirmək, onlar kimi olmaq, onları təlqin etmək, öz mövqeyini sərgiləmək, liderliyi əldə etmək kimi təbii istəklərə malik olur. Sadalanan səbəblərdən irəli gələrək söyləyə bilərik ki, bir çox hallarda yeniyetmələrin məhz ətrafın təsiri altında cinayət törətmələri aşkar olunur. Hələ bir şəxsiyyət kimi sosiallaşmamış, natamam olan, yəni formalaşma prosesini tam şəkildə bitirməmiş bir fərdə onun ətrafının yaxşı təsiri olmaqla, mənfi təsirinin də mövcudluğu qaçılmazdır.

Azərbaycanın hüquq elmləri doktoru, professor Firudin Səməndərov 2007-ci ildə nəşr edilən “Cinayət hüququ” (ümumi hissə) kitabında yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin cinayət törətmələri və onlara təyin edilmiş cəza barədə yazarkən bu kateqoriya şəxsləri təsvir edərək onların cəmiyyətə və onun dəyərlərinə münasibətini, sosial mühitə uyuşmağa hazır olmaq, mikromühitin neqativ təsirinə qarşı durmaq, öz davranışına rəhbərlik etmək qabiliyyətinə malik olmaq, həmçinin yetkinlik yaşına çatmayanın yaşla bağlı – təlqin etməyə meyllilik, təsir altına düşmə yönəlişinə malik olma, tez təsirlənmə (impulsivlik), xəyalpərəstlik və s. xüsusiyyətləri göstərmişdir.

Onu da önə çəkmək lazımdır ki, yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında olan cinayətkarlığın iştirakçılıq formasında daha çox meydana gəlib, inkişaf etdir. Bunun səbəbi də onun məktəbdə, yaşadığı ərazidə, olduğu mühitdə cinayətkar alimin üzvləri tərəfindən asanlıqla yarana bilən kriminogen əlaqələrdir. Yeniyetmələr çox vaxt öz əhatəsində birliyin olmasına meyl göstərir ki, onlarla birlikdə vaxt keçirmək, spirtli içkilər və digər mənfi vərdişlərlə məşğul olmaq, hətta cinayət törətmək belə onlara daha maraqlı təsir bağışlayır. Onların əhatəsində olan və özlərinin də daxil olduğu bu birlikdə hər bir yeniyetmə özünə və öz gücünə inamını formalaşdırmış olur ki, bu da onların sonradan bu birliklərdən qopmasını çətinləşdirir. Odur ki, yeniyetmələrə ailədə, təhsil müəssisələrində, məktəbdə lazımi diqqətin ayrılması onların hələ insan, cəmiyyət barəsində yaranmaqda olan düşüncələrinin arzuolunmaz istiqamətə yönəlməsinə gətirib çıxarır.

Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkarlığının təşəkkül tapmasında yeniyetmənin özünün də şəxsi xüsusiyyətləri az rol oynamır. Yeniyetmələr arasında cinayətkarlığın ətraflı təhlili hər bir yeniyetməyə fərdi yanaşmanın həyata keçirilməsini, onun şəxsi keyfiyyətlərinin də düzgün qiymətləndirilməsini tələb edir. Xüsusilə uşaqların yaşadığı, böyüdüüyü ailə ortamının düzgün və müsbət istiqamətdə formalaşması, təkmilləşməsi və müasir zamanla bərabər, xalqın yüksək dəyərli ənənələrə sadıq qalmaqla, dövlətin də bu yönümlü siyasətinə uyğunlaşması çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ailəni, ailə münasibətlərini son dərəcə yüksək dəyərləndirən Ulu Öndər Heydər Əliyev hesab edirdi ki, cəmiyyətdəki qarşılıqlı münasibətlərdə olduğu kimi, ailədə də hər bir insan özünəməxsus statusa, qayda-qanuna, əlaqələrə və prinsiplərə riayət etməlidir. Hər bir ailə üzvü öhdəsinə düşən funksiyaları yerinə yetirməli, ailənin rifahı üçün bacardığını etməli, ailə üzvlərinə hörmət və qayğı göstərməli, ailənin sevincini və kədərini birgə yaşamalı, bu sahədə mövcud olan ümumi ənənə və qaydalara sadıq olmalıdır. Cəmiyyətin inkişafı ailələrin inkişafından asılıdır. Ailə İnstitutunun möhkəmliyi cəmiyyətin və dövlətin güclənməsinə, inkişaf etməsinə zəmin yaradır.

Nəticə

Müasir dövrdə də ölkəmizdə bu istiqamətdə çoxşaxəli tədbirlər həyata keçirilməkdədir. “Uşaqlara dair Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2020–2025-ci illər üçün Fəaliyyət Planı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı məhz yerli səviyyədə uşaqları müdafiə sistemini gücləndirməklə, ölkə üzrə uşaqları müdafiə mexanizminin təkmilləşdirilməsi və genişləndirilməsi istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Həmçinin, 27 dekabr 2011-ci ildə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramı”nda da yetkinlik yaşına çatmayanların baxımsızlığı ilə mübarizə və sosial reabilitasiyası sahəsində qeyri-hökumət təşkilatları və beynəlxalq təşkilatlarla mütəmadi əməkdaşlıq edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu sahədə qəbul edilən qanunvericilik və əsaslı proqramlar özündə dövlət tərəfindən yetkinlik yaşına çatmayanlara göstərilən böyük qayğı və diqqətin bariz nümunəsi olmaqla onların daim müdafiə edilməsinin, onlara qarşı həssas münasibətin göstəricisidir.

TARİX YAZAN QƏLƏM: YUSİF ZİYA TALİBZADƏ

Aynur Nəzərova

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

xubanova77@mail.ru

Tarix fakültəsi doktorantı

Xülasə

XX əsrin əvvəllərində türkdilli xalqların milli kimlik uğrunda mübarizəsi yalnız hərbi və siyasi deyil, həm də ideoloji və maarifçilik səviyyəsində aparılırdı. Bu mübarizənin ön sıralarında duran ziyalılar türkçülük, islam və müasirlik ideallarını təkcə nəzəri cəbhədə deyil, eyni zamanda praktik fəaliyyətləri ilə də təcəssüm etdirirdilər. Bu kontekstdə Azərbaycan milli tarixinin fəxrlə xatırlanan simalarından olan Yusif Ziya Talıbzadə həm Azərbaycan, həm də ümumtürk tarixində dərin iz qoymuş görkəmli ictimai-siyasi xadim kimi tanınır. Məqalədə bu böyük şəxsiyyətin türkçülük ideallarına dərin bağlılığı və əsas fəaliyyət istiqamətləri təhlil olunur.

Açar sözlər: Yusif Ziya Talıbzadə, İslam və türklük, maarifçilik, mətbuat, hərbi.

Abstract

At the beginning of the 20th century, the struggle of the Turkic-speaking peoples for their national identity was carried out not only at the military and political level, but also at the ideological and educational level. The intellectuals who stood at the forefront of this struggle embodied the ideals of Turkism, Islam and modernity not only on the theoretical front, but also through their practical activities. In this context, Yusif Ziya Talibzadeh, one of the distinguished figures proudly remembered in the national history of Azerbaijan, is recognized as a prominent socio-political figure who left a profound mark on both Azerbaijani and broader Turkic history. The article analyzes this remarkable individual's deep commitment to the ideals of Turkism and his main areas of activity.

Keywords: Yusif Ziya Talibzadeh, Islam and Turkism, enlightenment, press, military affairs.

XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərində türk-islam dünyası kəskin siyasi, ictimai və mədəni dəyişikliklərə səhnə olmuşdu. İmperiya sistemlərinin çökməyə başladığı bu dövrdə milli özünüdərk, azadlıq arzusu və mədəni dirçəliş kimi ideyalar ön plana çıxmışdı. Xüsusilə “türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” ideoloji üçlüyü ilə çıxış edən türk xalqları ziyalıları milli inkişaf uğrunda həm maarif, həm də hərbi-siyasi müstəvidə fəaliyyət göstərmişlər. Bu ziyalılardan biri də həyat və fəaliyyəti ilə Azərbaycan və ümumtürk dünyasının milli mücadilə tarixində dərin iz qoymuş Yusif Ziya Talıbzadə olmuşdur. Onun fəaliyyət trayektoriyası yalnız bir dövrün deyil, bütöv bir millətin mübarizə yolunu əks etdirən ideoloji və tarixi nümunədir. Şəraitin tələbinə və zamanın çağırışlarına uyğun olaraq o, müəllim, publisist, dramaturq, eyni zamanda hərbi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Sovet dövründə uzun müddət unudulmağa məhkum

edilən bu şəxsiyyət təkcə Azərbaycan deyil, bütün türk dünyası üçün böyük dəyər kəsb edən tarixi bir fiqurdur.

1877-ci ildə Borçalı qəzasının Sarvan kəndində dünyaya göz açan Yusif Ziya Talıbzadənin həyat yolu sonradan Azərbaycana qədər uzanaraq, onun ictimai, elmi və milli fəaliyyətinin əsas mərhələlərini müəyyənləşdirmişdir. Dövrünün tanınmış maarifpərvərləri və ictimai xadimləri – Hacı Zeynalabdin Tağıyev və Nəriman Nərimanov ilə qurduğu yaxın dostluq və əməkdaşlıq əlaqələri onun ictimai nüfuzunun və ziyalı çevrəsindəki mövqeyinin göstəricisidir. Bu əlaqələr onun maarifçilik fəaliyyətinin və milli oyanış ideyalarının yayılmasında daha geniş təsir dairəsi qazanmasına şərait yaratmışdır.

Maarifçilik onun həyatının təməl sütunlarından biri idi. O, xalqın azadlıq və tərəqqisinin yalnız savadlanma və mənəvi tərbiyə yolu ilə mümkün olduğuna dərin inam bəsləyirdi. Bu prinsiplə yaşayan Talıbzadə müəllimlik fəaliyyəti ilə yanaşı, bədii yaradıcılıqla da məşğul olur, milli kimliyin formalaşması, dini-mənəvi dirçəliş və müasir dünyaya inteqrasiya kimi məsələləri ön plana çəkirdi. O, yazılarında cəmiyyətin mənəvi dirçəlişi üçün təkcə ideya yox, həm də maarifin yayılması, qadınların təhsilə cəlb olunması, dinin elmlə və müasirliklə uzlaşdırılması, həmçinin milli dildə təhsilin və mətbuatın inkişafı kimi konkret islahat yolları təklif edirdi (4, səh.78). Yusif Ziya dini fanatizmdən uzaq, müasir elmlə silahlanmış bir İslam və türklük anlayışını təbliğ edirdi. Onun Azərbaycan–Türkiyə münasibətlərinin qurulması və inkişafı istiqamətindəki fəaliyyəti bir sıra tarixi mənbələrdə və ailə üzvlərinin xatirələrində öz əksini tapmışdır. Kamal Talıbzadənin əlyazması halında olan xatirə yazılarında da bu barədə məlumatlar yer almışdır (1).

1918-ci ildə Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycana daxil olması ilə Yusif Ziya Talıbzadə də Bakıya qayıtmış və Azərbaycan könüllülərindən ibarət “Yardım alayı”nın rəisi təyin olunmuşdur. Əhməd bəy Ağaoğlunun hərbi müşaviri kimi fəaliyyət göstərmiş, Bakı əməliyyatı zamanı bolşevik-daşnak qüvvələrinə qarşı mübarizədə xüsusi qəhrəmanlıq göstərmişdir. Türkiyədə hərbi təhsili, Balkan hərbində könüllü iştirakı, Birinci Cahan savaşında Osmanlı ordusu tərkibində Qafqaz cəbhəsindəki fədakarlıqları ilə bərabər, Y.Z.Talıbzadə özünü Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatından da təcrid etməmiş, dövrü mətbuat səhifələrində müxtəlif mövzulu məqalələrlə çıxış etmişdir (3, səh.9). 1906–1907-ci illərdə İstanbulda fəaliyyət göstərən “İrşad” qəzetinin müxbiri olmuş, “Türkiyə məktubları” adlı silsilə yazılarla Osmanlı ictimai-siyasi mühitini Azərbaycan oxucusuna tanıtmışdır. Onun publisistik fəaliyyəti “Həyat”, “Füyuzat” kimi mətbuat orqanlarında da “Axund Yusif Talıbzadə” imzası ilə geniş şəkildə yayılmışdır. Cümhuriyyət dövründə, əsasən, “Azərbaycan” qəzetində siyasət, maarif və mədəniyyət mövzularına dair aktual məqalələr nəşr etdirib. İslam dini və maarif məsələlərinə dair risalələri də dərc olunmuşdur. Yusif Ziyanın 1902-ci ildə Azərbaycan dilinin qrammatikasına aid “Təhsili-qəvaid”, 1903-cü ildə isə islam aləmində qadın tərbiyəsindən bəhs edən “Hədiyyəyi-nisvan”, “Sərvət və səxavətilə məşhur cənab Hacı Zeynalabdin Tağıyevin tərcümeyi-əhvalı”, “Müəllimüş-şəriə”, 1904-cü ildə “Təəllümüş-şəriə”, 1905-ci ildə “Həqiqəti-İslam”, 1907-ci ildə “İslam tarixi”, 1913-cü ildə “Türkiyə məktubları” kitabları işıq üzü görüb (6, səh. 11). “Ərmənuse” və “Əmir Halid” əsərləri 1910-cu ildə səhnəyə qoyulmuş, xalq arasında geniş maraq doğurmuşdur. O, Nəriman Nərimanovun “Nadir şah” əsərini fars dilinə tərcümə edərək Azərbaycan ədəbiyyatının yayılmasına da töhfə vermişdir.

Hacı Zeynalabdin Tağıyev 1907-ci ildə Quranın Azərbaycan türkcəsində nəşr edilmiş üçcildlik nüsxəsini İstanbula – Osmanlı sultanı II Əbdülməmidə hədiyyə aparmağı Yusif Ziyaya etibar etmişdir. Bu barədə Yusif Ziyanın qardaşı Abdulla Şaiq də “Xatirələrim”də yazmışdır: “Bakı qazısı Mir Məhəmməd Kərim Mir Cəfərzadə Quranı Azərbaycan dilinə çevirdib məşhur sərvətdar Hacı Zeynalabdin Tağıyevin pulu ilə çap etdirmişdi. Hacı tərcümənin 50 nüsxəsini qızıl suyu ilə çap etdirib qiymətli cildə tutmuşdu. Bu nüsxələrdən birinin cildini qalın gümüşdən yapıdırıb ortasına da “La ilahə illəllah, Muhəmmədən Rəsulüllah” sözlərini yazdırmış və qardaşım Axund Yusif Talıbzadə vasitəsilə həmin nüsxəni Türkiyə sultanına hədiyyə göndərmişdi” (2). Onu da xatırlatmaq lazım gəlir ki, görkəmli ədib, pedaqoq Abdulla Şaiqin dönyagörüşünün formalaşmasında böyük qardaşı Yusif Ziya Talıbzadənin əvəzsiz xidmətləri olmuşdur.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin mədəni quruculuq işlərində fəal iştirak etmiş Yusif Talıbzadə Maarif Nazirliyi nəzdində Əlifba islahatı komissiyasının üzvü olmuşdur. Hətta onun Azərbaycan Cümhuriyyətinin Daxili Qoşunlarının yaranmasında da əsas rol oynadığı iddia olunur (5, səh.7).

1922-ci ilin sonlarında Bakıya qayıdan Yusif Ziya Talıbzadə burada Nəriman Nərimanovla görüşərək sovet rejiminə xidmət göstərmək niyyətində olmadığını, bu siyasi quruluşla ideoloji baxımdan uzlaşa

bilmədiyini bildirmişdir. Sovet ideoloji sisteminə uyğun gəlməyən düşüncə tərz, əqidəsi və fəaliyyəti onu milli istiqlal mübarizəsinin prinsipial daşıyıcısına çevirmişdir. Bu səbəbdən, Talibzadə Nərimanovun vasitəçiliyi ilə Sovet İttifaqının sərhədlərini tərk etmək üçün rəsmi icazə alaraq Azərbaycanı tərk etmişdir (6, səh.11). Beləliklə, Yusif Ziya Talibzadə şəxsiyyəti Sovet dövrü ideologiyası ilə ziddiyyət təşkil etdiyindən adı uzun müddət ictimai və elmi diskursdan kənarda saxlanılmış, adı nəinki düşmən kimi təqdim edilməmiş, ümumiyyətlə, “susqunluq strategiyası” ilə unudurulmağa çalışılmışdır. Müasir tarixşünaslıqda Yusif Ziya Talibzadənin təbliğ etdiyi türkçülük, maarifçilik və milli həmrəylik ideyaları yenidən tədqiq olunmağa başlanır. Maarifdən hərbiyə, publisistikadan siyasətə qədər geniş spektrdə fəaliyyət göstərmiş, həyatını türk-müsəlman dünyasının milli dirçəlişinə həsr etmiş Yusif Ziya Talibzadənin irsi milli yaddaşın bərpası baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdulla Şaiqin Mənzil Muzeyinin Arxivi, qovluq 4 / Kamal Talibzadənin “Yusif Ziya Talibzadə” başlıqlı məqaləsinin əlyazması
2. Abdulla, Ş. Sultana Quran aparılması (Kamal Talibzadənin təqdimatında). “Elm” qəzeti, mart 1992, №6 (403).
3. Əsədova, M. Mədəniyyət tarixinə dair tədqiqatlar. İN-2017 MMC
4. Əliyeva, T. Yusif Ziya Talibzadənin maarifçilik ideyaları. Bakı: Elm və Təhsil, 2012.
5. Dünyamin qızı, Q. Abdulla Şaiqi ölənəcən yandıran dərd. “Kaspi” qəzeti, 22-24 oktyabr 2016.
6. “Xalq” qəzeti, 12 fevral 2025.

TƏRCÜMƏDƏN TƏFƏKKÜRƏ: İSLAM MƏDƏNİYYƏTİNDƏ ELMİ OYANIŞ

Röya Mirzəbəyova

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu
royamirzabayova@gmail.com

Xülasə

Məqalədə İslam sivilizasiyasında həyata keçirilən tərcümə prosesinin əsas məqsədləri: elmi anlayışın genişləndirilməsi, yunan, fars, hind dilində əlyazmalarda olan qədim biliklərin qorunması, cəmiyyətin praktik ehtiyacları üçün tibb, astronomiya, riyaziyyat və fəlsəfədə praktiki biliklərə çıxış əldə edilməsi kimi məsələlər tədqiq olunmuşdur. Eyni zamanda, burada həyata keçirilən tərcümə hərəkətinin digər sivilizasiyalarda olan elmi fikirlərin İslam düşüncəsinə inteqrasiyası və vahid elmin yaradılması, ilahiyyat və təbiət elmlərinin rəşadət tədqiqi, elmi biliklərin səhiyyə, vaxtın hesablanması, kənd təsərrüfatı və nəvqasiya kimi rəşadət dünyə problemlərinə tətbiq edilməsi və İslam dünyasında intellektual inkişafın təşviq edilməsində rolu işıqlandırılmışdır.

Açar sözlər: İslam, tərcümə, ərəb xilafəti, elm, əlyazma.

Abstract

The article examines the main objectives of the translation process in Islamic civilization: expanding scientific understanding, preserving ancient knowledge in Greek, Persian, and Indian manuscripts, and providing access to practical knowledge in medicine, astronomy, mathematics, and philosophy for the practical needs of society. At the same time, the role of the translation movement in integrating scientific ideas from other civilizations into Islamic thought and creating a unified science, rational study of theology and natural sciences, application of scientific knowledge to real-world problems such as healthcare, timekeeping, agriculture, and navigation, and promotion of intellectual development in the Islamic world are highlighted.

Keywords: Islam, translation, Arab Caliphate, science, manuscript.

Qədim dövrlərdən bəri tərcümə xalqlar arasında ən təsirli ünsiyyət vasitəsi olmuşdur və tərcümə vasitəsilə sivilizasiyalar bir-birinin nailiyyətlərindən bəhrələnmişdir. Biz Babilyon, Assuriya, Misir, Hindistan, Çin, Persiya, Yunanıstan və s. qədim sivilizasiyaların tarixinə baxsaq görərik ki, tərcümə milli inkişaf üçün əsas mexanizmdir. İslam dünyası da tərcümə prosesinin ən üst modelini təqdim edən, daxilindəki dövlətləri mədəni zənginləşməyə, yəni akkulturasıyaya aparan sivilizasiyalardan biri, hətta birincisidir.

Əməvilər dövründən əvvəl Cənub-Qərbi Asiyaya, İrana və Şimal-Şərqi Afrikaya yayılan ərəb fəthləri yunan-ərəb tərcümə hərəkətini gücləndirə biləcək bir sivilizasiyanın əsasını qoydu. Bu fəthlər əvvəllər təcrid olunmuş cəmiyyətləri və xalqları birləşdirən, ticarət yollarını və kənd təsərrüfatını canlandıran və təbəələr arasında maddi sərvətləri yaxşılaşdıran böyük bir ərazini İslam sivilizasiyası adı altında birləşdirdi. İslam aləmində tərcümə fəaliyyətləri fəthlərlə birlikdə başlamışdır. Amerikalı ərəbşünas Dimitri Qutasın fikrincə, fəthlərin nəticəsi başqa bir kortəbii inkişafı üzə çıxarmışdır. Bu inkişaf ərəb fəthlərindən sonra Mesopotamiyada Şərq və Qərb arasındakı sərhədlərin aradan qaldırılması ilə ortaya çıxan yeni bir mədəni mühit idi. (4, səh. 174-175)

Əməvi xilafətindən Əbdülməlik ibn Mərvan ibn Həkəmin (685-705) ərəb dilini xilafətin rəsmi dövlət dili elan etməsi və dövlətə aid bütün sənədlərin yunan və fars dilindən ərəbcəyə tərcümə etdirilməsini əmr etməsi tərcümə fəaliyyətinin başlanğıcı oldu. Onun tərəfindən vəliəhdliyi ləğv olunan Xəlid ibn Yəzid ibn Müaviyə də həyatını elmi araşdırmaya, kimya və tibb elmini öyrənməyə həsr etmişdir. O, İskəndəriyyə kitabxanasından kimya və tibbə dair kitablar gətirmiş və ərəbcəyə tərcümə etdirərək oxumuşdu. Beləcə şahzadə Xəlid dəqiq elmlərə aid əsərləri ərəbcəyə tərcümə etdirən ilk şəxs olmuşdur. Əməvilər dövründə süryanicədən ərəbcəyə tərcümə edilmiş digər bir kitab da tibbə dair idi. Mənşəcə yəhudi olduğu bildirilən süryani həkim Masərcəveyh əl-Bəsri Mərvan ibn Həkəmin hakimiyyəti dövründə Əhrun ibn Ayin Əl-Qissin tibbə dair kitabını süryanicədən ərəbcəyə tərcümə etmişdi. Xəlifə Ömər ibn Əbdüləzizin (717-720) hakimiyyəti illərində saray kitabxanasından tapılan bu kitab xəlifənin istəyi üzərinə üzə köçürülərək çoxaldılmışdı. Xəlifə Hışam ibn Əbdül-Məlikin (724-743) katibi Əbül-Əla Salim Aristotelin Makedoniyalı İskəndərə yazdığı fəlsəfi məzmunlu məktubları ərəb dilinə tərcümə etdirmişdi. (1, səh. 830)

Bu dövrdə antik əlyazmaların çox hissəsi Bağdada, eyni zamanda Bəsrəyə axın etmişdir. Əsasən yunan müəlliflərinin əsərləri olmaqla, Persiya, Hindistan, Çindən də əlyazmalar gətirilirdi. Tərcüməçilərin hamısı müsəlmanlar, ərəblər deyildi, onlar arasında Bizans imperiyasından gələn yunanlar, süryani dilində yazan və danışan xristian alimlər də var idi. Bəzi əsərlər ikimərhələli prosesdən keçir, əvvəl süryani, sonra isə ərəb dilinə tərcümə olunurdu. Tərcümə üçün əksər hallarda elmi əsərlər seçilirdi. Belə əsərlər arasında təbiiq-praktiki elmlərə aid olan əsərlər, Qalen və Hippokratın tibbə dair əsərləri, Evklidin “Elementlər” nəzəriyyəsi kimi riyazi əsərləri, Ptolemeyin “Almagest”i (“Astronomiyanın böyük riyazi düzəni”) kimi astronomik mətnlər və s. əsərlər var idi. (3, səh. 46)

750-ci ildə Abbasilər Əməvi xilafətini devirərək İslam dünyasında hakim gücə çevrildilər. 762-ci ildə ikinci Abbasi xəlifəsi Əbu Cəfər Abdullah ibn Məhəmməd əl-Mənsur imperiyanın paytaxtını Suriyada olan Dəməşqdən İraqın yeni inşa etdiyi Bağdad şəhərinə köçürmək qərarına gəldi. Əl-Mənsur elmi inkişaf etdirməyin zəruriliyini dərk edirdi və İslam xalqının və mədəniyyətinin yüksəlişini və məqamını artırmaq istəyirdi. Əl-Mənsurun nəslə də intellektual elitanın yetişdirilməsində, xüsusən də tərcümə sahəsində fəallıq göstərmişlər.

Əbu Cəfər əl-Mənsur (754-775) riyaziyyat, həndəsə, tibb, astronomiya kimi dəqiq elmlərin öyrənilməsinə xüsusi diqqət ayırırdı. Dövrün məşhur təbiblərindən Corcis ibn Cəbrayıl Mənsurun istəyi ilə tibbə dair bir çox əsəri yunancadan ərəbcəyə tərcümə etmişdir. Xəlifə Mənsurun hakimiyyəti illərində Yəhya ibn əl-Batriq, Bağdadlı Sercios kimi xristian mənşəli mütərcimlər Hippokrat, Qalen, Aristotel, Ptolomey və Evklidin bir sıra əsərlərini yunancadan ərəbcəyə tərcümə etmişdilər. Mənsurun hakimiyyəti illərində pəhləvi və sanskrit dillərindən də ərəbcəyə tərcümələr edilmişdi. (1, səh. 831) Nəticədə o, Bağdadda alimlərin və tələbələrin yeni bilik əldə edəcəyi, yeni ideyalar formalaşdıracağı və dünyanın fərqli ölkələrindən olan müxtəlif əsərləri ərəb dilinə tərcümə edə biləcəyi bir qurum - “Hikmət evi” (Beytül-Hikmə) adlı akademiya və kitabxana yaratdı. “Hikmət evi” Abbasilər dövründə böyük intellektual mərkəz olub, tərcümə hərəkətinin və İslamın Qızıl Dövründə elmi fəaliyyətin əsas tərkib hissəsi idi. Kitabxana müxtəlif müəlliflərə məxsus Yunan, Fars və Hindistan sivilizasiyalarından tərcümə edilmiş kitablarla dolu idi.

Əbu əl-Abbas Abdullah ibn Harun ər-Rəşidin hakimiyyəti dövründə Hikmət Evi inkişaf etdi,

məşhurlaşdı və böyük dəstək qazandı. Onun dönəmində bu mərkəz Xəzanətül-Hikmə adlanırdı. O, tərcümə olunacaq elmi və ədəbi əsərləri əldə etmək üçün bütün sivil dünyaya alimlər göndərirdi. O dövrdə baş tərcüməçi, əl-Hira xristian əsilli ərəb olan Huneyn ibn İshaq əl-İbadinin yüzdən çox kitabı, o cümlədən Qalenin “Damar və arteriyaların anatomiyası haqqında” əsərini tərcümə etdiyi güman edilir. Bu qurum xəlifə Məmunun dövründə genişlənmiş fəaliyyət sahələri, yeni əlavələr və heyət sayının artırılması ilə tamhüquqlu bir akademiya çevrildi.

İslam mədəniyyəti Şərq və Qərb arasında əsas körpü idi. Bu körpünün nəticəsi idi ki, hind rəqəmləri, cəbr və şahmat, Çin ipəyi, kağız və porselen Avropaya çatdı. Latın mədəniyyəti Qərbə, Çin mədəniyyəti Şərqə yayıldığı kimi Ərəb mədəniyyəti də Uzaq Qərbdən Uzaq Şərqə qədər yayıldı. (2, səh. 27-29) İki əsr davam edən tərcümə prosesi müsəlmanların astronomiya, riyaziyyat, kimya, fizika, tibb sahəsində yeni yanaşmalar və təhlillər aparmasına və nəticələr əldə etməsinə gətirib çıxardı. Bu yeni yanaşmalar elmin inkişafına və dünyanın müxtəlif yerlərindən olan alimlərin təhsil və ya tədqiqat üçün bura axınına səbəb olurdu. Qeyd etmək lazımdır ki, ərəb dilinə tərcümə tək bir mədəniyyət nümunəsi ilə və müəyyən bir sivilizasiyanın irsi ilə məhdudlaşmamışdır. Fars, Hindistan, Çin, Misir, Yunan, Bizans kimi bir neçə sivilizasiyanın elmi biliklərini əhatə etməklə genişləndi və bu da müsəlmanlar üçün elmlərin və mədəniyyətlərin sintezindən faydalanmağı rəvac verən zəngin material təmin etdi. Bu hərəkət İslam elminə və mədəniyyətinə axın etdi, zəngin insan təcrübəsinə apardı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Nəsirov, E. *İslam tarixi*. II cild. Bakı: Nurlar nəşriyyatı, 2021.
2. Sarton G. *A Guide to the History of Science: A First Guide for the study of History of Science with Introductory Essays on Science and Tradition*, Waltham: MASS, 1952.
3. Masood, E. *Science and Islam: History*. London: Icon Books Ltd., 2009.
4. Gözütok, Ş. *İslamın altın çağında ilim*. İstanbul: Nesil yayınları, 2012.

BÖLMƏ 4

PEDAQOGİKA ELMLƏRİ

SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ PEDAQOJİ GÖRÜŞLƏRİ

Bilal Həsənli

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
<bilalhasanli@yahoo.com>

Xülasə

Seyid Əzim Şirvani Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk sənətkardır ki, əsrin meydana çıxardığı ehtiyacı – uşaq ədəbiyyatı, dərsliklər yaratmaq ideyasının zəruriliyini şüurlu surətdə dərk etmiş, əski yaradıcılıq yolunda kəskin dönüş yaradaraq, ömrünü milli məktəblərdə dərs və oxu kitabları yaratmaq işinə həsr etmişdir. Ədibin zəngin bədii irsinin mühüm bir qolunu maarifçi, əxlaqi-didaktik əsərlər, bədii nəsr nümunələri təşkil edir. Şairin maarifçi şeirlərində gənc nəslin yeni ruhda tərbiyəsi, elmin, biliyin təbliği, məktəbə, mədəniyyətə çağırış motivləri aparıcı yer tutur.

Açar sözlər: maarif, müəllim, tərbiyə, dərslik, təlim, dərs.

Abstrakt

Seyid Azim Shirvani is the first artist in the history of Azerbaijani literature who consciously understood the need of the century - the necessity of creating children's literature and textbooks, made a sharp turn in the old creative path and devoted his life to creating textbooks and reading books in national schools. An important branch of the writer's rich artistic heritage is made up of educational, moral-didactic works, examples of artistic prose. In the poet's educational poems, the motives of educating the young generation in a new spirit, promoting science and knowledge, and calling for school and culture occupy a leading place.

Keywords: education, teacher, upbringing, textbook, training, lesson.

Seyid Əzim Şirvani milli poeziyamızın inkişaf tarixində incə ruhlu lirik, satirik, əxlaqi- tərbiyəvi mənzum hekayələr və təmsillər müəllifi, nəhayət, ədəbiyyatşünas təzkirəçi, maarif xadimi, müəllim kimi kimi məşhurdur. O, yeni üsulla məktəb açaraq müəllimlik etmişdir. 1877-ci ildən ömrünün sonunadək Seyid Əzim Şamaxı məktəbində Azərbaycan dili və şəriət müəllimi işləmişdir. Bu dərslərdə o, dilimizin, ədəbiyyatımızın öyrədilməsinə böyük əmək sərf etmiş, yeri gəldikcə öz şeirlərini oxumuş, şagirdləri Nizami, Sədi, Hafiz, Füzuli kimi sənətkarların əsərləri ilə tanış etmişdir. F.Köçərli yazır: «Təlimü tədris üçün və ətfalın təhzibü-əxlaqına səbəb olan kitablar türk lisanında bilmərrə yox idi. Bu qüsuru rəf etmək üçün mərhum Seyid nəzmən və nəsrən türkcə xoşməzmun və ibrətamiz nəqlü he kayələr ana dilində tərtib edib öz şagirdlərinə oxudardı.» (8,s.33).

S.Ə.Şirvaninin tərtib etdiyi «Rəbiül-ətfal» (1878), «Tacül- kütub» (1893) adlı ədəbiyyat dərslikləri maarif tariximizdə hadisəyə çevrilmişdir. «Rəbiül ətfal» dərsliyinə ədibin hekayə, təmsil, öyüd və satirik əsərləri, Nizami, Füzuli, İ.A.Krlov, İ.D.Dmitriyevin əsərlərindən tərcümələr daxil edilmişdir. Dərslik müəllifin sağlığında nəşr olunmasa da, müəllimlər, ziyalılar arasında əlyazması şəklində geniş yayılmışdı.

XIX əsr ədəbiyyatımızın tədqiqatçısı X.Məmmədov yazır ki, “Rəbiül-ətfal” A.Bakıxanovun “Nəsihətnamə”sindən, M.Ş.Vazeh və İ.Qriqoryevin “Kitabi-türki”sindən, Mirzə Nəsrullah Didənin “Kitabül-nəsayeh”indən sonra Azərbaycan məktəblilərinin mütaliəsi və ümumiyyətlə, milli uşaq ədəbiyyatı yaratmaq sahəsində uğurlu təşəbbüsdür. Bir sıra spesifik hallar nəzərə alınmasa, hətta, demək olar, uşaq ədəbiyyatımızın həqiqi tarixi “Rəbiül-ətfal”dan başlanır. (12, s.21)

“Rəbiül-ətfal”ın “Dibacə”sində ədib öz məramını ifadə edərək yazırdı ki, bir çox müəlliflər kitablarda mətləbləri elə qəliz, çətin tərzdə ifadə ediblər ki, məktəb şagirdlərinin “ zehni dərkindən aciz

və qasirdir.” Bizim diyarın əhalisi “hər nə elm ki, kəsb edərlər - əyyami tufuliyyətdə kəsb edərlər.” Ədib “mərifətnəməyi-müxtəsər” adlandırdığı bu kitabdakı mətləbləri məktəblilərin “feyziyyab” olması üçün türk dilində, sadə, anlaşıqlı bir tərzdə əks etdirdiyini vurğulayırdı.

“Tacül-kütub”da ədib öz niyyətinin ana dilində dərslik yaratmaq olduğunu açıqlayırdı: “Biz əhaliyi –Qafqaz arasında öz qədimi ata-baba dilimizdə bir elə müxtəsər və müfid olan kitab yoxdur ki, bu hala münasib olub, təlim və təqriri şagirdlərə asan olsun. Çünki bizim əksər kitablarımız ərəb və fars dillərində vəqedir. “İnşayi-Mirzə Mehdixan” və “Dürreyi-Nadiri” qəbilindən nəinki şagirdlər, bəlkə də binavə müəllimlər özləri kinayət və istiarət və lüğət və ibarətlərin idrak və istinbat etməklə kənz və qamusə möhtacdırlar. Fəlihaza, bu kitabı-müstətabı asan qəvaid ilə tərtib edilib.”(16, s.333)

S.Ə.Şirvaninin əsərlərində Vətənə məhəbbət, doğma yurda, soykökünə bağlılıq hissinin ifadəsi mühüm yer tutur.Şair doğulduğu torpaqdan – Azərbaycanın dilbər guşələrindən olan Şamaxıdan qürurla söz açır, onun gözəlliyini digər şəhərlərlə müqayisə edir, qədim mədəniyyət mərkəzi olduğunu, görkəmli şəxsiyyətlər yetişdirdiyini fərəhlə qeyd edir.

Şairin uşaq əsərləri içərisində oğlu Cəfərə xitabən yazılmış öyüd və nəsihətləri xüsusi qeyd edilməlidir. Bu öyüdlər övladının gələcəyini düşünən, ona doğru yol göstərən atanın dilindən verilir. Öyüdlərində şair oxucunu sənət, peşə qazanmağa, elm, bilik əldə etməyə səsləyir. Onun fikrincə, sənəti olmayan insan gec-tez yanmalı olan quru oduna bənzəyir:

*Ey oğul, bil ki, adəmi-bikar
Xüşk olan bir odundu layiqi-nar.
Bunu bizdən deyibdilər əqdəm,
Sənəti olmayan deyil adəm.*

*Puç olub getsə dövlətin zayə,
Genə sənətdir əldə sərmayə.
...Elmdir əhli-sənətin hünəri,
Elmsiz sənətin nədir səməri?*

Seyid Əzimin öyüd və nəsihətlərində elmi biliklərə yiyələn məyin faydası, alimə və müəllimə hörmət, məzlumlara qayğı, qadına ehtiram, mənəvi təmizlik kimi keyfiyyətlər təbliğ, sadələşmə, cahillik, tüfeylilik, hiyləgərlik tənqid olunur. Şair savadsızlığı insan üçün faciə hesab edir, dil öyrənməyi, xüsusən yaşadığı dövrün tələbinə uyğun olaraq rus dilini öyrənməyi zəruri sayırdı:

*Cəhd qıl neməti-təməmə yetiş,
Elm təhsil qıl, məqamə yetiş.
Ey oğul, hər lisanə ol rağib,
Xassə ol, rus elminə talib.
Onlara ehtiyacımız çoxdur,*

Bilməsək dil, əlacımız yoxdur.

Böhtandan, yaman işlərdən uzaq olmaq, düzlük, doğruluq şairin oğluna nəsihətlərində dönə-dönə təkrarlanır, insanın məziyyəti kimi ön plana çəkilir:

*Ey oğul, xəlqə söyləmə böhtan,
Yaxşıya yaxşı ol, yamana yaman.
Əsldə yaxşı olsa bir dana,
Sən “yamandır”- demək deyil ziba.
Tutalım, sən gülü dedin “bədbu”,
Xəlq söylər ki, əqlsizdir bu.*

Dil öyrənmək məsələsinə şair «Üç dil» şeirində də qayıdaraq yazırdı ki, bizə üç dili öyrənmək vacibdir. Ərəb dilini «Quran»ı oxuyub oradakı mənalı fikirləri dərk etmək, türk dilini vətən dili ol duğu, rus

dilini qanunları öyrənib bilmək üçün öyrənmək zəruridir. Bizim üçün laməhalə üç dilin təlimi lazımdır, Biri elmi-ərəbdir ki, bilək məna-yi – Quranı.

*Biri vacib bizə vətəndə söylənən dildir,
Gərəkdir mətləbə biz eyləyək türkilə ünvanı.
Biri həm rusidir kim, bilməyi bizlərə lazımdır.
Ticarətçün bilək, həm dərk edək qanuni – divanı.*

«Müəllimə hörmət» şeiri şairin mütərəqqi baxışlarını, maarifçi görüşlərini parlaq şəkildə ifadə edən sənət əsəridir. Ədib şagirdi öz müəlliminə naxələf çıxمامağa, onun zəhmətini yerə vurmamağa səsləyir. Bu fikri oxucuya aşılamaq üçün cəhaləti zülmətə, cəhənnəmə, elmi nura, cənnətə bənzədir:

*Üləma haqqını riayət qıl.
Əhli-elmə həmişə hörmət qıl.
Demə bu kafər ol, müsəlmandır,
Hər kimin elmi var, o, insandır.
...Sənə hər kimsə elm edər təlim,
Ona vacibdir eyləmək təzim.*

“Rəbiül-ətfal” dərslərinə daxil edilmiş təmsillərdə birlik, dostluq, peşəyə, sənətə dərinlən yiyələnmək, əməyə məhəbbət, xeyirxahlıq ideyaları təbliğ edilir, avamlıq, lovğalıq, bədxahlıq tənqidatəsinə tutulur. Bu təmsillər gənc nəslin əxlaqını saflaşdırmaq, oxucunu həyatda düz yola dəvət etmək niyyəti ilə yazılmışdır.

“Tacül-kütub” dərslərinə məktəblilərə milli və ümumbəşəri mənəvi dəyərlər, əxlaqi keyfiyyətlər aşılayan, didaktik səciyyəli 50 mənsur hekayə daxil edilmişdir. “Tacül-kütub”dəki hekayələrdə cəsarət, diribaşlıq, dostluqda sədaqət, etibar ən yaxşı insani keyfiyyətlər kimi təqdir və tərənnüm olunur. Bu baxımdan “Sail və həkim”, “Korun hekayəsi”, “Padşah və şair” və b. maraqlıdır. Seyid Əzim hekayələrində xalq hikməti və yumorunun ən yaxşı xüsusiyyətləri əks olunmuşdur. Bunlar uşaqların əqli cəhətdən yetkin, mənəviyyatca sağlam, şən və nikbin yetişməsi işinə müsbət təsir göstərir.”(9, s.21)

Seyid Əzim Şirvaninin maarifçi görüşləri, uşaq əsərləri bu gün də öz ideya-bədii dəyərini saxlamaqda, yeni-yeni nəsillərin mənəvi-estetik tərbiyəsinə öz töhfəsini verməkdədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə. IV cild. Bakı: Elm, 2012.
2. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası. Tərtib edən Q. Namazov. Üç cildə. I cild. Bakı: Öndər, 2005.
3. Hüseynov S. Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılıq yolu. Bakı: 1977 381.
4. Xəlil Z., Əsgərli F. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: 2004.
5. Qasımlı F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Maarif, 1974.
6. Məmmədov X. Köhnə dünyanın sonuncu, yeni dünyanın birinci şairi. ”Şirvani Seyid Əzim. Seçilmiş əsərləri.” Üç cildə. I cild. Bakı: Avrasiya press, 2005.
7. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı». I I cild. Bakı: 1981.
8. Məmmədov X. Ön söz. S. Ə. Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2005.
9. Məmmədov X. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifçi realist ədəbiyyatı. Bakı, 1978.
10. Məmmədov X. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: 1992.
11. Məmmədov X. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 2006.
12. Mirbağirov K. S. Ə. Şirvani. Bakı: 1959.
13. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: BDU-nun nəşri. 2007.
14. Şirvani S. Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2005.
15. Şirvani S. Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Maarif, 1983.
16. Yusifov R. Uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Təhsil, 2002.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ YARADICILIĞINDA MAARİFÇİLİK PROBLEMLƏRİ

Mobil Məcidov

ADPU-nun Ağcabədi filialı
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
mobil.mecidov@mail.ru

Seymur Süleymanov

fizika-riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
seymursuleymanov71@mail.ru

Xülasə

Məqalədə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçilik ideyalarının aparıcı nümayəndələrindən biri olmuş, görkəmli maarifpərvər ziyalı Seyid Əzim Şirvaninin zəngin yaradıcılığının aparıcı xətlərindən birini təşkil edən maarifçilik fəaliyyətinin mahiyyətindən söhbət açılır.

Məqalədə eyni zamanda qeyd edilir ki, onun yaradıcılığı maarifçilik problemlərinin müxtəlif aspektlərini əks etdirir. Mütərəqqi dünyagörüşlü sənətkar zəngin ədəbi-mədəni irslə yaddaşlarda qalmışdır. O, təhsilin, elmin, mədəniyyətin, məktəblərin inkişafına da töhfələrini vermiş, dövrünün sosial-mədəni problemlərinə cavab verən şəxsiyyət kimi formalaşmışdır.

Açar sözlər: Seyid Əzim Şirvani, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, ədəbi-mədəni irs, pedaqoji fikir tarixi, görkəmli maarifpərvər ziyalı, sosial-mədəni problemlər.

Abstract

The article discusses the essence of the educational activity, which constitutes one of the leading lines of the rich creativity of Seyid Azim Shirvani, a prominent enlightened intellectual and one of the leading representatives of the ideas of enlightenment in the 19th century Azerbaijani literature.

The article also notes that his creativity reflects various aspects of the problems of enlightenment. The artist with a progressive worldview remained in memory with a rich literary and cultural heritage. He also contributed to the development of education, science, culture, schools, and was formed as a personality who responded to the socio-cultural problems of his time.

Keywords: Seyid Azim Shirvani, 19th century Azerbaijani literature, literary and cultural heritage, history of pedagogical thought, prominent enlightened intellectual, socio-cultural problems.

Seyid Əzim Şirvani XIX əsr Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitinin ən böyük şəxsiyyətlərindən biri olmuşdur. Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığına nəzər saldıqda onun maarifçilik problemlərinə xüsusi diqqət yetirdiyini görürük. O, cəmiyyətin inkişafı üçün elmin, təhsilin və biliyin vacibliyini vurğulamış, xalqın savadlanmasını əsas məqsədlərdən biri kimi qarşıya qoymuşdur. Əsərlərində gerilik, nadanlıq və xurafata qarşı çıxmış, bunların cəmiyyətin tərəqqisinə mane olduğunu göstərmişdir.

Mütərəqqi dünyagörüşlü sənətkar həm də dövrünün sosial problemlərinə toxunmuş, insanları düşünməyə, öyrənməyə və dəyişməyə səsləmişdir. Onun maarifçilik ideyaları o dövr Azərbaycan ədəbiyyatında və ictimai fikrində mühüm rol oynamışdır.

Zəngin ədəbi-mədəni irslə yaddaşlarda qalmış dünyagörüşlü sənətkar təhsilin, elmin, mədəniyyətin, məktəblərin inkişafına da töhfələrini vermişdir. Şirvan ədəbi-mədəni mühitinin zənginləşməsində və yeni düşüncəyə köklənməsində mütərəqqi dünyagörüşlü bu şəxsiyyət müstəsna xidmətlərlə səciyyələnir. Müxtəlif mövzularda yazdığı lirikası, mənzum hekayələri, təmsilləri, satiraları, dərslikləri və s. bunun bariz göstəricisidir.

Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığında maarifçilik problemlərinin əsasını xalqı cəhalətdən xilas etmək və cəhalətlə mübarizə təşkil edir. Sənətkar maarifçiliyin əsas vəzifəsini xalqı cəhalətdən xilas etməkdə görürdü. O, savadsızlığın xalqın geridə qalmasının əsas səbəbi olduğunu vurğulayır, şeirlərində cəhaləti sərt şəkildə tənqid edirdi. “Elmə məhəbbət” və “Cəhalət” kimi şeirlərində bu mövzu aydın şəkildə görünür.

Çar Rusiyasının Qafqazı istilas, Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri, ictimai-siyasi mühitdə

gedən proseslər bütün tərəfləri ilə ədəbi-mədəni mühitə də öz təsirini göstərdi. İdarəçilikdə yerli əhalidən müəyyən məmurların yetişdirilməsi prosesinə üstünlük verildi. Bütün bunlar bir zərurət kimi qabaqcıl dünyagörüşlü ziyalıların milli təəssübkeşlik duyğularına köklənməsi üçün əsas oldu.

Azərbaycanda maarifçilik hərəkatı sırf tarixi reallığın zərurəti olaraq meydana çıxmışdır. A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, İ.Qutqaşını kimi maarifpərvər ziyalılar da xalqın elm, təhsil, məktəb problemini başlıca məqsəd kimi qarşıya qoydular (2, səh. 68). O dövrün ziyalıları mövcud problemlərin aradan qaldırılması üçün gərəkli fəaliyyətə başladılar.

Seyid Əzim Şirvani elm və təhsili təbliğ edərək, elm və təhsili tərəqqi vasitəsi hesab edirdi. Onun fikrincə, xalq yalnız maariflənməklə inkişaf edə bilər. O, xüsusilə yeni tipli dünyəvi məktəblərin yaradılmasını və dini təhsilin məhdud çərçivəsindən çıxılmasını zəruri hesab edirdi.

Çar Rusiyası məqsədli olaraq rusdilli məktəblər açmaq yolunu tuturdu. Şuşada (1830), Şəkidə (1831), Bakıda (1832), Gəncədə (1833), Şamaxıda (1937) və s. yaranan məktəblərin mahiyyətində siyasi məqsəd və məram vardı. Ancaq bu proses düşünülmüş nəticəni vermədi, daha doğrusu, milli düşüncəli ziyalıların yetişməsi ilə nəticələndi. Onlar bütün mahiyyəti ilə xalq və millət üçün gərəkli olan məsələlərin həllinə kökləndilər. Milli ruhda ziyalı nəslinin yetişdirilməsinin gərəkliyini dərk etməklə bu işin ümumi ruhuna kökləndilər. Dərslik, məktəb, müəllim çatışmazlığı məsələsini diqqət önünə gətirdilər. Azərbaycanda yeni tipli məktəblərin açılması, az sonra həmin məktəblərdə milli dili tədris etməyin zərurətini ortaya çıxardı. Lakin o zaman Azərbaycan dilində nə tədris proqramı, nə də dərslik var idi. Milli dilin tədrisi isə həmin dildə dərslik yaratmaq ehtiyacını qarşıya qoydu. Əlbəttə bu asan məsələ deyildi. Elə buna görə də xeyli müddət gözləmək lazım gəldi. M.Ş.Vazehlə Qriqoryevin “Kitabi-türki” (1950) adlı dərsliyi bu ehtiyacın nəticəsi kimi meydana gəldi (5, səh. 4-5). Bu zamanında ehtiyacları ödəmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi, lakin getdikcə daha yeni dərsliklərə, müəllim, məktəb azlığının aradan qaldırılmasına ciddi zərurət yaranırdı. Böyük maarifçi H. Zərdabinin “balalarımızın başa düşəcəyi əsərlər yaradaq” çağırışı da həmin zərurətdən yaranmışdı. M.F.Axundovun H. Zərdabiyə ünvanladığı məlum-məşhur məktub (1 yanvar 1877-ci il) bütün mahiyyəti ilə dövrün problemlərini ifadəyə köklənmişdir. “Bizə də görək elmi harada öyrənək və kimdən öyrənək və hansı dildə öyrənək... müəllimləri haradan alağ? Türki və farsı və ərəbi dillərində bilən müəllimlər yoxdur” (1, səh. 254). Bütünlükdə dövrün problemlərini əks etdirən bu məktub həm də həll olunması problemlər üçün həyəcan signalı idi. Seyid Əzim Şirvani də bir şair, yaradıcı kimi fəaliyyətinin mühüm hissəsini bu istiqamətə yönləndirdi. Uşaqlar üçün yazdığı poetik nümunələr, eləcə də təhsilə, elmə, maarifə çağırış dolu şeirləri, mənzumələri, “Rəbiül-ətfal” (1878), “Tacül-kütüb” (1883) dərslikləri (9) sırf reallıqdan meydana gəlmişdi.

Maarifpərvər ziyalı tarixi-mədəni prosesin axarını lazımı qədər dərinliklə duymaqla yanaşı, həm də bu problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində özü nümunəyə çevrildi. XIX əsrin 70-ci illərində Şamaxıda yeni tipli məktəbin yaranması sahəsində gərəkli addımlar atdı. Ədəbi-mədəni, elmi-pedaqoji mühit Seyid Əzim Şirvaninin bu işini hadisə kimi qiymətləndirdi. “Gündəlik tədris prosesi, şagirdlərin mənəvi ehtiyacları Seyid Əzim Şirvanini bir ziyalı, həmçinin özünün şəxsi bacarığı olan bədii istedad sahibi kimi uşaqlar üçün ana dilində əsərlər yazmağa və dərslik yaratmağa sövq etdi. Beləliklə, Seyid Əzim Şirvani özü xalq balaları üçün bədii əsərlər yazaraq həmin əsərlərdən ibarət “Rəbiül-ətfal” (1878), “Tacül-kütüb” (1883) kimi iki dərslik tərtib etdi. Bu dərsliklərdəki olan bədii nümunələrlə maarifpərvər şair Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının bünövrəsini qoymuş oldu (5, səh. 4-5). “Əkinçi”, “Kəşkül”, “Ziya” və s. mətbuat orqanları bu sahədə ziyalı mühitini hərəkətə gətirmişdir. H.Zərdabi, Ünsüzadə qardaşları (Cəlal və Səid), A.O.Çernyayevski, S.Vəlibəyov, M.Mahmudbəyov, H.Mahmudbəyov, R.Əfəndiyev və başqaları bu yolda gərəkli addımlar atmışlar. Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin yaranması (1879) milli dildə dərsliyin yaranmasını zərurətə çevirdi. A.O.Çernyayevskinin “Vətən dili” (1882), R.Əfəndiyevin “Uşaq bağçası” (1898), “Bəsürətül-ətfal” (1901) və s. məktəb, təhsil, dərslik problemi sahəsində görülən işlərin dönməzliyini göstərdi.

Seyid Əzim Şirvaninin Şamaxı şəhər məktəbində, həm də özünün açdığı məktəbdə dərs deməsi, H.Zərdabi ilə əlaqələrinin yaranması, Şamaxıda Məhəmməd Səfanın (şair) evində yaradılan “Beytüs-Səfa” məclisinə rəhbərlik etməsi, Qarabağda, Bakıda fəaliyyət göstərən ədəbi məclislərlə bağlantıları, “Əkinçi”, “Ziya”, “Kəşkül” qəzetinin səhifələrində çıxışı onun ədəbi-mədəni mühütdə nüfuzunun göstəricisi idi. “Şirvan xanlığının tarixi” əsəri üzərində apardığı iş, xanlığın tarixini yazmağa çalışması, “Təzkirə” yaratmaq fəaliyyəti, öz əsərlərindən ibarət “Divan”ı yaratması və s. görkəmli maarifçi

ziyalının fəaliyyətinin zənginliyini bir daha göstərir.

Seyid Əzim Şirvaninin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri xalqın təhsil sahəsində problemlərinin aradan qaldırılması idi. Onun üçün qadınların maariflənməsi də mühüm məsələ idi. O, qızların oxumasını, cəmiyyətdə daha fəal iştirakını dəstəkləyirdi. Bu məsələ, dövrün ən mübahisəli və mütərəqqi fikirlərindən biri idi.

“Seyid Əzim Şirvani XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında şair kimi özünə əvəzsiz yer tutmuşdur, lakin onun zəngin fəaliyyətində mühüm bir hissəni məktəb, təhsil, elm, təlim haqqında qənaətləri tutur. O, maarifçi ziyalı kimi Şirvan ədəbi-mədəni mühitinin yaddaşına, eləcə də Şamaxı məktəb tarixinə adını həm də müəllim kimi yazdırmışdır” (4, səh. 54). Maarifçi ədibin zəngin pedaqoji fəaliyyətində olanları bir neçə istiqamətdə təhlilə gətirmək zərurəti yaranır: şeirlərində maarifçilik ideyalarının təbliği; müəllim kimi pedaqoji fəaliyyəti; yeni tipli məktəb yaratmaq istəyinin məqsəd və məramı; dərslük yaratmaq təşəbbüsü və dərslükləri; “Əkinçi”, “Ziya” və “Kəşkül” qəzetlərində çıxışlarının məramı və s.

Bütün pedaqoji fəaliyyətinin məqsəd və məramını ana dilində məktəblərin yaranması, dərslük probleminin həlli, uşaqların təhsilinin təşkili və savadsızlığın aradan qaldırılması təşkil edirdi. “Gənclərin təlim və tərbiyəsində məktəbin misilsiz rolunu yüksək qiymətləndirən Seyid Əzim Şirvani ana dilində dərslüklərə böyük ehtiyac olduğunu görür və bu sahədə müəyyən iş görməyi müəllimin əsas vəzifəsi, borcu hesab edirdi” (6, səh. 91).

Seyid Əzim Şirvani ruhanilərin maarifçilik əleyhinə mövqeyini tənqid edir, onları xalqı aldatmaqda və geridə saxlamada ittiham edirdi. O, dinin əsl mahiyyətini təhrif edənlərin əleyhinə idi və maarifçiliyin qarşısındakı ən böyük əngəllərdən biri kimi bu təbəqəni göstərirdi.

Seyid Əzim Şirvani satirik şeirləri vasitəsilə maarifçilik ideyalarını daha geniş kütləyə çatdırmağa çalışırdı. O, tənqid və istehza yolu ilə ictimai qüsurları göstərir, insanları düşünməyə və dəyişməyə çağırırdı. “Mollalar” şeirində cəhaləti yayan və xalqı aldadan mollaları kəskin tənqid edir. “Elmə qarşı olanlar” şeirində isə elmə və maarifə qarşı çıxanları satirik şəkildə ifşa edir. “Məktəb” şeirində təhsilin əhəmiyyəti və cahilliyin tənqidi göstərilir. “Tamahkarlar” şeiri isə acgöz və rüşvətxor insanlara qarşı satira idi. O, ikiüzlü, saxta dindar və ya vicdansız insanlara qarşı “Riyakarlara” əsərini yazmışdır.

Ümumiyyətlə, Seyid Əzim Şirvaninin təmsilləri, öyüd, nəsihətləri (10, səh.1-33) tərbiyəvi dəyərlər üzərində qurulmuş və şəxsiyyətin formalaşmasını bir məqsəd olaraq işarələmişdir. “Misir şahzadələri”, “Müctəhidin təhsildən qayıtması”, “Molla və çoban”, “Riyakar abid” və s. mənzum hekayələri sərgilədiyi məzmun baxımından mükəmməl səciyyə daşıyır və bütün zamanların hadisəsi olaraq uğurlu təsir formalaşdırır. Ədalət, xeyir, yaxşılıq, həqiqətpərəstlik, böyüklərə hörmət anlamında görkəmli maarifçi ziyalının öyüdləri müstəsna dəyər qazanır.

XX əsrin ikinci yarısında daha da genişlənən maarifçilik hərəkatı XX yüzilliyin əvvəllərində ictimai-mədəni və pedaqoji gerçəklikdə ciddi nüfuza, sirayətedici rola malik idi (7, səh.19-20). Bunlar isə heç şübhəsiz ciddi mücadilənin, təhsil uğrunda aparılan prinsipial işlərin sayəsində reallaşdı. Seyid Əzim Şirvani məhz dərslükləri, mənzum hekayələri, öyüdləri sayəsində digər müasirlərinə təsir edir və bu hərəkatın uğurluluğuna kökləyirdi. “Maral”, “Xan və dehqan”, “Sadəlövh nökar” və s. mənzum hekayələri uzun müddət dərslüklərin bəzəyinə çevrilmişdir və tərbiyəvi məzmunu ilə məktəblilərin dünyagörüşünün formalaşmasına yardımçı olmuşdur. (10). “Şirvan məktəb tarixinin, eləcə də məktəb problemlərinin bütün mahiyyətini dərk edən Seyid Əzim Şirvani dərslükləri pedaqoji fəaliyyətində bir zərurət kimi məqsədə çevirmişdi. “Rəbiül-ətfal”ın (“Uşaqların baharı”) (1877) bütün parametrləri, orada mətnlərin düzlüklü və görkəmli maarifçilərin məsələlərə yanaşmaları dövr üçün son dərəcədə böyük hadisə idi. “Mir Cəfərə xitab”, “Oğluma xitab”, “Oğluma nəsihət” başlıqları altında iyirmi beş fəsildən ibarət olan bu dərslük Şirvan məktəb mühitinin dinamikasını özündə ehtiva edir (4, səh. 55). Seyid Əzim Şirvani dərslükləri, mənzum hekayələri, öyüdləri, oğluna müraciətləri, eləcə də mövcud problemlərin həlli üçün yazışmaları ilə gərəkli işlərə imza atmış və Azərbaycan pedaqoji fikir tarixinə öz töhfələrini vermişdir.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığında maarifçilik problemləri mühüm yer tutur və Şirvani cəmiyyətin geridə qalmasının əsas səbəblərindən biri kimi savadsızlığı və elmdən uzaq qalmağı görürdü. Görkəmli maarifçi ziyalı maarifçiliyi sadəcə elm və təhsil məsələsi kimi deyil, eyni zamanda cəmiyyətin ümumi inkişafının, əxlaqi yüksəlişinin və azad düşüncənin əsas şərti kimi qiymətləndirirdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. M.F.Axundov. Əsərləri. 3 cildə, Bakı, Elm, 1988.
2. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası. Bakı, Maarif, 1998.
3. A.Bakıxanov. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1984.
4. M.İsmayılova XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Şamaxıda təhsil və pedaqoji fikrin inkişafı. Bakı, Elm və təhsil, 2019.
5. M.Məmmədov, T.Salamoğlu, Y. Babayev. İki əsrin maarif işığında. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası. Bakı, Maarif, 1998.
6. Q.Namazov. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, Bakı Universiteti, 2007.
7. S.Namazova. Pedaqoji irsimizdən: Qafur Rəşad Mirzəzadə. Bakı, Elm və təhsil, 2014.
8. N.Nərimanov. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Elm, 1973.
9. S.Ə.Şirvani. Rəbiül-ətfal. Əsərləri. 3 cildə, II c., Bakı, Elm, 1969.
10. S.Ə.Şirvani Seçilmiş əsərləri. I c., Bakı, Avrasiya Press, 2005.

GƏNCLƏR VƏ ELMI INNOVASIYA

Sabir Məmmədov

ADPU Ağcabədi filialı

dosent

vilayetmemmedov1980@mail.ru

Fazil Cəfərov

dosent

faziljafarov@yahoo.com

Xülasə

Məqalədə XXI yüzillikdə təhsildə ənənəvi inkişafınığurlarını qorumaqla inovativ yeniliklərin təhsilimizdə yaratdığı yeni yollardan bəhs edilir. Təhsilimizə daxil olan yüzrlərlə yeni anlayışlar inovasiyalar kimi diqqəti cəlb edir. Təhsil həyatı bacarıqlar ırasında kurikulum, electron məktəb, İKT, distant təhsil, fəal-interaktiv təlim, boloniya prosesi, müəllimlər dərşdə müşahidəçi olması və sair anlayışların mahiyyəti açıqlanmışdır. Gənclərin elmi innovasiya təlimi, onların gələcəyə doğru inkişafına uğurlu yollar açır.

Açar sözlər: Təhsil sektorunda inovasiya fəaliyyəti, Inovasiya, fasiləsiz modernləşmə, qlobal tendensiya, inovativ ideyalar, kollektivin inkişaf mərhələləri, təlim-tərbiyə prosesi, milli təhsilimiz.

Abstract

The article discusses the new ways in which innovative innovations have created in our education while preserving the achievements of traditional development in education in the 21st century. Hundreds of new concepts that have entered our education attract attention as innovations. The essence of such concepts as curriculum, electronic school, ICT, distance learning, active-interactive learning, Bologna process, teachers being observers in the lesson and other concepts in the field of educational life skills has been explained. Scientific innovation training of young people opens up successful paths for their development towards the future.

Keywords: Innovation activity in the education sector, innovation, continuous modernization, global trend, innovative ideas, stages of team development, teaching and upbringing process, national education

Giriş

Yeniyyənin məzmunu və reallaşması innovasiya yolu ilə həyata keçir. İnnovasiyaların, yeniliklərin yaradılması müxtəlif elm sahələrində xüsusi keyfiyyətlərlə ortaya çıxır. Müxtəlif sahələrdə intellektual yeniliklərin yaradılması, ixtiraçılıq, şəmərələşdirmə kimi xüsusi cəhətləri vardır. Bu inkişafın alqoritmi də vardır.

Elmin təhsil ilə əlaqələndirilməsi, integrasiyası, təhsildə mütərəqqi texnologiyaların, ilk növbədə innovasiyaların tətbiqi müasir dövrün ən aktual və mühüm məsələlərindəndir. Innovasiya anlayışına gəldikdə geniş mənada bu söz təlim-tərbiyə işinin təşkili, səmərəliliyi və əldə olunan nəticələri yaxşılaşdırmaq üçün pedaqoji prosesə tətbiq olunan yenilik kimi başa düşülür. Innovasiya pedaqoji prosesdə vəhdət halında götürülmüş ideyaları, prosesləri, vasitələri və s. özündə ehtiva edir. Pedaqoji sistemin yeniləşməsi yaradıcı müəllimin qarşısına ən vacib və aktual bir məsələ kimi qoyulur(1, səh.9).

Innovasiya eyni zamanda-yeniliyin yaradılması və tətbiqi prosesinə də deyilir. Hər bir innovasiya, yəni yenilik, yeniliyin tətbiqi öz inkişafı prosesində müəyyən mərhələlərdən keçir: ideyanın yaranması, məqsədin formalaşması, yeni ideyanın formalaşması, yeniliyin reallaşdırılması, yayılması və s. Geniş mənada innovasiya dedikdə yeniliklərin səmərəli şəkildə istifadəsi başa düşülür(2, səh. 57).

Müasir dövrdə innovasiyaların yaranmasına səbəb olan tendensiyalar aşağıdakı məsələləri müəyyən edir:

- ☐ Tədris prosesinin humanistləşməsi;
- ☐ Uşaqların təhsilləri və gənc nəslin inkişafı keyfiyyətinə verilən yüksək tələblər
- ☐ Mədəni-mənəvi dəyərlərə yönəlmə
- ☐ Təhsil müəssisələri arasında rəqabətliklik münasibətləri

Innovasiyaların idarə edilməsində hər bir təhsil müəssisəsi yeniləşmə prosesində üç mərhələdən keçir:

☐ Təşəkkül (yeni təhsil müəssisəsinin, yeni kollektivin yaranması və ya kollektivin böyük hissəsinin təzələnməsi mərhələsi)

☐ Fəaliyyət (təlim-tərbiyyə prosesinin ənənəvi, stabil proqram və pedaqoji texnologiyalar əsasında işini təşkili mərhələsi)

☐ İnkişaf (təlim-tərbiyənin köhnə məzmunu və mövcud pedaqoji texnologiyalar yeni social-iqtisadi tələblərə cavab vermədiyindən yeni məzmun, forma və texnologiyaların yaradılması və tətbiqi mərhələsi)

Ənənəvi, stabil formada işləyən təhsil müəssisələrindən inkişafda olan təhsil müəssisələri köklü şəkildə seçilir. Ən əsası da onların idarəedilməsində də özünü bariz şəkildə göstərir. İnkişaf etmiş təhsil müəssisələrində idarə etmənin predmeti təhsilin məqsədi, məzmunu, metodu və formalarıdır.

Təhsil müəssisələrində innovasiyaların yaranmasının aşağıdakı yolları mövcuddur:

- ☐ Müəssisəyə məxsus yeni təcrübənin yaranması
- ☐ Kənar təcrübədən istifadə
- ☐ Elmi araşdırmaların nəticəsi
- ☐ Eksperiment
- ☐ “Sınaq və səhv” yol

Bununla yanaşı, təhsildə innovasiya dedikdə, müxtəlif yeniliklərin, təlim-tərbiyənin məqsədi, məzmunu, metodu və formalarının tətbiqi, pedaqog və təhsilçilərin müştərək fəaliyyətlərinin yeni biliklər əsasında təşkili nəzərdə tutulur. Təhsildə innovasiyalar ölkə və ya regional səviyyədə, təhsil islahatları və ya müəyyən məqsədli inkişaf proqramları çərçivəsində, mərkəzləşdirilmiş formada və ya təhsil müəssisəsinin təşəbbüsü ilə həyata keçirilə bilər.

Son onilliklərdə təhsil sistemində çox böyük dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, təhsildə həyata keçirilən yeniliklərlə, konsepsiyalarla yanaşı, dövlət standartları və alternativ tədris planları, yeni tip məktəblər yaradılmışdır.

Pedaqogika elmi nəzəriyyələr sistemidir; obyektivlik, məqsədəuyğunluq, sabitlik və ziddiyyətsizlik onun əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir. Hər bir elmi nəzəriyyə kimi, pedaqogika elmi də elmi prinsiplərə söykənir. Çünki hər biri elmi nəzəriyyənin əsas prinsipi ideoloji prinsip deyil, ancaq elmi prinsip olmalıdır.

Müasir pedaqoji sistemdə baş verən proseslərin əsas səciyyəvi xüsusiyyəti onun fasiləsiz yeniləşməsindədir(3,4, səh. 38, 42). Təhsilin yeniləşməsinin əsas məqsədi isə təlimdə yüksək keyfiyyətə nail olmaqdır. Bu məqsədlə bir çox dünya ölkələrində müvafiq təhsil strategiyaları, inkişaf proqramları işlənib hazırlanmış və hal-hazırda bu proses yenə də davam etdirilməkdədir. İnnovativ təlim aşağıda qeyd olunan şərtlərə də xüsusi əhəmiyyət verməyi zəruru hesab edir:

- ✓ tədris prosesinin humanistləşməsi;
- ✓ uşaqların, gənc nəslin təlim-tərbiyyəsi və ona verilən tələblər;
- ✓ milli-mənəvi dəyərlərə hörmət;
- ✓ təhsil müəssisələri arasında rəqabətliklik prinsipi.

Yeni təlim üsullarının tətbiqi zamanı təlim-tərbiyə prosesinin bütün iştirakçıları yəni, müəllim və şagird fəal şəkildə yeni biliklərin mənimsənilməsinə cəlb olunur və bu onların qarşılıqlı münasibətlərinin xarakterində də öz göstərir.

Beləliklə, təhsil müəssisələrində innovasiyaların yaranmasının 5 üsulu mövcuddur:

- ✓ Müəssisəyə məxsus yeni təcrübənin yaranması;
- ✓ Kənar təcrübədən istifadə;
- ✓ Elmi araşdırmaların nəticəsi;
- ✓ Eksperiment;
- ✓ Öyrənilmiş dərslər.

Innovasiyalar elə pedaqoji yeniliklərdir ki, onun tətbiqi zamanı təlimin səmərəliliyi artır və biliklərin mənimsənilməsində yüksək nəticələr əldə olunur.

Göründüyü kimi, pedaqoji sistemin yeniləşməsi, təhkimləşməsi çox vacib və mühüm məsələdir. Çünki təhsil cəmiyyətin inkişafının əsasını təşkil edir və onun inkişafına öz bəhrəsini verir. Azərbaycan təhsilində aparılan islahatların gedişində artıq yeni konsepsiyalar, məzmun standartları, integrativ fənlər, təlim texnologiyaları, qiymətləndirmə mexanizmləri, təlim vasitələri, o cümlədən yeni dərslər və dərslər vəsaitləri işıq üzü görür ki, bütün bunlar da, sözün əsl mənasında, təhsil nailiyyətlərinin əldə olunmasına istiqamətlənmiş yeniliklərdir (5, səh. 46).

Təhsildə innovasiyalardan danışarkən müəllimlərin bu istiqamətdəki fəaliyyətini də xüsusi qeyd etmək lazımdır. Yeni təlim zamanı müəllim bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirməklə yanaşı, həm də bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında da mühüm rol oynayır. Təlimdə yeni keyfiyyət dəyişikliklər əldə etmək üçün müəllimdən də dərin bilik və böyük məsuliyyət tələb olunur.

Yuxarıda göstərilənləri yekunlaşdırıb belə nəticəyə gəlmək olar ki, təhsildə həyata keçirilən yeni innovasiyalar, bilik və bacarıqların inkişafında səmərəliliyi, keyfiyyəti artırmaqla yanaşı, eyni zamanda bu sahədə yüksək nəticələrin əldə olunmasında da müstəsna rol oynayır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan müəllimi.- 2014.- 31 yanvar.- s.9.
2. Bunyadova F., Abdulla B. Təlim və tərbiyədə interaktiv texnologiya. Bakı, 2000.
3. Nəzərov A., Məmmədov R. Pedaqoji ustalıq. Bakı, 2008.
4. Kazımov N. Məktəb pedaqogikası. Bakı, Çarşıoğlu. 2006.
5. Mehrabov A. və b. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı, 2006.

MÜASIR KONTEKSTDƏ SOSIALLAŞMA VƏ TƏLƏBƏLƏRİN ÖZÜNÜGERÇƏKLƏŞDİRMƏSİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xəzangül Babayeva

ADİU Zaqatala filialı

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

xzngl.babayeva68@mail.ru

Həqiqət Qədimova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

haqiqat-gadimova@unec.edu.az

Xülasə

İnsanın özünügerçəkləşdirməsi psixikanın ayrı-ayrı sahələri, idrak prosesləri, yaxud digər psixi faktorların imkanları ilə ölçülür. Burada söhbət yaradıcı şəxsiyyətin əsas xassələrindən: iradi-emosional, koqnitiv imkanlardan, düşüncə tərzindən və əlbəttə, mənsub olduğu mədəniyyətin adət-ənənələrindən, sosial qiymətləndirmə və yönümlərdən gedir. Bu baxımdan insanın dərk etmə prosesindəki meyllərini, motivlərini ümumiləşdirmək cəhdini “proprium” adlandıran Q.Ollport bu anlayışa şəxsiyyətin bütün aspektlərini, daxili

hislərin formalaşmasında rolu, imkanı olan cəhətlərini, özünü təsdiq etməyə can atan insanın təbiətinə xas olan bütün hallar və xassələri aid edir.

Özünügerçəkləşdirmə sosiallaşma prosesində baş verir. Sosiallaşma insan fərdinin təbii-genetik imkanları ilə bağlı olub, onun yaşadığı ictimai mühitin mədəni normaları ilə tənzimlənir. Təlim-tərbiyə işlərindəki çatışmazlıqlar və müşahidələr ona əsas verir ki, mexaniki biliklərə əsaslanan təlimdən, hərtərəfli dünyagörüşə, çevik təfəkkürə əsaslanan şəxsiyyətyönümlü təhsilə keçid bu günün tələbidir.

Açar sözlər: sosiallaşma, müasir təhsil sistemi, özünügerçəkləşdirmə, kompleks yanaşma, dinamik inkişaf, psixoloji vəziyyət.

Abstract

Self-actualization of an individual is not measured by separate aspects of the psyche, cognitive processes, or other psychological factors. It is related to the key qualities of a creative personality: volitional-emotional and cognitive abilities, way of thinking, and, of course, the traditions of the culture to which the person belongs, as well as social evaluations and orientations. From this perspective, G. Allport, who referred to the attempt to generalize human tendencies and motives in the process of cognition as "proprium," included in this concept all aspects of personality, features that play a role in shaping inner feelings, and all states and traits inherent in a person striving for self-affirmation.

Self-actualization occurs during the process of socialization. Socialization is linked to the natural and genetic capacities of an individual and is regulated by the cultural norms of the society in which they live. Deficiencies and observations in the educational process indicate that transitioning from a learning model based on mechanical knowledge to personality-oriented education based on comprehensive worldview and flexible thinking is the requirement of today.

Keywords: socialization, modern education system, self-realization, complex approach, dynamic development, psychological state.

Müasir cəmiyyətdə gedən sürətli inkişaf prosesi təhsilin şəxsiyyətin inkişafına təsirini yeni kontekstdə araşdırılmasını zərurətə çevirmişdir. Çünki təhsil cəmiyyətin və dövlətin sosial sifarişlərini yerinə yetirir və təhsilin məzmunu müasir dünya standartlarına uyğun olaraq müəyyənləşdirilir. Bu zərurət həm də ənənəvi təhsildən uzaqlaşma fonunda və humanistləşdirmənin həyata keçirilməsi şəraitində şəxsiyyətyönümlü təhsilin prioritet məsələ olmasından qaynaqlanır. Digər vacib cəhət isə müasir dünyanın dinamik inkişafı prosesində təhsil sahəsində yeni standartların transformasiya edilməsi və bunun üçün yeni konseptual və metodoloji əsasların hazırlanmasıdır. (Ə.Əlizadə, 1998)

Ənənəvi təhsil paradigması şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafının həyata keçirilməsinə yönəldilmişdir. Əslində isə, təhsildə şagird və tələbə şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafı məsələsi ideoloji pragmatizmdən uzağa getməmişdir. Çünki şəxsiyyətin inkişafının ayrı-ayrı aspektlərini, pedaqoji fəaliyyətin təşkilinin psixoloji əsaslarını nəzərə almadan istənilən nəticəni əldə etmək olmaz. Ölkəmizdə təhsil sahəsində aparılan islahatlar, respublikamızın bu məsələ ilə əlaqədar olaraq Boloniya sazişinə qoşulması problemin həllinə müəyyən köməklik göstərsə də, məsələnin tam həllinə nail olmaq hələ də mümkün olmamışdır. Təlim-tərbiyə işlərindəki çatışmazlıqlar və müşahidələr ona əsas verir ki, mexaniki biliklərə əsaslanan təlimdən, hərtərəfli dünyagörüşə, çevik təfəkkürə əsaslanan şəxsiyyətyönümlü təhsilə keçid bu günün tələbidir. Təhsilin təşkilində şəxsiyyətyönümlü konsepsiyanın əldə rəhbər tutulması şagird, tələbə şəxsiyyətinin inkişafının mərkəzi elementlərini müəyyənləşdirməyə kömək edir. Şəxsiyyətyönümlü təhsilin məqsədi fərdi və şəxsiyyət keyfiyyətlərinin aşkar olunması və onların məqsədyönlü inkişafı, sosial-mədəni normaları özündə ehtiva edən sosial əhəmiyyətli davranış formasına çevrilməsi üçün zəruri şəraitin yaradılmasıdır. (Əliyev B.H. Cabbarov R.V., 2008)

Mövcud təhsil nəzəriyyələrinin hər birində belə bir ideya vurğulanır ki, təhsil şəxsiyyəti formalaşdırır. Təhsilin və cəmiyyətin dinamikliyi, həmçinin şəxsiyyətin formalaşmasına təsir göstərən amillərin xarakterinin dəyişməsi fonunda bu təsirin istiqamətləri müəyyənləşdirilməmiş, bir sıra məsələlərin həlli cavabsız qalmışdır. Bunun başlıca səbəbləri kimi aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

a) Təhsil və şəxsiyyətə vahid sistem kimi baxılması üçün vacib olan ümumtəhsil konsepsiyasının işlənilib hazırlanmaması, təlimin təşkilində bu cəhətə fikir verilməməsi;

b) Təhsilin təşkilində şəxsiyyətin inkişafı və intellektual inkişaf məsələlərini fərqləndirən psixoloji

konsepsiyanın metodoloji əsaslarının vahid sistemə integrasiya olunmaması;

c)Təlim prosesində şagird və tələbənin şəxsiyyət kimi formalaşması üçün zəruri olan özünügerçəkləşdirməyə təlim prosesində şərait yaradılmaması və s. (Əliyev B.H. 1999)

Şəxsiyyətyönümlü təhsilin təşkilində aşağıdakı məsələlərin nəzərə alınması məqsədəuyğundur:

1)Təhsildə tələbələrə şəxsiyyət kimi yanaşılması. Təhsilin bir növ şəxsiyyətyönümlüyünün həqiqiliyinin təmin edilməsi.

2)Tələbələrin müstəqil axtarış fəaliyyətinin təmin edilməsi, oyun və treninqlər vasitəsilə psixoloji pozuntuların üzə çıxarılması və onların reabilitasiyası üçün psixoloji xidmətin praktik əsaslar üzərində qurulması;

3)Təhsilin təşkilində qiymətləndirmə meyarlarının daha effektiv, təkmil üsullarından istifadə edilsə, bu tələbələrin psixoloji vəziyyətinə müsbət təsir göstərə və onların fəaliyyətinin yaradıcı olmasına zəmin yarada bilər.

4)Şagird və tələbələrin imtahanqabağı və imtahandan sonrakı sağlamlığının göstəriciləri qiymətləndirilməli və buna uyğun olaraq psixoproflatik işlərin təşkili həyata keçirilməlidir.

Müasir təhsil sistemində həyata keçirilən dəyişikliklərin mərkəzində təhsil subyektlərinin hərtərəfli inkişafı, onların özünügerçəkləşdirmə və özünüaktallaşdırma imkanlarının artırılması durur. Bu məsələlərin həyata keçirilməsi üçün problemlərə, bir tərəfdən kompleks, digər tərəfdən diferensial yanaşma tələb olunur.

Kompleks yanaşma, ənənəvi təhsil sistemində pedaqogikanın bir çox sahələrinə daxil olan məsələləri (valideynlərlə iş, asudə vaxtın təşkili, imkansız tələbələrlə iş və s.), diferensial yanaşma isə, təhsil alanların mühitdə sosial, psixoloji və fiziki imkanları baxımından özünüməyyənəşdirmə, özünüizamlama, özünüfəallaşdırma, nəhayət özünügerçəkləşdirmə imkanlarının öyrənilməsi üçün onların şəxsi keyfiyyətlərinə fərdi qaydada yanaşmanı özündə ehtiva edir.

“Təhsil subyektləri” anlayışı nəyi ifadə edir və onun pedaqogika ilə əlaqəsi nədir? Subyekt insanın bioloji və sosial xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən tələbatların ödənilməsi üçün fəallıq göstərməyə yönəlmiş insan fərdidir. Yəni, subyekt hər hansı insan deyil, məhz özünü fəallaşdıran, özünü gerçəkləşdirən, sosial mühitdə öz fərdiliyini, “Mən”ini qəbul etdirmək üçün fəal şəkildə sosial əlaqələr quran, əməkdaşlıq edən insandır. O halda “təhsil subyektləri” (burada tələbələr) bu xüsusiyyətləri özündə ehtiva edən fərdlərdir. (Əliyev R.2007)

İnsanın özünügerçəkləşdirməsi psixikanın ayrı-ayrı sahələri, idrak prosesləri, yaxud digər psixi faktorların imkanları ilə ölçülmür. Burada söhbət yaradıcı şəxsiyyətin əsas xassələrindən: iradi-emosional, koqnitiv imkanlardan, düşüncə tərzindən və əlbəttə, mənsub olduğu mədəniyyətin adət-ənənələrindən, sosial qiymətləndirmə və yönümlərdən gedir. Bu baxımdan insanın dərk etmə prosesindəki meyllərini, motivlərini ümumiləşdirmək cəhdini “proprium” adlandıran Q.Ollport bu anlayışa şəxsiyyətin bütün aspektlərini, daxili hissələrin formalaşmasında rolu, imkanı olan cəhətlərini, özünü təsdiq etməyə can atan insanın təbiətinə xas olan bütün hallar və xassələri aid edir.

Tələbələrin özünügerçəkləşdirməsi onların həm sosial, həm fiziki, həm də psixi fəallığının tərkib hissəsidir. Sosial fəallığın predmetində onların ən vacib xassələri iştirak edir: ətraf aləm reallıqlarına yalnız bioloji və sosial istiqamətlənməklə deyil, həm də özünün dünyaya münasibətinin mahiyyətini dərk etmək durur. Sosial fəallıq özündə, eyni zamanda tələbələrdə hər- hansı sahə ilə bağlı həvəskarlığın, meyl və marağın, arzunun elementlərini də birləşdirir.

Özünügerçəkləşdirmə sosiallaşma prosesində baş verir. Sosiallaşma insan fərdinin təbii-genetik imkanları ilə bağlı olub, onun yaşadığı ictimai mühitin mədəni normaları ilə tənzimlənir. Bu baxımdan tələbələrin sosiallaşması onların sosial inkişafının gedişində, ünsiyyət və fəaliyyət prosesində fəal şəkildə mənimsədiyi ictimai dəyərlər, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər, davranış və nitq mədəniyyəti, adət və vərdişlərin kompleksi kimi başa düşülür.

Sosiallaşma özünün nəticələrinə görə birmənalı olmayan prosesdir. O, bir tərəfdən insana sosiuma daxil olmağa, cəmiyyətdə qəbul edilmiş norma və dəyərləri, davranış formalarını, mənimsəməyə kömək edir, eləcə də ona sosial təsirlərin köməyi ilə özünüreallaşdırmaq imkanı verir, digər tərəfdən sosial dəyərlərin mədəniyyət nümunələrinin mənimsənilməsi prosesində insan bəzən mühitin təsirlərinə uyğunlaşmalı olur ki, bu da fərdiliyinin zəifləməsinə aparıb çıxara bilər. Ona görə də O.A.Zarjiskaya sosiallaşmaya fərd tərəfindən yalnız sosial normaların mənimsənilməsi prosesi kimi deyil, dərin

psixoloji poseslərlə əlaqəli şəkildə cərəyan edən, şüur və şüuraltı sahələr səviyyəsində dərk olunan və mənimsənilən mürəkkəb hadisə kimi yanaşır. Onun qənaətinə görə, sosiallaşan insanın yalnız davranışı, düşüncələri, münasibətləri deyil, bütövlükdə “bədəni sosiallaşır”. (Əlizadə Ə., Əlizadə H.Ə.2008)

Tarix boyu təhsil, tərbiyə və özünütərbiyə insan şəxsiyyətinin sosiallaşmasının optimal yolu olmuşdur. Hazırda gənc nəslin sosiallaşmasında təhsilin rolu daha da artmaqdadır. Çünki informasiya texnologiyalarının sürətlə inkişaf etdiyi müasir dövrdə insanı təhsilsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir.

İnsanın sosiallaşması onun bütün həyatı boyu davam edən uzunmüddətli prosesdir. Hər bir yaş mərhələsində sosiallaşmanın məzmunu, intensivliyi, mənimsənilən sosial normaların kəmiyyət və keyfiyyəti, istiqaməti dəyişir. Bu prosesin əsasında meyllər, tələbatlar, motivlər, maraqlar və digər psixoloji faktorlar durur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ə.Əlizadə. Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Ozan. 1998
2. Əliyev B.H. Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı: 2008.
3. Əliyev B.H. Şəxsiyyətə yeni baxış nəzəriyyəsi. Bakı: 1999.
4. Əliyev R. Etnopsixologiya, qloballaşma və millilik. Bakı: Nurlan, 2007.
5. Əlizadə Ə., Əlizadə H.Ə., Yeni pedaqoji təfəkkür: psixopedaqogikaya giriş. Bakı. ADPU-nun mətbəəsi, 2008.

TƏHSİL MÜHİTİNDƏ EKOLOJİ BİLİKLƏRİN FORMALAŞMASININ ASPEKTLƏRİ

Xoşqədem İbrahimova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
dosent

xosqedem.ibrahimova59@gmail.com

Xülasə

Ekoloji təhsilin məqsədi şəxsiyyətin ümumi mədəniyyətinin mühüm tərkib hissəsi kimi ekoloji mədəniyyəti formalaşdırmaqla yanaşı, təbiətimizin sərvətlərinin qorunub saxlanması və artırılmasında şəxsiyyətin cəmiyyətdəki rolunu dərk etməsini zəruri edir. Ekoloji şüurun, ekoloji mədəniyyətin, eləcə də şəxsiyyətin dünyagörüşünün formalaşdırılmasında ekoloji təhsil və tərbiyə zəruridir. Bu problemlərin həlli gənc nəsillərin ekoloji maarifləndirilməsi potensialından istifadə məsələlərini aktuallaşdırır.

Bəşəriyyətin tarixi inkişafı ətraf mühitin tarixi ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Müasir mərhələdə insanların ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsi global ekoloji problemə çevrilmişdir. Ekoloji təhsil dövlət siyasətinin yeni prioriteti və insanların sürətlə dəyişən mühitə uyğunlaşdırılması vasitəsidir. Müasir cəmiyyət təkcə ekoloji biliklər sisteminə deyil, həm də ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində praktiki bacarıq və vərdislərə, insanın iqtisadi fəaliyyətinin nəticələrinin ekoloji proqnozlarını vermək bacarığına malik vətəndaşlara ehtiyac duyur. Bundan əlavə, gənc nəsildə ətraf mühitə qarşı qayğı və məsuliyyət hissi olmalıdır.

Açar sözlər: ekoloji mühit, ekoloji maarifləndirilmə, ekoloji təhsil, ekoloji şüur, ekoloji mədəniyyət, ekoloji problem.

Abstract

The purpose of environmental education is to form environmental culture as an important component of the general culture of the individual, as well as the individual's awareness of his/her role in society in preserving and enhancing the riches of our nature. Environmental education and upbringing are important in the formation of environmental consciousness, environmental culture, as well as the worldview of a person. The solution of these problems actualizes the need to use the potential of environmental education of the younger generations.

The historical development of mankind is inextricably linked with the history of the environment. At the present stage, human interaction with the environment has become a global environmental problem. Environmental education is a new priority of the state policy and a means of people's adaptation to the rapidly changing environment. Modern society needs citizens who possess not only a system of ecological knowledge, but also practical skills and abilities in the field of environmental protection, the ability to give ecological forecasts of the results of human economic activity. In addition, the young generation should have a sense of care and responsibility for the environment.

Keywords: ecological environment, ecological consciousness, ecological education, ecological awareness, ecological culture, ecological problem.

Giriş

Hazırda təhsil sistemində, o cümlədən biologiyanın tədrisində ümumi təhsilin strukturunun və məzmununun yenilənməsi, təhsilin yeni keyfiyyətinə nail olunmasının təmin edilməsi ilə bağlı problemlər ön plana çıxır. Bu problemlər biologiyanın tədrisinin prioritetlərinin dəyişdirilməsini, məqsədlərin yenidən nəzərdən keçirilməsini və onun məzmununun cəmiyyətin yeni tələbatlarına, qlobal tendensiyalara, müasir mərhələdə biologiya elminin nailiyyətlərinə uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Təbii mühitin tənəzzülünü aradan qaldırmağa və onun qorunmasına yönəlmiş insan və təbiət arasında yeni növ münasibətlərin formalaşması müasir cəmiyyətin ekoloji problemlərinin həllinə məhsuldar yanaşma kimi qəbul edilir.

Son illərdə ekoloji problemlərin artması ətraf mühitlə bağlı tədqiqatların da sayının artmasına səbəb olmuşdur. Tədqiqatçılar vurğulayırlar ki, ekoloji problemləri azaltmağın ilk yolu ekoloji şüurlu vətəndaşların yetişdirilməsidir. Bu şüurlu insanların yetişməsində ekoloji maarifləndirmə böyük rol oynayır. Canlılar hava, su, torpaq kimi cansız amillərlə və digər canlılarla birlikdə yaşayırlar. Buna görə də canlıların həyatı bağlarla əlaqəli olduğu, müxtəlif yollarla təsir edən və əks təsiri olan bir sahə vardır ki, bu sahə ətraf mühit adlanır. Başqa bir baxımdan, ətraf mühit fərdin və cəmiyyətin fiziki, bioloji, sosial-psixoloji, sosial, iqtisadi və mədəni həyatına təsir edən bütün amillər kimi müəyyən edilə bilər. Ekoloji məlumatlılıq ətraf mühit haqqında məlumatın, ətraf mühitə münasibətin və ekoloji cəhətdən faydalı davranışların inkişafıdır. Bu tərifə görə, ekoloji şüurun yaradılmasının əsas məqamları təbiət və ekologiya haqqında biliklər, ekoloji problemləri və bu problemlərin həlli yollarını öyrənmək, ətraf mühitə müsbət münasibət və düşüncələri artırmaq, ətraf mühitin degradasiyasına biganə qala bilməyən və bunun qarşısını almaq üçün lazımi davranışları nümayiş etdirən insanların sayını artırmaqdır.

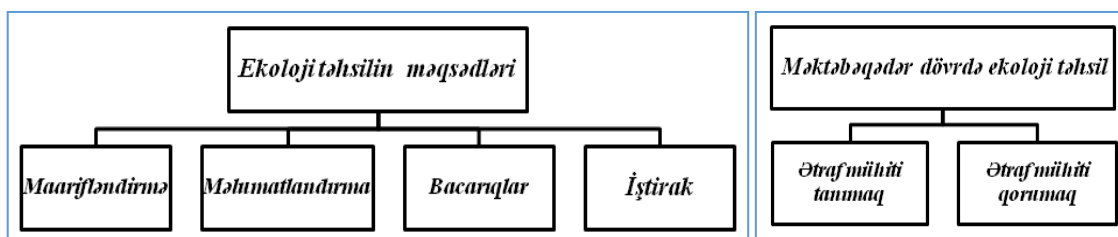
Nəticələr və onların müzakirəsi. Cəmiyyətdə ekoloji şüurlu şəxslərin yetişdirilməsi yalnız kiçik yaşlardan başlayan səmərəli ekoloji maarifləndirmə ilə əldə edilə bilər. Ekoloji təhsil xüsusilə ibtidai məktəblərdə təbiətin və təbii sərvətlərin mühafizəsi üzrə təlimlə başlamışdır. Lakin zaman keçdikcə məlum oldu ki, ekoloji təhsil təbiətin və təbii sərvətlərin mühafizəsi təhsilindən fərqlidir. Torpaq, su və ya meşələr kimi təbii ehtiyatların inkişaf etdirilməsi və qorunması ilə yanaşı, biosfer, biotoplar və ekosistemlər də daxil olmaqla bütün ətraf mühitin qorunması və yaxşılaşdırılmasının vacibliyi də vurğulanır. Ekologiya, ekoloji təhsil də ən vacib anlayışlardan birinə çevrilmişdir, çünki o, ekosistemlərin əlaqəli fəaliyyətini izah edir. Zaman keçdikcə ekoloji təhsil insanları ətraf mühit haqqında məlumatlandırmaq, eləcə də onları ətraf mühitin idarə edilməsi bacarıqlarına malik iştirakçılara və könüllülərə çevirmək məqsədi daşıyır. Ekoloji maarifləndirmə həm də dünyanın sonuna gətirib çıxaracağı düşünülmə halların aradan qaldırılması üçün zəruri bir vasitə kimi nəzərdə tutulur. Bu təlimin əsas məqsədi ekoloji şüurlu şəxsiyyətlər yetişdirməkdir. Bu səbəbdən ekoloji təhsil digər təhsillərdən onunla fərqlənir ki, o, ekoloji bilikləri çatdırmaqla yanaşı, fərdlərin ətraf mühitə münasibətini inkişaf etdirməyə və bu münasibətləri davranışa çevirməyə kömək edir. Ekoloji təhsil müxtəlif yanaşmalardan istifadə etməklə həyata keçirilə bilər. Birinci yanaşmaya görə, ekoloji təhsil ətraf mühit və canlıları, onların qarşılıqlı təsirlərini qavramaq və öyrənmək məqsədi daşıyır. İkincisi, ekoloji maarifləndirmə və şərh üçün ekoloji maarifləndirmə aparıla bilər. Burada əsas yanaşma öyrənmələrin müxtəlif bacarıqlar əldə etmələri və ekskursiyalar vasitəsilə öyrənmələridir.

Ekoloji şüurun inkişaf etdirilməsi üçün tələblərdən biri də şagirdlərin ətraf mühitlə bağlı anlayışları kifayət qədər bilmələridir. Ekoloji təhsil məlumatlandırma, maarifləndirmə, uyğunlaşma, balanslaşdırma, inkişaf və qoruma kimi elementləri ehtiva edir və buna uyğun olaraq fərdi davranışlar yaratmağı hədəfləyir.

Ekoloji təhsilin xüsusiyyətləri

- Ekoloji təhsil davamlı bir prosesdir və həyat boyu davam etməlidir.
- Ekoloji təhsili müxtəlif elmi sahələri əhatə edir və multidissiplinardır.
- Ekoloji təhsil çoxfunksiyalı təhsil növüdür. Cəmiyyətdə, bütün təhsil ocaqlarında həyata keçirilməlidir.
- Ekoloji təhsil mövcud ekoloji problemlər və onların həlli yolları arasında konsensus yaratmaq məqsədi daşıyır. Məqsəd davamlı inkişafa nail olmaqdır.
- Ətraf mühiti onun texnologiyası və sosial aspektləri də daxil olmaqla bütövlükdə nəzərdən keçirmək lazımdır.
- Yerli, milli və beynəlxalq əməkdaşlıq tələb olunur.
- Təhsil bütün yaş qruplarına verilməlidir
- Öyrənənlər ekoloji problemlərin əsl səbəblərini özləri tapmağa həvəsləndirilməlidir.
- Tənqidi düşünmə və problem həll etmə bacarıqları aktivləşdirilməlidir.
- Praktiki fəaliyyətlər daxil edilməlidir.
- Ekoloji təhsil öyrənənlərin kognitiv, affektiv və psixomotor öyrənmə sahələrini əhatə edir.

Ali Təhsildə Ətraf Mühit üçün təhsil məqsədləri:

- Ekoloqlar və ətraf mühit mütəxəssisləri hazırlamaq məqsədi ilə ətraf mühit üçün təhsil təmin edilməlidir.
- Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə elmi tədqiqat və texnologiyanın inkişafına töhfə vermək üçün ətraf mühit üçün təhsil təmin edilməlidir.
- Ekologiya üzrə fənn müəllimlərinin hazırlanması üçün ətraf mühit üçün təhsil təmin edilməlidir.
- Ekoloji problemləri tam təhlil etmək və əldə edilən təhlillər əsasında problemləri həlli yolları, istehsal etmək, canlı və cansız varlıqların təbiətdə harmoniya içində yaşamasını təmin etmək üçün ekologiyayı inkişaf etdirməli və təbiət elmlərdən xəbərdar olmalıdırlar.

Fərdlərin ekoloji şüuru, davranış dəyişiklikləri, insanlar, digər canlılar və ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqədir. Əlaqələri, yəni əsas ekoloji hadisələri dərk etməklə mümkündür

Ekoloji təhsil mövzusu 1972-ci ildə Stokholmda keçirilən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnsan Ətraf Mühit Konfransı ilə global miqyas almış Bəyannaməsində deyilir ki, "Bəşəriyyət indiki və gələcək nəsillər üçün ətraf mühiti qorunmalı və yaxşılaşdırmaqlıdır".

Ekoloji təhsil anlayışı bəzi ölkələrdə 1970-ci illərdə qəbul edilsə də, ilk dəfə 1972-ci ildə tətbiq edilmişdir. Stokholm konfransının tövsiyələrinə uyğun olaraq YUNESKO-nun Ətraf Mühit Departamenti 1975-ci ildə 136 üzvlə yaradılmışdır. Üzv dövlətlərin "Ehtiyaclar və Prioritetlər" üzrə Dövlət "Ekoloji Təhsil üçün Resursların Qiymətləndirilməsi" sorğusu tətbiq edilmiş və bu sorğunun nəticələri hazırlanacaq ekoloji maarifləndirmə proqramlarının əsasını təşkil etmişdir.

UNESCO və UNEP ilə birgə Moskvada "Beynəlxalq Ekoloji Təhsil və Təlim" keçirilib. Konqres həmçinin müəllim təhsilinin əsas elementi ekoloji təhsil olduğu qənaətinə gəlib. İxtisaslı və davamlı ekoloji təhsili təmin etməyin ən yaxşı yolu müəllim təhsilində ekoloji təhsil ölçüsünü vurğulamaqdır.

Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il Konstitusiyasının 78-cı maddəsində deyilir ki, "Ətraf mühitin qorunması hər bir şəxsin borcudur."

Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu(2009), 33-cü maddənin 33.3.4. bəndində təhsilverənlərin şəxsi nümunəsi ilə təhsilənlərdə Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinə, Konstitusiyasına və qanunlarına, dövlət rəmzlərinə, Azərbaycan xalqının tarixinə, mədəniyyətinə, dilinə, adət və ənənələrinə, milli və ümumbəşəri dəyərlərə, cəmiyyətə, ətraf mühitə hörmət və qayğı hissləri aşılamaqdır [2, Maddə 33].

Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil müəssisələri üçün "Biologiya"fənni üzrə təhsil proqramında(kurikulum) üçüncü məzmun xətti "Canlılar və ətraf mühit " dir. Canlılar və ətraf mühit məzmun xətti üzrə şagirdlər biotik və abiotik komponentləri özündə cəmləşdirən ətraf mühit anlayışı, canlıların bir-biri ilə və cansız mühitlə qarşılıqlı münasibətləri, ekoloji amillər və bu amillərin qarşılıqlı təsirləri haqqında bilik və bacarıqlara yiyələnirlər. Bu məzmun xətti ekosistem konsepsiyasının dərk olunması və ətraf mühitə insanın təsirinin öyrənilməsinə, həmçinin milli, regional və global ekoloji problemləri canlılar aləminin müxtəlifliyinin qorunması ilə əlaqələndirilməsinə və təhlilinə imkan verir [3, s. 46].

Ekoloji təhsilə ciddi yanaşaraq onu həyata keçirməklə, cəmiyyətin bütün təbəqələrinin görülmək işlərə töhfə verməsinə təmin etməklə ekoloji təhsildə irəliləyiş əldə etmək olar. Milli ekoloji maarifləndirmə və ekoloji maarifləndirmə proqramları ilə həyata keçirilməlidir. Cəmiyyətin bütün təbəqələri üçün ayrıca araşdırmalar aparılmalıdır. Ekoloji maarifləndirmə hər bir yaş qrupu üçün ayrıca və effektiv şəkildə hazırlanmış ekoloji maarifləndirmə ilə təmin edilə bilər [6, s. 302].

Ekoloji təhsilin istənilən səviyyədə yaradılması üçün tətbiq edilməli olan əsas meyarlar qəbul edilməlidir. Yalnız məktəblərdə ekoloji maarifləndirmə yolu ilə ekoloji maarifləndirmə və ətraf mühitin mühafizəsi yaratmaq mümkün deyil. Cəmiyyətin bütün təbəqələri üçün aparılan bu araşdırma ilə illər ərzində ekoloji təhsil vermək mümkün ola bilər. Gələcək nəsillərin təhsili məktəblərdə verilən ekoloji maarifləndirmə ilə təmin edilə bilər. Bununla belə, ümumi ekoloji maarifləndirmə ilə cəmiyyətin bütün fərdlərinin ekoloji şüurunun təkmilləşdirilməsinə ehtiyac var.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: 1995.
- 2.“Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: 2009.
- 3.Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil müəssisələri üçün "Biologiya"fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulum) (VII-XI siniflər). Bakı: 2023, s.57.
4. İbrahimova X.Q. Biologiyanın tədrisi metodikası(Ümumtəhsil məktəbləri üçün biologiya fənni üzrə proqramın -kurikulumun tətbiqi). Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı-2023, s. 319.
- 5.Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y. "Ekologiya, ətraf mühit və insan" Bakı: 2006, s.411.
- 6.Sultanov R., Sadıqova N., Ataşova Ü. Ümumi ekoloji. dərslik. Bakı: 2010, s.384.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ MƏKTƏB VƏ MAARİFÇİLİK FƏALİYYƏTİ

Yaqub Səmədov

ADPU Ağcabədi filialı

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

yaqub.semedov63@mail.ru

Xülasə

Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığı çoxşaxəliliyi ilə diqqəti cəlb edir. Onun zəngin bədii yaradıcılığında maarifçilik ideyalarına da geniş yer ayrılmışdır. Şairin yaradıcılığını nəzərdən keçirərkən aydın görmək olur ki, o, xalqını bilikli, savadlı, dünyagörüşlü və müasir düşüncəyə malik bir xalq kimi görmək istəyirdi. Bu müqəddəs amal uğrunda o, həyatı boyu çalışmaqla kifayətlənməmiş, əksinə poetik düşüncələrini və pedaqoji fəaliyyətini də xalqının maariflənməsinə həsr etmişdir. Belə ki, pedaqoji fəaliyyəti dövründə ilk növbədə, ana dilində təhsil alan uşaqların dərsliyə böyük ehtiyacı nəzərə alan Seyid Əzim bu məqsəd üçün tərbiyəvi mövzulu müxtəlif məzmunlu parçaları toplayıb

sistemləşdirib, tərcümə edib və özünün yazdığı mətnləri də daxil etməklə 1878-ci ildə birinci və ikinci sinif şagirdləri üçün mükəmməl dərslik hazırladı. Müəllif tərəfindən nəşrə təqdim olunan bu dərslik dövlətin rəsmi yazılarında "Rəbiül-ətfal" adlandırılmışdır. Azərbaycan məktəb tarixində ilk dəyərli tədris vəsaiti olan "Rəbiül-ətfal" dərsliyi mənzum hekayə, öyüd-nəsihət, təmsil və digər müxtəlif tərbiyəvi mövzulu əsərlərin məcmusundan ibarət idi.

Açar sözlər: Seyid Əzim Şirvani, bədii yaradıcılığı, məktəb, maarifçilik fəaliyyəti, dərslik.

Abstract

Seyyed Azim Shirvani's creativity attracts attention with its versatility. Enlightenment ideas are also given a lot of space in his rich artistic creativity. When considering the poet's work, it is clear that he wanted to see his people as a knowledgeable, educated, world-viewing and modern-minded people. For this holy deed, he was not satisfied with working throughout his life, on the contrary, he devoted his poetic thoughts and pedagogical activities to the enlightenment of his people. Thus, during his pedagogical activity, Seyid Azim, who took into account the great need for a textbook for children studying in his mother tongue, collected, systematized and translated various pieces of educational content, and prepared a perfect textbook for first and second grade students in 1878, including his own texts. This textbook submitted by the author for publication is called "Rabiul-atfal" in the official records of the state. The "Rabiul-atfal" textbook, which was the first valuable teaching aid in the history of Azerbaijan school, consisted of a set of works with rhymed stories, reminders, representations and other educational topics.

Keywords: Seyyed Azim Shirvani, artistic creativity, school, educational activity, textbook.

Giriş

Seyid Əzim Şirvani 1835-ci il iyul ayının 10-da Şamaxıda ruhani ailəsində dünyaya göz açmışdır. Onun atası Seyid Məhəmməd Şamaxıda dövrünün sayılıb-seçilən və nüfuzlu şəxslərindən biri olmuşdur. Lakin kiçik yaşlarında olarkən atasını itirən Seyid Əzim bir müddət ana babası molla Hüseynin himayəsi altında yaşamışdır. Onun babası molla Hüseyn ərəb və fars dillərini mükəmməl bilirdi. Seyid Əzim Şirvani də babasının vasitəsilə ərəb və fars dillərini dərindən öyrənmiş, həmçinin Şamaxıda fəaliyyət göstərən mədrəsədə orta ruhani təhsili almışdır. 1856-cı ildə 21 yaşlı Seyid Əzim Şirvani ali ruhəli təhsili almaq üçün əvvəlcə İraqın Nəcəf və Bağdad şəhərlərində, sonra isə Suriyanın Şam şəhərində olmuşdur. (4).

Zəngin ədəbi yaradıcılığı ilə diqqəti cəlb edən Seyid Əzim Şirvaninin (1835-1888) bədii irsi biri azərbaycanca, digəri isə farsca olmaqla iki böyük külliyyatdan ibarətdir. Şairin bədii yaradıcılığına müxtəlif Şərq mənbələrindən etdiyi tərcümələr, Sədi, Hafiz və Məhəmməd Füzuli şeirlərinə yazdığı nəzirələr də daxildir. Bu tipli əsərlərdə şairin bədii yaradıcılığına əlavə rəng qatır. Ümumiyyətlə, Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığının çox hissəsi lirik janrda yazılmış orijinal əsərlərdən ibarətdir ki, bunların da əksəriyyətini qəzəl janrı təşkil edir. Şairin qəzəllərində həyat sevgisi, nikbin əhval-ruhiyyə, dini etiqad xüsusi yer tutur. Onun aşiqanə qəzəlləri daha çoxdur (1, s.6). Bir cəhəti xüsusilə vurğulamaq yerinə düşər ki, şairin zəngin bədii irsi çoxşaxəli tədqiqatçıların da əsas tədqiqat mövzusu olmuş və yenə də olmaqdadır. Aparılan araşdırmaların təhlili göstərir ki, bu tədqiqat əsərləri bir qayda olaraq görkəmli ədibin ədəbi-bədii yaradıcılığının tədqiqinə həsr olunubdur. Lakin, S.Ə. Şirvani yaradıcılığının ən önəmli istiqamətlərdən birini təşkil edən, tədqiqatçıların diqqətindən kənarda qalan şairin maarifçilik görüşlərinin və elmi-pedaqoji fəaliyyətinin də araşdırılmasına zəruri ehtiyac var. Çünki, zəngin ədəbi-mədəni irsi ilə yaddaşlarda dərin iz buraxmış bu ölməz sənətkar elmin, mədəniyyətin, təhsilin və məktəbin inkişafına da böyük töhfələr vermişdir.

Müsəlman Şərqi ölkələrində olan dövrdə Seyid Əzim əhalinin ağır maddi durumunun, şəhər və kəndlərdəki iqtisadi və mədəni geriliyin şahidi olur. Bu təəssüratla doğma yurda qayıdan şair dini-sxolastik elmlərin faydasızlığı qərarına gəlir və XIX əsrin 50-ci illərinin sonlarında Seyid Əzim ruhanilikdən əl çəkərək öz bilik və bacarığını bütövlükdə dünyəvi elmlərin öyrənilməsinə həsr edir. Ömrünün 18 ilini məktəb həyatına bağlayan şair elmin bir çıraqlıq olub qaranlıq beyinləri işıqlandıracağına inanırdı. Hələ yeni tədris üsullu məktəb açmazdan əvvəl şair Şamaxı mühitində tədrisin köhnə qayda-qanunlarla, mollaxana üsulu ilə keçirilməsini tənqid edərək yazırdı:

*Hər vilayətdə var beş-on məktəb,
Edirik kəsb onda elmü ədəb.
Məktəbin fərqi altı köhnə həsir,
Neçə ətfali-müflis onda əsir.*

Seyid Əzim maarifçilik ideyalarını həyata keçirmək məqsədi ilə 1869-cu ildə Şamaxıda yeni tədris üsullu (üsuli-cədid) bir məktəb açır və pedaqoji fəaliyyətini bütünlüklə bu məktəblə bağlayır. Köhnə mollaxanalardan və məhəllə məktəblərindən fərqli olaraq XIX əsrin sonlarından yaranmağa başlayan yeni üsuli-cədid məktəblərində dərslər ana dilində keçilir, tədris planına ümumtəhsil xarakterli fənlər və dünyəvi biliklər də daxil edilir (5). Onun Şamaxıda müdirlik etdiyi yeni üsullu məktəbdə ana dili ilə yanaşı, rus dili də tədris olunurdu. Şairin maarifçilik sahəsindəki fəaliyyəti yalnız dillə bağlı biliklərin tədrisi ilə məhdudlaşmırdı. Şair həmçinin, bu məktəbdə təhsil alan şagirdlərə türk olduqlarını anlatmaqla yanaşı, İslami dəyərləri də dərinlən başa salırdı və Avropanın inkişaf etmiş xalqları ilə ayaqlaşmaq üçün rus dilini də öyrənməyi tövsiyə edirdi. “Qurani-Kərim”i əzbər bilən Seyid Əzim İraqın Nəcəf şəhərində ilahiyyat elmi üzrə mükəmməl təhsil almış və ərəb dilində də heyratamiz səviyyədə bilik əldə etmişdir. Lakin pedaqoji fəaliyyətinin ilk illərində Azərbaycanda mətbuat olmadığı üçün o, məktəb və təhsillə bağlı düşüncələrini geniş xalq kütlələri arasında yaymaq imkanına malik olmamışdır. Bu boşluq yalnız, 1875-ci ildə Həsən bəy Zərdabının “Əkinçi” qəzetinin işıq üzü görməsi ilə, Tiflisdə nəşr olunan “Ziya” və “Kəşkül” qəzetlərindəki fəaliyyəti ilə aradan qalxdı. Bu qəzetlərdə şairin dərc olunan yazıları onun maarifçilik ideyalarının daha geniş auditoriyaya çatdırılmasına imkan verdi (2). Ona Şairin satirik şeirlərində dini ehkamlar kəskin tənqid atəşinə tutulduğundan dini dairələr onu “kafir” adlandırmışdır.

Unutmaq olmaz ki, Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığında “Əkinçi” qəzetinin müstəsna rolu olmuşdur. Bu mətbu orqanın səhifələrində şairin 10-dan çox şeiri işıq üzü görmüşdü. “Əkinçi”yə həsr etdiyi şeir nümunələrindən aydın görünür ki, Şirvani dövrünün bir çox ziyalıları kimi o, da mətbuatın imkanlarına həssaslıqla yanaşmış, xalqın tərəqqisi və inkişafında onun necə təsir gücünə malik olduğunu uzaqgörənliklə dəyərləndirmişdir. O, “Qəzet nədir” şeirində “Əkinçi”nin məramı, məqsəd və vəzifələrini nəzmlə oxucularının diqqətinə çatdırmışdır. Həsən bəyin özünün təbircə desək, Şirvani “Əkinçi”nin səsinə səs verərək maarifi təbliğ etməklə kifayətlənmir, yeni tipli məktəblərin açılmasını alqışlayırdı. Aqilin cahildən yüksək tutulmasını maarifçiliyin əsas prinsipi hesab edən Şirvani öz oğlunu da Şamaxıda açılan yeni tipli məktəbə qoymuşdu (6).

Şairin uşaqlar üçün yazdığı poetik nümunələr (“Xoruz və çaqqal”, “Qaz və durna”, “Ayı və siçan”, “Aslan və iki öküz balası” və s.), tənqidi-satirik şeirlərində (“Şirvanın yeni bəyləri haqqında”, “Şamaxının yeni vəziyyətindən şikayət”, “Alimləri məzəmmət edən cahillərə” və s.), eləcə də təhsilə, elmə, maarifə çağırış dolu şeirləri (“Elimsiz alim”, “Fəqih və oğlu”, “Köpəyə ehsan”, “Riyakar abid” və s.), mənzumələri, bir sözlə, “Rəbiül-ətfal” (1878), “Tacül-kütüb” (1883) adlı dərslərləri təhsilin və məktəblərin inkişafına mühüm töhfələr vermişdir. Beləliklə maarifçi ədibin zəngin pedaqoji və marifçilik fəaliyyətini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- a) şeirlərində maarifçilik ideyalarının təbliği;
- b) müəllim kimi pedaqoji fəaliyyəti;
- c) yeni tipli məktəb yaratmaq istəyinin məqsəd və məramı;
- ç) dərslər yaratmaq təşəbbüsü və dərslərləri;
- d) “Əkinçi”, “Ziya” və “Kəşkül” qəzetlərində çıxışlarının məramı və s. (3, s.108-109).

Nəticə

Yuxarıda deyilənləri yekunlaşdırıb belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığı, onun məktəb və maarifçilik sahəsində fəaliyyətləri o dərəcədə zəngin olubdur ki, onu kiçik bir yazıda dəyərləndirmək olduqca çətindir və daha dərinlərdə araşdırılmasına zəruri ehtiyac var.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əliyeva A., Əhmədova S. Şamaxıdan doğan günəş – Seyid Əzim Şirvani. (Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi, F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası). Bakı, 2020. 62 s.

2. Əhməd Vüqar. Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığına bir nəzər. [https://literature.az/? page=119703&newsId=119703&lang=aze](https://literature.az/?page=119703&newsId=119703&lang=aze). 09. 04.2025.
3. İsmayilova M. Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığında məktəb və təhsil problemləri. *İpək yolu*. No.4, 2020, s.106-111.
4. Seyid Əzim Şirvani: şair, maarifçi, publisist (baş məqalə). *Mədəniyyət*.- 2010.- 9 iyul. s. 14.
5. Seyid Əzim Şirvani redaksiyası. Seyid Əzim Şirvaninin pedaqoji fəaliyyəti. <https://seyidazimshirvani.wordpress.com/2020/10/16/sejid-əzim-sirvaninin-pedaqoji-fəaliyyəti/>. 16.10.2020.
6. Seyid Əzim Şirvani və “Əkinçi”. <https://seyidazimshirvani.wordpress.com/2020/08/05/sejid-əzim-sirvani-və-əkinçi/>. 05.09.2020.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ PEDAQOJİ FİKİR TARİXİNDƏ YERİ

Baxış Ələsgərov

ADPU Ağcabədi filialı

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

elesgerov.adpu@mail.ru

Xülasə

Məqalədə XIX əsr Azərbaycan poeziyasının ən qüdrətli nümayəndələrindən biri olan Seyid Əzim Şirvaninin ədəbiyyat tariximizdə tutduğu mövqedən söhbət açılır. Şairin keçdiyi keşmə-keşli həyat haqqında məlumatlar, məqalənin əsas məqamlarını təşkil edir.

Açar sözlər: Azərbaycan poeziyası, pedaqoji fəaliyyət, maarifçilik, məhəllə məktəbi, satirik şerlər, dünyəvi elmlər.

Abstract

The article discusses the position of Seyid Azim Shirvani, one of the most powerful representatives of 19th-century Azerbaijani poetry, in our literary history. Information about the poet's turbulent life he main points of the article.

Keywords: Azerbaijani poetry, pedagogical activity, enlightenment, neighborhood school, satirical poems, secular sciences.

XIX əsr Azərbaycan poeziyasının ən qüdrətli nümayəndələrindən biri olan Seyid Əzim Şirvani (1835-1888) həm ədəbiyyat tariximizdə realist şair kimi şöhrət qazanmış, həm də maarif və mədəniyyət xadimi kimi tanınmışdır. [1.]

Şamaxı ruhanisi Seyid Məhəmmədin ailəsində dünyaya gələn Seyid Əzim Şirvani atasını yeddi yaşında olarkən itirmiş, anası Səkinə xanım ilə birgə o zamanlar Dağıstanın Yaqsay kəndində ruhanilik edən ana babası Molla Hüseynin himayəsində yaşamışdı. Təxminən on bir il babasının yanında təlim-tərbiyə alan, ərəb və fars dillərini öyrənən Əzim Şamaxıya qayıtdıqdan sonra orta ruhani təhsili verən mədrəsədə oxuyur. Sonra Nəcəf, Bağdad və Şam (Dəməşq) şəhərlərinin ali ruhani mədrəsələrində təhsil alır. XIX əsrin 50-ci illərinin sonlarında Seyid Əzim ruhanilikdən əl çəkərək dünyəvi elmləri öyrənməyə çalışır, Şamaxı məhəllə məktəbində müəllimlik edir. Eyni zamanda öz satirik şeirlərində dini ehkamları kəskin tənqid atəşinə tutur. Bu səbəbdən dini dairələrdə “kafir” kimi tanınır, özünə çoxlu düşmən qazanır.

Ömrünün 18 ilini məktəbdarlığa bağlayan şair elmin bir çıraqlıq olub qaranlıq beyinləri işıqlandıracağını bilirdi. Hələ yeni tədris üsullu məktəb açmazdan əvvəl Şamaxı mühitində tədrisin köhnə qayda-qanunlarla, mollaxana üsulu ilə keçirilməsini tənqid edərək yazırdı:

*Hər vilayətdə var beş-on məktəb,
Edirik kəsb onda elmü ədəb.
Məktəbin fərşi altı köhnə həsir,
Neçə ətfali-müflis onda əsir. [3.]*

Seyid Əzim maarifçilik ideyalarını həyata keçirmək məqsədi ilə 1869-cu ildə Şamaxıda yeni tədris üsullu (üsuli-cədid) bir məktəb açaraq pədaqoji fəaliyyətini davam etdirir. Köhnə mollaxanalardan və məhəllə məktəblərindən fərqli olaraq XIX əsrin sonlarından yaranmağa başlayan üsuli-cədid məktəblərində dərslər ana dilində keçilir, tədris planına ümumtəhsil xarakterli fənlər, dünyəvi biliklər daxil edilirdi. Mirzə Ələkbər Sabir, Sultan Məcid Qənizadə kimi məşhur ədiblərimiz ilk təhsillərini o dövrün din xadimlərinin həqarətlə “kafir məktəbi” adlandırdıqları Seyid Əzimin həmin üsuli-cədid məktəbində almışlar.

Azərbaycan məktəb tarixində ilk nümunəvi anadilli məktəb sayılan bu təhsil ocağı təxminən 14 il fəaliyyət göstərmiş, mürtəce ruhanilərin təzyiqi, ağır maddi vəziyyət nəticəsində 1887-ci ildə bağlanmışdır. [2.]

1874-cü ildə Şamaxı şəhərində Bakı vilayəti ruhani məclisinin nəzarəti altında olan yarı mülki, yarı ruhani tipli bir məktəb açılır. Seyid Əzim də həmin məktəbə fars və türk dilləri müəllimi təyin olunur. Lakin vəsait çatışmazlığı ucbatından məktəb bağlandığına görə o, buradan uzaqlaşır. 1875-ci ildə həmin məktəb Bakı qubernatoru, general-leytenant D.S.Staroselskinin icazəsi ilə yenidən fəaliyyətə başlayarkən Seyid Əzim təkrar buraya dəvət olunur, iki il sonra isə heç bir əmək haqqı almadan məktəbə rəhbərlik edir.

Pədaqoji fəaliyyəti zamanı ana dilində dərsliyə ciddi ehtiyac olduğunu görən Seyid Əzim bu məqsədlə uşaqlar üçün tərbiyəvi parçalar seçib toplamış, tərcümə etmiş, bir çoxunu isə özü yazmışdı. O, 1878-ci ildə həmin mətnləri bir yerə yığib birinci və ikinci sinif şagirdləri üçün dərslük tərtib etmişdi. Həmin kitabı çap olunmaq üçün Qafqaz Maarif İdarəsinə təqdim etmiş, lakin onun nəşrinə icazə verilməmişdi. Ruhdan düşməyən maarifçi-pədaqoq ildən-ilə bu dərsliyi müəyyən əlavələrlə zənginləşdirmiş, bəzi ixtisar və dəyişikliklər etmişdi. Şairin ilk dərsliyi “Rəbiül-ətfar” (“Uşaqların baharı”) 1878-ci ildə, ikinci dərsliyi olan “Tacül-kitab” (“Kitabların tacı”) isə 1883-cü ildə tamamlanmışdır.

1877-ci il sentyabrın 1-də isə o, Şamaxı üçsinifli şəhər məktəbində türk (Azərbaycan) dili və şəriət dərsləri müəllimi təyin olunur. 1879-cu ildə “siyasi cəhətdən şübhəli müəllim” ittihamı ilə işdən çıxarılan Seyid Əzim Tiflisə şikayətə gedərək Qafqaz Maarif İdarəsi rəisinə günahsızlığını sübuta yetirir. Az sonra yenidən öz vəzifəsinə qaytarılır, ömrünün axırına qədər müəllimlik edir.

Çar hökuməti maarif sahəsindəki xidmətlərini və qüsursuz işlədiyini nəzərə alaraq 1887-ci ildə Seyid Əzim Şirvanini Stanislav lentinin üzərinə “Za userdie” (“Səy göstərdiyinə görə”) sözləri yazılmış gümüş medalla təltif edir. Lakin maddi ehtiyac içində yaşayan şair həmin mükafatı almaq üçün ona lazım olan 7 manat 50 qəpik məbləğində pulu tapa bilmir. Ona görə də layiq görüldüyü medalı almaq şairə ölümündən on gün öncə – 1888-ci il mayın 10-da nəsib olur.

Seyid Əzimin XIX əsrdə məktəb, elm, maarif, mədəniyyət, təhsillə bağlı söylədiyi fikirlərin çoxu bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Şairin maarifçilik ovqatında yazdığı əxlaqi-didaktik şeirləri gənc nəslin vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq ruhunda tərbiyə olunmasına həmişə faydalı təsir göstərmişdir. Buna görə də klassik sənətkarımızın zəngin ədəbi-bədii irsi müstəqil Azərbaycan Respublikasında çağdaş dövrün tələbləri baxımından daha dərinlən araşdırılmağa və öyrənilməyə layiqdir. [4.]

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Məcmueyi lətifə: Divan.Seyid Əzim Şirvani. Təbriz, 1895.
2. Seyid Əzim Şirvani anadilli poeziyasında vəzin. B.M. Məmmədzadə. Bakı: 1999.
3. Seçilmiş şeirləri. Seyid Əzim Şirvani. Bakı: Azərnəşr, 1930.
4. Hüseynov R. Şirvan şairləri. 2012.
5. Təmsillər, mənzum hekayələr və öyüdlər. Seyid Əzim Şirvani. Bakı, Gənclik.

TƏHSİLDƏ İNTERAKTİV METODUN ROLU

Svetlana Məmmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

svetlanamammedova72@gmail.com

Xülasə

İnteraktiv təlim metodları prosesində yalnız müəllimlə tələbələr deyil, həm də tələbələr öz aralarında bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur, informasiya mübadiləsi aparır, problemləri birgə həll edir, başqalarının hərəkətlərini və öz davranışlarını qiymətləndirirlər. Bu təlim prosesində müəllim təşkiləddici, əlaqələndirici, istiqamətverici və məsləhətverici, tələbələr isə təcrübəçi, tədqiqatçı və yaradıcı subyektlər kimi fəaliyyət göstərirlər. İnteraktiv metodlara aşağıdakılar daxildir: mühazirə, diskussiya, beyin həmləsi, maarifləndirici oyunlar, treninq, distant təhsil, layihə metodu, sinifdənkənar metodlar, yaradıcı tapşırıqlar, test, illüstrativ materialla qrup işi, videoların müzakirəsi, ictimai resurslardan istifadə və s

Keywords: education, method, principles, motivation, units, tasks, presentations.

Abstract

In the process of interactive learning methods, not only the teacher and students, but also the students interact with each other, exchange information, solve problems together, evaluate the actions of others and their own behavior. In this learning process, the teacher acts as an organizer, coordinator, guide and consultant, and the students act as experimenters, researchers and creative subjects. Interactive methods include the following: lecture, discussion, brainstorming, educational games, training, distance learning, project method, extracurricular methods, creative tasks, testing, group work with illustrative material, discussion of videos, use of public resources, etc.

Açar sözlər: təhsil, metod, prinsiplər, motivasiya, onlar, tapşırıqlar, təqdimatlar.

Təlim prosesi əsasən iki fəaliyyətə əsaslanır: biliyin ötürülməsi və mənimsənilməsi. Birinci halda müəllim lazımi məlumatı verir, tələbələr isə onu qavrayırlar. Tədris metodları müəllim və tələbələrin təhsil məqsədlərinə çatmağa yönəlmiş birgə fəaliyyətdir. Müəllim müxtəlif bilik mənbələrindən istifadə edərək idrak prosesini idarə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, xarici dillərin tədrisinə metodik yanaşma üç üsulla həyata keçirilir:

- passiv təlim
- fəal təlim;
- interaktiv təlim.

Fəal təlimin əsasında duran prinsiplər qədim vaxtlardan məlum olsada onun sistemli elmi- tədqiqatı əsasən XX əsrin 30 -cu illərində L.Viqotski ,D.Elkonin,A.Leontyev və digər alimlər tərəfindən qoyulmuşdur. Problemlə inşafetdirici təlimin praktikada tətbiqi yeni növün - fəal təlim adlanan metodun yaranmasına təkan verdi.Çox vaxt fəal təlim anlayışının sinonimi kimi " interaktiv təlim metodları " anlayışından istifadə olunur.(1) Belə ki, "interaktivlik" dialoqu, qarşılıqlı təsiri bildirir. Bu təlim metodunu ifadə etmək üçün " problemlə dialoji" , " problemlə" , " evristik təlim" anlayışlarından da istifadə olunur.

İnteraktiv təlim idraki və kommunikativ fəaliyyətin elə bir formasıdır ki, tədris olunan mövzunun mənimsənilməsinə proses iştirakçılarının hər biri öz töhfəsini verir. Bu prosesdə yalnız müəllimlə şagirdlər deyil, həm də şagirdlər öz aralarında söhbət və dialoq rejimində fəaliyyət göstərirlər.İnteraktiv metodlar biliklərin şagirdlərə hazır şəkildə verilməsini deyil, bu bilikləri daha çox onların özlərinin birlikdə axtarır tapmalarına kömək etməyi nəzərdə tutduğundan təlim prosesində müəllim təşkiləddici, əlaqələndirici, istiqamətverici və məsləhətverici, şagirdlər isə təcrübəçi, tədqiqatçı və yaradıcı subyektlər kimi fəaliyyət göstərirlər.

Fəal (interaktiv) təlim metodları ilə aparılan dərslərin mühüm elementlərindən biri olan təqdimat şagirdin tədqiqat fəaliyyətinin göstəricisi sayılmalıdır. Bu metod şagirdlərə imkan verir ki, o, tədqiqatın nəticəsini müxtəlif yollarla təqdim edə bilsin, öz fikirlərini dəqiq ifadə etmək, mükəmməl nəticə çıxarmaq

bacarığına yiyələnsin. Təqdimata hazırlaşan şagird qrup halında işləyəndə ünsiyyət mədəniyyətinə yiyələnir, fikir bölüşməyi bacarır. Belə olduqda isə onun (onların) hazırladıqları təqdimat dəqiq olur, yaxşı tərtibatı ilə diqqəti cəlb edir. Təqdimata hazırlaşan şagirdlər təqdimatın hansı formada keçirmək barədə qaydalara yiyələnirlər. Müəllim təqdimatın növü və onun keçirilməsi qaydaları barədə şagirdləri təlimatlandırmalıdır. Bu təlimatlara əməl edən şagird vaxtdan səmərəli istifadə etməyə, fikrini daha dəqiq və yığcam şəkildə ifadə etməyə əvvəlcədən hazır olur. Təqdimatı keçirərkən ona şərh verməyi bacarır. Təqdimat müzakirə olunur və meyar cədvəli əsasında qiymətləndirilir.

İnteraktiv təlim tədrisin və idrak fəaliyyətinin təşkili və idarə olunması metodlarının məcmusudur. (2) Bu təlimin aşağıdakı səciyyəvi cəhətləri var:

1. Müəllim tərəfindən şüurlu surətdə idrakı problem situasiyasının yaradılması.
2. Problemin həlli prosesində şagirdlərin fəal tədqiqatçı mövqeyinin stimullaşdırılması
3. Şagirdlər üçün yeni və zəruri olan biliklərin müstəqil kəşfi, əldə edilməsi və mənimsənilməsi

üçün şəraitin yaradılması

İnteraktiv təlim prosesi elə təşkil olunmalıdır ki, şagirdlər biliyi tədqiqat yolu ilə əldə etsin. Bu təlim prosesində sinif (auditoriya) qrup və cütlər formasında problemin həlli yollarına dair axtarışa çıxarılır, qruplar əldə olunmuş nəticələri işçi vərəqlərində qeyd edir, sonra onun təqdimatını həyata keçirirlər. Təqdimatlar bitdikdən sonra bu tədqiqat nəticələri arasında rabitə yaradılır, məlumatlar sistemləşdirilir və ümumi bir şəkildə təsnif olunur. Bundan sonra həmin yekunlarla tədqiqatın başlanğıcında şagirdlərin (auditoriyanın) irəli sürdüyü ilkin fərziyyələrlə müqayisələr aparılır. Şagirdlər (öyrənənlər) hansıların üst-üstə düşdüyünü, nələrin isə yeni olduğunu müşahidə edir və ümumi nəticəyə gəlirlər, öyrəniləcək mövzuya çıxaracaq problem qoyularaq motivasiya yaradılır. Motivasiya təhrik etmə deməkdir. Yəni şagirdlərin (auditoriyanın) təlim-dərketmə marağını problemin həllinə doğru fəal, canlı şəkildə istiqamətləndirir. Onun digər vəzifəsi isə tədqiqat sualını oraya qoymağa şərait yaratmaqdır. Məhz həmin tədqiqat sualı ilkin fərziyyələr irəli sürməyə və tədqiqat işlərini təşkil etməyə imkan yaratmış olur. Tədqiqat sualı tədqiqat işinin həyata keçirilməsini tələb edir. Tədqiqat işlərinin nəticələri işçi vərəqlərində qeyd olunur və təqdimatlar həyata keçirilir. Sonra təqdim olunan məlumatlar təşkil və təsnif olunur. Alınan qənaətlər ilkin fərziyyələrlə müqayisə olunaraq nəticələr çıxarılır. Sonra isə alınmış nəticələrin tətbiqi barədə işlər yerinə yetirilir. Son illərdə Azərbaycanda bu istiqamətdə xeyli işlər görüldü. Pedaqoji innovasiyalar kimi öyrənilən bu təcrübələrin keyfiyyət göstəricisi həmin ölkənin vətəndaşlarının ümumi inkişaf səviyyəsi ilə müəyyənləşdirilir və gənc nəsildə formalaşan həyatı bacarıqlar ümumi səviyyənin zəruri göstəriciləri kimi çıxış edir. Təhsil sisteminin inkişaf tendensiyası, fəal və interaktiv metodlar sahəsində novator müəllimlərin iş üsullarına dair toplanan faydalı təcrübələr, pedaqoji-psixoloji tədqiqatların nəticələri daima sistemləşmə, ümumiləşmə və təlim-tərbiyə prosesinin məzmununun yeniləşdirilməsini tələb edir. Bu problemlərin həlli təhsil sferasına, pedaqoji prosesə fəal və interaktiv metodlar anlayışının elmi əsaslarla gətirilməsini vacib bir problem kimi qarşıya qoyur və bütövlükdə təhsildə texnoloji yanaşmaların tətbiqini aktuallaşdırır.

Fəal (interaktiv) təlim metodlarına aşağıdakı spesifik xüsusiyyətlər malikdir:

- Təlimin subyekt xarakter daşması ;
- Şagirdlərin fəal öyrənmə mövqeyi, təfəkkürün müstəqilliyi və sərbəstliyi;
- İştirakçıların bütün dərs zamanı fəallığı;
- Dərsin əvvəlində problemlə situasiyanın yaradılması və dərs prosesinin problemin həllinə yönəldilməsi;
- Düşündürücü və istiqamətləndirici suallar vasitəsi ilə şagirdlərin yeni biliklərin müstəqil kəşf edilməsinə yönəldilməsi;
- Təlimin tədqiqat üsulu vasitəsi ilə keçirilməsi;
- Dərsin dialoq şəklində aparılması, əks əlaqənin yaradılması;
- Əməkdaşlıq və qrupda qarşılıqlı fəaliyyət.

Müasir təlim texnologiyaları dərsə qədər hazırlıq prosesində müəllimin, dərsdə isə tələbələrin fəallığını tələb edir. Müasir təlim texnologiyalarının köməkliyi ilə təlimin təhsilləndirici, inkişafetdirici, həm də tərbiyələndirici funksiyaları özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir və təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə səbəb olur. Fəal təlim şagirdlərin idrak fəaliyyətinə əsaslanan və təhsil prosesinin digər iştirakçıları ilə əməkdaşlığı nəzərdə tutur. Çox vaxt bu anlayışın sinonimi kimi "interaktiv təlim

metodları” anlayışından istifadə olunur. Belə ki, “interaktivlik” termini “dialogu, qarşılıqlı təsiri” bildirir. Bu təlim metodunu ifadə etmək üçün həmçinin “problem – dialoji”, “problemli”, “evristik təlim” anlayışlarından da istifadə olunur. Fəal (interaktiv) təlim aşağıdakı cəhətlər səciyyəvidir:

- müəllim tərəfindən şüurlu surətdə idraki problem situasiyasının yaradılması;
- problemin həlli prosesində tələbənin fəal tədqiqatçı mövqeyinin stimullaşdırılması;
- tələbələr üçün yeni və zəruri olan biliklərin müstəqil kəşfi, əldə edilməsi və mənimsənilməsi

üçün şəraitin yaradılması.

Dünyada gedən qloballaşma həyatın bir çox sahələrinə öz təsirini göstərir. Təhsildə aparılan islahat məhz həmin zərurətdən yaranmışdır. Təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək, yeni pedaqoji texnologiyaları öyrənilən onlardan səmərəli istifadə etmək başlıca vəzifə kimi qarşıda durur. Yeni pedaqoji təfəkkürün başlıca prinsipləri - demokratikləşmə, humanistləşdirmə, fərdiləşdirmə, differensiallaşdırma, integrasiya, şəxsiyyətin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsini həyata keçirir. Metod olaraq interaktivlik təlim prosesində müəllim və tələbə arasında işin gedişindən-mövzudan, şərhədən, dialoqdan, rollu oyundan həmin anda meydana çıxan yanaşma, izah, dialoq və s.-dir. Yəni bu tərz əvvəldən planlaşdırılmır, işin-təlim prosesinin gedişi bu məqamı ortaya çıxarır və daha çox tələbənin müstəqilliyi, müdaxiləsi ilə baş verir. Digər tərəfdən, interaktivlik tələbələrin özləri arasında da ola bilər. Əsas cəhət odur ki, bu prosesdə əməkdaşlıq edən öyrənənlər və öyrədən eyni hüquqlu mövqedə dayanırlar. (3) Təbii ki, müəllim öyrədən olaraq bələdçi, fasilitator, məsləhətçi funksiyasını yerinə yetirir: şagirdlərin işlərinə müdaxilə etmədən problemləri qoyur, istiqamət verir, nəzarət edir, axtarış istiqamətlərini hazırlamağa kömək edir, amma təlim tapşırıqları üzərində uşaqlar özləri birlikdə – öz aralarında tədqiqat aparır, diskussiya apararaq işləyirlər. Fəal (interaktiv) təlim metodunun tədris prosesinə daxil edilməsi tələbələrin passivliyinin aradan qaldırılmasına, lazım olan təfəkkür xüsusiyyətlərinin və yaradıcılığın formalaşdırılması və təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaradır. Elektron lövhənin sensorlu, yəni hissiyyatlı səthinə xüsusi qələmlə və ya barmaqla yavaşca toxunmaqla onun üzərində kompyuterdə mümkün olan bütün əməliyyatları interaktiv rejimdə aparmaq olar. "Ağıllı" lövhə, həmçinin kompyutərə qoşulan mikroskop, skaner, rəqəmli fotoaparat, videokamera və s. qurğulardan alınan təsvirləri də proyektor vasitəsilə qəbul edə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Д.Елконин - " Психология игры". Москва: 1978.
2. Zülfiyyə Veysova - " Fəal interaktiv təlim". Bakı: 2007.
3. "Azərbaycan müəllimi" qəzeti. Bakı: 2006.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ YARADICILIĞINDA MƏKTƏB VƏ TƏHSİL PROBLEMLƏRİ

Mansura İsmayılova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
m.ismayilova2022@gmail.com

Xülasə

S.Ə.Şirvani XIX əsr Azərbaycan ədəbi-mədəni, elmi-pedaqoji fikrinin ən görkəmli simalarındandır. Onun zəngin yaradıcılığında məktəb, təhsil, dərslük məsələləri mühüm bir hissəni tutur. “Rəbiül-ətfal” (1878), “Tacül-kütüb” (1883) dərslükləri, mənzum hekayələri (“Misir şahzadələri”, “Müctəhidin təhsildən qayıtması”, “Molla və çoban”, “Riyakar abid” və s.), oğluna nəsihətləri ədibin maarifçi görüşlərini əks etdirən nümunələrdir. Yeni tipli məktəb yaratması, müəllimlik fəaliyyəti, müasirlərinə müxtəlif səpkili müraciətləri, “Əkinçi”, “Ziya”, “Kəşkül” qəzetləri ilə bağlantıları ədibin maarif, təhsil məsələlərinə münasibətinin nəticəsidir. Çünki görkəmli maarifçi xalqın problemlərinin həllində təhsili əsas olan kimi diqqət önünə gətirirdi. Uşaqların savadlanması üçün əlindən gələni

əsirgəmir, yaratdığı dərslikləri, poetik örnəkləri ilə mövcud problemlərin həllinə çalışırdı. Bütün bunlar S.Ə.Şirvaninin Azərbaycan pedaqoji fikir tarixində yerinin uca olduğunu aşkarlayır.

Açar sözlər: S.Ə.Şirvani, XIX əsr Azərbaycan məktəbi, təhsil, dərslik, uşaq ədəbiyyatı, öyüdlər, mənzum hekayələr.

Abstract

S.A. Shirvani is one of the most prominent figures of the 19th century Azerbaijani literary-cultural, scientific-pedagogical thought. The issues of school, education, and textbooks occupy an important part in his rich creativity. The textbooks “Rəbiül-ətfal” (1878), “Təcül-kütüb” (1883), verse stories (“Misir şahzadələri”, “Müctəhidin təhsildən qayıtməsi”, “Molla və çoban”, “Riyakar abid” etc.), and his advice to his son are examples reflecting the enlightened views of the writer. The creation of a new type of school, teaching activities, various appeals to his contemporaries, and his connections with the newspapers “Əkinçi”, “Ziya”, “Kəşkül” are the result of the writer’s attitude to the issues of enlightenment and education. Because the prominent enlightener brought education to the forefront as the basis for solving the problems of the people. He spared no effort to educate children, tried to solve existing problems with his textbooks and poetic examples. All this reveals the high place of S.A. Shirvani in the history of Azerbaijani pedagogical thought.

Keywords: S.A.Shirvani, 19th century Azerbaijani school, education, textbook, children's literature, admonitions, poetic stories.

Giriş. XIX əsr Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitinin ən böyük şəxsiyyətlərindən biri Seyid Əzim Şirvanidir. Onun zəngin yaradıcılığı müxtəlif istiqamətli tədqiqatların problemi olmuş və bu gün də olmaqdadır. Bütün aradışmalarda bu görkəmli ədib daha çox şair kimi təhlillərin faktına çevrilmişdir. Ancaq S.Ə.Şirvani yaradıcılığında təhlilə gətirilməli istiqamətlərdən birini maarifçi görüşlərinin, elmi-pedaqoji fəaliyyətinin aydınlaşdırılması təşkil edir. Zəngin ədəbi-mədəni irslə yaddaşlara öz adını yazmış qabaqcıl dünyagörüşlü sənətkar elmin, mədəniyyətin, təhsilin, məktəblərin inkişafına da töhfələrini vermişdir.

Şamaxı pedaqoji mühiti və S.Ə.Şirvani. Şirvan ədəbi-mədəni mühitinin zənginləşməsində və yeni düşüncəyə köklənməsində mütərəqqi dünyagörüşlü bu şəxsiyyət müstəsna xidmətlərlə səciyyələnir. Müxtəlif mövzularda yazdığı lirikası, mənzum hekayələri, təmsilləri, satiraları, dərslikləri və s. bunun bariz göstəricisidir. Ümumiyyətlə, XIX əsr Azərbaycan ədəbi-mədəni, pedaqoji fikir tarixində xüsusi mərhələdir. Buraya siyasi mühitin əlavələrini etdikdə məsələnin mahiyyəti daha da böyüyür. Çar Rusiyasının Qafqazı istilasına, Gülcüstan və Türkmənçay müqavilələri, ictimai-siyasi mühitdə gedən proseslər bütün tərəfləri ilə ədəbi-mədəni mühitə də öz təsirini göstərdi. Daha doğrusu, Qafqaz xalqlarının psixologiyasını öyrənmək istiqamətində tədbirlər görülməyə başladı. İdarəçilikdə yerli əhəldən müəyyən məmurların yetişdirilməsi prosesinə üstünlük verildi. Bütün bunlar bir zərurət kimi qabaqcıl dünyagörüşlü ziyalıların milli təəssübkeşlik duyğularına köklənməsi üçün əsas oldu.

Azərbaycanda maarifçilik hərəkəti sırf tarixi reallığın zərurəti olaraq meydana çıxmışdır. A.Bakıxanov, M.Ş.Vəzəh, İ.Qutqaşanlı kimi maarifpərvər ziyalılar xalqın elm, təhsil, məktəb problemini başlıca olan kimi qarşıya qoydular. A.Bakıxanovun rəngarəng mövzularda yazılmış əsərləri, məsələn, “Nəsihətlər”i bunun nəticəsi olaraq ortaya çıxdı. Görkəmli ədib xüsusi olaraq vurladı ki, “mən nə qədər axtardımsa uşaqların təlimi üçün elə bir kitab tapa bilmədim ki, o asan və anlaşılan bir dil ilə onların əxlaq gözəlliyinə dəlalət etsin. Bəzi işlənməkdə olan kitablar o qədər qarışıq-dolaşmış ibarələrlə yazılmışdır ki, müəllimlərin çoxu özləri onları dərk edə bilmirlər. Bəzi kitablar isə o qədər uzun və pərakəndədir ki, onları anlamaq çox çətindir. Bu kitablarda “uşaqlıqda öyrədilən elm daşa qazılmış şəkildə kimidir” zərbül-məsəlinin məzmunundan qəflət olunur” (2, s. 68). M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, H.Zərdəbi, M.Şahtaxtli, M.Mahmudbəyov, T.Bayraməlibəyov, H.Mahmudbəyov, S.M.Qənizadə, S.Vəlibəyov, S.S.Axundov, A.O.Çernyayevski, R.Əfəndiyev, E.Sultanov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, M.Hadi, A.Səhhət, H.K.Sanlı və s. kimi ziyalılar mövcud problemlərin aradan qaldırılması üçün gərəqli fəaliyyətə başladılar.

Şamaxı pedaqoji mühitinin görkəmli şəxsiyyətlərindən olan S.Ə.Şirvani yeni tipli məktəblərin yaranmasının başlanğıcını qoyanlar sırasındadır. Çar Rusiyası buna qədər məqsədli olaraq rusdilli məktəblər açmaq yolunu tutdu. Şuşada (1830), Şəkidə (1831), Bakıda (1832), Gəncədə (1833), Şamaxıda (1937) və s.

yaranan məktəblərin mahiyyətində siyasi məqsəd və məram vardı. Ancaq bu proses düşünülmüş nəticəni vermədi, daha doğrusu, milli düşüncəli ziyalıların yetişməsi ilə nəticələndi. Onlar bütün mahiyyəti ilə xalq və millət üçün gərəkli olan məsələlərin həllinə kökləndilər. Milli ruhda ziyalı nəslinin yetişdirilməsinin gərəkliyini dərk etməklə bu işin ümumi ruhuna kökləndilər. Dərslik, məktəb, müəllim çatışmamazlığı məsələsini diqqət önünə gətirdilər. “Azərbaycanda yeni tipli məktəblərin açılması az sonra həmin məktəblərdə milli dili tədris etməyin zərurətini ortalığa çıxardı. Lakin o zaman Azərbaycan dilində nə tədris proqramı, nə də dərslik var idi. Milli dilin tədrisi isə həmin dildə dərslik yaratmaq ehtiyacını qarşıya qoydu. Əlbəttə bu asan məsələ deyildi. Elə buna görə də xeyli müddət gözləmək lazım gəldi. M.Ş.Vazehlə Qriqoryevin “Kitabi-türki” (1950) adlı dərsliyi bu ehtiyacın nəticəsi kimi meydana gəldi” (5, s. 4-5). Bu zamanında ehtiyacları ödəmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi, lakin getdikcə daha yeni dərsliklərə, müəllim, məktəb azlığının aradan qaldırılmasına ciddi zərurət yaranırdı. Böyük maarifçi H.Zərdabının “balalarımızın başa düşəcəyi əsərlər yaradaq” çağırışı da həmin zərurətdən yaranmışdı. M.F.Axundovun H.Zərdabiyə ünvanladığı məlum-məşhur məktub (1 yanvar 1877-ci il) bütün mahiyyəti ilə dövrün problemlərini ifadəyə köklənmişdir. “Bizə də görək elmi harada öyrənək və kimdən öyrənək və hansı dildə öyrənək... müəllimləri haradan ala? Türki və farsı və ərəbi dillərində bilən müəllimlər yoxdur” (1, s. 254). Bütünlükdə dövrün problemlərini əks etdirən bu məktub həm də həll olunması problemlər üçün həyəcan signalı idi. S.Ə.Şirvani də bir şair, yaradıcı kimi fəaliyyətinin mühüm hissəsini bu istiqamətə yönləndirdi. Uşaqlar üçün yazdığı poetik nüsxələr, eləcə də təhsilə, elmə, maarifə çağırış dolu şeirləri, mənzumələri, “Rəbiül-ətfal” (1878), “Tacül-kütüb” (1883) dərslikləri (9) sırf reallıqdan meydana gəlmişdi.

Görkəmli maarifpərvər ziyalı tarixi-mədəni prosesin axarını lazımı qədər dərinliklə duymaqla yanaşı, həm də bu problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində özü nümunəyə çevrildi. XIX əsrin 70-ci illərində Şamaxıda yeni tipli məktəbin yaranması sahəsində gərəkli addımlar atdı. Ədəbi-mədəni, elmi-pedaqoji mühit S.Ə.Şirvaninin bu işini hadisə kimi qiymətləndirdi. “Gündəlik tədris prosesi, şagirdlərin mənəvi ehtiyacları S.Ə.Şirvanini bir ziyalı, həmçinin özünün şəxsi bacarığı olan bədii istedad sahibi kimi uşaqlar üçün ana dilində əsərlər yazmağa və dərslik yaratmağa sövq etdi. Beləliklə, Seyid Əzim özü xalq balaları üçün bədii əsərlər yazaraq həmin əsərlərdən ibarət “Rəbiül-ətfal” (1878), “Tacül-kütüb” (1883) kimi iki dərslik tərtib etdi. Bu dərsliklərdəki olan bədii nümunələrlə maarifpərvər şair Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının bünövrəsini qoymuş oldu” (5, s. 4-5). Əlbəttə bu mədəni hərəkət həmişə çoxalan istiqamətdə getmiş, “Əkinçi”, “Kəşkül”, “Ziya” və s. mətbuat orqanları bu sahədə bir tribuna olaraq ziyalı mühitini hərəkətə gətirmişdir. H.Zərdabi, Ünsüzadə qardaşları (Cəlal və Səid), A.O.Çernyayevski, S.Vəlibəyov, M.Mahmudbəyov, H.Mahmudbəyov, R.Əfəndiyev və başqaları bu yolda gərəkli addımlar atmışlar. Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin yaranması (1879) milli dildə dərsliyin yaranmasını zərurətə çevirdi. A.O.Çernyayevskinin “Vətən dili” (1882), R.Əfəndiyevin “Uşaq bağçası” (1898), “Bəsürətül-ətfal” (1901) və s. məktəb, təhsil, dərslik problemi sahəsində görülən işlərin dönməzliyini göstərdi.

S.Ə.Şirvaninin pedaqoji fəaliyyəti. Seyid Əzimin Şamaxı şəhər məktəbində, həm də özyünün açdığı məktəbdə dərs deməsi, H.Zərdabi ilə əlaqələrinin yaranması, Şamaxıda Məhəmməd Səfanın (şair) evində yaradılan “Beytüs-Səfa” məclisinə rəhbərlik etməsi, Qarabağda, Bakıda fəaliyyət göstərən ədəbi məclislərlə bağlantıları, “Əkinçi”, “Ziya”, “Kəşkül” qəzetinin səhifələrində çıxışı onun ədəbi-mədəni mühütdə nüfuzunun göstəricisi idi. “Şirvan xanlığının tarixi” əsəri üzərində apardığı iş, xanlığın tarixini yazmağa çalışması, “Təzkirə” yaratmaq fəaliyyəti, öz əsərlərindən ibarət “Divan”ı yaratması və s. görkəmli maarifçi ziyalının fəaliyyətinin zənginlik tərəflərini aşkarlayır. Fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən birisi xalqın təhsil sahəsində problemlərinin aradan qaldırılması idi. “S.Əşirvani XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında şair kimi özünün əvəzsiz yerini tutmuşdur, lakin onun zəngin fəaliyyətində mühüm bir hissəni məktəb, təhsil, elm, təlim haqqında qənaətləri tutur. O, maarifçi ziyalı kimi Şirvan ədəbi-mədəni mühitinin yaddaşına, eləcə də Şamaxı məktəb tarixinə adını həm də müəllim kimi yazdırmışdır” (4, s. 54). Maarifçi ədibin zəngin pedaqoji fəaliyyətində olanları bir neçə istiqamətdə təhlilə gətirmək zərurəti yaranır.

- a) şeirlərində maarifçilik ideyalarının təbliği;
- b) müəllim kimi pedaqoji fəaliyyəti;
- c) yeni tipli məktəb yaratmaq istəyinin məqsəd və məramı;
- ç) dərslik yaratmaq təşəbbüsü və dərslikləri;

d) “Əkinçi”, “Ziya” və “Kəşkül” qəzetlərində çıxışlarının məramı və s.

Bütün pedaqoji fəaliyyətinin məqsəd və məramını ana dilində məktəblərin yaranması, dərslük probleminin həlli, uşaqların təhsilinin təşkili və savadsızlığın aradan qaldırılması təşkil edirdi. “Gənclərin təlim və tərbiyəsində məktəbin misilsiz rolunu yüksək qiymətləndirən S.Ə.Şirvani ana dilində dərslüklərə böyük ehtiyac olduğunu görür və bu sahədə müəyyən iş görməyi müəlimin əsas vəzifəsi, borcu hesab edirdi” (6, s. 91). S.Ə.Şirvaninin yaradıcılığının mühüm bir hissəsi didaktik məzmunu ilə seçilir ki, bu da sənətkarın maarifçilik görüşlərini aydınlaşdırmaq üçün mühüm məzmun daşıyır. Bu nümunələrdə aparıcı xətlərdən birini ədibin xalq yaddaşında olan əfsanə, rəvayət, nağıl, lətifə, atalar söz və məsəl örnəklərinə yer verməsidir. Çünki bunlar bədii mətnin alınmasına, uşaqlarda əxlaqi-mənəvi dəyərlərin təlqin olunmasına, estetik zövqün formalaşmasına əsas olur. Eyni zamanda ədib burada təlim-tərbiyə və təhsilin səmərəsi ilə bağlı tövsiyələrini də edirdi. Məsələn, oğlu Cəfərə müraciətlə ünvanladığı “Cəfər, ey qönçeyi-gülüstanim” bütünlükdə ümumiləşdirici xarakteri ilə səciyyəlidir.

*Cəhd qıl neməti-təməmə yetiş,
Elm, təhsil qıl, məqamə yetiş –*

deyən şair bütün təfəssilatı ilə həyatı, bir müəllim, ziyalı, valideyn kimi diqqət önünə gətirir və öz ziyalı tövsiyələrini edir. Ümumiyyətlə, S.Ə.Şirvaninin təmsilləri, öyüd, nəsihətləri (10) tərbiyəvi dəyərlər üzərində qurulmuş və şəxsiyyətin formalaşmasını bir məqsəd olaraq işarələmişdir. Məsələn, “Misir şahzadələri”, “Müctəhidin təhsildən qayıtması”, “Molla və çoban”, “Riyakar abid” və s. mənzum hekayələri sərgilədiyi məzmun baxımından mükəmməl səciyyə daşıyır və bütün zamanların hadisəsi olaraq uğurlu təsir formalaşdırır. Ədalət, xeyir, yaxşılıq, həqiqətpərəstlik, böyüklərə hörmət anlamında görkəmli maarifçi ziyalının öyüdləri müstəsna dəyər qazanır.

*Sədəfi-təbəmin səmin gühəri,
Vermə bir kimsəyə yaman xəbəri.
Bülbül ol, ver bahardan müjdə.*

Göründüyü kimi, yüksək mənəvi dəyərlərin təlim və təbliğinə söykənən bu nümunə oğluna nəsihətlə deyilsə də, mahiyyətində bütünlükdə ictimai funksiya daşması ilə səciyyəlidir. Onu da əlavə edək ki, “XIX yüzilliyin 20-30-cu illərindən etibarən Azərbaycanda maarifçilik hərəkatı nəşət tapıb yayılmağa başladı. Bu hərəkatın əsas nümayəndələri yeni tipli məktəblərdə təhsil alanlar idi. XX əsrin ikinci yarısında daha da genişlənən maarifçilik hərəkatı XX yüzilliyin əvvəllərində ictimai-mədəni və pedaqoji gerçəklikdə ciddi nüfuza, sirayətədicə rola malik idi” (7, s. 19-20). Bunlar isə heç şübhəsiz ciddi mücadilənin, təhsil uğrunda aparılan prinsipial işlərin sayəsində reallaşdı. S.Ə.Şirvani məhz dərslükləri, mənzum hekayələri, öyüdləri sayəsində digər müasirlərinə təsir edir və bu hərəkatın uğurluluğuna kökləyirdi. “Maral”, “Allaha rüşvət”, “Xan və dehqan”, “Sadələvh nökr” və s. mənzum hekayələri (10) uzun müddət dərslüklərin bəzəyinə çevrilmişdir və tərbiyəvi məzmunu ilə məktəblilərin dünyagörüşünün formalaşmasına yardımçı olmuşdur. “Şirvan məktəb tarixinin, eləcə də məktəb problemlərinin bütün mahiyyətini dərk edən S.Ə.Şirvani dərslükləri pedaqoji fəaliyyətində bir zərurət kimi məqsədə çevirmişdi. “Rəbiül-ətfal”ın (“Uşaqların baharı”) (1877) bütün parametrləri, orada mətnlərin düzülüşü və görkəmli maarifçilərin məsələlərə yanaşmaları dövr üçün son dərəcədə böyük hadisə idi. Kitabın “Dibacə”sində bütünlükdə mahiyyət, onun yaranma səbəbi bir zərurət olaraq ortaya çıxdığı vurğulanır. “Dibacə”, “Başlangıç”, “Peyğəmbərin tərifi”, “Nazimin ifadəsi”, “Kitabın yazılma səbəbi” bu baxımdan tək-cə böyük pedaqoqun düşüncələrini deyil, demək olar, dövrün özünün təhsil strategiyasını və onun gediləcək yollarını fətləşdirir. “MİR Cəfərə xitab”, “Oğluma xitab”, “Oğluma nəsihət” başlıqları altında iyirmi beş fəsildən ibarət olan bu dərslük Şirvan məktəb mühitinin dinamikasını özündə ehtiva edir” (4, s. 55). Göründüyü kimi, böyük pedaqoq, görkəmli maarifçi ziyalı S.Ə.Şirvani dərslükləri, mənzum hekayələri, öyüdləri, oğluna müraciətləri, eləcə də mövcud problemlərin həlli üçün yazışmaları ilə gərəklili işlərə imza atmış və Azərbaycan pedaqoji fikir tarixinə öz töhfələrini vermişdir. Mənzum hekayələrindəki rəvayət xarakteri, tarixin böyük şəxsiyyətlərinin (Nuşirəvan, Rumlu İsgəndər, Çin padşahı, Harun, Sultan Səncər və s.) obrazlaşması tarixilik və bədii baxımdan bir nümunə idi. Bütün bunlar S.Ə.Şirvaninin görkəmli

maarifçi kimi pedaqoji fikir tarixində yerini müəyyənləşdirir.

Nəticə. S.Ə.Şirvani zəngin yaradıcılığı ilə XIX əsr Azərbaycan ədəbi-mədəni, elmi-pedaqoji fikir tarixinə adını yazmış şəxsiyyətlərdəndir. Təlim, tədris, məktəb, dərslilik və s. sahəsindəki işləri onun fəaliyyətini mühüm bir hissəsi olub sistemli araşdırmaları zəruriləşdirir.

Görkəmli şair, maarif işçisi, pedaqoq S.Ə.Şirvani dərslilikləri, mənzum hekayələri, öyüd və nəsihətləri ilə pedaqoji fikir tarixinə əvəzsiz töhfələr vermişdir. Yaranan nümunələr və mühitin ümumi axarı timsalında aparılan təhlillər dövr və məktəb tarixinin hansı prosesi yaşaması haqqında dolğun təsəvvür formalaşdırır.

S.Ə.Şirvaninin maarifçilik görüşlərinin bir problem olaraq təhlilə gətirilməsi bir istiqamətdə maarifçi ədib haqqında qənaətlərin dəqiqləşməsinə əsas olursa, digər tərəfdən məktəb tarixinin keçdiyi yolu müəyyənləşdirməyə imkanlar yaradır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundov M.F. Əsərləri. 3 cildə, III c., Bakı: Elm, 1988, 388 s.
2. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası. Bakı: Maarif, 1998, s. 178 (300)
3. Bakıxanov A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1984, 475 s.
4. İsmayılova M. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Şamaxıda təhsil və pedaqoji fikrin inkişafı. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 184 s.
5. Məmmədov M., Salamoğlu T., Babayev Y. İki əsrin maarif işığında. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası. Bakı: Maarif, 1998, s. 3-10.
6. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Bakı Universiteti, 2007, 444 s.
7. Namazova S. Pedaqoji irsimizdən: Qafur Rəşad Mirzəzadə. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 200 s.
8. Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Elm, 1973, 433 s.
9. Şirvani S.Ə. Rəbiül-ətfal. Əsərləri. 3 cildə, II c., Bakı: Elm, 1969
10. Şirvani S.Ə. Seçilmiş əsərləri. I c., Bakı: Avrasiya Press, 2005, 400 s.
11. Talıbov Y., Ağayev Ə., İsayev İ., Eminov A.. Pedaqogika. Bakı: Maarif, 1993, 292 s.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANİ YARADICILIĞINDA TƏRBIYƏ

Firidə Mustafayeva

ADPU Şamaxı filialı

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

firide.mustafayeva@gmail.com

Xülasə

Seyid Əzim Şirvani XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olmaqla, yalnız poeziya sahəsində deyil, eyni zamanda maarifçilik və tərbiyə ideyalarının yayılmasında da böyük rol oynamışdır. Onun əsərlərində dövrün sosial-mənəvi problemləri ilə yanaşı, tərbiyə məsələlərinə də geniş yer verilir. Bu məqalədə Seyid Əzimin bədii irsində tərbiyənin əxlaqi, sosial və maarif yönümlü aspektləri araşdırılır.

Açar sözlər: Seyid Əzim Şirvani, tərbiyə, maarifçilik, əxlaq, milli şüur, ədəbiyyat, realizm, XIX əsr, Azərbaycan poeziyası.

Abstract

Seyid Azim Shirvani, one of the prominent representatives of 19th century Azerbaijani literature, played a major role not only in the field of poetry, but also in the dissemination of the ideas of enlightenment and education. In his works, along with the socio-moral problems of the time, educational issues are also widely covered. This article examines the moral, social and educational aspects of education in Seyid Azim's artistic heritage.

Keywords: Seyid Azim Shirvani, education, enlightenment, morality, national consciousness, literature, realism, 19th century, Azerbaijani poetry.

XIX əsrin ikinci yarısı Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçi realist ədəbiyyatın inkişaf dövrü kimi səciyyələnir. Bu dövrün nümayəndələri arasında Seyid Əzim Şirvani öz orijinal üslubu, vətəndaş mövqeyi və maarifçilik ideyaları ilə seçilir. O, poeziyanı yalnız estetik zövq vasitəsi deyil, həm də cəmiyyətin islahı üçün bir vasitə kimi dəyərləndirmişdir. (7, səh 42) Xalqın maariflənməsi və düzgün tərbiyəsi onun yaradıcılığında əsas yer tutur. Onun yaradıcılığında tərbiyə və maarifçilik mövzusu əsas yer tutur. O, həm klassik Şərq poeziyasının ənənələrini yaşatmış, həm də dövrünün qabaqcıl ideyalarını elmi bilik, əxlaqi tərbiyə, savad və cəmiyyətin inkişafını təbliğ etmişdir. Maarifçilik və cəhalətə qarşı çıxış Seyid Əzim Şirvani XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olub. Onun yaradıcılığında tərbiyə və maarifçilik mövzusu əsas yer tutur. (5, səh 15)

Azərbaycan ədəbiyyatının XIX əsrdə yetişdirdiyi görkəmli maarifçi şairlərdən biri Seyid Əzim Şirvanidir. O, yalnız poeziya ilə deyil, həm də müəllimlik fəaliyyəti, yeni fikir və ideyaların təbliği ilə də tanınmışdır. Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığının əsas qayəsini insan tərbiyəsi, maariflənməsi və cəmiyyətin mənəvi yüksəlişi təşkil edir. Şairin əsərlərində tərbiyə müxtəlif şəkillərdə əks olunur. İlk növbədə, o, xalqı maarifə, elmə çağırır, savadsızlıq və cəhaləti kəskin tənqid edirdi. Seyid Əzim hesab edirdi ki, elmsiz bir cəmiyyət geridə qalar, insanlar yalnız bilik və savad yolu ilə düzgün tərbiyə ala bilərlər. Əxlaqi dəyərlərin təbliği də onun yaradıcılığında mühüm yer tutur. Doğruluq, ədalət, insanpərvərlik, dostluq, mərhəmət kimi keyfiyyətlər Seyid Əzimin şeirlərində tərbiyəvi bir çalarla təqdim edilir. O, gənc nəslin bu keyfiyyətlərlə böyüməsini istəyir, insanın mənəvi kamilliyini vacib sayırdı.

O, xalqın maariflənməsini, savadlanmasını ən böyük tərbiyə yolu sayırdı. Şeirlərində tez-tez elmsizliyin zərərərini göstərir, savadlı olmağın insanı və cəmiyyəti ucaltıldığını bildirirdi. Seyid Əzim insanların əxlaqının düzəlməsini cəmiyyətin inkişafında əsas şərt kimi görürdü. Onun şeirlərində doğruluq, ədalət, mərhəmət, vicdan kimi ali insani dəyərlər ön plana çəkilir. “Elm bir nurdur” şeri bu baxımdan diqqətəlayiqdir. (1, səh 29)

*Elm bir nurdur, onu hər kəsə verməz Xuda,
Elm bir sənətdir, amma hər kəs bilməz əda.
Cəhl bir zülmət, onu yalnız elm ilə eylər vəfa,
Bəxtiyar odur ki, dünyada elmdən olar səfa.*

*Nadanın hər sözü olar, əql ilə olmaz şərəf,
Zəhməti çox, bəhrəsi yox, zahirdədir tək ziya.
Zülm içində gəzər, anlamaz nədir əsl səfa,
Elm ilə olar insan, həm dünyada, həm də axirətdə riza.*

“Dost seç” şerində Seyid Əzim Şirvani insanın həyatında düzgün dost seçməsinin nə qədər vacib olduğunu vurğulayır. Şair dostluğun insan xarakterinə və həyat yoluna təsir etdiyini göstərir. O, əsl dostun xüsusiyyətlərini sadalayaraq oxucunu hər kəslə yaxınlıq etməməyə, dəyərsiz insanlarla dostluq etməməyə səs-ləyir.

*Dost seç, elə bir kəs ola, kamil ola, arif ola,
Dili pak, qəlbi səfa, qəlbində mərifət ola.*

*Ola sadıq, ola dürüst, nahaqqa heç getməyə,
Haqqı tanıya, həqq deyər, əyriyə meyl etməyə.
Yalan sözdən uzaq dura, qeybətdən ola pak,
Hər bir işi mətləb ola, danışığı qısa, lak.
Sən də ona ol vəfa ilə, sirrini ona söylə,
Çünki belə dost ilə, hər qəmi asan eylə.*

*Yoxdur əziz dünyada, sadıq kimi bir nigar,
Bəxtiyar insan odur, dostu olan aqahdar.*

Seyid Əzim tənqid yolunu da bir tərbiyə vasitəsi kimi istifadə edirdi. O, nadan mollaları, riyakarlığı, geriliyi kəskin satira ilə ifşa edir və insanları bu mənfi cəhətlərdən uzaq durmağa çağırırdı. Bu baxımdan “Molla Nəsrəddin” ruhuna yaxın üslubu diqqət çəkir. Seyid Əzim Şirvani uşaqlar və gənclərin tərbiyəsini xüsusi əhəmiyyətli sayırdı. Onun bəzi şeirləri bu yaş qrupu üçün yazılıb və maarifləndirici, əxlaqi məna daşıyır. Həmçinin müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olmuş, öz məktəbində yeni üsullu tədrisi tətbiq etmişdir. (6, səh 33)

Seyid Əzim həm də satirik ruhlu şeirlər yazaraq cəmiyyətin mənfi cəhətlərini tənqid edir, bunlardan nəticə çıxarmağı insanlara öyrədirdi. O, mövhumata, riyakarlığa, nadanlığa qarşı çıxır, insanları bu xüsusiyyətlərdən uzaq durmağa çağırırdı. Bu da şairin tərbiyəvi məqsədinin bir hissəsi idi.

“Nadanlara” şeiri Seyid Əzim Şirvaninin maarifçi-satirik ruhunu əks etdirən güclü əsərlərindən biridir. Burada həm cəmiyyətin mənfi halı – cəhaləti, həm də çıxış yolu – elmi göstərilir. Şairin məqsədi insanları düşünməyə və inkişaf etməyə sövq etməkdir. “Nadanlara” – Nadan insanlara xitab edən bu şeirdə Seyid Əzim onları cəmiyyətin inkişafına mane olan əsas qüvvə kimi göstərir.

*Ey nadan, nadanlıq ilə fəxr etmə,
Elm öyrən, cəhalət ilə öyünmə.
Cəhalətlə baş tutmaz bir iş,
Elmlə, mərifətlə açılar hər iş.*

*Nadan insan heç vaxt olmaz ali,
Hər kəsə olmaz onun sözü məqbul.
Elmli bir kimsə olsa da cavan,
Hörmət olar, adı gələr hər zaman.*

*Nadanlıqdan çıx, sənədir bu sözüüm,
Ey qafil, elmə yönəlt sən öz üzün.
Haqq yolu elm ilə olar aydın,
Cahilin işi qalar daim zülmətdə.*

Bundan əlavə, Seyid Əzim müəllim kimi də fəaliyyət göstərmiş, uşaqlara və gənclərə yeni təlim üsulları ilə dərs demişdir. Onun bəzi şeirləri birbaşa uşaqlar və yeniyetmələr üçün yazılmışdır. Bu əsərlərdə həm əxlaqi, həm də mənəvi dəyərlərin aşılınması əsas məqsəd olmuşdur.

“Ədəb öyrən” şeri uşaqlara və gənclərə əxlaqlı olmağı, böyük-küçük yeri bilməyi, tərbiyəli davranmağı öyrədir.

*Ədəb öyrən, ədəb, oğul,
Ədəb insanı kərəmli qılar.
Ədəb tacı başda olsa,
Səni hər kəs möhtərəmli qılar.*

*Ədəbsiz adam nadandır,
Onun sözü yalandandır.
Ədəblini hər kəs sevər,
Onun adı həmişə hörmətdə var.*

*Ədəb elmdən əzizdir,
Ədəb mərifət tərbiyəsidir.
Ədəb öyrən, igid ol,
Ədəb həyat bəzəyidir.*

Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığı tərbiyəvi mahiyyəti ilə seçilir. Onun əsərləri bu gün də tərbiyə, maarif və əxlaq sahəsində örnək kimi qiymətləndirilə bilər. O, həm poeziya, həm də pedaqoji fəaliyyəti ilə Azərbaycan maarifçiliyinin əsas simalarından biri olmuşdur. İstəyirsənsə bu mövzuda inşa və ya təqdimat şəklində də yazım Seyid Əzim Şirvani dövrün ən mühüm problemlərindən biri olan cəhalətə qarşı mübarizə aparırdı. O, xalqın maariflənməsini, savadlanmasını ən böyük tərbiyə yolu sayırdı. Şeirlərində tez-tez elmsizliyin zərərərini göstərir, savadlı olmağın insanı və cəmiyyəti ucaltıldığını bildirirdi.

Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığı yüksək tərbiyəvi dəyərə malikdir. Onun əsərləri bu gün də oxucuları düşündürür, insanları maarifə və düzgün əxlaqa səsləyir. Bu baxımdan Seyid Əzim təkcə şair deyil, həm də xalqın müəllimi, maarifçisi və tərbiyəçisidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Seyid Əzim Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1981.
2. Seyid Əzim Şirvani. Şeirlər. Bakı: Təhsil, 2005.
3. Məmmədova, S. XIX əsr Azərbaycan maarifçiliyində Seyid Əzim Şirvaninin rolu. Bakı: Elm və Təhsil, 2010.
4. Abbaslı, H. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Elm, 2004.
5. Hacıyev, Ə. Maarifçilik ədəbiyyatında tərbiyə məsələləri. Bakı: Maarif, 2002.
6. Quliyev, R. Seyid Əzim Şirvani və onun dövrü. Bakı: Şərq-Qərb, 2015.
7. Əliyev, N. Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçilik ideyaları. Bakı: Nurlan, 2008.
8. Hüseynzadə, M. Təlim və tərbiyə klassiklərimizin yaradıcılığında. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2012.
9. Əlizadə, T. Maarifçilik və ədəbiyyat: XIX əsr Azərbaycan nəsr və poeziyasında ideoloji tendensiyalar. Bakı: Elm, 2011.
10. Məmmədli, A. Əxlaqi düşüncələr ədəbiyyatımızda. Bakı: Elm və Təhsil, 2017.

MİKROSOSIAL ŞƏRAİTİN SOSIAL-PEDAQOJİ TƏDQİQİ VƏ ONLARIN UŞAĞIN İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Məlik Məlikov

ADPU Şamaxı filialı

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

melikmelikov1960@mail.ru

Xülasə

Mikrocəmiyyət anlayışının və xüsusiyyətlərinin, həmçinin mikrososial şəraitin və onların uşağın inkişafına təsirinin tədqiqi. Mikro-cəmiyyətdə tərbiyə məkanının yaradılması.

Cəmiyyətin mövcud vəziyyəti və onun uşaq və yeniyetmə əhaliyə təsiri.

Açar sözlər: Mikrocəmiyyət, ailə münasibətləri, valideyn, tərbiyə, münasibə, sosial, pedaqoji, Hipo-qəyyumluq, himayədarlıq, inkişaf çatışmazlıqları.

Abstract

Research of the concept and characteristics of micro-society, as well as microsocial conditions and their influence on the development of the child. Creation of educational space in micro-society. Current state of society and its influence on the child-adolescent population.

Keywords: Microsociety, family relationships, parents, education, conflict, social, pedagogical, Hypocustody, guardianship, developmental deficiencies.

Ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqədə və onun təsiri altında insanın inkişafı ən ümumi mənada onun sosiallaşması prosesi və nəticəsi, yəni mədəni dəyərlərin, sosial normaların mənimsənilməsi və təkrar ifadəsi, habelə yaşadığı cəmiyyətdə özünü inkişaf etdirməsi və özünü realizə etməsi kimi müəyyən edilə bilər.

Sosiallaşma aşağıdakı hallarda baş verir:

- a) insanın cəmiyyətlə kortəbii qarşılıqlı əlaqəsi və müxtəlif, bəzən çoxistiqamətli həyat şəraitinin ona kortəbii təsiri prosesində;
- b) dövlətin müəyyən kateqoriya insanlara təsir göstərməsi prosesində;
- c) insanın inkişafı üçün şəraitin, yəni təhsilin məqsədyönlü yaradılması prosesində;
- d) insanın özünüdəyişməsi prosesində.

Beləliklə, hesab edə bilərik ki, inkişaf insan formalaşmasının ümumi prosesidir; Sosiallaşma konkret sosial şəraitlə şərtlənən inkişafdır. Tərbiyə insanın sosiallaşması zamanı onun inkişafının nisbətən sosial olaraq idarə olunan prosesi kimi müəyyən edilə bilər.

Mikrososial mühit, yəni yaxın ətraf, daha doğrusu ailə uşaqların inkişafında böyük rol oynayır.

Məlumdur ki, ailə münasibətlərinin pozulması, ailə tərbiyəsindəki buraxılan səhvlər uşağın somatik və psixi inkişafına mənfi təsir göstərir. Bir çox tədqiqatçılar uşaqlıq nevrozlarının və sərhəd psixi xəstəliklərinin əsas səbəblərini tərbiyədəki pozulmalar və ailədəki münasibətli münasibətlərlə əlaqələndirirlər. Ailə münasibətlərinin pozulması inkişaf çatışmazlığı olan uşağa, korreksiya-pedaqoji tədbirlərin səmərəliliyinə mənfi təsir göstərir və belə uşağın əqli inkişafında müxtəlif ikinci dərəcəli yayınmalara səbəb olur.

Uşaqlarda nevropsixiatrik xəstəliklərin inkişaf riskinin xüsusilə yüksək olduğu ailələrin sosial-psixoloji strukturunun bəzi xüsusiyyətləri vurğulanır. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

- valideynlərdən birinin ciddi hökmranlığı;
- uşaqla ata arasında ünsiyyət maneəsi, habelə atanın ailə tərbiyəsi prosesinə təsirini məhdudlaşdırmaq;
- ailə münasibətlərində münaqişə;
- valideynlər arasında şəxsiyyətlərarası münasibətlərin pozulması;
- ata və ana, həmçinin baba və nənə tərəfindən uşağa olan tələblərin uyğunsuzluğu.

Uşağın əqli qabiliyyətlərinin, onun emosional-iradi sferasının və şəxsiyyətinin formalaşmasında ailə mühüm rol oynayır.

Sosial və pedaqoji laqeyd uşaqlara daha çox valideynlərin psixi xəstəlikdən, alkoqolizmdən əziyyət çəkdiyi, münaqişəli, uşağın baxımsızlıq şəraitində böyüdüüyü disfunksional ailələrdə rast gəlinir. Valideynlərlə söhbətlər inkişaf pozulmaları olan bir uşağın hərtərəfli öyrənilməsinin məcburi hissəsidir. Valideynlərlə söhbətdə uşağın tərbiyəsində ata və ananın rolunu aydınlaşdırmaq, ailə tərbiyəsinin növünü qiymətləndirmək, ailə tərbiyəsi növləri ilə uşağın inkişaf xüsusiyyətləri arasında səbəb-nəticə əlaqələri qurmaq, ailə tərbiyəsi növünü onun əqli və fərdi inkişafının xüsusiyyətləri ilə müqayisə etmək lazımdır.

Valideynlərlə söhbətlər inkişaf qüsurları olan bir uşağın hərtərəfli öyrənilməsinin məcburi hissəsidir.

Valideynlərlə söhbət apararkən aşağıdakıları etmək vacib sayılır:

- a) uşağın tərbiyəsində ata və ananın rolunu öyrənmək;
- b) ailə tərbiyəsinin növünü qiymətləndirmək;
- c) düzgün tərbiyə növləri ilə uşağın inkişaf xüsusiyyətləri arasında səbəb-nəticə əlaqələri qurmaq;
- d) ailə tərbiyəsinin növünü uşağın əqli və şəxsi inkişaf xüsusiyyətləri ilə müqayisə etmək.

Aparılan müşahidələr sonunda qeyri-adekvat ailə tərbiyəsinin aşağıdakı halların ortaya çıxdığının şahidi oluruq.

Qeyri-adekvat ailə tərbiyəsinin aşağıdakı növləri təsvir edilmişdir.

Hipo-qəyyumluq uşaqdan emosional imtinanın olduğu, açıq düşmənçilik, həddindən artıq tələblər və ya əksinə, laqeydlilik və razılıq ilə özünü göstərən düzgün olmayan tərbiyə növüdür.

Həddindən artıq qoruma, uşağa artan bağlılıq və sədaqətdə özünü göstərən uşağa həddindən artıq valideyn qayğısıdır. Uşaq ailənin diqqət mərkəzindədir, onu həyatın bütün çətinliklərindən və məşəqqətlərindən qoruyan valideynlərin heyranlıq obyektidir. Bu cür tərbiyəyə çox vaxt görmə, eşitmə və dayaq-hərəkət sistemi qüsurlu uşaqları böyüdən ailələrdə rast gəlinir.

Ziddiyyətli tərbiyə ailə üzvləri tərəfindən uşağa fərqli münasibətdir ki, bu da ailə daxilində müxtəlif tərbiyə növlərinin yaranmasına səbəb olur. Çox vaxt valideynlərdən birinin uşağın

inkişafındakı problemləri başa düşmədiyi və ona psixofiziki xüsusiyyətlərinə uyğun olmayan tələblər qoyduğu ailələrdə müşahidə olunur.

Sosial-pedaqoji müayinəni təhsil müəssisəsinin sosial işçisi (o, olmadıqda, başqa işçi) tərəfindən aparılır. Sosial-pedaqoji tədqiqatın aparılması prosesində aşağıdakı göstəriciləri qiymətləndirmək lazımdır:

- valideynlərin təhsil səviyyəsi;
- ailənin ümumi mədəni səviyyəsi;
- maddi təminat;
- mənzil və yaşayış şəraiti;
- ailədə münasibətlərin xüsusiyyətləri;
- valideynlərdə pis vərdişlərin olması;
- valideynlərin sağlamlıq vəziyyəti.

İnkişaf çatışmazlıqları olan uşağın psixoloji-pedaqoji xüsusiyyətlərini başa düşmək və korreksiyaedici-inkişaf etdirici tədbirlərin effektivliyini artırmaq üçün bu uşağı böyüdən valideynlərin psixoloji xüsusiyyətlərini və ailədəki şəxsiyyətlərarası münasibətləri bilmək və nəzərə almaq böyük əhəmiyyət kəsb edir. Valideynlərin xüsusiyyətlərinin, ailədə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin öyrənilməsinə yanaşmalar, inkişafda pozulma olan uşaq böyüdən ailənin psixoloji öyrənilməsinin yolları və metodlarının pedaqoqlar tərəfindən bilinməsi və həyata keçirilməsi tərbiyə prosesinin vacib elementidir.

Mikro-cəmiyyətin uşağın inkişafına təsiri problemi son illərdə böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Cəmiyyət qorxuducu mənəviyyatsızlıq, narkomaniya, alkoqolizm, taksikomaniya, artan cinayət və kriminal hüquqsuzluğun, insanın cəmiyyətdən təcrid olunması, ilk növbədə uşaq və yeniyetmə əhalidə özünü göstərən psixi və davranış pozulmalarının genişlənməsinə səbəb olan tük örpüdücü bir vəziyyətdədir.

Qeyd edək ki, mikrocəmiyyətlər arasında uşağa təsir baxımından ailə birinci yerdədir. Uşağın inkişafı və sağlamlığının qayğısına qalmaq mahiyyətə ailədə sağlam həyat tərzinin təşkilindən başlayır. Sağlam həyat təzi həm də ailədə əlverişli emosional iqlim, valideynlərin bir-birinə və uşağa qarşı mehriban, xeyirxah münasibətidir; Bura düzgün təşkil olunmuş rəşional qidalanma və hərəkətdən istifadə, açıq havada fiziki məşq və kifayət qədər əmək fəaliyyəti və təbii ki, böyüklərin nümunəvi davranışı, alkoqol və siqaretə mənfi münasibət daxildir. Ancaq uşaq və yeniyetmələrin fiziki, əqli və əxlaqi inkişafına təsir edən digər mikro-cəmiyyətləri də unutmək olmaz.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Boçarova V.G. Sosial işin pedaqogikası. - M.: Vldos, 2000.
2. Mudrik A.V. Sosial pedaqogikanın əsasları. - M.: Akademiya, 2006.
3. Psixoloji-pedaqoji diaqnostika: Dərslik. tələbə müavinəti ali ped. təhsil müəssisələri /. -- M.: "Akademiya", 2003.
5. Slastenin V.A., İsayev İ.F., Şiyarov E.N. Pedaqogika. - M.: Akademiya, 2002.

TƏDRİS PROSESİNDƏ İNFORMASIYA-KOMMUNİKASIYA TEKNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ

Nigar İsmayılova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
niay.83@mail.ru

Xülasə

Tezisdə tədris prosesində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi məsələlərindən bəhs olunur. Qeyd edilir ki, təhsilin informasiyalaşdırılması yeni informasiya texnologiyalarının təhsil sisteminə tətbiqini nəzərdə tutur və müasir cəmiyyətin bu işdə rolunu əsas məqam olaraq götürür. Eyni zamanda bu istiqamətdə dövlət səviyyəsində qəbul edilmiş qərarlar da təhlilə cəlb edilir.

Açar sözlər: tədris, informasiya, tətbiq, proses, istiqamət.

Abstract

The thesis discusses the issues of applying information and communication technologies in the educational process. It is noted that the informatization of education implies the application of new information technologies to the education system and takes the role of modern society in this matter as the main point. At the same time, decisions made at the state level in this direction are also included in the analysis.

Keywords: teaching, information, application, process, direction.

Hazırda cəmiyyətdə kompüterləşdirmə, informasiyalaşdırma prosesləri çox geniş hal almışdır. Bunlar cəmiyyət həyatında informasiyanın getdikcə artan rolu və əhəmiyyəti, insan fəaliyyətinin bütün sahələrində yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlıdır. Belə cəmiyyətdə hər bir insan informasiyanı əldə etmək, təhlil etmək, öz gündəlik həyatında və fəaliyyətində istifadə edə bilmək bacarıqlarını meydana gətirə bilər. Bu işə yalnız təhsilin yalnız informasiyalaşdırılması nəticəsində nail olmaq mümkündür.

“Qloballaşma istiqaməti baxımından müasir dünyada hər bir ölkənin dayanıqlı və davamlı inkişafı üçün cəmiyyətin bütün sahələrində beynəlxalq rəqabət prinsiplərinə çevik surətdə yiyələnmək tələb olunur. İnformasiya cəmiyyətinin və rəqabətə davamlı yüksək texnologiyalı milli iqtisadiyyatın yaradılması bir sıra dövlətlərin siyasətinin əsas istiqamətinə çevrilib. Bu ölkələrdə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT) sahəsi inkişafın ən önəmli amili kimi çıxış edir. Belə ki, bu istiqamət dövlətlərin siyasi, iqtisadi və sosial fəaliyyətinə aktiv təsir edərək, iqtisadiyyatın və ictimai münasibətlərin qloballaşmasını şərtləndirir. İnformasiya cəmiyyətində təhsil sisteminin necə qurulması, təhsilin modernləşdirilməsi üçün hansı texnologiyalardan istifadə edilməsi hazırda ən aktual məsələlərdən birinə çevrilib. Oudur ki, yalnız ölkədaxili sosial-iqtisadi tələblərə cavab verən mexanizmlərin deyil, bütövlükdə global dünyanın rəqabətinə cavab verən mexanizmlərin hazırlanması tələb olunur. Bütün inkişaf etmiş ölkələrdə təhsilin informasiyalaşdırılması istiqamətində sistemli şəkildə bir neçə mərhələ islahatlar keçirilib. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu cür islahatlar davam etdirilir”. (2, səh.112).

Təhsilin informasiyalaşdırılması yeni informasiya texnologiyalarının təhsil sisteminə tətbiqini nəzərdə tutur və müasir cəmiyyətin bu işdə rolunu qeyd edir.

Müəllimlərin qeyd etdikləri məlumatlar təkcə pedaqogika və psixologiya sahəsindən deyil, həm də yeni texnologiyalardan müvəffəqiyyətlə istifadə etdikdə təhsil prosesini xeyli sadələşdirir, onu dinamik və çevik edir. “Müəllim-şagird-dərslik” tədris modelinə kompüterin də əlavə edilməsi tədris prosesini individual proqram üzrə təşkil etməyə, uşağın dərslə marağını və istəyini stimullaşdırmağa imkan verir. Kompüterlə aparılan dərslər uşaqlar üçün çox cəlbedici və yadda qalan olur. Multimedia vasitələri, avtomatlaşdırılmış öyrədici sistemlər, kompüter tədris proqramları, animasiya qrafikası, rəngarəng illüstrasiyalar şagirdlərin idrak aktivliyinə müsbət təsir göstərir və olimpiadalarda, müxtəlif intellektual yarışmalarda göstərdikləri nəticələrin keyfiyyətini xeyli artırır.

Tədris prosesində interaktiv lövhə və virtual laborator proqramlarından istifadə edilməsi dərslərin əsas prinsiplərindən birini, onun əyaniliyini təmin edir. Elektron lövhənin sensorlu, yəni hissiyyatlı səthinə xüsusi qələmlə və ya barmaqla yavaşca toxunmaqla onun üzərində kompüterdə mümkün olan bütün əməliyyatları interaktiv rejimdə aparmaq olar. Elektron lövhə, kompüterə qoşulan mikroskop, skaner, rəqəmli fotoaparət, videokamera və s. qurğulardan alınan təsvirləri böyüdülmüş formada ekranda əks etdirir. Şagirdlər istənilən kimyəvi reaksiyanın, fiziki, bioloji, coğrafi proseslərin izahını virtual laboratoriya proqramı vasitəsi ilə izləyə bilərlər. Bu isə şagirdlərin nəzəri-metodoloji biliklərini, praktiki bacarıq və təcrübələrini inteqrasiya etməklə tədrisi xeyli canlandırır. Həm də şagirdlərin yaradıcı yanaşma, düşünmə, təşəbbüskarlıq, tədris materialını dərinlən dərk etmə qabiliyyətini daha da artırır.

Müasir dövrün mühüm tələbləri mövcuddur. Hansı ki, həmin tələblər əsasında biz öz işimizi düzgün şəkildə qura bilərik. Dərslərin yeni metodlar əsasında tədrisi, müəllim-şagird ünsiyyəti və s. Həmin tələblərdən biri də tədris prosesində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) istifadədir.

Tam əminliklə söyləmək olar ki, dünyada ölkələrin rəqabət qabiliyyəti xeyli dərəcədə onların İKT-dən səmərəli istifadəsi ilə şərtlənir. Bu baxımdan təhsil sahəsinin informasiyalaşdırılması sürətli inkişaf dövrünü yaşayır. Müstəqil ekspertlərin rəyinə görə, Azərbaycanın təhsil sistemi bu gün informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinin sürətinə və çoxşaxəliliyinə görə digər sahələri üstələyir.

Ölkəmizdə 2003-cü ildə qəbul edilmiş “Azərbaycanda informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)” sənədində hazırkı dövrdə Azərbaycan üçün məhz təhsil sahəsi İKT-nin tətbiq istiqamətləri içərisində ən yüksək prioritetə malik istiqamət hesab edilmişdir.

Bütün bunlar əsas götürülərək, 2013-cü il ölkə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən “İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyaları ili” elan edilmişdir.

Eyni zamanda bir sıra sərəncamların qəbulu da işin daha tez həyata keçməsinə imkan verdi. Belə ki, bu işə 2004-cü il avqustun 21-də Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramı (2005-2007-ci illər)” ilə başlanıb. Daha sonra “2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı”nın tətbiqinə başlanılmasından sonra bu sahədə əldə edilən nəticələr yalnız müsbət qiymətləndirilə bilər.

Təhsilin informasiyalaşdırılması bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan bir sıra tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsini tələb edir: təhsil müəssisələrinin yeni informasiya texnologiyaları ilə təminatı; pedaqoji kadrların hazırlığının yeni dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması və müəllimlərin informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılması; müxtəlif fənlər üzrə elektron tədris resurslarının yaradılması; İKT-nin tədrisdə tətbiqinə dair elmi-metodiki təminatın yaradılması; internet şəbəkəsinə çıxışın təmin edilməsi; təhsil müəssisələrinin idarə edilməsində yeni İKT vasitələrindən səmərəli istifadə olunması; məktəblərdə elektron kitabxanaların yaradılması və s.

Bu gün yeni texnologiyalar müəllimə tədris prosesini daha səmərəli təşkil etmək üçün yeni imkanlar yaradır:

- multimedia texnologiyalarının tədrisdə tətbiqi;
- təhsil alanların biliyini qiymətləndirmək üçün yeni üsul və vasitələrdən istifadə etmək;
- özlərinin müəllimlik fəaliyyətlərində daha geniş spektrli tədris materiallarından istifadə etmək;
- öyrədici kompüter və test proqramlarını hazırlamaq və istifadə etmək;
- professional hazırlıqlarını artırmaq üçün internetin informasiya resurslarından istifadə etmək.

Yeni informasiya texnologiyalarının tədrisdə tətbiqini həyata keçirmək üçün pedaqoji kadrların hazırlanması və bu işə dəstək ən mühüm məsələlərdən biridir. Pedaqoqların hazırlanması ilə bağlı müsabiqələr keçirilməli, yenilikçi işlər tətbiq edilməli və genişləndirilməli, həmçinin işlənilən hazırlanan elektron informasiya resursları sertifikatlaşdırılmalıdır.

Dünyada gedən proseslərdən geridə qalmaq üçün müəllimlərin informasiya mədəniyyətinin artırılması istiqamətində görülən işlər müxtəlif layihələr çərçivəsində ayrı-ayrı regionlarda deyil, kütləvi şəkildə həyata keçirilməli və respublikanın bütün ərazisini əhatə etməlidir. Bunun üçün tədrisdə İKT-dən istifadə üzrə müəllimlərin hazırlanması təmin edəcək xüsusi proqramlar vacibdir. Həm də təhsilin informasiyalaşdırılması şəraitində İKT sahəsində müəllimlərdən tələb olunan bilik və bacarıqların

siyahısı müəyyən edilməlidir.

“Xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, müasir İKT vasitələrinin tədrisdə tətbiqi problemlərinə pedaqoji ictimaiyyətin marağının artırılması üçün xüsusi jurnalların nəşri böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə nəşrlər təhsilin informasiyalaşdırılması problemləri ilə məşğul olanların fəaliyyətini birləşdirmək, təcrübə mübadiləsi etmək, bilik və bacarıqları götürmək baxımından çox faydalı ola bilər” (1, səh. 33).

Qeyd olunanlarla yanaşı, informasiya texnologiyalarının tədrisdə tətbiqinə dair şəxslərarası təcrübə mübadilələri, respublikada təhsilin İKT üzrə təminatı barədə məlumatların daha geniş spektri əhatə etməsini təmin etmək üçün maarifləndirici tədbirlər, seminarlar və təlimlərin olması zəruridir. Bu cür tədbirlər müəllimlərə İKT vasitələrini işləyib hazırlayan qabaqcıl mütəxəssislərlə görüşüb tanış olmağa, tədrisə aid proqram təminatlarının yaradılması və tətbiqinin müxtəlif üsulları barədə məlumat əldə etməyə imkan verir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ağayev Ə.Ə. Seçilmiş pedaqoji əsərlər: 2 cildə. I cild. Bakı, Mütərcim, 2011, 472 s.
2. İsmayılova N.R. Ümumtəhsil məktəblərində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə imkanları / Ümummilli lider Heydər Əliyevin 91 illik yubileyinə həsr olunmuş “Cəmiyyət və təhsilin inkişaf strategiyası” mövzusunda VI ümumrespublika elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 05 may 2014.

EKOLOJİ TƏHSİLİN ƏHƏMIYYƏTİ

Əsməd Şərifova

Gəncə Dövlət Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
serifova73@mail.ru

Xülasə

Bu gün dünyanı narahat edən böyük məsələlərdən biri də ekoloji problemdir. Təbiətin bizə verdiyi ən münbit və əvəzolunmaz qiymətli töhfələrindən biri də təbiətdir. Təbiəti qorumaq, onu mühafizə etmək hər kəsə körpəlikdən- uşaqlıqdan aşılmalıdır. Suyu. Havanı təmiz saxlamaq və qorumaq hər bir vətəndaşın ən ümdə və vacib məsələlərindən biri olmalıdır. Bu prosesləri biz ancaq sağlam tərbiyə vasitəsilə həyata keçirə bilərik. Tərbiyə və təhsilin düzgün verilməsi biz pedaqoqların üzərinə düşən məsuliyyətli işlərdən biridir.

Bu gün təbiəti daha məhəbbətlə sevməyi gələcəyimiz olan uşaqlara sevdirmək böyüklərin ən vacib problemlərindən biri kimi qarşıya qoyulmalıdır.

Açar sözlər: ekoloji şüur, ekoloji təhsil, ekoloji bilik, ekoloji mədəniyyət, ekoloji problem.

Abstract

One of the major issues that concern the world today is the ecological problem. One of the most fertile and invaluable valuable contributions that nature has given us is nature. Protecting and preserving nature should be instilled in everyone from infancy. Keeping and protecting water. Air clean should be one of the most important and important issues for every citizen. We can only implement these processes through healthy upbringing. Providing proper upbringing and education is one of the responsible tasks that we, educators, have.

Today, instilling a love of nature in children, who are our future, should be one of the most important problems of adults.

Keywords: environmental consciousness, environmental education, environmental knowledge, environmental culture, environmental problems.

Bu gün dünyanın hər yerində ekoloji problemlərinin həllində təhsil xüsusilə önəmli rol oynayır. Hal-hazırda dünya təbii fəlakətlər, ekoloji böhranla üz-üzədir. Tanınmış alim və mütəxəssislər bu gün iqlim təhsilinin inkişafı ilə bağlı bir sıra mühüm addımların atılmasının zəruri olduğunu dünyaya bəyan

edirlər. Elmi termin kimi ekologiya sözünü ilk dəfə 1866-cı ildə alman biologu Ernest Hekkel işlətmış. sonralar təbiətşünaslıq sahəsində çalışan bir çox alimlər ekologiyanı bir elm kimi inkişaf etdirmişlər. [4, səh.368]

Bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycan xalqı üçün də ekoloji məsələlər həmişə öndə olan məsələlərdən biri olmuşdur. Biz bilirik ki, insan təbii mühitsiz yaşaya bilməz. Elə ən dəyərli olan səmavi kitabımız sayılan “ Qurani-Kərim”də göstərilir ki. Allah bütün görünən nemətləri insan üçün yaratmışdır. Lakin insan allahın verdiyi bu nemətləri dağıdıb məhv etməməlidir, öz rifahı naminə onu qoruyub saxlamalıdır. Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığında təbiəti və onun sərvətlərini qorumaq üçün yasaqlara, qadağalara rast gəlirik.

*Maral durduğu yerdə
Boynunu burduğu yerdə
Ovçunun qolu sinsin
Maral vurduğu yerdə*

Ekoloji tərbiyə daim dövlətimizin diqqət obyektı olub. Bu məsələlər müstəqillik dövründən bəri hər günün aktual məsələlərindən biri kimi gündəmdə olan məsələlərdən olub. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may 2001-ci il tarixli Fərmanı ilə Respublikamızda Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi yaradılmışdır. Mənfur ermənilərin Azərbaycana təcavüsəkar hücumundan sonra qorunan və mühafizə olunan meşə zolaqlarımız, qoruqlarımız demək olar ki. viran qaldı. Tamamilə məhv edildi. Meşələrin qırılması, qiymətli ağacların kəsilməsi, yandırılması müşahidə olundu. Gözəl Qarabagımızın ekoloji hucuma məruz qaldığını gördük. Təbiətin ən gözəl və qiymətli meşə qoruğu sayılan Topxana meşəsi məhf edildi. Bütün bunların bərpası, yenidən qurulması üçün bu gün hər bir vətəndaş dövlətimizə dəstək olmalıdır. Bu baxımdan uşaqlarımızın ekoloji tərbiyəsi vacib məsələlərdən biridir. Uşaqlarımızın düzgün ekoloji tərbiyəsi gələcəyimizin ən böyük qarantıdır. Elə bu baxımdan qeyd etməliyəm ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının II fəslinin 78-ci maddəsində deyilir ki, ətraf mühitin mühafizəsi hər bir Azərbaycan Respublikası vətəndaşının müqəddəs borcu və vəzifəsidir. [1, səh.169]

Ölkəmizdə 2024-cü ilin “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edildiyini və BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyasının (COP29) doğma Azərbaycanımızda keçirildiyini nəzərə alsaq, nəinki uşaqların, məktəblilərin, bütövlükdə cəmiyyətin maarifləndirilməsi ilə əlaqədar görülən tədbirlərin sayının artırılması, cəmiyyətin hər bir üzvünün ekoloji fəaliyyətlərdə daha aktiv iştirakı olduqca vacibdir. Ən vacib olan isə xüsusilə uşaqların ekoloji dünyagörüşünün formalaşdırılmasına yönələn tədbirlər, “dəyirmi masa”ların təşkili, Azərbaycanın bir sıra milli parklarında “açıq dərslər”lərin təşkili, yeni metodiki vəsaitlərin hazırlanması, şagirdlərin tullantıların təkrar emalı və utilizasiyası sahəsində biliklərinin artırılması, ekologiya ilə bağlı ibtidai sinif uşaqları arasında intellektual yarışların keçirilməsi önəmli olmaqla ekoloji təhsilin inkişafına öz müsbət təsirini göstərir.

“Ekoloji təhsil bizə bir çox məsələlərdən əlavə təbiətlə harmoniyada olmağı və ətraf mühitə təsiri azaltmağı öyrədir. Bu gün inkişaf edən dogma Azərbaycanımızda iqlim təhsilinin inkişafına nail olmaqla, həmçinin məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda, şagirdlərimizdə, tələbələrımızdə ekoloji mədəniyyəti formalaşdırma bilirik.

Bu gün bəşəriyyətin ən böyük problemi olan ekoloji mədəniyyətin formalaşdırılması və təbii mühitə hörmətlə bağlı fəaliyyət isə bütün bəşəriyyət üçün təhlükəsiz gələcəyin açarıdır. Antuan de Sent-Ekzüperinin deyirdi: “Biz hamımız Yer kürəsi adlı gəminin sərnəşinləriyik. Deməli bizim minəcək başqa nəqliyyat vasitəmiz yoxdur”.

Onu da qeyd edim ki, gənc nəslin tərbiyəsinin mühüm komponentlərindən biri də məhz ekoloji tərbiyədir. Ekoloji tərbiyənin əsasından başlayaraq məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqlara təbiəti sevdirmək, onun gözəlliyini dərk etdirməklə yanaşı, ətraf mühiti – torpağı, suyu, atmosferi, flora və faunanı mühafizə etmək kimi bir sıra vərdişlərin formalaşdırılması durur. Təlim prosesi zamanı ekoloji təhsil və tərbiyə uşaqlarda ekologiya mütəlif sahələri üzrə müvafiq bilik, bacarıqlar əldə etməyə imkan yaratmalıdır. Bununla bağlı müəllimlər tərəfindən şagirdlərə kiçik yaşlarından bəsit formada biliklər verilməli və sonradan bu davamlı şəkildə yeni-yeni məlumatlarla genişləndirilməlidir. Uşaqlara

geyimlərinin səliqəli və təmiz olması, dəftər-kitablarından tutmuş ən xırda detallara qədər hər bir nüansın diqqətdə saxlanılmasının vacibliyinə diqqət vermələrinin nə üçün lazım olduğu geniş şəkildə valideynlər və ya tərbiyəçilər tərəfindən geniş formada izah edilməlidir. Onlarda yaşıl bacarıqlar formalaşdırılmalıdır. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqlara qrup otaqlarında, təhsil ocağının həyatında güllərə, ağaclara, quşlara və heyvanlara qulluq etmək, gələcəkdə təbiətə qeyri-insani münasibət hallarına biganə qalmamaq və s. bu kimi hallara qarşı mübarizə aparılması izah edilməlidir. Bu gün təbiətlə mülayim və çox səriştəli şəkildə davranmasaq təbiət öz qisasını biz insanlardan alacaq. Bu da əsasən körpələrimizin inkişafına çox mənfi dərəcədə olan təsirlərdən biridir.

İnsan təbiətin ona verdiyi ağıl sayəsində çalışır ki, özünə rahat mühit şəraiti təmin etsin, həyatın fiziki amillərindən məslən, iqlimdən, qida çatışmamazlığından asılı olmasın. Onun üçün zərərli olan bitkilərdən və heyvanlardan azad olsun. Odur ki, insan hər şeydən öncə başqa növlərdən onunla fərqlənir ki, özünün yaratdığı mədəniyyət vasitəsi ilə təbiətlə qarşılıqlı təsirdə olur, yəni bəşəriyyət bütövlükdə inkişaf edərək, yerdə öz əmək təcrübəsini və mənəvi təcrübəsini nəsil-dən-nəslə ötürmək sayəsində mədəni mühit yaradır. Təbiət insan zəkasından asılı olmayaraq öz-özünü tənzimləyən obyektiv varlıqdır. O, təbii proseslər və qanunauyğunluqlar əsasında yaranmış uzun sürən təkamül prosesində inkişaf etmişdir. İnsan təbiətin bir hissəsi olmaqla onun ən ali üzvüdür. Bioenergetik varlıq olan insan kainatın ayrılmaz tərkib hissəsi olmaqla təbiət amilləri ilə qarşılıqlı təsirdə artır, yaşayır və inkişaf edir.

Bu gün hər birimizi vətəndaş olaraq düşündürən ən vacib məsələlərdən biri də yeni minillikdə ekoloji tarazlığın qorunub saxlanması, təbii ehtiyatlardan rəşional istifadə, su, torpaq və atmosfer havasının çirklənmədən mühafizə edilməsi və qorunması ümumbəşəri problemə çevrilmişdir. Dünyada demoqrafik artımla yanaşı istehlakın kəskin artması, qlobal istiləşmə, ozon qatının zədələnməsi, təbii ehtiyatların tükənməsi kimi narahatlıq doğuran məsələlər ətraf mühitlə bağlı düşüncə və fəaliyyətlərə də öz təsirini göstərmişdir.

Qeyd etdiyimiz məsələlərdən ən öndə olanlardan biri də pedaqogikada ekoloji tərbiyənin prinsipləri məsələsidir. Uşaqların bu prinsiplərlə tanış edilməsi və eyni zamanda bu prinsiplərə riayət etməsi valideynlər və tərbiyəçilər qarşısında qoyulan məsələlərin ən vacibidir. Elə bunu da əsas götürərək bu yazıda qısa da olsa bu prinsiplər haqqında yazmaq istəyirəm.

1. Ekoloji tərbiyəyə uşaq şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafının tərkib hissəsi kimi baxılmalıdır. Madam ki, ekoloji tərbiyə estetik, əmək və vətənpərlilik tərbiyə ilə bağlıdır

2. Ekoloji tərbiyədə təbii sərvətlərin mahiyyətini aşılamaq üçün məktəbəqədər ryaşlı uşaqların yaş və fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

3. Ekoloji tərbiyə işində sistematiklik və ardıcılıq gözlənilməlidir.

4. Ekoloji tərbiyə hərtərəfli aparılmalıdır. [3, səh.273.]

Prinsiplərlə yanaşı həm də tərbiyənin vəzifələri də vacib məqamlardandır. Bunu da pedaqoqlar bu formada əsaslandırır:

1. Uşaqlarada ekoloji davranış, dərk etmə bacarıq və vərdişlərinin aşılması;

2. Gənc nəsilə ekoloji şüuru formalaşdırmaq. təbiətə qayğıkeş münasibətin formalaşdırılması;

3. Uşaqların fəal ekoloji fəaliyyətə hazırlamaq. uşaqların şüurunda maddi sərvətlərə qənaətcil yanaşmaq münasibəti tərbiyələndirmək. [2, səh.300.]

Bütün bu qeyd olunan məsələlər bir başa uşaqlarımızın və gənclərimizin düzgün tərbiyələndirilməsi və strateji əhəmiyyətli ölkəmizin daha da tanınması və inkişafı üçün vacib sərtlərdən biridir.

Bu gün hər birimizi vətəndaş olaraq düşündürən ən vacib məsələlərdən biri də yeni minillikdə ekoloji tarazlığın qorunub saxlanması, təbii ehtiyatlardan rəşional istifadə, su, torpaq və atmosfer havasının çirklənmədən mühafizə edilməsi və qorunması ümumbəşəri problemə çevrilmişdir. Dünyada demoqrafik artımla yanaşı istehlakın kəskin artması, qlobal istiləşmə, ozon qatının zədələnməsi, təbii ehtiyatların tükənməsi kimi narahatlıq doğuran məsələlər ətraf mühitlə bağlı düşüncə və fəaliyyətlərə də öz təsirini göstərmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1995.
2. Allahverdiyeva F.M., Tagiyeva S.S. Pedagogika. Bakı: "Elm və Təhsil" 2018.
3. Həsənov. A. Məktəbəqədər pedagogika. Bakı: "Nasir nəşriyyatı" 2011.
4. Mursaqulova R.N., N.M Rüstəmov. Məktəbəqədər pedagogika. Bakı: 2012.

MÜƏLLİMLƏRİN PEŞƏKAR HAZIRLIĞINDA QIYMƏTLƏNDİRMƏ AMİLİ

Lalə Kərimova

ADPU Quba filialı

pedagogika üzrə fəlsəfə doktoru

turan.sheydayev@mail.ru

Hər bir dövlət əgər istəyirsə ki, öz ölkəsinin inkişafını təmin etsin, öz millətinin elmini, mədəniyyətini dünya standartlarına çatdırsın, o, mütləq, hər şeydən çox, təhsilə fikir verməlidir, təhsilin inkişafına səy göstərməlidir, təhsil üçün bütün imkanları yaratmalıdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyev

Xülasə

Müəllim hazırlığının humanist, fiziki, idraki, estetik və sosial inkişaf və tərbiyə baxımından təşkili uşaqların gələcək məktəb təliminə keyfiyyətli hazırlığına zəmin yaradır. Bu keyfiyyətlər haqqında daha dolğun məlumatları isə müəllim əməyinin müxtəlif aspektlərdən qiymətləndirilməsi zamanı əldə etmək mümkündür. Müəllim hazırlığının elmi-pedaqoji və psixoloji əsaslarla qurmaq üçün əvvəlcə prosesə düzgün yanaşmanı işləyib--hazırlamaq lazımdır. Müəllim hazırlığının qiymətləndirilməsi zamanı bu işə məsul olan şəxslərin bir sıra pedaqoji şərtləri bilmələri vacibdir. Müəllim hazırlığının qiymətləndirilməsi üçün aparılan işlər, tətbiq olunan üsul və vasitələrin hamısı vahid şəkildə həyata keçirilməli, hər bir müəllimin potensialı, psixoloji durumu, öyrənmə tərz, sosial və ya asosiallığı nəzərə alınmalıdır.

Açar sözlər: təhsil, qiymətləndirmə, keyfiyyət, müəllim, müasir dövr, pedaqogika.

Abstract

The organization of teacher training in terms of humanistic, physical, cognitive, aesthetic and social development and upbringing creates the basis for the qualitative preparation of children for future school education. More complete information about these qualities can be obtained during the assessment of teacher work from various aspects. In order to establish teacher training on scientific-pedagogical and psychological grounds, it is first necessary to develop and prepare the correct approach to the process. During the assessment of teacher training, it is important for those responsible for this work to know a number of pedagogical conditions. All the work carried out, the methods and tools applied for the assessment of teacher training should be carried out in a unified manner, and the potential, psychological state, learning style, social or asociality of each teacher should be taken into account.

Keywords: education, assessment, quality, teacher, modern era, pedagogy.

Azərbaycan müəllimi bütün dövrlər üçün öz çiyinlərinə olduqca yüksək və məsuliyyətli bir vəzifə götürür: Azərbaycanın gələcəyini formalaşdırmaq. Bunun üçün isə həmin müəllimin qarşısında bir sıra tələblər yaranır: Azərbaycan müəllimi peşəkar, vicdanlı, səriştəli, müasir dövrün tələblərinə ayaqlaşa biləcək, novator və fasilitator qabiliyyətlərinə malik olan şəxslər olmalıdır. Sevindirici haldır ki, gənc tədqiqatçılar da bu sahəyə maraq göstərir, axtarır, müxtəlif aspektlərdən məsələyə yanaşaraq öz baxışlarını qələmə alırlar. Çünki müasir dövrdə təhsil öz həyatını ümumbəşəri dəyərlər ruhunda

qurmağa qadir insan inkişafının asılı olduğu prioritet sahədir. Hamı bu istiqamətdə öz töhfəsini verməyə çalışmalıdır. Çünki hamımızın bir vətəni var: Azərbaycan. Bu dövlətin gələcək inkişafı üçün gənclərin şəxsiyyət kimi hazırlığı olduqca əhəmiyyətlidir.

Ulu öndər Heydər Əliyev demişdir: “İndi təhsil sistemində islahatların əsas məqsədi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan təhsil sistemi dünya təhsil sisteminin standartlarına uyğunlaşsın” [3, s. 59]. Sürətli sənayeləşmə, integrasiya ilə əlaqədar elm və təhsilin dünyada rolu artır, qlobal rəqabət güclənir. Bu rəqabətin nəticəsində təhsilimizdə də əsaslı dəyişikliklər baş verir. Bu dəyişiklik və islahatlar ilk növbədə müasir dövrün öyrəndənləri və öyrənənləri qarşısına yeni tələblər qoyur. XXI əsrin başlanğıcında Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti olaraq “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” verdiyi fərman “*orta və ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi və Azərbaycan dilində təhsilin keyfiyyəti ilə bağlı əsaslı dönüş yaratmaq*” bu istiqamətdə aparılan işlərə, o cümlədən elmi-metodik araşdırmalara böyük təkan verdi: *“Azərbaycanda təhsil XX əsrin sonlarında böyük irəliləyiş əldə etmişdir. Əsrin əvvəllərində Azərbaycanın mütəfəkkirləri, maarifçiləri, ziyalıları, müəllimləri xalqımızı cəhalətdən çıxarmaq, ziyalı etmək üçün bu qədər iş görüblər. Azərbaycan Respublikasının təhsil tarixi yazılacaqsə, aydındır ki, hər mərhələdə görülən işlər orada öz əksini tapacaq və dəyərləndiriləcək* Azərbaycan təhsili mütərəqqi ideyalara həmişə açıq olmuşdur. Buna görə də gənc nəslin hərtərəfli inkişafını təmin etmək üçün müasir mərhələdə qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsinə, innovativ yanaşmaların tətbiqinə geniş diqqət yetirilməkdədir. [6, s. 5]. “Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nda göstəriləndiyi kimi, *“milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşünə malik olan, təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktiki biliklərə yiyələnən, müasir təfəkkürlü və rəqabət qabiliyyətli mütəxəssis-kadrlar hazırlamaq*” ümumi təhsilin qarşısında duran başlıca vəzifələrdəndir. Bunun üçün təhsilin məzmununda, təlim prosesinin təşkilində əsaslı dönüş yaratmaq, pedaqoji kadrların peşəkarlıq səviyyəsini artırmaq zəruri tələb kimi qoyulur və həlli istiqamətində davamlı iş aparılır. Müasir təhsil yeni inkişaf və modernləşdirilmə mərhələsindədir. Buna cəmiyyətdə baş verən həm sosial, həm iqtisadi dəyişikliklər səbəb olur. Bütün bunlar isə təhsilverənlərin peşəkarlıq səviyyəsinin daim yüksəlməsini təmin edən yeni sistemin yaradılması, onların müntəzəm stimullaşdırılması, müəllimlərin təhsil müəssisəsi səviyyəsində, tədrisdən ayrılmadan peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması üzrə özünü doğrultmuş innovativ modellərin tətbiqi, pedaqoji heyət üçün yeni modul-kredit və rəqabətəsaslı təlimlər sisteminin yaradılması, təhsilənlərin və təhsilverənlərin qiymətləndirilməsinin beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması, müəllimin karyera inkişafı və fəaliyyətinin stimullaşdırılması üzrə yeni sistemin yaradılması və digər mühüm məsələləri şərtləndirir. [2, s.5].

Sözsüz, təhsilənlərin bir şəxsiyyət kimi formalaşması həm bu amillərlə, həm də onların öz bilik, bacarıqlarını artırmaq istəyi ilə bağlıdır. Müəllim hazırlığının qiymətləndirilməsi çoxşaxəli və davamlı bir prosesdir. Bu qiymətləndirmə yalnız müəllimlərin peşəkar bacarıqlarını artırmaqla yanaşı, təhsil sisteminin ümumi keyfiyyətini də yaxşılaşdırır. Müəllimlərə göstərilən dəstək və inkişaf imkanları bu prosesin əsas tərkib hissəsidir. Araşdırmalar göstərir ki, şagirdlərdə müstəqil və ömürboyu öyrənmə bacarıqları formalaşdırmaq, onları öyrənmə fəaliyyətinə alışdırmaq və bu prosesi aktivləşdirmək qabaqcıl Avropa ölkələrinin təhsil sistemi üçün prioritet məsələlərdəndir. Son iyirmi ildə standart imtahanlar və test tapşırıqları kimi ənənəvi qiymətləndirmədən yeni qiymətləndirmə üsullarına doğru keçid edilmişdir. Xüsusilə dil öyrənənlərin sərəfəsini qiymətləndirməyin fərqli yollarının axtarılması daha çox öz fəaliyyətini anlama və öz iş prosesini qiymətləndirmə modelləri kimi səciyyələndirilən qarşılıqlı qiymətləndirmə, portfolio qiymətləndirməsi, özünü qiymətləndirmə üsullarına marağın artmasına səbəb olmuşdur [4, 5]. Bu qiymətləndirmə üsulları F.Doç, M.Segers, D.Slujman kimi tədqiqatçılar tərəfindən alternativ qiymətləndirmələr adı altında təqdim olunur. Pedaqoji araşdırmalar və qabaqcıl məktəb təcrübəsi göstərir ki, yalnız müəllimlər deyil, şagirdlər də özünüqiymətləndirmə vasitəsilə həmin prosesin aktiv üzvü kimi iştirak edə bilərlər. Bu isə şagirdə imkan verir ki, qiymətləndirmə vasitəsilə təlim prosesində öz inkişafını, qazandığı bilik və bacarıqların keyfiyyətini müəyyənləşdirib öz iradəsi ilə müstəqil şəkildə onu yüksəltmək məqsədilə çalışsın. Oudur ki müəllimin özünüqiymətləndirmənin təşkili, həyata keçirilmə vasitələri, alətləri haqqında metodik sərəfələrə sahib olması vacib şərtlərdəndir. Müəllim hazırlığının qiymətləndirilməsində istifadə ediləcək ən effektiv

üsullardan biri də veb əsaslı qiymətləndirmədir. Veb əsaslı özünüqiymətləndirmədə şagirdə verilən tapşırıqlar virtual mühitdə onlar tərəfindən qiymətləndirilir. Bu üsul şagirdə qiymətləndirmənin nəticələrini görmə və səhvlərini düzəltmə imkanı verən elə bir sistemdir ki, onun etibarlılığı yüksəkdir. Bunun üçün müxtəlif proqramlar yaradılmışdır ki, siniflər, məktəblər və hətta ölkələr arasında qiymətləndirmə aparmaq imkanına malikdir [5].

Onların sayəsində nəinki başqa şəhərlərdə, ölkələrdə təhsil alan şagirdlərin hər hansı bir mövzuda bilik və bacarıqlarını qiymətləndirmək imkanı əldə olunur, həm də müəllimlər qarşılaşdıqları problemlərin ən uyğun həll yolunu və ya öz metodlarının çatışmayan tərəflərini müəyyən edə bilirlər. Bunun üçün yaradılmış sistemlərdən biri WesPASS özünüqiymətləndirmə və qarşılıqlı qiymətləndirmə (Web based Self and Peer Assessment System) sistemidir. Şagird bu sistemə istədiyi zaman daxil olub öz tapşırıqlarını dəyərləndirə bilir və eyni zamanda sistem müəllimin bu prosesi izləməsinə imkan verir [4]. Deməli, müəllim qiymətləndirilməsi prosesi həm də onların peşəkar inkişafının istiqamətlərinin müəyyən edilməsi üçün də əhəmiyyətlidir. Təhsil sisteminin inkişafı müəllimlərin peşəkar inkişafı problemi ilə birbaşa əlaqəlidir. Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən təhsil islahatının məqsədləri içərisində təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək, onu cəmiyyətin ehtiyac və tələblərinə uyğun qurmaq əsas yer tutur. Tədris təlim prosesinin cəmiyyətin müasir tələblərinə uyğun yenidən qurulması təlimin strategiyasının, müəllim əməyinin və şagirdlərin təlim nailiyyətlərinin qiymətləndirmə üsullarının dəyişilməsi ilə müşayiət olunmalıdır. Başqa sözlə, bu gün bütün təlim-tədris prosesində qarşılıqlı fəaliyyətin üzə çıxarılması və öyrənlərin şəxsi potensialının stimullaşdırılması üçün əlverişli şəraitin yaradılması həlledici əhəmiyyət daşıyır. Ümumilikdə müəllim əməyinin qiymətləndirilməsi prosesi bizə ümumi təhsil sistemində çalışan təhsilverənlərin bir sıra yüksək keyfiyyət göstəricilərinə sahib olduqlarını göstərdi. [4]

Ümumiyyətlə, müasir dövrün müəllimi V sənaye inqilabına hazır olmalı, cəmiyyətin dəyişən tələbatlarına uyğunlaşmağı bacarmalı, ixtisası üzrə dövrün tələbatına uyğun elmi nəzəri biliklərə sahib olmalıdır. Bundan başqa şagirdlərlə və tələbələrə həssas ünsiyyət qurma və iş bacarığına, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərə, pedaqoji etika və mədəniyyətə, əməkdaşlıq, tədqiqatçılıq, özünütəhsil və idarəçilik bacarıqlarına, yaradıcılıq və sağlam rəqabət tələb edən layihələrdə, müsabiqə və innovativ proqramlarda iştirak etmək qabiliyyətinə, öz fəaliyyətini təqdim etmək və qabaqcıl pedaqoji təcrübələrdən bəhrələnmək bacarığına, ədalətlik, məsuliyyətlik, cavabdehlik keyfiyyətlərinə, işlədiyi məktəbdə və ictimaiyyətdə hörmətə və nüfuza malik olmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutu //Məktəbdaxili qiymətləndirmə: tədqiqatlar nəticələr. Bakı: 2016. 248 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutu //Müəllimlərin peşəkar inkişafı beynəlxalq təcrübədə. Bakı: 2016. 248 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutu // Müəllim hazırlığının aktual problemləri və modernləşdirilməsi. Bakı: 2015.214 s.
4. Sarıbəyli F. Azərbaycan dili təlimində şagirdlərin qiymətləndirilməsi bacarıqlarının formalaşdırılması işinin sistemi. Nam.dis. Bakı: 2023.
5. Black, P. Formative Assessment and Curriculum Consequences/ P. Black - In D.Scott (Ed.). Curriculum and Assessment, –2001.–pp .7-23.
6. Şeydayeva A. İbtidai siniflərin oxu materiallarında dil hadisələrinin müşahidəsinin təlimin keyfiyyətinə təsiri. Nam.dis. Bakı: .2022.158 s.
7. <https://edu.gov.az/upload/file/M-Merdanov-Qiymetlendirme.pdf>

MÜASİR TƏHSİLDƏ S.Ə.ŞİRVANININ PEDAQOJİ İZLƏRİ

Sabirə Bayramova

Gəncə Dövlət Universiteti
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
sabire04@mail.ru

Tünzalə Şərifova

tunzale.sherifova@mail.ru

Xülasə

Məqalədə S.Ə.Şirvaninin pedaqoji ideyalarının əhəmiyyəti, eləcə də müasir təhsildə tətbiqi imkanları araşdırılır. Bu fikirlərin texnologiyaların sürətli inkişafı və təhsilin rəqəmsallaşması şəraitində də aktuallığını itirilmədiyi göstərilir. S.Ə.Şirvaninin maarifçilik ideyaları və “Üsuli – cədid” məktəbi haqqında məlumat verilir. Müasir təhsilin tərkib hissəsi və hər zaman aparıcı olan əxlaq tərbiyəsinə də diqqət yetirilir.

Açar sözlər: S.Ə.Şirvani; müasir təhsil; əxlaqi tərbiyə; müəllim; şagirdlər, “Üsuli – cədid”, elm.

Abstract

The article examines the importance of S.A.Shirvani's pedagogical ideas, as well as their application in modern education. It is shown that they have not lost their relevance even in the conditions of rapid development of technologies and digitalization of education. Attention is also paid to moral education, which remains an integral part of modern education. Information is provided about S.A. Shirvani's enlightening ideas and the "Usuli-Jadid" school.

Keywords: S.A.Shirvani; modern education; moral upbringing; teacher; students, “Usuli – cadid”, science.

Sosial transformasiyalar, rəqəmsallaşma, sosial zamanın sürətlənməsi, mədəni səviyyə ilə bəşəriyyət tərəfindən toplanmış biliklər bütün bu gün də müəllimləri adekvat təhsil formaları axtarmağa sövq edir, onları tarixi analogiyalara diqqət yetirməyə məcbur edir. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixində XIX əsrin ikinci yarısı xüsusi yer tutur. Cəsarətlə deyə bilərik ki, müasir təhsilin bazası elə bu vaxt yaranır. XIX əsr maarifçiləri Azərbaycan məktəbinin yaranmasında əzmkarlıqla çalışırdılar. Bunlardan biri də Seyid Əzim Şirvanidir.

Seyid Əzim Şirvaninin fikirlərinin təhlilinə çoxlu sayda fəlsəfi, psixoloji və pedaqoji əsərlər həsr edilmişdir. Onun fikirlərini bölüşməyən və pedaqoji prinsiplərini dəstəkləməyən müəllim tapmaq yəqin ki, çətindir.

Seyid Əzim təhsili insanın və bəşəriyyətin xilasını kimi görürdü. H.Zərdəbiyə yazdığı məktubda deyilir:

*Bu qədər dərd kim, olur hadis,
Ona bielmlik olur bais.
Bir bəladır bu dərdi-nadani
Ki, onun elm olubdu dərmani. [6. səh.117]*

Ədibə görə dərdlərin, bəlalərin səbəbi cəhalətdir. Nə zaman ki, xalq təhsillənəcək, elmlənəcək o zaman xoşbəxtlik tapacaq.

İndi naxışdu milləti-islam,

Ona lazımdır eyləmək əncam. [6.səh.117]

Seyid Əzim yenilik tərəfdarı idi. Bu yeniliklər bizim şüurumuzda, davranışımızda olduğu kimi təhsildə də sirayət etməlidir. Təhsildə müasirlik, yenilik carçısı idi böyük maarifçi.

*Əyyühənnas, kimyadır elm,
Məzhəri-zati-kibriyadır elm.*

*Çünki var idi bizdə nadanlıq,
Bizə üz verdi çox pərişanlıq. [6.səh.121]*

S.Ə.Şirvaniyə görə başımıza gələn bələlərin səbəbi nadanlıqdır. Nadanlıq bizi hər informasiyaya inanmağa vadar edir. Müsəlmanların bu keyfiyyətindən Çar Rusiyası məharətlə istifadə edirdi. Xof yaradır, şayə yayır və istədiyinə nail olurdu. Buna görə elm və təhsil millətin xilasındır. Buna görə də Seyid Əzim Şamaxıda məktəb açmaq qərarına gəlir. O, burada üç məktəb yaradır. Burada təlim yeni üsulla aparılırdı. Mollaxanalardakı təlimdən xeyli fərqli olan məktəblərdə müasir təlim prinsiplərindən elmilik, müvafiqlik, sistemlilik, ardıcılıq və əyanılıqdan istifadə olunurdu. “Şairin müasiri, məşhur pedaqoq Həbibbəy Mahmudbəyov “Uzaq keçmişlərdən əski xatirələr”ində Seyid Əzimin məktəbi haqqında yazır ki, “məzkur məktəb Azərbaycan və farsı olmaq üzrə iki şöbədən ibarət idi”. Onun sözlərinə görə, “məktəb müntəzəm və gözəl şəkllə girmiş, dərslərinin düzgün və müntəzəm getməsilə məktəb az zaman içində gərək mütəşəbbüslərin, gərək sairələrin diqqətlərini cəlb ilə etibarlarını qazanmağa müvəffəq olmuşdu. Seyidin yaxın dostlarından beş-altı nəfər tərəfindən məktəbin ziyarət edilməyən günü yox idi. Gələnlər saatlarla son siniflərdə oturlarlar, Seyidin gözəl bir tərz-i-tədris ilə verdiyi fars dərslərini dinləyər: çocuqların cavabları ilə maraqlanırdılar. Məktəb çocuqları arasında ən çox diqqəti cəlb edən zəki və cəld çocuq Sabir idi”. [2.səh.212]

Burada dərslər yeni qaydada “Üsuli cədid” formasında aparılırdı. Məktəbdə dərslər ana dilində aparılırdı, rus dilinin öyrənilməsi müstəqil xarakter daşıyırdı. Elə bu məktəbdə dərs dediyi zaman “Əlifbaya – cədid” ilə ana dilində dərs deyirdi. “Unudulmaz maarifçinin gərgin əməyi və fəaliyyəti sonralar Azərbaycanın digər yerlərində də ana dilində yeni məktəblərin açılmasına təkan verdi. Belə ki, XIX əsrin axırlarında Azərbaycan ziyalıları, pedaqoqları xalqın və varlıların yardımını sayəsində öz milli məktəblərini – yeni üsul məktəblərini açmağa həvəslə başladılar.” [2.səh.212]

Bu gün aktual konsepsiyalardan biri də təhsil, təlimin və tərbiyənin inteqrasiyası ideyasıdır. S.Ə.Şirvani təhsil və təlim arasında qırılmaz əlaqəni qəbul edərək vurğulayırdı ki, təlim təkcə intellektual bacarıqları formalaşdırmamalı, həm də şagirdin mənəvi dəyərlərini və xarakterini inkişaf etdirməlidir. Təkcə biliklərin mənimsənilməsinə deyil, həm də sosial və emosional səriştələrin inkişafına diqqət yetirildiyi müasir təhsil kontekstində bu anlayış xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

*Filhəqiqət dirəxti-nakamil,
Tərbiyət feyzinə olur şamil.
Növi-insan deyil ağacdən kəm,
Qabili-tərbiyətdi hər adəm;
Daşı təsiri-afitabi-fələk
Döndərib ləli-nab edər bişək.[6.səh.122]*

Göründüyü kimi, elm öyrənmək, insanı bilikli, savadlı olmaqla yanaşı, həmçinin tərbiyələndirir də.

Mənsurə İsmayılova yazır: “Görkəmli maarifpərvər ziyalı tarixi-mədəni prosesin axarını lazımı qədər dərinliklə duymaqla yanaşı, həm də bu problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində özü nümunəyə çevrildi.” [4] XIX əsrin 70-ci illərində Şamaxıda yeni tipli məktəbin yaranması sahəsində gərəkli addımlar atdı. Düzgün təşkil olunmuş təlim tərbiyə etməli və uşağın dünyagörüşünü inkişaf etdirməlidir.

*Elmsiz kimsənə hünərsizdir,
Elmi-bitərbiyət səmərsizdir.
Tərbiyət mayeyi-səadətdir,
Tərbiyət şəxsə malü dövlətdir. [6. Səh.122]*

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, S.Ə.Şirvani təhsil prosesində dialoq və qarşılıqlı fəaliyyətin əhəmiyyəti haqqında fikirləri bu gün də aktuallığını qoruyur. Seyid Əzimin fikrincə, müəllim təkcə bilik mənbəyi deyil, həm də şagirdin təhsil yolunda bələdçi və tərəfdaş olmalıdır. Bu, şagirdlərin təlimdə fəal iştirakına, birgə təhsil mühitinin yaradılmasına, müstəqillik və tədqiqat təfəkkürünün stimullaşdırılmasına müasir yanaşmalara uyğundur.

Lakin məhz belə şəraitdə canlı ünsiyyət prinsipi uğurlu öyrənmənin əsas amilə çevrilir. Müəllim təkcə bilikləri ötürmək üçün deyil, həm də şagirdlərlə emosional əlaqəni saxlamaq və inkişaf etdirmək üçün müasir texnologiyalardan istifadə etməlidir. Bu, onlayn kommunikasiya platformalarından istifadəni, əks əlaqə imkanı ilə interaktiv dərslərin yaradılmasını, o cümlədən audio və video mesajlar, söhbətlər və təhsil məsələlərinin müzakirəsi üçün forumlar kimi müxtəlif ünsiyyət üsullarından fəal istifadəni əhatə edə bilər.

*Eyləyir tərbiyə kəmal əhlin,
Gətirir halə hər mahal əhlin.
Hər vilayətdə açdı məktəblər,
Çatdılar feyzə əhli-mənsəblər.
Oxunur onda müxtəlif dillər,
Həll olur onda cümlə müşgüllər. [6.səh.122]*

Bundan əlavə, müasir təhsil getdikcə tələbələrin sosial və emosional bacarıqlarının inkişafına diqqət yetirir. Canlı ünsiyyət prinsipi müəllimlərə təkcə bilikləri ötürməyə deyil, həm də şagirdlərdə ünsiyyət, əməkdaşlıq və empatiya bacarıqlarını modeləşdirməyə və inkişaf etdirməyə imkan verir. Nəticə etibarilə, müəllim və şagird arasında səmərəli qarşılıqlı əlaqə yalnız müvəffəqiyyətli öyrənməyə kömək etmir, həm də tələbələrin öz potensiallarını reallaşıdır və daha yaxşı nəticələr əldə edə biləcəkləri dəstəkləyici və ruhlandırıcı təhsil mühiti yaradır.

*İndi Şirvanda açmışıq məktəb,
Dərsimiz rusü türkü farsü ərəb.
Zəhmətim çoxdu, hiç nəfim yox,
Leyk həqqə ümidvarəm çox [6. Səh.120]*

S.Ə.Şirvaninin əxlaqi tərbiyə ilə bağlı fikirləri müasir təhsildə aktual olaraq qalır, burada şagirdlərin dəyər yönümlərinin formalaşmasına getdikcə daha çox diqqət yetirilir. Sürətli texnoloji tərəqqi və informasiyanın həddən artıq yüklənməsi dövründə şagirdlərə təkcə bacarıq və biliklərin öyrədilməsi deyil, həm də onlarda məsuliyyət hissi, etik şüur və əxlaqi seçim etmək bacarığının formalaşmasına kömək etmək vacibdir. S.Ə.Şirvaninin qeyd etdiyi kimi, təhsil təkcə zehni inkişafa deyil, həm də fərdin mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasına yönəldilməlidir.

Nəticə. S.Ə.Şirvaninin pedaqoji ideyaları müasir təhsildə aktual və tələbat olaraq qalır. Onun təlim prinsipləri və metodları, eləcə də əxlaqi tərbiyə konsepsiyaları təhsil təcrübəsinə və şagirdlərin şəxsiyyətinin formalaşmasına mühüm təsir göstərməkdə davam edir. S.Ə.Şirvaninin irəli sürdüyü canlı ünsiyyət və müəllimlə şagirdlər arasında emosional təmas prinsipləri səmərəli təhsil mühitinin yaradılmasında əsas rol oynayır. Bu aspekt rəqəmsal texnologiyaların şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqəni azalddığı müasir təhsil kontekstində xüsusilə vacibdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əhmədov H. Azərbaycanca məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı, 2001.
2. Hüseynzadə R. Azərbaycanca məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı, 2020.
3. İsmayılova M. Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığında məktəb və təhsil problemləri. Bakı, İPƏK YOLU, No.4, 2020, səh.106-111
4. İsmayılova M. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Şamaxıda təhsil və pedaqoji fikrin inkişafı. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 184 s.
5. Şirvani S.Ə. "Seçilmiş əsərləri", I cild. Bakı, 2005.
6. Şirvani S.Ə. "Seçilmiş əsərləri", II cild. Bakı, 2005.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ PEDAQOJİ FƏALİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ MAARİFÇİLİK İDEYALARI

Qanqa Nəsirova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
ganga_51@mail.ru

Xülasə

XIX əsr Azərbaycan poeziyasının ən qüdrətli realist şairi olan Seyid Əzim Şirvani həm də maarif və mədəniyyət xadimi kimi ədəbiyyat tariximizdə silinməz iz buraxmışdır. Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığı boyu həm Şərq poeziyasının çoxəsrlik ənənələrini yüksək sənətkarlıqla davam etdirmiş, həm də mühüm ictimai-siyasi dəyişikliklərin baş verdiyi bir şəraitdə Azərbaycan ədəbiyyatının yeni maarifçilik ideyaları ilə zənginləşməsində, gələcək nəsilin savadlanmasında, dünyagörüşünün artmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Açar sözlər: realist şair, pedaqoji fəaliyyət, maarifçilik ideyaları, sənətkar, ənənə, poeziya.

Abstract

Seyid Azim Shirvani, the most powerful realist poet of 19th century Azerbaijani poetry, has left an indelible mark on our literary history as both an educator and a cultural figure. Throughout his creative career, Seyid Azim Shirvani not only continued the centuries-old traditions of Eastern poetry with high artistry, but also played a significant role in enriching Azerbaijani literature with new enlightenment ideas, educating the future generation, and increasing its worldview in a context of significant socio-political changes.

Keywords: realist poet, pedagogical activity, enlightenment ideas, artist, tradition, poetry.

“Millət minlərlə bivec seyidin içindən Seyid Əzim Şirvani yetişdirirsə, bu millətin işığı heç bir zaman sönməyəcək”

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə

XIX əsr Azərbaycan poeziyasının ən qüdrətli realist şairi olan Seyid Əzim Şirvani həm də maarif və mədəniyyət xadimi kimi ədəbiyyat tariximizdə silinməz iz buraxmışdır. Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığı boyu həm Şərq poeziyasının çoxəsrlik ənənələrini yüksək sənətkarlıqla davam etdirmiş, həm də mühüm ictimai-siyasi dəyişikliklərin baş verdiyi bir şəraitdə Azərbaycan ədəbiyyatının yeni maarifçilik ideyaları ilə zənginləşməsində, əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Atasını erkən yaşında itirən Seyid Əzim, Dağıstanın Yaqsay kəndində ruhanilik edən ana babası Molla Hüseynin himayəsində yaşamışdı. Ərəb və fars dillərini babasından öyrənən Seyid Əzim təxminən on bir il sonra Şamaxıya qayıdır və orada orta ruhani təhsili verən mədrəsədə oxuyur. Nəcəf, Bağdad və Şam şəhərlərinin ali ruhani mədrəsələrində təhsilini davam etdirən şair, XIX əsrin 50-ci illərinin sonlarında ruhanilikdən əl çəkərək dünyəvi elmləri öyrənməyə çalışır. Şamaxı məhəllə məktəbində müəllimlik edən Seyid Əzim öz satirik şeirlərində dini ehkamları kəskin tənqid atəşinə tutduğundan dini dairələrdə ona «kafir» adı verilir.

Ömrünün 18 ilini məktəbə bağlayan şair, tədrisin köhnə qayda-qanunlarla, mollaxana üsulu ilə keçirilməsini tənqid edir, yeni tədris üsulları ilə məktəb açmaq üçün fikirləşir və buna nail olmaq üçün yorulmadan çalışırdı. Seyid Əzim gələcək nəsilin savadlanması, dünyagörüşünün artması üçün elmin nə qədər vacib olduğunu dərinlən anlayırdı. Seyid Əzim maarifçilik ideyalarını həyata keçirmək məqsədi ilə 1869-cu ildə Şamaxıda yeni tədris üsullu (üsuli-cədid) bir məktəb açaraq pedaqoji fəaliyyətini davam etdirir. (2, səh.121)

Köhnə mollaxanalardan və məhəllə məktəblərindən fərqli olaraq XIX əsrin sonlarından yaranmağa başlayan üsuli-cədid məktəblərində dərslər ana dilində keçilir, tədris planına ümumtəhsil xarakterli fənlər, dünyəvi biliklər daxil edilirdi. Mirzə Ələkbər Sabir, Sultan Məcid Qənizadə kimi məşhur ədiblərimiz ilk təhsillərini o dövrün din xadimlərinin həqarətlə «kafir məktəbi» adlandırdıqları

Seyid Əzimin həmin üsuli-cədid məktəbində almışlar. S.Ə.Şirvani başqalarına örnək olmaq məqsədilə oğlunu Şamaxıda açılan məktəbə qoyduğuna görə xalqın qınağı ilə üzləşir. O, bu məsələnin çətinliyini dərk edərək oğluna xitabən yazırdı:

*Demirəm rus, ya müsəlman ol,
Hər nə olursan get, əhli-ürfan ol!(1, səh.89)*

Azərbaycan məktəb tarixində ilk nümunəvi anadilli məktəb sayılan bu təhsil ocağı təxminən 14 il fəaliyyət göstərmiş, mürtəcə ruhanilərin təzyiqi, ağır maddi vəziyyət nəticəsində 1887-ci ildə bağlanmışdır.

Dəyərli poetik nümunələrdən ibarət parlaq lirikasında mənəvi gözəlliyi tərənnüm edən şair, eyni zamanda, realist satiralarında dövrün aktual məsələlərinə kəskin münasibət bildirmiş, didaktik əsərlərində humanist ideyaların təbliğinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Maarifçi, satirik şeirləri ilə dövrün qanunsuzluqlarını qələmə alaraq, bir çox insanlar tərəfindən qınağa tuş gəlsə də, əqidəsindən dönməyərək reallığı göstərməyə üstünlük verirdi. Məhəmməd Füzulini özünə ustad hesan edən şair onun ənənələrini davam etdirirdi. S.Ə.Şirvani həm də aşiqanə lirik qəzəlləri ilə də tanınırdı. Şairin lirik ruhu gördüyü gözəllikləri təkcə qəzəllərində vəsf etməklə bitmirdi. Onun musiqiyə olan zövqü həyatın gözəlliklərini musiqilə tamamlamağa, insanları musiqidən zövq almağa səsləyirdi. Seyid Əzimin ən məşhur müxəmməslərindən olan

*Guş qıl ey ki, bilirsən özünü vaqifi-kar,
Ağah ol gör ki, nədir naleyi-ney, nəğmey-tar.
Nədir ol xüşk olan çubdə bu naleyi-zar
Ki, sədasından onun qarət olur səbrü qərar,
Açma sən pərdəni, hər pərdədə var yüz əsrar
deməsi nikbin ruhu ifadə edən ən mənalı şeirlərindəndir.(3,səh174)*

1874-cü ildə Şamaxı şəhərində Bakı vilayəti ruhani məclisinin nəzarəti altında olan yarı mülki, yarı ruhani tipli bir məktəb açılır. Seyid Əzim də həmin məktəbə fars və türk dilləri müəllimi təyin olunur. Lakin vəsait çatışmazlığı ucbatından məktəb bağlandığına görə o, buradan uzaqlaşır. 1875-ci ildə həmin məktəb Bakı qubernatoru, general-leytenant D.S.Staroselskinin icazəsi ilə yenidən fəaliyyətə başlayarkən Seyid Əzim təkrar buraya dəvət olunur, iki il sonra isə heç bir əmək haqqı almada məktəbə rəhbərlik edir.

Pedaqoji fəaliyyəti zamanı ana dilində dərsliyə ciddi ehtiyac olduğunu görən Seyid Əzim bu məqsədlə uşaqlar üçün tərbiyəvi parçalar seçib toplamış, tərcümə etmiş, bir çoxunu isə özü yazmışdı. O, 1878-ci ildə həmin mətnləri bir yerə yığib birinci və ikinci sinif şagirdləri üçün dərslik tərtib etmişdi. Həmin kitabı çap olunmaq üçün Qafqaz Maarif İdarəsinə təqdim etmiş, lakin onun nəşrinə icazə verilməmişdi. Ruhdan düşməyən maarifçi-pedaqog ildən-ilə bu dərsliyi müəyyən əlavələrlə zənginləşdirmiş, bəzi ixtisar və dəyişikliklər etmişdi. Şairin ilk dərsliyi “Rəbiül-ətfar” (“Uşaqların baharı”) 1878-ci ildə, ikinci dərsliyi olan “Tacül-kitab” (“Kitabların tacı”) isə 1883-cü ildə tamamlanmışdır.(2,səh.121)

Seyid Əzim Şirvani cəmiyyətin sosial-mədəni tərəqqisi uğrunda qabaqcıl ziyalıların apardığı mübarizənin daim ön sıralarında dayanmışdır. Onun xalqa xidmət naminə öz maarifçi düşüncələrini gerçəkləşdirmək arzusu ilə ana dilində açdığı yeni üsullu məktəb Azərbaycan təhsili tarixində dərin iz qoymuşdur. 1877-ci il sentyabrın 1-də isə o, Şamaxı üçsinfli şəhər məktəbində türk (Azərbaycan) dili və şəriət dərsləri müəllimi təyin olunur. 1879-cu ildə «siyasi cəhətdən şübhəli müəllim» ittihamı ilə işdən çıxarılan Seyid Əzim Tiflisə şikayətə gedərək Qafqaz Maarif İdarəsi rəisinə günahsızlığını sübuta yetirir. Az sonra yenidən öz vəzifəsinə qaytarılır, ömrünün axırına qədər müəllimlik edir.

Çar hökuməti maarif sahəsindəki xidmətlərini və qüsursuz işlədiyini nəzərə alaraq 1887-ci ildə Seyid Əzim Şirvanini Stanislav lentinin üzərinə «Za userdie» («Səy göstərdiyinə görə») sözləri yazılmış gümüş medalla təltif edir. Lakin maddi ehtiyac içində yaşayan şair həmin mükafatı almaq üçün ona lazım olan 7 manat 50 qəpik məbləğində pulu tapa bilmir. Ona görə də layiq görüldüyü medalı almaq

şairə ölümündən on gün öncə – 1888-ci il mayın 10-da nəsim olur.

Seyid Əzimin XIX əsrdə məktəb, elm, maarif, mədəniyyət, təhsillə bağlı söylədiyi fikirlərin çoxu bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Şairin maarifçilik ovqatında yazdığı əxlaqi-didaktik şeirləri gənc nəslin vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq ruhunda tərbiyə olunmasına həmişə faydalı təsir göstərmişdir. Buna görə də klassik sənətkarımızın zəngin ədəbi-bədii irsi müstəqil Azərbaycan Respublikasında çağdaş dövrün tələbləri baxımından daha dərinlən araşdırılmağa və öyrənilməyə layiqdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Seçilmiş şeirləri /Seyid Əzim Şirvani; [ön söz. H. Zeynallı]. Bakı: Azərənşr, 1930. 277 s.
2. Seyid Əzim Şirvani [monoqrafiya] /K. Mir Bağirov; red. F. Qasımzadə. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1959. 235 s.
3. Qəzəllər /Seyid Əzim Şirvani; red. və lüğətin tərtibçisi: S. Qafarlı. Bakı: Azərənşr, 1960. 658 s.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ TƏHSİLİN İNKİŞAFINDA ROLU

Xumar Vəliyəddin qızı Abdullayeva

Bakı Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
xumar.safarova@mail.ru

Xülasə

Məqalədə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, şair və pedaqoq S.Ə.Şirvaninin təhsilin inkişafına rolundan bəhs edilir. S.Ə.Şirvaninin yaradıcılığı nəzərdən keçirilir, məktəbin yaradılması, dərsliklərin tərtibi və təhsilin inkişafı uğrunda fədakarlığına mübarizə aparması ətrafı şərh olunur. Məqalədə eyni zamanda S.Ə.Şirvaninin söz sənətinin mühüm və dəyərli bir hissəsini təşkil edən uşaq ədəbiyyatının yaradılması və formalaşması istiqamətində göstərdiyi fəaliyyət və bu istiqamətdə qələmə aldığı dəyərli nümunələr barədə məlumatlar verilir.

Açar sözlər: təhsil, inkişaf, elm, ədəbiyyat, müasir.

Abstract

The article discusses the role of S.A.Shirvani, a prominent representative of 19th century Azerbaijani literature, poet and pedagogue, in the development of education. S.A.Shirvani's creativity is reviewed, his selfless struggle for the establishment of schools, the compilation of textbooks and the development of education is commented on in detail. The article also provides information about S.A.Shirvani's activities in the creation and formation of children's literature, which constitutes an important and valuable part of the art of words, and the valuable examples he wrote in this field.

Keywords: education, development, science, literature, modern.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində XIX əsr maarifçilik hərəkatı geniş vüsət almağa başladı. Bu dövrün ən mühüm ədəbi istiqaməti, cəmiyyət həyatının bütün sahələrini hərəkatə gətirən maarifçi ideyalar və ədəbi-mədəni proseslər milli ədəbiyyatımızdan da yan keçməmiş və Azərbaycan ədəbiyyatının da əsas maahiyyətini təşkil etməyə başlamışdır. Sürətlə inkişaf edən Maarifçilik “XX əsrin ikinci yarısında daha da genişlənən maarifçilik hərəkatı XX yüzilliyin əvvəllərində ictimai-mədəni və pedaqoji gerçəklikdə ciddi nüfuza, sirayətəddici rola malik idi” [4, s.19]

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi S.Ə.Şirvaninin maarifçiliyinin təşəkkülü və inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur. Seyid Əzim yaşadığı dövrün heç bir çətinliyinə baxmayaraq, təhsil almaq və elmini təkmilləşdirmək məqsədilə 1855-ci ildə İraqın Nəcəf və Bağdad, Suriyanın Şam şəhərlərinə gedərək təhsil alır. Təhsil aldığı dövrdə maddi çətinliklər ucbatından məşəqqətli günlər keçirməsinə baxmayaraq, orada müxtəlif dini elmlərdən dərslər alır, dil biliklərini

zənginləşdirir, Şərq fəlsəfəsini və ədəbiyyatını öyrənir, dünyəvi elmlərlə yaxından tanış olur. Gördüyü təhsil ocaqlarının metodikası onda dünyəvi elmlərə maraq yaradır. Dini və dünyəvi elmi biliklərini zənginləşdirərək Şamaxıya qayıdan gənc Seyid Əzimin qələmi lirik şerlərdən satirik şerlərə yönəlir. Kənd camaatını incidən bəy və çar məmurlarından və ya başqa dövlətlərdən tərəf alan din xadimlərinə satirik şerlər yazır.

XIX əsr maarifçilik ideyalarının Azərbaycanda yayılması və təbliği istiqamətində S.Ə.Şirvaninin böyük rolu olmuşdur. Qeyd etmək istərdik ki o, birdəfəlik din xadımı olmaqdan imtina edərək tərəqqiyə xidmət etmək qərarını verir. Bəzi mənbələrdən əldə etdiyimiz məlumata əsasən 1869-cu illərdə öz hesabına “üsuli cədid” yeni üsullu məktəbi açmağa nail olur. Məktəb yaratmadan öncə o, Şamaxıda tədrisin mollaxana üsulu ilə keçirilməsini tənqid edərək qarşısını almağa çalışır. Heç bir yerdən maddi dəstək almamasına bəmayaraq o, məktəbin fəaliyyət göstərməsinə görə əlindən gələni edir. S.Əzim məktəbdə tələbələrin dil biliklərlərinin zənginləşməsi məqsədilə onlara Quran, ana dili, rus dili, ərəb fars dili, eləcə də təbiət və texniki fənnləri öyrədir.

Gənc nəslin maariflənməsi və nizam-intizamlı yetişməsi üçün dərslərlərin olmadığı bir vaxtda özü yeni tipli dərslər hazırlamağa nail olur və çətinliklərlə üzləşməyinə baxmayaraq, uşaqları elmə sövq edir. Onun 1878-ci ildə tərtib etdiyi ilk dərslər “Rəbiül-ətfar”(Uşaqların baharı), ikinci dərslər isə 1883-cü ildə yazdığı “Tacül-kitab” (Kitabların tacı) adlanır. Bu dərslərlərdə olan bədii nümunələrlə Seyid Əzim uşaq ədəbiyyatının bünövrəsini qoymuş oldu [3, s.5]. Məktəb yalnız S.Ə.Şirvaninin səyi nəticəsində fəaliyyət göstərir. Ədəbi tədqiqatçı X.Məmmədov yazır ki, “Seyid Əzim Şirvani Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk sənətkardır ki, əsrin meydana çıxardığı ehtiyacı –uşaq ədəbiyyatı yaratmaq ideyasının zəruriliyini şüurlu surətdə dərk etmiş, əski yaradıcılıq yolunda kəskin dönüş yaradaraq, ömrünün on dörd yetkin ilini milli məktəblərdə dərslər və oxu kitabları yaratmaq işinə həsr etmişdir”[5, s.12].

XIX əsrdə çar əsarəti altında və mövhumatçılığın hökm sürdüyü bir dövrdə edilən fədakarlığın əvəzsiz olduğunu duymamaq mümkün deyil. O dövrdə uşaqlara dərslər hazırlamaq, onlara mənzum hekayələr yazmaq poeziyanın zirvəsindən, lirikadan uşaqların sadə anlaşılan və nağıllar dünyasına enmək, onların dilində yazmaq, onların dilində danışmaq və bütün bunları edərkən uşaqları elmə istiqamətləndirmək bunlar o qədər də asan deyildi. Gələcək nəslin maariflənməsində və onlara elmə yiyələnməsinə çıxış açan Şirvaninin təhsilin inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur. İnsanların maarifləndirilməsi və həqiqətlərin öyrənilməsi və əsl savadlı dindar nəslin yetişməsi üçün əlindən gələni etmişdir. “S. Əşirvani XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında şair kimi özünün əvəzsiz yerini tutmuşdur, lakin onun zəngin fəaliyyətində mühüm bir hissəni məktəb, təhsil, elm, təlim haqqında qənaətləri tutur. O, maarifçi ziyalı kimi Şirvan ədəbi-mədəni mühitinin yaddaşına, eləcə də Şamaxı məktəb tarixinə adını həm də müəllim kimi yazdırmışdır” [1, s.54].

Görkəmli şairin yaradıcılığının əsas hissəsini təlim, tədris, məktəb, dərslər və s. sahədəki fəaliyyəti təşkil edir. Onun pədoqoji fəaliyyətinin məqsədi savadsızlığın aradan qaldırılması və gənc nəslin təlim tərbiyəli yetişməsi idi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. İsmayılova M. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Şamaxıda təhsil və pədoqoji fikrin inkişafı. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 184 s.
2. Qasımlı F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: “Maarif”, 1966, 385 s.
3. Məmmədov M., Salamoğlu T., Babayev Y. İki əsrin maarif işığında. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası. Bakı: Maarif, 1998. - s. 3-10.
4. Namazova S. Pədoqoji irsimizdən: Qafur Rəşad Mirzəzadə. Bakı: Elm və təhsil, 2014. - 200 s.
5. Şirvani S.Ə. Seçilmiş əsərləri. I cild, Bakı, “Avrasiya press”, 2005. - 399 s.

AİLƏDƏ MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLAR ÜÇÜN İNKLÜZİV MÜHİTİN YARADILMASI YOLLARI

Vüsalə Əliyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
vusale2000@gmail.com

Xülasə

Ailələrdə məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün inklüziv mühitin yaradılması, onların inkişafını dəstəkləmək və sosyallaşmalarını asanlaşdırmaq baxımından olduqca önəmlidir. Bu mühitin yaradılması üçün bir neçə əsas yol mövcuddur:

1. “Daxilolma siyasətləri”, 2. “Müəllim və valideyn əlaqəsi”, 3. “Əşyaların hazırlanması”, 4. “Sosial inteqrasiyanın təşkili”, 5. “Valideynlərin iştirakı”, 6. “Fərdi yanaşmalar”, 7. “Müxtəlif mədəniyyətlərin nüfuzunu tanıma”: Bu strategiyaların həyata keçirilməsi, məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün inklüziv bir mühitin yaradılmasına və onların daha sağlam və sosial inkişafına dəstək olacaq. Hər hansı bir sualınız varsa və ya müəyyən bir istiqamətdə daha ətraflı danışmaq istəyirsinizsə, məmnuniyyətlə kömək edərim.

Açar sözlər: uşaq inkişafı, inklüziv təhsil, ailə-tərbiyəçi, ailə mühiti, inklüziv mühit.

Abstract

Creating an inclusive environment for preschool children in families is very important in terms of supporting their development and facilitating their socialization. There are several main ways to create this environment:

1. “Inclusion policies”, 2. “Teacher-parent communication”, 3. “Preparing things”, 4. “Organizing social integration”, 5. “Parental involvement”, 6. “Individual approaches”, 7. “Recognizing the influence of different cultures”. Implementing these strategies will create an inclusive environment for preschool children and support their healthier and more social development. If you have any questions or would like to talk more in detail about a specific area, I will be happy to help.

Keywords: child development, inclusive education, family-educator, family environment, inclusive environment.

Əsas mətn: Təhsil sistemində aparılan islahatların əsas məqsədi hər bir şagirdin bərabərhüquqlu olmasını nəzərə alaraq təşkil olunmasıdır. Bildiyimiz kimi, təhsil sistemində əlilliyi olan uşaqların iştirakı ilə bağlı müxtəlif məhdudiyyətlər uzun müddət onların malik olduğu əlilliyin nəticəsi hesab edilirdi. Əlilliyin ənənəvi, yəni tibbi yanaşması fərdlərə köklənməklə və ətraf mühitdəki amillərin əlilliyi gücləndirdiyini nəzərə almamağı əks etdirir. O, tibbi səbəblərə köklənərək, sosial dinamikanı nəzərə almır və insan hüquqları kontekstində daha çox narahatlığa səbəb olur. Əlilliyin ənənəvi izahı şəxsə həddən artıq istiqamətlənərək, iştirak səviyyəsindəki dəyişiklikləri nəzərə almır və ətraf mühitin təsirlərini əks etdirmir.

Ailələrdə məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün inklüziv mühitin yaradılması, onların inkişafını dəstəkləmək və sosyallaşmalarını asanlaşdırmaq baxımından olduqca önəmlidir. Bu mühitin yaradılması üçün bir neçə əsas yol mövcuddur:

1. “Daxilolma siyasətləri”: İnküziv mühitin əsasını təşkil edən siyasətlər, bütün uşaqların bərabər imkanlara malik olduğunu vurğulamalıdır. Ailələrə bu siyasətləri tanımaq və təşviq etmək önəmlidir. Ailədə uşaqların bərabər imkaları nəzərə alınmalıdır.

2. “Müəllim və valideyn əlaqəsi”: Müəllimlər və valideynlər üçün inklüziv təhsil prinsipləri, strategiyaları və yanaşmaları ilə bağlı təlimlər təşkil edilməlidir. Bu, onların uşaqların ehtiyaclarını daha yaxşı başa düşmələrinə kömək edəcək.

3. “Əşyaların hazırlanması”: İnküziv mühit yaratmaq üçün müvafiq resursların (kitablar, oyunlar, rəsm vasitələri və s.) təklif edilməsi vacibdir. Bu resurslar, müxtəlif inkişaf səviyyələrindəki uşaqların faydalanması üçün uyğun olmalıdır.

4. “Sosial integrasiyanın təşkili”: Uşaqlar arasında dostluq və əməkdaşlığı təşviq edən oyunlar və fəaliyyətlər təşkil edilməlidir. Bu, uşaqların bir-birini anlamaq və bir arada yaşamaq bacarıqlarını artırır.

5. “Valideynlərin iştirakı”: Ailələri aktiv şəkildə mühitə cəlb etmək, onların uşaqları ilə olan əlaqələrini gücləndirmək və inklüzivliyin əhəmiyyətini başa düşmələrinə kömək edir. Bu məqsədlə, ailələrə seminarlar və görüşlər təşkil etmək faydalı ola bilər.

6. “Fərdi yanaşmalar”: Hər bir uşağın unikal olduğunu tanımaq və onların özünəməxsus ehtiyaclarını qarşılamaya çalışmaq mühümdür. Bu, fərdi təhsil planlarının hazırlanması ilə mümkün olur.

7. “Müxtəlif mədəniyyətlərin nüfuzunu tanıma”: Inklüziv mühit, müxtəlif mədəniyyətlərin və həyat təcrübələrinin tanınması və dəyərləndirilməsini dəstəkləməlidir. Bu, uşaqlara açıq fikirli olmağı öyrədən və müxtəlifliyə hörmət etməyə kömək edir.

Bu strategiyaların həyata keçirilməsi, məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün inklüziv bir mühitin yaradılmasına və onların daha sağlam və sosial inkişafına dəstək olacaqdır. Hər hansı bir sualınız varsa və ya müəyyən bir istiqamətdə daha ətraflı danışmaq istəyirsinizsə, məmnuniyyətlə kömək edərik.

Inklüziv sinifdə müəllim və valideynlərin qarşılıqlı əlaqəsi üçün zəruri olan əksər resurslar artıq icmada mövcuddur. Belə ki, müəllimlərin pedaqoji və metodiki bilikləri çoxdur, ailə və icmaların da üzə çıxarılmalı, istifadə edilməli bəzi zəngin resursları mövcuddur.

Ümumilikdə, inklüziv sinifdə müəllim və valideynlərin qarşılıqlı əlaqəsi fərqliliyi əsas götürən yanaşmadan tamamilə fərqli pedaqoji yanaşma təmin edir. O, aşağıdakıları ön plana çəkir:

- Kognitiv bacarıqların iyerarxiyası deyil, hər bir şagirdin açıq öyrənmə potensialı.

- Şagirdin çatışmazlıqlarına köklənmək əvəzinə, kurikulumun yenidən qurulması və hər bir uşağın potensialını qəbul edən çoxsahəli pedaqogika.

- Müəllimlərin tələb olunan bacarıqlarında ixtisaslaşmış sahə biliklərinin ön plana çəkilməsi əvəzinə, təlim prosesində şagirdlərin fəal iştirakı.

- Müvəffəqiyyət göstəriciləri aşağı olanlar üçün alternativ kurikulumun hazırlanması əvəzinə, differensial və yaxud fərdə uyğunlaşdırılan tədrisə əsaslanan vahid kurikulum.

- Müəllimlər hər bir uşağın fərqli ehtiyaclarını qəbul edən uşaq yönümlü və inklüziv metodologiya tətbiq etməyə hazırdır və qadirdir. (5, səh 16)

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Hüseynova N.T., Məlikov M.Ş, Xüsusi pedaqogikanın müasir problemləri. Dərs vəsaiti. Bakı-2018. ADPU-nəşriyyatı. 230 s.

2. Hüseynova N.T., Inklüziv təhsil. Bakı: 2014.

3. Qasimov S.Ə., E.M.Kərimova, İ.Sultanova, T.H.Ağayeva Inklüziv təhsil. Bakı: 2006.

4. Qasimov S.Ə., E.M.Kərimova, İ.Sultanova, T.H.Ağayeva Inklüziv təhsil sistemində ailə-məktəb, valideyn-müəllim münasibətləri. Bakı: 2006.

5. Xüsusi və inklüziv təhsilin inkişafı üzrə Avropa Agentliyi, <https://www.europeanagency.org>

6. Inklüziv təhsil günün tələbidir. //Azərbaycan məktəbi, 2012, №4. Ф. С

7. "İnklüziv sinifdə dərslərin hazırlanması." <https://www.eenet.org.uk/the-10videos-and-manuals/>

8. Inklüziv təhsil Bakı. İndiqo mət.2011 (MT və TM)

9. “İnklüziv təhsil: təcrübə və qarşıda duran vəzifələr” V Elmi-praktiki konfransın məqalələr toplusu 14-15 oktyabr 2011-ci il, Bakı, Şərq-Qərb”

10. “Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində inklüziv təhsilin təşkilinin əsas istiqamətləri və kadr təminatı” Azərbaycanda təhsil quruculuğunun prioritetləri: müasir yanaşmalar. Beynəlxalq konfrans, Naxçıvan, 2015.

UŞAQLARDA HUMANİST DƏYƏRLƏRİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ VALİDEYNLƏRİN VƏ TƏRBIYƏÇİ-MÜƏLLİMLƏRİN ŞƏXSİ KEYFİYYƏTLƏRİNİN TƏSİRİ

Ayşən Babayeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

b.ayshan@mail.ru

Xülasə

Bu məruzədə uşaq bağçasında tərbiyəçi-müəllim uşağın həyatında böyük rol oynadığı qeyd olunur. Çünki, uşağın 1-6 yaş dövründə aldığı aldığı tərbiyə onun bütün həyatı boyu alacağı tərbiyənin özülünü təşkil edir və gələcək həyatına böyük təsir göstərir. Tərbiyəçi-müəllimin uşağın tərbiyəsində, psixikasında olan pozğunluqları aşkarlayır və onları aradan qaldırmağa çalışır.

Bu prosesdə valideyn və tərbiyəçilərin də rolu böyükdür. Bağca yaşlı uşaq valideynini və ya tərbiyəçisini özünə ideal seçir və çalışır ki, onun etdiyi hərəkətləri icra etsin, ona oxşasın. Bu zaman valideyn və ya tərbiyəçinin üzərinə böyük iş düşür. Onlar öz hərəkətlərini və emosiyalarını idarə etməyi bacarmalıdırlar. Uşağın psixologiyasına, tərbiyəsinə ziyan verəcək davranışlara yol verməməlidir.

Açar sözlər: tərbiyəçi-müəllim, məktəbəqədər təhsil, humanist dəyərlər, humanist hisslər, valideyn.

Abstract

In this report, it is noted that the role of parents and educators is great in the development of humanistic values in children. In kindergarten, the teacher plays a big role in the life of the child. Because, the education a child receives during the period of 1-6 years forms the basis of the education he will receive throughout his life and has a great influence on his future life. The educator-teacher detects disorders in the upbringing and psyche of the child and tries to eliminate them.

A kindergarten-aged child chooses his parent or tutor as his ideal and tries to make him to do the actions he does, to be like him. At this time, a big task falls on the parent or tutor. They must be able to control their actions and emotions. They should not allow behaviors that will damage the child's psychology and upbringing.

The demand and help of adults in the family, especially parents, creates conditions for the development of children's mental processes and their personalities.

Keywords: educator-teacher, preschool education, humanistic values, humanistic feelings, parent.

XXI əsrdə yeni təfəkkürün, yeni nəslin meydana gəldiyi vaxtda onun şəxsiyyət kimi yetişməsində savadlı, peşəkar tərbiyəçi-müəllim ilə yanaşı yeni hissiyyətli, yeni mənaviyyətli, yeni davranışlı insan tərbiyə etmək təhsilimizin, pedaqogika elminizin əsas inkişafı deməkdir. Dövlətin tərbiyəçi-müəllim qarşısında qoyduğu əsas vəzifə məhz bundan ibarətdir. Tərbiyəçi-müəllim nüfuzu onun savadlı olması ilə yanaşı, əsl pedaqoji istedad və ustalığa malik olmasını əsas tuturdu. Təlim tərbiyə sisteminin yenidən qurularaq, daha humanist, insani meyllərlə irəliləməsi tərbiyəçi-müəllimin işinin asanlaşdırılması ilə yanaşı vətəne, bəşəriyyətə layiqli insanların, vətəndaşların yetişməsi idi. Bu işdə hər şeydən əvvəl xeyirxah, gözəl, xoşbəxt və təkrarolunmaz tərbiyəçi-müəllim münasibətləri, insan müdrikliyi, kamilliyi, həyat təcrübəsi əsas rol oynayır. Tərbiyəçi-müəllimin şəxsi keyfiyyətlərinin uşaqlarda humanist hisslərin formalaşdırılmasında, yaradıcı insan qəlbinin memarı olmaq əsas amillərdəndir.

Tərbiyəçi-müəllimin ən mühüm keyfiyyəti onun əxlaqında, mənəvi paklığında, təmizliyindədir. Onun nümunəsində aqıl, gözəl mənaviyyətli tərbiyəçi-müəllimlərində yetişdirdiyi şəxsiyyətlər mənəvi cəhətdən inkişaf etmiş, insani hiss və duyğulara malik şəxsiyyətlər olacaqdır.

Müasir pedaqoji ədəbiyyatlarda tərbiyəçi-müəllimin uşaqlarda zərif, incə, nəcib, gözəl keyfiyyətlər formalaşdırması nəzərdə tutulur. Uşağı əxlaqi cəhətdən tərbiyə etməklə, emosional cəhətdən də tərbiyə etməyin vacib olduğu xüsusilə qeyd olunur. Uşağın emosional cəhətdən tərbiyə edilməsi onun mənəvi gücünün artmasına, qəlbinin qüvvətlənməsinə səbəb olur. Uşaqda cəsurluq, qəhrəmanlıq kimi keyfiyyətlər formalaşdırılıb inkişaf edir.

Nizami Gəncəvitəlim və tərbiyəçiyə yüksək tələblər verir. Onun əsərlərində təsvir olunan bütün

müəllimlər yüksək təhsildən, hər elmdən xəbərdar olmaqla həm də yüksək əxlaqlı, mənaəviyyətli, özlərinin nümunələri, hərəkət və davranışları ilə tərbiyə etdikləri qəhrəmanlara nümunə olan adamlardır.

Nizami müəllim-şagird, tərbiyəçi-tərbiyə olunanlar arasındakı münasibətlərə də diqqət yetirmişdir. Nizami tərbiyəçilərdən tərbiyə olunanlara atalıq qayğısı tələb edir. “Yeddi gözəl” əsərində Mənzərin Bəhram atalıq qayğısı göstərməsinə geniş yer vermişdir.

Bəhram atadan daha mehriban,

Kəsilib tutardı əziz canından.

Nizamiyə görə şagirdlə müəllim, tərbiyəçi ilə tərbiyə olunanların münasibətlərində səmimiyyət, qarşılıqlı anlaşma olmalıdır.

Tərbiyəçi-müəllim uşağın müvəffəqiyyət yolunu bağlamamalıdır, o, uşağın kiçik uğurunu belə qiymətləndirməli, onu rəğbətləndirməyi bacarmalıdır. Uşağı tərifləmək, onun hər hansı müvəffəqiyyətini emosional şəkildə müdafiə etmək deməkdir. “Çox yaxşı cavab verdin, həmişə belə davam et, afərin”, deməklə uşağı gələcək fəaliyyətə istiqamətləndirərək həvəsləndirmək lazımdır. Uşağa bu şəkildə humanist pedaqoji təsir göstərən tərbiyəçi-müəllim əsl humanist pedaqoqdur.

Nizamiyə görə şagirdlə müəllim, tərbiyəçi ilə tərbiyə olunanların münasibətlərində səmimiyyət, qarşılıqlı anlaşma olmalıdır.[]

Tərbiyəçi-müəllim uşağın müvəffəqiyyət yolunu bağlamamalıdır, o, uşağın kiçik uğurunu belə qiymətləndirməli, onu rəğbətləndirməyi bacarmalıdır. Uşağı tərifləmək, onun hər hansı müvəffəqiyyətini emosional şəkildə müdafiə etmək deməkdir. “Çox yaxşı cavab verdin, həmişə belə davam et, afərin”, deməklə uşağı gələcək fəaliyyətə istiqamətləndirərək həvəsləndirmək lazımdır. Uşağa bu şəkildə humanist pedaqoji təsir göstərən tərbiyəçi-müəllim əsl humanist pedaqoqdur.

Tərbiyəçi-müəllimin uşaqla ünsiyyəti, nitqi zərif, humanist və mədəni olmalıdır. Onun xeyirxahlığı düzlük və doğruluqdur. O, uşaq qəlbinin incəliklərini tez duyub, hiss etməyi bacaran ustad olmalıdır. Belə tərbiyəçi-müəllim uşağı diqqətlə eşitməyi və dinləməyi, onların hisslərini, həyəcanlarını, duyğularını, sevinc və kədərlərini görməyi bacaran şəxsiyyətlər olmalıdır. O, tərbiyə etdiyi uşaqların ruhi aləmində nələr yaratdığını və nələr qoyduğunu özünün qəlbi ilə görür və hiss edir, onların estetik meylini, marağını, yaxşı insan olmaq cəhdini qayğıkeşliyi ilə qiymətləndirir. Həmin tərbiyəçi-müəllimə uşaqlar ürəkdən inanır, onlar tərbiyəçi-müəllimlərinin ürək döyüntülərini eşidir, onlara böyük məhəbbət və ehtiramla yanaşırlar. Bunun nəticəsində onlarda ləyaqət hissi yaranır. O, uşağı görən kimi onun gözüne baxmamış ümumi əhval-ruhiyyəsini bilir. O, uşaqların mənaəvi dünyasını inkişaf etdirmək, böyüklərə hörmət və qayğı ilə yanaşmağa, Vətən torpağının qədrini bilməyə, milli mənliliyini və mənsubiyyətini dərk etməyə, canlı və cansız təbiətin qədrini qiymətini bilməyə sövq edir. Tərbiyəçi-müəllim uşaqlara gözəllikləri duyub ondan zövq almağın vacibliyini uşaqlara bütün təlim –tərbiyə zamanı öz şəxsi keyfiyyətlərindən çıxış edərək göstərməlidir. Onun sadəliyi və təvazökarlığı insan ləyaqətinə, mənliliyinə hörmət deməkdir. İnsanın sadəliyi, əməksevərliyi, qayğıkeşliyi bütün xeyirxahlığın, humanizmin mənbəyidir. Sadə insan borc, məsuliyyət kimi hisslərə malik olur. Uşağa sadəlik hissinin öyrədilməsi onun böyüklərə münasibətdə təmkinli olması, həmyaşıdları ilə münasibətdə nəzakətli davranması və digər alicənab hisslərinin formalaşdırılmasına səbəb olacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.İlyasov M, Müasir təhsil:ənənədən innovasiyaya. Bakı: Elm və təhsil, 2021.
- 2.İlyasov M, Müəllimin pedaqoji ustalığı. Bakı: Elm və Təhsil, 2013.
- 3.İlyasov M, Müəllim Peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri. Bakı: Elm və Təhsil, 2018.
- 4.İsmixanov M.A,Vəliyeva S. Sosial pedaqogika. Bakı: 2013.
- 5.İsmixanov M.A, Bəxtiyarova R. Ali məktəb pedaqogikası. Bakı: “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2011.
- 6.İsmayılova N, Məktəbəqədər yaşlı uşaqların ailədə tərbiyəsi. Bakı: 2022.
- 7.Kazımov N, Həşimov Ə, Pedaqogika. Bakı: Maarif, 1996.
- 8.Kazımov N.M. Ali məktəb pedaqogikası. Bakı: “Çaşıoğlu” nəşriyyatı, 1999.
- 9.Kazımov N.M. Pedaqoji ustalığın problemləri. Bakı: “Çaşıoğlu”, 2000.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ AİLƏ VƏ ÖVLAD TƏRBIYƏSİ HAQQINDA FİKİRLƏRİ

Əhliman Dadaşzadə

Sumqayıt Dövlət Universiteti
ehlimandadaşzade@gmail.com

Xülasə

S.Ə.Şirvani ilk yaşlarından verilən tərbiyəni, ailə tərbiyəsini zəruri sayır, valideynlərə övladlarına düzgün tərbiyə verməyi məsləhət bilirdi. S.Ə.Şirvaninin əsərlərində əxlaq tərbiyəsinə dair fikirlər mühüm yer tutur.

Açar sözlər: Elm, tərbiyə, şeir, ailə, əxlaq, məktəb.

Abstract

S.A.Shirvani considered the upbringing and family upbringing necessary from the first age, he advised parents to give proper upbringing to their children. In the works of S.A.Shirvani, ideas on moral education occupy an important place.

Keywords: Science, upbringing, poetry, family, morality, school.

S.Ə.Şirvani 1835-ci ildə Şamaxıda anadan olmuşdur. O, erkən yaşlarında atadan yetim qalmış, anası ilə Dağıstanın Yaqsay kəndində yaşayan ana babasının yanına getmişdir. İlk təhsilini də orada almış, ərəb, fars dillərini və Dağıstan xalqlarından bir neçəsinin dilini öyrəmişdir. 1853-cü ildə Bağdada getmiş, bir müddət orada sonra isə Şamda (Dəməşq) dini təhsil almışdır. İkinci dəfə 1857-ci ildə Şərq ölkələrinə gedən Seyid Əzim Şirvani Misirdə olmuş, Qahirədə bir çox alim və şairlərlə görüşmüşdür. 1869-70-ci illərdə Şamaxıda yeni üsulla (üsuli-cədid) məktəb açmışdır. O, 18 il həmin məktəbi idarə etmişdir. Onun məktəbində Azərbaycan, fars dilləri ilə yanaşı, rus dili də təlim edilirdi. S.Ə.Şirvani öz xüsusi məktəbindən əlavə Şamaxıda dövlət tərəfindən açılan rəsmi məktəbdə də müəllimlik etmişdir.

S.Ə.Şirvani müəllimliklə yanaşı, “Beyt üs səfa” şeir məclisinə rəhbərlik etmişdir. O, H.Zərdabi ilə əlaqə saxlayıb məktublaşmışdır. O, “Əkinçi”nin nəşrini alqışlamış, qəzetin kütlə arasında yayılmasına çalışmış, maarifçilik şeirlərini “Əkinçiyə” göndərmişdir. O, H.Zərdabini elm hikmətdə ikinci loğman, millətin xeyrixahı hesab edərək onun “Əkinçi” qəzetinə yüksək qiymət verir, onun zəhmətini xalqa xidmət sayırdı.

S.Ə.Şirvani əsərlərində elmə, təhsilə yüksək qiymət verir. O, dəfələrlə oğlu Cəfərə nəsihətlərində göstərirdi ki, elm xoşbəxtlik mənbəyidir, elm nəinki tərəqqinin mühüm şərtidir, həm də tarixi inkişaf prosesində böyük qüvvədir. İnsanın elmə olan ehtiyacı heç vaxt tam əmin oluna bilməz, buna görə də həmişə tükənməz həzz mənbəyi olaraq qalır və qalacaqdır. Elm sahibi olan hər kəs insanı əhatə edən təbiət hadisələrinin sirlərini öyrənərək böyük yazıçıların, filosofların, alimlərin şəxsində özünə yaxın bir yoldaş, həmsöhbət tapa bilir.

S.Ə.Şirvani daha sonra yazırdı ki, elm insanın zinətidir. Elmi olmayan hər kəs hünərsizdir. Elmi olmayana tərbiyə vermək səmərəsiz bir işdir. Elm tərəqqi və inkişafın şəridir. Elmi adam alimdir, onun qabiliyyəti, ağılı inkişaf edir. Buna görə də şair nəsihət və öyüdlərində oğluna elm öyrənməyi nəsihət edirdi. Şair yazırdı:

*Elmdir əhli sənətin hünəri,
Elmsiz sənətin nədir səməri?(2. Səh. 28)*

S.Ə.Şirvaniyə görə, insanın şərəfəti ağılıdadır. Elm nur, cəhl zülmətdir, cəhl hiylədir, məkrdir, elm cənnətdir, gülüstandır. Elmin gücü ilə loğman həzrət oldu, hikmətləri ilə dünya şöhrəti qazandı.

*Cəfər ey nuri-dideyi Seyyid!
Qönçeyi-növrəsteysi-Seyyid!
Üləmə haqqını riayət qıl...
Əhli-elmə həmişə hörmət qıl...
Hər kimin elmi var, o insandır.*

*Elmdən oldu həzrəti-loğman,
Hikmət ilə səramədi-dövrin. (2. Səh. 30)
Elm, bir puç, cəhl zülmətdir,
Cəhl düzəkdir, elm cənnətdir.*

S.Ə.Şirvani “İki şahzadə”, “Nazimin ifadəsi” şeirlərində xoşbəxtliyi elm və biliklə əlaqələndirərək göstərmişdir ki, yalnız elm və bilik insana həqiqi xoşbəxtlik verir. Onun təsvir etdiyi şahzadələrdən biri xoşbəxtliyin mənasını yalnız sərvətdə, şöhrətdə, hakimiyyətdə görmür və özünü tamamilə başqa məqsədə həsr edir, sadə həyat tərzini keçirir, özünə yaxşı əxlaqi sifətləri aşılayır və öz xoş əməlləri ilə daim xalqa xidmət edir. Nəticədə o da öz məqsədinə çatır, məşhur alim olur. Ömürlərinin son dövründə qardaşlar görüşürlər və öz aralarında xoşbəxtliyin məzmunu haqqında mübahisə edirlər. Şair elm dalınca gedib xalqın qeydində qalan qardaşın sərvət və yalançı şöhrət ardınca gedən o biri qardaşa deyir:

*“Məndən afaqa elm olur hadis,
Mülki-fironə sən də varissən, (2. Səh. 32)
Qəmə azəri-xalqa baissən”.*

S.Ə.Şirvani tərbiyə haqqında köhnə nəzəriyyələrinin əleyhinə çıxaraq, insanlardakı qabiliyyətlərin inkişafında ailə tərbiyəsinin mühüm rol oynadığını dəfələrlə qeyd etmişdir. Şairin fikrincə, hər şey mühitin və iqlimin təsiri ilə dəyişir və inkişaf edir. “Nakamil” bir ağacı suyun və iqlimin təsiri ilə yetişdirmək və kamilləşdirmək mümkündür.

*Filhəqiqət dirəxti-nakamil,
Tərbiyyət feyzinə olur şamil.
Növi-insan deyil, ağacdən kəm,
Qabili-tərbiyyətdi hər Adəm.*

Tərbiyə sadədir, xoşbəxtlikdir, səadətin mayedir. Tərbiyə hər bir şəxsin var-dövlətidir.

*Növi-insan deyil ağacdən kəm,
Qabili-tərbiyyətdi hər adəm.
Daşı təsviri afi-tabi-fələk,
Döndərib ləli-nam edək bişək
Həfi-ahudə müşk edir qanı, (2.səh. 34)
Dürri nar eylər, abi-nisanıdır...
Elmsiz kimsənə hünərsizdir,
Elm bitərbiyə səmərəsizdir.*

S.Ə.Şirvani başqa dillərin öyrənməyin əhəmiyyətini xüsusi qeyd edir və deyir ki, bizə üç dilin təlimi zəruridir. Bunlardan birincisi ərəb dilidir. Bunun vasitəsilə “Qurani-Kərim”i öyrənirik. İkincisi ana dilidir, vətəndə söylənən dildir. Bu dil vasitəsilə biz bir-bizimizlə ünsiyyət yarada bilirik. Üçüncüsü rus dilidir. Bu dillə həm ticarət etməyi, həm də qanunu öyrənirik. Başqa dillərdə danışmaq, başqa dilləri bilmək bizə şəriətdə haram bilinməmişdir. Kim bir dili bilirsə, o, nemətə nail olur. Hər kəs cəhd qılıb müəyyən məqama yetişmək üçün elm, təhsil öyrənməlidir.

*Cəhd qıl nemətə tamamə yetiş,
Elm təhsil qıl, məqama yetiş.
Ey o, hər insanə ol rağib,ğul
Xassə ol rus elminə talib. (2.səh. 36)
Onlara ehtiyacımız çoxdur,
Bilməsək dil əlacımız yoxdur.*

S.Ə.Şirvani ilk yaşlarından verilən tərbiyəni, ailə tərbiyəsini zəruri sayır, valideynlərə övladlarına düzgün tərbiyə verməyi məsləhət bilirdi. O, “Qoca ana və oğul” adlı şeirində ibtidai tərbiyənin nəyə qadir olduğunu çox ibrətamiz bir misalla qeyd edirdi. Uşaq qonşunun toyuq hinindən bir yumurta oğurlayır. Ana onu danlamaq, pis əməldən çəkəndirmək əvəzinə, onun hərəkətini rəğbətlə qarşılayır. Uşaq böyüyüb oğrulara qoşulur və bir dəfə də cinayət üstündə həbs edilir. Şah onu dara çəkməyi əmr edir. Bu vaxt oğlan anasının gəlməyini arzulayır. Anası gələn kimi, oğlu onu qucaqlayıb deyir ki, ölürəm qoy axırncı dəfə öpüm. Anası dilini çıxaran kimi oğlu onu dişi ilə kəsib atır. Ana nalə çəkib, fəryad edir. Şah bunun səbəbini soruşanda oğlan:

*Dedi: ey şah, istifadə əgər,
Mənə olsaydı o nəsihətkar,
Oğru olmazdım ey şahi-vala,
Mənə heç etməzdı böylə bəla.
Bəs anamdır bu möhnətə bais,
Bu qəmü-dərdü zillətə bais
Bu səbəbdən tək ey şahi-dövrən,
Eylədim ol ləlini qətlisan,
Bir lisan xeyrə olmasa guya,
Ona lazım gəlir, bu günə cəza.
Şahə xoş gəldi bu ləti kəlam,
Eylədi ol cəvanə çox ikram.*

S.Əzimin əsərlərində əxlaq tərbiyəsinə dair fikirlər daha mühüm yer tutur. Onun bütün əsərlərində oğluna müraciətlə doğruluq və düzlük, dostluq və yoldaşlıq, xeyirxahlıq, rəhmədillilik, torpağa bağlılıq vəsf edilirsə, paxıllıq, hiyləgərlik, yalançılıq, oğurluq, mərhəmətsizlik, kobudluq kəskin şəkildə tənqid olunur. O, oğluna “Öyüd”lərində bütün Azərbaycan övladlarına müraciət edərək elm öyrənməyə, vətənə, xalqa ləyaqətlə xidmət etməyə, hiylədən, məkrdən uzaq olmağa, torpağın qədrini bilməyə çağırır. Şair dəfələrlə öz şeirlərində göstərmişdir ki, bizim həyatımız düzlük və doğruluq üzərində qurularsa, biz məhsuldar həyat keçirərik, başqalarının sevinci üçün əlimizdən gələni əsirgəmiriksə, fikrimiz təmizdirsə, niyyətimiz safdırsa, dostluqda möhkəmiyə, bizi daim həyatda anacaqlar. Tənhalıq insan üçün ən böyük cəzadır.

S.Ə.Şirvani “Şərab haqqında”, “İçkidən çəkinin” şeirlərində gəncləri spirtli içkilərdən uzaq olmağa çağıraraq deyirdi ki, şərabdan evlər yıxılır, insan aqlını itirir, beyninə təsir edib fəsadlar yaradır. Şərabın fəsadı hər cür fitnə-fəsaddan pisdır. Badə hərisi olanın izzəti bada gedər. Badə insanın aqlını zail etməklə onu hər cür fəsada mail edər. Aqlı olmayan nadandır. Şərab, badə insanı hörmətdən salar, adamlar ona baxıb rişxənd edirlər.

“İçkidən çəkin” şeirində belə deyir:

*Badə tabe olur şüür nicab,
Əqli məstur əyləyir meyi-nab.
Veribən simü- zər fərab,
Mənə olsaydı o nəsihətkar,
Oğru olmazdım ey şahi-vala,
Mənə heç etməzdı böylə bəla.
Bəs anamdır bu möhnətə bais,
Bu qəmü-dərdü zillətə bais
Bu səbəbdən tək ey şahi-dövrən,
Eylədim ol ləlini qətlisan,
Bir lisan xeyrə olmasa guya,
Ona lazım gəlir, bu günə cəza.
Şahə xoş gəldi bu ləti kəlam,
Eylədi ol cəvanə çox ikram.*

S.Əzimin əsərlərində əxlaq tərbiyəsinə dair fikirlər daha mühüm yer tutur. Onun bütün əsərlərində oğluna müraciətlə doğruluq və düzlük, dostluq və yoldaşlıq, xeyirxahlıq, rəhmdillilik, torpağa bağlılıq vəsf edilir, paxıllıq, hiyləgərlik, yalançılıq, oğurluq, mərhəmətsizlik, kobudluq kəskin şəkildə tənqid olunur. O, oğluna “Öyüd”lərində bütün Azərbaycan övladlarına müraciət edərək elm öyrənməyə, vətənə, xalqa ləyaqətlə xidmət etməyə, hiylədən, məkrdən uzaq olmağa, torpağın qədrini bilməyə çağırır. Şair dəfələrlə öz şeirlərində göstərmişdir ki, bizim həyatımız düzlük və doğruluq üzərində qurularsa, biz məhsuldar həyat keçirərik, başqalarının sevinci üçün əlimizdən gələni əsirgəmiriksə, fikrimiz təmizdirsə, niyyətimiz safdırsa, dostluqda möhkəmsə, bizi daim həyatda anacaqlar. Tənhalıq insan üçün ən böyük cəzadır.

S.Ə.Şirvani “Şərab haqqında”, “İçkidən çəkinin” şeirlərində gəncləri spirtli içkilərdən uzaq olmağa çağıraraq deyirdi ki, şərabdan evlər yıxılır, insan aqlını itirir, beyninə təsir edib fəsadlar yaradır. Şərabın fəsadı hər cür fitnə-fəsaddan pisdır. Badə hərisi olanın izzəti bada gedər. Badə insanın aqlını zail etməklə onu hər cür fəsada məl edər. Aqlı olmayan nadandır. Şərab, badə insanı hörmətdən salar, adamlar ona baxıb rişxənd edirlər.

“İçkidən çəkin” şeirində belə deyir:

*Badə tabe olur şüur nicab,
Əqli məstur eyləyir meyi-nab.
Veribən simü- zər fərab,
Bu oğul əlinə hicab alm
Bil ki, ümmüfəsaddan badə,
Verdi xanımları badə...
Məstlikdən olan zaman hüşyar,
Gördüm əldən gedibən qeyrəti,
İnciyib cümlə yarü ənsarım,
Qalmayıb kimsəyə havadarım.*

Seyid Əzim ailə tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Onun fikrincə valideynlər övladlarına nümunə olmalı, məktəblə sıx əlaqə saxlamalıdır.

S.Ə.Şirvani mənzum hekayə və şeirlərində daim belə fikir yürütmüşdür ki lovğalıq, öz biliyi ilə öyünməlik adamı hörmətsiz edir. O, özünə qarşı tələbkərligi aşağıdakı sözlərlə bəyan edir.

*“Seyidda, var cahanda çox nadan,
Özünü aqıl eyləyibdi güman.
Biri də onların yəqin ki, sənsən,
Genə sən qanmısan, sənə əhsən”.*

Onun fikrincə uşaqların tərbiyəsi və təlimi ilə maraqlanmayan valideyn bu ada layiq deyildir. Valideyn məktəb və müəllimin yaxın köməkçisi olmalıdır. Belə olmadıqda nə məktəb, nə də ailə ayrılıqda gənc nəslin təlim-tərbiyəsi kimi məsul vəzifəni yerinə yetirə bilməz. Məktəblə ailə arasında sıx əməkdaşlıq olmalıdır. Məktəblə, müəllimlə məsləhətləşən ailələrdə uşaqlar düzgün tərbiyə olunurlar. Çünki bütün xarici hadisələrə, mühitə, adamlara münasibətin əsası ailədə qoyulur. Seyid Əzim övladı valideyn üçün ən qiymətli bir nemət hesab edir. O, valideynlərdən uşağa müstəqil düşünmək, təbiiyyət və cəmiyyət hadisələrinə tənqidi yanaşmaq bacarığı, düzlük, doğruluq, əməksevərlik, dostluq və yoldaşlıq kimi nəcib keyfiyyətləri tərbiyə etməyi tələb edirdi. S.Ə.Şirvaninin təlim-tərbiyəyə dair söylədiyi fikirlər bu gün də qiymətlidir və onlar hər müəllim, tərbiyəçimiz üçün nümunə olmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. S.Ə.Şirvani. Seçilmiş əsərləri I cild.
2. S.Ə.Şirvani. Seçilmiş əsərləri II cild.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANİ VƏ AZƏRBAYCAN SATİRASININ İNKİŞAFINDA ROLU

Əlişah Eyyubov
ADPU Şamaxı filialı
baş müəllim
eyyubovalishah@gmail.com

Xülasə

Seyid Əzim Şirvani yalnız maarifçi şair deyil, həm də satira ustası kimi Azərbaycan ədəbiyyatında dərin iz qoymuşdur. O, dövrünün sosial problemlərinə biganə qalmamış, satirani silah kimi istifadə edərək cəmiyyətin tənqidi düşüncəsini oyatmağa çalışmışdır. Onun əsərləri bu gün də aktuallığını qoruyur və klassik Azərbaycan poeziyasının dəyərli nümunələri kimi tədris olunur. Seyid Əzimin satirası xalqın aynası olmuş, eybəcərlikləri göstərərək islah yolunu işarə etmişdir.

Seyid Əzim Şirvani satira janrında Azərbaycan ədəbiyyatında mühüm iz qoymuşdur. Onun əsərləri həm klassik poeziyanın, həm də maarifçi ədəbiyyatın gözəl nümunələrindəndir. Şirvani'nin satiraları yalnız ədəbi deyil, ictimai cəhətdən də mühüm rol oynamışdır. Bu irs qorunmalı və gələcək nəsillərə ötürülməlidir.

Açar sözlər: satira, cəmiyyət, xalq, elm, maarifçilik, tənqid.

Abstract

Seyid Azim Shirvani left a deep mark on Azerbaijani literature not only as an enlightened poet, but also as a master of satire. He did not remain indifferent to the social problems of his time, and tried to awaken the critical thinking of society by using satire as a weapon. His works remain relevant today and are taught as valuable examples of classical Azerbaijani poetry. Seyid Azim's satire was a mirror of the people, pointing out their ugliness and pointing out the path to reform.

Seyid Azim Shirvani left a significant mark on Azerbaijani literature in the satire genre. His works are excellent examples of both classical poetry and enlightening literature. Shirvani's satires played an important role not only in literary terms, but also in social terms. This heritage should be preserved and passed on to future generations.

Keywords: satire, society, people, science, enlightenment, criticism.

Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçilik ideyaları ilə yanaşı, satirik poeziyanın da özünəməxsus yeri vardır. Bu sahədə seçilən klassiklərdən biri də Seyid Əzim Şirvanidir. XIX əsrdə yaşamış bu böyük maarifçi-şair öz satirik şeirləri ilə cəmiyyətin eybəcərliklərini, mövhumatçılığı, cahilliyi və ictimai ədalətsizliyi tənqid etmişdir. Seyid Əzim öz dövrünün sosial problemlərinə tənqidi yanaşaraq, satira vasitəsilə həm maarifçilik ideyalarını yaymış, həm də ictimai rəyə təsir göstərməyə çalışmışdır.

Seyid Əzim Şirvani 1835-ci ildə Şamaxı şəhərində anadan olmuşdur. Zəngin dini və elmi biliklərə malik olan Şirvani, klassik Şərq və Azərbaycan ədəbiyyatını dərinlən öyrənmişdir. Onun yaradıcılığı XIX əsrin ortalarından etibarən sürətlə inkişaf edən maarifçilik hərəkatı ilə sıx bağlı olmuşdur. Həmin dövr Rusiya imperiyasının tərkibində olan Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında dərin dəyişikliklərin baş verdiyi bir zaman idi. Seyid Əzim bu dəyişikliklər fonunda öz poeziyası ilə xalqı ayılmağa və maarifləndirməyə çalışmışdır.

Seyid Əzim Şirvani maarifçiliyin əsas məqsədini xalqın savadlanmasında, düşüncə tərzinin dəyişməsində görürdü. O, şeirlərində təhsilin və elmin gücünü vurğulayaraq, cəhalətin kökünü kəsməyin yeganə yolunun maariflənmək olduğunu söyləyirdi. Onun bu fikirləri dövrün bir çox ziyalıları ilə üst-üstə düşür və geniş ictimai təbəqələrə təsir edirdi. Xüsusilə qadın hüquqları və uşaq tərbiyəsi ilə bağlı şeirlərində açıq maarifçi mövqeyi nümayiş etdirmişdir. Satira – gülüş vasitəsilə tənqid edən ədəbi janrdır. Azərbaycan ədəbiyyatında satira xüsusilə XIX əsrdə inkişaf etməyə başladı. Bu janr vasitəsilə şairlər cəmiyyətin eybəcər tərəflərini göstərərək, onları islah etməyə çalışırdılar. Mirzə Ələkbər Sabir, M.Ə.Sabir kimi şairlərdən əvvəl bu sahədə ilk uğurlu nümunələri Seyid Əzim Şirvani təqdim etmişdir.

Seyid Əzim Şirvaninin satirik yaradıcılığında ironiya, kinayə, təzad və mübaliğə geniş yer tutur.

O, sadə, xalq dilinə yaxın bir üslubla yazaraq, fikirlərini daha təsirli və anlaşıqlı edir. Şair şeirlərində konkret şəxsləri deyil, onların simasında geniş sosial təbəqələri, xüsusilə nadan mollaları, rüşvətxor məmurları və mövhumatçı insanları tənqid edir. (1, səh 259)

Seyid Əzim Şirvani satirik şeirlərində müxtəlif sosial problemlərə toxunmuşdur. Əsas mövzulardan biri mövhumatçılıqdır. O, dini cəhəlat içində yaşayan və hər şeyə kor-koranə inanan insanları tənqid etmiş, onların düşüncələrinin inkişaf etməsinə mane olan ruhaniləri kəskin şəkildə hədəfə almışdır. İkinci bir mövzu rüşvətxorluqdur. Şair dövlət məmurlarının ədalətsizliyi, vəzifə səlahiyyətlərindən öz mənafeləri üçün istifadə etməsi kimi halları açıq şəkildə tənqid etmişdir.

Satiraya ən gözəl misal S.Ə.Şirvaninin "Köpəyə ehsan" şeiri sayıla bilər. Harınlamış bəy öz sevimli itini kənd qəbiristanında basdırır. Kənd camaatı narazılıqla mollaya müraciət edir. Bəy molla üçün yummaq üçün ona bir toğlu göndərir. Tamahkar molla toğlunu görəndə kimi fikrini dəyişib deyir:

İt demə, ol dəxi bizim birimiz!

Belə ölmüşlərə fəda dirimiz!

Seyid Əzim molla öz dili ilə onun əqidəsinin və rəyinin altına və satıla bildiyini göstərir. Satiradan ədəbi və ictimai mübarizələrdə geniş istifadə edilməsi onun ciddi sosial məzmun daşımasına səbəb olmuşdur. Məsələn, XIX–XX əsrlərdə Azərbaycan maarifçiləri mürtəce ruhaniyyəti, feodal dəyərlərini, maarif və məktəbin düşmənlərini, cəhəlati satirik əsərlər – şeir, felyeton, hekayə və s. formada tənqid etmişlər. Ona görə XIX əsr Azərbaycan satirik ədəbiyyatının qızıl dövrü sayılır. Q.B.Zakir, S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir satirik poeziyanın böyük ustaları olmuşlar. Cəhəlat və qadın hüquqları da onun satirasının əsas istiqamətlərindən biri olmuşdur. Seyid Əzim qadınların savadlanmasının tərəfdarı idi və bu mövzuya biganə qalmayan ilk şairlərdən olmuşdur. O, qadınların cəmiyyətdə yer almamasını tənqid etmiş və onların hüquqlarını müdafiə etmişdir. (3, səh 492)

Seyid Əzimin "Elmin fəziləti" adlı əsərində elmə biganə yanaşan cəmiyyətin geridə qalması satirik dildə ifadə olunur. Şair burada elmi təbliğ edir və cəmiyyətin inkişafı üçün onun vacibliyini vurğulayır. "Qocalıqda təzə sevdalara düşənlər" əsərində isə yaşlı insanların gülünc şəkildə gənclik eşqinə düşməsi kinayəli şəkildə təsvir olunur. Bu kimi əsərlərində Seyid Əzim təkcə əyləndirməyi deyil, düşündürməyi və təbiyə etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur.

Seyid Əzim Şirvaninin satirik poeziyası öz dövründə cəmiyyətə mühüm təsir göstərmişdir. Onun tənqid hədəfi altına aldığı neqativ hallar xalq arasında müzakirələrə səbəb olmuş, bəzi hallarda isə narazılıq doğurmuşdur. Buna baxmayaraq, şair öz prinsipiial mövqeyindən dönməmiş və yazdığı hər bir satirik əsərlə ictimai şüura təsir etməyə çalışmışdır.

Həsən bəy Zərdabının maarifçilik təşəbbüslərini alqışlayan Seyid Əzim onu bilikli bir alim və xeyirxah insan kimi dəyərləndirirdi. Ona göndərdiyi mənzum məktublarda şair mətbuatın faydası haqqında danışır, insanların müasir mədəniyyətə yiyələnməsində qəzetin rolunu yüksək qiymətləndirirdi. O, qəzetdə yazılanları "tamam pul tələsi" hesab edən cahil adamları tənqid atəsinə tutur, öz müasirlərini "Əkinçi"nin nəşrinə kömək etməyə çağırırdı. "Əkinçi" də dərc etdirdiyi "Qafqaz müsəlmanlarına xitab" şeirində şair xalqın elmsizliyindən, müasir mədəniyyətdən geri qalmasından bəhs edir. Müsəlmanların maariflənməyə meyl göstərməməsindən acı-acı şikayətlənən, bunun səbəbini dayaz düşüncəli ruhanilərin asanlıqla yaydığı mövhumatda görəndə Seyid Əzim yazır:

*Hər vilayətdə var beş-on kəsəbə,
Əlli min seyyidü axund, tələbə.
Əlli dərviş, əlli mərsiyəxan,
Həminin sözləri tamam yalan...
Həminin fikri xəlqi soymaqdır,
Quru yerdə bu xəlqi qoymaqdır.*

Daha sonra şair dərin bir qibtə hissi ilə başqa xalqların tərəqqi etmələrini, yelkən gəmisinin buxar gəmisinə çevrildiyini, indi isə göyə uçmağa, təyyarə icad etməyə tədbir görüldüyünü, avam müsəlmanların isə hələ də köhnə ata-baba yolundan ayrılmadığını təəssüflə dilə gətirir. Bununla yanaşı, Seyid Əzim həmin şeirdə Şamaxıda o zamanlar rus dilində yeni rəsmi dövlət məktəbinin açılmasından, özünün bu məktəbdə müəllim kimi çalışmasından və elmin məziyyətlərindən də bəhs edir. (2, səh 492)

Onun satirik üslubu və mövzu seçimi sonralar Mirzə Ələkbər Sabir kimi şairlər tərəfindən davam etdirilmişdir. Seyid Əzim Şirvani beləliklə, Azərbaycan satirasının əsasını qoyan və onu inkişaf etdirən sənətkarlardan biri olmuşdur.

XIX əsr ədəbiyyatında Abbasqulu ağa Bakıxanov və Qasım bəy Zakirlə başlanan təmsil janrını Seyid Əzim davam etdirmiş və müasir tərbiyə ilə əlaqədar olaraq bir sıra təmsillər yazmışdır. Şair təmsillərdən bir hissəsini rus şairi Krilovdan, bir hissəsini isə məşhur “Kəlilə və Dimnə”-dən tərcümə və iqtibas etmişdir. Şairin orijinal təmsillərinin əsas məzmununu avamlıqla mübarizə, elm və sənətdə kamillik, birlik, xeyirxahlıq və s. kimi nəcib sifətlər təşkil edir. O, təsvir etdiyi əhvalatları müasir tərbiyə problemləri ilə əlaqələndirərək, uşaqlarda gözəl əxlaqi keyfiyyətlər yaratmaq məqsədi güdür. Seyid Əzim maarifçi şeirlərinin, əxlaqi-didaktik əsərlərinin çoxunu satira ruhunda yazırdı. Şair satiralarında xalqın pulu hesabına Şərq ölkələrində təhsil alan, vaxtını eyş-işrətdə keçirən, vətənə qayıtdıqdan sonra bir-iki dini mərsiyə oxumaqla vəzifəsini bitmiş hesab edən müctəhid, abid, münəccim, qazi, molla və digər ruhanilərin riyakar simasını açıb göstərir. Seyid Əzim Şirvani əsl pedaqoq kimi öz satirik əsərlərində də gəncləri haqqı nahaqqın ayağına verməməyə, ədalətli, doğruçul, hörmətci, ağıllı olmağa çağırırdı. Yalançılığın insanı hörmətdən saldığını, düzgünlüyün isə həmişə onu hörmətə mindirdiyini söyləyən şair gəncliyi mərdlik və vətənpərvərliyə ruhlandırırdı. O, ata-ananın və müəllimin hörmətini gözləməyi bacarmağı da insanlıq üçün ən böyük məziyyətlərdən sayırdı. Klassik rus ədəbiyyatının mütərəqqi rolunu və əhəmiyyətini düşünən Seyid Əzim Azərbaycan təzkirəçiləri arasında ilk dəfə olaraq rus ədəbiyyatına da müəyyən yer ayırmışdır. O, xüsusilə Puşkinin zəngin irsindən rəğbətlə bəhs etmiş, onu kamala çatmış ən yüksək bir şair, faydalı əsərlər müəllifi və yeni rus ədəbi dilinin mahir bilicisi, ustası kimi tərifləmişdir.

Mütərəqqi ideyaların carçısı olan Seyid Əzim bu mühafizəkarların əleyhinə olaraq rus dilinin tədrisini, rus və Avropa mədəniyyətinin qabaqcıl nailiyyətlərindən istifadə etməyi günün ən vacib və zəruri məsələlərindən sayır və bu sahədə müasiri Həsən bəy Zərdabi ilə birləşirdi. Yaradıcı insanın dünyadan cismani olaraq köçdüyünü, onun yaratdığı əsərlərin isə həmişəlik qaldığını ustalılıqla ifadə edən Seyid Əzim ömrü boyu rolunu çox yüksək qiymətləndirmişdir. O, soydaşlarımızın maariflənməsinin qayğısına qalmış, doğma xalqın başqa millətlərdən mədəni səviyyə baxımından geridə qalması ilə heç 39 cür razılaşa bilməmişdir. Şair istər öyüd və nəsihətlərində, istər mənzum məktub və hekayələrində, istərsə də satiralarında kitabı və mütaliəni, elmi və məktəbi təbliğ etmiş, xalqın nicat yolunu bu istiqamətdə görmüşdür. Seyid Əzimin XIX əsrdə məktəb, elm, maarif, mədəniyyət, təhsillə bağlı söylədiyi fikirlərin çoxu bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Şairin maarifçilik ovqatında yazdığı əxlaqididaktik şeirləri gənc nəslin vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq ruhunda tərbiyə olunmasına həmişə faydalı təsir göstərmişdi. Şirvani satirasında simvolizm və allegoriyadan məharətlə istifadə etmişdir. Onun yaratdığı obrazlar real həyatdan götürülmüş, lakin ümumiləşdirilmiş obrazlardır. Bu da onun satirasını daha təsirli və aktual etmişdir. (4, səh 480)

Seyid Əzim Şirvani'nin satirası sonrakı ədiblərə güclü təsir göstərmişdir. Əli bəy Hüseynzadə, Cəlil Məmmədquluzadə kimi ziyalılar onun ideyalarından bəhrələnmişdir. Onun yaradıcılığı milli satiranın inkişafına böyük təkan vermişdir.

Şirvani'nin satirik irsi bu gün də aktualdır. Onun tənqid etdiyi sosial problemlər hələ də cəmiyyətimizdə mövcuddur. Bu baxımdan, Şirvani'nin satirası müasir oxucu üçün də dərs və güzgü ola bilər.

Onun satirasının əsas xüsusiyyəti səmimilik və xalq dilinə yaxınlıqdır. O, xalqın dərini onun öz dili ilə ifadə etmişdir. Bu xüsusiyyət Seyid Əzim Şirvanini Azərbaycan satirasında unikal şəxsiyyətə çevirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. A. "Əliyev R. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Mütərcim, 2008. s. 259"
<https://metanetvahid8.wordpress.com/2025/01/19/>
2. Seçilmiş əsərləri : 2 cildə. - Bakı : Şərq-Qərb, 2013. - 492 s. :il.
3. C. 1 : Satiralar, qəzəllər, rübailər. – 492 s.- (qalın cildli)
4. C. 2 : Məktublar.- 480 sA

**S.Ə.ŞİRVANİ AZƏRBAYCAN TARİXİNDƏ MİLLİ-MAARİFÇİLİK
HƏRƏKATININ GÖRKƏMLİ NÜMAYƏNDƏSİ KİMİ
(XIX ƏSRİN II YARISI)**

Ələsgər Mirzəzadə
ADPU Cəlilabad filialı
mirzezade.elesger@mail.ru

Xülasə

Məqalədə XIX əsrin II yarısında Quzey Azərbaycanda baş verən ictimai, siyasi, milli-mənəvi hadisələrdən, həmçinin Şamaxılı Seyid Əzim Şirvaninin milli-maarifçilik sahəsindəki fəaliyyətindən danışılır. Həmçinin, burada, onun özündən əvvəlki və dövrünün maarifpərvər ədiblərinin milli oyanış məfkurəsinin təsiri ilə cəhalət və nadanlıq əleyhinə, maarif və tərəqqi uğrunda mübarizəsi də öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: Milli-maarifçilik, demokratik fikir, azadlıq ideyaları, üsuli-cədid, mənəvi dəyərlər.

Abstract

The article discusses the social, political, national-spiritual events that took place in Northern Azerbaijan in the second half of the XIX th century, as well as the activities of Seyid Azim Shirvani from Shamakhi in the field of national enlightenment. Also, his struggle against ignorance and ignorance, for enlightenment and progress, under the influence of the ideology of national awakening of the enlightened writers of his predecessors and contemporaries, is reflected here.

Keywords: national enlightenment, democratic thought, ideas of freedom, usul-i-jadid, moral values.

Şimali Azərbaycanın işğalından başlanan XIX əsr xalqımızın tarixi müqəddəratının həllində kəskin dönüş yaratmış, Güney və Quzey Azərbaycanda müxtəlif sosial-iqtisadi və siyasi şərait onların mədəni inkişaf yollarına da müəyyən təsir göstərmişdir.

Akademik Feyzulla Qasımzadə XIX əsri Azərbaycan milli ideologiyasının oyanışında “Azərbaycan xalqının iqtisadi və mədəni inkişafı tarixində ziddiyyətli bir dövr kimi” qiymətləndirərək yazmışdır: “XIX əsrin II yarısından başlayaraq cəmiyyətdə bir tərəfdən məfkurə və mədəniyyət sahələrində köhnə feodal qalıqları hökm sürür, o biri tərəfdən qabaqcıl rus və Avropa mədəniyyəti, demokratik fikirlər, azadlıq ideyaları yayılmağa başlayır. Yeni şəraitlə əlaqədar olaraq elm və mədəniyyətdə, ictimai və fəlsəfi fikirdə, ədəbiyyatda müasirlik meyilləri getdikcə daha da güclənir, həyatla bağlılıq, xalqla əlaqə telləri artmağa başlayır. Bədii ədəbiyyatda, elmin müxtəlif sahələrində yeni xarakterli əsərlər meydana çıxır. Azərbaycan ədəbiyyatında yeni realist demokratik xətt yaranır və inkişaf etməyə başlayır”.

Çarizmin müstəmləkəçilik, ruslaşdırma siyasətinə baxmayaraq, bu dövrdə Quzey (şimali) Azərbaycan mədəniyyəti tərəqqipərvər xadimlərin bütöv bir nəslini yetişdirmişdi. Bunlara dramaturq və maarif xadimi M.F.Axundovu, məşhur maarifçi-pedaqoq H.B.Zərdabini, dramaturq N.Vəzirovu, pedaqoq və maarifçi S.Ə.Şirvanini və digər maarifçi xadimləri göstərmək olar.

S.Ə.Şirvani XIX əsr Azərbaycan poeziyasının, maarifçiliyin ən qüdrətli nümayəndəsidir. O, həm lirik şeirləri ilə, həm də kəskin satiraları ilə cəmiyyətin həyatında böyük dönüş yaratmışdır. Onun yalançı ruhanilər əleyhinə yazılan satiraları realist şeirimizin ən yaxşı nümunələrindəndir. Ömrünün 18 ilini məktəbdarlığa bağlayan şair elmin bir çıraqlıq olub qaranlıq beyinləri işıqlandıracağını bilirdi. Hələ yeni tədris üsullu məktəb açmazdan əvvəl Şamaxı mühitində tədrisin köhnə qayda-qanunlarla, mollaxana üsulu ilə keçirilməsini tənqid edir, bu üsulun geridə qalmış cəmiyyətə elə də fayda verməyəcəyini öz şeirləri ilə çatdırırdı (2, s. 460)

Seyid Əzim maarifçilik ideyalarını həyata keçirmək məqsədi ilə 1869-cu ildə Şamaxıda yeni tədris üsullu (üsuli-cədid) bir məktəb açaraq pedaqoji fəaliyyətini davam etdirir. Köhnə mollaxanalardan və məhəllə məktəblərindən fərqli olaraq XIX əsrin sonlarından yaranmağa başlayan üsuli-cədid məktəblərində dərslər ana dilində keçilir, tədris planına ümumtəhsil xarakterli fənlər, dünyəvi biliklər

daxil edilirdi. Mirzə Ələkbər Sabir, Sultan Məcid Qənizadə kimi məşhur ədiblərimiz ilk təhsillərini o dövrün din xadimlərinin həqarətlə «kafir məktəbi» adlandırdıqları Seyid Əzimin həmin üsuli-cədid məktəbində almışlar.

Din təhsilini Nəcəf və Bağdadda, Suriyanın Şam şəhərində yüksək səviyyədə alan Seyid Əzim geri qayıtdıqdan sonra mollaların iç üzünü görür, öz satirik şeirlərində ruhaniləri, dini ehkamları tənqid etməyə başlayır. Şair Şamaxının mürtəcə dairələrindən özünə çoxlu düşmənlər qazanır. Avam adamlar onu “kafir” kimi tanıyır.

1887-ci ildə Şamaxıda şəxsən Seyid Əzimi görən və onun məktəbi ilə tanış olan Mincqreliya orta məktəbinin müəllimi A. Zaxarov “Qafqaz tatarları arasında xalq təhsili” adlı məqaləsində Seyid Əzimin özü və onun Şamaxıda açdığı məktəbi haqqında belə bir məlumat verir: “... Hacı S.Əzim 18 ildir ki, məktəbi idarə edir. Dağıstanda təhsil almışdır. Fars, ərəb və bir neçə Dağıstan ləhcələrini bilir. O birinci dərəcəli pedaqoq və şair kimi tanınmaqdadır. Nəzm və nəsr əsərləri ilə yanaşı tarixi mövzuda əsərlər yazmışdır. Onun “Şirvan xanlığının tarixi” adlı əsəri hələ indiyədək nəşr olunmamışdır (1, səh. 408, 409).

Əgər Seyid Əzim Şirvanidə maarifçiliklə, xalqın oyanışı ilə bağlı, əsasən, Zərdabının təsiri duyulursa, N.Vəzirovdə daha çox Axundzadənin ideyaları duyulur. Həmçinin, XIX əsrin II yarısında milli özünüdərk yolunu davam etdirən ziyalılarımızdan Seyid Əzim Şirvaninin mənəvi dəyərlərə bağlılığında və Qərb mədəniyyətinə meyil etməsində M.F.Axundzadənin “Təmsilat”ı, H.Zərdabı və onun “Əkinçi” qəzetinin böyük rolu olmuşdur. S.Ə.Şirvanidə “türk” anlayışı, Zərdabidə olduğu kimi, daha çox “türk dili” məfhumunda öz əksini tapmışdır. Yəni S.Ə.Şirvani “müsəlman”, “islam milləti”, “əhli-islam”, “əhli-Qafqaz” anlayışlarından Qafqazda yaşayan türk müllətinə müvafiq olaraq istifadə etmişdir. (4, s. 12.).

N.Vəzirov Qafqaz müsəlmanları arasında mövcud olan köhnəpərəstliyin aradan qalxması ilə millətin nicat tapacağına inanırdı. O, hesab edirdi ki, ifrat mühafizəkarlıqla millət inkişaf edə bilməz və köhnə adət-ənənələrdən imtina edib elm öyrənməyin vaxtıdır. V.Ömərovun öz araşdırmalarında F.Ələkbərova istinad edir. “F.Ələkbərov qeyd edir ki, S.Ə.Şirvaninin yaradıcılığında mill-məsələyə münasibət iki halda:

1-ci, Qafqaz müsəlmanlarının - türklərinin savadsızlığı, avamlığı, başqa millətlərlə müqayisədə geridə qalmasına münasibətdə, və

2-cisi, bütün bunlardan çıxış yolu tapıb, millətinin tərəqqisinə nail olmaq üçün dünyəvi elmlər öyrənməkdə, məktəblər açmaqda, öz ana dilini inkişaf etdirməkdə özünü bürüzə verir. (4, s.12.)

Seyid Əzimin realist şeir yaradıcılığı sahəsinə keçməsində, öncə dediyimiz kimi, “Əkinçi” qəzetinin mühüm rolu olmuşdur. Çünki, məhz “Əkinçi”nin təsiri ilə şair günün bir çox zəruri məsələləri ilə maraqlanır və yaradıcılığında yeni mövzulara keçir, müasir həyatın tələblərinə uyğun real şeirlər yazır, Azərbaycanın ilk mətbuat orqanında nəşr etdirir. Maarifçi şair üçün “Əkinçi” xalqa müraciət yeri idi. O, xalqı qəflət və cəhalət yuxusundan oyanmağa çağırır, Həsən bəy Zərdabının xeyirxah, maarifçi təşəbbüslərini alqışlayır, onu bilikli bir müəllim və xeyirxah bir insan kimi qiymətləndirirdi. O, “Əkinçi”də çap etdirdiyi şeirlərlə müasirlərini bu qəzeti oxumağa, ona kömək etməyə çağırırdı. (6, s.1)

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında qəzəl ustası kimi məşhurlaşan Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığında əxlaqi-tərbiyəvi əsərlər də mühüm yer tutur. Onun elm, məktəb, maarif, mədəniyyət, mətbuat, mütaliə, tərbiyə mövzularında yazdığı şeirlər real poeziyamızın ən gözəl nümunələri sayılır. Dünyagörüşü baxımından maarifçi olan şair cəmiyyətin təkamül yolu ilə dəyişib gözləşəcəyinə inanır, bundan ötrü insanların mənəvi cəhətdən kamilləşməsinə vacib şərt sayırdı. Ona görə də o, özünün ictimai-pedaqoji və bədii fəaliyyətində elmin, maarifin, mədəniyyətin təbliğinə, bilikli, tərbiyəli vətəndaşların yetişdirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Yaradıcı insanın dünyadan cismani olaraq köçdüyünü, onun yaratdığı əsərlərin isə həmişəlik qaldığını ustalıqla ifadə edən Seyid Əzim Şirvani daim soydaşlarımızın maariflənməsinin qayğısına qalıb, doğma xalqın başqa millətlərdən mədəni səviyyə baxımından geridə qalması ilə heç cür razılaşa bilməyib. Şair istər öyüd və nəsihətlərində, istər mənzum məktub və hekayələrində, istərsə də satiralarında kitabı və mütaliəni, elmi və məktəbi təbliğ edib, xalqın nicat yolunu bu istiqamətdə görüb.

Seyid Əzim Şirvaninin XIX əsrdə məktəb, elm, maarif, mədəniyyət və təhsillə bağlı söylədiyi fikirlərin çoxu bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Şairin maarifçilik ovqatında yazdığı əxlaqi-didaktik şeirləri gənc nəslin vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq ruhunda tərbiyə olunmasına həmişə faydalı

təsir göstərib .

Tədqiqatçıların gəldikləri qənaətinə görə, təzadlı XIX əsrdə Azərbaycan tarixində yeni dövrə başlanır. Bu, hər şeydən əvvəl, Azərbaycanın iklilyə parçalanması və nəticədə xalqımızın iki müxtəlif yadelli dövlətin tabeçiliyində bir-birindən fərqli ictimai-mədəni mühitdə yaşamağa məhkum olması ilə bağlıdır. Bu haqda çox yazılıb. Lakin bu günümüzün tələbindən irəli gələrək, bu istiqamətdə yeni əsasda elmi tədqiqatların aparılmasına həmişəkindən daha çox ehtiyac vardır (3, s.15).

Bizə kimliyimizi olduğu kimi dərk etmək olduqca vacibdir, ələlxüsus, böyüyən və gələcək nəsil üçün. İndiki qloballaşma şəraitində milli məniyimizi qoruyub inkişaf etdirmək, düşünən zəkalar yetişdirmək sosial-mənəvi sahədə qarşıda duran ən əsas vəzifələrdəndir. Bu baxımdan, soykökümüzə, keşməkeşli milli tariximizə və ən başlıcası, XIX əsrin ikinci yarısı -XX əsrin əvvəllərinin nəzəri bəhrəsi olan Azərbaycan ideallığı ilə bağlı mövzuya dərinədən bələd olmağın müstəsna əhəmiyyəti vardır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Maarif nəş., 1974, 488 s.
2. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, s.460.
3. Qaraoğlu Fazil, Bakı xəbər.- 2017.- 13 dekabr.- s.15.
4. Ömərov V., Səs.- 2012.- 13 mart.- s. 12.
5. Seyid Əzim Şirvani, Əsərləri, AMEA nəş.1969.
6. https://az.wikipedia.org/wiki/Seyid_%C6%8Ezim_%C5%9Şirvani).

SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ PEDAQOJİ FƏALİYYƏTİ

Ətrabə Cəfərova
ADPU Ağcabədi filialı
etrabe2023@mail.ru

Xülasə

Tezisdə Seyid Əzim Şirvanin maarifçilik ideyalarını həyata keçirmək məqsədi ilə 1869-cu ildə Şamaxıda yeni tədris üsullu (üsuli-cədid) bir məktəb açaraq pedaqoji fəaliyyətini davam etdirməsindən, XIX əsrin 50-ci illərinin sonlarında Seyid Əzim ruhanilikdən əl çəkərək dünyəvi elmləri öyrənməyə çalışmasından, Şamaxı məhəllə məktəbində müəllimlik etməsindən bəhs edilir.

Açar sözlər: Seyid Əzim Şirvani, bədii, məktəb, maarifçilik fəaliyyəti, dərslik.

Abstract

The thesis discusses how Seyid Azim Shirvan, in order to implement his ideas of enlightenment, opened a school with a new teaching method (usuli-jadid) in Shamakhi in 1869 and continued his pedagogical activities, how Seyid Azim abandoned his priesthood in the late 19th century and tried to study secular sciences, and how he taught at the Shamakhi neighborhood school.

Keywords: Seyid Azim Shirvani, art, school, educational activity, textbook.

Təkcə bunu yada salmaq yetər ki, ədəbiyyatımızın yeni intibah mərhələsi olan 19 əsrdə M.F.Axundzadənin Azərbaycan dramaturgiyası və ümumən ədəbi-ictimai, fəlsəfi fikir tarixində, Həsən bəy Zərdabinin Azərbaycan mətbuatı və publisistikası tarixində yerinə yetirdikləri tələyüklü şəreəfli missiyanı həmin əsrin ortalarında poeziya sahəsində məhz o zamankı şairlərin şeyxi Hacı Seyid Əzim Şirvani yerinə yetirmişdir. Dahi Füzulidən sonrakı qəzəlin iki əlçatmaz zirvəsindən birincisi 19 əsrin ortalarında ədəbi şöhrəti Şamaxıdan bütün ətrafa yayılan S.Ə.Şirvaninin, ikincisi isə 20 əsrdə Bakıda parlanmış Əliağa Vahidin şəreəfli adları ilə bağlıdır. Klassik poeziyanın qabaqcıl ənənələrini böyük yaradıcılıq uğurları ilə davam etdirən, onu yeni estetik məzmun və orijinal bədii deyim formaları ilə zənginləşdirən Seyid Əzimi milli poetik təfəkkürün inkişafı tarixində xüsusi yer tutan qüdrətli bir sənətkar kimi qiymətləndirən şeir sərafları, görkəmli tədqiqatçılar tamamilə haqlıdirlar.

XIX əsr Azərbaycan poeziyasının ən qüdrətli nümayəndələrindən biri olan Seyid Əzim Şirvani (1835-1888) həm ədəbiyyat tariximizdə realist şair kimi şöhrət qazanmış, həm də maarif və mədəniyyət xadimi kimi tanınmışdır.

Şamaxı ruhanisi Seyid Məhəmmədin ailəsində dünyaya gələn Seyid Əzim Şirvani atasını yeddi yaşında olarkən itirmiş, anası Səkinə xanım ilə birgə o zamanlar Dağıstanın Yaqsay kəndində ruhanilik edən ana babası Molla Hüseynin himayəsində yaşamışdı. Təxminən on bir il babasının yanında təlim-tərbiyə alan, ərəb və fars dillərini öyrənən Əzim Şamaxıya qayıtdıqdan sonra orta ruhani təhsili verən mədrəsədə oxuyur. Sonra Nəcəf, Bağdad və Şam (Dəməşq) şəhərlərinin ali ruhani mədrəsələrində təhsil alır. XIX əsrin 50-ci illərinin sonlarında Seyid Əzim ruhanilikdən əl çəkərək dünyəvi elmləri öyrənməyə çalışır, Şamaxı məhəllə məktəbində müəllimlik edir. Eyni zamanda öz satirik şeirlərində dini ehkamları kəskin tənqid atəşinə tutur. Bu səbəbdən dini dairələrdə «kafir» kimi tanınır, özünə çoxlu düşmən qazanır.

Ömrünün 18 ilini məktəbdarlığa bağlayan şair elmin bir çırağı olub qaranlıq beyinləri işıqlandıracağını bilirdi. Hələ yeni tədris üsullu məktəb açmazdan əvvəl Şamaxı mühitində tədrisin köhnə qayda-qanunlarla, mollaxana üsulu ilə keçirilməsini tənqid edərək yazırdı:

*Hər vilayətdə var beş-on məktəb,
Edirik kəsb onda elmü ədəb.
Məktəbin fərşi altı köhnə həsir,
Neçə ətfali-müflis onda əsir.*

Seyid Əzim maarifçilik ideyalarını həyata keçirmək məqsədi ilə 1869-cu ildə Şamaxıda yeni tədris üsullu (üsuli-cədid) bir məktəb açaraq pedaqoji fəaliyyətini davam etdirir. Köhnə mollaxanalardan və məhəllə məktəblərindən fərqli olaraq XIX əsrin sonlarından yaranmağa başlayan üsuli-cədid məktəblərində dərslər ana dilində keçilir, tədris planına ümumtəhsil xarakterli fənlər, dünyəvi biliklər daxil edilirdi. Mirzə Ələkbər Sabir, Sultan Məcid Qənizadə kimi məşhur ədiblərimiz ilk təhsillərini o dövrün din xadimlərinin həqarətlə «kafir məktəbi» adlandırdıqları Seyid Əzimin həmin üsuli-cədid məktəbində almışlar.

1874-cü ildə Şamaxı şəhərində Bakı vilayəti ruhani məclisinin nəzarəti altında olan yarı mülki, yarı ruhani tipli bir məktəb açılır. Seyid Əzim də həmin məktəbə fars və türk dilləri müəllimi təyin olunur. Lakin vəsait çatışmazlığı ucbatından məktəb bağlandığına görə o, buradan uzaqlaşır. 1875-ci ildə həmin məktəb Bakı qubernatoru, general-leytenant D.S.Staroselskinin icazəsi ilə yenidən fəaliyyətə başlayarkən Seyid Əzim təkrar buraya dəvət olunur, iki il sonra isə heç bir əmək haqqı almadan məktəbə rəhbərlik edir.

Pedaqoji fəaliyyəti zamanı ana dilində dərsliyə ciddi ehtiyac olduğunu görən Seyid Əzim bu məqsədlə uşaqlar üçün tərbiyəvi parçalar seçib toplamış, tərcümə etmiş, bir çoxunu isə özü yazmışdı. O, 1878-ci ildə həmin mətnləri bir yerə yığib birinci və ikinci sinif şagirdləri üçün dərslük tərtib etmişdi. Həmin kitabı çap olunmaq üçün Qafqaz Maarif İdarəsinə təqdim etmiş, lakin onun nəşrinə icazə verilməmişdi. Ruhdan düşməyən maarifçi-pedaqog ildən-ilə bu dərsliyi müəyyən əlavələrlə zənginləşdirmiş, bəzi ixtisar və dəyişikliklər etmişdi. Şairin ilk dərsliyi “Rəbiül-ətfar” (“Uşaqların baharı”) 1878-ci ildə, ikinci dərsliyi olan “Tacül-kitab” (“Kitabların tacı”) isə 1883-cü ildə tamamlanmışdır.

1877-ci il sentyabrın 1-də isə o, Şamaxı üçsinifli şəhər məktəbində türk (Azərbaycan) dili və şəriət dərsləri müəllimi təyin olunur. 1879-cu ildə «siyasi cəhətdən şübhəli müəllim» ittihamı ilə işdən çıxarılan Seyid Əzim Tiflisə şikayətə gedərək Qafqaz Maarif İdarəsi rəisinə günahsızlığını sübuta yetirir. Az sonra yenidən öz vəzifəsinə qaytarılır, ömrünün axırına qədər müəllimlik edir.

Çar hökuməti maarif sahəsindəki xidmətlərini və qüsursuz işlədiyini nəzərə alaraq 1887-ci ildə Seyid Əzim Şirvanini Stanislav lentinin üzərinə «Za userdie» («Səy göstərdiyinə görə») sözləri yazılmış gümüş medalla təltif edir. Lakin maddi ehtiyac içində yaşayan şair həmin mükafatı almaq üçün ona lazım olan 7 manat 50 qəpik məbləğində pulu tapa bilmir. Ona görə də layiq görüldüyü medalı almaq şairə ölümündən on gün öncə – 1888-ci il mayın 10-da nəsib olur.

Seyid Əzimin XIX əsrdə məktəb, elm, maarif, mədəniyyət, təhsillə bağlı söylədiyi fikirlərin çoxu bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Şairin maarifçilik ovqatında yazdığı əxlaqi-didaktik şeirləri gənc

nəslin vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq ruhunda tərbiyə olunmasına həmişə faydalı təsir göstərmişdir. Buna görə də klassik sənətkarımızın zəngin ədəbi-bədii irsi müstəqil Azərbaycan Respublikasında çağdaş dövrün tələbləri baxımından daha dərinlən araşdırılmağa və öyrənilməyə layiqdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Adil Abdulla Əl-Fələh. Heydər Əliyev və milli mənəvi dəyərlər/Adil Abdulla Əl-Fələh; elmi red. və ön sözün müəll. A.Paşazadə; dizayn M.Xəlilov.Bakı: Qismət, 2007.
2. Azərbaycan etnoqrafiyası: üç cildə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 s. 4. Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı [Mətn] /elmi red. B.Ə.Nəbiyev; AMEA Nizami
3. Milli mənəvi dəyərlərin pozulması xalqımıza qarşı bağışlanmaz xəyanətdir: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin bəyanatı, 13 avqust 2001-ci il //"Azərbaycan" qəzeti, 14 avqust 2001-ci il, s.1.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANİ YARADICILIĞINDA ETİK VƏ ƏXLAQİ DƏYƏRLƏR

Fəxrəndə İbrahimova

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
ibrahimovafxrnd22@gmail.com

Xülasə

Seyid Əzim Şirvani (1835-1888) XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli maarifçi şairlərindən biridir. Onun yaradıcılığında etik qaydalar (əxlaqi dəyərlər) xüsusi yer tutur. Seyid Əzim yaradıcılığında tərbiyəvi məzmunun əsas hissəsi onun şeir və təmsillərində əks olunmuşdur. Şair əsərlərində mənəvi tərbiyənin, düzgün davranışın və insani dəyərlərə əməl etməyin cəmiyyət üçün böyük əhəmiyyət daşıdığını vurğulamışdır. Onun əsərlərində cəmiyyətin mənəvi eybəcərlikləri tənqid edilir, insanlar düzlüyə, ədalətə, halallığa, mərhəmətə, təvəzökarlığa, zəhmətkeşliyə və bu kimi digər ali insani keyfiyyətlərə səslənir. Onun fikrincə, bu dəyərlər insanların həyatına işıq salan əsas meyarlar ola bilər.

Açar sözlər: Seyid Əzim Şirvani, elm, əxlaq, dəyər, cəmiyyət, cəhalət, din, mənəviyyat.

Abstract

Seyid Azim Shirvani (1835-1888) is one of the prominent enlightener poets of 19th century Azerbaijani literature. Ethical rules (moral values) occupy a special place in his work. The main part of the educational content in Seyid Azim's work is reflected in his poems and fables. In his works, the poet emphasized the great importance of moral education, correct behavior and adherence to human values for society. In his works, the moral shortcomings of society are criticized, people are called to honesty, justice, honesty, mercy, humility, hard work and other such high human qualities. In his opinion, these values can be the main criteria that illuminate people's lives.

Keywords: Seyid Azim Shirvani, science, morality, value, society, ignorance, religion, spirituality.

Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığında əks olunan etik və əxlaqi dəyərləri bu şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür.

Cəhalətə və nadanlığa qarşı mübarizə: Seyid Əzim yaradıcılığının mühüm cəhətlərindən biri də onun maarifçilik ideyalarının daşıyıcısı olmasıdır. Onun satirik ruhda yazılmış "Cəhil ata və alim oğul hekayəsi" adlı şeiri şairin cəhalətə, faydasız təhsilə, formalist, əzbərçi elmə qarşı çıxışıdır. Seyid Əzimə görə, insan yalnız maariflənmə yolu ilə cəmiyyətə fayda verə bilər və bu həm də əxlaqi məsuliyyətdir. Şair, oğlu Cəfərə müraciətlə ünvanladığı şeirində də elm öyrənməyin vacibliyini qeyd edir:

*Cəhd qıl neməti-taməmə yetiş
Elm, təhsil qıl, məqama yetiş (3, səh. 19)*

Şair elm ilə əxlaq arasında bağın olduğunu da bu misralarla vurğulayır:

*Biədəb olsa məclisə daxil,
Olu məlum kim, odur cahil. (3,səh.167)*

Şairin elmlə dediyi adam həm də yüksək əxlaq sahibidir. Onun fikrincə əxlaqsız elm sahibi əslində elmdən nəсібini almamış insandır. Şair, elm və əxlaqın birləşdiyi yerdə insanın ucalacağını, cəmiyyətin də tərəqqiyə doğru yol alacağını ifadə edir.

Şair elmə verdiyi dəyər kimi, alimin cəmiyyətdə yerini də yüksək qiymətləndirir və hər kəsi onlara hörmət etməyə səsləyir:

*Ülama haqqını riayət qıl,
Əhli-elmə həmişə hörmət qıl. (3,səh 35)*

Zülmə qarşı mübarizə: Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığı, zülmə qarşı həm satirik, həm fəlsəfi, həm də maarifçi mübarizənin bariz nümunəsidir. O, cəmiyyətin rifahı üçün qələmini silah kimi istifadə etmişdir. Şair məmləkəti idarə edənlərin xalqı əzməsini, özlərini saleh və dindar göstərərək, əməldə zülm etmələrini satirik dillə ifşa edir. Həmin şeirlərdən birinin məzmunu belədir: Bir zalım padşah bir alimə sual verir ki, mənim üçün ibadətlərin içində ən üstün olanı hansıdır? Alimin cavabı belə olur:

*Dedi: Ey padşahi-zülmşitab,
Sənə əfzəldi hər bir işdən xab... (3, səh.33)*

(Ey zülm edən padşah! Sənin üçün bütün ibadətlərdən üstün olan yuxudur. Yəni sən yatanda xalq bir az rahat nəfəs alır. Heç olmasa o vaxt zülm etmirsən. Sonra əlavə edir:

*Padşalərdə ədl əhsəndir,
Fitnənin yatmağı mühəssəndir. ” (3, səh.34)*

Alim, zalım padşahın cavabını zahirən yumşaq, lakin dərin mənalı və ittiham edici verir. Bu həm siyasi tənqid, həm də əxlaqi dərslərdir.

Sosial ədalət və bərabərlik ideyaları: Şirvani yaradıcılığında etik və əxlaqi məsələlər təkçə fərdi deyil, ictimai müstəvidə də nəzərdən keçirilir. O sosial ədalətsizliyi, varlı ilə kasıb arasındakı dərin uçurumu, zalımların haqsızlıqlarını kəskin şəkildə tənqid edir Bu kimi şeirlərdə o zəiflərin, ədalətin müdafiəsinə qalxır, zülm və haqsızlığı insanlıq adına xəyanət kimi qiymətləndirir. Bu baxımdan, onun yaradıcılığı həm etik, həm də sosial məsuliyyətin gücləndirilməsi istiqamətində bir çağırışdır.

Şair bərabərlik ideyasını “Ayı və siçan” təmsilinin köməkliyi ilə irəli sürərkən oxucuya güclünün də zəifə möhtac olacağı faktını xatırladır. Təmsilin məzmunu belədir :

“Bir ayı rahatca yatmışdı. Bir siçan onun üzərindən keçdi və onu oyatdı. Ayı siçanı tutdu, siçan yalvarmağa başladı. Siçan dedi: “Bəlkə bir gün sənə kömək edə bilərəm” Ayı güldü, amma onu buraxdı. Bir gün ayı ovçuların tələsinə düşdü. Tələdən qurtulmaq üçün çox çalışsa da, bacarmadı. Çarəsiz qalıb nalə etdi, ağladı. Siçan onun səsinə eşidib gəldi və tələni dişlələ kəsdi. Aı xilas oldu və siçana təşəkkür etdi.”

Şair sonda ayının minnətdarlığını çox gözəl ibrətamiz sözlərlə ifadə etmişdir:

*Dedi ayı ki, qalmadım qəmdə,
Yaxşılıq itməz imiş aləmdə. (3, səh.135)*

Əsər bizə öyrədir ki, yaxşılıq heç vaxt itib batmaz - bir gün gözlənilməz anda öz bəhrəsini verir. Həyatda heç kəsi kiçik, zəif saymaq olmaz; çünki bəzən ən gücsüz görünən varlıq ən böyük xilaskar ola bilər. Təmsilin dərin mənasında insanlara qarşılıqlı yardımın, mərhəmətin və inamın gücü aşılır.

Seyyid Əzim Şirvani sosial ədalət və bərabərlik ideyalarını əsərlərində ölümü, dünyanın faniliyini xatırlamaqla da edir. Şairin “Abid və quru kəllə” bu baxımdan maraq doğurur. Əsərin məzmunu belədir:

“ Çay kənarında bi abid səcdəyə qapanıb zikr edirdi. Birdən suyun üzərində bir insan kəlləsini gördü. Yaxınlaşıb ona sual verdi halını soruşdu. Quru kəllə dilə gəldi. O kəllə bir zamanlar izzət və şövkət içində yaşamış bir Şah olduğunu dedi. Tacı, taxtı, xəzinəsi, qulları və əyləncə ilə dolu məclisləri olduğunu söylədi. Lakin zaman bu nemətlərin hamısını yox etdi, ölüm Ruhunu ovladı, bədəni torpağa qarışdı. Qəbrini sel yuyub apardı və axırda bu hala düşdü.” Şair şeiri ibrət verici misralarla bitirir:

*Seyyida, bir diyardır bu fəna-
Ki, bərabərdir orda şahü gəda...(3, səh.136)*

Şair, bu kəlimələrlə bildirir ki malından , mövqeyindən asılı olmayaraq hamı ölüm qarşısında bərabərdir. Deməli dünya malı ilə öyünmək əbəsdir. Əbədi olan yalnız Ruhun təmizliyidir.

İnsani münasibətlərdə ehtiyatlı olmaq, dürüstlük və mərhəmət: Seyid Əzim Şirvani insanın bütün hal və hərəkətlərində başqasına qarşı ehtiyatlı olmasının vacibliyini “ Həmmalın vəqəsi” adlı şeirində gözəl şəkildə ifadə edərək ehtiyatsızlığın, düşünülmədən edilən hərəkətlərin necə geriye dönüşü olmayan ziyanlara yol aç biləcəyini izah edir.

Bundan başqa şair vəfasızlıq, saxtakarlıq, xəyanət kimi davranışların da qeyri etikliyin sevgiliyə yazılmış “Səni əhli- vəfa bilmişdim, ey gül, bəfəfasənmiş” qəsidəsinin vasitəsilə oxucuya çatdırır.

Seyid Əzim Şirvanı başqasının malına hiyləgərliklə sahib olan insanların sonda əli boş qalacaqların da satirik tərzdə yazılmış “Oğrunun vəqəsi” şeirində gözəl ifadə edir. Şeirin məzmunu belədir:

“Bir hiyləgər, fırıldaqçı oğru vardı. O hiyləgər adam oğurluq etdi. Oğurladığı bir paltarı gizlicə bazara satmağa getdi. Amma başqa bir oğru gəlib, həmin paltarı ondan oğurladı! Birinci oğru əliboş, ümitsiz və yazıq halda geri döndü. Onu görəcək yoldaşları soruşdu:

*Neçəyə satmışsan, elə izhar
Dedi:-Ol qiymətə ki, almışdım
Ələ ol növ ilə ki, salmışdım (4)*

Oğrunun başına gələnləri bu tərzdə verməklə şair hiyləgər və nadürüst insanların əməllərin özlərinə qayıdacağın göstərir və bununla da ədalətə inandığına diqqət çəkir.

Seyid Əzim Şirvanı yaradıcılığında cəmiyyətin mənəvi simasına təsir edə biləcək, əxlaqi dəyərləri sarsıdan bir çox insani xüsusiyyətə toxunaraq onları tənqid etmişdir. Onların içində xəsislik də yer alır. Şair “Dilənçi və xəsis” şeirində dilənçiyə pul verməyən xəsin riyakarlığını və mənəviyyatsızlığını ortaya qoyur. Sonunda da oxucuya bu məzmununda məsləhət verir: “Paxılın günahına şərik olma. Paxılın malının özü onun günahıdır. Paxılın malına göz dikmə. Paxılın malından bir loxma belə yemə. Təmiz ruzini tələb etmək təqdirəlayiq bir işdir. Xəbis şeylər pis insanlara məxsusdur.”

Şair bu məsləhəti ilə demək istəmişdir ki, paxılın malı zənginlik deyil günah yüküdür. Onun verdiyini qəbul edən ruhu çirklənər. Belə maldan uzaq durmaq həm dini həm də ləyaqət baxımından doğru yoldur.

*Özünün vizri oldu mali-bəxil.
Tutma göz dövləti mənalından,
Yemə loğma bəxil malından..
Tələbi-teyyibati-təhsindir,
“Əl xəbisati lil-xəbisinin” dir (3, səh.144)*

Şairin oğluna müraciətlə yazılmış şeiri əxlaqi nəsihətlərlə zəngindir. Məsələn, bu beytdə böhtan atmaq pisləndir:

*Ey oğul, xəlpə söyləmə böhtan,
Yaxşıya yaxşı ol, yamana yaman (3,səh.97)*

Seyid Əzim Şirvani gözəl sözlü olmağı da insana bəzək bilir:

Sədəfi-təbimin səmin gühəri,

*Vermə bir kimsəyə yaman xəbəri.
Bülbül ol, ver bahardan müjdə (3,səh.50)*

Seyid Əzimin öyüdlərində zəhmət, əmək, insanı ucaldan başlıca amillər kimi göstərilir, gənc nəsle işsizlikdən, bekarçılıqdan uzaqlaşib, müəyyən bir sənətə yiyələnmək tövsiyə olunur:

*Ey ogul bil ki adəmi- bika,
Xüşk olan bir odundu,layiqi – nar.
Bunu bizdən deyibdilər əqdəm,
Sənəti olmayan deyil adəm. (1, səh.18)*

Din və mənəviyyətin vəhdəti: Seyid Əzim Şirvani maarifçi mövqeyi özünü dini baxışlarında da göstərir. Beləki o, əsərlərində dini yalnız zahiri rituallarla deyil, düşüncə və əxlaqla dərk etməyi təbliğ etmişdir. Məsələn, “Ey olan hadiye-ərbabi-zəlalət Hadi” əsəri şairin ən sərt və cəcarətli ictimai-tənqid nümunələrindən biridir. O, burada xüsusilə dövrünün riyakarlıq edən mollalarını, bidətlərə uyan “zahid”ləri, xalqı savadsızlıqda saxlayanları və dini ritualları mahiyyətindən uzaqlaşdıranları tənqid edir.

Seyid Əzimin tənqid hədəfi İslam dini deyildi; din və şəriət pərdəsi arxasında öz həqiqi simalarını gizlədən, xalqı cəhalətdə saxlamağa çalışan riyakar ruhanilər idi. Görkəmli ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərli bu haqqda deyirdi: “Bu sinif onun ən xoşuna gəlməyən firqə olubdur ki, ömrünün çoxunu onların paxırının üstünü açmağa, riyayi ibadət və taətlərini və min cürə hiyləvü təzvirilərini xalqa göstərməyə səy edibdir” (2, səh. 38)

Seyid Əzim Şirvani, Allahın yanında da gözəl əxlaqın keçərli olduğun bu misralarla dilə gətirir:

*Seyid, hərəmi- həşrdə Xaliq əməl istər,
Məhşərdə durub cəngu cidal eyləmək olmaz. (5)*

Bu beyt insanlara həyatda ikən yaxşı əməllər etməyi, axirətə hazırlıqlı olmağı tövsiyə edir. Qiyamət günü mübahisə etməklə, səs-küylə haqq qazanmağın mümkünsüzlüyün izah edir.

Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığı insanın mənəvi kamilliyini və cəmiyyətin əxlaqi ucalığını ön plana çəkən zəngin fikir dünyasıdır. Şairin etik və əxlaqi çağırışları dövrünün ictimai - mənəvi problemlərinə işıq salmaqla yanaşı, bu gün də öz aktuallığını qoruyur. Onun ədəbi irsi təkcə bədii baxımdan deyil, həm də mənəvi-etik dəyərlərin daşıyıcısı kimi qiymətlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əsgərli. Z. IX əsr Azərbaycan şeiri Antalogiyası. Bakı: “Şərq-Qərb” 2005.
2. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. II cild. Bakı: “Avrasiya press”, 2005.
3. Şirvani S.Ə. Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı, “Avrasiya press”, 2005.
4. <https://www.ens.az/az/seyyid-ezim-sirvani-ogrunun-veqesi>
5. <http://enene.musigi-dunya.az/shirvani2.html>

MÜASİR TƏHSİLDƏ MÜƏLLİMİN ROLU

Fəridə Poladxanlı

Bakı Qızlar Universiteti
feride06011991@gmail.com

Xülasə

Müasir təhsil sistemi müəllimi yalnız bilik verən deyil, həm də yönləndirici, motivasiyaedici və öyrənmə mühitini təşkil edən əsas fiqur kimi təqdim edir. Müəllim şagirdin şəxsiyyətinin formalaşmasında, tənqidi düşüncə və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafında mühüm rol oynayır. Texnologiyanın inkişafı və təhsil yanaşmalarının dəyişməsi müəllimlərin daim öz üzərində işləməsini və innovativ metodlardan istifadə etməsini tələb edir. Müasir müəllim pedaqoji biliklərlə yanaşı, psixoloji və sosial bacarıqlara da sahib olmalı,

şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır. Təhsil sistemində aparılan islahatlar müəllimin rolunu daha da aktualaşdıraraq onun cəmiyyətin inkişafında əsas aparıcı qüvvəyə çevrildiyini göstərir.

Açar sözlər: təhsil, öyrətmə, müəllim, mentor .

Abstract

In modern education, the teacher is not only a provider of knowledge but also a guide, motivator, and organizer of the learning environment. The teacher plays a crucial role in shaping the student's personality and developing their critical thinking and creativity. The advancement of technology and the transformation of educational approaches require teachers to continuously improve themselves and use innovative methods. A modern teacher must possess not only pedagogical knowledge but also psychological and social skills, considering the individual characteristics of students. Educational reforms have made the teacher's role more relevant proving that they are a leading force in the development of society.

Keywords: education, teaching, teacher, mentor.

Müasir təhsildə müəllimin rolu XXI əsrin təlim mühitinin dinamik tələbləri ilə formalaşmış, əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmişdir. Tədrisə dair ənənəvi baxışlar ilk növbədə biliyin ötürülməsinə yönəldilsə də, bugünkü pedaqoqların sadəcə məlumat verməkdən kənara çıxan çoxşaxəli rolu yerinə yetirməsi gözlənilir. Müəllimlər indi öyrənmənin köməkçiləri, mentorlar, novatorlar və şagirdlərin rifahının müdafiəçiləridir. Onlar şagirdyönümlü təlim mühitinin yaradılmasında, texnologiyanın integrasiyasında, inklüzivliyin təşviqində və şagirdləri mürəkkəb və sürətlə dəyişən dünyada inkişaf etməyə hazırlamaqda mühüm rol oynayırlar (2, səh. 314).

• Öyrənmənin fasilitatorları

Müasir təhsildə getdikcə müəllimlərə daha çox biliyin daşıyıcısı deyil, öyrənmənin asanlaşdırıcısı kimi baxılır. Bu keçid müəllimyönümlü təlimatdan şagirdyönümlü öyrənməyə keçidi əks etdirir, burada diqqət şagirdlərin öz təhsillərində fəal rol oynamağa imkan verməkdir. Fasilitator kimi müəllimlər şagirdlərə mövzuları araşdırmaqda, tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirməkdə və bilikləri praktiki, real dünya kontekstində tətbiq etməkdə istiqamət verirlər.

Müəllimlər şagirdlərin müzakirələr, layihələr və birgə fəaliyyətlər vasitəsilə fəal öyrənmə ilə məşğul olduqları bir mühit yaradırlar. Sadəcə mühazirə oxumaq əvəzinə, onlar şagirdləri praktik təcrübəyə, problem həll etməyə və tənqidi təhlilə cəlb edən dərslər hazırlayırlar. Bu yanaşma şagirdlərə materialı daha dərinləndirərək mənəvləndirməyə və ömür boyu öyrənmə üçün vacib olan bacarıqları inkişaf etdirməyə kömək edir.

Müasir pedaqoqlar tədqiqat mədəniyyətini təşviq edirlər, burada şagirdlər sual verməyə, maraq doğuran mövzuları araşdırmağa və sinifdən kənarda bilik əldə etməyə həvəslənilirlər. Şagirdlərin marağını dəstəkləməklə və kəşfiyyat üçün imkanlar təmin etməklə müəllimlər şagirdlərdə öyrənməyə məhəbbət və onların təhsil səyahətini idarə edən tədqiqatçı düşüncə tərzini inkişaf etdirməyə kömək edir.

Fasilitator kimi müəllimlər şagirdlərin müxtəlif öyrənmə üslublarına, ehtiyaclarına və tələblərinə malik olduğunu qəbul edirlər. Onlar bütün şagirdlərin səmərəli öyrənmə təcrübələrinə çıxışını təmin edərək, bu fərqlərə cavab vermək üçün diferensiallaşdırılmış təlimatdan istifadə edirlər. Bu, hər bir şagirdin fərdi ehtiyaclarını ödəmək üçün müxtəlif tədris strategiyalarından, materiallarından və qiymətləndirmələrdən istifadə etməyi nəzərdə tutur.

• Mentorlar və bələdçilər

Müasir təhsildə müəllimlər öz təlimatlandırma vəzifələrindən əlavə, şagirdlərinin şəxsi və akademik inkişafında mühüm rol oynayaraq mentor və bələdçi kimi xidmət edirlər. Onlar şagirdlərə məktəb həyatının çətinliklərini həll etməyə, sosial və emosional bacarıqları inkişaf etdirməyə və gələcək akademik və karyera cəhdlərinə hazırlaşmağa kömək edir.

Müəllimlər şagirdləri ilə güclü, etibarlı əlaqələr qururlar ki, bu da dəstəkləyici öyrənmə mühiti yaratmaq üçün vacibdir. Şagirdlərinin güclü tərəflərini, çətinliklərini və maraqlarını başa düşməklə müəllimlər fərdi təlimat və təşviq təmin edə bilirlər. Bu əlaqələr həm də müəllimlərə şagirdlərin akademik, sosial və ya emosional olaraq qarşılaşdıqları çətinlikləri öyrənmə maneələrini müəyyən etməyə və aradan qaldırmağa imkan verir.

Akademik təlimatla yanaşı, müəllimlər şagirdlərinə emosional və sosial dəstək verirlər. Onlar şagirdlərə davamlılığı inkişaf etdirməyə, stressi idarə etməyə və həmyaşıdları ilə müsbət münasibətlər qurmağa kömək edir. Müəllimlər həmçinin şagirdlərin özlərini təhlükəsiz, hörmətli və dəyərli hiss etdikləri

müsbət sinif mədəniyyətinin təşviqində mühüm rol oynayır.

Mentor kimi müəllimlər çox vaxt şagirdlərə gələcək karyeraları və həyat yolları ilə bağlı mühüm qərarlar qəbul etməkdə rəhbərlik edirlər. Onlar akademik seçimlərlə bağlı məsləhətlər verir, şagirdlərə potensial karyera variantlarını araşdırmaqda kömək edir və seçdikləri sahələrdə uğur əldə etmək üçün lazım olan bacarıq və bilikləri inkişaf etdirməkdə onlara dəstək olurlar. Müəllimlər həm də zəhmət, dürüstlük və ömür boyu öyrənmə dəyərlərini nümayiş etdirərək nümunə kimi xidmət edirlər.

- Yenilikçilər

Sürətlə dəyişən təhsil mənzərəsi müəllimlərdən yenilikçi olmağı, yeni çağırışlara və imkanlara cavab vermək üçün öz təcrübələrini daim təkmilləşdirməyi tələb edir. Bu rola təhsil tendensiyaları ilə bağlı qalmaq, yeni texnologiyaların integrasiyası və şagird öyrənməsini artırmaq üçün tədris strategiyalarının davamlı olaraq təkmilləşdirilməsi daxildir.

Müasir təhsildə müəllimlər geniş spektrli təhsil texnologiyalarından istifadə etməyi bacarmalıdırlar. Onlar cəlbədicə və interaktiv öyrənmə təcrübələri yaratmaq üçün rəqəmsal alətləri, onlayn platformaları və multimedia resurslarını tədrislərinə integrasiya edirlər. Bu, nəinki şagird fəallığını artırır, həm də şagirdləri gələcək iş yerinin rəqəmsal tələblərinə hazırlayır.

Müasir pedaqoqların qarşısında ənənəvi metodlardan kənara çıxan innovativ pedaqogikaların tətbiqi vəzifəsi qoyulur. Buraya layihə əsaslı öyrənmə, çevrilmiş sinif otaqları və şagirdlərə praktiki təcrübə və biliklərini real dünya ssenarilərində tətbiq etmək imkanları təqdim edən təcrübə öyrənmə daxildir. Müəllimlər, həmçinin təlimatı istiqamətləndirmək və şagirdin böyüməsini dəstəkləmək üçün formativ qiymətləndirmə və rəylərdən istifadə edərək, şagird öyrənməsini qiymətləndirməyin yeni yollarını araşdırırlar.

Müəllimin rolu həm də texnoloji irəliləyişlər, təhsil siyasətində dəyişikliklər və ya yaranan ictimai ehtiyaclar nəticəsində təhsil mühitindəki dəyişikliklərə uyğunlaşmağı əhatə edir. Müəllimlər çevik və dəyişikliklərə açıq olmalı, öz rollarında effektiv qalmaq üçün bilik və bacarıqlarını daim yeniləməlidirlər. Bu uyğunlaşma şagirdlərin inkişaf edən ehtiyaclarını qarşılamaq və təhsilin aktual və təsirli qalmasını təmin etmək üçün çox vacibdir (1, səh. 291).

- İnküzivlik və bərabərlik tərəfdarları

Müasir təhsil mənzərəsində müəllimlər inküzivlik və bərabərlik çempionlarıdır, bütün şagirdlərin keyfiyyətli təhsilə çıxış əldə etmələrini və öyrənmə mühitində özlərini dəyərli hiss etmələrini təmin edirlər. Bu rol müəllimlərdən şagirdlərinin mədəniyyət, dil, bacarıq və sosial-iqtisadi mənsəbiyyətlə bağlı olanlar da daxil olmaqla müxtəlif ehtiyaclarından xəbərdar olmalarını və fəal şəkildə həll etmələrini tələb edir.

Müəllimlər sinifdə mədəni həssaslığın təşviqində əsas rol oynayırlar. Onlar kurikulumla müxtəlif perspektivləri daxil edir, inküziv sinif mədəniyyəti yaradır və mədəni cəhətdən cavab verən tədris təcrübələrindən istifadə edir. Bununla, onlar bütün şagirdlərə özlərini görülən, hörmət edilən və daxil edilmiş hiss etmələrinə kömək edərək, aidiyyət və öyrənmələrində iştirak hissini gücləndirirlər.

Müasir pedaqoqlar öz şagirdlərinin, o cümlədən əlilliyi olan və ya xüsusi ehtiyacı olanların müxtəlif öyrənmə ehtiyaclarını tanımaq və onlara cavab vermək üçün məsuliyyət daşıyırlar. Müəllimlər tədrisi fərqləndirir, bütün şagirdlərin uğur qazanmaq imkanının olmasını təmin etmək üçün yardımçı heyətlə işləyirlər. Onlar həmçinin bütün şagirdlərin ehtiyaclarını ödəmək üçün lazım olan resursları və dəstəyi müdafiə edərək, ədalətin təhsil praktikasında ön planda olmasını təmin edirlər.

Müəllimlər hər bir şagirdin özünü xoş və dəyərli hiss etdiyi inküziv sinif mühiti yaradır. Bu, hörmətli davranış üçün aydın gözləntilərin müəyyən edilməsini, şagirdlər arasında müsbət qarşılıqlı əlaqənin təşviq edilməsini və hər hansı ayrı-seçkilik və ya qərəzlilik hallarının aradan qaldırılmasını əhatə edir. İnküziv sinif yalnız akademik uğuru dəstəkləmir, həm də şagirdlərdə empatiya, sosial şüur və sosial ədalətə bağlılıq inkişaf etdirməyə kömək edir (2, səh. 314).

- Ömürlük Öyrənənlər və liderlər

Nəhayət, müasir təhsildə müəllimlər ömür boyu öyrənənlər və liderlərdir. Onlar davamlı öyrənmənin yüksək tədris standartlarını saxlamaq və təhsil sahəsində aktual qalmaq üçün vacib olduğunu dərk edərək, öz peşəkar inkişaf və inkişaflarına sadıqdırlar.

Müəllimlər öz bilik və bacarıqlarını artırmaq üçün peşəkar inkişaf imkanlarında fəal iştirak edirlər. Bura seminarlarda iştirak etmək, konfranslarda iştirak etmək, qabaqcıl dərəcələrə yiyələnmək və həmkarları ilə əməkdaşlıq daxildir. Peşəkar inkişaf müəllimlərə tədrislərini təkmilləşdirmək üçün tətbiq edə biləcəkləri ən son təhsil tədqiqatları, tendensiyalar və qabaqcıl təcrübələr barədə məlumatlı olmağa imkan verir.

Liderlər kimi müəllimlər tez-tez təhsil dəyişikliklərinin önündə olurlar, kurikulumda, təlimatda və siyasətdə təkmilləşdirmələri müdafiə edirlər. Onlar məktəb proqramlarının inkişafına töhfə verir, yeni müəllimlərə mentorluq edir, müsbət və effektiv təhsil mühiti yaratmaq üçün idarəçilər və digər maraqlı tərəflərlə əməkdaşlıq edir. Müəllimlər həmçinin yerli, əyalət və milli səviyyələrdə təhsil təcrübələrinə və siyasətlərinə təsir göstərmək üçün öz təcrübələrindən istifadə edərək öz çevrələrində lider kimi xidmət edirlər.

Müəllimlər şagirdlərinə maraq, tənqidi düşünmə və davamlı özünü təkmilləşdirmənin vacibliyini nümayiş etdirərək ömürboyu öyrənmə üçün nümunə kimi xidmət edirlər. Öyrənmə və böyümə dəyərlərini təcəssüm etdirərək, müəllimlər öz şagirdlərini oxşar düşüncə tərzini mənimsəməyə ruhlandırırlar, sinifdən kənara çıxan ömürboyu öyrənmə mədəniyyətini inkişaf etdirir.

Yekun olaraq qeyd etmək ki, müasir təhsildə müəllimin rolu çoxşaxəli və dinamikdir, ənənəvi təlimdən kənarda qalan geniş vəzifələri əhatə edir. Müəllimlər öyrənmənin asanlaşdırıcıları, mentorlar, innovatorlar və inklüzivlik və ədalətin tərəfdarlarıdır. Onlar şagirdlərinin təhsil təcrübələrinin formalaşdırılmasında, onları mürəkkəb və sürətlə dəyişən dünyada uğur qazanmağa hazırlamaqda mühüm rol oynayırırlar. Bu rolları mənimsəməklə, müəllimlər bütün şagirdlərin böyüməsini və inkişafını dəstəkləyən daha effektiv, əhatəli və gələcəyə hesablanmış təhsil sisteminin yaradılmasına töhfə verirlər (1, səh. 291).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Baskan, G. A. Eğitimde Liderlik ve Yönetim. Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi, 16(4), 531-551, 2010.
2. Cəbrayilov İ. Müasir təhsil: axtarışlar və perspektivlər, Bakı: Mütərcim, 2013.
3. Darling-Hammond, L. Teacher education around the world: What can we learn from international practice? European Journal of Teacher Education, №40(3), s.291-309, 2017.
4. Day, C., & Gu, Q. The New Lives of Teachers. Routledge, 2010.
5. Eisner, E. W. The educational imagination: On the design and evaluation of school programs. Prentice Hall, 2002.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANİ POEZİYASI VƏ MUSİQİ

Gilas Mürşudova

ADPU Şamaxı filialı

gilasmursudova@gmail.com

Xülasə

Seyid Əzim Şirvani XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış şairi, maarifçi və realist sənətkarıdır. O, klassik və xalq ədəbiyyatı ənənələrini birləşdirərək cəmiyyətin maariflənməsinə və mənəvi tərbiyəsinə xidmət etmişdir. Şeirlərində satira, lirika və didaktika ustalıqla vəhdət təşkil edir. Əsərlərinin musiqi ilə uyğunluğu onları muğam və təsniflərdə ifa üçün əlverişli edir. Seyid Əzimin yaradıcılığı poeziya və musiqinin harmonik birliyini əks etdirir və milli mədəniyyətimizdə mühüm yer tutur.

Açar sözlər: poetik nümunə, lirik, satirik, qəzəl, qəsidə, mükəmməs.

Abstract

Seyid Azim Shirvani was a prominent poet, educator, and realist artist of 19th-century Azerbaijani literature. He combined classical and folk literary traditions to serve the enlightenment and moral upbringing of society. His poems skillfully unite satire, lyricism, and didacticism. The harmony of his works with music makes them suitable for performance in mugham and tasnif genres. Seyid Azim's creativity reflects the harmonious unity of poetry and music and holds an important place in our national culture.

Keywords: poetic sample, lyric, satirical, ghazal, qasida, mukhammas.

Seyid Əzim Şirvani Azərbaycan ədəbiyyatının məşhur xadimlərindəndir. O, klassik Şərq şerinin mütərəqqi ənənələrinin yeni dövrdə qüdrətli varisi, böyük Mirzə Fətəli Axundovun maarifçilik və

islahatçılıq ideyalarının alovlu davamçısı və müdafiəçisi, Həsən bəy Zərdabinin ideya silahdaşı, məslək və mübarizə yoldaşı, "cəngi və qəhhar" (N.Nərimanov) poeziyasının yaradıcısı, böyük xalq şairi M.Ə.Sabirin ustadı, məşhur maarif xadimi, realist yazıçı, filoloq alim S.M.Qənizadənin müəllimi olmuşdur. Şair ədəbi yaradıcılığa başladığı gündən həmişə xalq cəbhəsində, cəmiyyətin mütərəqqi meyillərini təmsil edən işıqlı şəxsiyyətlərin cinahında dayanmışdır. XIX yüzilliyin 70-ci illərində ölkədə ideya mübarizələri başlanarkən onun "Əkinçi" ətrafında toplaşan qabaqcıl ziyalılarla eyni mövqedən, çiyin-çiyinə cəhalət və nadanlıq səltənətinə qarşı apardığı mübarizə xalqımızın sosial-mədəni dirçəliş uğrunda gedən döyüşlərinin tarixində dəyərli bir səhifə təşkil edir. Məhz bu məfkurə çarpışmalarında, o, mütərəqqi adamlara rəhbərlik edən maarif və ədəbiyyat mürşidi Həsən bəy Zərdabinin təsiri altında realist ədəbiyyat meydanına gəlmiş, istedadının müxtəlif tərəflərini üzə çıxararaq xalqın xidmətinə vermiş, lirik, satirik və didaktik şeirlərin, mənzum və mənsur hekayələrin, publisist məqalələrin, poetik tərcümələrin, tarixə, ədəbiyyatşünaslığa dair elmi əsərlərin müəllifi kimi məşhurlaşmışdır. XIX əsrin ikinci yarısından sonra Azərbaycanda qüvvətlənən maarifçilik hərəkatının görkəmli nümayəndələrindən biri kimi tanınan Seyid Əzim M.F.Axundovun başladığı ədəbiinqilabı poeziya sahəsində davam və inkişaf etdirmiş, maarifçi realist şeirin dəyərli nümunələrini yaratmaqla doğma ədəbiyyatımıza misilsiz xidmət göstərmişdir. Onun gözəlliyi və təmiz məhəbbəti tərənnüm edən parlaq lirikası, hakim və istismarçı təbəqələrə, mədəni geriliyin müxtəlif təzahürlərinə qarşı çevrilmiş kəskin satiraları, vətənpərvərlik, xalqlar arasında dostluq, insana məhəbbət, xeyirxahlıq, vəfa, sədaqət kimi bəşəri hissləri təbliğ edən öyüd və nəsihətləri, hikmətamiz hekayələri və təmsilləri Azərbaycan bədii təfəkkürünün inkişafı tarixində orijinal bir mərhələ təşkil edir. (4)

Seyid Əzim Şirvaninin bədii zövqü klassik Şərq, o cümlədən Azərbaycan şerinin çoxəsrlik ənənələri zəminində cilalanıb formalaşmışdır. O, Əbu Nüvvəs, İmrəqləys, Firdovsi, Nizami, Xaqani, Xəyyam, Sədi, Hafiz, Rumi, Cami, Füzuli kimi qüdrətli sənətkarların ədəbi irsini dərinlən öyrənib mənimsəmiş və onlardan ardıcıl surətdə yaradıcı şəkildə bəhrələnməmişdir. Şairin bütün yaradıcılığı boyu klassik şeir formalarına (bəzən sıx, bəzən seyrək müraciət etməsindən asılı olmayaraq) xüsusi maraq göstərməsinin bir səbəbi də sözün müsbət mənasında Şərq ədəbiyyatı klassiklərinə aludəçilik göstərməsi olmuşdur. Lakin buna baxmayaraq Seyid Əzim Şirvani lirikası öz məzmun və mündəricəsi etibarlı ilə orijinal ahəngdə səslənir və sələflərinin yaradıcılığından bir sıra əlamətləri ilə seçilirdi. Şərq şeri bütün məziyyətlərinə, xüsusilə insan kulturunu təbliğ, yüksək humanist duyğuları tərənnüm etməsinə baxmayaraq, o, yarandığı feodalizm dövrünün ideoloji və bədii məhsulu idi. Bu poeziya orta əsrlərin dini-mistik ideyalarından, müxtəlif adlar altında yaranmış təriqətlərə məxsus rəmz və rümuzlardan azad deyildi. (5) Seyid Əzim isə yeni əsrin, təzə dünyanın, kapitalist inkişafı dövrünün sənətkarı idi. Elə bir zamanın ki, neft sənayesinin yüksəlişi ilə təbii texniki biliklərin inkişafına geniş meydan açılmışdı. İctimai həyatın mənzərəsi mürəkkəbləşib cəmiyyətdə təbəqələşmə, bir-birinə zidd siniflərə parçalanma prosesi başlanmışdı. Bütün bunlar öz növbəsində dünya, insanı əhatə edən coğrafi məkan və sosial mühit haqqında müsəlman zəhmətkeşlərində aydın və obyektiv qənaətin formalaşmasına səbəb olmuşdu. Yaxın və Orta Şərqi gəzib dolaşan, ağıla və ürəyə fayda verən çox şey görüb, çox şey öyrənən, vətəndə isə sənaye və ticarət burjuaziyasının ilk müvəffəqiyyətli addımlarını müşahidə edən şairdə empirik də olsa, həyat və cəmiyyətin inkişaf qanunları haqqında düzgün qənaətlər yaranmışdı. Başqa sözlə, şüuru dinimövhümü təsəvvürlərin buxovundan xilas olub, real mündəricə qazanmışdı. O, artıq təbiətin fəvqündə fəvqəlbəşər qüvvələrin mövcud olması haqqında əfsanələri qəbul etmirdi. Onun üçün həqiqət ana təbiətin qoynunda mövcud olan gerçəklikdən ibarət idi. (5)

Seyid Əzim Şirvani vətəni doğma Azərbaycanda gec-tez xoşbəxt bir cəmiyyətin qurulacağına dərin inam bəsləyirdi. Ona görə də o özünü gələcəkdə yaradılacaq yeni cəmiyyətin üzvlərinə tutub bu yolda döyüşən, lakin arzusu ürəyində qalıb həsrətlə ölən fədailərdən biri kimi məsud anlarda onu da yad etmələrini xahiş edir, hər misrasında və hər sətirində ürəyinin döyüntüləri eşidilən əsərlərini oxuyub bəhrələnmələrini məsləhət görürdü (2)

*Ol zaman kim, bu dövreyi-əflak,
Çürüdüb eyləyər vücudumu xak.
Oxuyanlar həqiri yad edələr,
Ruhumu qəbr evində şad edələr.*

Seyid Əzim Şirvani XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, klassik poeziya

ənənələrini yeni ruhda yaşadan, ictimai və estetik düşüncəni poeziyada əks etdirən mütəfəkkirdir. Onun şeirləri yalnız söz sənəti baxımından deyil, həm də musiqi ilə birgə yaşamaq gücünə malikdir. Şairin qəzəlləri, müxəmməsləri, rübailəri muğamla və aşiq musiqisi ilə səsləndirilməyə son dərəcə uyğundur.(6)

Şirvani (1835-1888) Azərbaycan ədəbiyyatında realist poeziyanın əsas nümayəndələrindən biridir. XIX əsrin ikinci yarısında Şamaxı və Şuşa kimi mədəni mərkəzlərdə musiqi və poeziya iç-içə inkişaf edirdi. Seyid Əzim bu mühitin fəal üzvü idi. Onun şagirdləri və müasirləri arasında həm şairlər, həm də musiqiçilər olmuşdur. Bu onun təsir dairəsini genişləndirmişdir. Onun poeziyası və musiqi ilə əlaqəsi çoxşaxəli olub və dövrünün ədəbi-musiqili mühitində mühüm yer tutur. Onun bəzi qəzəlləri klassik Şərq musiqisinin muğam janrında ifa olunmaq üçün uyğun idi. Muğam və təsniflərdə Seyid Əzimin sözlərinə müraciət edən xanəndələr olmuşdur. Seyid Əzim lirikasında musiqiyə məxsis ritmik qurluş, ahəng, təkrarlanan misralar və emosional gərginlik vardır ki, bu da onları musiqi ilə birləşdirməyə imkan verir. Onun dövründə və hal – hazırda yazıb – yaradan muğam ifaçıları və aşiqlər arasında şairin şeirləri repertuar kimi istifadə olunurdu. Seyid Əzimin qəzəlləri musiqi ilə şox yaxından bağlıdır. Onun yazı tərzı, qafiyə və ritm qurluşu, bədii obrazlarla zənginliyi bu şeirləri muğam janrında ifa üçün uyğun seçim idi. Məsələn, "Segah", "Şur", "Rast" kimi muğam dəsgahlarında onun sözləri zaman-zaman istifadə olunmuşdur. Klassik xanəndələr-Cabbar Qaryağdıoğlu, Hacıbaba Hüseynov, Seyid Şuşinski, Xan Şuşinski kimi ifaçılar şairin sözlərinə müraciət etmişlər. Onun şeirləri muğam ifasında həm təsnif, həm də sərbəst guşələrdə ifa olunmuşdur. Seyid Əzimin şeirlərində musiqiyə uyğun ritmik ahəng, təkrarlar, emosional kulminasiya mövcuddur. Bu xüsusiyyətlər şeirləri yalnız oxumaq üçün deyil, həm də oxumaqla hiss etmək üçün yararlı edir. Bugün ki, gündədə orta nəsil və gənc nəsil xanəndələr şairin qəzəllərindən muğam ifalarında və təsniflərdə istifadə edirlər. Onun bir məşhur beytini misal çəkək:

*"Hər nə yazsam, könlüm eşq ilə yazdı, nə çarə?
Dərdi- məhəbbət ilə doldu bu könlüm, nə çarə?"*

Bu tip beyitlər musiqi ilə yanaşı ifa edildikdə daha güclü emosional təsir yaradır. Seyid Əzimin poetik dili və mövzuları aşiq havalarına da uyğun gəlmişdir. Onun bəzi şeirləri gözəlləmə, qoşma və divani formasında ifa edilmişdir. Beləliklə o, həm klassik, həm də xalq musiqisinin ifadə vasitələrinə uyğun poeziya yaratmışdır. Azərbaycan muğam sənəti ilə poeziya arasında qədim və dərin bir bağlılıq mövcuddur. Seyid Əzim Şirvaninin şeirləri bu baxımdan çox əlverişli nümunələr təqdim edir. Onun qəzəlləri klassik muğam dəsgahlarında — rast, şur, segah kimi ladlarda ifa olunmağa uyğundur. Şairin dili musiqi ritmi ilə ahəngdar şəkildə işlənmiş, bədiiiliklə musiqi vəznləri arasında harmonik bir əlaqə yaradılmışdır. Azərbaycan xanəndəsi, bəstəkar və pedaqoq, musiqişünas alim, gökəmli mədəniyyət xadimi Əlbaba Məmmədov da öz yaradıcılığında şairin qəzəllərindən muğam dəsgahlarında geniş istifadə etmiş və təsniflər bəstələmişdir.

*Necə həm tay tutum hər büti-zibayə səni?
Vermərəm, tanrı bilir cümlə bu dünyaya səni.
Qorxuram ki, nəzər əhli deyər naqisdi bu söz,
Oxşadam hüsnə hər çənd tamam ayə səni.*

Musiqinin ifa vasitələri olan mili və qədim musiqi alətlərimizin adlarına klassik şairlərimizin əsərlərində və o cümlədən S.Ə.Şirvaninin "Guş qıl" qəzəlində də rast gəlirik.(6)

*Guş qıl, ey ki bilirsən özüvi vaqifi-kar,
Ağah ol gör ki, nədir naleyi-ney, nəğmeyə-tar,
Nədir ol xüşk olan çubdə bu naleyi-zar –
Ki, sədasından onun qarət olur səbrü qərar,
Açma sən pərdəni, hər pərdədə var yüz əsrar.*

Seyid Əzim Şirvani xalq şeiri formalarından da geniş istifadə etmiş, xüsusilə də aşiq poeziyasının

ritm və musiqi imkanlarından bəhrələnmişdir. Onun bəzi qoşmaları və müxəmməsləri aşiq musiqisinə uyğun şəkildə qurulmuşdur. Bu əsərlər aşiqlər tərəfindən ifa olunmuş, musiqi ilə birləşərək xalq arasında geniş yayılmışdır.

Seyid Əzim Şirvani musiqiyə sadəcə fon kimi yox, mətnin özündə estetik komponent kimi yanaşırdı. Onun bir çox şeirlərində musiqi terminlərinə, çalğı alətlərinə, səslərə, laddlara işarələr var. Bu, onun musiqi duyumunun yüksək olduğunu göstərir. Musiqi sadəcə ifa ilə deyil, mətnin semantikasında da yaşayır.

Bu gün də Seyid Əzim Şirvaninin poeziyası bəstəkarlar üçün ilham mənbəyidir. Onun şeirləri müasir vokal əsərlərdə, muğam-simfonik kompozisiyalarda istifadə olunur. Xüsusilə də gənc xanəndələr onun qəzəllərindən istifadə edərək yeni interpretasiyalar ortaya qoyurlar.

• Rejissor Vasif Məmmədşad tərəfindən 2014-cü ildə "Aləmdə səsim var mənim. Seyid Əzim Şirvani" filmi ekranlaşdırılmışdır. Film Azərbaycan televiziyasında istehsal edilmişdir. Filmdə şairin obrazını əməkdar artist Pərviz Bağirov canlandırır. Sənədli filmdə musiqilərin ifası gənc muğam ifaçısı xanəndə-müğənni Mirələm Mirələmova aiddir.

• Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 4 aprel 2025-ci il tarixli sərəncamı ilə Seyid Əzim Şirvaninin 190 illiyi qeyd edildi.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 7 may 2019-cu il tarixli 211 nömrəli Qərarı ilə Seyid Əzim Şirvani Azərbaycan Respublikasında əsərləri dövlət varidatı elan edilən müəlliflərin siyahısına daxil edilmişdir. (1)

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əsərlərin dövlət varidatı elan edilməsi Qaydaları"nın və "Əsərləri dövlət varidatı elan edilən müəlliflərin və dövlət varidatı elan edilən filmlərin Siyahısı"nın təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 7 may 2019-cu il tarixli, 211 nömrəli Qərarı
2. Firudun Bəy Köçərli. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1963 s.69.
3. https://t.me/baku_es/59515
4. Məmməd Arif. Azərbaycan xalqının ədəbiyyatı. Bakı: 1958.
5. Seyid Əzim Şirvani. I cild. ön söz Məmmədov X.
6. Seyid Əzim Şirvani. II cild.
7. Seyid Əzim Şirvaniyə həsr olunmuş film çəkildi " (az.). Ann.az. 30 yanvar 2014. İstifadə tarixi: 2018-01-03"

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ OXU DƏRSLƏRİNDƏ YARANAN PROBLEMLƏR VƏ MÜƏLLİMLƏRİN SİNİFDƏ ROLU

Gülınar Musayeva
ADPU Şəki filialı
guln994@gmail.com

Xülasə

Ali məktəblərdə oxu dərsləri təhsil prosesinin ayrılmaz və əhəmiyyətli bir hissəsidir. Bu dərslər tələbələrin təfəkkürünün, təhlil qabiliyyətinin və tənqidi düşünmə bacarığının formalaşmasına mühüm təsir göstərir. Lakin bu prosesdə bir sıra problemlər mövcuddur ki, bu da oxu fəaliyyətinin səmərəliliyinə mane olur. Bu problemlərin aradan qaldırılmasında isə müəllimin sinifdəki rolu və tətbiq etdiyi metodikalar həlledici faktor sayılır.

Açar sözlər: Oxu, bacarıq, problem, fəaliyyət, metodika.

Abstract

Reading lessons in higher education are an integral and important part of the educational process. These lessons have a significant impact on the formation of students' thinking, analytical skills and

critical thinking skills. However, there are a number of problems in this process, which hinder the effectiveness of reading activities. In order to overcome these problems, the role of the teacher in the classroom and the methods he applies are considered to be a decisive factor.

Keywords: reading, skill, problem, activity, methodology.

Müasir dövrün təhsil mühitində oxu bacarığı yalnız dil öyrənmənin deyil, ümumilikdə intellektual inkişafın təməl göstəricilərindən biri kimi qəbul olunur. Ali məktəblərdə keçirilən oxu dərsləri tələbələrin həm informasiya qəbulu, həm də onun təhlili və interpretasiyası baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin mövcud tədris təcrübəsində bu dərslərin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi zamanı müxtəlif çətinliklər ortaya çıxır ki, bu da dərslərin effektivliyinə mənfi təsir göstərir. Əsas problemlər sırasında tələbələrin oxuya qarşı motivasiyasının azlığı, mətnlərin tənqidi təhlili üçün metodik hazırlığın zəifliyi, müasir texnologiyaların dərslər prosesində qeyri-kafi tətbiqi və müəllimlərin pedaqoji çevikliyinin məhdudluğu qeyd oluna bilər.

Əslində oxu dərsləri yalnız mətnin səthi mənimsənilməsi ilə məhdudlaşmamalı, həm də tələbələrdə analitik və sintez bacarıqlarını inkişaf etdirməlidir. Belə bir yanaşma tələb edir ki, müəllim sinifdə yalnız bilik ötürən şəxs deyil, həm də öyrənməyə yönəldən, istiqamət verən və mühit quran şəxs kimi çıxış etsin. Müəllim tələbənin şəxsiyyətini, təfəkkür tərzini və fərdi öyrənmə ehtiyaclarını nəzərə alaraq dərsləri təşkil etməli, oxu materiallarını onların maraq dairəsinə və bilik səviyyəsinə uyğun seçməlidir.

Tədqiqatların əksəriyyəti göstərir ki, ali təhsil pilləsində oxu dərslərinin uğurlu həyata keçirilməsi bilavasitə müəllimlərin sinifdəki fəaliyyət tərzilə sıx bağlıdır. Belə ki, müəllimin istifadə etdiyi interaktiv tədris metodları, təşviqedici sual-cavab texnikası, müzakirə və debat formatları tələbələrdə yalnız mətni anlama qabiliyyətini deyil, eyni zamanda mətndən nəticə çıxarma, arqumentasiya və fikrin əsaslandırılması bacarıqlarını da gücləndirir.

Bundan əlavə, XXI əsr təhsil sistemində müəllimin rolu sürətlə dəyişir: müəllim artıq mənbə deyil, istiqamətverici, mentor və öyrənmə partnyoru rolunu alır. Belə bir transformasiya xüsusilə oxu dərslərində daha bariz hiss olunur. Çünki burada müəllimin yönəldici fəaliyyəti tələbənin aktiv iştirakını təmin etmək üçün əsas şərtidir. Təlimin bu mərhələsində müəllim dərslərin hazırlıqdan tutmuş tapşırıqların qurulmasına, qiymətləndirmədən geribildirmə qədər bütün mərhələlərdə fəal şəkildə iştirak etməli, həm metodoloji bilik, həm də psixoloji hazırlıqla bu prosesi idarə etməlidir.

Bu səbəbdən ali məktəblərdə oxu dərslərində yaranan problemlərin mahiyyətini və bu problemlərin həllində müəllimlərin sinifdəki rolunu hərtərəfli araşdırmaq aktual və zəruri bir məsələ kimi qarşıya çıxır. Hazırkı məqalə bu istiqamətdə aparılmış araşdırmaları ümumiləşdirir, problemin səbəblərini təhlil edir və müəllimlərin sinifdaxili strategiyalarını dəyərləndirməklə mövzuya praktiki töhfə verməyi hədəfləyir.

1. Oxu dərslərində qarşılaşılan əsas problemlər

Oxu dərslərində rast gəlinən başlıca çətinliklər aşağıdakılardır:

- Passiv öyrənmə mühiti
- Motivasiya çatışmazlığı
- Analitik və tənqidi oxunun zəif inkişafı
- Dil baryeri və leksik məhdudiyyətlər

Bəzi tədqiqatlar göstərir ki, tələbələrin təhlil, müqayisə və nəticə çıxarma bacarıqları zəifdir (1, səh. 325; 2, səh. 140).

2. Müəllimin sinifdə rolu və effektiv tədris metodikaları

Müəllimin sinifdəki funksiyası yalnız məlumat ötürmək deyil, həm də:

- Aktiv müzakirə mühiti formalaşdırmaq
- Tənqidi düşünməyə yönəltmək
- Texnologiyanın tətbiqi ilə interaktiv mühit yaratmaq

Müasir dövrdə müəllim həm də 'tədris dizayneri' kimi çıxış etməlidir. (3, səh. 43; 4, səh. 64).

3. Müəllimin fasilitator rolu

Müəllim tələbəni düşünməyə təşviq etməli, ona cavabı deyil, sualı təqdim etməlidir. Bu yanaşmada müəllim:

- Tələbəyə düşünməyi öyrədir
- Suallar vasitəsilə fəallıq yaradır
- Mətnə əsaslanan tapşırıqlar təklif edir (5, səh. 282; 6, səh. 1).

4. Nəticə və təkliflər

Ali məktəblərdə oxu dərslərinin səmərəliliyini artırmaq üçün:

- Müəllimlərə təlimlər keçirilməli
- Oxu dərsləri interaktiv qurulmalı
- Dərs resursları rəqəmsallaşdırılmalı və zənginləşdirilməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Allahverdiyeva, Z. (2023). *Həyat bilgisi dərslərində yaradıcı yazının rolu*.
2. GDU (Gəncə Dövlət Universiteti). (2021). *Müasir təhsil mühitində oxu dərsləri və müəllim funksiyası*.
3. İbrahimov, F.A. (2024). *Əvəzetmə üsulu və müəllimlərin sinifdaxili təşkili*.
4. Karimova, V. (2017). *Analyzing the features of publicistic style*.
5. Prokopenko, M.V. (2022). *Цифровые ресурсы в профессиональной деятельности педагога*.
6. Qənbərova, G.A. (2020). *İnklüziv təhsil və müəllim fəaliyyəti*.

VƏTƏNPƏRVƏRLİK VƏ HƏRBİ-VƏTƏNPƏRVƏRLİK ANLAYIŞININ MAHİYYƏTİ

Gülşən Bayramlı

Bakı Qızlar Universiteti
gulsnbayramli@gmail.com

Xülasə

Tədqiqatlar göstərir ki, kiçikyaşlı məktəblilərin vətənpərvərlik və hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi ailədə və məktəbəqədər təhsil müəssisələrində başlayıb, ümumtəhsil müəssisələrində davam etdirilir. Vətənpərvərlik və hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi öz məzmununa görə bir-biri ilə sıx vəhdətdə olub, biri digəri üçün şərtidir. Vətənpərvərlik tərbiyəsi bəşər tarixində vətənlərin yaranması ilə insanlarda təşəkkül tapmış ən müqəddəs, ən ülvəi hisslərdən biridirsə, hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi onun qorunması, möhkəmlənməsi, eyni zamanda, 44 günlük Vətən savaşında işğaldan azad olunmuş torpaqlarımızın müdafiəsilə bağlıdır.

Açar sözlər: vətən, vətənpərvərlik, hərbi-vətənpərvərlik, mahiyyət, kiçikyaşlı məktəbli.

Abstract

Studies show that the patriotic and military-patriotic education of young schoolchildren begins in the family and in preschool educational institutions and continues in general education institutions. Patriotic and military-patriotic education are closely intertwined in their content, and one is a prerequisite for the other. If patriotic education is one of the most sacred and sublime feelings that have formed in people with the creation of homelands in human history, military-patriotic education is associated with its protection, strengthening, and at the same time, the constant defense of our lands liberated from occupation in the 44-day Patriotic War.

Keywords: homeland, patriotism, military-patriotism, essence, younger schoolchild.

Vətən! Bu kəlmə insanlarda daha dərin və əziz hisslər oyadır. O, ən böyük sərvətimiz olub, ata və babalarımızdan bizə miras qalmış ən böyük dəyərdir. Vətən bu günümüz, qəhrəman keçmişimiz, Dədə Qorqud hikməti, Xətai qılıncı, Nizami poeziyası, Füzuli məhəbbəti, Üzeyir musiqisi, S.Vurğun şeirliyi, Xudayar təsnifidir. Məlumdur ki, Ana Vətənimiz ərazisi üzərində ay-ulduzlu üçrəngli bayraq dalğalanan Azərbaycan Respublikasıdır.

Gənclərin vətənpərvərlik ruhunda böyüməsinə və tərbiyə olunmasına böyük önəm verən görkəmli

şəxsiyyət, Ümummilli Lider Heydər Əliyev Gənclərin birinci forumundakı nitqində demişdir: “Milli dəyərlərimizi, ənənələrimizi yaxşı bilməyən, tariximizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz. Hər bir gənc vətənpərvər olmalıdır. Vətənpərvərlik nədir? Vətənpərvərlik böyük məfhumdur. Bu, sadəcə, orduda xidmət etmək deyil. Vətənə sadıq olmaq, Vətəni sevmək, torpağa bağlı olmaq – budur vətənpərvərlik! (6).

Vətənpərvərlik tərbiyəsi mahiyyətə məktəbli vətəni dərin məhəbbətlə sevməyə və onun çiçəklənməsi üçün əmək işlərinə qoşulub alışdırmağa, öz şəxsi maraqlarını vətən yolunda qurban verməyə əsaslanan emosional bağlılıqdır. Bu elə bir bağlılıqdır ki, hər an vətənin və xalqın marağını daha uca tutmağa, vətəndaşlıq məsuliyyətini layiqincə yerinə yetirməyə hazır olmalısan.

Azərbaycan izahlı lüğətində vətənpərvər, vətənpərvərlik, hərbi sözlərinin mahiyyətini araşdırdıq. Burada vətənpərvər - Vətən və pərvər. Öz vətəninə sevmək, öz xalqına və vətəninə sadıq və mənafeyi uğrunda canından keçməyə hazır olan vətənpərvər; vətənpərvərlik – Vətən və pərvanə. Vətənpərvərə xas olan sifət; öz vətəninə və xalqına səadət və məhəbbət və onun yolunda hər bir fədakarlığa hazır olma (1, səh. 191-192); hərbi – hərbi, müharibəyə aid olan, müharibə ilə əlaqədar olan, müharibə ehtiyacları üçün olan kimi aydınlaşdırılır. (1, səh. 250).

Zaman keçdikcə bu, yeni dövlətlərin, milli və milli-azadlıq hərəkətlərinin yaranması zamanı və müharibələr ərafəsində daha da böyük aktualıq kəsb etmişdir. 20 % torpaqlarımızın yadelli düşmənlərimiz tərəfindən işğala məruz qaldığı bir dövrdə vətənpərvərlik tərbiyəsinin zəruriliyi bu işə qayğı və məsuliyyətlə yanaşmanın vacibliyini daha da artırmışdır. Belə ki, Milli Ordumuz torpaqlarımızı Erməni işğalçılarından, vandallarından azad etdi. Əsrlər boyu xalqımız doğma vətəni yadelli işğalçıların basqınlarından qorumaq üçün ölüm-dirim mübarizəsinə qalxmış və Vətənin azadlığı naminə minlərlə qurbanlar vermişdir. Azərbaycan xalqı heç vaxt öz əziz vətəninə mənafeyinə ləqeyd yanaşmamışdır. Hər bir adamın qiyməti onun vətənə, millətə xidməti ilə, əsl insanlıq ləyaqəti isə vətənpərvərlik hissi ilə ölçülür.

Vətənpərvərlik tərbiyəsinin məqsədi şagirdlərə kiçik yaşdan başlayaraq torpağa, vətənə hədsiz sədaqət və məhəbbət, bağlılıq ruhunda böyütmək, vətən üçün hər cür fədakarlıq etmək, Azərbaycan vətəndaşlarına hörmət və ehtiram hissi aşılayır.

Şübhəsiz ki, vətənpərvərlik tərbiyəsinin tərəqqisi bir çox əlamətlərlə bağlıdır:

- Vətənə hədsiz məhəbbət;
- Vətənin keşiyində ayıq-sayıq dayanmaq;
- İşğaldan azad olunmuş torpaqlarımızda quruculuq işləri aparmaq;
- Azərbaycanın Silahlı Qüvvələrinin inqilabi, döyüş və əmək ənənələrini yaşatmaq və daha da inkişaf etdirmək;
- Azərbaycanı xarici təhlükədən qorumaq üçün gənclərin hərbi bilik, bacarıq və təfəkkür inkişafına nail olmaq;
- Vətənin taleyi üçün məsuliyyət hissi tərbiyə etmək;
- Azərbaycanın sülhsevər xarici siyasətini və hərbi texnikanın sirrlərini öyrənmək;
- Beynəlxalq mahnı, müsabiqə, idman və s. yarışlarda qələbə qazanmaq;
- Əbədi müstəqilliyimizi uzaqgörən liderimiz Heydər Əliyevin təbirincə desək, göz bəbəyi kimi qorumaq, yaşatmaq və inkişaf etdirmək;
- Milli Azərbaycançılıq ideologiyasına layiqincə xidmət etmək və s.

Vətənpərvərlik tərbiyəsi ilkin olaraq ailədən, məktəbəqədər təhsil müəssisələrindən başlanır, məktəbdə isə formalaşır, tədrislə, təhsillə davam etdirilir. Məlum olduğu kimi, təlim-tərbiyə işinin bütün sahələrində, istiqamətlərində olduğu kimi müasir vətənpərvərlik tərbiyəsi əsasən ibtidai siniflərdən başlanır və sonrakı təlim pillələrində daha da inkişaf etdirilir. Bu mənada böyüməkdə olan nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsində ibtidai sinif müəllimlərinin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Onlar təhsil, elm verməklə yanaşı birinci sinif qədəm qoyan, gələcəyimiz olan uşaqlara vətəni, ana dilini sevmək, torpaqları qorumaq, dövlət rəmzlərinə məhəbbət və hörmət, Azərbaycan xalqının keçmişini, tarixini öyrənmək, milli-mənəvi dəyərlərə sahib çıxmaq kimi ali hissləri aşılamalıdır. Məktəblərdə il boyu təşkil olunan vətənpərvərlik ruhlu tədbirlərlə belə hissləri şagirdlərin qanlarına, canlarına hopdurmağa nail olmalıdırlar.

Məktəblərdə şagirdlərə ilkin vətənpərvərlik hissinin aşılınması müxtəlif üsullarla – onlara dövlət

himnini oxutmaq, vətənpərvərlik mövzusunda mahnı və şeirləri öyrətmək, dövlət rəmzlərinin şəkillərini çəkmək və s. vasitələrlə öyrədilir.

44 günlük Vətən müharibəsində işğaldan azad olunan Vətən torpaqlarında müqəddəs üçrəngli bayrağımızın qaldırılması, vətəndaşlarımızda Azərbaycanın üçrəngli bayrağına, həmçinin qardaş Türkiyənin Dövlət bayrağına sevginin şahidi olduq. Ali Baş Komandanın ölkənin işğaldan azad olunan əraziləri haqqında xalqa müraciəti zamanı verdiyi müjdələri eşidən insanlar əllərində bayraqlarla yürüşlərə çıxdılar, eyni zamanda, şəhər, qəsəbə və kəndlərimiz bayraqlarla bəzədildi.

İftixar etməli haldır ki, ölkənin hər yerində Dövlət bayrağı meydanlarının yaradılması mühüm rol oynamış, həmçinin hər il təhsil işçilərinin, məktəblilərin və tələbələrin iştirakı ilə 9 Noyabr - Dövlət Bayrağı Günündə Bakıda və regionlarda keçirilən “Bayraq yürüşləri” şagirdlərimizin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsinə, onlarda vətənpərvərlik duyğularının formalaşmasına, eyni zamanda üçrəngli bayrağımıza hörmət və ehtiramın formalaşmasına da vacib rol oynayır.

Şagirdlərə başa salmaq lazımdır ki, biz 44 günlük Vətən müharibəsində Vətənimizi sevdiyimiz üçün qalib gəldik. Vətən də insanların xoşbəxtliyi, azadlığı üçün canını fəda edən qəhrəmanları şərəfləndirir. Onların adları şəhər, küçə, meydan adlarında əbədləşdirilir, şərəfinə abidələr ucaldılır.

“Vətənpərvərlik” deməklə, heç vaxt vətənpərvər olmaq mümkün deyil. Vətənpərvər olmaq o demək deyildir ki, tək əlinə silah alıb gedib döyüşməlisən. Müəllim şagirdə vətənpərvərlik sözünün yalnız çiyində silah, əynində hərbi forma cəbhədə vuruşmaq olmadığını dərinlən izah etməlidir. Bunun üçün hər bir azərbaycanlı işindən, oxumağından, hər hansı ölkədə yaşamasından asılı olmayaraq, öz əməlləri, işi və oxumağı ilə vətənə olan sevgi və məhəbbətini sübut etməlidir.

Tariximizdə, eləcə də müasir dövrümüzdə məktəblilərə vətənpərvərlik nümunəsi olan şəxsiyyətlər çoxdur. Bu baxımdan ulu öndər Heydər Əliyev, Mustafa Kamal Atatürk, İlham Əliyev, Fətəli xan Xoyski, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Polad Həşimovun zəngin, mənalı, xalqına və vətəninə həsr olunmuş həyat yolu şagirdlərimiz üçün bir nümunədir.

Vətənpərvərlik geniş anlayış olub, bir sıra əlamətlərə malikdir. Onun aparıcı əlaməti yeniyetmə və gəncləri Vətənin fəal müdafiəçiləri kimi böyütməsidir. Bu, elmi pedaqogikada hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi anlayışı kimi formalaşmışdır.

Hərtərəfli inkişaf etmiş insanın mühüm keyfiyyətlərindən biri də hərbi-vətənpərvərlik hissinə yiyələnməsidir. Hərbi-vətənpərvərlik hissi ilə alışıb yanan şəxs vətəni, el-obanı, torpağı canından üstün tutur. Milli qeyrət onun üçün hər şeydən ucadır. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi əməliyyatlar zamanı şəhid olmuş general-mayoru Polad Həşimov xidməti boyunca həmişə özünü Vətənin əsgəri hesab etmiş, heç vaxt ölümdən çəkinməmiş, qarşıya çıxan çətinlik və maneələrin qarşısında aciz qalmamış, dogma yurdu, Vətəninin bütövlüyü uğrunda qeyrətlə, yorulmadan mübarizə aparmışdır. 2016-cı ilin Aprel döyüşlərində onun göstərdiyi şücaət, bacarıq və cəsarətlilik nümunəsi hər bir əsgər, zabıt üçün nümunə sayıla bilər. Şəhid olduğu gün də ən ağır döyüşlərin getdiyi məntəqəyə özü yollanmış, ən çətin müdafiə nöqtələrində birinci sırada olmuş, öndə getmiş, hətta irəli getməməsi üçün ona edilən xahiş və çağırışlara məhəl qoymamışdır. “İgid gülləyə sinəsini tutar, kürəyini yox”, deyib ulularımız.

Şagirdlər bilməlidirlər ki, əsrlər boyu respublikamızda yaşayıb, tükənməz sərvətlərimizdən bəhrələnən namərd qonşu ermənilər vətənimizə, onun barlı, bəhrəli torpaqlarına göz dikərək, torpaqlarımızın 20%-ni zəbt etmişlər. Zəbt etdikləri ərazilərin şəhər, kənd və qəsəbələri dağıdılmış, yandırılmış, soyulub talan olunmuş, tarixi abidələr, müqəddəs məscidlər və qəbiristanlıqları yerlə-yeksan olunmuş, eyni zamanda əhalisinə divan tutaraq, işgəncə vermişlər, yüzlərlə qoca, cavan, uşaq, qadın, o cümlədən körpələr öldürülmüşdür. Son illərin hadisələri göstərdi ki, kiçik yaşlardan məktəblilərimizin məhz hərbi-vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsi zəruridir. Bu məqsədlə hərbi-vətənpərvərlik hissi ailədə başlanmalı, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində ilkin ünsürləri aşılmalı və məktəblərdə davam etdirilməlidir.

İbtidai siniflərdə işləyən müəllimlərin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinə geniş, əhatəli və elmi-pedaqoji cəhətdən daha səmərəli qurmağın xüsusi əhəmiyyəti vardır. Həmin siniflərdə işləyən müəllimlər bunun səmərəli olduğunu nəzərə almalı, onların kiçikyaşlı məktəblilərin başa düşəcəyi səviyyədə izahı üzərində dayanmalıdır.

İbtidai siniflərdə hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin təşkilinin birinci mühüm şərti şagirdlərdə kiçik yaşlarından vətənə məhəbbət hissinin gücləndirmək. Şagird Vətəninə təkcə gözəlliyinə, yerüstü və yeraltı

sərvətlərinə görə deyil, müasir hərbi döyüş texnikasına, yenilməz ordusuna, qorxmaz oğul və qızlarına, ölməz şəhidlərinə görə sevməlidir. Bu sevgi ata-ana nəsihəti ilə birlikdə məktəblilərin yaş və anlaqsəviyyələrinə uyğun bədii əsərlər, proqramlar, dərslilər, məqalələr vasitəsilə aşılmalı və ümumtəhsil məktəblərinin ümumi tərbiyəvi işlərindən keçməlidir.

Müasir dərslər və dərslər vəsaitlərinin, metodik ədəbiyyatların, eyni zamanda məktəb təcrübəsinin təhlilindən görünür ki, bu sahədə xeyli çatışmazlıqlar olub. Keçmiş Sovetlər birliyi dövründə məktəblilərə bilavasitə məktəb həyatında hərbdən, hərbi texnikadan, düşmənlərimizdən danışmaq qadağan edilmiş, bu barədə dərslərdə hərbi-vətənpərvərlik hissləri aşılardan məlumatlar və hərbi məzmunlu biliklər məxfilik üzündən verilmirdi. Əslində bu şüurlu surətdə edilirdi ki, məktəblilər vətənpərvərlik duyğularından məhrum olsunlar, vətənin müdafiəsi üçün lazımi biliklərə yiyələnməsinlər.

İbtidai siniflərdə hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin təşkilinin ikinci mühüm şərti şagirdlərin vətənin dostunu və düşməni tanımasını təmin etməkdir. Əslər boyu bizimlə bir torpaqda yaşayıb, bir çörək kəsən, bizə dost deyən xain ermənilər bizə, türk millətinə düşmən kəsilmişlər. Müdrik atalarımızın sözüdür: “Çətin gündə dost sınıanar, düşmən bəlli olar”. Məlumdur ki, Azərbaycanın öz qanuni ərazilərini işğaldan azad etdiyi 44 günlük Vətən müharibəsində Türkiyə, Pakistan, Ukrayna, Əfqanıstan, Macarıstan, Moldova kimi Azərbaycanın suverenliyi və ərazi bütövlüyünə dəstək olmaqla dost ölkə olduqlarını açıq-aşkar gördük.

Azərbaycanın Prezidenti İlham Əliyev bildirib ki, əsl dostluq isə özünü çətin anlarda büruzə verir: “Bizim üçün də bu müharibə, eyni zamanda, onu göstərdi ki, Azərbaycanın əsl dostları kimlərdir, hansı ölkələrdir. Biz dostluğu qiymətləndirən xalqıq”. (7). Məhz kiçik yaşlarından məktəblilərə xalqımızın dostunu, düşməni tanıtmalı və onlarla mübarizənin əlverişli yollarını aşılmalıyıq.

İbtidai siniflərdə hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin təşkilinin üçüncü şərti kiçikyaşlı məktəblilərin erkən yaşıdan vətənin müdafiəsi üçün ilkin hərbi bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələndirilməsidir. Hərbi iş əsgərdən düşmən haqqında tam və dəqiq məlumatı əldə etmək, onun fəaliyyətini daim nəzarətdə saxlamaq, düşmən üzərinə hücumun ağıllı planlaşdırılması, düşmən hücumunun qarşısını qətiyyətlə almaq, yüksək döyüş hazırlığına yiyələnmək kimi hərbi bilik tələb edir. Bu biliklər müxtəlif müharibələrin izahı, təhlili ilə şagirdlərə çatdırılmalıdır. Danılmaz faktıdır ki, Azərbaycan ordusunun 44 günlük davam edən, parlaq qələbəsi ilə başa çatan döyüşlərinin uğurlu nəticəsi onu göstərdi ki, müasir döyüşlərdə müasir silahlardan istifadə olunması, gənc nəslin əsl vətənpərvər, qorxmaz və yüksək döyüş ruhunda olması, lazım gələrsə Vətən yolunda şəhidliyi qəbul etməsi, eyni zamanda müasir kompüter texnologiyasını, aşağı siniflərdən ümumtəhsil fənnlərini, xüsusən də riyaziyyatı, fizikanı dərindən bilməyi və əməli fəaliyyətində tətbiq etməyi bacarığına yüksək səviyyədə yiyələnmişdir. Şübhəsiz ki, məktəblilərimizin məktəbdə müəyyən hərbi biliklərə yiyələnməsi onların peşəkar hərbiçilər kimi formalaşmasında vacib rol oynayır.

Hazırda Azərbaycan xalqı xoşbəxtlik ki, bu gün öz hüquqi, demokratik, müstəqil, suveren, dünyəvi dövlətinə sahibdir və eyni zamanda bu müstəqilliyi qorumağa çalışır. İbtidai siniflərdən hər bir şagird anlamalıdır ki, dövlət müstəqilliyimiz elə də asan qazanılmayıb. Bu məşəqqətli və ağır yolda minlərlə soydaşımız amansızcasına qətlə yetirilmiş, yaralanmış, şəhidlərimizin qanı tökülmüş, xalqımız öz müstəqilliyini çətinliklərlə əldə etmişdir.

Azərbaycan xalqının xilaskarı, müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarı və qurucusu olmuş Heydər Əliyev demişdir: “Tarix dəfələrlə sübut etmişdir ki, xalqın əvəzsiz milli sərvəti olan müstəqilliyin qorunması, onun əldə edilməsindən qat-qat ağır və mürəkkəb vəzifədir”. (5, səh. 4). Bu baxımdan Azərbaycan dövlətinin hərtərəfli inkişafı, tərəqqisi, qüdrətli dövlətə çevrilməsi, tarixi Zəfərə nail olması indiki məktəblilərin bütün sahələrdə, o cümlədən, hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi sahəsində əsl varis kimi tərbiyə olunub yetişməsindən asılıdır.

Görkəmli xalq şairi Səməd Vurğunun sözləri ilə desək, “aslanın erkəyi, dişisi olmaz!”. Tarixi keçmişimizə nəzər salsaq görərik ki, Azərbaycan qadınları həmişə vətən torpağı uğrunda gedən döyüşlərdə ön və arxa cəbhələrdə olmuş, qəhrəman bir əsgər kimi düşmənlə üz-üzə vuruşmuşlar. 1-ci Qarabağ döyüşündə nə qədər qızlarımız, qadınlarımız, ana və bacılarımız mənfur düşmən əlinə keçməmək üçün çıxış yolunu özlərini Araz çayına atmaqda, qaya uçurumundan özünü qəsd etməsində tapmışlar. Bu azərbaycanlı qadınının vətənpərvərlik tərbiyəsi, ləyaqət və namus məktəbidir. 2-ci Qarabağ müharibəsində də qadın həkimlərimiz, tibb bacılarımız könüllü olaraq müharibə zonasına

yollanmış, gecə-gündüz ərazi bütövlüyümüzün təmin olunması uğrunda döyüşən əsgər və zabitlərimizə dəstək olmuş, yaralıların öz sağlamlıqlarına qovuşması üçün əllərindən gələni əsirgəməmişlər. Həmçinin 44 günlük vətən savaşında iştirak edən və II Qarabağ müharibəsinin yeganə şəhid qadını olan hərbi-feldşer Arəstə Baxışova Qubadlı istiqamətində gedən döyüşlər zamanı yaralı hərbiçilərimizə tibbi yardım göstərərəkən şəhidlik zirvəsinə ucalmışdır.

Nəticə etibarilə, belə bir elmi-pedaqoji qənaətə gəlirik ki, şagirdlərin vətənpərvərlik və hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi ailədə və məktəbəqədər təhsil müəssisələrində başlayıb, ibtidai siniflərdə tədricən sistem şəklində düşür. Bu işin təşkilində fənnlərin tədrisi və sinifdən xaric tədbirlərin geniş imkanları vardır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, I cild. Bakı: Çıraq, 1997, 452 s.
2. Fərəcova M. Vətənpərvərlik nədən başlanır. Bakı: Gənclik, 1972, 52 s.
3. Paşayev T. Diyarşünaslıq materialları əsasında gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsi. Bakı: Nərgiz, 2002, 160 s.
4. Rzayev A. Qarabağ dastanı Otuz ilin həsrəti – 44 günün zəfəri. Bakı: Təhsil, 2021, 529 s.
5. Səmədzadə K., Əhmədova S. Müstəqillik tarixi sərvətimizdir. (Metodik vəsait). Bakı: F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası, 2016, 40 s.
6. <https://search.app/XtuyEuBCVeaef3Xf6>
7. <https://search.app/Aahm1ZUUPwf4nS9a8>
3. Mirbağirov K. Seyid Əzim Şirvani. Bakı: Uşaq və gənclər ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1959.
4. Şirvani Seyid Əzim, Əsərləri. 3 cildə. Bakı, 1974.

SİNİFİN EFFEKTİV İDARƏDİLMƏSİNİN SİNİFDƏ ÖYRƏNMƏYƏ TƏSİRİ

İlahə İslamzadə

Bakı Qızlar Universiteti
ilaheislamzade49@gmail.com

Xülasə

Tədqiqatlar göstərir ki, düzgün qurulmuş sinif qaydaları, effektiv prosedurlar və qarşılıqlı hörmətə əsaslanan müəllim-şagird münasibətləri şagirdlərin dərslə marağını artırır, özünüifadə imkanlarını genişləndirir və akademik nailiyyətlərini yüksəldir. Effektiv idarəedilmə nəticəsində dərslər zamanı vaxt itkiləri azalır, dərslər planları daha səmərəli həyata keçirilir və şagirdlər arasında əməkdaşlıq ruhu formalaşır. Sinifin effektiv idarəedilməsi tədris mühitinin keyfiyyətini yüksəldir, öyrənmə prosesini stimullaşdırır və şagirdlərin həm akademik, həm də şəxsi inkişafına müsbət təsir göstərir.

Açar sözlər: İdarəetmə, sinif, müəllim, şagird, effektiv.

Abstract

Research shows that well-structured classroom rules, effective procedures, and teacher-student relationships based on mutual respect increase student engagement, enhance self-expression, and improve academic achievement. Effective classroom management reduces classroom waste, improves lesson plans, and fosters a spirit of collaboration among students. Effective classroom management enhances the quality of the learning environment, stimulates learning, and positively impacts students' academic and personal development.

Keywords: Management, classroom, teacher, student, effective.

Effektiv sinif idarəetməsi yalnız müəllimin bacarıqlarına deyil, eyni zamanda tədris strategiyalarının planlı şəkildə qurulmasına və şagirdlərlə münasibətlərin sağlam təməl üzərində formalaşdırılmasına əsaslanır. İdarəetmənin keyfiyyəti sinfin gündəlik həyatına və şagirdlərin öyrənmə

davranışlarına sistemli şəkildə əks olunur.

Ünsiyyət qaydalarının formalaşması. Sınıf sadəcə akademik biliklərin ötürüldüyü bir məkan deyil, eyni zamanda sosial qarşılıqlı münasibətlərin qurulduğu və şagirdlərin həyat bacarıqlarını formalaşdırdığı ilk ictimai mühitlərdən biridir. Bu baxımdan, effektiv sınıf idarəetməsi yalnız öyrənmə nəticələrinin artırılması ilə deyil, həm də ünsiyyət mədəniyyətinin təşəkkülü ilə birbaşa əlaqəlidir. Sınıfdə sosial qarşılıqlı münasibətlər sağlam şəkildə qurulduqda, şagirdlər arasında qarşılıqlı hörmət və anlayış mühiti yaranır ki, bu da öyrənmənin keyfiyyətinə və emosional rifahə müsbət təsir göstərir.

Müasir pedaqogika vurğulayır ki, müəllimin rolu yalnız məzmun təqdim etmək deyil, eyni zamanda şagirdlərə necə dinləmək, necə danışmaq, tənqid və mübahisə zamanı qarşı tərəfə hörmət göstərmək kimi ünsiyyət bacarıqlarını öyrətməkdir. Səriştəli müəllim bu boşluğu dərs prosesinə inteqrasiya olunmuş sosial davranış modelləri vasitəsilə aradan qaldırmağa çalışır.

Müəllimin sınıfdə proaktiv pedaqoji yanaşmalar vasitəsilə yaratdığı açıq, etibarlı və demokratik ünsiyyət mühiti, şagirdlərin öz fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə etməsinə imkan verir. Belə mühitdə şagirdlər təkcə cavab verməyə deyil, dinləməyə, başqasının baxış bucağını dəyərləndirməyə və mövqelərini əsaslandırmağa təşviq olunurlar. Bu tip ünsiyyət mühiti tədricən sınıfdə fikir plüralizmi və qarşılıqlı anlayış mədəniyyətinin formalaşmasına gətirib çıxarır.

Səmərəli ünsiyyət mühiti həm də konfliktlərin azalmasına və empatiyanın artmasına səbəb olur. Müəllim ünsiyyət qaydalarını əvvəlcədən aydın şəkildə müəyyən etdikdə və bu qaydaları ardıcıl şəkildə tətbiq etdikdə, şagirdlər bir-birlərinin fərqliliklərinə dözümlü yanaşmağı, emosiyalarını düzgün ifadə etməyi və konfliktlərə münaqişəsiz həll yolları tapmağı öyrənirlər. Bu isə yalnız sınıfdə deyil, gələcək sosial həyatlarında da onların uğurlu və məsuliyyətli fərdlər kimi formalaşmasına zəmin yaradır [Pianta et al., 2012].

Ünsiyyət qaydalarının sınıfdə sistemli şəkildə formalaşdırılması yalnız akademik nəticələrin deyil, həm də şagirdlərin şəxsi və sosial inkişafının təməlini qoyur. Şagirdlərin dialoq qurmaq, fikir bildirmək, dinləmək və hörmət çərçivəsində fikir ayrılığını ifadə etmək bacarıqları yalnız məktəbdə deyil, gələcək həyatlarında da onların sosial uğurunu müəyyən edən əsas faktorlardan biri olacaq.

Vaxtın səmərəli idarə olunması. Tədris prosesində vaxt müəllim üçün ən strateji resurslardan biridir. Onun necə planlaşdırılması və istifadə olunması, dərsin keyfiyyətinə, şagirdlərin dərsdəki aktivliyinə və ümumi öyrənmə nəticələrinə birbaşa təsir göstərir. Sınıfın effektiv idarə olunmasında vaxtın idarə olunması təkcə fiziki dəqiqələrin qorunması ilə deyil, həm də dərs prosesinin tempinin, ritminin və ardıcılığının nəzarətdə saxlanılması ilə ölçülür. Dərsdə hər bir dəqiqənin hədəfə yönəlmiş, mənalı və məqsədli şəkildə istifadə olunması, müəllimin pedaqoji ustalığının göstəricilərindən biridir.

Əgər dərs planı strukturlaşdırılmamış və qeyri-müəyyəndirsə, bu, dərs zamanı yersiz fasilələrə, tapşırıqların izahında qarışıqlığa və müəllim-şagird arasında çəşqınlığa səbəb olur. Tədqiqatlar göstərir ki, aydın struktura malik dərslər – yəni giriş, inkişaf və nəticə mərhələləri ilə planlaşdırılmış dərslər – həm müəllimin dərsi daha səmərəli idarə etməsinə, həm də şagirdlərin diqqətini daha uzun müddət qoruyub saxlamağa kömək edir [Archer & Hughes, 2011].

Səmərəli zaman idarəetməsi müəllimə təkcə dərs planını reallaşdırmaq deyil, eyni zamanda şagirdlərə zamanın dəyərini və strukturlaşdırılmış fəaliyyətin əhəmiyyətini öyrətmək imkanı verir. Bu isə öyrənmənin keyfiyyətini yüksəltməklə yanaşı, şagirdlərin müstəqil öyrənən və öz inkişafına cavabdeh olan fərdlər kimi formalaşmasına xidmət edir.

Təhlükəsiz və psixoloji cəhətdən dəstəkləyici mühitin formalaşması. Effektiv sınıf idarəetməsinin mühüm komponentlərindən biri də sınıf daxilində emosional və psixoloji baxımdan təhlükəsiz mühitin yaradılmasıdır. Belə bir mühit şagirdlərin yalnız intellektual deyil, eyni zamanda sosial-emosional inkişafına xidmət edir. Təhlükəsiz öyrənmə mühiti şagirdlərin fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə edə bildikləri, səhv etməkdən çəkinmədikləri və özlərini həm müəllim, həm də sınıf yoldaşları tərəfindən qəbul edilmiş hiss etdikləri bir məkan kimi xarakterizə olunur. Təhsil psixoloqları qeyd edirlər ki, insan beyni qorxu və təzyiq hiss etdiyi mühitlərdə yalnız əsas “ya qaç, ya döyüş” mexanizmini işə salır və kognitiv fəaliyyətlər arxa plana keçir [Cohen & Lotan, 2014]. Beləliklə, emosional baxımdan qeyri-sabit və dəstəkləyici olmayan mühitdə şagirdlərin dərin düşünmə, problem həll etmə və yaradıcı fəaliyyətlərə qoşulması çətinləşir.

Təhlükəsiz mühitin yaradılması həmçinin inklüzivaya və fərdi fərqlərə hörmətə əsaslanan

pedaqoji mədəniyyəti dəstəkləyir. Hər bir şagirdin öz bacarıqları, ehtiyacları və şəxsi təcrübəsi olduğunu qəbul edən müəllim, sinfi rəqabət mərkəzli deyil, əməkdaşlığa əsaslanan məkana çevirir. Bu da zəif akademik göstəriciləri olan şagirdlərin özlərinə olan inamını artırır və onların təhsil prosesində daha fəal iştirak etmələrinə şərait yaradır. Belə mühitdə istənilən şagird – istər introvert, istər ekstrovert, istər akademik baxımdan üstün, istərsə də öyrənmə çətinliyi yaşayan fərd – özünü qəbul olunmuş və dəyərli hiss edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Brophy, J. (2006). History of research on classroom management. In C. M. Evertson & C. S. Weinstein (Eds.), *Handbook of Classroom Management* (pp. 17–43). Lawrence Erlbaum Associates.
2. Goodall, J., & Montgomery, C. [2014]. Parental involvement to parental engagement: A continuum. *Educational Review*, 66(4), 399–410.
3. Henderson, A. T., & Mapp, K. L. [2002]. *A New Wave of Evidence: The Impact of School, Family, and Community Connections on Student Achievement*. Southwest Educational Development Laboratory.
4. Hornby, G. [2000]. *Improving parental involvement*. Cassell Education.
5. Stronge, J. H. (2018). *Qualities of effective teachers* (3rd ed.). ASCD.

TƏLƏBƏYÖNÜMLÜ TƏDRİSİN TƏŞKİLİNDƏ FAKÜLTƏ DEKANININ ROLU

İlahə Quliyeva

Bakı Qızlar Universiteti
coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ilahe101@gmail.com

Xülasə

Tələbəyönümlü təhsil Bolonya prosesinin diqqət mərkəzində olan əsas məsələlərdən biridir. Tələbələrə yönəldilmiş təhsil və tədris tələbələrin motivasiyanın artırılması, özünü təhlil etməsi və təhsil prosesinə cəlb olunmasında vacib rol oynayır. Ali təhsil müəssisələrində tələbəyönümlü təhsil ilə bağlı keyfiyyət mədəniyyəti formalaşdırılmalı və təlim mühiti buna uyğunlaşdırılmalıdır.

Açar sözlər: tələbəyönümlü təhsil, ESG standartları, tələbə məmnunluğu, müasir texnologiya, təlimə dəstək.

Abstract

Student-centered education is one of the main issues at the core of the Bologna Process. Education and teaching directed towards students play an important role in increasing students' motivation, encouraging self-reflection, and engaging them in the educational process. In higher education institutions, a quality culture related to student-centered education should be developed, and the learning environment should be adapted accordingly.

Keywords: student-centered education, ESG standards, student satisfaction, modern technology, learning support.

Tələbəyönümlü tədrisin təşkili müasir təlim prosesində olduqca aktual və effektiv yanaşmalardan biridir. Tələbəyönümlü öyrənmə sisteminin tətbiq edilməsi ilk olaraq, Bologna prosesində iştirak edən ölkələrin Təhsil Nazirlərinin London Təlimi (2007) “Nəticələrə əsaslanan tələbə mərkəzli öyrənmə” zamanı qəbul olunmuşdur. Daha sonra, 2015-ci ildə ESG Avropa Ali Tədqiqat Sahəsi üçün prioritetlər arasında tələbə-mərkəzli öyrənmə daha şəxəli formada hazırlandı: “Tələbə mərkəzli öyrənmə tələbələrə səlahiyyətlərini inkişaf etdirməyə və əmək bazarında rəqabətə davamlı, aktiv və məsuliyyətli vətəndaşlar olma fürsəti verir”.

Təsadüfi deyildir ki, tələbə mərkəzli öyrənmə Avropa ali təhsil məkanında daxili keyfiyyət təminatı üzrə standartlar və təlimatların (ESG) ali təhsil müəssisələrinin qarşısında qoyduğu öhdəliklərlə əlaqədar olaraq daxili keyfiyyət təminatı üzrə meyarlar sırasında yer almışdır.

Ənənəvi təhsil sistemi bütünlükdə müəllimin auditoriyada olan fəaliyyətinə, onun bilik və bacarıqlarının tələbəyə köçürülməsinə, tələbələrin passiv dinləyici kimi dərslər prosesində yalnız mühazirə dinləməsinə və qeydlər götürməsinə əsaslanmışdır. Müasir təhsil prosesində isə müəllimdən yalnız hazır bilik və bacarıqların tələbəyə ötürülməsi deyil, tələbələrin davamlı özünüidarəetmə qabiliyyətini inkişaf etdirmək, analitik təhlil, sərbəst düşünmə, verilən məlumat və öz düşüncələri arasında əlaqələrin yaradılması, nəzəri bilikləri praktiki yollarla dərinləşdirmək və qazandığı bilik və bacarıqları gələcək peşə fəaliyyətlərində tətbiq etmək bacarıqlarını inkişaf etdirmək tələb olunur. Tələbəyönümlü tədris modelində əsas məqsəd tələbələrin tədris prosesində fəal iştirakını təmin etmək, təlim prosesini tələbələrin bilik, bacarıq, maraq və ehtiyaclarına uyğun şəkildə qurmaqdan ibarətdir. Burada müəllim bələdçi, dəstəkçi rolunda, tələbə isə yalnız dinləyici kimi deyil, eyni zamanda yaradıcı tərəf kimi çıxış edir.

Tələbəyönümlü təhsil tələbələrin müstəqil öyrənmə imkanlarını artırır, özünüidarəetmə və qərarvermə, innovativ və yaradıcı düşünmə, mövzuların analiz və sintez edilməsi ilə müstəqil fikir bildirmə bacarıqlarını, öyrənmə strategiyalarını inkişaf etdirir. Həmçinin tələbələr aydın öyrənmə hədəflərinə sahib olur, hüquq və öhdəlikləri dərk edir.

Tələbələrin cəmiyyətə, əmək bazarına inteqrasiya prosesi müəllimlərlə əməkdaşlıq çərçivəsində stimullaşmalıdır. Bu baxımdan tələbəyönümlü təhsil müəllimlərin qarşısında bir çox vəzifələr qoyur. Belə ki, müəllim aktiv öyrətmə prosesindən aktiv bələdçi, fasilitator prosesinə keçir. Eyni zamanda müəllim fəal və birgə öyrənməni təşviq edir, yaradıcı qiymətləndirmə metodlarından istifadə edir, tələbələrin özünümüşahidə, özünüqiymətləndirmə və özünüinkişaf bacarıqlarının inkişafına yönəlmiş təlim texnologiyalarından istifadə etməklə tələbəyönümlü tədrisi dəstəkləyir.

Ali təhsil müəssisələrində tələbəyönümlü təhsil ilə bağlı aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirilməlidir:

1. Müəllimlər və tələbələr üçün təhsil resurslarının və dəstək xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi;
2. Tədris proqramlarının inkişaf etdirilməsi;
3. Tələbə, universitet, iş dünyası və digər maraqlı tərəflər arasında əməkdaşlıq şəbəkəsinin yaradılması;
4. Keyfiyyət təminatı üzrə daxili strukturların yaradılması;

Tələbəyönümlü tədrisin təşkilində fakültə dekanının rolu çox mühümdür. Tələbəyönümlü tədris mühitini formalaşdırmaq üçün fakültə dekanı qarşısında aşağıdakı öhdəliklər dayanır:

1. Tələbələrin ehtiyaclarını nəzərə alaraq tədris planlarının daim təkmilləşməsinə və yenilənməsinə rəhbərlik edir
2. Akademik həyatı tələbəmərkəzli dərslər metodları ilə işləməyə təşviq edir, bu istiqamətdə təlimlər təşkil edir
3. Tələbələrin müstəqil öyrənməsinə, müxtəlif layihələrdə, qərarvermədə iştirakına şərait yaradır
4. Əmək bazarının nümayəndələri ilə sıx əməkdaşlıqlar quraraq tələbələrin inkişafını dəstəkləyir.
5. Qiymətləndirmə və tədris prosesinin şəffaflığını təmin etmək
6. Tələbələrin problemini dinləmək və həll etmək üçün müvafiq prosedurlar yaratmaq
7. Tələbələrə psixoloji dəstək
8. Tələbə məmnunluğunun ölçülməsi məqsədilə müxtəlif rəy sorğuları keçirmək

Beləliklə, tələbəyönümlü tədrisin həyata keçirilməsində fakültə dekanı fəal iştirakçı və təşəbbüskar olmalıdır. Fakültə dekanı təlim üçün dəstəkləyici mühit yaratmaqla yanaşı, tələbələr üçün motivator rolunu oynamalı, akademik heyətlə tələbələr arasında düzgün əlaqəni təşkil etməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Avropa ali təhsil məkanında keyfiyyət təminatı üzrə standartlar və təlimatlar (ESG). (2015). https://www.erasmusplus.org.az/images/uploader/1dc7a-ESG%20for%20QA_2015.pdf
2. Eisner, E.W. The Educational Imagination: On the Design and Evaluation of School Programs. Prentice Hall, 2002.
3. Goodwin, A.L., & Kosnik, C. Teacher educators as learners:

Enacting professional learning in the practice of teacher education. Teaching and Teacher Education, 2018, s. 314–324.

4. Özer, M. Türkiye’de Mesleki Gelişim ve Eğitim Yöneticiliği. Eğitim ve Bilim Dergisi, 37(165), 2–10, 2012.

5. Şişman, M. Eğitimde Kalite ve Liderlik: Teoriden Uygulamaya. Pegem Akademi, 2015.

TƏLƏBƏLƏRİN TƏDQİQATÇILIQ BACARIQLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI

İnarə Cəfərova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

inara-asadova@mail.ru

Xülasə

Müəllim və tələbələr arasında elmi əməkdaşlıq təhsilin ilk günlərindən başlayır və çoxmərhələli xarakter daşıyır. Təhsilin birinci ilində bu, adətən ayrı-ayrı müəllimlərin elmi məruzələrinin dinlənilməsi və tələbələrin seçmə fənlərdə iştirakı formasında özünü göstərir ki, bu da onlara elmi-tədqiqat işinin aparılmasına düzgün istiqamət verməyə imkan verir. Tezisdə, tələbələrin tədqiqatçılıq bacarığının formalaşmasının ön plana çəkilməsi, problemin həlli, imkanları və yollarının əsaslandırılması təqdim olunmuşdur.

Açar sözlər: tədqiqatçılıq bacarığı, tələbə, elmi araşdırma, müasir yanaşma, üsul.

Abstract

Scientific cooperation between teachers and students begins from the first days of education and has a multi-stage character. In the first year of education, this usually manifests itself in the form of listening to scientific reports of individual teachers and students' participation in elective subjects, which allows them to give the right direction to conduct scientific research work. The thesis presents the development of students' research skills, the justification of problem solving, opportunities and ways.

Keywords: research skills, student, scientific investigation, modern approach, method.

Bu günün tələbəsi ilə sabahkı gənc mütəxəssis arasındakı formal fərq müvafiq ixtisası verən diplomun olmasıdır. Amma reallıqda, mövcud ideyalara, bilik və bacarıqlara, təcrübəli müəllimlərin məsləhətlərinə və s. baxmayaraq, gənc mütəxəssisin aktiv fəaliyyətinin ilkin mərhələsində kifayət qədər nəzəriyyə və praktika, təhsil və peşə fəaliyyəti arasındakı bütün nəzərəçarpancaq fərqləri özündə cəmləşdirən təbii maneə aydın şəkildə yaranır. Bu gün artıq formalaşmış pedaqoji problem olduğunu iddia edən gənc mütəxəssisin uyğunlaşmasından gedir, çünki onun mənşəyi tələbənin universitet hazırlığının dərinliklərindən qaynaqlanır. Bu problem şablonlardan, standart alqoritmlərdən və ya istifadəsi yaradıcılıqla həmsərhəd olmayan digər bilik alətlərindən istifadə etməklə həll edilə bilməz. Universitet təhsili zamanı məzunun, bir qayda olaraq, öz işində qarşılaşmalı olduğu situasiyaların və ya peşə vəzifələrinin dəqiq modelləşdirilməsinə intensiv diqqətin verilməsi faktı daha da ağırlaşır. Beləliklə, tələbənin yaradıcılığı müəllim tərəfindən aydın şəkildə müəyyən edilmiş təhsilə nail olmaq ilə məhdudlaşır və məqsədlərin özləri axtarışı və modelləşdirilməsi prosesində yaranmır. Bu, bir çox gənc mütəxəssislərin bir sıra peşə problemlərini həll edə bilməməsinin səbəbidir. Təhsil prosesində peşəkar situasiyaları modelləşdirməklə, gələcək mütəxəssisi onların həlli üsulları və prinsipləri ilə silahlandırmaq əvəzinə, mahiyyətə tələbəni mövcud fərdi problemlərlə tanış edirik. Tədqiqat bacarıqları tələbələrin tədris tədqiqatları və elmi tədqiqat işləri zamanı inkişaf etdirilir. Təhsil tədqiqatlarının aparılması prosesində gələcək mütəxəssislər müstəqil eksperimentlər aparmağı, biliklərini konkret elmi problemlərin həllində tətbiq etməyi öyrənirlər, yəni elmi tədqiqat, tədris tədqiqat işindən fərqli olaraq, gözlənilən və əldə edilən nəticələrin obyektiv sosial əhəmiyyətini iddia edərək, tədqiqatın daha yüksək səviyyəsini nəzərdə tutur. (2,s.36)

Tədris prosesində tələbələrin tədqiqatçılıq bacarıqlarının formalaşdırılması və inkişafı təlim məqsədləri və konkret məzmun blokunun xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, məşğələlərin təşkilatı formalarına uyğun istifadə olunan tədris metodları və vasitələri kompleksinin köməyi ilə həyata keçirilir. Bunun üçün aşağıdakı üsullardan istifadə edirik: şifahi (izah, mühazirə, söhbət, müzakirə və s.), əyani (nümayiş və s.), praktiki (kursun tərtibatı, hesablama və qrafik iş və s.). (3,s.120) Materialın təqdim edilməsi üsullarının seçimi iki əsas meyarla müəyyən edilir:

1) obyektlər və hərəkətlər haqqında biliklərin məzmununun başa düşülməsini təmin etmək;

2) tələbələrin məntiqi və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı üçün şəraitin təmin edilməsi.

Məqsədə çatmaq üçün ən təsirli üsullar hazır biliklərin informativ və problemli təqdimat yolu ilə ötürülməsidir. Məntiqi təfəkkürün inkişafına deduktiv nəticə və evristik axtarış metodlarından istifadə etməklə nail olunur.(4,s.214) Tələbələr elmi fəaliyyətə daha aydın şəkildə yönəltmək üçün tədris fəaliyyətinin təşkili üçün yüksək məhsuldar ssenarilərdən istifadə etmək lazımdır, bu zaman müəllim lazımı bilikləri əldə etmək üçün tələbələrin müstəqil işini məharətlə təşkil edir. Tədris prosesi elə təşkil edilir ki, tələbələr tapşırığın mürəkkəbliyindən asılı olaraq, tədqiqat tapşırığı üzərində fərdi, qrup şəklində və ya kollektiv şəkildə işləyə bilsinlər. Bu məqsədlə təlimin müxtəlif formalarından istifadə olunur: fərdi (məruzə və məqalələrin tezislərinin nəşri), qrup (praktiki məşğələlər, kurs işlərinin müdafiəsi və s.) və kollektiv (elmi-praktik konfranslar, debatlar, layihə və s.). Elmi-tədqiqat işinin böyük mənası və motivasiyası ondan ibarətdir ki, onun gedişində tələbələr başa çatmış faktı bəyan etmək səviyyəsində deyil, öz tədqiqat və kəşfləri prosesi (texnologiyası) səviyyəsində biliklərin əvvəllər məlum olmayan yeni “qatlarına” “nüfuz edirlər”.(5,s.24)

Tələbələrin tədqiqat bacarıqlarının inkişafı onların təhsil prosesinin əsas istiqamətidir. Bu yanaşmalar tələbələrə tədqiqat bacarıqlarını inkişaf etdirməklə yanaşı, onları gələcək peşəkar karyeraya hazırlamağa kömək edəcəkdir:

Layihə fəaliyyətləri. Tələbələr real dünya problemlərinin həllini tələb edən layihələr üzərində işləyə bilirlər. Bu, tənqidi düşüncə, yaradıcılıq və komandada işləmək bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir.

Ədəbiyyatın tənqidi təhlili. Tələbələrə elmi məqalələri və digər məlumat mənbələrini axtarmaq, qiymətləndirmək və təhlil etmək bacarıqlarını öyrətmək.

Texnologiyadan istifadə. Verilənlər bazası və ixtisaslaşdırılmış proqramlar kimi onlayn tədqiqat alətləri və platformalarına giriş tələbələrin informasiyaya çıxışını artırmağa bilər.

Fənlərarası yanaşma. Tələbələr müxtəlif bilik sahələrində tədqiqat bacarıqlarını tətbiq etməyə həvəsləndirmək onlara fənlər arasında əlaqələri görməyə və bilikləri praktikada tətbiq etməyə kömək edir.

Əlaqə və əks. Daimi rəy və tələbələrin öz səhvləri və nailiyyətləri haqqında düşünmələri üçün imkanlar onların tədqiqat bacarıqlarını təkmilləşdirməyə kömək edir.

Mentorluq. Təcrübəli tədqiqatçılar və professor-müəllim heyətini tələbələrə tədqiqat fəaliyyətlərinə istiqamət verə biləcək mentor kimi cəlb edin.

Müəllimlərin əsas vəzifəsi, tələbələrin tədris etdikləri kurslar çərçivəsində tədqiqat fəaliyyətinə maraqlı, könüllü cəlb edilməsi yolu ilə onların öyrənmə motivasiyasını gücləndirmək və onların tədqiqat işi istiqamətini sərbəst seçmək şərti ilə elmi təfəkkürün əsaslarını inkişaf etdirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ali təhsil müəssisəsində təhsilənlərin elmi tədqiqat işinin təşkili haqqında Əsasnamə (Azərbaycan Respublikası təhsil nazirinin 27 iyun 2014-cü il tarixli, 752 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmişdir). 28 iyun, - 2014.
2. Andreyev, V.İ. Pedagogika: uchebnyy kurs dlya tvorcheskoqo samorazvitiya. 3-e izd. Kazan: Tsentr innovatsionnoy texnologiy, 2012.-608 s.
3. Əhmədov H.H. Pedagogika. Bakalavr hazırlığı üçün dərslik. Bakı: Elm və təhsil, -2016. - 455 s.
4. Qasımova L.N., Mahmudova R.M. Pedagogika. Dərslik -Bakı: Ekoprint, -2021, -612 s.
5. Serdeyenko, P.V. Formirovaniye issledovatel'skoy kompetentsii u studentov pedaqogicheskogo vuza. Psixologiya obucheniya, №3,2011. s.24-31.

TƏHSİL SİSTEMİNDƏ KEYFİYYƏTİN YÜKSƏLDİLMƏSİ VƏ MONİTORİNG

İsmət Əhmədov
ADPU Quba filialı
ismet.ehmedov2003@gmail.com

Xülasə

Təhsil sistemində keyfiyyətin yüksəldilməsi müasir dövrdə strateji əhəmiyyət daşıyan məsələlərdəndir. Keyfiyyətin təmin olunması tədris prosesinin effektivliyini artırmaq, şagird və tələbələrin nailiyyətlərini yüksəltmək, müəllimlərin peşəkarlığını inkişaf etdirmək və ümumi təhsil nəticələrinin dayanıqlı olmasını təmin etmək məqsədi daşıyır. Bu məqsədə çatmaq üçün təlimin məzmunu, tədris metodları, qiymətləndirmə meyarları və infrastrukturun daim yenilənməsi və təkmilləşdirilməsi vacibdir.

Monitoring – təhsildə keyfiyyətin idarə olunmasının əsas vasitələrindən biridir. O, təhsil prosesinin müxtəlif mərhələlərində məlumat toplanması, təhlili və qiymətləndirilməsini əhatə edir. Monitoring vasitəsilə tədrisin real vəziyyəti müəyyən edilir, mövcud problemlər aşkarlanır və onların aradan qaldırılması üçün elmi əsaslara söykənən qərarlar qəbul olunur. Müntəzəm və sistemli monitoring nəticəsində təhsil siyasəti daha obyektiv və effektiv şəkildə formalaşır. Beləliklə, təhsil sistemində keyfiyyətin yüksəldilməsi və monitoring bir-biri ilə sıx bağlı olan, birgə fəaliyyət nəticəsində nəticə verən iki əsas mexanizmdir. Onların düzgün tətbiqi təhsilin davamlı inkişafına zəmin yaradır.

Açar sözlər: təhsildə keyfiyyət, monitoring, təhsil siyasəti, inkişaf strategiyası, müəllim peşəkarlığı, təlimin effektivliyi, keyfiyyət təminatı.

Abstract

Improving quality in the education system is one of the most strategically important issues in the modern era. Ensuring quality aims to enhance the effectiveness of the teaching process, increase student achievement, develop teacher professionalism, and ensure the sustainability of overall educational outcomes. To achieve this goal, it is essential to constantly update and improve curriculum content, teaching methods, assessment criteria, and infrastructure.

Monitoring is one of the key tools for managing quality in education. It involves collecting, analyzing, and evaluating data at various stages of the educational process. Through monitoring, the real state of teaching is identified, existing problems are detected, and scientifically grounded decisions are made to address them. Regular and systematic monitoring enables education policy to be shaped more objectively and effectively. Thus, improving quality and monitoring in the education system are two interconnected mechanisms that yield results through coordinated efforts. Their proper implementation lays the foundation for the continuous development of education.

Keywords: Quality in education, monitoring, education policy, development strategy, teacher professionalism, effectiveness of instruction, quality assurance.

Təhsilin keyfiyyəti bir ölkənin inkişafı üçün əhəmiyyətli rol oynayır və bu, cəmiyyətin geniş təbəqələri üçün ədalətli əlaqələri təmin etməkdə kömək edir. Təhsilin keyfiyyətinin inkişaf dinamikasına nəzarət etmək gərəkdir. Bu, davamlı monitoringlə təmin edilir. Müasir dövrdə təhsil sisteminin monitoringi və tənzimlənməsi təhsilin effektivliyini artırmaq və keyfiyyətini yüksəltmək üçün əhəmiyyətli bir məsələdir. “Monitoring” anlayışı latınca “monitor” – müşahidə, nəzarət, xəbərdarlıq sözündəndir. Monitoringin məqsədi təhsil sahəsinin vəziyyəti və fəaliyyətinin mühüm göstəriciləri üzrə daxil olan informasiyaların ümumiləşdirilməsi və təhlili, inkişaf tendensiyaalarının dəyərləndirilməsi və proqnozlaşdırılması, habelə keyfiyyətli təhsilin əldə olunması üçün əsaslandırılmış idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün zəmin yaradılmasıdır. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulur:

✓ nəzarətin təşkili, təhsil prosesinin şərtləri, eləcə də məzmunu, nəticələri barədə etibarlı və qərəzsiz məlumatların əldə olunması;

✓ məlumatın sistemləşdirilməsi, onun effektivliyinin və əlçatanlığının yüksəldilməsi;

✓ standartlaşdırılmış normativ materialların və diaqnostika metodların işlənib hazırlanılması və istifadə olunması;

✓ bütün pillələrdə və səviyyələrdə, fərqli sahələrdə tədqiqat monitorinqi mexanizminin yaradılması;

✓ təhsildəki dəyişiklikləri və bu dəyişikliklərin arxasındakı amilləri tez bir zamanda müəyyənləşdirilməsi;

✓ idarəetmə orqanlarına, təhsil müəssisələrinə, maraqlı tərəflərə və cəmiyyətə monitorinqdən əldə edilən sosial əhəmiyyətli məlumatları təqdim olunması.

Monitorinq prosesi: statistik, iqtisadi, sanitar, tibbi, psixoloji, sosioloji, didaktik, pedaqoji və digər müvafiq kateqoriyalar daxil olmaqla geniş göstəriciləri əhatə edir. Monitorinq həm müxtəlif sahələrdə, həm də kompleks formada aparıla bilər. Bu onun məqsədlərindən və təşkilati imkanlarından asılıdır. Monitorinqin aparılması dedikdə, davamlı nəzarətin təşkili nəzərdə tutur.

Təhsilin keyfiyyəti anlayışı əldə edilmiş bilik səviyyəsinin dövlətin, cəmiyyətin, təhsil sahəsi əməkdaşlarının tələblərinə və biliklərin əldə edildiyi şərtlərə cavab vermə dərəcəsinə aiddir. Təhsilin keyfiyyətinin idarə olunması tədris prosesinin səmərəli təşkili, təhsil ehtiyaclarının ödənilməsi üçün əlverişli şəraitin təmin edilməsi və təhsil prosesini əvvəlcədən müəyyən edilmiş məqsədlərə uyğunlaşdırmaq üçün məlumatların operativ qəbulunu və işlənməsini asanlaşdıran meyarlar sisteminin qurulmasını əhatə edir. Bundan əlavə, yüksək keyfiyyətli təhsil sisteminin innovativ tərəfləri və texnologiyaları tətbiq etməsi, tələbələrin müstəqil fikirlərini inkişaf etdirməsi, onlara praktiki bacarıqlar verməsi, ölkəni dünya miqyasında daha öncül edir.

Təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşması, müstəqil fikirlərin, yaradıcılığın və problem həll bacarığının inkişafına da nail olmağa kömək edir. Bu da innovasiyaların və müstəqil fikirlərin inkişafını təmin edərək, bir ölkənin sosial və iqtisadi sahədə daha peşəkar və müasir olmasına imkan verir. Bu məqsədlə, dövlət, cəmiyyət və təhsilənlər birgə fəaliyyət göstərməlidirlər. Dövlət tərəfindən təşkil edilən təhsil siyasəti, cəmiyyətin təhsilə olan tələblərinə cavab verməlidir. Həm də təhsil müəssisələri öz proqram və metodlarını daima yaxşılaşdırmalı, müasir texnologiyalardan və təcrübələrdən istifadə etməlidir. Bu, təhsil sisteminin keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa və sosial tələblərə cavab verməyə nail olmağa kömək edəcəkdir.

Təhsil monitorinqi təhsil prosesinin keyfiyyətinin idarə edilməsində informasiya, diaqnostik, müqayisəli, integrativ və proqnostik funksiyaları həyata keçirir. Təhsil monitorinqi növünə görə dəyişir. Universitetlərdə təlim prosesinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsində praktiki qərarların və nəticəyönümlü idarəetmə qəbulunu müəyyənləşdirən Vacib elementlərdən biri pedaqoji monitorinqdir.

Pedaqoji monitorinq və ya təhsil nailiyyətlərinin monitorinqi şəxsiyyətyönümlü yanaşma çərçivəsində nəzərdən keçirilir. Pedaqoji monitorinq didaktik və tərbiyəvi aspektləri əhatə edir. Alimlərin fikrincə, pedaqoji monitorinq normalardan kənara çıxmaların qarşısını almaq üçün şəxsi inkişaf göstəricilərinin və onun şərtlərinin müntəzəm monitorinqini təmin etmək məqsədi daşıyır. Pedaqoji monitorinqin əsas üsulları portfoliolar, layihə fəaliyyətləri və tələbələrin təhsil nailiyyətlərinin qeydə alınması üçün reyting sistemidir. Tələbələrin təhsil nailiyyətlərinin hərtərəfli qiymətləndirilməsinə yönəlmiş pedaqoji monitorinq aşağıdakı vəzifələri həll etməlidir.

✓ təhsil nailiyyətlərinin tək cəhəd idrak (bilik) və fəaliyyət (bacarıq) komponentlərini deyil, həm də motivasiya-dəyər komponentini diaqnostika etmək;

✓ təlim prosesi zamanı mənimsənilən sərəfələrin integrativ qiymətləndirmə imkanını təmin etmək;

✓ qiymətləndirməyə şəxsiyyətyönümlü yanaşma ideyalarını həyata keçirmək: tələbənin motivlərinə, ehtiyaclarına və şəxsi təcrübəsinə diqqət yetirmək;

✓ qiymətləndirmə prosesinə həvəsləndirmə funksiyası vermək ki, monitorinqin özü uğur situasiyalarının yaradılmasının əsas mənbələrindən biri, təhsil fəaliyyətinin daxili tənzimləyicisi kimi çıxış etsin, gələcəkdə təhsil nailiyyətlərinin artımını təmin etsin;

✓ akademik intizamın mənimsənilməsində uğurları möhkəmləndirmək və boşluqları doldurmaq üçün iş sahələrində təhsil prosesinin iştirakçılarını istiqamətləndirmək;

✓ tələbənin öz təhsil nailiyyətlərini əks etdirməyə hazırlığını və bacarığını inkişaf etdirmək.

Təhsil sisteminin keyfiyyətinin yüksəldilməsi bir ölkədə dövlət, cəmiyyət və təhsilənlərin

ümumi tələblərinə cavab vermək üçün əhəmiyyətli bir məsələdir. Bu, bir ölkənin sosial və iqtisadi inkişafının əsas faktorlarından biri olaraq qəbul edilir. İstifadə edilən universitet proqramları, tələbələrə təqdim edilən imkanlar, tədris metodu və digər faktorlar təhsilin keyfiyyətini təyin edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əliyev, H. (2019). Təhsildə keyfiyyətin idarə olunması. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.
2. Hüseynov, R. (2021). Təhsil siyasəti və monitorinq sistemləri. Bakı: Elm və Təhsil.
3. UNESCO. (2017). Education Quality Monitoring and Evaluation. Paris: UNESCO Publishing.
4. OECD. (2020). Improving Education Outcomes: Key Policy Lessons. OECD Publishing.
5. Quliyeva, S. (2022). Müasir təhsil sistemində keyfiyyət təminatı. Bakı: Müəllim.
6. Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan. (2023). Təhsil Sistemində Keyfiyyətin Təminatı üzrə Strateji Sənəd.
7. European Commission. (2018). Assuring Quality in Education: Policies and Practices. Brussels.

TƏHSİLİN HUMANİSTLƏŞMƏSİNİN FƏLSƏFƏSİ

İlham Soltanov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
soltanovilham72@gmail.com

Xülasə

Məqalədə müasir dövrdə təhsil sahəsində aparılan islahatların tərkib hissəsi olan təhsilin humanistləşməsinin əhəmiyyətindən danışılır, onun fəlsəfəsinin əsasları təhlil edilir və qeyd olunur ki, təhsilin humanistləşdirilməsi problemi XX əsrin ortalarından başlayaraq ictimai şüurda prioritet məsələ olmuşdur. Bildirilir ki, bu sahədəki yeniliklər cəmiyyətin inkişafına, ölkədə fəaliyyətdə olan bütün sahələrdəki uğurların sayının artmasına səbəb olur. Təhsildə modernləşmə proseslərinin humanistləşdirmə ilə sıx bağlı olduğuna nəzər salınır, təhsil prosesinin özü, idarəetmə qərarlarının qəbulu və təhsil sahəsində tədqiqat fəaliyyətinin humanistləşməsinin fəlsəfəsi tədqiq edilir. Humanistləşmədə dialoqa üstünlük verilməsinin zəruriliyi əsaslandırılır.

Açar sözlər: cəmiyyət, ölkə, inkişaf, islahat, təhsil, humanistləşmə, ictimai sfera, fəlsəfə.

Abstract

The article discusses the significance of the humanization of education as an integral part of the reforms being carried out in the field of education in the modern era. It analyzes the foundations of its philosophy and notes that the issue of humanizing education has been a priority in public consciousness since the mid-20th century. It is stated that innovations in this field contribute to the development of society and increase the number of successes in all sectors operating in the country. The close connection between modernization processes in education and humanization is highlighted, and the philosophy of humanization in the educational process itself, in decision-making in education management, and in research activities in the field of education is examined. The necessity of prioritizing dialogue in humanization is substantiated.

Keywords: society, country, development, reform, education, humanization, public sphere, philosophy.

Giriş

Müasir təhsil sistemi yeni formalaşan cəmiyyətin ayrılmaz bir sahəsi olmaqla bu sivil sferanın inkişafı həmin soslumların irəli getməsinə, ölkədə fəaliyyətdə olan bütün sahələrdəki uğurların sayının artırılmasına səbəb olur. Çünki təhsil faktoru hər bir fərdə təsir etmək gücünə malikdir və bunun müsbət nəticəsini sivil cəmiyyətin bütün inkişaf mərhələlərində görmək mümkündür.

Bütün bunları nəzərə alaraq yaqinliklə deyə bilərik ki təhsil:

- cəmiyyətin tərəqqisinin hərəkətverici qüvvəsidir;
- intellektual potensialı formalaşdırır;
- xalqın ümidli gələcək sferasını yaradır;
- yoxsulluğu aradan qaldırır və xalqın rifah halını yaxşılaşdırır;
- hüquqi cəmiyyətin qurulmasında əvəzsiz rol oynayır;
- vətəndaşı cəmiyyətdə ən məhsuldar təfəkkürlü qüvvəyə çevirir;
- fərdin və ya kollektivin ümumi inkişafını təmin edir;
- milli-mənəvi dəyərləri qoruyur və tənzimləyir;
- insan kapitalını formalaşdırır və sair.

Göründüyü kimi, təhsil sektoru həm solumun, həm də dövlətin əsas, aparıcı sahələrindəndir və onun inkişaf etdirilməsi hər bir dövlətin qarşısında duran vacib prioritetlərdən biridir (4).

Qlobal tendensiyalardan biri olan təhsilin humanistləşdirilməsi ölkəmizdə də təhsildə islahatların əsas prinsipidir. Bunun obyektiv səbəbləri var, çünki hazırda sivilizasiya prosesi qlobal ekoloji problemlər, texnosferin genişlənməsi və cəmiyyətin qeyri-humanizmlə xarakterizə olunur. Ölkəmizdə bu neqativ hallar iqtisadi qeyri-sabitliyə, əhəlinin əksəriyyətinin kəskin təbəqələşməsinə və sosial zəifliyinə və dərin mənəvi böhrana səbəb olan dövlət-siyasi və iqtisadi dəyişikliklərə səbəb olur (1).

Özünü-təkmilləşmə və təhsil

Əlbəttə, sürətli dəyişikliklər gözləmək olmaz, lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, mənfi tendensiyalar artmaqdadır. Fəlsəfi konqreslər fəlsəfinin, humanitar biliklərin və ümumi-likdə cəmiyyətin böhranını elan etdi, artıq bir çoxlarının fikrincə, mənəvi böhran maliyyə və iqtisadi böhrana səbəb oldu və geosiyasi problemləri və ölkələr arasında və daxili münasibətləri kəskinləşdirdi.

Alimlər böhrandan çıxış yollarını əvvəlki kimi, şəxsiyyətə münasibəti dəyişməkdə, insanın özünü təkmilləşdirməsində, mənəvi potensialını artırmaqda, dünyanın taleyi üçün məsuliyyətini artırmaqda, yəni cəmiyyətin bütün sahələrinin humanistləşdirilməsində görürlər. XXI əsr üçün humanist strategiyalar 2000-ci il Humanist Manifestində kifayət qədər tam təsvir edilmişdir. Manifestin preambulasında humanizm dünyamızı dəyişən etik, elmi və fəlsəfi dəyərlər sistemi kimi müəyyən edilir. Sənədin müəllifləri uzunmüddətli məqsədlərə nail olmaq kontekstində planetar humanizm modelini təklif edirlər. “Planet icmasında daha yaxşı bir dünya yaratmaq” üçün ən vacib mexanizmlər siyahısında təhsil etik və hüquqi mexanizmlərlə bərabər hesab olunur. Bu gün biz sənayenin, iqtisadiyyatın, elmin müasirləşməsindən danışırıq və başa düşürük ki, bu, yeni üsulla, innovativ təhsil sistemində hazırlanan kadrlar olmadan baş tutmayacaq. Təhsilin modernləşdirilməsi səylərin tətbiqinin ən mühüm nöqtəsidir. Bu fikri G 8 Sammitinin yekun sənədində görmək olar (3, s.114).

Təhsildə modernləşmə prosesləri öz növbəsində humanistləşdirmə ilə sıx bağlıdır: təhsil prosesinin özü, idarəetmə qərarlarının qəbulu və təhsil sahəsində tədqiqat fəaliyyətinin humanistləşməsi. Təhsilin modernləşdirilməsi xeyli maliyyə, zaman və insan resursları tələb edir, həmçinin bu prosesin uğurla həyata keçirilməsi üçün fundamental elmi - yanaşmaların tətbiqi də vacibdir. Təhsil sisteminin modernləşdirilməsi innovativ iqtisadiyyatın formalaşmasının ən mühüm şərtidir. Buna uyğun olaraq dövlətin təhsil sahəsindəki strateji məqsədi modern iqtisadiyyatın tələblərinə cavab verən keyfiyyətli təhsilə əlçatanlığın yüksəldilməsi ilə bağlıdır. Təhsilin modernləşdirilməsi dünya ölkələrinin yerli və milli təhsil sistemlərini yaxınlaşdırmaq və uyğunlaşdırmaq məqsədi daşıyır. Azərbaycanın indiki inkişaf mərhələsinə gəldikdə, o keyfiyyətli ümumi təhsilin əlçatanlığı, müasir peşəkar fasiləsiz təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, təhsil sahəsində investisiya cəlbəediciliyinin yüksəldilməsi kimi müəyyən edilir. Sadalanan bu prioritet istiqamətlərin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı məsələlərin həlli nəzərdə tutulur: - müxtəlif təhsil proqramları arasında keçid imkanlarını təmin etmək üçün, təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinin müstəqil ictimai –dövlət sisteminin yaradılması; - əmək bazarının dəyişən tələbatlarına cavab vermək məqsədilə, peşəkar təhsilin keyfiyyət standartları və təhsil siyasətinə işəgötürənlərin daxil edilməsi; - Azərbaycanda təhsil məkanının vahidliyi və dünya təhsil xidməti bazarında rəqabət qabiliyyətini qorumaq məqsədilə gənclərin ərazi, sosial və akademik mobilliyi üçün şəraitin yaradılması; - təhsil sisteminə maliyyə axınının şəffaflığının təmin edilməsi; - ictimaiyyətin geniş şəkildə təhsilin idarə olunmasına cəlb edilməsi; - təhsil sisteminin bütün səviyyələrində təhsilin keyfiyyətinin müstəqil qiymətləndirilməsinə təminə - təhsilin keyfiyyətli kadr potensialının artırılması; - təhsil sahəsində

inkişafın innovativ xarakterinin təmin edilməsi. Təhsil və onun modernləşdirilməsi məsələləri yaxın zamanlarda müasir dövrün qlobal problemi statusunu almışdır. Onların aktuallığı dünya ictimaiyyətinin qloballaşma amillərinə və üçüncü minilliyin sosial- mədəni ölçülərinə marağının artması ilə bağlıdır. Bir çox cəhətdən kifayət qədər yaxşı öyrənilmiş insan fəaliyyətinə açıq – aydın diqqət çox çətin ki, sadəcə təsadüfi və ya intellektual dəbə verilən qiymət hesab edilə bilər (4).

Təhsilin humanistləşməsinə pedaqoji münasibət

Təhsilin humanistləşdirilməsi əksər tədqiqatçılar tərəfindən aşkara və inkişafa yönəlmiş şəraitin yaradılması kimi başa düşülür. Burada insanın qabiliyyətləri, insana hörmət və ona inam əsasında formalaşan müsbət özünü realizasiya, həyatın məqsədləri, məzmunu, təşkili və vasitələrinin müəyyən edilməsi, habelə ətrafdakı insanlarla qarşılıqlı əlaqənin xarakteri və ümumiyyətlə ətraf mühit nəzərə alınır.

“İnsanlıq” anlayışı bir çox şərhləri olan “humanizm” terminindən yaranmışdır. İ.Kantın tərifinə görə, bu, “başqaları ilə münasibətlərdə yaxşılıq hissi”dir. Humanizmi “insanı özünü təmin edən dəyər kimi tanıyan, onu öz hərəkətlərinin şüurlu subyekti hesab edən, inkişafı öz fəaliyyətinin qanunlarına qanuni görünür və bu cəmiyyətin inkişafı üçün zəruri şərtidir” (5). O, başqalarından daha çox şəxsiyyətə mədəni-tarixi yanaşmaya uyğun gəlir.

L.S.Vıqotskinin mədəni-tarixi konsepsiyasına görə, fərd tarixi-təkamül prosesinin iştirakçısıdır, sosial rolların daşıyıcısı kimi çıxış edir və həyat yolunu seçmək imkanına malikdir və bu müddət ərzində şüurlu fəaliyyət göstərərək təbiəti, cəmiyyəti və özünü dəyişdirir (6, s. 259).

A.V. Bruşlinskiy fikrincə, insanın subyekt kimi humanist təfsiri onun passiv bir varlıq kimi başa düşülməsinə qarşıdır, xarici təsirlərə (stimullara) yalnız reaksiyalar sistemi ilə cavab verir (6, s. 16). Ənənəvi pedaqogikada insanın (obyekt kimi) məhz bu anlayışı təhsilin məqsəd və vəzifələrini, təsir kimi başa düşülən təlim metod və üsullarını müəyyən edirdi.

Elmdə iyirmi ildir ki, təhsil prosesinin subyekti kimi təhsiləlanə münasibətdə ifadə olunan bir tendensiya var. Humanist yanaşmanın mahiyyəti nədir? Hər bir şagird özünəməxsus, vahid şəxsiyyət kimi qəbul edilir, onun inkişafı müəyyən şəraitin yaradılmasını tələb edir. Deməli, təhsilin məqsədi şəxsiyyətin inkişafına çevrilir və vəzifə bu inkişaf üçün şərait yaratmaqdır. Bu zaman bilik, bacarıq və kompetensiyaların formalaşdırılması məqsədə çatmaq üçün bir vasitədir. Təhsil illərini yalnız gələcək sosial funksiyalara hazırlığa çevirən funksional təhsildən, inkişafa çevrilir, "burada və indi" yaşanan həyata yeni mənalər və münasibətlər yaradır.

Humanist paradigma nöqteyi-nəzərindən təhsil qarşıya məqsəd qoymanın bir mənbəyi ola bilməz, bunlardan ən azı üçü var: cəmiyyət, tələbə, müəllim və daha ətraflı bölgü təklif oluna bilər. Y.K. Babanski, M.M. Potashnik, A.S. Belkin, V.V. Serikov və başqaları məqsədlərin çoxmərhələli qurulmasını təklif etdilər, bunlar arasında aşağıdakılar fərqlənir: ümumi sosial məqsəd (cəmiyyət üçün); institusional məqsəd (universitet, məktəb, ailə və s. üçün); funksional məqsəd (təlim prosesinin müxtəlif aspektləri üçün). Hər mərhələdə məqsədlər aydınlaşdırılır və dəqiqləşdirilir.

Məqsədlər öyrənmə üçün motivasiya mənbəyidir və şagirdlər və tələbələr tərəfindən qəbul edilməlidir. Bu o deməkdir ki, məqsədlər ya onların məqsədləri ilə üst-üstə düşməlidir, ya da tədris fəaliyyəti zamanı müəllimlə birlikdə, ya da müəyyən sosiallaşma işləri zamanı və s. tələbələr üçün qanuni olmalıdır, məsələn, ümumi sosial məqsədlər.

Humanist yanaşmanın məqsədləri fərdin yeniyetməlik və gənclik dövründəki məqsədləri ilə daha tam üst-üstə düşür ki, bu da konkret sosial fəallıq, böyüklər dünyasının norma və dəyərlərinin mənimsənilməsi, şüurluluğu daşıyan davamlı müstəqillik ilə xarakterizə olunur. Cəmiyyətdə öz imkanlarını nəzərə alaraq, ətrafımızdakı dünya və insanlar haqqında ideoloji mövqelərin və qiymətləndirmə fikirlərinin formalaşması baş verir. Humanist yanaşma ilə təlim prosesinin əsas məqsədi - fərdi inkişaf - orta məktəb şagirdinin və ya tələbənin baxışını dəyişdirir, onlara mülahizə irəli sürmək imkanını verir (7, s.145).

Təhsilin humanistləşdirilməsi probleminin təhlili bir neçə nöqteyi-nəzəri müəyyən etməyə imkan verdi. Beləliklə, A.İ.Subetto haqlı olaraq təhsilin humanistləşdirilməsini üç komponentdən biri hesab edir, onu cəmiyyətin humanistləşdirilməsi və iqtisadiyyatın humanistləşdirilməsi ilə birlikdə götürür. A.İ.Subetto təhsilin mədəni-əxlaqi humanistləşdirilməsinin məqsədini cəmiyyətin ləyaqətinin, mədəni, tarixi özünüdərkliyinin bərpasını, mədəniyyət və tarixin fundamental dəyərlərinə qayıdışda görür. Təhsilin humanistləşdirilməsi insan və bioelmi bilik orqanlarının möhkəmləndirilməsi baxımından təhsil

proqramlarının məzmununun yenilən-məsindən - ən əsas sivilizasiya mexanizmi kimi təhsilin inkişafından ibarətdir (8, s.113).

İ.A.Zimnyaya antroposentrik konsepsiyasında təhsilin humanistləşdirilməsini “hümanist paradiqma kimi təhsilin məqsədi, məzmunu və formalarına diqqət yetirməklə bütün ümumi təhsil sisteminin məna formalaşdırıcı komponenti” kimi təsvir edir. Humanistləşmə İ.A.Zimnyaya görə, bütün təhsil məkanı üçün ümumi olan humanist yönümlü təhsil məqsədini qəbul edir. Təhsilin məzmununun humanitarlaşdırılması baxımından dəyişdirilməsi, şəxsi fəaliyyət kimi təhsilə ümumi yanaşma; fəaliyyət-tapşırıq əsaslı kimi təlim forması başa düşülür (7, s.29).

Tədris planlarındakı bütün fənləri hər bir uşaq təfəkkür və meyil-maraq istiqamətinə görə eyni səviyyədə mənimsəmək imkanına malik deyildir. Riyaziyyat, təbiət fənlərinin (fizika, kimya, biologiya) çətin qavranılması məlum həqiqətdir. Lakin bəzilərinin düşündüyü kimi, təhsilin humanitarlaşdırılması heç də tədris planlarında humanitar fənlərin mövqeyinin artırılması anlamına gəlmir. Bəs, belə olan halda, riyaziyyat, fizika, kimya, biologiya və digər fənlərin humanitarlaşdırılması ideyasının mahiyyəti nədən ibarətdir?! Humanitarlaşdırma prizmasından belə əsaslandırmaq mümkündür ki, məsələn, heç bir uşağı sistemli riyazi təfəkkürə malik olmadığı, misal-məsələ həll edə bilmədiyi, kimyəvi reaksiyalardan baş çıxarmadığı, fiziki qanunlara maraq göstərmədiyi üçün istedadsız adlandırmaq qeyri-pedaqoji, anti-humanitar mövqedir (Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi A.S.Puşkinin liseydə oxuyarkən riyaziyyatdan çox aşağı qiymət alması məlum faktdır. Lakin bu hal onun məşhur şair kimi şöhrətlənməsinə heç də mane olmadı). Təhsil qanunvericiliyində təsbit olunmuş hər bir fənnin məqsəd və vəzifələri baxımından yanaşdıqda, belə uşaqlara texniki-təbiət fənlərindən gündəlik həyatı məsələlərlə əlaqəli ən zəruri, əlçatan nəzəri və praktik bilik və məlumatların verilməsi, eləcə də həmin fənlər vasitəsilə şəxsiyyəti təyin edən dəyərlərin, həyatı bacarıq və səriştələrin, ilk növbədə, idraki fəallıq, qeyri-standart və alqoritmik düşüncə tərzinin aşılması, münasibət bildirmək, səbəb-nəticə əlaqələrini dərk etmək, fiziki və kimyəvi qanunauyğunluqları tanımaq, təhlil və müqayisə, planlaşdırma, proqnozlaşdırma aparmaq, praktik məişət problemlərini həll etmək, texniki vasitələrlə davranmaq, təbiətə, ekologiyaya həssaslıq və qayğı ilə yanaşmaq və sair keyfiyyətlərin mənimsədilməsi diqqət mərkəzində saxlanmalıdır. Azərbaycan tarixi, Azərbaycan coğrafiyası fənlərinin tədrisinə, hər şeydən əvvəl, bütün uşaqlarda milli iftixar hissini gücləndirən, mənəviyyatlarında və əqidələrində dərin izlər buraxan vətəndaşlıq və vətən-pərvərlik dərsləri kimi münasibət bəslənilməsi, dövlət dilinin-Azərbaycan dilinin səmərəli öyrədilməsi, gələcəkdə hansı peşəni, ixtisası seçəcəklərindən asılı olmayaraq, şagirdlərdə ədəbi dilə uyğun yazılı və şifahi nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması məktəbin humanitar aspektdə fəaliyyətinin aparıcı istiqamətinə çevrilməlidir (9).

Nəticə

Beləliklə, təhsilin humanistləşdirilməsi ilə bağlı əsas mövqələr aydın olur. Təbii ki, bu sahədə aparılan son tədqiqatlar haqqında fikir söyləmək olar, lakin, fikrimizcə, əsas olanlar son illərdə deyilib. XX əsrdə də çoxlu nəzəri tədqiqatlar toplanıb, lakin mexanizmlər zəif təmsil olunub. Pedaqoji şəraitin formalaşması pedaqoji fəaliyyət təcrübəsi və elmi-metodiki bazanın inkişafı ilə müqayisədə hələ də "boşluqlar" vardır.

Bu, bizi bir daha müzakirə etməyə məcbur edir: təlim prosesini humanist əsasda necə, hansı üsullarla qurmaq olar. Təhsilin humanist paradiqmasının əsas xüsusiyyətlərinin, psixoloji və pedaqoji mexanizmlərinin, təcrübə və tədqiqat nəticələrinin (formativ eksperimentin) öyrənilməsi təlimin humanistləşdirilməsinə töhfə verən pedaqoji şəraiti müəyyən etməyə imkan verir:

1. Təhsilin humanistləşdirilməsi zamanı şagirdlərin və tələbələrin psixoloji və yaş xüsusiyyətləri, həm məktəb fənninin, həm də ali məktəb fənlərinin məzmununun və tədris metodlarının xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Yaşın psixoloji və fizioloji xüsusiyyətləri motivasiyaya, öyrənmə məqsədlərinin qoyulmasına, işin metodlarının, formalarının və üsullarının seçilməsinə təsir göstərir. Yaş xüsusiyyətləri təlimin məzmununun qavranılmasını və təhsil prosesində münasibət-lərin qiymətləndirilməsini bəzən əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Öz növbəsində həvəsləndirici məqsəd qoyma, təlim məzmununun seçimi və pedaqoji texnologiya öyrənməni fərdiləşdirməyə və hər bir insanın şəxsi xüsusiyyətlərini nəzərə almağa imkan verir.

2. Humanist yönümlü təlim etik əsaslar üzərində qurulur və insanın şəxsiyyətinin yaradılmasına, dünyaya və insanlara öz münasibətinin qurulmasına kömək etmək üçün müəllim və şagird arasında

qarşılıqlı əlaqəni tələb edir. Subyektlə subyekt münasibətlərinin növünə görə şəxsiyyət-lərarası qarşılıqlı əlaqənin xarakteri öyrənmənin humanistləşdirilməsi üçün ilkin şərtidir.

3. Təlim prosesinin humanistləşdirilməsinin digər şərti şagirdlərin ehtiyaclarını, xüsusiyyətlərini və meyillərini nəzərə alan diferensiallaşdırılmış yanaşmadır. Proqramların hazırlanması, planlaşdırılması, dərslərin, dərslər vəsaitlərinin və digər materialların seçilməsi təkcə dövlət standart-larının tələblərinə uyğun deyil, həm də bilik səviyyəsi, təlimin forma və şəraiti nəzərə alınmaqla həyata keçirilir. Proqram əvvəlcədən yalnız ümumi formada tərtib edilə bilər, mövzuların seçimi və onların öyrənilməsi üçün ayrılan saatların sayı tələbələrin ehtiyacları, istəkləri, habelə müəllimin onların səviyyəsi ilə bağlı fikirləri təhlil edildikdən sonra dəqiqləşdirilməlidir; anketlər, söhbətlər və testlər vasitəsilə kursun əvvəlində aşkar edilən hazırlıqlar da buraya daxildir.

4. Tədris məzmununun mövcud dəyişkənliyi tələbələrə təhsil fəaliyyətinin müxtəlif mərhələlərində yeniyetmə və gənclərin şəxsi istəklərinə uyğun gələn və onlar tərəfindən yüksək qiymətləndirilən seçim hüququnu təmin etməyə imkan verir. Dərslərdən istifadəni xüsusi qeyd etmək lazımdır. Müasir şəraitdə dəyişən dərslər və dərslər vəsaitləri mövcuddur. Müəllimin vəzifəsi tələbələri müxtəlif dərslər, dərslər vəsaitləri, monoqrafiyalar ilə tanış etmək, onları müasir elmi yanaşmalar və tədqiq olunan fənnə təklif olunan baxışlar sistemi baxımından xarakterizə etməkdir. Bundan əlavə, məktəbdə və ali məktəblərin ilk illərində kitabın elmi-məlumat aparatından istifadə qaydalarının öyrədilməsi, bu və ya digər dərslərdən hansı hallarda istifadənin səmərəliliyinin daha yüksək olması haqqında məsləhətlər vermək vacibdir.

5. Şəxsiyyətyönümlü təlimdə, subyekt-subyekt münasibətlərinin qurulmasında öyrənmənin əsas texnoloji vahidi ünsiyyət situasiyasına çevrilir. Təhsil vəziyyətinin xüsusi bir növü kimi ünsiyyət vəziyyəti, humanist prinsiplər əsasında təşkil edilmiş tədris edənlərin və təhsil alanların birgə fəaliyyət sahəsidir. Bu təlim vəziyyəti biliklərin müvəffəqiyyətlə mənimsənilməsinə və səriş-tələrin əldə edilməsinə təkan verən, müstəqil mühakimə və təlim prosesinə yaradıcı yanaşmanın formalaşmasına təkan verən mühitdir. Belə psixoloji-pedaqoji mühit şəxsiyyətin inkişafının həm şərti, həm də vasitəsidir və belə təlim vəziyyətinin həyata keçirilməsi onun son nəticəsi kimi şəxsiyyətin inkişafıdır.

6. Tədris kommunikasiya vəziyyəti dialoq vasitəsilə həyata keçirilir. Bu yanaşma müəllimin rolunu və təhsil prosesinin xarakterini dəyişir. Müəllim və şagirdin birgə fəaliyyəti ilə humanistləşdirmə prinsipləri üzərində qurulan ünsiyyət şəraitində müəllimə böyük, ağıllı, bilikli, müdrik həmsöhbət rolu verilir. Bu vəziyyətdə dialoq şifahi ünsiyyət üsulu kimi deyil, fərdin özünü həyata keçirməsinə, özünü inkişaf etdirməsinə kömək edən və təkcə tələbə şəxsiyyətinin deyil, həm də onun şəxsiyyətinin həyata keçirildiyi və inkişaf etdirildiyi xüsusi təşkil edilmiş kommunikativ mühit kimi başa düşülür. Dialoq təhsil prosesi iştirakçılarının fərdi xüsusiyyətlərini, özünəməxsus baxışlarını və dünya ilə münasibətlərini nəzərə alan qarşılıqlı fəaliyyət formasıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Xudiyev N. Azərbaycanın müasir təhsil sistemi: problemlər, düşüncələr, mülahizələr. https://www.yeniazərbaycan.com/Elm_e10820_az.html
2. Иванова С.В. Гуманизация процесса обучения в старших классах. М.: Известия, 2018.
3. Гуманистический манифест 2000 // Философский факультет МГУ имени М.В. Ломоносова. Ежегодник. 2001, № 2, с. 110-131.
4. Hacıyeva S., Orucova S. Azərbaycanda təhsilin modernləşdirilməsi: problemlər və perspektivlər. <https://anadoluturkegitim.com/files/80/manuscript>
5. Образование для инновационных обществ в XXI веке. Итоговый документ саммита «группы восьми» 8). СПб., 2006.
6. Выготский Л.С. Проблема возраста. Собр. соч. В 6 т. Т. 4. М., 1994. с. 258-432.
7. Сериков В.В. Личностный подход в образовании: концепция и технологии. Волгоград: Перемена, 1994.
8. Лернер И.Я. Процесс обучения и его закономерности. М.: Знание, 1980
9. Əhmədov A. Təhsilin humanitarlaşdırılması, yaxud humanitar təhsil <https://muallim.edu.az/news.php?id=25194>

İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ OXU TƏLİMİ KONTEKSİNDƏ NİTQ VƏ TƏFƏKKÜRÜN İNKİŞAFI

Könül Şıxəliyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
konul.eliyeva.17@mail.ru

Xülasə

Bu məqalədə ibtidai sinif şagirdlərinin nitq və təfəkkür bacarıqlarının formalaşmasında oxu təliminin rolu pedaqoji və psixoloji aspektlərdən təhlil olunur. Müasir təhsil yanaşmaları kontekstində mətnlərlə iş, sual-cavab, bədii təhlil və müzakirə üsulları kimi strategiyaların şagirdin düşünmə qabiliyyətinə və şifahi nitqinə təsiri göstərilmişdir. Eyni zamanda fərdi yanaşmalar, əyani vəsaitlərin istifadəsi və şagirdlərin yaş və psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması təlimin effektivliyini artıran əsas amillər kimi dəyərləndirilmişdir. Araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, məqsədyönlü və sistemli oxu fəaliyyəti uşaqlarda nitq mədəniyyətini, analitik düşüncə və məntiqi əlaqə qurmaq bacarıqlarını gücləndirir. Məqalədə müəllimlər üçün praktik tövsiyələr və gələcək tədqiqat istiqamətləri də təqdim olunmuşdur.

Açar sözlər: oxu təlimi, nitq bacarıqları, təfəkkürün inkişafı, ibtidai təhsil, şagird fəaliyyəti, mətnlərlə iş, müasir pedaqoji yanaşmalar.

Abstract

This article examines the role of reading instruction in the development of primary school students' speech and thinking abilities from both pedagogical and psychological perspectives. Within the context of modern educational approaches, strategies such as text-based analysis, question-answer sessions, artistic interpretation, and discussions are shown to have a significant impact on students' cognitive skills and oral expression. Individualized approaches, the use of visual materials, and consideration of students' age-specific psychological characteristics are identified as key factors in enhancing the effectiveness of the learning process. The findings reveal that purposeful and systematic reading activities strengthen students' speech culture, analytical thinking, and logical reasoning skills. The article also provides practical recommendations for teachers and outlines directions for future research.

Keywords: reading instruction, speech development, thinking skills, primary education, student engagement, text-based activities, contemporary pedagogical approaches.

Giriş

Müasir təhsil yanaşmaları ibtidai sinif şagirdlərində yalnız texniki oxu bacarıqlarının deyil, həm də nitq və təfəkkürün inkişaf etdirilməsini prioritet sayır. Bu yaş dövrü uşaqların psixoloji və idraki inkişafı baxımından həssas mərhələdir və bu mərhələdə verilən istiqamətli oxu təlimi onların düşünmə və ifadə qabiliyyətlərini formalaşdırır. Oxu təlimi prosesi vasitəsilə şagirdlər yalnız mətni anlamağı deyil, eyni zamanda öz fikirlərini strukturlaşdırılmış formada ifadə etməyi öyrənirlər. Bu isə gələcək təhsil pillələri üçün güclü intellektual baza yaradır. Nitq və təfəkkür bacarıqlarının inkişafı uşaqlarda tənqidi düşünmə, məntiqi nəticə çıxarma və yaradıcı yanaşma kimi qabiliyyətlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Bu məqalənin əsas məqsədi ibtidai siniflərdə oxu təlimi zamanı şagirdlərin nitq və təfəkkür bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş metod və vasitələrin müəyyənəşdirilməsidir. Bu çərçivədə aşağıdakı tədqiqat sualları irəli sürülür:

- Oxu təlimi şagirdlərin nitq bacarıqlarını inkişaf etdirməkdə necə rol oynayır?
- Təfəkkürün inkişafına yönəlik hansı oxu strategiyaları daha effektiv hesab olunur?
- Müəllimlərin tətbiq etdiyi hansı metodlar şagirdlərin düşünmə və ifadə etmə qabiliyyətlərini gücləndirir?

Oxu təlimi – ibtidai sinif səviyyəsində şagirdlərin şifahi və məntiqi düşüncə bacarıqlarının inkişafına yönəlmiş pedaqoji prosesdir. Bu təlim şagirdlərin mətni yalnız texniki olaraq oxumağı deyil,

eyni zamanda anlama, təhlil etmə və dəyərləndirmə bacarıqlarını formalaşdırır.

Nitq – insanın fikirlərini şifahi və ya yazılı şəkildə ifadə etmə qabiliyyətidir. Nitq bacarığı ibtidai yaşda formalaşmağa başlayır və müntəzəm inkişaf etdirilmədikdə şagirdin həm təlim nəticələrinə, həm də sosial münasibətlərinə mənfi təsir edə bilər.

Təfəkkür – insanın hadisə və obyektlər arasında əlaqələri müəyyənləşdirərək məntiqi nəticələr çıxarma qabiliyyətidir. Təfəkkür bacarığı, xüsusilə ibtidai mərhələdə verilən oxu və müzakirə tapşırıqları ilə formalaşır və inkişaf edir.

Əsas mətn. Oxu təlimi uşağın idraki inkişafını təmin edən mühüm təhsil mərhələlərindən biridir. Pedaqoji baxımdan bu prosesin əsas məqsədi şagirdlərdə müstəqil düşünmə, məntiqi nəticə çıxarma və mətni dərk etmə bacarıqlarını formalaşdırmaqdır. Psixoloji aspektdən isə oxu fəaliyyətləri uşağın diqqət, yaddaş və təsəvvür kimi idrak proseslərinin inkişafını stimullaşdırır. Vigotskinin “yaxın inkişaf zonası” nəzəriyyəsinə görə, şagirdlər müəllim və ya daha təcrübəli şəxslərin rəhbərliyi ilə mürəkkəb anlayışları mənimsəyə bilirlər (5, səh. 204). Bu baxımdan oxu təlimi şagirdlərin təkcə texniki bacarıqlarını deyil, həm də yüksək səviyyəli idrak funksiyalarını inkişaf etdirməyə yönəlir. Eyni zamanda müasir pedaqogika oxu təliminin şagirdin şəxsiyyətinin formalaşmasında və emosional-intellektual inkişafında mühüm yer tutduğunu vurğulayır.

Oxu fəaliyyəti şagirdin nitq və təfəkkürünün formalaşmasında aparıcı rol oynayır. Mətni anlama prosesi zamanı şagird yeni anlayışları mənimsəyir, onları əvvəlki bilikləri ilə əlaqələndirir və bu da onun məntiqi düşünmə bacarığını inkişaf etdirir. Şifahi və yazılı nitqin inkişafı isə oxunan mətnin müzakirəsi, təhlili və fərdi fikirlərin ifadəsi ilə daha da güclənir. Bu proseslər vasitəsilə uşaqlar söz ehtiyatlarını zənginləşdirir, cümlə quruluşlarını təkmilləşdirir və fikir ifadə etmə bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Xüsusilə dialoq, sual-cavab, mətnə əsaslanan yaradıcılıq tapşırıqları uşaqlarda həm tənqidi, həm də yaradıcı düşüncə tərzini formalaşdırmağa kömək edir.

İbtidai sinif şagirdləri psixoloji və pedaqoji baxımdan aktiv inkişaf mərhələsində olan fərdlərdir. Onların diqqəti tez yayına bilər, emosional reaksiyaları güclü olur və oyun əsaslı yanaşmalar təlimin effektivliyini artırır. Bu yaş dövründə uşaqlar konkret düşüncə mərhələsində olduqları üçün məlumatları vizual, praktik və aydın məzmunlu yollarla qəbul etməyə meyllidirlər. Müəllimlər bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq oxu materiallarını sadə, aydın və maraqlı formada təqdim etməli, uşaqlarda maraq və motivasiyanı artırmalıdırlar. Bundan əlavə, ibtidai yaş dövründə formalaşan nitq və təfəkkür bacarıqları şagirdlərin gələcək akademik uğurlarının təməlini təşkil edir.

Oxu təlimində istifadə olunan tapşırıqların məqsədi yalnız mətnin texniki səviyyədə oxunmasını deyil, onun məzmununun dərinlən mənimsənilməsini və şagirdin fikrini formalaşdırmasını təmin etməkdir. Müasir yanaşmalarda mətnə əsaslanan açıq tipli suallar, məzmunu tamamilə tapşırıqları, mətnin planını qurmaq, hadisələri ardıcılıqla yerləşdirmək və personajların xarakterlərini təhlil etmək kimi üsullardan istifadə edilir. Bu tapşırıqlar şagirdin məntiqi ardıcılıq qurmaq, səbəb-nəticə əlaqəsi yaratmaq və şəxsi münasibət bildirmək kimi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Eyni zamanda yaradıcı tapşırıqlar – məsələn, alternativ sonluq yazmaq, personajla müsahibə hazırlamaq və ya mətni təsvir etmək – təfəkkürü və nitqi inkişaf etdirən effektiv üsullardandır.

Mətnlərlə işləmə prosesi oxu təliminin əsasını təşkil edir və düzgün qurulduqda şagirdlərdə həm anlama, həm də analiz etmə bacarığı formalaşır. Ənənəvi yanaşmadan fərqli olaraq, müasir pedaqoji metodikalar mətnin üzərində fəal düşünmə və mənalandırma prosesinə üstünlük verir. Bu zaman müəllim şagirdləri mətnin əsas ideyasını müəyyən etməyə, personajların motivasiyalarını dəyərləndirməyə və hadisələrin inkişaf dinamikasını təhlil etməyə təşviq edir. Mətdən sitat gətirmə, əsas fikirləri qeyd etmə, cədvəl və ya qrafik quraraq analiz aparma kimi texnikalar həm tənqidi düşünməni, həm də nitqi inkişaf etdirir. Bundan başqa, fərqli janrlarda olan mətnlərlə işləmək – nağıl, hekayə, şeir və s. – uşaqların mətnlərə yanaşma bacarığını genişləndirir və onların emosional-intellektual inkişafına töhfə verir.

Oxu təlimində sual-cavab və müzakirə metodları şagirdin aktivliyini artırır, təfəkkürünü və nitqini inkişaf etdirən təsirli üsullardandır. Sual-cavab texnikası vasitəsilə müəllim şagirdin mətnə diqqətini cəmləməsinə, məzmunu anlamağa və fərdi münasibət bildirməyə imkan yaradır. Burada əsasən açıq suallardan istifadə olunur: “Sənin fikrincə, personaj niyə belə davrandı?”, “Bu hadisənin başqa sonluğu ola bilərdimi?” kimi suallar uşaqlarda düşünmə və təhlil bacarığını inkişaf etdirir.

Müzakirə zamanı şagirdlər bir-birinin fikrinə reaksiya verir, alternativ baxış bucaqları ilə tanış olur və öz arqumentlərini əsaslandırmağı öyrənirlər. Bu isə təkcə nitqi deyil, həm də sosial və emosional bacarıqları formalaşdırır. Bədii təhlil isə mətnin estetik xüsusiyyətlərinə yönəlmiş təlim formasıdır. Şagirdlər burada bədii təsvir vasitələrini tanıyır, onların funksiyasını və mətndəki rolunu dəyərləndirirlər. Məsələn, "müqayisə", "epitet", "təşbeh" kimi vasitələrin məna yükünü araşdırmaq şagirdlərdə həm dili anlama, həm də bədii zövqün formalaşmasına yardım edir.

Oxu təlimi prosesində müəllimin rolu yalnız bilik ötürmək deyil, eyni zamanda şagirdin nitq və təfəkkür bacarıqlarını sistemli şəkildə inkişaf etdirməkdir. Bu baxımdan müəllimlərə aşağıdakı tövsiyələr verilir:

- Mətnlərlə işi şagirdin yaş səviyyəsinə uyğun seçmək və onların maraqlarını nəzərə almaq;
- Oxu zamanı yalnız məzmun sorğusu deyil, yaradıcı və tənqidi düşüncəni təşviq edən suallar vermək;
- Mətni səsle oxuma, dramatik təqdimetmə, illüstrasiya və mətnə əsaslanan dialoqlar kimi interaktiv üsullardan istifadə etmək;
- Şagirdlərə öz fikirlərini sərbəst və əsaslandırılmış şəkildə ifadə etməyə şərait yaratmaq (4, səh. 56).

Bundan əlavə, müəllimin müntəzəm rəy verməsi, uşaqların nitqindəki və məntiqindəki zəiflikləri düzgün şəkildə aşkarlayıb yönəltməsi, onların inkişafını sürətləndirə bilər. Əyani vəsaitlər şagirdlərin oxu materialını daha yaxşı anlamasına və yadda saxlamasına kömək edən mühüm didaktik vasitələrdir. Xüsusilə ibtidai siniflərdə əyani vəsaitlər uşaqların diqqətini cəlb edir, təlimə motivasiyanı artırır və abstrakt məfhumların konkretləşdirilməsinə imkan verir. Bunlara aşağıdakılar aiddir:

- İllüstrasiyalı kitablar, şəkilli lövhələr, qrafik təşkilatlar (xəritə, sxem, tablo);
- Mətdəki hadisələrin ardıcılığını göstərən komikslər və ya slaydlar;
- Audio və video materiallar – mətni dinləmə və vizual izləmə yolu ilə anlayışın artırılması (1, səh. 100).

Əyani vasitələrin düzgün tətbiqi şagirdin həm mətni anlamasına, həm də həmin mətndən yola çıxaraq fikir ifadə etməsinə şərait yaradır. Hər bir uşaq fərdi idrak xüsusiyyətlərinə, maraq dairəsinə və öyrənmə tərzinə malikdir. Bu səbəbdən effektiv oxu təlimi diferensiallaşdırılmış və fərdiləşdirilmiş yanaşmalarla aparılmalıdır. Müəllimlər aşağıdakı prinsipləri əsas götürməlidirlər:

- İdrak səviyyəsi fərqli olan şagirdlərə uyğun oxu materialları təqdim etmək;
 - Vizual öyrənənlər üçün illüstrasiyalar, kinestetik şagirdlər üçün fəaliyyət əsaslı tapşırıqlar, eşitmə üstünlüyü olanlar üçün audio mətnlərdən istifadə etmək;
 - Şagirdin inkişaf səviyyəsinə uyğun fərdi tapşırıqlar hazırlamaq və geribildirimləri şəxsiyyətə yönəlik vermək;
 - Təlimdə müsbət emosional mühit yaratmaq və uşağın özünə inamını dəstəkləmək (3, səh. 102).
- Belə fərdi yanaşmalar tədris prosesini daha səmərəli və şagird yönümlü edir. Bu da həm nitqin, həm də təfəkkürün inkişafında mühüm rol oynayır.

Nəticə

Aparılan araşdırmalar və təhlillər nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, ibtidai sinif mərhələsində oxu təlimi yalnız texniki oxuma bacarığı deyil, həm də şagirdin nitqinin formalaşması, məntiqi düşünmə, emosional-intellektual inkişafı üçün mühüm baza rolunu oynayır. Mətn üzərində aparılan müxtəlif fəaliyyətlər – müzakirə, sual-cavab, yaradıcı yazı və bədii təhlil – uşaqların tənqidi və yaradıcı təfəkkürünü, eyni zamanda şifahi və yazılı nitqini inkişaf etdirir. Oxu təliminin uğurlu alınmasında müəllimin interaktiv yanaşması, fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alması və müxtəlif əyani vəsaitlərdən istifadə etməsi xüsusi rol oynayır. Bu, eyni zamanda şagirdin dərslə olan motivasiyasını və təlimə olan münasibətini də formalaşdırır.

Beləliklə, oxu təlimi vasitəsilə təkcə bilik deyil, şəxsiyyətin kompleks inkişafı da reallaşır. Bu isə onu ibtidai təhsilin strateji elementlərindən birinə çevirir.

1. Mətnlərin seçimində yaşa və maraq dairəsinə uyğunluq prinsipinin daha geniş tətbiqi tövsiyə olunur. Bu, oxu motivasiyasını artırır və anlama səviyyəsini yüksəldir.

2. Texnologiya əsaslı və multimodal vəsaitlərdən (video, audio, interaktiv tətbiqlər) istifadə imkanları genişləndirilməlidir. Bu, fərqli öyrənmə tiplərinə uyğunlaşmanı asanlaşdırır.

3. Müəllimlərin oxu təliminə dair metodiki hazırlıqları təkmilləşdirilməli, praktik bacarıqlara üstünlük verən təlimlər təşkil olunmalıdır.

4. Gələcək tədqiqatlarda nitq və təfəkkür inkişafında oyun texnologiyalarının, STEAM yanaşmalarının, həmçinin rəqəmsal mənbələrin rolu ayrıca araşdırıla bilər.

5. Fərqli sosial və dil mühitindən olan uşaqlar üçün adaptiv oxu strategiyaları hazırlanmalı və bu sahədə empirik tədqiqatlar aparılmalıdır (2, səh. 45).

Bu tövsiyələr ibtidai siniflərdə tədrisin daha səmərəli qurulmasına və şagirdlərin potensialının daha dolğun inkişafına xidmət edə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Akhundzadə, F., & Mammadova, R. (2021). *İbtidai təhsildə nitq bacarıqlarının inkişafı yolları*. Bakı: Maarif Nəşriyyatı.

2. Kolesnikova, I. A. (2019). *Pedagogical aspects of speech development in primary school children*. Moscow: Pedagogika.

3. Piaget, J. (1952). *The origins of intelligence in children*. New York: International Universities Press.

4. Pressley, M. (2006). *Reading instruction that works: The case for balanced teaching*. New York: Guilford Press.

5. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

MAARİFİN SÖNMƏZ ÇIRAĞI: SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ PEDAQOJİ FƏALİYYƏTİ

Lalə Hüseynova

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

huseynova085@gmail.com

Xülasə

Tezisdə XIX əsr Azərbaycan maarifçiliyinin görkəmli nümayəndəsi Seyid Əzim Şirvaninin pedaqoji və ədəbi fəaliyyəti təhlil olunur. Şairin yeni tipli məktəblərin təşəkkülündəki rolu, dünyəvi elmlərin tədrisinə verdiyi önəm və xalq maarifinə xidmət edən nəsr və nəzm əsərləri kontekstində araşdırılır. Onun didaktik, əxlaqi və satirik yaradıcılığı xalq danışığı dili, təmsillər, sual-cavab formaları və ictimai tənqidlə zəngin bir bədii model kimi təqdim olunur. Məqalədə müəllifin cəmiyyətin tərbiyəsində və mədəni inkişafında oynadığı mühüm rol vurğulanır və bu irsin çağdaş dövrdə də aktuallığı qeyd edilir.

Açar sözlər: Seyid Əzim Şirvani, maarifçilik, pedaqoji fəaliyyət, didaktika, ədəbi tənqid.

Abstract

The thesis explores the pedagogical and literary legacy of Seyid Azim Shirvani, a prominent figure of 19th-century Azerbaijani enlightenment. It examines his contributions to secular education, advocacy for scientific learning, and creation of moral-didactic and satirical works. The study highlights Shirvani's use of folk language, dialogue, and rhetorical devices to engage readers and convey ethical values. The author emphasizes the continued relevance of Shirvani's works for national education and moral development in modern Azerbaijan.

Keywords: Seyid Azim Shirvani, enlightenment ,pedagogical activity, didactics, literary criticism.

XIX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatında baş verən maarifçilik hərəkatı yalnız sənət sahəsində deyil, həm də cəmiyyətin strukturunda köklü dəyişikliklərin başlanğıcını qoydu. XIX əsr Azərbaycan poeziyasının ən qüdrətli nümayəndələrindən biri olan Seyid Əzim Şirvani həm ədəbiyyat tariximizdə

realist şair kimi şöhrət qazanmış, həm də maarif və mədəniyyət və mədəniyyət xadimi kimi tanınmışdır.

Klassik poeziya ənənələrini davam etdirən şairlərimizdən olan Seyid Əzim Şirvani incə ruhlu, lirik, eyni zamanda satirik şeir nümunələri ilə yanaşı, həm də əxlaqi-tərbiyəvi əsərlər yaradıb, geniş maarifçilik işi aparıb. O, klassik şeiri yeni nəfəs, xalqı isə yeni düşüncə ilə tanış etməyə çalışdı. Onun poeziyası da, pedaqoji fəaliyyəti də milli oyanışın, maarifin, vicdanın təəcəssümüdür. Seyid Əzim Şirvani yalnız şair kimi deyil, həm də xalq müəllimi və pedaqoq kimi böyük nüfuz qazanmışdır. Gənc yaşlarından pedaqoji fəaliyyətə başlayan Seyid Əzim Şirvani dünyəvi elmləri uşaqlara aşılamağı könlünə hakim etmişdir. Fasilələrlə də olsa pedaqoji fəaliyyəti təxminən 14 il davam edir.

1874-cü ildə Şamaxıda qabaqcıl ziyalı və mütərəqqi din xadimi Hacı Səid Ünsizadənin təşəbbüsü ilə “Məclis” adlı yeni tipli məktəb yaradılarkən Cəlal Ünsizadə ilə bərabər S.Ə.Şirvani də orada müəllim işləməyə dəvət olundu (2, səh.7). Bu məktəbdə köhnə mollaxanalardan fərqli olaraq dünyəvi elmlər, həmçinin Azərbaycan, ərəb və fars dilləri də tədris edilmişdir. Təbii ki, yeni tipli məktəbdə dünyəvi elmlərin öyrədilməsi heç də hamı tərəfindən birmənalı qarşılanmamışdır. Yalançı, riyakar ruhanilər və din xadimləri Seyid Əzimə hücumlar etmiş, “budur gəldi səfahətin kani” – deyərək təhqir etmiş, onu nüfuzdan salmağa çalışmışlar. Həyatdan nakam köçən Şirvani isə ona olunan hədə-qorxulardan, məhrumiyyətlərdən çəkinməyərək faciə dolu ölümünün sonuna qədər öz məqsədi uğrunda mübarizəsini davam etdirmişdir (3).

Seyid Əzim Şirvaninin hekayələrini təhlil etdikdə aydın olur ki, o, xalq pedaqogikasının ənənəvi formaları ilə yazılı ədəbiyyatın bədii imkanlarını uğurla sintez etmişdir. Xalqın zəngin təcrübəsinə əsaslanan didaktik nümunələri yazılı ədəbiyyatla birləşdirən Seyid Əzim, bu yolla oxucunu həm düşündürməyi, həm də tərbiyə etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Şairin dili və üslubu da bu istiqamətdə formalaşmışdır: o, yazılarını sadə, anlaşıqlı və canlı xalq danışığı dilinə yaxınlaşdırmaq üçün sual-cavab formasından, nidalardan, xüsusilə də birbaşa müraciət və xitab formalarından geniş şəkildə istifadə etmişdir.

Bəzi hekayələrində bu dialoqlu forma bədii quruluşun əsasını təşkil edir. Bu isə müəllif dilinə təkcə səlislik və aydınlıq verməklə kifayətlənmir, həm də mətni daha axıcı, ahəngdar və oxucu ilə ünsiyyətə açıq bir hala gətirir.

Seyid Əzim həmçinin nəsrində xalq danışığı dilinin ifadə vasitələrinə, el deyimlərinə geniş yer verir. O, bu elementlərin məzmun və forma xüsusiyyətlərini qorumaqla yanaşı, onları yeni kontekstdə işlədərək məzmun baxımından zənginləşdirir, bəzən də onlara simvolik və məcazi çalarlar əlavə edir. Beləliklə, onun nəsrində həm xalq ruhunu yaşadır, həm də bədii-estetik dəyər daşıyır.

Onun mənzum hekayələri arasında xüsusi olaraq öyüd-nəsihət, təmsil və didaktik ruhda yazılmış nümunələr geniş yer tutur. Bu əsərlərdə aşılana ideyalar — doğruluq, mərdlik, dostluğa sədaqət, zəhmətsevərlik, zəiflərə kömək, insanlara mərhəmət və nəzakət kimi mənəvi keyfiyyətlər — müəllifin maarifçi baxışları ilə üzvi surətdə birləşir. Bu mənzum hekayələr oxucuya yalnız estetik zövq bəxş etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda cəmiyyətin mənəvi dirçəlişinə xidmət edən bir pedaqoji vasitə rolunu oynayır. Şair istər öyüd və nəsihətlərində, istər mənzum məktub və hekayələrində, istərsə də satiralarında kitabı və mütaliəni, elmi və məktəbi təbliğ edib, xalqın nicat yolunu bu istiqamətdə görüb (1, səh.15).

Bununla yanaşı, Seyid Əzimin ictimai xarakter daşıyan satirik əsərləri də onun yaradıcılığında mühüm yer tutur. Bu əsərlər vasitəsilə o, cəmiyyətin sosial qüsurlarını, gerilik və cəhəlati, riyakarlıq və ikiüzlülüüyü tənqid etmişdir. Şairin realist baxış bucağı, cəsarətli ifadə tərzində və ictimai fəallığı onun bu sahədəki mövqeyini daha da gücləndirir.

Seyid Əzimi dövrünün böyük realist şairi kimi tanıdan və ona maarifçi-satirik ədəbiyyatda öncül mövqe qazandıran əsərlər sırasında “Yerdəkilərin göyə şikayət etmələri”, “Dəli şeytan”, “Məkrli-zənan”, “Bəlx qazisi və xarrat”, “Müctəhidin təhsildən qayıtması”, “Elmsiz alim”, “Alim oğul ilə avam ata” kimi nümunələr xüsusi qeyd olunmalıdır. Bu əsərlərdə Seyid Əzim tənqid etdiyi obrazları ustalıqla tipikləşdirir, onların zahiri görkəmini və daxili boşluğunu bir-birinə qarşı qoyaraq kəskin ictimai mesaj verir.

Seyid Əzim Şirvaninin XIX əsrdə məktəb, elm, maarif və mədəniyyət haqqında irəli sürdüyü fikirlər bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Onun əxlaqi-didaktik ruhda qələmə aldığı maarifçi şeirləri xüsusilə gənc nəslin vətənpərvərlik, milli şüur və əxlaqi kamillik ruhunda tərbiyəsində mühüm

rol oynamışdır. Şairin ideyalarının zaman məhdudiyyəti tanımaması onun yaradıcılığının ümumbəşəri və zamanlararası dəyər daşdığını bir daha sübut edir. Bu səbəbdən Seyid Əzim Şirvaninin zəngin ədəbi irsi müasir Azərbaycanın mənəvi və mədəni tələbləri baxımından daha dərinlən öyrənilməli və təhsildə geniş şəkildə istifadə olunmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Qaraoğlu, F. Tarixdə iz buraxanlar: Seyid Əzim Şirvani / Fazil Qaraoğlu// Bakı xəbər .-2017.-13 dekabr .-s.15.
2. Şirvani S.Ə. Seçilmiş əsərləri. C.1./ Seyid Əzim Şirvani .- Bakı: AVRASIYA PRESS, 2005.-s. 400.
3. <https://kultur.az/?p=15737>

LOQOPED, TƏRBIYƏÇİ VƏ AİLƏNİN QARŞILIQLI FƏALİYYƏTİ

Laləzar Cəfərova
ADPU Şəki filialı
lale_psixoloq@mail.ru

Xülasə

Hazırda qeyd edə bilirik ki, uşağın sonrakı həyatı üçün zəruri praktiki vərdislərə yiyələndiyi bir mühit kimi ailənin rolu artır. Bu zaman ailənin “keyfiyyəti” və onun tərbiyə qabiliyyəti böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təhsil verə bilməyən ailə uşağın sosiallaşması prosesində ciddi pozuntulara yol açır. Ölkəmizdə məktəbəqədər təhsilin hazırkı vəziyyətinin təhlili belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, nitq patologiyası olan uşaqların sayı ildən-ilə artır və qüsurlu tərkib hissələrinin keyfiyyətə yaxşılaşması tendensiyaları qeyd olunur.

Açar sözlər: loqoped, nitqi qüsurlu uşaqlar, ailə, tərbiyəçi, qarşılıqlı fəaliyyət.

Abstract

At present, we can note that the role of the family as an environment in which the child acquires the necessary practical skills for his later life is increasing. At this time, the “quality” of the family and its educational ability are of great importance. A family that cannot provide education leads to serious violations in the process of the child's socialization. Analysis of the current state of preschool education in our country allows us to conclude that the number of children with speech pathology is increasing year by year and there are trends in the qualitative improvement of the components of the defect.

Keywords: speech therapist, children with speech impairments, family, educator, interaction.

Şəxsiyyətin sosiallaşması prosesinə bu prosesin müəyyənədiciləri kimi çıxış edən bir sıra amillər təsir edir. Belə amillərə ilk növbədə, insanın həyatı boyu birbaşa münasibətdə olduğu insanlar daxildir. Uşağın böyüklərin mürəkkəb dünyasına daxil olmasını asanlaşdıran sosiallaşmanın əsas vahidi adətən ailədir.

Hər bir uşaq üçün ailənin rolu son dərəcə vacibdir. Ailədə uşaqlar sosial və emosional qarşılıqlı əlaqənin ilk təcrübəsini qazanırlar. Bir çox alimlər ailədə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin əhəmiyyətini, onların şəxsiyyətin və davranışın formalaşmasına təsirini nəzərə alaraq qeyd etmişlər ki, uşağın emosional tarazlığında və psixi sağlamlığında mühüm amil ailə mühitidir.

Bu baxımdan, nitq pozğunluğu olan bir məktəbəqədər uşağı olan valideynlərin adekvat davranışından çox şeyin asılı olduğu aydındır. Valideynlərdən birinin və ya hər ikisinin övladının zehni inkişafının obyektiv vəziyyətini başa düşməməsi və ya onun vəziyyətinin ilkin qiymətləndirilməsindən imtina etməsi çox vaxt ailə münasibətlərində və münaqişə vəziyyətlərində gərginliyə səbəb olur. Bu, öz növbəsində, məktəbəqədər təhsil təşkilatının valideynlərlə

məqsədyönlü, hərtərəfli işinin təşkilinin zəruriliyini müəyyən edir, onlara nitq patologiyası olan uşağın inkişaf xüsusiyyətlərinin və imkanlarının mütəxəssislərdən obyektiv təhlilini, habelə müvafiq tövsiyələr və məsləhətlər almağa imkan verir.

Müəllimlər və valideynlər arasında tərəfdaşlıq, bərabərlik, ekvivalentlik və qarşılıqlı tamamlayıcılıq prinsiplərinə əsaslanan əməkdaşlıq, müasir təhsil vəziyyətinin aktual və vacib problemdir.

Danışiq terapevtinin vəzifələrindən biri valideynlərə uşağın nitqinin düzgün inkişafının, nitq pozuntularının qarşısının alınmasının və korreksiyasının vacibliyini çatdırmaqdır. Mütəxəssis işinin nə olduğunu izah edir, niyə onun tövsiyələrini və ev tapşırıqlarını məsuliyyətlə qəbul etməlisiniz. Danışiq terapevti valideynlərə inkişaf vasitələrinin seçilməsi, məşqlərin aparılması, oxumağı və yazmağı öyrətmək üçün məsləhətlər verir və nitqin inkişafı ilə bağlı digər məsələlərlə bağlı məsləhətlər verir.

Danışiq terapiyasının məqsədi vaxtında, diaqnostik, profilaktik və düzəldici loqopedik yardım, uşağın sosial uyğunlaşması və normal inkişaf edən həmyaşıdları mühitinə integrasiyasıdır. Danışiq terapiyası prosesində loqoped bir-biri ilə əlaqəli iki rol yerinə yetirir: korreksiya işinin təşkilatçısı və koordinatoru, çünki maksimum loqopedik yardım göstərir. Bu nöqteyi-nəzərdən loqopedin nitq pozğunluğu olan məktəbəqədər uşaqların valideynləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi korreksiya-inkişaf işinin səmərəliliyinə və şagirdlərin bu kontingentinin gələcək uğurlu sosiallaşmasına təsir edən ən vacib şərt hesab edilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, qeyd olunan problem aktualdır və praktiki olaraq tələb olunur, lakin real pedaqoji fəaliyyət şəraitində həll olunmaqdan uzaqdır. Danışiq terapevtinin vəzifələrindən biri valideynlərə uşağın nitqinin düzgün inkişafının, nitq pozuntularının qarşısının alınmasının və korreksiyasının vacibliyini çatdırmaqdır. Mütəxəssis işinin nə olduğunu izah edir, niyə onun tövsiyələrini və ev tapşırıqlarını məsuliyyətlə qəbul etməlisiniz. Danışiq terapevti valideynlərə inkişaf vasitələrinin seçilməsi, məşqlərin aparılması, oxumağı və yazmağı öyrətmək üçün məsləhətlər verir və nitqin inkişafı ilə bağlı digər məsələlərlə bağlı məsləhətlər verir.

Loqopedin nitq qüsurlu uşaqların ailələri ilə qarşılıqlı fəaliyyəti, müalicə prosesinin uğurlu olması üçün çox önəmlidir. Bu əməkdaşlıq, uşağın inkişafını dəstəkləmək, onu yaxından tanımaq və valideynlərə dəstək vermək məqsədini güdür. Aşağıda bu qarşılıqlı fəaliyyətin əsas aspektləri qeyd edilir:

1. *Məlumatlandırma*: loqoped, nitq qüsurlu uşağın valideynlərinə uşağın vəziyyəti, diaqnozu və müalicə metodları haqqında ətraflı məlumat verir. Bu, valideynlərin baş verən prosesləri anlamalarına yardım edir və müalicəyə daha fəal iştirak etmələrini təmin edir.

2. *Məşq və strategiyalar*: loqoped, valideynlərə evdə uşaqları ilə necə məşğul olmağı öyrətmək üçün müvafiq məşq və strategiyalar təqdim edir. Bu məşqlər, uşağın nitq inkişafını dəstəkləmək, dil bacarıqlarını artırmaq və özünə inamını yüksəltmək məqsədi daşıyır.

3. *Davamlı geribildirim*: valideynlərlə mütəmadi əlaqə saxlamaq, loqopedin işinin vacib bir hissəsidir. Valideynlər, uşaqlarının irəliləyişini izləməkdə, qarşılaşdıqları çətinlikləri bölüşməkdə və loqopedə öz fikirlərini bildirməkdə dəstəklənir.

4. *Problemlərin müzakirəsi*: loqoped, valideynlərin uşaqlarında rast gəlinən davranış problemlərini və nitq qüsurlarını müzakirə etmək üçün açıq bir platforma yaradır. Bu, valideynlərin narahatlıqlarını paylaşmalarına və məsələlərin həllini birlikdə müzakirə etmələrinə kömək edir.

5. *Təlimlər*: bəzi hallarda, loqopedlər valideynlər üçün xüsusi təlimlər təşkil edə bilər. Bu təlimlər, nitq qüsuru olan uşaqların inkişafı ilə bağlı ən son tədqiqatları, müalicə metodlarını və resursları əhatə edə bilər.

6. *Duygusal dəstək*: valideynlər, uşaqlardakı nitq qüsurlarının öhdəsindən gəlməkdə çətinlik çəkə bilərlər. Loqoped, onlara duygu dəstəyi verərək, stres və narahatlıqları ilə başa çıxmalarına kömək edə bilər.

7. *Müntəzəm görüşlər*: loqoped, ailələrlə müntəzəm görüşlər keçirərək uşağın irəliləyişini qiymətləndirir və ehtiyac olduqda müalicə planını düzəldir. Bu cür görüşlər, ailələrin uşaqlarının inkişafını davamlı izləməyə imkan tanıyır.

8. *Resursların təqdimatı*: loqoped, valideynlərə uşaqlarının nitq və dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək

üçün müxtəlif resurslardan (kitablar, oyunlar, tətbiqlər) necə istifadə etməyi göstərir.(2, səh 24)

Nitq qüsurlu uşaqların ailələri ilə qarşılıqlı fəaliyyət, yalnız uşağın müalicə prosesinə təsir etmir, eyni zamanda valideynlərə də güc verir və onların bu yolda daha fəal iştirak etmələrini təmin edir. Bu cür əməkdaşlıq, uşağın nitq inkişafının və sosial bacarıqlarının artmasına böyük təsir göstərir.

Qrupdakı hər bir məktəbəqədər uşağın nitq inkişafının müvəffəqiyyəti mütəxəssislərin birgə işinin keyfiyyətindən asılıdır - və bu, həm uşağın məktəbə hazırlığına, həm də ibtidai siniflərdə təhsilinə təsir edəcəkdir. Danışq terapevtinin nitq pozuntularının korreksiyası haqqında dərin biliyi var; işlək, sübut edilmiş metod və texnikaları bilir. Müəllim uşaqlarla çox vaxt keçirir, onlarla daim ünsiyyətdə olur və loqopedik məşqləri oyunlara daxil edə bilir, gəzintilər, dərslər, səhər qəbulları zamanı və s. zamanı nitqin saflığına və düzgün tələffüzünə nəzarət edə bilər. Buna görə də, bu mütəxəssislərin daimi əməkdaşlığı əla nəticələr verir - əgər onlar ayrı-ayrılıqda hərəkət edərlərsə, müəllimin xüsusi bilik və təcrübəsi çatışmır, loqoped isə hər gün uşaqlarla bir neçə saat sərf etmək imkanı verir.

► **Birgə işin beş əsas istiqaməti var:**

Vaxtında diaqnostika. Uşaqlarda nitq pozğunluqlarını, təfəkkürün, yaddaşın, diqqətin, təxəyyülün xüsusiyyətlərini vaxtında müəyyən etmək vacibdir.

Fərdi iş. Danışq terapevti və müəllim planı hər bir uşaqla birlikdə işləyir.

Uşaqlarda sosial və ünsiyyət bacarıqlarının inkişafı.

Məktəbəqədər uşaqların idrak fəaliyyətinin inkişafı.

Tədris işində çeviklik. Uşaqların qabiliyyətləri, o cümlədən pozğunluqların korreksiyası hesabına tədricən artır - bu, onlarla iş formalarını və pedaqoji təsir variantlarını vaxtında dəyişdirmək deməkdir.

► Müəllim və loqopedin birgə işinin əsas məqsədləri:

➤ Birlikdə biz müəyyən bir qrupla və hər bir uşaqla fərdi şəkildə işləmək üçün ən yaxşı variantları tapacağıq və dərslərin təşkili, keçirilməsi və onların məzmunu məsələlərini razılaşdıracağıq.

➤ Dərsləri elə təşkil edin ki, loqoped müəllimin uşaqlara verdiyi tapşırıqları təkrarlamasın və əksinə.

➤ Uşaqlara sözlərin düzgün tələffüzü, qavranılması və çoxaldılmasını öyrətmək. Onlara nitqin düzgün tempini və ritmini qoruyub saxlamağı öyrət (boş-boş danışma, həm də çox yavaş danışma).

➤ Məktəbəqədər uşaqların lüğətini genişləndirmək.

➤ Uşaqlara söz əmələ gəlməsi prosesini və qrammatik quruluşu öyrənməyə kömək edin. Nitqdəki qrammatik səhvləri təkcə dərstdə deyil, həm də gəzinti, oyun və s. zamanı düzəltmək tövsiyə olunur.

➤ Yüksək zehni funksiyaları inkişaf etdirin: düşüncə, təxəyyül, diqqət, yaddaş. Şagirdlərdə ardıcıl nitq inkişaf etdirmək.

➤ Uşaqlarda incə motor bacarıqlarını və artikulyasiya bacarıqlarını inkişaf etdirmək.

Danışq terapevtinin və müəllimin işindəki qarşılıqlı əlaqə sayəsində qrupdakı hər bir məktəbəqədər uşaq üçün fərdi yanaşma formalaşır: mütəxəssislər uşağın imkanlarını və şəxsiyyət xüsusiyyətlərini nəzərə alır, onun üçün uğur vəziyyətlərini tərtib edir, tapşırıqların optimal mürəkkəbliyini və iş yükünü seçirlər.(4, səh 87)

Danışq terapevt və müəllim birlikdə bəzi işləri görür:

• Nitq materialı sabahkı günlərə, bayramlara və digər tədbirlərə hazırlıq zamanı seçilir.

• Valideynlər və ya qanuni nümayəndələr üçün tövsiyələrin siyahısı hazırlanır.

• Onlar əldə etdikləri nəticələri müzakirə edir və uşaqlarla işləməyə necə davam edəcəklərinə qərar verirlər.

• Danışq terapevti bəzi vəzifələri yerinə yetirir:

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin müəllimləri üçün açıq dərslər keçirir: onlara nitq materialından istifadə etməyi öyrədir, müxtəlif yaşlarda olan məktəbəqədər uşaqların nitqinə hansı tələblərin qoyulduğunu izah edir, nitq terapiyası üsullarını, məşqləri və s.

• Uşaqların tələffüzünü düzəltməyə maksimum diqqət yetirir.

• Tərbiyəçilərə tövsiyələr verir, onlara uşaqlarla işləmək üçün tapşırıqlar, şeirlər, tapmacalar və s. Bu zaman loqoped müəllimin hansı dərş mövzularını planlaşdırdığını nəzərə alır.

• Müəllimə hər bir uşaqla düzəliş işinin nəticələri haqqında məlumat verir.

Müəllim də bəzi işləri görür:

• Gün ərzində uşaqların lüğət ehtiyatını genişləndirmək, qrammatik quruluşu və ardıcıl nitqini inkişaf etdirmək üzərində işləyir. Məktəbəqədər uşaqlara qazanılmış nitq bacarıqlarını birləşdirməyə kömək edir.

• Uşaqların loqopedik məşğələlərdən kənar nitqinə nəzarət edir və loqopedə öz müşahidələrinin nəticələri barədə məlumat verir.

• Danışq terapevtinin tapşırıqlarını yerinə yetirir (onlar haqqında bir az sonra danışacağıq).

Danışq terapevti ilə müəllim arasında qarşılıqlı əlaqə dəftərini tərtib etmək tövsiyə olunur - bu, loqopedik üsulları, məşqləri və s. göstərir. Onun köməyi ilə düzəliş işlərini planlaşdırmaq çox asandır.(1, səh 101)

Danışq terapevtinin müəllimə iş planına necə kömək edir:

Hər həftə loqoped müəllim üçün tapşırıqların siyahısını hazırlayır, bunlara aşağıdakılar daxildir:

❖ Dərslər üçün materialların seçilməsi üçün tövsiyələr.

❖ Uşağın mənimsəməsi çətin olan mövzular üzrə fərdi dərslərin hazırlanması və aparılması.

Tipik olaraq, loqopedlər hər gün 2-3 uşaqla fərdi işləməyi və hər bir uşağın həftə ərzində ən azı bir dəfə müəllimlə fərdi dərslərdə iştirakını təmin etməyi tövsiyə edir.

❖ Oyunların keçirilməsi (aktiv, ardıcıl nitq inkişafı üçün və s.), artikulyasiya və barmaq gimnastikası. Müəllim onları gündəlik iş rejiminə daxil etməlidir: məsələn, gəzinti zamanı aktiv oyun təşkil edin.

❖ Beş dəqiqəlik loqopedik seansların keçirilməsi. Onların məqsədi ardıcıl nitqi inkişaf etdirmək, qrammatik quruluşu və düzgün tələffüzü formalaşdırmaq və lüğət ehtiyatını genişləndirməkdir. Həftədə ən azı 2-3 beş dəqiqəlik seanslar etmək tövsiyə olunur. Danışq terapevti onların xüsusi dərslərdə həyata keçirilməsini tövsiyə edə bilər, həmçinin lazımi yardım və materialları təmin edə bilər.

► Müəllimin bu tapşırıqları vaxtında yerinə yetirməsi və loqopedin tövsiyələrini dinləməsi vacibdir – onda iş həqiqətən də səmərəli olacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Бачина О.В., Самородова Л.Н. Взаимодействие логопеда и семьи ребенка с недостатками речи. - М.: ТЦ Сфера, 2009.
2. Волкова Л.С. Шаховская С.Н. Логопедия: Учебник для студентов дефектол. фак. пед. вузов –3-е изд. – М.: Владос, 2012.
3. Дядюнова И.А. К вопросу о социализации детей дошкольного возраста // Начальная школа: плюс-минус. – 2007. - № 10.
4. Зверева, О.Л. Общение педагога с родителями в ДОУ: методический аспект / О.Л. Зверева, Т.В. Кротова. – М.: ТЦ Сфера, 2007.
5. Ткачева, В.В. Семья ребенка с отклонениями в развитии: Диагностика и консультирование / В.В. Ткачева. – М.: Изд-во «Книголюб», 2007.

TƏHSİL VƏ TƏRBIYƏNİN TARİXİNƏ BAXIŞ: İCTİMAİ İNKİŞAFIN ƏSAS MEYARLARINDAN BİRİ KİMİ

Mehriban Məmmədova
ADPU Quba filialı
turan.sheydayev@mail.ru

Xülasə

Müstəqillik qazandığımız dövrdən başlayaraq təhsil və tərbiyə ölkəmizin ən əhəmiyyətli və önəmli sahəsi olaraq qalmaqdadır. Bu gün respublikamızda Təhsil İslahatı böyük ruh yüksəkliyi ilə həyata keçirilir. Bu islahatlardan irəli gələn vəzifələrin icrası ali və ali orta təhsil müəssisələrində pedaqoqların işgüzarlığının daha da artırılmasına səbəb olmuşdur. Çünki dünyada baş verən siyasi, iqtisadi, sosial və mənəvi dəyişikliklər rəqabətədavamlı, yüksək intellektli, geniş elmi dünyagörüşünə, nəzəri və praktik biliklərə yiyələnmiş gənc nəslin yetişdirilməsi zərurətini irəli sürür. Məqsəd Azərbaycan təhsilinin gözəl ənənələrinin daşıyıcıları olacaq savadlı, vətəninə və dövlətini sevən, onun uğrunda yaşayıb-yaratmağa can atan şəxsiyyətlər hazırlamaqdır. Bunun üçün isə təhsil və tərbiyənin tarixinin öyrənilməsi vacibdir.

Açar sözlər: bilik, təhsil, tərbiyə, ideya-siyasi, müasir təlim, problem.

Abstract

Since the period of our independence, education and upbringing have remained the most important and significant field of our country. Today, the Education Reform is being implemented with great enthusiasm in our Republic. The implementation of the tasks arising from these reforms has led to a further increase in the work efficiency of teachers in higher and higher secondary educational institutions. Because the political, economic, social and moral changes taking place in the world put forward the need to raise a competitive, highly intelligent, broad scientific worldview, theoretical and practical knowledge-rich young generation. The goal is to prepare educated individuals who will be the bearers of the beautiful traditions of Azerbaijani education, who love their homeland and state, and strive to live and create for it. For this, it is important to study the history of education and upbringing.

Keywords: knowledge, education, upbringing, ideological-political, modern training, problem.

O yerdə ki, təhsil və tərbiyənin məqsədləri ictimai inkişafın səviyyəsini qabaqlayır, həmin məqsədlərin həyata keçməsi üçün şərait yetişməyib, orada səhvlər labüddür. [5, s.27] Buna görə də belə səhvlərə yol verməmək üçün təhsil və tərbiyə tarixini bilmək vacibdir. Qədim mütəfəkkirlərin fikirlərinə görə, mütəşəkkil tərbiyə sistemi şəxsiyyətin və ümumiyyətlə, cəmiyyətin hərtərəfli, harmonik inkişafı üçün zəruri olan şərtlərdən biridir. Bu prinsiplər daha parlaq şəkildə Çin filosofu Konfusunin əsərlərində öz əksini tapmışdır. O yazır: «*İnsanda təbiilik tərbiyəyə üstün gəlirsə, o, nadandır. Tərbiyə təbiilikdən üstündürsə, o, quru, təcrübəsiz alimə bənzəyir. Yalnız tərbiyə və təbiilik tarazlıqdadırsa insan alicənab bir şəxsiyyət ola bilər*». Konfusi hər insan üçün gərəkli olan etik qaydalar kompleksini işləmişdir. Ümumiyyətlə müasir təlim, təhsil-tərbiyə modellərinin formalaşmasında mütərəqqi tarixi pedaqoji irsin əhəmiyyəti olduqca böyükdür. [5, s.114] VI-IV əsrlərdə qədim Yunanıstan və Romada da təlim-tərbiyə sistemlərinin yaranması ilə əlamətdar idi. Tərbiyə problemləri xüsusən yunan mütəfəkkirlərin marağını cəlb edir. Görkəmli filosofların əsərlərində tərbiyənin məqsədi, mətni və metodları haqqında fikirlər toplanmışdır. Deməli, insanın dəyərləri əsrlər boyu işlənib hazırlanmış, bizim dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Bu mənəvi dəyərlər və humanizm insanlığın həyat fəaliyyətinin müxtəlif dövrlərində təzahür etmiş dini təlimlər, müdriklərin mənəvi axtarışları, xalqın, etnosun adət - ənənələri əsasında formalaşmış sosial davranış qaydalarıdır. Bu təsadüfi deyildir ki, insanın düşüncə vasitələri və həyat fəaliyyətinin əsasında duran dəyərlər mənəvi nöqteyi - nəzərdən, həyat simvolu kimi düşünülmüş, necə dəyərlər, nəsli mühafizə işinə xidmət etmişdir. Keçmişdə filosoflar belə hesab edirdilər ki, insan həyatının norma və dəyərlərini anlamadan insan təbiətini dərk etmək mümkün deyil. Deməli, tərbiyə tarixi mahiyyət daşıyır. O, tarixi qanunauyğunluqdur. Sivilizasiyanın meydana gəlməsi ilə yanaşı, o da zəruri gerçəkliyə çevrilmiş və tarixi dövrlərin tələblərinə müvafiq olaraq inkişaf edib təkmilləşmişdir. [6, s.8]

Qədim yunan mədəniyyəti və fəlsəfəsində tərbiyə problemlərini Demokrit, Pifaqor, Anaksarx, Pirron, Sokrat, Platon, Aristotel, Laertli Diogen, Evdoks, Feopomp, Rodoslu Evdem, Gekatey öz əsərlərində ətraflı göstərmişlər. Platon tərbiyənin əsas məsələsi kimi nəsilərə yaxşılıq prinsiplərini və bununla ruhun əqli hissəsinin möhkəmləndirilməsini əsas göstərirdi. Lyusiy Aney Seneka tərbiyənin əsas məsələsi kimi insanın mənəvi cəhətdən kamilləşməsinə, təkmilləşməsinə, tərbiyənin əsas metodu kimi ilahi ideala doğru hərəkəti əsas götürürdü. O, mühüm vasitə kimi əyani şəkildə həyatdan və tarixdən nümunə gətirməyi xüsusilə qeyd edirdi və uzun nəsiyyətlərdənsə qısaca misallar çəkməyi üstün bilirdi. Qeyd edək ki, şəxsiyyəti intensiv sosial inkişafa məcbur etməyin humanist olmaması məsələsi müasir fəlsəfi və pedaqoji təlimlərdə birmənalı izah olunmuşdur. Kvintilian döyməklə cəzalandırmağa qarşı çıxaraq bunu şagirdin şərəf və ləyaqətinə qarşı təhqir hesab edirdi və bunun təhsilə kömək olduğunu deyil, əksinə onların ruhunu, mənəviyyatını məhv etdiyini göstərirdi. O, belə düşünürdü ki, müəllim təhsildə sadə, çalışqan, işində səbrli, əsl nümunə olmalıdır və şagirdlərinə valideyn hissləri bəsləməlidir. Tanınmış pedaqoqlar və filosofların tarixən gəldikləri qənaətlər, yaratdıqları nəzəriyyələr bəzən üst-üstə düşsə də və ya fərqli, bir-birinə əks fikirlər söyləsələr də, müasir dövrümüzdə uşaq tərbiyəsi və inkişafı üçün təcrübə əldə etməyin, nəzəri fikirlər söyləməyin əsasını qoymuşlar. [3, s.420]. Tərbiyə insan şəxsiyyətini formalaşdırmağın iki bünövrə daşının, iki nəhəng sütununun biri və birincisidir. Biz böyüyən nəslin inkişafı məsələlərindən danışarkən təlim və tərbiyə anlayışlarını vurğulayır, onların qarşılıqlı vəhdəti əsasında təhsilə, nəticədə inkişafa nail olduğumuzu söyləyirik. Pedaqoji prosesdə təlimi tərbiyədən, tərbiyəni təlimdən ayırmaq mümkün deyil. Çünki təlim verərkən həm də tərbiyə edirik. Tərbiyə verərkən də öyrədir, təlim edirik. Tərbiyə prosesində iki tərəfin fəaliyyəti nəzərdə tutulur; kimsə kimi isə bəsləyib yetişdirir, böyüdür, müəyyən işə, fəaliyyətə, keyfiyyətə alışdırır, vərdiş etdirir. Yəni tərbiyə etmək, yaşlıların istədikləri sifət və keyfiyyətləri uşaqlara aşılamaq məqsədi ilə həyata keçirdikləri fəaliyyət prosesidir. Elmi anlamda da tərbiyə prosesinin mahiyyəti budur. Diqqət yetirsək, görərik ki, pedaqoji ədəbiyyatda da tərbiyəyə həmin məzmununda tərif verilir. Məsələn: *“Tərbiyə şəxsiyyətin məqsədyönlü və mütəşəkkil formalaşması prosesidir.”* [5]. Bu prosesdə ümumilikdə ideya-siyasi tərbiyənin rolu xüsusilə vurğulanmalıdır. Çünki hərətərəfli şəxsiyyətin yetişdirilməsi qeyd edilən dəyərlərdən uzaqda mümkün deyildir. İnsan başqa canlılardan fərqli olaraq dünyaya aciz gəlir və onun uşaqlıq dövrü çox uzun çəkir. Həm fiziki, həm psixoloji, həm də mənəvi cəhətdən normal inkişafı böyük diqqət tələb edir. Çünki o, həyatı bilik, bacarıq və vərdislərlə doğulmur. Bu mənada aparılan istənilən tərbiyə prosesində humanizm tərbiyəsinin əhəmiyyəti diqqətdən kənarda qala bilməz. Filosof və alimlər də zaman-zaman sırf bu mənəvi dəyərlərin inkişafına toxunurlar. Təcrübə göstərir ki, tərbiyə işində hörmət və tələbkarlığın vəhdətini quran müəllimi şagirdlər sevir, onun mənəvi əzəmətindən qürur duyurlar, fənnini də həvəslə öyrənirlər. Uşağa qarşı hörmət və tələbkarlığın birləşməsi müxtəlif iş deyildir. Onlar eyni məna daşıyırlar. Çünki tələbkarlıq ona hörməti ifadə edir, həmçinin hörmətimiz tələbkarlığın ifadəsidir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, tələbkarlıq uşağın şəxsiyyətini alçaldan təhqirdən, hədə-qorxudan uzaq olmalı, ağıla, inandırmağa əsaslanmalıdır. Atalar bu barədə belə deyib: Ho-ho var dağa qaldırar, ho-ho var dağdan endirər. [6 s.175] Orta əsr Azərbaycan mütəfəkkiri M.Əvhədi də tərbiyə olmadan insanın lazımınca formalaşmayacağına göstərmişdi. Əvhədinin fikrincə, meyvə almaq üçün bağban ağaclara qulluq etdiyi kimi, insan da şəxsiyyət kimi formalaşmaq üçün tərbiyəyə möhtacdır. O, yazırdı: *“Tərbiyə almaq o qədər də asan iş deyil, çətindir, lakin sonu şirindir”* [6 s.24] Onu da qeyd edək ki, Əvhədi özbaşına böyüməyi ən qorxulu hal hesab etmişdir. Onu da qeyd edək ki, mütəfəkkir əsərlərində tərbiyəni sadə və əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərlə məhdudlaşdırmışdır. O, elm, danışiq, və peşə öyrətməyi də tərbiyə işinə daxil etmişdir. Mütəfəkkirin fikrincə elm öyrənməyin yollarına bələd olandan sonra hər kəs öz-özünü elm ilə kamilləşdirməyə çalışmalıdır. Əvhədi elmi kamillik mənbəyi saymış və şəxsiyyəti elmsiz formalaşdırmağı mümkün hesab etmişdir. Orta əsr Azərbaycan mütəfəkkiri İ.Nəsimi şəxsiyyətin formalaşmasında tərbiyə amilinə toxunmuşdur. O, yazırdı: *“Tərbiyə böyük aləmdə, kiçik aləm olan insanı fəaliyyətə hazırlayır, özünə, özünü tanıdır. Bütün maddi və mənəvi aləmi özündə birləşdirən “mən”ini inkişaf etdirir və haqqa qovuşdurmuş olur”* Nəsimiyə görə tərbiyə insanın özünüdərkinə şərait yaratmalı, kömək etməlidir. Özünüdərk təlim yolu ilə, biliklərə yiyələnməklə baş verir. Belə ki, bu yönümü istiqamətləndirən iradəlilik və ağıllılıq keyfiyyətlərini də tərbiyə formalaşdırır. Dahi orta əsr Azərbaycan mütəfəkkiri Ş.İ.Xətəiyə görə özünü dərk edən və anlayan insan öz kimliyini, özünü, nəfsini bilməli, büdrəmələrə və cinayətlərə yol verməməlidir. Onuda qeyd edək ki, Ş.İ.Xətəiyə irsən saf olmayan təbii imkanlı şəxsləri tərbiyə ilə

saflaşacağına inanmışdır. Qeyd edək ki, təhsil almaqla və səyahətlərə çıxmaqla insan aqlını dərinləşdirir, təkmilləşdirir hərəkət və davranışlarında tələbat və ehtiyaclarının ödənilməsində yüksək əxlaqi keyfiyyətlərdən istifadəyə səy edir. İnsan özünü yüksək səviyyədə təzahür etdirməyə xeyir ziyandan çox olar. Ağıllılığı təmin edən öyrənmə, təhsil və bilik fayda verir. Ona görə ki, təhsil şəxsiyyətin kamilliyini təmin edir. Onu da qeyd edək ki, şəxsiyyət tərbiyəsinin məzmununda əmək tərbiyəsi, estetik tərbiyə, humanizm tərbiyəsi və fiziki tərbiyə məsələlərinə də yer verilmişdir. Bir-biri ilə sıx əlaqədə və vəhdətdə olan tərbiyənin bu növləri şəxsiyyətin ahəngdar inkişafına xidmət etmişdir. Əməksevərlik, peşəkarlıq, zəhmətə qatlaşma, sağlamlıq, gümrahlıq və çeviklik kimi müsbət əxlaqi keyfiyyətlərə malik olan insanlar həm də xeyirxah və ədalətli, yetkin və müdrik, kamil insan və əsil şəxsiyyət sayılmışlar. Şəxsiyyət tərbiyəsinin vəzifələri sırasında ahəngdar inkişafı təmin etmək, insanı kamillik səviyyəsinə yüksəltmək, insanı təbii və sosial vəzifələri ləyaqətlə yerinə yetirməyə hazırlamaq mühüm yer tutur. Bu vəzifələrin düzgün yerinə yetirilməsi üçün böyüyən insandan öncə ailə tərbiyəsinin düzgün qurulması tələb olunmalıdır. Tədqiqat göstərir ki, son dövrlərdə problemlə bağlı çoxsaylı araşdırmalar aparılmış, humanizm tərbiyəsinin pedaqoji, psixoloji aspektləri dərinlən öyrənilmişdir. Ə.Paşayev və F.Rüstəmov, N.Kazımov, M.İsmixanov, F.İbrahimov, R.Hüseynzadə, E.Bəylərov, İ.Cavadov, V.Əliyeva və başqalarının əsərlərində humanizm tərbiyə bir pedaqoji anlayış kimi şərh olunmuş, ondan istifadənin təlimi əhəmiyyəti, şagird nailiyyətlərinin yüksəldilməsində rolu, uşaqlarda özünəinam və özünəəgəbət hisslərinin yaradılmasındakı pozitiv cəhətləri, eləcə də digər xarakterik xüsusiyyətləri ilə bağlı vacib məqamlara toxunulmuşdur. Buna baxmayaraq, ayrı-ayrı fənlərin, o cümlədən məktəbəqədər yaşlı uşaqların təlimində humanizm tərbiyəsi ayrıca problem kimi tədqiqata cəlb edilməmişdir. Odur ki, bu mövzuda tədqiqat aparılması məqsəduyğun hesab edilir. Təlimin qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biri şagirdlərdə müstəqil öyrənmə, ömürboyu öyrənmə bacarıqlarını formalaşdırmaqdır. Öz nəticəsini, həmçinin şəxsi keyfiyyətlərini, mənəvi dəyərlərini özü qiymətləndirə bilən şagird müstəqil öyrənməyə doğru addımlayır. Bu bacarığı həyatına inteqrasiya edir və daha çox uğur qazanır. Öz nəticəsinə tənqidi yanaşan, öz zəif və güclü tərəflərini müəyyən edən şagird özünü müstəqil şəkildə inkişaf etdirir. Ümumiyyətlə tərbiyə məsələsi kütləvi ədəbiyyatda insanın şəxsiyyətinin inkişafına, onun müasir mədəni dünyagörüşünün formalaşmasına, müəyyən baxışların yaranmasına yönəlmiş məqsədyönlü peşəkar fəaliyyət, təlim-tədris müəssisələrində xüsusi təlim almış mütəxəssislər tərəfindən şəxsiyyətin formalaşması və yaranması məqsədilə hazırlanmış bütöv, şüurlu təşkil edilmiş proses kimi səciyyələndirilir. Müasir pedaqogika tərbiyəyə şəxsiyyətin ahəngdar formalaşması və inkişafı prosesi kimi baxır. Tərbiyəçi və tərbiyə olunan ümumi məqsəd üçün birgə qüvvə ilə çalışan fəal tərəflər kimi qəbul olunur. Tərbiyə uşağa birtərəfli təsir kimi yox, pedaqoji əməkdaşlıq kimi başa düşülür. Tərbiyənin məzmunu gənc nəsə aşılanacaq tərbiyə keyfiyyətlərinin məcmusudur. O, ahəngdar şəxsiyyət tərbiyəsinin bütün tərkib hissələrini özündə birləşdirir. Buraya əsasən əqli tərbiyə, əxlaq tərbiyəsi, siyasi tərbiyə, vətənpərvərlik tərbiyəsi, əmək tərbiyəsi, fiziki tərbiyə, estetik tərbiyə, hüquq, iqtisadi, ekoloji, mənəvi tərbiyə, dini tərbiyə, cinsi tərbiyə və s. daxil edilir. Bu tərbiyə sahələri tərbiyənin ümumi məqsədinin həyata keçirilməsində - hərtərəfli və ahəngdar şəxsiyyət formalaşmasında mühüm rol oynayır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abbasov, A.N. Pedaqogika Orta ixtisas məktəbləri üçün dərs vəsaiti /—Bakı:Mütərcim, —2010.— 344s.
2. Abbasov A. N. Milli əxlaq və ailə etikası/ A. N. Abbasov. - Bakı: Mütərcim, 2008.
3. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutu // Müəllim hazırlığının aktual problemləri və modernləşdirilməsi. Bakı: 2015. - 214 s.
4. İsmixanov M. A. Pedaqogikanın əsasları. Bakı: Pedaqogika, 2008. - 234 s
5. Rüstəmov F., Paşayev Ə. Pedaqogika. Bakı: ADPU, 2007. - 461s.
6. Qasıмова L.Mahmudova R. Pedaqogika. Bakı: 2003. - 525 s.
7. Şeydayeva A.B. “İbtidai siniflərin oxu materiallarında dil hadisələri üzərində işin təlimin keyfiyyətinə təsiri” dis.İşi. Bakı: 2022.

Mətanət Rəhimova
ADPU Şamaxı filialı
baş müəllim
hekimimetanet@gmail.com

Xülasə

S.Ə.Şirvani yaradıcılığının ikinci mərhələsi onun maarifçi və tənqidi satirik şeirlər ilə başlayır ki, artıq bu zamandan etibarən onun yaradıcılığında realizm üstünlük təşkil edir. Onun realist şeir yaradıcılığı sahəsinə keçməsinə "Əkinçi" qəzetinin mühüm rolu olub. Məhz "Əkinçi"nin təsiri ilə şair günün bir çox zəruri məsələləri ilə maraqlanır və yaradıcılığında yeni mövzulara keçir, müasir həyatın tələblərinə uyğun şeirlər yazır. Maarifçi şair üçün "Əkinçi" bir xitabət kürsüsü idi. O, xalqı qəflət və cəhalət yuxusundan oyanmağa çağırır, Həsən bəy Zərdabinin xeyirxah, maarifçi təşəbbüslərini alqışlayır, onu bilikli bir müəllim və xeyirxah bir insan kimi qiymətləndirirdi.

Açar sözlər: Mötəbər, ruhani, mollaxana, dünyəvi, cəhalət.

Abstract

The second stage of S.A. Shirvani's creativity begins with his enlightening and critical-satirical poems, from which realism dominates in his work from this time. The "Ekinchi" newspaper played an important role in his transition to the field of realistic poetry. It was under the influence of "Ekinchi" that the poet became interested in many urgent issues of the day and moved on to new topics in his work, writing poems in accordance with the requirements of modern life. "Ekinchi" was a rostrum for the enlightening poet. He called on the people to wake up from the sleep of heedlessness and ignorance, welcomed the benevolent, enlightening initiatives of Hasan bey Zardabi, and valued him as a knowledgeable teacher and a kind person.

Keywords: Authoritative, clergy, madrasa, secular, ignorance.

Seyid Əzim Şirvani 1835-ci il Şamaxıda ruhani ailəsində anadan olub. Atası Seyid Məhəmməd Şamaxının tanınmış, mötəbər şəxslərindən olub. Atasını kiçik yaşlarında itirən Seyid Əzim ana babası molla Hüseynin himayəsi altında böyüyüb. Babasından ərəb və fars dillərini öyrənən Seyid Əzim Şamaxıda mədrəsədə orta ruhani təhsili alıb.

1856-cı ildə ali ruhani təhsili almaq həvəsi 21 yaşlı Seyid Əzimi İraqa, əvvəl Nəcəf və Bağdada, sonra isə Suriyanın Şam şəhərinə aparır. Gənc şair İraqda oxuyarkən dünyəvi elmlərə də böyük maraq göstərir. Şamaxıya qayıtdıqdan sonra 1869-cu ildə orada yeni üsul üzrə məktəb açaraq ömrünün axırına qədər burada müəllimlik edir. Köhnə mollaxanalardan fərqli olaraq o, bu məktəbdə uşalara dini elmlərlə yanaşı, Azərbaycan və fars dillərini təlim edir, tarix, coğrafiya, hesab və s. fənlərdən ibtidai məlumat da verirdi. Azərbaycanın görkəmli şairi Mirzə Ələkbər Sabir, məşhur yazıçı və pedaqoq Sultan Məcid Qənizadə və bir sıra başqa yazıçılar məhz onun məktəbində oxuyublar. Zəngin ədəbi yaradıcılığa malik olan Seyid Əzim Şirvaninin bədii irsi biri Azərbaycan türkcəsində, digəri isə farsca olmaqla iki böyük külliyyatdan ibarətdir. Şairin əsərləri içərisində müxtəlif Şərq mənbələrindən etdiyi tərcümələr, Sədi, Hafiz və Füzuli şeirlərinə yazdığı nəzirələr də var. Şairin erkən yaradıcılığının çox hissəsini qəzəllər təşkil edir. Həyat sevgisi, nikbin əhvalruhiyyə, dini etiqad xüsusi yer tutur. S.Ə.Şirvani yaradıcılığının ikinci mərhələsi onun maarifçi və tənqidi satirik şeirlərlə başlayır ki, artıq bu zamandan etibarən onun yaradıcılığında realizm üstünlük təşkil edir. Onun realist şeir yaradıcılığı sahəsinə keçməsinə "Əkinçi" qəzetinin mühüm rolu olub. Məhz "Əkinçi"nin təsiri ilə şair günün bir çox zəruri məsələləri ilə maraqlanır və yaradıcılığında yeni mövzulara keçir, müasir həyatın tələblərinə uyğun şeirlər yazır. Maarifçi şair üçün "Əkinçi" bir xitabət kürsüsü idi. O, xalqı qəflət və cəhalət yuxusundan oyanmağa çağırır, Həsən bəy Zərdabinin xeyirxah, maarifçi təşəbbüslərini alqışlayır, onu bilikli bir müəllim və xeyirxah bir insan kimi qiymətləndirirdi. Şair "Əkinçi"də çap etdirdiyi şeirlərlə müasirlərini bu qəzeti oxumağa, ona kömək etməyə çağırırdı:

*Bəs "Əkinçi" cəlalımızdır bizim,
Nasehi xoşməqalımızdır bizim.
Səy edək, ey guruhi-niksifat,
Etməsin ta bizim "Əkinçi" vəfat.*

Şairin əsərləri içərisində öyüd, təmsil və didaktik mahiyyət daşıyan mənzum hekayələr var ki, bunların da müəyyən bir hissəsi öz ideyaları etibarlı ilə onun maarifçi şeirləri ilə birləşir. Mərdlik, dostluqda mətanət, çalışqanlıq və s. nəcib keyfiyyətlərin tərbiyə olunması bu əsərlərin əsas məzmununu təşkil edir:

*Filhəqiqət dirəxti-nakamil,
Tərbiyə feyzinə olur şamil.
Növi-insan deyil ağacdən kəm,
Qabili-tərbiyətdi hər adəm.*

S.Ə.Şirvaninin ictimai mahiyyət daşıyan satiraları onun ümumi yaradıcılığında müstəsna mövqe tutur. Onu öz dövrünün böyük realist şairi kimi tanıdan "Yerdəkilərin göyə şikayət etmələri", "Dəli şeytan", "Məkr-i-zənan", "Bəlx qazisi və xərrat", Müctəhidin təhsildən qayıtması", "Elmsiz alim" və s. satiralarıdır. Zəngin yaradıcılığı ilə ədəbiyyat tariximizdə görkəmli yer tutan S.Ə.Şirvani 1888-ci il iyunun 1-də Şamaxıda vəfat edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Seyid Əzim Şirvani /S. M. Hüseynov; red. Z. Əsgərli. Bakı: Yazıçı, 1987. 121 s.
2. Seçilmiş şeirləri /Seyid Əzim Şirvani; [ön söz. H. Zeynallı]. Bakı: Azərnəşr, 1930. 277 s.
3. Şamaxı Ensiklopediyasında Seyid Əzim Şirvani
4. Seyid Əzim Şirvani ocağı /S. Qəniyev [ön söz], T. Qəni ; elmi red. Q. Paşayev. Bakı: Elm və təhsil, 2014. 182 s.
5. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı: [dərslik] /F. Qasımlı ; nəşrə hazırlayan Y.N. İsmayılova; elmi red. T. H. Hüseynov. Bakı: Elm və təhsil, 2017. 550 s.
6. "https://t.me/baku_es/59515"

UŞAQLARIN AİLƏ DƏYƏRLƏRİNƏ HÖRMƏT RUHUNDA TƏRBIYƏSİ

Pərvanə Abdurahmanova
ADPU Şəki filialı
asadiqoglu@gmail.com

Xülasə:

Milli-mənəvi dəyərlərimiz türk soylu, islam etiqadlı, müasir düşüncəli insan formalaşdırən, onun cəmiyyət üçün dəyərli vətəndaş kimi inkişafına xidmət edən davranış qaydalarıdır. Bu məqalədə uşaqların ailə dəyərlərinə hörmət ruhunda tərbiyə olunmasının əhəmiyyəti geniş şəkildə izah olunur. Ailə institutunun uşağın ilkin sosiallaşmasında və şəxsiyyətinin formalaşmasında necə mühüm rol oynadığına diqqət yetirilir. Valideyn nümunəsi, milli-mənəvi dəyərlərin ötürülməsi və məktəb-cəmiyyət əməkdaşlığı kimi əsas faktorlar təhlil olunur və uşaqların ailə dəyərlərinə bağlı böyüməsi üçün konkret tövsiyələr verilir. Uşaq ailədə gördüyü davranışları mənimsəyir və cəmiyyətə daşıyır. Ona görə də ailə daxilində sağlam münasibətlər yaratmaq, uşağın özünü dəyərli hiss etməsini təmin etmək və tərbiyəni ardıcıl şəkildə aparmaq cəmiyyətin gələcəyi üçün zəruridir.

Açar sözlər: ailə dəyərləri, uşaq tərbiyəsi, milli-mənəvi dəyərlər, valideyn nümunəsi, hörmət, ailə rolu, şəxsiyyət formalaşması.

Abstract

Our national-moral values are the rules of conduct that shape a person of Turkish descent, Islamic faith, and modern thinking, and serve his development as a valuable citizen for society. This article explains in detail the importance of raising children in the spirit of respect for family values. Attention is paid to how the family institution plays an important role in the initial socialization of a child and the formation of his personality. Key factors such as parental example, transmission of national-moral values, and school-society cooperation are analyzed, and specific recommendations are given for children to grow up in accordance with family values. A child absorbs the behaviors he sees in the family and carries them to society. Therefore, creating healthy relationships within the family, ensuring that the child feels valuable, and consistently conducting upbringing are necessary for the future of society.

Keywords: family values, child upbringing, national-moral values, parental example, respect, family role, personality formation.

Ailə hər bir insanın ilk məktəbi, ilk sosiallaşma mühitidir. Uşağın əxlaqi keyfiyyətləri, davranış qaydaları və dəyərlər sistemi ilk növbədə ailədə formalaşır. Buna görə də ailə dəyərlərinə hörmət ruhunda tərbiyə, uşağın gələcək şəxsiyyətinin və həyat baxışlarının əsasını təşkil edir. Hələ qədim dövrlərdən başlayaraq müasir dövrə qədər müxtəlif ədəbi nümunələrdə Azərbaycan xalqının milli-mənəvi sərvətləri, ailə dəyərləri öz əksini tapmışdır. Xalqımızın ən dəyərli söz abidəsi sayılan, qəhrəmanlıq, igidlik, mərdlik, cəsurluq, dostluq, birlik dastanı olmaqla yanaşı, həm də namus, qeyrət, ləyaqət, insanpərvərlik kimi əxlaqi, milli-mənəvi dəyərlərlə zəngin böyük tarixi abidə olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında ailə dəyərlərinə xüsusi önəm verilmişdir. Dastanın müqəddiməsində verilmiş: “Qız anadan görməyincə öyüd almaz, Oğul atadan görməyincə süfrə yarmaz” [1] – kəlamı bir tərəfdən ata-oğul, ana-qız münasibətlərinə güzgü tutursa, digər tərəfdən uşağın tərbiyəsində valideynin şəxsi nümunəsinin, valideyn nüfuzunun vacibliyini vurğulayır.

Ailə dəyərləri – cəmiyyətin sosial strukturunun əsasını təşkil edən ailə institutunda formalaşan və ailə üzvlərinin davranışlarını, qarşılıqlı münasibətlərini tənzimləyən mənəvi və əxlaqi prinsiplər toplusudur. Bu dəyərlər əsrlər boyu insan həyatının ayrılmaz hissəsi olmuş və ailə münasibətlərinin sabitliyini, dayanıqlığını təmin edən əsas amillərdən biri kimi çıxış etmişdir. Ailə dəyərləri yalnız ailə daxilində deyil, bütövlükdə cəmiyyətin mənəvi mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Azərbaycanın müdrik yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadə yazır: “Ailə bir məktəbdir, burada insanın ilk dərsləri başlanır” [2]. Ailə dəyərləri – sevgi, hörmət, qayğı, əməksevərlik, dürüstlük və məsuliyyət – uşaqların daxili dünyasında əxlaqi kompas rolunu oynayır. Azərbaycan ədəbiyyatında bu dəyərlər yüksək tutulur. Məsələn, Səməd Vurğunun misrasında deyilir: “Ocağın başında öyrəndim mən, İnsan nədir, yurd nədir, vətən nədir...” [5]. Bu misra ailənin uşağın mənəvi formalaşmasında oynadığı rolu vurğulayır.

Ailə tərbiyəsində milli-mənəvi dəyərlərin yeri xüsusilə vacibdir. Ailə dəyərlərinin əsas komponentlərinə hörmət, sevgi, məsuliyyət, vicdan, sədaqət, əməkdaşlıq, bir-birinə dəstək və qayğı göstərmək kimi prinsiplər daxildir. Bu prinsiplər ailə üzvləri arasında qarşılıqlı anlaşmanı möhkəmləndirir, fərdləri sosial və emosional cəhətdən gücləndirir. Eyni zamanda, ailə dəyərləri uşaqların tərbiyəsində, onların cəmiyyətə adaptasiyasında və sağlam şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm funksiyalar yerinə yetirir. Belə dəyərlər ailənin funksional və mənəvi dayanıqlığını qoruyur, ailə üzvləri arasında bağlılıq və birlik hissini gücləndirir. Müasir dövrdə ailə dəyərlərinin qorunması daha da əhəmiyyət kəsb edir. Milli dəyərlər və adət-ənənələr uşaqların dünyagörüşünün formalaşmasında, onların sosial bacarıqlarının inkişafında mühüm rol oynayır. Buna görə də, uşaqlara adət-ənənə anlayışının öyrədilməsi üçün sistemli və effektiv metodların tətbiqi vacibdir. Bu metodlar uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə və psixoloji inkişaf səviyyələrinə uyğun olmalıdır. Uşaqlar gördüklərini öyrənirlər. Onlar valideynlərini təqlid edir, onların davranışlarını mənimsəyirlər. Əgər bir ailədə valideynlər bir-birinə və uşaqlara hörmətlə yanaşırsa, uşaq da bu münasibət modelini qəbul edir. Ailə daxilində hörmət, anlayış və qayğı varsa, bu mühit uşağın psixoloji inkişafına müsbət təsir edir. Əks halda, ailədəki laqeydlilik və ya mənfi davranışlar uşağın gələcək münasibətlərinə və həyat tərzinə zərər verə bilər.

Uşaqlara xalqımızın adət-ənənələrini, bayramlarını, ailə böyüklərinə hörmət ənənəsini, milli qəhrəmanlarımızın həyatını öyrətmək onların vətənə, ailəyə və cəmiyyətə bağlılığını gücləndirir. Bu dəyərlər uşağın kimliyinin formalaşmasında aparıcı rol oynayır. Xüsusilə nənə və babalar bu prosesdə mühüm rol oynayır, çünki onlar ailə tarixini, keçmiş və dəyərləri nəvələrinə ötürən canlı körpülərdir. Ailədə

keçirilən ənənəvi mərasimlər, süfrə mədəniyyəti, böyüklərə hörmət, qonaqpərvərlik kimi dəyərlər uşaqların adət-ənənələri mənimsəməsində əsas rol oynayır. [3]

Valideynlərin və müəllimlərin milli dəyərləri, adət-ənənələri şifahi və praktik yollarla uşaqlara aşılama prosesi onların gələcəkdə bu dəyərləri mənimsəməsinə və qorumasına kömək edir. Bütün bu xüsusiyyətlər nəzərə alındıqda, uşaqların milli-mənəvi dəyərləri öyrənməsi və adət-ənənələri mənimsəməsi üçün məqsədyönlü pedaqoji yanaşmaların tətbiqi vacibdir. Bu uşaqların idrak, sosial və emosional inkişaf xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq onlara milli mədəniyyətin öyrədilməsi onların gələcək şəxsiyyət inkişafına müsbət təsir göstərir və milli identikliyin formalaşmasına zəmin yaradır. [4, 124-126]

Milli bayramlar, xalq oyunları, ailə içindəki davranış qaydaları və müxtəlif mərasimlər uşaqların sosial və mənəvi tərbiyəsində mühüm rol oynayır. Bu kimi elementlər uşaqlara hörmət, qarşılıqlı yardım, birlik və empatiya kimi keyfiyyətləri aşılayır. Praktiki tətbiq olunan metodlar – milli oyunlar, xalq nağılları, musiqi və rəqslər, ailə və cəmiyyət həyatında iştirak uşaqlarda bu dəyərlərin daha dərinlən mənimsənilməsinə kömək edir. Uşaqlar üçün ən təsirli öyrənmə üsullarından biri xalq nağılları, əfsanələr və atalar sözləri vasitəsilə bilik və dəyərlərin aşılamaşdır. Xalq ədəbiyyatı uşaqlara yalnız əyləncə və hekayə anlatmaq üçün deyil, həm də mənəvi-əxlaqi dəyərləri aşılamaq üçün güclü bir vasitədir. Məsələn, nağıllar vasitəsilə uşaqlara dostluq, ədalət, mərhəmət, əməksevərlik və digər əxlaqi keyfiyyətlər öyrədilə bilər. [3]

Nağıllarda və xalq ədəbiyyatında əks olunan ənənəvi qəhrəmanlar uşaqlar üçün nümunə rolunu oynayır və onların milli kimliyinin inkişafına şərait yaradır. [3] Bu qəhrəmanlar cəsarətli, ağıllı, ədalətli və mehriban olduqları üçün uşaqlar onlara bənzəməyə çalışır. Nağıllar vasitəsilə uşaqlara milli dəyərlər, doğruluq, ədalət, əməksevərlik və dostluq kimi mənəvi keyfiyyətlər aşılanır. Məsələn, “Tıq-tıq xanım”, “Məlikməmməd” və digər klassik nağıllar uşaqların milli adət-ənənələri mənimsəməsinə kömək edir. Nağıllarda olan müsbət və mənfi xarakterlər arasında müqayisə aparılaraq uşaqların dəyərləri daha yaxşı mənimsəməsi təmin edilə bilər. Həmçinin, təhsil müəssisələrində keçirilən milli bayramlar və mədəni tədbirlər uşaqların milli kimliyini gücləndirən, onların öz mədəniyyətinə bağlılığını artıran effektiv üsullardır. [4, 124-126]

Milli bayramların və ənənəvi mərasimlərin uşaqlarla birlikdə keçirilməsi onların milli-mədəni dəyərlərə marağını artırır. Məsələn, Novruz bayramı zamanı səməni cücərtmək, yumurta boyamaq və şirniyyat bişirmək uşaqlara milli adətləri öyrətmək üçün effektiv üsullardır. Həmçinin, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində milli geyimlərin nümayiş etdirilməsi, xalq musiqisinin dinlənilməsi və bayramlarla bağlı səhnəciklərin təşkili uşaqlarda maraq oyadır və onların milli adət-ənənələri daha yaxşı mənimsəməsinə kömək edir.

Texnologiyanın sürətli inkişafı, mədəniyyətlərarası əlaqələrin artması və qloballaşma ailə institutuna təsir göstərməkdədir. Bu səbəbdən ailə dəyərlərinin nəsillərə düzgün şəkildə ötürülməsi və müasir çağırışlara uyğun olaraq yaşadılması zəruridir. Yəni biz ailə qurarkən ailə qurduğumuz insana da, dünyaya gətirdiyimiz övladlara da ailə dəyərini izah etməliyik. Ailədə dəyərlər yaxşı formalaşmış olarsa, bu dəyərləri uşaqlara da aşılamağı bacarırlarsa, sözsüz ki uşaqlar da cəmiyyətin ən faydalı üzvlərindən olarlar. Sağlam bir cəmiyyət üçün sağlam ailədə böyümüş, sağlam psixologiyalı uşaqlar lazımdır.

Ailə dəyərləri cəmiyyətin sosial və mənəvi dayağı olmaqla yanaşı, həm də fərdin şəxsiyyət kimi formalaşmasında, sosial adaptasiyasında və emosional sabitliyində əvəzsiz rol oynayır. Ailə dəyərləri olmadan bir ailəni tam ailə adlandırmaq olmaz. Çünki əgər bu dəyərlərə sahib olunmazsa həmin ailə üzvləri cəmiyyət üçün də heç bir fayda göstərməyəcəkdir, nəinki ailə üçün. Ailə dəyərlərinin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi yalnız ailə daxilində deyil, həm də cəmiyyət səviyyəsində həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər vasitəsilə mümkün ola bilər. Ailə dəyərləri təkcə bir ailənin deyil, bütövlükdə cəmiyyətin rifahı və sabitliyi üçün də vacibdir. Sağlam ailə modeli üzərində qurulmuş cəmiyyətlər daha möhkəm, tolerant və inkişaf yönümlü olur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Kitabı-Dədə Qorqud. (2004). Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, “Öndər” nəşriyyatı. 376 s.
2. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1987. 520 s.
3. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. “Pedaqogika” Bakı, Elm və təhsil nəşriyyatı, 2010, 464 s. Nağıllar
4. Hüseynzadə R.L., Əzizova Z.M., Əliyev H.S., Verdiyeva Ü.M. "Pedaqogika", Dərslik, Bakı: Mütərcim, 2021, 488 s.
5. Vurğun S. Seçilmiş əsərlər. Bakı: Azərnəşr, 1984. 432 s.

AİLƏDƏ MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARA HƏYATİ BİLİK VƏ BACARIQLARIN ÖYRƏDİLMƏSİ ÜSULLARI

Qönçə Rəhimova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
qm.rahimova@adpu.edu.az

Xülasə

Ailə uşağın inkişafı üçün ən mühüm və əsas məkandır. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda həyati bilik və bacarıqların formalaşmasında valideynlər çox önəmli rol oynayır. Onlar yalnız uşaqlara bu bacarıqları göstərmək deyil, həm də onlara doğru nümunə olmaq, dəstək vermək və motivasiya etmək kimi vacib vəzifələr daşıyırlar. Uşaqlar valideynlərinin davranışlarını öyrənərək, sağlam həyat bacarıqları əldə edirlər ki, bu da onların gələcəkdə uğurlu, məsuliyyətli və sosial cəhətdən uyğun fərdlər olmalarına kömək edir.

Açar sözlər: həyati bilik, bacarıq, motivasiya, emosional dəstək, məntiqi oyunlar, məktəbəqədər təhsil.

Abstract

The family is the most important and fundamental place for a child's development. Parents play a very important role in the formation of life skills and knowledge in preschool children. They not only show children these skills, but also have important responsibilities such as being a good role model, supporting and motivating them. By learning from their parents' behavior, children acquire healthy life skills, which helps them become successful, responsible and socially competent individuals in the future.

Keywords: life skills, skills, motivation, emotional support, logic games, preschool education.

Ailə uşağın inkişafı üçün ən mühüm və əsas məkandır. Uşağın həyatının ilk illərində, onun şəxsiyyətinin formalaşmasında ailənin rolu əvəzsizdir. Ailə uşağın dünyaya baxışını, əxlaqını, dəyərlərini və sosial münasibətlərini formalaşdıran ilk yer olduğuna görə, burada yaradılan mühit və münasibətlər uşağın gələcək həyatına böyük təsir edir. Ailə, uşağın psixoloji, sosial və intellektual inkişafını dəstəkləyən və tərbiyələndirən bir mühitdir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda həyati bilik və bacarıqların inkişafının formalaşdırılmasında üzrə ailədə valideynlərin rolu çox böyükdür. Çünki valideynlər ən təsirli nümunədir. Valideynlərin bu prosesdəki rolunu aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

1. Valideynlərin nümunəsi. Uşaqlar valideynin hərəkətlərini mənimsəyərək, onlara bənzəməyə çalışaraq öz hərəkətləri və davranışında yaşadlarına və böyüklərə tətbiq edirlər.

2. Uşaqlara emosional dəstək və onların inkişafı. Valideynlər erkən yaşlardan başlayaraq uşaqlara öz hisslərini necə ifadə etməyi və başqalarının hisslərinə daima hörmətlə yanaşmağı öyrətməlidirlər. Uşaqlar həmişə istəyirlər ki, valideynlər onlara dəstək olsunlar, bu onlarda özünə inamı artırır və onların sağlam emosional inkişafına səbəb olar. Uşaqlarda ünsiyyət mədəniyyəti inkişaf etdirmək lazımdır.

3. Sağlamlıq və təhlükəsizlik vərdişləri. Yaxşı olar ki, valideynlər bununla əlaqədar onlarla birgə video çarxı izləyərək, evdə uşaqları ilə rollu oyunlar keçirsinlər.

4. Gündəlik vərdişlərin və qaydaların tətbiqi. Valideynlər uşaqlara gündəlik vərdişləri qaydaları tətbiq edərək öyrədirlər. Bu zaman uşaqlarda məsuliyyət hissi formalaşdırılır.

5. Motivasiya və uşaqların mükafatlandırılması. Valideynlər uşaqlar uğur qazandıqda onları təbrik etməklə, rəğbətləndirməklə, mükafatlandırmaqla onlarda öyrənməyə maraq yarada bilirlər.

6. Valideynlərin uşaqları ilə ünsiyyət qurması. Bu, uşaqların öz hisslərini və düşüncələrini sərbəst ifadə etmələrinə imkan verir. Uşaqları ilə danışmayan valideynlərin uşaqları adətən özünə qapanır, psixoloji gərginlik keçirir, başqaları ilə ünsiyyətdən boyun qaçıırırlar.

Ailədə məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda həyati bilik və bacarıqların inkişafının formalaşdırılması üzrə iş prosesində valideynlər aşağıdakı məsələləri bilməli və uşaqlarla iş zamanı diqqət mərkəzində saxlamalıdırlar:

- həyati biliklərin məzmunu və əhəmiyyəti;
- uşaqların yaş və fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun formalaşdırılmasına;
- həyati biliklərin inkişafına xidmət edən və təhlükəsizliyi təmin olunan mühitin yaradılması;

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda həyati biliklərin formalaşdırılması uzun proses olmaqla sonra uşaqların bu istiqamətdə bacarıqların inkişafına səbəb olur. Bundan əlavə, uşaqlara həyati bacarıqları inkişaf etdirən oyuncaqlar və kitablar almaq da çox vacibdir. Bu növ əşyalar uşağın düşünmə tərzini genişləndirir və onun maraq dairəsini artırır. Məsələn, müxtəlif mövzulara aid kitablar oxumaq, uşağın məlumat bazasını artırır, düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirir və təxəyyülünü zənginləşdirir. Həmçinin, ətrafdakı obyektlər haqqında məlumatlar təqdim etmək, uşağın ətraf mühitini daha yaxşı dərk etməsinə kömək edir və dünyagörüşünü genişləndirir.

Nümunə olaraq, valideynlər, uşaqlarında həyati biliklər haqqında təsəvvürlər inkişaf etdirmək üçün, onlara insanların peşəsi, həyatda olan hadisələr ilə yanaşı canlı və cansız təbiət haqqında kitablar oxumalı, bu mövzulara aid video çarxları, kinoları onlara göstərərək sonra birgə müzakirə etməli, onları yaradıcı fəaliyyətlərə cəlb etməli və onların yeni mövzularla maraqlanmasına imkan yaratmalıdırlar. Bu cür fəaliyyətlər uşaqların düşüncə qabiliyyətlərini genişləndirir, onların təxəyyülünü və təhlil bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Eyni zamanda, valideynlər uşaqlarına qarşı tərbiyəvi mövqedə olmalı və onların müstəqil düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün təşəbbüslər göstərməlidirlər. Uşaqların problemləri müstəqil həll etmələrinə imkan yaratmaq, onları suallarla düşünməyə vadar etmək, onların öz fikirlərini formalaşdırmalarını təmin etmək çox vacibdir. Uşaqların müstəqil düşüncə tərzini inkişaf etdirmək, onların gələcəkdə öyrənmə və təhlil etmə bacarıqlarını gücləndirir.

Ailədə məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda həyati bilik və bacarıqların inkişafının formalaşdırılması üsullardan ən önəmlisi uşaqlarla müxtəlif bacarıq və vərdisləri inkişaf etdirən oyunlar oynamaq üsulu xüsusi yer tutur. Oyunlar uşaqlara həm əyləncə, həm də əqli inkişaf imkanı yaradır, ətraf aləmə, həyata daha tez bələd olmağı öyrədir. Bu oyunlar yalnız əyləncə vasitəsi olmur, həm də uşağın analitik düşünmə bacarığını və problem həll etmə qabiliyyətini inkişaf etdirir.

Həyati biliklərin formalaşdırılmasının digər üsulu uşaqların böyüklərlə ünsiyyət qurmasına şərait yaratmaqdır. Uşaqların böyüklərlə söhbətləri yalnız dil bacarıqlarını deyil, eyni zamanda əqli inkişafını da stimullaşdırır. Onların söhbətlərə qatılması, suallar verməsi, müxtəlif mövzulara dair müzakirələrdə iştirak etməsi, onların analitik və irrasional düşüncə qabiliyyətlərini artırır. Uşaqların böyüklərlə sıx əlaqədə olmaları, onların dünyagörüşünü zənginləşdirir və onlara gələcəkdə həyatın müxtəlif sahələrində uğur qazanmasını təmin edir.

Valideynlər uşaqlarının suallarına düzgün cavab verməli, onların maraqlarını qoruyub inkişaf etdirməlidir. Əgər bir uşaq suallarını verməyə və məlumat almağa cəsarət edirsə, valideynlər ona bu sahədə dəstək olmalı və hər bir sualı diqqətlə cavablandırmalıdır. Uşağın suallarına verilən düzgün cavablar onun əqli inkişafını sürətləndirə bilər, çünki suallar, uşağın dünyaya baxışını inkişaf etdirmək, maraqlarını artırmaq və yeni biliklər əldə etməyi təşviq etmək üçün vacibdir.

Bundan əlavə, uşaqların inkişafı üçün müsbət və motivasiyaedici bir mühit yaratmaq çox vacibdir. Sakit, özünəinamlı bir uşaq ətraf mühitə və həyatı öyrənməyə böyük maraq göstərir. Valideynlər uşaqlarına hər zaman sevgi və qayğı göstərməli, onların inkişafına mane olmayaraq, öz potensialını tam şəkildə ortaya qoymalarına imkan yaratmalıdır. Belə bir mühitdə böyüyən uşaqlar daha da əqli və sosial baxımdan inkişaf edirlər.

Məktəbəqədər təhsil dövründə, uşaqların həyati bilik və bacarıqların inkişafını dəstəkləyən valideyn yanaşması, onların gələcək təhsil həyatlarına da müsbət təsir göstərir. Valideynlər, uşaqlarını yalnız təhsil sahəsində deyil, həm də emosional və sosial inkişafında doğru yönləndirməli, onları güclü şəxsiyyətlər halına gətirməli və gələcəkdə həyatın müxtəlif sahələrində uğur qazanmağına dəstək olmalıdırlar. Bu yanaşma, uşaqların sağlam düşüncə tərzini inkişaf etdirmək və onları ətraf mühitə uyğun adaptasiya etmək üçün əsaslı bir baza təmin edir.

Valideynlər və tərbiyəçilər arasında daimi və mütəmadi əlaqə uşağın təhsilində çox vacibdir. Həm ailə, həm də bağça uşağın inkişafı haqqında məlumatları paylaşaraq bir-birlərini dəstəkləyir. Bu əməkdaşlıq nəticəsində uşaqlar daha güvənli hiss edirlər və onlara verilən təhsil daha sistemativ olur. Həmçinin, uşağın zəka potensialı və qabiliyyətləri mütəmadi olaraq izlənilir və ona uyğun olaraq inkişaf etdirici fəaliyyətlər planlaşdırılır.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda həyati bilik və bacarıqların inkişafının formalaşdırılmasında ailə və bağca əməkdaşlığı uşaqların inkişafı və şəxsiyyətinin formalaşmasında əvəzsiz bir əhəmiyyətə malikdir. Bu əməkdaşlıq həm valideynlərə, həm də müəllimlərə uşağın potensialını maksimum dərəcədə inkişaf etdirmək, onun gələcək uğurları üçün sağlam təməl qurmaq imkanı verir. Uşaqların əqli, emosional və sosial inkişafı bu əməkdaşlığın effektivliyi ilə birbaşa əlaqədardır və bu, uşaqların gələcəyini formalaşdırmaqda əsas amillərdən biridir. Valideynlərə düzgün maarifləndirici dəstəyin göstərilməsi, onlarla müntəzəm işin aparılması mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Beləliklə, valideynlərin bu prosesdə rolu da danılmazdır. Evdə davamlı olaraq uşaqlara yaradıcı suallar vermək, onlarla birlikdə məntiqi oyunlar oynamaq, kitab oxumaq və müşahidə etmə bacarığını inkişaf etdirən fəaliyyətlərə yer vermək həyati biliklərin formalaşmasında əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiləşdirilmiş şəkildə demək olar ki, məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda həyati biliklərin formalaşdırılması onların gələcək həyatında uğur qazanmalarının, yaradıcı və tənqidi düşünmə bacarıqlarına malik fərdlər kimi formalaşmalarının əsasını təşkil edir. Bu sahədə ardıcıl və məqsədyönlü fəaliyyətlərin aparılması, eləcə də tədris mühitinin uşağın maraqlarına uyğunlaşdırılması zəruridir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda həyati bilik və bacarıqların formalaşmasında valideynlər çox önəmli rol oynayır. Onlar yalnız uşaqlara bu bacarıqları göstərmək deyil, həm də onlara doğru nümunə olmaq, dəstək vermək və motivasiya etmək kimi vacib vəzifələr daşıyırlar. Uşaqlar valideynlərinin davranışlarını öyrənərək, sağlam həyat bacarıqları əldə edirlər ki, bu da onların gələcəkdə uğurlu, məsuliyyətli və sosial cəhətdən uyğun fərdlər olmalarına kömək edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əliyeva S. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların əqli tərbiyəsi və idraki inkişafı. Dərs vəsaiti. Bakı, ADPU, 2023.
2. Əliyeva Ş. Q. Məktəbəqədər pedaqogika. Bakı, 2010.
3. Hacıyeva Ə. M. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafı. Bakı, 1992.
4. Həsənov A. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların əqli tərbiyəsi. Bakı, 1995.
5. Məmmədova A. D. Beşyaşlıların məktəbə hazırlanması. Bakı, 2007.
6. Məmmədova X. A. Uşaq bağçasında sensor tərbiyə üzrə məşğələ. Bakı, 2008.
7. Məmmədova X. A. Uşaq bağçasında təsviri fəaliyyəti məşğələləri. Bakı, 2008.
8. Mursaqulova R. N., Əliyeva Ş. Q. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların təbiətlə tanış edilməsi. Bakı, 2010.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ PEDAQOJİ GÖRÜŞLƏRİ

Ruqiyyə Babəşova

ADPU Şamaxı filialı

ruqiyye.babashova@bk.ru

Xülasə

XIX əsr Azərbaycan maarifçisi və pedaqoqu Seyid Əzim Şirvaninin pedaqoji ideyaları milli təhsil sisteminin formalaşmasına və inkişafına mühüm töhfələr vermişdir. S.Ə.Şirvani maarifçilik ideyalarının öncüllərindən biri kimi, xalqın savadlanmasını, məktəblərin sayının artırılmasını və dünyəvi biliklərin yayılmasını əsas məqsəd hesab etmişdir. O, dövrün geridə qalmış dini təhsil sisteminə qarşı çıxaraq, yeni, elmi əsaslara söykənən təhsil modelini müdafiə etmişdir. Şirvaninin fikrincə, məktəblərdə ana dilində tədrisin aparılması, uşaqlarda tənqidi düşüncə və əxlaqi tərbiyənin formalaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. O, müəllim şəxsiyyətinə xüsusi önəm verir, müəllimin savadlı, vicdanlı və vətənpərvər olmasını zəruri sayırdı. Məqalədə həmçinin Şirvaninin şeirlərindəki maarifçilik motivləri və onların tərbiyəvi funksiyası da araşdırılır.

Açar sözlər: pedaqoji, maarifçi, cəmiyyət, məktəb, tərbiyə.

Abstract

The pedagogical ideas of Seyid Azim Shirvani, a 19th-century Azerbaijani educator and enlightenment thinker, made significant contributions to the formation and development of the national education system. As one of the pioneers of enlightenment ideas, Shirvani considered the education of the people, the increase in the number of schools, and the dissemination of secular knowledge as his main objectives. He opposed the outdated religious education system of his time and advocated for a new model of education based on scientific principles. According to Shirvani, teaching in the mother tongue, fostering critical thinking, and promoting moral upbringing in children were of great importance. He placed special emphasis on the personality of the teacher, considering it essential for educators to be knowledgeable, conscientious, and patriotic. The article also explores the enlightenment themes in Shirvani's poetry and their educational significance.

Keywords: pedagogical, educationalist, society, school, teacher.

XIX əsr Azərbaycan poeziyasının ən qüdrətli nümayəndələrindən biri olan Seyid Əzim Şirvani (1835–1888) yalnız realist şair kimi deyil, həm də maarif və mədəniyyət xadimi kimi ədəbiyyat tariximizdə dərin iz qoymuşdur. O, ədəbiyyat sahəsindəki zəngin yaradıcılığı ilə yanaşı, təhsil və tərbiyə məsələlərinə verdiyi töhfələrlə də cəmiyyətin maariflənməsində mühüm rol oynamışdır.

Seyid Əzim Şirvani Şamaxı ruhanilərindən olan Seyid Məhəmmədin ailəsində anadan olmuşdur. O, yeddi yaşında atasını itirdikdən sonra anası Səkinə xanım ilə birlikdə bir müddət Dağıstanın Yaqsay kəndində yaşayan ana babası Molla Hüseynin himayəsində böyümüşdür. Təxminən on bir il babasının yanında təlim-tərbiyə alan Seyid Əzim ərəb və fars dillərini mənimsəmişdir. Daha sonra Şamaxıya qayıdaraq burada orta ruhani təhsili verən mədrəsədə oxumuş, ardınca Nəcəf, Bağdad və Şam şəhərlərindəki ali ruhani məktəblərdə təhsilini davam etdirmişdir.

Şirvani, şeirlərində və təlim-tərbiyə məsələlərində dinin yalnız bir vasitə deyil, cəmiyyətin inkişafı və insanın əxlaqi inkişafı üçün bir zəmində yer alması gərəkdiyini irəli sürmüşdür. O, gənclərin yalnız dini və əxlaqi dəyərlərlə deyil, həm də dünyəvi biliklərlə tərbiyə olunmasını təklif etmişdir. Bu yanaşma, həmin dövrün Azərbaycan cəmiyyətinin inkişafına mühüm töhfə vermişdir. Ömrünün 18 ilini müəllimliyə həsr edən şair, elmin bir چراق kimi qaranlıq beyinləri işıqlandıra biləcəyinə inanırdı. Hələ yeni tədris üsullu məktəb açmazdan əvvəl o, Şamaxı mühitində təhsilin köhnə qaydalarla, mollaxana üsulu ilə aparılmasını tənqid edirdi.

*Hər vilayətdə var beş-on məktəb,
Edirik kəsb onda elmü ədəb.
Məktəbin fərşi altı köhnə həsir,
Neçə ətfali-müflis onda əsir.*

XIX əsrin 50-ci illərinin sonlarında Seyid Əzim Şirvani, ruhanilikdən əl çəkərək dünyəvi elmləri öyrənməyə çalışmışdır. O, Şamaxı məhəllə məktəbində müəllimlik edərək, həm də təlim-tərbiyə sahəsində öz fəaliyyətini inkişaf etdirmişdir. Bu dövrə aid şeirlərində, dini ehkamları kəskin şəkildə tənqid edərək, cəmiyyətin maarifləndirilməsinin vacibliyini vurğulamışdır. Bu səbəbdən dini dairələrdə "kafir" kimi tanınmış, özünə çoxlu düşmən qazanmışdır.

1869-cu ildə Seyid Əzim Şirvani Şamaxıda yeni tədris metodlarına əsaslanan bir məktəb açaraq maarifçilik ideyalarını praktik şəkildə həyata keçirməyə başlayır. Ənənəvi dini tədrisdən fərqli olaraq, bu məktəbdə dərslər ana dilində tədris olunur, tədris proqramına dünyəvi biliklər və ümumtəhsil fənləri daxil edilirdi. Məhz bu məktəbdə Mirzə Ələkbər Sabir, Sultan Məcid Qənizadə kimi görkəmli ədiblər ilk təhsilini almış, həmin dövrün bəzi din xadimləri isə bu məktəbi təhqiramiz şəkildə "kafir məktəbi" adlandırmışdılar.

Azərbaycan məktəb tarixində ilk nümunəvi ana dilli təhsil ocaqlarından sayılan bu məktəb təxminən 14 il fəaliyyət göstərmiş, lakin mürtəcə ruhanilərin təzyiqləri və maddi çətinliklər səbəbindən 1887-ci ildə bağlanmışdır. 1874-cü ildə Şamaxıda Bakı vilayəti ruhani məclisinin nəzarətində olan yarı mülki, yarı dini tipli bir məktəb açılır və Seyid Əzim burada fars və türk dilləri müəllimi kimi fəaliyyətə başlayır. Lakin maddi vəsaitin çatışmazlığı ucbatından məktəb bağlanır və o, bu vəzifədən uzaqlaşmalı olur. 1875-ci ildə isə məktəb yenidən fəaliyyətə başlayarkən Seyid Əzim yenidən dəvət olunur və iki il

sonra heç bir əməkhaqqı almadan məktəbə rəhbərlik edir. Pedaqoji fəaliyyəti dövründə o, ana dilində dərs vəsaitlərinə olan ehtiyacı görərək uşaqlar üçün əxlaqi və tərbiyəvi mətnlər toplayır, bir qismini tərcümə edir, bəzilərini isə özü qələmə alır. 1878-ci ildə bu mətnləri sistemləşdirərək ibtidai sinif şagirdləri üçün dərslik hazırlayır və onu Qafqaz Maarif İdarəsinə təqdim edir. Lakin dərsliyin nəşrinə icazə verilməmişdir. Buna baxmayaraq, maarifçi-pedaqog fəaliyyətindən çəkilmir, illər boyu həmin dərsliyi əlavələrlə təkmilləşdirir. Onun ilk dərsliyi "Rəbiül-ətfal" ("Uşaqların baharı") 1878-ci ildə, ikinci dərsliyi "Tacül-kitab" ("Kitabların tacı") isə 1883-cü ildə tamamlanmışdır.

1877-ci il sentyabrın 1-də Seyid Əzim Şamaxı üçsinifli şəhər məktəbində Azərbaycan dili və şəriət fənləri üzrə müəllim təyin olunur. Lakin 1879-cu ildə "siyasi cəhətdən şübhəli müəllim" kimi ittiham olunaraq işdən çıxarılır. O, Tiflisə gedərək Qafqaz Maarif İdarəsinin rəhbərinə günahsızlığını sübut edir və qısa müddət sonra əvvəlki vəzifəsinə bərpa olunur. Ömrünün sonuna qədər müəllimlik fəaliyyətini davam etdirir.

Maarif sahəsindəki səmərəli xidmətlərinə görə Seyid Əzim Şirvani 1887-ci ildə Çar hökuməti tərəfindən Stanislav lentinin üzərində "Za userdie" ("Səy göstərdiyinə görə") yazılmış gümüş medalla təltif edilir. Lakin maddi sıxıntılar səbəbindən bu mükafatı almaq üçün tələb olunan 7 manat 50 qəpik məbləği tapa bilmədiyi üçün medal ona yalnız ölümündən on gün əvvəl – 1888-ci il mayın 10-da təqdim olunur. Seyid Əzimin XIX əsrdə məktəb, elm, təhsil və maarif haqqında irəli sürdüyü fikirlər bu gün də aktuallığını qoruyur. Onun maarifçilik ruhunda yazdığı əxlaqi-didaktik şeirlər gənc nəslin vətənpərvərlik və milli ruhda tərbiyə olunmasına mühüm təsir göstərmişdir.

Şirvani müəllimlərin rolunu yüksək qiymətləndirir və onları cəmiyyətin maariflənməsində əsas qüvvə kimi qəbul edirdi. O, hesab edirdi ki, müəllim yalnız bilik ötürən deyil, həm də mənəvi tərbiyə verən şəxs olmalıdır. Müəllimin savadlı, vicdanlı və işinə məsuliyyətlə yanaşan biri olması, onun əsas tələblərindən idi. Bu yanaşma, dövrün ənənəvi təhsil sistemindən fərqli olaraq, müəllimə və təhsilə yeni bir baxış gətirirdi. Pedaqoji görüşlərinin mühüm məqamlarından biri də uşaqların şəxsiyyət kimi yetişdirilməsi məsələsidir. O, şagirdlərin yalnız əzbərləmə ilə deyil, düşünərək, anlayaraq öyrənməsini istəyirdi. Bu fikir onun təhsilə yenilikçi yanaşmasını əks etdirir. Şirvani şagirdin fərdi xüsusiyyətlərinə hörmətlə yanaşmağın və onların yaradıcı potensialını inkişaf etdirməyin vacibliyini vurğulayırdı.

Şirvani, cəhalətin və yoxsulluğun təhsilsizlikdən qaynaqlandığını vurğulayaraq, bu hallardan çıxış yolunu maarifləndirmə fəaliyyətində görürdü. O, "Cəhalət millətləri zəlil edir, amma təhsil onları azad edir" kimi ifadələrlə təhsilin əhəmiyyətini önə çıxarırdı.

Elmə, alimə yüksək qiymət verən şair əxlaqi didaktik şeirlərində də millətin geridə qalmasını elmsizlik, cahilliklə əlaqələndirirdi:

*Dadü fəryad, ey güruhi-izam,
Oldu zaye bu milləti-islam.
Günü-gündən zəlilü xar olduq,
Möhnətü qüssəyə düçar olduq.
Bu qədər dərd kim olur haais,
Ona bielimlik olur bais.
Bir bəladır bu dərdi-nadanı,
Ki, onun elm olubdu dərmani.*

Bu yanaşma, onun dövrünün mürəkkəb sosial vəziyyətinə uyğun olaraq, təhsilin yalnız şəxsi inkişaf üçün deyil, həm də milli və ictimai tərəqqi üçün vacib olduğuna işarə edir. Seyid Əzim Şirvani XIX əsrdə Azərbaycan cəmiyyətində təhsil, maarifçilik və əxlaqın inkişafına yönəlmiş güclü pedaqoji düşüncələr irəli sürmüşdür. Onun təhsil, müəllim və şagird anlayışlarına dair verdiyi tövsiyələr, müasir dövrün təhsil sistemində də aktualdır. Hər nə qədər zaman keçmiş olsa da, Şirvaninin pedaqoji görüşlərinin bu günümüzdə də əhəmiyyəti bir çox aspektlərdən nəzərə çarpır. Bu gün Azərbaycan və dünyada təhsil islahatları həyata keçirildikcə, Şirvaninin fikirlərinin təhsil sistemində, müəllimlərin peşəkar inkişafında və şagirdlərin təlim prosesində necə tətbiq oluna biləcəyinə daha çox diqqət yetirilməlidir.

Şirvani müəllimin rolunu cəmiyyətin maarifləndiricisi və əxlaqi tərbiyəçisi olaraq təqdim edir. Müəllimlərin yalnız bilik ötürməsindən əlavə, onlar həm də şagirdlərə əxlaqi dəyərləri aşılamalı və onları

insan olaraq yetişdirməlidirlər. Bu, xüsusilə bu gün müasir təhsil sahəsində müəllimlərin tək cə məlumat ötürmə deyil, həm də şagird şəxsiyyətinin inkişafına töhfə vermələri lazım olduğunu qəbul edən pedaqoji yanaşmalarla tam uyğun gəlir. Müəllimin tərbiyəçi rolunun əhəmiyyəti bu gün də öz aktuallığını qorumaqdadır. Müasir dövrdə müəllimlərdən yalnız bilik deyil, həm də empati, liderlik və tərbiyəçilik qabiliyyətləri tələb olunur. Şirvaninin “Müəllim yalnız bilik ötürməyin deyil, həm də əxlaqi tərbiyə verməyin vacibliyini vurğulayır” deyən fikirləri bu günki müəllimlər üçün də son dərəcə əhəmiyyətlidir.

Şirvani şagirdin yalnız bilikləri qəbul etməsini deyil, həm də yaradıcı düşünmə qabiliyyətinin inkişafını vacib sayırdı. O, şagirdə yalnız faktları əzbərlətməyin kifayət etmədiyini, onun tənqidi düşünmə və müstəqil qərar vermə qabiliyyətinin də inkişaf etdirilməli olduğunu vurğulamışdır. Bu yanaşma, müasir təhsil sisteminin əksər ölkələrində tətbiq olunan "fərdi yanaşma" prinsipi ilə uyğun gəlir. Bu prinsipi tətbiq etməklə, şagirdlər yalnız pasif bilik qəbul edənlər deyil, həm də fəal, yaradıcı və cəmiyyətə xidmət edən fərdlər kimi yetişdirilə bilərlər.

Seyid Əzim Şirvaninin pedaqoji görüşləri bu gün də böyük əhəmiyyət kəsb edir və onun təhsil sahəsində irəli sürdüyü fikirlər müasir təhsil nəzəriyyələri ilə də uyğunluq təşkil edir. Təhsil, müəllim, şagird və qadın təhsili ilə bağlı onun yanaşmaları bu gün aktualdır, çünki müasir təhsil sistemləri bu prinsiplərə əsaslanaraq daha faydalı və cəmiyyətə xidmət edən bir yanaşma tətbiq etməyə çalışır. Şirvaninin pedaqoji irsi yalnız onun dövrü üçün deyil, həm də gələcək nəsillər üçün təhsil sahəsindəki islahatların əsasını təşkil edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Şirvani Seyid Əzim. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, I cild, Bakı: AVRASIYA "PRESS, 2005, s. 15-17.
2. Məmmədov S. Seyid Əzim Şirvani və Azərbaycan pedaqogikası. Bakı: Azərnəşr. 2005, 4-7.
3. Hüseynov N. Seyid Əzim Şirvaninin pedaqoji irsi və müasir təhsil. Bakı: Təhsil Nazirliyi. 2010, s.2-6.
4. <https://seyidazimshirvani.wordpress.com/2020/10/16/sejid-əzim-sirvaninin-pedaqoji-fəaliyyəti/>
5. S.Ə.Şirvani. Azərbaycan maarifçiliyi. Bakı: Elm. 1970, s.3-8.
6. Əliyev R. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. – Bakı: Mütərcim, 2008. – 360 səh.
7. Şirvani Seyid Əzim. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, II cild, Bakı: AVRASIYA "PRESS, 2005, s. 117.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANİ: ŞAİR, MAARİFÇİ, PUBLİSİST

Sara Məmmədova
ADPU Ağcabədi filialı
sara2024@mail.ru

Xülasə

Seyid Əzim Şirvani Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış və sevilən simalarından biridir. XIX əsrdə Azərbaycanın maarifçilik sahəsindəki görüşlərinin formalaşmasında S.Ə.Şirvaninin böyük rolu olub. Yaradıcılığı boyu xalqın savadlanması, maariflənməsi uğrunda mübarizə aparıb. Maarifçilik fəlsəfəsi şairin əsas şuarı idi. Odur ki, şair ən kiçik həcmli əsərlərində belə bu məqama böyük önəm vermişdir. Təkcə maarifçilik deyil, əxlaqi keyfiyyətlər aşılamaq da şair üçün prioritet məsələ idi. Məqalədə Seyid Əzim Şirvaninin əsərləri bu nöqtəti-nəzərdən araşdırılmış, yaradıcılığının maarifçilik və yüksək əxlaqi keyfiyyətlər aşılamaq xüsusiyyəti aşkara çıxarılmışdır.

Açar sözlər: Seyid Əzim Şirvani, maarifçilik, tərbiyə, elm, müdrik.

Abstract

Seyid Azim Shirvani is one of the well-known and beloved figures of Azerbaijani literature. S.A. Shirvani played a major role in the formation of Azerbaijan's views on enlightenment in the 19th century. Throughout his creative work, he fought for the education and enlightenment of his people. The philosophy of enlightenment was the poet's main motto. Therefore, the poet attached great importance to this point even in his smallest works. Not only enlightenment, but also instilling moral

qualities was a priority for the poet. The article examines the works of Seyid Azim Shirvani from this point of view, revealing the nature of his creativity as enlightenment and instilling high moral qualities.

Keywords: Seyid Azim Shirvani, enlightenment, education, science, wise man.

Seyid Əzim Şirvani XIX əsrdə Azərbaycanda maarifçilik sahəsində qələmi ilə mübarizə aparan görkəmli şəxsiyyətlərdəndir. Onun əsərləri Azərbaycan şeirinin çoxəsrlik ənənələrindən bəhrələnib. Elə bu baxımdan Azərbaycançılıq düşüncəsi, mənafeyi Şirvani yaradıcılığında da öz məzmununu və ideya dolğunluğunu peşəkarlıqla tapıb. Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığını izləyəndə aşiqanə şeirlərinin zəngin olduğunu görürük. Bəzən belə şeirləri içərisində də şair dövrünün çatışmazlıq və eybəcərliklərini tənqid edir. Amma realist üslubda yazmağa başlamasında isə “Kəşkül”, əsasən də “Əkinçi” qəzetlərinin əsas xidməti olub. Qəzetləri mütəmadi mütlaliə etməsi şairin realist səpkidə yazmasına təkan olur. Ümumiyyətlə, daha çox “Əkinçi” qəzeti ilə əməkdaşlığa üstünlük verən şair məhz bu qəzet vasitəsilə xalqa demək istədiklərini deyir: bir-birindən diqqətçəkən maarifçi yazıları ilə bu sahədəki mənəvi borcunu – xalqının, millətinin maariflənməsi, savadlanması yolundakı müqəddəs missiyasını yerinə yetirirdi. Maarifçi şair üçün “Əkinçi” bir xitabət kürsüsü idi. O, xalqı qəflət və cəhalət yuxusundan oyanmağa çağırır, Həsən bəy Zərdabinin xeyirxah, maarifçi təşəbbüslərini alqışlayır, onu bilikli bir müəllim və xeyirxah insan kimi qiymətləndirirdi. Əhsənül-Qəvaidin Məhərrəmlik təziyəsində baş yaranlar əleyhinə apardığı mübarizəyə səs verərək Həsən Qara Hadi Qarabaği, kapitan Sultanov kimi mürtəceləri satira atəsinə tuturdu. Şair “Əkinçi” qəzetinin böyük mədəni faydalarını dərk etdiyi üçün, onun nəşrinə mane olanları susdurmağa çalışırdı (Qasımzadə, 2018: 474).

Seyid Əzimin maarifçiliklə bağlı görüşlərini müşahidə edərkən qəzetlərə rəğbətini aydınca görmək mümkündür. Təkcə “Əkinçi” deyil, dövründə fəaliyyət göstərən, xalqın mənəvi inkişafı naminə istiqamətlənmiş digər qəzetləri də şair təqdir edir, onların var olmasını, daimiliyini arzulayır. Millətinin beyin inkişafını həyata keçirmək üçün təkcə bir neçə insanın əməyi kifayət deyildir. Ümumən hər kəs bu yolda səfərbər olmalıdır. Seyid Əzim də bunu arzu edirdi. Lakin bu arzuda bir az natamamlıq vardır. Belə ki, əgər millət bu fədakarlığı dərk etsə idi, niyə dövrün mətbuat vasitələrinin təbliğatına bu qədər qarşı çıxırdı?! Təbii ki, millət hələ o düşüncə səviyyəsində deyildi ki, qəzetin icra etdiyi maarifçilik proqramını başa düşsün. Odur ki, şair haqlı olaraq: Bu kari-xeyrə kim, bir paktiynət eyləyib iqdam, Gərək millət qıla himmət ki, ta mətləb ədalənsin. Məsəldir söyləyib aqıl ki, tək əldən səda çıxmaz, Gərəkdir əl-ələ vermək ki, ta ol əl sədalənsin (Şirvani, 2005: 62).

Seyid Əzim Şirvani biliklə, elmlə, mərifətlə əlaqədar yazdığı şeirlərində üsyankar şəkildə bilənlə, bilməyənə elmsizin fərqi izah edir. Onun insanlara, əsasən də gənclərə verdiyi tövsiyələr içərisində onları əsl insan kimi yetişdirmək istəyini də müşahidə edirik. İnsan gərək, sözün əsl mənasında, kamil insan ola. Kələkbazlıq, fırldaqçılıq insanı uçuruma yuvarlayar. Odur ki, heç vaxt insan bu sifətləri özünə yaxın buraxmamalıdır. Alimlərin, müəllimlərin, ziyalı insanların məsləhəti önəmlidir. İnsan bir iş görməzdən əvvəl ağıllı və müdrik insanlarla məsləhləşsə, daha çox uğur əldə edə bilər. Elm insanın üz nurudur, elmlə insan hörmət sahibidir. Onu əldə etmək üçün bütün çabalar məqsədəuyğundur. Seyid Əzim Şirvani də elmin faydası və mənfəətindən böyük coşqu ilə bəhs edir: Elmdən oldu Həzrəti-Loğman, Hikmət ilə səramədi-dövrən. Elm bir nur, cəhl zülmətdir, Üləma olmasa cahanda, yəqin Olacaq paymal şəri-mübin. Üləma varisi-şəriətdir, Füqərə baisi-hidayətdir (Şirvani, 2005: 23).

Seyid Əzim Şirvaninin əsərlərində, bəzən də kiçik həcmli şeirlərində özünün yaşadığı zaman və dövrün yaradıcı ədəbiyyatına aid bir məqam aydın duyulur, əsərlərinin çoxu həm satira baxımdan, həm də fəlsəfi-didaktik baxımdan diqqət çəkir. Ən dolğunu isə, fəlsəfə və satira eyni bərabərdə burada qabarıq. Maarifçilik fəlsəfəsinin cəhətləri kimi qəbul olunan bu xüsusiyyət şairin həyata və cəmiyyətə müsbət yanaşmasından qaynaqlanırdı. Məhz bu yanaşması baxımdan o, cahillikdə boğulan həmvətənlərini bəzi üsullardan qaynaqlanaraq kəskin tənqid etmir. Yenilənmənin, müasirliyin faydalarını sadalayır. Və əsl insan da müasirləşmə və inkişaf etmək üçün mücadilə yolunda olan insandır – konsepsiyası ilə daim çıxış edir. Müasirləşən və inkişaf etmək yolunda olan insan qarşılaşdığı zülmə tabe olmayacaqdır (Qarayev, 2015: 908). Padşahlar isə belə bir cəmiyyətdə zülm ilə hakimiyyət idarə etməyin mənasız və mümkünsüz olduğunu dərk edəcəklər. Və bu baxımdan da, Seyid Əzimin şeirlərində padşahların ədalətli olmağı haqqında arzusunu da müşahidə edirik, bəzi şeirlərində isə ədalətli olan şahın elmə verdiyi dəyərin şair qəlbini fərəhləndirdiyini də duyuruq: Zülmədən yer üzündə

ot bitməz, Zülmü soltan edəndə kim etməz? Padşah etməsə ədalət əgər, Olur əlbəttə dəhr zirü zəbər. Seyid Əzimi düşündürən məsələlərdən biri də odur ki, şair əsl maarifpərvər ziyalı olaraq millətin oyanması arzusundadır. O arzulayır ki, milləti aldatmağa çalışan hər kimsə anında elə millətin özü tərəfindən ifşa olunsun. Bax, belə olduğu zaman xalq əsl xalq ola bilər. Seyid Əzim də bütün qüvvəsi və qələmi ilə buna çalışırdı. Fırıldaçıların, xalqı cəhalət məngənəsində boğmaq istəyənlərin elə xalq tərəfindən qınanılması, ifşası onun əsas ideyalarından biri olaraq diqqət cəlb edir: Sən bizi nəfə etmədin vasil, Barı qoy özgə elm edək hasil. Bizi bəsdir bu qədər aldatdın, Dini dinarə hər zaman satdın. Sən bilən elmi bilməyən yoxdur, Səndən ələm uşaqlar çoxdur (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 2021: 932).

Seyid Əzim acıq hissi ilə əlinə müqəddəs kitab alıb xalqı din pərdəsi altında boyunduruq altında saxlayanları məzəmmət edir. Başqa xalqların inkişaf etməsini, yeni-yeni vasitələr kəşf etməsini təqdir edən şair xalqının isə bu inkişafdan tamamilə geri qaldığını ürək yangısı ilə ifadə edir. Köhnə adətlərdən qopmağa qorxan və çətinlik çəkən xalqın gözlərini üstəlik də dini mif pərdəsi örtməyə hər an hazır olanları xalqın düşmənləri adlandırır. Şair məhz maarifpərvər yöndən yanaşaraq belə insanları dinləməməyi xalqa tövsiyə edir. Gənclərə elmə yiyələnmək üçün yeri gələndə uzaq diyarlara belə getməkdən çəkinməməyi məsləhət görür. İnkişaf və tərəqqi edib xalqına fayda verən kim varsa, o xalqın həm də işıqlı gələcəyidir.

Qeyd edilənlər onu göstərir ki, Seyid Əzim Şirvaninin əsərlərinin əsas ideyasını elmə, savada, mənəvi kamilliyə çağırış motivləri təşkil edir. Tərbiyə və əxlaqi mükəmməlliyə yönəlmiş bu əsərlərində səmimiyyət, mehribanlıq, xoşrəftar olmaq, humanizm, sədaqət, vəfa və s. kimi dərin insani keyfiyyətlər aşılır, əksinə olaraq yaltaqlıq, acıdıllıq, yalançılıq, riyakarlıq isə tənqid atəşinə tutulur. Seyid Əzim Şirvani dövrün çatışmazlıqlarını və xalqın geriliyini qəbul etməyən digər açıqfikirli ziyalılar kimi qələmə sarılıb milləti oyatmaq üçün yazdığı ictimai məzmunlu şeir və məqalələri ilə yanaşı maarifçilik yolunda da çox dəyərli işlər görürmüşdür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Qasımzadə, F. (2018). XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm və Təhsil, 552 s.
2. Şirvani, S. (2005). Seçilmiş əsərləri. Üç cildə, II cild. Bakı: Avrasiya Press, 384 s.
3. Şirvani, S. (2005). Seçilmiş əsərləri. Üç cildə, III cild. Bakı: Avrasiya Press, 288 s.
4. Qarayev, Y. (2015). Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, III cild. Bakı: Elm, 908 s.
5. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (2021). On cildə, V cild. Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçi realizm dövrü. Bakı: Elm, 932 s.

ƏLİLLİYİ OLAN UŞAQLARA İNKLÜZİV TƏHSİL NƏ VERİR

Səməngül Abdullayeva

ADPU Şamaxı filialı
semengul.sbdullayeva@gmail

Xülasə

Məqalədə “İnklüziv təhsil”, “əlilliyi olan uşaqlar”, anlayışları, eləcə də sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təsnifatı öz əksini tapır. Məqalədə həmçinin əlilliyi olan uşaqların həyatı bacarıq və kompetensiyalarının formalaşdırılmasına xidmət edən inklüziv şəraitdə təhsilinin xüsusiyyətləri məsələlərinə də yer verilir.

Açar sözlər: inklüziv təhsil, sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar, cəmiyyət, əlillik.

Abstract

The article describes the concepts of "inclusive education", "children with disabilities" and the classification of children with special needs. And also the specifics of education of children with limited health opportunities in an inclusive space, which will contribute to the formation of their life skills.

Keywords: inclusive education, children with limited health opportunities, society, disability.

Müasir cəmiyyətdə əlilliyi olan uşaqlara dəstək ictimai səviyyədə maarifləndirici, məlumatlandırıcı işlərin görülməsini də tələb edir. Çünki ictimai şüurun formalaşdırılması inklüziv təhsil sahəsində siyasətin dəstəklənməsində böyük əhəmiyyət daşıyır. Yalnız əlilliyi olanlara münasibətdə ictimai fikir dəyişdiyi, həmçinin əlverişli və təhlükəsiz müht yaradıldığı zaman uşaqların və böyükələrin iştirakına imkan yaranacaqdır.

Məqalədə hər bir kateqoriya üçün xüsusi təhsil standartının diferensiaslaşdırılması, praktikada bütün uşaqların imkan və ehtiyaclarına cavab verən təhsillə əhatə olunmasını təmin edən variantların hazırlanması tələb olunur; əqli inkişaf pozğunluqlarının şiddəti və uşağın təhsilin ixtisas səviyyəsinə (normal inkişaf edən həmyaşıdları ilə müqayisə edilə bilən zehni inkişaf səviyyəsi) yiyələnmə bilməməsi ilə əlaqədar təhsil almaqda mövcud məhdudiyyətlərin, habelə məktəbə gedən zaman əlilliyi olan uşaqların inklüziv təhsil almasına qoyulan məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması məsələlərinin əhəmiyyəti vurğulanır.

Günümüzdə əlilliyi olan uşaqların sayı azalmır, əksinə, getdikcə daha da artır. Bunun səbəbləri müxtəlif olsa da sivilizasiyanın patogen amilləri olan texnogen fəlakətlər, alkoqoloizm, narkomaniya üstünlük təşkil edir. Dünyada aparılan fundamental tədqiqatların nəticələri uşaqların sağlamlığında vəziyyətin böhran həddə olduğunu göstərir.

Hesablamalara görə bizim ölkəmizdə də fiziki və intellektual əlilliyi olan uşaqların sayı çoxdur. Getdikcə serebral iflic diaqnozu ilə doğulan uşaqların, eləcə də davranış və ünsiyyət pozğunluğu olan uşaqların- psixofiziki inkişafın mürəkkəb pozğunluqları olan, kompleks qüsurları olan uşaqlar (əqli geriliyi olan kar-kor, kar və ya kor uşaqlar), nitq pozğunluğu olan uşaqlar (nitq patoloqları), autizm spektrində olan uşaqlar və s. sayı artır. Həmin uşaqların malik olduğu qüsurlarda əqli qüsurlar xüsusi yer tutur ki, buraya psixi xəstəlik, nevroloji, əqli gerilik və s. aid etmək olar.

Əlilliyi olan şəxsin özünü cəmiyyətin tamhüquqlu üzvü kimi hiss etməsi üçün onun həyatında yaranmış məhdudiyyətləri aradan qaldırmağa şərait yaratmaq, ona cəmiyyətin həyatında sağlam kimi iştirak etmək üçün bərabər imkanlar yaratmaq lazımdır.

Əgər cəmiyyət əlilliyi olan şəxsi öz diqqət və qayğısından kənarda qoyursa, həmin şəxs bütünlüklə fiziki xəstəliklərlə və müxtəlif problemlərlə təkbəşinə qalır ki, bu da onun xarakterinə, insanlarla münasibətlərinə, ailə vəziyyətinə, təhsil səviyyəsinə, karyerasına təsir göstərir. Əgər cəmiyyət insanı öz qanadı altına alırsa, onda əlilliyin təsiri arxa plana keçir. Əlilliyi olan şəxsin özünü cəmiyyətin tamhüquqlu üzvü kimi hiss etməsi üçün onun həyatında yaranmış məhdudiyyətləri aradan qaldırmağa şərait yaratmaq, ona cəmiyyətin həyatında sağlam insanlar kimi iştirak etmək üçün bərabər imkanlar yaratmaq lazımdır.

Əlilliyi olan uşaqlara qarşı müəyyən səviyyədə tolerantlıq formalaşdıran müasir Azərbaycan təhsili humanist yönümlüdür. Əlilliyi olan uşaqlar üçün psixofiziki inkişafdakı çatışmazlıqları maarifləndirmə vasitələri ilə düzəltməyə, zəiflətməyə və ya əvəz etməyə yönəlmiş pedaqoji texnologiyalardan istifadə edən xüsusi (korreksiya) təhsil təşkilatları şəbəkəsi yaradılmışdır. Onlar üçün öyrənmə və inkişaf, sağlamlığın yaxşılaşdırılması, reabilitasiya və sosial uyğunlaşma üçün adekvat şəraiti təmin edən xüsusi korreksiyaedici və inkişaf etdirici təhsil mühitinin yaradılması nəzərdə tutulur. Mövcud qanunvericilik hazırda əlilliyi olan uşaqların məktəbəqədər, ümumi təhsil, xüsusi (islah) təşkilatlarında və ilk peşə-ixtisas təhsili təşkilatlarında təhsil və təhsilin təşkilinə imkan verir, bu da əlilliyi olan uşaqlara qarşı müəyyən bir dözümlülük səviyyəsini formalaşdırır.

Əlilliyi olan uşaqların təhsili müasir təhsilin aktual və mübahisəli problemlərindən biridir. Söhbət bütün vətəndaşların, o cümlədən müəyyən səbəblərdən fiziki və əqli inkişafında çətinlikləri olan şəxslərin ictimai həyatda aktiv iştiraka qatılmağından gedir. Təhsil sahəsi istisnasız olaraq bütün uşaqların və böyükələrin akademik və ictimai həyatda bərabər hüquqlu iştirakını təmin etməlidir. Əlilliyi olan uşaqlar üçün inklüziv təhsil – yaşadıqları icmada təhsil almaq, sosiallaşmaq, öz təhsil ehtiyaclarını ödəmək, şəxsi qabiliyyət və istedadlarını üzə çıxarmaq imkanı verən bir mühitdir. “İnklüziv təhsil” anlayışının geniş çərçivədə izah edilməsinə ehtiyac o səbəbdən yaranmışdır ki, təhsil işçiləri, idarəedici və digər orqanlar, təhsil siyasətini hazırlayan şəxslər qarşılıqlı əməkdaşlıq və dialoq üçün ümumi diskursiv sahəyə (diskursiv sahə intellektual və sosial səhələrin qarışığıdır ki, burada sosial əlaqələr müəyyən bir təcrübəyə çevrilir) malik olsunlar. Uşaqların keyfiyyətli təhsil almasına əngəl olan maneələr əlilliyi olan insanların sosial bərabərsizliyi ilə bağlı bu və ya digər şəkildə çoxsaylı

məhdudiyyətlərə yol açır. Bu baxımdan inklüziv təhsilin rolu artır. Əlilliyi olan uşaqların sosial adaptasiyası üçün daha əlverişli şərait yaradılması olduqca vacib məsələdir. Bu gün məhdudiyyət termini geniş mənada insanın fiziki və ya zehni sahəsindəki çatışmazlığı ifadə edən bir termin kimi qəbul edilir. "Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar" anlayışı bizə bu kateqoriyadan olan insanları funksional məhdudiyyətləri olan, xəstəliklər, sapmalar və ya inkişaf çatışmazlıqları, atipik sağlamlıq şəraiti, xarici mühitə uyğunlaşmaması nəticəsində hər hansı fəaliyyət göstərə bilməyən insanlar hesab etməyə imkan verir. Mənfi stereotiplər, sosial-mədəni sistemdə atipik insanları fərqləndirən qərəzlər səbəbindən fərdin əsas ehtiyaclarına bir çox hallarda əhəmiyyət verilmir. Inklüziv təhsil həmin baryerləri aradan qaldıraraq bütün uşaqların bərabər əsaslarla təhsil almasına şərait yaradır.

Əlilliyi olan uşaqların sosial və təhsil integrasiyasının dəyərinin dövlət tərəfindən tanınması əlilliyi olan uşaqların təhsilinin mahiyyətini müəyyənləşdirir. Inklüziv təhsilin təmin edilməsində əsas yer tutan ümumi təhsil müəssisəsində onlar üçün adekvat təhsil prosesinin yaradılması zərurəti əsas argument hesab edilir.

Inklüziv təhsil - Əlilliyi olan uşağın xüsusi təhsil ehtiyaclarını nəzərə almaqla, standart proqramlara uyğun olaraq ümumi təhsil müəssisəsində həmyaşıdları ilə bərabər təhsilini təmin edən xüsusi təşkil edilmiş təhsil prosesidir. Əlilliyi olan uşağın inklüziv təhsilində əsas məsələ onun həmyaşıdları ilə bərabər heç bir ayrı-seçkiliyə məruz qalmadan təhsil və sosial təcrübə əldə etməsidir. Sağlamlıq vəziyyəti xüsusi təhsil və tərbiyə şəraitindən kənarda təhsil proqramlarını mənimsəməyə mane olan uşaqlar sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlardır. Müasir psixoloji, pedaqoji və tibbi-sosial ədəbiyyatda ən çox yayılmış anlayışlar "xüsusi ehtiyacı olan uşaqlar" və "sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar"dır. Onların üstünlük təşkil etməsi, bu anlayışların cəmiyyətin və ətraf mühitin vəziyyətindən asılı olmayaraq problemlərin dairəsini müəyyən edən başlanğıc mövqeyi kimi uşaqların vəziyyətini əks etdirməsi ilə əlaqədardır ki, bu da yalnız bu dairəni genişləndirə bilər.

"Xüsusi ehtiyacı olan uşaqlar" termininin istifadəsi bir insandan - yalnız ona xas olan bəzi xüsusiyyətlərə malik olan konkret bir fərddən, xüsusi bir şəxsdən abstraksiyaya əsaslanır (halbuki kənarlaşmalar haqqında danışarkən normadan və anlayışdan başlayır). Bu anlayışlar, əlavə olaraq, reabilitasiyanın şəxsiyyət yönümlü istiqamətini müəyyənləşdirir ki, bu da xüsusiyyətlərin müəyyən bir insanın orijinallığına və unikallığına çevrilə biləcəyini göstərir. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar - ciddi anadangəlmə və ya qazanılmış qüsurlar nəticəsində normal əqli və fiziki inkişafdan əhəmiyyətli sapmaları olan və buna görə də xüsusi təhsil və tərbiyə şəraitinə ehtiyacı olan uşaqlardır.

"Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar" anlayışı, həyat fəaliyyəti müəyyən bir yaşda olan şəxs üçün normal hesab edilən şəkildə və ya çərçivədə fəaliyyət göstərmək qabiliyyətinin hər hansı məhdudiyyəti və ya olmaması ilə xarakterizə olunan şəxslər kateqoriyasını əhatə edir. Bu anlayış davranış və ya fəaliyyətdə adi ilə müqayisədə müvəqqəti və ya daimi, həmçinin mütərəqqi və regressiv ola bilən çatışmazlıq kimi xarakterizə olunur.

Əlilliyi olan uşaqların inkişafındakı fərqlərin diapazonu olduqca böyükdür: müvəqqəti və nisbətən asanlıqla aradan qaldırıla bilən çətinliklər yaşayan, demək olar ki, normal inkişaf edən uşaqlardan mərkəzi sinir sisteminə geri dönməz ağır zərər verən uşaqlara qədər. Xüsusi dəstəyi ilə normal inkişaf edən həmyaşıdları ilə bərabər əsasda təhsil ala bilən uşaqlardan tutmuş, öz imkanlarına uyğunlaşdırılmış fərqi təhsil proqramına ehtiyacı olan uşaqlara qədər.

Qrupun tərkibinin heterojenliyinə görə, məktəbəqədər təhsilin tələb olunan səviyyəsi və məzmununda fərqlər diapazonu da mümkün qədər geniş, bütün əlilliyi olan uşaqların imkanlarına və ehtiyaclarına uyğun olmalıdır. Hər bir kateqoriya üçün xüsusi təhsil standartının diferensiallaşdırılması, praktikada bütün uşaqların imkan və ehtiyaclarına cavab verən təhsillə əhatə olunmasını təmin edən variantların hazırlanması tələb olunur; əqli inkişaf pozğunluqlarının şiddəti və uşağın təhsilin ixtisas səviyyəsinə (normal inkişaf edən həmyaşıdları ilə müqayisə edilə bilən zehni inkişaf səviyyəsi) uyğunlaşdırılma ilə əlaqədar təhsil almaqda mövcud məhdudiyyətlərin, habelə məktəbə gedən zaman sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların inklüziv təhsil almasına qoyulan məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması. Əlilliyi olan uşaqların təhsilində onların həyat səriştəsinin inkişafına xüsusi önəm verilməlidir. Komponentlərin nisbəti - akademik və həyatı səriştə - əlilliyi olan uşaqların hər bir kateqoriyası üçün təhsilin xüsusiyyətlərini əks etdirir. "Akademik" komponent sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün təhsilin strukturunda onların indiki və gələcəkdə fəal şəkildə həyata keçirilməsi

üçün potensial imkanların toplanması kimi nəzərdən keçirilir.

Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün təhsilin strukturunda həyat səriştəsinin komponenti uşaq üçün artıq gündəlik həyatda zəruri olan bilik, bacarıq və bacarıqların mənimsənilməsi kimi nəzərdən keçirilir. Əlilliyi olan uşağın yaşayış mühitinin mürəkkəbliyinin artırılmasının məhsuldarlığı yalnız onun xüsusi təhsil ehtiyaclarını nəzərə almaqla təmin edilə bilər. Həyat səriştəsinin bir komponentinin məzmununu inkişaf etdirərkən, hər bir uşaq üçün zəruri və faydalı olan ətraf mühitin mürəkkəblilik dərəcəsini müəyyən etmək əsasdır - bu, onun gələcək inkişafını stimullaşdırar və ruhlandırır bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Avropa İttifaqı, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, UNICEF, RİİB. Dr. Peter Grimes, Marieke Stevens, Arlene dela Cruz, Tricia Mercado, Kaisa Ligaya Sol Cruz. İnküziv təhsil üzrə müəllim inkişafı proqramları. Bakı, UNICEF-in Azərbaycan nümayəndəliyi, 2019.
2. Təhsil İşçilərinin Peşəkar İnkişafı İnstitutu. İnküziv siniflərdə təlimin təşkili. Bakı: 2018.
3. İnküziv təhsil. Əlilliyi olan uşaqları keyfiyyətli təhsilə cəlb etmək üçün nə etmək lazımdır? Bakı, BMT-nin Uşaq fondu (UNICEF), 2019.
4. İnküziv siniflərdə əlilliyi olan uşaqların təhsili. Müxtəlifliyin dəstəklənməsi üçün əlverişli mühitin yaradılması üzrə vəsait dəsti. Xüsusi kitabça 3. UNICEF, RİİB, Bakı: 2020.

MÜƏLLİMİN İNKÜZİV SƏRİŞTƏ VƏ MƏDƏNİYYƏTİNDƏ YUMŞAQ BACARIQLARIN ROLU

Tahirə Bağirova

ADPU Şamaxı filialı

bagirova.taira@gmail.com

Xülasə

Məqalədə inküziv təhsildə müəllimin roluna və bu sahədə yumşaq bacarıqların əhəmiyyətinə toxunulur. Müəllimin yalnız didaktik deyil, həm də sosial və psixoloji baxımdan hazırlıqlı olması, müxtəlif inkişaf pozuntularına malik uşaqlarla işləmək üçün xüsusi bilik və bacarıqlara yiyələnməsi vacib sayılır. İnküziv təhsil həm pedaqoji, həm də sosial fenomen kimi təqdim olunur və müəllimin dəyərönlü, empatik, tolerant və yaradıcı yanaşması xüsusi vurğulanır. Yumşaq bacarıqlardan empatiya, mərhəmət, səbir, pedaqoji nikbinlik, ünsiyyət və özünüidarəetmə müəllimin inküziv mədəniyyətinin əsas komponentləri kimi qeyd olunur.

Məqalədə inküziv mədəniyyətin yalnız xüsusi təhsil ehtiyacı olan şagirdlər üçün deyil, eyni zamanda digər şagirdlərdə də humanist dəyərlərin formalaşmasına xidmət etdiyi bildirilir. Müəllimlərin inküziv dəyərləri qəbul etməsi və sinifdə tətbiq etməsi, daha tolerant və fərqliliyə hörmət edən cəmiyyətin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: inküziv mədəniyyət, inküziv səriştə, yumşaq bacarıqlar, müəllimin empatiyası, müəllim peşəkarlığı.

Abstract

The article explores the role of the teacher in inclusive education and the development of these skills. It is considered important for the teacher to be not only didactically, but also socially and psychologically prepared, and to acquire special knowledge and skills for the development of children with high developmental abilities. Inclusive education is presented as both a pedagogical and social phenomenon, and the value-oriented, empathetic, tolerant and creative approach of the teacher is especially emphasized. Empathy, compassion, patience, pedagogical optimism, learning and self-management are mentioned as the main components of the inclusive culture of soft skills.

The article suggests that inclusive culture should serve the timely formation of humanistic values not only for students with special educational needs, but also in other educational institutions. Accepting

and applying inclusive values by teachers in the classroom plays an important role in becoming more tolerant and diverse.

Keywords: Inclusive culture, inclusive competence, soft skills, teacher empathy, teacher professionalism.

Müasir müəllim istənilən təhsil müəssisəsində inklüziv təcrübələri tətbiq etməyə hazır olmalıdır. Buna görə də xüsusi təhsilə ehtiyacı olan uşaqlarla işləmək üçün gələcək müəllimlərin yüksək keyfiyyətli peşəkar hazırlığı zəruridir. Bu məsələyə hüquqi bazaya, metodoloji əsaslara söykənərək psixoloji-pedaqoji baxımdan yanaşmaq lazımdır. Belə ki, müəllim yalnız didaktik bacarıqlara malik olmaqla kifayətlənməməli, həm də öz peşəsinin sosial komponentindən xəbərdar olmalı, şagirdlərin fərdi psixoloji xüsusiyyətlərini bilməli, onların inkişafını və təhsil ehtiyaclarını nəzərə almalıdır. İlk növbədə, inklüziv siniflərdə işləyən müəllimlərin müxtəlif fizioloji, psixoloji patologiyalarla, anadangəlmə və ya hər hansı bir həyat vəziyyətinin baş verməsi nəticəsində öyrənənlərin inkişafında yaranan xarakterik pozuntularla bağlı xüsusi biliklər əldə etməsi zəruridir. Inklüzivliyi olan uşaqlarla işləyən müəllim onunla əlaqə qurmağın yollarını aydın təsəvvür etməli, hər bir şagirdin fərdiliyini ayırd etməyi, onun daxili potensialını üzə çıxarmağı və şəxsiyyətinin güclü tərəflərini müəyyənləşdirməyi bacarmalıdır. Bütün bu qeyd olunanlarla yanaşı, ən əsası, müəllimin müvafiq dəyər istiqamətləri, motivasiyası, təşəbbüsü və yaradıcı yanaşması olmadan xüsusi təhsilə ehtiyacı olan uşağın təhsil prosesinə daxil edilməsi mümkün deyil.

Müasir dövrümüzdə inklüziv təhsilə iki istiqamətdən baxa bilərik: o həm pedaqoji, həm də sosial hadisədir. Pedaqoji nöqteyi-nəzərdən inklüziv təhsil zehni, fiziki və digər inkişaf xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq bütün uşaqların ümumi təhsil sisteminə daxil edildiyi, yəni sağlam həmyaşıdları ilə birlikdə təhsil aldıkları öyrənmə prosesinin təşkilini nəzərdə tutur. Bu vəziyyətdə məcburi şərtlər sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların xüsusi təhsil ehtiyaclarını nəzərə almaq, onlara pedaqoji dəstək və korreksiya yardımı göstərməkdir.

Sosial hadisə kimi, inklüziv təhsil cəmiyyətdə inkişaf pozuntuları olan insanlara münasibətdə xüsusi mədəniyyətin formalaşmasını, xüsusi təhsil ehtiyacı olan şəxslərin sosiallaşmasını və özünü maksimum dərəcədə realizə edə bilməsini təmin edən şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur.

Qeyd etdiyimiz hər iki istiqamətdə uğurlu pedaqoji fəaliyyətin həyata keçirilməsi baxımından inkişaf pozuntuları və məhdudiyyətləri olan uşaqlara tədris sahəsində peşəkar problemləri həll etmək və onlara korreksiyaedici yardım göstərmək iqtidarında olan, inklüzivliyə dəyərəsaslı münasibət bəsləyən və tədris fəaliyyətini refleksiv şəkildə qiymətləndirməyi bacaran səriştəli müəllimlərin hazırlanması işi zərurətə çevrilir.

Keyfiyyətli təhsil almaq üçün xüsusi təhsil ehtiyacı olan uşaqlar digər uşaqlarla fəal şəkildə qarşılıqlı əlaqədə olmalıdırlar. Çünki, inklüziv təhsil həm də sosial məhrumiyyət amilini aradan qaldırmaq üçün bir fürsətdir. Belə ki, inkişaf pozuntuları və hansısa məhdudiyyəti olan uşaqlar inklüziv mühitdə həm də sosial təcrübə qazanırlar. Inklüziv dəyərlərin təhsil məkanının bütün iştirakçıları tərəfindən qəbul edildiyi və paylaşıldığı zaman təhsil sistemi daxilində inklüziv mədəniyyətdən danışmaq olar.

Inklüziv mədəniyyət ümumpedaqoji mədəniyyətin bir hissəsi olsa da inklüzivliyin fəlsəfi və metodoloji əsaslarının geniş dərk edilməsi və qəbul edilməsi ilə xarakterizə olunur.

T.B.Yemelyanova və A.A.Sinyavskaya inklüziv mədəniyyəti pedaqoji universitetlərin tələbələrinin inklüziv təhsil mühitində işləməyə hazırlığının birinci mərhələsi hesab edirlər (3, s.39).

Gələcək müəllimin inklüziv mədəniyyətinin göstəriciləri kimi dəyər yönümlülüynü və şəxsi motivasiyasını, tolerantlıq, empatiya və pedaqoji nikbinliyi kimi yumşaq bacarıqları qeyd etməliyik. Deməli, inklüziv mədəniyyət bu komponentlərin asılılığında və gələcək müəllimin şəxsi səviyyədə inklüziv dəyərləri həyata keçirmək istəyində, peşəkar fəaliyyətə yaradıcı yanaşmada özünü göstərir.

Qeyd etməliyik ki, inkişaf edən təhsilin bugünkü mənzərəsində inklüzivlik sadəcə bir yanaşma deyil, zərurətdir. Bu nöqteyi-nəzərdən, dəstəkləyici və effektiv öyrənmə mühitinin yaradılması fənn üzrə təcrübədən daha çox şey tələb edir. Müəllimlər müxtəlif mənşəli, qabiliyyət və öyrənmə üslublarından olan şagirdlərlə yetişdirməyə imkan verən əsas yumşaq bacarıqlara malik olmalıdırlar.

Inklüzivliyi olan şagirdlərlə işləyən müəllimin peşəkar və şəxsi hazırlığının vacib komponenti

yardım göstərməyə hazır olmasıdır. Empatiya, məsuliyyət və qayğı nə qədər yüksək olarsa, kömək etməyə hazır olma səviyyəsi də bir o qədər yüksək olar. O cümlədən mərhəmət, dözümlülük, pedaqoji nikbinlik, yüksək səviyyəli özünüidarəetmə və özünütənzimləmə, xoş niyyət, müşahidələr aparma, onları ümumiləşdirmə və gələcək fəaliyyətdə onlardan düzgün istifadə etmə, problemlərin həllinə yaradıcı yanaşma kimi bacarıqlar müəllimin inklüziv mədəniyyətinin komponentləridir.

Empatiya müəllimlərə şagirdlərin öyrənmə qüsurları, mədəni fərqlər və ya sosial-iqtisadi maneələr kimi unikal problemlərini başa düşmək və qiymətləndirmək yolu ilə dərindən əlaqə yaratmağa imkan verir. Bu anlayış hər bir şagirdin özünü dəyərli və başa düşüldüyünü hiss etdiyi inklüziv sinif mühitini inkişaf etdirən uyğunlaşdırılmış dəstək strategiyalarının yaradılmasına kömək edir. Empatiya “anlayışlı olmaq”la sıx bağlı olaraq sinif yoldaşlarının da xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şagirdə qarşı isti emosional münasibəti deməkdir.

Inklüziv siniflərdə tədrisi təşkil edən müəllimin digər bir keyfiyyəti onun mərhəmət hissi ilə bağlıdır. Mərhəmət - insanlığın vacib xüsusiyyətlərindən biridir. Inklüziv təhsildə müəllimin mərhəməti hər bir şagirdin problemini özününkü kimi yaşaması və konkret situasiyalarda ehtiyacı olanlara kömək etmək istəyində özünü biruzə verir.

Səbir – bütün müəllimlərə vacib olan keyfiyyət olsa da, xüsusilə inklüziv şəraitdə şagirdlərin müxtəlif öyrənmə templərinə uyğunlaşmaq üçün daha əhəmiyyətlidir. Müxtəlif ehtiyacları olan şagirdlər anlayışları qavramaq və ya tapşırıqları yerinə yetirmək üçün əlavə vaxt və dəstək tələb edə bilər. Səbirli müəllim, şagirdlərə təzyiq etmədən və onlarda məyusluq yaratmadan uğur qazanmaq üçün lazım olan vaxtı təmin edərək, sakit və həvəsləndirici bir öyrənmə atmosferi yaradır. Bu yanaşma təkcə təlim nəticələrini yaxşılaşdırmır, həm də sinifdə qarşılıqlı inam və hörmət mühiti yaradır.

Bütünlüklə müəllimlik fəaliyyətinin əsasında dayanan pedaqoji nikbinlik isə xüsusilə inklüziv siniflərdə təlim çətinlikləri olan uşağın inkişafında irəliləyişlərə və onun potensialına inamı nəzərdə tutur. Bununla yanaşı, şagirdə həddindən artıq tələblər qoymaqdan, ondan öhdəsindən gələ biləcəyi nəticələrdən daha yüksək hədəflər gözləməkdən çəkinmək lazımdır.

Inklüziv təhsil şəraitində çalışan müəllimin mühüm peşəkar yumşaq bacarıqlarından biri də inkişaf pozuntuları və ya məhdudiyyəti olan uşaqlarla səmərəli qarşılıqlı əlaqəyə imkan verən, onların ətraf cəmiyyətlə əməkdaşlığına şərait yaradan ünsiyyət bacarığıdır. Təlim mühitində yüksək səviyyəli ünsiyyət öyrənməni optimallaşdırmağa, təhlükəsiz ünsiyyət vəziyyətlərini modelləşdirməyə və qurmağa imkan verir. Bu isə, öz növbəsində, müəllimdən verbal və qeyri-verbal ünsiyyət üsullarına yiyələnmə, şagirdlərin başqaları ilə əlaqə qurma, kömək, məsləhət üçün müraciət etmə və düzgün ünsiyyət qurma təcrübəsi qazandıracaq sosial -pedaqoji vəziyyətlər yaratmaq bacarığı tələb edir.

Inklüziv təhsil kontekstində gələcək müəllimin cəlb etmək bacarığı - xüsusi təhsilə ehtiyacı olan şagirdləri sinifə təqdim etmək və digərlərində onlara qarşı rəğbət hissi oyatmaq bacarığı xüsusi rol oynayır. Çünki inklüziv mühitdə pedaqoji işin effektivliyi müəllimin davranış mədəniyyətindən, ünsiyyətinin demokratikliyindən, humanist əlaqələrin qurulmasından və sinifdə, eləcə də məktəbdə olan müsbət mənəvi-psixoloji iqlimdən birbaşa asılıdır.

Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlarla işləyən müəllimin fəaliyyətinin yüksək səviyyədə tənzimlənməsi, stresli vəziyyətlərdə özünü idarə edə, dəyişən şəraitə tez və inamla reaksiya verə, qərarlar qəbul edə bilməsi üçün onun arsenalında mənfi emosiyaların öhdəsindən gəlməyə imkan verən bacarıqlar, o cümlədən özünü idarə etmək və çətin, gözlənilməz vəziyyətlərə uyğunlaşma kimi digər yumşaq bacarıqları da olmalıdır. Müəllimin özünü idarə etməsi və emosional sabitliyi uşaqlar arasında, uşaqlarla müəllim arasında münasibətlərdə münaqişəli vəziyyətlərin qarşısını almağa imkan verir. Bu da, öz növbəsində, inklüzivliyi olan şagirdin sinir sistemini həddindən artıq həyəcan və yorğunluqdan qoruyan öyrənmə prosesinin düzgün təşkili üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Lakin birlikdə öyrənmək təkcə “xüsusi” uşaqlara sosial qarşılıqlı əlaqəni öyrənməyə kömək etməməli, həm də normal uşaqlarda empatiya, anlaşılmaq davranışlara dözümlülük və digər humanist dəyərləri inkişaf etdirməlidir. “Xüsusi” uşaqları “qeyri-xüsusi” uşaqlarla birlikdə öyrətmək asan məsələ deyil, bu müddətdə çətinliklər qaçılmaz olacaq. Bunun üçün hazır olmaq lazımdır. Müvəffəqiyyət üçün ilkin şərt “xüsusi” uşaqların fərqliliklərinin qəbul edilməsi və onlara məqsədlərinə çatmağa kömək etmək istəyidir. Belə bir mövqeyi inkişaf etdirmək üçün humanist dünyagörüşü lazımdır. Çünki, inklüziv mədəniyyət hər kəsin fərqliliyinə hörmətlə yanaşan və onları qəbul edən bir yanaşmadır. Bu

mədəniyyət cəmiyyətdə, təhsil müəssisələrində və iş yerlərində müxtəlif insanların bərabər şəkildə təmsil olunduğu və onların ehtiyaclarının nəzərə alındığı bir mühitin yaradılmasına xidmət edir. İnküziv mədəniyyət, fərqliliklərin üstünlük kimi qəbul edildiyi, hər kəsin özünü dəyərli hiss etdiyi bir mədəniyyəti əks etdirir. İnküziv mədəniyyətin təşviqi, daha çox anlayışlı, bərabərhüquqlu və harmonik bir cəmiyyətin qurulmasına dəstək verir. Cəmiyyətin müxtəlifliyini qəbul edən və ondan faydalanan inküziv mədəniyyət, həm fərdlərin özlərini dəyərli hiss etmələrini, həm də ümumi rifahı təmin edir.

Məktəbdə və sinifdə müəllimin inküziv mədəniyyəti yaratmaq və təşviq etmək rolu çox böyükdür, çünki müəllimlər birbaşa olaraq şagirdlərlə ünsiyyətdə olan və onların inkişafına təsir edən əsas şəxslərdir. İnküziv mədəniyyəti sinifdə tətbiq edən müəllimlər, hər bir şagirdin fərdi ehtiyaclarını və fərqliliklərini nəzərə alaraq, bərabərlik, hörmət və anlaşma əsasında bir tədris mühiti qururlar. Bu, həm şagirdlərin özünəinamını artırır, həm də cəmiyyət üçün daha tolerant və müxtəlifliyə hörmətlə yanaşan nəsil yetişdirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. “2018–2024-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üçün inküziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı. 14 dekabr 2017-ci il.
2. Təcridolunmadan inküziyaya doğru: Məktəblərdə xüsusi təhsil ehtiyacları olan şagirdlərin ehtiyaclarının qarşılınması üsulları. Mel Ainscow, Alan Dyson və Saira Weiner Təhsildə Bərabərlik üzrə Mərkəz, Mançester Universiteti https://www.static.inkluzivtehsil.edu.az/book/files/CfBT%20Education%20Trust_AZ.PDF
3. Емельянова, Т. В. Инклюзивная культура будущих педагогов «включенного» образования. Современные тенденции развития науки и технологий: сб. науч. тр. по материалам VII Междунар. науч.-практ. конф., 31 октября 2015 г. : под общ. ред. Е. П. Ткачевой. Белгород, 2015 г., № 7, с. 38–41.

MAARİFÇİLİK RUHUNUN DAŞIYICISI: SEYİD ƏZİM ŞİRVANİ

Teybə Əfəndiyeva

ADPU Şamaxı filialının
efendiyevateybe1962@gmail.com

Xülasə

Bir maarifçi sənətkar kimi, Seyid Əzimin bədii irsində *elmin, təhsilin* əhəmiyyətini, faydasını əks etdirən əsərlər mühüm yer tutur. Mədəni gerilik şairi bütün yaradıcılığı boyu düşündürən məsələlərdən ən vacibi olmuşdur. Bunun əsas səbəbini savadsızlıqda, elmsizlikdə görən şair, xüsusən “Əkinçi” qəzetində çap etdirdiyi şeirlərində maarifçi görüşlərini təbliğ edir, avamlığın törətdiyi bəlaları açıb göstərirdi. Qəzetdə çap etdirdiyi “Qafqaz müsəlmanlarına xitab”, “Təlim- tərbiyə haqqında” və s. şairin mütərəqqi ideyalarını əks etdirən qiymətli əsərlərdir. Onun *öyüd* və *nəsihətlərini* ifadə edən şeirləri ruhən bu əsərlərlə birləşir. Şair gənclərə elm və sənət öyrənməyi, tənbel olmamağı, pis əməllərin arxasınca getməməyi nəsihət edir.

Abstract

As an enlightened intellectual, Seyid Azim's literary heritage prominently reflects the importance and benefits of science and education. Cultural backwardness was one of the most pressing issues that concerned the poet throughout his creative life. He regarded illiteracy and ignorance as the main causes of this decline. In particular, in the poems he published in the newspaper *Əkinçi*, he promoted educational ideas and exposed the disasters caused by ignorance. Works such as "Address to the Muslims of the Caucasus", "On Education and Upbringing", and others published in the newspaper are valuable pieces that reflect the poet's progressive views. His poems, filled with advice and moral lessons, are spiritually aligned with these works. The poet encourages young people to pursue

knowledge and craft, avoid laziness, and stay away from immoral deeds.

Keywords: Shamakhi, literary creativity, works, educator, poet, science, education.

Seyid Əzim Şirvani islam dininin mahiyyətini dərindən anladığına, bu dinə böyük rəğbət və məhəbbət bəslədiyinə görə xalqının maariflənməsi və inkişafı üçün əlindən gələn köməyi əsirgəməmişdir. Onun realist əsərlərindəki müasirliyin bir mühüm səbəbi də elə budur.

Seyid Əzim Şirvani 1835-ci il iyul ayının 10-da Şamaxıda ruhani ailəsində anadan olub. Atası Seyid Məhəmməd Şamaxının tanınmış, mötəbər şəxslərindən olub. Atasını kiçik yaşlarında itirən Seyid Əzim ana babası molla Hüseynin himayəsi altında böyüyüb. Seyid Əzim Şamaxıda mədrəsədə orta ruhani təhsili alıb.

Zəngin ədəbi yaradıcılığa malik olan Seyid Əzim Şirvaninin bədii irsi biri Azərbaycan türkcəsində, digəri isə farsca olimlaqla iki böyük külliyyatdan ibarətdir. Şairin əsərləri içərisində müxtəlif Şərq mənbələrindən etdiyi tərcümələr, Sədi, Hafiz və Füzuli şeirlərinə yazdığı nəzirələr də var.

Şairin erkən yaradıcılığının çox hissəsini qəzəllər təşkil edir. Həyat sevgisi, nikbin əhval-ruhiyyə, dini etiqad xüsusi yer tutur.

S.Ə.Şirvani yaradıcılığının ikinci mərhələsi onun maarifçi və tənqidi-satirik şeirlərlə başlayır ki, artıq bu zamandan etibarən onun yaradıcılığında realizm üstünlük təşkil edir. Onun realist şeir yaradıcılığı sahəsinə keçməsinə “Əkinçi” qəzetinin mühüm rolu olub. Məhz “Əkinçi”nin təsiri ilə şair günün bir çox zəruri məsələləri ilə maraqlanır və yaradıcılığında yeni mövzulara keçir, müasir həyatın tələblərinə uyğun şeirlər yazır. Maarifçi şair üçün “Əkinçi” bir xitabət kürsüsü idi. O, xalqı qəflət və cəhalət yuxusundan oyanmağa çağırır, Həsən bəy Zərdabinin xeyirxah, maarifçi təşəbbüslərini alqışlayır, onu bilikli bir müəllim və xeyirxah bir insan kimi qiymətləndirirdi. Şair “Əkinçi”də çap etdirdiyi şeirlərlə müasirlərini bu qəzeti oxumağa, ona kömək etməyə çağırırdı:

*Bəs “Əkinçi” cəlalımızdır bizim,
Nasehi xoşməqalımızdır bizim.
Səy edək, ey guruhi-niksifat,
Etməsin ta bizim “Əkinçi” vəfat.*

Şairin mövhumatı, dini xurafatı tənqid edən, həyatın gözəlliyindən zövq almağa və faydalanmağa səsləyən qəzəlləri də az deyildir.

Bir maarifçi sənətkar kimi, Seyid Əzimin bədii irsində elmin, təhsilin əhəmiyyətini, faydasını əks etdirən əsərlər mühüm yer tutur. Mədəni gerilik şairi bütün yaradıcılığı boyu düşündürən məsələlərdən ən vacibi olmuşdur. Bunun əsas səbəbini savadsızlıqda, elmsizlikdə görən şair, xüsusən “Əkinçi”qəzetində çap etdirdiyi şeirlərində maarifçi görüşlərini təbliğ edir, avamlığın törətdiyi bəlaları açıb göstərirdi. Qəzetdə çap etdirdiyi “Qafqaz müsəlmanlarına xitab”, “Təlim- tərbiyə haqqında” və s. Şairin mütərəqqi ideyalarını əks etdirən qiymətli əsərlərdir. Onun öyüd və nəsihətlərini ifadə edən şeirləri ruhən bu əsərlərlə birləşir. Şair gənclərə elm və sənət öyrənməyi, tənbel olmamağı, pis əməllərin arxasınca getməməyi nəsihət edir.

Şairin əsərləri içərisində öyüd, təmsil və didaktik mahiyyət daşıyan mənzum hekayələr vardır ki, bunların da müəyyən bir hissəsi öz ideyaları etibarilə onun maarifçi şeirləri ilə birləşir. Doğruluq, mərdlik, dostluq, yoldaşlıqda mətanət, çalışqanlıq, əzilənlərə kömək, insanlarla yaxşı rəftar və s. Gözəl və nəcib sifətlərin tərbiyələndirilməsi həmin öyüdlərin əsas məzmununu təşkil edir.

Seyid Əzim Şirvaninin ictimai mahiyyət daşıyan satiraları onun ümumi yaradıcılığında müstəsna mövqe tutur. Onu öz dövrünün böyük realist şairi kimi tanıdan “Yerdəkilərin göyə şikayət etmələri”, “Dəli şeytan”, “Məkr-zənan”, “Bəlx qazisi və xarrat”, “Müctəhidin təhsildən qayıtması”, “Elmsiz alim”, “Alim oğul ilə avam ata”, “Qafqaz müsəlmanlarına xitab” və s. Satiralarıdır. Zəngin ədəbi yaradıcılığa malik olan Seyid Əzim Şirvaninin bədii irsi biri Azərbaycanca, digəri isə farsca iki böyük külliyyatdan ibarətdir. Azərbaycanca bədii irsinin əsasını qəzəl janrı təşkil edir.

Şairin əsərləri içərisində müxtəlif Şərq mənbələrindən etdiyi tərcümələr, Sədi, Hafiz və Füzuli şeirlərinə yazdığı nəzirələr də vardır. Lakin bunlar şairin zəngin bədii irsi içərisində az yer tutur. Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığının çox hissəsi lirik janrda yazılmış orijinal əsərlərdən ibarətdir ki, bunların

da çoxu qəzəllərdir. Bu qəzəllər içində də aşiqanə qəzəllər daha çox yer tutur. Müəllifin şeirə hərarət və can verən dərin lirikasını məhz bu qəzəllərdə görmək olur. Şairin qəzəllərində həyat sevgisi, nikbin əhvali-ruhiyyə, dini etiqad xüsusi yer tutur.

Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığının ikinci mərhələsi onun maarifçi və tənqidi-satirik şeirlərilə başlayır ki, artıq bu zamandan etibarən onun yaradıcılığında realizm üstünlük təşkil edir. Onun realist şeir yaradıcılığı sahəsinə keçməsinə “Əkinçi” qəzetinin mühüm rolu olmuşdur. Çünki, məhz “Əkinçi”nin təsiri ilə şair günün bir çox zəruri məsələləri ilə maraqlanır və yaradıcılığında yeni mövzulara keçir, müasir həyatın tələblərinə uyğun şeirlər yazır, Azərbaycanın ilk mətbu orqanında nəşr etdirir. Maarifçi şair üçün “Əkinçi” xalqa müraciət yeri idi. O, xalqı qəflət və cəhalət yuxusundan oyanmağa çağırır, Həsən bəy Zərdabının xeyrixah, maarifçi təşəbbüslərini alqışlayır, onu bilikli bir müəllim və xeyrixah bir insan kimi qiymətləndirirdi. O, “Əkinçi”də çap etdirdiyi şeirlərilə müasirlərini bu qəzeti oxumağa, ona kömək etməyə çağırırdı:

*Bəs “Əkinçi” cəlalımızdır bizim,
Nasehi xoşməqalımızdır bizim.
Səy edək, ey guruhi-niksifat,
Etməsin ta bizim “Əkinçi” vəfat.*

Pedaqoji fəaliyyəti zamanı ana dilində dərsliyə ciddi ehtiyac olduğunu görən Seyid Əzim bu məqsədlə uşaqlar üçün tərbiyəvi parçalar seçib toplayıb, tərcümə edib və özünün yazdığı mətnləri 1878-ci ildə bir yerə yığaraq birinci və ikinci sinif şagirdləri üçün dərslik tərtib edib. Nəşrə təqdim etdiyi bu dərslik rəsmi dövlət sənədlərində “Rəbiül-ətfal” adlandırılıb. Azərbaycan məktəb tarixində ilk mükəmməl tədris kitablarından olan “Rəbiül-ətfal” dərsliyindəki mənzum hekayə, öyüd-nəsihət və təmsillər müxtəlif tərbiyəvi əhvalatların təsvirindən ibarətdir. Onların bir qismini şair şəxsi həyat təcrübəsi və müşahidələri əsasında yazıb, digər qismini isə Şərq mənbələrindən, əsasən Nizaminin və Sədinin əsərlərindən təbdil və tərcümə edib. Dərslikdə verilən mətnləri Seyid Əzim mümkün qədər sadə və aydın dildə yazmağa çalışıb. Ustat pedaqoq “Rəbiül-ətfal” dərsliyində topladığı əsərlər vasitəsilə gənc nəslə məənəvi saflıq, daxili təmizlik, mənalı yaşayış, ayıq-sayıqlıq, vətən və xalq yolunda faydalı işlər görmək, doğruluq, mərdlik, dostluq və yoldaşlığa sədaqət, çalışqanlıq, əzilənlərə kömək, insanlarla yaxşı rəftar və s. kimi nəcib əxlaqi keyfiyyətlər aşılamağa çalışır. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının görkəmli yaradıcılarından biri kimi şöhrət qazanan, təlim-tərbiyə mövzusunda yazdığı əsərlərdə yazıçı-pedaqoq kimi özünün məharətini göstərən Seyid Əzim Şirvaninin ədəbi irsinin mühüm hissəsini uşaq və gənclərin təlim-tərbiyəsinə həsr etdiyi əsərlər təşkil edir. Seyid Əzim bir maarifçi kimi feodal-patriarxal qayda-qanunların əleyhinə çıxıb, qabaqcıl ideyaların carçısı olub. O, maarifçilik ideyalarını başqa əsərlərində də davam etdirib, elmin və təhsilin səmərəsini ardıcıl təbliğ edib, xalq maarifi, məktəb və tərbiyə məsələlərinin vacibliyini vurğulayıb. Seyid Əzim işsiz-gücsüz, boş-bekar gəzib-dolaşan, tüfeyli həyat tərzini keçirən adamları tənqid edib, onları ocaqda yanmaqdan başqa heç nəyə lazım olmayan quru odunla müqayisə edib. Şair cavanlara bir sənətə yiyələnməyi, bir peşə sahibi olmağı məsləhət görüb. Çünki ulu babalarımız da deyib ki, sənəti olmayan adam deyil.

Nəticə: Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığa təxminən 50-ci illərdə başlamış və zəngin bədii irs yaratmışdır. Bu irsə klassik üslubda (qəzəl, mükəmməs və s.) yazdığı aşiqanə lirik şeirlər, mənzum hekayə, təmsil, maarifçilik ruhunda əxlaqi-didaktik əsərlər, məqalələr, ədəbiyyatşünaslıq əsəri — təzkirə və s. daxildir.

Füzuli ədəbi məktəbinin qüdrətli davamçısı olan Seyid Əzimin lirikasında başlıca yeri məhəbbət mövzusunda yazılmış qəzəllər tutur. Bu şeirlərdə saf, həqiqi məhəbbət tərənnüm olunur. Məhəbbət insanı ucaldan, mənən saflaşdırən, kamilləşdirən ali bir hiss kimi dəyərləndirilir. Şair klassik poeziya üçün səciyyəvi olan bədii təsvir və ifadə vasitələrindən yaradıcılıqla bəhrələnərək lirik qəhrəmanın daxili aləmini, hiss və düşüncələrini dərinliyi ilə əks etdirməyə nail olur. Öz zəngin yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə qızıl səhifələr əlavə edən Seyid Əzim Şirvani 1888-ci il mayın 20-də Şamaxıda vəfat etmiş Seyid Əzim Şirvani 1835-ci il iyul ayının 9-da Şamaxıda ruhani ailəsində anadan olmuşdur. Seyid Əzim Şirvani haqqında ilk məlumat A. Zaxarov tərəfindən verilmişdir. Qeyd etmək

lazımdır ki, 1977-ci ilə qədər Seyid Əzimin müfəssəl tərcümeyi-halı yazılmışdır. Seyid Əzim kiçik yaşlarında ikən Şamaxının tanınmış, mötəbər şəxslərindən olan atası Seyid Məhəmməd vəfat etmişdir. Seyid Əzim ana babası molla Hüseynin himayəsi altında yaşamışdır. Molla Hüseyn Dağıstanda Yaqsay kəndində ruhanilik edirdi. Babasından ərəb və fars dillərini öyrənən Seyid Əzim təxminən 10 il sonra Şamaxıya qayıdır və burada mədrəsədə oxuyub orta ruhani təhsilini tamamlayır. A. Zaxarovun yazdığına görə Dağıstanda yaşadığı müddətdə Seyid Əzim bir neçə Dağıstan dillərini də öyrənmişdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Məcmueyi lətifə: Divan /Seyid Əzim Şirvani. Təbriz, 1895, 282 səh.
2. Qəzəliyyatı-Seyid Şirvani /Seyid Əzim Şirvani; nəşir. M. C. Seyidzadə. I cild. Bakı: [s. n.], 1902 (1319 h.). 244 s.
3. Seçilmiş şeirləri /Seyid Əzim Şirvani ; [ön söz. H. Zeynallı]. Bakı: Azərnəşr, 1930. 277 s.
4. Seyid Əzim Şirvani [monoqrafiya] /K. Mir Bağirov; red. F. Qasımzadə. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1959. 235 s.
5. Qəzəllər /Seyid Əzim Şirvani; red. və lüğətin tərtibçisi: S. Qafarlı. Bakı: Azərnəşr, 1960. 658 s.
6. Təmsillər, mənzum hekayələr və öyüdlər /Seyid Əzim Şirvani, Bakı: Gənclik, 1979. 59 s.
7. Seyid Əzim Şirvani /S. M. Hüseynov; red. Z. Əsgərli. Bakı: Yazıçı, 1987. 121 s.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANİ YARADICIĞINDA MAARİFÇİLİK İDEYALARININ TƏBLİĞİ

Tofiq İsgəndərov

ADPU Cəlilabad filialı

tofig.igenderov@celilabad.adpu.edu.az

Xülasə

S.Ə.Şirvani XIX əsrdə yaşayıb yaratmış görkəmli şair,müəllim və əsərlərində maarifçiliyi təbliğ edən görkəmli sənətkarlarımızdan biridir. S.Ə.Şirvani yaradıcılığında realizm elementlərinin formalaşmasında və güclənməsində "Əkinçi" qəzetinin mühüm rolu olmuşdur. Qəzetin təsiri ilə o, maarifçilik ideyalarını mənimsəmiş, təhsil və cəmiyyət problemlərinə diqqət yetirmişdir. Şair xalqı cəhalətdən uzaqlaşmağa, elmə və maarifə yönəlməyə çağıran əsərlər yazmışdır. Həsən bəy Zərdabini yüksək dəyərləndirərək onu xalqın dirçəlişinə çalışan maarifçi kimi tərifləmişdir. Şeirləri vasitəsilə oxucuları "Əkinçi" qəzetinə dəstək olmağa və onu qorumağa səsləmişdir.

Açar sözlər: maarifçilik, elm və təhsil, maarifçilik hərəkatı, Azərbaycan maarifçiliyi, S.Ə.Şirvaninin maarifçi şeirləri, "Əkinçi" qəzeti.

Abstract

The newspaper Əkinçi played an important role in the formation and strengthening of realism elements in S.Ə.Şirvani's creativity. Influenced by the newspaper, he adopted

enlightenment ideas and began to focus on issues of education and society. The poet wrote works calling people to move away from ignorance and turn towards knowledge and enlightenment. He highly valued Hasan bey Zardabi, praising him as an enlightener working for the revival of the nation. Through his poems, he encouraged readers to support and protect the Əkinçi newspaper.

Keywords: enlightenment, science and education, enlightenment movement, Azerbaijani enlightenment, S.A.Shirvani's enlightening poems, "Ekinchi" newspaper.

Seyid Əzim Şirvani Azərbaycan ədəbiyyatının geniş miqyasda tanınmış, həm də müxtəlif ədəbi janrlarda mükəmməl əsərlər yaradan müqtədir sənətkarlarından biridir. O, dövrünün cəhalət, nadanlıq və sosial ədalətsizliklərinə qarşı çıxaraq, xalqı elmə, təhsilə və mənəvi təkamülə səsləyən şeirlər yazmışdır. Şairin əsas məqsədi xalqın gözünü açmaq, onları gerilikdən xilas etmək idi.

XIX əsrin əvvəllərində ölkəmizdə başlanan maarifçilik hərəkatının, əsrin ikinci yarısında elm və maarifi təbliğ edən görkəmli sənətkarlarından biridir. Əsrin II yarısından genişlənən Azərbaycan maarifçilik hərəkatının Mirzə Fətəli Axundov, Həsən bəy Zərdabi, Nəcəf bəy Vəzirov, Əsgərağa Adıgözelov və başqa görkəmli nümayəndələri ilə çiysin-çiysinə çalışmışdır.

1869-cu ildə Şamaxıda ilk dəfə yeni üsullu məktəb açmış və ömrünün sonuna qədər burada müəllimlik etmişdir. Köhnə məktəblərdən fərqli olaraq, burada uşaqlara dini elmlərlə yanaşı, həm də Azərbaycan və fars dillərini öyrədirdi. Eyni zamanda tarix, hesab, coğrafiya və b. təbiət fənlərini də təlim edirdi. Dünyəvi elmlərə olan böyük maraq və sevgini burada təhsil alan şagirdlərə də mənimsədə bilmişdi. Sonralar Azərbaycanda təhsil və maarif xadimi, bununla yanaşı böyük satirik şair kimi tanınan Mirzə Ələkbər Sabir, məşhur yazıçı və pedaqoq Soltan Məcid Qənizadə və bir çox başqa ziyalılar məhz Seyid Əzim Şirvani məktəbinin yetirmələri idilər.

Erkən yaşlarından bədii yaradıcılığa başlayan S.Ə.Şirvani əsərlərini klassik şeir üslubunda (daha çox qəzəllər) yazsa da, həyata nikbin baxış, nikbin əhval- ruhiyyə və həyat sevgisi üstünlük təşkil edirdi. Elə bu istək və arzular onu sonralar xalqımızın görkəmli elm, təhsil, maarif fədailəri sırasına yüksəltdi.

XIX əsrin 70-ci illərindən S.Ə.Şirvani yaradıcılığının ikinci mərhələsi başlayır ki, bu mərhələdə o, daha çox maarifi təbliğ edən və tənqidi-satirik şeirləri ilə məşhurlaşır. Şairin bu dövrdə yazdığı əsərlərində artıq realizm elementləri üstünlük təşkil etməyə başlayır.

Böyük maarifpərvər ziyalı Həsən bəy Zərdabının səyi və əzmkarlığı sayəsində ilk milli mətbuatımız çap olunmağa başlayır. "Əkinçi" qəzetinin nəşri S.Ə.Şirvani yaradıcılığında realizm elementlərinin yaranması və güclənməsinə səbəb olur. Şairin realist şeir yaradıcılığına keçməsinə bu qəzetin əvəzsiz rolu olmuşdur. Məhz "Əkinçi" qəzetinin təsiri ilə böyük şair günün vacib xəbərləri, təhsil və maarif məsələləri ilə maraqlanır və yaradıcılığında yeni mövzulara keçir. Artıq müasir həyatın tələblərinə uyğun əsərlər yazır. Maarif və təhsili təbliğ edən əsərlərində o, xalqı qəflət yuxusundan ayılmağa, cəhalətdən uzaqlaşmağa çağırır.

Bütün gücü ilə "Əkinçi" qəzeti şairin maarifçilik ideyalarını yaymaq üçün bir xitabət kürsüsü idi. Ona görə də qəzetin nəşri Həsən bəy Zərdabının elm və maarifpərlik uğrunda fəaliyyətini ürəkdən alqışlayırdı. Əsərlərində onu bilikli və xalqını sevən bir müəllim, xeyirxah bir insan kimi qiymətləndirirdi. Ona görə də Həsən bəy Zərdabiyə:

Ey Həsən bəy, müəllimi-dana,

Ey edən əhli-aləmi əhya (II,117) – deyə müraciət edirdi.

Şair "Əkinçi" qəzetində çap etdirdiyi şeirləri ilə, xalqı bu qəzeti oxumağa, ona kömək etməyə, dəstək olmağa çağırırdı:

Bəs "Əkinçi" cəlalımızdı bizim,

Nasehü-xoşməqalımızdı bizim.

Səy edək, ey güruhi-niksifat,

Etməsin ta bizim "Əkinçi" vəfat. (II, 61)

Ona görə də oxucuları və bütün hamını "Əkinçi" qəzetini təqib və hədələrdən qorumaq üçün səfərbər olmağa ruhlandırırdı.

"Əkinçi" qəzetinin səhifələrində şairin 10-dan artıq şeiri çap olunmuşdu. Bu şeirlər xalqımızın həyatında və mədəni tərəqqisində "Əkinçi" qəzetinin müstəsna əhəmiyyətə malik olduğunu göstərirdi.

Bütün ruhu ilə xalqının maariflənməsinə, elm və təhsilinə bağlı olan şairin, öyüd və təmsilləri, əxlaqi-didaktik məzmunları ilə seçilən mənzum hekayələri də bir çox hallarda maarifçi şeirləri ilə həmahəng olur. Belə əsərlərdə gənc nəslin təlim və tərbiyəsi, əxlaqi və mənəvi dəyərlərimiz ön plana çəkilir, mətanət, dostluq və sədaqət, işgüzarlıq, elm və sənətə maraq təbliğ olunurdu. Oğlu Cəfərə müraciətlə:

Cəfər,ey nuri- dideyi- Seyyid,

Ey qönçeyi- növrəsteyi- Seyyid (III,182) -

deyib söylədikləri, onun simasında bütövlükdə gənclərə nəsihətləri idi. Əsərlərində şair, bir müəllim, ata və

ziyalı kimi böyüməkdə olan nəsle maarif və mədəniyyətin, elm və sənət öyrənməyin xalqımızın gələcək inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini aşılırdı.

Seyid Əzim həmçinin “Nadanlarla oturub-durma”, “Cəhalət”, “Məktəb lazımdır” kimi şeirlərində savadsızlığın və avamlığın zərərini sət tənqid etmişdir. Onun fikrincə, insanın kamilliyi və cəmiyyətin tərəqqisi yalnız təhsillə mümkündür. Şeirlərində bəzən dini fanatizmi, riyakarlığı da tənqid edərək, insanları gerçək dini dəyərlərlə maarifin uzlaşdırılmasına çağırır. O, maarifi xalqın işıqlı gələcəyinin açarı hesab edirdi. Şeirləri sadə və anlaşıqlı dildə yazılmış, xalq arasında geniş yayılmışdır. Bu da onun maarifçi ideyalarının cəmiyyətə daha tez nüfuz etməsinə səbəb olmuşdur. Seyid Əzim Şirvani maarifçi ədəbiyyatın inkişafında müstəsna rol oynamış və öz yaradıcılığı ilə gələcək nəsillə maarifçilərinə yol göstərmişdir.

Seyid Əzim Şirvani elmə yiyələnməyin insanı ucaltıldığını, cəhalətin isə insan və cəmiyyət üçün necə təhlükəli bir bəla olduğunu təsvir edir. Məktəbin və təhsilin həyatı əhəmiyyətindən bəhs edir, xalq üçün yeganə nicat yolu olduğunu vurğulayırdı. Əsərlərində təhsilin insan həyatında oynadığı müsbət rol geniş şəkildə izah olunurdu. Cəhalət içində olan insanlarla vaxt keçirməyin faydasız olduğu bildirilirdi.

"Həsən bəydən iltimas", "Ziya", "Qafqaz müsəlmanlarına xitab" şeirlərində isə təhsilin dəyəri vurğulanır, bütün müsəlmanlara birlik, elm və tərəqqi çağırışı səslənir. Bu əsərlərin hamısı Seyid Əzim Şirvaninin maarifçi ideyalarının, elmə və təhsilə verdiyi yüksək dəyərin təcəssümüdür. Onun yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçilik hərəkatının inkişafında önəmli mərhələ sayılır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. “Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. I cild”. Süleyman Rüstəmov, Qara Namazov, Sənan İbrahimov. “Avrasiya Press”. 2005.
2. “Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. II cild”. Süleyman Rüstəmov, Qara Namazov, Sənan İbrahimov. “Avrasiya Press”. 2005.
3. “Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. III cild”. Süleyman Rüstəmov, Qara Namazov, Sənan İbrahimov. “Avrasiya Press”. 2005.
4. “Rəbüül-ətfal”. Süleyman Rüstəmov, Qara Namazov, Sənan İbrahimov. “Avrasiya Press”. 2005.
5. “Seyid Əzim Şirvani”. Seyfəddin Qəniyev, Təriyel Qəni. “Elm və Təhsil”. 2014.

QLOBAL DÖVRDƏ İNKLÜZİV TƏHSİLİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

Türkan Qurbanova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

turkan.qurbanova@adpu.edu.az

Xülasə

İnklüziv təhsil, bərabər təhsil imkanlarının yaradılması və uşaqların potensiallarının ən yüksək səviyyəyə çatdırılması baxımından mühüm sosial və təhsil dəyişikliklərinə səbəb olan bir yanaşmadır. Bu təhsil modeli, uşaqların fərqliliklərini qəbul edərək, onları bir arada təhsil almağa təşviq edir. İnklüziv təhsil, cəmiyyətin hər bir üzvünün təhsil almasını təmin etməklə yanaşı, eyni zamanda sosial inteqrasiyanın da güclənməsinə kömək edir. Təhsil müəssisələrində müxtəlif ehtiyacı olan uşaqların bir arada təhsil alması, həm onlara, həm də digər uşaqlara empatiya hissi aşılayır və cəmiyyətdəki ayrı-seçkiliyi azaldır.

Açar sözlər: inklüziv təhsil, psixoloji aspekt, cəmiyyətin təhsilə yanaşma mexanizmi, təhsil mühiti, qlobal tendensiya.

Abstract

Inclusive education is an approach that brings about significant social and educational change in terms of creating equal educational opportunities and reaching the highest level of children's potential. This educational model recognizes the differences of children and encourages them to learn together. Inclusive education not only ensures that every member of society receives education, but also helps to strengthen social integration. Having children with different needs learn together in educational institutions instills a

sense of empathy in both them and other children and reduces discrimination in society.

Keywords: inclusive education, psychological aspect, mechanism of society's approach to education, educational environment, global tendension.

Təhsil sferasında ən inqilabi və nəzərəçarpan paradigmal dəyişikliklərindən biri də xüsusi təhsildə ortaya çıxdı. Bu dəyişikliyə iki əsas amil səbəb oldu. Ən başlıca amil II Dünya Müharibəsindən sonra BMT-nin təsis edilməsi və bu təşkilat vasitəsilə irqindən, dinindən, milliyyətindən, fiziki və əqli qüsurlarından və s. amillərdən asılı olmayaraq bütün insanların bərabər haqq və hüquqlara sahib olmasının dünyaya bəyan edilməsi oldu. Beləliklə, dünya miqyasında demokratik dəyərlərin əhəmiyyətinin vurğulanması ilə bütün xidmət və fəaliyyət sahəsində insanın önəmli olmasına əsas amil kimi götürüldü və bu baxış təhsildən də yan keçmədi. Beləliklə də inklüziv təhsilə gedən yolun təməli qoyuldu.

Digər əsas amil isə fiziki və əqli qüsurlar anlayışına baxış bucağının dəyişməsi oldu. belə ki, tarix boyu xüsusi təhsildə ənənəvi olaraq psixi-tibbi yanaşma üstünlük təşkil edirdi. Bu yanaşma fərdin qüsurlarından törəyən maneələrin yalnız fərdin özündən qaynaqlandığını əsas tutur və fərdin ətraf mühitlə münasibətində mühitin yaratdığı imkan və yaxud məhdudiyyətləri qətiyyənlə nəzərə almırdı. Lakin bunun əksinə olaraq xüsusi təhsildə yeni təmayül kimi meydana çıxan “təşkilati yanaşma” diqqəti insanın qüsurlarına deyil, mühitin imkanlarına yönəltdi. Yəni yeni paradigmaya əsasən xüsusi təhsilin yeni pedaqoji fəlsəfəsində “qüsurlu insan yox, qüsurlu mühit vardır” prinsipi meydana çıxmağa başladı. Bu səbəbdən də inklüziv təhsilin elmi metodiki əsaslarını hazırlayan pedaqoqlar təlim prosesinin nəticə verməsi üçün əsas diqqətin qüsurlara deyil, bu qüsurların tələblərinə cavab verə bilən təlim metodlarının, əyani vəsaitlərin, maddi texniki vasitələrin maksimum səmərəli istifadəsinə yönəltməyi tövsiyə edir.

Bu prinsiplərdən doğan inklüziv təhsil modeli təhsildə yeni islahatların həyata keçirilməsini, təhsilə dair qanunlarda əlavə və düzəlişlərin edilməsini, kadr hazırlığında yeni bilik və bacarıqların aşılmasını, bütün təhsil müəssisələrinin maddi-texniki bazasının zənginləşdirilməsini və s. tədbirləri kompleks şəkildə həyata keçirməyi bir məqsəd kimi dövlət səviyyəsində qarşıya qoyur. Inklüziv təhsil özündə həm də humanist dəyərləri ehtiva etdiyindən daha geniş vüsət almağa başladı.

Şübhəsiz ki, inklüziv təhsilə qədər də fiziki və əqli qüsurlu insanların təhsilə olan tələbatı təmin edilirdi. Bunun üçün müvafiq diaqnoz qoyulmuş uşaqlar aidiyyəti üzrə xüsusi təyinatlı məktəblərə cəlb olunurdular. Bu tipli məktəblər hələ də dünyanın bütün ölkələrində mövcuddur. Qeyd etmək lazımdır ki, xüsusi məktəblərdə də qüsurlu insanlara daha müvafiq şəraitə malik kadrlar tərəfindən keyfiyyətli təhsil verilir. Lakin bu tipli məktəblər insanın ən vacib ehtiyaclarından birini insanlarla sosiallaşmaq ehtiyacını, cəmiyyətə inteqrasiya və adaptasiyasını təmin edə bilmirlər. Nəticədə isə itirən tək onlar deyil həm də bütün cəmiyyət olur. Çünki cəmiyyətin bütövlüyü pozulur. Məhz bu nöqtəyi nəzərdən bütün uşaqların eyni məkanda birgə təhsil almasını nəzərdə tutan inklüziv modeli uşaqları ayrışdırıcıya məruz qoyan institutlaşmış təhsil modelindən bir addım öndədir. Azərbaycanda daha çox fiziki, əqli qüsurlu uşaqlar təhsildən kənarda qaldıqlarından marginallaşdırıcı təhsilə məhkum edildiyindən inklüziv təhsilin daha çox bu aspektinə diqqət diqqətin yetirilir. Beynəlxalq təcrübə və tendensiyaaların araşdırılması Azərbaycan üçün daha münasib olan inklüziv təhsil modelinin zəruriliyini təsdiqləyir.

Qeyd etmək lazımdır ki, inklüziv təhsilin kökü xüsusi təhsilə dayanır. Lakin inklüziv təhsil xüsusi təhsilin daha mütərəqqi və təkmil formasıdır.

Müasir dövrdə global təhsil sistemində inklüziv təhsil ən əhəmiyyətli və müasir təhsil yanaşmalarından birinə çevrilmişdir. Inklüziv təhsil modeli xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların da daxil olmaqla, bütün uşaqların eyni şəkildə eyni təhsil mühitində təhsil almalarını təmin edir. Inklüziv təhsil yalnız təhsil sahəsində deyil, eyni zamanda sosial həyatın digər sahələrində də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu yanaşma, uşaqların fərqli qabiliyyətlərini və bacarıqlarını nəzərə alaraq, onların həm təhsil prosesində, həm də sosial həyatda tam potensiallarını inkişaf etdirmələrinə şərait yaradır. Inklüziv təhsil, həm də fərqli sosial, mədəni və fiziki mühitlərdə yaşayan uşaqlar arasında anlayış və əməkdaşlıq hisslərini gücləndirir. Bu sistemə görə, hər bir uşaq fərqli təhsil ehtiyaclarına malik olsa da, onların təhsil hüquqları bərabərdir və bu hüquqdan heç kim məhrum edilməməlidir. Inklüziv təhsilin tətbiqi bir sıra çətinliklər və problemlər ilə qarşılaşır. Müəllimlərin hazırlığı, məktəb infrastrukturunu, valideynlər və cəmiyyətin münasibəti, fərdi yanaşmaların tətbiqi kimi məsələlər, inklüziv təhsilin təsirliliyinə mənfi təsir edə bilər. Bu tezisdə, inklüziv təhsil sisteminin üstünlükləri və qarşıya çıxan çətinliklər ətraflı şəkildə araşdırılacaq. Bu prosesdə

müəllimlərin rolu, məktəb şəraiti, cəmiyyətin təhsilə yanaşması və uşaqların sosial uyğunlaşma prosesinə dair mövcud olan problemlər analiz ediləcək və onların aradan qaldırılması üçün təkliflər veriləcəkdir. İnklyüziv təhsil, uzunmüddətli sosial dəyişikliklər və təhsildə keyfiyyətin yüksəldilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. İnklyüziv təhsilin cəmiyyətimiz üçün bir sıra üstünlükləri vardır.

İnklyüziv təhsilin cəmiyyət üçün faydalarından bəhs edərkən xüsusilə aşağıdakıları vurğulamaq lazımdır:

Hamı üçün səviyyəli təhsil imkanları yaradır.

Həmçinin cəmiyyətdə ayrı-seçkililiyin qarşısını alır, sosial inteqrasiyanı və adaptasiyanı gücləndirir.

İnklyüziv təhsilin xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün faydalarından danışarkən sosial bacarıqların artırılması və özünəinam bacarıqlarının gücləndirilməsini eləcə də digər uşaqlarla eyni mühitdə təhsil almaqla adaptasiya qabiliyyətlərini inkişaf etdirməsini xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

İnklyüziv təhsilin təhsil sisteminə təsiri genişdir. Belə ki burada fərdi yanaşma metodlarının inkişafı və pedaqoqların bacarıqlarının artırılması nəzərdə tutulur

İnklyüziv təhsilin müasir problemləri:

1. Müəllim hazırlığı – Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla işləmə bacarıqlarının olmaması.
2. Məktəb infrastrukturunu – Məktəblərdə fiziki maneələrin olması.
3. Valideyn və cəmiyyətin münasibəti – İnklyüziv təhsil haqqında maarifləndirmənin az olması.
4. Fərdi yanaşma problemləri – Hər uşaq üçün eyni dərslər və metodikanın uyğun olmaması.

Həll yolları və təkliflər:

- Müəllimlərin inklyüziv təhsil haqqında daha çox təlim almaları.
- Məktəblərdə fiziki əlçatanlığın artırılması.
- Cəmiyyətdə inklyüziv təhsil haqqında maarifləndirmə aparılması.
- Fərdi təhsil proqramlarının artırılması.

İnklyüziv təhsil, bərabər təhsil imkanlarının yaradılması və uşaqların potensiallarının ən yüksək səviyyəyə çatdırılması baxımından mühüm sosial və təhsil dəyişikliklərinə səbəb olan bir yanaşmadır. Bu təhsil modeli, uşaqların fərqliliklərini qəbul edərək, onları bir arada təhsil almağa təşviq edir. İnklyüziv təhsil, cəmiyyətin hər bir üzvünün təhsil almasını təmin etməklə yanaşı, eyni zamanda sosial inteqrasiyanın da güclənməsinə kömək edir. Təhsil müəssisələrində müxtəlif ehtiyacı olan uşaqların bir arada təhsil alması, həm onlara, həm də digər uşaqlara empatiya hissi aşılayır və cəmiyyətdəki ayrı-seçkililiyi azaldır.

Bununla yanaşı, inklyüziv təhsilin tətbiqində qarşıya çıxan problemlər bu modelin geniş şəkildə tətbiq edilməsini çətinləşdirir. Müəllimlərin xüsusi ehtiyacı olan uşaqlarla işləmək üçün lazımı bacarıq və təlimlərə sahib olmamaları, məktəblərin fiziki və sosial infrastrukturunun hər kəsə uyğun olmaması, valideyn və cəmiyyətin bu təhsil modelinə qarşı olan müqaviməti, hələ də inklyüziv təhsil sisteminin qarşısında duran böyük maneələrdir. Lakin bu çətinliklər aradan qaldırıla bilər. Müəllimlərin peşəkar inkişafı, məktəb şəraitinin yaxşılaşdırılması, cəmiyyətdə maarifləndirmə işlərinin aparılması və fərdi yanaşma metodlarının daha geniş tətbiqi ilə inklyüziv təhsil daha effektiv və geniş yayıla bilər.

Bu proses, yalnız təhsil sistemini deyil, həm də cəmiyyətin ümumi inkişafını təkmilləşdirəcəkdir. İnklyüziv təhsil, hər bir uşağa fərdi və bərabər təhsil imkanları təqdim etməklə cəmiyyətin sosial ədalət və bərabərlik prinsiplərinə daha yaxın olmasını təmin edir. Təbii ki, bu məqsədə çatmaq üçün bir çox sosial və pedaqoji dəyişikliklərə ehtiyac vardır və inklyüziv təhsil sisteminin müvəffəqiyyəti, bu dəyişikliklərin uğurla həyata keçirilməsindən asılıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. İnklyüziv siniflərdə təlimin təşkili. (2018). Bakı. Oxu materialı. <http://www.tipii.edu.az>.
2. Azərbaycanda inklyüziv təhsilin vəziyyətinə dair araşdırma sənədi. (2018)2012.
3. Kathy, C. (2014). Inclusive Education in the Early Years: Right from the Start.
4. “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında “ Azərbaycan Respublikasının 2018-ci il 31 may tarixli, 1153 – VQ nömrəli Qanunu
5. “İnklyüziv təhsil: təcrübə və qarşıda duran vəzifələr” 5 – ci Beynəlxalq Elmi – praktiki konfransın məqalələr toplusu. Bakı”, Şərq – Qərb, 2011, 624 s.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANİ VƏ MAARİFÇİLİK

Vəfa Namazova

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

namazvafa@gmail.com

Xülasə

XIX əsr kimi dövrdə Azərbaycanda maarifçilik sahəsində çox böyük uğurlara nail olmağı bacaran görkəmli Azərbaycan şəxsiyyəti Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığı vasitəsilə dövrünün çatışmazlıqlarını və eybəcərliklərini tənqid edərək insanları maarifləndirmişdir. Onun maarifçiliyi təbliğ edən əsərləri “Kəşkül” və “Əkinçi” kimi qəzetlər vasitəsilə cəmiyyəti maarifləndirirdi. Seyid Əzim Şirvani qəzetlər ilə əməkdaşlığa üstünlük verən şair kimi maarifçi yazıları vasitəsi ilə xalqın, millətin maariflənməsi, savadlanması yolunda bacardığı bütün işləri görərək, xalqı qəflət və cəhalət yuxusundan oyatmağa çalışırdı.

Açar sözlər: Seyid Əzim Şirvani, maarifçilik, tərbiyə, elm, maarif, mərifət, maarifçilər.

Abstract

In the 19th century, Seyid Azim Shirvani, a prominent Azerbaijani figure who achieved great success in the field of enlightenment in Azerbaijan, enlightened people by criticizing the shortcomings and ugliness of his time through his creativity. His works promoting enlightenment enlightened society through newspapers such as "Kashkul" and "Ekinchi". As a poet who preferred to cooperate with newspapers, Seyid Azim Shirvani, through his enlightening writings, did everything he could to enlighten and educate his people and nation, trying to wake them up from the sleep of heedlessness and ignorance.

Keywords: Seyid Azim Shirvani, enlightenment, education, science, enlightenment, civility, enlighteners.

Seyid Əzim Şirvaninin xeyirxah və maarifçi təşəbbüsləri ilə Azərbaycan xalqının mənəvi inkişafı istiqamətində çox böyük irəliləyişlərə nail olunmuşdur. Dahi şəxsiyyət dövrünün mətbuat vasitələri vasitəsi ilə maarifçiliyin təbliğatına elmlə və mərifətlə əlaqədar yazdığı şeirlərində daha çox üstünlük vermişdir. Alim, müəllim, ziyalı Seyid Əzim Şirvani əsərlərində elmin faydasından və mərifətdən böyük coşqu ilə bəhs etmişdir. O, elmi nura, cəhaliyyəti isə zülmətə bənzətməmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçilik fəlsəfəsi deyildikdə Seyid Əzim Şirvani yada düşür. Ədib yaradıcılığında maarif sahəsində müasirləşməni və inkişaf etməni əsas şərtlərdən hesab edirdi. Maarifpərvər ziyalı kimi o, millətin oyanması üçün bütün qüvvəsi və qələmi ilə çalışmışdır. Fırıldaqlar və xalqı cəhalət məngənəsində boğmaq istəyənlər onun əsərlərində tənqid hədəfinə çevrilmiş kəslər idilər. O, xalqın inkişaf etməsini, yeni-yeni vasitələr kəşf etməsini, köhnə adətlərdən qopmağını istəyirdi. Maarifpərvər ziyalı əsərlərində gəncləri elmə yiyələnməyə, elm öyrənmək yolunda uzaq diyarlara belə getməkdən çəkinməməyə çağırırdı. Onun əsərlərinin əsas ideyasını elm, savad, mənəvi kamillik, tərbiyə, əxlaq, səmimiyyət, mehribanlıq, xoşrəftar olmaq, humanizm, sədaqət, vəfa, dərin insani keyfiyyətlər təşkil edirdi. Dahi şəxsiyyət maarifçiliyə həsr olunmuş əsərlərində yaltaqlığı, acıdilliyi, yalançılığı, riyakarlığı, dövrünün çatışmazlıqlarını, xalqın geriliyini kəskin tənqid etmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatının maarifçilik sahəsindəki görüşlərinin formalaşmasında çox böyük rol oynayan görkəmli ədib Seyid Əzim Şirvaninin Azərbaycan xalqının savadlanması və maariflənməsi uğrunda apardığı mübarizə nəticəsində cəmiyyətimizdə maarifçilik və yüksək əxlaqi keyfiyyətlər çox böyük sürətlə inkişaf etmişdir.

Alxan Bayramoğlu “Seyid Əzim Şirvani və mətbuat” məqaləsində Seyid Əzim Şirvaninin mətbuat vasitəsi ilə xalqı maarifləndirdiyini geniş şəkildə şərh etmişdir. “Seyid Əzim həmvətənlərini qəzetə, qəzet yazanların təbliğ etdiyi ideyalara tərəfdar olub, həmin fikirlərin tikiş tutmasına kömək etməyə çağırırdı. İnsanlığın tərəqqi və xoşbəxtlik ruhunun tərcümanı hesab etdiyi qəzetlərə milli-mənəvi və sosial-psixoloji mühitin sağlamlaşması və elmi-mədəni tərəqqi nəminə yorulmadan qələm işlətməmiş, bir-birindən məzmunlu və dəyərli əsərlər yazmışdır. Eyni zamanda milli mətbuatın yaranması və davamı bir çox şəxsiyyətlər kimi, Seyid Əzimin də dünyagörüşündə mütərəqqi dəyişikliklərin meydana çıxması ilə müşahidə olunur. Lakin 1990-cı illərin ortalarında elmi ədəbiyyatda bu barədə mövcud olan fikirdən belə çıxır ki, guya “Əkinçi”

qəzeti nəşrə başlayan kimi Seyid Əzim də maarifçi şeirlər yazmışdır. Bu cür mövqe elmi və tarixi həqiqətə uyğun olmadığı kimi, S.Ə.Şirvaninin yeni ədəbi-ictimai prinsipləri mənimsəməsi prosesini və bu yolda keçirdiyi çətin və mürəkkəb yaradıcılıq təkamülünü, habelə həmin işdə “Əkinçi” qəzetinin oynadığı rolu arxa plana keçirmiş, bir növ, unutmuş olurdu” (1, səh. 5).

Seyid Əzim Şirvaninin maarifçilik sahəsindəki görüşləri onun fəlsəfi baxışlarının istiqamətini müəyyən etməkdə ən əsas vasitədir. O, tərəqqipərvər maarifçi, xürafata və geriliyə qarşı mübarizə aparan tənqidçi-realist kimi qəzəl, qəsidə və digər janrlarda yazdığı şerlərində cəmiyyətə maarifçiliyi təbliğ etmişdir. Realist-maarifçi mütəfəkkir Seyid Əzim Şirvaninin fəlsəfi və əxlaqi baxışları cəmiyyətin tərəqqisi uğrunda mübarizəyə həsr olunmuşdur. Çoxşaxəli yaradıcılığa sahib olan Seyid Əzim Şirvaninin maarifçilik ideyasında əsas yeri xalqın savadlı, dünyagörüşlü, məlumatlı, müasir düşüncəli olması tuturdu. O, pedaqoji fəaliyyəti ilə maarifçiliyi təbliğ edərək, şeirləri və məqalələri ilə ictimai fikrin formalaşmasına çox böyük töhfələr verirdi. “Əkinçi”, “Ziya”, “Kəşkül” kimi qəzetlər Azərbaycan ədəbiyyatında XIX əsr maarifçisi kimi tanınan Seyid Əzim Şirvaninin əsərlərini müntəzəm olaraq dərc edirdi və beləliklə, ədib öz maarifçi fikirlərini geniş kütləyə yaymağa nail ola bilirdi. Onun Azərbaycan ədəbiyyatının zəngin mədəni və mədəni irs xəzinəsi sayılan, çox qiymətli “Fəbbül-ətfal”, “Yerdəkilərin göyə şikayət etmələri”, “Qafqaz əhlinə xitab”, “Elmsiz alim”, “Məkrli-zənan”, “Dəli şeytan”, “Ruhanilik təhsili”, “Əkinçi və xan”, “Müctəhidin təhsildən qayıtması”, “Köpəyə ehsan”, “Bəlx qazisi və xərrat”, “Alim oğul ilə avam ata” kimi əsərləri xürafata və geriliyə qarşı mübarizəyə həsr olunmuşdur. Zəngin ədəbi yaradıcılığa malik olan Seyid Əzim Şirvani dövrünün çox sayılan maarifçi müəllim kimi məktəbdə uşaqlara dini elmləri, Azərbaycan və fars dillərini, tarixi, coğrafiyanı, hesabı, müxtəlif fənlərdən ibtidai məlumatları öyrədirdi.

Ədibin maarifçi və tənqidi-satirik şeirləri onun maarifçi təşəbbüslərinin göstəricisi idi. Mərdlik, dostluqda mətanət, çalışqanlıq kimi nəcib keyfiyyətləri o, yaradıcılığı vasitəsilə təbliğ edirdi. Böyük ictimai xadim Seyid Əzim Şirvaninin XIX əsr maarifçisi kimi tanınmasında ictimai mahiyyət daşıyan satiralarının çox böyük rolu olmuşdur. Filosof Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığı vasitəsilə XIX əsr Azərbaycan fəlsəfi fikir tarixində və ictimai-fəlsəfi fikrində müstəsna rol oynamış, əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Görkəmli mütəfəkkir Seyid Əzim Şirvaninin Azərbaycan mədəniyyətinin və maarifinin inkişafında, tədqiqində, tətbiqində, öyrənilməsində olan rolu çox böyükdür. Böyük vətənpərvər və maarifçi olan şair Azərbaycan xalqının tərəqqisi və dini cəhalətdən xilas olması yolunda çoxtərəfliliyi və milli çətinlikləri ilə seçilən əsərlər yazmışdır. Azərbaycanda maarifçi ideoloji hərəkatının əsas nümayəndəsi kimi o, əsərlərində yaşadığı mühitin eybəcərliklərini əks etdirməklə yanaşı bu ziddiyyətlərin təhlilinə və tənqidinə də çalışmışdır. Görkəmli maarifçi, mətbuat xadimi, Azərbaycanda tənqidi realizmin aparıcı nümayəndələrindən olan şəxsiyyətin yaradıcılığı fərqli və orijinaldır. Onun yaradıcılığının fəlsəfi və sosial-siyasi aspektdən araşdırılması nəticəsində görkəmli maarifçinin yaradıcılığı öz orijinallığı və genişliyi ilə Azərbaycan ədəbiyyatını zənginləşdirdiyi birdaha sübut olunmuşdur. Seyid Əzim Şirvaninin maarifçiliyə həsr olunmuş yaradıcılığı XIX əsr ictimai-bədii fikir tarixi haqqında məlumat mənbəyidir. Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığı, həyatı, pedaqoji və elmi fəaliyyəti, lirik və satirik şeirləri, fəlsəfi görüşləri, maarifçilik fəaliyyəti Azərbaycanda maarifin inkişafına xidmət etmişdir. Ədibin Azərbaycanın ictimai fikir tarixindəki rolu, milli mətbuat orqanlarındakı çıxışları, nəşr olunan əsərlərinin xarakteri və istiqamətləri, pedaqoji fəaliyyəti Azərbaycan ədəbiyyatının zənginləşməsinə və Azərbaycan xalqının maariflənməsinə xidmət etmişdir. Dahi şəxsiyyət Azərbaycan pedaqoji fikir tarixindəki əvəz edilməz yeri və rolu ilə XIX əsr ədəbi mühitini maarifçilik mühiti kimi tarixə yazmışdır. Görkəmli ədib Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığı və açdığı yeni üsullu məktəbdə tətbiq etdiyi təlim və tədris metodu Azərbaycanda maarifçiliyin inkişafı istiqamətində atılmış ən böyük addımlardandır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Alxan Bayramoğlu // Seyid Əzim Şirvani və mətbuat // Azərbaycan.- 2015.- 17 iyul.- 5 s.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (2021). On cildə, V cild. Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçi realizm dövrü. Bakı: Elm, 932 s.
3. Qarayev, Y. (2015). Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, III cild. Bakı: Elm, 908 s.
4. Şirvani, S. (2005). Seçilmiş əsərləri. Üç cildə, II cild. Bakı: Avrasiya Press, 384 s.
5. Şirvani, S. (2005). Seçilmiş əsərləri. Üç cildə, III cild. Bakı: Avrasiya Press, 288 s.

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ EKSKURSIYALARIN TƏŞKİLİ VƏ ONLARA VERİLƏN TƏLƏBLƏR

Xəyalə Novruzova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
novruzova_xeyale@mail.ru

Xülasə

Xülasə Məktəbəqədər dövr uşağın şəxsiyyətinin formalaşdığı mühüm mərhələlərdən biridir. Bu dövrdə uşaqlarda insan, cəmiyyət, mədəniyyət və təbiət haqqında ilkin təsəvvürlər yaranır. Ekskursiyalar bu təsəvvürlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır, uşaqlarda ətraf mühitə sevgi və mədəni dəyərlərə hörmət hissini inkişaf etdirir. (İngilis dilində yaz Ekskursiyalar təlim prosesinin xüsusi bir forması olaraq uşaqların müşahidə, diqqət, dinləmə və analiz bacarıqlarını gücləndirir. Eyni zamanda, onların emosional sferasına təsir edərək sevinc, heyranlıq kimi hisslər oyadır. Ekskursiyalar həmçinin uşaqların həyat təcrübələrini zənginləşdirir və qazanılmış bilikləri ümumiləşdirməyə imkan verir.

Açar sözlər: ekskursiya, məktəbəqədər təhsil, muzey, obyekt, təbiət.

Abstract

The preschool period is one of the most important stages in the formation of a child's personality. During this time, children begin to develop initial ideas about people, society, culture, and nature. Excursions play a significant role in shaping these ideas, helping children develop love for the environment and respect for cultural values. Excursions, as a special form of the educational process, strengthen children's skills in observation, attention, listening, and analysis. At the same time, they influence children's emotional sphere by evoking feelings such as joy and admiration. Excursions also enrich children's life experiences and help generalize and consolidate the knowledge they have gained.

Keywords: excursion, preschool education, museum, object, nature.

Məktəbəqədər dövr- uşaq şəxsiyyətinin formalaşdığı vacib dövrüdür. Bu dövrdə uşaqlarda insan, cəmiyyət, mədəniyyət, təbiət haqqında fikirlər formalaşır. Ekskursiyalar uşaqlarda təbiətə sevgi, mədəni dəyərlərə hörmət hissi aşılayır. Ekskursiyaların keçirilməsinin məqsədi uşaqların diqqətini öyrənilən obyektə yönəltmək və cəmləşdirməkdir. Ekskursiya uşaq bağçasında fəaliyyətin təşkili formalarından biridir. Ekskursiyaların əsas əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar uşaqlara ətrafdakı həyat haqqında konkret təsəvvür və təəssürat yaradır. Ekskursiyadan sonra isə qrup otağında qazanılmış təəssüratların müzakirə olunması onların müşahidələrini sistemləşdirir, ümumiləşdirir və qazanılmış biliklərin konkretliyini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Ekskursiya - təbii şəraitdə və ya muzeylərdə, sərgilərdə və istehsalatda müxtəlif obyekt, hadisələrin müşahidəsinə, öyrənilməsinə imkan verən, müəllimdən xüsusi hazırlıq tələb edən təlim prosesinin təşkili formasıdır.

Ekskursiyaları aşağıdakı əlamətlərə qruplaşdırmaq olar:

- Məzmununa görə;
- İştirakçıların tərkibinə görə;
- Məkana görə;
- Nəqliyyatdan istifadə yollarına görə;
- Keçirilmə formasına görə.

Ekskursiyanın ətraf aləmin dərk edilməsində rolu əvəsizdir və onun əsas komponenti emosionallıqdır. Tərbiyəçilərin ekskursiyanı təşkil etməkdə məqsədi yalnız müşahidə və dinləmə bacarığını inkişaf etdirməkdən ibarət deyil. Uşaqlarda gördükləri və eşitdikləri məlumatlar müxtəlif hisslər oyatmalıdır: heyranlıq, qəzəb, sevinc və s.

1. Məzmununa görə ekskursiyaları aşağıdakı qruplara bölünür.

- Tarixi;
- Hərbi-tarixi, (yəni hərbi hadisələrin yadda qalan yerlərinə, hərbi-tarixi və xatirə muzeylərinə ekskursiyalar);
- İstehsal prosesini izləmək üçün təşkil olunan ekskursiyalar

- Təbiət (ekoloji mövzularda, nadir təbiət abidələrinə, tarix-diyarşünaslıq muzeyinin təbiət şöbələrinə təşkil olunmuş ekskursiyalar;)

- İncəsənət ekskursiyaları (bəstəkarların, rəssamların ev muzeyləri, incəsənət qalereyalarına, sərgi salonlarına təşkil olunmuş ekskursiyalar)

- Ədəbi;

- Memarlıq və şəhərsalma (şəhərin planlaşdırılması və tikintisi ilə tanış olmaq üçün memarlıq abidələrinə ekskursiyalar)

Ekskursiyanın hazırlanmasında və keçirilməsində uşaqların yaş səviyyəsinin nəzərə alınması əsas məsələdir. Bələdçi tərəfindən verilən məlumatların yeni olması vacibdir, əks halda mövzuya olan maraq tez bir zamanda itə bilər. Verilən məlumatlar uşaqların əvvəlki həyat təcrübələri əsasında formalaşan biliklər əsasında qurulmalıdır.

2. İştirakçıların tərkibinə görə.

Ekskursiya təşkil olunmazdan əvvəl tərbiyəçi- müəllim ekskursiyaya neçə uşağı cəlb etməyin məqsədəuyğun olacağını düşünməlidir. Aşağı yaş qrupları üçün təşkil olunmuş ekskursiyalarda uşaq sayı az olmalıdır..

3. Məkanə görə ekskursiyalar aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Şəhər ;

- Şəhəratrafı (avtobus və piyada);

- Muzey

- Virtual (videolar);

4. Nəqliyyatdan istifadə olunmasına görə;

Ekskursiyalar piyada, nəqliyyatla və ya qarışıq təşkil oluna bilər. Piyada təşkil olunmuş ekskursiyalar məktəbəqədər yaşlı uşaqlara obyektləri daha dərinlən araşdırmağa və hadisələrin tam iştirakçıları kimi hiss etməyə imkan verir. Seçilmiş yol 2-5 km olmalıdır (uşaqların yaş qrupundan asılı olaraq). Orta qrup uşaqlarının yolda keçirdikləri vaxt müvafiq olaraq 30 dəqiqə, böyük və məktəbə hazırlıq qrup uşaqları üçün 40-50 dəqiqədən çox olmamalıdır. Təbii ki, bu zaman hava şəraiti və yolun xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

5. Ekskursiyalar müxtəlif formalarda həyata keçirilə bilər.

Adi ekskursiyalar.

Təhsil ekskursiyaları

Gəzinti- ekskursiyalar

Gəzinti- ekskursiyalar - təmiz havada (məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin ərazisində, yaxınlıqdakı parkda) istirahətlə birlikdə uşaqların təbii obyektlərlə müstəqil ünsiyyətinə çox vaxt sərf olunan təbiət ekskursiyalarıdır.

Ekskursiya təşkil etmək qrup məşğələsi ilə müqayisədə daha çətin, buna görə də onun müvəffəqiyyəti müəllimin və uşaqların hazırlığından asılıdır. Müəllimin hazırlığı, ilk növbədə, ekskursiyanın məqsədinin müəyyənləşdirilməsindən və proqram məzmununun seçilməsindən ibarətdir. Müəllim proqramın tələblərinə və ətraf ərazinin xüsusiyyətlərinə əsasən ekskursiyanı planlaşdırır. Ekskursiyanın yerini müəyyənləşdirərək yorulmamaq, uşaqları nəzərdə tutulan məqsəddən yayındırmamaq üçün müəllim ona ən yaxşı yolu seçir. Ekskursiya sahəsinə olan məsafəni təyin edərkən uşaqların fiziki imkanlarına əsaslanmaq lazımdır. Seçilmiş yerə (bir tərəfə) gedişat müddəti orta qrupda 30 dəqiqədən, yuxarı və hazırlıq qruplarında 40-50 dəqiqədən çox olmamalıdır. Bu vəziyyətdə yolun xüsusiyyətləri, hava şəraiti nəzərə alınmalıdır.

Ekskursiyanın strukturu:

- giriş söhbəti;

- kollektiv müşahidə;

- uşaqların fərdi müstəqil müşahidəsi;

- materialların toplanması;

- toplanmış materialla uşaq oyunları;

- yekun hissə

Ekskursiyaların təşkilinə verilən tələblər:

1. Məzmunun uşaqların maraqlarına uyğunluğu;

2. Uşaqların sayını müəyyən olunması;
 3. Mövzuya yönəldilmiş (heç bir təsadüfi hadisə uşağın diqqətini əsas, mərkəzdən yayındırmamalıdır);
 4. Məşğələ və ya formal təlim xarakteri daşımamalıdır.
 5. Müəllimin diqqətlə hazırlanması;
 6. Ekskursiyadan sonra şəkilləri seçilməsi, mövzuya aid söhbət, didaktik oyunun keçirilməsi, ekskursiyadan alınmış təəssürlərə aid rəsmlərin çəkilməsi ;
 7. Ekskursiyaların sayı digər məşğələlərin sayına uyğun olaraq planlaşdırılmalıdır. və s.
- Ekskursiyanı düzgün təşkil etmək üçün tərbiyəçi-müəllim onun aparılması metodikasını dəqiq bilməlidir.
1. Tərbiyəçi əvvəlcədən müşahidə obyektini ilə tanış olmalıdır.
 2. Təyin olunmuş yerdə ekskursiya təşkil etmək üçün icazə alınmalıdır.
 3. Ekskursiya tarixi və vaxtı dəqiqləşdirilməlidir.
 4. Ekskursiya yeri təhlükəsizlik baxımından yoxlanılmalıdır.
 5. Yol xüsusiyyətlərini və hava şəraitini nəzərə alaraq ən asan və təhlükəsiz marşrut seçilməlidir.
 6. Uşaqlara ekskursiyanın məqsədi haqqında məlumat verilməlidir. (uşaqlar hara gedəcəklərini, niyə, nəyi bilməli olduqlarını, nə toplamalı olduqlarını bilməlidirlər).
 7. Uşaqlara küçədə, ictimai yerlərdə davranış qaydaları haqqında məlumat verilməlidir. (intizamlı və diqqətli olmaq lazımdır)
 8. Ekskursiya haqqında valideynlərə əvvəlcədən məlumat verilməli və iştirak etmələri üçün dəvət edilməlidirlər.
 9. Ekskursiya haqqında bağça müdürinə ətraflı məlumat verilməlidir.
 10. Ekskursiya günü eksursiya ilə bağlı qeydlər aparılmalıdır..

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Cəfərova L.K. Məktəbəqədər müəssisələrdə uşaqların ictimai həyat hadisələri ilə tanış edilməsi üzrə işin sistemi. Bakı, 2006.
2. Mursaqulova R., Əliyeva Ş. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların təbiətlə tanış edilməsi metodikası. Bakı, 2008.
3. Müasir uşaq bağçalarında təlimin təşkili. Bakı, Apostrof, 2011.
4. Əliyeva Ş., Həmidova X. Ailələrlə işin həyata keçirilməsi (məktəbəqədər təhsil ixtisası üçün). Dərs vəsaiti. Bakı, 2020.
5. Əliyeva Ş., Həmidova X. İnkişafetdirici, dəstəkləyici və təhlükəsiz mühitin yaradılması (məktəbəqədər təhsil ixtisası üçün). Dərs vəsaiti. Bakı, 2020.
6. Həsənov A.M. Məktəbəqədər pedaqogika. Bakı: Elm, 2000.

“HƏYAT BİLGİSİ” FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ KİÇİK YAŞLI ŞAĞİRTLƏRDƏ İDRAK MARAĞININ FORMALAŞDIRILMASINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Zeynəb Ələkbərova

Gəncə Dövlət Universiteti

zeyneb.alekberova02@gmail.com

Xülasə

İbtidai təhsil səviyyəsində “Həyat bilgisi” fənninin tədrisi zamanı şagirdlərdə idrak marağının formalaşdırılması və integrasiya edilmiş yanaşmaların tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu tədqiqat idrak marağının şagirdlərin fəal öyrənmə prosesinə cəlb olunmasında və onların tədqiqat bacarıqlarının inkişafında əhəmiyyətini vurğulayır. “Həyat bilgisi” fənni şagirdlərdə ətraf mühit, təbiət hadisələri, insan sağlamlığı və vətəndaşlıq dəyərləri barədə ilkin anlayışların formalaşmasında əsas rol oynayır. Tədqiqatda müxtəlif fənlərarası integrasiyanın formaları və tədrisdə interaktiv, tədqiqat yönümlü və innovativ təlim üsullarının tətbiqi yolları təqdim edilir. Praktiki nümunələr və dərslər planları əsasında göstərilir ki, integrasiya edilmiş və şagirdmərkəzli yanaşmalar yalnız idrak marağını artırmaqla qalmır, həm də şagirdlərin öyrənməyə olan münasibətini və dərk etmə səviyyəsini yüksəldir. Nəticə olaraq, müəllimlərə tədris prosesində aktiv təlim metodlarının tətbiqinə üstünlük vermək və fənlərarası əlaqələri məqsədyönlü şəkildə qurmaq tövsiyə edilir.

Açar sözlər: Həyat bilgisi, ibtidai sinif, idrak marağı, integrasiya, təlim metodları, inkişafetdirici mühit.

Abstract:

This study explores the development of cognitive interest in primary school students through the teaching of “Life Science” and highlights the importance of integrated approaches. Cognitive interest is identified as a crucial element in encouraging active learning and enhancing students' research and inquiry skills. The “Life Science” subject plays a key role in shaping students' initial perceptions of the environment, natural phenomena, human health, and civic values. The study presents various forms of interdisciplinary integration and the application of interactive, research-based, and innovative teaching methods. Through practical examples and lesson plans, it is shown that integrated and student-centered approaches not only enhance cognitive interest but also improve students' engagement and comprehension levels. The study concludes by recommending that teachers prioritize active teaching methods and intentionally design interdisciplinary connections within the curriculum.

Keywords: Life Science, primary education, cognitive interest, integration, teaching methods, developmental environment.

Kiçikyaşlı məktəblilərin təlim marağının yüksəldilməsi müasir təhsilin əsas problemlərindəndir. Şagirdlərin həm dərslər prosesində, həm də dərslərdən kənar fəaliyyətlərində idrak maraqlarının formalaşması və eyni zamanda bu marağın davamlı olması ibtidai təhsilin inkişafını istiqamətləndirən amillərdən biri olduğundan hazırda buna xüsusi əhəmiyyət və diqqət verilməsi olduqca zəruridir. Bu sahədə müxtəlif fənlərin, o cümlədən “Həyat bilgisi” fənninin geniş imkanları vardır. Müəllimin müxtəlif metod və vasitələrdən istifadə edərək tədris etdiyi fənlərə şagirdlərdə maraq yarada bilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Bunun üçün müəllimin özünün bu sahədə geniş biliyə, səriştə və bacarığa malik olması zəruridir. Şagirdlərdə idrak marağının formalaşdırılması ilk şərtlərdən biri onun məzmun komponentlərinin nələrə ibarət olması haqqında müəllimlərin geniş biliyə malik olmasıdır. Pedaqoji və psixoloji ədəbiyyatlarda bunlar aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

a) maraq şagird üçün hər hansı bir obyektin yeniliyi ilə əlaqəli mərhələ sayılır ki, bu mərhələdə şagirdlər mövzuya maraq göstərir, lakin obyektlərin mahiyyətini bilmək üçün kifayət qədər arzu və istəkləri olmur;

b) maraq yeni mövzu ilə tanışlıq, görünən və eşidiləndən müəyyən qədər kənara çıxaraq, məlumatlarını daha da genişləndirmək arzusu. Şagirdlərdə yeni nə isə öyrənmək arzusu bu mərhələdə yaranır. Onlarda bu mərhələdə bir çox suallar yaranır və suallarına da eyni zamanda cavab axtarırlar;

c) uşaqlarda problemli məsələləri müstəqil həll etmək istəyi ilə xarakterizə olunan koqnitiv maraq

mərhələsində şagirdlərin özləri səbəb axtarır və problemlə məsələlərin mahiyyətini anlamağa çalışırlar.

Müxtəlif mənbələrdə təqdim olunan konsepsiyalara nəzər saldıqda koqnitiv marağın ikili xarakterdə olduğunu, yəni *seçici*, diqqət mərkəzi ilə əlaqəli olan və *fəaliyyətə həvəslə* koqnitiv xarakterli motivasiyalı bir şəxsin dünyaya münasibəti kimi olduğunu görmək mümkündür. [1]

“Həyat bilgisi” fənni vasitəsilə ibtidai sinif şagirdlərinə onu əhatə edən ətraf aləm, insanlar, onların işi, sosial həyatda baş verən digər hadisələr və əxlaq normaları haqqında müəyyən biliklər verilir. Lakin əsas məsələ verilən biliklərin təkcə həcmi, keyfiyyəti deyil, bu biliklərin düzgün və aydın olması, bu yaş dövründə kiçikyaşlı məktəblilərdə formalaşan fikirlərin ümumiləşdirmə dərəcəsinin yüksək olmasıdır.

Konkret bir elmin əsaslarını öyrətməyən “Həyat bilgisi” fənni ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan təbiət və sosial fənn sahələrinə aid müəyyən elementləri əhatə edir. Ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan “Həyat bilgisi” fənni şagirdin özünü bioloji, psixoloji, sosial və mənəvi tərəfləri ilə bütöv bir varlıq kimi dərk etməsi və reallaşdırması üçün lazım olan bilik, bacarıq və dəyərlər sistemi formalaşdırmağa və onu təkmilləşdirməyə kömək edən integrativ fəndir. Buna görə də bu fənnin yüksək səviyyədə tədrisi şagirdlərdə bilik, bacarıq və vərdislər formalaşdırmaqla yanaşı, onların dünyagörüşünün genişləndirilməsi, şəxsiyyətini formalaşdırması və müəyyən dəyərlərə yiyələnməsi baxımından da olduqca faydalıdır.

Araşdırmalar göstərir ki, kiçikyaşlı məktəblinin obrazlı təfəkkürü ümumiləşdirilmiş bilikləri kifayət qədər mənimsəyir və bunun nəticəsində şagird müxtəlif hadisələrə münasibət bildirmək, mühakimə yürütmək və fərqləndirmək kimi bacarıqlara yiyələnirlər. Eyni zamanda aşağıda verilmiş bir sıra komponentlər də bura daxildir ki, göstərilən komponentlər şagirdə idrak marağı formalaşdırır:

- həm fəaliyyətə, həm də fəaliyyət prosesinə müsbət münasibət ilə xarakterizə olunan emosional komponent özündən böyüklərlə və yoldaşları ilə əməkdaşlıq;

- intellektual komponent təhlil, sintez, ümumiləşdirmə, müqayisə, koqnitiv problemləri həll etmək üçün yeni yolların axtarışı;

- tənzimləyici komponent məqsədyönlülük, problemlərin həlli, situasiyalardan çıxma bilmək, müstəqil qərar qəbul etmək, fikrini cəmləşdirmək, münasibət bildirmək, hər hansı fəaliyyət zamanı həm özünə hörmət, həm də özünə nəzarət ilə əlaqəli refleksiv qabiliyyətlərin inkişafı;

- yaradıcı komponent öyrəndiyi fəaliyyət üsullarının müstəqil şəkildə yeni fəaliyyət növlərinə birləşdirilməsində ifadə olunması. Bu komponent şagirdin yoldaşları ilə birgə fəaliyyəti zamanı yaradıcılıq fantaziyanın təzahürünə kömək edir. [3]

Ümumiyyətlə belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, koqnitiv maraq anlayışını şagirdin ətraf aləmə aktiv seçmə yönümü kimi, marağın formalaşması prosesini isə onun əsas komponentlərinin dəyişməsi kimi başa düşmək olar.

Görkəmli rus psixoloqları L.S.Vıgotski, A.N. Leontiyev və S.L.Rubinshteyin, Azərbaycan psixoloqlarından Ə.Qədirov, M.Həmzəyev və b. kiçikyaşlı məktəblilərdə idrak marağının formalaşmasının əhəmiyyətini xüsusi qeyd edirlər və göstərrirlər ki, bu xarici təəssürlərə ehtiyacdan yaranan, fəaliyyətdə baş verən müsbət emosional vəziyyətlə əlaqədardır və bu kimi fəaliyyət tədqiqat fəaliyyəti də ola bilər. [5]

Kiçikyaşlı məktəblilərdə idrak maraqlarının formalaşdırılması problemi üzrə aparılan tədqiqat işlərinin təhlili və ibtidai siniflərdə bu sahədə apardığımız işlərin gedişi göstərir ki, inkişafetdirici mühitin düzgün təşkili şagirdlərin təlim marağı və motivlərinin yüksəldilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir və şagirdin şəxsiyyətinə bilavasitə təsir edərək onu təlimin subyektinə çevirir. Şagirdin təlim prosesində subyekt olması həmin təlimin növünü müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Subyekt təlim prosesində şüurla, məsuliyyətlə və sərbəst işləyən şagirdədir. Belə şagirdlər qarşısında duran vəzifələrin həlli yollarını müəllimin köməyi olmadan müstəqil tapmağa qabiliyyəti olur və bu subyektivlik özünü onda göstərir ki, şagirdin təlim fəallığı, bilikləri mənimsəmə prosesi fəaliyyət xarakteri almış olsun. Buna görə də şagirdin təlim prosesində aktiv subyekt kimi iştirakı inkişafetdirici təlimi müəllimin öyrədici təsiri altında, şagird obyekt olduğu təlim forma və növlərindən fərqləndirir. İbtidai siniflərdə tədris olunan “Həyat bilgisi” fənni şagirdin təlim prosesinin subyekt rolunda çıxış etməsini reallaşdırmaq baxımından olduqca geniş imkanlara malik olmaqla yanaşı, müəllimdən hərtərəfli elmi, pedaqoji, psixoloji, metodik və texnoloji hazırlıqların da olmasını tələb edir.

“Həyat bilgisi” fənninin tədrisində ibtidai siniflərdə şagirdin subyekt rolunda çıxış edə bilməsinin

xarakterik cəhətləri şagirdin daxili sərbəstliyində, öz hərəkətlərini sərbəst izah etmək, müəyyən hadisə və proseslərə tənqidi münasibət bildirmək, yeri gəldikdə bəzi qayda və ehkamlardan imtina etməklə öz fikrini bildirmək, özü üçün fəaliyyət üsulları yaratmaq, öz imkanlarını qiymətləndirmək, öz hərəkətlərini refleksiya etmək və təlim vəzifələrini müstəqil həll etmək bacarığında təzahür edə bilər.

Araşdırmalarımız göstərir ki, müasir dövr ibtidai təhsilin məzmununun əsasında humanitarlaşdırma, humanistləşdirmə, ekologiyaya müvafiqlik, diferensiasiya, integrasiya, milli və ümumbəşəri mədəniyyətin nailiyyətlərinin məqsədyönlü istifadəsi, yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi və yaradıcı şəxsiyyətin formalaşması kimi prinsiplər durur ki, bunlar da şəxsiyyətin formalaşdırılmasının ümumi əsaslarını özündə ehtiva edir. Bu baxımdan “Həyat bilgisi” fənninin tədrisində təhsilin məzmununda humanist yönümlüyün təmin olması kiçikyaşlı məktəblilərdə humanizm keyfiyyətinin, humanist təfəkkürün və şəxsiyyətyönümlü dünyagörüşün formalaşmasına geniş imkanlar yaradır.

Təlimin səmərəli nəticələnməsi üçün yaradılan inkişafetdirici mühitdə “Həyat bilgisi” fənninin məzmununun diferensiasiyası təmin olunduqda, yəni təlimin şagirdlərin bir sıra psixofizioloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla təşkili təlimin hər bir şagird üçün anlaşılıqlı olmasına, onlar tərəfindən asan mənimsənilməsinə və şagird məmnunluğuna səbəb olur.

Kiçikyaşlı məktəblilər müxtəlif marağa, qabiliyyətlərə, imkanlara və həyati bacarıqlara malik olduqlarından təlimin məzmununu diferensiallaşdırmaq, maksimal dərəcədə şagirdlərin imkanlarının və ehtiyaclarının ödənilməsinə uyğunlaşdırmaq lazım gəlir. [4]

“Həyat bilgisi” fənninin tədrisində integrativ məzmunu ilə seçilən məzmunun müəyyənləşdirilməsində isə şagirdin şəxsi fəaliyyəti üçün lazım olan tələblər əsas götürülür və şəxsiyyətin formalaşması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən şərait təmin olunur. İnteraktiv xarakterdə məzmun tədrisin keyfiyyətinə də müsbət təsir göstərir. Bu zaman məzmunca yaxın dərslər sintez edilir və dərslərin integrasiyası onların saylarının azalması, nəticədə isə mövzuların daha məzmunlu olması və harmonik səciyyə daşması ilə nəticələnir.[2]

İnteraktiv öyrənməyə geniş yol açan, şagirdlərin təbiət, cəmiyyət və insanlar haqqında qarşılıqlı əlaqəli biliklərə yiyələnməsini stimullaşdıran fənlərarası və fəndaxili integrasiya nəticəsində tədris materialının yığcamlılığı təmin edilir, təkrara yer verilmir, tədris vaxtına qənaət edilir. Bu baxımdan bilik və bacarıqların şagirdlər tərəfindən daha asan mənimsənilməsi üçün tədris prosesində fəndaxili və fənlərarası integrasiyanın təmin edilməsi günün vacib problemlərindən biri kimi “Həyat bilgisi” fənninin tədrisində də müəllimlərin diqqət yetirməli olduqları məsələlərdən birinə çevirilir. Bu fənnin verdiyi məlumatların, bilik və bacarıqların əlaqələndirilməsi, yəni fəndaxili integrasiyanın təmin olunması müxtəlif məzmun xətlərinin və tədrisin müxtəlif mərhələlərində qazanılmış bilik və bacarıqların əlaqələndirilməsini təmin etmiş olur. Ayrı-ayrı fənlərin integrasiyası isə (fənlərarası əlaqə) bir neçə fənnin əhatə etdiyi ortaq bilik və bacarıqların sintezi olmaqla, bir fənnə aid anlayışların və metodların digər bir fənnin tədrisində müxtəlif fənlər arasında məntiqi əlaqələrin qurulmasına xidmət edir. Şagirdlər az vaxtda çox, həm də bir-biri ilə üzvi şəkildə birləşmiş biliklər əldə edirlər. Bunun təmin edilməsi üçün ibtidai sinif müəllimi bütün əlaqədar fənlər üzrə proqram materiallarına yaxşı bələd olmalı, fənlərarası əlaqədən istifadə etməyin yollarını, metodlarını və texnologiyasını bilməlidir.

Geniş əhatə dairəsinə malik olan “Həyat bilgisi” fənni şagirdlərin həyati əhəmiyyət kəsb edən bilik, bacarıq və vərdislər qazanması üçün onları ən zəruri praktik işlərin həyata keçirilməsinə istiqamətləndirir, onların milli və bəşəri dəyərlərə yiyələnmələrinə, şəxsiyyət kimi formalaşmalarına kömək edir. Fənnin şagirdlərdə ünsiyyət qurma və birlikdə çalışma kimi mənəvi dəyərlərin formalaşdırılmasında, onlarda mühakimə yürütmə, öz nöqteyi-nəzərlərini sərbəst ifadə etmək, onları arqumentləşdirmək, öz hüquqlarını qorumaq və başqalarının hüquqlarını müdafiə etmək vərdislərinin yaranmasında mühüm rol oynayır. Bütün bunlarla yanaşı, mərkəzdə “Həyat bilgisi” olmaqla dərslərin integrasiyasının təmin olunması kiçikyaşlı şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislər qazanmalarına, eyni zamanda sinifdə ən zəruri praktik işlərin həyata keçirilməsinə şərait yaradır. İbtidai təhsilin yeniləşməsi, bu sahədə aparılan islahatlar müəllimlərdən bu həyatda baş verən yenilikləri, təbiət, cəmiyyət və təfəkkür hadisələrini yaxşı bilməsini tələb edir. Belə şəraitdə innovativ fəaliyyət didaktik prosesin təkmilləşdirilməsinə istiqamətlənir və ibtidai siniflərdə bütövlüklə innovativ sistemin komponentləri bir-biri ilə əlaqələndirilir. Bu da təhsil-tərbiyə işinin yüksəldilməsinə təsir göstərən məzmunun, iş formalarının və metodların daim təkmilləşdirilməsini, yeniləşdirilməsini tələb edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: 2003.
2. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: 2004.
3. Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı: 2003.
4. Qədirov Ə.Ə. Uşaqlarda idrak proseslərinin inkişafı. Bakı: 1970.
5. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. — СПб.: Питер, 2003. — 713 с.: <http://kyiv-heritage-guide.com/sites/default/files/%D0%A0%D1%83%D0%B1%D0%B8%D0%B D% D1 %88%D1%82%D0%B5%D0%B9%D0%BD%20-%20%D0%9E%D1%81%D0% BD%D0% BE% D0 %B2%D1%8B%20%D0%BE%D0%B1%D1%89%D0%B5%D0%B9%20% D0%BF%D1 %81% D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE% D0%B3%D0%B8%D0%B8% 202003% 20713%D1%81.pdf>

SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ YARADICILIĞINDA MƏNƏVİ-TƏRBIYƏVİ DƏYƏRLƏRİN TƏBLİĞİ

Nərmin Həsənova

ADPU Ağcabədi filialı

nerminhesenova552@gmail.com,

Xülasə

Seyid Əzim Şirvani XIX əsr Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən biri olmaqla yanaşı, pedaqoji baxışları və mənəvi tərbiyə mövzusunda əsərləri ilə seçilir. Onun şeirlərində cəmiyyətin təkamülü, insanın kamilliyi və gənclərin tərbiyəsi kimi mövzulara geniş yer verilməsi, bu gün də pedaqoji mühit üçün aktuallığını qoruyur. Məqalədə Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığı əsasında formalaşan mənəvi dəyərlər sisteminin müasir təhsil kontekstində rolu araşdırılır.

Açar sözlər: Seyid Əzim Şirvani, mənəvi tərbiyə, pedaqoji fikir, ədəbiyyat və təhsil.

Abstract

Seyid Azim Shirvani is one of the prominent representatives of 19th century Azerbaijani poetry, as well as distinguished by his pedagogical views and works on spiritual education. The themes of the evolution of society, human perfection and the upbringing of young people in his poems remain relevant for the pedagogical environment today. The article examines the role of the system of moral values formed on the basis of Seyid Azim Shirvani's work in the context of modern education.

Keywords: Seyid Azim Shirvani, moral education, pedagogical thought, literature and education.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Seyid Əzim Şirvani yalnız bir şair deyil, həm də maarifçi, müəllim və pedaqoji fikir daşıyıcısı kimi tanınır. Onun yaradıcılığında insanın mənəvi kamilliyi, elm və bilik aşılması, əxlaq və tərbiyə kimi dəyərlər ön plana çıxır (2).

Seyid Əzim Şirvani təhsilin yalnız bilik verməklə kifayətlənməməli olduğunu, həm də şəxsiyyətin formalaşmasında əxlaqi və mənəvi komponentlərin əsas rol oynadığını vurğulayırdı. “Elm gərək insana insanlıq öyrədsin” deyimini ilə o, təhsilin insani keyfiyyətlər üzərində qurulmasının vacibliyini qeyd edirdi (4, səh.30-35).

Şirvaninin şeirlərində sədaqət, doğruluq, əməksevərlik, böyüklərə hörmət və elmə maraq kimi dəyərlər tərənnüm olunur. Onun “Əxlaq dərsləri” adlandırılan bir çox əsərində müəllim-şagird münasibətləri və ailə tərbiyəsinin əhəmiyyəti əksini tapır. Bu baxımdan onun yaradıcılığının müasir pedaqoqlar üçün də aktual mənbədir. Seyid Əzim Şirvaninin ideyaları bugün məktəb və ali təhsil sistemində tərbiyə işinin təşkili üçün dəyərli ola bilər. Onun mənəvi prinsipləri əsasında hazırlanacaq tədris vəsaitləri şagird və tələbələrdə həm dünyagörüşün, həm də şəxsiyyətin

formalaşmasına töhfə verə bilər. Xüsusən humanitar fənlərin tədrisində bu ideyaların tətbiqi effektiv nəticələr verə bilər. Seyid Əzim dövrünün sosial-mənəvi problemlərinə biganə qalmamış, şeirlərində cəmiyyətin əxlaqi dəyərlərdən uzaqlaşmasını, nadanlığı, tənbelliyi və savadsızlığı tənqid etmişdir. Onun poetik dili sadə və anlaşıqlı olduğu üçün xalq arasında geniş yayılmış, mənəvi oyanışa xidmət etmişdir. Şair dini fanatizmi deyil, əsl islam mənəviyyatını - dürüstlük, mərhəmət, ədalət və elmə hörmət kimi dəyərləri ön plana çəkmişdir.

Seyid Əzim xüsusilə maarifçilik ideyalarına geniş yer verərək elm və təhsilin insan həyatındakı rolunu vurğulayırdı. Onun fikrincə, insanın kamilləşməsi üçün yalnız dini bilik deyil, dünyəvi elmlər də zəruridir. O, savadsızlığın cəmiyyətin geridə qalmasının əsas səbəbi olduğunu düşünür və bu problemin aradan qaldırılması üçün hər kəsi oxumağa, öyrənməyə çağırırdı (1).

Şairin satirik üslubda yazılmış əsərləri də tərbiyəvi məzmun daşıyır. Bu əsərlərdə o, riyakarlığı, ədalətsizliyi, ikiüzlülüğü və zalımlığı ifşa edir, oxucunu doğru yola dəvət edir. Seyid Əzimin bu mövqeyi onun ictimai məsuliyyət daşıyan bir ziyalı olduğunu göstərir. Əsərlərində ən çox toxunduğu mövzulardan biri də əxlaq məsələsidir. O, insanın daxili gözəlliyini - dürüstlüyünü, sadəliyini, halal əməyə bağlılığını yüksək tutmuşdur. İnsan xarakterindəki riyakar, ikiüzlü, məddah tipajlara qarşı sərt münasibət göstərmişdir:

*"İnsan gərək öz əməli ilə tanınar,
Yalanla, riyayla olmaz kamal."*

Bu və bu kimi misralar göstərir ki, Seyid Əzim üçün təkcə zahiri bilik yox, daxili mənəviyyət də vacibdir. O, insanın davranışlarında əxlaq və mənəviyyətin rəhbər olmasını vacib hesab edir. Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığında tənqidi realizmə və satiraya da geniş yer vermişdir. O, dövrünün ictimai ədalətsizliklərini, haqsızlıq və zülm hallarını tənqid edərək oxucunubuhallara qarşı laqeyd qalmamağa çağırırdı. Ən çox tənqid etdiyi zümrələrdən biri də rüşvətxor məmurlar və riyakar din adamları olmuşdur (3, s. 45- 49).

*"Qazılar olmuşdur indi rüşvətin bəndəsi,
Hər nə versən hökm verir, haqq-nahaqq bilməz əsil."*

Bu misralar həm xalqı ayılmağa, həm də hakim dairələri düşündürməyə hesablanmışdır. Seyid Əzim Şirvaninin dili sadə, axıcı və xalqdilinə yaxın olub. O, çətin və ağır sözlərdən qaçaraq şeirlərində xalqın gündəlik danışq tərzini istifadə etmişdir. Bu xüsusiyyət onun poeziyasını daha anlaşıqlı və təsirli etmişdir. Həmçinin satirik şeirlərində yumor, ironiya və sarkazmdan məharətlə istifadə etməsi onun istedadını bir daha təsdiqləyir.

Seyid Əzim Şirvaninin pedaqoji baxışları və mənəvi dəyərləri bu gün də Azərbaycan təhsil sistemində aktualdır. Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığı mənəvi tərbiyə baxımından zəngin bir xəzinədir. Onun şeirləri bu gün də aktuallığını qoruyur və gənc nəsil üçün örnəkola biləcək dəyərlərlə doludur. O, təkcə bir şair deyil, həm də maarifçi və xalqına yol göstərən mənəvi müəllim kimi yadda qalır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Rzayev A. Maarifçilik və milli ideya. Bakı, 2017.
2. Məmmədli Q. XIX əsr Azərbaycan maarifçiləri. Bakı, Elm və təhsil. 2011.
3. Əliyeva S. Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığında əxlaqi tərbiyə. Azərbaycan məktəbi, № 4, Bakı, 2020. s. 45-49.
4. Qurbanov T. Ədəbiyyat və tərbiyə: qarşılıqlı əlaqələr. Pedaqoji Araşdırmalar, № 2, Bakı, 2019. s. 30-35.

BÖYÜK MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBIYƏSİNİN MƏZMUNU

Lamiyə Əfəndiyeva
Bakı Slavyan Universiteti
lamiyefendiyeva8@gmail.com

Xülasə

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda vətənpərvərlik tərbiyəsi onların milli-mənəvi dəyərlərlə tanış olması, Vətənə sevgi, dövlətə və dövlət rəmzlərinə hörmət, milli kimliyə bağlılıq kimi əsas hisslərin formalaşdırılmasını əhatə edir. Bu tərbiyənin əsas məzmununa milli qəhrəmanlarımızın tanınması, xalq ədəbiyyatı nümunələri ilə tanışlıq, təbiətə və ailəyə sevginin aşılanması, bayrağımız, himnimiz və gerbimiz haqqında ilkin təsəvvürlərin verilməsi daxildir. Bu istiqamətdə klassik ədəbiyyat nümunələrindən istifadə mühüm rol oynayır. Seyid Əzim Şirvani kimi maarifçi yazarların yaradıcılığı uşaqların mənəvi dünyasının formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Onun "Avam ata ilə alim oğlu" əsəri cəhalətə qarşı mübarizəni, təhsilin və bilik əldə etməyin əhəmiyyətini vurğulayaraq uşaqlara vətənə faydalı olmağın yollarını göstərir. Əsərdəki tərbiyəvi ideyalar vətənpərvərlik tərbiyəsinin əsas sütunları olan çalışqanlıq, savad, dürüstlük və vətəndaş məsuliyyəti kimi dəyərləri əks etdirir. Beləliklə, məktəbəqədər təhsildə vətənpərvərlik tərbiyəsi yalnız informativ deyil, həm də emosional, mənəvi və davranış aspektlərini əhatə etməklə uşağın şəxsiyyətinin bütövlükdə inkişafına xidmət edir.

Açar sözlər: böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqlar, uşaq ədəbiyyatı, vətənpərvərlik tərbiyəsi, Seyid Əzim Şirvani, "Avam ata ilə alim oğlu".

Abstract

The article examines the role of children's literature in the formation of speech in older preschool children. Research shows that children's literature is an indispensable tool in the speech development of older preschool children. The article analyzes the influence of fairy tales, poems and short stories on the enrichment of children's vocabulary, the assimilation of grammar, and the formation of communicative speech. The ways of effective use of children's literature with an individual approach and the use of active teaching methods are shown. Based on didactic principles, a methodology has been developed for selecting and presenting literature samples in accordance with the age and perceptual characteristics of children. The article shows that the indicators of speech development of children in preschool educational institutions that systematically use children's literature are significantly higher. The results of the study show that children's literature is a valuable pedagogical tool that stimulates the speech development of older preschool children, expands their horizons and develops their thinking.

Keywords: older preschool children, children's literature, patriotic education, Seyid Azim Shirvani, "The Ignorant Father and the Learned Son".

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən pedaqoji fikrinin nəğməkar şairlərindən biri də Seyid Əzim Şirvanidir. Gənc yaşlarından pedaqoji fəaliyyətə başlayan Seyid Əzim Şirvani dünyəvi elmləri uşaqlara aşılamağı könlünə hakim etmişdir.

Seyid Əzim Şirvanini bir sənətkar kimi yüksəkliyə qaldıran şairin öz dövründəki haqsızlıqları ifşa edən, xalqı maarifə, mədəniyyətə çağıran yaradıcılıq toplusudur. Şair "Qafqaz müsəlmanlarına xitab" şeirində xalqı avamlığa sürükləyən yalançı dərviş, molla, ruhanilərin iç üzünü açaraq onları realist tənqid atəşinə tutmuşdur:

*Hər vilayətdə var beş-on kəsəbə,
Əlli min seyyidü, axund, tələbə,
Əlli dərviş, əlli mərsiyəxan,
Hamının sözləri tamam yalan.
Hamının fikri xəlqi soymaqdır,
Quru yerdə bu xəlqi qoymaqdır.*

Seyid Əzim Şirvaninin hekayələrini oxuyan zaman görürük ki, Seyid Əzim Şirvani xalq pedaqogikası ənənələri ilə yazılı ədəbiyyat ünsürlərini məharətlə birləşdirməyi bacarmışdır. Xalq pedaqogikası ilə yaxın bağlılıq şairin üslubunda özünü parlaq bir şəkildə göstərir. O, öz nəsr dilini sadələşdirmək, danışığ dilinə yaxınlaşdırmaq məqsədilə hekayələrində sual-cavablardan, nidalardan, xüsusilə xitablardan geniş istifadə etmişdir. Bütün bunlar şairin əsərlərinin dilini, üslubunu sadələşdirməklə yanaşı, ona bir canlılıq, ahəngdarlıq, rəngarənglik gətirmişdir.

Seyid Əzim Şirvani Azərbaycan maarifçi ədəbiyyatının inkişafında böyük rol oynayan görkəmli nümayəndələrindən biri olaraq, böyüyən gənc nəslin təlim və tərbiyəsinə əsərlərində geniş yer ayırmışdır. Yazıcının əsərlərində vətənpərvərlik ideyası əks olunmuşdur və məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda vətənpərvərlik tərbiyəsinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Onun pedaqoji və ədəbi fəaliyyəti, milli şüurun inkişafı və uşaqlarda vətənə sevgi, bağlılıq hissələrinin aşılması baxımından əhəmiyyətlidir, həmçinin yazıcının yazdığı dərslilər və ədəbi əsərlər, uşaqlarda milli kimlik hissələrinin və milli şüurun formalaşmasına, vətənə bağlılıq hissəsinin inkişafına və cəmiyyətə faydalı vətəndaşların yetişməsinə böyük töhfə vermişdir. Bu səbəbdən, onun irsi müasir dövrdə də aktualdır və təhsil sistemində istifadə olunması məqsədəuyğun hesab edilir. Bu baxımdan Seyid Əzim Şirvaninin "Rəbiül-Ətfal" dərsliyi, uşaqlarda vətənə məhəbbət, milli kimlik və tarixə bağlılıq hissələrinin formalaşmasına yönəlmişdir. Bu dərslidə vətənpərvərlik əsas hədəf kimi müəyyən edilmiş və uşaqlara öz tarixləri və mədəni irsi ilə fəxr etmə hissi aşılanmışdır. Şairin əxlaqi-didaktik şeirləri və təmsilləri də uşaqlarda vətənə sevgi, ədalət və elmə maraq kimi dəyərlərin formalaşmasına xidmət etmişdir. Məsələn, "Eşşək və Arılar" təmsilində elmin əhəmiyyəti vurğulanaraq, cəhəllər tənqid olunur.

Seyid Əzim Şirvani, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının banilərindən biri olaraq, məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün bir sıra əsərlər yazmışdır. Onun bu sahədəki fəaliyyəti, uşaqlarda vətənpərvərlik, əxlaqi dəyərlər və sosial bacarıqların inkişafına yönəlmişdir.

"Təcül-Kütüb" - Bu əsər də uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş dərslidir və əxlaqi-didaktik məzmun daşıyır. Əsərdə uşaqlara düzgün davranış qaydaları, əməksevərlik və təhsilin əhəmiyyəti kimi mövzular izah olunur.

"Təmsillər və Mənzum Hekayələr" - Seyid Əzim Şirvani, uşaqlar üçün bir sıra təmsil və mənzum hekayələr yazmışdır. Bu əsərlərdə əxlaqi dərslər və sosial mesajlar verilir. Məsələn:

- "Ayı və Siçan" - Bu təmsildə, kiçik və zəif bir canlının belə böyük və güclü bir varlığa kömək edə biləcəyi göstərilir. Əsər, qarşılıqlı yardım və minnətdarlıq kimi dəyərləri aşılayır. [2]

- "Siçan və Pişik" - Bu hekayə, plan qurmağın və tədbirli olmağın vacibliyini vurğulayır. Eyni zamanda, cəsarət və birlik kimi dəyərlərə də toxunulur.

- "Aslan və İki Öküz"

Əsər, birlik və həmrəyliyin gücünü göstərir. Əgər öküzlər birlikdə qalsaydılar, aslan onları məğlub edə bilməzdi. Bu, uşaqlara birlikdə olmağın və dostluğun əhəmiyyətini öyrədir.

- "Qaz və Durna"

Bu təmsildə, özünü bəyənmənin və lovğalığın nəticələri göstərilir. Əsər, təvazökarlıq və real özünüqiymətləndirmə kimi dəyərləri aşılayır.

- "Xoruz və Çapaq"

Bu hekayə, ağıllı və tədbirli olmağın vacibliyini vurğulayır. Xoruzun çapaqalın hiyləsinə uymaması, uşaqlara təhlükələrə qarşı diqqətli olmağı öyrədir.

Seyid Əzim Şirvaninin bu əsərləri, uşaqlarda vətənə sevgi, əxlaqi dəyərlər və sosial bacarıqların inkişafına yönəlmişdir. Onun yazdığı dərslilər və ədəbi əsərlər, uşaqlarda milli şüurun formalaşmasına, vətənə bağlılıq hissəsinin inkişafına və cəmiyyətə faydalı vətəndaşların yetişməsinə töhfə vermişdir.

Yazıcı öz xalqının yalançı və fırıldaq ruhanilərə aldanmasını, cahilliyi və mövhumatı öz əsərlərində kəskin şəkildə tənqid etmiş və millətinin bu fırıldaqçılara inanmasını ürək ağrısı ilə əsərlərində əks etdirmişdir. Bu baxımdan Seyid Əzim Şirvaninin satirik əsərləri ədəbiyyatımız üçün qiymətli bir xəzinədir. Ona görə ki, zamanın tufeyli və istismarçıları gözəl tanıyan şair onların nümayəndələrini — soyğunçu rus hakimlərini, rüşvətxor məmurları, zalım mülkədarları, ikiüzlü mollaları, şəriət məhkəmələrinə başçılıq edən səviyyəsiz qazıları kəskin tənqid hədəfinə çevirmişdir. Şairin "Şirvan bəyləri haqqında" adlı əsəri tənqid hədəflərinin çoxluğu və kəskin məzmunu ilə seçilir:

Nə pristav, nə köməkçi, nə kvartal, nə kazak,
Hamısı qurd kimi soymaqlığa xalqı ki, qoçaq...

Şairin yalançı ruhanilik, səmərəsiz ruhani təhsil, cəhalətpərəstlik əleyhinə yazdığı “Ruhanilik təhsili”, “Müctəhidin təhsildən qayıtması”, “Avam ata ilə alim oğlu” ədəbiyyatımızda ictimai dəyəri ilə seçilən ən qüvvətli satiralarındandır.

Seyid Əzim Şirvaninin “Avam ata ilə Alim oğlu” əsərinin təhlili və əsərdə vətənpərvərlik ideyasının uşaqlarda vacibliyi qeyd olunmuşdur. Seyid Əzim Şirvaninin “Avam ata ilə Alim oğlu” əsəri mənalı bir dialoq üzərində qurulmuş didaktik məzmunlu poetik parçadır. Əsərdə cəhalət içində boğulan bir atanın elmlə və savadlı oğluna qarşı münasibəti əks etdirilir. Əsərin əsas ideyası — cəmiyyətin tərəqqisi üçün maarifçilik və elmin vacibliyidir.

Əsərin qəhrəmanları:

- Avam ata – nadanlıq və cəhaləti təmsil edir. O, övladının elmə yiyələnməsini, müasir biliklərə açıq olmasını anlamır, ona qarşı çıxır.

- Alim oğlu – yeni dövrün düşüncəsini, maarifi və tərəqqini təmsil edir. Atasına izah etməyə çalışır ki, xalqın, vətənin tərəqqisi üçün təhsil və elm ləzumdur.

Əsərdə vətənpərvərlik ideyası:

Vətənpərvərlik yalnız döyüşlə, torpağı qorumaqla deyil, xalqın maariflənməsi və cəmiyyətin inkişafına xidmət etməklə də mümkündür. Bu əsərdə alim oğlu, təhsilə verdiyi dəyərlə birbaşa xalqına və vətəninə xidmət edir. Onun ideyaları aşağıdakı istiqamətlərdə vətənpərvərliyi aşılayır:

1-Maarifçilik və vətənə xidmət – Elmlə, bilikli övlad vətən üçün daha dəyərli insandır. Cəmiyyətin maariflənməsi və inkişafı savadlı nəslin yetişməsindən keçir.

2. Cəhalətə qarşı mübarizə – Əsər göstərir ki, nadanlıq tək-cə fərdin deyil, bütün bir xalqın, dolayısıyla vətənin inkişafına zərər vurur.

3. Valideyn-övlad münasibətləri – Uşaqlara düzgün istiqamət verməyin və onların savadlı, vətənə faydalı fərd kimi yetişməsinin əhəmiyyəti vurğulanır, və uşaqlar üçün vacibliyi qeyd olunur.

Məktəbəqədər və ibtidai yaşlı uşaqlarda vətənpərvərlik tərbiyəsi yalnız bayraq, himn sevgisi ilə yox, düzgünlük, əməksevərlik, savadlı olmaq arzusu, cəhalətdən uzaq durmaq, vətənə layiqli vətəndaş olmaq istəyi ilə formalaşmalıdır. Bu baxımdan “Avam ata ilə Alim oğlu” əsəri həm pedaqoqlar, həm valideynlər üçün mühüm tərbiyəvi materialdır.

Uşaqlara vətənpərvərlik hisslərini aşılamaq üçün bir sıra üsul və vasitələrdən istifadə olunur ki, bunlardan ən əhəmiyyətlisi də bədii əsərlərin oxunması, təhlil edilməsidir. Bu baxımdan Seyid Əzimin əsərlərindəki sevgi, hörmət, vətən, dostluq, düzlük və s kimi müsbət dəyərlərin aşılандığı əsərləri uşaqlara oxutdurmaq olar və “Avam ata ilə alim oğlu” əsərini təhlil etmək bu yönə töhfə verən bir əsərdir.

Əsəri şərh edərkən uşaqlara bu kimi suallar vermək faydalı ola bilər:

- Səncə elmlə olmaq vətənə necə kömək edə bilər?
- Cəhalət nəyə səbəb olur?
- Avam ata nə üçün oğlunun elmlə olmasını anlamır?

Seyid Əzim Şirvaninin “Avam ata ilə Alim oğlu” əsəri, cəhalətin tənqidi və elmin tərənnümü ilə yanaşı, dolayısı ilə vətənpərvərlik ideyalarını da aşılayan qiymətli ədəbi nümunədir. Əsər uşaqlara elmə, biliyə hörmətlə yanaşmağı, savadlı olmağın yalnız fərdi deyil, cəmiyyət və vətən üçün də faydalı olduğunu göstərir.

Seyid Əzim Şirvaninin bu əsəri yalnız ədəbiyyatımızın deyil, həm də pedaqoji baxımdan tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyan qiymətli nümunələrdəndir. Əsərdə vətənpərvərlik ideyası elm, bilik və maarifçilik yolu ilə cəmiyyətə və vətənə xidmət kimi təqdim olunur. Bu, məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda milli mənsəbiyyət, şüurlu vətəndaş mövqeyi, düzgün dəyərlər və sosial məsuliyyət hisslərinin formalaşdırılması üçün mühüm təsir göstərir. Belə əsərlərin tədrisi uşaqlarda milli kimlik, vətənə bağlılıq və sosial məsuliyyət hissinin formalaşmasına mühüm töhfə verir. Vətənpərvərlik tək-cə emosional bağlılıq deyil, həm də maariflənmə yolu ilə vətənin inkişafına xidmət etməkdir. Seyid Əzim Şirvani Azərbaycan maarifçiliyinin görkəmli nümayəndəsi kimi yaradıcılığında uşaqların tərbiyəsinə, maariflənməsinə və mənəvi inkişafına xüsusi yer ayırmışdır. Onun əsərləri tək-cə böyükələr üçün deyil, eyni zamanda məktəbəqədər və məktəbyaşlı uşaqlar üçün də tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyan fikirlərlə zəngindir. Şair öz yaradıcılığında uşaqlara təhsilin,

elmin, biliyin vacibliyini aşılır. Əsərlərində təhsilin vətənə və xalqa xidmət kimi təqdim edilməsi uşaqlara verilən maarifçi mesajdır. Onun yazılarında dürüstlük, vicdan, halallıq, zəhmətkeşlik və təvazökarlıq kimi əxlaqi keyfiyyətlərin təbliği diqqət çəkir. Bu xüsusiyyətlər uşaqların tərbiyəsində mühüm yer tutur. Hər bir şəirdə vətənə, ailəyə və insanlara sevgi ideyası diqqətlə işlənmişdir. O, öz əsərlərində sadə, aydın, obrazlı dildən istifadə etmiş, uşaqların başa düşəcəyi şəkildə fikirlərini çatdırmağa çalışmışdır. Bu da onun əsərlərinin pədaqoji və metodik dəyərini artırır. Seyid Əzim Şirvaninin əsərləri uşaqlar üçün həm mənəvi-əxlaqi, həm də intellektual inkişaf baxımından zəngin bir mənbədir. Onun yaradıcılığı vasitəsilə uşaqlara elmə, ədalətə, vətənə və insani dəyərlərə hörmət aşılamaq mümkündür. Müasir məktəbəqədər və ibtidai təhsil proqramlarında Seyid Əzimin əsərlərinə yer verilməsi, uşaqların vətənpərvərlik və əxlaqi tərbiyəsi üçün səmərəli ola bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Məmmədov, A. (2005). "Məktəbəqədər təhsil və onun inkişafı". Bakı: Təhsil nəşriyyatı.
2. Seyid Əzim Şirvani. (1980). "Şirvan bəyləri haqqında". Bakı: Yazıçı nəşriyyatı.
3. Hüseynova, T. (2010). "Uşaqlarda vətənpərvərlik tərbiyəsi". Bakı: Təhsil nəşriyyatı.
4. Zeynalova, F. (2017). "Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində tərbiyə metodları". Bakı: Elm və təhsil.
5. Seyid Əzim Şirvani. (1970). "Avam ata ilə alim oğlu". Bakı: Maarif nəşriyyatı.

Bibliography:

1. Mammadov, A. (2005). "Preschool Education and Its Development". Baku: Education Publishing.
2. Seyid Azim Shirvani. (1980). "The Shirvan Beys". Baku: Writer Publishing.
3. Huseynova, T. (2010). "Patriotic Education for Children". Baku: Education Publishing.
4. Zeynalova, F. (2017). "Methods of Education in Preschool Institutions". Baku: Science and Education.
5. Seyid Azim Shirvani. (1970). "The Foolish Father and the Learned Son". Baku: Maarif Publishing.

BÖLMƏ 5

PSIXOLOGİYA ELMLƏRİ

ALİ MƏKTƏBDƏ TƏLƏBƏLƏRİN PEŞƏ HAZIRLIĞININ PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Elmar Hüseynov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
psixologiya elmləri doktoru, professor
elmar-boks@rambler.ru

Xülasə

Peşəkar hazırlığı sisteminin inkişafının müasir mərhələsində əmək bazarı ilə əlaqəni yaxşılaşdırmaq və mütəxəssislərin hazırlanmasının keyfiyyətini inkişaf etmiş ölkələrdə əldə olunan səviyyəyə çatdırmaq yollarını axtarmaq lazımdır. İnformasiya texnologiyaları üzrə biliklər demək olar ki, istənilən fəaliyyət növünün tərkib hissəsidir. Bu gün müasir mütəxəssisə olan tələblər əvvəllər universitet məzunu üçün tələb olunanlardan fərqlidir. Əsl peşəkar aşağıdakılara malik olmalıdır: informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından və texniki vasitələrdən peşəkar şəkildə istifadə etməklə müxtəlif informasiya mənbələrinə maneəsiz çıxış imkanı; informasiya-kommunikasiya texnologiyalarını optimal seçərək böyük həcmdə informasiyanı vaxtında, tez və səmərəli emal etməyi bacarmalı; yaxşı qurulmuş ünsiyyət mühitinə malik olmaq, mövcud biliklər əsasında yeni bir şey yaratmaq və onu müəyyən fəaliyyətə tətbiq etmək bacarığı; peşəkar hərəkətlilik, sosial fəaliyyət qabiliyyətinə malik olmaq; müvafiq sahələrdə səriştəyə malik olmaq; tez və effektiv qərar qəbul etməyi bacarmaq; daim özünü təkmilləşdirməyə, özünü həyata keçirməyə, özünü inkişaf etdirməyə çalışmaq.

Açar sözlər: ali məktəb, tələbə, hazırlıq, psixoloji, xüsusiyyət, sistem, fəaliyyət, mütəxəssis, peşə, bacarıq.

Abstract

At the modern stage of development of the professional training system, it is necessary to look for ways to improve the connection with the labor market and bring the quality of training of specialists to the level achieved in developed countries. Knowledge of information technologies is an integral part of almost any type of activity. Today, the requirements for a modern specialist are different from those previously required for a university graduate. A true professional must have the following: unhindered access to various information sources through professional use of information and communication technologies and technical means; be able to process a large amount of information in a timely, quick and efficient manner by optimally selecting information and communication technologies; have a well-established communication environment, the ability to create something new based on existing knowledge and apply it to a specific activity; have professional mobility, the ability to socialize; have competence in relevant areas; be able to make quick and effective decisions; constantly strive for self-improvement, self-realization, self-development.

Keywords: higher education institution, student, training, psychological, characteristic, system, activity, specialist, profession, skill.

Mütəxəssisin rəqabət qabiliyyətinin təzahür formalarından biri onun səriştəsidir. “Səriştə” anlayışına peşəkar, sosial-pedaqoji, sosial-psixoloji, hüquqi və digər xüsusiyyətləri özündə birləşdirən mürəkkəb, tutumlu məzmun daxildir. Ümumiləşdirilmiş formada bir mütəxəssisin səriştəsi müəyyən bir sahədə uğurlu peşə fəaliyyəti üçün zəruri olan qabiliyyətlər, keyfiyyətlər və şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin məcmusudur. Dövlətimizin iqtisadi, siyasi və sosial həyatında gedən dəyişikliklər, ali məktəblərin təhsil proqramları tələbələrin həyat şəraitində və təhsil fəaliyyətində öz əksini tapır. Tədris prosesində tələbənin peşə fəaliyyəti sahəsi və xüsusilə müasir şəraitdə peşə seçimi indiki gənclik üçün böyük

çətinliklər yaradır (1, səh. 55-56).

Psixologiya elmində gələcək mütəxəssisin şəxsiyyətinin öz müqəddəratını təyin etməsi “problemli vəziyyətlərdə öz mövqeyini müəyyən etmək və təsdiqləmək üçün şüurlu bir hərəkət” kimi başa düşülür (3, səh. 43-44).

S.L.Rubinşteyn - öz müqəddəratını təyin etmə problemi, insanın öz həyat tərzini müəyyən etmək problemi olduğunu göstərir (insan yaşadığı bilavasitə bağlılıqdan kənara çıxmayan həyat və ya həyatın dəyər-semantik tərfi meydana çıxanda insanı öz hədudlarından kənara çıxaran həyat). Tələbələrin özünə münasibəti öz müqəddəratını təyin etmə fenomeninin dərk edilməsində əsas məqamdır və əsasən onun xarici dünya ilə münasibətindən (başqalarına və ətrafındakılara münasibətindən) asılıdır. Özünü reallaşdıran şəxsiyyət problemini nəzərə alaraq A.Q.Asmolov, “başqa insanlarda özünü davam etdirməyə” yönəlmiş məcburi daxili fəaliyyətini vurğulayır ki, bu da müəyyən mənada insanın hətta ən azı bir imkan kimi sosial ölməzliyindən danışmağa imkan verir (4, səh. 112-113).

Təhsil fəaliyyətinin müxtəlif peşə sahələrində müvəffəqiyyət və yüksək səmərəlilik təkcə müxtəlif yaşlarda, müxtəlif inkişaf səviyyələrində, fərqli fərdi psixoloji xüsusiyyətləri, iddia səviyyəsi olan tələbələr üçün deyil, həm də araşdırmamızda fərqli gender faktorları olan tələbələr üçün mövcuddur və xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

E.A.Klimovun abituriyentlərin və müxtəlif ixtisaslar üzrə təhsil alan tələbələrin, gender xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, psixodiyagnostik müayinənin lap əvvəlində peşəkar öz müqəddəratını təyin etmə motivasiyasının xüsusiyyətlərinə həsr olunmuş tədqiqatlarında, tələbələrin peşə yönümünü müəyyən etməkdə dayandılar: tələbə və abituriyent hansı peşə fəaliyyətinə maraq göstərir? (2, səh. 64-79)

Müəllif baxımından beş əsas peşə sahəsi, 5 peşə növü var: “insan – təbiət”, “insan – texnologiya”, “insan – insan”, “insan – işarə sistemi”, “insan – bədii obraz”. Bu tipologiya əsasında xüsusi differensial diaqnostik anket yaradılmışdır ki, onun nəticələri insanın hansı peşə sahəsinə meyilli olduğunu və maraq göstərdiyini göstərir. Bu tədqiqat üçün heç də az əhəmiyyətli olmayan J.Qollandın “Şəxsiyyət tipinin müəyyən edilməsi” testi idi, bunun əsasında ali məktəbdə müxtəlif ixtisaslarda təhsil alan tələbələrin peşəkar şəxsiyyət tiplərinin üstünlük təşkil etdiyini müəyyən edilmişdir.

Biz “Peşə seçimi motivləri” metodologiyasından istifadə edərək peşə seçimi motivini müəyyənləşdirdik, burada 4 motiv qrupu müəyyən edilir: daxili fərdi əhəmiyyətli, daxili sosial əhəmiyyətli motivlər, xarici müsbət motivlər, xarici mənfi motivlər. Bu tədqiqat üçün olduqca məntiqli idi, tələbələrin gələcək peşə planları, karyera ideyası və onun həyata keçirilməsinin mümkünlüyü dərəcəsi ilə bağlı suallardan ibarət olan bir anketdən istifadə etdik (6;8).

Şəxsin peşəkar müqəddəratını təyin etmənin ayrılmaz strukturunun formalaşması onu göstərir ki, formalaşmış sabit daxili peşəkar motivlər və nailiyyət motivasiyası həvəsləndirici və peşəkar müqəddəratını təyin etmə kursunu müəyyən edir. Beləliklə, peşəkar öz müqəddəratını təyin etmə problemi ilə bağlı biliklərin təhlili və sistemləşdirilməsi və onu müəyyən edən amillərin müəyyən edilməsi göstərir ki, peşəkar öz müqəddəratını təyin etmə problemi sistemli mövqedən ən tam şəkildə həll edilə bilər. Tələbələrin gender xüsusiyyətlərinin bu mövqedən peşə özünümüqəddəratını təyin etmə prosesinə təsiri məsələsi ilə bağlı əldə edilən məlumatları təhlil edərkən məlum oldu ki, sorğuda iştirak edən texniki ixtisaslı gənclər arasında peşə növü “insan-texnik” 64%, qızlar arasında - cəmi 18%; üstəlik, qızların 11% -ində bu peşə oriyentasiyasına maraq yoxdur, bu mövqe gənc oğlanlarda tapılmır. Oğlanlar və qızlar arasında “insan-işarə sistemi” peşə növü daha yaxındır: oğlanlar arasında - 27%, qızlar arasında - 23% bu peşəkar oriyentasiyaya üstünlük verirlər. “İnsandan insana” peşə növü qızlar arasında üstünlük təşkil edir - 71%, oğlanlar arasında - 35%. Bundan əlavə, tədqiqat üçün əhəmiyyəti baxımından “insan-təbiət” növlərinin nəticələri qeyd edildi, burada cəmi 2% fərqlə gənclər arasında bu peşə yönümlülüynə daha çox üstünlük verilir. Texniki ixtisaslarda təhsil alan oğlan və qızların performansları ənənəvi olaraq xüsusi qabiliyyətlərdən asılıdır. Bu xüsusiyyətlərə baxmayaraq, qızların performansları kifayət qədər yüksəkdir (4, səh. 134-135).

Hər bir inkişaf etmiş dövlətdə mütəxəssislərin peşəkar hazırlığı dövlətçiliyin inkişafında ötən dövr ərzində aparılan islahatların ümumi tendensiyalarını əks etdirir. Ali təhsil sistemi müəssisələrinin fəaliyyətinin yenidən qurulmasının aparıcı istiqamətləri bunlardır: tədris prosesinin təşkilinin təkmilləşdirilməsi, təhsil müəssisələrinin idarə edilməsi, bütün fəaliyyət sahələrinin demokratikləşdirilməsi və humanitarlaşdırılmasıdır. Bu istiqamətlər müasir sosial-iqtisadi, təhsil və

mədəni təcrübənin problemlərini həll etməli olan hər bir mütəxəssisin şəxsi və vətəndaş yetkinliyinin formalaşması prosesinə mövcud yanaşmalarda əhəmiyyətli dəyişikliklər edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əlizadə Ə.Ə., Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri, Bakı: Ozan, 1998, 368 s.
2. Hüseynov Elmar, Öğrencilerin kişilik oluşumuna ve eğitim faaliyetlerine başarı ve başarısızlık etkisinin psikolojik temelleri // Psikoloji Araştırmaları Dergisi T.C. Avrasya Üniversitesi, Trabzon. 2017. sh. 1-6.
3. Батури́н Н.А. Психология успеха и неудачи. Челябинск: 1999, 234 с.
4. Гусейнов Э.А., Исследование психологических аспектов влияющих на процесс обучения студентов, Монография, Баку: «Адил оглы», 2009, 231 с.
5. Гусейнов Э.А., Влияние успеха и неудачи на учебную деятельность студентов //Вести, серия гуманитарных наук. Баку: №5, 2005, с. 310 – 314.
6. Гусейнов Э.А., Психологические особенности формирования личности студента. Махачкала: ДГУ, 2006, 55 с.
7. Гусейнов Э.А., Исследование личности студента в процессе обучения //Актуальные проблемы психологии, педагогики и общественных наук, выпуск 1, часть 1. М.: РГСУ, 2006, с. 223-226.
8. Секу́н В.И. Индивидуально – психологические особенности и взаимоотношения студентов. Минск: 2006. 125 с.

S.Ə.ŞİRVANININ MAARİFÇİLİK İDEYALARI VƏ ONUN İRSİNDƏ SOSIAL-PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİN İNİKASI

Nurəngiz Rzayeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
nurengiz.rzayeva@gmail.com

Xülasə

Bu məqalədə XIX əsr Azərbaycan maarifçiliyinin görkəmli nümayəndəsi Seyyid Əzim Şirvaninin bədii irsində sosial-psixoloji xüsusiyyətlərin əksi təhlil olunur. Onun poeziyasında xalqın həyat tərz, fərdi və ictimai psixologiya, həmçinin sosial ədalətsizliklərə qarşı tənqidi münasibət ön plana çıxır. Məqalənin əsas məqsədi Şirvaninin yaradıcılığında sosial problemlərin psixoloji təsvirlə necə vəhdət təşkil etdiyini araşdırmaqdır.

Açar sözlər: maarifçilik, psixoloji fikir, şəxsiyyət, şüur, xarakter, tərbiyə.

Abstrakt

This article analyzes the social and psychological features reflected in the literary heritage of Seyyid Azim Shirvani, a prominent figure of 19th-century Azerbaijani enlightenment. His poetry highlights the lifestyle of the people, individual and collective psychology, and a critical attitude toward social injustice. The main aim of the article is to explore how Shirvani's creative work unifies social issues with psychological depiction.

Keywords: Enlightenment, psychological thought, personality, consciousness, character, upbringing.

Azərbaycan milli mədəniyyətinin inkişafı tarixində XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri xüsusi bir mərhələ təşkil edir. O, özünəməxsus psixoloji çalarlarla xarakterizə olunur. Maarifçilik məfkurəsinin əsas ideoloji axını olan bu mərhələ müxtəlif ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da elmlərin differensiasiyası prosesi ilə səciyyələnir. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai, ədəbi, psixoloji və pedaqoji fikrinin maarifçilik ideologiyası zəminində inkişafı və yetkinləşməsi onun orijinal spesifik xüsusiyyətlərini şərtləndirir. “Azərbaycan maarifçilik məfkurəsinin əsas məzmununu və ideya

istiqlamətini orta əsrlərdən, feodalizmdən qalma, köhnəlmiş, ömrünü yaşamış həyat-məişət tərzinin tənqidi, kapitalizmin inkişafı ilə əmələ gələn yeni əlaqə və münasibətlərin təbliği təşkil edir. Bu məfkurənin məqsədini müasir elmi-təbii biliklərin nailiyyətlərini geniş kütlə arasında yaymaq yolu ilə milli şüuru oyatmaq, yeni dünyagörüş formalaşdırmaq, insanları dünyanın sirləri ilə tanış etmək, dini mövhumatın buxovundan qurtarmaq, cəmiyyətdə şəxsiyyətin fəal mövqeyini və azadlığını təmin etmək, bütün sosial məsələləri xalq mənafeyinə uyğun düzgün nizamlamaq, son nəticədə vətəndaşların ahəngdar inkişafına səbəb olan cəmiyyət yaratmaq təşkil edirdi”(5,səh.24). Məhz belə bir sosial kontekstdə XIX-XX əsr Azərbaycan maarifçilərinin görüşlərində psixoloji məsələlər aparıcı yer tutmağa başlamışdır. Bu dövrdə M.F.Axundov, H.Zərdabi, R.Əfəndiyev, F.Köçərli, S.Ə.Şirvani M.T.Sidqi, S.M.Qənizadə, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nəmanzadə, M.Ə.Sabir, Ü.Hacıbəyov və onlarla digər görkəmli maarif, mətbuat və ədəbiyyat xadimləri yetişmişdir. Onlar mənsub olduqları xalqın psixologiyasını dərinlən bilirdilər, xalqla ünsiyyətə girməklə mühitin bəlalərinə dərinlən bələd idilər və irəliləyişə mane olan bütün mənfiyyətləri üzə çıxarırdılar. Bu kontekstdə XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ədəbiyyatında baş qaldıran maarifçi-realist ədəbi cərəyanın görkəmli nümayəndələrindən biri də Seyyid Əzim Şirvanidir. O, həm klassik Şərq poeziyasının estetik prinsiplərindən bəhrələnmiş, həm də realist tendensiyalara söykənərək dövrünün sosial və mənəvi problemlərini qələmə almışdır. Seyyid Əzim həm poeziya, həm də pedaqoji fəaliyyəti ilə milli şüurun və maarifçiliyin formalaşmasına töhfələr vermişdir. Maarifçi ideyaları ilə tanınan Seyyid Əzim Şirvani insanın təkamülünü və mənəvi yüksəlişini elm və təhsil vasitəsilə mümkün sayırdı. Onun əsərlərində psixoloji yanaşma maarifçilik ideyasına bağlanır: insanın psixoloji inkişafı yalnız düşüncə və təhsil sayəsində baş verir. Bu da onun əsərlərində bir növ psixoloji və sosial dəyişimin vəhdətini yaradır.

Şairin poeziyasında cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin həyat təzi və sosial ədalətsizliklər açıq şəkildə tənqid olunur. Xalqın məruz qaldığı zülm, cəhalət və sosial bərabərsizlik şairi dərinlən narahat etmiş, o, bu problemləri poetik dildə ifadə etmişdir. Seyyid Əzim yazır:

Molla, şeyx, müftilər oldu səbəbi bī-dinlik,
Hər biri bir cürə fitnə salıb ələmə, bəsdir!(6,səh. 38)

Seyyid Əzim fərdi psixoloji hallar, insanın daxilində baş verən prosesləri də dərinliklə təsvir etmişdir. Onun şeirlərində insanın cəhalət, nadanlıq, həsəd, tənbellik kimi mənfi xüsusiyyətləri əsas tənqid hədəfidir:

Qüvvət yox elm öyrənə,

Elm sən demə çörək imiş! (6) - deyən maarifçi öz yaradıcılığında təhsilin və mənəvi tərbiyənin insan həyatında oynadığı rolu xüsusi vurğulayır. O, bu fikri həm pedaqoji fəaliyyəti ilə, həm də şeirləri ilə aşılrayır:

Bacardıqca görəkdir etməli cəhd,
Tələb etməlidir elm ilə fəth

Bu sözləri ilə S.Əzim “təbii insan” konsepsiyasını rəhbər tutaraq cəmiyyət məsələlərini bu mövqedən həll edirdi. Bu konsepsiyada maraqlı, məzəli, çox vaxt tikanlı gülüş vasitələri, psixoloji sirayət gücü ilə əks etdirilən məsələlər: insanların bərabərliyi şəxsiyyətin formalaşmasında mühitin rolu, tərbiyə, özünü-tərbiyə, özünü-dərk, idrakda insan aqlının əsas götürülməsi, xarakter, tipoloji təhlillər, maarif, mətbuat, dini şüur səviyyəsində dərk etmə, uşaq tərbiyəsi, ailənin psixoloji aləmi və qadına münasibət, şəxsiyyət tərbiyəsində əxlaqi şüur və mənilik şüurunun səciyyəsi, şüurun imperativləri – hər şey aparıcı yer tutur, öz inandırıcı inikasını tapırdı.

Müasir psixologiya və təlim nəzəriyyəsində belə bir müddəə əsas götürülür ki, hər şey müqayisədə dərk edilir. Əgər insan idrakı oxşar cisimlər arasındakı fərqli cəhətləri və bir – birindən çox uzaq olan, ilk nəzərdə heç bir oxşarlıq olmayan obyektlər arasında oxşar cəhətləri tapa bilirsə, onun idrak fəaliyyəti daha səmərəli, daha məhsuldar və fəal olur. Bu kontekstdə insan nəyisə axtarır və aktiv fikri fəaliyyət sayəsində onu tapır.

İdrak obyektlərini qarşılaşdırmaq, tutuşdurmaq, onlar arsında oxşar və fərqli cəhətləri, eləcə də onların səbəblərini tapmaq insanın təfəkkür fəaliyyətini məhsuldar və səmərəli edir. Məhz bu məsələlər S.Əzimin yaradıcılığında psixoloji səriştə ilə açıqlanmışdır.

S.Ə.Şirvani irsinin psixoloji qayəsi barədə apardığımız təhlillər zamanı əsas götürdüyümüz müddəaları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. S.Ə.Şirvani irsi psixoloji ideyaların kamilliyi və zənginliyi ilə səciyyələnir. Onun əsərlərində psixoloji amilləri güzəran psixologiyası ölçüləri ilə deyil, elmə söykənən konsepsiya əsasında açıqlayırdılar. Maarifçi məfkurəsindəki psixoloji ideyaların zənginliyi onun pedaqoji təhsili, psixologiya elmi ilə yaxından tanışlığı və müəllimlik fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlıdır. Elə bu səbəbdəndir ki, M.F.Axundov tərəfindən əsas qoyulan “tənqidi təfəkkürün” psixoloji çalarları S.Ə.Şirvani irsində daha da formalaşmış, geniş kütlənin buxovlanmış şüurlarını açmağa yönəlmişdir.

2.S.Ə.Şirvani irsində orijinal insan konsepsiyası formalaşmışdır. Bu çoxcəhətli konsepsiyada başlıca yeri şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı və formalaşması problemi tuturdu. Burada ağıl və təfəkkürə istinad olunaraq 2 başlıca məsələ araşdırılır:

a) Mövcud mühit və tərbiyə insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına necə təsir edir? Bu cəmiyyətdə insana münasibət necədir?

b) İnsanın bir şəxsiyyət kimi formalaşması üçün nə lazımdır, ona münasibət necə olmalıdır?

Bu məsələlər hələ qədim zamanlardan dünyanın elm xadimlərini düşündürmüşdür. (Aristotel – İnsan təbiəti necədir?; Platon – İnsanın təbiəti necə olmalıdır?) Bu məsələyə molla-nəsrəddinçilər yeni kontekstdə yanaşmış, birinci məsələni pedaqoji psixologiya, ikinci məsələni isə sosial psixoloji kontekstdə təhlil etmişlər.

3.Orta əsrlərdə Azərbaycan psixologiyasında xüsusi aktualıq kəsb edən ağıl anlamı S.Ə.Şirvaninin əsərlərində geniş mənada işlənmişdir. Burada ağıl sosial – psixoloji kontekstdə “anlama dərdi” kimi mənalandırılmışdır. Bu mənada S.Ə.Şirvaninin ictimai mahiyyət daşıyan satıraları onun ümumi yaradıcılığında müstəsna mövqe tutur. Onu öz dövrünün böyük realist şairi kimi tanıdan "Yerdəkilərin göyə şikayət etmələri", "Dəli şeytan", "Məkr-i-zənan", "Bəlx qazisi və xarrat", "Müctəhidin təhsildən qayıtması", "Elmsiz alim", "Alim oğul ilə avam ata" və s. satıraları sosial- psixoloji kontekstdə prioritetliyi ilə səciyyələnir.

4. İnsanın obyektiv gerçəkliyə münasibətini ifadə edən, rəftar və davranış tərzində özünü göstərən xarakter xüsusiyyətləri insan münasibətlərində mühüm rol oynayır. S.Ə.Şirvani irsində xarakter məsələsinə geniş yer ayrılmışdır. O, şəxsiyyətin strukturunda fərdi və tipoloji xüsusiyyətləri açıqlamış, həm nəzəri mühakimələr, həm də rəngarəng xarakterlər qalereyası yaratmaq yolu ilə bu məsələlərə dair görüşlərini ifadə etmişdir.

5.Milli mədəniyyətimizin aparıcı simalarından olan S.Ə.Şirvani və onun irsi həqiqətən şüurları buxovlanmış, idrakı paslanmış xalqın psixoloji yeniləşməsinə, milli şüuru formalaşdırmağa, şəxsiyyətin özünüdərkinə şərait yaratdı, M.Ə.Sabirin sözləri ilə desək yaxşını yaxşı, pisi pis gördü.

Maarifçilik məfkurəsi dünya xalqlarının siyasi-ictimai fikri və mədəni inkişafı tarixində xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Bu ideologiya öz məzmun və mündəricəsi, ideya-estetik prinsipləri və fəlsəfi mahiyyəti etibarlı ilə insanın azad yaşamaq, işıqlı gələcək uğrunda mübarizə aparmaq, milli şüur və təfəkkürünü formalaşdırmaq hüququnu təmin və ağıla istinad edən ideya cərəyanıdır, bütöv sosial-ictimai konsepsiyadır. Bu konsepsiyanın aparıcılarından olan Seyyid Əzim Şirvani də ədəbi irsi ilə yalnız klassik poetikanı deyil, eyni zamanda sosial və psixoloji realizmi inkişaf etdirmişdir. Onun əsərləri sosial təbəqələşmənin, dini riyakarlığın, cəhalətin tənqidi ilə yanaşı, insan xarakterinin və daxili dünyasının poetik təhlilinə əsaslanır. Şirvaninin yaradıcılığı bu gün də aktualdır və Azərbaycan ədəbiyyatının qiymətli nümunələri sırasında yer almaqdadır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, 2002.
2. Əlizadə Ə.Ə. Azərbaycan etnopsixologiyasına giriş. Bakı, 2003.
3. Məmmədov X.Q. “Əkinçidən” “Molla Nəsrəddinə” qədər. Bakı, 1987.
4. Hüseynzadə R.L. Məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı, 2007.
5. Rzayeva N.T. Azərbaycan maarifçiliyinin psixoloji konsepsiyası. (nam.diss.). Bakı, 2004.
6. Seyyid Əzim Şirvani. Şeirlər. Bakı: Yazıçı, 1981.
7. Əliyeva, F. Maarifçilik ədəbiyyatında sosial motivlər. Bakı: Təhsil, 2012.
8. Онтология педагогической мысли Азербайджанской ССР. М., 1989.

GƏNCLƏRİN ÖZÜNÜ TƏYİNƏTMƏSİNİN PSIXOLOJİ ƏSASLARI

Ülviyyə Əfəndiyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ulviyya16@yandex.com

Xülasə

Özünü-təyinetmə gənclik dövrünün əsas aparıcı yeni formalaşan cəhətlərindən biri hesab olunur. Bu yaşda gənclərdə artıq özü haqqında nisbətən sabit fikir formalaşır. Məhz gənclik dövründə insan öz sosial və şəxsi müqəddəratını təyinetmə kimi fundamental vəzifələrlə üzləşir. Getdikcə daha çox insanın həyatda öz yerini tapması, öz imkan və qabiliyyətinə uyğun iş tapması, həyatın mənasını tapması kimi ciddi suallar ortaya çıxır. Ontogenezin bu mərhələsində şəxsiyyətin formalaşması məsələlərini araşdıran psixoloqlar qeyd edirlər ki, bu dövrdə daxili mövqedə kəskin dəyişiklik baş verir ki, bu da gələcəyə baxışın, peşə seçimi probleminin, gələcək həyat yolunun, maraq və planların gənc-lə-rin əsas diqqət mərkəzində olmasından ibarətdir. İnsan böyüklərin daxili mövqeyini tutmağa, özünü cəmiyyətin üzvü kimi tanımağa, dünyada özünü tanımağa, yəni həyatda yerini və məqsədini dərk etməklə yanaşı, özünü və imkanlarını dərk etməyə çalışır.

Açar sözlər: özünü-təyinetmə, gənclik dövrü, dəyərlər, şəxsi identiklik.

Abstract

Self-determination is considered one of the main emerging aspects of the youth period. At this age, young people already form a relatively stable idea of themselves. It is during the youth period that a person faces such fundamental tasks as determining his social and personal destiny. More and more serious questions arise, such as how a person finds his place in life, how to find a job that suits his capabilities and abilities, and how to find the meaning of life. Psychologists who study the issues of personality formation at this stage of ontogenesis note that during this period a sharp change in the internal position occurs, which consists in the fact that the outlook on the future, the problem of choosing a profession, the future life path, interests and plans are the main focus of young people. A person tries to take the internal position of adults, recognize himself as a member of society, recognize himself in the world, that is, along with realizing his place and purpose in life, he also tries to realize himself and his capabilities.

Keywords: self-determination, adolescence, values, personal identity.

Özünü-təyinetmə fərdin konkret həyat şəraitində öz mövqeyini, məqsədlərini və özünü həyata keçirmə vasitələrini seçməsi prosesi və nəticəsidir. İnsanın müstəqillik qazanması və özünüifadə etməsinin əsas mexanizmi (4), cəmiyyətin və özünün tələbləri əsasında insanın özünəməxsus xüsusiyyətlərinin, imkanlarının, qabiliyyətlərinin, özünüqiymətləndirmə meyarlarının, normalarının, dəyərlərinin müəyyən etməsidir. Özünü-təyinetmə insanın özünü, cəmiyyətdəki yerini və həyatda məqsədini dərk etməsinin aktiv prosesidir (5).

Şəxsin özünü-təyinetmə problemini başa düşmək üçün bir vacib müddəanı nəzərə almaq vacibdir: özünü-təyinetmə dəyərlərlə, mərkəzi yeri həyatın mənası və gələcəyə istiqamətləndirmə probleminin tutduğu semantik sistemin formalaşdırılması ehtiyacı ilə bağlıdır. Dəyər fərd və cəmiyyət, fərd və mədəniyyət arasında qarşılıqlı əlaqə mexanizmlərindən biridir (13, səh. 37).

Dəyərlər ictimai-tarixi xarakter daşımaqla, fərdlərin öz nəslə ilə təməlsiz yaratmaq vasitəsidir və bununla da insan varlığının sonluğunu aradan qaldırmağa imkan verir. Dəyərlər, öz növbəsində, həm şəxsi inkişafın əsası, həm də onun nəticəsi olan həyatın mənası ideyası ilə sıx bağlıdır. Necə ki, B.V.Zeygarnik və B.S. Bratus göstərirdi: “şəxsiyyət üçün hərəkətin əsas aparıcısı mənəviyyətə və dəyərə əsaslanandır” (3, səh.122)

K.Obuxovskinin fikrincə, həyatın mənasına olan ehtiyac insana, ilk növbədə, həyatının müx-təlif sahələrindən gələn çoxsaylı tələbləri birləşdirməyə, həyatı müxtəlif səhvlər ardıcılığı kimi deyil, məqsədləri və davamlılığı ilə vahid bir proses kimi qurmağa imkan verən “düyün” təşkil edir və ikincisi,

insana Mən-konsepsiyasına və həyat konsepsiyasına uyğun olaraq bütün bacarıqlarını integrasiya etməyə, onları maksimal dərəcədə yerinə yetirmək üçün mümkün olduğu qədər hərəkətə gətirməyə kömək edir (3).

Həyat prosesində hər bir insan dəfələrlə həyatın müxtəlif sahələrində öz yerini axtarır və tapır, buna uyğun olaraq özünütəyinetmənin struktur elementləri - onun müxtəlif növləri: sosial, ailə, şəxsi, peşə, dini, siyasi və s. formalaşır.

Özünütəyinetmə probleminə psixoloji yanaşmanın metodoloji əsasları S.L. Rubinşteyn tərəfindən qoyulmuşdur. Özünütəyinetmə problemini onun tərəfindən, determinasiya problemi kontekstində, irəli sürdüyü prinsipə görə nəzərdən keçirdi - xarici səbəblər daxili şərtlərin əsasında hərəkət edir. Beləliklə, konkret psixoloji nəzəriyyə səviyyəsində özünütəyinetmə problemi belə görünür. İnsan üçün “xarici səbəblər”, “xarici təyinat” sosial şərait və sosial təyinatdır. Özünü-təyinetmə problemi fərd və cəmiyyət arasında qarşılıqlı əlaqənin əsas problemidir, burada bu qarşılıqlı əlaqənin əsas məqamları diqqət mərkəzində saxlanılır: fərdi şüurun (daha geniş desək, psixikanın) sosial təyini və bu müəyyənləşmədə subyektin öz fəaliyyətinin rolu (10, səh. 359).

K.A.Abulxanova - Slavskayanın fikrincə, özünütəyinetmə fərdin münasibətlər sisteminin koordinatları daxilində formalaşan öz mövqeyini dərk etməsidir. Eyni zamanda o, vurğulayır ki, şəxsin özünütəyinetməsi və ictimai fəallığı münasibətlər sisteminin necə formalaşmasından asılıdır (1, səh.155).

Yaş aspektində özünütəyinetmə problemi L.I.Bojoviç tərəfindən daha dərin və geniş əhatə olunmuşdur. Birincisi, o göstərir ki, özünütəyinetmə ehtiyacı ontogenezin müəyyən mərhələsində yaranır. İkincisi, özünütəyini etmə zərurəti dünya haqqında və özü haqqında fikirlərin birləşdirildiyi müəyyən semantik sistemin formalaşdırılması ehtiyacı kimi görünür, bu semantik sistemin formalaşması öz varlığının mənası ilə bağlı suala cavab tapmağı nəzərdə tutur. Üçüncüsü, özünütəyinetmə gələcəyə diqqət kimi mühüm xüsusiyyətlə ayrılmaz şəkildə bağlıdır və nəhayət, dördüncü, özünü-təyinetmə peşə seçimini nəzərdə tutur, lakin bununla məhdudlaşmır (2).

Amerikalı alim Erik Erikson tərəfindən işlənib hazırlanmış və elmi dövriyyəyə daxil edilmiş “psixososial identiklik” kateqoriyası “şəxsiyyətin özünütəyinetmə” anlayışının analoqu kimi çıxış edir. Şəxsi identiklik axtarışında insan hansı hərəkətlərin onun üçün vacib olduğuna qərar verir və davranışını və başqalarının davranışını qiymətləndirmək üçün müəyyən normalar hazırlayır. Bu pro-ses həm də insanın öz dəyərini və bacarığını dərk etməsi ilə bağlıdır. E.Eriksona görə, identikliyin formalaşmasının ən mühüm mexanizmi psixososial identikliyin inkişafı üçün zəruri ilkin şərti təşkil edən şəxsin başqaları ilə ardıcıl eyniləşdirilməsidir.

Kanadalı psixoloq J. Marşe şəxsiyyətin inkişafının dörd mərhələsini müəyyən etdi:

1. İdentikliyin qeyri-müəyyənliyi. Fərd hələ özü üçün heç bir konkret inanc və ya müəyyən bir peşəkar istiqamət seçməmişdir. O, hələ identiklik böhranı ilə üzləşməyib.

2. İlkin identifikasiya. Böhran hələ gəlməyib, amma fərd artıq özü üçün müəyyən məqsədlər qoyub və bəzi inanclar irəli sürüb ki, bu da əsasən başqalarının etdiyi seçimlərin nəticəsidir.

3. Moratorium. Böhran mərhələsi. Fərd özünün hesab edə biləcəyini tapmaq ümidi ilə mümkün identiklik variantlarını fəal şəkildə araşdırır.

4. İdentikliyə nail olmaq. Fərd böhrandan çıxır, özünün çox spesifik identikliyinə tapır, bu əsasda öz peşəsini və dünyagörüşü oriyentasiyasını seçir.

Bu mərhələlər identikliyin formalaşmasının ümumi məntiqi ardıcılığını əks etdirir, lakin bu o demək deyil ki, onların hər biri növbəti üçün zəruri şərtədir. Yalnız moratorium mərhələsi mahiyyət etibarilə istər-istəməz identikliyə nail olmaq mərhələsindən əvvəl keçir, çünki bu dövrdə baş verən axtarış özünütəyinetmə probleminin həlli üçün ilkin şərt kimi çıxış edir.

V.Frankl insanın özünütəyinetməsinin məzmununu şüurlu, məsuliyyətli, mənəvi varlıq kimi daim aşan – özündən yuxarı qalxan, qərarlar qəbul edən, məna və seçim axtaran, reallığa münasibətdə özünütəyini edən, vəziyyətə və taleyə münasibətdə şəxsi mənəvi mövqe inkişaf etdirən konseptual müəyyənətmə əsasında açır. Əgər insan şəraitə görə imkanlarının həddlərini obyektiv dəyişə bilmirsə, o zaman onlara münasibətini dəyişə, öz mənəvi “mən”ini subyektivliyini boğan amillərə qarşı qoya bilər (11).

C. Kellinin təlimindən belə çıxır ki, özünütəyinetmə şəxsi konstruksiyaların məhsuludur, çünki şəxsiyyət gələcək hadisələri qabaqlayır (“qurur”). C.Kelli deyir ki, şəxsi konstruksiyalar sistemi insana

həm qərar vermək azadlığı, həm də hərəkətlərin məhdudlaşdırılması - azadlıq verir, çünki bu, ona onu sövq edən qüvvələrlə deyil, hadisələrin mənası ilə məşğul olmağa imkan verir və məhdudiyyət yaradır, çünki o, həmişə özü üçün qurduğu alternativlər daxilində seçim edir.

Şəxsiyyətin tranzaksiya nəzəriyyəsinin yaradıcısı olan amerikalı psixoloq və psixiatr E. Bern fərdin özünü idarə etmək imkanlarını onun həyat ssenarisini dərk etməsində görür. E. Bern hesab edirdi ki, bütün həyat şüursuz proqramlarla - uşaqlıqda insana daxil olan və müəyyən situasiyalarda reallaşan həyat ssenariləri ilə müəyyən edilir və çox vaxt bu şüursuz proqramlar insanın dolğun həyat sürməsinə mane olur. Həyat ssenariləri - erkən uşaqlıqda valideynlərin təsiri altında inkişaf etdirilən və fərdin həyatının mühüm aspektlərində davranışını təyin edən mütərəqqi inkişaf proqramları, ssenarilər insanın bütün həyatını təfərrüatı ilə əhatə edir, strategiyalara isə insan həyatı haqqında ümumi fikirlər kimi baxılır (8).

Şəxsiyyətin vəzifə, məsuliyyət və müstəqillik, azadlıq arasındakı əlaqə probleminin həlli kimi özünü idarə etmək məntiqi və dialektikası xarici fəlsəfi-psixoloji azadlıq anlayışlarında və humanist psixologiyaya anlayışlarında öz inkişafını tapmışdır.

Azadlıq probleminə dair ən fundamental psixoloji əsərlər E. Frommun əsərləridir. Azadlığın aksioloji, ontoloji, qnoseoloji və fəaliyyət aspektləri təhlil edilir, insanın öz həyat və fəaliyyətinin məqsədlərini, dəyərlərini və həyata keçirmə vasitələrini azad seçməsi prosesi kimi özünü idarə etmənin əsas vektorları və mərhələləri müəyyən edilir. E. Fromm azadlığı hər şeydən əvvəl “qərar vermə prosesində özünü-azadlıq” aktı hesab edir (32, səh. 99).

Bu fikirlərlə uzlaşan A. Maslounun fərdin varlığının unikallığının və onun etdiyi seçimlərə və həyatını doldurduğu mənaya görə məsuliyyətinin etirafına əsaslanan özünüaktuallaşdırma nəzəriyyəsidir. A. Maslou hesab edir ki, insan təbiətində müsbət inkişaf və təkmilləşmə üçün potensial imkanlar var, özünü ifadə etməyə və özünü reallaşdırmağa aparan ümumbəşəri insan funksiyası kimi yaradıcılıqdan ibarətdir (6, səh. 49).

K. Rocersin fenomenoloji konsepsiyası humanist psixologiyada daimi özünü idarə etməyə hazır olan öz müqəddəratını təyin edən şəxs obrazının yaradılmasını tamamlayır. K. Rocersə görə, aktuallaşmaya meyli – təbiətə xas olan fərdiliyin qorunub saxlanması və maksimum təzahürü, insanın daxili potensialının inkişafı – insanı “tam fəaliyyət göstərən fərd” olmaq məqsədinə aparmalıdır. Belə bir hərəkətin əsası özünə müraciət, daxili təcrübəyə üzvi inam, bu təcrübəyə açıqlıq, özünü və təcrübəsini müsbət qəbul etmək istəyi, təkcə başqalarına deyil, həm də özünə qarşı qeyd-şərtsiz müsbət münasibətdir. İnsanın tam fəaliyyət göstərən şəxsiyyətə çevrilməsi üçün keçməli olduğu yolu səciyyələndirən K. Rocers onun “...dən hərəkət” və “...ə doğru hərəkətinin” əsas istiqamətlərini qurur. K. Rocers insanın tam fəaliyyət göstərən şəxsiyyətə doğru hərəkətinin əsas istiqamətini onun statik qalmamaqda deyil, proses olmağa doğru hərəkətində görür. Özün olmaq tamamilə bir prosesə çevrilmək, hərəkətdə olmaq, inkişaf etmək, olmaq, öz müqəddəratını təyin etmək deməkdir [9, səh. 247].

Beləliklə, psixologiyada özünü idarə etməyə özünü, cəmiyyətdəki yerini və həyatdakı məqsədini dərk etmək üçün fəal proses kimi baxılır. Özünü idarə etmək, mərkəzi yeri həyatın mənası və gələcəyə istiqamətləndirmə probleminin tutduğu semantik sistemin formalaşdırılması ehtiyacı ilə birbaşa bağlıdır. Bu ehtiyac fərdə həyatının müxtəlif sahələrindən gələn çoxsaylı tələbləri inteqrasiya etməyə, həyatı məqsəd və davamlılığa malik vahid bir proses kimi qurmağa, həmçinin fərdin bütün qabiliyyətlərini birləşdirməyə imkan verir. Şəxsi identiklik axtarışında olan bir insan öz davranışını və başqalarının davranışını qiymətləndirmək üçün müəyyən normalar hazırlayır. Şəxsiyyət daim öz üzərində yüksəlir, qərarlar qəbul edir, məna və seçim axtarır. İnsan gələcək hadisələri təxmin edə bilir, bu ona qərar vermək azadlığı verir. Bu zaman qərarların qəbul edilməsində azadlıq və məsuliyyət arasındakı əlaqə mövcud real alternativlər arasında seçim etmək bacarığı kimi müəyyən edilir. İnsan təbiətində müsbət inkişaf və təkmilləşmə potensialı var. Özünüaktuallaşdırmağa meyli - təbiətə xas olan fərdiliyin qorunması və maksimum təzahürü, insanın daxili potensialının inkişafı - insanı tam fəaliyyət göstərən şəxsiyyətə çevrilmək məqsədinə aparmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Абульханова-Славская К. А. Деятельность и психология личности. - М.: Наука, 2000.
2. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. - М.: Посвящение, 1998.
3. Зейгарник Б. В., Братусь Б. С. Очерки по психологии аномального развития личности. - М.: Изд. МГУ, 1980.
4. Коджаспирова Г.М., Коджаспиров А.Ю. Педагогический словарь : для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений. М. : Издательский центр «Академия», 2001.
5. Лигинчук Г.Г. Психология профессиональной деятельности. Учебный курс. Московский инсти- тут экономики, менеджмента и права. – 2009.
6. Маслоу А. Психология бытия - СПб.: Евразия, 2000г.
7. Обуховский К. Галактика потребностей. Психология влечений человека. – СПб., 2003.
8. Пряжников Н.С., Пряжникова Е.Ю.. Психология труда и человеческого достоинства. М: Академия, 2005.
9. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / Пер. с англ. - М.: Прогресс: 2001.
10. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. М.: Педагогика, 2003.
11. Франкл В. Сказать жизни «Да!»: психолог в концлагере. — М.: «Альпина Нон-фикшн», 2009.
12. Фромм Э. Душа человека. М. Прогресс, 2002.

PSIXOLOJİ İNKİŞAF KATEQORİYASI VƏ PEDAQOJİ USTALIQ

Nurlana Kazımova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

nurlana_kazimova67@mail.ru

Xülasə

Milli pedaqogika təhsilin mahiyyətini belə ifadə etmişdir: təhsil-sosial-iqtisadi həyatın tərkib hissəsi kimi müvafiq təhsil müəssisəsində müəyyən müddətdə məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil öyrənilən, tərbiyə və psixoloji inkişaf imkanları olan, təlimin bir halda zəruri şərti, digər halda gedişi, üçüncü halda isə nəticəsi kimi özünü göstərən sistemləşdirilmiş biliklərin, bacarıq və vərdislərin, habelə mənəvi keyfiyyətlərin məcmusudur. Real həyatda olduğu kimi, Milli pedaqogikanın bu anlamında da təlim, təhsil və psixoloji inkişaf həm müstəqil, həm də bir-biri ilə qırılmaz tellərlə bağlı olan kateqoriyalardır; biri digərində iştirak edir, biri də digərinə dayaq olur, biri digərini tamamlayır.

Açar sözlər: milli pedaqogika, psixoloji inkişaf, pedaqoji ustalıq, pedaqoji elm, kateqoriya.

Abstract

Education is a set of systematized knowledge, skills and habits, as well as moral qualities, which are studied purposefully, planned and organized in a certain period of time in a relevant educational institution as an integral part of socio-economic life, have the opportunity for upbringing and psychological development, and in one case are a necessary condition for training, in another case its course, and in the third case its result. As in real life, in this sense of National Pedagogy, training, education, and psychological development are both independent and inextricably linked categories; one participates in the other, one supports the other, and one complements the other.

Keywords: national pedagogy, psychological development, pedagogical mastery, pedagogical science, category.

Deyilənlərdən belə bir nəticə çıxartmaq düzgün olmazdı ki, guya biz pedaqoji elmdə psixoloji məsələlərə yer verildiyini inkar edirik. Qətiyyənlər! Psixoloji amillərdən pedaqoji elmdə bir neçə cəhətdən

istifadə olunmuş və indi də istifadə olunur. Məsələn, pedaqoji psixologiya üzrə xeyli tədqiqatlar aparılır; ümumtəhsil məktəblərində psixoloji xidmət fəaliyyət göstərir; təlim-tərbiyə işində şagirdlərin yaş, cinsi və fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınır; Rusiyada Zankov, Elkonin və digərləri təlim və psixoloji amillər arasında qarşılıqlı əlaqələrə dair maraqlı tədqiqatlar aparmışlar bə s. Milli pedaqogikada isə psixoloji inkişaf məsələsinə münasibət, yuxarıda deyildiyi kimi, tamamilə yenidir. Əvvəla, psixoloji inkişaf Milli pedaqogikada nisbi mənada müstəqil kateqoriya kimi nəzərdən keçirilir; ikincisi, və ən önəmlisi budur ki, psixoloji inkişaf kateqoriyası təlim, tərbiyə və təhsil kateqoriyaları ilə birlikdə daha böyük olan pedaqoji proses kateqoriyasının tərkibində pedaqoji elmin tədqiqat sahəsinə çevrilmişdir. (1.səh.204)

Diqqət, iradə, təsəvvür, təxəyyül, təfəkkür, hafizə və s. psixoloji qüvvələr təlim-tərbiyənin yalnız ayrılmaz tərkib hissəsi kimi özünü göstərmir; bununla yanaşı, həmin qüvvələrin səviyyəsi bəzi hallarda təlim-tərbiyə işində uğur qazanmağın vacib şərtinə, bəzi hallarda isə, əksinə, uğursuzluğun səbəbinə çevrilə bilər. Bu qərribə, möcüzəli halların psixoloji mexanizmini açmağın pedaqoji ustalılıqla birbaşa əlaqəsi vardır.

Təhsildə uğur qazanan şagirdləri və uğursuzluğa düşər olan şagirdləri uzun müddət müşahidə edəndə məlum olur ki, hər iki halda psixoloji qüvvələrin payı çoxluq təşkil edir: Birinci halda aid olan şagirdlərdə psixoloji qüvvələrin, o cümlədən diqqətliliyin, iradəliliyin, hafizəsi inkişaf etdirilibdir. Digər haldakı şagirdlərin psixoloji qüvvələrində, xüsusən diqqətləri, iradələri, hafizələri başlı başına buraxılıb. Milli pedaqogi kaya bələd olan ustad müəllim təlimin imkanlarından istifadə edərək dərindən-dərsə diqqətin yayılması, iradə zəifliyi, unutmazlıq kimi halları aradan qaldıra bilər. Əlbəttə böyük səyin, gərgin əməyin sayəsində pedaqoji ustalılıq çıxırna çıxmaq mümkün olur.

Məlumdur ki, psixika, o cümlədən, bütün psixoloji qüvvələr insan beynindən ayrılmazdır, onun əlamətləridir. Bu səbəbdən də pedaqoji prosesdə psixoloji qüvvələrin rolunun daha aydın təsəvvür etmək məqsədi ilə insan beynini burada möcüzəli bir qəsrə bənzərdi. Möcüzəli qəsrə:

Diqqət – həmin qəsr qapısının açarındır. Diqqət sayəsində açılan qapıdan içəri daxil olan duyğu və qavrayış məlumatları (biliklər) möcüzəli qəsrin aşağı rəflərində yerləşir.

Hafizə və təsəvvür- məlumatları (bilikləri) qəsrin orta rəflərində məskən salır

Təfəkkür və təxəyyül - möcüzəli qəsrin aşağı və orta rəflərində qərarlaşmış məlumatlar (biliklər) arasındakı qarşılıqlı əlaqələrdə olan qayda və qanunauyğunluqları üzə çıxararaq yuxarı rəflərdə sahmanlayır.

Bacarıq və qabiliyyətlər – qəsrin yuxarı rəflərində formalaşmış qayda və qanunauyğunluqların həyatda, təcrübədə tətbiqinə onun son rəflərində imkan yaradır.

İradə - möcüzəli qəsrin **xəzinədarıdır**. O, qəsrin açarını (diqqəti) işlək vəziyyətdə saxlaya da, saxlamaya da bilər; qəsrin aşağı və orta rəflərində yerləşən məlumatların (biliklərin) davamlılıq müddətini, yuxarı rəflərdə formalaşan qayda qanunauyğunluqların aydınlıq dərəcəsini artırır da, azaldır da, habelə son rəflərdə bacarıq və qabiliyyətlərin inkişaf imkanlarını reallaşdırır da, reallaşdırmaya da bilər. Bu, ustad müəllimin pedaqoji hazırlıq səviyyəsindən asılı olur: birinci hal pedaqoji ustalığın kamilləşdiyini, ikinci hal isə pedaqoji ustalığın hələ kamilləşmədiyini göstərir. (1.səh.205)

Ustad müəllim bu bənzətmədən əlavə olaraq yəqin edir ki, biliklərin beyin tərəfindən ilkin qavranmasında, başa düşülməsində, ümumiləşdirilməsində və, nəhayət, bacarıq və qabiliyyətə çevrilməsində psixoloji qüvvələrin necəliyi müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əliyev A.Ə. Pedaqogikanın əsasları. Bakı: Maarif, 2007.
2. N.Kazımov. Seçilmiş əsərləri, XV cild, Pedaqoji ustalığın problemləri. 2011, s.204-207.

İBTİDAİ SINIFLARDƏ OXU TƏLİMİ KONTEKSİNDƏ NİTQ VƏ TƏFƏKKÜRÜN İNKİŞAFI

Könül Şıxəliyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
konul.eliyeva.17@mail.ru

Xülasə

Bu məqalədə ibtidai sinif şagirdlərinin nitq və təfəkkür bacarıqlarının formalaşmasında oxu təliminin rolu pedaqoji və psixoloji aspektlərdən təhlil olunur. Müasir təhsil yanaşmaları kontekstində mətnlərlə iş, sual-cavab, bədii təhlil və müzakirə üsulları kimi strategiyaların şagirdin düşünmə qabiliyyətinə və şifahi nitqinə təsiri göstərilmişdir. Eyni zamanda fərdi yanaşmalar, əyani vəsaitlərin istifadəsi və şagirdlərin yaş və psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması təlimin effektivliyini artıran əsas amillər kimi dəyərləndirilmişdir. Araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, məqsədyönlü və sistemli oxu fəaliyyəti uşaqlarda nitq mədəniyyətini, analitik düşüncə və məntiqi əlaqə qurmaq bacarıqlarını gücləndirir. Məqalədə müəllimlər üçün praktik tövsiyələr və gələcək tədqiqat istiqamətləri də təqdim olunmuşdur.

Açar sözlər: Oxu təlimi, nitq bacarıqları, təfəkkürün inkişafı, ibtidai təhsil, şagird fəaliyyəti, mətnlərlə iş, müasir pedaqoji yanaşmalar.

Abstract

This article examines the role of reading instruction in the development of primary school students' speech and thinking abilities from both pedagogical and psychological perspectives. Within the context of modern educational approaches, strategies such as text-based analysis, question-answer sessions, artistic interpretation, and discussions are shown to have a significant impact on students' cognitive skills and oral expression. Individualized approaches, the use of visual materials, and consideration of students' age-specific psychological characteristics are identified as key factors in enhancing the effectiveness of the learning process. The findings reveal that purposeful and systematic reading activities strengthen students' speech culture, analytical thinking, and logical reasoning skills. The article also provides practical recommendations for teachers and outlines directions for future research.

Keywords: Reading instruction, speech development, thinking skills, primary education, student engagement, text-based activities, contemporary pedagogical approaches.

Giriş.

Müasir təhsil yanaşmaları ibtidai sinif şagirdlərində yalnız texniki oxu bacarıqlarının deyil, həm də nitq və təfəkkürün inkişaf etdirilməsini prioritet sayır. Bu yaş dövrü uşaqların psixoloji və idraki inkişafı baxımından həssas mərhələdir və bu mərhələdə verilən istiqamətli oxu təlimi onların düşünmə və ifadə qabiliyyətlərini formalaşdırır. Oxu təlimi prosesi vasitəsilə şagirdlər yalnız mətni anlamağı deyil, eyni zamanda öz fikirlərini strukturlaşdırılmış formada ifadə etməyi öyrənirlər. Bu isə gələcək təhsil pillələri üçün güclü intellektual baza yaradır. Nitq və təfəkkür bacarıqlarının inkişafı uşaqlarda tənqidi düşünmə, məntiqi nəticə çıxarma və yaradıcı yanaşma kimi qabiliyyətlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Bu məqalənin əsas məqsədi ibtidai siniflərdə oxu təlimi zamanı şagirdlərin nitq və təfəkkür bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş metod və vasitələrin müəyyənəşdirilməsidir. Bu çərçivədə aşağıdakı tədqiqat sualları irəli sürülür:

- Oxu təlimi şagirdlərin nitq bacarıqlarını inkişaf etdirməkdə necə rol oynayır?
- Təfəkkürün inkişafına yönəlik hansı oxu strategiyaları daha effektiv hesab olunur?
- Müəllimlərin tətbiq etdiyi hansı metodlar şagirdlərin düşünmə və ifadə etmə qabiliyyətlərini gücləndirir?

Oxu təlimi – ibtidai sinif səviyyəsində şagirdlərin şifahi və məntiqi düşüncə bacarıqlarının inkişafına yönəlmiş pedaqoji prosesdir. Bu təlim şagirdlərin mətni yalnız texniki olaraq oxumağı deyil,

eyni zamanda anlama, təhlil etmə və dəyərləndirmə bacarıqlarını formalaşdırır.

Nitq – insanın fikirlərini şifahi və ya yazılı şəkildə ifadə etmə qabiliyyətidir. Nitq bacarığı ibtidai yaşda formalaşmağa başlayır və müntəzəm inkişaf etdirilmədikdə şagirdin həm təlim nəticələrinə, həm də sosial münasibətlərinə mənfi təsir edə bilər.

Təfəkkür – insanın hadisə və obyektlər arasında əlaqələri müəyyənləşdirərək məntiqi nəticələr çıxarma qabiliyyətidir. Təfəkkür bacarığı, xüsusilə ibtidai mərhələdə verilən oxu və müzakirə tapşırıqları ilə formalaşır və inkişaf edir.

Əsas mətn. Oxu təlimi uşağın idraki inkişafını təmin edən mühüm təhsil mərhələlərindən biridir. Pedaqoji baxımdan bu prosesin əsas məqsədi şagirdlərdə müstəqil düşünmə, məntiqi nəticə çıxarma və mətni dərk etmə bacarıqlarını formalaşdırmaqdır. Psixoloji aspektdən isə oxu fəaliyyətləri uşağın diqqət, yaddaş və təsəvvür kimi idrak proseslərinin inkişafını stimullaşdırır. Vygotsky-nin “yaxın inkişaf zonası” nəzəriyyəsinə görə, şagirdlər müəllim və ya daha təcrübəli şəxslərin rəhbərliyi ilə mürəkkəb anlayışları mənimsəyə bilirlər (5, səh. 204). Bu baxımdan oxu təlimi şagirdlərin təkcə texniki bacarıqlarını deyil, həm də yüksək səviyyəli idrak funksiyalarını inkişaf etdirməyə yönəlir. Eyni zamanda müasir pedaqogika oxu təliminin şagirdin şəxsiyyətinin formalaşmasında və emosional-intellektual inkişafında mühüm yer tutduğunu vurğulayır.

Oxu fəaliyyəti şagirdin nitq və təfəkkürünün formalaşmasında aparıcı rol oynayır. Mətni anlama prosesi zamanı şagird yeni anlayışları mənimsəyir, onları əvvəlki bilikləri ilə əlaqələndirir və bu da onun məntiqi düşünmə bacarığını inkişaf etdirir. Şifahi və yazılı nitqin inkişafı isə oxunan mətnin müzakirəsi, təhlili və fərdi fikirlərin ifadəsi ilə daha da güclənir. Bu proseslər vasitəsilə uşaqlar söz ehtiyatlarını zənginləşdirir, cümlə quruluşlarını təkmilləşdirir və fikir ifadə etmə bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Xüsusilə dialoq, sual-cavab, mətnə əsaslanan yaradıcılıq tapşırıqları uşaqlarda həm tənqidi, həm də yaradıcı düşüncə tərzini formalaşdırmağa kömək edir.

İbtidai sinif şagirdləri psixoloji və pedaqoji baxımdan aktiv inkişaf mərhələsində olan fərdlərdir. Onların diqqəti tez yayına bilər, emosional reaksiyaları güclü olur və oyun əsaslı yanaşmalar təlimin effektivliyini artırır. Bu yaş dövründə uşaqlar konkret düşüncə mərhələsində olduqları üçün məlumatları vizual, praktik və aydın məzmunlu yollarla qəbul etməyə meyllidirlər. Müəllimlər bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq oxu materiallarını sadə, aydın və maraqlı formada təqdim etməli, uşaqlarda maraq və motivasiyanı artırmalıdırlar. Bundan əlavə, ibtidai yaş dövründə formalaşan nitq və təfəkkür bacarıqları şagirdlərin gələcək akademik uğurlarının təməlini təşkil edir.

Oxu təlimində istifadə olunan tapşırıqların məqsədi yalnız mətnin texniki səviyyədə oxunmasını deyil, onun məzmununun dərinlən mənimsənilməsini və şagirdin fikrini formalaşdırmasını təmin etməkdir. Müasir yanaşmalarda mətnə əsaslanan açıq tipli suallar, məzmunu tamamilə tapşırıqları, mətnin planını qurmaq, hadisələri ardıcılıqla yerləşdirmək və personajların xarakterlərini təhlil etmək kimi üsullardan istifadə edilir. Bu tapşırıqlar şagirdin məntiqi ardıcılıq qurmaq, səbəb-nəticə əlaqəsi yaratmaq və şəxsi münasibət bildirmək kimi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Eyni zamanda yaradıcı tapşırıqlar – məsələn, alternativ sonluq yazmaq, personajla müsahibə hazırlamaq və ya mətni təsvir etmək – təfəkkürü və nitqi inkişaf etdirən effektiv üsullardandır.

Mətnlərlə işləmə prosesi oxu təliminin əsasını təşkil edir və düzgün qurulduqda şagirdlərdə həm anlama, həm də analiz etmə bacarığı formalaşır. Ənənəvi yanaşmadan fərqli olaraq, müasir pedaqoji metodikalar mətnin üzərində fəal düşünmə və mənalandırma prosesinə üstünlük verir. Bu zaman müəllim şagirdləri mətnin əsas ideyasını müəyyən etməyə, personajların motivasiyalarını dəyərləndirməyə və hadisələrin inkişaf dinamikasını təhlil etməyə təşviq edir. Mətdən sitat gətirmə, əsas fikirləri qeyd etmə, cədvəl və ya qrafik quraraq analiz aparma kimi texnikalar həm tənqidi düşünməni, həm də nitqi inkişaf etdirir. Bundan başqa, fərqli janrlarda olan mətnlərlə işləmək – nağıl, hekayə, şeir və s. – uşaqların mətnlərə yanaşma bacarığını genişləndirir və onların emosional-intellektual inkişafına töhfə verir.

Oxu təlimində sual-cavab və müzakirə metodları şagirdin aktivliyini artırır, təfəkkürünü və nitqini inkişaf etdirən təsirli üsullardandır. Sual-cavab texnikası vasitəsilə müəllim şagirdin mətnə diqqətini cəmləməsinə, məzmunu anlamağa və fərdi münasibət bildirməyə imkan yaradır. Burada əsasən açıq suallardan istifadə olunur: “Sənin fikrincə, personaj niyə belə davrandı?”, “Bu hadisənin başqa sonluğu ola bilərdimi?” kimi suallar uşaqlarda düşünmə və təhlil bacarığını inkişaf etdirir.

Müzakirə zamanı şagirdlər bir-birinin fikrinə reaksiya verir, alternativ baxış bucaqları ilə tanış olur və öz arqumentlərini əsaslandırmağı öyrənirlər. Bu isə təkcə nitqi deyil, həm də sosial və emosional bacarıqları formalaşdırır. Bədii təhlil isə mətnin estetik xüsusiyyətlərinə yönəlmiş təlim formasıdır. Şagirdlər burada bədii təsvir vasitələrini tanıyır, onların funksiyasını və mətndəki rolunu dəyərləndirirlər. Məsələn, "müqayisə", "epitet", "təşbeh" kimi vasitələrin məna yükünü araşdırmaq şagirdlərdə həm dili anlama, həm də bədii zövqün formalaşmasına yardım edir.

Oxu təlimi prosesində müəllimin rolu yalnız bilik ötürmək deyil, eyni zamanda şagirdin nitq və təfəkkür bacarıqlarını sistemli şəkildə inkişaf etdirməkdir. Bu baxımdan müəllimlərə aşağıdakı tövsiyələr verilir:

- Mətnlərlə işi şagirdin yaş səviyyəsinə uyğun seçmək və onların maraqlarını nəzərə almaq;
- Oxu zamanı yalnız məzmun sorğusu deyil, yaradıcı və tənqidi düşüncəni təşviq edən suallar vermək;
- Mətni səsle oxuma, dramatik təqdimetmə, illüstrasiya və mətnə əsaslanan dialoqlar kimi interaktiv üsullardan istifadə etmək;
- Şagirdlərə öz fikirlərini sərbəst və əsaslandırılmış şəkildə ifadə etməyə şərait yaratmaq (4, səh. 56).

Bundan əlavə, müəllimin müntəzəm rəy verməsi, uşaqların nitqindəki və məntiqindəki zəiflikləri düzgün şəkildə aşkarlayıb yönəltməsi, onların inkişafını sürətləndirə bilər. Əyani vəsaitlər şagirdlərin oxu materialını daha yaxşı anlamasına və yadda saxlamasına kömək edən mühüm didaktik vasitələrdir. Xüsusilə ibtidai siniflərdə əyani vəsaitlər uşaqların diqqətini cəlb edir, təlimə motivasiyanı artırır və abstrakt məfhumların konkretləşdirilməsinə imkan verir. Bunlara aşağıdakılar aiddir:

- İllüstrasiyalı kitablar, şəkilli lövhələr, qrafik təşkilatlar (xəritə, sxem, tablo);
- Mətdəki hadisələrin ardıcılığını göstərən komikslər və ya slaydlar;
- Audio və video materiallar – mətni dinləmə və vizual izləmə yolu ilə anlayışın artırılması (1, səh. 100).

Əyani vasitələrin düzgün tətbiqi şagirdin həm mətni anlamasına, həm də həmin mətndən yola çıxaraq fikir ifadə etməsinə şərait yaradır. Hər bir uşaq fərdi idrak xüsusiyyətlərinə, maraq dairəsinə və öyrənmə tərzinə malikdir. Bu səbəbdən effektiv oxu təlimi diferensiaslaşdırılmış və fərdiləşdirilmiş yanaşmalarla aparılmalıdır. Müəllimlər aşağıdakı prinsipləri əsas götürməlidirlər:

- İdrak səviyyəsi fərqli olan şagirdlərə uyğun oxu materialları təqdim etmək;
 - Vizual öyrənənlər üçün illüstrasiyalar, kinestetik şagirdlər üçün fəaliyyət əsaslı tapşırıqlar, eşitmə üstünlüyü olanlar üçün audio mətnlərdən istifadə etmək;
 - Şagirdin inkişaf səviyyəsinə uyğun fərdi tapşırıqlar hazırlamaq və geribildirimləri şəxsiyyətə yönəlik vermək;
 - Təlimdə müsbət emosional mühit yaratmaq və uşağın özünə inamını dəstəkləmək (3, səh. 102).
- Belə fərdi yanaşmalar tədris prosesini daha səmərəli və şagird yönümlü edir. Bu da həm nitqin, həm də təfəkkürün inkişafında mühüm rol oynayır.

Nəticə

Aparılan araşdırmalar və təhlillər nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, ibtidai sinif mərhələsində oxu təlimi yalnız texniki oxuma bacarığı deyil, həm də şagirdin nitqinin formalaşması, məntiqi düşünmə, emosional-intellektual inkişafı üçün mühüm baza rolunu oynayır. Mətn üzərində aparılan müxtəlif fəaliyyətlər – müzakirə, sual-cavab, yaradıcı yazı və bədii təhlil – uşaqların tənqidi və yaradıcı təfəkkürünü, eyni zamanda şifahi və yazılı nitqini inkişaf etdirir. Oxu təliminin uğurlu alınmasında müəllimin interaktiv yanaşması, fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alması və müxtəlif əyani vəsaitlərdən istifadə etməsi xüsusi rol oynayır. Bu, eyni zamanda şagirdin dərslə olan motivasiyasını və təlimə olan münasibətini də formalaşdırır.

Beləliklə, oxu təlimi vasitəsilə təkcə bilik deyil, şəxsiyyətin kompleks inkişafı da reallaşır. Bu isə onu ibtidai təhsilin strateji elementlərindən birinə çevirir.

6. Mətnlərin seçimində yaşa və maraq dairəsinə uyğunluq prinsipinin daha geniş tətbiqi tövsiyə olunur. Bu, oxu motivasiyasını artırır və anlama səviyyəsini yüksəldir.

7. Texnologiya əsaslı və multimodal vəsaitlərdən (video, audio, interaktiv tətbiqlər) istifadə imkanları genişləndirilməlidir. Bu, fərqli öyrənmə tiplərinə uyğunlaşmanı asanlaşdırır.

8. Müəllimlərin oxu təliminə dair metodiki hazırlıqları təkmilləşdirilməli, praktik bacarıqlara üstünlük verən təlimlər təşkil olunmalıdır.

9. Gələcək tədqiqatlarda nitq və təfəkkür inkişafında oyun texnologiyalarının, STEAM yanaşmalarının, həmçinin rəqəmsal mənbələrin rolu ayrıca araşdırıla bilər.

10. Fərqli sosial və dil mühitindən olan uşaqlar üçün adaptiv oxu strategiyaları hazırlanmalı və bu sahədə empirik tədqiqatlar aparılmalıdır (2, səh. 45).

Bu tövsiyələr ibtidai siniflərdə tədrisin daha səmərəli qurulmasına və şagirdlərin potensialının daha dolğun inkişafına xidmət edə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Akhundzade, F., & Mammadova, R. (2021). *İbtidai təhsildə nitq bacarıqlarının inkişafı yolları*. Bakı: Maarif Nəşriyyatı.
2. Kolesnikova, I. A. (2019). *Pedagogical aspects of speech development in primary school children*. Moscow: Pedagogika.
3. Piaget, J. (1952). *The origins of intelligence in children*. New York: International Universities Press.
4. Pressley, M. (2006). *Reading instruction that works: The case for balanced teaching*. New York: Guilford Press.
5. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

NATAMAM AİLƏLƏRDƏ BÖYÜYƏN UŞAQLARIN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Yeganə Əskərova

ADPU Şamaxı filialı

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

y.askerova @inbox.ru

Xülasə

Uşağın şəxsiyyətinin sağlam inkişafı onun üçün ailə institutu olan sağlam ailə mərkəzindən asılıdır. V.A. Suxomlinski qeyd edirdi: “Məktəbin əsasını uşaqların tərbiyəsi təşkil edir – bu, ər-arvad, ata və ana arasında şəxsiyyətlərarası münasibətdir. Ailənin əsas rolu tərəflər arasında münasibətlərdir. Azərbaycan ailəsində ata da, ana da övladları üçün yaşayır. Ailənin formalaşması bir sıra mərhələlərdən keçir. Bu mərhələlərdən biri pozulursa, ailədə uşağın şəxsiyyətinin gələcək inkişafına təsir edən problem yaranır. Ailə müəyyən funksiyaları yerinə yetirən cəmiyyətin kiçik sosial qrupudur. Bunlara reproduktiv, təhsil, ünsiyyət, birlikdə asudə vaxt keçirmək və başqa funksiyalar daxildir. Bu funksiyalar bir-birinə bağlıdır. Hazırda ən çox rast gəlinən psixoloji problem məişət zorakılığıdır. Ailənin natamam olmasının səbəbi məişət zorakılığıdır – bunlar qadınla kişi arasındakı problemlərdir, psixoloji cəhətdən sağlam olmayan valideynlər arasındakı münasibət uşaqlara təsir edir, uşağın psixikasında iz buraxır və nəticədə psixoloji problem yaranır.

Açar sözlər: natamam ailə, şəxsiyyət, qarşılıqlı münasibət, deyimlərimiz, psixoloji köklər, bütöv ailə, zorakılıq, psixoloji problem, qorxu nevrozu, ailə münaqişələri, tərbiyə.

Abstract

Psychological Features of Children who grew up in the incomplete family. Healthy formation of a child's personality depends on a healthy family center, which is a family institution for him. V.A. Sukhomlinsky noted: “The basis of the school is the upbringing of children – this is interpersonal relations between husband and wife, father and mother. The main role of the family is a mutual relationship of the parties. In an Azerbaijani family, both father and mother live for the sake of the

children. Forming a family goes through a series of stages. If one of these stages is violated, a problem appears in the family, which is reflected in the further upbringing of the child's personality. The family is a small social group of society with some functions. These include such functions as reproductive, educational, communication, joint spending of free time and others. These functions are related to each other. Currently, the most common psychological problem is domestic violence. Domestic violence is the cause of a defective family – these are problems between a woman and a man, the relationship between psychologically unhealthy parents affects children, leaving a trace in the child's psyche, and as a result a psychological problem appears.

Keywords: incomplete family, personality, mutual relation, sayings, psychological roots, whole family, violence, psychological problem, fear neurosis, family conflicts, upbringing.

Uşağın göz açdığı ocaq – ailə institutu olur və ailənin nə dərəcədə sağlam olması gələcəkdə sağlam şəxsiyyətin formalaşması deməkdir. V.A.Suxomlinski qeyd edirdi ki, “Uşaqların əsas tərbiyə məktəbi ər və arvad, ata və ana arasındakı qarşılıqlı münasibətdir”. Odur ki, ailədə tərəflərin əsas başlıca rolu bir-birini qavramaq və anlamaqdır. Azərbaycan ailəsində həm ata, həm də ana uşaqlar üçün yaşayır. Deyimlərimizdəki “Dörd göz uşaq üçündür”, “Anasız uşaq evdə xar olar, atasız uşaq çöldə” bu kimi kəlmələrin psixoloji kökləri aydındır. Cəmiyyətin kiçik sosial qrupu olan ailə bir çox vacib funksiyaları yerinə yetirir. Ailənin yerinə yetirdiyi funksiyalara daxildir: reproduktiv, tərbiyə - edici, kommunikativ, ekonomik, istirahət vaxtının birgə keçirilməsi və s. Bu funksiyalar arasında əlaqə çox güclüdür. Ailədə həm böyüklər, həm də kiçiklər tərbiyə olunur. Ailənin tərbiyələndirici funksiyası iki aspektdə bölünür: 1-ci – uşaq şəxsiyyətinin normal formalaşmasını, maraq və qabiliyyətlərinin inkişafını, yaşlı nəsil tərəfindən (ana, ata, nənə, baba və s.) sosial təcrübənin verilməsi, onlarda dünyagörüşünün formalaşması, əməyə xüsusi münasibətin yaradılması, kollektiv hissinin onlara aşılması və s. 2-ci aspekt isə hər bir ailə üzvünə təsir edən sisteməlik tərbiyələndirmə üsuludur. Burada bir ailə üzvü digər ailə üzvünə təsir edərək onu tərbiyələndirir. Hər bir uşağın həyatında ailə mühüm rol oynayır. Ailənin bir üzvü olaraq uşaq valideynləri ilə münasibətə girir, onlar da öz növbəsində uşağa müxtəlif cür (həm pozitiv, həm də neqativ) təsir edə bilər. Bu iki halın da nəticəsində uşaq ya həyatsevər, ünsiyyətçi, xoşbəxt və ya əksinə narahat, kobud, ikiüzlü, yalançı və s. kimi böyüyə bilər. Valideyin münasibətləri uşağa olan müxtəlif hisslər, davranış stereotipləri, uşağı başa düşmə və anlama münasibətlərinin cəmidir. Uşaqla pozitiv münasibətlərin yaradılması üçün valideynlər müəyyən informasiyaya, biliyə malik olmalıdırlar. Yəni ailə tərbiyəsi məqsədyönlü bir proses olmalıdır. Ailənin quruluşundan asılı olmayaraq ailə tərbiyəsinin əsasında uşaqda şəxsiyyətin və əxlaqi dəyərlərin inkişafı durmalıdır. (1, səh.91) Ailədə kişi ilə qadın arasında bütövlüyün olması mütləq vacibdir. Əgər münasibətdə tamlıq, bir-birinə hörmət, qarşılıqlı sevgi, dayaq, anlama eyni zamanda da dostluq varsa, o ailə artıq “bütöv ailə” hesab olunur. Ailə ər-arvadlıq – valideynlik – qohumluq əlaqələri ilə bağlanmış və bununla əhali artımını və ailə əməllərini, vacibliyini, həmcinin uşaqların sosiallaşdırılmasını və ailə üzvlərinin mövcudluğunu təmin edən insan toplumudur. Ailə uşaq üçün çox əhəmiyyətli rol oynayan bir strukturdur.

Məşhur psixiater E.A.Licko ailənin ətraflı analizini belə vermişdir: 1. Struktur tərkibi: tam ailə (həm ana, həm də ata var); Natamam ailə (ya ata, ya da anadan ibarət ailə); Deformasiya olunmuş ailə (ögey ana və ya atanın olması); 2. Funksional xüsusiyyətləri: Ailədə tam harmoniya şəraiti, və ya əksinə - disharmoniya. Ailədə disharmoniya müxtəlif cür ola bilər. Disharmoniyanın yaranmasına aşağıdakı misal gətirmək olar: - Ailədə ata və ana arasında portnyorluq yoxdur (valideynlərdən biri dominant, digəri isə anadan asılı olan); -Destructiv ailə (ailə üzvləri arasında demək olar ki, münasibət yoxdur, həyatı çətinliklərin həll edilməsində bir-birinə dayaq və ailə üzvləri arasında emosional bağlantı yoxdur); - Dağılan ailə - ailədə dominant mövqedə dayananın digər ailə üzvlərini bir növ istismar etməsi, münasibətlərin dağılması, ailədə mənfi psixoloji iqlimin olması və sonra boşanma ilə nəticələnmə ehtimalı); Ailə çox mürəkkəb struktura malik, müxtəlif qarşılıqlı münasibətlər – valideyn – övladlar, valideyn – valideyn, valideyn və onların valideynləri, böyük və kiçik uşaqlar arasında münasibətlərdən təşkil olunur. Egoizm insanların vaxtı ilə ailədə uşaqların tərbiyəsində yol verilən qüsurlardır. Ailədə övlada qarşı hədsiz sevgi olanda bu uşaqlarda egoizm, şöhrətpərəslik kimi müsbət olmayan keyfiyyətlərin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Əksinə olduqda isə uşaqlarda patoloji, inamsızlıq, həyəcanlılıq, natamamlıq hissi yarana bilər. Psixoloqlar qeyd edirlər ki, əqər uşaqlar bir necə ay

sevgidən məhrum edilsə, onların bütün sonrakı həyatında iz qoyacaq fəsadlar yarana bilər.

Şəxsiyyətdə əxlaqi və emosional sahənin yaradılması məhz elə ailə tərbiyəsinin əsasını təşkil edir. Sevgisiz böyüyən uşaq hər iki valideynləri olduğu təqdirdə də yetim sayılır. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, valideynlər arasındakı münasibətlər də uşağın inkişafında öz təsirini göstərir. İ.Koçetkovun fikrincə valideynlər arasında olan sevgi uşağın tərbiyəsinə təsir edən ən əsas faktor ola bilər. Ana və ata bir – birini sevdikdə onların sevgisinin uşaqda bir növ özünə pay götürür. Onsuz isə uşağın bütün həyatı qaranlığa qərq olur və heç bir pədaqoji tədbirlər ailənin bu sevgisini əvəz edə bilməz. (2, səh. 73) Ailənin formalaşması bir sıra mərhələdən keçir: 1 – nığahın bağlanması – ailənin yaranması; 2 – uşaq doğumunun başlanması – ilk uşağın doğulması; 3 – uşaq doğumunun sona çatması – sonuncu uşağın doğulması; 4 – ailənin mövcudluğunun sona çatması – ərin və ya arvadın vəfat etməsi. Hər bir mərhələdə ailə ancaq özünə xas olan sosial və iqtisadi xüsusiyyətlərə malik olur. Bu mərhələlərdən biri pozularsa ailədə problem yaranır. Müasir dövrdə geniş yayılmış problemlərdən biri ailə daxilində olan konfliktlərdir. Ailədə daxili münasibətlərin səbəbləri ən çox işsizlik, maddiyyatın zəif olması, qadın ilə kişi arasında mövcud olan problemlərdir. (3, səh.49)

Ailədə baş verən zorakılıq müasir dövrdə geniş yayılmış psixoloji problemdir. Ailədə baş verən zorakılığın səbəbləri ailənin natamam olması, qadın ilə kişi arasında olan problemlər, valideynlərin psixoloji cəhətdən sağlam olmamasını göstərmək olar. Kişinin qadına qarşı göstərdiyi fiziki zorakılıq həm qadına, həm də ən çox uşağa təsir edərək, birbaşa psixikada iz salır, nəticədə psixoloji problemlərə yol açır. Əgər buna baxmayaraq sonralar ailədə hər şey düzəlsə, münaqişələr də qaydasına düşür. Amma uşaqda ciddi problemlər yaranır. Ümumiyyətlə, insan psixikası elə bir məkandır ki, bizi idarə edir. Bu zaman uşaqlarda fobiylar, nevrozlar, aqressiya yaranır. İnsana kənardan təsir edən hər şey psixikada cəmləşir və bunun nəticəsində problemlər yaranır, yəni uşaqda qorxu hissi baş qaldırır. Qorxu bilavasitə beyinə təsir edərək qorxu nevrozuna, panikalara, hallunasiyalara, autizm, daun sindromuna, uşağın ünsiyyətdə olmasında problemlərə səbəb ola bilər. Ailədə belə situasiyaların qarşısının alınması üçün valideynlər hər situasiyada özlərini ələ almaq, daxili iradə yaxud situasiyada özlərini hər şeyin yaxşı olacağına ümid etməsi çox vacibdir. (4, səh.89)

Natamam ailə tam olmayan bir valideynli ailə olub, son illərdə sayı artmaqdadır. Belə ailə boşanma nəticəsində yaranır. Boşanma səbəbləri nin nə olmasından asılı olmayaraq boşanmadan bütün ailə üzvləri əziyyət çəkir. Məsələn: boşanmadan sonra valideynlərin bir-biri ilə normal münasibət saxlamadıqda vəziyyət daha da pisləşir, bu da öz növbəsində uşağın normal inkişafına mane olur. Əksər vaxtlar ana boşanmadan sonra nəinki atanın övladının həyatında müəyyən yer tutmasına, hətta onunla görüşməyi belə qadağan edir. Valideynlərindən biri ilə görüşə bilməmək hissi, uşaqda dərin psixoloji travmalar yaradır. Uşağın psixikasına daha ağır travmanı boşanmadan sonra valideynlərin bir-birinə olan pis münasibətlərini heç gizlətməyə çalışmamaları, bundan başqa uşağı aralarında yaşanan mənfi münasibətlərin seyricisinə çevrilməsi faktıdır. Bu cür şəraitdə böyüyən uşağın xarakterində illər keçsə belə düzəlməyən mənfi hallar özünü təzahür etdirməyə başlayır. Ailənin dağılması onun əvvəlki strukturunun dəyişməsinə səbəb olur. Bu da uşağın tərbiyəsində öz mənfi rolunu oynayır. (5, səh.76)

Boşanmaya doğru gedən evliliklərdə valideynlərin çoxu öz rahatlığını düşünür, uşaqlarını düşünmür. Ana və atası ayrılan uşaqların böyük bir zədə ilə qarşı – qarşıya qaldıqları və həyatlarının bundan sonrakı əhəmiyyətli bir qismini əlavə çətinliklərlə yaşayacaqları bir gerçəkdir. Edilən araşdırmalar uşaqların xüsusilə boşanmadan dərhal sonrakı zaman bundan çox ağır şəkildə təsirləndiyini bildirmişlər. İllər sonra yaşadıkları bu zədənin təsirini tamamilə üzərlərindən atıb karyer etməyi bacaran uşaqlar tapıldığı kimi, həyatlarının geri qalan hissəsində həmişə bu əzikliyi birlikdə daşıyanlar da olmuşdur. Bu çətinlikləri aşaraq normal həyata keçid etməyi bacaranlarda diqqət çəkən bir nöqtə isə bunların ümumiyyətlə həyəcanlarına nəzarət etməyi və buna oxşar hadisələrlə qarşılaşdıqda özlərini başqa insanların yerinə qoymağı olduqca yaxşı bacaran şəxsiyyət strukturlarıdır. Uşaqların geri döndü baxdıqlarında mənfi olaraq xatırladıqları, ana – ata arasında xəbər daşıyıcısı olmaq, ana və atalarının bir-birlərini günahlandırmalarını dinləmək, qarşı cinsdən biriylə səmimiyyəti irəli sürməklə necə təbii davrana biləcəklərini bilməmək, iqtisadi problemlər, ata və ya ana qohumlarla bağların qopması kimi vəziyyətdir. (6, səh.88) Uşağın yaşı çox əhəmiyyətli bir faktordur. Ana-ata ayrılığı – kiçik yaşlarda olan uşaq, bu hadisəyə ilk anda çox böyük reaksiya versə də, bu vəziyyəti daha asan qəbul edir. Məktəbəqədər və kiçik məktəbli dövrdə uşaqlarda ana-atanı yenidən bir araya gətirmə söyləri müşahidə

edilir. Lakin yeniyetmə yaşlı uşaqlar öz ictimai həyatlarını qurmağa çalışarkən güvəndikləri bir damın olması, onların qadın – kişi əlaqələri mövzusunda tərəddüd etmələrinə yol açar bilər. Uşağın cinsiyyəti boşanmaya göstərdiyi reaksiyada çox müəyyən bir rol oynamasa da, uşağın boşanma sonrası birlikdə yaşamağa davam edəcəyi valideynlərlə quracağı əlaqə üzərində təsirli ola bilər. Qız uşaqlar, analarıyla ümumiyyətlə yoldaş kimi olarkən, oğlanlar analarının yanında özlərini evin kişisi kimi hiss edirlər. Ana-atasının yanında başqa kişi və ya qadın gördükdə bu uşağı qıra bilər və öz qadınlıq və kişilik mövqeyilə əlaqədar narahatlığa sürükləyər. Bu səbəbdən də heç bir zaman tərk edilməmək üçün ilk tapdığı adama nə bahasına olursa olsun həddindən artıq bağlana bilər, ya da kimsəyə çox bağlanmamaq üçün dayanmadan yoldaş dəyişdirər bilər. Ana və atası ayrılmış olan uşaqlar yaşadlarına görə daha tez yetkinləşirlər, həyatın çətinlikləri qarşısında daha rahat praktik qərar çıxara bilirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abbasova Q.Y. Elmin və təhsilin sosiologiyası. Bakı, 2002.
2. Ümumi sosiologiya. Z.T.Qalankovanın red. ilə tərcüməci Rüstəmov İ.B. Bakı: 2007.
3. Şəfiyev Ü. Konfliktologiya: siyasi-sosioloji təhsil. Bakı: 2002.
4. Bayramov Ə.S. Gənclərin özünütəربiyəsi haqqında. Bakı: 1961.
5. Əliyev R.İ. Təربiyə psixologiyası. Bakı: 2006.
6. Həməzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiya. Bakı: 2000.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANİ YARADICILIĞINDA PSIXOLOJİ MOTİVLƏR

Zərifə Nəsrullayeva

Gəncə Dövlət Universiteti
Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Zülalə Xəlilova

zerifenesrullayevaa@gmail.com

Xülasə

Ənənəvi olaraq S.Ə.Şirvaninin elmi irsi onun ədəbi və pedaqoji elmin inkişafındakı rolu ilə əlaqədar nəzərdən keçirilir. O, ümumi pedaqoji problemlərin öyrənilməsi və həllində müstəsna xidmətlərinə görə layiqincə tanınır. O, həm də milli təربiyə prinsipinin əsaslandırılması, məktəb fənlərinin tədrisi metodikası problemlərinin həlli və bir çox digər nailiyyətləri ilə tanınıb. Bu, S.Ə.Şirvanini Azərbaycanın görkəmli şairi, ədibi, müəllimi kimi təsvir etməyə şərait yaradır. Eyni zamanda, S.Ə.Şirvani tam psixoloji konsepsiya yaratmasa da, XIX əsrdə psixologiya elminin inkişafına da mühüm töhfə vermişdir.

Açar sözlər: S.Ə.Şirvani, məktəb təlimi, psixoloji yanaşma, milli təhsil, milli təربiyə.

Abstract

Traditionally, the scientific heritage of S.A.Shirvani is considered in connection with his role in the development of literary and pedagogical science. He is deservedly recognized for his exceptional services in the study and solution of general pedagogical problems. He was also recognized for his substantiation of the principle of national education, solving problems of teaching methodology of school subjects and many other achievements. This allows us to describe S.A.Shirvani as an outstanding poet, writer, teacher of Azerbaijan. At the same time, although S.A.Shirvani did not create a complete psychological concept, he also made a significant contribution to the development of psychological science in the XIX century.

Keywords: S.A. Shirvani, school education, psychological approach, national education, national upbringing.

S.Ə.Şirvaninin elmi irsinin böyüklüyü haqqında müddəə o qədər genişdir ki, heç bir xüsusi və ya əlavə əsaslandırma tələb etmir. S.Ə.Şirvaninin əsərlərinin biblioqrafiyası nə qədər geniş və rəngarəngdirsə, onun elmi işinin təhlilinə həsr olunmuş əsərlərin sayı da o qədər çoxdur. S.Ə.Şirvani yaradıcılığının öyrənilməsi dayandırılmaz: elmi məqalələr, monoqrafiyalar, konfrans materialları nəşr olunur; dissertasiyalar təkcə ədəbiyyat üzrə deyil, həm də pedaqogika, psixologiya, fəlsəfə üzrə müdafiə olunur.

Yuxarıda göstərilənlər onun ideyalarının müxtəlifliyini və onların ən yüksək potensialını göstərir. Təbii ki, biz ilk növbədə S.Ə.Şirvanini böyük ədib, müəllim hesab edirik, onun ədəbi və fəlsəfi fikirləri, təlim və tərbiyənin ümumi pedaqoji problemlərinin həlli kimi ideyaları bu gün Azərbaycan ədəbiyyatı və pedaqogikasının tarixində əzəmətli mövqe tutmadadır. S.Ə.Şirvaninin milli təhsil - tərbiyə, insanın tərbiyəsində əməyin rolu haqqında fikirləri hamıya məlumdur; onun zəngin metodoloji irsi və daha çoxu aktual olaraq qalır.

S.Ə.Şirvaninin bir şair, müəllim kimi tanınmasına baxmayaraq, demək lazımdır ki, o, ilk növbədə psixoloq idi, çünki o, psixoloji biliklərdən pedaqoji problem və məsələləri əsaslandırmaq və həll etmək üçün istifadə etmişdir. Məhz buna görə də bu məqalənin məqsədi S.Ə.Şirvaninin XIX əsrdə psixologiya elminin inkişafına verdiyi töhfələr haqqında bilikləri artırmaq və sistemləşdirməkdir. Bu nəşrin həcmi məhdud olduğuna görə, qeyd olunan məqsədin həyata keçirilməsi məcburi tezis xarakteri daşıyacaqdır.

Məhz S.Ə.Şirvaninin psixoloji fikirləri onun pedaqoji antropologiyanın inkişafının əsasını təşkil etmişdir. Məsələn burasındadır ki, S.Ə.Şirvani insanın tədqiqinə fənlərarası yanaşmanı həyata keçirmişdir: O, fəlsəfə, biologiya və sosial elmlər əsasında ümumən insan həyatının inkişaf qanunauyğunluqları, xüsusən də təhsil qanunları məsələsini həll etməyə çalışırdı. Bu problemin həllində S.Ə.Şirvani təkcə psixoloji bilikləri pedaqoji biliklərin əsasında qoymadı, həm də təlim, tərbiyə və şəxsiyyətin inkişafı problemlərinin həllini təmin edən psixologiya sistemini yaratdı.

*Elmsiz kimsənə hünərsizdir,
Elmi-bitərbiyə səmərsizdir.
Tərbiyə mayeyi-səadətdir,
Tərbiyə şəxsə malü dövlətdir. [5 səh 122]*

Bu sistemdə aparıcı prinsip S.Ə.Şirvaninin qavrayışın, diqqətin, yaddaşın və şagirdin digər psixi funksiya və qabiliyyətlərinin formalaşdırılması problemlərinin inkişafının orijinal üsuluna çevrilən inkişaf prinsipidir. S.Ə.Şirvaninin şüur problemlərinin inkişafına, təfəkkür və nitqin əlaqəsinə, insanın hiss sferasına, iradə və xarakterin formalaşmasına və s. yanaşması XIX əsr psixologiyası üçün orijinal idi.

S.Ə.Şirvani ilk növbədə xalqını, millətini sevən və onun psixologiyasına yaxşı bələd idi. “Həsən bəy Məlikova” adlı məsnəvidə deyir:

*Bizdə nə axirət, nə dünya var,
Olmuşuq bir yaman bəlayə düşər.
Hər vilayətdə var beş-on kəsəbə,
Əlli min seyyidü axund, tələbə,
Əlli dərviş, əlli mərsiyəxan,
Hamının sözləri tamam yalan;
Əlli min suxtə, əlli min sail,
Əlli min hoqqabazi-naqabi1,
Hamının fikri xəlqi soymaqdır,
Quru yerdə bu xəlqi qoymaqdır.
Xəlqə bunlar hamı qurublar dam,
Bir bunu annamir bu qövmi-avam.
Şiəməz sünniyə edər töhmət,
Sünnimiz şiədən edər qeybət.
Bizi puç etdi şiə, sünni sözü,
Əhli-islamın oldu kur gözü. [5 səh 118]*

Seyid Əzim dindar adam idi. İslam dinini, Qurani Kərimi yaxşı bilirdi. Məhz islamı dərindən bilməyi yerli hoqqabaz mollalar, axundların etdiklərini gözəl başa düşür və xalqının, millətinin dərdinə acıyırdı. Xalqının psixologiyasına bələd olduğundan bu problemlərin hələ çox olacağından amin idi. Neçə əsr keçməsinə baxmayaraq sünni və şiyə məhzəbi hələdə dini parçalamaqdadır.

S.Ə.Şirvaninin insan haqqında vahid biliyi o zaman mümkün olmuşdur ki, o, insan inkişafı prosesini dərk etmək üçün səviyyəli yanaşmadan istifadə edir. İnsanın fizioloji, sonra psixoloji və mənəvi səviyyədə ardıcıl formalaşması ədibə görə şəxsiyyətin inkişaf mərhələləridir. Bu yanaşma Psixologiya elmində Asmolovun təqdim etdiyi şəxsiyyətin formalaşması mərhələrinə yaxındır. Eyni zamanda, S.Ə.Şirvani bu gün mədəni-tarixi prinsipin həyata keçirilməsi kimi şərh edilə bilən ictimai həyatın sosial-tarixi şərtləri hesabına mənəvi səviyyənin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Sonralar bu Psixologiya elmində L.Vıqotskinin “Şəxsiyyətin inkişafının mədəni – tarixi nəzəriyyəsi” kimi daxil olur.

Onun şərlərinin birində tarixi yerlərimizin adının arxa – arxaya səsləndirməsi XIX əsr Azərbaycan dövləti haqqında geniş təsəvvür yaradır. L.Vıqotskinin dediyi kimi şəxsiyyətin yaşadığı mühit onun formalaşdırır. Hesab edirik ki, şerdə əzəli torpaqlarımızın adının çəkilməsi təsadüfi deyildi. Gələcək nəsillər üçün ismarıcdır.

*Neçə il çəng edib Dağıstanda,
Çox olub özgə cəng hər yanda.
Bir xəyanət görünməyib bizdən,
Əyrilik sadır olmayıb düzdən.
Xah Dərbəndü Qübbəvü Şirvan,
Gəncəvü Badkubəvü Salyan,
Lənkəran şəhri, Şişə torpağı,
Dövləti-Rusə olmayıb yağı,
Əhü-Tiflisü Naxçıvan, İrəvan,
Olub əlqissə, tabeyi-fərman. [5 səh.126]*

Dərbənddən başlayıb İrəvana qədər yurd yerlərimin adı çəkilir. Milli hisslərin yaranmasında və inkişafında böyük rolu vardır bu kəlamların.

Seyid Əzimin açdığı “Üsuli – cədid” məktəbində bu gen pedaqoji psixologiyada nəzərdən keçirilən təlim və tərbiyənin psixoloji məsələləri öz əksini tapmışdır. Təlimin optimallaşdırılması, uşaqları yükləmədən azad etmək, təlimi ana dilində anlaşqlı təqdim etmək dərin psixoloji yanaşmadır. Məktəbdə uşağın təfəkkürünün hərtərəfli inkişafı ilə bağlı fənlərin seçimi və tədris olunmasına xüsusi diqqət yetirilirdi. S.Ə.Şirvani şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünü də inkişaf etdirir, onlara şər oxumağı və yazmağı da öyrədirdi. H.Əhmədov yazır: “Şamaxının bəzi mühafizəkar adamları belə uşaqlarını mollaxanalara deyil, məhz S.Əzimin məktəbinə qoymağa başladılar.” [1 səh.173]

Sonda qeyd edirik ki, S.Ə.Şirvaninin real, dərindən öyrənilməsinə və dərk edilməsinə ehtiyac bu gün üçün aktualdır. S.Ə.Şirvaniyə psixoloq kimi müraciət etmək keçmişin görkəmli azərbaycan müəllimləri və psixoloqları arasında onun haqqında ritualistik xatırlatma olmamalıdır. Onun fikirləri müasir psixologiyanın qarşısında duran problemlər – pedaqoji psixologiyada fənlərarası tədqiqatların həyata keçirilməsi, psixoloji biliklər sisteminin yaradılması və bir çox başqa məsələlərlə təəccüblü şəkildə uzlaşır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əhmədov H. Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı, 2001.
2. Əlizadə Ə.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür. – Bakı, 2001..
3. Həmzəyev M.Ə. Pedaqoji psixologiya. – Bakı, 1991,
4. Seyidov S. Psixologiya. Bakı, 2007.
5. Şirvani S.Ə. “Seçilmiş əsərləri”, II cild. Bakı, 2005.

YARIŞ VƏ MƏŞQ DÖVRÜNDƏ RAST GƏLİNƏN PSIXOLOJİ İNKİŞAF POZUNTULARI

Zaur Rzayev

Azərbaycan İdman Akademiyası
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
zaur.rzayev@sport.edu.az

Xülasə

Həddindən artıq məşq etmə, fiziki fəaliyyət zamanı irrasional yüklər nəticəsində baş verən, performansın azalması və fiziki və emosional tükənmə hissi ilə ifadə edilən bir vəziyyətdir. Həddindən artıq məşq etmə həm peşəkar idmançılarda, həm də idmanla məşğul olan adi insanlarda baş verə bilər. Bunun iki vəziyyətini ayırd etmək vacibdir: həddindən artıq məşq etmə ümumi yorğunluq və daimi ağır yüklərdən sonra tam bərpa olunmamasıdır, həddindən artıq məşq etmə sindromu, məşqdən sonra bədənün uyğunlaşmasının pozulması ilə özünü göstərən, daxili orqanların pozulması ilə sinir, immun, endokrin və digər sistemlərdə dəyişikliklərə səbəb olan patoloji tükənmədir. Hər iki şərt idman həkimi və məşqçi tərəfindən məcburi düzəliş və bərpa monitorinqini tələb edir. Həkim optimal yükü hesablamağa kömək edəcək, qidalanma və gündəlik rejimə dair tövsiyələr verəcəkdir. Yorğunluq enerji ehtiyatlarının bərpasını tələb edən uzun müddət davam edən psixofiziki stress nəticəsində performansın azalmasıdır.

Açar sözlər: yarış, məşq, psixoloji, inkişaf, pozuntu, fəaliyyət, nəticə, idmançı, yorğunluq, uyğunlaşma, psixoloji, hazırlıq.

Abstract

Overtraining is a condition that occurs as a result of irrational loads during physical activity, expressed in a decrease in performance and a feeling of physical and emotional exhaustion. Overtraining can occur both in professional athletes and in ordinary people involved in sports. It is important to distinguish two conditions: overtraining is a general fatigue and failure to fully recover after constant heavy loads, overtraining syndrome is a pathological exhaustion that manifests itself in a violation of the body's adaptation after training, leading to changes in the nervous, immune, endocrine and other systems with disruption of internal organs. Both conditions require mandatory correction and recovery monitoring by a sports doctor and trainer. The doctor will help calculate the optimal load, give recommendations on nutrition and daily regimen. Fatigue is a decrease in performance as a result of prolonged psychophysical stress that requires the restoration of energy reserves.

Keywords: competition, training, psychological, development, violation, activity, result, athlete, fatigue, adaptation, psychological, preparation.

Həddindən artıq yüklənmə o qədər intensiv fiziki işdir ki, bu, “həddindən artıq” daxili enerji xərclərini tələb edir, çünki o, mövcud təlim səviyyəsində müəyyən bir orqanizmin imkanlarını üstələyir. Fitness bədənün özüne zərər vermədən müəyyən səviyyəli və təbiətdəki yüklərə uyğunlaşmaq və öhdəsindən gəlmək qabiliyyətidir. Həddindən artıq gərginlik, yığılmış həddindən artıq yüklənmə nəticəsində inkişaf edən və adətən nisbətən qısa bir istirahət müddətindən sonra keçən bir vəziyyətdir. Həddindən artıq məşq təkcə təlim yüklərinin intensivliyinin dəyişməz qaldığı və ya artdığı şəraitdə irəliləyişin olmaması və ya nəticələrin azalması deyil. Bundan əlavə, bütün hallarda fiziki, neyroendokrin, psixi proseslər və resurslar arasında uyğunsuzluq və balanssızlıq aşkar edilir (4, s. 65-66).

Həddindən artıq məşq etmə sindromu ilə bağlı statistika təbii olaraq idman növündən, yaş kateqoriyasından, rəqabət səviyyəsindən və bir çox digər amillərdən asılı olaraq dəyişir. Birinci təxmini hesab etmək olar ki, yüksək səviyyəli yarışlarda həddindən artıq məşq etmiş idmançıların nisbəti 20-35% təşkil edir. Üstəlik, uzun məsafəli qaçışçılar arasında bu nisbət əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir və 60-64% çatır (karyerası ərzində bu simptom kompleksi ən azı bir dəfə dözümlülüyün ən vacib keyfiyyət olduğu idman növlərində idmançıların 70% -dən çoxunda aşkar edilmişdir), həddindən artıq məşq edən yüngül atletlər arasında - 18-19%, güc atletləri - 30% qədər və s. Kişilərdə vegetativ və ürək xəstəlikləri

daha çox, qadınlarda isə neyroendokrin və nevroza bənzər pozğunluqlar (narahatlıq, nevrasteniyə və s.) daha çox müşahidə olunur.

Həddindən artıq məşq səhv qurulmuş təlim prosesi səbəbindən baş verir. Ekzogen və endogen amilləri təhrik edir: fiziki fəaliyyətin həddindən artıq intensivliyi; qeyri-kafi yuxu müddəti və ya keyfiyyətsiz yuxu; balanslaşdırılmış qidalanma və ciddi pəhrizlərin olmaması; tez-tez ucanlar; emosional balanssızlıq; yüksək stress səviyyələri; düzgün istirahətin olmaması; xroniki xəstəliklərin kəskinləşməsi (2, s. 46-47).

Həddindən artıq məşq aşağıdakı simptomlarla xarakterizə olunur: konsentrasiyanın azalması; motor koordinasiyanın pisləşməsi; artan yorğunluq və yorğunluq; uzunmüddətli əzələ ağrısı; artan istirahət ürək dərəcəsi; yuxusuzluq və digər yuxu pozğunluqları; narahatlıq və depressiyanın ortaya çıxması; qadınlarda menstruasiya pozuntuları; əzələ kütləsinin itirilməsi; çəki artımı və ya arıqlaya bilməmək; yoluxucu xəstəliklərin sayının artması.

Həddindən artıq məşq etmə sindromu ilə "normal" həddindən artıq yüklənmə arasındakı əsas fərq klinik təzahürlərin davamlılığıdır: qısa müddət ərzində dərin istirahətdən sonra simptomlar yox olmur və performans bərpa olunmur. Normal fiziki hazırlığı bərpa etmək və həddindən artıq məşq edən idmançının nəticələrini daha da yaxşılaşdırmaq məsələsinə qayıtmaq üçün günlər və ya həftələr deyil, çox aylar xüsusi müalicə və reabilitasiya rejimi tələb olunur. Həddindən artıq məşq etmənin terapiyasının əsas prinsipi məşq prosesinin tənzimlənməsi, yüklərin intensivliyinin azaldılması və sonrakı uyğunlaşma və bərpa ilə təlim rejiminin yaradılmasıdır (7. s. 84-85).

Psixoterapiyanın effektivliyini qiymətləndirmək və zəruri hallarda onu düzəltmək üçün bütün proses idman psixoloqu və məşqçi tərəfindən nəzarət edilməlidir. Yemək rejimi ilə işləmək, qida və vitamin çatışmazlığını aradan qaldırmaq da mühüm rol oynayır, eyni zamanda art-psixoterapiya texnikasından da tətbiq etmək məqsəduyğun ola bilər. Laboratoriya tərəfindən təsdiqlənmiş çatışmazlıq halında, dərman kompensasiyası dərman vasitələrinin dərman formalarından istifadə etməklə təyin edilir (pəhriz əlavələri deyil). Emosional pozğunluqları düzəltmək üçün bir mütəxəssislə işləmək kontekstində koqnitiv-davranış psixoterapiyası və ya digər psixoloji üsullar tövsiyə olunur. Həddindən artıq məşq qarşısının alınması məşq cədvəlinin düzgün planlaşdırılmasından və sağlam həyat tərzini üçün ümumi tövsiyələrə əməl etməkdən ibarətdir. Yaxşı yuxu, balanslaşdırılmış qidalanma, emosional stressin korreksiyası və vaxtında həkimə baş çəkmək fəaliyyətinizi məhsuldar etməyə və atletik uzunömürlülüüyü qorumağa kömək edəcəkdir (4, s. 76-77; 5, s. 92-93).

Məşqdən fərqli olaraq, yarışlarda idmançının yalnız bir məqsədi var - bacardığı hər şeyi göstərmək, idman üçün zəruri olan fiziki və motor keyfiyyətlərinin inkişaf səviyyəsi ilə xarakterizə olunan məşq zamanı əldə edilən starta hazırlığı həyata keçirmək, eləcə də psixi xassələri və funksiyaları. Eyni zamanda, yarışda çıxışın uğuru təkcə idmançının hazırlıq səviyyəsindən deyil, həm də onun vəziyyətindən asılıdır. Bir çox məlum hallar var ki, yaxşı hazırlaşaraq və məşqdə yüksək nəticələr göstərən idmançı stress, həddən artıq həyəcan və s. Həqiqətən də, idmançının öz fiziki, texniki və taktiki qabiliyyətlərini, bacarıq və qabiliyyətlərini tam reallaşdırma bilməsi, rəqabətin məcburi elementi kimi ehtiyat imkanlarını üzə çıxara bilməsi üçün o, müəyyən stress faktorlarına psixoloji hazırlıq görməlidir (1;3;7;9)

İdman yarışları açıq şəkildə stressli vəziyyətdir və bu, ilk növbədə, bu yarışlarda idmançının qarşısına qoyulan vəzifələr və onların həyata keçirilməsi üçün hazırda malik olduğu imkanlarla bağlıdır. Bu vəziyyətdə, həll olunan tapşırığın sadəcə obyektiv çətinliyi deyil, hər şeydən əvvəl idmançının onun yerinə yetirilməsinin mümkünlüyünü ehtimal qiymətləndirməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müvafiq olaraq, rəqabət fəaliyyətində stressin baş verməsinin əsas səbəbi idmançının qarşısında duran vəzifələr və onun imkanları arasında uyğunsuzluğun subyektiv hissidir. Müvafiq olaraq, bu vəziyyətdə stress idmançının şüurunun, onun düşüncə tərzinin və öz imkanlarını qiymətləndirməsinin, hazırlıq səviyyəsinin, təhsilinin və ekstremal rəqabət şəraitində davranışını özünü tənzimləməyə hazırlığının məhsuludur. Bu, bədənin birbaşa yükə və başa çatdıqdan dərhal sonra fizioloji stress kimi təyin edilə bilən reaksiyalarından fərqli olaraq, onu psixi stress kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir (6, s. 143-144).

Beləliklə, psixi stress idman fəaliyyətinin real təhlükə və ya real ekstremal stress amillərinin təsiri altında inkişaf edən həddindən artıq psixi gərginlik və davranış pozğunluğu vəziyyətidir. İdman yarışlarında iştirakla əlaqədar idmançılarda baş verən zehni (rəqabətli) stress, müxtəlif iyerarxik

səviyyələrin bir neçə şərait sistemi ilə müəyyən edilmiş fərdin mürəkkəb psixofizioloji vəziyyətidir. Bu stressin idmançının fəaliyyətinə təsirinin xüsusiyyətləri və gücü onun müxtəlif fərdi xüsusiyyətlərinin əlaqəsi və qarşılıqlı əlaqəsi ilə müəyyən edilir: sosial-psixoloji, şəxsi, psixoloji, psixodinamik, fizioloji, yəni. onların qarşılıqlı əlaqələrinin bütün sistemi. Stressorun hansı hiss və emosiyalar doğurmasından asılı olmayaraq – yorğunluq, ağrı, qorxu, qəzəb və s. – reaksiya oxşar olacaq: endokrin sistemin fəaliyyəti artır, hormonal aktivlik kəskin şəkildə yüksəlir, steroid hormonları ifraz olunur, bu da öz növbəsində bir çox funksional sistemlərdə dəyişikliklər: nəbz və tənəffüs dərəcəsi artır, qan təzyiqi və əzələ tonusu yüksəlir, titrəmələr görünür, kinestetik həssaslıq pisləşir, hərəkətlər daha az əlaqələndirilir və daha az qənaətcil olur. Bundan əlavə, davranış üzərində "intellektual" nəzarət pisləşir, diqqətin bölüşdürülməsi və dəyişdirilməsi çətinləşir, hərəkətləri qiymətləndirməkdə tənqidlilik azalır və qeyri-adekvat qərarlar qəbul edilə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Hüseynov E.A. Qələbənin psixologiyası // AzDPU-nun professor müəllim heyyyətinin 61-ci elmi konfransının materialları, II buraxılış. Bakı: 2001, s. 94-101.
2. Hüseynov E.A. Yarışan idmançıların psixologiyası // *Sensey* elmi-kütləvi idman jurnalı, Bakı, 2003, №3, s. 45-51.
3. Hüseynov E.A. Boksda tədqiqatlar. Bakı, 2012, 378 s.
4. Hüseynov E.A., Yarış fəaliyyətinin psixologiyası. Bakı, 2015, 182 s.
5. Hüseynov E.A.. İdmanda psixoloji xidmət. Bakı: 2022, 231 s.
6. İsmayılov T.M.. Məmmədova C.M. İdman psixologiyası. Bakı: 2002, 372 c.
7. Qurbanova L.M.. Psixi sağlamlıq. Bakı: 2016: 234 s.
8. Кандыба В.М. Психическая саморегуляция. Москва, 2003, 234 с.
9. Найдиффер Р.М. Психология соревнующегося спортсмена. Москва, 1979, 173 с.

SOSIAL ŞƏBƏKƏLƏRDƏ ANONİM MƏNBƏLƏRİN QAVRAYIŞ PSIXOLOGİYASI

Arif Əli-zadə

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
arif.alizadeh@outlook.com

Xülasə

Məqalədə sosial şəbəkələrdə anonim informasiya mənbələri fenomeni sosial psixologiya prizmasından araşdırılır. Xüsusi diqqət anonimliyin informasiyanın etibarlılığı və ona olan inamın formalaşmasına necə təsir göstərməsinə yönəldilir. Anonimliyin ikili təbiəti vurğulanır: bəzi hallarda o, səmimiyyət təəssüratını gücləndirə bilər, lakin daha çox hallarda mənbə barədə niyyət, mənsubiyyət və kompetensiya ilə bağlı məlumat çatışmazlığı səbəbilə inamın azalmasına səbəb olur. Məlumatın qavranılması zamanı istifadə olunan sosial-psixoloji mexanizmlər — ehtimal-əsaslı emal, təsdiqedicilik, qrup identifikasiyası və legitimlik qavrayışı təhlil olunur.

Açar sözlər: sosial psixologiya, etibar, anonimlik, informasiyanın qavranılması, evristikalar, identiklik, təsdiqləmə effekti, rəqəmsal kommunikasiya.

Abstract

This article examines the phenomenon of anonymous information sources on social media from the perspective of social psychology. Particular attention is given to how anonymity influences the perceived credibility of messages and the formation of trust. The dual nature of anonymity is emphasized: in certain contexts, it can enhance the perception of sincerity, but more often it functions as a factor that reduces trust due to the lack of information about the source's intentions, affiliation, and competence. The article discusses key social-psychological mechanisms such as heuristic information processing, confirmation bias, group identification, and perceived legitimacy.

Keywords: Social psychology, trust, anonymity, information perception, heuristics, identity, confirmation bias, digital communication.

Giriş

Müasir rəqəmsal cəmiyyətdə informasiya təkcə rəsmi kanallar, KİV və ya fikir liderləri vasitəsilə deyil, həm də anonim hesablar, bloqlar və az tanınan veb-saytlar vasitəsilə yayılır. Məlumat mənbəyinin anonimliyi onlayn kommunikasiya üçün spesifik xüsusiyyət olmaqla sosial psixologiyanın tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bu, insanlararası və kütləvi qavrayış, etibar və sosial təsir kimi əsas psixoloji proseslərə birbaşa təsir göstərir.

Ənənəvi, yəni oflayn qarşılıqlı təsir zamanı məlumatın mənbəyi adətən məlum olur. Bu da auditoriyaya mənbəyə qarşı etibar status, nüfuz və ekspertlik kimi sosial göstəricilər əsasında formalaşdırmağa imkan verir. Onlayn mühit isə tam və ya qismən anonimliyin mümkünlüyünü təmin edir ki, bu da auditoriyanı tanış sosial oriyentasiyalardan məhrum edir. Bu şəraitdə informasiyanın qavranılması və etibarlılığının qiymətləndirilməsi daha çox idrak və sosial amillərdən asılı olur.

Anonimliyin sosial-psixoloji ikililiyi

Sosial psixologiya nöqteyi-nəzərindən anonim mənbədən alınan informasiyanın qavranılması təkcə mesajın məzmunu ilə deyil, həm də auditoriyanın sosial yönümləri, əvvəlki təcrübəsi, identikliyi və məlumat emalı zamanı istifadə etdiyi evristikalarla müəyyən olunur.

Bəzi hallarda anonimlik məlumatın dürüst və qərəzsiz qəbul olunmasına səbəb ola bilər. Bu, xüsusilə mənbə üçün riskin olduğu hallarda müşahidə olunur [1, s. 61-91]. Məsələn, həkim və ya müəllim xəstələrin təhlükəsizliyi və ya rəhbərliyin təzyiqləri ilə bağlı daxili pozuntular barədə anonim şəkildə məlumat verir və işini itirməkdən qorxur. Eyni zamanda, tələbə müəllim tərəfindən alçaldılma və ya universitetdə korrupsiya hallarını anonim formada paylaşır, çünki təhsil müəssisəsindən uzaqlaşdırılmaqdan ehtiyat edir.

Bu cür hallarda auditoriya mənbənin şəxsiyyətini gizlətməsini onun səmimi narahatlığı və şəxsi marağının olmaması kimi qəbul edə bilər. Bu mexanizmi “risk vəziyyətində etibar evristikası” kimi xarakterizə etmək olar: “Əgər anonim deyirsə, deməli, qazanc üçün deyil”.

Lakin əksər hallarda anonim mənbə etibarsızlıqla qarşılanır. Sosial psixologiyada etibarın formalaşmasında sosial mənsubiyyət, nüfuz və qrup identifikasiyası kimi faktorların əhəmiyyəti vurğulanır. Mənbə məlum olmadıqda, onun mövqeyini, təcrübəsini və “öz” və ya “yad” qrupa aidliyini müəyyən etmək mümkün olmur. Bu isə sosial ehtiyatlılığı aktivləşdirir və etibarsızlığı artırır. Sosial kontekstin olmaması auditoriyanı məlumatı sistemli şəkildə analiz etmək imkanından məhrum edir [2, s. 119-130] və nəticədə səthi yanaşmalar işə düşür — məsələn, “anonim = etibarsız”.

Həmçinin, sosial-psixoloji araşdırmalar göstərir ki, informasiyaya olan etibar çox vaxt mesajın obyektiv xüsusiyyətləri ilə deyil, onun insanın mövcud baxışları və dünya görüşü ilə uyğunluğu ilə müəyyən olunur. Mənbə anonim olsa belə, əgər mesaj auditoriyanın inanc və gözləntilərinə uyğun gəlsə, o, daha çox etibarlı hesab edilə bilər — bu isə təsdiqləmə meylinin təzahürüdür [3, s. 78-88].

Anonim mesajlarda təsəvvüri identiklik effekti də aktualdır: insanlar tez-tez məlumat verən şəxsin obrazını öz təsəvvürlərinə uyğun şəkildə formalaşdırırlar. Əgər paylaşılan ideyalar auditoriyanın qrup baxışları ilə uyğun gəlsə, anonim mənbə “bizdən biri” kimi qəbul edilə bilər. Bu isə hətta mənbə barədə obyektiv informasiya olmasa belə, daxili qrup həmrəyliyi psixoloji mexanizmi sayəsində etibarın güclənməsinə səbəb olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, informasiyanın məzmunu da etibar səviyyəsinə təsir göstərir. Sosial psixologiyada etibarın iki əsas növü fərqləndirilir: rəasional (kognitiv) və affektiv etibar. Birinciyə faktlar və məntiq əsasında formalaşan etibar daxildir, ikinci isə identifikasiya, emosiyalar və simvollar əsaslanan inamı əhatə edir.

Faktoloji məzmun (xəbərlər, məlumatlar) anonim mənbədən gəlsə belə, əgər digər kanallar tərəfindən təsdiqlənsə və ya obyektiv görünürsə, etibar doğura bilər. Analitik və ya qiymətləndirici mesajlar isə müəllifə və onun interpretasiya qabiliyyətinə inam tələb edir ki, bu da anonimlik şəraitində daha çətindir. Auditoriya təkcə faktın özünə deyil, həm də müəllifin onu düzgün izah etmə qabiliyyətinə inanmalıdır.

Bu baxımdan, anonimlik daha çox analitik yüklü mesajlarda tənqidi qəbul edilir və əlavə etibar

baryeri yaradır.

Nəticə

Psixoloji yanaşma rəqəmsal mühitdə auditoriyanın anonim mənbələri necə qavradığını müəyyən edən bir sıra əsas amilləri ayırd etməyə imkan verir:

1. Anonimliyin konteksti – auditoriyanın qavrayışı mənbənin motivasiyasından asılıdır: şəxsi təhlükəsizliyin qorunması, yoxsa manipulyasiya niyyəti?

2. Qrup mənsubiyyəti və sosial identiklik – əgər mənbə “özümüzdən biri” kimi qavranılırsa, anonim olsa belə, ona etibar davam edə bilər.

3. İnformasiya növü – faktoloji məlumatlar analitikaya nisbətən neytral və potensial olaraq daha etibarlı qəbul edilir.

4. Koqnitiv təhriflər – təsdiqləyici meyl və təmsilçilik evristikası kimi idrak mexanizmləri mənbənin real xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq qavrayışa təsir edir.

5. Sosial siqnallar – şərhlər, bəyənmələrin sayı və mətnin tərtibatı müəllifin şəxsiyyəti əvəzinə qərarvermədə əsas kimi çıxış edir.

Beləliklə, onlayn kommunikasiya şəraitində anonimlik sosial qavrayışın əsas faktorlarından birinə çevrilir. O, bir tərəfdən fikir azadlığı və şəxsi mövqeyin ifadəsi üçün imkanlar açır, digər tərəfdən isə informasiyanın etibarlılığının qiymətləndirilməsində qeyri-müəyyənlik yaradır.

Sosial-psixoloji təhlil göstərir ki, anonim mənbələrdən gələn məlumatların qəbulu tək-cə tənqidi düşüncə ilə bağlı deyil, həm də identiklik, emosiyalar, sosial münasibətlər və idrak prosesləri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Auditoriyanın manipulyasiyaya qarşı davamlılığını artırmaq üçün tək-cə faktların yoxlanılmasını öyrətmək deyil, eyni zamanda şəxsi evristikaların və sosial qərəzlərin fərqiində olmaq bacarığı da inkişaf etdirilməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Rains, S. A., & Scott, C. R. (2007). To Identify or Not to Identify: A Theoretical Model of Receiver Responses to Anonymous Communication. *Communication Theory*, 17(1), 61–91. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2885.2007.00288.x>

2. Dowell, D., Morrison, M., & Heffernan, T. (2015). The changing importance of affective trust and cognitive trust across the relationship lifecycle: A study of business-to-business relationships. *Industrial Marketing Management*, 44, 119–130. <https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2014.10.016>

3. Palminteri, S. (2023). Choice-confirmation bias and gradual perseveration in human reinforcement learning. *Behavioral Neuroscience*, 137(1), 78–88. <https://doi.org/10.1037/bne0000541>

RİSK QRUPUNDAKI GƏNCLƏRLƏ İŞ: DƏSTƏK VƏ REABİLİTASIYA YOLLARI

Aysel Mustafazadə

Bakı Biznes Universiteti

mustafazadeaysel52@gmail.com

Xülasə

Gənclər cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır, lakin bəzi gənclər müxtəlif sosial, iqtisadi və psixoloji problemlərlə üzləşərək risk qrupuna daxil olurlar. Bu problemlərə ailədaxili zorakılıq, sosial təcrid, təhsildən yayınma, işsizlik və cinayətkarlığa meyillilik daxildir. Bu çətinliklərin həlli üçün dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları birgə fəaliyyət göstərməli, psixoloji və sosial dəstək proqramları həyata keçirilməlidir. Təhsil və məşğulluq imkanlarının genişləndirilməsi, hüquqi və iqtisadi dəstəyin gücləndirilməsi risk qrupundakı gənclərin cəmiyyətə inteqrasiyasını asanlaşdırmağa bilər. Maarifləndirmə tədbirləri və ictimai dəstəyin artırılması da onların sosial adaptasiyasına müsbət təsir göstərəcəkdir.

Açar sözlər: Risk qrupundakı gənclər, sosial inteqrasiya, ailədaxili zorakılıq, psixoloji dəstək, təhsil, işsizlik, cinayətkarlıq, sosial rifah, dövlət dəstəyi, qeyri-hökumət təşkilatları, sosial təcrid, peşə bacarıqları, gənclərin inkişafı.

Abstract

Youth play a crucial role in the socio-economic development of society. However, some young people face various social, economic, and psychological challenges, placing them in the at-risk category. These challenges include domestic violence, social isolation, dropping out of school, unemployment, and a tendency toward crime. To address these issues, government and non-governmental organizations must work together to implement psychological and social support programs. Expanding educational and employment opportunities, strengthening legal and financial support, and promoting social integration can facilitate the inclusion of at-risk youth into society. Awareness campaigns and increased public support will also positively impact their social adaptation.

Keywords: At-risk youth, social integration, domestic violence, psychological support, education, unemployment, crime, social welfare, government support, non-governmental organizations, social isolation, vocational skills, youth development.

Giriş

Gənclər hər bir cəmiyyətin sosial-iqtisadi və mədəni inkişafında mühüm rol oynayırlar. Onların sağlam və rifah içində böyüməsi, keyfiyyətli təhsil alması və uğurlu karyera qurması ölkənin gələcək inkişafını müəyyən edən əsas amillərdəndir. Lakin bəzi gənclər sosial, iqtisadi və psixoloji çətinliklərlə üzləşərək risk qrupuna daxil olurlar. Bu qrupa daxil olan gənclər cinayətə meyillilik, narkotik və alkoqol asılılığı, ailədaxili zorakılıq, təhsildən yayınma və işsizlik kimi problemlərlə qarşılaşırlar. Bu problemlərin həlli üçün dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları, sosial işçilər, pedaqoqlar və psixoloqlar birgə fəaliyyət göstərməli, gənclərin cəmiyyətə inteqrasiyasını dəstəkləyən kompleks proqramlar həyata keçirməlidirlər.

Bu məqalədə risk qrupundakı gənclərin üzləşdiyi əsas problemlər və onların həlli yolları araşdırılacaq. Psixoloji və sosial dəstək proqramlarının əhəmiyyəti vurğulanacaq, eləcə də təhsil və məşğulluq imkanlarının genişləndirilməsi üçün təkliflər təqdim ediləcəkdir.

Cəmiyyətin inkişafında gənclərin rolu əhəmiyyətlidir. Onların sosial rifahı, təhsil imkanları və məşğulluq səviyyəsi ölkənin gələcək iqtisadi və sosial strukturuna birbaşa təsir edir. Lakin bəzi gənclər müxtəlif sosial, iqtisadi və psixoloji maneələrlə qarşılaşır və bu, onların risk qrupuna daxil olmasına səbəb olur. Bu qrupa aid olan gənclər arasında cinayətə meyillilik, narkotik və alkoqol asılılığı, ailədaxili zorakılıq, təhsildən yayınma, işsizlik və psixoloji çətinliklər kimi problemlər daha geniş yayılmışdır (Merton, 1938). "Cəmiyyətin inkişafında gənclərin rolu əhəmiyyətlidir. Onların sosial rifahı, təhsil imkanları və məşğulluq səviyyəsi ölkənin gələcək iqtisadi və sosial strukturuna birbaşa təsir edir." (1, s.68)

Bu çətinliklər yalnız fərdi səviyyədə deyil, eyni zamanda cəmiyyətin ümumi rifahına da mənfi təsir göstərir. Gənclərin sosial rifahını artırmaq məqsədilə dövlət qurumları, qeyri-hökumət təşkilatları, sosial işçilər, psixoloqlar və pedaqoqlar birgə fəaliyyət göstərməlidir. Risk qrupundakı gənclərlə aparılan işlərin əsas məqsədi onların sosial mühitə uyğunlaşmasını asanlaşdırmaq, təhsil və peşə bacarıqlarını inkişaf etdirmək, asudə vaxtlarını daha səmərəli keçirmələrinə şərait yaratmaq və ailədaxili münasibətləri yaxşılaşdırmaqdır (Bronfenbrenner, 1979).

Risk qrupundakı gənclər müxtəlif problemlərlə qarşılaşır. Onların böyük bir hissəsi ailədaxili çətinliklərdən əziyyət çəkir. Valideyn nəzarətinin azlığı, ailədaxili münaqişələr və zorakılıq hallarının geniş yayılması bu gənclərdə özgüvən itkisinə, sosial təcridə və psixoloji travmalara səbəb olur. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının 2021-ci il hesabatına əsasən, ailədaxili zorakılığa məruz qalan gənclərin 60 faizi gələcəkdə ciddi psixoloji problemlər yaşayır və sosial həyatdan uzaqlaşır. "Bu qrupa aid olan gənclər arasında cinayətə meyillilik, narkotik və alkoqol asılılığı, ailədaxili zorakılıq, təhsildən yayınma, işsizlik və psixoloji çətinliklər kimi problemlər daha geniş yayılmışdır." (2, s. 98) Sosial təcrid bu gənclərin cəmiyyətə inteqrasiyasını çətinləşdirir və onların özlərini daha dəyərsiz hiss etməsinə səbəb olur. Bu qrupda intihar halları da daha çox müşahidə edilir. Avropa Psixoloji Araşdırmalar Mərkəzinin 2022-ci ildə apardığı araşdırmalara görə, psixoloji problemlərlə mübarizə aparan gənclərin 30 faizi intihara cəhd etmişdir (European Psychological Research Center, 2022). "Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının 2021-ci il hesabatına əsasən, ailədaxili zorakılığa məruz qalan gənclərin 60 faizi gələcəkdə ciddi psixoloji problemlər yaşayır və sosial həyatdan uzaqlaşır." (3, s.47)

Təhsil sahəsində də risk qrupuna aid gənclər ciddi problemlərlə üzləşirlər. Maddi sıxıntılar, ailədaxili gərginliklər və motivasiya çatışmazlığı onların məktəbdən və universitetdən uzaqlaşmasına səbəb olur. Təhsildən yayınma onların gələcəkdə əmək bazarında uğur qazanmaq imkanlarını məhdudlaşdırır və işsizlik riskini artırır. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının 2023-cü il hesabatına əsasən, risk qrupundakı gənclərin 65 faizi iş tapmaqda çətinlik çəkir və bu da onların qeyri-qanuni fəaliyyətlərə meyl etməsinə səbəb ola bilər (ILO, 2023).

Risk qrupuna aid gənclər arasında cinayətə meyillilik və zərərli vərdişlərə aludəçilik geniş yayılıb. Bəzi gənclər çətin həyat şərtləri və sosial təzyiqlər səbəbindən cinayətkar qruplara qoşulurlar. Beynəlxalq Sosial İşçilər Federasiyasının 2020-ci il hesabatına görə, sosial dəstək sisteminin yetərsiz olması və mənfi mühitin təsiri nəticəsində bəzi gənclər cinayətkar qruplara qoşulmağa meyilli olurlar (IFSW, 2020).

Bu problemlərin həlli üçün hərtərəfli tədbirlər görülməlidir. Risk qrupundakı gənclərin emosional sağlamlığını qorumaq üçün psixoloji və sosial dəstək proqramları həyata keçirilməlidir. Peşəkar psixoloqların rəhbərliyi altında fərdi və qrup terapiyaları təşkil olunmalı, onların problemlərinin kökündən həll edilməsi üçün mütəmadi psixoloji yardımlar göstərilməlidir. Dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları bu gənclərə pulsuz psixoloji yardım təqdim etməlidir. Azərbaycan Respublikası Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin 2023-cü il hesabatına əsasən, psixoloji yardıma ehtiyacı olan gənclərin yalnız 40 faizi bu xidmətdən yararlanı bilər ki, bu da mövcud sistemin yetərsiz olduğunu göstərir (AQUPDK, 2023). "Beynəlxalq Sosial İşçilər Federasiyasının 2020-ci il hesabatına görə, sosial dəstək sisteminin yetərsiz olması və mənfi mühitin təsiri nəticəsində bəzi gənclər cinayətkar qruplara qoşulmağa meyilli olurlar." (6, s.56)

Təhsil imkanlarının genişləndirilməsi də risk qrupundakı gənclər üçün vacib addımlardan biridir. Alternativ təhsil sistemləri, onlayn dərslər və peşə kursları vasitəsilə onlara yeni bacarıqlar öyrədilməli, əmək bazarına inteqrasiyaları asanlaşdırılmalıdır. Dövlət və özəl sektor əməkdaşlıq edərək bu gənclərin işlə təmin olunması üçün xüsusi proqramlar hazırlamalıdır. Avropa İttifaqının Fundamental Hüquqlar Agentliyinin 2021-ci il məlumatlarına əsasən, peşə təhsilinə yönələn gənclər arasında işsizlik 50 faiz azalmışdır ki, bu da peşə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinin əhəmiyyətini göstərir (FRA, 2021). "Beynəlxalq Əmək Təşkilatının 2023-cü il hesabatına əsasən, risk qrupundakı gənclərin 65 faizi iş tapmaqda çətinlik çəkir və bu da onların qeyri-qanuni fəaliyyətlərə meyl etməsinə səbəb ola bilər." (4, s.75)

Risk qrupundakı gənclərə hüquqi və iqtisadi dəstək verilməsi də onların sosial adaptasiyasına müsbət təsir göstərə bilər. Dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları hüquqi yardımı genişləndirməli və gənclərin öz bizneslərini qurması üçün mikro-kredit imkanları təqdim etməlidir. Bununla yanaşı, cəmiyyətin bu gənclərə qarşı anlayışlı və dəstəkçi mövqedə olması da onların inteqrasiyasını asanlaşdıracaq. Maarifləndirici seminarlar və sosial layihələr vasitəsilə risk qrupundakı gənclərə qarşı olan stereotiplər aradan qaldırılmalı, onların cəmiyyətə faydalı fərdlərə çevrilməsi üçün hərtərəfli şərait yaradılmalıdır (Giddens, 1991).

Risk qrupundakı gənclərin üzləşdiyi çətinliklərin həlli kompleks yanaşma tələb edir. Onların sosial mühitə inteqrasiyasını təmin etmək üçün psixoloji və sosial dəstək, təhsil və peşə bacarıqlarının artırılması, asudə vaxtın düzgün təşkil edilməsi və hüquqi müdafiə mexanizmlərinin gücləndirilməsi vacibdir. Bu məsələnin effektiv həlli üçün dövlət qurumları, qeyri-hökumət təşkilatları, sosial işçilər, psixoloqlar, ailələr və cəmiyyət birlikdə fəaliyyət göstərməlidir. Yalnız bu halda risk qrupundakı gənclərin cəmiyyətə faydalı və uğurlu fərdlər kimi yetişməsi təmin edilə bilər.

Nəticə

Risk qrupundakı gənclərin üzləşdiyi problemlər yalnız fərdi səviyyədə deyil, həm də cəmiyyətin ümumi inkişafına təsir göstərir. Ailədaxili zorakılıq, sosial təcrid, təhsildən yayınma, işsizlik və cinayətkarlığa meyillilik bu gənclərin cəmiyyətə inteqrasiyasını çətinləşdirən əsas faktorlardır. Effektiv həll yolları kimi psixoloji dəstəyin gücləndirilməsi, təhsil və peşə bacarıqlarının artırılması, iqtisadi və hüquqi dəstəyin genişləndirilməsi vacibdir.

Dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi, alternativ təhsil və məşğulluq proqramlarının genişləndirilməsi risk qrupundakı gənclərin sosial rifahını artırmağa kömək

edə bilər. Maarifləndirmə tədbirləri və cəmiyyətin bu gənclərə qarşı daha anlayışlı yanaşması onların gələcəkdə cəmiyyətə faydalı və uğurlu fərdlər kimi yetişməsinə şərait yaradacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əliyev, R. (2019). Gənclərin sosial rifahı və təhsili. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.
2. Quliyev, M. (2020). Risk qrupundakı gənclərlə sosial işin xüsusiyyətləri. Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyatı.
3. Məmmədov, E. (2018). Ailədaxili zorakılığın gənclərə təsiri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Nəşriyyatı.
4. Rəhimov, S. (2021). Gənclər və psixoloji dəstək proqramları. Bakı: Psixologiya və Təhsil Jurnalı, 45-55.
5. Nuriyev, T. (2017). Cəmiyyətdə gənclərin rolunun artması və bu istiqamətdə mövcud çağırışlar. Bakı: Milli Elmlər Akademiyasının Nəşriyyatı.
6. İsmayilov, F. (2022). Təhsil və məşğulluq imkanları: risk qrupundakı gənclər üçün çözüm yolları. Bakı: Nizami Nəşriyyatı.
7. Həsənov, A. (2023). Sosial iş və hüquqi dəstək: Gənclər arasında sosial inteqrasiya. Bakı: Azərbaycan Sosial İşçilər Cəmiyyəti.
8. Rüstəmov, T. (2020). Psixoloji problemlərlə mübarizədə gənclərə yönəlik sosial xidmətlər. Bakı: Azərbaycan Psixoloji Dəstək Mərkəzi.

İNTERNET ASILILIĞI VƏ UŞAQLAR: PSIXOLOJİ TƏHLÜKƏLƏR VƏ SOSIAL İŞİN ROLU

Aysel Rzazadə

Bakı Biznes Universiteti
aycelrzazada@gmail.com

Xülasə

Müasir dövrümüzü internetsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu gün internet həyatımızın ayrılmaz hissəsinə çevrilib və uşaqlar arasında istifadəsi getdikcə artır. Lakin uzunmüddətli və nəzarətsiz istifadə internet asılılığa səbəb olur. Bu da psixoloji problemlər, sosial təcrid və akademik geriləmələrə gətirib çıxarır. Uşaqların sosial bacarıqları zəifləyir və real həyatdan uzaqlaşır. Bu sahədə sosial işçilərin rolu vacibdir. Onlar maarifləndirmə işi aparmalı, uşaqlara və valideynlərə dəstək verməli, riskləri vaxtında müəyyən etməlidirlər. Məqsəd uşaqları internetin mənfi təsirlərindən qorumaq və sağlam inkişaflarına dəstək olmaqdır.

Açar sözlər: uşaqlar, internet, sosial iş, psixologiya, maarifləndirmə.

Abstract

It is impossible to imagine modern life without the internet. Today, the internet has become an integral part of our lives and its use among children is steadily increasing. However, excessive and uncontrolled use can lead to internet addiction, which causes psychological problems, social isolation, and academic decline. Children's social skills weaken, and they become detached from real life. In this context, the role of social workers is crucial. They should carry out awareness-raising activities, support children and parents, and identify risks in a timely manner. The goal is to protect children from the negative effects of the internet and support their healthy development.

Keywords: children, internet, social work, psychology, awareness.

İnternetin uşaqların həyatında artan rolu müasir dövrdə önəmli bir fenomenə çevrilib. Bu, uşaqların məlumat əldə etmə, əyləncə, təhsil və sosial əlaqələr qurma üsullarını dəyişdirib. İnternet uşaqlara məlumat axınına daxil olmaq, müxtəlif təhsil resurslarına əlçatan olmaq və dünya ilə əlaqə

qurmaq imkanı təqdim edir. Lakin, bu müsbət tərəflərlə yanaşı, internetin uşaqlar üzərində mənfi təsirləri də mövcuddur. Həddindən artıq istifadə, internet asılılığı, onlayn zorakılıq, kimlik oğurluğu və digər təhlükələr uşaqların psixoloji və sosial inkişafını mənfi şəkildə təsir edə bilər.

Uşaqlar internetdən əsasən sosial şəbəkələr, oyunlar və videolar vasitəsilə istifadə edir və bu zaman müxtəlif risklərlə qarşılaşa bilərlər. Bu səbəblə valideynlər, müəllimlər və sosial işçilər uşaqları maarifləndirərək onlara şəxsi məlumatların qorunması, naməlum şəxslərlə ünsiyyətin riskləri və zərərli məzmunlardan uzaq durmaq barədə düzgün təlimatlar verməlidirlər.

İnternet asılılığı şəxsin interneti müsbət şəkildə istifadə etməkdən çox, zərərli şəkildə istifadə etməyə başlamasıdır. Bu, uşaqların gündəlik həyatına, sosial əlaqələrinə və sağlamlıqlarına mənfi təsir göstərir. İnternet asılılığının yaranması uşaqların ətraf mühitdəki sosial münasibətlərini zəiflədir və onları real həyatdan uzaqlaşdırır.

Uşaqlarda internet asılılığının əsas simptomları sosial çəkilmə, aqressiya, yuxu pozğunluğu, tədris və fəaliyyətlərdən yayınma və fiziki sağlamlıq problemləridir. İnternetə daha çox vaxt ayıran uşaqlar ailə və dostları ilə əlaqələri azaldır, məhdudiyyət qoyulduqda isə əsəbilik və aqressiv davranışlar nümayiş etdirirlər. Uzun müddət ekrana baxmaq uşaqlarda yuxusuzluğa və ya yuxu keyfiyyətinin pisləşməsinə səbəb ola bilər. Eyni zamanda, internetdə çox vaxt keçirdikdə məktəb işləri və digər gündəlik fəaliyyətlərdən yayınma halları da müşahidə olunur. Bütün bunlar uzun müddət ekran qarşısında qalmaqla baş ağrıları və göz yorğunluğu kimi fiziki narahatlıqlara yol açır.

Yenə internet sayəsində uşaqlar e-poçt və söhbət otaqları vasitəsilə yeni dostluqlar qurur, onlarla əlaqələrini və narahatlıqlarını paylaşırlar. Həmçinin, veb saytlarında gəzmək, yeni məlumatlar əldə etmələrinə kömək edir. İngiltərədə aparılan bir araşdırma, 7-16 yaş arasındakı uşaqların dördü birinin davamlı İnternet istifadəçisi olduğunu və onların yarısının evdən bağlandığını göstərib. Uşaqların əsas məqsədi, əsasən, tapşırıqlar və məktəb layihələri üçün material tapmaqdır. Lakin alış-veriş (%17) və ya bu saytlarda gəzənlər (%50) də mövcuddur (Thompson, 1999). [1]

Fikrimcə, uşaqların internet istifadəsi onların həm sosial əlaqələr qurmasına, həm də məktəb və təhsil məqsədləri üçün faydalı məlumatlar əldə etmələrinə kömək edir. Lakin, internetdə vaxt keçirən uşaqların bir hissəsi alış-veriş və ya sadəcə saytlarda gəzmək kimi əlavə fəaliyyətlərə də yönəliirlər. Bu vəziyyət, İnternetin uşaqların gündəlik həyatında əhəmiyyətli bir yer tutduğunu və onların müxtəlif məqsədlərlə ondan istifadə etdiklərini göstərir.

Uşaqlar öz tənqidi jurnallarını və ya digər işlərini internet vasitəsilə dərc edərək, yaradıcılıqlarını sərgiləmək imkanı tapırlar. Bu, onlara öz ideyalarını daha geniş auditoriyaya təqdim etməyə və onlarla əlaqə qurmağa şərait yaradır. [5, səh. 2]

Avropa Çevrim-içi Uşaqlar Araşdırma Projesi çərçivəsində aparılan araşdırmaya qatılan 9-16 yaş arasındakı uşaqların İnterneti 10 yaşlarında istifadə etməyə başladığı və gündə 1-1.5 saat İnternet istifadə etdikləri bildirilir. [2, 6 səh. 647]

Uşaqlar interneti:

- məktəb işləri (%92)
- əyləncə - video kliplər izləmək (%59)
- oyun oynamaq (%49)
- dostları ilə sosial şəbəkələrdə paylaşım olmaq (%48)
- xəbərləri oxumaq və ya izləmək (%40)
- musiqi və ya film yükləmək (%40) məqsədilə istifadə etdiklərini bildirmişlər.

Bu günlərdə Webkinz və ya Club Penguin kimi uşaqlar üçün hazırlanmış sosial veb saytlarının yanı sıra, Windows Live Spaces, YouTube, MySpace, Flickr, Twitter, Facebook kimi böyük üçün nəzərdə tutulmuş sosial veb saytlarını da istifadə edə bilən uşaqlar, bu cür veb səhifələrin İnternetə çıxışı olan hər kəs tərəfindən görüntülənə biləcəyindən xəbərdar olmaya bilərlər. Buna görə də, uşaqların böyük bir qismi, real həyat və onlayn həyat arasındakı fərqi başa düşməkdə çətinlik çəkirlər. Bu saytları söhbət etmək, oyun oynamaq, şəkil və video göndərmək və bu məzmunları izləmək, onlayn profil göndərmək kimi məqsədlərlə istifadə edən uşaqlar, öz səhifələrində yayımladıqları məlumatlar səbəbindən identifikasiya oğurluğu, kibercinayətçilik və İnternet hücumlarına məruz qala bilərlər. [4, 6 səh. 648]

Uşaqların İnternet istifadəsinə əsasən Sosial İşin Rolu, onların onlayn mühitdə təhlükəsiz və

sağlam şəkildə böyüməsini təmin etmək üçün çox önəmlidir. Sosial işçilər, uşaqların internetdəki fəaliyyətlərini izləmək, valideynləri məlumatlandırmaq və uşaqlar üçün təhlükəsiz davranış qaydalarını təbliğ etməkdə mühüm rol oynayır.

Ailə ilə iş uşaqların internet istifadəsinin düzgün şəkildə idarə edilməsini təmin etmək məqsədilə həyata keçirilir. Bu, valideynlərə uşaqlarının internetə girişini necə nəzarət edəcəyini öyrətmək və onları onlayn təhlükələr barədə maarifləndirməkdən ibarətdir.

Valideyn maarifləndirmə internet təhlükəsizliyi, şəxsi məlumatların qorunması, tanımadığı insanlarla əlaqə qurmağın riskləri və zərərli məzmunlardan necə qorunmalı olduqları mövzularında təlimatları əhatə edir.

Müdaxilə yolları isə uşaqların internet asılılığı, zorbalıq və digər onlayn təhlükələrdən qorunması üçün müxtəlif dəstək və resurslar təqdim etməyi əhatə edir. Sosial işçilər, ailələrə bu məsələlərdə düzgün istiqamətlər verərək, uşaqların interneti sağlam şəkildə istifadə etmələrini təmin etməyə çalışırlar.

Uşaqların internet mühitində müdafiəsi ilə bağlı Azərbaycan qanunvericiliyində bir sıra müddəalar mövcuddur. Bu müddəalar uşaqların zərərli informasiyadan qorunması, onların şəxsi məlumatlarının təhlükəsizliyi və internetdən təhlükəsiz istifadə vərdişlərinin formalaşdırılmasına yönəlib.

Dövlət müvafiq qanunvericilik, maarifləndirmə proqramları və təhlükəsizlik mexanizmləri vasitəsilə uşaqları internetdə qorumaqla yanaşı, onların rəqəmsal bacarıqlarını da inkişaf etdirməyə dəstək verir. Məsələn, "Media haqqında" Qanun, "Uşaqların hüquqları haqqında" Qanun və təhsil sahəsində tətbiq olunan normativ sənədlər bu məqsədə xidmət edir.

Media haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun 4-cü maddəsinin 4.1.3-cü bəndinə əsasən, dövlətin vəzifələrindən biri istifadəçiləri, xüsusilə də uşaqları zərərli informasiyanın təsirlərindən qorumaqdır. [3]

Bu müddəa, xüsusilə uşaqların informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunmasında dövlətin üzərinə mühüm məsuliyyət qoyduğunu göstərir.

Həmçinin, Azərbaycan Respublikasının "Uşaqların hüquqları haqqında" qanunu uşaqların informasiya əldə etmə və eyni zamanda zərərli informasiyalardan qorunma hüququnu təmin edir.

Cəmiyyət – xüsusilə valideynlər, müəllimlər, sosial işçilər və qeyri-hökumət təşkilatları uşaqlara internetin düzgün istifadəsini öyrətməkdə və onlara bu sahədə dəstək göstərməkdə mühüm rol oynayır. Valideyn nəzarət proqramları, təlimlər və məktəbdaxili maarifləndirmə tədbirləri bu istiqamətdə faydalıdır.

Nəticə etibarilə, uşaqlara texnologiyanın imkanlarından yararlanmağı öyrətməklə yanaşı, onları bu mühitdə mövcud olan risklərdən qorumaq üçün dövlət və cəmiyyət birgə fəaliyyət göstərməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Thomson, B. (1999, June 24). New kids on the net. The Guardian. <https://www.theguardian.com>
2. EU Kids Online II Türkiyə. (2010). Avropa çevrimiçi çocuklar araştırma projesi Türkiye sonuçları. <http://eukid-online.metu.edu.tr/> (Erişim tarihi: 20 Kasım 2010)
3. Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (2021). Media haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <https://president.az/az/articles/view/55399>
4. Microsoft. (2010). Çocuklarınızın sosyal web sitelerini daha güvenli kullanmasına yardımcı olma. <http://www.microsoft.com/turkiye/protect/family/activities/social.msp> (Erişim tarihi: 29 Aralık 2010)
5. TK. (t.y.). Makale başlığı bilinmiyor [PDF dosyası]. <http://tk.org.tr/index.php/TK/article/viewFile/830/823>
6. Çelen, F., & Çelik, A. (2011). Çocuklar için sosyal medya kullanımı ve riskler [Konferans bildirisi]. Akademik Bilişim 2011 Konferansı. https://ab.org.tr/ab11/kitap/celen_celik_Riskler_AB11.pdf

TRAVMANIN ÜÇ ÜZÜ: QADINLAR, GƏNCLƏR, MÜHARİBƏ VETERANLARINDA PTSP

Ayşən Salahova
Bakı Qızlar Universiteti
aysensalah@icloud.com

Xülasə

Posttravmatik stress pozuntusu (PTSP) travmatik hadisədən sonra ortaya çıxan və günlük həyat fəaliyyətinə təsir göstərən psixoloji pozuntudur. Ailədaxili münaqişələr, məktəbdə zorakılıq, sosial media təzyiqi, ağır qəzalar, təbii fəlakətlər, müharibə şəraiti posttravmatik stress pozuntusu yaranan əsas amillərdir. Sosial təcrid, təşviş, kabus görmə kimi hallar bu psixi pozuntunun simptomlarına aiddir. Repressiya, dissosasiya, reaktiv törəmə kimi müdafiə mexanizmləri bu pozuntuda müşahidə olunur. CBT, EMDR, ailə terapiyası və qrup terapiyası PTSP-nin aradan qaldırılmasında effektiv rol oynayır. Bu tədqiqat işinin məqsədi gəncləri bu sahədə maarifləndirmək və psixoloji yanaşmalarla dəstək yollarını onlara öyrətməkdir.

Açar sözlər: posttravmatik stress pozuntusu, psixi pozuntu, veteran, gənc, travma, terapiya, müdafiə mexanizmləri.

Abstract

Post-traumatic stress disorder (PTSD) is a psychological disorder that emerges after a traumatic event and affects daily functioning. Adolescence is a particularly sensitive period in this regard. Family conflicts, school bullying, social media pressure, serious accidents, natural disasters, and war conditions are among the main causes of PTSD. Social isolation, anxiety, nightmares, and similar symptoms are considered typical manifestations of this disorder. Defense mechanisms such as repression, dissociation, and reaction formation are often observed in individuals with PTSD. Cognitive Behavioral Therapy (CBT), Eye Movement Desensitization and Reprocessing (EMDR), family therapy, and group therapy play an effective role in the treatment of PTSD. The purpose of this research is to educate young people in this field and to introduce them to psychological support methods based on modern approaches.

Keywords: post-traumatic stress disorder, psychological disorder, veteran, youth, trauma, therapy, defense mechanisms.

Şəxsin gündəlik həyat fəaliyyətinə təsirsiz ötürməyən, travmatik hadisə sonrası yaranan psixoloji pozuntulardan biri posttravmatik stress pozuntusudur. Bu pozuntunun xüsusilə gənclər arasında yayılması faktını Dünya Səhiyyə Təşkilatı təsdiqləyir. Amerika Psixiatriya Assosiasiyasının məlumatlarına əsasən posttravmatik stress pozuntusu yaşamış travmatik hadisədən sonra yaranır və müəyyən müddət davam edir. Bu pozuntu özünəməxsus simptomları ilə xarakterizə olunur.

Posttravmatik stress pozuntusunun yaranma səbəblərini araşdırarkən ailə və sosial mühit faktoru öncül səbəb kimi vurğulanır. Valieynlərin itirilməsi, həmçinin ailədə zorakılıq halları və ailələrdə boşanmalara səbəb olan hallar bu travmanın səbəbləri sırasında xüsusi yer alır. (18)

Posttravmatik stress pozuntusunun digər səbəblərindən biri məktəb həyatı zamanı alınmış akademik travmalardır. “Məktəb zorakılığı və təhsil təzyiqləri psixoloji yüklənməyə səbəb olur” (16) Posttravmatik stress pozuntusunun yaranma səbəbləri arasında sosial media təzyiqi qaçınılmazdır. Sosial və rəqəmsal travmalar adı altında kiber zorakılıq və sosial platformaların təzyiqinə məruz qalaraq şəxsin özünüqiymətləndirməsinin kəskin enməsi halları öz əksini tapır. (11) Posttravmatik stress pozuntusunun yaranma səbəbləri sırasında ağır travmatik hadisələr öz əksini tapır ki, ağır travmatik hadisələr fonunda qəza, müharibə şəraiti, ağır təbii fəlakətlər və s. nəzərdə tutulur.

Posttravmatik stress pozuntusu yüksək oyanıqlıq, çəkinmə, təkrar canlandırma və s. kimi əlamətlərlə özünü göstərir. PTSP yaşayan şəxs həmin hadisəni yaşadığı ərazidən sürətlə uzaqlaşır və bu travma barədə danışmamağı məqbul sayır. PTSP-lu şəxsdə gərginlik üstünlük təşkil edir. Avtomatlaşmış düşüncə formalaşır ki, “bu hadisə hər an təkrarlana bilər”. Kiminsə anidən çağırması və ya anidən qapının açılması, ani telefon zəngləri PSTP olan şəxslərdə şiddətli qorxu yaradır. Həmçinin

PSTP olan şəxs yaşadığı travmatik hadisəni ixtiyarsız olaraq təkrar-təkrar canlandırır.

PTSP olan şəxsin psixoloji reaksiyalarına diqqət edərəkən “kabuslar, təşviş, travmadan qaçınma və duyğuların donması müşahidə olunur. (6) PTSP olan şəxs aldığı travmanı müdafiə mexanizmləri ilə özlərindən uzaqlaşdırmağa çalışırlar. Bu müdafiə mexanizmlərinə repressiyanı aid edə bilərik. Daha sonra simvollaşdırma, reaktiv öyrənmə, dissosiasiya və s. aid edilə bilər.

Azərbaycan ədəbiyyatında PTSP : 2023-cü ildə Qərbi Kasbi Universiteti “Döyüş veteranlarında posttravmatik stress pozuntusu” adı altında arardırması mövcuddur. Bu tədqiqat işi müharibə veteranları üzərində aparılmışdır. Burada göstərilir ki, döyüşdə travma almış və bu travmadan sonra heç bir terapevtik dəstək almayan döyüşçülərimizin üçdə birində PTSP formalaşır. Daha sonra “Nagorno-Karabakh conflict: Mental health repercussions and challenges in Azerbaijan” (14) adlı məqalədə göstərilir ki, Qarabağ müharibəsi zamanı çox sayda azərbaycanlı məcburi köçkün düşmüşdür. Müharibə, məcburi köçkünlük həmin insanların ruhsal sağlığına birbaşa təsir edərək təşviş (anksiyete), depressiya, dissosiativ pozuntular, həmçinin psixosomatik hallara yol açmışdır. Müharibələr minlərlə insanın mental sağlığını sarsıtmış və ruhsal pozuntular yaratmışdır.

“Nagorno-Karabakh conflict: Mental health repercussions and challenges in Azerbaijan” məqaləsində həmçinin uşaq faktoruna da toxunulmuş və onların mental sağlamlığı araşdırılmışdır. Göstərilir ki, müharibələrin uşaq və yetkin psixologiyasına təsiri, COVID-19 dövründə səhiyyənin əlçatanlığının azalması halları, təhsil imkanlarının məhdudlaşdırılması, patlayıcı silahların yaratdığı təhlükə və s. insanın mental sağlamlığına ziyan vuran ilkin faktorlardır. Həmçinin insanların sosial rifahında yaranmış problemlər mental sağlamlığı sarsıdan faktorlardandır.

Digər araşdırmalardan biri Nigar Xəliqovanın “Zorakılığa məruz qalmış qadınlarda PTSP ilə günahkarlıq hissi arasında əlaqənin təhlili” adlı dissertasiya işidir. Burada yaş faktoru olmadan qadınlarda travma sonrası ruhsal sağlamlığın araşdırılması əsas məzmun xəttidir. (1)

PTSP araşdırmalarına xarici ədəbiyyatlarda da rast gəlmək mümkündür. Məsələn, Rusiyalı alim N.V.Tarabritanın “Психология посттравматического стресса: интегративный подход” adlı tədqiqat işi olduqca zəngin və əhatəlidir. Bu tədqiqat işində Tarabrina Əfqanıstan müharibəsi zamanı veteran olmuş şəxslərin mental sağlamlığını araşdıraraq belə nəticə gəlmişdir ki, ABŞ-da Vyetnam müharibəsi zamanı travma almış veteranlarla bu veteranların psixoloji pozuntu göstəriciləri uyğunluq təşkil edir. Əfqanıstan müharibəsi veteranlarının 30%-ində PTSP aşkarlanmışdır. Maraqlı faktlardan biri də Çeçenistan müharibələri zamanı aşkarlanıb. Müharibə sonrası müəyyən edilmişdir ki, xeyli sayda müharibə iştirakçısı PTSP-dən əziyyət çəkir. Lakin rəsmi qurumlar bu diaqnozu qoymaq istəmirdilər. Çünki bu halda dövlət kompensasiya ödəməli idi. (3)

Rusiyada digər araşdırmalardan birini A.İ. Şçepina və A.V. Makarçuk edib. Onlar uşaqlarda posttravmatik stress pozuntusunu ölçmək və aradan qaldırmaq üçün xüsusi test hazırlamış və işləmişlər. İngilis ədəbiyyatında da PTSP ilə bağlı araşdırmalar diqqəti cəlb edir. Amerikada aparılan tədqiqatlar göstərir ki, posttravmatik stress pozuntusunun bir il üzrə yayılma dərəcəsi 4%-dir. Yeniyetmə və ilk gənclik dövründə isə bu faiz dərəcəsi artaraq 8% olmuşdur. Həmçinin araşdırmalar göstərmişdir ki, qadınlarda travmadan sonra posttravmatik stress pozuntusunun yaranması və inkişafı kişilərə nisbətə iki dəfə çoxdur. Qadınlarda bu faiz dərəcəsi 20.4 %-dirsə, kişilərdə 8.4%-ə bərabərdir. (4)

İngilis tədqiqatları göstərir ki, müharibə iştirakçıları arasında PTSP-nin dərəcəsi olduqca yüksəkdir. 30.9% veteran PTSP yaşayıb. “Bosniya və Herseqovinada aparılmış “Psychological Problems in Children of War Veterans with PTSD” (2008) tədqiqatında müharibə veteranı atası PTSP-dən əziyyət çəkən uşaqlarda inkişaf və davranış problemlərinin, atasında PTSP olmayan uşaqlarla müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə çox olduğu qeyd edilmişdir. Həmçinin ingilis ədəbiyyatında məcburi köçkünlərin ruhsal-psixoloji vəziyyəti də araşdırılmışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, bu tip insanlarda depressiya və digər psixi pozuntuların formalaşması faizi olduqca yüksəkdir.

Gənc qızlar üzərində də araşdırmalar aparılmış və belə nəticə gəlinmişdir ki, silahlı münaqişəyə şahid olan qızlarda depressiya göstəricisi müharibə şəraitinə şahid olmayan qızlara nisbətən iki dəfə artıqdır.

Posttravmatik stress pozuntusu olan şəxsə psixoloji dəstək və terapiya yanaşmalarına Koqnitiv Davranışçı Terapiya (CBT), EMDR terapiyası, ailə Terapiyası, qrup terapiyası aid edilə bilər. Koqnitiv Davranışçı Terapiya vasitəsilə travma almış şəxsin travmatik düşüncələri yenidən işlənilərək qurulur.

EMDR terapiya isə göz hərəkətləri vasitəsilə həyata keçirilərək xatirələr yenidən işlənir. Sağalma prosesini sürətləndirən ən mühüm faktorlardan biri ailədir, ailə terapiyasıdır. (12)

Gənclik yaş dövrü olduqca həssas dövrüdür. Bu səbəblə travmalara daha açıq olurlar. Ona görə də erkən müdaxilə vacibdir. Terapevtik yanaşmalarla paralel ailə terapiyası ilə posttravmatik stress pozuntusunun fəsadlarını aradan qaldırmaq mümkündür. Hazırda Azərbaycanda və beynəlxalq müstəvidə posttravmatik stress pozuntusu geniş aspektdə araşdırılır. Həmçinin posttravmatik stress pozuntusunun profilaktikası və müalicəsi yollarında əsaslı tədqiqat işləri aparılır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Xəliqova, N. (2020). Zorakılığa məruz qalmış qadınlarda PTSP ilə günahkarlıq hissi arasında əlaqənin təhlili. Xəzər Universiteti, Magistr dissertasiyası.
2. Qərbi Kaspi Universiteti (2023). Döyüş veteranlarında posttravmatik stress pozuntusu. Daxili təhlil hesabatı, Psixologiya fakültəsi.
3. Тарабрина, Н.В. (2008). Психология посттравматического стресса: интегративный подход. Москва: Изд-во Московского университета.
4. Щепина, А.И., & Макачук, А.В. (2016). Психологическая диагностика посттравматического стресса у детей. Психология и Педагогика, №6.
5. Вайлант, Г.Э. (1992). Механизмы защиты Эго. Санкт-Петербург: Речь.
6. American Psychiatric Association. (2013). Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (5th ed.). Washington, DC: APA Publishing.
7. Betancourt, T. S., Borisova, I., Williams, T. P., Meyers-Ohki, S. E., Rubin-Smith, J. E., Annan, J., & Kohrt, B. A. (2013). Research Review: Psychosocial adjustment and mental health in former child soldiers – a systematic review of the literature and recommendations for future research. Journal of Child Psychology and Psychiatry, 17–36.
8. Foa, E. B., & Rothbaum, B. O. (2007). Treating the Trauma of Rape: Cognitive-Behavioral Therapy for PTSD. New York: Guilford Press.
9. Freud, A. (1936). The Ego and the Mechanisms of Defence
10. Kessler, R. C., Berglund, P., Demler, O., Jin, R., & Walters, E. E. (2005). Lifetime prevalence and age-of-onset distributions of DSM-IV disorders in the National Comorbidity Survey Replication. Archives of General Psychiatry, 593–602.
11. Livingstone, S., & Smith, P. K. (2014). Annual Review of Sociology, 40, 379-399.
12. Minuchin, S. (1974). Families and Family Therapy.
13. Shapiro, F. (2001). Eye Movement Desensitization and Reprocessing (EMDR): Basic Principles, Protocols, and Procedures. New York: Guilford Press.

MƏŞQDƏ HƏRƏKƏTLƏRİN BEYİNDƏ TƏSVİRİ VƏ ONLARIN YERİNƏ YETİRİLMƏSİNİN İDEOMOTOR TEXNİKASI

Azad Şükürov
ADPU Celilabad filialı
azad_krov@mail.ru

Xülasə

İdeomotor məşqlər, güc məşqləri, komanda idmanları, rəqslər, çeviklik və koordinasiya məşqləri yaddaşı, diqqəti, konsentrasiyanı, yaradıcılığı və öyrənmə qabiliyyətini artırır. Beləliklə, idman bədəni məşq etməklə yanaşı, idrak qabiliyyətlərini təkmilləşdirmək üçün əla vasitədir. Beyin həyatımızın ən vacib "idarəçisi"dir. Bu, bizə hərəkət etmək, danışmaq, nəfəs almaq, ünsiyyət qurmaq, düşünmək və müxtəlif fəaliyyət sahələrində nəticələr əldə etmək imkanı verir. Deməli, bizim intellektual nailiyyətlərimizə, hətta idman nəticələrinə görə cavabdeh olan beyindir. Həyat tərzimiz də öz növbəsində beynin vəziyyətinə və fəaliyyətinə təsir göstərir. Hər bir hərəkət üçün signal - qaçmaq, maneənin üstündən tullanmaq, vurmaq - əzələlər tərəfindən deyil, beyin tərəfindən verilir. Əzələlər

yalnız bu siqnalları yerinə yetirir. Və beyin nə qədər yaxşı işləyirsə, siqnalları bir o qədər aktiv şəkildə göndərsə, idmanla məşğul olan və yarışlarda iştirak edən insan bir o qədər yüksək nəticələr əldə edə bilər. Eyni zamanda, ağıllı beyin bir insanın kritik yorğunluq nöqtəsinə çatmasına imkan vermir (və ya bunu etməyə çalışır), bunun ardınca problemlər - insult, infarkt, istilik vuruşları və ya digər ciddi sağlamlıq problemləri yarana bilər.

Açar sözlər: məşq, idmançı, ideomotor, beyin, psixoloji, texnika, taktika, hazırlıq, yarış, hərəkət, əzələ.

Abstract

Ideomotor exercises, strength training, team sports, dances, agility and coordination exercises increase memory, attention, concentration, creativity and learning ability. Thus, sports, in addition to training the body, are an excellent tool for improving cognitive abilities. The brain is the most important "manager" of our life. It allows us to move, speak, breathe, communicate, think and achieve results in various fields of activity. Therefore, it is the brain that is responsible for our intellectual achievements, even sports results. Our lifestyle, in turn, affects the state and activity of the brain. The signal for each movement - running, jumping over an obstacle, hitting - is given not by the muscles, but by the brain. The muscles only carry out these signals. And the better the brain works, the more actively it sends signals, the higher the results a person involved in sports and participating in competitions can achieve. At the same time, a smart brain does not allow a person to reach a critical point of fatigue (or tries to do so), after which problems can arise - strokes, heart attacks, heat strokes or other serious health problems.

Keywords: Athletic training, athlete, ideomotor processes, brain function, psychological aspects, technical skills, tactical strategies, preparation, competition, motor movement, muscle activity.

Təkcə əzələlər deyil, beyin də məşqə ehtiyac duyur, ona görə də neyrogimnastika ilə məşğul olmaq vacibdir. Neyrogimnastika fiziki hərəkətlər vasitəsilə beyni aktivləşdirən və öz növbəsində yeni sinir əlaqələrinin formalaşmasını stimullaşdıran məşqlər toplusudur. Yeni sinir əlaqələrinin formalaşması daha sürətli öyrənməyə, yeni məlumatları daha yaxşı mənimsəməyə və yeni bacarıqlar əldə etməyə imkan verir. Yeni sinir əlaqələri ən tez uşaqlıqda, böyük miqdarda yeni məlumatlar öyrəniləndə və yeni bacarıqlar əldə edildikdə formalaşır. Öyrənmə prosesini asanlaşdırmaq və daha sürətli etmək üçün neyrogimnastika məşqlərini yerinə yetirməyi məsləhət görünür (2;4;7).

Neyrogimnastikanın beyin üçün faydaları: interhemisferik qarşılıqlı əlaqənin inkişafı; yarımkürələrin sinxronizasiyası; gözəl motor bacarıqlarının inkişafı; yaddaş və diqqətin inkişafı; nitqin inkişafı; yaradıcı təfəkkürün inkişafı; beynin gəncliyini uzatmaq; beyində qan dövranının yaxşılaşdırılması; yorğunluğun azaldılması.

Belə ki, uzun müddət ərzində və həddindən artıq istiləşmə, beynin oksigen aclığı və qanda qlükoza səviyyəsinin azalması riski zamanı beyin qoruyucu mexanizm kimi işləyərək insanı yavaşlamağa məcbur etməyə çalışır.

İdman uğuru gündəlik səbirli işdən, bəzən çətin, lakin çox ehtiyac duyulan məşqdən və özünə qalib gəlmək bacarığından ibarətdir. Tədqiqatlar göstərir ki, elit idmançılar və onların məşqçiləri vizuallaşdırma və ya zehni təlim (bəzən zehni təlim, ideomotor təlim və ya psixi kondisioner adlanır) adlı xüsusi texnikadan istifadə edirlər. Təsəvvürlərinin gücünə nəzarəti ələ keçirməyi bacaran idmançılar ondan atletik performanslarını artırmaq üçün istifadə edirlər. Əhəmiyyətli bir yarışdan əvvəl proqramları üzərində zehni olaraq işləyərək, buna hazırlaşirlər. Ən yaxşı çıxışlarınızı təsəvvür etməklə siz daha az əsəbiləşirsiniz və qarşıdan gələn yarışdan əvvəl özünüzü daha inamlı hiss etməyə başlayırsınız. İstənilən idmançı təsvirlərdən sistemli şəkildə istifadə etməyi öyrənə və bununla da öz performansını artırma bilər. Əlbəttə ki, əhəmiyyətli təkmilləşdirmə yalnız əqli və fiziki hazırlığın birləşməsi ilə əldə edilə bilər (3;7).

Məşhur futbolçu Pele adətən oyundan əvvəl skamyada uzanıb başının altına dəsmal qoyub uşaq vaxtı çimərlik futbolu oynayan gözəl anları təsəvvürünə gətirirdi. O, okean mehini, günəşin hərərətini, oyunun sevincini, özünü oyun sevgisinə, idmana qərq edərək təsəvvür edirdi. Sonra o, yarışma təcrübəsindən, təcrübələrindən ən diqqət çəkən hadisələri tədricən təqdim etdi. Ən həyəcanlı oyun, vurulan qollar... Yalnız bundan sonra ruhunu hazırlayaraq bədəninə məşqin əsas hissəsinə hazırlamağa

keçirdi (5, səh. 34-35).

Hər bir idmançının (idman növündən asılı olmayaraq) qarşısında bir əsas vəzifə durur: verilmiş şəraitdə öz proqramını texniki cəhətdən düzgün yerinə yetirmək. Buna görə də, psixoloji hazırlıq məşq zamanı istifadə olunan bütün şəkilləri şərti olaraq iki böyük qrupa bölmək olar: öz hərəkətlərinin obrazlı təsviri, məşq və yarışların keçirildiyi vəziyyətin vizuallaşdırılması (2, s. 45-46).

Hərəkət təsvirlərindən istifadə (ideomotor təlim adlanır) onların icra texnikasını tətbiq etmək üçün xüsusi hərəkətlərin zehni icrasıdır. Beynimiz elə qurulub ki, hər hansı bir hərəkətin icrasını təsəvvür edərək əzələlərin işləməsi üçün proqram qururuq. İdmançı ağılında hansısa motor elementi “təkrar oynamaqla” sanki bunu qeyri-ixtiyari edir. Buna görə hərəkət təsvirlərindən istifadə düzgün texnikanı daha tez mənimsəməyə və səhvləri düzəltməyə kömək edir. Hərəkətin zehni görüntüsü əzələ-oynaq hissi ilə əlaqələndirilməlidir: şüurda hərəkətlərin təsvirlərini təsəvvür edərkən, onların faktiki icrasında iştirak edən əzələlərdə gərginlik yaratmağa çalışmaq lazımdır. Hərəkətin zehni görüntülərinin mümkün qədər effektiv işləməsi üçün aşağıdakı qaydalara riayət etmək lazımdır: Qayda №1: Hərəkətin zehni təsviri mümkün qədər faktiki hərəkətə oxşar olmalıdır. İdmançı real elementi yerinə yetirərkən olduğu kimi eyni hissləri yaşamalıdır. Texniki elementi mənimsəyərkən, onu elementi yerinə yetirərkən bədənin həqiqi vəziyyətinə ən yaxın olan pozada zehni olaraq təsəvvür etmək daha yaxşıdır. Psixoloji ideomotor məşq zamanı əzələlərdə müvafiq hisslər yaranmırsa, şəkilləri təqlidlərlə birləşdirmək yaxşıdır. İdmançı təqlid etməklə, sanki real hərəkətə və ya onun bir hissəsinə eyham vurmaqla, obrazı daha təsirli edir. Qayda №2 Təcrübə olunan hərəkətlərin və birləşmələrin uğurlu icrasını zehni olaraq və elementlərin ideal texniki icrasını təsəvvür etmək lazımdır. Qayda №3: Hərəkətlərin uğursuz variantlarını təsəvvür etməməyə çalışın. Qayda №4: İdman texnikasının yeni elementini öyrənərkən və ya onun icrasında ortaya çıxan səhvləri təhlil edərkən, videonu yavaş hərəkətdə göstərəkən olduğu kimi, onu yavaş hərəkətdə təsəvvür etmək daha yaxşıdır. Qayda №5: Elementləri və birləşmələri məşq edərkən, hərəkəti adətən reallıqda yerinə yetirildiyi tempdə təsəvvür etməlisiniz. Qayda №6: Hər bir xüsusi hərəkətdə siz “dəstək elementləri” müəyyən etməli və onlar üçün “açar sözlər” seçməlisiniz (növbəti hissəyə baxın). Qayda №7. İdeomotor məşqin bir seansı (dərs) 20 dəqiqədən çox davam etməməlidir. Qayda №8. İdeomotor məşqin həftədə ən azı 3-4 dəfə etsəniz nəzərəcərpacaq nəticələr verəcəkdir. Qayda №9. Məcəzi təsvirləri onların formalaşdığı perspektivə görə fərqləndirmək vacibdir (8, səh. 145-146).

Məsələn, qarşıdan gələn yarışdan əvvəl özünə inamınızı artırmaq lazımdırsa, əvvəlcə müəyyən bir vəziyyətdə yaxşı çıxış etməyinizə tam olaraq nəyin kömək etdiyini xatırlamalısınız və sonra özünüza müsbət olanı qaytararaq "uğur vəziyyətinizi" zehni olaraq canlandırmağa çalışmalısınız. Yarışda çıxışınızı mümkün qədər real təsəvvür etməyə çalışmalısınız. Qarşıdan gələn yarışları, tezliklə çıxış edəcəyiniz müsabiqələri təsəvvür etmək daha yaxşıdır. Yarış yerinin xüsusiyyətləri də daxil olmaqla: öz çıxışını gözləyən idmançıların yeri, hakimlərin yeri, məşqçilərin yeri, kənar səs-küy və s. (3;6)

Xüsusilə çətin məşq zamanı idmançı düşünə bilər: “Mən bunu mütləq edə bilmərəm...” və ya “Mən bunu heç vaxt edə bilməyəcəyəm”. Bu kimi ifadələr ona ideomotor təlimin düzgün aparılması qədər təsir edir. Yalnız bu halda idmançıda narahatçılıq hissi yaradır, narahat olmağa başlayır və nəticədə hərəkəti düzgün yerinə yetirə bilmir. Buna görə də idmançılar onlarda yaranan mənfi fikirləri müsbətə çevirməyi öyrənməlidirlər və o zaman belə “daxili nitq” dəstək olacaq və uğura aparacaqdır (4, səh. 85-86).

Məsələn, şübhələnməyə başladığınızı hiss edirsinizsə və getdikcə bir şey edə bilməyəcəyinizi düşünürsünüzsə, özünüza deyə bilərsiniz: “Dur! Mən hələ də bunu etməyə çalışacağam” və ya “Mən əlimdən gələni etməyə çalışacağam...” və sonra bir neçə dərin nəfəs alın, rahatlayın və elementi sakit və inamla yerinə yetirdiyinizi mümkün qədər real təsəvvür edin. .

Unutmayın ki, müxtəlif növ açar sözlərdən istifadə edə bilərsiniz. Hamısı hazırda nail olmaq istədiyiniz konkret məqsəddən asılıdır. Fərqli açar sözlərdən istifadə etməyə başlayan Kanada Olimpiya komandası idmançıları texnikadan istifadə etməyənlərlə müqayisədə performanslarında əhəmiyyətli irəliləyişlər gördülər. Tapşırıqın yerinə yetirilməsi texnikası ilə bağlı açar sözlərdən (“tez qalxıb bərk-bərk tutmaq”, “tam sürət” kimi sözlər), əhval-ruhiyyəni yaxşılaşdırmağa yönəlmiş sözlərdən (“hadi, gəl!”, “partlayış, güc, get!”) və özünə inamı artırmağa kömək edən sözlər (“Mən ən yaxşıyam”, “Özümü əla hiss edirəm”).

"Plansız məqsəd sadəcə xəyaldır". Xəyallar nə istədiyinizin, nəyə nail olmaq istədiyinizin zehni görüntüləridir. Başqa sözlə, biz onlara məqsəd deyirik. Uğur qazanmaq istəyən hər kəs qarşısına məqsəd

qoymağı bacarmalıdır. İdmanda bu xüsusilə vacibdir. Axı, məqsədlər olmadan düzgün diqqət və diqqət istiqaməti olmayacaqdır. Məqsədlər olmadan istək və motivasiya da yoxdur. Nə üçün yorucu, lakin zəruri məşqləri etdiklərini başa düşməyən (yəni, məqsədinin nə olduğunu bilməyən) idmançılara hər gün onları məcbur etdikdə, getdikcə işin gedişi daha da çətinləşir. Motivasiya uğurun başqa bir açarıdır. Onlar deyirlər ki, bütün böyük idmançıların yalnız bir ümumi cəhəti var: onlar qarşılarına konkret məqsədlər qoyurlar və onlara nail olmaq üçün bütün səylərini sərf edirlər. Unutmayın ki: “Kim istəyirsə, fürsət axtarır. “Kim istəmirsə, bəhanə axtarır.”

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S, Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı:1986.
2. Hüseynov E.A. Yarışan idmançıların psixologiyası // *Sensey* elmi-kütləvi idman jurnalı, Bakı, 2003, №3, s. 45-51.
3. Hüseynov E.A. Boksda tədqiqatlar. Bakı: 2012, 378 s.
4. Hüseynov E.A. Boksçuların psixoloji hazırlığı. Bakı, 2013, 152 s.
5. Hüseynov E.A. Yarış fəaliyyətinin psixologiyası. Bakı, 2015, 182 s.
6. İsmayılov T.M. Məmmədova C.M. İdman psixologiyası. Bakı, 2002, 241 s.
7. Родионов А.В. Психология физического воспитания и спорта: Учебник для вузов, 2010, 183 с.
8. Сиротин О.А., Батурин И.А. Психология неудачного выступления. М.: 1978, 262 с.
9. Фейзуллаева А.А. Мотивационная саморегуляция личности. Ташкент: 1987, 125 с.

ŞÜURUN SSENARİLƏRİ: PEDAQOJİ İDARƏETMƏDƏ PSIXODİNAMİK PROSESLƏRİN ROLU

Elşən Rövşən Səfixanov
magistr

Lənkəran Dövlət Universiteti
elsen.sefixanov40@gmail.com

Xülasə

Bu tədqiqat pedaqoji idarəetmədə psixodinamik yanaşmanın tətbiqinin əhəmiyyətini araşdırır. Psixodinamik nəzəriyyə, liderlərin qərarvermə və idarəetmə tərzlərinə şüuraltı motivasiyaların təsirini və bu motivasiyaların təşkilat daxilindəki münasibətlərə necə sirayət etdiyini izah edir. Tədqiqat göstərir ki, pedaqoji idarəetmədə psixodinamik yanaşma liderlərin şəxsiyyət strukturlarını və emosional özünüdərkini inkişaf etdirərək onların liderlik qabiliyyətlərini gücləndirir. Bununla yanaşı, müasir təhsil rəhbərlərinin psixodinamik yanaşmalarla təlim almaları təhsil mühitində pozitiv dəyişikliklərə gətirib çıxara bilər.

Açar sözlər: pedaqoji idarəetmə, psixodinamik nəzəriyyə, liderlik, emosional intellekt, təhsil inkişafı.

Abstract

This research examines the significance of applying a psychodynamic approach in educational management. The psychodynamic theory explains the influence of subconscious motivations on leaders' decision-making and management styles, as well as how these motivations permeate relationships within the organization. The study shows that in educational management, a psychodynamic approach enhances leaders' leadership abilities by developing their personality structures and emotional self-awareness. Additionally, training educational leaders with psychodynamic approaches can lead to positive changes in the educational environment.

Keywords: educational management, psychodynamic theory, leadership, emotional intelligence, educational development.

Giriş. Müasir dövrün təhsil sistemləri yalnız məlumat ötürən strukturdan çıxaraq, insan psixikasını və sosial-emosional inkişafı mərkəzə alan çevik və kompleks idarəetmə modellərinə yönəlməkdədir. Bu dəyişikliklər, təhsildə idarəetmə anlayışına yeni çalarlar gətirərək, liderlərin yalnız inzibati və təşkilati funksiyalarla deyil, eyni zamanda emosional və psixoloji dinamikalarla da işləməsinə zəruri edir. Belə bir kontekstdə pedaqoji idarəetmənin effektivliyini artırmaq üçün yalnız rasionallığa deyil, həm də şüuraltı, emosional və motivasion strukturlara əsaslanan yanaşmalar ön plana çıxır. Psixodinamik nəzəriyyə, psixoanalitik məktəbin əsasında formalaşmış və fərdlərin davranışlarının, münasibətlərinin, qərarlarının və motivasiyalarının arxasında dayanan şüuraltı prosesləri izah etməyə yönəlmiş bir yanaşmadır. Bu nəzəriyyəyə görə, insan davranışı yalnız şüurlu qərarların deyil, keçmiş təcrübələrin, emosional travmaların və şüuraltı istəklərin də məhsuludur. Təhsil liderlərinin, xüsusilə də məktəb direktorlarının, müəllimlərin və inzibati heyətin idarəetmə tərzini və qərarvermə davranışları bu cür dərin psixoloji amillərlə birbaşa əlaqəlidir.

Psixodinamik yanaşma vasitəsilə pedaqoji idarəetməyə baxmaq, liderlərin şəxsi həyat təcrübələrinin, keçmiş travmalarının, qorxularının və arzu etdikləri ideal "mən" in onların idarəetmə davranışına necə təsir etdiyini anlamağa imkan yaradır. Məsələn, bir rəhbərin avtoritar yanaşması arxasında şüuraltı güvənsizlik hissi və nəzarəti itirmək qorxusu dayana bilər. Bu cür analizlər təhsil liderlərinin daxili psixoloji strukturlarını anlamağa kömək edir və idarəetmə prosesini daha humanist və empatik şəkildə təşkil etməyə zəmin yaradır. Eyni zamanda, təhsil mühitində qərarların yalnız rasionallığa deyil, emosional rezonansa da əsaslandığını göstərən çoxsaylı tədqiqatlar mövcuddur (1, s. 10). Şagirdlər və müəllimlərlə qurulan münasibətlər, məktəbdə formalaşan sosial iqlim və liderin qəbul etdiyi qərarların ardıcılığı, böyük ölçüdə onun emosional tənzimləmə bacarığı və psixodinamik şərtlənmələri ilə əlaqədardır (2, s. 15). Bu baxımdan, pedaqoji idarəetmədə psixodinamik proseslərin analizi sadəcə akademik maraq doğuran bir sahə deyil, eyni zamanda təhsilin keyfiyyətinə birbaşa təsir edən mühüm bir amildir. Nəticə etibarilə, bu tədqiqatın məqsədi pedaqoji idarəetmədə psixodinamik proseslərin rolunu sistemli şəkildə analiz etmək, şüuraltı faktorların idarəetmə qərarlarına və liderlik davranışlarına təsirini müəyyənləşdirmək və bu sahədə elmi əsaslı yanaşmalar irəli sürməkdir. Bu tədqiqat, həm də təhsil rəhbərlərinin psixoloji özünüdərkini və reflektiv liderlik bacarıqlarını inkişaf etdirmək baxımından praktik əhəmiyyət daşıyır.

Aktuallıq: XXI əsrin ikinci onilliyindən etibarən təhsildə idarəetmə anlayışı köklü transformasiyalara uğramaqdadır. Bu dəyişikliklər təkcə texnoloji və strateji yenilənmələrlə deyil, həm də psixoloji və emosional liderliyin artan əhəmiyyəti ilə xarakterizə olunur. Təhsil sistemlərinin sürətlə mürəkkəbləşməsi və dinamikləşməsi nəticəsində məktəb rəhbərlərinin sadəcə təşkilatçı yox, həm də psixoloji lider, münasibət yönəldici və sosial tənzimləyici kimi rolunu ön plana çıxır. Bu isə pedaqoji idarəetmənin klassik yanaşmalarla izahını məhdudlaşdırır və psixodinamik kimi dərin psixoloji nəzəriyyələrin tətbiqini zəruri edir (1, s. 10). Xüsusilə COVID-19 pandemiyası dövründə təhsil sahəsində baş verən gözlənilməz dəyişikliklər və adaptasiya zərurəti liderlərin emosional zəka, psixoloji dayanıqlıq və empatik bacarıqlarına olan ehtiyacı artırdı (2, s. 15). Bu çətin dövrdə məktəb rəhbərlərinin verdiyi qərarların yalnız funksional deyil, eyni zamanda emosional və şüuraltı faktorlara əsaslandığı müşahidə edilmişdir. Psixodinamik proseslərin bu cür kritik situasiyalarda necə işlədiyini anlamaq, gələcək böhran menecmenti strategiyalarının inkişafı üçün vacibdir.

Daha da önəmlisi, təhsil liderlərinin daxili motivasiyalarının və şüuraltı konfliktlərinin onların idarəetmə qərarlarına necə təsir etdiyini araşdırmaq, məktəbdə formalaşan ümumi psixoloji atmosferi anlamaq üçün vacib bir açıqdır. Bu yanaşma, müəllim motivasiyası, kollektiv davranış, şagirdlərin emosional tənzimlənməsi və ümumi məktəb iqlimi ilə sıx bağlıdır. Deməli, psixodinamik proseslər pedaqoji idarəetmənin təməl elementlərindən birinə çevrilmişdir.

Elmi yenilik: Bu tədqiqat, pedaqoji idarəetmədə psixodinamik nəzəriyyənin sistemli tətbiqini analiz edən nadir işlərdən biridir. Elmi yenilik ondadır ki, tezis məktəb rəhbərlərinin davranışlarını yalnız struktur-funksional prizma ilə deyil, eyni zamanda psixodinamik şərtlənmə ilə təhlil edir. Mövcud tədqiqatlar əsasən transformasiya liderliyi və menecment nəzəriyyələrinə əsaslandığı halda, bu araşdırma Freyd, Adler, Erikson və Jung kimi nəzəriyyəçilərin fikirləri əsasında şüuraltı strukturun idarəetmədə necə özünü göstərdiyini təhlil edir (3, s. 22). Əldə edilən nəticələr, xüsusilə məktəb rəhbərlərinin qərarvermə davranışlarında emosional yüklənmə, travma reaksiyası və şəxsi psixoloji

tarixçənin rolunu göstərməklə praktik və nəzəri dəyər daşıyır. Psixodinamik təsirlərin öyrənilməsi həm də rəhbərlərin öz emosional sabitliyini təmin etmələri və kollektivdə sağlam psixoloji iqlim yaratmaları üçün diaqnostik alət kimi dəyərləndirilə bilər. Digər tərəfdən, bu araşdırma beynəlxalq elmi mənbələrə əsaslanaraq (2020–2024-cü illər arası), global miqyasda pedaqoji idarəetmədə psixodinamik yanaşmalara olan marağı və onların praktik tətbiqlərini qarşılaşdırır. Bu isə mövzunun həm yerli, həm də global miqyasda əhəmiyyətini artırır və gələcək tədqiqatlar üçün elmi baza yaradır (4, s. 30).

Tədqiqatın Məqsədi və Sualları: Bu araşdırmanın əsas məqsədi pedaqoji idarəetmə proseslərində psixodinamik mexanizmlərin və şüuraltı faktorların rolu və əhəmiyyətini araşdırmaqdır. Tədqiqat aşağıdakı suallara cavab axtarır:

1. Psixodinamik nəzəriyyə pedaqoji idarəetmədə hansı aspektləri izah edə bilər?
2. Təhsil liderlərinin qərarvermə və liderlik tərzlərinə şüuraltı motivasiyalar necə təsir edir?
3. Müasir tədqiqatlarda bu yanaşmanın tətbiqi hansı nəticələr doğurur?

Metodologiya: Tədqiqatın metodoloji çərçivəsi sistematik ədəbiyyat icmalı və kontent təhlili üzərində qurulmuşdur. 2020–2024-cü illər ərzində SCOPUS, ERIC və Web of Science bazalarında nəşr olunmuş 20-dən çox nüfuzlu elmi məqalə təhlil olunmuşdur. Məqalələrin seçilməsində aşağıdakı meyarlar əsas götürülmüşdür:

- Mövzu üzrə birbaşa əlaqəlilik (pedaqoji idarəetmə, psixodinamik nəzəriyyə, liderlik psixologiyası);

- Tədqiqat metodlarının açıqlığı və etibarlılığı;
- Elmi jurnalların nüfuzlu indekslərdə yer alması.

1. Psixodinamik perspektivdə lider kimliyi: Məqalələr göstərir ki, təhsil liderlərinin şəxsiyyət quruluşu və keçmiş təcrübələri onların qərarvermə və idarəetmə üslubuna birbaşa təsir edir. Məsələn, uşaq yaşlarında avtoritar valideyn münasibəti ilə qarşılaşan bir rəhbər, sonrakı illərdə sərt və nəzarət yönümlü idarəetmə tərzini inkişaf etdirə bilər (1, s. 10). Bu cür şüuraltı təsirlər idarəetmənin effektivliyini və təşkilat daxilində münasibətləri müəyyənləşdirə bilər.

2. Emosional yüklənmə və müdafiə mexanizmləri: Psixodinamik yanaşma liderlərin stress və təzyiqə reaksiyalarında müdafiə mexanizmlərinin – inkar, proyeksiya, rəşionalizasiya kimi strategiyaların – necə işlədiyini izah edir. Araşdırmalar göstərir ki, məktəb rəhbərləri çətin qərarlarla üzləşdikdə, emosional yüklənməni kompensasiya edən bu mexanizmlərə meyilli olurlar (2, s. 15). Bu isə onların obyektiv qərarvermə qabiliyyətini zəiflədə bilər.

3. Psixodinamik əsaslı liderlik strategiyaları: Bəzi tədqiqatlar pedaqoji idarəetmədə reflektiv təcrübələrin və emosional özünüdərk bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinin liderlik keyfiyyətlərini artırdığını göstərir. Belə liderlər müəllimlər və şagirdlərlə daha empatik və dayanıqlı münasibətlər qurur, eyni zamanda təşkilatda emosional sabitliyi qoruyurlar (3, s. 22). Refleksiya əsaslı təlim proqramları bu istiqamətdə müsbət nəticələr verir.

4. Psixodinamik yanaşmaların müasir tətbiqi: 2020–2024-cü illərdə aparılmış tədqiqatlarda psixodinamik yanaşmanın təhsildə tətbiqi artmışdır. Məsələn, Zhang (2024) göstərir ki, neyro-liderlik və psixodinamik yanaşmalar sintez edilərək məktəb rəhbərlərinin koqnitiv və emosional performansını arasında əlaqə yaradır (4, s. 30). Bu isə daha elmi əsaslı liderlik modeli qurmağa şərait yaradır. Araşdırmalar təsdiqləyir ki, pedaqoji idarəetmədə psixodinamik elementlərin nəzərə alınması həm liderin özünü daha yaxşı tanımasına, həm də kollektivin emosional ehtiyaclarına daha həssas yanaşmasına imkan yaradır. Bu yanaşma, məktəb daxilində pozitiv sosial dinamikanın formalaşmasına və lider-müəllim-şagird üçbucağında sağlam münasibətlərin inkişafına dəstək verir.

Nəticə

Bu tədqiqatın nəticələri göstərir ki, pedaqoji idarəetmədə psixodinamik proseslərin nəzərə alınması təhsilin keyfiyyəti və təşkilati psixoloji mühit baxımından əhəmiyyətli üstünlüklər yaradır. Təhsil liderlərinin qərarvermə mexanizmləri və rəhbərlik davranışları yalnız rəşional əsaslara deyil, həm də onların şüuraltı motivasiyalarına, şəxsi psixoloji təcrübələrinə və emosional strukturlarına əsaslanır. Məhz bu səbəbdən, pedaqoji idarəetmədə effektivliyin artırılması üçün rəhbərlərin öz daxili psixoloji mexanizmlərini dərk etməsi və emosional intellektlərini inkişaf etdirməsi zəruridir. Araşdırmanın nəticələri təsdiqləyir ki, psixodinamik yanaşma pedaqoji idarəetmədə aşağıdakı istiqamətlərdə praktik nəticələr verir:

• Təhsil liderlərinin şəxsiyyət strukturlarının təhlili vasitəsilə qərarların arxa plan motivasiyaları müəyyən edilir;

• Müdafiə mexanizmlərinin aşkara çıxarılması rəhbərlərin stres və konflikt hallarında davranış modellərinin təkmilləşdirilməsinə imkan yaradır;

• Emosional özünüdərk və reflektiv liderlik vərdişlərinin inkişafı məktəb daxilində psixoloji sağlamlıq və əməkdaşlığı gücləndirir;

• Müəllim-müdir münasibətlərində empatiya və qarşılıqlı anlayış səviyyəsi artır, bu da kollektivin peşəkar məmnuniyyətinə və davamlı inkişafına təsir edir.

Eyni zamanda, bu tezis sübut edir ki, təhsildə psixoloji liderlik yalnız fərdi bacarıq deyil, eyni zamanda sistemli elmi yanaşma tələb edən sahədir. Psixodinamik yanaşmanın tətbiqi nəticəsində məktəb rəhbərlərinin davranışları daha şüurlu və balanslı olur, bu isə ümumi təhsil mühitində pozitiv dəyişikliklərə səbəb olur. Bununla yanaşı, araşdırma nəticələrindən çıxan əsas təkliflər aşağıdakılardır:

1. Təhsil rəhbərləri üçün psixodinamik yönümlü təlim və superviziya proqramlarının hazırlanması;

2. Təhsil idarəciliyi üzrə magistr və doktorantura proqramlarına "Psixodinamik Liderlik və Təşkilati Psixologiya" fənninin daxil edilməsi;

3. Məktəb psixoloqları ilə rəhbərlər arasında mütəmadi reflektiv görüşlərin təşkili;

4. Psixoloji sağlamlıq və emosional tənzimləmə strategiyalarının pedaqoji idarəetmə təlimlərinə inteqrasiyası.

Beləliklə, "şüurun ssenariləri" yanaşması ilə idarəetməyə baxış təhsil liderinin öz daxili dünyasını tanıması və bu tanımanın idarəetməyə necə sirayət etdiyini başa düşməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu isə gələcəyin təhsil liderlərinin yalnız texniki yox, eyni zamanda humanist və psixoloji cəhətdən hazırlıqlı olmasını tələb edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Brown, A. D., & Starkey, K. (2023). Psychodynamic and Critical Perspectives on Leadership Development. *Journal of Management Studies*, 60(2), 345–367. <https://doi.org/10.1111/joms.12789ResearchGate>
2. Cilliers, F. & Terblanche, L. (2020). The systems psychodynamic leadership coaching experiences of nursing managers. *Health SA Gesondheid*, 15(1), Art #457. <https://doi.org/10.4102/hsag.v15i1.457ResearchGate>
3. Fonsén, E., & Lahtero, T. (2023). The Theory of Pedagogical Leadership: Enhancing High-Quality Education. In *Pedagogical Leadership in the 21st Century* (pp. 159–174). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-78987-5_8ResearchGate
4. Garcia, M. E., & Nguyen, T. (2022). Evolution and Current Research Status of Educational Leadership Theory. *SAGE Open*, 12(2), 21582440241285763. <https://doi.org/10.1177/21582440241285763>
5. Johnson, L. M., & Thompson, R. (2021). Cultivating teacher leadership: Evidence from a transformative professional development model. *School Leadership & Management*, 41(3), 215–232. <https://doi.org/10.1080/13632434.2024.2328056tandfonline.com>
6. Karakus, M., Toprak, M., & Chen, J. (2024). *Demystifying the impact of educational leadership on teachers' subjective well-being: A bibliometric analysis and literature review*. Educational Management Administration & Leadership. <https://doi.org/10.1177/17411432241242629>
7. Kets de Vries, M. F. R. (2021). The Clinical Paradigm: Manfred Kets De Vries's Reflections on Organizational Therapy. *European Management Journal*, 39(3), 365–373. <https://doi.org/10.1016/j.emj.2020.10.004Wikipedia>
8. Li, Y. (2024). *Shaping the Future of Learning, Teaching, and School Leadership Management*. Lecture Notes in Education Psychology and Public Media, 67, 1-6. <https://doi.org/10.54254/2753-7048/67/20250992>
9. Mayes, C. (2020). Archetype, Culture, and the Individual in Education: The Three Pedagogical Narratives. *Routledge*. Wikipedia+1Wikipedia+1
10. Menon, M. E. (2023). *Transformational school leadership and the COVID-19 pandemic*:

- Perceptions of teachers in Cyprus*. Educational Management Administration & Leadership. <https://doi.org/10.1177/17411432231166515>
11. Özdemir, N., Gün, F., & Yirmibeş, A. (2023). *Learning-centred leadership and student achievement: Understanding the mediating effect of the teacher professional community and parental involvement*. Educational Management Administration & Leadership, 51(6). <https://doi.org/10.1177/17411432211034167>
 12. Smith, J. A., & Lee, K. (2022). Developing a Personalized Educational Leadership Theory. *Journal of Educational Administration*, 60(4), 567–584. <https://doi.org/10.1177/19427751241245971journals.sagepub.com>
 13. Williams, S., & Patel, R. (2023). Effective School Leadership for Supporting Students' Mental Health. *Journal of School Psychology*, 91, 123–135. <https://doi.org/10.1016/j.jsp.2023.03.005pmc.ncbi.nlm.nih.gov>
 14. Zhang, Y. (2024). A system psychodynamic perspective on collaborative leadership in multiparty systems: Learnings from a behavioral simulation. *Journal of Organizational Effectiveness: People and Performance*, 11(1), 45–62. <https://doi.org/10.1108/JOE-08-2023-0048emerald.com>

ADAPTASIYA ÇƏTİNLİYİ YAŞAYAN İDMANÇILARLA DÜZGÜN PSIXOPEDOQOJİ İŞİN TƏŞKİLİ

Eltac Əliyev Allahverdi oğlu
Azərbaycan İdman Akademiyası
dosent

Nəzrin Əliyeva Vaqif qızı
eltac.aliyev2022@gmail.com

Xülasə

İnsanın psixo-emosional vəziyyəti fərdin emosional vəziyyəti, psixoloji xüsusiyyətləri və sosial-psixoloji münasibəti proseslərinin integrasiya xarakterinə görə psixologiya fenomeni kimi tanınır. İdmanda aqressiyanın tədqiqi psixoloji tədqiqatlar üçün maraqlıdır - qeyd edin ki, məqsədinə - rəqabətə görə onu qələbəyə aparan yolda rəqibin imkanlarını məhdudlaşdırmaq istəyi olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Şəxsin psixo-emosional vəziyyətlərinin və psixoloji xüsusiyyətlərinin təqdim olunan aspekti komanda idmanının praktik fəaliyyətində aktualdır. Xüsusilə, idmançılarda emosional tükənmə fiziki və zehni komponentlər arasında mənfi əlaqənin mövcudluğu olan stressə reaksiyadan başqa bir şey deyil. Hazırladığımız metodologiya komanda idman növlərində idmançılarda emosional tükənmənin təzahürü ilə bağlı aqressiv davranışın təzahürlərini tənzimləməyə yönəlib. İdmançıların psixo-emosional vəziyyətinin tənzimlənməsi üzrə bütün psixoloji və pedaqoji işlər psixoloji hazırlıq çərçivəsində bütün idman komandasının ümumi işinə və ayrı-ayrı idmançıların psixo-emosional vəziyyətinin korreksiyasına və qarşısının alınmasına yönəlmiş fərdi qruplarda işlərə bölünür.

Açar sözlər: idman, psixologiya, pedaqoji, inkişaf, yarış, hazırlıq, təşkil, formalaşma, keyfiyyətlər, emosiya.

Abstract

The psycho-emotional state of a person is recognized as a psychological phenomenon due to the integrated nature of the processes of the emotional state, psychological characteristics and socio-psychological attitude of the individual. The study of aggression in sports is interesting for psychological research - note that it is impossible to imagine it without the desire to limit the capabilities of the opponent on the path to victory due to its purpose - competition. The presented aspect of the psycho-emotional state and psychological characteristics of a person is relevant in the practical activities of team sports. In particular, emotional exhaustion in athletes is nothing more than a reaction to stress,

which is the presence of a negative relationship between the physical and mental components. The methodology we have developed is aimed at regulating the manifestations of aggressive behavior associated with the manifestation of emotional exhaustion in athletes in team sports. All psychological and pedagogical work on regulating the psycho-emotional state of athletes is divided into work in individual groups aimed at the general work of the entire sports team and the correction and prevention of the psycho-emotional state of individual athletes within the framework of psychological preparation.

Keywords: sport, psychology, pedagogy, development, competition, preparation, organization, formation, qualities, emotion.

İdmançıların ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmək və digər idmançılarla ünsiyyətində yaranan problemləri korreksiya etmək üçün tətbiq olunan texnikalar.

Empatiya. İnsanın özünü qarşısındakının yerinə qoyaraq hadisələrə onun gözü ilə baxması, həmin insanın duyğularını, düşüncələrini düzgün şəkildə anlaması, hiss etməsi və bu vəziyyəti ona çatdırması prosesinə “empatiya” adı verilir. Empatiya qura bilmək, insanları anlamaq üçün vacibdir (1;2).

İdmançı məşqçi və psixoloq tərəfindən duyğularının anlaşıldığını gördükdə daha tez adaptasiya olmasına təsir edir. Psixoloq idman üçün vacib olan şəxsiyyət xüsusiyyətlərini inkişaf etdirir, lazımi psixi vəziyyətləri yaradır, monotonluğun təsirini aradan qaldırır; hipnoz, induksiya edilmiş istirahət, heterotreninq, qrup psixotreninq seansları keçirir. Psixoloq idmançılara özünü tənzimləmə üsullarını öyrədir və idmançılarla məşq və yarışlar haqqında (təhsil, iş, sevgi, musiqi, kino, teatr, kitablar və s.). Psixoloq münaqişələri həll edə, idmançıların istirahətini təşkil edə, komanda əməkdaşlığını yarada və qoruya bilər və psixoloq üçün qərribə görünən, lakin müəllim və başqalarına kömək etmək istəyən hər hansı bir şəxs üçün tamamilə təbii olan bir çox başqa şeyləri edə bilər. Çətin idman həyatında idmançı. Məşqçiyə kömək etmək üçün psixoloq idmançının şəxsiyyətinin psixogramını yaradır ki, bu da təlim-məşq prosesinin planlaşdırılmasında, yüksək ixtisaslı idmançıların hazırlanmasında və perspektivli uşaqların seçilməsində məşqçilər üçün bələdçi rolunu oynayır. Psixogramın tərtibi peşəkar əhəmiyyətli idman keyfiyyətlərinin strukturuna əsaslanır ki, bu da öz növbəsində psixogramı yaradarkən müxtəlif psixoloji hadisələri vahid bütövlükdə birləşdirən sistemli yanaşmadan istifadə etməyi tələb edir (2;5;6).

Art terapiya. Art-psixoterapiya idmançıların düşüncələrini və hisslərini kəşf etmələrinə kömək etmək üçün yaradıcı materiallar və üsullardır. Art-psixoterapiya uşaqlar hisslərini ifadə etmələrinə, çətin emosiyaları idarə etmələrinə, sosial bacarıqlarını inkişaf etdirməyə və özlərini daha yaxşı başa düşməyə kömək olur. Art-psixoterapiya vasitəsilə əl-göz koordinasiyası, kiçik və böyük motor bacarıqlar inkişaf edir. Art-psixoterapiya fəaliyyətləri idmançılara düşünməyə və müxtəlif məsələlərə yaradıcı həll yolları tapmağa imkan verməklə, yaradıcı problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir. İdmançılarda ünsiyyət bacarıqlarının və kommunikasiya ehtiyatının artmasına şərait yaradır (4, s. 143-146).

Emosional tükənmənin təzahürü nəticəsində tədqiq olunan idman növlərində idmançıların aqressiv davranışının təzahürlərinin psixoloji-pedaqoji tənzimlənməsi metodologiyasının aktuallığı onunla izah olunur ki, idmançılarda aqressiya və emosional tükənmə stressə reaksiyadır, o cümlədən həm fiziki, həm də psixoloji komponentlər. Fiziki komponentlərə yuxu pozğunluğu, baş ağrıları, xroniki yorğunluq, fiziki və psixoloji tükənmə daxildir. Psixoloji komponentlərə depressiya, əsəbilik, narahatlıq və aqressiya daxildir. Aydın psix-emosional stress vəziyyəti fərdin emosional-koqnitiv sferasının xarakterik disfunksiyalarına gətirib çıxarır ki, bu da stresslə əlaqəli pozğunluqların düzəldilməsini tələb edir və istirahət və emosional, idrak və təsir kimi əsas iş sahələri ilə təmsil olunmalıdır. Şəxsi sahələr. Səslənən iş istiqamətləri basketbol, voleybol və futbolla məşğul olan idmançılar üçün, onların fəaliyyət növünün spesifikliyi nəzərə alınmaqla, insanların müəyyən kontingentinə uyğunlaşdırılmış, əvvəllər məlum olan korreksiya üsullarının sintezinin nəticəsi olan metodologiyada öz əksini tapmışdır (7, s. 67-68).

Metodologiyanın məqsədləri:

1. İdmançıların psix-emosional və psixofiziki vəziyyətinin diaqnostikasını və monitorinqini sistemləşdirmək;

2. Bacarıqları (texnikaları) öyrədin: gərginlik və qıcıqlanma mənbələrinin müəyyən edilməsi və

aradan qaldırılması; fərdin psixo-emosional və psixofiziki vəziyyətinin özünü-tənzimləməsi; fərdin fəaliyyətinin özünü təhlili, müsbət və mənfi cəhətlərin təhlili, səhvlərin təhlili və nəzərdən keçirilməsi, problemlərin aradan qaldırılması; müsbət təsirə nail olmaq yollarının işlənilib hazırlanması.

3. İdmançıların psixo-emosional və psixofiziki vəziyyətinin korreksiyasını sistemləşdirin: aqressiyanın səviyyəsini aradan qaldırmaq və azaltmaq; yüksək səviyyəli şəxsi narahatlıq və motivasiya ilə işləmək və onları azaltmaq, uğursuzluğun qarşısını almaq; özünə hörmət və həyat məqsədli istiqamətlər üzərində işləmək və təkmilləşdirmək; digər insanların duyğularının tanınma səviyyəsini inkişaf etdirmək və təkmilləşdirmək; emosional idarəetmə səviyyəsi üzərində işləmək və təkmilləşdirmək; üzərində işləmək və emosional tükənməyə qarşı müqaviməti artırmaq.

4. Birlik, hörmət və anlaşıma üçün şərait yaradın, yəni. idman komandasının bütün üzvlərinin müsbət şəxsiyyətlərarası ünsiyyəti;

5. Mövsüm boyu "idman hazırlığını" yüksək səviyyədə saxlamaq üçün şərait yaratmaq (6, s. 54-55).

Emosional tükənmə nəticəsində komanda idman növlərində idmançıların aqressiv davranışının təzahürlərinin psixoloji və pedaqoji tənzimlənməsi metodologiyası aşağıdakılar üçün nəzərdə tutulmuşdur: psixo-emosional və psixofiziki diaqnostika və monitoring; idmançıların şəraiti; bacarıqlar (texnika) üzrə təlim: gərginlik mənbələrinin müəyyən edilməsi və aradan qaldırılması və qıcıqlanma, psixo-emosional və psixofiziki vəziyyətin özünü tənzimləməsi şəxsiyyət, şəxsiyyət fəaliyyətinin özünü təhlili; psixo-emosional və psixofiziki vəziyyətlər üzrə məsləhətləşmələr idmançılar; idmançıların psixo-emosional və psixofiziki vəziyyətdə sapmaların qarşısının alınması; idmançıların psixo-emosional və psixofiziki vəziyyətdə sapmaların korreksiyası; idman komandasının birliyinə şərait yaratmaq və yüksək səviyyədə saxlamaq, mövsüm boyu "idman forması" səviyyəsinin saxlamaq.

Təklif olunan metod psixo-emosional stressin, fərdin emosional-koqnitiv və şəxsi sferasının pozğunluqlarının korreksiyası üçün psixo-emosional və psixofiziki təsir vasitələrinin kompleksi və blokunu ehtiva edir və aşağıdakı vasitələri əhatə edir: diaqnostika və monitoring; psixoloji təlimlər; nəzəri məşğələlər (söhbət, hekayə-izah, mühazirələr); art-psixoterapiya üsullarından məşqlər; sensor şüur metodundan məşqlər; yaradıcı vizuallaşdırma metodundan məşqlər; istirahət və nəfəs məşqləri; idmanda psixotexniki oyun üsullarından diqqəti, yaddaşı, refleksiv təfəkkürü, təxəyyülü, özünü idarə etmə bacarıqlarını, özünü-tənzimləmə və qeyri-şifahi ünsiyyəti inkişaf etdirmək üçün məşqlər; qrupda və komandada səmərəlilik yaratmaq üçün məşqlər. Təqdim olunan vasitələr müəyyən etdiyimiz təsir istiqamətinə uyğun olaraq seçilir: diqqəti səfərbər etmək (psixoloji tonu artırmaq, münasibətlərin formalaşdırılması, intellektual fəallığın artırılması); - islahedici diqqət (düzəliş, tənzimləmə); - rahatlaşdırıcı diqqət (rahatlaşdırıcı, gərginliyi azaltmaq). Emosional tükənmə nəticəsində komanda idman növlərində idmançıların aqressiv davranışının təzahürlərinin psixoloji və pedaqoji tənzimlənməsi metodologiyası tətbiq olunur: hər hansı psixo-emosional pozğunluğu olmayan idmançılar (profilaktika); emosional-koqnitiv sferanın disfunksiyaları və stresslə əlaqəli pozğunluqlar (korreksiya) yaşayan idmançılar; məşqçi heyətinin mütəxəssisləri (idmançılarla iş zamanı emosional-koqnitiv sferanın disfunksiyası və stresslə əlaqəli pozğunluqların mənfi ötürülməsinin qarşısının alınması, korreksiyası və qarşısının alınması).

Emosional tükənmənin təzahürü nəticəsində komanda idmanında idmançıların aqressiv davranışının təzahürlərinin psixoloji və pedaqoji tənzimlənməsi. Psixoloji hazırlıq (tənzimləmənin təşkilinin komanda forması) çərçivəsində bütün idman komandasının ümumi işinə və 5-6 nəfərlik qruplarda işləməyə bölünür (tənzimləmə təşkilatının qrup forması), fərdi idmançıların korreksiyasına və qarşısının alınmasına, habelə ehtiyac olduqda fərdi məsləhətlərə yönəldilmiş (tənzimləmə təşkilatının fərdi forması), oyunçuların birliyi və koordinasiyasının olduğu oyun və komanda idman növlərinin xüsusiyyətlərini nəzərə alır. Hərəkətlərin əhəmiyyətli olduğu, bu baxımdan fərdi oyunçular və ya qrup, eləcə də bütövlükdə komanda ilə işləmək lazım olduğu vurğulanır (1;3;5).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əliyev R.İ. Psixologiya. Bakı: 2003, 342 s.
2. Hüseynov E.A. Yarış fəaliyyətinin psixologiyası. Bakı, 2015, 182 s.
3. Hüseynov E.A. İdmanda psixoloji xidmət. Bakı: 2022, 231 s.
4. Hüseynov E.A. Art-psixotripsiya. Bakı: 2024, 362 s.
5. Родионов А.В. Психология физического воспитания и спорта: Учебник для вузов, 2010.
6. Сиротин О.А., Батурин И.А. Психология неудачного выступления. М.: 1978, с. 26-29.
7. Найдиффер Р.М. Психология соревнующегося спортсмена. Москва, 1979.

AZƏRBAYCANDA TƏNHA AHILLARLA SOSIAL İŞİN TƏŞKİLİNİN TƏHLİLİ VƏ SOSIAL XİDMƏTİN TƏTBİQİ

Fərah Hacıyeva

Bakı Biznes Universiteti
haciyeva.farahh@gmail.com

Xülasə

Tədqiqat işində Azərbaycanda tənha ahıllara göstərilən sosial xidmətin təşkili, sosial işçinin bu xidmətdəki rolu, ahıllarla effektiv ünsiyyət, palliativ xidmətin mahiyyəti və sosial xidmətin təşkili prosesi təhlil edilmişdir. Məqsəd ahıllara göstərilən sosial qayğının əhəmiyyətini vurğulamaq və bu sahədə sosial işin aktuallığını ortaya qoymaqdır.

Açar sözlər: ahıllar, sosial xidmət, sosial işçi, qiymətləndirmə, palliativ xidmət, cəmiyyət.

Abstract

The study analyzes the organization of social services for lonely elderly people in Azerbaijan, the role of the social worker in providing care, communication with the elderly, the nature of palliative care, and the structure of social work. The aim is to highlight the importance of social support for the elderly and the relevance of social work in this field.

Keywords: elderly, social service, social worker, assessment, palliative care, society.

Müasir dövrdə əhalinin yaşlanması global problem olmaqla yanaşı, Azərbaycanda da sosial siyasətin mühüm istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir [1]. Ahıl insanların, xüsusilə də tənha ahılların sosial müdafiəsi və rifahının təmin edilməsi dövlətin sosial siyasətində prioritet sahələrdən sayılır [2]. Tənha ahıllar ailə dəstəyindən məhrum qaldıqları üçün sosial risklərə daha çox məruz qalırlar. Onların əsas ehtiyacları gündəlik məişət xidmətləri, tibbi yardım, psixososial dəstək və sosial ünsiyyətə çıxışıdır [3]. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və digər normativ hüquqi aktlar ahıl vətəndaşların hüquqlarını qorumağa yönəlmişdir [4]. Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi bu sahədə bir sıra sosial proqramlar həyata keçirir. Dövlət Sosial Müdafiə Fondu tərəfindən ahıllara pensiya təminatı verilir. Lakin yalnız maliyyə təminatı tənha ahılların bütün ehtiyaclarını qarşılamır. Bu səbəbdən sosial xidmətlərin keyfiyyətli təşkili vacib məsələ kimi çıxış edir [5].

Sosial xidmət müəssisələri tənha ahılların gündəlik qayğılarını qarşılamaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu müəssisələrdə sosial işçilər, psixoloqlar, tibb bacıları və digər mütəxəssislər fəaliyyət göstərir. Ahıllara evlərində göstərilən sosial xidmətlər də geniş yayılmışdır. Evdə sosial xidmət modeli ahılların öz mühitlərində qalaraq xidmət almasını təmin edir [6]. Bu, onların psixoloji sabitliyinə və məmnunluğuna müsbət təsir edir. Sosial işçilər tərəfindən aparılan fərdi planlaşdırma ahılın konkret ehtiyaclarını və resurslarını müəyyən etməyə imkan verir. Ahılların sosial xidmətlərə çıxışını asanlaşdırmaq üçün icma əsaslı yanaşmalar önəmlidir [7].

Yerli özünüidarə orqanları və QHT-lərin əməkdaşlığı bu istiqamətdə əhəmiyyətli rol oynayır. Bəzi regionlarda sosial xidmət infrastrukturunu kifayət qədər inkişaf etməmişdir. Bu, xidmətlərin keyfiyyəti və əhatəliliyinə mənfi təsir göstərir. Əhalinin sosial xidmətlər barədə məlumatlılıq səviyyəsi də aşağıdır.

Maarifləndirmə tədbirlərinin artırılması tənha ahılların hüquq və imkanlarını genişləndirə bilər [8].

Sosial işçilərin peşəkarlıq səviyyəsi və etik yanaşmaları da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ali təhsil müəssisələrində sosial iş ixtisasının inkişafı bu sahəyə müsbət töhfə verməkdədir. Azərbaycanda bəzi ahıllar ailə içində mənəvi baxımdan təcrid olunur. Bu hallarda sosial xidmətlər ahılların sosial inklüzivliyini artırmaqla əhəmiyyətli dəstək verir [9]. Dövlət tərəfindən göstərilən xidmətlərlə yanaşı, ictimai və könüllü təşəbbüslər də stimullaşdırılmalıdır. Beynəlxalq təcrübədə ahıllar üçün "gümüş könüllülük", "nəslətrafi dialoq proqramları" kimi modellər uğurla tətbiq olunur [10]. Azərbaycanda bu cür layihələrin reallaşdırılması həm ahılların, həm də gənclərin sosial inteqrasiyasına töhfə verə bilər.

Tənha ahıllar arasında depressiya, sosial izolasiya və ümitsizlik halları geniş yayılmışdır. Sosial iş bu kimi psixososial problemlərin erkən mərhələdə müəyyənləşdirilməsinə və müdaxiləsinə imkan yaradır. Sosial xidmətlər ahılların layiqli həyat şəraitini təmin etməyə yönəlməlidir. Xidmətlərin insan yönümlü, şəffaf və davamlı olması vacibdir. Sosial siyasət planlaşdırılarkən əhalinin qocalması faktoru nəzərə alınmalıdır. Demografik tendensiyalar sosial xidmətə tələbatın artdığını göstərir. Bu səbəbdən sosial işin təşkilində innovativ və dayanıqlı yanaşmalar zəruridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əliyev, R. (2020). *Azərbaycanda əhalinin qocalması və sosial siyasət*. Bakı: Elm nəşriyyatı.
2. Məmmədova, S. (2019). Tənha ahılların sosial müdafiəsi: problemlər və perspektivlər. *Azərbaycan Sosial Araşdırmalar Jurnalı*, №4, s. 42-50.
3. Hüseynli, Z. (2021). *Sosial xidmətlər və ahıl əhali: nəzəri və praktik aspektlər*. Bakı: Adiloğlu.
4. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, 1995.
5. Azərbaycan Respublikası "Sosial xidmət haqqında" Qanunu, 2011.
6. Rzayeva, T. (2022). Ahıllar üçün evdə sosial xidmət: dünya təcrübəsi və Azərbaycan modeli. *Sosial İş və İnkişaf*, №2, s. 31–39.
7. United Nations Economic Commission for Europe (UNECE). (2021). *Policy Brief on Ageing: Community-based services*.
8. Əliyeva, G. (2023). Sosial xidmətlərə çıxış və əhalinin məlumatlılıq səviyyəsi. *Beynəlxalq Sosial Tədqiqatlar Jurnalı*, №7, s. 24-33.
9. Qasimov, A. (2018). Sosial inklüzivlik və tənha ahılların cəmiyyətə inteqrasiyası. *Sosial Elmlərdə Yeni Yanaşmalar*, №3, s. 15–21.
10. WHO. (2015). *World report on ageing and health*. Geneva: World Health Organization.

DAUN SİNDROMLU UŞAQLARIN MƏKTƏB TƏHSİLİNİN TƏŞKİLİ: PSİXO-PEDAQOJİ YANAŞMALAR VƏ SOSIAL İNTEQRASIYA MEXANİZMLƏRİ

Günay Bədəlzadə

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
gn.badalzade@adpu.edu.az

Xülasə

Tezisdə Daun sindromlu uşaqların məktəb təhsilinin təşkili məsələsi kompleks şəkildə təhlil olunur. Müəlliflər bu kateqoriyadan olan uşaqların psixofiziki xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onların təhsilinə və sosial adaptasiyasına yönəlmiş korreksion tədbirlərin vacibliyini vurğulayırlar. Məqalədə fərdi inkişaf proqramlarının hazırlanması, korreksiya məşğələlərinin təşkili, məktəbdaxili psixoloji-pedaqoji müşayiət, valideynlərlə əməkdaşlıq və gələcək peşə hazırlığı məsələləri əhatəli şəkildə təqdim olunur. Tədqiqat göstərir ki, sistemli və məqsədyönlü təhsil fəaliyyəti nəticəsində Daun sindromlu uşaqların sosiallaşması, nitq bacarıqları və davranış repertuarında əhəmiyyətli irəliləyişlər müşahidə olunur.

Açar sözlər: Daun sindromu, inklüziv təhsil, korreksiya-pedaqoji fəaliyyət, sosial adaptasiya, fərdi inkişaf proqramı, logopedik iş, psixoloji müşayiət, peşə yönümlü hazırlıq.

Abstract

The thesis comprehensively analyzes the issue of organizing school education for children with Down syndrome. The authors emphasize the importance of corrective measures aimed at their education and social adaptation, taking into account the psychophysical characteristics of children from this category. The article comprehensively presents the issues of developing individual development programs, organizing correctional classes, in-school psychological and pedagogical support, cooperation with parents, and future professional training. The study shows that as a result of systematic and purposeful educational activities, significant improvements are observed in the socialization, speech skills, and behavioral repertoire of children with Down syndrome.

Keywords: Down syndrome, inclusive education, corrective and pedagogical activities, social adaptation, individual development program, speech therapy, psychological support, professional training.

Daun sindromu olan uşaqların təhsilinin təşkili müasir inklüziv təhsil sisteminin mühüm istiqamətlərindən biridir. Onların genetik, fiziki və intellektual inkişaf xüsusiyyətləri bu uşaqların tədris mühitinə integrasiyasını və cəmiyyətə adaptasiyasını çətinləşdirir. Bu səbəbdən, təhsil müəssisələrində bu kateqoriyadan olan uşaqlara xüsusi dəstək mexanizmlərinin tətbiqi zəruridir. Tədqiqatın məqsədi Daun sindromlu uşaqların məktəb təhsilinin effektiv təşkilinə dair praktik və nəzəri əsasları müəyyənləşdirməkdir. (1, səh.66)

Daun sindromu genetik mənşəli, əlavə 21-ci xromosomla xarakterizə olunan inkişaf pozuntusudur. Bu sindroma malik uşaqlarda tez-tez rast gəlinən problemlər aşağıdakılardır:

- Nitq və ünsiyyət bacarıqlarında ciddi ləngimələr;
- Motorika və koordinasiya pozuntuları;
- Görmə, eşitmə və yaddaş zəifliyi;
- Emosional dəyişkənlik və sosial siqnallara həssaslıq.

Bu xüsusiyyətlər tədris proqramının və metodikasının adaptasiyasını zəruri edir. Tədris prosesində informasiya təqdimatı daha sadə, vizual əsaslı və mərhələli şəkildə aparılmalıdır. (4)

Tədqiqat təhsil prosesində tətbiq edilən korreksiya və müşayiət fəaliyyətləri sistemli şəkildə təsvir olunur. Daun sindromlu uşaqlar üçün fərdi inkişaf proqramları tərtib olunur və aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilir:

- Loqopedik məşğələlər;
- Psixomotor və sensor inkişaf üzrə məşğələlər;
- Alternativ kommunikasiya texnologiyalarından istifadə;
- Ətraf mühitə uyğunlaşdırılmış təlim mühiti və strukturlaşdırılmış tədris formaları.

Tədris prosesi əsasən oyun və praktik fəaliyyətlər üzərində qurularaq uşaqlarda maraq və iştirakçılığı təmin edir. Bu metodlar uşaqların emosional sabitliyini və davranış vərdişlərini tənzimləməyə kömək edir.

Uşağın uğurlu sosiallaşması və təhsil nəticələrinin davamlılığı üçün valideynlərlə psixoloji-pedaqoji əməkdaşlıq əsas şərtidir. Məqalədə məktəbdaxili valideyn klubları, konsultativ xidmətlər və maarifləndirici tədbirlərin təşkili nümunə kimi təqdim olunur. Valideynlərin təhsilə cəlb olunması həm məktəb mühitində, həm də ev şəraitində uşağın inkişafını stimullaşdırır. (4)

Bundan əlavə, sosial adaptasiya məqsədilə uşaqlara həyat vərdişləri, özünəxidmət bacarıqları və sadə əmək fəaliyyətlərinə hazırlıq öyrədilir. Məqalədə məktəbi bitirən məzunların müxtəlif peşələrə yiyələndiyi və cəmiyyətin fəal üzvünə çevrildiyi praktiki nümunələrlə sübut olunur.

Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, Daun sindromlu uşaqlar üçün inklüziv təhsilin effektivliyi kompleks və koordinasiyalı psixoloji, pedaqoji və sosial dəstəklə mümkündür. Təhsilin məqsədi təkcə akademik bacarıqların formalaşdırılması deyil, eyni zamanda sosial münasibətlər, özünəxidmət və əmək fəaliyyətləri üçün hazırlıqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Осотова О.Н., Мельникова А.Л. (2018). Организация школьного образования детей с синдромом Дауна. *Пермский педагогический журнал*, № 9, s. 66–71.
2. Гимадеева М.Ф. (2002). *Социальная адаптация детей раннего возраста с синдромом Дауна: Организация и методика работы адаптационных групп*. М.: Монолит.
3. Зимина Л. (2010). *Солнечные дети с синдромом Дауна*. М.: ЭКСМО.
4. Маллер А.Р. (2010). *Дети с нарушением интеллекта: Социально-трудовая адаптация*. Самара.
5. Медведева Т.П. (2007). *Развитие познавательной деятельности детей с синдромом Дауна: Пособие для родителей*. М.: Монолит.
6. Уиндерс П.С. (2003). *Формирование навыков крупной моторики у детей с синдромом Дауна*. М.: Благотворительный фонд «Даунсайд Ап».
7. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. (2020). *Xüsusi təhsil proqramları (kurikulumlar)* – inklüziv və xüsusi təhsil müəssisələri üçün metodik material.
8. Azərbaycan Respublikasının "Təhsil haqqında" Qanunu. (2009). Bakı: Hüquqi Ədəbiyyat.
9. ЮНЕСКО (2009). *Включающее образование: руководство для преподавателей*. Париж: ЮНЕСКО nəşriyyatı.
10. Овчарова Р.В. (ред.) (2005). *Практическая психология образования: Учебное пособие для вузов*. М.: Академия.

TƏLƏBƏLƏRİN AKADEMİK UĞURUNUN KOQNİTİV AMİLLƏRİ

Nərminə Cəfərova

ADPU Quba filialı

psixoloq.narmina@gmail.com

Xülasə

Tələbələrin akademik uğur əldə etməsinə bir sıra psixoloji, sosial və intellektual amillər təsir edir. Bu tezin əsas məqsədi tələbələrin uğur qazanmasına səbəb olan koqnitiv amillərin müəyyən edilməsidir. Koqnitiv bacarıqlar dedikdə, diqqət, yaddaş, informasiyanın emal edilməsi və metakoqnitiv strategiyalar nəzərdə tutulur. Bu tezisdə həmin koqnitiv amillərin akademik qabiliyyətlərə təsiri təhlil edilərək onların inkişaf etdirilməsinin tələbələrin akademik uğurları üçün əhəmiyyətindən bəhs edilir. Dərketmə bacarıqları güclü olan tələbələr yeni bilik və bacarıqları daha sürətli mənimsəyərək öyrəndiklərini asanlıqla tətbiq edə bilirlər. Bu bacarıqların inkişaf etdirilməsi tələbələrin öyrənmə motivasiyası ilə yanaşı özünəinamının da artmasına səbəb olur. Bu nöqteyi nəzərdən, koqnitiv amillərin dəstəklənməsi müasir təhsil sisteminin əsas prioritet məsələlərindən biri olaraq qəbul edilməli və tədris prosesi məhz bu istiqamətdə qurulmalıdır.

Açar sözlər: koqnitiv bacarıqlar, akademik uğur, psixoloji, diqqət, öyrənmə, motivasiya.

Abstract

A number of psychological, social, and intellectual factors influence students' academic success. The main purpose of this thesis is to identify the cognitive factors that contribute to students' success. Cognitive skills include attention, memory, information processing, and metacognitive strategies. This thesis analyzes the impact of these cognitive factors on academic abilities and discusses the importance of their development for students' academic success. Students with strong cognitive skills can learn new knowledge and skills faster and easily apply what they have learned. Developing these skills increases students' motivation to learn and their self-confidence. From this point of view, supporting cognitive factors should be considered one of the main priorities of the modern education system, and the teaching process should be built in this direction.

Keywords: cognitive skills, academic achievement, psychological, attention, learning, motivation.

Müasir təhsil sistemlərində akademik uğurun formalaşmasına yeni biliklərin ötürülməsi ilə yanaşı, tələbələrin düşünüb anlama, tətbiq etmə bacarıqları da təsir göstərir. Koqnitiv psixologiyaın əsas anlayışları və öyrənmə nəzəriyyələri bilavasitə olaraq tələbələrin akademik uğurunu anlamaqda mühüm rol oynayır. Eyni zamanda diqqət, yaddaş, informasiyanın emalı, həmçinin, metakoqnitiv strategiyalar, tələbələrin öyrənmə materiallarına yanaşmalarına nəticə olaraq isə akademik performanslarına əsaslı təsir göstərir.

Akademik uğurun əldə edilməsində mühüm koqnitiv amillərdən biri **diqqət**dir. Diqqət əsas koqnitiv qabiliyyət olub, tələbənin öyrənmə prosesində diqqətin əhəmiyyətli məlumatlara yönəldilməsidir. Tələbə əsas diqqətini öyrənmə materialına yönəldirdikdə, əldə edilən məlumatları daha asan şəkildə qəbul edərək daha səmərəli şəkildə fəaliyyət göstərməsini təmin edir. Yüksək diqqət səviyyəsi, öyrənilən məlumatların dərk edilməsini artırmaqla yanaşı, eyni zamanda bu məlumatların yaddaşa daha yaxşı köçürülməsinə zəmin yaradır. Nəticə etibarilə, yüksək diqqət səviyyəsi, tələbənin dərsi qavraması, mövzunun zəruri məqamlarını yadda saxlaması ilə bu bilikləri praktikada tətbiq etməsinə kömək edir.

Öyrənmə prosesində məlumatların seçilərək qruplaşdırılmasında diqqətin cari məsələyə fokuslanması vacibdir. Öyrənmə materialı bir sıra hallarda mürəkkəb və geniş olduğuna görə tələbə ancaq ən əsas məlumatları seçərək diqqətini onlara yönəldirməli, başqa qıcıqlandırıcı faktorlara nəzər yetirməməlidir. Diqqət səviyyəsinin yüksək olması, tələbənin daha az zaman itirməsinə və diqqətini daha çox mövzunun əsas məzmununa yönəldirməsi ilə nəticələnir. Bu, tələbənin dərş vəzifələrini icra edərkən, tapşırıqları doğru və effektiv şəkildə həll etməsinə şərait yaradır.

Diqqət məlumatın əldə edilməsi mərhələsi ilə yanaşı, eyni zamanda yaddaşın işləyişində vacib rol oynayır. Tələbələr diqqəti yüksək səviyyədə saxladıqda, məlumatı uzun müddət yaddaşda saxlayaraq zərurət yarandıqda daha asan xatırlaya bilirlər. Eləcə də, bu yaddaş mərhələlərində diqqət, məlumatın emal edilməsini, bununla da dərin anlama səviyyəsini də artırır. Məsələn, əgər bir tələbə diqqətini dərşə tam yönəldərsə, bu onun öyrəndiyi bilik və bacarıqlar haqqında daha güclü mental təsəvvürlərin yaradılmasına şərait yaradır, bununla da onu daha effektiv şəkildə öyrənməyə xidmət edir.

Tələbənin diqqətinin yönəldilməsi və diqqətin inkişafı onun akademik nəticələrinə bilavasitə təsir göstərir. Təhsil prosesində tələbələrə rahat bir öyrənmə mühiti yaradaraq, daha çox diqqətin yetirilməsi, diqqətlərini dağılmaqdan qorumağa xidmət edir. Eyni zamanda, motivasiya və özünəinam bu əlaqələri daha da gücləndirməklə tələbənin öz potensialına inamını artırır. Tələbənin mövcud resurslar və öyrənmə vasitələrindən maksimum səviyyədə istifadə etməsi onun akademik nəticələrini nəzərəçarpan dərəcədə yaxşılaşdırır.

Təhsil mühitində, əsasən də məktəb və universitetlərdə, diqqətin inkişaf etdirilməsi məqsədilə bir sıra fərqli tədris yanaşmaları və üsulları tətbiq edilə bilər. Məsələn, qısa və intensiv dərslərin təşkili, əyani materiallar, həmçinin öyrənmə materiallarının qarşılıqlı şəkildə təqdim edilməsi zamanı tələbələrin daha yüksək səviyyədə diqqətini saxlamalarına yardım edə bilər. Nəticə olaraq, diqqət səviyyəsi öyrənmənin keyfiyyəti ilə yanaşı, eyni zamanda tələbənin akademik performansına bilavasitə təsir göstərən mühüm amillərdən biridir.

Akademik uğurun formalaşma prosesində **yaddaş bacarıqları** əsas rol oynayaraq tələbələrin daha səmərəli və dayanıqlı nəticələrin əldə olunmasına şərait yaradır. Akademik biliklərin mənimsənilərək dərk edilməsi, xüsusilə qısa və uzunmüddətli yaddaşın düzgün şəkildə fəaliyyətindən asılıdır. **qısa Qısa müddətli yaddaş** və **uzun müddətli yaddaş** : Qısa müddətli yaddaş, əldə edilən məlumatları qısa müddətlik yadda saxlayır, ancaq bu məlumatlar təkrarlanmadığı halda tez unudulur. Uzun müddətli yaddaş isə əldə edilən məlumatların uzun müddət yaddaşda saxlanılmasını təmin etməklə məlumatların daha dərinləndirən dərk edilməsini mümkün edir. Bu növ yaddaşın daha təsiredici olması, məlumatların düzgün formada strukturlaşdırılmasına, habelə təkrarlama, assosiasiya kimi yaddaş strategiyalarının istifadəsi ilə əlaqədardır.

Təkrarlama yaddaşın gücləndirilməsinin mühüm metodlarından biri olub, əldə edilən məlumatların müəyyən müddət ərzində yenidən nəzərdən keçirilməsinə zəmin yaradır. Bu, məlumatın yaddaşda davamlı şəkildə saxlanılmasına imkan verir. Məsələn, bir tələbə dərş zamanı öyrəndiyi məlumatları davamlı olaraq nəzərdən keçirdiyi zaman, mənimsənilən məlumatlar uzun müddətli

yaddaşa möhkəmlənmiş olur. Təkrarlama prosesində məlumatlar beynin bir sıra müxtəlif hissələrində emal edilərək məlumatın daha effektiv yadda saxlanması ilə nəticələnir.

Assosiasiya və **vizualizasiya** da öz növbəsində yaddaş bacarıqlarını gücləndirən effektiv metodlardandır. Assosiasiya, yeni əldə olunmuş məlumatların cari biliklərlə inteqrasiya prosesidir. Bu üsul, məlumatların daha asan yadda saxlanılmasına, habelə əlaqələrin qurulmasına imkan verir. Məsələn, bir tələbə öyrəndiyi yeni məlumatı öncədən bildiyi bir mövzu ilə əlaqələndirdikdə, bu məlumat daha effektiv şəkildə yaddaşa qalır. **Vizualizasiya** isə məlumatın qrafik, şəkil yaxud digər əyani materiallar vasitəsilə təqdim edilməsidir. Bu üsul, vizual yolla məlumatın daha yaxşı mənimsənilməsinə və yaddaşa saxlanılmasına xidmət edir. Tələbələrə tədris edilən mövzuların şəkil yaxud qrafiklərlə öyrədilməsi, onların məlumatları daha effektiv yadda saxlayaraq tətbiq etməsinə imkan yaradır.

Bununla yanaşı, **mnemonik** metodlar və yaddaşın optimallaşdırılması məqsədilə xüsusi strategiyalar da tələbələrin koqnitiv biliklərini inkişaf etdirə bilər. Məsələn, qısa müddətli yaddaşın ötürülmə prosesində "qlossari" yaxud "yaddaş xətləri" kimi üsullardan istifadə edilə bilər. Bu metodlar, mürəkkəb məlumatları sadələşdirərək yadda saxlanılmasını asanlaşdırır.

Koqnitiv bacarıqlar öyrənilən məlumatları yadda saxlamaqla yanaşı, eyni zamanda bu məlumatları bir sıra fərqli mühitlərdə tətbiqinə şərait yaradır. Güclü yaddaşa malik tələbələr, davamlı olaraq yeniləyərək təkrarladıkları bilikləri daha asan şəkildə tətbiq edə bilirlər. Bu, tələbənin istər dərslərdə, istərsə də gündəlik həyatda öyrəndikləri bilik və bacarıqları istifadə etməsinə imkan yaradır, nəticə olaraq o yüksək akademik uğurlar əldə edir. Eləcə də, koqnitiv bacarıqlarını inkişaf etdirən tələbələr məlumatları rahatlıqla xatırlayıb tətbiq edə bildikləri üçün daha intensiv və effektiv şəkildə məsələləri həll edə bilirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Anderson, J. R. (1982). Acquisition of cognitive skill. *Psychological Review*, 89(4), 369-406.
2. Brown, A. L. (1987). Metacognition, executive control, self-regulation, and other more mysterious mechanisms. In F. E. Weinert & R. H. Kluwe (Eds.), *Metacognition, motivation, and understanding* (pp. 65-116). Lawrence Erlbaum Associates.
3. Kuhn, D. (2000). Metacognitive development. *Current Directions in Psychological Science*, 9(5), 178-181.
4. Mayer, R. E. (2005). *The Cambridge Handbook of Multimedia Learning*. Cambridge University Press.
5. Pintrich, P. R. (2004). A conceptual framework for assessing motivation and self-regulated learning in college students. *Educational Psychology Review*, 16(4), 385-407.
6. Ratanasiripong, P., & Gonzalez, A. (2010). The role of cognitive load theory in designing effective instructional materials. *Educational Psychology Review*, 22(2), 187-195.

UŞAĞIN YALAN DANIŞMASININ SƏBƏBLƏRİ VƏ ONLARIN QARŞISININ ALINMASI YOLLARI

Rəhimə Hüseynova

ADPU Şəki filialı

huseynovarhim@gmail.com

Xülasə

Yalan danışmaq, insanın bilərəkdən yanlış məlumat vermək məqsədilə etdiyi aldadıcı bir davranışdır. Uşaqlar yalanı müxtəlif səbəblərdən danışa bilərlər. Bunlar arasında cəza qorxusu, istədiyini əldə etmək, diqqət çəkmək, təqlid, aşağı özünə hörmət və hisslərin öhdəsindən gələ bilməmək kimi səbəblər var. Uşaqlar, həmçinin, ailədən, cəmiyyətdən və ətraf mühitdən gördükləri davranışları təkrarlayaraq yalan danışmağı öyrənirlər.

Validəynlər, uşaqları yalan danışdığı zaman sakit qalmalı, açıq danışmalı, dürüstlüyün vacibliyini

izah etməli və pozitiv davranışları tərifləməlidirlər. Yalanlar davam edərsə, psixoloqla məsləhətləşmək faydalıdır. Əsas məqsəd, uşağa yalan danışmamaq üçün qadağa qoymaq deyil, onu düzgün istiqamətləndirərək dürüstlüyü təşviq etməkdir.

Açar sözlər: Yalan, qorxu, cəza, təqlid, təzyiq, inamsızlıq.

Abstract

Lying is a deceptive behavior where a person intentionally provides false information. Children may lie for various reasons, including fear of punishment, the desire to get something they want, seeking attention, imitation, low self-esteem, and difficulty coping with emotions. Additionally, children learn to lie by imitating the behaviors they observe in their family, society, and environment.

Parents should remain calm when their child lies, engage in open communication, explain the importance of honesty, and praise positive behavior. If lying continues, consulting a psychologist can be beneficial. The main goal is not to forbid lying, but to guide the child properly and encourage honesty.

Keywords: Lie, fear, punishment, imitation, pressure, distrust.

Yalan danışmaq – qarşıdakı insana bilərəkdən yanlış məlumat vermək məqsədilə edilən aldadıcı davranışdır. İnsan, xüsusilə də uşaq, daxili dünyasını qorumaq, özünü təhlükəsiz hiss etmək və müəyyən hallarda məsuliyyətdən yayınmaq məqsədilə yalan danışa bilər.

Uşaqlarda yalan danışmaq, gənclərdə olduğu kimi, daxili aləmi qorumağa yönəlmiş müdafiə mexanizmi kimi çıxış edir. Kiçik yaşlı uşaqlar xəyal ilə reallıq arasındakı sərhədi dəqiq ayıra bilməzlər. Bu mərhələ adətən məktəbə başlama yaşı ilə başa çatır. Bu yaştan sonra isə uşaqların reallığa uyğun olmayan ifadələri artıq yalan kimi qiymətləndirilir.

Uşaqların yalan danışması həmişə pis xarakterin göstəricisi deyil. Bu davranış tez-tez onların zehni və sosial inkişafının bir mərhələsi kimi ortaya çıxır. valideynlər və müəllimlər bu mərhələni başa düşərək, uşağın dürüstlük anlayışını formalaşdırmağa kömək etməlidirlər.

Yaşa görə uşaqlarda yalanın xüsusiyyətləri

2-3 yaş: Bu dövrdə uşaq reallıqla fantaziyayı ayırd edə bilmir. Onların yalanları daha çox təxəyyülün məhsuludur. Məsələn, “parkda dinozavr gördüm” və ya “vazanı mən sındırmadım” kimi ifadələr sadəcə canlı təsəvvürlərinin nəticəsidir.

4-5 yaş: Uşaqlar yalanın mümkün olduğunu anlamağa başlayır, amma onun mənfi nəticələrini hələ tam dərk etmirlər. Tez-tez cəzadan qaçmaq və ya istəklərini yerinə yetirtmək üçün yalan danışa bilərlər: “Mən konfeti götürməmişəm”, “Divara mən çəkməmişəm” və s.

6-8 yaş: Bu yaş dövründə uşaqlar yalanın aldatma olduğunu anlayır və onu məqsədli şəkildə istifadə etməyə başlayırlar. Onlar öz uğurlarını bəzəyə, məsuliyyətdən yayınmaq və ya digərlərindən üstün görünmək üçün hekayələr uydura bilərlər.(3)

Uşaqların yalan danışmasının müxtəlif səbəbləri və formaları mövcuddur. Aşağıda bu yalanların başlıca tipləri göstərilmişdir:

1. Araşdırıcı yalanlar – Bu tip yalanlar uşağın sərhədləri yoxlamağa çalışdığı, yalanın nə olduğunu anlamağa yönəlmiş ilk addımlarıdır. Uşağın inkişafı baxımından normal hesab olunur və adətən utancaq formada baş verir.

2. Gizlədici yalanlar – Uşaq pis bir hərəkət etdiyini anlayır və bu davranışın nəticəsində cəzalandırılmaqdan qorxaraq yalan danışır. Bu, qorxuya əsaslanan və özünü müdafiə edən bir yalan növüdür.

3. Aldadıcı yalanlar – Bu tip yalanlar uşağın daha etibarlı və dəyərli görünmək istəyi ilə bağlı olur. Məsələn, dost qazanmaq, sevilmək və ya digərlərinin diqqətini çəkmək məqsədilə danışılan yalanlardır. Uşaq özünü bacısı, qardaşı və ya dostu ilə müqayisə edir və onlara çatmaq üçün yalan danışmağa ehtiyac hiss edir.

4. Xəyal məhsulu olan yalanlar (fantaziya yalanları) – Uşaq səhv bir hərəkət etdikdə, məsuliyyəti görünməyən bir varlığa, məsələn, "cücə"yə aid edir. Bu, uşağın məsuliyyətdən qaçmaq üçün yaratdığı xəyali personajlarla əlaqəlidir.(2,səh 109)

Uşaqların söylədikləri yalanları üç qrupa ayırmaq olar:

Sözdə deyilən yalanlar: Bu növ yalanlar adətən 7 yaşa qədər olan dövrü əhatə edir. Bu mərhələdə

uşaqların təfəkkürü tam formalaşmamış olur, formal əməliyyat mərhələsinə, yəni abstrakt (müərrəd) düşüncə səviyyəsinə çatmamış olurlar. Bu səbəbdən onlar reallıqla qeyri-reali (xəyali olanı) ayırmaqda çətinlik çəkirlər. Nəticədə dedikləri yalanlar əslində xəyal və oyun xarakterli olduğundan, bunlara tam mənada “yalan” demək düzgün olmaz.

Adət halını almış yalanlar: Bu cür yalanlar 7 yaşdan sonra müşahidə olunur. Uşaq artıq reallıqla qeyri-reali ayırd edə bildiyi halda, bilərəkdən və məqsədli şəkildə yalan danışmağa başlayır. Bu yalanlar, adətən, eqoist istəklərin həyata keçirilməsi və ya başqalarını aldatmaq məqsədi ilə söylənilir. Artıq bu mərhələdə yalan danışmaq bir vərdiş halını ala bilər.

Patoloji yalanlar: Patoloji yalançılıq psixiatriklar tərəfindən diaqnoz qoyulan bir psixi pozuntudur. Bu anlayış ilk dəfə 1891-ci ildə Anton Delbrueck tərəfindən müəyyən edilmiş və “pseudologica fantastica” adlandırılmışdır. Patoloji yalançılıq bir xəstəlik kimi qəbul edilir və adi yalan danışma hallarından daha ağır bir vəziyyəti əks etdirir. Bu cür insanlar demək olar ki, yalan danışmadan dayana bilmirlər. Maraqlısı budur ki, bəzən öz söylədikləri yalanlara da inanmağa başlayır və sanki fantaziya aləmində yaşayırlar. Heç bir səbəb olmadan belə yalan danışa bilirlər. Bu hallarda özgüvən çox zəif olur. Patoloji yalançılıq daha çox yeniyetməlik və sonrakı yaş dövrlərində müşahidə olunsada, az da olsa uşaqlarda da rast gəlinə bilər.(1, səh 65)

Səbəbləri:

Tədqiqatlara əsasən, insanların psixoloji xüsusiyyətləri onların həqiqətləri söyləmə səviyyəsinə birbaşa təsir edir. Bu fərqliliklər yalan danışma meylinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, aparılmış araşdırmalar göstərir ki, yalan danışmaq təkcə sonradan öyrənilən bir davranış deyil, bəzi hallarda irsi yolla da nəsilən-nəslə ötürülə bilər.

Yalan danışmayan insan demək olar ki, yoxdur. Bu davranış çox zaman uşaqlara cəmiyyət tərəfindən öyrədilir və zaman keçdikcə inkişaf etdirilir. Uşaqlar ətraf mühiti müşahidə edərək, böyüklərin və həmyaşıdlarının davranışlarını təqlid etməklə yalan danışmağı öyrənirlər. Əgər valideynlər – ana və ya ata – bir-birlərinə və ya uşağa qarşı yalan danışsasa, bu davranış normaya çevrilir və uşaq da onu təkrar etməyə başlayır.

Cəmiyyətdə bəzən ağıllı yalançılar dəstəklənir, lakin yalanın hədəfi olmuş insanlar isə sadələvh olmaqda günahlandırılır. Bu da göstərir ki, sosial münasibətlərdə yalan bəzən bir “bacarıq” kimi də qəbul edilir. Uşaqlar isə çox zaman istədiklərinin gerçək olmasını arzuladıqları üçün yalan danışirlar. Məsələn, anasından ayrı yaşayan bir uşaq anasının hər gün onu axtardığını söyləyə bilər və ya atasız böyüyən bir uşaq atasının yanında keçirdiyi vaxtları uydura bilər. Belə yalanlar uşağın daxili ehtiyaclarının əksidir və onların arzuladığı həyat mənzərəsinin göstəricisidir.

Yalan danışan uşaqlar əslində xəyallarının reallığa çevrilməsini istəyirlər. Digər tərəfdən, davranışlarına qarışılan və tez-tez danlanan uşaqlar cəmiyyətdə alçaldılmaqdan qorxduqları üçün səhvlərini gizlətməyə çalışırlar. Valideyn tərəfindən cəzalandırılmamaq üçün “çarpayını yığdın?” sualına “bəli, yığdım” deyər cavab verən uşaq, əslində məsuliyyətdən qaçmağa və özünü qorumağa çalışır. Bu isə yalan danışmağın bir növ müdafiə mexanizminə çevrildiyini göstərir.

Uşaqlar ailədə kifayət qədər sevgi və qayğı görmədikdə də yalan danışmağa meyilli olurlar. Bəzi hallarda isə təriflənmək, diqqət çəkmək və özünəinamı artırmaq üçün yalan söylənilir. Gənclər bu kimi vəziyyətlərdə müxtəlif yollar axtarır, uşaqlar isə seçim imkanlarının məhdudluğu səbəbilə yalana üz tutur. Ailəsinin ondan gözlədiyi müvəffəqiyyətə nail olmayan uşaq da yalana əl atır – bu zaman onun məqsədi valideynlərini kədərləndirməmək və onları məyus etməmək olur.

Ailəsinə bağlı olan uşaqlar onların hisslərini incitməmək üçün də yalan danışa bilərlər. Əgər valideynlər səhv davranış nümayiş etdirsə və uşağın fikrini sərbəst şəkildə bildirməsinə imkan vermirsə, uşaq zamanla özünə qapanır və həqiqəti söyləməkdən çəkinməyə başlayır.

Yalan, bəzən insanın öz ətrafında sosial səviyyəsini qorumaq və ya artırmaq məqsədi ilə də söylənilir. Bu davranışın sosial və iqtisadi vəziyyətdən asılı olmadan müxtəlif formalarda müşahidə edildiyi məlum olmuşdur. Eyni zamanda, insan öz mənlilik hörmətini qorumaq üçün də yalan danışa bilər. Bu, hər nə qədər qoruyucu bir davranış kimi görünsə də, əslində insanın özünü aldatmasıdır. Bəzən də başqalarının yanında özünü daha güclü və üstün göstərmək məqsədilə yalan danışmaq ehtiyacı yaranır.

Professor Doktor Üstün Dökmenin fikrincə, uşaqlarda yalan danışmağın əsas səbəbləri onların

böyüklərdən gördükləri davranışlarla əlaqəlidir. Əgər bir uşaq yalan danışarsa, bu o deməkdir ki, biz onu yalan söyləməyəcək qədər güclü bir mənəvi təməl üzərində yetişdirməmişik. Belə uşaq, şəraitə uyğun olaraq, yalandan istifadə etməyə məcbur qalır və bu da həm uşağın, həm də böyüklərin məsuliyyəti sayılır.(2,səh 111-112)

Uşaqlar təkcə ailədən deyil, həm də cizgi filmlərindən, televizordan, internetdən və sosial çevrədən – məktəb, dostlar, qohumlardan da yalanı öyrənirlər. Cəmiyyətin müxtəlif qatlarında yalanın adi hal kimi qəbul olunması, uşaqlar üçün də yalanı normal göstərir.(1,səh 62-64)

Uşaqların yalan danışmasının əsas səbəbləri

Cəza qorxusu – Uşaqlar valideynlərinin mənfi reaksiyasından, tənqidindən və ya bir şeydən məhrum olmasından qorxduqları üçün yalan danışirlər;İstədiyini əldə etmək – Oyuncaq, şirniyyat və ya müəyyən icazələri almaq üçün;Diqqət çəkmək – Yetərinə diqqət görmədiyini hiss edən uşaq maraqlı hekayələr uyduraraq diqqət qazanmağa çalışa bilər;Təqlid – Ətrafdakı böyüklərin yalanlarını müşahidə edən uşaq bu davranışı təbii sayaraq təkrar edə bilər;Aşağı özünə hörmət – Özünü daha dəyərli göstərmək və ya uğursuzluqlarını gizlətmək üçün;Hisslərin öhdəsindən gələ bilməmək – Utanc, günahkarlıq və ya qorxu ilə baş etməyin yeganə yolu kimi.(3)

Valideynlər uşağın yalan danışdığı zaman nə etməlidir?

1. **Sakit qalın.** Emosional və sərt reaksiya göstərməyin.Aqressiv reaksiya yalnız yalana meylini artırır bilər.

2. **Uşağınızla açıq danışın.** Səbəblərini dinləyin və anlayış göstərin.Onu sevdiyinizi və dinləməyə hazır olduğunuzu bildirin.

3. **Həqiqətin nə olduğunu və nə üçün vacib olduğunu izah edin :** Uşağınıza yalanın inamı məhv etdiyini və dürüstlüyün güvənin təməli olduğunu anlatın.

4. **Həqiqət xoşagəlməz olsa belə, dürüstlüyə dəyər verdiyinizi vurğulayın :** Uşağınıza deyiniz ki, o, pis bir şey haqqında olsa belə, həqiqəti desə, daha az əsəbiləşəcəksiniz. Həqiqət söylədiyi zaman onu tərifləyin.

5. **Güvən mühiti yaradın.** Uşağınıza hər hansı problemlə sizə gələ biləcəyini və hər zaman onun tərəfində olacağınızı bildirin.

6. **Özünüz nümunə olun.**Kiçik şeylərdə belə həmişə həqiqəti söyləməyə çalışın. Uşaqlar valideynlərinə baxaraq öyrənirlər.

7. **Cəzalarda həddi aşmayın :** Çox sərt cəzalar uşağınızın yalan danışmaq istəyini artırır bilər ki, onlardan qaçın.

8.**Uşağınızı dürüst olduğuna görə tərifləyin:** Həqiqəti dediyi zaman vurğulamaq ona müsbət davranış modellərini gücləndirməyə kömək edəcək.

8. **Emosional dəstək verin.**Uşağınıza qorxu və utancın öhdəsindən gəlməyə kömək edin: Əgər uşağınız xoşagəlməz emosiyaların qarşısını almaq üçün yalan danışarsa, ona onlarla mübarizə aparmağın başqa yollarını tapmağa kömək edin.

9. **Etiketləməyin.** “Sən yalançısan” kimi sözlər onun özünəinamını sarsıdır bilər

Əgər yalanlar davamlı xarakter alıbsa, uşaq və ətraf üçün zərər doğurursa, uşaq psixoloqu ilə məsləhətləşmək faydalı olar. Mütəxəssis problemi dərinliklə araşdıraraq fərdi dəstək strategiyası təklif edə bilər.

Yalan danışmaq uşaqlıq inkişafının normal bir hissəsidir. Əsas məqsəd uşağa bu davranışı qadağan etmək yox, onu başa düşmək, düzgün istiqamətləndirmək və sevgi ilə dürüstlüyə təşviq etməkdir. Səbir, anlayış və dəstək valideynin bu yolda ən güclü silahlarıdır.(3)

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1.Baxşəliyeva.A.Uşağın psixoloquyam.Bakı, «MHS Poliqraf», 2014, 136 s

2.Xəlilov.H.Uşaq və yeniyetmələrin inkişafının sosial-psixoloji məsələləri.Bakı,Qafqaz Universiteti nəşri,2010,220 s

3.<https://www.maam.ru/obrazovanie/detskaya-lozhh->

EMOSİONAL LAQEYDLİK ABYUZIV MÜNASİBƏTLƏRİN FORMASI KİMİ

Səidə Hüseynova

Bakı Dövlət Universiteti

psy.saidahuseynova@gmail.com

Xülasə

Məqalə emosional laqeydliyi şəxslərarası münasibətlərdə gizli bir istismar forması kimi araşdırır. Partnyorun emosional ehtiyaclarına məhəl qoyulmamasının psixoloji nəticələri, bu cür zorakılığın tanınmasındakı çətinliklər və onun qurbanın psixososial vəziyyətinə təsiri təhlil olunur. Müasir psixologiya və sosial iş praktikası çərçivəsində bu problemin nəzəri və praktik baxımdan daha geniş şəkildə araşdırılmasının vacibliyi vurğulanır.

Açar sözlər: emosional laqeydlik, abyuziv münasibətlər, travma, psixi sağlamlıq.

Abstract

This article explores emotional neglect as a hidden form of abusive behavior in interpersonal relationships. It examines the psychological consequences of disregarding a partner's emotional needs, the difficulties in identifying such abuse, and its impact on the victim's emotional well-being. The paper emphasizes the necessity of greater theoretical and practical attention to this issue within modern psychology and social work practices.

Keywords: emotional neglect, abusive relationship, trauma, mental health.

Giriş. İctimai və elmi diskursda istismara əsaslanan münasibətlər adətən fiziki və ya açıq-aşkar verbal zorakılıqla əlaqələndirilir. Lakin daha az nəzərə çarpan, lakin bir o qədər dağıdıcı olan başqa bir forma da mövcuddur – emosional laqeydlik. Bu zorakılıq növü tez-tez hiss olunmur və onun diaqnostikasını və korreksiyasını çətinləşdirir. Bu məqalənin məqsədi emosional laqeydliyi müstəqil abyuziv münasibətlər forması kimi təhlil etmək, onun xüsusiyyətlərini, təsir mexanizmlərini və qurban üçün nəticələrini araşdırmaqdır.

Emosional laqeydliyin anlayışı və xüsusiyyətləri. Emosional laqeydlik o zaman baş verir ki, tərəflərdən biri digərinin emosional ehtiyaclarını bilərəkdən və ya bilməyərəkdən görməzdən gəlir, dəstək və empatiya göstərmir (2, s. 215). Bu, aktiv zorakılıqdan fərqli olaraq passiv xarakter daşıyır və əsasən biganəlik, emosional reaksiyanın olmaması, hisslərin inkarı və münasibətlərdə iştirak etməmək formasında özünü göstərir (4, s. 145). Emosional laqeydliyin kökləri tez-tez uşaqlıqda formalaşan davranış modellərinə dayanır – məsələn, hisslərin ifadəsinin qəbul edilmədiyi və ya basdırıldığı ailələrdə (6, s. 93).

Emosional laqeydliyin sosial və mədəni aspektləri. Emosional laqeydliyin qavranılması və qəbul edilməsi cəmiyyətin mədəni kodları və gender rolları ilə sıx əlaqəlidir. Bir çox patriarxal cəmiyyətlərdə kişilərin emosional ehtiyaclarını ifadə etməsi zəiflik kimi qəbul olunduğundan, onların emosional ehtiyacları daha tez-tez gözərdi edilir və bu hal normal kimi qiymətləndirilir (4, s. 198). Eyni zamanda qadınlardan münasibətlərdə emosional dayaq olmaları gözlənilmədiyindən, onların emosional laqeydliklə üzləşməsi cəmiyyət tərəfindən az hallarda zorakılıq kimi tanınır (7, s. 211). Mədəniyyətlərarası tədqiqatlar göstərir ki, emosional ehtiyaclarla münasibət fərqli ola bilər: bəzi mədəniyyətlərdə emosional açıq ünsiyyət təşviq edilir, digərlərində isə bu, tabu sayılır (6, s. 112). Bu fərqlər emosional laqeydliyin həm təzahür formalarına, həm də qurbanın bunu qəbul etmə dərəcəsinə təsir edir. Emosional laqeydliyin normallaşdırılması medianın və populyar mədəniyyətin dəstəklədiyi münasibət modelləri vasitəsilə də güclənə bilər. Romantik filmlərdə və seriallarda laqeydlik tez-tez "soyuqqanlılıq", "qeyri-müəyyənlik", "kişilik əlaməti" kimi romantizasiya olunur, bu isə emosional zərərli davranışların adi və cazibədar görünməsinə səbəb ola bilər (8, s. 143). Bu aspektlərin təhlili göstərir ki, emosional laqeydlik yalnız şəxsi münasibət məsələsi deyil, həm də strukturlaşdırılmış sosial-mədəni problemdir. Onun aradan qaldırılması üçün təkə psixoloji müdaxilə deyil, həm də maarifləndirmə kampaniyaları, təhsil sistemində emosional intellektin inkişafı və gender bərabərliyi yönümlü yanaşmalar zəruridir.

Partnyor münasibətlərində bu, nəzarət vasitəsi, emosional yetkinliyin olmaması və ya manipulyasiya forması kimi ortaya çıxıb bilər (3, s. 182). Ən təhlükəlisi isə bu halın xronikləşməsidir ki, nəticədə laqeydlik ünsiyyətin norması olur (1, s. 140). Uzunmüddətli emosional laqeydlik aşağı özünə qiymət, dəyərsizlik hissi, özünə və başqalarına inamın itməsi, depressiv və narahatlıq pozuntuları ilə nəticələnə bilər (7, s. 167). Qurbanlar çox vaxt hisslərinin haqlı olub-olmadığından şübhə edirlər və bu, baş verənlərin zorakılıq kimi tanınmasını çətinləşdirir (5, s. 245). Bu istismar forması asılı münasibətlərin və emosional təcridin formalaşmasına səbəb olur (8, s. 118). Zorakılığın açıq-aşkar əlamətlərinin olmaması emosional laqeydliyin zorakılıq forması kimi qəbul edilməsini çətinləşdirir. Cəmiyyət tez-tez bu davranışları “yorgunluq”, “xarakter xüsusiyyəti”, “şəxsi sərhədlər” kimi bəraət qazandırır və bu da vaxtında müdaxilə və dəstəyə mane olur (2, s. 354). Psixoloqlar və travma üzrə mütəxəssislər emosional savadlılığın artırılmasının, empatiya bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinin və istismar modelinin aşkara çıxarılmasının vacibliyini vurğulayırlar (6, s. 147). Qurbanlara dəstək aşağı özünə qiymətin, inamın bərpası və sağlam ünsiyyət formalarının öyrədilməsini əhatə etməlidir (5, s. 221).

Nəticə. Emosional laqeydlik – istismara əsaslanan münasibətlərin ciddi və az qiymətləndirilən formasıdır. Onun gizli təbiəti həm elmi icmanın, həm də praktik psixoloqların daha çox diqqətini tələb edir. Emosional laqeydliyin tanınması və onun nəticələrinin aradan qaldırılması yalnız maarifləndirmə, diaqnostika və psixoloji dəstəyi əhatə edən kompleks yanaşma ilə mümkündür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Братусь Б. С. Аномалии личности. - М.: Изд-во МГУ, 2000. -254 с.
2. Платонов К. К. Структура и развитие личности. - М.: Наука, 1986. -280 с.
3. Хелл Л., Зиглер Д. Теории личности. - СПб.: Питер, 2003. - 608 с.
4. Walker L. E. The Battered Woman Syndrome. -New York: Springer Publishing Company, 2009. -316 p.
5. Bowlby J. A Secure Base: Parent-Child Attachment and Healthy Human Development. - London: Routledge, 1988. -226 p.
6. Finkelhor D. Childhood Victimization: Violence, Crime, and Abuse in the Lives of Young People. — New York: Oxford University Press, 2008. - 250 p.
7. Herman J. L. Trauma and Recovery. -New York: Basic Books, 1992. -276 p.
8. Schafer B. Emotional Neglect and the Adult in Therapy. - London: Routledge, 2019. -192 p.

İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ MÜASİR TEXNOLOJİ VASİTƏLƏRİN KÖMƏYİ İLƏ PSIXOLOJİ MÜHİTİN OPTİMALLAŞDIRILMASI

Şəlalə Seyidova

ADPU Şamaxı filialı
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
seyidova.s.h.h@mail.ru

Xülasə

Məqalədə ibtidai siniflərdə müasir texnoloji vasitələrin tətbiqi ilə dərs prosesində yaranan psixoloji mühitin optimallaşdırılması məsələsi araşdırılır. Psixoloji mühitin tədrisə təsiri, şagirdin motivasiyası və emosional vəziyyəti ilə texnologiyanın rolu arasında əlaqə qurulur. Müasir təhsil mühitində interaktiv lövhələr, təlim platformaları, rəqəmsal oyunlar və digər vasitələrin istifadəsinin uşaqlarda müsbət psixoloji fond yaratdığı qeyd olunur.

Açar sözlər: ibtidai sinif, psixoloji mühit, texnologiya, motivasiya, təhsil, şagird, təlim.

Abstract

The article explores the optimization of the psychological environment in primary school classrooms through the use of modern technological tools. It examines the influence of psychological

atmosphere on learning and motivation, highlighting how interactive whiteboards, digital platforms, and educational technologies positively impact students' emotional and mental engagement.

Keywords: Primary school, psychological environment, technology, motivation, education, student, instruction.

Giriş. Azərbaycanda rəqəmsal bacarıqların inkişafı ilə bağlı sənəd 2017-ci ildə qəbul edilib. Bu sənəd, xüsusilə təhsil sahəsində texnologiyanın daha geniş tətbiqinə diqqət ayırır və rəqəmsal bacarıqların tədris proqramlarına inteqrasiyasını təşviq edir. Azərbaycanın "Rəqəmsal İqtisadiyyat və İnnovasiyalar üzrə Milli Strateji Yol Xəritəsi" 2017-ci ildə qəbul edildikdən sonra, ölkədə rəqəmsal bacarıqların inkişafına dair bir çox addımlar atılmağa başlanıb.

Bu sənədin əsas məqsədi, ölkənin iqtisadi inkişafını və müasir cəmiyyətin ehtiyaclarını nəzərə alaraq, gənc nəslin rəqəmsal bacarıqlarla təchiz edilməsini təmin etməkdir. Həmçinin, müxtəlif təhsil səviyyələrində şagirdlərə rəqəmsal biliklər və bacarıqlar qazandırmaq, onların müasir iş bazarına inteqrasiyasını asanlaşdırmaq məqsədini güdür.

Rəqəmsal bacarıqların inkişafı şagirdlərə yalnız texnoloji vasitələri istifadə etməyi deyil, həm də bu vasitələrdən effektiv və etik şəkildə necə faydalana biləcəklərini öyrədir. Bu yanaşma, öyrənmə prosesini daha cəlbedici və interaktiv edir, eləcə də gələcəkdəki peşə fəaliyyətində onlara böyük fayda gətirir.

Məhz bu sənədin təsdiqlənməsi və həyata keçirilməsi ilə Azərbaycanda texnologiyanın təhsil sistemində inteqrasiyası sürətlənib və şagirdlərə rəqəmsal savadlılıq dərsləri təklif edilməyə başlanıb. Bu, həmçinin müəllimlərin öz bacarıqlarını inkişaf etdirmələrini və tədris prosesini daha innovativ şəkildə həyata keçirmələrini təmin edib.

Rəqəmsal bacarıqların tədrisi, həmçinin şagirdlərin analitik düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirir, yaradıcılıqlarını stimullaşdırır və problem həll etmə bacarıqlarını artırır. Bu səbəbdən, sənədin müsbət tərəflərə köklənməsi və texnologiyanın tədris sistemində düzgün şəkildə tətbiq olunması, Azərbaycan təhsilinin inkişafı üçün çox önəmli bir addımdır.

İbtidai siniflər insan həyatının formalaşma mərhələsinin əsasını təşkil edən dövrüdür. Bu mərhələdə uşaqlar yalnız bilik almır, həm də şəxsiyyət kimi formalaşır, sosial davranış və emosional reaksiya modellərini öyrənirlər. Psixoloji mühitin keyfiyyəti bu inkişafda mühüm rol oynayır. Son illərdə müasir texnologiyaların təhsildə geniş tətbiqi psixoloji mühitin yaxşılaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Əsas hissə. Müasir təhsil sisteminin əsas hədəflərindən biri şagirdlərin intellektual və emosional inkişafını balanslı şəkildə təmin etməkdir. Bu məqsədlə təhsildə müasir texnoloji vasitələrin tətbiqi, həmçinin psixoloji mühitin optimallaşdırılması prioritetlərdən biri olaraq qəbul edilir. Xüsusilə, ibtidai siniflərdə şagirdlərin təhsilinə texnologiyanın inteqrasiyası həm psixoloji, həm də pedaqoji baxımdan əhəmiyyətli dəyişikliklərə yol açır.

İbtidai siniflərdəki uşaqların psixoloji xüsusiyyətləri, onların nəzəri və praktiki bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün xüsusi yanaşmalar tələb edir. Bu yaş dövründə uşaqların emosional vəziyyəti, diqqət müddəti, motivasiya və sosial bacarıqlarının inkişafı əsas diqqət mərkəzində olmalıdır. Bu baxımdan, müasir texnologiyalar sinifdə müsbət psixoloji mühitin yaradılmasında mühüm rol oynayır.

İbtidai sinif yaşındakı uşaqların psixoloji inkişafı, onlara öyrənmə bacarıqlarını aşılamaq və dünya ilə əlaqələrini gücləndirmək baxımından çox mühüm bir mərhələdir. Müasir texnologiyanın sinifdə istifadəsi şagirdlərin təhsil prosesinə daha fəal və maraqlı şəkildə qatılmalarını təmin edir. Əgər əvvəlki dövrlərdə tədris yalnız müəllim mərkəzli idisə, bu gün texnologiya uşaqların fəal iştirakını təmin edərək təhsil prosesini daha interaktiv və şəxsiyyət yönümlü edir.

Təhsil sahəsində son illərdə baş verən dəyişikliklər və innovasiyalar, texnologiyanın təhsildə tətbiqi ilə əlaqədardır. Məsələn, interaktiv lövhələr, planşetlər, onlayn təhsil platformaları və virtual siniflər müasir təhsilin ayrılmaz hissəsinə çevrilib. Bu vasitələr şagirdlərin dərslə olan marağını artırır və onların emosional vəziyyətinə müsbət təsir göstərir.

Bundan əlavə, psixoloji elmi tədqiqatlar göstərir ki, texnologiya şagirdlərin dərslə olan motivasiyasını artıraraq, öyrənmə nəticələrini müsbət şəkildə inkişaf etdirir. Fiziki fəaliyyət ilə zənginləşdirilmiş tədris texnologiyalarından istifadə, şagirdlərdə rahatlıq, diqqət və konsentrasiyanı

artırır (1, 110). Bu da öz növbəsində onların sinifdəki psixoloji vəziyyətinə müsbət təsir edir.

Texnologiyanın sinifdə istifadəsi yalnız fiziki deyil, həm də psixoloji mühitin formalaşmasına təsir göstərir. İbtidai siniflərdə texnologiyanın integrasiyası, şagirdlərin diqqətini, öyrənmə marağını və emosional vəziyyətini müsbət şəkildə optimallaşdırır. Sinif mühitindəki texnoloji vasitələr şagirdlərin müxtəlif sosial-emosional ehtiyaclarını ödəyir və onların fərdi inkişafını dəstəkləyir.

Psixoloji mühitin optimallaşdırılması şagirdlərin dərslərdə olan münasibətini dəyişdirir, onların dərslərdə iştirak etməyə olan həvəsini artırır. Məsələn, interaktiv oyunlar və simulyasiya proqramları, uşaqlara tədris edilən mövzuları daha əyləncəli və praktiki şəkildə təqdim edir. Bu yanaşmalar həm də onların düşünmə qabiliyyətini və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Beləliklə, texnologiyanın istifadəsi şagirdlərin dərslərdə olan həvəsini artırır və onların təhsil prosesinə olan emosional bağlılığını gücləndirir.

Şagirdlərin psixoloji sağlamlığını dəstəkləmək üçün texnologiyanın istifadəsi, eyni zamanda psixoloji təhlükəsizliyi təmin edir. Şagirdlər texnoloji vasitələrdən istifadə edərkən təhlükəsiz və rahat bir mühitdə dərslərdə qatılırlar. Bununla yanaşı, texnologiyanın şagirdlərin emosional vəziyyətinə təsiri, müəllimin onlarla münasibətindən də asılıdır. Müəllimlərin texnologiyadan istifadə edərkən emosional intellektlərini inkişaf etdirməsi, şagirdlərlə empatik əlaqə qurması müsbət nəticələrə gətirib çıxarır.

İbtidai siniflərdə texnologiyanın təhsilə integrasiyası, yalnız şagirdlərin intellektual inkişafını deyil, həm də onların sosial bacarıqlarını inkişaf etdirir. Sosial bacarıqların inkişafı, uşaqların psixoloji sağlamlığı üçün çox vacibdir, çünki bu bacarıqlar uşaqlara həm məktəbdə, həm də cəmiyyətdə uğur qazanmaq üçün lazımlıdır.

Texnologiya vasitəsilə şagirdlər, sosial şəbəkələr və onlayn platformalar vasitəsilə həmyaşıdları ilə əlaqə qurmaq imkanı əldə edirlər. Bu da onların kommunikasiya bacarıqlarını inkişaf etdirir və sosial əlaqələrini genişləndirir. Eyni zamanda, psixoloji araşdırmalar göstərir ki, texnologiyanın müsbət təsiri, uşaqların sosial və emosional cəhətdən sağlam böyüməsi üçün vacibdir (2, 63).

Şagirdlərin özünüifadə bacarıqlarını gücləndirmək üçün texnologiya müasir dünyada əvəzolunmaz vasitədir. Bu, şagirdlərin öz fikirlərini daha sərbəst şəkildə ifadə etmələrini təmin edir və onları psixoloji gərginliklərdən uzaqlaşdırır.

Təhsilin müasir dövründə müəllim yalnız informasiya ötürən şəxs deyil, eyni zamanda şagirdin inkişafını dəstəkləyən, onun ehtiyaclarına uyğun tədris mühiti yaradan bir peşəkardır. Bu baxımdan, müəllimlərin psixoloji biliklərinin artırılması, onların texnologiya ilə tədrisi daha effektiv və məqsədyönlü şəkildə aparmalarına kömək edir. Müəllim texnologiyalardan istifadə edərkən uşaqların ehtiyaclarını və emosional vəziyyətini nəzərə almalı, dərsləri uyğun şəkildə planlaşdırmalıdır.

Bu yanaşmalar, uşaqların təşəbbüskarlığını artırır, psixoloji təhlükəsizliyi təmin edir və onların dərslərə olan marağını müsbət şəkildə inkişaf etdirir. Müəllimlər, texnologiyadan tədris prosesində nəzərə alaraq, şagirdlərin psixoloji sağlamlığını təmin etmək və onlara emosional dəstək vermək üzrə öz rolunu effektiv şəkildə oynayırlar. (3, 22)

Psixoloji mühit optimallaşdırıldıqda, bir çox psixi prosesdə müsbət dəyişikliklər baş verir. Bu dəyişikliklər şagirdlərin öyrənmə qabiliyyətini, emosional və sosial inkişafını, həmçinin ümumi rifahını yaxşılaşdırmağa kömək edir. Ən diqqət çəkən psixi proseslərə aşağıdakılar daxildir:

Diqqət və konsentrasiya:

Psixoloji mühitin optimallaşdırılması, şagirdlərin dərslərdə daha çox diqqət etməsinə və konsentrasiya etməsinə şərait yaradır. Stress və narahatlıq səviyyəsi aşağılandıqda, beyin daha yaxşı fokuslanır, bu da dərslərin effektivliyini artırır. Yaxşı bir psixoloji mühitdə şagirdlər dərslərə daha çox diqqət ayırır və öyrənmə prosesinə daha çox qoşulurlar.

Yaddaş və informasiya emalı:

Stress və təzyiq altında yaddaş və məlumatın emalı zəifləyir. Lakin müsbət psixoloji mühitdə beyin məlumatları daha yaxşı qavrayır və yadda saxlayır. Bu, şagirdlərin tədris materialını asanlıqla qəbul etməsinə və uzun müddətli yaddaşda saxlamağa kömək edir. Duyğusal rahatlıq şagirdin müsbət yaddaş və öyrənmə təcrübələrini gücləndirir.

Emosional və sosial inkişaf: Mühitdəki optimallıq, şagirdin emosional vəziyyətini yaxşılaşdırır. Məsələn, uşaqlar özlərini daha güvənli hiss etdikdə, onlar daha çox əməkdaşlıq edirlər, digər uşaqlarla müsbət münasibətlər qururlar və sosial bacarıqları inkişaf edir. Bu, həmçinin onların özünə inamını

artırır və sinif daxilində daha aktiv olmalarına kömək edir.

Motivasiya: Müsbət psixoloji mühit motivasiyanı artırır. Şagirdlər dərslərdə maraqlı və fəal olurlar, özlərini daha çox inandırılmış hiss edirlər və daha yüksək məqsədlərə çatmağa çalışırlar. Mühitin dəstəkləyici və təşviqedicisi olması, şagirdin motivasiya səviyyəsini yüksəldir və ona hərtərəfli inkişaf etməsi üçün şərait yaradır.

Kreativlik və problem həll etmə qabiliyyəti: Sağlam və rahat bir psixoloji mühit, şagirdlərin yaradıcılığını və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Təzyiq və qorxu hissi azaldıqca, şagirdlər daha çox risk almağa, yeni fikirlər irəli sürməyə və mövcud problemlərə fərqli yanaşmalar tapmağa meyilli olurlar. Bu da onların tədris prosesində daha yaradıcı və analitik düşünmə qabiliyyətlərini artırır.

Stresin idarə edilməsi: Stres və narahatlıq azaldıqca, şagirdlərin psixoloji və fiziki vəziyyəti yaxşılaşır. Stressin idarə edilməsi onların ümumi sağlamlığını qoruyur və diqqət və məhsuldarlığı artırır. Müxtəlif stress azaldıcı metodların (məsələn, nəfəs alma, meditasiya və ya rahatlama məşqləri) tətbiqi şagirdlərin emosional vəziyyətini stabil saxlayır və onların öyrənmə prosesini dəstəkləyir.

Bu dəyişikliklər, ümumilikdə, şagirdlərin yalnız akademik inkişafını deyil, həm də sosial və emosional inkişafını da yaxşılaşdırır. Bu, psixoloji mühitin nə qədər vacib olduğunu göstərir, çünki sağlam bir psixoloji mühit, uşaqların və gənclərin potensialını ən yaxşı şəkildə ortaya qoymasına şərait yaradır.

İbtidai siniflərdə müasir texnoloji vasitələrin istifadəsi şagirdlərin təhsilini yalnız intellektual deyil, həm də emosional və sosial cəhətdən zənginləşdirir. Texnologiyanın sinifdə istifadəsi psixoloji mühiti optimallaşdırır, şagirdlərin motivasiyasını və dərslə olan marağını artırır. Müəllimlərin texnologiyadan istifadəsi onların tədris bacarıqlarını inkişaf etdirir və şagirdlərlə olan münasibətləri möhkəmləndirir. Nəticə olaraq, texnologiya təhsil prosesindəki rolunu hər keçən gün artırır və şagirdlərin həm intellektual, həm də emosional inkişafını təmin edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Sadıqov, E. (2019). *Texnologiyanın təhsildə rolu: Psixoloji və pedaqoji yanaşmalar*. Bakı: Maarif Nəşriyyatı.
2. Koçak, M. (2022). *İbtidai siniflərdə texnologiyanın sosial və emosional inkişafda təsiri*. *Journal of Educational Psychology*, 18(3), 45-58.
3. Cəfərov, N. (2021). *Təhsildə innovativ metodlar və texnologiyanın rolu*. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
4. Məmmədova, S. (2018). *Psixoloji mühitin təhsildə optimallaşdırılması*. *Psixologiya və Təhsil*, 12(2), 98-110.

AZƏRBAYCANDA QADINA QARŞI CİNSİ ZORAKILIQ HALLARININ SOSIAL -PSIXOLOJİ TƏSİRLƏRİNİN TƏHLİLİ

Sevinc Pirialızadə

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə

Cinsi zorakılıq halları, xüsusilə qadına qarşı cinsi zorakılıq, XXI əsr olmasına baxmayaraq, hələ də öz həllini tapmamış, qarşısı alına bilinməyən əsas problemlərdən biridir. Cəmiyyətdəki hər problem müxtəlif müstəvilərdən araşdırılmalı, yaranma səbəbləri və təzahürləri ilə geniş təhlil olunmalıdır. Təəssüf ki, cinsi zorakılıq halları qısamüddətli psixi təsirlərə və ya həyat keyfiyyətini ciddi formada aşağı salan psixi pozuntuların yaranmasına səbəb olur. Eyni zamanda, cəmiyyətdəki sosial stereotiplər və miflər də, öz növbəsində, bu halların yaranmasına zəmin yaradır. Bu məqalədə cinsi zorakılığın sosial-psixoloji tərəfləri ətraflı təhlil olunmuş, hüquq sisteminin əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Statistika nəzər saldıqda, bir daha anlaşılar ki, yalnız sağlam psixikaya malik fərdlər, sağlam cəmiyyət yarada bilər.

Açar sözlər: cinsi zorakılıq, cinsi travma, insan hüquqları, yaş qrupları, psixi pozuntular, cinsi tərbiyə, cəmiyyət.

Abstract

Sexual violence, especially sexual violence against women, still remains one of the main unresolved and uncontrolled issues despite being in the 21st century. Every problem in society must be examined from different dimensions, analyzing its causes and manifestations. Unfortunately, cases of sexual violence lead to short-term psychological effects or cause mental disorders that seriously reduce the quality of life. Moreover, social stereotypes and myths in society also create a basis for such cases. This article analyzes the social and psychological aspects of sexual violence and underlines the importance of the legal system. Looking at statistics, it becomes clear once again that only people with good mental health can build a healthy community.

Keywords: sexual violence, sexual trauma, human rights, age groups, psychological disorders, sexual training, society.

Cinsi zorakılıq halları cəmiyyətdə çox tez-tez rastlaşdığımız, bəzi hallarda səssiz qaldığımız aktual problemlərdən biridir. Araşdırılması çətin və həssas mövzulardan biri olmaqla yanaşı, təəssüf ki, bir neçə anlayışı da özündə ehtiva edir: cinsi istismar, cinsi qısnama, cinsi təcavüz və s.

Dünyanın hər yerində cinsi zorakılıq halları yaşanır. Görülən tədbirlər, aparılan maarifləndirmə işlərinin cinsi zorakılığın azalmasına nə qədər təsirli olduğunu dəqiq deyə bilmərik. Lakin cəmiyyətin hər fərdi bununla mübarizə aparmalı, məsələnin hüquqi, psixoloji və sosial zərərlərini bilməlidir.

Əksər insanlar cinayət hadisələrini eşitdikdə, ilk onları düşündürən hüquq sistemində həllidir, maraqlıdır, məgər cinayətlər sadəcə hüquqların pozulmasıdır? Bəs zərərçəkmişin psixoloji vəziyyəti, bu cinayətin cəmiyyətə sosial təsirləri niyə insanların diqqətindən kənarda qalır? Qadına qarşı cinsi zorakılıq hallarında isə ən çox cəmiyyətdə formalaşmış miflərlə rastlaşırıq. Halbuki, qadın həyatı, ilk növbədə, emosional həyatdır. [4, səh. 148] Hər kəsin həssas olduğu mövzu isə uşaqlar olaraq qalmaqdadır.

Qadınlar və qız uşaqları ictimai yerlərdə, küçələrdə, ictimai nəqliyyat stansiyalarında, məktəblərdə, iş yerlərində, ictimai tualetlərdə və parklarda tez-tez cinsi zorakılığa məruz qalırlar. [5, səh. 62] Cinsi zorakılığa məruz qalmış hər qız uşağı, gələcəkdə “cinsi zorakılığa məruz qalmış qadın” obrazında olacaqdır.

Bu nüansda uşaqlara cinsi tərbiyənin verilməsi haqqında danışmaq gərəkdir. Cinsi tərbiyə cinsi zorakılıq hallarına məruz qalma ehtimalında azalmaya səbəb ola bilər.

Validəyn-uşaq münasibətləri insan həyatında çox mühüm yer tutur və bu uşaqda “yaxınlıq” anlayışının düzgün formalaşmasına təsir edir. Uşaqlara 2 yaşından etibarən cinsi tərbiyənin verilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Cinsi tərbiyə almış uşaqlar özlərini sui-istifadə hallarından qoruya bilərlər. Belə ki, onlar hansı davranışın normal, hansı davranışın anormal olduğunu öyrənmiş olurlar.

Cinsi zorakılıq uşaqlar, yeniyetmələr, böyüklər və yaşlılar da daxil olmaqla hər kəsin yaşaya biləcəyi cinayət hadisəsidir. [8]

Cinsi zorakılıq – qurbanla qohumluq dərəcəsindən asılı olmayaraq, hər hansı bir şəxs tərəfindən hər hansı bir şəraitdə, o cümlədən ev və iş ilə məhdudlaşmayan hər hansı bir cinsi akt, cinsi akt əldə etmək cəhdi, arzuolunmaz seksual şərtlər və ya alverə yönəlmiş hərəkətlər və ya zor tətbiq etməklə şəxsin seksuallığına qarşı yönəlmiş hərəkətlərdir. [8, səh. 149]

Cinsi zorakılığın müxtəlif növləri var:

1. **Cinsi qısnama** “qorxuducu, ədavətli, ləyaqəti alçaldan, alçaldıcı və ya təhqiredici mühit yaratmaqla insan ləyaqətini təhqir etmək məqsədi və ya təsiri ilə cinsi xarakterli arzuolunmaz sözlü, sözsüz və ya fiziki davranışın hər hansı formasıdır.” Qısaca desək, cinsi qısnama cinsi xarakterli arzuolunmayan davranışdır. Cinsi qısnama qeyri-bərabər güc dinamikasına, gender stereotiplərinə və qadınlar və kişilər arasında (o cümlədən iş dünyasında) sistemli bərabərsizliklərə söykənir. Cinsi qısnama verbal (sözlü), qeyri-verbal (sözsüz), psixoloji və ya fiziki formada ola bilər və yazılı və elektron ünsiyyət, kibercyberbullying və kibercyberstalking ehtiva edə bilər.

2. **Cinsi istismar** cinsi fəaliyyətin bir hissəsi, ya da tamamı olaraq oxşamaq, cinsi orqan ilə

toxunmaq, pornoqrafiyas izlətmək, cinsi ifadə tərkibli zarafatlar etmək, cinsi ifadə tərkibli yazışmaq, çılpaq şəkil istəmək, öz çılpaq şeklini göndərmək və bu kimi davranışları əhatə edir. [3, səh 2]

3. Cinsi təcavüz arzuolunmaz cinsi əlaqə (məs. toxunmaq, razılıq olmadan kimisə öpmək, zorlama) deməkdir. Qadının razılığı olmadan və ya razılıq verə bilmədiyi hallarda, alkoqol və ya narkotik maddənin təsiri altında ola bilər və ya fiziki, əqli, mənəvi cəhətdən razılıq verməyə qadir olmadığı hallarda baş verən cinsi əlaqədir.

Cinsi zorakılıq qadının yaşadığı dünyaya baxışına dərinlən təsir edə bilər. Qurbanın insanların yaxşılığına və dünyanın təhlükəsiz və ədalətli olduğuna dair inancları kimi həyatın özü haqqında əvvəlcədən mövcud olan fərziyyələrini alt-üst edə bilər. [9, səh. 4]

Travmatik təsirin dərəcəsi və psixoloji problemin növü və insana təsir səviyyəsi yaşadıkları sui-istifadənin növünə görə dəyişsə də, psixoloji problemlərin yaranması qaçılmazdır. Azərbaycan

Psixoloji və sosioloji nöqteyi nəzərdən hər bir şəxsin uşaqlıq dövrü onun gələcək həyat və inkişaf səviyyəsinə, cəmiyyət üçün faydalı, sağlam bir insan kimi yetişməsində mühüm rol oynayır. Cinsi travma yaşamış insanın aldığı travma ilə mənfi fəsadların və həyatının tamamilə korlanması arasında birbaşa səbəbli əlaqə mövcuddur. Cinsi istismar qurbanlarına təsirinə qısamüddətli və uzunmüddətli olaraq təsnif etmək mümkündür. [3, səh . 13]

Qısamüddətli təsirlərə şok, inamsızlıq, yorğunluq, inkar, qorxu, çaşqınlıq, narahatlıq, utanc və günahkarlıq hissi aiddir.

Zorakılığa məruz qalan qadının psixi pozuntudan əziyyət çəkməsi böyük risk altındadır. Depressiya, cinsi obsesyonlar, digər obsesyonlar, narahatlıq pozğunluqları, cinsi disfunksiyalar, əks cinsə inamsızlıq, əks cinslə ünsiyyət problemləri, bağlanma problemləri, əks cinsdən tamamilə qaçmaq və ya emosional hisslər yaşaya bilməmək, homoseksual oriyentasiyalar, ümumi hisslər güvənsizlik, cinsi istəksizlik, təsadüfi cinsi əlaqə, ünsiyyət problemləri kimi psixoloji problemlər travmatik təsirin səviyyəsindən asılı olaraq müxtəlif intensivliklərdə özünü göstərir. [3, səh. 13]

Əslində, zorlama qurbanları PTSP-dən əziyyət çəkən cinayət qurbanlarının ən böyük qruplarından biri ola bilər. PTSP simptomlarına emosional uyuşma, yuxuya getməməkdə çətinlik, geri dönmələr və ya hadisəni yenidən yaşamaq, asanlıqla çaşqınlıq hissi və travmatik hadisəni xatırlatmaqdan qaçmaq daxildir. PTSP simptomları adətən ilk 2 həftə ərzində özünü göstərir. Bir çox qurbanlar üçün TSSB simptomlarının şiddəti bir ay ərzində yaxşılaşır, lakin digərləri üçün simptomlar xroniki ola bilər. [9, səh 4]

Uşaqlıqda və ya yetkinlikdə cinsi zorakılığa məruz qalan qadınların depressiyadan əziyyət çəkmə və intihara cəhd etmə ehtimalı qurban olmayanlara nisbətən daha çoxdur. [6, səh. 5]

Bundan əlavə, yeniyyətə qadın cinsi zorakılıq qurbanları arasında həddindən artıq içki qəbul edənlər intihar düşüncələri ilə daha çox qarşılaşırdılar. [8, səh. 5]

Unutmamalıyıq ki, qurban cinsi zorakılıq zamanı psixi zorakılığa da məruz qalır. Manipulyasiya etmə, sağlamlığa zərər vurmaqla hədələmə, özünü öldürmə həddinə çatdırmaq məhz psixoloji zorakılığın xüsusiyyətləridir. [2, səh. 305]

Cinsi zorakılıq, həm də qurbanların sosial həyatına da təsir edir. Bəzən qurbanların həyat tərzini dəyişməsinə, əvvəlki kimi işləyə bilməməsinə, ətraf mühitin və işinin dəyişməsinə səbəb olur. Cinsi təcavüzdən sonra ittiham, inamsızlıq, damğalanma kimi mənfi sosial reaksiyalar qurbanın sosial həyatına və psixi vəziyyətinə təsir edir. [7, səh. 6]

Təcavüzdən sonra sosial uyğunlaşmaya mənfi təsirlər adətən qısamüddətli olur. Sağ qalanların əksəriyyəti işçilər, tələbələr, analar, həyat yoldaşı və hər hansı digər sosial rollar kimi öz rollarına qayıtmaq üçün güc tapırlar.

Cinsi zorakılıq müxtəlif səbəblərə görə ictimai problemdir. Birincisi, cinsi zorakılıq, təqdim olunan yayılma nisbətləri və həyat boyu zorakılığın erkən başlaması nəzərə alınmaqla, problemin böyüklüyünə görə ictimai problemdir. İkincisi, cinsi zorakılıq ictimai sağlamlıq problemdir, çünki onun nəticələrinin, demək olar ki, əksəriyyəti sağlamlıqla bağlıdır. İctimai sağlamlıq yanaşması zorakılığın bütün formalarını sağlamlıq problemləri kimi qəbul edir, çünki ölçülə bilən fiziki və psixoloji xəsarətlər və sağlamlığa digər uzunmüddətli təsirlər mövcuddur.

Üçüncüsü, insanları risk altında saxlayan amillərin azaldılmasına, eyni zamanda insanları problemdən - zorakılıq halında, zorakılığın icraçılarına çevrilməkdən qoruyan amillərə daha çox diqqət

yetirilməlidir.

Həyatlarının bir dövründə hər 6 qadından 1-i təcavüz cəhdinə və ya tam təcavüzə məruz qalıb; qadınların yarısından çoxu 18 yaşına çatmadan, 22%-i isə 12 yaşına çatmadan cinsi zorakılığa məruz qalıb.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 152-ci maddəsində 16 yaşına çatmayan şəxslə cinsi əlaqədə olma və ya seksual xarakterli digər hərəkətlər etməyə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə qarşı zor tətbiq edilməklə, yaxud zor tətbiq edilməsi hədəsi ilə cinsi əlaqədə olma əməlinə görə məsuliyyət CM-in 149.2-1.1-ci maddəsi ilə müəyyən olunmuşdur. CM-in 152-ci maddəsi isə zor tətbiq edilmədən 16 yaşına çatmayan şəxslərə qarşı belə əməlləri nəzərdə tutur. Yəni şəxsə qarşı hansısa zorakılıq və zorakılıqla bağlı hədə edilmədən onunla cinsi əlaqədə olma və ya seksual xarakterli digər hərəkətlər etmək. [1, səh 513]

Beləliklə, görürük ki, qadına qarşı cinsi zorakılıq halları cəmiyyətin mənəvi sistemini zədələyən əsas amillərdən biridir. Cinayət hadisəsi olmaqla qalмайıb, bir qadının psixososial həyat fəaliyyətinin pozulmasına da səbəb olur. Bu kimi hallarda, əsasən, insanlar zərərçəkmişin psixoloji vəziyyətini nəzərə almırlar. Halbuki, suicidal davranışlarla nəticələnəcək qədər ciddi məsələdir.

Cəmiyyətimizdə baş verən qadına qarşı cinsi zorakılıq hadisələrinin azalması və təsirlərinin insan həyatındakı funksionallığını pozmaması üçün birlikdə mübarizə aparmalı, yeri gəldikdə, hərtərəfli təhlil edib insanları məlumatlandırmalı və öz yaxınlarımızı maarifləndirərək başlamalı olduğumuzu unutmamalıyıq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası.
2. Ceyhunə Dəmirova Psixoloji Zorakılığa Və Aqressiyaya Meyilli Şəxsiyyət Tiplərinin Müəyyən Edilməsi, Bakı Qızlar Universiteti, Elmi Əsərlər 2018/2, s.305.
3. Elnur Nəcəfov Uşaqların Cinsi İstismarı Cinayətləri, Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri / № 1 (37), 2023
4. Ə.Əbdülzadə, "Qadın Psixologiyası". Bakı, Təhsil, 2015, 416 s.
5. N. Gürhan, G.Erdoğan, "Cinsel Şiddet Öz Fatih Seyran" Səh 62) Meyad Akademi, Cilt:1 Sayı:1 Yıl:2020 Sayfa: 59-65.
6. A.Kumara, S. H. Nizamieb, N. K. Srivastavab, " Violence Against Women And Mental Health", Department Of Rural Management, Xavier Institute Of Social Service, Dr. Camil Bulcke Path, Ranchi, Jharkhand 834001, India p. 5.
7. Krug Eg, Dahlberg Ll, Mercy Ja, Zwi Ab, Lozano R, Editors. Sexual Violence. In: World Report On Violence And Health, World Health Organization, Geneva, 2002, S.149-181. 26
8. Krug Eg Et Al., Eds. World Report On Violence And Health. Geneva, World Health Organization, 2002 p. 149.
9. K. C. Basile And S. G. Smith, "Sexual Violence Victimization Of Women: Prevalence, Characteristics, And The Role Of Public Health And Prevention", American Journal Of Lifestyle Medicine Published Online 3 June 2011
10. Tjaden, P. And Thoennes, N. (2000). Prevalence, Incidence And Consequences Of Violence Against Women: Finding From The National Violence Against Women Survey.

BÖLMƏ 6

TƏBİƏT VƏ TEXNİKİ ELMLƏR

BİOLOGİYA DƏRSLƏRİNDƏ BİOLOJİ ANLAYIŞLARIN VƏ TERMINLƏRİN ÖYRƏDİLMƏSİNİN METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Amaliya Həsənova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Biologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

amalya.hasanova59@mail.ru

Xülasə

Müasir biologiyanın elmi dilinin öyrənilməsinin keyfiyyəti və effektivliyi terminoloji iş sisteminin tədqiqi ilə əlaqədardır. Ənənəvi və müasir texnologiyaların tətbiqi birləşdirildikdə tələbələr mövzunun mahiyyətini anlayır və mövzunu daha dərin başa düşür. Bir çox anatomik və morfoloji terminlər tələbələrə məlum olduğundan, dərs elə qurulmalıdır ki, tələbələr yeni öyrəndikləri mövzuda öz biliklərindən istifadə etsinlər. Sürətlə dəyişən müasir dünyada funksional savadlılıq insanların sosial, mədəni, siyasi və iqtisadi fəaliyyətlərdə fəal iştirakına, eləcə də ömür boyu təhsil almasına kömək edən əsas amillərdən birinə çevrilir. Məhz buna görə, təbiətşünaslıq bilik və bacarıqları məktəbdə təbiətşünaslıq fənlərinin əsasını təşkil edən biologiya fənlərinin öyrənilməsi yolu ilə formalaşır. Müasir bioloji tədqiqatların əsas istiqamətləri bioloji anlayışlar, bioloji terminlər və bioloji nəzəriyyələri bilməklə inkişaf edir. Biologiyanın fundamental problemləri – həyatın mənşəyi, canlı orqanizmlərin təkamülü, biosferlə bəşəriyyət arasındakı əlaqə, insan sağlamlığı kimi məsələlər bioloji anlayışları və nəzəriyyələri bilmədən öyrənilməsi mümkün olmayan istiqamətlərdir. Həyatın molekulyar və genetik mexanizmləri haqqında çoxlu biliklərə baxmayaraq, tələbələr bioloji termin və anlayışları dəqiq bilmədən informasiya texnologiyalarından istifadə edə bilmirlər. Darvinizm və genetika əsasında yaranan sintetik təkamül nəzəriyyəsi, mikrotəkamül və makrotəkamül, populyasiya vahidi, mutasiya prosesi, təcrid, populyasiya dalğaları və təbii seçmə kimi anlayışları bioloji terminləri bilmədən başa düşmək mümkün deyil. Bütün bunlar müəllimlərdən bu anlayış və terminləri hər mövzunu tədris edərkən faktiki biliklərlə öyrətməyi və inkişaf etdirməyi tələb edir.

Açar sözlər: biologiya dərsləri, bioloji anlayışlar, bioloji terminlər, informasiya texnologiyaları.

Abstract

The quality and effectiveness of learning the scientific language of modern biology is related to the study of the terminology system. By combining the use of traditional and modern technologies, students grasp the essence of the subject and gain a deeper understanding of the subject. Since many anatomical and morphological terms are familiar to students, the lesson should be structured to allow students to utilize their knowledge of a topic that is new to them. In today's rapidly changing world, functional literacy is becoming a key factor in helping people to actively participate in social, cultural, political and economic activities, as well as in lifelong learning. Therefore, natural science knowledge and skills are formed in the process of studying biology, which forms the basis of natural science subjects at school. The main directions of modern biological research are developed on the basis of knowledge of biological concepts, biological terms and biological theories. Fundamental problems of biology - issues such as the origin of life, the evolution of living organisms, the interrelationship of the biosphere and humankind, and human health - are areas that cannot be studied without knowledge of biological concepts and theories. Despite extensive knowledge of the molecular and genetic mechanisms of life, students cannot use information technology without a clear understanding of biological terms and concepts. Without knowing biological terms, it is impossible to understand concepts such as synthetic theory of evolution, microevolution and macroevolution, population unit, mutation process, isolation, population waves and natural selection that emerged from Darwinism and

genetics. All of these require teachers to teach and develop these concepts and terms using evidence-based knowledge in the teaching of each subject.

Keywords: biology lessons, biological concepts, biological terms, information technology.

Giriş

Dünya təhsil sistemində global dəyişikliklər biologiya elminə yeni baxışların işlənilib hazırlanmasını tələb edir. Canlılar aləminin, o cümlədən bitkilər və heyvanların biomüxtəlifliyinin öyrənilməsi müasir dövrün ən aktual problemidir. Heyvanlar aləminin biomüxtəlifliyinin öyrənilməsi biosferin stabilliyinin qorunması məsələsi qarşıya qoyulduqdan sonra daha da aktual olmuşdur [1, s.112-24.].

Geniş və hərtərəfli izahat tələb edən mövzuları qısa, konkret şəkildə tələbəyə (şagirdə) çatdırmaq üçün İKT-dən, xüsusən, süni intellektin nailiyyətlərindən biri olan virtual laboratoriyalardan istifadə ən əlverişli üsuldur. Son illərdə təhsil sistemində baş verən köklü dəyişikliklər, xüsusən ali təhsildə global tendensiyalar müəllimin kompyuter texnologiyalarının didaktik imkanlarını bilməsini və bu biliklərdən sistemli şəkildə istifadə etməyi bacarmasını tələb edir. Bu üsul müəllimin rəhbərliyi ilə tələb olunan mövzunu tələbənin hazırlayıb gələcəkdə öz dərslərində istifadə etməsi yolunda məqsədyönlü hazırlıqdır [2, 752 s.].

Bütün bu məsələlərin tələbələrə klassik tablolar və digər əyani vasitələrlə istənilən səviyyədə çatdırılması mümkün deyil. Bunun üçün mövzu keçilməzdən bir neçə gün əvvəl tələbələrə 2-3 nəfərə fənnin keyfiyyətli tədrisi üçün istifadə olunan saytlardan istifadə etmək tapşırığı verilir. Bu saytlarda biologiya elminə aid olan əksər biliklər vardır və fənnə aid olan dərslər, dərslər vəsaitləri, referatlar və kurs işlərinin elektron variantları mövcuddur. Bu saytlar daim yeni məlumatlarla zənginləşir. Biologiya fakültəsində təhsil alan və bu elmə aid tədqiqat işi aparan tədqiqatçıların bu saytdan istifadə etməsi vacibdir. Bu yolla tələbənin diskussiya və motivasiya qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi təmin olunur. Bu metodla işləmək tələblərin bioloji termin və bioloji anlayışları mövzunu öyrənərkən istifadə etməsinə və inkişaf etdirməsinə imkan verir.

Material və metodlar

Metodlar: müsahibə, qrupla və fərdi iş, tələbələrin hazırladığı tablolar, diskussiya, tələbələrin hazırladığı test tapşırıqları.

Bu istiqamətləndirmə tələbələrin hər birinin fəallığını artırır və tələbə yorulmadan dərsləri mənimsənilməsində yüksək nəticə qazanır. Tətbiq olunan metodlar:

1. Nümayiş ediləcək materialdan problemlə situasiya yaratmaq, tələbənin diqqətini problemin qoyuluşuna cəlb edib öyrənmə motivasiyasını formalaşdırmaq.

2. İzah etmə mərhələsində səsli videofraqlardan istifadə etməklə, mühüm məlumatları əks etdirən kadrları təkrar göstərməklə məlumatın daha effektiv çatdırılması.

3. Bitkilərin və heyvanların çoxalması və bu zaman baş verən fizioloji prosesləri izah edərkən animasiya və analiz prosesindən, o cümlədən virtual laboratoriyalardan istifadə edilir. Xüsusən, ibtidai heyvanların hərəkət mexanizmi və dinamikası barədə məlumatları şəkilləri "canlandırmaqla" daha effektiv izah etmək mümkündür. Müxtəlif heyvanların sürfə mərhələlərinin xarici mühitdə və ya parazit sürfələrin digər canlı orqanizmlərin daxilində yayılmasını animasiya vasitəsilə nümayiş etdirmək bu proseslərin daha effektiv başa düşülməsinə imkan verir. Bu mərhələlərin adları və bioloji termin kimi latın adlarının öyrədilməsi mövzunun mənimsənilməsində əsasdır.

Nəticələr və onların müzakirəsi

Əsas bioloji anlayışların öyrədilməsi rəqəmsal laboratoriyalarda təcrübələrin vizual təqdimatı ilə mümkündür; dəyişən məlumatların qrafiklər, cədvəllər, ədədi dəyərlər və diaqramlar şəklində asılılığının nümayişi; dəyişən xüsusiyyətlərin dəqiq ölçülməsi. Rəqəmsal laboratoriyalar təcrübə nəticələrinin, ölçmə məlumatlarının riyazi işlənməsinə imkan verir. Morfoloji, anatomik, fizioloji, ekoloji, sistematik, filogenetik, ümumi bioloji anlayışlar elmi cəhətdən düzgün izah ediləndə dərslər daha maraqlı və müasir məlumatlı olur [3, 240 c].

Müasir təhsil sistemində biologiya və təbiətşünaslıq dərslərində metodistlər təbiətşünaslıq anlayışlarının səmərəli inkişafını təmin edən əsas metodoloji qayda və şərtləri müəyyən etmişlər:

1. Biologiya dərslərində anlayışların məzmununu tələbələrə və şagirdlərə açarkən müxtəlif əyani

vəsaitləri müəllimin dəqiq və elmi izahı ilə birləşdirmək lazımdır.

2. Müəllimin materialı təqdim etməsi (müəyyən anlayışları təsvir edərkən) məntiqli olmalıdır.

3. Tələbələrdə və şagirdlərdə biologiya dərslərində həyata keçirilən təfəkkür texnikasının inkişafı anlayışların müvəffəqiyyətlə mənimsənilməsinə şərait yaradır. Bu vəziyyətdə problemə əsaslanan yanaşmadan istifadə etmək məsləhətdir.

4. Anlayışları xarakterizə edərkən öyrənilən materialın həcmi tədricən artırılmalıdır.

5. Tələbələrə və şagirdlərə faktları ümumiləşdirməyi öyrətmək vacibdir; materialı mənalı fraqmentlərə ayırmaqla, bu anlayışın məzmununu izah edən nümunələr verilməlidir. Anlayışlar arasındakı əlaqəni müəyyən etmək, müstəqil olaraq yeni anlayışların təriflərini yaratmaq (öyrənilən elementlər əsasında) lazımdır [4, 160 s.].

6. Bioloji anlayışlar sistemi onların iyerarxiyasını və tabeliyini əks etdirdiyini izah etmək metodu seçilməlidir.

Ümumi biologiya dərslərində şagirdlərlə metodiki səriştəli işi təmin etmək üçün müəllim bu prosesin dinamikasını əks etdirən anlayışların inkişaf mərhələlərini başa düşməlidir. Bu mərhələlər aşağıdakılardır:

- Konsepsiyanın əsas mahiyyətinin açıqlanması.
- Konseptin əsas xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və çıxarılması.
- Konsepsiyanın məzmununa yeni elementlərin daxil edilməsi.
- Ümumi bioloji biliklərin ümumi sistemində anlayışın yerinin müəyyən edilməsi.
- Tələbələr tərəfindən anlayışların uğurla mənimsənilməsi üçün meyarlar da işlənib

hazırlanmışdır. Tələbə aşağıdakı hallarda konsepsiyaların öyrənilməsi prosesi uğurlu hesab edilə bilər:

- a) anlayışların düzgün tərifini verir, onu yadda saxlayır;
- b) verilmiş anlayışı izah edən misallar verir;
- c) verilmiş anlayışın bütün elementləri haqqında biliyini nümayiş etdirir;
- d) konkret mövzu üzrə ümumi biliklər sistemində anlayışın yerini görür;
- ç) əldə edilmiş bilikləri məlum (tanış) vəziyyətdə tətbiq etməyi, habelə onu yeni şəraitə köçürməyi bacarır;

Müasir biologiya elmlərinin məzmununu təşkil edən anlayışlar çox müxtəlifdir və daim inkişaf edir. Buna görə də müəllimin qarşısında tədris prosesi zamanı onun həll etməli olduğu bir sıra vəzifələr yaranır:

1) hər bioloji bölmədə əsas anlayışları vurğulamaq;

2) anlayışların sadədən mürəkkəbə doğru inkişafını təmin etmək, təşkil etmək aparıcı bioloji anlayışlara əsaslanan elmi faktları dərk etmək, öyrətmək tələbələrin anlayışları əlaqələndirmək, ümumiləşdirmək, konkretləşdirmək və yenidən düşünmək bacarıqlarını inkişaf etdirmək;

3) fənlərarası əlaqələr yaratmaq;

4) biologiyanın elmi dilini mənimsəmə keyfiyyəti sistemlə bağlıdır aşağıdakı üsul və üsullardan ibarət terminoloji iş:

1) xarici mənşəli terminləri ucadan tələffüz etmək;

2) yeni terminlərin orfoqrafiyasının mənimsənilməsi üzərində işləmək;

3) yeni terminin etimologiyasının müəyyən edilməsi, terminlərin lövhədə yazılmasını təmin etmək;

4) termin və anlayış arasındakı əlaqəyə dair təlim məşqləri;

5) yeni terminlərin daxil edilməsinin induktiv və deduktiv üsulları;

6) terminlərin morfoloji və fonetik təhlili;

7) analitik və sintetik analiz;

8) müxtəlif təhsil vəziyyətlərində terminlərin istifadəsi.

Terminlər anlayışlarla ayrılmaz şəkildə bağlıdır, bir qayda olaraq, termin anlayışın adı kimi çıxış edir və onun məzmununu əks etdirir. Buradan belə nəticə çıxır ki, tədris prosesində terminoloji iş apararkən semantik mənaya aydınlıq gətirmək lazımdır. Çünki bu, terminə uyğun gələn konsepsiyanın əsas xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa kömək edəcəkdir. Tələbələr elmin əsaslarını öyrəndikdə və onun mürəkkəbliyini başa düşdükdə bioloji anlayışların öyrənilməsi xüsusilə vacibdir. Biologiyanı öyrənərkən elmi terminlərin məhsuldar mənimsənilməsi mexaniki əzbərləməyə əsaslanma bilməz, çünki,

bioloji elmlər dəqiq və xüsusi bilik tələb edir [5. s. 68-70.].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. A.M. Həsənova, R.A. Rüstəmli, Müasir təbiətşünaslığın sosial-sinergetik konsepsiyaları., Bakı, ADPU nəşriyyatı, 2021, s.112-24.
2. Бабенко Л. Г. [и др.]. Большой толковый словарь синонимов русской речи: идеографическое описание, 2000 синонимических рядов, 10 500 синонимов-Москва, АСТ-Пресс, 2008. -752 с.
3. Гаузе, Г. Ф. Борьба за существование / Г. Ф. Гаузе. – М. – Ижевск: Институт компьютерных исследований, 2002. 160 с.
4. Шаповалова, О. А. Этимологический словарь русского языка / О. А. Шаповалова. — Ростов-на-Дону: Феникс. 2009. 240 с.
5. Цюпка, В. П. О макроскопической ограниченности живой природы как предмета биологии / В. П. Цюпка // Успехи современного естествознания. 2007. № 12. С. 68–70.

AZƏRBAYCANDA YAŞIL ENERJİ VƏ YAŞIL İQTİSADİYYAT

Təranə Əkbəri

ADPU Şamaxı filialı

Biologiya üzrə fəlsəfə doktoru

akbarietmp@gmail.com

Xülasə

Qlobal ekoloji problemlərin və iqlim dəyişikliklərinin artması dünyada enerji siyasətində və iqtisadi inkişaf modellərində köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Ənənəvi enerji mənbələrinin tükənməsi və ətraf mühitə zərəri, ölkələri alternativ və davamlı enerji mənbələrinə yönəlmişdir. Bu kontekstdə 'yaşıl enerji' və 'yaşıl iqtisadiyyat' anlayışları aktualıq qazanmışdır. Azərbaycan da bu qlobal tendensiyalara uyğun olaraq, enerji sektorunda islahatlar aparır və yaşıl iqtisadiyyat modelinə keçid istiqamətində əlaqəli strategiyalar həyata keçirir. Bu məqalədə Azərbaycanda yaşıl enerjinin inkişafı, onun iqtisadi təsirləri və yaşıl iqtisadiyyatın formalaşması prosesləri elmi-analitik baxımdan təhlil olunur.

Açar sözlər: yaşıl enerji, yaşıl iqtisadiyyat, enerji strategiyası.

Abstract

The increase in global environmental problems and climate change has led to fundamental changes in energy policy and economic development models in the world. The depletion of traditional energy sources and environmental damage have directed countries to alternative and sustainable energy sources. In this context, the concepts of 'green energy' and 'green economy' have gained relevance. In line with these global trends, Azerbaijan is also carrying out reforms in the energy sector and implementing related strategies towards the transition to a green economy model. This article analyzes the development of green energy in Azerbaijan, its economic impacts and the processes of green economy formation from a scientific and analytical perspective.

Keywords: green energy, green economy, energy strategy.

Yaşıl enerji – ətraf mühitə minimum təsir göstərən, davamlı və bərpa olunan enerji mənbələri hesab olunur. Bu enerjiyə günəş, külək, hidro, geotermal və biokütlə enerjiləri daxildir. Yaşıl enerji mənbələri karbon emissiyalarının azalmasına və enerji təhlükəsizliyinin təmininə xidmət edir. Dünya üzrə yaşıl enerji istehsalında son onillikdə ciddi artım müşahidə olunur. Xüsusilə Avropa İttifaqı, Çin, ABŞ kimi ölkələr bu sahədə texnologiya və investisiya baxımından liderlik edirlər. Beynəlxalq Enerji Agentliyinin məlumatına görə, 2022-ci ildə quraşdırılmış enerji gücünün 70%-dən çoxu bərpa olunan mənbələr hesabına təmin olunmuşdur (4.səh 87).

Azərbaycan neft və qaz ehtiyatlarına malik olmasına baxmayaraq, yaşıl enerjiyə keçid məsələsinə xüsusi diqqət yetirir. Enerji təhlükəsizliyinin təmin olunması, karbon emissiyalarının azaldılması və ekoloji tarazlığın qorunması məqsədilə ölkənin enerji siyasətində yaşıl enerji vacib yer tutur. 2021-ci ildə Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələri 'yaşıl enerji zonası' elan edilmişdir. Bununla yanaşı, Azərbaycan 2030-cu ilə qədər bərpa olunan enerji mənbələrinin ümumi enerji istehsalındakı payını artırmaq məqsədi daşıyan strateji sənədlər qəbul etmişdir.

Azərbaycan coğrafi mövqeyinə və iqlim şəraitinə görə bərpa olunan enerji mənbələri üçün geniş potensiala malikdir. Xüsusilə Naxçıvan Muxtar Respublikası, Abşeron yarımadası, Qarabağ və Kəlbəcər-Laçın zonaları günəş və külək enerjisi istehsalı baxımından əlverişli hesab olunur (4.səh 36). Azərbaycanın ümumi bərpa olunan enerji potensialı 27 min MVt-dan artıq qiymətləndirilir ki, bunun 23 min MVt-ı günəş və külək enerjisinin payına düşür (2.səh 65). Bundan əlavə, ölkədə kiçik çaylardan enerji əldə etmək, biokütlə və geotermal enerji imkanları da mövcuddur. Bu resursların iqtisadi dövriyyəyə cəlb olunması Azərbaycanın enerji balansını şaxələndirə və ixrac yönümlü yaşıl enerji istehsalını artırmağa imkan yarada bilər.

Yaşıl iqtisadiyyat – ətraf mühitin qorunması ilə iqtisadi inkişafın paralel şəkildə həyata keçirilməsini nəzərdə tutan iqtisadi modeldir. BMT-nin Tədqiqat Proqramına görə, yaşıl iqtisadiyyat aşağı karbonlu, resurs səmərəli və sosial cəhətdən inklüziv iqtisadi sistemdir. Bu modeldə əsas hədəflərdən biri ekosistemlərin bərpası və təbiətdən istifadədə məsuliyyətli yanaşmadır. Yaşıl iqtisadiyyat həm də məşğulluğun artırılması, yeni texnologiyaların tətbiqi və resursların daha effektiv idarə olunması ilə bağlıdır. Bu baxımdan, yaşıl iqtisadiyyat yalnız ekologiya ilə bağlı deyil, həm də sosial və iqtisadi rifahın dayanıqlı şəkildə təmin olunmasına xidmət edir.

Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın formalaşması son illərdə dövlətin strateji yanaşmaları ilə daha da aktuallaşmışdır. Ətraf mühitin mühafizəsi, resurslardan səmərəli istifadə və ekoloji tarazlığın qorunması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər bu prosesin əsasını təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının “Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurası” yaşıl iqtisadiyyata keçid məsələlərində koordinasiyaedici funksiyaları yerinə yetirir. Son illərdə ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqi, tullantıların idarə olunması və təkrar emal sahəsində layihələrin sayı artmışdır. Eyni zamanda, ekoturizmin inkişaf etdirilməsi, kənd təsərrüfatında ekoloji yanaşmaların təşviqi yaşıl iqtisadiyyat modelinin genişlənməsinə şərait yaradır.

Azərbaycan hökuməti yaşıl enerji və yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı üçün bir sıra proqram və strategiyalar qəbul etmişdir. “Azərbaycan 2030: Sosial-İqtisadi İnkişaf Prioritetləri” sənədində ekoloji tarazlığın qorunması və yaşıl artım əsas hədəflər kimi müəyyən olunmuşdur (3.səh 56). Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun yaşıl enerji zonası elan olunması regionun bərpa olunan enerji mənbələri hesabına yenidən qurulmasını nəzərdə tutur. Bununla yanaşı, 2021-ci ildə qəbul olunmuş “Bərpa Olunan Enerji Mənbələrindən İstifadənin Təşviqi haqqında” Qanun, bu sahədə hüquqi bazanın möhkəmləndirilməsinə xidmət edir (1.səh 32). Dövlət-özəl tərəfdaşlığı çərçivəsində bir çox beynəlxalq şirkətlərlə əməkdaşlıq müqavilələri bağlanmışdır. Bu addımlar Azərbaycanın enerji sektorunun yaşıl transformasiyasını stimullaşdırır.

Azərbaycanda yaşıl enerji və yaşıl iqtisadiyyat sahəsində əldə olunan nailiyyətlərə baxmayaraq, bu sahədə müəyyən çətinliklər və çağırışlar da mövcuddur. Əsas problemlər sırasında texnoloji infrastrukturun kifayət qədər inkişaf etməməsi, maliyyə resurslarının məhdudluğu və ixtisaslı kadr çatışmazlığı göstərilə bilər (2.səh 54). Bundan əlavə, bərpa olunan enerji mənbələrinin istismarı üçün lazımı hüquqi və texniki normativ bazanın hələ də tam şəkildə formalaşmaması praktiki maneələr yaradır. İqlim dəyişikliklərinin intensivləşməsi və enerji bazarındakı qeyri-sabitlik də yaşıl iqtisadi keçidə təsir göstərən amillərdəndir. Bütün bu çağırışlara cavab olaraq, ölkənin strateji planlarında uzunmüddətli hədəflər və uyğun fəaliyyət planları nəzərdə tutulmalıdır.

Azərbaycanda yaşıl enerji və yaşıl iqtisadiyyat sahəsində böyük inkişaf perspektivləri mövcuddur. Xüsusilə Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun yaşıl zona kimi inkişaf etdirilməsi, ölkənin bərpa olunan enerji bazarına integrasiyasını sürətləndirə bilər. Bu məqsədlə aşağıdakı tövsiyələr irəli sürülə bilər:

- Hüquqi və institusional çərçivənin təkmilləşdirilməsi;
- Elmi-tədqiqat və texnologiyaların inkişafına dövlət dəstəyi;
- Beynəlxalq əməkdaşlıq imkanlarının genişləndirilməsi;
- Kadr hazırlığı və təlim proqramlarının gücləndirilməsi;

-Yaşıl maliyyələşmə mexanizmlərinin yaradılması (5.səh 56)

Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi Azərbaycanın yaşıl enerji və iqtisadiyyat sahəsində rəqabət qabiliyyətliliyini artıracaqdır.

Məqalədə göstəriləndi ki, yaşıl enerji və yaşıl iqtisadiyyat Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında prioritet istiqamətlərdən biri kimi formalaşmaqdadır. Qlobal çağırışlara cavab olaraq qəbul edilən strateji sənədlər, yaşıl enerji zonalarının yaradılması və ekoloji siyasətin gücləndirilməsi bu sahədə mühüm irəliləyişlərə səbəb olmuşdur. Bununla yanaşı, institusional, texniki və maliyyə çətinliklərinin aradan qaldırılması və davamlı dövlət dəstəyi bu istiqamətdə dayanıqlı inkişafın əsas şərtləridir. Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyat yolunda atdığı addımlar beynəlxalq miqyasda nümunəvi model ola bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. “Azərbaycan 2030: Sosial-İqtisadi İnkişaf Prioritetləri” sənədi, Azərbaycan Respublikası Prezidenti Administrasiyası.
2. “Bərpa Olunan Enerji Mənbələrindən İstifadənin Təşviqi haqqında” Qanun, 2021.
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda yaşıl enerji zonasının yaradılması haqqında sərəncamı, 2021.
4. Azərbaycan Respublikasının Alternativ və Bərpa Olunan Enerji Mənbələri üzrə Dövlət Agentliyi (ABOEMDA) – Enerji Potensialı haqqında hesabatlar.
5. Azərbaycan Respublikasının Enerji Strategiyası 2022–2030.
6. Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurası. Rəsmi materiallar, 2022.

DAĞLIQ ŞİRVAN İQTİSADI COĞRAFI REGIONU ƏRAZİSİNDƏ BİTƏN QURU SUBTROPİK MEYVƏLƏRDƏ AŞKARLANAN FİTOPATOGEN GÖBƏLƏKLƏR

Gültəkin Ərəbova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
gulu.arabova@mail.ru

Xülasə

Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi regionu, Azərbaycanın subtropik iqlim şəraiti ilə məşhur olan və kənd təsərrüfatında mühüm rol oynayan ərazilərdən biridir. Bu ərazilərdə nar, üzüm, əncir və badam kimi quru subtropik meyvələrin becərilməsi yayılmışdır. Həm ənənəvi, həm də intensiv bağçılıq metodları tətbiq olunaraq bu regionda yüksək məhsul əldə edilməkdədir. Lakin, intensiv bağçılığın inkişafı ilə yanaşı, göbələk xəstəlikləri kimi biotik amillər də məhsuldarlığı azaldır.

Dağlıq Şirvanda 100-ə yaxın nümunədən 83 təmiz kultura əldə edilmiş və 34 növ göbələk identifikasiya olunmuşdur. Bu göbələklərin 69%-i Ascomycota, 30%-i Basidiomycota, 1%-i isə Mucoromycota şöbəsinə aid edilir. Aşkarlanan göbələklərdən 28 növü patogen xarakter daşıyır və bu, ümumi göbələk növlərinin 82,3%-ni təşkil edir. Fusarium, Alternaria, Botrytis, Colletotrichum və Aspergillus kimi patogenlər nar və üzüm bitkilərində kök çürüməsi, meyvə çürüməsi, yarpaq və saplaq antraknozu kimi ciddi xəstəliklərə səbəb olur. Bu patogenlərin idarə edilməsi üçün bioloji və kimyəvi mübarizə üsullarının tətbiqi ilə yanaşı, agrotekniki tədbirlərin də vacib olduğu vurğulanır. Dağlıq Şirvanın əlverişli iqlim və torpaq şəraiti kənd təsərrüfatının inkişafı üçün böyük potensiala malik olsa da, göbələk xəstəliklərinin qarşısını almaq üçün daha effektiv mübarizə tədbirlərinin görülməsi önəmlidir.

Açar sözlər: Dağlıq Şirvan iqtisadi coğrafi rayonu, quru subtropik meyvələr, patogen növlər.

Abstract

Located between Europe and Asia, Azerbaijan is characterized by its diverse relief and favorable climate, encompassing 8 of the world's 11 climate zones. This diversity has led to the formation of rich

ecosystems and biodiversity. Among the country's valuable plant resources are dry subtropical fruit species such as pomegranate, fig, grape, and almond, especially cultivated in the Mountainous Shirvan economic-geographical region. In recent years, alongside traditional orchards, intensive and super-intensive horticulture has been expanding in areas like Aghsu, Gobustan, Shamakhi, and Ismayilli. However, fungal diseases significantly threaten productivity and quality.

In this study, 83 pure cultures were isolated from nearly 100 samples collected from the rhizosphere of pomegranate, grape, and walnut orchards. A total of 34 fungal species were identified, of which 69% belonged to Ascomycota, 30% to Basidiomycota, and 1% to Mucoromycota. Among them, 28 species (82.3%) were phytopathogenic fungi such as *Fusarium spp.*, *Alternaria spp.*, *Botrytis spp.*, *Colletotrichum spp.*, *Phoma spp.*, and *Aspergillus niger*, causing root rot, fruit decay, anthracnose, and leaf spots. These pathologies were especially prevalent in pomegranate and grape plants. Effective disease management strategies, combining biological, chemical, and agro-technical measures, are vital for ensuring sustainable agricultural development in the region.

Keywords: Mountainous Shirvan economic-geographical region, dry subtropical fruits, pathogenic species.

Coğrafi mövqeyi nəzərdən Avropa və Asiya arasında yerləşməsi, müxtəlif relyefə malik olması, əlverişli iqlim şəraiti ilə 11 iqlim qurşağından 8-nin Azərbaycanın payına düşməsi burada formalaşan ekosistemlər və onları təşkil edən biomüxtəlifliklərin zənginliyi ilə seçilməkdədir (Babayeva, 2021). Bu biomüxtəliflikdə bitkilər istər qidalılıq dəyəriniyə görə, texniki məqsədlər üçün istifadəsinə, dərman sənayesində tətbiqinə görə zəngin biomüxtəlifliyə malikdir. Bu bitkilər arasında quru subtropik bitkilər xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycanda subtropik iqlim şəraiti kifayət qədər əraziləri əhatə etməkdədir. Bu iqlim qurşağına Dağlıq Şirvan iqtisadi coğrafi regionunun da payına düşməkdədir. Dağlıq Şirvan coğrafi iqtisadi regionu ərazisində yerləşən rayonlardan Qobustan, Ağsunun cənub hissələri və Şamaxının bəzi ərazilərində quru subtropik iqlim hökm sürməkdədir. Məhz bu zonlarda quru subtropik meyvələrin yetişdirilməsinin yalnız ənənəvi üsullarla deyil, intensiv və superintensiv bağsılığa keçidi bu zonada kənd təsərrüfatının sürətli inkişafı, qida tələbatının ödənilməsi, iqtisadi əhəmiyyətliyinə görə vacibliyinin göstəricisidir.

Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi regionu (Şamaxı, İsmayilli, Ağsu və Qobustan rayonları) iqlim və torpaq şəraiti baxımından müxtəlif meyvə növlərinin becərilməsi üçün əlverişli şəraitə malikdir. Ümumilikdə Respublikamızda 2023-cü ildə 227,1 min ha meyvə və giləmeyvələr əkilmişdir ki, bunlardan da əldə edilən məhsul 70,7 s/ha olmuşdur. Bu bağların 8236,5 ha-ı Dağlıq Şirvan iqtisadi coğrafi regionunun payına düşmüşdür (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2023). Bu sahələrə həm ənənəvi, həm də intensiv bağlar daxildir. Burada nar, əncir, üzüm, badam və s. quru subtropik meyvə bağları böyük əraziləri əhatə edir. **Ağsu və Qobustan** rayonlarında intensiv nar bağları, xüsusilə **Şamaxı və İsmayilli** rayonlarının dağ ətəyi ərazilərində əncir bağları, Şamaxıda müasir **intensiv üzümlük sahələri** yaradılmışdır. Ənənəvi bağlardan fərqli olaraq intensiv bağlar daha tez məhsul verir (3-4 il), məhsuldarlıq ənənəvi bağlardan 2-3 dəfə artıq olur, texnoloji xidmət və yığım mexanikləşdirilə bilər, ixrac üçün tələb olunan keyfiyyətə cavab verir (Mehdiyeva & Hüseynov, 2019). Bütün bu tədbirlər kənd təsərrüfatı sahəsində dayanıqlı inkişafı təmin etməkdədir. Lakin heç də hər zaman yüksək və keyfiyyətli məhsuldarlıq əldə etmək mümkün olmur. Bunun da başlıca səbəblərindən biri kimi göbələk xəstəliklərini göstərmək olar. Göbələk fitopatogenləri bitki orqanizmi ilə antoqonist münasibətə girərək, onların daxilində biotrof həyat tərzini sürürlər (Agrios, 2005). Məhz bu baxımdan fitopatogenlərin növ tərkibinin aydınlaşdırılması, onlara qarşı qoruyucu tədbirlərin işlənməsi hər zaman aktual məsələlərdəndir.

Dağlıq Şirvan iqtisadi coğrafi regionu ərazisindən götürülmüş 100-ə yaxın nümunədən 83 təmiz kultura əldə edilmiş və 34 növ göbələk identifikasiya edilmişdir. Belə ki, identifikasiya olunan göbələklərin 69%-i Ascomycota, 30% Basidiomycota, 1% Mucoromycota şöbəsinə aid edilmişdir. Aşkarlanan göbələklərdən 28 növü (*Fusarium spp.*, *Alternaria spp.*, *Botrytis spp.*, *Colletotrichum spp.*, *Phoma*, *Aspergillus niger* və s.) patogen xarakter daşıyır, bu isə ümumi göbələklərin 82,3%-ni təşkil etməkdədir. Bitkilərdə kök çürüməsi, meyvə çürüməsi, pas, boz və qara kif, yarpaq və saplaq antraknozu kimi patologiyalar aşkar edilmişdir. Patologiyalar daha çox nar və üzüm bitkilərində təzahür etmişdir.

Beləliklə, Dağlıq Şirvan əlverişli relyefi və iqlim şəraiti ilə kənd təsərrüfatının inkişafında vacib mövqe tutan ərazilərdəndir. Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunda quru subtropik meyvələrin mikrobiotası, bu bölgədəki kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə, *Fusarium*, *Alternaria*, *Botrytis*, *Colletotrichum* və *Aspergillus* kimi göbələk patogenləri ciddi zərərlər törədir. Bu patogenlərin idarə edilməsi üçün bioloji və kimyəvi mübarizə üsullarının kombinasiyası və agrotekniki tədbirlər, bitkilərin sağlamlığını qorumaq və məhsuldarlığı artırmaq üçün vacibdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Алексеев, И. А. (2007). *Фитопатогенные грибы: таксономия, экология, распространение*. Москва: Наука.
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2023). *Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı haqqında statistik məlumatlar*. Bakı: ARDSK.
3. Babayeva, A. (2021). Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunun kənd təsərrüfatı potensialı və onun səmərəli istifadəsi. *Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyəti Elmi Əsərləri*, 49(2), 112–121.
4. Gurbanov, E. S., & Məmmədov, M. T. (2020). Rizobiosfer mikroflorasının və fitopatogen göbələklərin öyrənilməsi: Şamaxı və İsmayilli rayonları nümunəsində. *AMEA Botanika İnstitutunun Elmi Əsərləri*, 42(1), 85–92.
5. Mehdiyeva, N. P., & Hüseynov, A. R. (2019). Azərbaycanda üzüm bağlarında rast gəlinən mikrobiota və onların təsnifatı. *Azərbaycan Aqrar Elmi Jurnalı*, 5(3), 67–74.
6. Hawksworth, D. L. (2001). The magnitude of fungal diversity: the 1.5 million species estimate revisited. *Mycological Research*, 105(12), 1422–1432. <https://doi.org/10.1017/S0953756201004725>
7. Agrios, G. N. (2005). *Plant Pathology* (5th ed.). San Diego: Academic Press.
8. Kirk, P. M., Cannon, P. F., Minter, D. W., & Stalpers, J. A. (2008). *Dictionary of the Fungi* (10th ed.). Wallingford: CABI.
9. Мусаев, Э. М., & Исмаилов, Ф. А. (2022). Фитопатогены субтропических культур в Азербайджане. *Актуальные проблемы сельского хозяйства*, 7(1), 54–61.

“PYTHON” PROQRAMLAŞDIRMA DİLİNDƏ STANDART KİTABXANANIN MODULLARININ ÖYRƏDİLMƏSİ TEXNOLOGİYASI

Səbinə Zeynalova

Sevil Zeynalova

ADPU Ağcabədi filialı

zsebine02@gmail.com

zeynalova.s1971@gmail.com

Xülasə

Məqalədə Python proqramlaşdırma dilində standart kitabxananın modullarının öyrədilməsi texnologiyasından bəhs olunur.

İstənilən məsələni kompüterdə həll etmək üçün müxtəlif proqramlardan istifadə olunur. Proqram–xüsusi qaydada yazılmış əmrlər, funksiyalar, operatorlar ardıcılığıdır. Müasir dövrdə proqramların yazılması üçün yüzlərlə proqramlaşdırma dilləri mövcuddur. Onlardan biri də Python proqramlaşdırma dilidir.

Standart kitabxana proqramlar yazmaq üçün funksiyaları özündə birləşdirir. Python-un standart kitabxanası çox genişdir və geniş imkanlar təklif edir. Kitabxana — proqramlaşdırma dilində bəzi spesifik əməliyyatları asanlaşdıran modullar və funksiyalar dəstidir. Onlar Python-un imkanlarını genişləndirmək və proqramların yazılmasını asanlaşdırmaq üçün lazımdır. Standart kitabxana — proqramlaşdırma dilinə daxil olan faydalı funksiyalar toplusudur. Modul — bu, digər proqramlara qoşula və istifadə oluna bilən ayrıca kodu olan fayldır.

Açar sözlər: Python, standart kitabxana, modul, random modulu, time modulu, math modulu.

Abstract

The article talks about the technology of learning the modules of the standard library in the Python programming language.

Various programs are used to solve any problem on the computer. A program is a sequence of commands, functions, operators written in a special order. Today, there are hundreds of programming languages for writing programs. One of them is the Python programming language.

The standard library includes functions for writing programs. Python's standard library is very extensive and offers a wide range of possibilities. A library is a set of modules and functions that facilitate some specific operations in a programming language. They are needed to extend Python's capabilities and make it easier to write programs. A standard library is a collection of useful functions included in a programming language. A module is a file containing separate code that can be plugged into and used by other programs.

Keywords: Python, standard library, module, random module, time module, math module.

Kompüter texnologiyasının inkişafı informatika fənnini texniki bir fənnədən fundamental elmə çevirmişdir. Müasir dövrdə proqramların yazılması üçün yüzlərlə proqramlaşdırma dilləri mövcuddur. Onlardan biri də Python proqramlaşdırma dilidir.

Bu məqalədə Python standart kitabxanasının modulları ilə işin xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Python standart kitabxanasının modulları ilə işi öyrədərkən müəllim ilk növbədə modulun nə olduğunu, modulun importunun, onların funksiyalarına müraciətin müxtəlif üsullarını, modulların proqramçı komandalarının işini necə optimallaşdırma biləcəyini, funksiyaların sintaksisini öyrətməlidir.

Müəllim Python-da "modul" və "kitabxana" anlayışlarını nümayiş etdirməli, onların istifadə məqsədləri haqqında danışmalı, Python-da modulların və kitabxanaların əsas istifadə qaydalarını izah etməli, random, time, math məşhur standart modulları ilə işləməyi öyrətməlidir.

Python proqramlaşdırma dili sinif (class), funksiya və digər verilənləri ayrı-ayrı fayllarda yerləşdirməyə və daha sonra digər proqramlarda istifadə etməyə imkan verir. Belə fayllar modullar adlanır. Modullardan istifadə etməklə iri həcmli proqramları daha kiçik hissələrə ayıraraq proqram kodunun mürəkkəbliyini azaltmaq olar. Bundan başqa modullar proqram kodlarının təkrar istifadəsini təmin edir. Daha çox istifadə olunan funksiya və sinifləri bir modulda təyin edib istənilən proqramda istifadə edə bilərik. (2, səh. 145)

Python dilinin geniş imkanlara malik standart kitabxanaları mövcuddur. Python kitabxanaları analitik hesablamalar, test edən tapşırıqların avtomatlaşdırmaq, oyun proseslərinin və bir çox başqa funksiyaların yaradılması üçün istifadə edilir. Kitabxanada I/O kimi sistem funksionallığına girişi təmin edən daxili modullar (C dilində yazılmış), həmçinin Python-da baş verən bir çox problemlər üçün standartlaşdırılmış həllər təmin edən modullar var.

Python-da standart, kənar və şəxsi kitabxanalar mövcuddur.

Standart kitabxana — proqramlaşdırma dilinə daxil olan faydalı funksiyalar toplusudur.

Python standart kitabxanasının ən sadə əməlləri (məsələn, giriş-çıxış) dərhal tanınır və yerinə yetirilir. Digər əməllər (məsələn, təsadüfi ədədlərin generasiyası üçün) daha az istifadə olunur, buna görə də onlar Python kitabxanasının ayrı-ayrı fayllarında — modullarda saxlanılır.

Kənar kitabxanalar geniş kompleksli xüsusi tapşırıqların həlli üçün işlənib hazırlanır.

Şəxsi kitabxanalar — proqramlaşdırma dilinin tədarük komplektinə daxil olmayan faydalı funksiyalar dəstidir. Şəxsi kitabxanalar tərtibatçı üçün aktual olan konkret tapşırığın həlli üçün yaradılır.

Standart kitabxana modulunun qoşulması üçün import açar sözündən istifadə olunur, ondan sonra kitabxananın və ya modulun adı gəlir. Qoşulma üçün əmri modulun məzmununa girişdən əvvəl kodda yazmaq lazımdır. Modulun qoşulma üsulları aşağıdakı kimidir:

1. Modulun bütövlükdə importu:

import <modulun adı>

— kodda modulun dəyişənlərinə və funksiyalarına müraciət üçün import edilən modulun prefiksindən istifadə edilməlidir. Müraciət: <modulun adı>.<funksiyanın adı> .

2. Moduldan bütün məzmunun importu:

`from <modulun adı> import *`

— bütün dəyişənlər və funksiyalar global adlar məkanında prefiks olmadan qeyd alınacaq.

Müraciətlər: `<funksiyanın adı>`.

Konkret dəyişənlərin və ya funksiyaların importu:

`from modulun_adı import dəyişənin_adı`

`from modulun_adı import funksiyanın_adı`

`from modulun_adı import funksiyanın_adı_1, funksiyanın_adı_2`

Python standart kitabxanasının bir neçə modulunu ətraflı nəzərdən keçirək.

random modulu təsadüfi ədədlərin, hərflərin generasiya edilməsi, ardıcılığın elementlərinin təsadüfi seçilməsi funksiyaları təqdim edir.

random.seed([X], version=2) – Təsadüfi ədədlərin generatorunun inisializasiyası. Əgər **X** verilməyibsə, sistem vaxtından istifadə edilir.

random.getstate() – Generatorun daxili vəziyyəti.

random.setstate(state) – Generatorun daxili vəziyyətini bərpa edir. `state` parametri `getstate()` funksiyası vasitəsilə alınır.

random.getrandbits(N) – **N** təsadüfi bit qaytarır.

random.randrange(start, stop, step) – Ardıcılıqdan təsadüfi seçilən ədədi qaytarır.

random.randint(A, B) – Təsadüfi tam **N** ədədi, $A \leq N \leq B$.

random.choice(sequence) – Boş olmayan ardıcılığın təsadüfi ədədi.

random.shuffle(sequence, [rand]) – Ardıcılığı qarışdırır (ardıcılıq özü dəyişir). Buna görə funksiya dəyişilməyən obyektlər üçün işləmir.

random.sample(population, k) – **population** ardıcılığından **k** uzunluqlu siyahı.

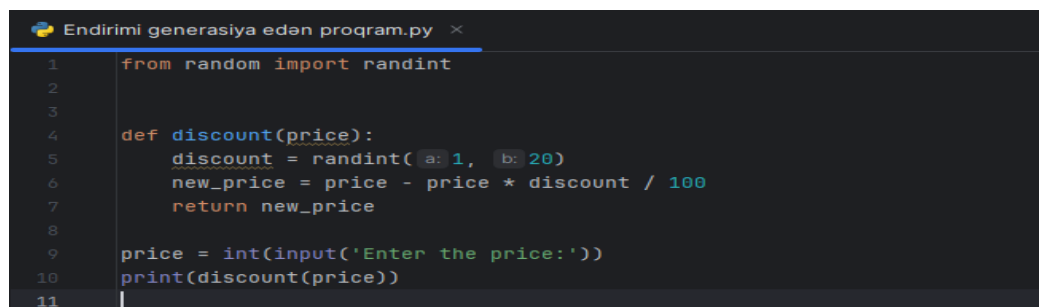
random.random() – 0 və 1 arasında təsadüfi ədəd.

random.uniform(A, B) – Sürüşkən vergüllü təsadüfi **N** ədədi. $A \leq N \leq B$ (və ya $B \leq N \leq A$).

random.triangular(low, high, mode) – Sürüşkən vergüllü təsadüfi **N** ədədi. $low \leq N \leq high$. **mode** - paylama.

random.betavariate(alpha, beta) – Beta-paylama. **alpha>0, beta>0. 0** və **1** arasında arasında təsadüfi ədəd qaytarır. (1, səh. 43)

Məsələ 1. Endirimi generasiya edən proqram yazaq. İstifadəçi endirimin tətbiq ediləcəyi məbləği klaviatüradan daxil edir. Proqram təsadüfi qaydada endirim generasiya edir. Məhsula tətbiq edilə biləcək endirim diapazonu 1%-dən 20%-ə dək dəyişir. Məhsulun qiymətini endirimsiz qəbul edən və yenilənmiş qiymətini endirim nəzərə alınmaqla qaytaran `discount` funksiyasını proqramlaşdıraraq. İşin nəticəsində proqram endirim nəzərə alınmaqla malın yenilənmiş qiymətini ekrana çıxarmalıdır.


```
1 from random import randint
2
3
4 def discount(price):
5     discount = randint(a=1, b=20)
6     new_price = price - price * discount / 100
7     return new_price
8
9 price = int(input('Enter the price:'))
10 print(discount(price))
11
```

time modulu – Python dilində `time` modulu vaxtla işləmək üçün nəzərdə tutulub.

time.altzone – Saat qurşağının sıfırıncı meridianı nəzərə qərbə dəyişdirilməsi. Saat qurşağı şərqdədirsə, sürüşmə mənfi olacaq.

time.asctime([t]) – Korteji və ya `struct_time`-ni "Thu Sep 27 16:42:37 2012" görünüşlü sətirə çevirir. Əgər argument yoxdursa, cari vaxt götürülür.

time.clock() – Unix-də cari vaxtı qaytarır. Windows əməliyyat sistemində bu funksiyanın ilk dəfə çağırıldığı andan ötən vaxtı qaytarır.

time.ctime([san]) – Əsrin əvvəlindən saniyələrlə verilən vaxtı "Thu Sep 27 16:42:37 2012"

görünüşlü sətərə çevirir.

time.daylight – Yay və ya qış vaxtı (DST) təyin edilibsə, 0 (sıfır) deyil. **time.gmtime([san])** – Əsrin əvvəlindən saniyələrlə verilən vaxtı **struct_time**-ya çevirir. Bu halda DST bayraq həmişə sıfıra bərabər olur.

time.localtime([san]) – gmtime kimi, amma DST bayraqlı.

time.mktime(t) – Korteji və ya **struct_time**-ni əsrin əvvəlindən olan saniyələrə çevirir.

time.localtime funksiyasına əks.

time.sleep(san) – Proqramın icrasını verilən miqdarda saniyə qədər saxlayır. (1,səh.41)

Məsələ 2. Proqram istifadəçidən ədəd (saniyələrin sayını) soruşur və saniyə intervalı ilə bu ədəddən başlayaraq 0-a qədər geri sayımı başlayır. Hər ədəd yeni sətirdən çıxarılmalıdır.

```
time modulu.py x
1 from time import sleep
2 seconds = int(input('Enter the number of seconds:'))
3 for i in range(seconds+1):
4     print(seconds - i)
5     sleep(1)
```

Məsələ 3. İstifadəçiyə verilmiş tənliyi 5 saniyə ərzində həll etməyi təklif edən proqram yazaq. Proqram tənliyi ekrana 5 saniyəlik çıxarır. 5 saniyə bitdikdən sonra istifadəçiyə cavab daxil etmək təklif olunur: əgər yanlış cavab daxil edilibsə, 'The answer is incorrect.' sətiri çıxarılır, əgər cavab düzgün daxil edilibsə, lakin istifadəçi onu 3 saniyədən daha artıq vaxtda daxil edibsə, 'You spent too much time.' sətiri, əgər düzgün cavab üç saniyə və ya daha az vaxtda daxil edilibsə, o zaman 'The answer is correct.' sətiri çıxarılır.

```
İstifadəçiyə verilmiş tənliyi 5 saniyə ərzində həll etməyi təklif edən proqram.py x
1 from time import time, sleep
2 print('2 / x = 0.4')
3 print('x = ?')
4 sleep(5)
5 start = time()
6 answer = float(input('Your answer:'))
7 end = time()
8 total = int(end-start)
9 if answer == 5:
10     if total < 3:
11         print('The answer is correct.')
12     else:
13         print('You spent too much time.')
14 else:
15     print('The answer is incorrect.')
```

Math modulu — ədədlərlə iş üçün alətləri ehtiva edir.

Məsələ 4. Kvadrat tənliyin köklərinin hesablanması üçün proqram yazaq.

```
Project at tənliyin köklərinin hesablanması üçün proqram.py x
1 from math import sqrt, pow
2
3 def discriminant(a,b,c):
4     D = pow(b,2)-4*a*c
5     return D
6
7 usage
8 def calculate_roots(D,a,b):
9     if D < 0:
10         return False
11     elif D == 0:
12         return -(b/2*a)
13     elif D > 0:
14         x1 = (-b+sqrt(D))/2*a
15         x2 = (-b-sqrt(D))/2*a
16         return x1,x2
17
18 a = int(input('a ='))
19 b = int(input('b ='))
20 c = int(input('c ='))
21 print(calculate_roots(discriminant(a,b,c),a,b))
```

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdulla Qəhrəmanov, İlahə Cəfərova “PYTHON proqramlaşdırma dili”. “Müəllim” Nəşriyyatı, 2015
2. Kərim Tahiroğlu “Python ilə proqramlaşdırma”.(özü öyrənənlər üçün), Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2016
3. Sahib Hüseynov “PYTHON proqramlaşdırma dili elmi hesablamalarda”. Dərs vəsaiti, 342 s.,

Gəncə 2021

4. Г. Россум «Язык программирования Python», изд. Diasoft, 2001, 454 с.
5. Доусон М. «Программируем на Python». СПб: Питер, 2014, 416 стр.

RİYAZİYYATDA OYUN METODU

Səlimə Müzəffərova

ADPU Quba filialı

Xülasə

Şagirdlərə riyaziyyat ona görə tədris olunur ki, onlar biliklər toplusuna yiyələnsinlər, həm də özlərinin gələcək həyatındakı praktik fəaliyyətdə qarşıya çıxan müxtəlif məsələlərin həlli üçün bu biliklərdən səmərəli istifadə edə bilsinlər. Riyazi biliklərə yiyələnmə və onları tətbiq etməyi öyrənmə müxtəlif situasiyalarda və asılılıqlardan istifadə etməklə yalnız əməllər sırasını düzgün həll etdikdə mümkündür. Bunun üçün yeni və fəal təlim metodlarından, riyazi oyunlardan istifadə etmək daha məqsəduyğundur. Hazırda riyaziyyatın tədrisi prosesi həyati fakt və nümunələrlə qurulur. Məktəblərdə şagirdlərdə riyaziyyat fənninə maraq və məhəbbət oyadılır, onlara müsbət motivasiya aşılır və pedaqoji stimulyaradılır. Ümumilikdə riyaziyyat məntiqi tərakkürün formalaşmasında, mühakimə və dərketmə qabiliyyətlərinin yüksəlməsində müstəsna rol oynayır. Bu mənada ibtidai siniflərin riyaziyyat təlimində dərslərin fəal və interaktiv üsullarla öyrədilməsi metodikası xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: riyaziyyat, bilik, bacarıq, misal və məsələ həlli, fəaliyyət.

Abstract

Mathematics is taught to students so that they can acquire a set of knowledge and use this knowledge effectively to solve various problems that arise in their future practical activities. Mastering mathematical knowledge and learning to apply it in various situations and using dependencies is possible only when they correctly solve the sequence of actions. For this, it is more appropriate to use new and active teaching methods, mathematical games. Currently, the process of teaching mathematics is based on real facts and examples. In schools, interest and love for mathematics is awakened in students, positive motivation is instilled in them, and pedagogical stimulus is created. In general, mathematics plays an exceptional role in the formation of logical thinking, in the improvement of judgment and understanding abilities. In this sense, the methodology of teaching lessons with active and interactive methods is of special importance in mathematics education of primary classes.

Keywords: mathematics, knowledge, skills, example and problem solving, activity.

Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat proqramında milli təhsili inkişaf etdirməyin əsas istiqamətləri aydın əks olunmuşdur. Təhsil siyasəti milli-mənəvi dəyərlər əsasında rəqabətəqabillik xüsusiyyətlərinə uyğun biliklər sisteminə malik olan metodologiyadır [2, s.47]. Azərbaycanda ictimai inkişafın müasir mərhələsində, təhsil elmlə üzvi əlaqədə iqtisadi yüksəkliyin, milli təhlükəsizliyin, sabilliyin, səmərəliliyin, hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsinin əsas amilinə çevrilir. Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin əsas vəzifəsi təhsil fundamentallığını saxlayaraq yeni yetişən gənc nəsəə aid şəxsiyyət, kamil insan kimi formalaşma prosesini, cəmiyyət və dövlətin perspektiv tələbinə müvafiq inkişafını təmin etməkdir [3, s.27]. Bunlar bütün fənlərin, o cümlədən riyaziyyat fənninin tədrisi keyfiyyətini yaxşılaşdırmağı təxirəsalınmaz bir vəzifə kimi qarşıya qoyur. Riyaziyyatın ibtidai kursu öz məzmununa görə integrativ kursdur və bu, ibtidai siniflərdə riyaziyyat təliminin məqsədlərindən irəli gəlir. Belə ki, I-IV siniflərin riyaziyyat kursuna hesab materialı ilə yanaşı, cəbr-həndəsə, fizika, astronomiya, təbiətsünaslıq elementləri də daxil edilmişdir və bu elementlərə aid olan anlayışlar, təriflər, qaydalar və xassələr əsasən intuitiv səviyyədə şagirdlərə öyrədilir. [10; s 120]. Riyaziyyat qədim və həyati bir elm olaraq insanların əməli fəaliyyətindən doğan tələbat kimi yaranmış və öz daxili qanunauyğunluqları ilə inkişaf edib tərkmilləşmişdir. Gündəlik həyatda, dəqiq və humanitar

elm sahələrinin inkişafında, texnika və texnologiyaların təkmilləşdirilməsi prosesində meydana gələn problemlərin həllində riyaziyyat insanların yaxın köməkçisinə çevrilmiş, şagirdlərin elmi-texniki biliklərinin genişlənməsinə əlverişli imkanlar yaratmışdır. Bunlar ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan fənlər sırasında riyaziyyatın yerini müəyyən etməklə yanaşı, onun tədrisi qarşısında qoyulan əsas məqsəd və vəzifələri də müəyyən etməyə əsas verir.

Şagirdlər hələ ibtidai siniflərdə mötərizəli və mötərizəsiz ifadələri həll etmə bacarıqlarına yiyələnirlər. Buna görə də riyaziyyatın ibtidai kursunun tədrisi prosesində ədədi ifadələrin həlli mühüm yer tutur. Ədədi ifadələrin həlli vasitəsilə bütün kursun məzmunu açılır və şagirdlər tərəfindən mənimsənilir. Ədədi ifadələrin müxtəlif yeni və interaktiv təlim üsulları, habelə müxtəlif riyazi oyunlar vasitəsilə öyrədilməsi də olduqca vacibdir. Bu baxımdan, təlimdə hesab əməllərinin xassələrinə aid məsələlərə, məsələnin strukturu, tipləri, həlli mərhələləri, müxtəlif həlli üsulları və modelləşdirmə elementlərinə geniş yer verilməlidir. Buna görə də ibtidai sinif müəlliminin riyazi hazırlığı və peşə ustalığına verilən tələblər ilk növbədə onların istifadəsində lazımı səviyyədə tərtib edilmiş dərs vəsaitinin olmasını zəruri tələbatə çevirir. İnkə edilməz faktdır ki, ibtidai sinif müəllimləri şagirdlərə öyrədəcəyi hər bir anlayışın elmi-nəzəri aspektini lazımı səviyyədə bildiyi halda onun izahının səmərəli və rəşional yollarını tapa bilir [9, s 4]. Məhz misal həlli vasitəsilə şagirdlərə riyaziyyata maraq yaratmaq, onları yaradıcı fəaliyyətə cəlb etmək mümkündür. Bunun üçün seçilən misallar ilk növbədə həyatdan götürülməli, düşündürücü olmalı və şagirdi yaradıcı fəaliyyətə sövq etməlidir. Misaldan motivasiya mərhələsində istifadə etmək olar və şagird həll prosesində yeni biliyə (metoda) ehtiyac hiss edir. Müxtəlif didaktik məqsədlərə aid misalların həllindən sonra müəyyən təhlil aparılmalı və nəticə çıxarılmalıdır. Şagirdə aydın olmalıdır ki, bu və ya digər ifadəni nə üçün həll etdik, hansı yeni biliklərə, həll metoduna yiyələndik? Ona görə də ədədi ifadənin həlli prosesində aşağıdakı iki cəhətə - məsələdə riyazi faktın aşkar edilməsi və həll prosesinin mənimsədilməsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Necə deyərlər, “Riyaziyyatın inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi dövlətin tərəqqisi ilə sıx bağlıdır.” (Napoleon Bonapart) [11, s 5] Yuxarıda qeyd etdiyimiz mənimsənilmə prosesi adətən şagirdlərdə məsələ həlli prosesində daha aydın məlum olur. Nümunə üçün şagirdlərə təlim prosesində olduqca maraqlı olan oyunlardan birinə - riyaziyyatda robot oyununa diqqət edək.

Robot oyunu. Bənzər oyun 1-ci sinifdə də keçirmək olar. Burada oyun 100 dairəsində genişləndirilir və lövhədə uyğun ifadələr yazmaqla qiyməti hesablanır. Oyunda 3 nəfər iştirak edir: oyunçu, 1-ci robot və 2-ci robot. Şagirdlərdən 3 iştirakçı seçilir və lövhənin yanına çıxarılır. Masanın üstünə 3 topa vərəq üzəaşağı düzülür:

- 1) oyunçu üçün;
- 2) birinci robot üçün;
- 3) ikinci robot üçün.

Oyunçu və 1-ci robot üçün olan vərəqlərdə ikirəqəmli ədəd və yanında “+”, yaxud “-” işarəsi olur. 2-ci robot üçün olan vərəqlərdə isə yalnız birrəqəmli ədəd yazılır; məsələn:

- 1) Oyunçu: “32-”, “15+”, “28-”, “27+” və s.
- 2) 1-ci robot: “13-“, “10+”, “18-“, “20+” və s.
- 3) 2-ci robot: “1”, “3”, “7”, “8” və s.

Vərəqlər üzəaşağı düzülür. Oyunçu və hər robot masadan özünə aid olan topadan bir vərəq götürüb hamının görəcəyi şəkildə sinəsinə tutur; Oyunçu lövhədə hər addım üçün uyğun ifadə yazıb qiymətini hesablamalıdır:

- 1) $28 - 18 = 10$
- 2) $10 - 8 = 2$.

Sonra isə bu addımlar birləşdirilir və bir ifadə şəklində yazılır. Beləliklə:

$$28 - 18 - 8 = 2.$$

Robotlar misalların düzgün həll olunduğunu yoxlayır, yerlərində əyləşmiş şagirdlər isə nəzarət edirlər. Oyunu mötərizəli ifadələr üçün bir qədər fərqli şəkildə qurmaq olar. Yenə də hər 3 iştirakçı uyğun topadan bir vərəq götürüb sinəsi qarşısında saxlayır. Sonra robotlar sərbəst qalmış əlləri ilə bir-birinin əlindən tuturlar. Oyunçu əvvəlcə onlar arasındakı ifadənin qiymətini tapmalı, sonra isə öz ədədini onlara qoşmalıdır; Bu halda mərhələlər fərqli ardıcılıqla yerinə yetirilir:

- 1) $15 + 7 = 22$.

2) $32 - 22 = 10$.

Müəllim oyunçudan hesablamaları bir ifadə şəklində yazmağı xahiş edir: $32 - (15 + 7) = 32 - 22 = 10$. Oyun bir neçə dəfə fərqli oyunçu və robotlarla keçirilə bilər. İkiaddımlı məsələlərdə cavabın doğruluğunu yoxlamaq üçün mötərizəli və mötərizəsiz ifadələr yazıb onların qiymətini hesablamaq olar.

Deməli, hər bir qaydanı öyrəndikdən sonra şagirdlər inanırlar ki, elə ifadələr var ki, onlarda əməlləri müxtəlif qaydada yerinə yetirdikdə ifadənin qiyməti dəyişmir. Beləliklə, şagirdlər bu cür ifadələrin qiymətlərini daha intuitiv şəkildə deyil, qaydalara uyğun hesablamağa başlayırlar. Bu istiqamətdə çalışmalar həll etdirərkən müasir dövrün müəllimi elmi və metodiki cəhətdən daha yaradıcı işləməli və şagirdlərin müstəqil və yaradıcı, riyazi və məntiqi təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi məsələsini ön plana çəkməlidir. Müəllim həm də bilməlidir ki, riyaziyyatda yadda saxlamanın müxtəlif metdoları müəyyən edilmişdir. Onlardan biri də yadda saxlamanın fikrən planının tərtib edilməsidir. Bundan əlavə müəllim həm də öyrədilən istənilən mövzunu şagirdlərə izah edərkən özünün fasilitator bacarıqlarından (düzgün sual vermə bacarığı; əks əlaqənin düzgün qurulması; fəal dinləmə bacarığı; empatiya bacarığı; yaradıcılıq bacarığı; əməkdaşlıq və ünsiyyətin yaradılması bacarığı) səmərəli istifadə etməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası / –“Azərbaycan məktəbi” –Bakı: –2013. –№ 5, –s.13.
2. Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı / –Bakı: Maarif, –2007, –161 s.
3. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün fənn kurikulumları (I-IV siniflər) / –Bakı: Mütərcim,– 2008. –495 s.
4. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası–Milli Kurikulumu /–Bakı. – 2006. – 146 s.
5. Aranlı M. Əyləncəli riyaziyyat. /“Müəllim” nəşriyyatı/ Bakı: –2005. – 295 s.
6. Çərkəsov S. Riyaziyyat fənninin tədrisində fəal və interaktiv təlim metodlarından istifadə–Metodik vəsait. Bakı: –2023. – 105 s.
7. Əlizadə, Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji islahatları / Ə. Ə. Əlizadə. –Bakı: Pedaqogika,–2004. –368 s.
8. İbrahimov A., Bayramov M., Heydərov B., Məmmədli Ə., Riyaziyyat 6. Məsələ və misallar. –Bakı: “Nasir” nəşriyyatı, –2008, –168 s.
9. Feyziyev S., Şükürov R. Riyaziyyatın ibtidai kursunun nəzəri əsasları. I hissə. –Bakı: –2002, 150 s.
10. Həmidov S.S. I-IV siniflərdə riyaziyyatın tədrisi metodikası (Xüsusi metodika) Bakı: ADPU, –2004. – 248 s.
11. Mahmudov V.H., Abbasov N.R., Mahmudova E.H., İbtidai siniflərdə riyazi oyunlar, əyləncəli məsələlər və riyaziyyat testləri. –Bakı, –2001. – 47 s.

BANKLARDA ORTA VƏ KİÇİK BİZNESİN KREDİTLƏŞDİRMƏ STRATEGİYASININ TƏTBİQİ METODLARI

Laləzar Əlirzayeva
Bakı Biznes Universiteti
magistrant
alirzayevalalezar@gmail.com

Xülasə

Orta və kiçik biznes (OKB) Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafında və məşğulluğun artırılmasında mühüm rol oynayır. Lakin OKB-lər maliyyə resurslarına çıxışda çətinliklərlə üzləşirlər. Banklar girovsuz kreditlər, dövlət zəmanət fondları, sektor əsaslı yanaşmalar və rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə bu çətinlikləri azaltmağa çalışırlar. Eyni zamanda, dövlət tərəfindən güzəştli kreditlər və zəmanət mexanizmləri tətbiq olunur. Beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq, bu sahədə daha

çevik və inklüziv maliyyələşdirmə modellərinə ehtiyac var. Rəqəmsallaşma və innovasiyalar OKB-lərin maliyyələşməsində mühüm rol oynamağa davam edir.

Açar sözlər: Orta və kiçik biznes (OKB), Dövlət dəstəyi və güzəştli kreditlər, Maliyyələşmə strategiyaları, Rəqəmsallaşma və süni intellekt, Beynəlxalq təcrübə və müqayisəli analiz.

Abstract

Small and medium-sized enterprises (SMEs) play a key role in the development of Azerbaijan's non-oil sector and job creation. However, SMEs face challenges in accessing financial resources. Banks are addressing these through unsecured loans, state guarantee schemes, sector-based approaches, and digital technologies. Additionally, the government supports SMEs through concessional loans and risk-sharing mechanisms. Inspired by international practices, there is a growing need for more flexible and inclusive financing models. Digitalization and innovation continue to be crucial tools in improving SME access to finance.

Keywords: Small and medium-sized enterprises (SMEs), State support and preferential loans, Financing strategies, Digitalization and artificial intelligence, International experience and comparative analysis

Orta və kiçik biznes (OKB) milli iqtisadiyyatın inkişafında aparıcı rol oynayan mühüm sektorlardan biridir. Azərbaycan iqtisadiyyatında qeyri-neft sektorunun inkişafı baxımından OKB-lərin rolu xüsusilə vurğulanır. Rəsmi statistikaya əsasən, ölkədə fəaliyyət göstərən bütün biznes subyektlərinin təxminən 99,7%-i məhz mikro, kiçik və orta sahibkarlıq təşkil edir (1, səh. 2). Bu subyektlər iqtisadi fəallığın artırılmasında, regionların inkişafında və məşğulluğun genişləndirilməsində əvəzsiz rol oynayır.

Lakin OKB-lər maliyyə resurslarına çıxışda ciddi çətinliklərlə üzləşir. Kredit almaq üçün yetərli girov imkanlarının olmaması, rəsmi maliyyə hesabatlarının zəifliyi və riskli fəaliyyət sahələrində işləmələri səbəbindən banklar tərəfindən aşağı dərəcəli müştəri kimi qiymətləndirirlər (2, səh. 1). Bu səbəbdən, bankların OKB-lərə münasibətdə daha çevik, adaptiv və innovativ kreditləşdirmə strategiyalarına ehtiyac yaranır. OKB-lərin maliyyələşmə ehtiyacları və bankların funksiyası- OKB-lər fəaliyyətlərini genişləndirmək, avadanlıqlarını yeniləmək, dövrüyyə kapitalını təmin etmək və yeni bazarlara çıxmaq üçün davamlı maliyyə vəsaitinə ehtiyac duyurlar. Ənənəvi maliyyə mənbələri – o cümlədən, bank kreditləri – bu tələbatın ödənilməsində əsas rol oynayır. Lakin kreditə çıxış imkanlarının məhdudluğu onların potensial inkişafını əngəlləyir (3, səh. 18).

Banklar isə kredit portfellerini şaxələndirmək və iqtisadi riskləri azaltmaq baxımından OKB-lərlə əməkdaşlıqda maraqlıdırlar. Bu qarşılıqlı asılılıq bankları xüsusi strategiyalar hazırlamağa vadar edir. Bu strategiyalar aşağıdakı istiqamətlərdə cəmləşir: risklərin qiymətləndirilməsi, sektor üzrə fərqləndirmə, girovsuz kredit məhsulları, dövlət zəmanətli kreditlər və rəqəmsal texnologiyalar əsasında qərar qəbul etmə (4, səh. 6). Kreditləşdirmə strategiyalarının əsas istiqamətləri- Risk əsaslı qiymətləndirmə-Banklar kredit qərarlarını borcalanın risk profilinə əsaslanaraq verirlər. Bu zaman ənənəvi kredit scoring sistemləri, maliyyə təhlili və müştərinin əvvəlki kredit tarixçəsi nəzərə alınır (5, səh. 100). OKB-lərin əksəriyyətində şəffaf və tam strukturlaşmış maliyyə məlumatlarının olmaması səbəbindən banklar alternativ məlumat mənbələrindən də istifadə etməyə başlayıblar – məsələn, POS dövrüyyəsi, kommunal ödənişlər, bankdaxili hesab hərəkətləri və sosial media aktivliyi. Girovsuz kreditlər və zəmanət fondları-OKB-lərin qarşılaşdığı əsas problemlərdən biri girov təminatının olmamasıdır.

Bu səbəbdən bir çox banklar dövlət zəmanət fondları ilə əməkdaşlıq edərək girovsuz kredit məhsulları təqdim edirlər. Azərbaycanda bu sahədə əsas rol Sahibkarlığın İnkişafı Fondu və İpoteka və Kredit Zəmanət Fondu tərəfindən oynanılır (6, səh. 4). Bu fondlar kreditin müəyyən hissəsinə zəmanət verir və bankın riskini azaldır. Sektor əsaslı kreditləşmə-Kredit strategiyaları formalaşdırılarkən, banklar OKB-lərin fəaliyyət göstərdikləri sektoru da nəzərə alırlar. Kənd təsərrüfatı, xidmət sahəsi və texnologiya sektorları fərqli risk profillərinə malikdir. Bu səbəbdən bu sahələrə yönəlik faiz dərəcələri, kredit məbləği və müddət fərqləndirilir (2, səh. 2). Məsələn, aqrar sektorda mövsümlilik və risk yüksək olduğu üçün kreditlər adətən daha qısa müddətli və dövlət

zəmanətli təklif olunur. Təchizat zənciri maliyyələşməsi və factoring-Factoring və təchizat zənciri maliyyələşməsi kimi alətlər OKB-lərin likvidlik problemini qismən həll edir. Bu məhsullar vasitəsilə banklar sahibkarların debitor borclarını (alacaqları) əvvəlcədən maliyyələşdirir və likvidlik imkanı yaradır (7, səh. 7). Xüsusilə ixrac yönümlü KOB-lar üçün bu alətlər mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Rəqəmsallaşma və innovativ yanaşmalar-Son illərdə bank sektorunda rəqəmsallaşma sürətlə inkişaf edir və bu meyil OKB-lər üçün də yeni imkanlar yaradır. Rəqəmsal kredit platformaları sayəsində sahibkarlar bank filialına getmədən onlayn şəkildə kredit üçün müraciət edə və qısa zamanda cavab ala bilirlər. Məsələn, PAŞA Bank və ABB kimi aparıcı banklar KOB segmenti üçün tam rəqəmsal girovsuz kredit məhsulları təqdim edir (6, səh. 2). Bu sistemlərdə kredit müraciətləri avtomatlaşdırılmış süni intellekt modelləri ilə təhlil olunur. Qərar qəbul etmə sürətlənir, insan faktoru minimuma enir və əməliyyat xərcləri azalır. Digər tərəfdən, müştəri məlumatlarının təhlükəsizliyi və texnoloji infrastrukturun dayanıqlılığı da vacib məsələlər sırasındadır (5, səh. 97).

Dövlət dəstəyi və güzəştli kreditlər-Azərbaycan hökuməti OKB-lərin maliyyələşməsini təşviq etmək üçün bir sıra alətlər təqdim edir. Sahibkarlığın İnkişafı Fondu vasitəsilə 7-8% illik faizlə güzəştli kreditlər təqdim olunur. 2023-cü ilin sonunadək bu mexanizmlə 51 min layihəyə maliyyə dəstəyi göstərilib və 3,3 milyard manat vəsait ayrılıb (6, səh. 3). Bu proqramlar çərçivəsində kənd təsərrüfatı, turizm, yüngül sənaye və istehsal sektorlarında çalışan OKB-lərə prioritet verilir. Bundan əlavə, dövlətin təqdim etdiyi zəmanət mexanizmləri sayəsində banklar daha az risklə kredit təqdim edir və yeni müştəri segmentlərinə çıxış əldə edirlər (6, səh. 5).

Beynəlxalq təcrübə ilə müqayisə-Beynəlxalq təcrübədə OKB-lərin bank kreditlərinə çıxışı üçün bir sıra mexanizmlər formalaşdırılıb. Məsələn, Avropa İttifaqı ölkələrində kredit zəmanət proqramları geniş yayılıb. Burada dövlət və özəl zəmanət fondları vasitəsilə banklar kredit riskini minimuma endirir və yüksək faiz tələb etmədən kredit ayırırlar (7, səh. 9). Azərbaycanda bu sistem yeni formalaşmağa başlasa da, dövlət və beynəlxalq təşkilatların dəstəyi ilə zəmanət fondlarının institusional potensialı artırılır. Digər tərəfdən, rəqəmsal kredit modelləri də inkişaf etmiş ölkələrdə daha da təkmilləşib. Azərbaycanda bu sahədə əsas banklar artıq rəqəmsal məhsullar təqdim etsələr də, orta və kiçik banklar üçün texnoloji transformasiya hələ də tam başa çatmayıb.

Bankların OKB-lərə kreditləşmədə tətbiq etdiyi strategiyalar, onların fəaliyyətini maliyyələşdirmək və iqtisadi inkişafı stimullaşdırmaq baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Rəqəmsallaşma, zəmanət mexanizmləri, sektor əsaslı yanaşma və dövlət proqramları bu sahədə əsas dəstək alətləridir. Gələcəkdə daha çevik qiymətləndirmə sistemləri və maliyyə inklüzivliyini artıran innovasiyalarla bu sahədə daha böyük irəliləyişlər gözlənilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. KOBİA – Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi. (2024, 23 noyabr). *Azərbaycanın KOB sektoru üzrə artım dinamikası davam edir*. MDB Dövlət və Bələdiyyə Xidmətləri.
2. Qasimov, K. (2025, 12 mart). *EBRD: Azərbaycan iqtisadiyyatında mikro, kiçik və orta biznesin payı əlavə dəyərin 15%-nə bərabərdir*. Report.az.
3. European Investment Bank. (2022). *SME Access to Finance: Conditions and Challenges*. <https://www.eib.org>
4. Sahibkarlığın İnkişafı Fondu. (n.d.). *Sahibkarlığın İnkişafı Fondu [Rəsmi sayt]*. <https://sif.gov.az>
5. Frost, J., Gambacorta, L., Huang, Y., Shin, H. S., & Zbinden, P. (2019). *BigTech and the changing structure of financial intermediation* (BIS Working Paper No. 779). Bank for International Settlements.
6. PAŞA Bank. (2023). *KOB segmentində girovsuz kreditləşmə və rəqəmsal məhsullar* [Mətbuat relizi]. <https://pashabank.az>
7. OECD. (2021). *Financing SMEs and Entrepreneurs 2021: An OECD Scoreboard*. OECD Publishing.

XARICI ÖLKƏLƏRDƏ İŞÇİ MOTİVASİYA SİSTEMLƏRİNİN QURULMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İlkin Quliyev, Miri Əsgərli, Bilal Mirzəzadə
Azərbaycan Texniki Universiteti
ilkin.quliyev261@gmail.com

Xülasə

Xarici ölkələrdə işçi motivasiya sistemlərinin qurulması elmi-nəzəri və praktiki aspektlərdən geniş şəkildə təhlil olunur. İlk olaraq motivasiya anlayışının nəzəri əsasları və klassik yanaşmalar araşdırılır, ardınca Harvard Universitetində aparılan tədqiqat nəticələri əsasında motivasiyanın əsas determinantları müəyyənləşdirilir. Maslounun Ehtiyaclar İyerarxiyasına əsaslanan motivasiya testinin praktik tətbiqi və nəticələrinin təhlili işçi ehtiyaclarının ödənilmə səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verir. Məqalədə həmçinin Qərb ölkələrində tətbiq olunan maddi və qeyri-maddi motivasiya vasitələri, mədəniyyətlərarası fərqlərin motivasiya mexanizmlərinə təsiri və fərqli mədəni kontekstlərdə motivasiya strategiyalarının uyğunlaşdırılması məsələləri geniş şərh olunur. Harvard tədqiqatçılarının müəyyən etdiyi dörd əsas ehtiyac modeli – əldə etmə, bağlanma, anlama və müdafiə əsasında şirkətlər üçün effektiv motivasiya sistemlərinin qurulması istiqamətində konkret tövsiyələr təqdim edilir.

Açar sözlər: işçi motivasiyası, motivasiya nəzəriyyələri, Maslowun ehtiyaclar iyerarxiyası, mədəniyyətlərarası fərqlər, Harvard motivasiya modeli.

Abstract

The establishment of employee motivation systems in foreign countries is extensively analyzed from both theoretical and practical perspectives. Initially, the theoretical foundations and classical approaches to motivation are examined, followed by the identification of key determinants of motivation based on research conducted at Harvard University. The practical application and analysis of a motivation test based on Maslow's Hierarchy of Needs allow for the evaluation of the extent to which employee needs are met. The article also elaborates on material and non-material motivation tools used in Western countries, the impact of cross-cultural differences on motivation mechanisms, and the adaptation of motivation strategies in different cultural contexts. Based on the four core motivational needs identified by Harvard researchers—acquire, bond, comprehend, and defend—specific recommendations are provided for building effective motivation systems within companies.

Keywords: Employee Motivation, Motivation Theories, Maslow's Hierarchy of Needs, Cross-Cultural Differences, Harvard Motivation Model.

Xarici ölkələrdə işçi motivasiya sistemlərinin qurulması xüsusiyyətləri elmi-nəzəri və praktiki baxımdan təhlil olunur. Əvvəlcə motivasiya anlayışının nəzəri əsasları və klassik motivasiya nəzəriyyələri nəzərdən keçirilir, daha sonra xarici ölkələrdə tətbiq olunan motivasiya mexanizmlərinin əsas cəhətləri və mədəniyyətlərarası fərqlər müzakirə edilir. Xüsusilə Harvard Universitetində aparılmış rəsmi tədqiqat nəticələri əsasında işçi motivasiyasının əsas determinantları və motivasiya sistemlərinin effektiv qurulması üçün tövsiyələr təqdim olunur. Nohria et al (2008, s. 78–84)

Motivasiya işçinin bir məqsədə çatmaq üçün göstərdiyi səyin intensivliyi, istiqaməti və davamlılığı kimi tərif olunur. Robbins & Judge (2017, s. 191) Tədqiqatlar göstərir ki, motivasiyası yüksək olan işçilər daha yaxşı fərdi və təşkilati nəticələr nümayiş etdirirlər. Məsələn, işçilərin xoşbəxtliyi ilə məhsuldarlığı arasındakı əlaqəyə dair aparılmış bir tədqiqatda müəyyən edilmişdir ki, işçilər özlərini daha xoşbəxt hesab etdikləri zaman daha sürətli işləyir və daha çox satış həyata keçirirlər; ümumilikdə xoşbəxt işçilər digərlərinə nisbətən 13% daha məhsuldar olmuşlar. De Neve et al (2019, s. 15) Bu nəticə iş yerində müsbət emosional vəziyyətin birbaşa olaraq motivasiya və fəaliyyət göstəricilərinə təsir etdiyini göstərir. Digər tərəfdən, global ölçüdə aparılan sorğular işə bağlılığın çox aşağı səviyyədə olduğunu göstərir – məsələn, Gallup-un araşdırmasına görə dünya üzrə işçilərin yalnız 21%-i işindən həvəslidir. Gallup(2022, s. 5) Bu, əksər təşkilatlarda işçilərin böyük hissəsinin öz potensialları daxilində motivasiya olunmadığını, yəni daha artıqına nail olmaq üçün imkanların mövcud olduğunu göstərir. Nəticə etibarilə, işçi motivasiyası istənilən təşkilat üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Motivasiya

sistemlərinin səmərəli qurulması işçilərin məmnuniyyətini artırmaqla yanaşı, onların şirkətə bağlılığını gücləndirir və ümumi biznes nəticələrini yaxşılaşdırır. Xarici ölkələrin qabaqcıl şirkətləri də bunu nəzərə alaraq motivasiyaedici mühit yaratmağa ciddi yatırım edir, elmi tədqiqatların nəticələrindən faydalanırlar.

Maslounun Ehtiyaclar İyerarxiyasına əsaslanan motivasiya testi, bu nəzəriyyənin praktik tətbiqi olub, işçilərin ehtiyaclarının ödənilmə səviyyəsini və motivasiyaya təsir edən amilləri ölçməyə imkan verən bir vasitədir. Belə bir testin əsas məqsədi hər bir işçinin hazırda ən vacib saydığı ehtiyac mərhələsini (yəni motivasiyasında dominant olan ehtiyac növünü) və tam ödənilməmiş ehtiyaclarının nələr olduğunu müəyyənləşdirməkdir. Maslou nəzəriyyəsinə görə, insan ehtiyacları iyerarxik ardıcılıqla ödənilir və daha aşağı səviyyəli ehtiyac tam təmin olunmadıqdan sonra daha yüksək ehtiyaclar motivasiyaedici rol oynamır. Maslou (1943, s. 375-376). Buna görə də, belə bir testin nəticələri əsasında rəhbərlik işçilərin hansı ehtiyaclara daha çox önəm verdiyini müəyyən edə bilər və motivasiya strategiyalarını müvafiq şəkildə uyğunlaşdırma bilər.

Motivasiya testi adətən anket formasında tərtib olunur və beş ehtiyac kateqoriyasının hər biri üzrə suallar ehtiva edir. Hər bir sual işçinin müvafiq ehtiyacının iş yerində nə dərəcədə ödənildiyini qiymətləndirməyə yönəlir. Məsələn, fizioloji ehtiyaclara dair suallar əmək haqqının yaşayış tələbatlarını qarşılıy-b-qarşılamağını və iş şəraitinin (məsələn, fasilələr, rahatlıq) yetərliliyini soruşa bilər; təhlükəsizlik ehtiyacları ilə bağlı suallar işçinin özünü işdə nə dərəcədə güvənli və sabit hiss etdiyini araşdırır. Sosial (mənsubiyyət) ehtiyacları ölçən suallar kollektivə aid olma, komanda ruhu və həmkarlarla münasibətlər barədə məmnuniyyət səviyyəsini dəyərləndirir, hörmət (özünəhörmət və başqalarının hörməti) ehtiyacına dair suallar isə işçinin əldə etdiyi nailiyyətlərin tanınması və dəyər verilməsi ilə bağlı fikirlərini yoxlayır. Nəhayət, özünüaktuallaşdırma ehtiyacına yönələn suallar işçinin öz potensialını reallaşdırmaq, yaradıcılıq və peşəkar inkişaf imkanlarından istifadə səviyyəsini müəyyən etməyə çalışır. Maslou (1943, s. 372-374)

Test çox vaxt Likert şkalası əsasında aparılır – iştirakçılar hər bir ifadə ilə razılıq dərəcələrini 1 (qətiyyən razı deyiləm) ilə 5 (tam razıyam) arasında qiymətləndirirlər. Hər bir ehtiyac kateqoriyasına aid cavablar toplanaraq həmin kateqoriya üzrə orta bal hesablanır. Bu yolla, işçinin hər bir ehtiyac səviyyəsi üzrə məmnunluq və motivasiya dərəcəsi rəqəmsal olaraq ifadə olunur və müxtəlif ehtiyacların ödənilmə səviyyələri bir-biri ilə müqayisə edilə bilər. Məsələn, əgər bir işçinin fizioloji və təhlükəsizlik ehtiyacları üzrə orta balı 5 üzərindən təxminən 4-5 arasındırsa, bu, həmin ehtiyacların əsasən təmin olunduğunu göstərir. Əksinə, sosial ehtiyaclar üzrə bal ortalama 2 kimi aşağıdırsa, bu, işçinin kollektivə aid olma tələbatının ödənilmədiyini və motivasiya baxımından bu sahədə boşluq olduğunu göstərir. Robbins & Judge(2017, s. 37-39)

Test nəticələrinə əsasən hər bir ehtiyac kateqoriyası üzrə alınan ballar təhlil edilir. Ən aşağı bal toplayan ehtiyac kateqoriyası, işçinin ən çox təminata ehtiyacı olan motivasiya amilini göstərir – yəni bu ehtiyac ödənilmədiyi üçün onun motivasiyasına daha güclü təsir edir. Məsələn, əgər bir işçinin fizioloji və təhlükəsizlik ehtiyacları üzrə nəticələri zəifdirsə, bu, əməkhaqqı, iş şəraiti və ya iş zamanəti kimi fundamental tələbatlarda çatışmazlıq olduğunu ifadə edir və rəhbərlik ilk növbədə həmin ehtiyacların ödənilməsinə fokuslanmalıdır. Əksinə, aşağı səviyyəli ehtiyaclar böyük ölçüdə təmin olunub, lakin işçinin hörmət və özünüaktuallaşdırma ehtiyacları üzrə göstəriciləri aşağıdırsa, bu halda işçiyə daha çox tanınma (məsələn, mükafatlar, təriflər) və inkişaf imkanları (məsələn, təlimlər, karyera perspektivləri) vermək onun motivasiyasını artırmaq üçün faydalı ola bilər. Beləliklə, Maslounun ehtiyaclar iyerarxiyası əsasında aparılan motivasiya testi təşkilata hər bir işçinin motivasiya ehtiyaclarını daha dərindən anlamaq və onları qarşılamaq üçün məqsədyönlü addımlar atmaq imkanı verir. Robbins & Judge (2017, s. 37-39)

Bir çox Qərb ölkəsində işçilərin motivasiyasını artırmaq üçün maddi təşviqetmə geniş yayılmışdır. Məsələn, ABŞ və Qərbi Avropa şirkətlərində performans əsaslanan bonuslar, satış komissiyaları, mənəfət paylaşımı və ya hətta şirkət səhmlərinin verilməsi kimi mükafat sistemləri standart praktikadır. Bu cür sistemlər yüksək nəticə göstərən əməkdaşların əlavə mükafatlar almasını təmin edərək onların həvəsləndirilməsini hədəfləyir. Bununla yanaşı, rəqabət mühitində rəqabətədavamlı əmək haqqı və geniş sosial təminat paketi (sığorta, pensiya planları və s.) işçilərin motivasiyasının qorunması üçün vacib sayılır. Xarici şirkətlər işçiləri təşkilatda saxlamaq və motivasiya etmək üçün maddi stimullarla yanaşı, onların karyera inkişaf perspektivlərini də nəzərə alırlar.

Ogbonnaya, Daniels & Nielsen (2017, s. 2)

İnkişaf etmiş ölkələrdə müəssisələr anlayıblar ki, uzunmüddətli motivasiya yalnız pulla təmin edilə bilməz. Buna görə də motivasiya sistemlərinin əhəmiyyətli bir hissəsi qeyri-maddi təşviqlərə əsaslanır. Məsələn, iş yerində dostluq və əməkdaşlıq mühitinin yaradılması, komanda ruhunun gücləndirilməsi, işçilərin nailiyyətlərinin müntəzəm olaraq tanınması (məsələn, “ayın işçisi” mükafatları, təşəkkürnamələr) geniş tətbiq olunur. İşçilərə öz fikirlərini ifadə etmək imkanı verən və onların qərar qəbul etmədə iştirakını təmin edən demokratik idarəetmə üslubu motivasiyanı artırır. Habelə, elastiklik (iş qrafikinə tənzimlənməsi, uzaqdan işləmək imkanları) və iş-həyat balansının qorunması (məsələn, əlavə məzuniyyətlər, ailə-yönümlü siyasətlər) xarici ölkələrin bir çox şirkətlərində motivasiya paketinin tərkib hissəsidir. Bu kimi amillər işçilərə öz şirkətləri tərəfindən dəyərləndirildiklərini hiss etdirir və nəticədə onların təşkilata bağlılığını gücləndirir. Zhao & Pan (2017, s. 215-222)

Qloballaşmış müəssisələr müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərərəkən və ya beynəlxalq heyətlər idarə edərkən mədəni faktorları motivasiya strategiyalarında nəzərə alırlar. Tədqiqatlar göstərir ki, milli mədəni dəyərlər motivasiyaedici amillərin önəmliliyinə təsir edir. Məsələn, kollektivist mədəniyyətin güclü olduğu Asiya ölkələrində işçilər adətən kollektiv nailiyyətlərə və qrupun uğuruna daha çox önəm verirlər. Tailand kimi ölkələrdə fərdi rəqabətə dayalı bonus sistemlərinin tətbiqi gözlənilən nəticəni verməyə bilər. Çünki bu cür fərdi mükafatlar kollektiv əməkdaşlıq ənənəsinə ziddir və işçilər açıq rəqabətdən çəkinirlər. Buna qarşılıq, ABŞ, Almaniya kimi individualist mədəniyyətlərin hakim olduğu ölkələrdə fərdi performans əsaslanan mükafatlar işçilər üçün güclü motivator rolunu oynayır və əməkdaşlar arasındakı rəqabət ruhunu stimullaşdırır. Yüksək güc məsafəsinə malik cəmiyyətlərdə (məsələn bəzi Asiya və Orta Şərq ölkələrində) işçilər rəhbərlikdən avtoritar üslub gözləyə bilər və motivasiya daha çox ənənəvi hörmət və loyallıq dəyərlərinə əsaslanma bilər. Məsələn, Yaponiyada motivasiya sistemi uzunmüddətli iş təminatı və staja əsaslanan artımlarla xarakterizə olunur və daimi işçilər müvəqqəti işçilərə nisbətən daha yüksək maaş və əlavə imtiyazlar əldə edir, həmçinin mükafatlar fərddən çox qrupun kollektiv uğurlarına yönəldilir. Bu, yapon mədəniyyətində iş birliyi və kollektiv harmoniyanın önəmini əks etdirir. Çin və Koreya kimi ölkələrdə isə işçilərin motivasiyasında rəhbərlik tərəfindən açıq şəkildə təriflənmək, kollektiv qarşısında tanınmaq böyük rol oynayır; şirkətlər illik yığıncaqlarda ən yaxşı nəticə göstərən şöbə və əməkdaşları xüsusi mükafatlar və fəxri fərmanlarla təltif etməklə onlarda qürur hissi yaradırlar. Beləliklə, xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, uğurlu motivasiya sistemi “hamıya eyni uyğun gələn” standart bir yanaşma ilə qurula bilməz – mədəni kontekstə uyğun fərqli təşviq vasitələrinin düzgün kombinasiya edilməsi tələb olunur. Zhao & Pan (2017, s. 218-220)

Xarici ölkələrdə motivasiya sistemlərinin qurulması mövzusunda əhəmiyyətli rəsmi tədqiqatlardan biri Harvard Biznes Məktəbi tədqiqatçıları tərəfindən aparılmışdır. Nitin Nohria, Boris Groysberg və Linda-Eling Lee (Harvard Business School) genişmiqyaslı bir sorğu-tədqiqat həyata keçirərək işçilərin motivasiyasının əsas hərəkətverici qüvvələrini müəyyən etmişlər. Bu tədqiqat çərçivəsində ABŞ-ın müxtəlif böyük şirkətlərində çalışan 385 əməkdaşdan məlumat toplanmış və onların işə cəlb olunma (engagement), iş məmnunluğu, şirkətə bağlılıq və işdən ayrılma niyyəti kimi göstəriciləri ölçülmüşdür. Analiz nəticəsində tədqiqatçılar işçi motivasiyasını təmin edən dörd əsas motivasiya ehtiyacını müəyyənləşdirmişlər. Nohria et al.(2008, s. 78–83)

Cədvəl1.

İşçi motivasiyasını təmin edən dörd əsas motivasiya ehtiyacı

Ehtiyacın Adı	İzahı
Əldə etmə ehtiyacı (Acquire)	İnsanların maddi nemətlər, gəlir və status əldə etmə ehtiyacı.
Bağlanma ehtiyacı (Bond)	İnsanların sosial əlaqələr qurmaq, bir qrupun üzvü olmaq və dostluq münasibətləri yaratmaq ehtiyacı.
Anlama ehtiyacı (Comprehend)	Öyrənməyə, dünyagörüşünü artırmağa və gördüyü işdə mənalı nələrə nail olmağa olan ehtiyac.
Müdafiə ehtiyacı (Defend)	Mövcud nailiyyətləri və dəyərləri qorumaq, ədaləti və haqqını təmin etmək ehtiyacı.

Mənbə: Nohria et al. (2008, səh. 78-81)

Harvard tədqiqatının mühüm nəticələrindən biri də budur ki, dörd ehtiyacdən birinin ciddi şəkildə qarşılanmaması ümumi motivasiya səviyyəsini aşağı sala bilər. Nohria et al. (2008, s. 81). Yəni, əgər bir şirkət, məsələn, yüksək maaş və mükafatlar verir (əldə etmə ehtiyacı təmin olunur), yaxşı kollektiv mühit yaradıb (bağlanma ehtiyacı təmin olunur) və işi maraqlı, inkişafetdirici edir (anlama ehtiyacı təmin olunur), lakin eyni zamanda ədalətsiz qərarlar və haqsızlıqlar mövcuddur (müdafiə ehtiyacı təmin olunmur) – bu halda işçilərin motivasiyası yenə də zəif ola bilər. Beləliklə, motivasiya sistemi kompleks olmalı və hər bir fundamental motivasiya ehtiyacını nəzərə almalıdır.

Nohria və həmkarlarının (2008, s. 81-83) tövsiyələri göstərir ki, şirkətlər effektiv motivasiya sistemi qurmaq üçün aşağıdakı istiqamətlərə diqqət yetirməlidirlər:

➤ Mükafat və Tanınma Sistemi (Acquire): İşçilərin yaxşı nəticələri ədalətli şəkildə mükafatlandırılmalı, fərqlənən əməkdaşlar bonuslar, maaş artımları və ya vəzifədə yüksəlmə ilə təşviq edilməlidir. Maddi mükafatlar konkret hədəflərə bağlanmalı və şəffaf qaydalarla idarə olunmalıdır ki, işçilərdə ədalət hissi güclü olsun.

➤ Korporativ Mədəniyyət və Komanda Ruhu (Bond): Şirkət daxilində güvən və qarşılıqlı hörmətə əsaslanan mühit formalaşdırılmalıdır. Rəhbərlik kollektiv tədbirlər, komanda layihələri və açıq ünsiyyət vasitələri ilə işçilər arasında bağları gücləndirməlidir. İşçilər özlərini böyük bir ailənin üzvü kimi hiss etdikdə, onlar bir-birini dəstəkləyir və ortaq məqsədlər uğrunda həvəslə çalışırlar.

➤ İşin Mənalandırılması və İnkişaf İmkanları (Comprehend): İş dizaynı elə qurulmalıdır ki, hər bir əməkdaş öz gördüyü işin şirkət üçün əhəmiyyətini anlasın və fəxr etsin. Tapşırıqlar maraqlı və çağırışlarla dolu olduqda, işçilər monotonluqdan bezmirlər. Şirkətlər daxili təlim proqramları, rotasiya imkanları və karyera inkişaf yolları təqdim etməklə işçilərin peşəkar inkişafına investisiya qoymalıdırlar. Bu, işçilərdə davamlı öyrənmə motivasiyasını yüksəldir.

➤ Ədalətli İdarəetmə və Dəstək (Defend): Şəffaf və ədalətli qərar qəbul etmə, açıq kommunikasiya və işçilərin səsinə qulaq asan rəhbərlik motivasiya üçün baza şərtlərdəndir. İşçilər bilməlidirlər ki, onların haqqı pozulmayacaq və uğurları layiqincə qiymətləndiriləcək. Etimad mühitinin yaradılması üçün menecerlər ardıcıl və obyektiv idarəetmə praktikaları tətbiq etməli, eyni zamanda işçilərin rifahını gücləndirən dəstək proqramları (məs., peşəkar təlimlər, səhiyyə və sosial təminatlar, uşaq baxçası kimi güzəştlər) təmin etməlidirlər.

Harvard tədqiqatı sübut edir ki, motivasiya sistemlərinin qurulmasında kompleks yanaşma ən effektiv nəticəni verir. Yalnız yüksək maaş verməklə və ya yalnız yaxşı korporativ mədəniyyət yaratmaqla uzunmüddətli motivasiya təmin etmək çətindir və buna görə uğurlu şirkətlər bütün kritik ehtiyacları diqqətə alaraq balanslı motivasiya proqramları hazırlayırlar. Qeyd olunan dörd ehtiyac modeli təkcə ABŞ-da deyil, xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən bir çox qabaqcıl şirkətin də motivasiya strategiyalarında əksini tapmışdır. Harvard Universitetinin tədqiqatı göstərdi ki, motivasiya sistemlərinin effektivliyi ayrı-ayrı təşviq vasitələrindən deyil, onların kompleks və balanslı tətbiqindən asılıdır. Akademik araşdırmaların nəticələrini praktikaya inteqrasiya edən xarici şirkətlər daha yüksək işçi məmnuniyyəti, daha güclü işçi bağlılığı və nəticə etibarilə daha yüksək məhsuldarlıq əldə edirlər. Nohria et al. (2008, s. 81-83)

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. De Neve, J.-E., Ward, G., De Neve, D., & Oswald, A. J. (2019). The origins of happiness: The science of well-being over the life course. Princeton University Press.
2. Gallup. (2022). State of the Global Workplace: 2022 Report. Gallup, Inc.
3. Maslow, A. H. (1943). A theory of human motivation. *Psychological Review*, 50(4), 370–396.
4. Nohria, N., Groysberg, B., & Lee, L.-E. (2008). Employee motivation: A powerful new model. *Harvard Business Review*, 86(7/8), 78–84.
5. Ogbonnaya, C., Daniels, K., & Nielsen, K. (2017). The relationship between pay and employee performance: A meta-analytic review. *Human Resource Management Journal*, 27(1), 1–18.
6. Robbins, S. P., & Judge, T. A. (2017). *Organizational behavior* (17th ed.). Pearson Education.
7. Zhao, H., & Pan, Y. (2017). Cross-cultural management and motivation: A review. *International Journal of Human Resource Studies*, 7(3), 215–225.

TƏHSİL PROSESİNDƏ MULTİMEDIYA TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ

Qahirə Şahbazova
ADPU Şamaxı filialı
baş müəllim
sahbazovaqahire@gmail.com

Xülasə

Müasir elm ağılasız sürətlə inkişaf edir, öz nailiyyətlərini insan həyatının bütün sahələrində yayır. Universal informasilaşdırma təhsil sahəsində məktəbəqədər təhsildən tutmuş ali məktəbə qədər, eləcə də əlavə təhsilin bütün səviyyələrində çoxsaylı informasiya texnologiyaların tətbiqi, uyğunlaşdırılması və yayılması şəklində özünü göstərmişdir. İnformasiya texnologiyalarının təhsil prosesində istifadəsi müasir təhsil sisteminin ayrılmaz hissəsinə çevrilib. Bu texnologiyalar tədris keyfiyyətini artırmaq, təhsil resurslarına əlçatanlığı asanlaşdırmaq və təhsil prosesini daha interaktiv və maraqlı etmək məqsədi daşıyır. Ümumilikdə təhsil prosesinin, xüsusən də ali təhsil müəssisələrinin tədris sisteminin informasilaşdırılması təhsil sisteminin cəmiyyətin tələblərinə uyğun yenidən qurulması və formalaşdırılmasının ən mühüm vəzifələrindən biridir. Müasir dövrdə təhsil müəssisələri kompüter şəbəkələri və onlayn texnologiyalardan istifadə sayəsində hər bir tələbənin unikal ehtiyaclarına cavab verən yeni materialı yaymaq imkanı əldə edirlər.

Məqalənin əsas məqsədi təhsil prosesində multimediya texnologiyalarından istifadəsinin əhəmiyyəti və təhsil prosesi, təlimin səmərəliliyinin artırılmasında onların rolu olmasıdır. İnteraktivdən istifadə multimedia texnologiyalarının tədris prosesində tətbiqi tələbələrə yaddaşda qalma dərəcəsini nə qədər artırmaqla. Bu əsasən 75-80%-ni təşkil edir. Multimedia auditoriyada nümayiş etdirilməsi mümkün olmayan bir çox anlayışlar vasitəsilə təqdim edilir və anlaşılır. Bu səbəbdən də bu texnologiyalar təhsil prosesini təkmilləşdirir, tələbələrə yeni bacarıqlarla tanış edir və elmi proseslərin interaktiv öyrənilməsinə imkan verir.

Açar sözlər: informasiya texnologiyaları, multimedia texnologiyaları, təlimin effektivliyi, interaktiv təlim, tədris prosesi, təhsildə yeniliklər, informasiya təhsil resursları.

Abstract

Modern science is developing at an incredible pace, spreading its achievements in all spheres of human life. Universal informatization has manifested itself in the field of education in the form of the application, adaptation and dissemination of numerous information technologies at all levels of additional education, from preschool education to higher education. The use of information technologies in the educational process has become an integral part of the modern educational system. These technologies are aimed at improving the quality of education, facilitating access to educational resources, and making the educational process more interactive and interesting. Informatization of the educational process in general, and the educational system of higher education institutions in particular, is one of the most important tasks of restructuring and shaping the educational system in accordance with the requirements of society. In modern times, educational institutions have the opportunity to disseminate new material that meets the unique needs of each student thanks to the use of computer networks and online technologies.

The main purpose of the article is to determine the importance of using multimedia technologies in the educational process and their role in increasing the effectiveness of the educational process and training. How much can the application of multimedia technologies in the educational process using interactive methods increase the degree of student retention. This is usually 75-80%. Multimedia is presented and understood through many concepts that cannot be demonstrated in the classroom. Therefore, these technologies improve the educational process, introduce students to new skills and allow for interactive learning of scientific processes.

Keywords: information technologies, multimedia technologies, training effectiveness, interactive training, teaching process, innovations in education, information educational resources.

Giriş

Müasir informasiya cəmiyyətində təhsil sisteminin qarşısında duran əsas tələblərdən biri interaktiv və effektiv öyrənmə mühitinin yaradılmasıdır. Bu tələblərin ödənilməsində multimedia texnologiyalarının rolu əvəzolunmazdır. Multimedia texnologiyaları – mətn, qrafika, audio, video, animasiya və interaktiv komponentlərin birləşməsi ilə yaradılan kompleks informasiya vasitələridir. Bu texnologiyalar təlimin əyani və funksional təsirini artırmaqla yanaşı, təhsilçilərin motivasiyasını yüksəldir, onların təfəkkürünü və yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirir.

İnformasiya texnologiyaları sahəsində mövcud inkişaf səviyyəsi müxtəlif təhsil pillələrində tədris prosesinə informasiya vasitələrinin tətbiqini tələb edir. İnformasiya texnologiyaları ali təhsil müəssisəsinin müəlliminə dərsləri, mühazirələri və nəzarət fəaliyyətlərini effektiv, cəlbədar və başa düşülən şəkildə keçirməyə imkan verir. İnternetin və digər texnoloji nailiyyətlərin tətbiqi vətəndaşlara müxtəlif digər sahələrdə məlumat, bacarıq və bacarıqlar əldə etməyə imkan verir. Rəqəmsallaşma və multiformatlaşdırma hazırda ümumi əmək bazarında əsas tendensiyalardır. Rəqəmsal texnologiyalardan iş yerində istifadə etmək bacarığı tədricən əksər fənlər və peşələr üçün tələbə çevrilir. Müasir dövrdə informasiya cəmiyyətinin inkişafının xüsusiyyətləri və ali təhsilin tədris prosesinin planlaşdırılmasının idarə edilməsinin kompüterləşdirilməsi ilə bağlı təhsil prosesi prinsiplərini yeni vəzifələrlə üzləşir. Onların həyata keçirilməsi yalnız texniki nailiyyətlərdən səmərəli istifadə etməklə, informasiya resurslarına sərbəst çıxış üçün şərait yaratmaqla mümkündür. Yalnız bu halda ümumilikdə sosial-iqtisadi proseslərin intensivliyini artırmaq, informasiya texnologiyalarının rolunu və əhəmiyyətini artırmaq, informasiya-kommunikasiya sistemlərini, texnologiyalarını və xidmətlərini davamlı şəkildə inkişaf etdirmək, milli elmi və təhsil informasiya sistemini formalaşdırmaq mümkün olacaqdır.

Hal-hazırda informasiya texnologiyalarını informasiyanın toplanması, işlənməsi, saxlanması, paylaşılması və nümayiş etdirilməsini təmin edən texnoloji zəncirə inteqrasiya olunmuş metodlar, istehsal prosesləri, proqram-texniki vasitələrin məcmusu kimi müəyyən etmək adi haldır. İnsan ən son informasiya texnologiyalarını nə qədər yaxşı bilir və istifadə edərsə, onun əmək bazarındakı mövqeyi bir o qədər etibarlıdır. İnformasiya texnologiyaları təhsil sektoruna iqtisadi təsir göstərir. Bir tərəfdən, İKT təlim və biliklərin idarə edilməsi sahəsində əlavə imkanlar açaraq öyrənməyə yeni yanaşmaların yaradılmasına təşəbbüs göstərir. Digər tərəfdən, təhsil prosesində İT-nin tətbiqi gələcək mütəxəssisin vacib keyfiyyətlərinin (düşüncə, yaddaş, diqqət, müşahidə) inkişafına kömək edir. İKT peşəkar bilik, bacarıq və bacarıqların əldə edilməsinə, optimal qərarların qəbulu üçün istedadların, bacarıqların və bacarıqların inkişafı üçün şəraitin yaradılmasına, məlumatın özünü qiymətləndirməsi, sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsinə kömək edir.

Müasir dövrümüzün aparıcı vektoru informasiya texnologiyalarının köməyi ilə vahid təhsil mühiti yaratmağa imkan verən inteqrasiya olunmuş həllərin axtarışıdır. İnkişaf etmiş xarici ölkələrin təcrübəsinin göstərdiyi kimi, bu problemin mükəmməl həlli ən son informasiya vasitələrinin təhsil prosesinə daxil edilməsidir. Ali təhsil müəssisələrinin tədris prosesində müasir proqram vasitələrinin və informasiya texnologiyalarının tətbiqi və istifadəsi təhsil prosesinin bütün iştirakçılarının fəaliyyət şəraitini kökündən dəyişdirir.

Müasir ali təhsil sisteminin əsas vəzifəsi tələbənin yaradıcı aktivliyinin, hazırcavablılığının, təşəbbüskarlığının və peşə sahəsinə adaptasiya olmaq bacarığının inkişafını təmin edən biləcək pedaqoji şəraitin yaradılmasıdır. Ali təhsil müəssisələrinin dinamik inkişafını təmin edən mütərəqqi pedaqoji texnologiyaların işlənməsi və tətbiqi təhsil sisteminin əzəli prioritetlərindəndir. Pedaqoji texnologiya anlayışı tədris-tərbiyə vasitələri, üsul və formalarının müəyyən düzümünü və əlaqələrini müəyyən edən psixoloji-pedaqoji təsisatlar məcmusunu əhatə edir. Pedaqoji texnologiya bir tərəfdən ən rəşadətli tədris üsullarını tədqiq edən elm, digər tərəfdən isə təhsil prosesinin prinsipləri, üsulları və tənzimləyici sistemləri kimi fəaliyyət göstərməlidir. Beləki, Beynəlxalq praktikada bir sıra mütərəqqi pedaqoji texnologiyalar, o cümlədən: şəbəkə texnologiyası, kollektiv istifadə mərkəzləri, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, şəxsiyyət yönümlü texnologiyalar, tədqiqat yönümlü texnologiyalar, intellekt-kart texnologiyası, "portfolio" texnologiyası, "keys" texnologiyası, modul texnologiyası, "debat" texnologiyası, pedaqoji emalatxana və ustad-sinif texnologiyası, reyting texnologiyası, pedaqoji dizayn texnologiyası və s. geniş tətbiq tapmışdır. Bu texnologiyaların hansının harada tətbiqi ali məktəbin spesifik xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur.

Qlobal sosial proses kimi cəmiyyətin informasiyalaşdırılması dərəcəsi təhsilin informasiyalaşdırma dərəcəsi ilə birbaşa bağlıdır ki, bu da təhsil müəssisələrinin lazımi avadanlıq və proqram təminatı ilə müvafiq təminatından, habelə onlardan istifadənin səmərəliliyindən birbaşa asılıdır. Təhsilin informasiyalaşdırılmasının yüksək səviyyəsinə nail olmaq kütləvi kompüter savadlılığından və informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılmasından, yəni informasiya texnologiyaları vasitələrindən, ən ümumi proqram məhsullarından istifadə etmək bacarığından, internetdə məlumatların və informasiya axınlarının xüsusiyyətlərini bilməkdən asılıdır.

Multimedia texnologiyalarının təhsil prosesinə inteqrasiyası təlimin keyfiyyət göstəricilərinə birbaşa təsir edir. Ənənəvi təlim üsullarından fərqli olaraq, multimedia əsaslı təlimdə şagird və tələbə informasiyanı yalnız dinləyici deyil, həm də fəal iştirakçı kimi mənimsəyir. Bu, konstruktivist təlim modelinə uyğundur və tələbənin öz təcrübəsi əsasında bilik əldə etməsini təmin edir.

Tədris prosesində bu texnologiyalardan istifadə müəllim və şagirdlər arasında qarşılıqlı əlaqənin keyfiyyətini yüksəldir, təlimin effektivliyini artırır və dərslərin daha maraqlı, əhatəli və yadda qalan olmasına şərait yaradır.

Multimediya texnologiyalarının əsas növləri

Multimedia texnologiyaları aşağıdakı komponentləri özündə birləşdirə bilər:

- **Mətnlər** – tədris materialının əsas hissəsini təşkil edir, konseptual məlumatların verilməsində istifadə olunur.

- **Qrafika və diaqramlar** – vizual izahı gücləndirərək mürəkkəb məlumatların qavranmasını asanlaşdırır.

- **Audio vasitələr** – nitq nümunələri, musiqi, təbiət səsləri və ya təlim üçün səs yazmalar.

- **Video materiallar** – canlı səhnələr, təcrübələr və hadisələrin əyani təqdimatı.

- **Animasiya** – dinamik izahatlar və hadisələrin mərhələli təqdimatı üçün istifadə olunur.

- **İnteraktiv elementlər** – istifadəçilərə məlumatla fəal şəkildə qarşılıqlı əlaqədə olmağa imkan verir (testlər, oyunlar, simulyasiyalar və s.).

Multimedia texnologiyalarının təhsildə istifadəsi aşağıdakı istiqamətlər üzrə həyata keçirilə bilər:

1. **Əyani təlim vasitələrinin yaradılması** – Tədris materiallarının vizuallaşdırılması, qrafik və animasiyalarla izahı öyrənməni daha asan və yadda qalan edir.

2. **Elektron dərsliklər və resurslar** – İnteraktiv dərsliklər və tədris materialları öyrənənə fərdi öyrənmə tempinə uyğun şəkildə irəliləməyə imkan yaradır.

3. **Virtual laboratoriyalar** – Real şəraitdə çətin və ya mümkün olmayan eksperimentləri simulyasiya etməyə şərait yaradır.

4. **Multimedia təqdimatları və video dərslər** – Mövzuya dair vizual və eşidilən informasiya eyni vaxtda təqdim olunur ki, bu da müxtəlif öyrənmə tiplərinə malik tələbələrin ehtiyaclarını qarşılıyır.

5. **Fəal öyrənmə texnologiyalarının dəstəklənməsi** – “Debat”, “problem əsaslı təlim”, “keys” və digər texnologiyaların multimedia ilə birgə istifadəsi öyrənmənin təsirini gücləndirir.

Pedagoji baxımdan multimedia texnologiyalarının tətbiqi aşağıdakı üstünlükləri təqdim edir:

- Fərdiləşdirilmiş tədris imkanı;

- Məlumatın daha əyani və effektiv təqdimatı;

- Tələbələrin öyrənməyə marağının və iştirakçılıq səviyyəsinin artması;

- Mühitə uyğun çevik tədris modellərinin qurulması.

Lakin bu texnologiyaların uğurlu tətbiqi üçün müəllimlərin İKT savadlılığı, pedagoji bacarıqları və resurslardan düzgün istifadə qabiliyyəti həlledici rol oynayır.

Bu texnologiyalar tədris prosesini daha əlçatan, interaktiv və effektiv etməklə yanaşı, həm də fərdi yanaşma və distant təhsil imkanlarını genişləndirmişdir.

1. Məlumat əlçatanlığı:

İnformasiya texnologiyaları vasitəsilə şagirdlər və tələbələr istənilən vaxt müxtəlif elektron resurslara, onlayn kitabxanalara və tədris materiallarına çıxış əldə edə bilirlər. Bu, onların öz sürətində və maraqlarına uyğun şəkildə öyrənməsinə şərait yaradır.

2. İnteraktiv təhsil:

Multimedia vasitələrinin – video dərslərin, simulyasiyaların və virtual laboratoriyaların – tətbiqi tədris materiallarının daha dərinlən və asan mənimsənilməsinə kömək edir. Bu cür interaktiv yanaşma

öyrənməni həm əyləncəli, həm də səmərəli edir.

3. Fərdi yanaşma:

Elektron tədris platformaları hər bir tələbəyə fərdi yanaşma tətbiq etməyə imkan verir. Bu sistemlər tələbənin bilik səviyyəsinə və öyrənmə tempinə uyğun təhsil proqramlarının qurulmasına şərait yaradır.

4. Distant təhsil:

İnternet texnologiyalarının inkişafı dünyanın istənilən yerindən təhsil almağı mümkün etmişdir. Onlayn dərslər, vebinarlar və digər məsafədən təhsil formaları təhsilin coğrafi sərhədlərini aradan qaldırır.

5. Tədris prosesinin effektivliyi:

Avtomatlaşdırılmış qiymətləndirmə sistemləri – testlər, viktorinalar və digər elektron yoxlama vasitələri – müəllimlərin iş yükünü azaldır və nəticələrin daha operativ şəkildə qiymətləndirilməsinə şərait yaradır.

6. Əlaqə və əməkdaşlıq:

Onlayn platformalar vasitəsilə müəllimlər, şagirdlər və valideynlər arasında effektiv ünsiyyət qurmaq mümkündür. Bu da tədris prosesində qarşılıqlı əlaqəni gücləndirir və əməkdaşlığı təşviq edir.

Təhsildə multimedia texnologiyalarının tətbiq sahələri aşağıdakılardır:

1. **Əyani vəsaitlərin hazırlanması:** Dərs slaydları, video dərslər, interaktiv təqdimatlar, animasiyalar vasitəsilə mürəkkəb mövzular daha asan izah olunur.

2. **Distant (məsafədən) təhsil:** Onlayn platformalarda multimedia vasitələri tədrisin əsasını təşkil edir – video mühazirələr, elektron dərsliklər, interaktiv forumlar və testlər.

3. Fənn spesifik tətbiqlər:

- Riyaziyyat və fizika dərslərində animasiyalarla formulların tətbiqi və təcrübələr göstərilə bilər.
- Dil dərslərində audio-video materiallarla dinləmə, danışmaq və yazı bacarıqları inkişaf etdirilir.
- Tarix və ədəbiyyat dərslərində tarixi hadisələrin və ədəbi əsərlərin vizual təqdimatı öyrənməni stimullaşdırır.

4. **Əlavə resurslar:** Şagirdlər üçün fərdi öyrənmə imkanı yaradan elektron resurslar – virtual laboratoriyalar, interaktiv ensiklopediyalar, elektron test sistemləri.

Multimedia texnologiyalarının üstünlükləri aşağıdakılardır:

- **Motivasiya artır:** Rəngarəng və interaktiv dərslər şagirdlərdə maraq və fəallığı artırır.
- **Əyanilik prinsipi:** Abstrakt mövzular daha aydın və qavranılması asan olur.
- **Fərdi yanaşma:** Şagirdlər öz tempində öyrənmə bilər, təlim fərdiləşdirilir.
- **Təkrar imkanları:** Şagirdlər multimedia materiallarını istədikləri zaman yenidən izləyə və öyrənmə bilərlər.

• **Qlobal resurslara çıxış:** Multimedia texnologiyaları vasitəsilə dünya səviyyəli tədris resurslarından istifadə mümkündür.

Çətinliklər və məhdudiyyətlər aşağıdakılardır:

• Texniki avadanlığın çatışmazlığı və ya zəif internet infrastrukturu bəzi məktəblərdə multimedia texnologiyalarının tətbiqini məhdudlaşdırır.

• Müəllimlərin bəziləri bu texnologiyalardan istifadə bacarıqlarına tam yiyələnməyiblər.

• Keyfiyyətsiz və ya qeyri-uyğun multimedia məzmunları tədris prosesinə mənfi təsir göstərə bilər.

Nəticə

İnformasiya texnologiyalarının təhsildə tətbiqi müasir təhsil sisteminin çevikliyini və keyfiyyətini artırır. Bu texnologiyalar biliklərin daha geniş auditoriyalara çatdırılmasına və fərdi öyrənmə imkanlarının reallaşdırılmasına töhfə verir. Multimedia texnologiyalarının təhsil prosesində istifadəsi təlimin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, informasiya cəmiyyətinin tələblərinə cavab verən yaradıcı, analitik düşüncəyə malik, texnologiyalarla işləmək bacarığı olan mütəxəssislərin hazırlanmasına xidmət edir. Bu səbəbdən, təhsil siyasətində və strategiyalarında multimedia texnologiyalarına əsaslanan təlim modellərinin genişləndirilməsi, müəllim hazırlığında bu sahəyə xüsusi yer verilməsi zəruridir. Təhsil sistemində innovasiyaların davamlı tətbiqi üçün multimedia texnologiyalarının imkanları daha dərinlən öyrənilməli və praktiki müstəvidə reallaşdırılmalıdır.

Multimedia texnologiyalarının təhsil prosesinə inteqrasiyası öyrənmə mühitini zənginləşdirir, şagirdlərin və tələbələrin fəallığını artırır və tədrisin keyfiyyətini yüksəldir. Lakin bu texnologiyalardan

səmərəli istifadə üçün pedaqoqların müasir İKT bacarıqlarına malik olması, infrastrukturun təmin edilməsi və keyfiyyətli tədris resurslarının hazırlanması əsas şərtlərdəndir. Gələcəkdə təhsilin daha da interaktiv, fərdiləşdirilmiş və texnologiyaya əsaslanan bir mühitə çevrilməsi gözlənilir ki, bu prosesdə multimedia texnologiyalarının rolu danılmazdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əlizadə, S. (2012). *Multimediya texnologiyalarının təhsildə istifadəsi*. Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı.
2. Quliyev, R. (2016). *Azərbaycan məktəblərində informatika və kompüter texnologiyalarının tətbiqi*. Bakı: Təhsil nazirliyi.
3. Cəfərov, R. (2020). *Multimedia və interaktiv tədris alətləri: Azərbaycan təhsilində tətbiq və inkişaf perspektivləri*. Bakı: Milli Təhsil Nəşriyyatı.
4. Mayer, R. E. (2009). *Multimedia Learning*. Cambridge University Press.
5. Clark, R. C., & Mayer, R. E. (2011). *E-Learning and the Science of Instruction: Proven Guidelines for Consumers and Designers of Multimedia Learning*. Wiley.
6. Ələkbərov, H. (2021). *Təhsil sahəsində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi və innovasiya yönümlü yanaşmalar*. *Azərbaycan İKT Jurnalı*, 11(2), 75-83.

RIYAZİYYAT TƏLİMİNDƏ ÜMUMİLƏŞDİRMƏNİN DİDAKTİK VƏ PSIXOLOJİ ƏHƏMİYYƏTİ

Çingiz Dadaşov
ADPU Şamaxı filialı
baş müəllim
dadashov.57@mail.ru

Xülasə

Hazırkı dövrdə zəruri təlim üsuluna çevrilmiş, təlim prosesi üçün aktual olan mövzuya həsr olunub. Əvvəlcə didaktik aspektdən yanaşaraq təlimdə ümumiləşdirmənin əsas əhəmiyyəti araşdırılmış, daha sonra isə məşhur psixoloqların fikirlərinə istinad edilmişdir. Riyaziyyat təlimində ümumiləşdirmənin didaktik-psixoloji əhəmiyyəti nümunələr əsasında təhlil edilmişdir. Müasir yanaşmalara istinad edilərək müxtəlif mənbələr araşdırılmış üç bənddən ibarət nəticə çıxarılmışdır. Ümumiləşdirmənin didaktik və psixoloji əhəmiyyəti haqqında verilən üç bənddən ibarət təklif də müasir yanaşmanın tələbidir.

Mövzuya məntiqi ardıcılıqla yanaşılaraq, əvvəlcə ümumiləşmənin didaktik-psixoloji mahiyyəti açılmış, sonra isə didaktik və psixoloji əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır. Təlim zamanı qarşıya çıxan problemlər və onların aradan qaldırılması zamanı psixoloji amillər araşdırılaraq ümumiləşdirmələrin riyaziyyat təlimində əsas rolu üzə çıxarılaraq, əhəmiyyətli nəticələr əldə olunmuşdur.

Elmdə simvol – işarə ideallaşdırılmasının xüsusi bir növü modelləşdirmədir. Modelləşdirmə elmi idrakın mühüm vasitəsi kimi ümumiləşdirmə və xüsusişdirmə əməliyyatlarının mahiyyətini başa düşmək və tətbiq etməyi öyrənmək üçün tətbiq olunmalıdır.

Açar sözlər: Ümumiləşdirmə, didaktika, riyaziyyat, psixoloji, integrasiya, metod.

Abstract

Dedicated to a topic that has become a necessary teaching method in the current era and is relevant for the teaching process. First, the main importance of generalization in teaching was examined from a didactic aspect, and then the ideas of famous psychologists were referred to. The didactic-psychological importance of generalization in mathematics teaching was analyzed based on examples. Various sources were examined with reference to modern approaches, and a three-point conclusion was drawn. The three-point proposal on the didactic and psychological importance of generalization is also a requirement of the modern approach.

Approaching the topic in a logical sequence, first the didactic-psychological essence of generalization was revealed, and then its didactic and psychological significance was substantiated. The problems encountered during training and the psychological factors involved in their elimination were investigated, revealing the main role of generalizations in mathematics teaching, and significant results were obtained.

A special type of symbol-sign idealization in science is modeling. Modeling should be applied to understand the essence of generalization and specialization operations and learn to apply them as an important tool of scientific cognition.

Keywords: generalization, didactics, mathematics, psychological, integration, method.

Orta məktəbin riyaziyyat kursu fundamental elmi nəzəriyyələrə əsaslanaraq tədris olunur. Bu isə anlayışların daxil edilməsi və öyrədilməsi prosesində müasir yanaşma üsul və vasitələrinin tətbiq olunmasını zəruri edir. Odur ki, riyaziyyat təlimində ümumiləşdirmənin tətbiqi, didaktik və psixoloji əhəmiyyəti bütün dövrlərdə aktual olduğu kimi bu gün də aktualdır. (2, səh 27)

Elm və texnikanın müasir inkişaf səviyyəsinə və tələblərə uyğun olaraq riyaziyyatın məktəbdə öyrədilməsinin metodik sisteminin qarşılıqlı əlaqədar komponentlərinin dünyəvi meyllər baxımından yeniləşdirilməsi probleminin həllində ümumiləşdirmə adlanan təfəkkür əməliyyatı xüsusi yer tutur. Müasir istehsalat elmin son nailiyyətlərinə əsaslanan texnika ilə təchiz edilir. Belə texnikanın yaranması və istifadə olunması mütəxəssislər qarşısında olduqca yüksək tələblər qoyur. Onların peşə hazırlığı lazımı həcmdə, sisteməlik və ardıcıl elmi biliklərə, habelə ümumi aqlı inkişafın müvafiq səviyyəsinə əsaslanmalıdır.

Ümumiləşdirmə zamanı müqayisə olunan obyekt və ya münasibətlərin ümumi cəhətləri (təhlil və tərkib nəticəsində) ayırd edilir. Müxtəlif obyektlər üçün ümumi olan bu xassələr iki növə bölünür:

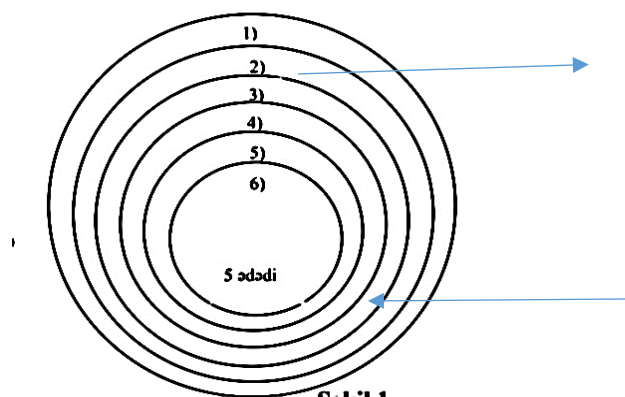
- 1) ümumi oxşar əlamətlər;
- 2) ümumi mühüm əlamətlər.

Ön müxtəlif obyektlər arasında ümumi əlamətlər tapmaq mümkündür. Rənglərinin ümumiliyinə görə albalını, qızıl gülü, qanı, zoğalı, bu rəngdə olan kürə modelini və s. bir sinifdə birləşdirmək olar. Lakin onların arasındakı bu oxşarlıq (ümumilik) adları çəkilən obyektlərin mühüm deyil, xarici, olduqca səthi, ikinci dərəcəli əlamətləridir. Belə ümumiləşmənin əhəmiyyəti azdır, həm də səhvlərə səbəb olur. Öynində kombinozon olan qısa saçlı qadını kişi hesab etmək kimi. Deməli, hər bir mühüm xassə, eyni zamanda ümumi xassədir. Lakin hər bir ümumi (oxşar) xassə mühüm xassə ola bilməz.

Psixologiyada və didaktikada ümumiləşdirmə prosesi anlayışların formalaşdırılmasının əsas yolu kimi xarakterizə edilir. Çox vaxt “ümumiləşmə” istilahı “anlayışın” sinonimi kimi işlənir. Odur ki, ümumiləşdirmənin xüsusiyyətlərini əsaslandırarkən anlayışların əmələ gəlməsindən istifadə etmək olar. (1, səh 156) Deməli, psixologiya anlayışların formalaşdırılmasının əsaslarından biri olduğu kimi ümumiləşdirmənin də əsasıdır.

Riyaziyyat fənninin tədrisi prosesində ümumiləşdirmənin didaktik-psixoloji mahiyyəti özünü demək olar ki, bütün mərhələlərdə göstərməklə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Odur ki, ümumiləşdirmədən təlim üsulu kimi istifadə olunması hər mövzuda, hər bir anlayışın daxil edilməsində önəmlidir.

Anlayışın xüsusişdirilməsi prosesi bu prosesdə vahid anlayış alınana qədər davam etdirilə bilər.

Məsələn, “**Kompleks ədəd**” anlayışının xüsusişdirilməsi: **Ümumiləşdirmə**

1) kompleks ədədlər (K), $5 \in \mathbb{N} \subset \mathbb{Z} \subset \mathbb{Q} \subset \mathbb{R} \subset \mathbb{K}$

2) həqiqi ədədlər (R), **Xüsusişdirmə**

3) rəşional ədədlər (Q),

4) tam ədədlər (Z),

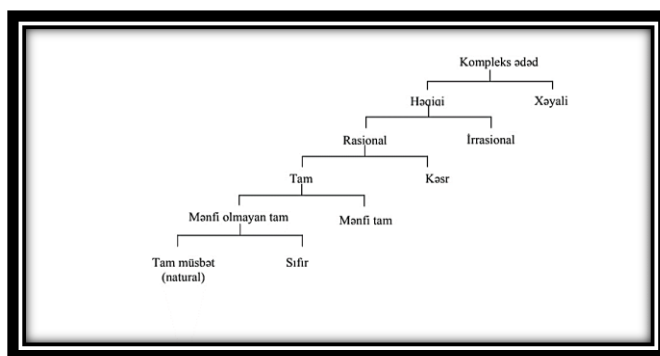
5) natural ədədlər (N),

6) 5 ədəddir

Riyaziyyatın tədrisində hər iki əməliyyatdan geniş istifadə edilir. Məsələn, məktəbdə ədəd anlayışının inkişafı ümumiləşdirmə çoxbucaqlı anlayışı isə xüsusişdirmə (çoxbucaqlı – müstəvi çoxbucaqlı – qabarıq dördbucaqlı – paraleloqram – düzbucaqlı – kvadrat). (3, səh 47)

Şagirdlərin riyazi qabiliyyətinin inkişafında, düzgün ümumiləşdirmə və xüsusişdirmələr aparmalarında bölgü də tərifi kimi böyük rol oynayır.

Məsələn, ədəd anlayışının inkişafını əks edən (onu aşağıdan yuxarıya oxusaq) aşağıdakı sxem buna misal ola bilər.

Təcrübə göstərir ki, riyaziyyata qabiliyyəti olan şagirdlərdə ümumiləşdirmə birinci çalışmada, mənimsəmənin əvvəlində baş verir. Ümumi şəkildə köçürmə sanki ümumiləşdirmə vaxtı ilə birləşir və faktiki olaraq eyni tiptən olan bütün məsələlər sinifinə aid edilir. Az qabiliyyətli şagirdlərdə isə ümumiləşdirmə tədricən yaranır və daha gec baş verir və ya tamamilə olmur. Həndəsə məsələlərinin həlli ilə əlaqədar yuxarıda göstərdiyimiz ümumiləşdirmə növlərinin fərqi, zənnimcə, empirik və nəzəri ümumiləşdirmələrin fərqidir – səmərələri müxtəlif olan iki təlim metodlarının əsaslarıdır. Psixoloji ədəbiyyatda məzmunlu ümumiləşdirmə tədris fənlərinin qurulmasının yeni üsullarının mümkün əsaslarından biri hesab edilir. Keçən əsrin sonuna qədər pedaqoji psixologiyada əsasən empirik ümumiləşdirmələr öyrənilirdi. Bununla yanaşı bəzi xarici psixoloji ədəbiyyatda ümumiləşdirmə və anlayışların əmələ gəlməsi şərtlərinin ənənəvi formal məntiqi şərhindən kənara çəkilmə cəhdləri vardır. Bu cəhətdən Amerika psixoloqu C.Brunerin mövqeyi daha maraqlıdır. (1, səh 168)

Digər tərəfdən məlum olur ki, şagirdlər ümumi qanunları mənimsədikdə, onlar tamamilə şüurlu, müəllimin müvafiq köməyi ilə düzgün nəticələrə gəlir, ümumi qanunauyğunluğun təzahürü kimi çoxlu xüsusi halları izah edə bilirlər. Əsas qanunauyğunluqlardan başlanğıc düstur kimi istifadə etməklə, şagirdlər fikirləşməyi və mühakimə etməyi öyrənirlər. Məktəbdə nəzəri biliklərin rolunu əhəmiyyətli dərəcədə artırmağın zəruriliyi, onların tədris fənninin birinci bölməsində öyrənilməsinin məqsəduyğunluğu və imkanları, xüsusi məsələlərin öyrənilməsi üçün ümumi prinsiplərin əhəmiyyəti və s. bütün bunlar bu və ya digər dərəcədə çoxlu metodistlər və müəllimlər tərəfindən qəbul edilir, müdafiə olunur və ya hətta təcrübi olaraq yerinə yetirilir.

Beləliklə, çoxlu məntiqi, psixoloji, pedaqoji və metodik tədqiqatların materialı aşağıdakı üç müddəanı ifadə etməyə imkan verir.

1) Şagirdlərdə ümumiləşdirmə qabiliyyətinin formalaşdırılması riyaziyyatın tədrisi üsullarını müasir elmi səviyyəyə yaxınlaşdırmağın mühüm şərtidir.

2) Riyaziyyatın tədrisi praktikasında biliklərin şərhı “ümumidən – xüsusiyyə” (məzmunlu ümumidən fikrən çıxarılan xüsusiyyə) prinsipi ilə baş verə bilər.

3) Riyaziyyatın tədrisində ümumiləşdirmə, şagirdlərdə həmin riyazi qabiliyyətlərin yüksəldilməsində sistematik məntiqi əməliyyatdır. Təcrübə göstərir ki, əməliyyatlar vasitəsilə müəyyən

olunan hər hansı ümumi, xüsusiylərin öyrənilməsinin əsasıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Quliyev Ə.A. Riyaziyyatın tədrisində ümumiləşdirmə. Bakı: 2009.
2. Riyaziyyatın tədrisi üsulları. B.Ö.Tahirov, F.M.Namazov və b. Bakı: 2007.
3. Теория и методика обучения математике в средней школе. Москва: 2022.
4. "Riyaziyyat müəllimləri üçün resurs bazası" bloqu
5. Orta məktəbin "Riyaziyyat" dərslikləri (V-XI siniflər üçün).
6. Müəllimlər üçün riyaziyyatdan metodiki vəsaitlər .(V-XI siniflər).
7. Riyaziyyat üzrə fənn kurikulumu.
8. derslik@edu.gov.az saytı.

TƏSVİRİ SƏNƏT VASİTƏSİLƏ MİLLİ DƏYƏRLƏRİN TƏBLİĞİ

Sahib Cəbrayilov

ADPU Şamaxı filialı

tural.cebrayilov1990@mail

Xülasə

Bu məqalədə təsviri sənətin milli dəyərlərin formalaşdırılması və gələcək nəsillərə ötürülməsindəki rolu araşdırılır. Xalqın mənəvi və estetik dünyagörüşünü əks etdirən sənət nümunələri, milli kimliyin qorunmasında mühüm yer tutur. Giriş hissəsində maarifçi S.Ə.Şirvaninin sənətə və təhsilə verdiyi dəyər vurğulanaraq, bu baxışın bu gün təsviri sənət dərslərində milli dəyərlərin aşılması ilə necə uzlaşdığı göstərilir. Əsas hissədə isə təsviri sənətin müxtəlif formaları və onların tərbiyəvi funksiyaları analiz edilir. Məqalədə həmçinin müasir pedaqoji yanaşmalardan da istifadə imkanları təqdim olunur.

Açar sözlər: təsviri sənət, milli dəyərlər, tərbiyə, maarifçilik, estetik tərbiyə.

Summary

This article examines the role of fine arts in the formation of national values and their transmission to future generations. Examples of art that reflect the spiritual and aesthetic worldview of the people play an important role in preserving national identity. The introductory part emphasizes the value that the educator S.A.Shirvani placed on art and education, and shows how this view is consistent with the instillation of national values in fine arts lessons today. The main part analyzes various forms of fine arts and their educational functions. The article also presents the possibilities of using modern pedagogical approaches.

Azərbaycanın maarifçilik tarixində böyük iz qoymuş S.Ə.Şirvani milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və təbliğində maarifin əvəzsiz rolunu vurğulayan ziyalılardandır. O, xalqın savadlanmasını, dünyagörüşünün genişlənməsini və mənəvi yüksəlişini vacib hesab edirdi. Onun fikirləri bu gün də öz aktuallığını qoruyur. Şirvani dövründə birbaşa "təsviri sənət" anlayışı bu şəkildə işlənməsə də, sənətə, zövqə və estetikaya yönəlmiş maarifçilik ideyaları bu sahə ilə əlaqələndirilə bilər. Məhz bu baxışla yanaşdıqda, təsviri sənətin bu gün milli kimliyin qorunmasında və təbliğində nə qədər əhəmiyyətli olduğu aydın olur.

Təsviri sənət — incəsənətin bir növüdür. Dekorativ və ya tətbiqi sənətlərdən fərqli olaraq, əsasən estetik və ya gözəllik üçün hazırlanmış bir sənətdir, bu da saxsı qablar və ya metal işlənməsi kimi bəzi praktik funksiyaları yerinə yetirməlidir. Təsviri sənət yalnız estetik təcrübə deyil, eyni zamanda mədəniyyətin daşıyıcısı və ötürücüsüdür. Şagirdlər rəsmlərdə xalqın tarixi, adət-ənənələri, memarlığı, milli geyimləri və simvolları ilə tanış olurlar. Bu da onların milli kimliyə bağlılığını formalaşdırır. Məsələn, xalça sənəti, miniatürlər, Azərbaycan naxışları – bütün bunlar şagirdlərə həm sənət duyumu,

həm də milli dəyərlərə bağlılıq aşılayır. Təsviri incəsənət – görüb qavranılan obyektiv varlığın bədii əksətdirmə fəaliyyətidir. Bədii incəsənət düşüncə və hissin inkişafına daha aydın və canlı təsir edərək, həqiqətin daha dolğun başa düşülməsinə, həmçinin həqiqi həyat və hadisələrə müəyyən münasibət tərbiyə edir. Incəsənət vasitəsi ilə müşahidə olunan həyat hadisələrini görmək və xarakterizə etmək

bacarığı tərbiyə olunur. Xalq incəsənəti uşağa yaxın olan öz dogma xalq yaradıcılığı vasitəsilə incəsənət əsərlərini yaxşı və dərinləndirən dərk etməyə kömək edir. (2.səh 81)

Tarixin uzaq çağlarından gələn miniatürlər Azərbaycan təsviri incəsənətinin ən parlaq lövhələrini təşkil edir. Miniatürlər sənəti, rəssamlıq, təsviri incəsənət görkəmli sənətkarlarımızın, fırça ustalarımızın azərbaycançılığa bəxş etdiyi töhfələrdir. Qədim və orta əsr Azərbaycan təsviri sənətində azərbaycançılıq izləri özünü olduqca qabarıq şəkildə büruzə verir. Azərbaycançılıq təsviri incəsənətdə, qədim rəssamlıq nümunələrində öz əksini tapıb.

Məlumdur ki, azərbaycançılıq məfkurəsi, ideyası xalqımız, mədəniyyətimiz, dövlətçiliyimiz mövcud olandan yaranıb. Tarixin hansı çağında səsimiz eşidilsə, həmin dövrdə də azərbaycançılıq olub. Ola bilsin adı fərqli olsun, amma məzmunu eynidir. Xalqı dövlətə, dövlətçiliyə bağlayıb azərbaycançılıq. Milli mədəniyyətimizə, dəyərlərimizə sevgi, ana vətənin hər bir övladına qayğı və sayğı aşılayıb bu ideya.

Azərbaycan təsviri sənəti, eləcə də təsviri incəsənəti azərbaycançılıq ruhunda köklənib. Azərbaycan təsviri sənəti respublika ərazisində inkişaf edən incəsənət növü kimi məşhurdur.

Müasir təsviri sənət dərslərində milli ornamentlərin, bayram motivlərinin, folklor personajlarının işlənməsi şagirdin milli dəyərlərlə tanışlığını artırır. Bu yanaşma vizual yaddaş və emosional bağlılıq vasitəsilə təsirli nəticələr verir. Rəsm mövzularının seçimi zamanı Novruz bayramı, Koroğlu, Xarıbülbul, Qarabağ atı kimi milli simvolların işlənməsi uşaqlarda qürur və vətənpərvərlik hissini gücləndirir. Azərbaycan təsviri və dekorativ tətbiqi sənəti yaxın və orta şərq xalqları incəsənəti tarixinin ən parlaq səhifələrindən birini təşkil edir.

Ustad sənətkarların rəhbərliyi altında işləyib yaradan təsviri və tətbiqi sənət həvəskarları milli və regional bədii ənənələri davam etdirərək onları daim Şərq incəsənətindəki başqa məktəblərin görkəmli nailiyyətləri ilə daha daha da zənginləşdirirlər. Onlar öz sehrli fırçaları və digər sənət alətləri ilə şux təntənəli təsviri və dekorativ forma əsasını rəng simfoniyası təşkil edən dərin emosional təsir qüvvəsinə malik ifadə vasitələri axtarıb tapırlar. Beləliklə zaman zaman xalq sənətinin milli xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq müxtəlif janrlarda işləyən həvəskar sənətçilərdən görkəmli sənət ustaları meydana gəlir. Xalq dekorativ-tətbiqi sənət ustalarının yaratdıqları əl işləri qədim tariximizin yaddaşından silinməyən bədii nümunələr kimi hələ də yaşamaqdadır.

Məktəblərdə təsviri sənət vasitəsilə uşaqlara gözəlliyi görmək, onu yaratmaq və qorumaq bacarığı aşılanır. Bu isə daha geniş mənada estetik tərbiyə və mənəvi zənginlik deməkdir. Eyni zamanda, təsviri sənətdə əxlaqi mövzular (hörmət, dostluq, ailə, əmək) işlənərək, şagirdin etik baxışlarının formalaşmasına səbəb olur. (1. səh 56)

Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə şagirdlərə milli dəyərləri yeni texnologiyalarla ifadə etmək imkanı verilir. Məsələn, rəqəmsal rəsmlər, animasiyalar və interaktiv təqdimatlarda Azərbaycan mədəniyyəti vizual formada təqdim oluna bilər. Bu yanaşma həm yaradıcı bacarığı inkişaf etdirir, həm də şagirdləri öz mədəniyyətini müasir dillə ifadə etməyə təşviq edir. (3.səh 96)

Təsviri sənət milli dəyərlərin təbliğində və qorunmasında mühüm vasitələrdən biridir. Maarifçi fikirlərdən ilham alaraq bu sənətin tədrisində milli kimlik və estetik zövq bir arada formalaşdırıla bilər. Müasir pedaqoji yanaşmalar və texnologiyalarla birləşdirildikdə isə bu proses daha təsirli və davamlı olur. Beləliklə, təsviri sənət həm tarixi mirasın daşıyıcısı, həm də gələcək nəsillərin tərbiyəçisinə çevrilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əliyev, R. (2020). *Təsviri sənət və pedaqogika*. Bakı: Maarif nəşriyyatı.
2. Həsənov, M. (2021). *Milli dəyərlər və müasir təhsil*. Bakı: Elm.
3. Hüseynli, A. (2018). *Təhsildə innovativ yanaşmalar*. Bakı: Təhsil.
4. Məmmədova, L. (2022). *İncəsənət və məktəb*. Sumqayıt: Təhsil.
5. Quliyeva, S. (2019). *Estetik tərbiyənin əsasları*. Gəncə: Elm və təhsil.

RİYAZİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ MÜASİR TƏLİM METODLARININ TƏTBİQİ

Rasim Nərmanov
ADPU Şamaxı filialı
rasimnarmanov@gmail.com

Xülasə

Elm və texnikanın müasir inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq riyaziyyatın məktəbdə öyrənilməsinin metodik sisteminin qarşılıqlı əlaqədar komponentlərinin dünyəvi meyllər baxımından yeniləşdirilməsi probleminin həllində ümumiləşdirmə adlanan təfəkkür əməliyyatı xüsusi yer tutur. Müasir istehsalat elmin son nailiyyətlərinə əsaslanan texnika ilə təchiz edilir. Belə texnikanın yaranması və istifadə olunması mütəxəssislər qarşısında olduqca yüksək tələblər qoyur. Onların peşə hazırlığı lazımı həcmdə, sistematik və ardıcıl elmi biliklərə, habelə ümumi əqli inkişafın müvafiq səviyyəsinə əsaslanmalıdır. Ümumi orta təhsilin məzmununun, informasiyalı cəmiyyətin çağırışına cavab verən, yeniləşdirilməsinin dəyişməz yeni mərhələsi, həm ümumtəhsil, həm də peşə təhsili sahəsində riyazi-informatik təhsilin məzmununun inkişafının yeni təmayülünün yaranmasının bütün cəhətləri dərin nəzəri düşünmə ilə, lakin məsuliyyətli qərarlar əsasında qurulmalıdır. İstehsalatın və informasiyalı cəmiyyətin bu tələblərinin ödənilməsinin zəruriliyi şagirdlərdə dünyanı daha da dərindən dərk etmək, onda yeni-yeni prosesləri, obyektlər arasında qarşılıqlı münasibətləri müəyyənləşdirmək, müstəqil düşünmək, təlim məsələlərini həll edərkən nə isə yeni, ona məlum olmayan bir fakt kəşf etmək qabiliyyətinin inkişafına gətirilir.

Açar sözlər: müasir təlim, elm, məktəb, kurikulum, üsul, təhsil, vasitə.

Abstract

In solving the problem of updating the interconnected components of the methodological system of studying mathematics at school in accordance with the modern level of development of science and technology, the operation of thinking called generalization occupies a special place in terms of worldly trends. Modern production is equipped with equipment based on the latest achievements of science. The creation and use of such equipment places very high demands on specialists. Their professional training should be based on the necessary volume, systematic and consistent scientific knowledge, as well as on the appropriate level of general intellectual development. The new stage of the constant renewal of the content of general secondary education, responding to the call of the information society, and the emergence of a new trend in the development of the content of mathematical and informatics education in both general education and vocational education should be built on the basis of deep theoretical thinking, but on the basis of responsible decisions. The need to meet these requirements of production and the information society is brought to the development of the ability of students to understand the world more deeply, to identify new processes in it, mutual relationships between objects, to think independently, to discover something new, a fact unknown to them when solving educational problems.

Keywords: modern education, science, school, curriculum, method, education, tool.

Ümumtəhsil məktəblərinin bütün sinifində riyaziyyat dərslərində kurikulum təliminin tətbiqi ictimai idialı əks etdirən, bu idiala nail olmaq üçün şəxsiyyətin və təhsil sisteminin real imkanlarını nəzərə alan, dövlət, təhsil normaları kimi qəbul edən əsas parametrlər sistemi kimi başa düşülür. Dövlət təhsil standartlarına riayət etmək bütün tədris müəssisələrinə məcburidir və təhsilin özəyini təşkil edən dəyişməz invariant, həm də, cəmiyyətin inkişafına, tələbatına uyğun olaraq yenilənən və təkmilləşən varyativ-dəyişən komponentlərə əsaslanır. İnformasiyalı cəmiyyətin müasir inkişaf mərhələsində onun qarşısına qoyulan əsas vəzifələrdən biri məktəb təlimini XXI əsrin elmi-texniki nailiyyətlərinə uyğunlaşdırmaqdan ibarətdir.

Ümumtəhsil məktəblərində riyaziyyat dərslərinə nəzər salsaq təlim prosesi ilə bağlı bütün fəaliyyətlərin səmərəli təşkilini, məqsədyönlü və ardıcıl həyata keçirilməsinə imkan yarandığını görürük. Bu günkü təlimdə yaşam həyat tərzini: dünya miqyaslı, gələcəyin inkişafını təmin edən, iradəli, dözümlü,

təmkin və sakitliyi ilə seçilən gənc nəsil tərbiyəsi vacib sayılır.

Müasir təlim metodlarının tətbiqi şagirdlərə aşılayır ki, hər bir insan gündəlik həyatda, əməli fəaliyyətdə riyaziyyatla qarşılaşır, riyazi bilik və bacarıqların olmasından faydalanır. Riyazi biliklərə malik olmaq müasir texniki vasitələrlə də davranmağı, müxtəlif sosial iqtisadi və siyasi informasiyaların əldə edilməsini, qavramasını asanlaşdırır. Müasir təlim metodlarının səmərəli tətbiqi, dərslərdə kurikulum təlimini tətbiqinin müsbət nəticələrinin əldə edilməsi, şagirdlərin təlimə marağının aparılmasına nail olaraq daha uğurlu təlim nəticələrinə istiqamətləndirməsini təmin edir. Baza riyazi hazırlığı olmadan müasir insanın təhsilini daha yüksək inkişaf etdirib onu vacib ixtisas sahibi kimi formalaşdırmaq mümkün deyil. Ümumtəhsil məktəblərinin bütün siniflərdə riyaziyyat dərslərində fəal təlim metodlarının tətbiqinin qiymətləndirilməsi nəticəsində riyaziyyatın bir elm kimi insanların əməli fəaliyyətindən doğan təlabat kimi yaranaraq öz daxili qanunauyğunluqları ilə inkişafı görünür, gündəlik həyatda, dəqiq və humanitar elm sahələrinin inkişafında, texnika, texnologiyaların təkmilləşdirilməsi prosesində ortaya çıxan problemlərin həllində insanların ehtiyaclarını ödəyir.

1999-cu ildə “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat Proqramı” təsdiq olunduqdan sonra bütün təhsil sistemində, o cümlədən də ümumtəhsil məktəblərində islahatlar sistemli xarakter aldı. (1, səh 5) Təkcə ölkənin ictimai, siyasi, iqtisadi, mədəni sahələrində deyil, eyni zamanda, təhsil sektorunda da canlanma başladı. Müasir dövrün ən səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının insan həyatının bütün sahələrində önəmli rol almasıdır. Belə olan təqdirdə, işləməyi və yaşamağı bacaran, geniş dünyagörüşünə malik, intellektual cəhətdən inkişaf etmiş, çoxlu sayda informasiya axınından məhz ona lazım məlumatı tez bir zamanda tapmağı, onu emal edib təqdim etməyi bacaran səriştəli insanın yetişdirilməsi bu günün təhsil sistemi qarşısında duran ən mühüm vəzifədir. “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin konsepsiyası” sənədinin 2006-cı ildə, I-IV siniflər üçün fənn kurikulumlarının 2007-ci ildə ilk dəfə hazırlanaraq təsdiq olunmuşdur. Kurikulumlar hazırlanarkən, ilk növbədə, dünyanın ABŞ, Rusiya, Hollandiya, Avstraliya, İngiltərə, Finlandiya, İsveç, Türkiyə, Kanada, Moldova, Qazaxıstan və başqa ölkələrin bu sahədə təcrübələri diqqətlə öyrənilmiş, təhlillər aparılmışdır. Hazırda Azərbaycan özünün təhsil sistemini dünyanın ən mütərəqqi ölkələrinin təhsil prinsiplərindən istifadə etməklə təkmilləşdirir, məzmun və struktur dəyişiklikləri aparır. İnsanın həyatı bacarıqlara malik şəxsiyyət kimi formalaşması istiqamətində fəaliyyət göstərir. Şəxsiyyətin maraq və ehtiyaclarını, arzu və istəklərini əsas götürməklə təhsil alanların mənafeyinə xidmət göstərmək ön plana çəkilir. İbtidai təhsilin sonunda şagirdlərdə bu bacarıqlar formalaşmalıdır:

* Ölçmə və hesablama ləvazimatlarından istifadə edir, şifahi, yazılı formada dəqiq və ya təqribi hesablamalar aparır;

* Simvolları tanıyır və riyazi dildən istifadə edir;

* Sadə fəza cisimlərini tanıyır, sadə həndəsi qurmalar və ölçmələr aparır;

* Riyazi məlumatları toplayır, araşdırır, sistemləşdirir və nəticəsini təqdim edir;

* Mühakimələrini məntiqi əsaslandırır, yazılı və şifahi nitqində fikirlərini dəqiq, aydın və yığcam dillə ifadə edir;

* Müxtəlif həyatı məsələlərin həllində riyazi bilikləri tətbiq edir;

* Fəaliyyətini layihələndirir, onun əsasında alqoritmlər qurur, nəticələri yoxlayır və qiymətləndirir.

* Məntiqi düşünməyi, fikir irəli sürməyi, başqasının fikrinə münasibət bildirir. (4, səh 20)

Fəal təlim metodları vasitəsilə müəllim tədris olunan mövzunun şagirdlər tərəfindən daha yaxşı mənimsənilməsinə nail olmaqla bərabər, onların idraki təfəkkürünün inkişafı, müstəqil fəaliyyət göstərmək, verilmiş tapşırığı həll etmək üçün tədqiqat aparmaq, əldə etmiş olduğu nəticəni təhlil etmək və oxşar-fərqli cəhətləri müqayisə etmək, əlaqələndirmək, ümumiləşdirmək, irəli sürdüyü fikir və ideyaları elmi əsaslarla söyləmək, məsələnin həllinə yaradıcı yanaşmaq, fikirlərini aydın və dəqiq ifadə etmək bacarıqları formalaşdırılır.

Konstruktivist və situativ baxışa görə, təlim real həyatı şəraiti əks etdirən zəngin məzmun kontekstində baş verməlidir, bunun üçün konstruktiv proses həyata keçirilməli və məktəbdənkənar mühitə də sirayət etməlidir. Burada əsas elementlər idraki təlim, real həyatı problemlərin həlli ilə bağlı əməkdaşlığın əks etdirilməsi və məsələ həlli zamanı mümkün metod və üsullardan istifadənin təmin olunmasıdır. Bu zaman təlimin xüsusiyyəti (situativ, interaktiv) və biliklərin təbiəti (perspektiv, şərti,

ilkin və inkişaf etmiş) nəzərə alınaraq təlim məqsədləri şagirdlərin özlərinin hiss etdikləri ehtiyaclara görə təyin olunmalı, nəzərdə tutulan fəaliyyətlər onların yaşadığı dünya kontekstinə uyğun formalaşdırılmalı, şəxsiyyətlərinin zəruri qabiliyyətlərinin aşılmasına üçün şagirdlər yoldaşları ilə birgə işləməli, aparılan qiymətləndirmələr isə müntəzəmlik və irəliləyiş baxımından təhlilə əsaslanmalıdır.

Riyaziyyat dərslərində informasiya kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etmək şagirdlərdə qeyd olunan imkanların inkişafına təsir edir:

- * şagirdlərin onları əhatə edən informasiya axınından düzgün istifadə etmək bacarığı;
- * informasiya ilə işləməyin yollarını bilməsi;
- * tədris fəaliyyəti vərdislərinin (planlaşdırma, refleksiya, özünə nəzarət, qarşılıqlı nəzarət)

inkişafına;

- * müasir texniki vasitələrin köməyi ilə informasiya mübadiləsi bacarıqlarının inkişafına;
- * şagirdlərin idraki fəaliyyətinin fəallaşmasına;
- * dərslərin estetik cəhətdən yüksək səviyyədə keçirilməsinə;
- * şagirdlərə diferensial tapşırıqlar verməklə fərdi yanaşma imkanlarının inkişafına. (6, səh 20)

Riyaziyyat fənnində müasir təlim texnologiyasının tətbiqi üçün müəllim aşağıda sadalanan müəyyən əməliyyatları həyata keçirməlidir:

- * Ən yeni praktik bilikləri toplamaq;
- * Pedaqoji prosesi təşkil etmək;
- * Təlim strategiyalarını həyata keçirmək;
- * Təlimin təşkilinə verilən əsas tələbləri ödəmək;
- * Bilikləri şagirdlərə öyrətmə tərzlərinə (vizual, audial, kinestetik) görə ötürmək.

Müasir təlim texnologiyalarından tədris prosesində istifadəsinin texnoloji cəhətdən düzgün müəyyənəndirilməsi müəllimdən peşəkarlıq və səriştəlilik tələb edir.

Belə ki, təlim nəticələrini əldə etmək üçün məzmun xətti üzrə standartları reallaşdırarkən forma, üsul seçimi dərslərin məqsədinə, tədqiqatın aparılmasına, məzmununa, metod və dərslərin tipinə uyğun olmalıdır. Bundan başqa, mövzunun motivasiyası fənnin məqsəd və vəzifələrini, dərslərin xarakterik xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla refleksiya ilə uzlaşmalıdır.

İnteraktiv təlim üsulları olan “Klaster”, “İnsert”, “BBÖ”dən dərslərdə intensiv şəkildə istifadə olunması dərslərin keyfiyyətini artırmaqla, öyrənənlərin fəallığına imkan yaradır.

Elmi-metodik ədəbiyyatın təhlilinə, şəxsi və ümumi təcrübəyə, uzun müddətli məqsədyönlü pedaqoji-metodik eksperimentə əsaslanaraq riyaziyyatın tədrisində fəal təlim metodlarının tətbiqi üzrə iş sistemi yaratmaqla əlaqədar aşağıdakı nəticələrə gəlmişik: 1. Riyaziyyatın tədrisində ümumiləşdirmənin metodik sistemini: 1) bu sahədə dünyəvi meylləri, vətənimizdə və inkişaf etmiş ölkələrdə tədrisin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, uyğun ədəbiyyatı (pedaqoji, psixoloji, məntiqi, fəlsəfi, metodik, dissertasiyalar, proqram, dərslər) təhlil etməklə (I fəsil); 2) Həmin əməliyyatın habelə ayrı-ayrı mövzuların mənimsənilməsinin obyektiv, fizioloji, psixoloji, didaktik, məntiqi, riyazi-nəzəri əsaslarını müəyyənəndirməklə, ona şagirdlərin idrak fəaliyyətinin inkişafında sistemlik məntiqi əməliyyat kimi, tənqidi formaları və əməliyyatları ilə qarşılıqlı əlaqədə baxmaqla (II fəsil); 3) Onun məqsədini, məzmununu, metodlarını, vasitələrini və formalarını düzgün müəyyənəndirməklə (giriş, I-III fəsillər); 4) eksperimental təlimin yoxlanılması və qiymətləndirilməsi tədqiqatına verilən tələbləri rəhbər tutaraq pedaqoji-metodik eksperimenti məqsədyönlü təşkil etmək, aparmaq və nəticəsini araşdırmaqla yaratmaq olar. 2. Məktəb riyaziyyat kursunun tədrisində ümumiləşdirmə şagirdlərin tədris yükünü artırmadan onların riyazi mədəniyyətinin yüksəldilməsinə səbəb olur. Mücərrədləşdirmə və riyazi anlayışların yaranması ilə birlikdə ümumiləşdirmə prosesinin xüsusiyyəti elədir ki, bu insanın bütün əqli fəaliyyətləri ilə əlaqədardır. Bu da orta ümumi təhsilin hər bir pilləsində verilmiş riyazi biliklərin məzmunu, məqsədi və düzülüşündə, propodevtik və sistemlik öyrənilməsində nəzərə alınmalıdır. (7, səh 10) Ümumiləşdirmənin səmərəli və faydalı olması üçün kursun bünövrə 400 anlayışlarına (çoxluq, ədəd, funksiya, kəmiyyət, tənlik və bərabərsizlik, fiqur, çevirmələr) və elmi-məntiqi metodlara (riyazi anlayışlar, təriflər, təkliflər, analiz-sintez, isbat metodları, analogiya, zəruri və kafi şərt, induksiya və deduksiya) yanaşmanın xüsusiyyətləri mühüm yer tutur. 3. Məktəb riyaziyyat kursunun tədrisi prosesində şagirdlərin ümumiləşdirici mücərrəd tənqidi fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi problemi müxtəlif faktorlarla (riyaziyyatın təliminin ümumi və konkret məsələləri, şagirdlərin fizioloji və psixoloji xüsusiyyətləri, riyaziyyat və onun metodlarının xalq təsərrüfatında, habelə şagirdlərin ümumtəhsil və əməyə

hazırlanması sistemində tətbiqləri, ayrılan vaxt çərçivəsində tədris materialının mənimsənilməsinin real imkanları və s.) əlaqədardır.

Şagirdlərin ümumiləşdirmə - xüsusişdirmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsilə əlaqədar məktəb riyaziyyat kursunun metodik sisteminin təkmilləşdirilməsində məlum didaktik prinsiplərə və meyarlara əsaslanmaq lazımdır. Riyaziyyatın tədrisində ümumiləşdirmə şagirdlərin idrak fəaliyyətinin inkişafında sisteməlik məntiqi əməliyyat kimi mənimsəmənin metodik sisteminin müasir tələblərə cavab verməsi üçün empirikliyə nisbətən nəzəri səviyyəyə üstünlük verilməlidir. Ümumiləşdirilmiş anlayışlar sistemi əsasında təlimin bütün mərhələlərində şagirdlərin dünyagörüşü, idrakı və məntiqi qabiliyyətləri inkişaf etdirilməlidir. 4. Riyazi təlimin metodik sisteminin təkmilləşdirilməsinin məlum didaktik prinsiplərdən irəli gələn meyarları, tədqiqat işinin müxtəlif bölmələrində göstərdiyimiz ümumiləşdirilmiş məntiqi əməliyyatlarla əlaqədar meyarların ifadəsinə gətirilir. Belə meyarlar sırasına didaktik əhəmiyyət, tamlıq, genişlik, təlimdə motivləşdirmə, intensivləşdirmə və s. daxildir. Ümumiləşdirilmiş meyarları riyaziyyat proqramları və dərsləklərinin hazırlanması və təkmilləşdirilməsi mərhələlərində tətbiq etmək məqsəduyğundur. Proqram və dərsləklərin tərtibində şagird kontingentindən asılı olaraq bu və ya digər meyarlar qrupu başqası ilə əvəz edilə bilər. Ümumiləşdirmə ilə əlaqədar tədris materialının seçilməsi meyarları sistemi əsas (stabil) və dinamik hissələrdən ibarət ola bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.Qəhrəmanov A. Ümumi orta təhsil səviyyəsinin yeni fənn kurikulumlarının tətbiqi: Təlim kursu iştirakçıları üçün təlim materialı. Bakı: 2012.
- 2.Mehrabov A.O. Müasir təhsilin konseptual problemləri. Bakı: 2010.
- 3.Veysova Z. Fəal/interaktiv təlim: Müəllimlər üçün vəsait. Bakı: BMT Uşaq fondu, 2007.
- 4.Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumları. Bakı: 2008.
- 5.Ə.A.Quliyev. Riyaziyyatın tədrisində ümumiləşdirmə. Bakı: "Nurlan" nəşriyyatı, 2009.
- 6.A.Adıgözəlov, İ.Əhmədov "Riyaziyyat təliminin xüsusi metodikası". Bakı: 2001.
- 7.Ümumtəhsil kurikulumunun əsasları üzrə təlim vəsaiti". Bakı: 2014.
- 8.<https://tehsiljurnali.az/mektebmuellim/1377-ryazytyatin-ttdrsnd-masr-tdm-texnologiyalarinin-ttbq.html>

MÜLKİ MÜDAFİƏ VƏ ƏTRAF MÜHİTİN QORUNMASI: İNTEQRATİV YANAŞMALAR

Şahin Hüseynov
ADPU Şamaxı filialı
xadid28.28@mail.ru

Xülasə

"Mülki müdafiə və ətraf mühitin qorunması: integrativ yanaşmalar" mövzusunda aparılan tədqiqat göstərir ki, mülki müdafiə tədbirlərinin ekoloji tələblərlə sinxronlaşdırılması cəmiyyətin təhlükəsizliyini və ətraf mühitin sağlamlığını təmin edir. Erkən xəbərdarlıq sistemləri, maarifləndirmə kampaniyaları və interaktiv təlimlər vasitəsilə əhali fəvqəladə hallar zamanı həm şəxsi təhlükəsizliyini, həm də təbii sərvətləri qorumağı öyrənir. Dövlət strukturları, qeyri-hökumət təşkilatları və təhsil müəssisələri arasında əməkdaşlıq, milli və beynəlxalq təcrübələrin tətbiqi riski azaltmağa kömək edir. Təhsil proqramlarına ekoloji və müdafiə məzmununun integrasiyası gələcək nəsillərin bu sahələrdə hazırlıqlı olmasını təmin edəcək.

Açar sözlər: mülki müdafiə, fəvqəladə, iqlim, ətraf mühit, global, integrativ.

Abstract

The study "Civil Defense and Environmental Protection: Integrative Approaches" shows that synchronizing civil defense measures with environmental requirements ensures the safety of society

and the health of the environment. Through early warning systems, awareness-raising campaigns and interactive training, the population learns to protect both their personal safety and natural resources during emergencies. Cooperation between state structures, non-governmental organizations and educational institutions, the application of national and international practices help reduce risk. Integrating environmental and defense content into educational programs will ensure that future generations are prepared in these areas.

Keywords: civil defense, emergency, climate, environment, global, integrative.

Qlobal iqlim dəyişikliyi XXI əsrin ən ciddi problemlərindən biridir və bu dəyişiklik fəvqəladə hallarla daha tez-tez rastlaşmağımıza səbəb olur. Hazırkı qlobal iqlim dəyişiklikləri, ətraf mühit problemlərinin artması və fəvqəladə halların tezliyinin çoxalması, mülki müdafiə və ekoloji siyasətin paralel aparılmasını zəruri edir. Təbii fəlakətlər, isti dalğaları, çay daşqınları, meşə yanğınları, torpaq sürüşmələri kimi hallarla mübarizədə təhsilin rolu əvəzsizdir. Mülki müdafiə təşkilatlarının tərkibində ətraf mühitin qorunması istiqamətində tədbirlər və maarifləndirmə prosesləri mühüm rol oynayır. Bu baxımdan, integrativ yanaşmalarla mülki müdafiənin ətraf mühitin qorunmasında rolu daha da aktuallaşır. Təhsil fəaliyyətləri vasitəsilə cəmiyyətdə ekoloji şüur formalaşır, fəlakətlərə hazırlıq dərəcəsi artır.

Qlobal ekoloji böhran şəraitində iqtisadiyyat, cəmiyyət və ətraf mühit arasında zəruri balansın saxlanması yalnız inkişafın yeni ekoloji təhlükəsiz və iqtisadi baxımdan optimal modelinin - davamlı inkişafın formalaşdırılması hesabına ola bilər. Ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması üçün ətraf mühitin çirklənməsinin minimuma endirilməsi və mühafizəsinin təkmilləşdirilməsi, indiki və gələcək nəsillərin tələbatını ödəmək üçün təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə, alternativ enerji mənbələrindən yararlanmaq və enerji effektivliyinə nail olmaq, qlobal ekoloji problemlər üzrə milli səviyyədə tələbatların qiymətləndirilməsi, həlli yollarının müəyyənəşdirilməsi, beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrin genişləndirilməsi ölkəmizin ekoloji siyasətinin əsas istiqamətləridir. Fəvqəladə hadisələr və təbii fəlakətlər əhali və xalq təsərrüfatı üçün təhlükə yaradır, insan tələfatına və böyük maddi itkilərə səbəb olur. Ona görə də bu amillər, fəvqəladə hadisələrin qabaqcadan proqnozlaşdırılmasını, profilaktik tədbirlərin hazırlanmasını, mülki müdafiənin təşkil olunmasını, əhalinin hazırlanması və müdafiə olunmasını, maddi sərvətlərin qorunmasının planlaşdırılmasını və təxirəsalınmaz digər tədbirlərin həyata keçirmək tələblərini qarşıya qoyur. Azərbaycan Respublikası ərazisində mülki müdafiə tədbirlərinin həyata keçirilməsi və fəvqəladə hadisələrdən əhalinin mühafizə edilməsi sahəsində əsas tədbirlər, Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən təsdiq edilmiş «Mülki Müdafiə haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 25 sentyabr 1998-ci il tarixli 193 sayılı qərarı ilə tənzimlənir. (4.səh 38)

Azərbaycanın ekoloji strategiyası, ətraf mühitin qorunması sahəsində fəaliyyətin koordinasiyasının gücləndirilməsi yolu ilə milli, beynəlxalq və regional səviyyələrdə təbii ehtiyatların mühafizəsi, elmə əsaslanan inkişaf prinsiplərinin tətbiqi iqtisadi və insan resurslarının istifadəsində davamlılığın təminatına yönəlmişdir.

Elmi tədqiqatlar göstərir ki, iqlim dəyişikliyi ətraf mühitdə fəlakətlərin çoxalmasına, bəzi regionlarda sünbətlərin azalmasına, digər yerlərdə sürəkli yağıntılara səbəb olur. Bu fənalara cavab olaraq fəvqəladə hallarla idarəetmə sistemləri təkmilləşdirilir, lakin bu sistemin effektivliyi cəmiyyətin məlumatlı və hazırlıqlı olmasından asılıdır. Bu baxımdan təhsil iqlim dəyişikliyinə idarə olunmasında əsas amillərdən biridir [1].

Mülki müdafiənin əsas funksiyalarına əhalinin təhlükəsizliyinin təmin olunması, təbii və texnogen fəlakətlərə hazırlıq, xilasetmə və bərpa əməliyyatları daxildir. Ekoloji fəlakətlər, məsələn, su basqınları, torpaq sürüşmələri, sənaye qəzalıları zamanı mülki müdafiə qurumlarının rolu olduqca əhəmiyyətlidir. Belə hallarda ətraf mühitin müdafiəsi ilə yanaşı, əhalinin həyat və səhiyyə baxımından qorunması da prioritetdir.

Uşaq bağçalarından başlayaraq universitetə qədər olan təhsil pillələrində fəvqəladə halların idarə olunması və iqlim dəyişikliyi ilə bağlı məlumatların tədris olunması əhalinin risklərə qarşı daha davamlı olmasına imkan yaradar. Bu tədris sadəcə fakt məlumatlarla yox, praktik təlimlər, simulyasiyalar və real ssenarilər üzərində qurulmalıdır (2.səh 85).

Mülki müdafiə sisteminə ekoloji təhlükələrə dair erkən xəbərdarlıq sistemlərinin daxil edilməsi, maarifləndirmə kampaniyaları, ictimai təlimlər bu sahədə integrativ yanaşmanın bir hissəsidir. Dövlət

və qeyri-hökumət təşkilatlarının birgə əməkdaşlığı, vətəndaş cəmiyyətinin təşəbbüs və fəallığı bu prosesi daha effektiv edir. Eyni zamanda, ali təhsil müəssisələrində mülki müdafiə və ekoloji təhsil üzrə fənnlərin tədrisi, gənc nəslin bu sahədə maarifli və hazırlıqlı olmasını təmin edir.

UNESCO və UNICEF-in proqramlarına görə, davamlı inkişaf təhsili ətraf mühitin qorunması, iqlim dəyişikliyi və risk idarəetməsi məzmunlarını daxil etməklə təhsili daha effektiv edir. BMT-nin 13-cü Dayanıqlı İnkişaf Məqsədi iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə təhsilin rolunu vurğulayır.(3.səh 26) Azərbaycanda bu istiqamətdə "Ekoloji təhsilin inkişafı Proqramı" kimi sənədlər mövcuddur.

BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri, UNESCO-nun ekoloji təhsil proqramları və UNEP-in təhlükəsiz ətraf mühit strategiyaları bu sahədə qlobal yanaşmaların nümunəsidir. Azərbaycanda bu istiqamətdə Fövqəladə Hallar Nazirliyi və Ekologiya və Təbii Sərvlər Nazirliyi birgə tədbirlər keçirir, maarifləndirici proqramlar həyata keçirilir. "Azərbaycan 2030: Dayanıqlı inkişaf Milli Prioritetləri" bu istiqamətdə yol xəritəsi rolunu oynayır.(2.səh 64)

Təhsilin fəvqəladə halların idarə olunması və iqlim dəyişikliyinə azaldılması sahəsində rolu daha da artırılmalı, bu məzmunlar tədris proqramlarına inteqrasiya edilməlidir. Ali məktəblərdə ixtisaslarından asılı olmayaraq tələbələr bu mövzularda bilik və bacarıqlarla silahlanmalıdır. Maarifləndirmə, təlim, təcrübəyə dayalı təhsil yanaşmaları bu prosesin mühərrikidir.

Mülki müdafiə və ətraf mühitin qorunması sahələrinin inteqrasiyası fəaliyyətlərin səmərəliliyini artırır, cəmiyyətdə təhlükəsizliyin daha sistemli şəkildə qurulmasına imkan yaradır. Bu istiqamətdə maarifləndirmənin genişləndirilməsi, interaktiv tədris metodlarının tətbiqi və fənnlər arasındakı əlaqələrin qurulması təklif edilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. "Azərbaycan 2030: Dayanıqlı inkişaf Milli Prioritetləri", Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı, 2021.
2. Ekologiya, Ətraf Mühit və İnsan Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı,2006
3. Əliyeva S. (2023). "Təhsil sistemində ekoloji biliklər və mübarizə bacarıqları". Gəncə: Nurlan Nəşriyyatı.
4. Hüseynov R. (2022). "Qlobal iqlim dəyişikliyi: problemlər və çətinliklər". Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
5. Quliyev T. (2021). "Fövqəladə hallar və idarəetmə siyasəti". Naxçıvan: Universitet Nəşriyyatı.

FİZİKA QANUNLARININ MÜQAYİSƏ VƏ ƏLAQƏLİ TƏDRİSİ

Kamal Balakışiyev

ADPU Şamaxı filialı

baş müəllim

kamalbalakisiyev204@gmail.com

Xülasə

Məqalədə fizika qanunlarının tədrisinin əhəmiyyəti və bu qanunların qarşılıqlı əlaqəli şəkildə izahının şagirdlərin dərk etmə qabiliyyətinə təsiri araşdırılır. Müxtəlif fiziki proseslərin inteqrativ yanaşmalarla və fənlərarası əlaqə prinsipi əsasında izahı şagirdlərin elmi dünyagörüşünü formalaşdırır. Qanunların müqayisəli tədrisi, onların riyazi oxşarlığı və tətbiq sahələri vurğulanır. Fizikanın tətbiqi yönümlü öyrədilməsi tədrisin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, şagirdlərə praktik bilik və bacarıqlar qazandırır.

Açar sözlər: İnteqrasiya, rəqs konturu, rəqqas, diferensial tənlik, təbiət hadisələri.

Abstract

The article explores the importance of teaching physics laws and how their interconnected explanation influences students' comprehension. The integrative approach and interdisciplinary connections in explaining physical processes help shape students' scientific worldview. The comparative teaching of laws, their mathematical similarities, and areas of application are emphasized. Teaching physics with a focus on real-world applications enhances the quality of education and equips students with practical knowledge and skills.

Keywords: integration, dance contour, dancer, differential equation, natural phenomena.

Fizika təbiət haqqında elm olub materiyanın müxtəlif formalarını, onun xassələrini və qarşılıqlı təsirini öyrənir. Fizikanın qanunları təbiətdə baş verən bütün hadisələrin, cansız və canlı materiyanın qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsində, elmi-texniki tərəqqinin inkişafında aparıcı rol oynayır. Buna görə də fizika fənninin öyrənilməsi şagirdlərə digər təbiət elmlərinin mənimsənilməsinə, təbiət elmlərinin mənimsənilməsinə, təbiət hadisələrinə, elm, texnika və istehsalatın müxtəlif sahələrinin əsas proseslərinə yaxından bələd olmaq imkan verir. (1, səh 120) Fizika anlayışlarını mənimsəməklə şagirdlərdə idrak qabiliyyətinin inkişafına, elmi dünyagörüşü formalaşmasına, iradə və xarakterin tərbiyə edilməsinə, müşahidə etmə, müqayisə etmə, məntiqi düşünmə dəqiqləşdirmə, analiz və sintez, mühakimə yürütmə problem müəyyənləşdirmə, hesablama ümumiləşdirmə və s. başqalarının formasına zəmin yaradır. Bu isə şagirdlərdə empirik nəzəri, politexnik, məntiqi, tənqidi, yaradıcı təfəkkürü formalaşdırır, cəmiyyətin social-iqtisadi fizikanın nəliyyətləri ilə əlaqəli surətdə elə qurulmuşdur ki, hal hazırda müasir həyatı fizikasız təsəvvür etmək mümkün deyildir. Belə ki, sənayeyə, kənd təsərrüfatına, nəqliyyat və rabitəyə, informasiya kommunikasiya texnologiyalarına, mədəniyyətin müxtəlif sahələrinə təbabət və insanların məişətinə geniş tətbiq olunan texnikanın sürətli inkişafı müxtəlif texniki qurğuların hazırlanması və istismarı kəşf alınan öyrənilən hadisələrin və təbiət qanunlarının tətbiqinə əsaslanır. (2, səh 64) Məhz buna görə də fizikanı öyrənmək cəmiyyətin bütün üzvlərinə: kənd təsərrüfatı işçisinə, texnika, texnologiya mühəndisə, konstruktura, neftçiyə, geoloqa, həkimə, xalq təsərrüfatının digər sahələrində çalışan peşə sahələrinə lazımdır.

Vətəndaşların vətənpərvər ruhda tərbiyə olunması, hərbi texnikanın sirlərinə yiyələnmək üçün orta ümumtəhsil məktəblərində fizikanın tədrisinə xüsusi ehtiyac vardır.

Fizika qanunlarının tədrisi prosesində çoxtərəfli əlaqə üsullarından, integrasiya metodundan istifadə qanunlarını dərk olunmasına, şagirdlərin mövzunu daha dərinləndirən mənimsəməsinə, ümumiləşdirib nəticə çıxarmasına imkan yaradır. Fənlərarası və fənn daxili əlaqə prinsiplərinə görə orta məktəb dərsləri əlaqəli tədris olunmalıdır ki, şagirdlərin bilik və bacarıqlarında tamlıq və ümumilik olsun.

Qanunların tədrisinin əlaqələndirilməsinin üç forması var: fəndaxili, fənlərarası və həyatla əlaqə. Fəndaxili əlaqə formaları müxtəlifdir: mövzulararası, bölmələrarası və bəhslərarası.

Mövzularrası əlaqəyə aid nümunələr nəzərdən keçirək. “Mexanika” bəhsində bərabəryavaşayan hərəkətlə bərabəryeniləşən hərəkət arasında sıx əlaqə var. Sadəcə olaraq sürət və təcili işarəsindən istifadə edərək bu hərəkətləri xarakterizə etmək olar. Sürətin işarəsini “–” olduqda hərəkət X oxunun əksinə, “+” olduqda isə X oxunun istiqamətində baş verir. Sürət və təcil eyni işarəli bərabəryavaşayan hərəkət olunur. Hərəkətin xarakteri başlanğıc koordinatdan asılı deyil.

$$\begin{cases} x = x_0 + v_0 t + \frac{at^2}{2} & x \text{ oxu istiqamətində bərabər yeyinləşən} \\ x = x_0 - v_0 t - \frac{at^2}{2} & x \text{ oxu əksinə bərabər yeyinləşən} \\ x = x_0 + v_0 t - \frac{at^2}{2} & x \text{ oxu istiqamətində bərabər yavaşayan} \\ x = x_0 - v_0 t + \frac{at^2}{2} & x \text{ oxu əksinə bərabər yavaşayan} \end{cases}$$

Bərabər təcili hərəkəti ümumi şəkildə əlaqələndirmək olar.

$$x = x_0 \pm v_0 t \pm \frac{at^2}{2}$$

Arasında əlaqələri daha aydın göstərmək üçün qaz halının ümumi tənliyini xüsusi hallara tətbiq edərək, buradan Boyle-Mariott, Gey-Lussak və Şarl qanunlarının alınması və şagirdlərə sərhəd edilməsi və vacibdir. Bunun üçün əvvəlcə həmin qanunları ifadə edən düsturların şəkli bir dəyişdirilməlidir. Qazın hal tənliyi $\frac{PV}{T} = \gamma R$ kimi ifadə edək. Verilmiş kütləli qar kimi VR hasili sabit olduğundan $\frac{PV}{T} = \gamma R = \text{const}$ yara bilər.

1. İzotermik proses $T = \text{const}$ $PV = \text{const}$ $P_1 V_1 = P_2 V_2$

2. İzobarik proses $p = \text{const}$ $\frac{V}{T} = \text{const}$ $\frac{V_1}{T_1} = \frac{V_2}{T_2}$

3. İzoxorik proses $V = \text{const}$ $\frac{P}{T} = \text{const}$ $\frac{P_1}{T_1} = \frac{P_2}{T_2}$

4. Adiobatik proses $PV^j = \text{const}$ $j = \frac{C_P}{C_V}$

5. Politropik proses $PV^n = \text{const}$ $n = \frac{C_P - C}{C_V - C}$

Göründüyü kimi hal tənliyindən – ümumi qaz qanundan istifadə edərək qazın halını xarakterizə parametrlərindən birini sabit saxlamaqla qaz qanunlarını almaq olur. Bölmələrarası əlaqəyə aid cazibə sahəsi ilə elektrostatik sahəsi arasındakı əlaqəni göstərmək olar. Şagirdlər mexanikada ümumdünya cazibə qanununu yaxşı dərk ediblərsə, onlar elektrik bölməsində Klon qanunu asanlıqla dərk edəcəklər. (3, səh 118)

Bu qanunlar bir-biri ilə əlaqədar tədris etdikdə isə mənimsəmə keyfiyyəti yüksəlir. Şagirdlər əlaqələrin ümumi qanunayüğunluqların mövcud olduğunu dərk edirlər. Yeni material əlaqəli öyrədildəndən sonar hər iki sahədə görülən işə və qarşılıqlı təsir qüvvəsinə aid materialları ümumiləşdirir. Belə ki, ümumdünya cazibə qanunu (Nyuton qanunu) $F = G \frac{m_1 m_2}{r^2}$: elektrik yüklərinin qarşılıqlı təsir qanunun (Klon qanunu) $F = K \frac{q_1 q_2}{r^2}$ analogi bir – birinə oxşarlığını müəyyən edirlər. (4, səh 35)

“Mexaniki rəqslər və dalğalar” bölməsi ilə “Elektromaqnit və dalğalar” bölməsini ardıcıl və əlaqəli tədrisi bu mövzuların şagirdlər tərəfindən dərk olunmasına təsir edir.

Yaylı rəqqasın hərəkət tənliyini nəzərdən keçirək. Huk qanununa görə $F = -kx$, Nyutonun II qanunu $F = ma$ olduğundan

$$ma = -kx \text{ burada: } a \text{ təcildir } a = X''$$

$$a = -\frac{k}{m}x \text{ } k - \text{ yayın sərtlilik əmsalı}$$

$$\omega^2 = \frac{k}{m} \text{ əvəz etsək } \omega - \text{ dairəli terlekdir}$$

$$a = -\omega^2 x \text{ alarıq}$$

$$X'' = -\omega^2 x \text{ bu diferensial tənliyin həlli}$$

$$x = x_m \cos(\omega t + \varphi) \text{ şəklindədir.}$$

Rəqs konturunda elektromaqnit rəqslər üçün rəsq tənliyi $q'' - \omega^2 q$ kimi alınır. Müxtəlif xarakterli fiziki hadisələr üçün hərəkət tənliklərinin riyazi ifadəsi eynidir. Bu təbiətin vəhdət və bütövlüyünün ifadəsidir. (5, səh 82)

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abbaszadə A. Fizika tədrisinin birinci pilləsində fəndaxili əlaqə. Bakı:1983.
2. İmanov Ş.Ş. Orta məktəbdə fizikanın tədrisi metodikası. Bakı: ADPU, 2004.
3. Qalalov Z.S. Fizika qanunlarının tədrisi. Bakı: Elm, 1997.
4. Ş.Əlizadə, S.İsmayıl Fizikanın tədrisi metodikası. Bakı: 2018.
5. Иванов Б.Н. Законы физики. Москва: Высшая школа, 1986. - 334 с.

FİZİKA VƏ HƏYAT

Səbuhi Quliyev

ADPU Agcabədi filialı
sebhivaqif1998@gmail.com

Arzu Baxışlı

arzubaxisli50@gmail.com

Xülasə

Fizika – sadəcə dərsliklərdəki düsturlar, lövhələrdə yazılmış formulalar və ya laboratoriyalardakı təcrübələrlə məhdudlaşmır. Əksinə, o bizim hər gün yaşadığımız həyatın içində, bəzən fərqi nə varmadan hiss etdiyimiz, amma izahını bilmədiyimiz hadisələrin əsas açarıdır. Fizika kainatın səsinə, hərəkətinə, tarazlığını, işığını və enerjisini bizə anlatmağı bacaran bir elmdir. Su axırsa, külək əsirsə, bir cisim yerə düşürsə və ya günəşdən işıq gəlsə – bu hadisələrin hər biri fizikanın qanunları ilə idarə olunur. Fizikanı anlamaq, əslində həyatın özünü daha dərinədən dərk etmək deməkdir. Hər səhər yuxudan oyandığımız andan gecə yatana qədər fizika ilə təmasdayıq. Elektriklə işləyən cihazlarımız – telefon, kompüter, soyuducu və hətta çaydan – hamısı fiziki qanunlara əsaslanır. Bəzən düşünürük ki, işıq düyməsini basdıqda otağın işıqlanması, əslində elektromagnit dalğalarının idarəsi nəticəsində baş verir. Əgər fizika olmasaydı, bu qədər texnoloji inkişaf da olmazdı.

Açar sözlər. Fizika, həyat, qanun, fiziki hadisə, formula.

Abstract

Physics is not limited to formulas in textbooks, formulas written on blackboards or experiments in laboratories. On the contrary, it is the main key to the phenomena that we experience every day in our lives, sometimes without realizing it, but which we do not know how to explain. Physics is a science that can tell us about the sound, movement, balance, light and energy of the universe. If water flows, the wind blows, an object falls to the ground or light comes from the sun - each of these phenomena is governed by the laws of physics. Understanding physics actually means understanding life itself more deeply. From the moment we wake up every morning until we go to bed at night, we are in contact with physics. Our electrical devices - telephones, computers, refrigerators and even kettles - are all based on physical laws. Sometimes we do not think that when we press the light button, the lighting of the room actually occurs as a result of the control of electromagnetic waves. If it were not for physics, there would be no such technological development.

Keywords: physics, life, law, physical phenomenon, formula.

Fizika təbiəti öyrənən ən qədim elmdir. İxtisasından asılı olmayaraq görkəmli alimlərə görə fizika elmi quldarlıq cəmiyyətinin yaranması ilə əlaqədar inkişaf etməyə başlamışdır. Quldarlıq cəmiyyətində texniki tərəqqi mövcud olmasa da, heyvandarlıq, əkinçilik və bəzi peşə ixtisaslaşmaları özünə istiqamət götürmüşdü. İnsanlar öz yaşam tərzlərində təbiətlə üzbə-üz qalanda ondan “dərs” alır, növbəti məqamda təbii hadisələrin fəsadlarını ötürdüməyə çalışırdılar. Tarixi araşdırmalara görə eramızdan əvvəllər qədim Babilistanda (Beynənnəhreyndə), Hindistanda, Misirdə, Çində riyaziyyat, həndəsə astronomiya kimi fizika da müəyyən mərhələ keçmiş idi. Günümüzə qədər fərqli olaraq qədimlərdə “alimlər”, belə demək mümkündürsə bütün elmlərlə, xüsusən təbii elmlərlə və insan tələbatına uyğun gələn amillərlə maraqlanırdı. Böyük nüfuz sahibi olan bu insanlar səma cisimlərinin, səyyarələrin hərəkətlərini izləyir və fəsilələrin başlanmasını, əkin-biçin vaxtlarını, zamanın ölçülməsini müəyyənləşdirməklə bir çox təsərrüfat işlərində yardımçı ola bilirdilər.

Həyat fizikası canlı sistemləri idarə edən əsas prinsipləri öyrənən fizikanın bir sahəsidir. O, mexanika, termodinamika, statistik fizika və məlumat nəzəriyyəsi ilə molekulyar birləşmələrdən tutmuş ekosistemlərə qədər bioloji hadisələrə qədər metodları tətbiq edir. Bu sahə, həyatın mürəkkəb davranışlarının tarazlıqdan uzaq şəraitdə fiziki komponentlər arasında qarşılıqlı təsirlərdən necə yarandığını anlamağa çalışır. Bioloji fizika fizika tədqiqatları daxilində fərqli və vacib bir sahə kimi daha geniş tanınıb.[2, səh 50]

Həyat fizikası fizikanın tanış qanunlarının canlı maddəyə necə tətbiq edildiyini və canlı sistemlərin bəzən onların başa düşülməsi üçün yeni fiziki prinsiplər tələb etdiyini araşdırır. Tədqiqatçılar biologiyaya bir istisna kimi baxmaq əvəzinə, bioloji hadisələri qeyri-tarazlıq materiyasının və informasiyanın emalının ümumi qanunlarını kəşf etmək üçün münbit zəmin kimi qəbul edirlər.[3, səh 25]

Daha sonra bu bilicilərin məsləhətləri əsasında yer kürəsində olan minerallardan istifadə etmə işlərinə başlanıldı, metallar və onların xassələri öyrənildi, dəmirin fiziki-kimyəvi vəziyyətini az da olsa hiss etməklə silah və digər insanın karına gələ bilən əşyalar düzəltməyə başladılar. Bu fiziki biliklərin miqdarını artırmaqla ustalar, metalşünaslar böyük binalar, körpülər, məişət əşyaları və s. hazırlaya bildilər.

Fizikanın bölmələri çoxdur, o bütün kainatı əhatə etsə də, ilk olaraq onun mexanika bölməsi daha geniş miqyasda araşdırıldı və yetərinə də uğurlar əldə olundu. Bu sahədə Nyutonun araşdırmaları, xüsusən də onun mexanikaya aid üç qanunu, ümumdünya cazibə qanunu xüsusi qeyd olunmalıdır.

Bioloji fizika və ya canlı sistemlərin fizikası fizikin araşdırma tərzini həyatın gözəl hadisələri üzərində daşımağa gətirir. Canlı sistemlərdə rast gəlinən hadisələrin çox vaxt cansız dünyada heç bir analoqu və ya presedenti olmayan hadisələri - o deməkdir ki, bioloji fizikanın intellektual gündəliyi, hətta fizikanın iddialı standartlarına görə də olduqca genişdir. Bir əsrdən artıqdır ki, həyatın mürəkkəbliyi ilə fiziki qanunların sadəliyi arasındakı ziddiyyət fizika və biologiya arasında qeyri-adi məhsuldar qarşılıqlı əlaqəyə səbəb olan yaradıcı gərginlik olmuşdur. DNT-nin ikiqat spiral quruluşundan tutmuş beynimizin hərəkətdə olan maqnit rezonans görüntülərinə qədər fizika və biologiya arasındakı bu əməkdaşlığın nəticələri müasir həyatın inkişafının əsasını təşkil edir və bu nəticələr tibb, texnologiya və sənayeyə dərin təsir göstərmişdir. Ancaq yaxın vaxtlara qədər bu uğurlar fizikanın deyil, biologiyanın bir hissəsi kimi kodlaşdırılırdı.[2, səh 100]

Günəş aktivliyi və Yer əlaqələri-Günəş olduğu qalaktikanın ulduzlu səmasının parlaq ulduzu, Yer kürəsinin istilik, işıq, həyat mənbəyidir. Onun hərərəti günümüzdə olduğundan çox olarsa, yaşadığımız Yer kürəsinin hər şeyi məhv olar, əgər onun şüaları sönməyə doğru üz tutarsa Yer səthi buzlaşar. Günəş səthində aktivlik sabit qalmır. Bu da Yer kürəsinə, Günəşin olduğu sistemə öz təsirini göstərir ki, onun əmələ gəlmə mexanizmlərinin öyrənilməsi, proqnozlaşdırılması böyük elmi və təcrübə əhəmiyyətlə malikdir. Elmi axtarışların nəticəsi olaraq məlum olmuşdur ki, Günəş aktivliyinin artıb-azalması ümumilikdə Yer qabığında, onun su və hava sahələrində, biosferdə, bütün canlı və cansız təbiətdəki hadisələrə bu və ya digər tərzdə təsir göstərir. Odur ki, Yer kürəsi insanları üçün Günəş aktivliyinin öyrənilməsi, onun həyatı vacibliyidir.[1, səh 47]

Alimlərin, xüsusən astrofiziklərin araşdırmalarına görə, Günəş qalaktikanın ulduzlarından biridir. O da məlumdur ki, artıq 5 milyard ildir ki, Günəş kainata fasiləsiz istilik enerjisi verir, öz şüaları ilə işıq saçır. Günəşin işığı və enerjisi Yerdəki canlı həyatın əmələ gəlməsinin, onun mövcudluğunun və gələcək inkişafının əsas meyarlarından biridir. Onun xarici, yaxud üst təbəqəsi Günəş atmosferi adlanır. Günəş atmosferi üç təbəqədən-fotosfer, xromosfer və Günəş tacından ibarətdir. Alimlərə görə Günəşin görünən səthində, tərəfində tez-tez bizim üçün maraqlı olan hadisələr baş verir. Bunun bariz nümunəsi və gözlə də müşahidə olunanı Günəş ləkələri adlanır. Bu ləkələrin temperaturu fotosferin temperaturundan (6000 dərəcə selsi) təxminən 1000-1500 dərəcə selsi az olduğuna görə, bu ləkələr Günəşin parlaq üzündə tünd və ya qara rəngdə görünür. Bu ləkələrin göründüyü aktiv sahələrdə çox güclü maqnit sahələri olur. Astrofiziklərə görə Günəşdəki ləkələrin miqdarı, onların həndəsi ölçüləri və yaşam müddəti xüsusi dövrü qanunauyğunluqla hərəkətdədir. Bu ləkələrin fəaliyyətində 11 illik dövr daha çox araşdırıcılar tərəfindən öyrənilmişdir.[1, səh 35]

Fizika yalnız məktəblərdə öyrənilən bir fənn deyil – o, varlığın elmi, həyatın qanunudur. Planetlərin hərəkətindən skripkanın titrəməsinə, elektrik lampasının işığından hava şəraitinin dəyişməsinə qədər fizika dünyanın necə işlədiyini izah edir. Günlük istifadə etdiyimiz texnologiyaların böyük hissəsinin əsasını təşkil edir və bizə kainatı daha dərinləndirən anlamaq imkanı verir.

Fizika və insanın düşüncə tərz-i-Fizika yalnız əşyaların deyil, insan düşüncəsinin də formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu elm insana səbəb-nəticə əlaqələrini dərk etməyi, hadisələri analiz etməyi və sistemli düşünməyi öyrədir. Fiziki tənəqqür formalaşan insan, qarşılaşdığı problemlərə daha məntiqli və elmi yanaşır. Bu xüsusiyyətlər gündəlik həyatda qərarvermədən tutmuş, mühüm

ixtiralar etməyə qədər insan fəaliyyətinə təsir göstərir. Fizika öyrədir ki, hər hadisə təsadüf deyil, arxasında bir qanun, bir səbəb dayanır.

Fizika və fəlsəfə arasında körpü-Fizika və fəlsəfə əsrlər boyu bir-birini tamamlayan sahələr olub. Hər ikisi kainatın mahiyyətini anlamağa çalışır: biri müşahidə və təcrübə ilə, digəri düşüncə və təhlillə. Zaman, məkan, materiya kimi anlayışlar həm fəlsəfi, həm də fiziki baxımdan incələnilir. Eynşteynin nisbilik nəzəriyyəsi zaman və məkan anlayışlarını dəyişdirərək fəlsəfəyə də yeni suallar gətirdi. Fizika bu mənada təkcə texniki elm deyil, həm də kainat haqqında dərin düşüncənin qapısını açan bir vasitədir.[4, səh 89]

Fizika və Musiqi – Harmoniya Elmi-Səsin yaranması, yayılması, rezonans hadisəsi və musiqi alətlərinin iş prinsipləri – bütün bunlar fizikanın səs dalğaları ilə bağlı sahəsinə aiddir. Musiqidəki notlar, tezliklər, tonlar – hamısı müəyyən fiziki qanunlara əsaslanır. Eyni zamanda işıq və rənglərin harmoniyası, simmetriya və perspektiv sənətdə də fizikanın tətbiqini göstərir. Bu, fizikanın yalnız riyazi və texniki deyil, həm də estetik və incə ruhlu yönünün olduğuna sübutdur.

Biz fizika qanunları ilə idarə olunan bir dünyada yaşayırıq – bəzən bunun fərqi varmıdan. Hər dəfə yeridikdə, danışdıqda, eşitdikdə, gördükdə və ya hiss etdikdə, fiziki prinsiplər işə düşür. Körpülərin möhkəm dayanması, telefonların bizi bir-birimizə bağlaması və təyyarələrin uça bilməsi – bütün bunlar fizikanın həyatımıza tətbiqinin nailiyyətləridir.[5, səh 125]

Fizika davamlı gələcək qurmaqda əsas rol oynayır. Bərpa olunan enerji, yaşıl texnologiyalar və ətraf mühitin izlənməsi sayəsində fizika iqlim dəyişikliyi və çirklənmə problemlərinə həll yolları təqdim edir. Enerjinin çevrilməsi və qorunması qanunlarını anlamaq Yer kürəsini qorumaq səylərimizdə mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Fiziki hadisələrin sağlamlıqda tətbiqi-Alimlər müəyyənləşdirmişlər ki, bioloji proseslərin aydınlaşdırılmasında, onların fəallığının yüksəldilməsində, funksional təsirlərinin yüksəldilməsində və digər sahələrdə fiziki hadisələrin rolu əvəzsizdir. Fiziki hadisələrdən olan diffuziya, osmotik təzyiq, elektrik keçiriciliyi, elektrik tutumu, mayelərdə səthi gərilmə və digər fiziki kəmiyyətlərin ayrı-ayrı şəraitlərdə canlı vücudlarda necə dəyişməsinin xüsusiyyətləri aydınlaşdırıldıqda, bioloji dəyişikliklərin təbiəti, baş vermə səbəbləri və xeyirli tərəfləri haqqında bir sıra nailiyyətlər əldə edilmişdir.[6, səh 76]

Bioloji xüsusiyyəti çox olan fiziki kəmiyyətlərdən biri də elektrik keçiriciliyidir. Bədən toxumalarında elektrikkeçirmə hadisəsinin mövcud olmasının böyük fizioloji əhəmiyyəti olub, fizioterapiyada geniş istifadə olunur. Fizikadan, kimyadan, biologiyadan məlumdur ki, bioloji mayelərin və ayrı-ayrı toxumaların elektrik keçiriciliyi eyni deyildir. Daha çox elektrik keçiriciliyinə bədənə onurğa, beyin mayesi, limfa, qan və öddür. Bununla yanaşı bədən əzələləri, dərialtı hüceyrələr, beyinin boz maddəsi də elektriki yaxşı keçirirlər ciyər, ürək, böyrək isə əksinə

Fiziklər həm çaşqın müşahidələrin izahı, həm də öz dünyaları kimi yeni nəzəriyyələr kəşf edir, bəzən onilliklər ərzində işlədikdən sonra təcrübə dünyamıza qayıdırlar. Nəzəriyyə və təcrübə kəmiyyət təfərrüatlarında razılaşdıqda qələbə elan edilir, lakin icma eyni zamanda təxmini əsaslandırmanı mükafatlandırır və mütənəsbil olaraq daha az səylə daha az dəqiq proqnozlar verməyə imkan verir. Fizika tarixi bizə öyrədir ki, dünya haqqında müəyyən ədədi faktlar daha ümumi prinsiplərə istinadla izah edilir və ən diqqət çəkən hadisələr ən dərin anlayışlarla əlaqələndirilir. Bioloji fizika və ya canlı sistemlərin fizikası bu fizikin sual vermə tərzini həyatın gözəl və mürəkkəb hadisələrinə tətbiq edir.[7]

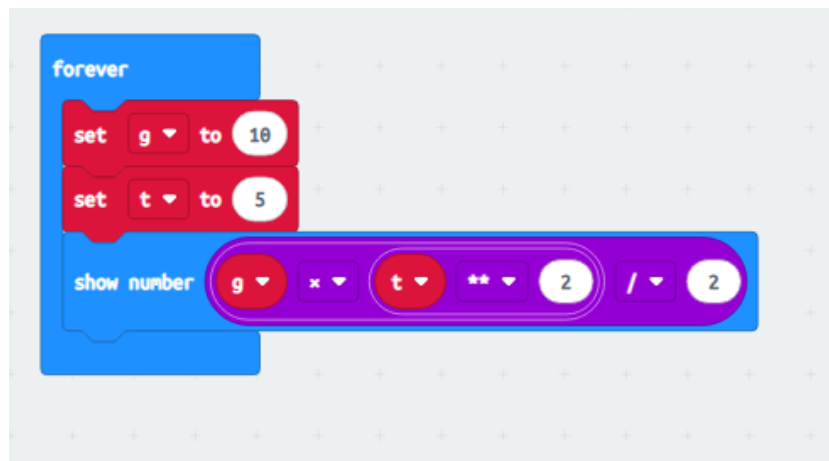
ADPU-nun Ağcabədi filialında fizika fənnini dahada maraqlı etmək üçün Fizika fənni ilə STEAM fənnini inteqrasiya edərək öyrənirik. MakeCode mühitindən istifadə edərək fizika fənninə aid məsələlərin proqramını tərtib edirik ki, buda bizlərdə həm Fizika fənninə olan marağı artırır eyni zamanda rəqəmsal bacarıqların inkişafı üçün münbit şərait yaradır. Fizika və STEAM fənninin inteqrasiyasına aid nümunəni təqdim edirəm.

Sərbəst düşən cismin düşməyə başlayandan 5 saniyə sonra sürətini və düşdüyü hündürlüyü tapmaq üçün proqram tərtib edək:

Sərbəst düşən cismin düşdüyü hündürlük $h = \frac{gt^2}{2}$ düsturu ilə hesablanır.

Sərbəst düşən cismin sürəti $v = g \cdot t$ düsturu ilə hesablanır.

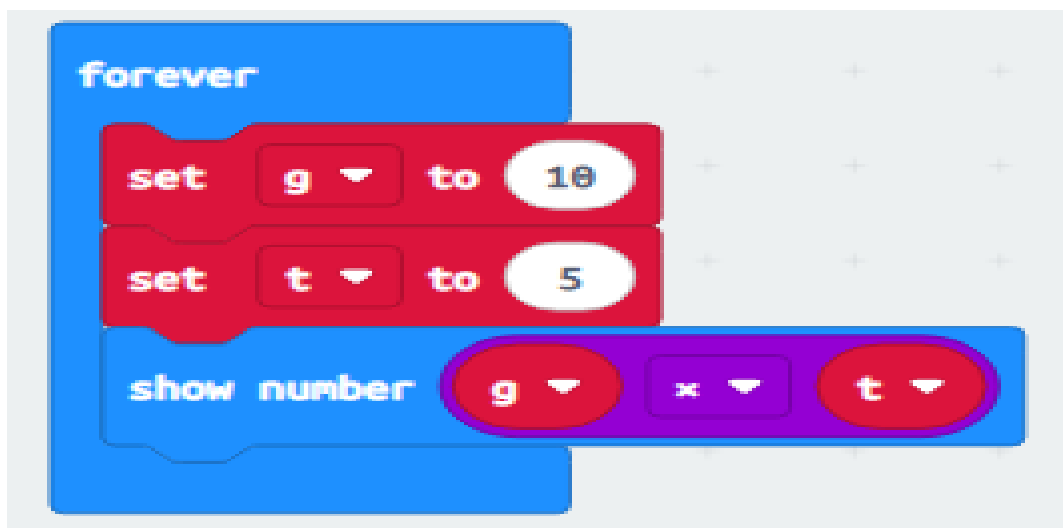
Makecode mühitində proqram tərtib edək:


```

g = 0
t = 0
def on_forever():
    global g, t
    g = 10
    t = 5
    basic.show_number(g * t ** 2 / 2)
    basic.forever(on_forever)

```



```

g = 0
t = 0
def on_forever():
    global g, t
    g = 10
    t = 5
    basic.show_number(g * t)
    basic.forever(on_forever)

```

Nəticə

Fizika sadəcə elmi bir fənn deyil – o, həyatın özüdür. Onun qanunlarını anlamaq, kainatın necə işlədiyini başa düşmək deməkdir. Fizika bizə dünyaya fərqli baxış bəxş edir, düşünmə qabiliyyətimizi artırır və təbiətlə harmoniya qurmağımıza imkan verir. Bu elmi daha dərinləndirən öyrənmək, həyatla bağlı suallara cavab tapmaq və gələcək nəsillərə daha aydın bir dünya təqdim etmək üçün vacibdir. Fizika varsa, həyat var. Həyat varsa, fizika daim bizimlədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Nəbibəyli Z. Fizika və insan yaşamı. Bakı, "Ecoprint", 2019, 184 s.
2. National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine 2022. Physics of Life
3. Gabriel Popkin (January 2016). "The Physics of Life". Nature.
4. J. Toner, Y. Tu, and S. Ramaswamy, "Hydrodynamics and phases of flocks," Annals of Physics, vol. 318, no. 1, pp. 170-244, 2005.
5. Мякишев Г.Я., Буховцев Б.Б., Сотский Н.Н. Физика. 10 кл.: Учебник. – М.: Просвещение, 2014. -366 с.: ил.
6. Горлова Л.А. Нетрадиционные уроки, внеурочные мероприятия по физике. 7-11 классы. М.: «BAKO», 2006
7. <https://pyramidal.stanford.edu/publications/Physics%20of%20Life%20NASEM%202022.pdf>
8. <https://www.youtube.com/watch?v=y1h2jx6e0t4>
9. <https://www.youtube.com/watch?v=i2m0qDauPCo&t=1s>

STEAM TƏHSİLİNİN MÜASİR DÖVRDƏ MÜSBƏT TƏSİRLƏRİ

Qurban Qurbanov

ADPU Ağcabədi filialı
qurban6891@gmail.com

Xülasə

STEM metodu – texniki və təbiət fənlərinin tədrisində orta məktəbin ənənəvi nəzəriyyə əzbərlətmə üsullarından fərqli olaraq, elmi-texniki biliklərin gündəlik həyatda necə tətbiq olunmasını real həyat problemlərinin həlli vasitəsilə, "layihə əsaslı öyrənmə" ilə təhsilalanlara aşılrayır. STEM termininin izahı - **Science** - elm, yəni təbiət elmləri (kimya, biologiya, fizika və s) ətraf aləm haqqında vahid təsəvvür yaradaraq, maddi aləmi bütövlükdə öyrədir; **Technology** - texnologiya, hər hansı problemi həll etmək, yeni həllər təklif etmək üçün ən müxtəlif vasitələrdir; **Engineering** - mühəndislik, hər hansı problemin həlli üçün təklif edilən prototipin, məhsulun, texnoloji vasitənin hazırlanması prosesidir; **Mathematics** - riyaziyyat, hər hansı problemin həlli zamanı, məlumatlar bazasının (DATA) formalaşdırılmasında mütləq ehtiyac olan ölçmə və hesablama elmidir.

Açar sözlər. STEAM, texnologiya, şagird, yenilik, bacarıq.

Abstract

STEM method - unlike the traditional theory memorization methods of secondary school in teaching technical and natural subjects, it teaches students how to apply scientific and technical knowledge in everyday life through solving real-life problems, through "project-based learning". Explanation of the term STEM - Science - science, that is, natural sciences (chemistry, biology, physics, etc.) create a unified idea of the surrounding world and teach the material world as a whole; Technology - technology is the most diverse means for solving any problem, offering new solutions; Engineering - engineering is the process of preparing a prototype, product, technological tool proposed to solve any problem; Mathematics - mathematics is the science of measurement and calculation, which is absolutely necessary in solving any problem and forming a database (DATA).

Keywords. STEAM, technology, student, innovation, skill.

Dünyada global dəyişikliklər və texnologiyaların inkişafı XXI əsr mütəxəssislərinin yeni bacarıqlara malik olmasını tələb edir. Bu prosesdə ən önəmli innovativ yanaşmalardan biri də STEAM tədris metodudur. STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) yalnız tədris proqramının tərkib hissəsi deyil, həm də şagirdlərin analitik, yaradıcı düşüncə qabiliyyətlərini inkişaf etdirən mühüm yanaşmadır. Dünyanın sürətlə dəyişən iqtisadi və texnoloji tələbləri ilə ayaqlaşmaq təhsil sistemləri üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Məhz belə bir şəraitdə STEAM tədris metodunun önəmi

artır. Bu metod fənlərarası əlaqəni gücləndirir, şagirdlərdə həm nəzəri, həm də praktik bacarıqları inkişaf etdirir və onları real dünya problemlərinin həllinə hazırlayır.(5)

STEM metodunun əsas məqsədi təhsilalanlarda “XXI əsr bacarıqları”nı formalaşdırmaq və inkişaf etdirməklə real həyat problemlərinin (DİM-lərin) həllinə nail olmaqdır.

Bir parçası olduğumuz rəqəmsal əsrin tələblərinə uyğunlaşa bilmək üçün:

- XXI əsr bacarıqlarını özündə formalaşdırmış mütəxəssislərə ehtiyac duyulur;
- İstənilən bir ölkə inkişaf etmək, öz regionunda liderlik edə bilmək üçün məhz öz vətəndaşlarının

XXI əsr bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə önəm verir.

Bu baxımdan inkişaf etmiş ölkələr təhsil sistemlərində STEM, proqramlaşdırma və robotika və s. kimi innovativ istiqamətlərə üstünlük verməkdədirlər. STEM metodikası təhsilalanlara bilikləri nəzəri olaraq deyil, məhz tətbiqi xüsusiyyətlərini aşkarlayaraq çatdırmağı hədəfləyir. Bu zaman şagirdlər riyaziyyat və təbiət fənlərində araşdıraraq və tədqiq edərək mənimsədikləri müxtəlif məlumatları gündəlik həyatlarında qarşılarına çıxan müxtəlif problemlərə, müxtəlif layihələrdə tətbiq etməklə öz yaradıcılıqlarını, komanda şəkilində işləmək bacarıqlarını, məntiqi təfəkkürlərini, problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Eyni zamanda öyrəndiklərini tətbiq etdikləri üçün öyrəndikləri məlumatları daha yaxşı mənimsəyir, daha uzun müddət onların yaddaşında qalır. Seçilən problemlərin və icra olunan layihələrin real həyatla əlaqəli olmasına, eyni zamanda şagirdyönümlü olmasına xüsusi diqqət edilir.(1)

STEAM təhsili şagirdlərə elmi bilikləri real həyat problemlərinə tətbiq etməyi öyrədir və onların innovativ düşüncə tərzini gücləndirir. Ənənəvi fənlərarası yanaşmadan fərqli olaraq, STEAM müxtəlif sahələr arasında əlaqə yaradaraq şagirdlərin düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəlir. Məsələn, bir layihə çərçivəsində riyazi modelləşdirmə, mühəndislik prinsipləri və bədii ifadə vasitələri birlikdə istifadə oluna bilər. Beləliklə, şagirdlər problemi təkcə elmi nəzəriyyə ilə deyil, həm də yaradıcı yollarla həll etməyi öyrənirlər.

STEAM metodunun əsas üstünlüyü onun təkcə bilik ötürmək deyil, həm də tənqidi və yaradıcı düşüncəni formalaşdırmaq məqsədi daşmasıdır. Bu metod öyrənmələri passiv bilik qəbulu prosesindən aktiv öyrənmə və layihəəsaslı fəaliyyətlərə cəlb edir.

STEAM metodu tədris proqramlarının yenilənməsini – biliklərin yalnız nəzəri deyil, həm də praktik tətbiqini təşviq edir. Məsələn, şagirdlər robot layihələri üzərində işləyərək, eyni zamanda mühəndislik, proqramlaşdırma və dizayn bilikləri qazanırlar. İnteraktiv öyrənmə mühiti yaradan STEAM tədrisi şagirdlərin marağını artırır və onları təhsilə daha çox cəlb edir. Burada məqsəd yalnız bilik ötürmək deyil, həm də problem həll etmə və yaradıcı düşünmə qabiliyyətini formalaşdırmaqdır.

İncəsənətin (A–Arts) tədrisə daxil edilməsi bu metodun fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biridir. İncəsənət texniki fənlərlə birləşdirildikdə, dizayn düşüncəsi və yaradıcı yanaşma kimi mühüm bacarıqların inkişafına səbəb olur. Məsələn, STEM layihəsinə sənət inteqrasiyası şagirdlərdə estetik düşüncəni, fərqli perspektivdən baxış tərzini və yeni innovasiyalar yaratma qabiliyyətini artırır.(2)

STEM metodunun yaxın hədəfləri aşağıdakılardır

- Təhsilalanlarda sistemli və alternativ düşünmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi
- Təhsilalanların hadisələr və proseslər arsındakı əlaqəni dərk etməsini təmin etmək
- Təhsilalanların ətrafda baş verən hadisələrə həssas yanaşaraq problemləri vaxtında aşkarlamaq və səbəblərini təyin etmək bacarıqlarını inkişaf etdirmək
- Təhsilalanların problemləri həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək
- Təhsilalanların yaradıcı düşünərək planlama, dizayn, layihələndirmə, təqdim etmə, biznes və sahibkarlıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək
- Təhsilalanlarda qurma-yapma (maker) fəaliyyətinə maraq yaratmaq
- Layihə əsaslı öyrənmə üçün təlim mühiti yaratmaq
- Təhsilalanların komanda şəkilində və müstəqil olaraq araşdırmalar aparmaqla özünəinam hissi, təqdim etmə və təkliflər vermə kimi qabiliyyətlərini formalaşdırmağa şərait yaratmaq
- Təhsilalanlarda nəticə olaraq XXI əsr bacarıqlarını formalaşdırmaq

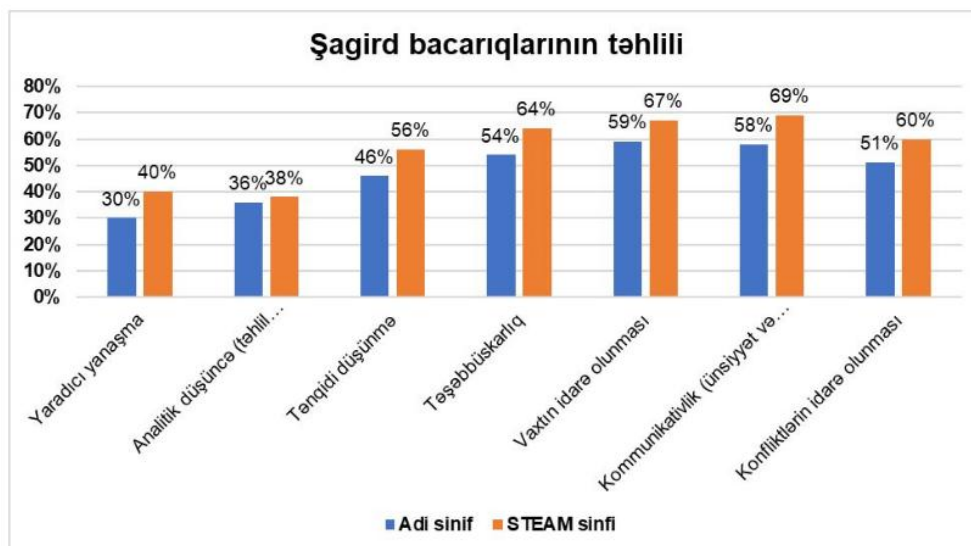
Təhsilalanların gələcək üçün karyera planlama və peşə seçiminə düzgün yönləndirmək və s.(3)

STEAM tədris metodu təhsil sahəsində innovasiya gətirərək şagirdlərin həm nəzəri, həm də praktik bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu metod, təhsilin əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılmasında

mühüm rol oynayır. Beynəlxalq təcrübələr göstərir ki, STEAM yanaşmasının uğurlu tətbiqi təkcə təhsil prosesinə deyil, eyni zamanda cəmiyyətin gələcək inkişafına da təsir edir. Təhsil işçiləri və müəllimlər üçün STEAM metodunun düzgün tətbiqi gələcək nəsillərin daha yaradıcı və problem həll edən fərdlər kimi formalaşmasına zəmin yaradır. Təhsil sistemində bu yanaşmanın genişləndirilməsi, ölkənin iqtisadi və sosial inkişafına töhfə verməklə bərabər, qlobal rəqabət qabiliyyətini də artıracaqdır.

Beynəlxalq təcrübələrdən göründüyü kimi, bu metodologiya həm təhsilin keyfiyyətini artırır, həm də gələcəyin liderlərini formalaşdırır. Müəllimlərin davamlı peşəkar inkişafı, resursların təminatı və ictimai dəstək STEAM təhsilinin uğurlu tətbiqi üçün mühüm amillərdir.

Adi siniflər və STEAM təhsilinin tətbiq olunduğu siniflərdə şagird bacarıqlarının müqayisəsini əks etdirən araşdırmalar da bu üstünlükləri aydın əks etdirir:

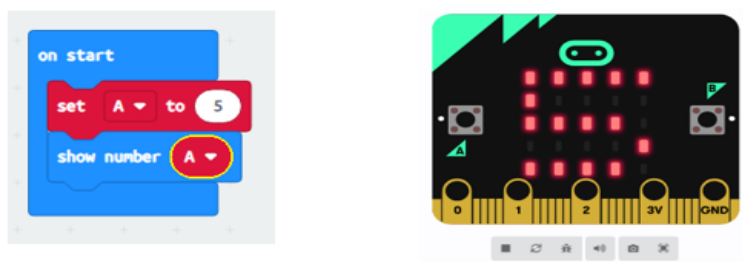
Microbit texnologiyası-Microbit nədir? Microbit, üzərindəki elektron avadanlıq sayəsində uşaqlara proqramlaşdırma və elektronikanı asanlıqla öyrətmək üçün nəzərdə tutulmuş kiçik ölçülü mikrokontroller kartıdır. BBC tərəfindən hazırlanan microbit kartı uşaqları kiçik yaşlarından elm, mühəndislik və texnologiya sahələri ilə tanış etmək məqsədi daşıyır. İlk mərhələdə İngiltərədə 1 milyon tələbəyə pulsuz paylanıb.

İngiltərədə hər 7-ci sinif şagirdinə pulsuz paylanan və Microsoft, Freescale, ARM, Samsung, Nordic kimi nəhəng şirkətlərin dəstəyi ilə istehsal olunan bu kartla mikrokontrollerlər dünyasına ilk addımınızı asanlıqla ata bilərsiniz. O, həmçinin uşaqların STEM təhsili üçün gözəl bir vasitədir. Microbit öz qiymətinə görə xüsusiyyətləri baxımından çox zəngindir. BBC microbit robotlardan tutmuş musiqi alətlərinə qədər hər cür gözəl əsərlər üçün istifadə edilə bilən portativ, proqramlaşdırıla bilən mikrokompüterdir və bu lövhə ilə edilə biləcək işlərdə heç bir məhdudiyyət yoxdur.(4)

Microbit texnologiyasından istifadə edərək layihələrin hazırlanmasını yerinə yetirə bilərsiniz.

Layihə 1: A dəyişəninə təyin olunması və aldığı qiymətin ekranda əks olunması üçün proqram tərtib edin.

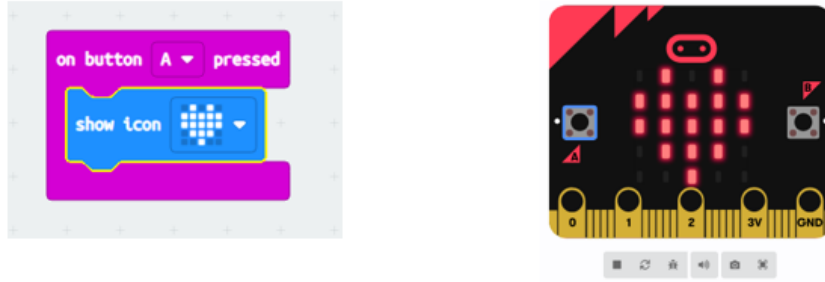
İzahı: Proqram tərtib etmək üçün Basic və Variables bloklarından istifadə edəcəyik (şəkil 1).

Şəkil 1

Layihə 2: Microbitin A düyməsinə kliklədikdə Microbitin ekranında ürək iconunun göstərilməsi üçün proqram tərtib edin.

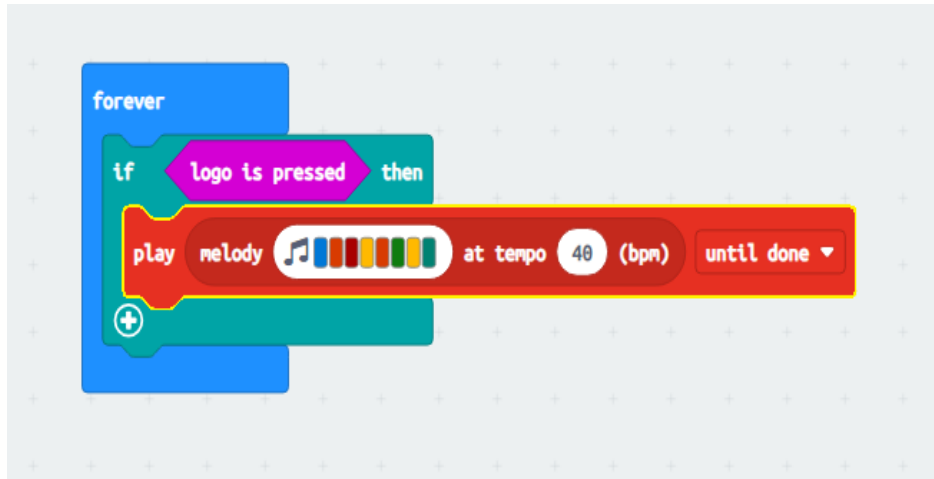
İzahı: Proqramı tərtib etmək üçün Basic, Input bloklarından istifadə edəcəyik (şəkil 2)

Şəkil 2

Layihə 3: Microbitin loqosuna toxunduqda hər hansı melodiyanın səslənməsi üçün proqram tərtib edək.

İzahı: Proqramı tərtib etmək üçün Basic, Music və logic bloklarından istifadə edəcəyik (şəkil 3)

Şəkil 3.

Nəticə

STEAM metodologiyası 21 əsr bacarıqlarını formalaşdırın təhsil metodudur. STEAM təlimi şagirdləri informasiya cəmiyyətində həyata hazırlamağa yönəlmişdir. STEAM dərsləri (3E, 5E, 7E və s.) çoxdur və modellər sinifdə fərqli tədris metodları ilə həyata keçirilir. Microbit vasitəsilə biz bir çox layihələr qura bilərik. Və burada bir üstünlük ondan ibarət olacaqdır ki, bu layihələrin qurulmasında həm uşaqlar həm də böyüklər rahatlıqla istifadə edə bilər. Buna imkan verən odur ki, microbit texnologiyasında təkcə kodlaşmadan yox həm də bloklardan istifadə edərək microbitimizi proqramlaşdırma bilərik. Microbit, kodlaşdırma və elektronika sahəsində yeni başlayanlar üçün mükəmməl bir vasitədir. Bu xüsusiyyətlər uşaqlara, gənclərə və hətta böyüklərə müasir texnologiya ilə tanış olmağa, yaradıcılığını inkişaf etdirməyə imkan tanıyır. Beləliklə, Microbit, gələcək nəsillərin texnologiya, kodlaşdırma və mühəndislik sahəsində bilik və bacarıqlarını artırmaq üçün əhəmiyyətli bir platformadır. Microbit texnologiyasının eyni zamanda aşağıdakı üstünlüklərini qeyd edə bilərik.

1. Təhsildə yeni yanaşma;
2. İnteraktiv tədris;
3. Yaradıcılığın təşviqi;
4. Sosial və birgə iş bacarıqları;
5. Geniş tətbiq sahələri.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əhmədova A. "STEM nədir?", Sumqayıt 2019.
2. M.Sencer Çorlu Ezgi Çallı. "STEM kuram ve uygulamalarıyla"

İnternet resursları

3. Ort İsrail <https://azerisrael2020.ort.org.il/index.php/category/baku/>
4. <https://robokodlama.com/microbit/>
5. <https://amidtv.az/2024/10/20/steam-t%C9%99hsil-metodu-t%C9%99hsild%C9%99-innovasiyanin-z%C9%99rur%C9%99ti-v%C9%99-beyn%C9%99lxalq-t%C9%99crub%C9%99r/>

"RƏQƏMSAL TEXNOLOGİYALARIN TƏHSİL TƏCRÜBƏLƏRİNƏ TƏTBİQİ: VİRTUAL LAB VƏ SİMULYASIYALAR"

Dürdanə Heydərova

ADPU Şamaxı filialı
d.heyderova@ya.ru

Xülasə

Müasir cəmiyyətin üzvləri kompüter cihazlarının və informasiya texnologiyalarının bütün sahələrdə istifadə olunduğu bir dünyada yaşayırlar. Onlardan istifadə etmək bacarığı zərurətə çevrilmişdir. Gənc nəsil asudə vaxtlarında əyləncə üçün rabitə vasitələrindən, internetdən, interaktiv avadanlıqlardan həvəslə istifadə edir. Bu fenomen çox say göstərilmədən fərqləndirilə bilər. Hər bir şəxs üçün istirahət vacibdir-bu mübahisəsiz faktdır və kompüter oyunları istehsal edən şirkətlər bunu daha yaxşı bilir, insanlar bu məhsulları istifadə etməkdən daha çox zövq alır. Geniş yayılmış informasiyalasdırma ilə əlaqədar olaraq, yeni nəsil kompüter avadanlıqlarından yalnız istirahət üçün istifadə etməməlidir. Buna görə də cəmiyyət məktəb məzunlarının ümumtəhsil bacarıqları üçün müvafiq tələblər irəli sürür: proqram təminatından bacarıqla istifadə etmək, informasiya "dəryasında" axtarış etmək, bu cərəyandan əsas şeyi vurğulamaq, mənimsəmək və yeni təqdim olunan resurslardan istifadə etmək.

Açar sözlər: Fizika, təlim, laboratoriya, İKT, bilik, simulyasiya, laboratoriya.

Abstract

Members of modern society live in a world where computer devices and information technologies are used in all areas. The ability to use them has become a necessity. The younger generation eagerly uses communication tools, the Internet, interactive equipment for entertainment in their free time. This phenomenon can be noticed without much effort. For every person, recreation is important - this is an indisputable fact, and companies that produce computer games know this better than anyone, people enjoy using these products more. In connection with widespread informatization, the new generation of computer equipment should not be used only for recreation. Therefore, society puts forward appropriate requirements for the general education skills of school graduates: to skillfully use software, search in the "sea" of information, highlight the main thing from this stream, master it and use newly introduced resources.

Keywords: physics, training, laboratory, ICT, knowledge, simulation, laboratory.

Aparılan təhlillər bunu göstərir ki, orta ümumtəhsil məktəblərində təhsil alanların gələcək peşə seçimi onların fənlərin tədrisində apardıqları müstəqil işlər, bu işlərin həcmindən, fənn üzrə biliklərin araşdırılması, müstəqil biliklərə yiyələnmək imkanları görə bilmək bacarığının hansı səviyyədə həyata keçirilməsi ilə də bağlıdır. Fizikanın tədrisində müxtəlif mövzular üzrə təqdimatların hazırlanmasına öyrənənlərin istiqamətləndirilməsi və bununla əlaqədar informasiya və digər resursların axtarışı və

istifadəsi bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi daha prioritet məsələlərdən biridir. [1] Son zamanlar təcrübə nümayişlərinin texnika və texnologiyası nəzərə cəpəcaq dərəcədə inkişaf etmişdir: — təcrübə nümayişi üçün avadanlıqlar, xüsusən də texnika və texnologiya müasirləşərək daha da təkmilləşmiş — təcrübə nümayişi üçün alət və materialların tematik dəstləri elektron vasitələr bazasında yerləşdirilmiş — təcrübə nümayişi avadanlığının bir hissəsi olaraq eksperimental məlumatların ölçülməsi, emalı və eksperimentin idarə edilməsi üçün kompüter sistemləri təşkil olunmuşdur. Tədris vasitələrinin hazırkı inkişaf mərhələsində təcrübə nümayişinin yaxşılaşdırılmasının əsas yollarından biri kompüter texnologiyasından istifadədir. Müasir elmi fiziki eksperiment ilk növbədə müasir texnologiya, yəni İKT vasitələrinin aktiv şəkildə istifadə olunduğu təcrübədir. Məlumdur ki, fizika müəllimlərinin təcrübə nümayişlərinin aparılması müasir üsullarla təşkil olunmalıdır. Çünki, müasir üsullarla aparılan təcrübə nümayişləri daha effektiv və qənaətbəxş olur. İKT-nin dəstəyi ilə nümayiş etdirilən eksperiment ənənəvi üsullar ilə müqayisədə daha geniş imkanlara sahibdir.[2] Ona görə də fizika müəllimləri təcrübə nümayişlərinin müasir üsullarla aparılmasının metodologiyası və texnikasına dərindən bələd olmalıdırlar. Bununla bağlı, onlar aşağıdakı sahələrdə əlavə peşəkar bilik və təcrübə əldə etməlidirlər:

1. Fizika nümayişlərinin aparılması üçün yeni üsullar və texnologiyalar üzrə
2. Fizikadan tədris resursları üzrə
3. İKT vasitəsilə demonstrativ fiziki eksperimentlərin nümayişi şəraitində şagirdlərin eksperimental bacarıqlarının formalaşdırılması və inkişafı metodologiyası üzrə
4. Təlim məşğələlərinin, o cümlədən təcrübə nümayişinin tərtibi və keçirilməsi üzrə
5. İKT mühitində təcrübə nümayişinin aparılmasının metodologiyası və texnikası üzrə
6. Tədris vəsaitlərinin dizaynı və işlənilib hazırlanması üzrə .

Fiziki nümayişlərin aparılması üçün yeni üsullar və texnologiyalardan istifadə etmək müasir tələblərə uyğunlaşmalıdır:

❖ müasir elmi təcrübə, kompüter texnikası və fiziki eksperiment üçün proqram təminatının inkişaf ənənələri haqqında geniş təsəvvürə malik olmalıdırlar;

❖ eksperimental məlumatların toplanılması üçün nəzərdə tutulmuş sensor və telemetriya sistemlərinin tərkibini və təyinatını yaxşı bilməlidirlər;

❖ sensor və telemetriya sistemlərindən istifadə etməklə təcrübə nümayişinin layihələndirilməsi, onların aparılması metodologiyasına və texnikasına malik olmalıdırlar;

❖ eksperimental məlumatların emalı üçün standart və xüsusi proqram təminatından istifadə texnologiyalarını mənimsəməlidirlər. Nümayişlər şagirdlər üçün maraqlı və əyləncəli ola bilər, onların öyrənmələri üçün motivasiya verir .[4] Qeyri-peşəkar müəllimlər üçün nümayiş müşayiət edən izahatın şagirdlərin fizikadakı anlayışları dərk etmələrinə çətinlik yarada bilər. Resursların bu siyahısı elmi anlayışların aydın izahatları və avadanlığın etibarlı və təhlükəsiz şəkildə necə istifadə edilməsi ilə bağlı praktiki məsləhətlər bir sıra fizika nümayişləri üçün ideyaları ehtiva edir.

II. Fizikadan tədris resursları üzrə:

❖ rəqəmsal təhsil resurslarının, habelə xüsusi hazırlanmış və ya təlimin müxtəlif mərhələlərində, habelə təcrübə nümayişlərində istifadə oluna bilən internet resurslarının tərkibi, növ müxtəlifliyi və məzmunu haqqında geniş təsəvvürə malik olmalıdırlar.

❖ təcrübə nümayişinin müxtəlif mərhələlərində rəqəmsal resurslardan istifadə metodologiyasına sahib olmalıdırlar (rəsm, fotosəkil, maket, video və s.)

III. İKT vasitəsilə demonstrativ fiziki eksperimentlərin nümayişi şəraitində şagirdlərin eksperimental bacarıqlarının formalaşdırılması və inkişafı metodologiyası üzrə:

❖ İKT vasitələrindən istifadə etməklə ümumiləşdirilmiş eksperimental səriştə və bacarıqların formalaşdırılması metodologiyasına sahib olmalıdırlar.

❖ təcrübə nümayişinin aparılması prosesində şagirdlərin eksperimental bacarıqlarının formalaşdırılması üzrə müxtəlif üsulları, o cümlədən ümumiləşdirilmiş təlim bacarıqlarını, bu bacarıqların formalaşdırılması üçün İKT vasitələrindən istifadə texnologiyasını bilməlidirlər.

❖ eksperimental idrak metodunda şagirdlərin müstəqilliyinin formalaşdırılması metodikasını bilməli və mənimsəməlidirlər [3]

IV. Təlim məşğələlərinin, o cümlədən təcrübə nümayişinin tərtibi və keçirilməsi üzrə.

❖ İKT vasitələrindən istifadə etməklə təcrübə nümayişinin daxil olduğu dərslərin təşkili

metodologiyasını bilməli, o cümlədən təcrübə nümayişinin dərslərin strukturunda yerini nəzərə alaraq yeni tədris vəsaitlərindən seçmə və səmərəli istifadə etməyi bacarmalıdırlar.

❖ təcrübə nümayişi üzrə rəqəmsal illüstrativ materiallardan istifadə etməklə distant təhsil sessiyaları keçirə bilməlidirlər

V. İKT mühitində təcrübə nümayişinin aparılmasının metodologiyası və texnikası

üzrə:

❖ İKT mühitində nümayiş etdirilən eksperiment üçün tələblər sistemini bilməlidirlər.

❖ müasir təcrübə nümayişinin tələblərinə riayət etməlidirlər.

❖ fiziki nümayişlərdə İKT vasitələrindən optimal istifadəni qiymətləndirmək və təmin etmək bacarığına malik olmalıdır.

VI. Tədris vəsaitlərinin dizaynı və işlənilməsi üzrə

❖ fiziki demonstrasiya eksperimentinin məzmunu üzrə şagirdlərin müstəqil işi üçün müəllif rəqəmsal didaktik materialları hazırlanmağı bacarmalı;

❖ didaktik materialların məzmununda şagirdlərin ümumiləşdirilmiş eksperimental bacarıqlarının, o cümlədən virtual informasiya mühitinin obyekt və vəsaitlərindən istifadə etmək bacarığının formalaşdırılması texnologiyasını həyata keçirə bilməlidir.

Şagirdlərin motivasiyasını yalnız təhsil fizikası sahəsində elmi biliklər prosesinə cəlb etməklə artırmaq mümkündür.[5] Təcrübə işi şagird motivasiyasını artırmağın vacib yollarından biridir. Bütün bunlardan sonra sınaq qabiliyyəti ən vacib bacarıqdır. Fizika təcrübəsi kursun praktiki və nəzəri problemlərini vahid bir bütövlüyə bağlamağa imkan verir. Dinləyərkən tədris materialından məktəblilər yorulmağa başlayır və onların maraqları zaman keçdikcə azalır. Fiziki bir sınaq, təcrübə uşaqların beyninin təxəyüllünün daha da inkişaf etməsinə təsir göstərir. Təcrübə zamanı şagirdlər maraq göstərməyə başlayır və işdə fəal iştirak edirlər. Bu şagirdlərin müşahidə etmək, müqayisə etmək, ümumilləşdirmək, təhlil etmək və işdən nəticə çıxarmaq kimi qabiliyyətləridə inkişaf edir

Bu tipli laboratoriyaların tətbiqinin əsas üstünlükləri aşağıdakılardır:

❖ məhdud resurslar problemini həll etməyə həmçinin eksperimentlərin maliyyələşdirilməsinə kömək edir;

❖ bəzi təhlükəli laboratoriya eksperimentlərində şagirdləri meydana çıxma bilən təhlükələrdən qoruyur. Bu, zərərli və ya radioaktiv kimyəvi maddələrlə işlər və elektrik birləşmələri kimi digər təhlükələrlə məşğul olmaq zərurətini aradan qaldırır sadə laboratoriya alətləri ilə ölçülə bilməyən və mürəkkəb və bahalı avadanlıq tələb edən çox dəqiq hadisələri və nəticələri göstərmək imkanı yaradır ki, buda fənnin daha dərinə mənimsənilməsinə təmin edir;

❖ tələbə məlumatları assimilyasiya etmək qabiliyyətinə uyğun olaraq eyni təcrübəni bir neçə dəfə həyata keçirə bilər. Bu da məhdud maddi və avadanlıq olmaması halda tələbələrin sayına uyğun real laboratoriya işlərini təmin etməyə kömək edir;

❖ tələbəyə eksperimentin ilkin məlumatlarına nəzarət etmək, müxtəlif

❖ əməliyyatları dəyişdirmək və nəticənin dəyişikliklərini müəllimin iştirakı olmadan izləmək imkanı verir. [4]

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdurazaqov R.R. Fizika. Elektrodinamika. Optika. Kvant fizikası. Elektron dərslik komplekti. Metodik vəsait – Bakı: Bakınəşr, 2007. - 48 s.
2. Əlizadə Ş.H. Fizikadan nümayiş eksperimenti. Bakı: Vətən, 2009. -148 s.
3. İmanov S.Ş. Orta məktəbdə fizika tədrisi metodikası. Bakı, 2004. -500 s.
4. İsmayılov İ.N. Fizikanın problemləri. Bakı, 2019. -378 s.
5. Virtual laboratoriya işlərinin yerinə yetirilməsində kompüter texnologiyasından istifadə. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş “Gələcəyə addım” V elmi konfrans materialları. Bakı: 2023.

ATOM VƏ NÜVƏ FİZİKASI

Zəhra İsgəndərova

ADPU Ağcabədi filialı

zhraisgndrova631@gmail.com

Xülasə

Atom və nüvə fizikasının əsas məqsədi maddənin ən kiçik struktur vahidi olan atomun və onun nüvəsinin daxili quruluşunu, və qarşılıqlı təsirlərini öyrənməkdir. Atom daxilində yerləşən nüvə, proton və neytronlardan ibarət olub, kütlənin və enerjinin əsas hissəsini təşkil edir. Bu sahə, atomun sabitliyi, radioaktiv parçalanma, nüvə reaksiyaları və enerji çevrilmələri kimi mühüm hadisələri izah edir. Nüvə fizikası yalnız nəzəri elmi biliklərlə məhdudlaşmır, o, eyni zamanda cəmiyyətin bir çox vacib sahələrində- enerji hasilatı, tibb, sənaye, kosmos texnologiyaları və ətraf mühitin mühafizəsində geniş tətbiq olunur. Nüvə reaktorları vasitəsilə elektrik enerjisi istehsalı, şüa terapiyası ilə xərçəng hüceyrələrinin müalicəsi, izotopların tibbi diaqnostikada istifadəsi və materialların struktur təhlili bu sahənin real həyatda əhəmiyyətini göstərir. Eyni zamanda, nüvə texnologiyasının təhlükəli tərəfləri nüvə silahları və radioaktiv tullantıların idarəsidir. Bu sahəyə həm etik, həm də ekoloji məsuliyyətlər yükləyir. Müasir dövrdə bu texnologiyalardan sülh məqsədilə, elmin və insan rifahının inkişafı naminə istifadə olunması əsas hədəf kimi qarşıya qoyulub.

Açar sözlər. Atom, nüvə, radioaktivlik, nüvə enerjisi, nüvə reaktoru, proton, neytron, elektron, parçalanma, birləşmə.

Abstract

The main goal of atomic and nuclear physics is to study the internal structure of the atom—the smallest structural unit of matter—and its nucleus, as well as their interactions. The nucleus, located inside the atom, consists of protons and neutrons and accounts for the majority of the mass and energy. This field explains important phenomena such as atomic stability, radioactive decay, nuclear reactions, and energy transformations.

Nuclear physics is not limited to theoretical scientific knowledge; it is widely applied in many vital areas of society—energy production, medicine, industry, space technologies, and environmental protection. Examples include electricity generation through nuclear reactors, cancer treatment using radiation therapy, the use of isotopes in medical diagnostics, and material structural analysis, highlighting the practical significance of this field.

At the same time, the hazardous aspects of nuclear technology involve nuclear weapons and the management of radioactive waste, which impose ethical and ecological responsibilities. In the modern era, the peaceful use of these technologies for the advancement of science and human welfare is set as a primary goal.

Keywords: atom, nucleus, radioactivity, nuclear energy, nuclear reactor, proton, neutron, electron, decay, fusion.

Atom, kainatın fundamental tikinti vahididir. Bu mikroskopik struktur, mərkəzində yerləşən sıx və kütləcə ağır nüvədən və onun ətrafında hərəkət edən elektronlardan ibarətdir. Atom nüvəsi proton və neytronlardan təşkil olunmuşdur. Protonlar müsbət yüklü, neytronlar isə neytral zərrəciklərdir. Nüvənin ətrafında yerləşən elektronlar isə mənfi yüklüdür və onlar atomun kimyəvi xassələrini müəyyən edir.

Nüvə fizikasının əsas tədqiqat obyektləri nüvənin daxili quruluşu, nüvə reaksiyaları və bu reaksiyaların müşayiət olunduğu enerji çevrilmələridir. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar nəticəsində aşağıdakı mühüm hadisələr və anlayışlar formalaşmışdır:

Radioaktivlik: Bu hadisə ilk dəfə Henri Bekkerel tərəfindən kəşf edilmişdir. Radioaktiv nüvələr zamanla sabit hala keçmək üçün öz-özünə parçalanır və bu zaman alfa (He^{2+} nüvəsi), beta (elektron və ya pozitron) və gamma (elektromaqnit dalğası) şüaları yayılır. Bu parçalanma nəticəsində həm yeni elementlər əmələ gəlir, həm də enerji yayılır.

Nüvə bölünməsi (Fission): Ağır nüvələrin, məsələn uran-235 və ya plutonium-239 izotoplarının neytronlarla toqquşaraq iki və ya daha yüngül nüvəyə parçalanmasıdır. Bu proses nəticəsində çox böyük miqdarda enerji açığa çıxır. Bu enerji nüvə elektrik stansiyalarında istifadə olunur.

- Nüvə birləşməsi (Fussion): İki və ya daha çox yüngül nüvənin birləşərək daha ağır nüvə yaratması prosesidir. Bu zaman enerji buraxılır və bu enerji miqdarı bölünməyə nisbətən daha çoxdur. Günəşdə və digər ulduzlarda baş verən əsas enerji mənbəyi məhz nüvə birləşməsidir.

- Eynşteynin $E=mc^2$ tənliyi: Bu məşhur bərabərlik göstərir ki, kütlə enerji ilə birbaşa əlaqəlidir. Nüvə reaksiyalarında kütlə itkisi baş verir və bu itki enerjiyə çevrilir. Məhz bu çevrilmə sayəsində nüvə reaksiyalarında fəvqəladə miqdarda enerji əldə olunur.

Tətbiq sahələri isə bunlardır:

Nüvə fizikasının tətbiq sahələri olduqca genişdir və bir çox sahədə inqilabi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur:

- Enerji İstehsalı: Nüvə reaktorlarında nüvə bölünməsi reaksiyası vasitəsilə əldə edilən istilik enerjisi suyu buxara çevirir və bu buxar turbinləri hərəkətə gətirərək elektrik enerjisi yaradır.

- Tibb: Tibbi fizika sahəsində nüvə texnologiyası geniş tətbiq olunur. Məsələn, xərçəng hüceyrələrinin məhv edilməsində istifadə olunan radioterapiya, pozitrons yayılması tomoqrafiyası (PET) və kompyuter tomoqrafiyası (CT) nüvə texnologiyasına əsaslanır.

- Sənaye və material elmləri: Materialların daxili quruluşunun öyrənilməsi üçün neytron şüalanmasından istifadə edilir. Radiografi və qeyri-destruktiv testlər vasitəsilə texniki detalların çatlar və qüsurlar aşkarlanır.

- Kosmik tədqiqatlar: Radioizotop enerji mənbələri uzaq kosmik zonalara göndərilən peyklərin enerji ilə təminatında mühüm rol oynayır.

- Ətraf mühitin mühafizəsi: Radiasiya səviyyəsinin monitorinqi, torpaq və su nümunələrindəki radioaktiv çirklənmənin təhlili kimi məsələlərdə də nüvə texnologiyasına müraciət olunur.

Bütün bu məlumatlar göstərir ki, atom və nüvə fizikasının fundamental anlayışları yalnız elmi dünyanı deyil, gündəlik həyatımızı da formalaşdıran güclü bir təməldir.

Nəticə

Atom və nüvə fizikasının elmi və texnoloji əhəmiyyəti danılmazdır. Bu sahənin inkişafı insan həyatına həm yeni imkanlar, həm də böyük məsuliyyətlər gətirmişdir. Sülh məqsədli nüvə texnologiyalarının inkişaf etdirilməsi enerjidən səmərəli istifadə, xəstəliklərin müalicəsi və elm sahəsində yeni kəşflərə zəmin yaradır. Eyni zamanda, nüvə enerjisindən düzgün və məsuliyyətli istifadə edilmədikdə ciddi təhlükələr – nüvə qəzaları, radiasiya yayılması və silah yarışları baş verə bilər. Gələcəkdə nüvə sintezi texnologiyalarının inkişafı ilə daha təmiz və təhlükəsiz enerji istehsalı mümkün olacaq. Bu isə bəşəriyyətin enerji ehtiyaclarını ödəməkdə çevriliş yarada bilər. Buna görə də atom və nüvə fizikasının həm elmi cəhətdən dərinləşdirilməsi, həm də onun təhlükəsiz və etik istifadə yollarının araşdırılması mühüm vəzifə olaraq qalır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, Cild: Fizika. Bakı: Şərq-Qərb, 2009.
2. Əlizadə Ə.M. Atom və Nüvə Fizikası, Bakı: BDU Nəşriyyatı, 2015.
3. Əliyev H.Ə. Nüvə reaksiyaları və enerji çevrilmələri, Bakı: ADNA Nəşriyyatı, 2012.
4. Quliyev Q.Ə. Müasir fizikanın əsasları. Bakı: "Elm", 2008.
5. Məmmədov F.Q. Nüvə texnologiyası və təhlükəsizlik məsələləri. Bakı: Təhsil, 2017.
6. Süleymanov B.A. Atom fizikası və radioaktivlik. Bakı: Maarif, 2003.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANİ ƏSƏRLƏRİNİN FİZİKA İLƏ ƏLAQƏSİ

Rəvanə Mustafayeva

Şamaxı şəhər 3 saylı tam orta məktəb

nezerova24@gmail.com

Xülasə

Seyid Əzim Şirvani XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçilik və dünyəvi təfəkkürün inkişafında mühüm rol oynamış şairlərdəndir. Onun yaradıcılığı əsasən əxlaq, tərbiyə və cəmiyyətin islahına yönəlsə də, əsərlərində təbiət hadisələri və elmi düşüncəyə dair motivlər də müşahidə olunur. Bu məqalədə Seyid Əzim Şirvaninin fizika elmi ilə dolaylı əlaqəsi olan poetik obrazları, təbiət hadisələrinin bədii təcəssümü və elmin təbliği istiqamətindəki baxışları araşdırılır. Əsərlərində işıq, hərəkət, zaman, külək, su və digər fiziki anlayışların metaforik işlənməsi şairin təbiətə və elmə yanaşmasının göstəricisidir.

Açar sözlər: Seyid Əzim Şirvani, maarifçilik, fizika, təbiət hadisələri, metafora, elmin təbliği.

Abstract

Seyid Azim Shirvani is one of the poets who played an important role in the development of enlightenment and secular thinking in 19th-century Azerbaijani literature. Although his work is mainly focused on morality, education and social reform, motifs related to natural phenomena and scientific thought are also observed in his works. This article examines Seyid Azim Shirvani's poetic images, which are indirectly related to physical science, his views on the artistic embodiment of natural phenomena and the promotion of science. The metaphorical treatment of light, motion, time, wind, water and other physical concepts in his works is an indicator of the poet's approach to nature and science.

Keywords: Seyid Azim Shirvani, enlightenment, physics, natural phenomena, metaphor, promotion of science.

Seyid Əzim Şirvani XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olmaqla yanaşı, elmi dünyagörüşə malik maarifçi-şair kimi də tanınır. Onun əsərlərində kainatın quruluşu, təbiət hadisələri, zaman-məkan anlayışı və hərəkət kimi anlayışlar fiziki baxımdan izaha açıq məqamlarla zəngindir.

Şairin əsərlərindəki təbiətə, günəşə, işığa, ulduzlara və hərəkətə dair təsvirlər onun elmə olan marağını və elmi təfəkkürünü əks etdirir. Bu baxımdan Şirvaninin poeziyası yalnız bədii-estetik deyil, həm də elmi-ideoloji mənbə kimi qiymətləndirilə bilər.

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Seyid Əzim Şirvani (1835–1888) yalnız şair deyil, eyni zamanda xalqını elmə, təhsilə, tərəqqiyə çağıran böyük maarifçi idi. Onun əsərlərində elmi düşüncə, xüsusən təbiət və insan arasında əlaqəni əks etdirən bədii təsvirlər mühüm yer tutur.

Seyid Əzim Şirvani üçün elm və təhsil insanın mənəvi və intellektual inkişafında əsas vasitədir. O, elmi yalnız dini biliklərlə məhdudlaşdırmır, Qərb elmlərinin – o cümlədən fizikanın – də cəmiyyət üçün vacib olduğunu bildirirdi:

*“Elm öyrən, elm ilə yüksələr kəməli-insani,
Cəhalətlə düşər insan, olar şəxsiyyəti fani.”*

”Bu kimi misralarda elmə ümumi yanaşma müşahidə olunsada, fizikanın da daxil olduğu təbiət elmlərinə yönəlmiş çağırış mövcuddur.(4, səh 100)

Seyid Əzim Şirvani əsərlərində bir çox təbiət hadisələrinə yer verir. Fizikada əsas yer tutan işıq, hərəkət, zaman, külək, su, günəş, ay, ulduz kimi anlayışlar onun poeziyasında poetik obrazlara çevrilir.

İşıq – həm real, həm də metafizik anlamda – fizikanın əsas anlayışıdır.

Seyid Əzim bu anlayışı insanı aydınlığa çıxaran elm simvolu kimi də işlətməmişdir: “Zülmətdə gərəkdir bir çıraq, nur ilə dolsun hər ürək.”

Zaman və hərəkət anlayışları həm klassik fizikanın, həm də fəlsəfənin əsas kateqoriyalarındandır.

Şairin bir çox qəzəl və müxəmməslərində insan ömrünün keçiciliyi, zamanın axışı təbiət hadisələri ilə bərabər təsvir olunur.

Külək, su, yağış, bulud və digər hadisələr Seyid Əzimin şeirlərində təkcə bədii təsvir üçün deyil, həm də insana təsir edən qüvvələr kimi verilir:

“Külək əsdi, zaman dəyişdi, duman aldı hər tərəfi...”

Seyid Əzim Şirvani maarifçilik fəaliyyəti ilə dövrünün cəmiyyətinə yeni elmi ideyaların daxil olmasına çalışmışdır. O, müsəlman Şərqi Qərbi elminin, xüsusilə də təbiət elmlərinin yayılmasını vacib sayırdı:

*“Avropa elminə bax, alətinə, fənninə bax,
Biz qalmışıq cəhalətdə, dünya çıxmış qabağa.”*

Seyid Əzim fiziki anlayışları birbaşa elmi kontekstdə deyil, bədii-fəlsəfi məzmununda təqdim edir. Bu da onu fizika ilə sənətin bir növ birləşdiricisi edir. O, poetik təfəkküründə elm və təbiəti sintez edir.

Seyid Əzim Şirvani təkcə şair deyil, həm də maarifçi, pedaqoq və ensiklopedik dünyagörüşə malik ziyalı idi. Onun əsərlərində bədii sözlə elmi düşüncənin qovuşduğu məqamlar xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Klassik şeir formasında ifadə olunan bəzi fikirlər bugünkü elmi anlayışlarla səsleşir və fizika elminin terminologiyası ilə açıqlana bilər. (1, səh 113)

Şirvaninin şeirlərində fəsilər, iqlim dəyişiklikləri, buludlar, ildırım, günəş, ay və ulduzların bədii təsvirləri yer alsada, bu təsvirlər fiziki proseslərin bədii şəkildə izahı kimi də dəyərləndirilə bilər. Məsələn, ildırım və şimşək obrazları şeirlərində “göy gurultusu”, “şimşək çaxması” kimi verilsə də, bu hadisələrin ardıcılığı və təsir mexanizmi fizika elminin işıq və enerji anlayışları ilə səsleşir. (3, səh 75)

“Göydən ildırım çaxdı, aləmi yandırdı” — bu misrada enerjinin ani boşalması və onun ətrafa təsiri bədii dillə ifadə edilir.

Şairin “günəş”, “nur”, “ışıq” anlayışlarına xüsusi yer verməsi, bunların həyatdakı roluna dair fikirləri onun elmi təfəkkürünün göstəricisidir. Işıq fizikanın optika bölməsində öyrənilir. Seyid Əzim isə işığı həm simvolik, həm də fiziki varlıq kimi dəyərləndirir: (2, səh 92)

“Nur saçan gün kimi aləmi bəzərsən sən” (4, səh 104) — buradakı günəşin nur saçması həm təbiət hadisəsi, həm də insan zəkasının işığı kimi yozula bilər.

Bu misralar günəşin enerji mənbəyi olduğunu və onun işığının həyat üçün vacibliyini göstərən elmi fikirlərlə uzlaşır. (6, səh 61)

Fizikanın əsas anlayışlarından biri olan hərəkət, Seyid Əzim Şirvaninin əsərlərində müxtəlif şəkildə əks olunur. Şair üçün hərəkət yalnız cismlərin fiziki yerdəyişməsi deyil, həm də ictimai-sosial dəyişimin, zamanın axarının simvoludur. (3, səh 78)

“Zaman kimi axar həyat, heç dayanmaz bu çarx” (4, səh 151) — bu misrada “axar” anlayışı fiziki hərəkət və zaman anlayışının poeziyada birləşməsi kimi görünür.

Burada zamanın davamlılığı, dəyişməz qanunauyğunluqlar daxilində hərəkətin varlığı fizika elminin əsas prinsipləri ilə səsleşir. (6, səh 63)

Seyid Əzim bəzən əsərlərində göy cisimləri, səma, ulduzlar, kainatın sonsuzluğu kimi motivlərə yer verir. Bu, onun dövrünün elmindən xəbərdar olduğunu göstərir. (5, səh 44) XIX əsrdə klassik astronomiya və təbiət elmləri Şərqdə də tanınırdı və bu biliklər onun poeziyasında da iz buraxmışdır.

“Göyün mərtəbəsi çoxdur, ulduzlar sayrışar orda” (4, səh 155) — bu tip ifadələr kainatın təbəqələşməsi və çoxsəviyyəli quruluşuna dair fikirlərlə səsleşir.

Seyid Əzim Şirvaninin əsərləri sadəcə bədii yaradıcılıq nümunəsi deyil, həm də təbiət elmlərinə, xüsusilə fizika elminə maraq və münasibətin əksi kimi də dəyərləndirilə bilər. Onun bədii təsvirləri dövrünün elmi dünyagörüşü ilə səsleşir, işıq, hərəkət, zaman, məkan və enerji kimi fiziki anlayışları özündə ehtiva edir. Bu isə bir daha göstərir ki, Şirvani poeziyası həm estetik, həm də elmi dəyərə malikdir. (2, səh 95)

Seyid Əzim Şirvani əsərlərində fizika elminə dair birbaşa terminoloji və ya riyazi yanaşma olmasada, onun maarifçi baxışları, təbiət hadisələrinə poetik yanaşması və elmi tərəqqiyə çağırışı bu əlaqəni dolaylı şəkildə mümkün edir. Fiziki anlayışların bədii obrazlarla ifadə olunması Seyid Əzimin poeziyasında təbiət və elmin harmoniyasını göstərir. Bu isə onun klassik ədəbiyyatla elm arasında körpü rolunu oynayan böyük maarifçi olduğunu bir daha təsdiq edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Məmmədli, B. (2004). Seyid Əzim Şirvani: həyatı və yaradıcılığı. Bakı: Elm və Təhsil. s. 112-118.
2. Hacıyev, Ə. (2010). Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçilik ənənələri. Bakı: Təhsil. s. 89-95.
3. Əliyev, M. (2001). Azərbaycan klassik poeziyasında elm və texnika anlayışları. Bakı: Yazıçı. s. 73-81.
4. Şirvani, S.Ə. (1981). Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr. s. 45-47; 98-104; 151-155.
5. Qasımov, N. (2017). "Seyid Əzim Şirvani poeziyasında təbiət və kainat təsəvvürü" – Azərbaycan filologiyası məsələləri, №2, s. 42-48.
6. Abbasov, T. (2015). Elm və poeziya: tarixi kontekstlərdə qarşılıqlı təsir. Gəncə: Qərb Nəşriyyatı. s. 58-63.

FİZİKA, ONUN TƏBİƏT VƏ TEXNİKİ ELMLƏRLƏ ƏLAQƏSİ

Mehriban Əhmədova

Şamaxı Avropa liseyi

ehmedovamehriban1983@gmail.com

Xülasə

Bu elmi məqaləmdə texnikanın inkişafında bütün elmlər iştirak edir, lakin fizika bunlar içərisində ən məhsuldarıdır. Fizika texnikanın əsasıdır. Demək olar ki, texnika fiziki qanunlar və hadisələr əsasında işləyir. Fizika bir hadisəni öyrənib, onun sirlərini açan zaman o saat həmin hadisə əsasında texniki qurğular yaratmağa təşəbbüs göstərilir. Texnika fiziki hadisələrin, anlayış və qanunların tətbiqinin əsas sınaq meydanı hesab olunur. Doğrudan da texnikada görülən fundamental işlər fizikanın əsas qanunlarına əsaslanır. Bu qanunlar texnika tərəfindən elə sınaqdan keçirilmişdir ki, artıq onların düzgünlüyünə heç kim şübhə edə bilməz. Fiziklər artıq bilirlər ki, onlar bu qanunları dəyişdirə bilməzlər.

Açar sözlər: Texnika, elmi-texniki, imitasiya, statik, laboratoriya, cihaz, planetimiz.

Abstract

In this scientific article, all sciences are involved in the development of technology, but physics is the most productive among them. Physics is the basis of technology. It can be said that the technique works on the basis of physical laws and phenomena. When physics studies a phenomenon and reveals its secrets, the initiative is taken to create technical devices based on that phenomenon. Technology is considered the main testing ground for the application of physical phenomena, concepts and laws. Indeed, the fundamental work done in technology is based on the basic laws of physics. These laws have been tested by technology in such a way that no one can doubt their correctness. Physicists already know that they cannot change these laws.

Keywords: technology, scientific-technical, simulation, static, laboratory, device, our planet.

Texnika – planetimizdə insanların həyat fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq üçün istifadə edilən, elmi biliklərə əsaslanan vasitə və qurğuların məcmusudur. Texnikanın inkişafında bütün elmlər iştirak edir, lakin fizika bunlar içərisində ən məhsuldarıdır. Fizika texnikanın əsasıdır. Demək olar ki, texnika fiziki qanunlar və hadisələr əsasında işləyir. Fizika bir hadisəni öyrənib, onun sirlərini açan zaman o saat həmin hadisə əsasında texniki qurğular yaratmağa təşəbbüs göstərilir. Texnika fiziki hadisələrin, anlayış və qanunların tətbiqinin əsas sınaq meydanı hesab olunur. Doğrudan da texnikada görülən fundamental işlər fizikanın əsas qanunlarına əsaslanır. Bu qanunlar texnika tərəfindən elə sınaqdan keçirilmişdir ki, artıq onların düzgünlüyünə heç kim şübhə edə bilməz. Fiziklər artıq bilirlər ki, onlar bu qanunları dəyişdirə bilməzlər. XX əsrin kəşflərindən olan nüvə enerjisinin ayrılması da buna parlaq

misaldır. İndi həmin kəşf əsasında nüvə texnikası qurulmuşdur. Fiziki hadisələr, fiziki qanunlar və fiziki anlayışlar yeni elm sahələrinin yaranmasına səbəb olur, biz onları texnika adlandırırıq. Fizikanın inkişaf etdirdiyi həmin texnika həmin fizikanı yeni alət və vasitələrlə silahlandırır. Bunlar isə öz növbəsində fizika elminin özünü inkişaf etdirir. Texnikanın yaratmış olduğu və XIX əsrin sonu, XX əsrin başlanğıcında fizika laboratoriyalarında fiziklər tərəfindən öyrənilən və hələ o vaxt anlaşılmayan və lazımsız hesab olunan elektronika cihazları indi fiziklərin əsas tədqiqat silahı hesab olunur. İndi tədqiq etdiyimiz və texniki vasitələr adlandırdığımız statik proyeksiya vasitələri, kino, radio və televiziya, kompüter, səs texnikası da fizikanın texnikaya bəxş etdiyi sərvətdir.(1)

Şagirdlərdə idraki maraqların formalaşdırılması ideyası ən vacib məsələlərdən biridir. Fizika – şagirdlərin yaradıcı bacarıqlarını, elmi dünyagörüşünü və əqidəsini formalaşdırır. Onların yüksək məənəviyyətli bir şəxsiyyət kimi tərbiyə olunmasında böyük rol oynayır. Təlim prosesində bədii və elmi-kütləvi ədəbiyyatdan istifadə etmək şagirdlərin idraki fəaliyyətini aktivləşdirir, aldığı biliklərin möhkəmləndirilməsinə və dərinləşdirilməsinə səbəb olur. ən əsası isə ətraf aləm haqqında tam təsəvvürlər yaratmağa kömək edir. Fizikanı öyrəndikcə şagirdlər təbiətdə baş verən bir çox fiziki hadisələrin səbəbləri ilə tanış olurlar. Məsələn, göyün maviliyi - işığın səpilmə qanunu ilə izah olunur, göy qurşağı – rütubət damcılarında işığın dispersiyası ilə, ilğım – işığın sınması ilə və s. izah olunur. Şagirdlərin idraki fəaliyyətini eksperiment yolu ilə də aktivləşdirmək olar. Bu zaman dərsin müxtəlif mərhələlərində eksperimental məsələlərə vaxt ayırmaq lazımdır. Belə məsələləri ev tapşırığı kimi də vermək olar. Evə verilən eksperimental tapşırıqlar şagirdləri sərbəst sürətdə biliklərini artırmaq bacarıqlarına yiyələndirir. Şagirdlərin idraki fəaliyyətinin formalaşdırılması və yaradıcı poensiallarının inkişaf etdirilməsində laboratoriya praktikumlarının da böyük rolu var. Şagirdlərin aldığı biliklərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə onlara təəccüb yaradan, düşünməyə vadar edən, ən əsası fiziki hadisə və qanunları daha yaxşı başa düşüb anlamalarına kömək edən tapşırıqlar vermək lazımdır. Fizikanın tədrisində hər şeydən əvvəl canlı müşahidələrin həcmi genişləndirilməlidir və dərinləşdirilməlidir. Bunun üçün fiziki hadisələri şagirdlərə süni və təbii şəraitdə (məktəbdə, sinifdə, təbiətdə, istehsalatda) göstərmək lazımdır.(2)

Müasir fizika dərslərində kompüterdən istifadənin perspektivliyi və pedaqoji məqsədyönlülüynün aspektləri. Müasir fizika dərslərində kompüterdən istifadənin perspektivliyi və pedaqoji məqsədyönlülüynün aspektləri kimi aşağıdakıları göstərə bilərik: 1. Fiziki kəmiyyətlərin qiymətlərinin birbaşa ölçülməsi real ölçü cihazlarının bir hissəsi kimi; 2. Natural fiziki eksperimentin nəticələrinin emalı, saxlanması və vizuallaşdırması. Son zamanlar kompüterləşdirilmiş laboratoriya işlərinin təşkilinə yönəlmiş proqram və aparat vasitələrinə maraq artmışdır. Kompüter informasiyanın toplanması və statistik emalı, hər hansı nəzəri modelle eksperimentin nəticələrinin müqayisə olunması ilə məşğul olur. Ənənəvi natural fiziki eksperiment üçün İKT vasitəli verilənlərin çevik statistik emalını və sonradan dünyanın ixtiyari ölkəsinə ötürülməsini təmin edir; böyük həcmdə informasiyaların saxlanması imkanı və alınan nəticələrin vizuallaşdırılması.(3) Beləliklə, fizika dərslərində istifadə olunan İKT vasitələrinə inteqrallaşdırılmış riyazi proqram paketlərini, qrafiklərin qurulmasını, riyazi vasitələrlə fiziki proseslərin modelləşdirilməsini göstərmək olar. Bunlar çox geniş yayılmış xüsusi paketlərdir: S-Plus, Xplo Re, StatGraf, Studiya, SPSS, Dynamic, BMDP, Systat və s., sistemlərə isə Derive, Reduce, Macsyama, MatLab, MathCad və s., inteqrallaşdırılmış paketlərə isə Maple V, Matematica və s. göstərmək olar. Fizika dərslərində elektron cədvəllərdən istifadə olunması metodiki cəhətdən böyük maraq kəsb edir (məs: Microsoft Excel). Onların köməyiylə aşağıdakı fəaliyyət növləri həyata keçirilə bilər: - fiziki proseslərin riyazi modelləşdirilməsi; - ədədi verilənlərin emalı; - qrafik və diaqramların qurulması. Bu ona görə vacibdir ki, analitik həllərin alınmasına imkan verən, real təbiət hadisələrini təsvir edən məhdud sayda məsələlər mövcuddur. Hətta onların da dərslərində həlli ya zaman azlığından, ya da auditoriyanın riyazi hazırlığının kifayət qədər olmamasından mümkün olmur. Məhz belə vəziyyətlərdə nəticələrin vizuallaşdırılması ilə ədədi modelləşdirmə ənənəvi təlim metodlarından fərqlənir. Fizikanın təlimində modellər əsas rollardan birini oynayır, modellər haqqında bir çox elmi əsərlər yazılıb, bir çox alimlər, müəllimlər yeni tədris modelləri yaradaraq, bu modellərin bir çox növlərini işləyib hazırlayırlar. Modellərin bir çox klassifikasiyaları mövcuddur, onlar bir-birindən müxtəlif əlamətləri ilə fərqlənilirlər: - Dərketmənin üsullarına görə: gündəlik, adi, bədii, elmi-texniki; - Biliklərin sahələrinə görə: bioloji, iqtisadi, tarixi və s.;İstifadə sahələrinə görə: tədris, təcrübi, elmi-texniki, imitasiya; - Zaman faktorunun

nəzərə alınması ilə (dinamik və statik). Həyata keçirilmə üsuluna və modelləşdirmə vasitələrinə görə kifayət qədər çox klassifikasiyalar mövcuddur. Modellər 2 cür olur: - Maddi modellər (əşya); - Ideal modellər (xəyali). Maddi modellər öz növbəsində 3 növə ayrılır: - Uyğun fiziki modellər; - Uyğun riyazi modellər - Uyğun fəza modelləri. Ideal modellər də öz növbəsində 2 növə ayrılır: - Nümayiş modelləri; - İşarə modelləri. Fizikanın tədrisi metodikasında həyata keçirilmə üsullarına görə başqa növ modellərə də rast gəlmək olur, hətta fizikanın tədrisi çərçivəsində belə tam sayılmayan fiziki və riyazi modellər var. Belə klassifikasiyaya uyğun olaraq, məsələn, kimyəvi tənlilər, nüvə reaksiyalarının tənliləri və s. göstərmək olar. Verilmiş mövzunu maksimal dərəcədə yüksək səviyyədə izah etmək üçün plakatlardan, lövhədəki şəkillərdən, kitablardakı illüstrasiyalardan istifadə etmək olar. Məsələn, metallarda elektrik cərəyanının təbiətini izah etmək üçün bu mövzuya aid kinofilm göstərmək olar, lakin bir çox tədris müəssisələrində kinoavadanlıqlar artıq sıradan çıxıb, kinolentlər ömürlərini yaşayaraq xarab olublar.(4) Belə olduqda yeni informasiya texnologiyalarına aid olan təlim vasitələrindən istifadə etmək qalır: videofilmlər və kompüter modeli. Son zamanlar tədris videofilmlərinin istehsalı geniş vüsət alıb. Onlar yüksək dərəcəli əyaniliyə malikdirlər və fizikanın tədrisi sferasında layiqli yer tutublar. Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, müasir şəraitdə cəmiyyətin informasiyalaşdırılması məktəb təhsilində mütləq kompüterlərdən istifadə olunmasını bir tələb kimi ortaya qoyur bu isə şagirdlərin kompüter savadlarının artırılması və informasiya mədəniyyətlərinin təmin olunmasına şərait yaradır. Fizikanın tədrisində təlimin texniki vasitələrinin rolu və əhəmiyyəti. Təlimin texniki vasitələri dedikdə, biliklərin verilməsi və qavranılması prosesini əyaniləşdirən, sürətləndirən, bir sözlə intensiv və effektiv tədris prosesi yarada bilən müasir texnika nəzərdə tutulur. Belə texniki vasitələr bütün audiovizual və digər didaktik vasitələri əhatə edir. Texniki vasitələrin hamısını tam mənada əyani vəsait kimi məhdudlaşdırmaq olmaz. Bəzi texniki vasitələr, məsələn şagirdlərin yazı işlərini yoxlamağı avtomatlaşdırmağa imkan verən qurğular, səsli tədris filmləri, proqramlaşdırma materialları, televiziya verilişləri, təsvir maqnitofonları bir əyani vasitə olmaqdan savayı daha güclü informasiya daşıyan vasitələrdir. Təlimin müasir texniki vasitələri: statik proyeksiya vasitələri, fotoqrafiya, tədris kinosu, səs yazma texnikası, radio, tədris televiziyası, radio, öyrədici və yoxlayıcı təlim maşınları kompüter texnikası ayrı-ayrılıqda müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir. Bu vasitələr şagirdlərin tədris materialını qavramasına müxtəlif cür təsir göstərir. İndi tədris filmləri, internet səhifələri şagirdlərin tədris kitabları ilə yanaşı durur. İndi ali və orta məktəblərdə müxtəlif tip ekran vasitələri, radio və televiziya, səs yazma texnikası, müxtəlif proqramlaşdırma qurğuları, trenojorlar, imtahan edən maşınlar və ən müasir texnika olan kompüter texnikası ilə daha intensiv sürətdə təchiz edilir. (6) Xüsusi informatika kabinetləri yaradılır. İndi hər məktəbdə “Ukraina”, “Raduqa” tipli kinoprojektorlar, “Svet”, “Proton”, “Horizont” kimi dioprojektorlar, müxtəlif tip kadr projektorları, filmoskoplar, proqramlaşdırma maşınları, müxtəlif tip maqnitafonlar vardır və onlar artıq fizika kabinetlərində tam “vətəndaşlıq” hüququ qazanmışlar. “Şkolfilm”, “Vuzfilm” və “Protexfilm”, elmi – kütləvi kinofilm çəkən studiyalar pedaqoji proses, o cümlədən fizika tədris prosesi üçün kifayət qədər əhəmiyyətli tədris filmləri hazırlamış, tədris televiziya verilişləri birbaşa sinfə verilməyə başlamışdır. Internet şəbəkəsindən artıq tədris prosesində də istifadə edilməyə başlanmışdır. Texniki vasitələrin, eləcə də kompüterin tədris prosesinə tətbiqi pedaqoji proses üçün geniş imkanlar açır. Lakin çalışmaq lazımdır ki, bu vasitələr yorucu əyanilik və təkrarlamaqla şagirdlərin marağını söndürməsin.(7)

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. N.M.Mehtiyev. Ümumi fizika kursu. Bakı: Çarşıoğlu, 2010.
2. B.D.Əliyev, Q.T.Həsənov. Ümumi fizika kursu. Bakı: Çarşıoğlu, 2005.
3. N.M.Qocayev. Ümumi fizika kursu. Mexanika. Bakı: 1978.
4. N.M.Qocayev. Ümumi fizika kursu. Optika. Bakı: 1998.
5. M.H.Ramazanzadə. Fizika kursu. Bakı, Maarif, 1987.
6. N.Ş.Məmmədzadə. Fizika. Bakı: Maarif, 1996.
7. Y.Ş.Feyziyev, R.M.Rzayev. Ümumi fizika kursu. Bakı: 2001.
8. Т.И.Трофимова. Курс физики. М.: Высшая школа. 2003.

ÇUBUĞUN ENİNƏ RƏQS TƏNLIYI ÜÇÜN İNTEQRAL SƏRHƏD ŞƏRTLİ QARIŞIQ MƏSƏLƏNİN KLASSİK HƏLLİNİN YEGANƏLIYI

Natiq Mustafayev

Sumqayıt Dövlət Universiteti
natiqmustafayev422@gmail.com

Xülasə

Təqdim olunan tezisdə çubuğun eninə rəqs tənliyi üçün integral sərhəd şərtlə məsələyə baxılır. Əvvəlcə məsələ ekvivalent məsələyə gətirilir və klassik həllin yeganəliyi isbat olunur.

Açar sözlər: Klassik həll, integral sərhəd şərti, ekvivalent məsələ, həllin varlığı, həllin yeganəliyi.

Abstract

The presented thesis addresses a boundary value problem with integral boundary conditions for the transverse vibration equation of a beam. First, the problem is reduced to an equivalent one, and the uniqueness of the classical solution is proved.

Keywords: classical solution, integral boundary condition, equivalent problem, existence of solution, uniqueness of solution.

Tutaq ki, $D_T = [(x, t) : 0 \leq x \leq 1, 0 \leq t \leq T]$ oblastında aşağıdakı kimi məsələ verilmişdir:

$$U_{tt}(x, t) + U_{xxx}(x, t) = f(x, t), (x, t) \in D_T, (1)$$

$$U(x, 0) = \varphi(x), U_t(x, 0) = \psi(x), 0 \leq x \leq 1, (2)$$

$$U_x(0, t) = 0, U_x(1, t) = 0, U_{xxx}(0, t) = 0, 0 \leq t \leq T, (3)$$

$$\int_0^1 U(x, t) dx = 0, 0 \leq t \leq T, (4)$$

burada $\varphi(x), \psi(x), f(x, t)$ öz təyin oblastlarında məlum funksiyalar, $U(x, t)$ isə axtarılan funksiyadır.

Tərif: (1) – (4) məsələsinin klassik həlli elə $U(x, t) \in C^{(4,2)}(D_T)$ funksiyasına deyilir ki, bu funksiya (1) tənliyini və (2) – (4) şərtlərini adi mənada ödəsin.

(1)– (4) məsələsinin klassik həllinin yeganəliyini göstərmək üçün aşağıdakı kimi köməkçi lemmanı daxil edək:

Lemma. Tutaq ki, $\varphi(x) \in C[0,1], \int_0^1 \varphi(x) dx = 0, \psi(x) \in C[0,1], \int_0^1 \psi(x) dx = 0,$

$$f(x, t) \in C(D_T), \int_0^1 f(x, t) dx = 0 (0 \leq t \leq T).$$

Onda (1) - (4) məsələsinin klassik həllinin tapılması məsələsi, (1) – (3) və

$$U_{xxx}(1, t) = 0 (0 \leq t \leq T), (5)$$

məsələsinin həllinin tapılmasına ekvivalentdir. (1.səh.296)

İndi (1) – (3), (5) məsələsinin həllinin yeganəliyini isbat edək.

Teorem1. Əgər (1) – (3), (5) məsələsinin həlli varsa, onda həll yeganədir.

İsbatı: Fərz edək ki, (1) – (3), (5) məsələsinin iki müxtəlif $U_1(x, t), U_2(x, t)$ həlləri var.

$v(x, t) = U_1(x, t) - U_2(x, t)$ olsun.

Aydındır ki, $v(x, t)$ funksiyası aşağıdakı kimi məsələnin həlli olar:

$$v_{tt}(x, t) + v_{xxxx}(x, t) = 0, \quad (6)$$

$$v_x(0, t) = 0, v_x(1, t) = 0, v_{xxx}(0, t) = 0, v_{xxx}(1, t) = 0, \quad (7)$$

$$v(x, 0) = 0, v_t(x, 0) = 0. \quad (8)$$

İsbat edək ki, $v(x, t)$ funksiyası eynilik kimi sıfıra bərabərdir. (6) tənliyinin hər tərəfini $2v_t(x, t)$ funksiyasın avuraq x -a görə 0-dan 1-dək inteqrallayaq:

$$2 \int_0^1 v_{tt}(x, t) v_t(x, t) dx + 2 \int_0^1 v_{xxxx}(x, t) v_t(x, t) dx = 0, \quad (0 \leq t \leq T) \quad (9)$$

Aydındır ki,

$$2 \int_0^1 v_{tt}(x, t) v_t(x, t) dx = \frac{d}{dt} \int_0^1 v_t^2(x, t) dx \quad (10)$$

Bundan başqa (9) münasibətinin sol tərəfindəki ikinci inteqrala iki dəfə hissə - hissə inteqrallama düsturunu tətbiq edib, (7) sərhəd şərtlərini nəzərə alsaq, alarıq

$$\begin{aligned} 2 \int_0^1 v_{xxxx}(x, t) v_t(x, t) dx &= 2(v_{xxx}(1, t) v_t(1, t) - v_{xxx}(0, t) v_t(0, t) - \\ &- 2 \int_0^1 v_{xxx}(x, t) v_{tx}(x, t) dx) = -2 \int_0^1 v_{xxx}(x, t) v_{tx}(x, t) dx = -2(v_{xx}(1, t) v_{tx}(1, t) \\ &- v_{xx}(0, t) v_{tx}(0, t)) + 2 \int_0^1 v_{xx}(x, t) v_{txx}(x, t) dx = \frac{d}{dt} \int_0^1 v_{tx}^2(x, t) dx \quad (11) \end{aligned}$$

(10) – (11)-i (9) – da nəzərə alsaq, yaza bilərik:

$$\frac{d}{dt} \int_0^1 v_t^2(x, t) dx + \frac{d}{dt} \int_0^1 v_{tx}^2(x, t) dx = 0.$$

Sonuncudan

$$y(t) \equiv \int_0^1 v_t^2(x, t) dx + \int_0^1 v_{tx}^2(x, t) dx = C \geq 0.$$

Digər tərəfdən (8) - dən

$$y(t) \equiv \int_0^1 v_t^2(x, 0) dx + \int_0^1 v_{tx}^2(x, 0) dx = C = 0.$$

Deməli,

$$y(t) \equiv \int_0^1 v_t^2(x, t) dx + \int_0^1 v_{xx}^2(x, 0) dx \equiv 0, \quad 0 \leq t \leq T.$$

Sonuncudan

$$v_t(x, t) \equiv 0, \quad v_{xx}(x, t) \equiv 0, \quad (x, t) \in D_T.$$

Belə aydın olur ki,

$$v(x, t) \equiv \text{const} \equiv C_0.$$

Digər tərəfdən (8)-dən

$$v(x, 0) = C_0 = 0.$$

Beləliklə isba tetdik ki,

$$v(x, t) \equiv 0, \quad (x, t) \in D_T.$$

Onda $v(x, t) = U_1(x, t) - U_2(x, t)$, $U_1(x, t) \equiv U_2(x, t)$, $(x, t) \in D_T$. Teoremi isbat olundu.

Yuxarıda verilmiş lemmaya görə aşağıdakı kimi teoremin doğruluğunu söyləyə bilərik:

Teorem 2. Tutaq ki, lemmanın şərtləri ödənilir. Onda, əgər (1) – (4) məsələsinin klassik həlli varsa, bu həll yeganədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ионкин Н.И. Решение одной краевой задачи теории теплопроводности с неклассическим краевым условием. // Дифференц. ур-ия, 1977, Т. XIII, №2, стр. 295–304.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANİ ƏSƏRLƏRİNİN RİYAZİYYATLA ƏLAQƏLƏNDİRİLMƏSİ

Günay Simanicad

ADPU Şamaxı filialı

simanijadgunay@gmail.com

Xülasə

Seyid Əzim Şirvani XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olmaqla yanaşı, maarifçilik ideyalarının və elmi biliklərin, xüsusilə də riyaziyyatın təbliğində də xüsusi rol oynamışdır. Onun bədi irsində riyazi anlayışlara, say sistemlərinə və məntiqi düşüncəyə istinad edən nümunələrə rast gəlinir. Bu məqalədə Şirvaninin əsərlərində riyaziyyatla bağlı elementlərin təhlili aparılmış, onun maarifçi mövqeyi ilə elmi biliklərə münasibəti arasında əlaqə qurulmuşdur.

Ədədi anlayışlar, məntiqi əlaqələr, əruz vəznindəki simmetriya və riyazi metaforalar vasitəsilə Şirvani poeziyasında riyazi təfəkkür bədii ifadəsini tapır. Məqalədə konkret şeir nümunələri əsasında bu əlaqələr təhlil olunur, Şirvaninin maarifçi mövqeyi ilə riyazi məntiqin vəhdəti göstərilir və onun şeirlərində riyazi düşüncənin təzahür formaları araşdırılır.

Açar sözlər: Seyid Əzim Şirvani, riyaziyyat, ədəbiyyat, maarifçilik, elmi düşüncə, məntiq.

Abstract

Seyid Azim Shirvani, in addition to being one of the prominent representatives of 19th-century Azerbaijani literature, also played a special role in the promotion of enlightenment ideas and scientific knowledge, especially mathematics. His artistic heritage includes examples referring to mathematical concepts, number systems, and logical thinking. This article analyzes the elements related to mathematics in Shirvani's works, and establishes a connection between his enlightened position and his attitude to scientific knowledge.

Through numerical concepts, logical relationships, symmetry in verse meter, and mathematical metaphors, mathematical thinking finds artistic expression in Shirvani's poetry. The article analyzes these relationships based on specific examples of poetry, shows the unity of Shirvani's enlightened position and mathematical logic, and examines the forms of manifestation of mathematical thought in his poems.

Keywords: Seyid Azim Shirvani, mathematics, literature, enlightenment, scientific thought, logic.

Seyid Əzim Şirvani (1835–1888) təkcə şair və maarifçi kimi deyil, həm də dövrünün intellektual mühitində elmi təfəkkürün daşıyıcısı kimi tanınır. Onun poeziyası, tənqidi fikirləri və maarif yönümlü fəaliyyəti elmi biliklərə, xüsusilə də riyaziyyata marağını açıq şəkildə nümayiş etdirir. Riyaziyyat həm ədəbi struktura, həm də məzmun baxımından onun əsərlərində yer almaqdadır. (2, səh 15). Seyid Əzim Şirvani XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının klassiklərindən biri olmaqla yanaşı, həm də elmi və məntiqi düşüncənin poeziyadakı təzahürlərini öz yaradıcılığında əks etdirən bir şəxsiyyət idi. Onun şeirlərində yalnız estetik ifadə deyil, həm də məntiqi struktur və riyazi simmetriya hiss olunur.

Seyid Əzim Şirvani bəzi şeirlərində say anlayışlarından poetik vasitə kimi istifadə edir. Məsələn, sayların artıcılığı və ya müqayisəsi ilə qurulan misralar təkcə ədəbi obraz yaratmır, həm də məntiqi təfəkkürün inkişafına xidmət edir:

“Bir yetimə min dilək, min dua vermək gərək,
Çünki bir nəfər sənin xilqətinə bənd ola bilər.”

Bu misralarda “bir”, “min” kimi ədədi ifadələr insanın sosial və mənəvi dəyərlərinə say baxımından vurğu etməklə yanaşı, təmsili mənalar da daşıyır.

Şirvani şeirlərində 'bir', 'min', 'üç', 'yeddi' kimi ədədi anlayışlara rast gəlmək mümkündür. Bu anlayışlar poetik struktura ritm və mənə verir.

Məsələn, o yazır:

“Min kərə desəm ki, dön bu yoldan,
Bir kərə baxmaz, axı sərxoşsan sən.”

Burada 'min' və 'bir' ədədləri qarşılaşdırılaraq hisslərin gücü və nəticəsizliyi arasında fərq yaradılır. (4, səh 30)

Şairin tənqidi məqalələrində və nəsr əsərlərində riyazi məntiqin izlərinə rast gəlmək mümkündür. O, fikirlərini əsaslandırarkən tez-tez səbəb-nəticə əlaqələrindən istifadə edir ki, bu da məntiqin əsas metodologiyasına uyğun gəlir. (3, səh 77–84).

Seyid Əzim məktəb və maarif haqqında yazılarında riyazi biliklərin tədrisini zəruri hesab edirdi. Onun fikrincə, riyaziyyat insanı tənqidi və sistemli düşünməyə sövq edir. O yazırdı: “İnsan yalnız ədəbiyyatla deyil, elm və hesabla da tərbiyə olunmalıdır.”

Bu fikir onun maarifçiliyə yanaşmasında riyaziyyatın mühüm yer tutduğunu göstərir. (1, səh 25).

Şair bəzi şeirlərində “əgər - o zaman” strukturundan istifadə edərək məntiqi ardıcılıq yaradır. Bu konstruksiyalar klassik məntiqin əsaslarına söykənir. Məsələn:

“Əgər təhsil olmasa, ağıl da kor olar,
Kor ağıl nə yapsın, cahil daim zərər olar.”

Bu misralarda səbəb və nəticə açıq şəkildə qurulmuşdur. (3, səh 77–84.)

Seyid Əzim Şirvani qəzəllərində və qəsidələrində bədii simmetriya və ölçü məsələlərinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Əruz vəzninin riyazi əsaslı quruluşu onun poeziyasını riyazi cəhətdən də sistemli edir. Məsələn, bir beytin hər iki misrasında heca və durğu balansını riyazi dəqiqliklə qorunur:

“Hesab ilə çəkilər hər misra, hər söz,
Söz sənəti eynilə riyaziyyatdır öz.”

Seyid Əzim klassik əruz vəznində yazaraq hər beytdə eyni sayda heca və ritm istifadə etmişdir. Bu isə riyazi simmetriyanın poetik forma ilə uzlaşdığını göstərir. Əruz vəznini bir növ riyazi quruluşa malikdir – qafiyə, vəzn və ahəng elementlərinin mütənəsnəliyi şeirin daxili harmoniyasını təmin edir.

Bu baxımdan onun poetik yaradıcılığı həm də riyazi simmetriyanın və harmoniyanın nümunəsidir. (6, səh 45–53).

Şirvani “tərz”, “ölçü”, “nizam”, “dəqiq” kimi anlayışlardan istifadə edərək riyazi məfhumları

bədii mətnə daxil edir.

Məsələn:

“Tərəzi tək çəkərəm haqq ilə batili mən,
Göstərəcəkdir zaman, kimdədir həqiqət.”

Burada tərəzi – riyazi ölçü aləti – ədalətin simvolu kimi çıxış edir. Bu yanaşma həm fəlsəfi, həm də məntiqi dərinliyə malikdir. (2, səh 55-57)

Seyid Əzim Şirvaninin əsərləri yalnız bədi-estetik yox, həm də elmi-pedaqoji əhəmiyyətə malikdir. Riyaziyyat onun yaradıcılığında həm məzmun, həm forma, həm də ideya baxımından öz əksini tapmışdır. Onun maarifçilik fəlsəfəsində riyaziyyat insan tərbiyəsinin və cəmiyyətin tərəqqisinin mühüm aləti kimi təqdim olunur. Bu baxımdan, Şirvaninin əsərlərinin riyaziyyatla əlaqələndirilməsi həm ədəbiyyatşünaslıq, həm də pedaqogika üçün dəyərli bir istiqamətdir. Ədədi anlayışlar, məntiqi konstruksiyalar, ritmik simmetriya və riyazi terminlər onun poeziyasına dərin məna qatır. Bu yanaşma Şirvaninin maarifçi və rəşadətli bir ziyalı olduğunu bir daha təsdiqləyir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Hacıyev, M. (2005). Seyid Əzim Şirvani: Həyatı və yaradıcılığı. Bakı: Elm.
2. Məmmədov, R. (2010). Maarifçilik və elmi təfəkkür XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında. Bakı: Təhsil.
3. Əliyeva, S. (2018). “Seyid Əzim Şirvani əsərlərində sosial və elmi ideyalar”. Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Əsərləri, 4(42), 77-84.
4. Şirvani, S.Ə. (1890). Əsərlər toplusu. Bakı: Qafqaz Mətbəəsi (rəqəmsallaşdırılmış nüsxə).
5. Qasimov, N. (2022). “Əruz vəznə və riyazi simmetriya: Şərq poeziyasında riyazi əsaslar”. Azərbaycan Ədəbiyyatında Elmi Təhlil, 3(1), 45-53.

İÇİNDƏKİLƏR

BÖLMƏ 1.

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

1. Qüdrət Umudov	
<i>Seyid Əzim Şirvani satiralarında sosial- siyasi ziddiyyətlərin əksi</i>	4
2. Əntiqə Qəhrəmanova	
<i>Bədii əsərlərdə konflikt</i>	7
3. Ulduz Qəhrəmanova	
<i>Ədəbi məktəb reallaşan ədəbi cərəyan kimi</i>	10
4. Yeganə Hüseynova	
<i>Şamaxıdan doğan günəş</i>	12
5. Əmmar Abbasov	
<i>Seyid Əzim Şirvaninin şeirlərində Yusif və Züleyxanın vəsfi</i>	15
6. Şəfiqə Nəcəfova	
<i>Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığında folklor motivləri</i>	17
7. Şöhrət Məmmədova	
<i>Seyid Əzim Şirvaninin təmsil və mənzum hekayələrində xalqı dəyərlər</i>	20
8. Solmaz Həyatova	
<i>Seyid Əzim Şirvani “Əkinçi” qəzetində</i>	24
9. Rəzim Məmmədov	
<i>Amal dostları, maarif fədailəri</i>	27
10. Mələhət Babayeva	
<i>İsi Məlikzadənin "Dədə palıd" povestində milli-mənəvi dəyərlər</i>	29
11. Gülşən Ağabəy	
<i>Azərbaycan satirik poeziyasının təşəkkülü problemləri</i>	32
12. Eyvaz Eminaheyev	
<i>S.Ə.Şirvaninin “Xan və Dehqan” əsərində ekzoterik və ezoterik məqamların təqdimində müəllif qayəsi</i>	36
13. Aytən Heybətova	
<i>Mir Cəlal satirik hekayələrin ustası kimi</i>	41
14. Günel Hümətova (Pəniyeva)	
<i>İyirmi beş il: ömür yoldaşına həsr olunmuş poetika və yaşamın şeiri</i>	45
15. Aysel Şeydayeva	
<i>Türkiyə poeziyası ədəbiyyatın fəcr-i ati dövründə</i>	48
16. Samirə Əliyeva	
<i>XIX əsr Şirvan ədəbi mühitinin klassik ənənəsi</i>	51
17. Tünzalə Seyfullayev	
<i>Xaqani Şirvani şeirləri İbrahim Tahir Musayevin tərcümələrində</i>	53
18. Günel Quliyeva	
<i>Seyid Əzim Şirvani professor Xəlil Yusifli tədqiqatında</i>	56
19. Nəzakət Abdulrazaqova	
<i>Seyid Əzim Şirvaninin məhəbbət dünyası</i>	58
20. Günel Orucova	
<i>S.Ə.Şirvaninin epik yaradıcılığında şərq folkloru elementləri</i>	60
21. Vəfa Şərifova	
<i>Seyid Əzim Şirvani təzkirəsində Qarabağ şairləri</i>	63
22. Lalə Abdullazadə	
<i>Şair ömrünün niskildə keçən hekayəsi – məqalə yoxdur</i>	65

23. Lalə Əliyeva	
<i>Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığında maarifçilik ideyası</i>	67
24. Həcər Atakişiyeva	
<i>Seyid Əzim Şirvaninin dünyagörüşü</i>	69
25. Gülnarə Ağayeva	
<i>Seyid Əzim Şirvaninin lirikasının problematikası</i>	71
26. Nəsimə Murtuzayeva	
<i>Seyid Əzim Şirvaninin satiralarının problematikası</i>	73
27. Xoşqədəm Mirzəyeva	
<i>Seyid Əzim Şirvani irsi cüüglərdə</i>	75
28. Vüsal İsgəndərli	
<i>Əlcəzair ədəbiyyatında istiqlaliyyət mövzusu</i>	79
29. Xoşbəxt Əliyeva	
<i>Cumhuriyyət dönəmi şəirdə Turan ideali</i>	82
30. Şəfa Muradova	
<i>Seyid Əzim Şirvaninin irfani görüşləri</i>	88
31. Fidan Əhmədzadə	
<i>İstiqlal poeziyası: Almas İldırımın ədəbi irsi və tədrisi</i>	92
32. Sərraf Talıbov	
<i>Mirhəşim Müsafirinin yaradıcılığında təxmis, təsdis və tərcibənd</i>	95
33. Gülnar Hüseynova	
<i>Gəncədəki ədəbi həyatın tarixindəki yeri</i>	98
34. Leyla Həsənova	
<i>Azərbaycan ədəbiyyatının romantizm dövrü</i>	101
35. Ruqiyyə Məmmədova	
<i>Kamal Abdullanın "Casus" komediyasında postmodernizmin izləri</i>	104
36. Şəhanə Mahmudzadə	
<i>İsa Hüseynovun "İdeal" romanı magik realizm nümunəsi kimi</i>	106
37. Zərifə Haqverdiyeva	
<i>Fazil İrəvani və "Qızılgül və Bülbül" əsərinin taleyi: tarixi ədalətsizlik və mənimsəmə nümunəsi</i>	108
38. Vəsilə Razimi	
<i>Seyid Əzim Şirvaninin əsərlərində əxlaqi didaktik fikirlərin təbliği</i>	111
39. Rima Quliyeva	
<i>Azərbaycan maarifçiliyində Seyid Əzim Şirvaninin rolu</i>	114
40. Rəna Hüseynova, Yasəmən Mehbaliyeva	
<i>S.Ə.Şirvani yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri</i>	116
41. Türkan Hüseynova	
<i>Daniel Defonun "Robinzon Kruzo" və İ.V.Hötenin "Faust" əsərlərində maarifçilik ideyaları</i>	118
42. Xanımənə Xudiyeva	
<i>Ədəbi yaradıcılıq və sosial media: yeni ifadə mühitinin perspektivləri</i>	120
43. Günel Xıdırli	
<i>Azərbaycan folklorşünaslığında xəstə Həsən</i>	122
44. Arzu Baxışli	
<i>Öz dövrünün ən cəsarətli sənətkarı Seyfəddin Dağli</i>	124
45. Şahin Cəbrayilov	
<i>Zəlimxan Yaqubun poeziyasında lirika</i>	126
46. Fəridə Mikayılova	
<i>Seyid Əzim Şirvaninin satiralarında tənqid hədəfləri</i>	128
47. Könül Sadiyeva	
<i>Postmodernizm "Müasirlik" məfhumu və bədii-ədəbi hadisə kimi</i>	130

48. Elza Babayeva	
<i>Hikmət Ziyanın təmsil yaradıcılığında müasirlik</i>	132
49. Tərən Əliyev	
<i>Seyid Əzim Şirvaninin Azərbaycan ədəbiyyatında izi</i>	137
50. Lalə Mikayılzadə	
<i>Güney Azərbaycan nəsrinin görkəmli xadimi Pərvin Ehtisaminin həyat və yaradıcılığına bir baxış</i>	139
51. Solmaz Namazova	
<i>Monqol İmperiyası dövründə yazı mədəniyyəti və Qaynaqların təsnifatı</i>	140
52. Elvin Sultanov	
<i>Azərbaycan ədəbiyyat nümunələri Ərəb dilində.....</i>	143
53. Sevdə İsmayılova	
<i>Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığında ictimai ədalət problemi.....</i>	146

BÖLMƏ 2.

DİLÇİLİK VƏ ONUN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

54. Aytən Əhmədova, Nuriyyə Əliyev	
<i>Hikmət Ziyanın “Qarabağda” şeirində onomastik vahidlər</i>	150
55. Elşad Abışov	
<i>Müasir Azərbaycan dilində danışığ səsi və fonem anlayışı</i>	153
56. Zümrüd Heydərova	
<i>S.Ə.Şirvaninin təmsil və satiralarının dili</i>	156
57. Günay İmaməliyeva, İlahə Musayeva	
<i>Azərbaycan dilində söz birləşmələri, sintaktik əlaqələr və onların tədqiqi.....</i>	159
58. Bəhram Məmmədov	
<i>Orta ümumtəhsil məktəblərində sintaksisin tədrisində dərs vəsaitlərinin və test tapşırıqlarının rolu</i>	161
59. Məhərrə Abdullayeva	
<i>İbtidai siniflərdə nitq hissələrinin tədrisinin metodikası</i>	164
60. Ağca Hətəmov	
<i>Xarici dil öyrənməsində motivasiyanın formalaşdırılmasında müasir texnologiyaların rolu.....</i>	166
61. Fəxryyə Şıxaliev	
<i>Dil öyrənməsində yeni perspektivlər: klassik və rəqəmsal yanaşmaların müqayisəli təhlili</i>	170
62. Günel Abışzadə	
<i>Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasının dilində söz birləşmələri.....</i>	173
63. Günel Hüseynova	
<i>Xarici dillərin öyrənilməsinə metodiki yanaşma</i>	176
64. Gülnarə Əfəndiyeva	
<i>İspan dilində ingilis dilindən alınma sözlərin klassifikasiyası.....</i>	178
65. Humay Abdullayeva	
<i>Müasir dilçiliyin aktual problemləri.....</i>	179
66. Maral Yusubova	
<i>İngilis isminin prototipik semantikasi.....</i>	181
67. Mələhət Əhmədova	
<i>Dilin fonetik imkanları və vəznin poetik strukturunda rolu.....</i>	183
68. Sevinc Əsədova	
<i>Zoomorfizmlər – heyvan adlarıyla bağlı müxtəlif xalqların yanaşması.....</i>	186

69. Mehparə Əliyeva	
<i>Xarici dil dərslərində interaktiv təlim metodlarından istifadənin imkan və yolları.....</i>	187
70. Nərmənə Nəsrullayeva	
<i>Stiven Kraşenin dil öyrənmə nəzəriyyəsi.....</i>	190
71. Nəsir Bəşirov	
<i>Xarici dilin mənimsədilməsində fərdiləşdirilmiş və rəqəmsal yanaşmalar və onun ümumtəhsil məktəblərində tətbiq imkanları</i>	192
72. Ramidə Abbasova	
<i>Qərbi Azərbaycan mətbuatında milli kimlik və ana dili uğrunda mübarizə (1905–1928)</i>	195
73. Sənubər Şükürova, Səkinəxanım Xasıyeva	
<i>Bayatılarda işlənən tabeli mürəkkəb cümlə tipləri.....</i>	197
74. Sevinc Baxşıyeva	
<i>M.F.Axundov yaradıcılığında dil və əlifba məsələsi.....</i>	200
75. Ülkar Çəndirli	
<i>İdeonimlərin dildə üslubi imkanları</i>	203
76. Vəfa Tağızadə	
<i>Xarici dillərin tədrisində multimedia resurslarının əhəmiyyəti: film və media vasitələrinin rolu.....</i>	205
77. Zərifə Haqverdili	
<i>Süni intellektin xarici dil tədrisində rolu: potensiallar və risklər</i>	208
78. Aytac Abiyeva	
<i>“Əkinçi” qəzetinin dili və üslubu</i>	212

BÖLMƏ 3.

TARİX VƏ COĞRAFIYA ELMLƏRİ

79. Mayıl Alıcanov	
<i>Seyid Əzim Şirvani 19-cu əsr Azərbaycan ictimai-siyasi, ədəbi-tarixi kontekstində</i>	216
80. Zərifə Cavadova	
<i>Şamaxı Azərbaycanın turizm mərkəzlərindən biri kimi.....</i>	220
81. Şahismayıl İsmayilov	
<i>Ulu öndər Heydər Əliyevin 102-ci ildönümü.....</i>	221
82. Oqtay Alxasov	
<i>Məktəb coğrafiyasının məzmununda kompleks ölkəşünaslığın öyrənilməsinin metodiki şərtləri.....</i>	224
83. Sevdə Abdullayeva	
<i>Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ordu quruculuğu tarixinə bir baxış</i>	227
84. Cavid Bağırzadə	
<i>Azərbaycanın Gəncəbasar bölgəsinin orta əsrlər dövrü tarixi coğrafiyası</i>	230
85. Sübhan Talıblı	
<i>Azərbaycanlıların soyqırımı və faciələri ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin siyasəti</i>	234
86. Zeynəddin Şabanov	
<i>Sosial münaqişələr və onların həlli yolları</i>	241
87. Şasəddin Mikayılov	
<i>İslami dəyərlərdə mənəvi-əxlaqi tərbiyənin xüsusiyyətləri</i>	245
88. Həsən Səfəri	
<i>Cənubi Azərbaycanda soyqırım törədən erməni-aysor silahlı dəstənin təşkili</i>	248
89. Rahim Həsənov, Aydın Məmmədov	
<i>Tarixi “Qızılqaya xəyanəti” hadisəsinin mənbələr əsasında müqayisəli təhlili</i>	252

90. Çinarə Qəbulova	
<i>Azərbaycançılıq ideologiyası və müasir Azərbaycan gəncliyi</i>	258
91. Nərimin Cəlilova	
<i>XIX əsrdə Azərbaycanda rusdilli mətbuat “Bakinski listok”</i>	259
92. Brilyant Abbasova	
<i>İranda seçki sisteminin quruluşu və seçki növləri</i>	263
93. Suqra Orucova	
<i>II Dünya müharibəsinin Qarabağa tarixi coğrafi baxımdan təsiri və onun nəticələr</i>	266
94. Fidan Musayeva	
<i>Yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı</i>	269
95. Babək Abdullayev 272	
<i>Yeni İpək yolu və Azərbaycanın xarici siyasətindəki rolu: tarixi əlaqələrdən gələcəyə</i>	272
96. Yaqut Qasimova	
<i>Türk dünyasında Azərbaycanın rolu: Dil, mədəniyyət, qardaşlıq</i>	274
97. Zərifə Həmidova	
<i>Seyid Əzim Şirvaninin səyahətləri</i>	277
98. Süsən Cəbraylov	
<i>Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası</i>	280
99. Ləman Mustafayeva	
<i>Türk integrasiyasında Azərbaycanın artan rolu</i>	283
100.Elza Orucova	
<i>Ulu öndər Heydər Əliyev dühası</i>	286
101.Samirə Seyidli	
<i>44 günlük Vətən müharibəsi şanlı tariximizdir</i>	290
102.Sevinc Muxtarova	
<i>Qarabağ xanlığının tarixi Azərbaycan tarixçilərinin əsərlərində</i>	293
103.Nərimin Hüseynzadə	
<i>Azərbaycanda sovet hakimiyyəti dövründə dövlət-din münasibətləri</i>	296
104.Lətafət Beybutova	
<i>Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında insan hüquq və azadlıqları</i>	299
105.Nisə Seyidova	
<i>Dəyərlərin qoruyucusu və gələcəyin qurucusu: Azərbaycan qadını</i>	302
106.Ağasəlim Həsənov	
<i>Azərbaycanda vətəndaş həmrəyliyi və integrativ Proseslər</i>	305
107.Kəmalə Nəsirova	
<i>Xarici ölkələrin təcrübəsində Qaçqın və Məcburi Köçkünlərin Beynəlxalq Müdafiəsi</i>	308
108.Anar Cavadov	
<i>Cinayət qanununda yaş məsuliyyətin meyarıdır</i>	312
109.Aynur Nəzərova	
<i>Tarix yazan qələm: Yusif Ziya Talıbzadə</i>	319
110.Röya Mirzəbəyova	
<i>Tərcümədən təfəkkürə: İslam mədəniyyətində elmi oyanış</i>	321

BÖLMƏ 4.

PEDAQOGİKA

111.Bilal Həsənlı	
<i>Seyid Əzim Şirvaninin pedaqoji görüşləri</i>	324
112.Mobil Məcidov, Seymur Süleymanov	
<i>Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığında maarifçilik problemləri</i>	327

113. Sabir Məmmədov, Fazil Cəfərov	
<i>Gənclər və elmi innovasiya</i>	330
114. Xəzangül Babayeva, Həqiqət Qədimova	
<i>Müasir kontekstdə sosiallaşma və tələbələrin özünügerçəkləşdirməsinin xüsusiyyətləri</i>	332
115. Xoşqədəm İbrahimova	
<i>Təhsil mühitində ekoloji biliklərin formalaşmasının aspektləri</i>	335
116. Yaqub Səmədov	
<i>Seyid Əzim Şirvaninin məktəb və maarifçilik fəaliyyəti</i>	338
117. Baxış Ələsgərov	
<i>Seyid Əzim Şirvaninin pedaqoji fikir tarixində yeri</i>	341
118. Svetlana Məmmədova	
<i>Təhsildə interaktiv metodun rolu</i>	343
119. Mansura İsmayılova	
<i>Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığında məktəb və təhsil problemləri</i>	345
120. Fəridə Mustafayeva	
<i>Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığında tərbiyə</i>	349
121. Məlik Məlikov	
<i>Mikrososial şəraitin sosial-pedaqoji tədqiqi və onların uşağın inkişafına təsiri</i>	352
122. Nigar İsmayılova	
<i>Tədris prosesində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi məsələləri</i>	355
123. Əsməd Şərifova	
<i>Ekoloji təhsilin əhəmiyyəti</i>	357
124. Lalə Kərimova	
<i>Müəllimlərin peşəkar hazırlığında qiymətləndirmə amili</i>	360
125. Səbirə Bayramova, Tünzalə Şərifova	
<i>Müasir təhsildə S.Ə.Şirvaninin pedaqoji izləri</i>	363
126. Qanqa Nəsirova	
<i>Seyid Əzim Şirvaninin pedaqoji fəaliyyəti dövründə maarifçilik ideyaları</i>	366
127. Xumar Abdulayeva	
<i>Seyid Əzim Şirvaninin təhsilin inkişafında rolu</i>	368
128. Vüsalə Əliyeva	
<i>Ailədə məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün inklüziv mühitin yaradılması yolları</i>	370
129. Ayşən Babayeva	
<i>Uşaqlarda humanist dəyərlərin inkişaf etdirilməsində valideynlərin və tərbiyəçi-müəllimlərin şəxsi keyfiyyətlərinin təsiri</i>	372
130. Əhliman Dadaşzadə	
<i>Seyid Əzim Şirvaninin ailə və övlad tərbiyəsi haqqında fikirləri</i>	374
131. Əlişah Eyyubov	
<i>Seyid Əzim Şirvani və Azərbaycan satirasının inkişafında rolu</i>	378
132. Ələsgər Mirzəzadə	
<i>Seyid Əzim Şirvani Azərbaycan tarixində milli-maarifçilik hərəkatının görkəmli nümayəndəsi kimi (XIX əsrin II yarısı)</i>	381
133. Ətrabə Cəfərova	
<i>Seyid Əzim Şirvaninin pedaqoji fəaliyyəti</i>	383
134. Fəxrəndə İbrahimova	
<i>Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığında etik və əxlaqi dəyərlər</i>	385
135. Fəridə Poladxanlı	
<i>Müasir təhsildə müəllimin rolu</i>	388
136. Gilas Mürşüdoğlu	
<i>Seyid Əzim Şirvani poeziyası və musiqi</i>	391
137. Gülnar Musayeva	
<i>Ali məktəblərdə oxu dərslərində yaranan problemlər və müəllimlərin sinifdə rolu</i>	394

138. Gülşən Bayramlı	
<i>Vətənpərvərlik və hərbi-vətənpərvərlik anlayışının mahiyyəti</i>	396
139. İlahə İslamzadə	
<i>Sinifin effektiv idarəedilməsinin sinifdə öyrənməyə təsiri</i>	400
140. İlahə Quliyeva	
<i>Tələbəyönümlü tədrisin təşkilində fakültə dekanının rolu</i>	402
141. İnarə Cəfərova	
<i>Tələbələrə tədqiqatçılıq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi yolları</i>	404
142. İsmət Əhmədov	
<i>Təhsil sistemində keyfiyyətin yüksəldilməsi və monitoring.....</i>	406
143. İlham Soltanov	
<i>Təhsilin humanistləşməsinin fəlsəfəsi</i>	408
144. Könül Şixaliyeva	
<i>İbtidai siniflərdə oxu təlimi kontekstində nitq və təfəkkürün inkişafı</i>	413
145. Lalə Hüseynova	
<i>Maarifin sönməz çırağı: Seyid Əzim Şirvaninin pedaqoji fəaliyyəti</i>	416
146. Laləzar Cəfərova	
<i>Loqoped, tərbiyəçi və ailənin qarşılıqlı fəaliyyəti</i>	418
147. Mehriban Məmmədova	
<i>Təhsil və tərbiyənin tarixinə baxış: ictimai inkişafın əsas meyarlarından biri kimi</i>	422
148. Mətanət Rəhimova	
<i>Şair, publisist, maarifçi Seyid Əzim Şirvani</i>	425
149. Pərvanə Abdurrəhmanova	
<i>Uşaqların ailə dəyərlərinə hörmət ruhunda tərbiyəsi</i>	426
150. Qönçə Rəhimova	
<i>Ailədə məktəbəqədər yaşlı uşaqlara həyati bilik və bacarıqların öyrədilməsi üsulları</i>	429
151. Ruqiyyə Babəsova	
<i>Seyid Əzim Şirvaninin pedaqoji görüşləri</i>	431
152. Sara Məmmədova	
<i>Seyid Əzim Şirvani: şair, maarifçi, publisist</i>	434
153. Səməngül Abdullayeva	
<i>Əlilliyi olan uşaqlara inklüziv təhsil nə verir</i>	436
154. Tahirə Bağirova	
<i>Müəllimin inklüziv sərəştə və mədəniyyətində yumşaq bacarıqların rolu</i>	439
155. Teybə Əfəndiyeva	
<i>Maarifçilik ruhunun daşıyıcısı: Seyid Əzim Şirvani.....</i>	442
156. Tofiq İsgəndərov	
<i>Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığında maarifçilik ideyalarının təbliği.....</i>	445
157. Türkan Qurbanova	
<i>Qlobal dövrdə inklüziv təhsilin müasir problemləri</i>	447
158. Vəfa Namazova	
<i>Seyid Əzim Şirvani və maarifçilik</i>	450
159. Xəyalə Novruzova	
<i>Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində ekskursiyaların təşkili və onlara verilən tələblər.....</i>	452
160. Zeynəb Ələkbərova	
<i>“Həyat bilgisi” fənninin tədrisində kiçikyaşlı şagirdlərdə idrak marağının formalaşdırılmasına təsir edən amillər</i>	455
161. Nərmən Həsənova	
<i>Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığında mənəvi-tərbiyəvi dəyərlərin təbliği.....</i>	458
162. Lamiyə Əfəndiyeva	
<i>Böyük Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda vətənpərvərlik tərbiyəsinin məzmunu.....</i>	460

BÖLMƏ 5.

PSIXOLOGİYA ELMLƏRİ

163.Elmar Hüseynov	
<i>Ali məktəblərdə tələbələrin peşə hazırlığının psixoloji xüsusiyyətləri</i>	<i>464</i>
164.Nurəngiz Rzayeva	
<i>S.Ə.Şirvaninin maarifçilik ideyaları və onun irsində sosial-psixoloji xüsusiyyətlərin inikası</i>	<i>466</i>
165.Ülviyyə Əfəndiyeva	
<i>Gənclərin özünü təyinetməsinin psixoloji əsasları</i>	<i>469</i>
166.Nurlana Kazımova	
<i>Psixoloji inkişaf kateqoriyası və pedaqoji ustalığ</i>	<i>472</i>
167.Könül Şıxahyeva	
<i>İbtidai siniflərdə oxu təlimi kontekstində nitq və təfəkkürün inkişafı</i>	<i>474</i>
168.Yeganə Əskərova	
<i>Natamam ailələrdə böyüyən uşaqların psixoloji xüsusiyyətləri</i>	<i>477</i>
169.Zərifə Nəsrullayeva, Zülalə Xəlilova	
<i>Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığında psixoloji motivlər</i>	<i>480</i>
170.Zaur Rzayev	
<i>Azərbaycan İdman Akademiyası - Yarış və məşq dövründə rast gəlinən psixoloji inkişaf pozuntuları</i>	<i>483</i>
171.Arif Əlizadə	
<i>Sosial şəbəkələrdə anonim mənbələrin qavrayış psixologiyası</i>	<i>485</i>
172.Aysel Mustafazadə	
<i>Risk qrupundakı gənclərlə iş: dəstək və reabilitasiya yolları</i>	<i>487</i>
173.Aysel Rzazadə	
<i>İnternet asılılığı və uşaqlar: psixoloji təhlükələr və sosial işin rolu</i>	<i>490</i>
174.Ayşən Salahova	
<i>Travmanın üç üzü: qadınlar, gənclər, müharibə veteranlarında PTSP</i>	<i>493</i>
175.Azad Şükürov	
<i>Məşqdə hərəkətlərin beyində təsviri və onların yerinə yetirilməsinin ideomotor texnikası</i>	<i>495</i>
176.Elşən Səfixanov	
<i>Şüurun ssenariləri: pedaqoji idarəetmədə psixodinamik proseslərin rolu</i>	<i>498</i>
177.Eltac Əliyev, Nəzrin Əliyeva	
<i>Adaptasiya çətinliyi yaşayan idmançılarla düzgün psixopedaqoji işin təşkili</i>	<i>502</i>
178.Fərəh Hacıyeva	
<i>Azərbaycanda tənha ahillarla sosial işin təşkilinin təhlili və sosial xidmətin tətbiqi</i>	<i>505</i>
179.Günay Bələdzadə	
<i>Daun sindromlu uşaqların məktəb təhsilinin təşkili: psixopedaqoji yanaşmalar və sosial integrasiya mexanizmləri</i>	<i>506</i>
180.Nərminə Cəfərova	
<i>Tələbələrin akademik uğurunun koqnitiv amilləri</i>	<i>508</i>
181.Rəhimə Hüseynova	
<i>Uşağın yalan danışmasının səbəbləri və onların qarşısının alınması yolları</i>	<i>510</i>
182.Səidə Hüseynova	
<i>Emosional laqeydlik abyuziv münasibətlərin forması kimi</i>	<i>514</i>
183.Şəlalə Seyidova	
<i>İbtidai siniflərdə müasir texnoloji vasitələrin köməyi ilə psixoloji mühitin optimallaşdırılması</i>	<i>515</i>
184.Sevinc Pirialızadə	
<i>Azərbaycanda qadına qarşı cinsi zorakılıq hallarının sosial-psixoloji təhlili</i>	<i>518</i>

BÖLMƏ 6.

TƏBİƏT VƏ TEXNİKİ ELMLƏR

185.Amaliya Həsənova

Biologiya dərslərində bioloji anlayışların və terminlərin öyrədilməsinin metodoloji aspektləri 522

186.Təranə Əkbəri

Azərbaycanda yaşıl enerji və yaşıl iqtisadiyyat..... 525

187.Gültəkin Ərəbova Dağlıq Şirvan iqtisadi coğrafi regionu ərazisində bitən quru

subtropik meyvələrdə aşkarlanan fitopatogen göbələklər 527

188.Səbinə Zeynalova, Sevil Zeynalova

Payton proqramlaşdırma dilində standart kitabxananın modullarının öyrədilməsi texnologiyası 529

189.Səlimə Müzəffərova

Riyaziyyatda oyun metodu 533

190.Laləzar Əlirzayeva

Banklarda orta və kiçik biznesin kreditləşdirmə strategiyasının tətbiqi metodları 535

191.İlkin Quliyev, Miri Əsgərli, Bilal Mirzəzadə

Xarici ölkələrdə işçi motivasiya sistemlərinin qurulması xüsusiyyətləri..... 538

192.Qahirə Şahbazova

Təhsil prosesində multimedia texnologiyalarından istifadə 542

193.Çingiz Dadaşov

Riyaziyyat təlimində ümumiləşdirmənin didaktik və psixoloji əhəmiyyəti..... 546

194.Sahib Cəbrayilov

Təsviri sənət vasitəsilə milli dəyərlərin təbliği 549

195.Rasim Nərmanov

Riyaziyyat dərslərində müasir təlim metodlarının tətbiqi 551

196.Şahin Hüseynov

Mülki müdafiə və ətraf mühitin qorunması: integrativ yanaşmalar..... 554

197.Kamal Balakışiyev

Fizika qanunlarının müqayisə və əlaqəli tədrisi 556

198.Səbuhi Quliyev, Arzu Baxışlı

Fizika və həyat 559

199.Qurban Qurbanov

STEAM təhsilinin müasir dövrdə müsbət təsirləri..... 563

200.Dürdanə Heydərova

"Rəqəmsal texnologiyaların təhsil təcrübələrinə tətbiqi: virtual lab və simulyasiyalar" 567

201.Zəhra İsgəndərova

Atom və nüvə fizikası 570

202.Rəvanə Mustafayeva

Seyid Əzim Şirvani əsərlərinin fizika ilə əlaqəsi 572

203.Mehrriban Əhmədova

Fizika, onun təbiət və texniki elmlərlə əlaqəsi..... 574

204.Natiq Mustafayev

Çubuğun Eninə Rəqs Tənliyi Üçün İntegral Sərhəd Şərtlə Qarışıq Məsələnin Klassik Həllinin Yeganəliyi..... 577

205.Günay Simanicad

Seyid Əzim Şirvani əsərlərinin riyaziyyatla əlaqələndirilməsi..... 579

